On the Procession of the Holy Spirit (Original Documents Only)
by St. Neilos Kabasilas

Included in this work:

Part 1: The Five Discourses on the Holy Spirit

Translated from the French edition of Hieromonk Theophilos Kislas, *Nil Cabasilas, Sur le Saint-Esprit: Introduction, texte critique, traduction et notes*, Théologie byzantine, Les Éditions du Cerf, Paris 2001, pp. 174–416.

Part 2: The Refutation of the Latins first Thirty-Four Chapters

Translated from the Greek as preserved in Panagiotis (Théophile) Kislas, *Nil Cabasilas, Réfutation des prémisses des Latins par lesquelles ils veulent montrer que le Saint-Esprit procède aussi du Fils (Λύσις τῶν προτάσεων τῶν Λατίνων ἐξ ὧν οἴονται δεινῦναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι)* (typewritten dissertation), Strasbourg 1998, pp. 521–662.

Part 3: The Refutation of the Latins last 15 Chapters (The Syllogisms)

Translated from the Latin edition by E. Candal, *Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae De Processione Spiritus Sancti,* Studi Tomistici 116, Vatican City 1945, pp. 188–385.

THE FRENCH AND GREEK FOR PART 1: THE FIVE DISCOURSES ON THE HOLY SPIRIT

ΕΚ ΤΟΥ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ, ΛΟΓΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

1. Καὶ ταῦτα μὲν ἡ τῶν Λατίνων ἐκκλησία συνηγοροῦσα τῇ δόξῃ τῇ ἑαυτῆς, προτάσεσι μὲν ταῖς προειρημέναις χρωμένη, συνάγουσα δὲ ἐκ τούτων καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ ἁγίου Πνεύματος αἴτιον. Ἐπεὶ δὲ τῶν μὲν προτάσεων μὴ τὸ ὑγιὲς κεκτημένων, οὐκ ἀνάγκη καὶ τὸ συμπέρασμα ψεῦδος εἶναι · καὶ γὰρ καὶ ἀληθές ἐστι συνάγειν, ὅταν μὴ τὴν ἀλήθειαν μεθ᾽ ἑαυτῶν αἱ προτάσεις ἔχωσι, τοῦ δὲ συμπεράσματος οὐχ ὑγιαίνοντος πᾶσα ἀνάγκη ἢ ἀμφοτέρας, ἢ τὴν ἑτέραν τῶν προτάσεων μετὰ τοῦ ψεύδους γίνεσθαι· λεκτέον ἂν εἴη, πρῶτον μὲν πρὸς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐκ διαμέτρου φερόμενον πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῶν πατέρων θεολογίαν. Τούτου γὰρ δειχθέντος, ἀποδεδειχότες ἂν εἴημεν, ὡς οὐ καθαρεύουσι ψεύδους τά γε εἰρημένα Λατίνοις. Ἔπειτα Θεοῦ συμμαχοῦντος, διακωδωνίσαντες, ἠρέμα καὶ τοὺς τοιούτους τῶν λόγων, τό τε κίβδηλον αὐτῶν ἀποδείξομεν, καὶ ὡς οὐδεμιᾶς προηγουμένης ἀνάγκης, ἐπὶ τὸ προειρημένον ἦλθον Λατῖνοι συμπέρασμα.

Α΄. **2.** Φησὶ τοίνυν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον : «Γεννᾷ ὁ Θεός, οὐχ ὡς ἄνθρωπος, γεννᾷ δὲ ἀληθῶς, καὶ τὸ γεγεννημένον ἐξ αὐτοῦ ἐκφαίνει λόγον οὐκ ἀνθρώπινον, ἐκφαίνει δὲ λόγον ἀληθῆ ἐξ αὐτοῦ · ἐκπέμπει πνεῦμα διὰ στόματος, οὐχ οἷον τὸ ἀνθρώπινον ἐπεὶ μηδὲ στόμα Θεοῦ σωματικῶς, ἐξ αὐτοῦ δὲ τὸ πνεῦμα καὶ οὐχ ἑτέρωθεν · ἐργάζεται Θεὸς χερσὶν οὐ σωματικαῖς · ἐργάζεται δὲ οὐκ ἐξ αὐτοῦ προάγων τὰ δημιουργήματα, ἀλλ᾽ ἐνεργητικῶς ὑφιστάς, ὡς ὁ ἐν χερσὶν ἐργαζόμενος οὐκ ἐξ ἑαυτοῦ προβάλλει τὸ ἔργον[a]» · τὸ δὲ οὐχ ἑτέρωθεν ἢ μάτην ἀφῆκεν ὁ μέγας Βασίλειος

Codd. : A, I, S, M, N, O, P, V

Tit. Νείλου τοῦ μακαριωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης τοῦ Καβάσιλα κατα λατίνων Ἐκ τοῦ ἐναντίον πρὸς τὸ συμπέρασμα. λόγος πρῶτος A ‖ Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἐναντίον πρὸς τὸ συμπέρασμα, λόγος α΄· I ‖ post συμπέρασμα *ad* κατα λατίνων P ‖ M *mg* : Τοῦ μακαρίου Νείλου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ‖ N : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ συμπέρασμα ἢ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ‖ O : Τοῦ αὐτοῦ κατὰ λατίνων ἐκ τοῦ ἐναντίον πρὸς τὸ συμπέρασμα τῶν λατίνων ἢ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγος πρῶτος ‖ **1.** 1 Καὶ ταῦτα μὲν . ἡ μὲν P ‖ 2 ταῖς προειρημέναις χρωμένη χρῆται τοῖς ἐφεξῆς αὐτολεξεὶ καὶ ἀνὰ μέρος εἰρησομένοις P ‖ συνάγει P ‖ 3 ἐπεὶ . ἐπὶ O

2. a. Basile de Césarée, *Adv. Eun.* V, PG 29, 736B. Cf. Grégoire Palamas, *De proces. Spir. S.* I, 19. 2-8

PREMIER DISCOURS
CONTRE LA CONCLUSION DES LATINS

Principes méthodologiques.

1. Et voilà ce que l'Église latine défend comme étant son opinion ; elle utilise les prémisses ci-dessus et elle en tire la conclusion que le Fils aussi est la cause du Saint-Esprit. Quand les prémisses ne sont pas saines, cela n'entraîne pas que la conclusion soit un mensonge ; car quelquefois on saisit la vérité même quand les prémisses ne contiennent pas la vérité. Par contre, quand la conclusion n'est pas saine, cela entraîne de toute nécessité que les deux ou que l'une des prémisses s'accompagne de mensonge. Il faut donc d'abord dire que la conclusion elle-même est totalement contraire à la théologie ancienne des Pères. Après avoir montré cela, nous essayerons de prouver que ce que les Latins ont déjà dit n'est pas exempt de mensonge. Ensuite, avec l'aide de Dieu et par un examen minutieux[1], avec patience, nous allons prouver que de telles paroles sont fausses et qu'il n'y avait aucune nécessité préalable pour pousser les Latins à la conclusion mentionnée.

S. Basile : l'Esprit n'est pas issu du Fils.

2. Basile le Grand, dans son quatrième livre contre Eunome, dit : «Dieu engendre mais pas comme un *homme* ; il *engendre véritablement* et celui qui a été engendré à partir de lui manifeste un verbe non-humain, mais il manifeste un Verbe véritable issu de lui ; il souffle l'Esprit[2] par sa bouche, non pas comme l'être humain ; parce que la bouche de Dieu n'est pas corporelle ; mais l'Esprit est issu de lui et pas d'ailleurs. Dieu travaille avec des mains non corporelles. Il travaille et il façonne les créatures non pas à partir de lui-même, mais opérativement, comme celui qui travaille de ses mains ne produit pas l'oeuvre à partir de lui-même[a]». Mais le fait de ne pas être issu d'ailleurs, le grand Basile ou bien l'a inutilement proféré, ou bien l'a défini comme relatif au Verbe ou aux créatures. Mais il ne l'aurait pas proféré inutilement, car ce n'est pas dans ses habitudes, et il ne construit pas non plus son discours en le rap-

1. En grec le verbe διακωδωνίζω signifie l'épreuve que l'on faisait subir aux médailles pour vérifier si elles étaient vraies ou fausses.
2. Le mot grec «πνεῦμα» signifie tantôt l'«Esprit», tantôt le «souffle».

ἢ πρὸς τὸν Υἱὸν ἀφορῶν εἶπεν ἢ πρὸς τὰ κτίσματα. Ἀλλὰ μάτην μὲν οὐκ ἂν εἶπεν · οὐ γὰρ ἐκείνου τὰ τοιαῦτα · οὐδὲ μὴν πρὸς τὰ κτίσματα ἀποσκοπῶν ὑφαίνει τὸν λόγον · ποῦ γὰρ θέμις τὰ τοιαῦτα νοῦν ἔχοντα ἐννοεῖν ; λείπεται δὴ ἐπιεικῶς πρὸς τὸν Υἱὸν τὸν λόγον ὁρᾶν καὶ πρὸς οὐδὲν ἕτερον. Ὥσπερ γὰρ εἴ τις περὶ τοῦ Πέτρου λέγει ὅτι «ἐκ τοῦ Ἰωνᾶ ἐστι καὶ οὐχ ἑτέρωθεν», πρὸς τὸ ὁμογενὲς τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν' ἀναφέρειν ἀνάγκη, ὥστε τὸν Ἰωνᾶν αἴτιον ἐκείνου νοεῖν, καὶ οὐδένα τῶν ἀνθρώπων ἕτερον, οὐδὲ γὰρ ἵππου ἢ βοὸς ἢ κυνὸς ἐμεμνήμεθα ἄν, γελοῖον γὰρ εἴ τις τὰ τοιαῦτα λογίζοιτο, καὶ ἅμα τὸ τοιοῦτον καὶ παρὰ τὴν κοινὴν τοῦ λόγου χρῆσιν, οὐδενὸς τὰ τοιαῦτα ἐνθυμουμένου. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰ περί τινος ἵππου ἢ τῶν ζῴων τινὸς ἔλεγεν ὅτι «τὸν ἵππον τουτονὶ ἐκ τοῦδε τοῦ ἵππου λέγομεν εἶναι καὶ οὐχ ἑτέρωθεν», πάντως οὐκ ἐξ ἄλλου τινὸς ἵππου νοεῖν ἐμέλλομεν, οὐ γὰρ δὴ ἐκ λέοντος ἢ ἀετοῦ ἢ ἐξ ἐλαίας. Καὶ τοῦτο κοινή τις ἔννοια πᾶσιν ἀνθρώποις τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς θεολογικῆς ἀποφάσεως λεγούσης, «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ» δηλαδὴ τοῦ Πατρὸς εἶναι «καὶ οὐχ ἑτέρωθεν» οὐ χρὴ τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν' πρὸς τὰ κτίσματα ἀποδιδόναι · κομιδῇ γὰρ ἀνόητον τοῦτο καὶ παρὰ τὴν ἀκολουθίαν τῶν ὁμοίως ἐχόντων, ἀλλὰ πρὸς τὸ ὁμοφυὲς ἐξ ἀνάγκης ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τὴν διάνοιαν ἀνεγείρειν δεῖ. Τοῦτο δ' ἂν εἴη ὁ Υἱὸς καὶ οὐδὲν ἕτερον · περὶ οὗ καὶ διαπορῆσαι τὸν θεολογοῦντα εἰκός, μήποτε καὶ αὐτὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος.

3. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγειεν : *ἀλλ' οἱ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ πολεμοῦντες κτίσμα τὸ Πνεῦμα ᾤοντο, καὶ διὰ τοῦτο, τοῦτ' εἴρηκεν ὁ θεῖος Βασίλειος*, μάταιος ὁ λόγος. [Λύσις:] Εἰ γὰρ καὶ κτίσμα τὸ Πνεῦμα ᾤοντο, ἀλλὰ τοσοῦτον τῶν κτισμάτων βέλτιον, ὥστε μηδὲ παραβάλλεσθαι. Τῷ μὲν γάρ, συνεχώρουν ἐρευνᾶν καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, τοῖς δέ, οὐδὲ τολμᾶν προσελθεῖν. Ἔπειτα, οὐδὲ τὰ φαυλότατα τῶν κτισμάτων ἐξ ἀλλήλων ἔλεγον, ἀλλὰ τὰ πάντα ὡμολόγουν ἐκ τοῦ Θεοῦ. Τίς οὖν χώρα ἐκ τοῦ Θεοῦ λεγόντων τὰ πάντα, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς γῆς λέγειν ἢ τοῦ ἀέρος ἢ τοῦ πυρὸς οἴεσθαι τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, καὶ διὰ τοῦτο τὸν θεῖον Βασίλειον πρὸς ταῦτα βλέποντα, εἰπεῖν «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι καὶ οὐχ ἑτέρωθεν»;

2. 22 οὐχ : οὐχὶ I ‖ 28 τοῦτο . ταῦτα I ‖ καὶ om I

---

2. 10ss. M *mg* : Ἐπεξεργασία ἀκριβὴς τοῦ ῥητοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου καὶ πῶς νοεῖται τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα καὶ οὐχ ἑτέρως ‖ 10-19: N Marg: ἀλλὰ φασὶν οἱ λατῖνοι ὡς τὸ μὲν ἐκ Πατρὸς ἐνταῦθα ἀντὶ οὐσίας νοεῖται καὶ διὰ τοῦτο ἀνθιστάμενος ὁ ἅγιος τοῖς *λέγουσι κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐπάγει ὡς* ἐκ τῆς οὐσίας ἐστὶ τοῦ Πατρὸς καὶ οὐκ ἐξ ἑτέρας οὐσίας πρὸς ὃ ῥητέον ὅτι περὶ διακρίσεως ἐνταῦθα ἐστὶν ὁ σκοπὸς καὶ οὐ περὶ ὁμοουσιότητος γεννᾷ γάρ φησιν ὁ Θεὸς ἤγουν ὁ Πατήρ, εἶτα παρακατιὼν λέγει ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστὶ τὸ Πνεῦμα καὶ οὐχ ἑτέρωθεν· εἶτα καὶ περὶ τῆς τῶν κτισμάτων αἰτίας φάσκον ὥστε τὸ γεννᾶν καὶ κτίζειν αἰτιώδη εἰσὶ καὶ οὐχ ἑτέρου λόγου· εἰ δὲ καὶ τοῦτο *συγχωρήσομεν* ἀντὶ οὐσίας τὸ οὐχ ἕτερωθεν

portant aux créatures : comment est-il permis, si l'on a du bon sens, de penser de pareilles choses ? Il reste donc à comprendre simplement la parole comme visant le Fils et rien d'autre. Par exemple, quand quelqu'un dit de Pierre «qu'il est issu de Jonas et non d'ailleurs», il réfère nécessairement l'expression *non d'ailleurs* au fait qu'il s'agit d'une parenté ; par conséquent, il entend comme sa cause Jonas et personne d'autre parmi les hommes. Il ne fait pas appel au cheval, ni au boeuf, ni au chien. Une telle manière de penser serait ridicule. Et en plus, un raisonnement pareil serait contraire à l'usage commun de la raison, car personne ne ferait appel à de telles choses. En outre, si quelqu'un disait pour un cheval ou l'un des animaux que «ce cheval-ci provient de ce cheval-là et non d'ailleurs», nous devrions certainement comprendre qu'il ne provient pas d'un autre cheval, car il ne provient bien sûr pas d'un lion, d'un aigle ou d'un olivier. Et cela est un raisonnement commun à tous les hommes. De la même manière, l'affirmation théologique qui dit que «l'Esprit est issu de Dieu», signifie qu'il est issu du Père et pas d'ailleurs ; il ne faut donc pas rapporter l'expression *non d'ailleurs* aux créatures, car ceci est complètement absurde et contraire à la logique des cas semblables ; il faudra nécessairement élever la pensée vers ce qui est de la même nature comme au sujet des autres cas. Il en va ainsi : [celui qui est de la même nature] c'est le Fils et rien d'autre. Car celui qui s'occupe de théologie pourrait éventuellement se demander si jamais le Fils n'est pas aussi la cause de l'Esprit.

3. [Objection :] Et s'ils répondaient qu'*au contraire ceux qui combattaient le Saint-Esprit, le considéraient comme une créature, et que c'était là la signification de la parole du divin Basile,* [Solution :] l'argument serait sans valeur. Car même s'ils croyaient que l'Esprit était une créature, il serait tellement plus parfait que les autres créatures qu'on ne pourrait pas faire de comparaison. Car pour l'un (l'Esprit), ils permettaient de sonder jusqu'aux profondeurs de Dieu, et pour les autres (créatures) ils ne permettaient même pas de s'en approcher. Ensuite, même pour les pires des créatures, ils ne professaient pas qu'elles proviennent les unes des autres, mais que tout provient de Dieu. Qui donc, disant que tout provient de Dieu, pourrait croire que le Saint-Esprit tire son existence de la terre ou du vent ou du feu ? Par conséquent le divin Basile, voyant ceci, a professé que «l'Esprit provient de Dieu et pas d'ailleurs». Si l'on voulait donc interpréter ses paroles comme si elles se référaient aux créatures, on s'opposerait à l'usage commun de la raison et au sens

---

ἐννοεῖν, εὔλογος ἔσται πρόφασις τῆς λύσεως καὶ ἐξηγήσεως τοῦ Ἐπιφανίου καὶ Κυρίλλου λεγόντων ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον (à la fin coupé par le relieur) ‖ **3.** 2-3 M *mg* : ὅτι οἱ αἱρετικοὶ εἰ καὶ κτίσμα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔλεγον, ἀλλὰ βέλτιον τῶν κτισμάτων ἁπάντων.

ὥστε τὸ πρὸς τὰ κτίσματα ἀποδιδόναι τὸν λόγον ἐθέλειν καὶ παρὰ τὴν κοινὴν τοῦ λόγου χρῆσιν καὶ τὴν κοινὴν τῶν ἀνθρώπων ἔννοιαν καὶ τὴν τῶν αἱρετικῶν περὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ὑπόληψιν. Εἰ δέ τις ἀνάξιον ἡγούμενος τῆς ἑαυτοῦ διανοίας, τὸ δουλεύειν τῇ κοινῇ χρήσει τοῦ λόγου, φιλονεικοίη τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν' πρὸς τὰ κτίσματα ἀποδιδόναι, ἐκεῖνο καὶ δὴ σαφῶς ἴστω, ὡς τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν' κοινόν τι ἐστὶ καὶ ἀποφατικόν, πάντα περιέχον τὰ παρὰ τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα, ἄν τε τὸν Υἱὸν λέγῃς, ἄν τε τὰ κτίσματα. Ὥστε τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν' καθόλου τεθέν, ὥσπερ τὰ κτίσματα τῆς αἰτίας ἐκβάλλει τοῦ Πνεύματος, οὕτω δὴ καὶ τὸν Υἱόν. Καὶ ποῦ δίκαιον οὕτως ἐχούσης τῆς ἀποφάσεως ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίζειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον;

4. [Ἔνστασις:] Εἰ δέ τινες λέγοιεν τὸ *'ἐξ αὐτοῦ', ἐπὶ τοῦ στόματος ἐξακούειν δεῖ*, [Λύσις:] οὐκ οἶδα τί ποτε διανοούμενοι ταῦτα φασὶν ἢ πῶς ἑρμηνεύσουσι τὸ οὐχ ἑτέρωθεν. Ἀδιανόητον γὰρ τοῦτο, τό γε εἰς αὐτοὺς ἧκον · οὐδὲ γὰρ ἂν φαῖεν *ἐκ τοῦ στόματος καὶ οὐχ ἑτέρωθεν*, ἤγουν ἐκ τῶν ὤτων ἢ τῶν ὀφθαλμῶν · τοῦτο γὰρ οὐδὲ ἔξεστι πλάττειν, εἰ καὶ τοῖς λόγοις τοῖς ἐκείνων κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τὰ τοιαῦτα ἕπεται. Εἰ μὲν γὰρ τὸ 'ἔκ τινος' ἐνταῦθα ὡς ἐξ αἰτίου λογίζεσθαι χρή, πάντως καὶ τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν', ἀντικείμενον αὐτῷ, τὴν ὁμοίαν ἀκολουθίαν ἔχειν ἀνάγκη. Εἰ δὲ ὡς οὐχ ὡς ἐξ αἰτίου τὸ 'ἔκ τινος' ἀλλ' ὡς ἐκ τόπου, τοῦτο γὰρ ἄντικρυς λέγουσιν οἱ τὸ 'ἐξ αὐτοῦ' ἐπὶ τοῦ στόματος νοεῖν ἀξιοῦντες, ἕπεται τὸ 'οὐχ ἑτέρωθεν' καὶ τόπον ἀναιρεῖν καὶ μέλος ἕτερον, ὦτα τυχόν, ἢ χεῖρας, ἢ βλέφαρα, ἃ μηδὲ ἐννοεῖν θέμις τὸν πρὸς ἀλήθειαν λέγοντα.

5. Ἄλλωστε καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν θεολογικῶν ἐξελέγχονται ῥήσεων, κακῶς τὸ "ἐξ αὐτοῦ" λαμβάνοντες ὡς ἐκ τόπου καὶ παρὰ τὴν τοῦ θεολόγου πρόθεσιν · σκοπὸς γὰρ ἐκείνῳ σαφής, δεῖξαι τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα αἴτιον μὲν Υἱοῦ, αἴτιον δὲ τοῦ Πνεύματος, αἴτιον δὲ τῶν κτισμάτων · ἐπεὶ δὲ κἀντούτοις οὐκ ὀλίγη διαφορά, Υἱοῦ μὲν γὰρ καὶ Πνεύματος φυσικῶς, τῆς δὲ κτίσεως ἐνεργητικῶς, οὐδὲ ταύτην φαίνεται παραλελοιπώς. Ὥσπερ δὲ εἰπὼν περὶ τοῦ Υἱοῦ «τὸ γέννημα ἐξ αὐτοῦ», πάλιν ἐπήγαγεν «ἐκφαίνει λόγον ἀληθῆ ἐξ αὐτοῦ» · καὶ περὶ τῶν κτισμάτων δὲ τὴν αὐτὴν τάξιν τηρῶν καὶ εἰπὼν ἐργάζεται ὁ Θεός, πάλιν ἐπιφέρει : «ἐργάζεται οὐκ ἐξ αὐτοῦ» · καὶ πάλιν «οὐκ ἐξ αὐτοῦ προβάλλει τὸ ἔργον» · καὶ πολλάκις τοῦ Πατρὸς μέμνηται, ἅμα τὸ ἐνδέον ἀποπληρῶν διὰ τούτου καὶ τὸ ὑψηλὸν σαφηνίζων τοῦ δόγματος. Οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος ·

1. Saint Basile est le vrai théologien (θεολόγος) par opposition à celui qui s'occupe de théologie (θεολογῶν), comme par exemple dans le passage de notre auteur, *Discours* I, 2.31; 13.3. L'auteur fait cette distinction pour indiquer la vraie théologie qui peut servir de fondement à ceux qui s'occupent de théologie (Cf. aussi *Discours* I, 8.1; 11.13; 15. 4; 23.12).

commun des hommes aussi bien qu'à la doctrine des hérétiques sur le Saint-Esprit. Pourtant, si quelqu'un ne considère pas son intellect comme digne de s'adapter à l'usage commun de la raison, et s'il objecte que le *pas d'ailleurs* doit être attribué aux créatures, qu'il sache clairement ceci : le *pas d'ailleurs* est un attribut commun et apophatique qui inclut tout ce qui entoure Dieu le Père, soit que l'on parle du Fils, soit que l'on parle des créatures. Par conséquent, quand on pose d'une manière générale l'expression *non d'ailleurs*, elle exclut les créatures comme cause de l'Esprit, tout comme le Fils. Si donc la profession doctrinale est celle-ci, comment pourrait-on justifier l'opinion que le Saint-Esprit provient du Fils ?

4. [Objection :] Et si quelqu'un disait qu' *il faut comprendre que la phrase «il provient de lui» concerne la bouche* [Solution :] je ne sais pas ce qu'il pense en disant ceci ou comment il interprétera le *pas d'ailleurs*. Il ne pourra pas s'en sortir. Car il ne pourra pas répondre *de la bouche et pas d'ailleurs*, c'est-à-dire des oreilles ou des yeux. Il n'est pas donc permis d'inventer cela, même si leurs paroles entraînent de toute nécessité ce genre de choses. S'il faut comprendre la phrase *il provient de quelqu'un* comme d'une cause, de même l'expression *pas d'ailleurs* qui en est le contraire doit nécessairement suivre la même logique. Par contre, si l'on comprend *de quelqu'un* non pas comme d'une cause mais comme d'un lieu – car c'est cela qu'ils répondent directement, ceux qui prétendent que la phrase *il provient de lui* se réfère à la bouche – il s'ensuit que le *pas d'ailleurs* indique et le lieu et un autre membre, peut-être les oreilles ou les mains ou les paupières ! Celui qui parle en vue de la vérité ne se permet pas de penser cela.

5. Par ailleurs, les doctrines théologiques s'opposent à ceux qui interprètent faussement et contre l'esprit du théologien[1] [Basile] l'expression *issu de lui* comme signifiant le lieu. Car son but était clair : montrer que Dieu le Père est la cause du Fils, la cause de l'Esprit, la cause des créatures. Et sur ce sujet la différence n'est pas insignifiante ; il ne semble pas omettre que le Père est la cause du Fils et de l'Esprit par nature et la cause de la création par opération. De la même manière qu'il avait dit du Fils, «l'engendré issu de lui», il dit de nouveau : «il manifeste un Verbe véritable issu de lui». Aussi pour les créatures suit-il le même ordre quand il dit que Dieu opère et quand il ajoute qu' «il opère mais pas à partir de lui», et encore que «l'œuvre qu'il émet n'est pas issue de lui». Et à plusieurs reprises il fait appel au Père, pour accomplir ainsi ce qui manque et éclairer le sommet de la doctrine. Il parle de la même manière pour l'Esprit. Il dit qu'il «envoie l'Esprit par sa bouche», c'est-à-dire le Père, «non pas comme l'être humain [le souffle] ; parce que la bouche de

εἰπὼν «ἐκπέμπει Πνεῦμα διὰ στόματος», ὁ Πατὴρ δηλαδή, «οὐχ οἷον τὸ ἀνθρώπινον, ἐπεὶ μηδὲ στόμα Θεοῦ σωματικόν», ἐπάγει πάλιν τῆς αὐτῆς ἁρμονίας ἐχόμενος : «ἐξ αὐτοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα καὶ οὐχ ἑτέρωθεν» δηλαδὴ τοῦ Πατρός, ἄντικρυς τοῖς αὐτοῖς κἀνταῦθα χρησάμενος, οἷσπερ καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ πανταχοῦ τὸ "ἐξ αὐτοῦ" ἐπὶ τὸν Πατέρα ἀναφέρων κἀκείνῳ μόνῳ τὴν αἰτίαν ἀνάπτων περιφανῶς.

6. Ἔτι τῶν θείων ὀνομάτων, τὰ μέν, οὐσιώδη, τὰ δέ, προσωπικὰ φαμέν. Οὐσιώδη μὲν λέγοντες τὰ κοινῇ τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων ἑκάστῃ προσήκοντα, καὶ ἑνικῶς κατὰ τῆς Τριάδος, ὡς ἑνὸς Θεοῦ κατηγορούμενα, ὡς τὸ Θεός, καὶ βασιλεύς, καὶ δημιουργός, καὶ ἀγαθός, καὶ ὅσα τῶν θείων ἰδιωμάτων τῇ θείᾳ καὶ ἀκηράτῳ ἕπονται φύσει. Προσωπικὰ δέ, ὅσα μὴ οὕτως ἔχει, ἀλλ' ἰδιαζόντως ἢ εἰς ἓν ἀναφέρεται πρόσωπον, ἢ καὶ δυσὶν ἐνθεωρούμενον, ἢ τρισίν, οὐδέποτε ἑνικῶς αὐτῶν κατηγορεῖται, ἀλλὰ πληθυντικῶς · ὡς 'τὸ ἀγέννητον' καὶ 'τὸ γεννᾶν' καὶ 'γεννᾶσθαι' καὶ 'ἐκπορεύεσθαι', καὶ 'τὸ αἰτιατὸν' καὶ 'ἡ ζωὴ' καὶ 'τὸ φῶς', 'τὸ ἀγαθόν', 'ἡ δόξα', 'τὸ ἄκτιστον', 'τὸ ἅγιον', 'τὸ τέλειον', 'τὸ ἄπειρον'. Τούτων γὰρ τὰ μέν, μιᾷ ὑποστάσει προσήκει, τὸ δὲ αἰτιατὸν δυσίν, Υἱῷ καὶ Πνεύματι, καὶ οὐχ ἓν αἰτιατὸν ταῦτα φαμέν, ἀλλὰ δύο, τὴν δὲ ζωὴν καὶ τὸ φῶς, καὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἅγιον, καὶ τἄλλα, εἰ μὴ πρὸς τὴν οὐσίαν ἀλλὰ πρὸς τὰς ὑποστάσεις ἀναφέροιμεν, 'ζωὰς' τὴν Τριάδα φαμέν, καὶ 'ἄκτιστα', καὶ 'φῶτα' καὶ 'ἀγαθὰ' τρία, καὶ 'ἅγια' τοσαῦτα καὶ 'δόξας'.

7. Ὅτι δὲ ταῦτα ἀληθῆ, περὶ μὲν τῶν οὐσιωδῶς τῷ Θεῷ προσόντων ἐν τεσσαρεσκαιδεκάτῳ κεφαλαίῳ τῶν θεολογικῶν ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς μαρτυρήσει σαφῶς, πρόθεσιν αὐτὸ τοῦτο ποιούμενος, ἐκεῖ τὰ τῆς θείας φύσεως ἀπαριθμήσασθαι ἰδιώματα, ὡς ἔστιν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς[a] γνώριμον. Οὐ μὲν ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἑκατοστῷ κεφαλαίῳ τῶν αὐτῶν οὕτω φησί : «Φύσεως μέν ἐστι τὸ 'ἀγένητον' καὶ 'γενητὸν' δι' ἑνὸς 'ν' γραφόμενον, ὅπερ δηλοῖ τὸ ἄκτιστον καὶ κτιστόν · τὸ δὲ 'ἀγέννητον' καὶ 'γεννητὸν' οὐ φύσεως ἀλλ' ὑποστάσεως, ἤγουν τὸ γεννηθῆναι καὶ μὴ γεννηθῆναι, ὅπερ διὰ τῶν δύο 'νν' ἐκφέρεται[b]». Καὶ πάλιν: «Τὸ μὲν 'ἀγέννητον' ἐν τῷ Πατρί, οὐδὲ γὰρ ἐγεννήθη · τὸ δὲ 'γεννητὸν' ἐν τῷ Υἱῷ, ἐκ τοῦ

7. 3 ὁ Δαμασκηνὸς *om* S, O *mg* P ‖ 9 ἤγουν : ἤτουν ed

---

6. 6s M Marg : ὅτι ὅσα τῶν θείων ὀνομάτων δυσὶν προσώποις ἢ τρισὶν ἁρμόζη (sic) οὐδέποτε ἑνικῶς, ἀλλὰ πληθυντικῶς προφέρεται.

---

7. a. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 14: « Τὰ ἰδιώματα τῆς θείας φύσεως » ‖ b *ibid.* 80, 3-6; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 41. 2-4

Dieu n'est pas corporelle» ; et il ajoute dans le même ordre harmonique : «le souffle (l'Esprit) provient de lui et pas d'ailleurs», c'est-à-dire [qu'il provient] du Père. Ici, il utilise directement les mêmes principes qu'il avait utilisés pour le Fils et partout il attribue le «issu de» au Père, car il accorde manifestement à lui seul d'être la cause.

La théologie de l'unité et de la distinction en Dieu.

6. Ensuite, parmi les noms divins on distingue ceux qui se réfèrent à l'essence et ceux qui se réfèrent à la personne. Lorsqu'on parle des noms qui se réfèrent à l'essence, on entend ceux qui sont communs aux hypostases théarchiques et singuliers à la Trinité, comme les attributs d'un seul Dieu, par exemple Dieu, roi, créateur, bon et toutes les propriétés divines qui s'appliquent à la nature divine et pure. Par contre, par noms personnels on entend tous ceux qui ne sont pas ainsi, mais se réfèrent d'une façon propre à une personne, ou qu'on peut apercevoir en deux ou en trois et qui ne s'expriment jamais au singulier mais au pluriel. Comme par exemple *le fait d'être inengendré, d'engendrer, d'être engendré* et *de procéder* et *d'être causé*, et *la vie*, *la lumière*, *la bonté*, *la gloire*, *le fait d'être increé*, *la sainteté*, *la perfection*, *l'infinité* : parmi ces appellations, les unes [l'inengendré, le fait d'engendrer, être engendré, procéder] conviennent à une seule personne, tandis que le fait d'être causé convient à deux, le Fils et le Saint-Esprit, que l'on ne professe pas comme un seul causé mais comme deux. De la même manière, quand on rapporte «la vie» et «la lumière» et «le bon» et «la sainteté» et les autres, non à l'essence mais aux hypostases, on parle de la Trinité comme de trois *vies*, et *réalités increées*, et *lumières*, et *réalités bonnes* et *saintes* ainsi que de trois *gloires*.

7. Saint Jean Damascène, dans le quatorzième chapitre de ses *Écrits théologiques*, témoigne clairement que cette doctrine est vraie en ce qui concerne ce qui se rapporte essentiellement à Dieu. Là, comme d'ailleurs le titre[a] le fait connaître, il a l'intention d'énumérer les propriétés de la nature divine. De plus, dans le centième chapitre du même ouvrage il s'exprime ainsi : «*L'"ageneton"* et le *"geneton"* écrits avec un *"n"* sont des propriétés de la nature qui indiquent l'increé et le créé. *L'"agenneton"* et le *"genneton"* avec deux *"nn"* sont des propriétés non pas de la nature mais de l'hypostase, c'est-à-dire le fait d'être engendré et le fait de ne pas être engendré[b].» Et encore : «*"inengendré"* convient au Père, car il n'a pas été engendré ; *"engendré"* convient au Fils, car il est engendré par le Père éternellement ; *"effet de procession"* convient au Saint-Esprit[c].» Et de nouveau : «Par conséquent on connaît que *"le fait d'être engendré"* n'est pas une propriété de la nature mais de l'hypos-

Πατρὸς γὰρ ἀιδίως γεγέννηται · τὸ δὲ 'ἐκπορευτὸν' ἐν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι[c]». Καὶ πάλιν: «Ὅθεν γινώσκομεν ὡς οὐκ ἔστι φύσεως 'τὸ γεννᾶσθαι' ἀλλ' ὑποστάσεως · εἰ γὰρ φύσεως ἦν, οὐκ ἂν ἐν τῇ αὐτῇ φύσει 'τὸ γεννητὸν' ἐθεωρεῖτο καὶ 'τὸ ἀγέννητον'[d]». Καὶ Λατῖνοι δὲ τῆς δόξης ταύτης εἰσί. Φαίνονται γὰρ καὶ αὐτοὶ διχῇ διαιροῦντες τὰ θεῖα ὀνόματα, εἴς τε οὐσιώδη καὶ προσωπικά. Τοῦτο δὲ φανερὸν ἐν οἷς ὁ τῆς ἐκείνων θεολογίας προεστηκὼς διέξεισι · ζητεῖ γὰρ Θωμᾶς ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ περὶ τοῦ τῆς εἰκόνος ὀνόματος καὶ τοῦ δώρου εἰ προσωπικὰ ταῦτα εἰσί[e] · καὶ πάλιν ἐν τοῖς κεφαλαίοις τῆς αὐτῆς πραγματείας εἰ τὸ Θεός, ὄνομα οὐσιῶδες ὄν, πληθυντικῶς τῶν τριῶν προσώπων κατηγορεῖσθαι δύναται[f].

8. Ὅτι δὲ τὸ αἰτιατὸν κοινὸν Υἱῷ τε καὶ Πνεύματι καὶ πολλαχοῦ μὲν οἱ θεολόγοι φασίν, ἐν δὲ τῷ πρὸς Ἥρωνα τὸν φιλόσοφον σαφῶς ὁ θεῖος Γρηγόριος ἔδειξεν οὕτω λέγων: «Κοινὸν γὰρ Πατρὶ μὲν καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι τὸ μὴ γεγονέναι καὶ ἡ θεότης · Υἱῷ δὲ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι τὸ ἐκ τοῦ Πατρός[a]». Περὶ δὲ ζωῆς καὶ φωτὸς καὶ ἀγαθοῦ καὶ ἀπείρου καὶ τῶν τοιούτων, ὅτι καὶ πληθυντικῶς ἐκφέρονται, φησὶν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν εἰρηνικῶν τὴν θεότητα ἀνυμνῶν: «ἄποσον» αὐτὴν λέγων, «ἄχρονον, ἄκτιστον, ἀπερίληπτον, οὔποτε λείπουσαν ἑαυτῆς, οὔτε λείψουσαν · ζωὰς *καὶ* ζωήν, φῶτα καὶ φῶς, ἀγαθὰ καὶ ἀγαθόν, δόξαν καὶ δόξας, ἀληθινὸν καὶ ἀλήθειαν καὶ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ἅγια καὶ αὐτοαγιότητα[b]» καὶ ἀλλαχοῦ «τριῶν ἀπείρων, ἄπειρον συμφυΐαν[c]» φησὶ περὶ Τριάδος τὸν λόγον ποιούμενος · καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ πάλιν τῶν εἰρηνικῶν, «τριάδα τελείαν ἐκ τριῶν τελείων[d]» φησί.

α **9.** Τούτων ὑποκειμένων, ἐπεὶ τὸ προβάλλειν καὶ τὸ αἴτιον ἐπὶ τῆς θεολογίας εἰλημμένον, οὐχ ἑκάστῳ τῶν τριῶν προσώπων προσήκει, οὐδὲ κατὰ τῶν τριῶν ὡς ἑνὸς κατηγορεῖται, πάντως δήπου προσωπικὸν ἂν εἴη καὶ οὐ φυσικόν, οὐδὲ οὐσιῶδες.

β Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Λατῖνοι τῷ προβάλλειν καὶ προβάλλεσθαι

8. 12 τῆς Γριάδος I, P

---

9. 5 M *mg* : ὅτι αὐτοὶ τῷ αἰτίῳ καὶ αἰτιατῷ διακρίνουσι τὰ θεῖα πρόσωπα ‖ N *mg* : μέχρι τοῦδε ὁ θεῖος οὗτος διδάσκαλος παρίστησιν ὡς οὐκ ἔστιν ἰδίωμα φύσεως τὸ ἐκπορεύειν ἀλλ' ὑποστάσεως· τὰ γὰρ φυσικὰ κοινῇ συνείρει τοῖς τρισὶ προσώποις. τὸ δὲ ἐκπορεύειν οὐκ ἐφαρμόττει τῷ Πνεύματι ‖ **10.** 1 M *mg* : αἴτια δύο ἐξ ἀνάγκης λατίνοι τοῦ Πνεύματος λέγουσι ‖ 10-11 N *mg* : ἐνταῦθα πάλιν ὁ μέγας οὗτος διδάσκαλος ἐκ[κ]αθόλου παιραίνον (sic) τὴν ἀπόδειξιν, λέγει ὅτι πᾶν προσωπικὸν ἐστὶ διαιρετον, καὶ μεμερισμένον· ἡ ἀρχὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐστὶ προσωπικον, ἄρα ἔστι καὶ αὕτη μεμερισμένη· ἀποδεικνύομεν τὴν μείζονα τὸ προσωπικὸν ἢ λέγεται δυσὶ ἢ τρισὶν, ἢ ἑνί· δυσὶ μὲν, ὡς τὸ αἰτιατὸν κατηγορεῖται ἤγουν τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' οὐχ ἕνα αἰτιατὸν ταῦτα λέγεται, ἀλλὰ δύο αἰτιατά· τρισὶ δὲ ὡς ἡ ὑπόστασις λέγεται ἤγουν τῶν τριῶν προσώπων, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἡ ἰδιότης, ἀλλ' οὐ μία ὑπόστασις, ἀλλὰ τρεῖς λέγονται ἤγουν τῶν τριῶν προσώπων μᾶλλον εἰπεῖν ἡ

tase. Car si c' était une propriété de la nature on ne pourrait pas considérer dans la même nature "*l'engendré*" et "*l'inengendré*"[d].» Les Latins aussi sont de la même opinion. On voit qu'eux aussi distinguent les noms divins en deux sortes, ceux qui concernent la nature et ceux qui concernent les personnes. Cela est manifeste en ce que le premier représentant de leur théologie expose. Thomas [d'Aquin], dans le deuxième livre, *Sur le nom de l'image et du don*, cherche s'ils sont personnels[e], et aussi dans les chapitres du même traité si même le nom «Dieu», qui concerne l'essence, peut être exprimé au pluriel pour les trois personnes[f].

8. Les théologiens en plusieurs endroits s'accordent à dire que le fait d'être causé est commun au Fils et à l'Esprit. Le divin Grégoire l'a clairement montré à Héron le philosophe en disant : «En effet Père, Fils et Saint-Esprit ont en commun le fait de n'être pas venus à l'existence, et la nature divine. Fils et Saint-Esprit ont en commun de tirer leur origine du Père[a].» Sur la vie, la lumière, la bonté et l'infinité et les choses semblables qui peuvent être formulées au pluriel, le même Grégoire dans le deuxième de ses *Discours iréniques*, loue la nature divine et en parle comme étant «dépourvue de quantité et de durée déterminée, increéée et non limitée, jamais inférieure à elle-même ni dans le présent ni dans le futur ; elle est plusieurs vies et une vie, plusieurs lumières et une lumière, plusieurs biens et un bien, une gloire et plusieurs gloires, véritable et vérité et esprit de la vérité, plusieurs êtres saints et la sainteté en soi[b].» Et ailleurs il parle de la Trinité comme «cohésion infinie des trois réalités infinies[c]» et de nouveau dans le deuxième de ses *Discours iréniques* il dit : «Trinité parfaite issue de trois réalités parfaites.[d]»

La cause : attribut de la Personne et non de la nature.

9. Étant donné tout cela, le fait d'émettre et celui d'être cause dans le domaine de la Théologie ne conviennent pas à chacune des trois personnes, et ne sont pas attribués comme des noms qui conviennent aux trois personnes comme à une seule ; ils se référeraient donc dans tous les cas à ce qui est de la personne et pas à ce qui est de la nature ou de l'essence.

De plus, les Latins, aussi [avec nous], distinguent le Père et l'Esprit Saint par le fait d'émettre et d'être émis. Ils distinguent les personnes

---

c. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 80, 8-10 ‖ d. id. 80, 15-17; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 41. 4-6 ‖ e. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.* I, 35,1 et 38,1.20 ‖ f. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.* I, 39, 3 ‖ **8.** a. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXV, 16, SC 284, p. 198 ‖ b. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXIII, 11, SC 270, p. 302 ‖ c. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XL, 41, 12, SC 358, p. 294 ‖ d. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXIII, 8, SC 270, p. 294.

διακρίνουσι τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ διακρίνοντες τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα, καὶ ταύτην μόνην ἴσασι διάκρισιν θεολογίᾳ πρέπουσαν · οἷς δὲ διακρίνονται τὰ θεῖα πρόσωπα πρόδηλον, ὡς ἐκεῖνα προσωπικὰ ἂν εἶεν.

γ'. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ... οὕτω φησὶν ὁ Θωμᾶς: «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πρόεισιν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καθ' ὅσον εἰσὶ πρόσωπα διακεκριμένα, ἀλλ' οὐχ ὥσπερ ἡ κτίσις, ἐφ' ὅσον εἰσὶν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν κατ' οὐσίαν[a]» · ὥστε προσωπικὸν οἶδε καὶ αὐτὸς τὸ προβάλλειν καὶ τὸ αἴτιον, καὶ οὐδαμῶς οὐσιῶδες.

δ'. Ἔτι οὐδὲν προσωπικὸν πρὸς οὐσιῶδες τὴν ἀναφοράν, δηλονότι τὴν σχέσιν ἔχει, ἀλλὰ τῷ ὁμοίῳ ἀντίκειται, κατὰ τὰ πρός τι δηλαδή, ὡς τὸ γεννᾶσθαι πρὸς τὸ γεννᾶν · ἐπεὶ δὲ τὸ προβάλλεσθαι προσωπικόν, εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, οὐδ' ἂν τὸ ἐκπορευτὸν ἰδιότης τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ προβάλλειν ἐξ ἀνάγκης τοιοῦτον · πρὸς αὐτὸ γὰρ τὸ ἐκπορεύεσθαι ἀναφέρεται.

10. Προσωπικὸν δὲ ὂν τὸ αἴτιον, ἐπεὶ τῶν τριῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ γὰρ τοῦ Πνεύματος ἢ ἑνὸς προσώπου ἢ δυοῖν ἀναγκαῖον εἶναι, ἀλλ' εἰ μὲν ἑνός, τοῦ Πατρὸς ἂν εἴη μόνου · καὶ οὕτω τὸ ζητούμενον δέδεικται. Οὐδὲ γὰρ τοῦτο γε τῷ Υἱεῖ μόνον δώσομεν, ἕως ἂν ἀκούωμεν τὸν μὲν Πατέρα πρὸς τὸν Υἱὸν λέγοντα «ἐκ γαστρὸς πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε[a]» · τὸν δὲ Υἱὸν «τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται[b].» Εἰ δὲ οὐχ ἑνὸς μόνου ἀλλὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἐπεὶ δέδεικται μηδὲν προσωπικὸν δυσὶν ἢ τρισὶ προσώποις ἐνθεωρούμενον δύνασθαι ἑνικῶς κατηγορεῖσθαι καθ' ὧν ἂν λέγοιτο ἀλλὰ πληθυντικῶς, οὐδὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν ἂν εἴη τοῦ Πνεύματος αἴτιον · ἀλλὰ τοσαῦτα ὅσα δῆτα καὶ τὰ πρόσωπα. Δύο δὲ τὰ πρόσωπα, οὐκοῦν ἴσα καὶ τὰ αἴτια. Τοῦτο δὲ οὐδὲ Λατίνοις φορητὸν δόξειεν ἄν. Ἵνα δὲ τὸ λεγόμενον σαφέστερον γένηται, ὥσπερ τὸ αἰτιατὸν δυσὶ προσώποις ὑπάρχον ἐξ ἀνάγκης δύο δίδωσιν ἡμῖν τὰ αἰτιατὰ νοεῖν. Καὶ τοῦτο κοινὸν δόγμα τῆς τε ἡμετέρας ἐκκλησίας καὶ τῆς Λατίνων. Τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸ αἴτιον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κατηγορούμενον, δύο, τὸν Πατέρα καὶ Υἱόν, δείκνυσι τοῦ Πνεύματος αἴτια. Εἰ δὲ δύο τὰ αἴτια, δύο πάντως καὶ αἱ ἀρχαί. Δύο δὲ ἀρχὰς τοῦ Πνεύματος ἀξιοῦν οὐκ οἶδα εἴ τινι χριστιανῶν φορητόν.

9. 9 ἂν *om.* I

ἰδιότης, ἀλλ' οὐ μία ὑπόστασις, ἀλλὰ τρεῖς ἤγουν τὰ θεῖα πρόσωπα· ἑνὶ δὲ ὥσπερ ἀγέννητος, ἄναρχος Πατήρ, Υἱός, Πνεῦμα, καὶ ταῦτα μεμερισμένα λέγεται· τοῦτο καὶ ὁ ἱερὸς Δαμασκηνὸς λέγει ἔν τινι λόγῳ περὶ θελήσεως συλλογιζόμενος καὶ οὕτως περαίνει καθ' ὃν τρόπον ἡμεῖς περαίνομεν ... τοῦ ἁγίου . (coupé par le rélieur) ‖ **10.** 12-13 M *mg* : ὅτι ἐξ ἀνάγκης ἕπεται, εἴπερ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος τοῦ Πνεύματος, δύο λέγειν καὶ τὰ αἴτια τοῦ Πνεύματος, καὶ δύο ἀρχαὶ ὁμοῦ ἐν τῇ Τριάδι

divines par le fait d'être cause et le fait d'être issu de et c'est la seule distinction qu'ils connaissent convenant à la théologie. Il est donc évident que les attributs qu'ils utilisent pour distinguer les personnes divines entre elles se réfèrent à ce qui est personnel.

De plus, Thomas dans le ... dit : «le Saint Esprit provient du Père et du Fils, dans la mesure où ils sont des personnes qui ont été distinguées ; mais pas comme la création, puisque le Père et le Fils sont un par essence.[a]» Par conséquent, il connaît lui aussi le fait d'émettre et également celui d'être cause comme attributs personnels et en aucun cas comme [attributs] essentiels.

Ensuite, il n'y a aucun attribut personnel qui ait un rapport avec un attribut essentiel, c'est-à-dire qui ait une relation [avec lui] ; au contraire il s'oppose au semblable, selon un rapport de relation, comme par exemple le fait d'être engendré par rapport au fait d'engendrer. Le fait d'être émis est une propriété personnelle ; s'il n'en était pas ainsi, l'effet de procession ne serait pas non plus une propriété de l'Esprit ; par conséquent le fait d'émettre est nécessairement tel ; car c'est avec cela que le fait de procéder est en rapport.

Deux principes du Saint-Esprit ?

10. Le fait de causer est personnel car il n'appartient pas aux trois. S'il appartient à une personne, au Père seul, il n'est pas nécessaire qu'il appartienne au Saint-Esprit ou à une personne ou à deux. Voilà ce qu'on cherche. On ne peut pas l'accorder non plus au Fils seul, lorsqu'on entend le Père qui dit au Fils «de (mon) sein avant l'aurore je t'ai engendré[a]», et le Fils [qui dit :] «l'Esprit de vérité qui procède du Père[b]». Nous avons déjà montré qu'aucun attribut personnel qui peut s'apercevoir en deux ou en trois personnes n'a une formule au singulier mais [qu'elle est] au pluriel. Par conséquent, si la cause n'appartenait pas à une seule personne mais au Père et au Fils, ils ne pourraient pas être considérés comme une seule cause de l'Esprit. Le nombre des causes est égal au nombre des personnes. S'il existe deux personnes, le nombre de causes, par conséquent, est équivalent. Cette conclusion, même les Latins ne pourraient pas la supporter. Pour éclaircir ce qui a été dit, voici un exemple : ce qui est causé existe en deux personnes ; par conséquent il nous fait entendre deux réalités causées. C'est la doctrine commune à notre Église et à l'Église latine. De la même manière, lorsqu'on attribue le fait d'être cause au Père et au Fils, cela indique deux causes de l'Esprit : le Père et le Fils. Et si l'on admet deux causes, on entend aussi deux principes. Pourtant, je ne connais aucun chrétien qui pourrait supporter de tolérer deux principes de l'Esprit.

9. a. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.* I, 36, 4; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 23. 6 et 51. 12 || **10.** a. Ps 109 , 3 || b Jn 15, 26.

11. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ φαῖεν ἀπολογούμενοι ὡς *τὰ μὲν αἰτιατὰ δύο ἐξ ἀνάγκης, διαφόρως γὰρ Υἱῷ καὶ Πνεύματι πρόσεστι τὸ αἰτιατόν · ἐπὶ δὲ τοῦ αἰτίου οὐχ οὕτως, προβολεὺς γάρ ἐστιν ὁ Υἱός, ὥσπερ δῆτα καὶ ὁ Πατήρ* · [Λύσις:] οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος, ἵνα μὴ ψευδὴς λέγωμεν. Δέδεικται γὰρ κοινὸν Υἱῷ καὶ Πνεύματι τὸ αἰτιατόν. Εἰ δὲ κοινόν, οὐ διάφορον. Ὥστε οὐ διαφέρουσιν ᾗ αἰτιατά · ἀλλ' ᾗ ὡδὶ αἰτιατά, τὸ μέν, γέννημα, τὸ δέ, πρόβλημα. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπ' ἄλλων ἴδοις ἂν τὴν αὐτὴν σῷζον ἀκολουθίαν · ἄνθρωπος γὰρ καὶ ἵππος ζῷα λέγονται καὶ ᾗ ζῷα ἀλλήλων οὐ διαφέρουσιν · ὁ γὰρ τοῦ ζῴου λόγος ἀμφοτέροις ὡσαύτως ἐστίν, ἡ δὲ διαφορά, τῷ τὸ μέν, ζῷον λογικὸν εἶναι, τὸν δὲ ἵππον, ζῷον ἄλογον. Ὥστε καὶ περὶ ὧν ἡ πρόθεσις, ἡ μὲν κοινωνία κατὰ τὸ αἰτιατόν, ὥσπερ καὶ τοῖς θεολόγοις δοκεῖ, καὶ ὃς ἂν ᾖ ὁρισμὸς αἰτιατοῦ, ἀμφοτέροις ὡσαύτως προσήκει · τὸ δὲ διάφορον, ὅτι τὸ μὲν αἰτιατὸν υἱικῶς, τὸ δὲ αἰτιατὸν ἐκπορευτῶς.

12. Ἔπειτα τί φήσουσι περὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀκτίστου καὶ τοῦ φωτὸς καὶ τῶν ἄλλων, καθ' ὧν οὐδὲ ἔστι πλάττειν διαφοράν, καὶ ὅμως διὰ τὸ εἰς τὰ πρόσωπα ἀναφέρεσθαι, οὐχ ἑνικῶς τούτων ἕκαστον κατὰ τῶν τριῶν ὁμοῦ, πληθυντικῶς δὲ ἐκφέρονται;

13. Ἄτοπον δὲ *κατὰ τοὔνομα μόνον* ἀξιοῦν *τὴν κοινότητα τοῦ αἰτιατοῦ θεωρεῖσθαι* · ἡ γὰρ τοιαύτη κοινότης γραμματικοῖς μᾶλλον ἐστὶ καὶ σοφιζομένοις, ἀλλ' οὐ θεολογοῦσι πρέπουσα · ὥστε ἢ τὸ αἴτιον ἑνὶ μόνῳ τῷ Πατρὶ πρόσεστι καὶ οὐδεὶς ἔτι λόγος ἡμῖν, ἢ πᾶσα ἀνάγκη καὶ τῷ Υἱεῖ τὸ πρόσρημα νέμοντας μὴ καθαρεύειν τῶν ἀναφυομένων ἀτόπων.

14. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ δὴ πάλιν λέγοιεν : *εἰ καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος, ἀλλ' οὖν παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει τοῦτο λαβών, ὥσπερ καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι, καὶ οὕτω, τῇ πρὸς τὸν Πατέρα ἀναφορᾷ δηλαδή, ἓν πάλιν τὸ αἴτιον*[a], ἄτοπος ὁ λόγος. [Λύσις:] Οὐ γὰρ ἐπὶ τῶν προσωπι-

11. 6 et 9 ᾗ : ἢ P ‖ 13 ὁ ὅρισμὸς S ‖ **14.** 1 δὴ . δεῖ I

---

11. 4 N *mg* : ἀλλὰ φαῖεν οἱ λατῖνοι ὅτι καθάπερ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν τῶν κτισμάτων παραγγέλοντες, οὐ δύο τὰς ἀρχὰς συνεισάγομεν τῶν κτισμάτων. οὕτω κἀνταῦθα Πατέρα καὶ Υἱὸν ἀρχὴν ὁμολογοῦντες τοῦ Παναγίου Πνεύματος οὐ προσωποῦμεν δυαρχίαν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ῥητέον ὡς οὐχ ὅμοιος ὁ λόγος, Θεὸς γάρ ἐστι μονὰς καὶ τριάς, μονὰς μὲν τῇ φύσει, τῇ οὐσίᾳ καὶ τῇ δυνάμει, Τριὰς δὲ ταῖς ὑποστάσεσι, ἤτοι προσώποις· καὶ κτίζει ὁ Θεὸς τὰ πάντα οὐ καθὸ Τριὰς ἀλλὰ καθὸ μονὰς ἤγουν καθὸ μία οὐσία καὶ εἷς Θεός· διὸ οὐ λέγομεν δύο ἀρχὰς ἢ τρεῖς ἀρχὰς ἢ τρεῖς Θεούς, ἀμέριστα γάρ εἰσι τὰ ὀνόματα ταῦτα ἐπὶ τὴν ἀμέριστον καὶ ὑπερφυᾶ ἐκείνην τὴν μακαρίαν ἕνωσιν ἀναγόμενα· ἐπεὶ δὲ τῶν προσωπικῶν, τοὐναντίον ἔσται καὶ ἔσονται πεπληθεσμένα τὰ ὀνόματα κατά τε τὸ πλῆθος καὶ τὴν πραγματικὴν διαίρεσιν ‖ **14.** 1 M *mg* : ὅτι οὐ δύνανται λατῖνοι λέγειν διὰ τὴν πρὸς τὸν Πατέρα ἀναφορὰν ἓν αἴτιον Πνεύματος, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός.

Réponses aux objections.

11. [Objection :] Et s'ils répondent pour se justifier qu'*il existe nécessairement deux réalités causées car ce qui est causé s'applique différemment au Fils et à l'Esprit, mais au contraire dans le cas de la cause ce n'est pas pareil, parce que le Fils est aussi émetteur comme le Père ?* [Solution :] L'argument n'est pas contraignant ; on dirait plutôt qu'il est faux. Il a été déjà montré que le fait d'être causé est commun au Fils et à l'Esprit. S'il est commun, il n'est pas différent ; par conséquent ils ne se différencient pas en tant que réalités causés. Mais ce sont de cette manière-là des réalités causées, l'une comme engendrée, l'autre comme émise. On pourrait trouver le même ordre sauvegardé dans d'autres exemples. L'homme et le cheval sont appelés animaux ; et en vérité ces animaux entre eux ne se différencient pas car pour les deux la raison essentielle de l'animal reste identique. La différence est que l'un est un animal doué de raison et le cheval un animal sans raison. Revenons à notre sujet. Par conséquent, en se fondant aussi sur la doctrine des théologiens, la communion selon le fait d'être causé, peu importe sa définition, appartient aux deux personnes. La différence est pour l'une le fait d'être causée en étant engendrée comme Fils, et pour l'autre le fait d'être causée en procédant.

12. Ensuite, que pourraient-ils répondre sur le bon, l'incréé, la lumière et les autres choses, pour lesquelles on ne peut pas établir de différence et qui pourtant, lorsqu'on parle des trois personnes ensemble, sont exprimées non au singulier mais au pluriel, justement parce qu'elles sont rapportées aux personnes ?

13. Il est absurde de considérer que *la communion selon le fait d'être causé est seulement nominale* ; car une communion pareille convient plutôt aux grammairiens et aux habiles qu'à ceux qui s'occupent de théologie. Par conséquent, soit le fait d'être cause s'applique seulement au Père et on n'a rien à contredire, soit on attribue la dénomination aussi au Fils et on n'est pas délivré des absurdités qui naissent.

14. [Objection :] Et s'ils répondent de nouveau que *le Fils est la cause de l'Esprit, puisqu'il l'a obtenue auprès du Père, comme d'ailleurs son propre être et que c'est ainsi que, grâce au rapport (du Fils) avec le Père, la cause reste une*[a], l'argument est absurde. [Solution :] Car ce type d'argumentation n'a pas sa place en ce qui concerne les personnes. Ainsi par exemple l'hypostase du Fils tire son existence de l'hypostase du Père, mais personne qui veut rester dans la foi orthodoxe ne dira qu'il

14. a. cf. Barlaam, *Traité*, B, IV, 24, 286-288.

κῶν τὰ τοιαῦτα χώραν ἔχει · ἰδοὺ γὰρ ἡ τοῦ Υἱοῦ ὑπόστασις ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως τὸ εἶναι ἔχει καὶ ὅμως οὐδεὶς ἕως ἂν εὐσεβεῖν ἐθέλῃ μίαν ὑπόστασιν ἐρεῖ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, τῇ πρὸς τὸν Πατέρα ἀναφορᾷ δηλαδή, ἢ τρόπον ἄλλον ὅντινα δήποτε.

15. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ δὴ καὶ τοῦτο λέγοιεν, *ὡς καὶ ὑμεῖς τρία ἄκτιστα καὶ τρία ἀγαθὰ λέγοντες, τρεῖς πάντως καὶ τὰς ἀρχὰς εἰσάγετε · ταὐτὸν γὰρ ἄκτιστον καὶ ἀγαθὸν καὶ ἀρχή*, οὐκ ἐργώδης ὁ λόγος. [Λύσις:] Εἰ γὰρ ταὐτὸν ἦν οὐκ ἂν οἱ θεολόγοι, τὸ μέν, ὑγιῶς αὐτοί τε ἔχειν ἐνόμιζον καὶ τοὺς ἄλλους ἔπειθον, τὸ δέ, τοῖς τῶν Ἑλλήνων μύθοις ἀπέρριψαν · τρία μὲν γὰρ ἄκτιστα καὶ ἀγαθὰ τοσαῦτα καὶ ζωὰς ἴσας τὸν Θεὸν καὶ σφόδρα γε εἶπον, τρεῖς δὲ ἀρχὰς ἢ αἴτια ἢ Θεοὺς λέγειν, οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἠνέσχοντο · ὥστε εἰ βουλοίμεθα ὑγιῶς περαίνειν τὸν λόγον, οὐ ταὐτὸν ἀλλὰ διάφορον νομιοῦμεν, τρεῖς ἀρχὰς λέγειν *καὶ τρία τὰ ἄκτιστα*.

Γ'. **16.** Ἔτι φησὶν ὁ Θωμᾶς ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν βιβλίῳ δευτέρῳ ἐν κεφαλαίῳ τετάρτῳ : «δυνάμεθα λέγειν δύο εἶναι προβολέας τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὑποκειμένων · οὐ μὴν δύο προβάλλοντας, διὰ τὴν μίαν πρόοδον[a].» Ὥσπερ οὖν, ὦ μακάριε, εἰ μηχανῇ τινι προβολεὺς εἷς ἦν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, ἀνάγκη ἂν ἦν καὶ μίαν εἶναι τὴν τοῦ Πνεύματος ἀρχήν, οὕτω πᾶσα ἀνάγκη δύο προβολέων ὄντων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, δύο εἶναι καὶ τὰς ἀρχάς · εἰ γὰρ ὁ εἷς προβολεύς, ὁ Πατὴρ δηλονότι, ἢ ὁ Υἱὸς μόνος, μία ἀρχή, οἱ δύο προβολεῖς, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, πῶς οὐ δύο ἀρχαί;

17. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγειεν : *διὰ τὸ μίαν εἶναι ἐν ἀμφοτέροις τὴν προβλητικὴν δύναμιν, μία πάντως ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος ἀρχή, εἷς γὰρ ὁ προβάλλων* · ἄτοπος ὁ λόγος[a]. [Λύσις:] Οὐ
α γὰρ διότι μία ἡ προβλητικὴ δύναμις ἓν δήπου καὶ τῷ ὑποκειμένῳ Πατὴρ καὶ Υἱός. Εἰ γὰρ ἡ προβλητικὴ δύναμις προσωπικὸν ὡς δέδεικται, κατὰ ταύτην δὲ ἓν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς προσωπικῷ τινι, λοιπὸν ἓν ἂν εἴη Πατὴρ καὶ Υἱός, τοῦτο δὲ κομιδῇ σαβέλλιον[b]. Ὥσπερ γὰρ διὰ τὴν

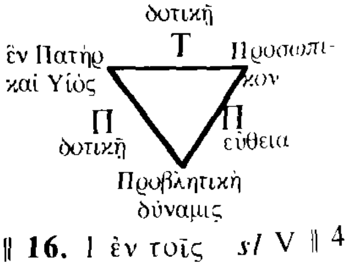

14. 6 ἔχει *sl* V ‖ **15.** 3 ταὐτὸν : ταύτην I ‖ **16.** 1 ἐν τοῖς *sl* V ‖ 4 προβάλλονται I ‖ **17.** 4ss In marg. *om.* α, β, γ, δ, ε A ‖ 9 σαβέλιον S

15. 1 M *mg* : ὅτι ἐν (sic) ταυτὸν τὸ ἄκτιστον καὶ ἀγαθὸν καὶ ἀρχή ‖ **16.** 1 M *mg* : Θωμᾶς δύο προβολέας λέγων ‖ **17.** 1 M *mg* : ὅτι οὐ διὰ τὸ μίαν εἶναι τὴν προβλητικὴν δύναμιν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ μίαν ἐξ ἀνάγκης ἔσεται καὶ ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, ἀλλὰ δύο, ὅπερ καὶ ἄτοπον

16. a. cf. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.*, 1, 27, 5 ‖ **17.** a. NIL CABASILAS, *Syllogisme* XIII, éd. Candal, *Nilus*, p. 354 ; BARLAAM, *Traité*, Confutatio 1-2, p. 482.

n'y a qu'une hypostase du Père et du Fils, grâce au rapport (du Fils) avec le Père ou de n'importe quelle autre façon.

15. [Objection :] Et s'ils disent : *en tant que vous dites trois réalités incréées et trois réalités bonnes, vous introduisez également trois principes, puisque l'incréé, le bon et le principe sont identiques,* l'argument n'est pas valable. [Solution :] Car s'ils étaient identiques, les théologiens d'un côté ne penseraient pas qu'eux-mêmes raisonnent sainement tout en ajoutant foi aux autres, et d'un autre côté rejetteraient les fables des grecs. Tout d'abord, ils ont bien dit pour Dieu trois réalités incréées et autant de biens et de vies ; mais ils ne supportaient guère de parler de trois principes ou causes ou Dieux. Par conséquent, si nous voulons mener sainement le discours à son terme, nous croyons que parler de trois principes ou de trois réalités incréées ne revient pas au même, mais que cela est différent.

Deux émetteurs du Saint-Esprit signifient deux principes.

16. De plus, Thomas, là où il parle du Saint-Esprit, dans son deuxième livre, chapitre quatrième, dit : «on peut dire qu'il existe deux émetteurs, le Père et le Fils, en raison du nombre des sujets. Il n'y a pas deux personnes qui émettent puisqu'il n'y a qu'une seule procession[a].» Ô mon très cher, si le Père et le Fils, d'une certaine manière, étaient un émetteur unique de l'Esprit, il serait nécessaire d'avoir un principe unique pour l'Esprit ; de la même manière, donc, quand on a deux émetteurs, le Père et le Fils, on a aussi de toute nécessité deux principes. Car si un émetteur, le Père ou le Fils seul, est un principe, comment les deux émetteurs, le Père et le Fils, ne sont-ils pas deux principes ?

Le danger du sabellianisme.

17. [Objection :] Et s'ils répondent : *parce qu'il existe en tous les deux une seule capacité d'émission, le Père et le Fils sont vraiment un seul principe, car unique est celui qui émet,* l'argument est absurde[a]. [Solution :] Car ce n'est pas parce qu'il existe une seule capacité d'émission, le Père et le Fils, qu'il faut admettre un seul sujet. Car, si la capacité d'émission se réfère à la personne, comme d'ailleurs on l'a déjà montré, d'après ce principe le Père et le Fils seraient un seul, liés d'une manière personnelle[1] ; et cela est complètement sabellien[b]. Car, de

1. Le schéma du texte grec se trouve en marge dans tous les manuscrits et selon le commentaire de Philoponus des *Analytica Priora* I, 25b 26sqq, CAG XIII 1, 65. 20-22 correspond au troisième type de syllogisme. Il est de même pour le schéma du paragraphe I, 24. Voir A. BULOW-JACOBSEN et S. EBBESEN, «Vaticanus Urbinas Graecus 35. An edition of the scholia on Aristotle's sophistici elenchi», *Cahiers de l'Institut du Moyen Âge grec et latin*, 43, 1982, p. 50-51.

ταὐτότητα τῶν οὐσιωδῶς προσόντων Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καὶ φύσιν μίαν αὐτῶν ἴσμεν εὐσεβῶς, οὕτως ἀνάγκη καὶ προσωπικὴν ἀκολουθήσειν ταὐτότητα, εἰ τῇ προβλητικῇ δυνάμει, προσωπικῷ γε ὄντι, ἓν Πατὴρ καὶ Υἱός.

β' **18.** Πῶς δὲ οὐκ ἄτοπον νῦν μὲν προβολέας λέγειν δύο τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὑποκειμένων, νῦν δὲ πάλιν τοὺς αὐτοὺς ἓν τῇ προβλητικῇ δυνάμει; πῶς δὲ καὶ δύο προβολέων ὄντων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὐκ ἀκολουθεῖ καὶ δύο τοὺς προβάλλοντας εἶναι; τὰς γὰρ ἐνεργείας ἀνάγκη πάντως εἰς τὰ ὑποκείμενα ἀναφέρεσθαι · δύο δὲ τὰ ὑποκείμενα, οὐκοῦν καὶ οἱ προβάλλοντες ἴσοι.

γ' **19.** Ἔτι εἰ μὲν ἐκ τοῦ προβολέως τὴν ὑπόστασιν νοεῖν εἴχομεν τὴν προβλητικὴν δύναμιν μεθ' ἑαυτῆς ἔχουσαν, ἐκ δὲ τοῦ προβάλλοντος οὐ τὴν ὑπόστασιν ἀλλὰ τὸ προβάλλειν αὐτό, εἶχε δήπου χώραν ὁ λόγος τοιαῦτα ἀξιοῦν · νυνὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ προβάλλοντος οὐδὲν ἧττον τὴν ὑπόστασιν ἔστι νοεῖν κατὰ τὴν προβλητικὴν ἐνεργοῦσαν δύναμιν. Φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Ἰωάννης ἐν τῷ πεντηκοστῷ ὀγδόῳ τῶν θεολογικῶν: «Ἐνεργητικὸν μὲν ἡ φύσις, ἐξ ἧς ἡ ἐνέργεια πρόεισιν · ἐνέργεια δὲ ἡ δραστικὴ καὶ οὐσιώδης τῆς φύσεως κίνησις · ἐνεργῶν δὲ ὁ κεχρημένος τῇ ἐνεργείᾳ, ἤτοι ἡ ὑπόστασις[a].» Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ καὶ προβάλλων ἂν εἴη ὁ κεχρημένος τῇ ἐνεργείᾳ, ἤτοι ἡ ὑπόστασις, διατί γὰρ ἐκ μὲν τοῦ ἐνεργοῦντος τὴν ὑπόστασιν ἔστι νοεῖν κεχρημένην τῇ ἐνεργείᾳ, ἐκ δὲ τοῦ προβάλλοντος οὐ τὴν ὑπόστασιν τῇ προβλητικῇ δυνάμει χρωμένην ἀλλὰ τὸ προβάλλειν αὐτό;

20. Ἔτι καὶ διαρρήδην ἐκεῖνος φησὶν ἄλλο μὲν εἶναι τὴν ἐνέργειαν, ἄλλο δὲ τὸν ἐνεργοῦντα · οὐκοῦν καὶ ἄλλο μὲν τὸ προβάλλειν, ὅπερ ἐστὶν ἡ προβλητικὴ δύναμις, ἄλλο δὲ ὁ προβάλλων, ὅπερ ἐστὶν ἡ ὑπόστασις κατὰ τὴν προβλητικὴν ἐνεργοῦσαν δύναμιν. Εἰ δὲ καὶ ἐκ τοῦ προβάλλοντος ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ προβολέως τὴν ὑπόστασιν ἔστι λογίζεσθαι, δύο δὲ οἱ προβολεῖς, ὡς καὶ Θωμᾶς ἀξιοῖ, διὰ τὸ διττὸν τῶν ὑποστάσεων, δύο πάντως ἐξ ἀνάγκης καὶ οἱ προβάλλοντες.

δ **21.** Ἔτι ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις ὁμοίως ἔχουσιν, ἔστιν ἰδεῖν διαφορὰν ὥσπερ γεωμέτρου καὶ γεωμετροῦντος, ἢ γραφέως καὶ γράφοντος, καὶ οὐδὲν κωλύει τὸν γεωμέτρην μὴ γεωμετροῦντα εἶναι, τὴν ἕξιν

19. 7 ἡ *om. ant.* ἐνέργεια I

19. 1 M *mg* : προβολεὺς καὶ προβάλλων ἐπὶ τῆς Τριάδος ταυτόν ἐστὶν καὶ οὐχ ὡς ὁ Θωμᾶς λέγει διάφορον

19. a. Jean Damascène, *Exp. fidei* 59, 8-10.

même que, en raison de l'identité des attributs qui s'appliquent selon l'essence au Père et au Fils, on reconnaît pieusement leur unique nature, de même, nécessairement il s'ensuivra l'unicité selon la personne, si le Père et le Fils sont un par la capacité d'émission qui est de l'ordre de la personne.

Absurdités de la thèse thomiste.

18. Comment ne serait-il pas absurde d'affirmer que le Père et le Fils tantôt sont deux émetteurs, à cause du nombre des sujets, et tantôt que les mêmes sont un, par la capacité d'émission ? Comment ne s'ensuit-il pas que les deux émetteurs, le Père et le Fils, ne sont pas deux qui émettent ? Il faut du moins rapporter les opérations aux sujets ; si donc les sujets sont deux, ceux qui émettent seront du même nombre.

Émetteur et celui qui émet dans la Trinité sont identiques.

19. De plus, si l'on pouvait saisir l'hypostase, qui a en soi la capacité d'émission, à partir de l'émetteur, et à partir de celui qui émet non l'hypostase mais le fait d'émettre ceci, l'argument pourrait avoir une valeur. Mais en réalité il n'est pas non plus possible de saisir l'hypostase à partir de l'émetteur, selon la capacité d'émission qui opère. Le bienheureux Jean (Damascène) dans son cinquante huitième chapitre des *Écrits théologiques* dit : «La nature a une capacité d'opérer, de laquelle l'opération provient ; l'opération est le mouvement actif et essentiel de la nature ; celui qui opère, c'est-à-dire l'hypostase, a à sa disposition l'opération.[a]» Si cela est vrai et si celui qui a à sa disposition l'opération est aussi celui qui émet, c'est-à-dire l'hypostase, pourquoi donc, d'une part par celui qui opère peut-on saisir l'hypostase qui a en sa disposition l'opération, et d'autre part par celui qui émet ne peut-on pas saisir l'hypostase qui a à sa disposition la capacité d'émission, mais seulement le fait d'émettre en soi ?

20. De plus, celui-ci dit en termes précis que l'opération est totalement différente de celui qui opère. Par conséquent, le fait d'émettre, c'est-à-dire la capacité d'émission, est totalement différent de celui qui émet, c'est-à-dire l'hypostase qui opère selon la capacité d'émission. Et si à partir de celui qui émet comme également à partir de l'émetteur, on peut saisir l'hypostase et si, comme d'ailleurs Thomas le prétend, les émetteurs sont deux parce que les hypostases sont deux, il faut nécessairement admettre que sont aussi deux ceux qui émettent.

21. De plus, dans les autres choses où on trouve une ressemblance, on peut apercevoir une différence, comme par exemple entre le géomètre et

μὲν ἔχοντα μὴ μέντοι γε ταύτῃ χρώμενον · ἐπὶ δὲ τῶν θεαρχικῶν προσώπων πῶς οὐ σφόδρα ἄτοπον τοιαῦτα ἐννοεῖν; οὐ γὰρ προβολεὺς μὲν ἐξ ἀιδίου καὶ καθ' ἕξιν ὁ Θεός, προβάλλει γε μὴν ὕστερον τῇ γνώμῃ χρώμενος · εἰ τοίνυν ἐπὶ τούτων ταὐτὸν προβάλλων καὶ προβολεύς, καὶ διαφορὰν ἐν τούτοις οὐδὲ ἔστιν ἐπινοεῖν, δύο δὲ οἱ προβολεῖς, δύο πάντως καὶ οἱ προβάλλοντες.

ε' **22.** Ἔτι οὐδεὶς οὐδέπω εἰς τόδε τόλμης ἀφίκετο, ὥστε ἢ τὴν προβλητικὴν δύναμιν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος οἴεσθαι, ἢ τὴν γεννητικὴν ἀρχὴν τοῦ Υἱοῦ · τὴν γὰρ ὑπόστασιν αἰτίαν ὑποστάσεως, οὐ τὴν δύναμιν λέγομεν, ἀμφοτέρας δὲ τὰς ὑποστάσεις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὴν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος ἔχειν Λατῖνοι φασί. Καὶ μὴν εἰ τοῦτο δοίημεν, ὥστε ἢ τὴν προβλητικὴν δύναμιν αἰτίαν νομίζειν τοῦ Πνεύματος ἢ τὴν γεννητικὴν τοῦ Υἱοῦ, πολλά τε ἄτοπα ἕψεται καὶ τὸ διττὸν τῆς ἀρχῆς οὐδ' οὕτως ἐκποδὼν ἔσται, ἕως ἂν ἄλλη μὲν ἡ τοῦ γεννᾶν δύναμις, ἑτέρα δὲ ἡ τοῦ προβάλλειν ᾖ.

Δ' **23.** Ἔτι φησὶν ὁ Νύσσης ἐν τῷ περὶ θεογνωσίας βιβλίῳ «Πνεῦμα τὸ τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως[a].» Εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὥσπερ καὶ ἐκ *τοῦ* Πατρός, *πάντως* ἐκπορευόμενον ἐστὶ καὶ ἐκ *τῆς* τοῦ Υἱοῦ *ὑποστάσεως*. Οὐκοῦν ὥσπερ ἡ τοῦ Πατρὸς ὑπόστασις ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος, οὕτω δήπου καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ. Τοῦτο δὲ καὶ τὸν Θωμᾶν βουλόμενον ἴδοις ἂν ἐν οἷς φησι : «προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καθόσον εἰσὶ πρόσωπα διακεκριμένα, ἀλλ' οὐχ ὥσπερ ἡ κτίσις ἐφ' ὅσον εἰσὶν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν κατ' οὐσίαν[b].» Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ, καθ' ὅσον δέ εἰσι διακεκριμένα δύο πρόσωπα ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς προσωπικῷ τινι, ἓν οὐδεμιᾷ μηχανῇ γένοιντ' ἂν ἀλλὰ δύο · πᾶσα ἀνάγκη τοσαύτας εἶναι καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Πνεύματος. Εἰ δὲ ὡς οἱ θεολόγοι φασὶν εἷς Θεὸς διὰ τὸ εἰς ἓν αἴτιον ἀναφέρεσθαι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, ἐνταῦθα δὲ τὸ Πνεῦμα σαφῶς δέδεικται εἰς δύο ὑποστάσεις ἀναφερόμενον, πῶς οὐ σαφὲς ὡς παρὰ Λατίνοις τὸ πολυύμνητον τῆς μοναρχίας ἐκβάλλεται; Εἰ δὲ τὸ ναυάγιον ἑκατέρωθεν ὁπότερον λέγοι τις, εἴτε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν δύο τοῦ Πνεύματος αἴτια, εἴτε μὴν ἓν

22. 8 οὕτως *om.* P ‖ **23.** 15 λατίνων I, P ‖ 16 λέγει I

22. 1 M *mg* : ὅτι οὔτε ἡ προβλητική, οὔτε ἡ γεννητικὴ δύναμις ἀρχὴ ἂν εἴη τοῦ πρὸς ὃ λέγεται ἀρχὴ τούτων ‖ **23.** 11s M *mg* : ὅτι τὴν μοναρχίαν λατῖνοι ἐκβάλλουσιν

23. a. cf. GRÉGOIRE DE NYSSE, *De or. dom.* 262, 2 ‖ b. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.* I, 36, 4; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 9. 10; 51. 12

1. L'œuvre de Grégoire de Nysse, *Sur la connaissance de Dieu*, n'existe qu'en fragments (PG 46, 1112-1126). Ils ont été conservés par Euthyme Zigabène dans

celui qui fait de la géométrie, ou le copiste et celui qui copie. Et rien n'empêche le géomètre de ne pas faire de géométrie, d'avoir la capacité mais de ne pas l'exercer. Mais au sujet des personnes divines, comment ne serait-il pas totalement absurde de raisonner d'une telle manière ? Car Dieu, qui est émetteur éternel et par faculté, n'émet pas après avoir exercé son intelligence. En ce qui concerne ces réalités, si celui qui émet et l'émetteur sont la même chose et si on ne peut pas inventer une différence entre eux, les émetteurs sont deux et deux sont aussi ceux qui émettent.

22. De plus personne jamais n'a eu l'audace de considérer que le principe de l'Esprit est la capacité d'émission, ou que le principe du Fils est la capacité d'engendrement. Car c'est l'hypostase qu'on considère comme la cause de l'hypostase et non la capacité. Les Latins enseignent que le principe de l'Esprit est les deux hypostases, du Père et du Fils. Et si on est d'accord pour considérer la capacité d'émission comme cause de l'Esprit, ou la puissance d'engendrement comme (cause) du Fils, beaucoup d'absurdités vont suivre, et avec un tel raisonnement on ne peut pas écarter la dualité de principe que différente est la capacité d'engendrer et différente celle d'émettre.

Deux hypostases distinctes produisent deux causes et non pas une.

23. De plus, saint Grégoire de Nysse, dans sont livre *Sur la connaissance de Dieu*, dit : «Esprit qui procède de l'hypostase du Père[a]»[1]. Si donc l'Esprit est aussi issu du Fils, comme aussi du Père, il procède donc aussi de l'hypostase du Fils. De même, donc, que l'hypostase du Père est principe de l'Esprit, de même sans doute en est-il de celle du Fils. C'est ce que Thomas veut dire : «l'Esprit-Saint provient du Père et du Fils, en tant qu'ils sont des personnes distinctes ; mais pas comme la création, en tant que le Père et le Fils sont un selon l'essence.[b]» Si donc cela est vrai, puisque le Père et le Fils sont deux personnes distinctes par rapport à un attribut personnel, ils ne pourraient en aucune façon être considérés comme un, mais comme deux ; il faudra donc nécessairement admettre que les principes de l'Esprit sont de même nombre. Si l'on croit donc, d'après l'enseignement des théologiens, que Dieu est un parce que le Fils et l'Esprit se rapportent à une seule cause, alors que dans ce cas-là, il a été déjà bien montré que l'Esprit se rapporte à deux hypostases, comment donc n'est-il pas clair que les Latins rejettent la

---

son livre de la *Panoplie dogmatique* (PG 130, 257-276, 312-317). Le passage en question se trouve également chez Grégoire Palamas dans une version plus complète (cf. GRÉGOIRE PALAMAS, *De proces. Spir. S.* I, 47). Les cercles pro-latins de Constantinople répliquaient que le passage était altéré, le mot Πατρὶ étant à l'origine Πνεύματι. Nil a pourtant omis la phrase contestée.

αἴτιον ἀμφότερα τὰ πρόσωπα τοῦ αὐτοῦ, οὐκ ἔστιν οὐδαμῶς ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος · τοῦτο γὰρ ἡ τῶν βλασφημιῶν ἀφορμή.

E. **24.** Ἔτι, εἰ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, πότερον, ὡς ἐξ ἑνὸς αἰτίου καὶ μιᾶς ἀρχῆς, ἢ ὡς ἐκ δύο;[a] Εἰ μὲν δὴ ὡς ἐκ δύο, αὐτόθεν τὸ ἄτοπον καὶ δεῖ οὐδενὸς ἔτι. Εἰ δὲ ὡς ἐξ ἑνός, τί ποτε περὶ τοῦ ἑνὸς αἰτίου τούτου διανοοῦνται; Πότερον, ὡς ἐξ ἑνὸς Θεοῦ ἢ ὡς ἐξ ἑνὸς γεννήτορος ἢ ὡς ἐξ ἑνὸς προβολέως; Παρὰ ταῦτα γὰρ οὐδὲν ἕτερον. Εἰ μὲν δὴ ὡς ἐξ ἑνὸς ᾖ Θεοῦ, οὐκ ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα Θεός · οὐ γὰρ ἐξ ἑαυτοῦ οὐδ' αἴτιον ἑτέρου, καὶ ἅμα δημιούργημα τὸ Πνεῦμα · τῶν γὰρ κτισμάτων ἡ Τριὰς αἰτία, ᾗ Θεὸς εἷς. Εἰ δὲ ὡς ἐξ ἑνὸς Πατρός, ἄτοπος ὁ λόγος · ἔσονται γὰρ ἐν τῇ Τριάδι δύο Πατέρες καὶ δύο Υἱοί. Εἰ δὲ ὡς ἐξ ἑνὸς προβολέως, ἐπεὶ τὸ προβολεὺς προσωπικὸν ὄνομα, εἰ κατὰ τοῦτο ἓν Πατὴρ καὶ Υἱὸς προσωπικῷ τινι δήπου, ἓν Πατὴρ καὶ Υἱός. Καὶ κινδυνεύει διὰ μὲν τὴν ἄρρητον γέννησιν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν δύο πάντως εἶναι πρόσωπα, διὰ δὲ τὴν ὑπερφυᾶ πρόοδον, προσωπικὴν οὖσαν, ἓν πρόσωπον εἶναι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν.

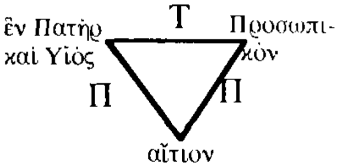

Διατί γὰρ ἓν μὲν αἰώνιον καὶ ἀγαθὸν ἓν λεγόντων τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῶν οὐσιωδῶς προσόντων αὐτοῖς, ἀκολουθεῖν ἀνάγκη καθ' ἕκαστον τούτων καὶ φυσικὴν τῶν προσώπων ταὐτότητα, ἕνα δὲ προβολέα καὶ ἓν αἴτιον καὶ μίαν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος, εἰ λέγοιμεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν προσωπικά γε ὄντα, οὐχ ἕψεται τούτοις τὸν ἴσον τρόπον καὶ ταὐτότης προσωπική;[b] Εἰ δὲ κατ' οὐδένα τῶν προαπηριθμημένων τρόπων ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον, δύο δὲ οὐκ ἂν εἶεν, οὐδὲ γὰρ οὐδὲ Λατίνοις τὰ τοιαῦτα δοκεῖ. Λείπεται δὴ πᾶσα ἀνάγκη μὴ ἀνάγειν τὸ Πνεῦμα ὡς εἰς αἴτιον τὸν Υἱόν · ἐκ τούτου γὰρ ἡ τῶν ἀτόπων φορά.

25. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν τοῖς αὐτοῖς καὶ ἡμᾶς περιπίπτειν · *τὸ γὰρ αἰτιατὸν προσωπικὸν ὄν, κοινόν φαμεν Πνεύματι καὶ Υἱῷ*[a], οὐχ ὅμοιος ὁ λόγος. [Λύσις:] Εἰ γὰρ καὶ κοινὸν τὸ αἰτιατὸν, ἀλλ' οὐχ

24. 5 Ιἑνὸς *om.* I ‖ 7 ᾖ ἡ P ‖ ἂν: κἂν I ‖ 9 ᾗ ἣ P ‖ 23 προσωπικά γε ὄντα ἃ προσωπικά γε εἰσι P ‖ 26 δὴ *om.* I

24. 1 M *mg* : ὅτι ἓν πρόσωπον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀνάγουσιν ‖ N *mg* : ἔτι ὥσπερ ἡ ἑνότης ἐστὶν αἰτία ἑνότητος, οὕτω καὶ ὁ μερισμὸς ἀρχὴ μερισμοῦ· καὶ γὰρ ἕνα κτίστην Θεὸν τὰ τρία πρόσωπα λέγοντες, τὸ ἑνιαῖον τοῦ ὀνόματος τούτου ἐπὶ τὴν μίαν οὐσίαν ἀναφέρομεν· ἔσται τοιγαροῦν ἅπαν τοὐναντίον, ὅτι διαιρουμένων τῶν ὑποκειμένων, συνδιαιρεῖται καὶ τὰ ὀνόματα, καὶ ἐπειδήπερ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς δύο εἰσὶν ὑποκείμενα, δύο ἔσονται καὶ αἱ ἀρχαί

24. a. cf. BARLAAM, *Traité* B, IV, 5, 75-78, p. 350 ‖ b. cf. *idem.*, IV, 2, 33-40, p. 346) ‖ **25.** a. cf. *idem.*, IV, 4, 60-63, p. 348.

très renommée monarchie ? Dans les deux cas donc il y a naufrage, lorsqu'on dit soit que le Père et le Fils sont deux principes de l'Esprit, soit que les deux personnes sont un seul principe. Mais en aucun cas le Fils n'est la cause de l'Esprit, car cela c'est le début des blasphèmes.

Le Père et le Fils se confondent en une personne.

24. De plus, si le Saint-Esprit procède du Père et procède aussi du Fils, d'après l'enseignement des Latins, est-ce comme issu d'une seule cause et principe ou de deux ?[a] S'il est issu de deux, l'absurdité est évidente et il n'y a pas besoin d'argumentation supplémentaire. Et si on prétend qu'il est issu d'une seule cause, qu'en pensent-ils : que cette cause pourrait être issue d'un seul Dieu ou d'un seul engendreur ou d'un seul émetteur ? En dehors de ces cas, il n'en existe pas d'autres. S'il était issu d'un seul Dieu, l'Esprit ne serait pas Dieu. Car l'Esprit n'est pas issu de lui-même et n'est pas non plus la cause de quelqu'un d'autre, sinon il serait en même temps créature. Car c'est la Trinité, c'est-à-dire un seul Dieu, qui est la cause des créatures. Si (la cause) était issue d'un seul Père, l'argument serait absurde. Car dans la Trinité il y aurait deux Pères et deux Fils[1]. Et si elle était issue d'un seul émetteur ? Puisque le nom d'"émetteur" concerne la personne, il résulterait que par rapport à cela le Père et le Fils seraient une réalité unique, unis par un lien personnel, un être unique, à la fois Père et Fils. Et on risquerait de considérer le Père et le Fils en ce qui concerne l'inexprimable engendrement comme deux personnes, mais, en ce qui concerne la provenance merveilleuse, puisqu'elle se réfère à la personne, de considérer le Père et le Fils comme une personne. On dit le Père et le Fils un seul éternel, un seul bon et tout le reste, propre à l'essence, et nécessairement chacun de ces noms suit l'identité naturelle des personnes. Pourquoi donc, si on dit le Père et le Fils un seul émetteur, une seule cause et un seul principe de l'Esprit, ces noms qui concernent la personne ne conduiraient-ils pas également à l'identité personnelle ? [b] Si donc en aucune des façons ci-dessus énumérées le Père et le Fils ne sont un seul principe de l'Esprit, et s'ils ne peuvent pas être deux – même les Latins ne le pensent pas – il reste donc qu'il faut forcément ne pas amener le Fils au niveau de la cause de l'Esprit. Car c'est ainsi qu'arrivent les absurdités.

25. [Objection :] Et s'ils répondent que nous aussi nous tombons dans le même piège, *c'est-à-dire que l'être causé, qui se réfère à la personne, nous le disons commun à l'Esprit et au Fils*[a], le propos n'est pas le

1. Par cela l'auteur entend que, si on rattache la cause du Père et du Fils qui font exister le Saint-Esprit à la personne du Père seul, il y aurait un Père qui engendrerait le Fils et un deuxième Père (Père et Fils) qui produirait le Saint-Esprit. De même, il y aurait un Fils qui serait cause de la divinité et un deuxième Fils qui ne le serait pas.

ἓν αἰτιατὸν φαμὲν τὸ Πνεῦμα καὶ τὸν Υἱόν, ἀλλὰ δύο. Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος οὐδὲν ἄτοπον ἀπαντᾷ · συνάγεται γὰρ προσωπικῷ τινι μὲν κοινωνεῖν τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, δύο μέντοι πάντως καὶ οὕτως εἶναι τὰ πρόσωπα.

26. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ καὶ τοῦτο λέγοιεν, οὐχ ἁπλῶς τὸ *προβάλλειν προσωπικὸν φαμὲν ὄνομα, ἀλλὰ μετὰ προσθήκης προσωπικόν, δύο προσώπων δηλαδή, καὶ τούτου κειμένου ἄτοπον οὐδὲν ἕψεται* · περιττὸς ὁ λόγος. [Λύσις:] Εἰ μὲν γὰρ τὸ προβάλλειν οὕτω προσωπικὸν ἐλέγομεν, ὡς ἴδιον ἑνὸς δηλαδὴ προσώπου, καὶ τοῦτο τῇ προτάσει προσκείμενον ἦν, τό τε ζητούμενον εἰλήφαμεν ἂν καὶ ἅμα καλῶς ἂν εἶχεν ἡ ἔνστασις ἀποσειομένη τὸν λόγον καὶ τὸ προβάλλειν διδοῦσα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ τὸ ἄτοπον οὐ παρὰ τὸν προσδιαλεγόμενον εἵπετο ἄν ! Εἰ δὲ τὸ προβάλλειν προσωπικὸν μὲν ἡμεῖς, προσωπικὸν δὲ καὶ ὑμεῖς λέγετε μηδὲν ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ περιεργαζόμενοι, πότερον οὕτω προσωπικόν, ὡς ἑνὸς ἢ δυοῖν; Καὶ ταύτης κειμένης τὸ ἄτοπον ἕπεται · πρόδηλον ὡς τὸ ἀσέβημα παρ᾽ αὐτούς, ἕως ἂν καὶ τὴν ἑτέραν ὁμολογῶσι πρότασιν · παραπλήσιον γάρ τι ποιοῦσιν, ὥσπερ εἴ τινος λέγοντος 'ὁ ἄνθρωπος ζῷον', αὐτοὶ δῆθεν πρὸς τὴν πρότασιν ἐνιστάμενοι ἔλεγον 'οὐ ζῷον τὸν ἄνθρωπον λέγομεν ἀλλὰ λογικὸν ζῷον' · τοῦτο δὲ οὐκ ἔστιν ἔνστασις · καὶ ἀμφότερα γὰρ ἀληθῆ. Πῶς δ᾽ ἂν μάχοιτο ἡ ἀλήθεια ἑαυτῇ δι᾽ ἧς καὶ τοῖς ἄλλοις τὸ σῴζεσθαι; Οὐ μήν, ἀλλ᾽ εἰ οὕτω τὸν λόγον ἤρετό τις, πότερον, τὸ προβάλλειν προσωπικόν ἐστιν ἢ τοὐναντίον; οὐ πᾶσα ἀνάγκη τὸ ἕτερον ἀποκρίνασθαι; Εἰ μὲν οὖν τὴν ἀπόφασιν, καὶ πῶς ὅπερ οὐδὲ ὑμῖν δοκεῖ; εἰ δὲ τὴν κατάφασιν, πῶς ὅπερ ἐξ ἀνάγκης ὁμολογεῖν ἐστι κατὰ τούτου τὰς ἐνστάσεις κομίζοντες ἥκετε; Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ τούτου δοθέντος οὐδὲν ἧττον τὸ ἄτοπον ἕπεται · συνάγεται γὰρ προσωπικῷ τινι δυσὶ προσώποις ἑπόμενον οὐ δύο ἀλλ᾽ ἓν εἶναι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ὥστε πρόφασις ἄλλως τοιαῦτα περιεργάζεσθαι.

27. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ πρὸς τὸ συναγόμενον ἄτοπον καὶ σφόδρα δυσχεραίνοντες διαφοράν τινα συγχωροῦσιν *ἐν τῷ προβάλλειν τῷ τὸν μὲν Πατέρα παρ᾽ οὐδενὸς τὸ προβάλλειν ἔχειν, τὸν δὲ Υἱὸν παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ οὕτω μηδὲ κατὰ τὸ προβάλλειν προσωπικόν* α *γε ὄν, ἓν εἶναι πάντῃ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν*; [Λύσις:] Πρῶτον μέν, οἷς διαφορὰν εἰσάγουσι καὶ ἄλλως μὲν τὸν Πατέρα ἀξιοῦσι προβάλ-

26. 25-26 ὥστε ... περιεργάζεσθαι *mg* V

---

26. 1 M *mg* : ὅτι κατὰ πᾶσαν δύναμιν οὐ δύνανται λατῖνοι φυγεῖν τὸ μὴ λέγειν δύο ἀρχὰς καὶ δύο τῆς θεότητος αἴτια ἐπ᾽ ἂν λέγωσιν ὅτι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἕν εἰσιν αἴτιον τοῦ Πνεύματος ὡς εἷς προβολεύς

même. [Solution :] Car l'être causé est bien commun, mais on ne prétend pas que l'Esprit et le Fils sont un seul être causé, mais deux. Étant donné cela, il n'y a rien d'absurde. On déduit donc que le Fils et l'Esprit sont en communion d'une manière personnelle, sans abolir le fait que les personnes restent deux.

Le fait d'émettre se réfère à une personne unique de manière absolue.

26. [Objection :] Et s'ils répondent ceci : *le fait d'émettre, nous n'en faisons pas simplement un nom qui concerne la personne, mais un nom qui concerne la personne avec une addition, c'est-à-dire [le nom] de deux personnes ; si cela est établi, il ne s'ensuivra rien d'absurde.* Mais l'argument est vain. [Solution :] Car si nous prétendions que le fait d'émettre se réfère à la personne de la manière suivante, c'est-à-dire qu'il soit le propre d'une seule personne, et si cela était joint à la proposition, nous aurions pris pour réponse ce que nous cherchons et l'objection aurait raison ; elle renverserait l'argument et elle accorderait au Père et au Fils le fait d'émettre, et l'interlocuteur n'aboutirait pas à l'absurde ! Mais si nous disons que le fait d'émettre se réfère à la personne et si vous aussi vous dites qu'il se réfère à la personne, ne faisant aucun cas de cette proposition, de laquelle des deux manières est-il personnel, comme étant issu d'un seul ou de deux ? Si la phrase reste telle quelle, l'absurde s'ensuit. Il est évident que l'impiété demeure en eux tant qu'ils utilisent aussi l'autre proposition. Parce qu'ils réagissent comme si, quelqu'un disant que l'homme est un animal, ils prétendaient, en faisant un reproche semblable à cette proposition : "nous n'appelons pas l'homme animal, mais animal raisonnable". Mais cela n'est pas une opposition, car les deux sont vrais. Comment la vérité pourrait-elle se contredire elle-même, par laquelle le reste demeure sain ? De plus, si quelqu'un interprétait la parole de la façon suivante : le fait d'émettre est-il personnel ou le contraire ? N'est-il pas forcement obligatoire de répondre l'un des deux ? Si l'on répond négativement, comment affirmer ce que même vous, ne croyez pas ? Et si l'on répond positivement, comment vous opposez-vous à ce que vous êtes obligés de professer ? De plus, même si l'on accepte cela, l'absurdité ne s'ensuit pas moins. Car on déduit qu'un attribut personnel étant commun à deux personnes, le Père et le Fils ne peuvent pas être deux personnes mais une seule. Élaborer ces choses d'une autre manière est donc un prétexte sans valeur.

27. [Objection :] Face à l'absurde qui en résulte et frappés gravement par les difficultés, *ils consentent une sorte de différence entre le Père qui émet sans avoir reçu d'aucun le fait d'émettre, et le Fils qui l'a reçu par le Père. C'est ainsi que le fait d'émettre reste un attribut personnel et*

λειν, ἑτέρως δὲ τὸν Υἱόν, ἐξ ἀνάγκης καὶ κατ' αὐτό γε τοῦτο δύο προβολέας φασὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν · τοῦτο δέ ἐστι σαφῶς
β' εἰσάγοντος διπλᾶς τὰς ἀρχάς. Ἔπειτα οὐδὲ τὸ εὔλογον ὁ λόγος ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ · οὕτω γὰρ οὐδὲ ἀγαθὸν ἕν, οὐδὲ δημιουργὸς εἷς, οὐδὲ Θεὸς εἷς εἴη ἂν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, ὅτι ὁ μὲν Πατὴρ παρ' οὐδενὸς ἔχει ταῦτα λαβών, ὁ δὲ Υἱὸς παρὰ τοῦ Πατρός.

ς' **28.** Ἔτι εἰ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν αἴτιον τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς εἷς προβολεύς, αἴτιος δὲ καὶ ὁ Πατὴρ μόνος τοῦ Υἱοῦ ὡς εἷς γεννήτωρ, πᾶσα ἀνάγκη τούτου κειμένου δύο ἀρχὰς καὶ δύο αἴτια νομίζειν θεότητος. Ἔχει γὰρ οὕτως : ὁ εἷς γεννήτωρ μόνος, ὁ Πατὴρ δηλαδή, οὐκ ἔστι ταὐτὸν τῷ ἀριθμῷ τῷ ἑνὶ προβολεῖ, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ δηλονότι. Πόθεν; Οὐδὲ γὰρ ἀντιστρέφει. Ἀντιστρέφουσι δὲ ἀλλήλοις ὅσα ταὐτὰ τῷ ἀριθμῷ λέγεται. Ὅτι δὲ οὐκ ἀντιστρέφει δῆλον · ὁ μὲν γὰρ εἷς γεννήτωρ καὶ προβολεὺς ἐξ ἀνάγκης, ὁ δὲ εἷς προβολεύς, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς δηλαδή, οὐ πάντως καὶ γεννήτωρ. Οὐκ ἄρα ταὐτὸν τῷ ἀριθμῷ ὁ εἷς γεννήτωρ τῷ ἑνὶ προβολεῖ. Εἰ δὲ οὐ ταὐτὸν πάντως ἕτερον · δύο ἄρα τῷ ἀριθμῷ ὁ εἷς γεννήτωρ καὶ ὁ εἷς προβολεύς · ἔστι δὲ καὶ ἑκάτερον τούτων ἀρχὴ καὶ πηγὴ καὶ αἴτιον θεότητος. Ὥστε τούτων κειμένων πῶς οὐ δύο ἀρχαὶ καὶ πηγαὶ θεότητος ἀλλήλων τῷ ἀριθμῷ διαφέρουσαι;[a]

29. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *ἔξεστι καὶ ἡμῖν τὰ ἴσα περαίνειν ἐκεῖνα λέγουσιν, ὁ Πατὴρ εἷς δημιουργὸς τῆς κτίσεως, ἔστι δὲ καὶ ἡ Τριὰς εἷς δημιουργὸς τῆς αὐτῆς, καὶ οὐκ ἔστιν ὁ αὐτὸς καὶ εἷς δημιουργὸς ὁ Πατὴρ ταὐτὸν τῷ ἑνὶ δημιουργῷ τῇ Τριάδι, οὐκοῦν ἕτερον καὶ δύο κατὰ τοῦτο δημιουργοὶ τοῦ παντός !* [Λύσις:] Οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος, οὐδὲ τὸ ὅμοιον ἔχων. Δημιουργεῖ μὲν γὰρ τῶν προσώπων ἕκαστον, καὶ αὐτὴ ἡ Τριὰς ὡς εἷς Θεὸς κατὰ τὴν μίαν καὶ κοινὴν φύσιν, καθ' ἣν οὐδὲν πλέον ἕκαστον ἔχει τῶν τριῶν ὁμοῦ, ὡς καὶ Αὐγουστῖνος ἐν τῷ περὶ Τριάδος φησί. Προβάλλει δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ γεννᾷ ὁ Πατὴρ ὡς δέδεικται, κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν ἑκάτερος ὑπόστασιν, καθ' ἃς ἡ Τριὰς οὐκ ἔστι δυάς, οὐδὲ ἡ δυὰς μονάς, ὡς ἓν δηλονότι προσωπικῶς. Ὥστε ἐπὶ τούτων μέν, τῆς διακρίσεως ἀναφαινομένης, ἀνάγκη μὴ ταὐτὸν λέγειν τῷ ἀριθμῷ τὸν ἕνα γεννήτορα τῷ ἑνὶ προβολεῖ, ἐπὶ δὲ τοῦ δημιουργεῖν οὐκ ἔχει

27. 11 ἂν εἴη S

28. 1 M *mg* : δύο αἴτια

28. a. cf. BARLAAM, *Traité* B, IV, 5, 75-78, p. 350.

1. Ici Nil développe les conséquences ultimes de la position latine, dans la perspective que les attributs personnels - tel que la cause - introduisent la distinction dans la Sainte Trinité, alors que les attributs de l'essence se rattachent à la nature commune et affirment l'union.

que le Père et le Fils ne deviennent pas un seul. [Solution :] Tout d'abord, avec la différence qu'ils introduisent et lorsqu'ils prétendent que le Père émet d'une manière différente de celle du Fils, ils arrivent nécessairement à dire que le Père et le Fils sont comme deux émetteurs. Cela signifie clairement qu'ils introduisent deux principes. Ensuite, l'argument n'est pas non plus raisonnable. Car, pareillement, le Père et le Fils ne seraient pas un seul bon ni un seul créateur ni un seul Dieu, puisque le Père n'a reçu cela de personne alors que le Fils l'a reçu du Père.

L'engendreur et l'émetteur sont-ils différents ?

28. De plus, si le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit-Saint, comme un seul émetteur, et si le Père seul est la cause du Fils, comme un seul engendreur, étant donné ceci, il faudra de toute nécessité considérer deux principes et deux causes de la divinité. Voilà pourquoi : le seul et unique engendreur, c'est-à-dire le Père, n'est pas du même nombre que l'unique émetteur, c'est-à-dire le Père et le Fils. Pourquoi ? On ne peut pas non plus les inverser. Car on ne peut inverser entre eux que ceux qui sont du même nombre. Il est donc évident qu'on ne peut pas les inverser. C'est ainsi que l'un, c'est-à-dire le Père, est nécessairement unique engendreur et émetteur, bien que l'autre, c'est-à-dire le Fils, ne soit pas aussi émetteur. L'unique engendreur et l'unique émetteur ne sont donc pas identiques selon le nombre. S'ils ne sont pas identiques, ils sont différents. Et si ce n'est pas la même chose, c'est une autre chose. Par conséquent il y en aura deux en nombre, l'un l'engendreur et l'autre l'émetteur. Et chacun de deux est principe, source et cause de la divinité. Étant donné cela, comment ne pourrait-on pas arriver à deux principes et sources de la divinité différents entre eux selon le nombre ?[a]

29. [Objection :] Et s'ils répondent que *nous pouvons aussi conclure l'équivalent en disant que le Père est unique créateur de la création et la Trinité aussi unique créateur de la même création, et que ce même et unique Père n'est pas la même chose que l'unique créateur, la Trinité, que par conséquent il est un autre ; ce qui amène à dire que les créateurs de l'univers sont deux ?* [Solution :] L'argument n'a pas une valeur contraignante et il n'est pas non plus équivalent. Parce que chaque personne crée et la Trinité aussi comme un seul Dieu à partir de l'unique et commune nature selon laquelle chaque personne n'a rien de plus que les trois ensemble, comme d'ailleurs Augustin le déclare dans son livre *Sur la Trinité*. Au contraire, le Père et le Fils émettent et le Père engendre[1], comme on l'a déjà montré, chacun selon son hypostase propre. D'après ces hypostases la Trinité n'est pas dualité et la dualité n'est pas unité, c'est-à-dire comme une unicité qui se réfère à la personne. Par conséquent, si on tient compte de la distinction en ceux-ci, il ne faut pas dire

χώρα ὁ λόγος, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς τῷ ἀριθμῷ ὑποκειμένης τῆς κοινῆς φύσεως τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων.

Z′. **30.** Ἔτι εἰ ἓν αἴτιόν ἐστιν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αἰτιατὸν ἕν, οὐ μονὰς μόνον καὶ τριὰς ὁ Θεὸς ἀλλὰ καὶ δυάς. Ἓν γὰρ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν ἕν, προσωπικῶς εἰλημμένον ἑκάτερον, δυάδα πάντως εἰσάγει. Ἀλλὰ τριάδα μὲν καὶ μονάδα τὸν Θεὸν καὶ σφόδρα γε ἴσμεν, δυάδα δὲ οὐκ οἶδα εἴ τινι νομίζεται ὑγιές · σαβέλλιον γὰρ τὸ πτῶμα καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ πολέμιον πόῤῥωθεν καὶ οὐδὲ χριστιανῶν ὠσὶ φορητόν. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν, *ἀλλὰ τὸ ἓν αἴτιον τοῦτο δύο πρόσωπα λέγομεν, οὐχ ἕν*; [Λύσις:] Ἐκεῖνο καὶ δὴ σαφῶς ἴστωσαν, ὡς οὐ πάντα ἡμεῖς εὔκολοι, οὐδὲ κακουργοῦσι καὶ πειρωμένοις λανθάνειν ῥαδίως παραχωρήσομεν. Φαμὲν γὰρ οὕτως : οἷς τὸ μὲν τῶν θεαρχικῶν προσώπων ἐγέννησε, τὸ δὲ ἐγεννήθη, δύο πάντως καὶ πρόσωπα · οἷς δὲ πάλιν ἑκάτερον τούτων, οὐθ᾽ ὡς Πατήρ, οὔτε μὴν ὡς Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος, ἀλλ᾽ ἢ ἀμφότερα ταῦτα ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον, ὡς εἷς προβολεύς, πάντως καὶ πρόσωπον ἕν, ἕως ἂν τὸ προβάλλειν προσωπικόν.

31. Εἰ δὲ λέγοιεν ἓν μὲν αἴτιον, δύο δὲ προβολεῖς; ἑκάτερον ἀναιροῦσι δι᾽ ἑκατέρου καὶ πρὸς ἑαυτοὺς συῤῥήγνυνται. Εἰ γὰρ δύο προβολεῖς, πῶς οὐ δύο αἴτια; Εἴπερ ὁ εἷς προβολεύς, αἴτιος εἷς ἐξ ἀνάγκης · εἰ δὲ εἷς αἴτιος, εἰ μὴ ὡς εἷς προβολεύς, πῶς ἄλλως ἐνδέχεται; Οὕτω τὸ ψεῦδος καὶ ἑαυτῷ πολέμιον καὶ κινδυνεύει διὰ μὲν τὸ ἓν αἴτιον καὶ ἕνα προβολέα λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ προσώπων εἰσάγειν συναλοιφήν · διὰ δὲ τοὺς δύο προβολέας, τοσαῦτα καὶ τὰ αἴτια τοῦ Πνεύματος, ἅ γε εἰ καὶ παιδίον ἐπεχείρει λέγειν, εἰκότως ἠρυθρίασεν ἄν.

H′ **32.** Ἔτι λέγοντες τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον, πῶς τοῦτο φατέ, ὡς ἓν αἴτιον τὴν Τριάδα τῆς κτίσεως τοῦ ἑνὸς κατὰ τὴν φύσιν οὐ προσωπικῶς εἰλημμένου, ὡς τὸ «Ἄκουε Ἰσραήλ, Κύριος ὁ Θεός σου, Κύριος εἷς ἐστιν[a]», ἢ ὡς ἓν αἴτιον τὸν Πατέρα μόνον, ἢ τὸν Υἱὸν μόνον τοῦ Πνεύματος τοῦ ˹ἑνὸς˺ ἐνταῦθα

30. 1 mg Z′ om. A ‖ 4 προσωπικὸν I ‖ 13 οὐθ᾽· οὔτε S ‖ **31.** 1 in mg *ad* Ἔνστασις Λύσις A

30. 1 M *mg* : ὅτι καὶ δυάδα ἐν τῇ Τριάδι λατῖνοι εἰσάγουσιν ‖ 7 M *mg* : ὅτι καὶ λέγοντες τὸ ἓν αἴτιον τοῦτο τοῦ Πνεύματος ὁ Πατὴρ δηλαδὴ καὶ ὁ Υἱός δύο εἰσὶ πρόσωπα, οὐδ᾽ οὕτω φεύγοντες τὸ δύο προβολεῖς λέγειν καὶ ἐξ ἀνάγκης δυο αἴτια ‖ **31.** 7 M *mg* : ἴσως συναλοιφὴν εἰσάγουσι ‖ **32.** 1 M *mg* : ὅτι ὁποίῳ δὴ τινι τρόπῳ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἓν αἴτιον τοῦ Πνεύματος λέγοντες, τὸ ἄτοπον ἕπεται

32. a. De 6, 4

que celui qui est engendreur est le même en nombre que celui qui est émetteur. En ce qui concerne le fait de créer, l'argument ne tient pas, car la nature commune existante des hypostases divines est une seule et la même en nombre.

Le risque de la dualité en Dieu.

30. De plus, si le Père et le Fils sont l'unique cause du Saint-Esprit et si l'Esprit Saint est unique causé, Dieu ne sera pas seulement unité et trinité, mais aussi dualité. Car une seule cause plus un seul être causé, chacun se référant à la personne, cela introduit en tout cas la dualité. Que Dieu est trinité et unité, on le sait bien, mais qu'il soit dualité je ne sais pas si quelqu'un considère cela comme sain. Car l'erreur est sabellienne et contraire à l'Église depuis longtemps et n'est pas supportable aux oreilles des chrétiens. [Objection :] Et s'ils répondent : *mais cette unique cause nous l'appelons deux personnes et pas une* ? [Solution :] Qu'ils sachent aussi clairement ceci : que nous ne sommes pas faciles en tout ; nous ne céderons pas facilement à ceux qui agissent méchamment et tentent de rester inaperçus. Voilà ce que nous disons : dans le cas où une personne divine a engendré et où l'autre est engendrée, on a sans conteste deux personnes. Et dans le cas où chacun de ceux-ci est la cause de l'Esprit non comme Père et non plus comme Fils mais ces deux comme une seule cause de l'Esprit, comme un seul émetteur, il y aura aussi certainement une seule personne, tant que le fait d'émettre se réfère à la personne.

31. Et s'ils disent qu'il n'y a qu'une seule cause mais deux émetteurs ? Avec l'un ils anéantissent l'autre et ils se brisent contre eux-mêmes. Car si on accepte deux émetteurs, comment ne pas accepter deux causes ? Si l'unique émetteur est la cause, la cause est nécessairement une. Et s'il existe une seule cause, comment pourrait-on l'interpréter autrement que comme un seul émetteur ? Voilà comment le mensonge se contredit lui-même et, à cause de l'unique cause, on risque de dire que le Père et le Fils sont un seul émetteur et d'introduire la fusion des personnes. Et si l'on accepte deux émetteurs, les causes de l'Esprit seront du même nombre. Or, si un enfant essayait d'argumenter d'une telle manière, il devrait naturellement en rougir.

La cause se réfère-t-elle à l'essence ou à la personne ?

32. De plus, lorsque vous dites que le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit, comment l'entendez-vous ? Comme la Trinité qui est une seule cause de la création, en comprenant l'unique comme se référant à la nature et pas à la personne, comme par exemple «Écoute Israël,

σαφῶς εἰς τὸ πρόσωπον ἀναφερομένου, ὡς ὁ ἀπόστολος λέγει : «Εἷς Θεὸς ὁ Πατὴρ ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς δι᾽ οὗ τὰ πάντα[b]»; Παρὰ ταῦτα γὰρ οὐδὲν ἕτερον. Ἀλλ᾽ εἰ μὲν ὡς τὸ πρῶτον, σαφὴς ἡ βλασφημία, ἀπεξεωμένου τοῦ Πνεύματος τῆς κοινῆς φύσεως. Εἰ γὰρ δὴ τὸ αἴτιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ κατὰ τὴν κοινὴν φύσιν – τοῦτο δὲ οὐκ ἔχει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · οὐ γὰρ δὴ καὶ αἴτιον ἑαυτοῦ, ἀλλ᾽ οὐδεμὴν ἑτέρου προσώπου τινός – πῶς οὐκ ἠλλοτρίωται τῆς κοινῆς οὐσίας Πατρὶ καὶ Υἱῷ; Εἰ δὲ ὥσπερ τὸ δεύτερον, ἐπεὶ οὕτως ἓν αἴτιον ὁ Πατὴρ μόνος ἢ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, ὡς ἓν ἐξ ἀνάγκης πρόσωπον, ἕψεται ἄρα τοῖς λέγουσιν ἓν αἴτιον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, ἓν πρόσωπον νομίζειν ἀμφότερα. Εἰ δὲ μήτε τὸ ἓν αἴτιον αὐτοῖς κατὰ τὴν κοινὴν φύσιν εἴληπται, μήτε μὴν εἰς πρόσωπον ἀναφέρεται – παρὰ ταῦτα δὲ ἕτερον τρόπον ἑνὸς ἐπὶ τῆς θεολογίας οὐδὲ ἀναπλάττειν ἐστί – πῶς οὐ ψεῦδος ἓν αἴτιον λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος; [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *τρόπον ἕτερον ἑνὸς ὑπολείπεσθαι καθ᾽ ὃν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ὁμοῦ ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον*; [Λύσις:] Πρῶτον μὲν τοῦτον δεικνύτωσαν, ἔπειτα σαφῶς ἴστωσαν διττὰς ἡμῖν ἀρχὰς ἀξιοῦντας τοῦ Πνεύματος, διαφόρως ἐχούσας τὸ ἕν, τὴν μὲν προσωπικῶς, οὐ τοιαύτην δὲ τὴν ἑτέραν · τοῦτο δὲ καὶ παρ᾽ αὐτοῖς ἄτοπον.

Θ **33.** Ἔτι τοῖς λέγουσι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, πᾶσα ἀνάγκη πλείω ταὐτότητα νέμειν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἢ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Πνεύματι, καὶ μᾶλλον ἓν εἶναι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἢ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Πάντα μὲν γὰρ τὰ κοινὰ Πατρὶ καὶ Πνεύματι, κοινὰ Πατρὶ καὶ Υἱῷ · πρόσεστί γε μὴν αὐτοῖς καὶ τὸ τῆς προβολῆς πρᾶγμα τοσοῦτον καθ᾽ ἥν, ὡς φασίν, ἕνα τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, οὗ κοινωνεῖν τὸ Πνεῦμα ἀμήχανον, ὥστε κινδυνεύει τὸν μὲν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἓν εἶναι κατ᾽ οὐσίαν μόνον, τὸν μέντοι Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μὴ κατ᾽ οὐσίαν μόνον ἔχειν τὸ ἓν ἀλλὰ καὶ κατά τι προσωπικόν, τὸ αἴτιον δηλαδή, ὡς διπλῆν μὲν εἶναι τὴν ἑνότητα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τῆς ἑνότητος Πατρὸς καὶ Πνεύματος, ἐκ τοῦ ἐναντίου δὲ μᾶλλον διαφέρειν τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος, ἤπερ τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρός[a]. Εἰ δὲ ταῦτα ἄτοπα καὶ πολὺ τὸ δεινὸν καὶ παρὰ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις τὰ ἐκ τούτων ἀναφυόμενα, ἀνάγκη τῷ Πατρὶ μόνῳ τὴν αἰτίαν διδόναι

32. 9 ἀπεξενωμενου S, P ‖ 19 οὐ: οὐχ I ‖ **33.** 3 τῷ *ant.* Πνεύματι *om.* I, S ‖ 6 ὡς *om.* I, P ‖ 9 καὶ *om* I

---

33. 1 M *mg* : ὅτι πλείω ταυτότητα δίδουσι τῶ Πατρὶ καὶ τῶ Υἱῶ ἢ τῶ Πατρὶ καὶ τῶ Πνεύματι

---

b. 1Co 8,6 ‖ **33.** a. cf. BARLAAM, *Traité* B, IV, 12, 150-159, p. 356.

Dieu est ton Seigneur, il est un Seigneur»[a], ou comprenez-vous que l'unique cause de l'Esprit se réfère seulement au Père ou seulement au Fils, l'unique se rapportant ici clairement à la personne, comme par exemple lorsque l'apôtre dit : «Un seul Dieu le Père, duquel tout vient, et un seul Seigneur Jésus Christ par lequel tout existe ?[b]» Il n'existe pas d'autre possibilité. En ce qui concerne la première possibilité, le blasphème est évident, puisque de cette façon on sépare l'Esprit de la nature commune. Car si le Père et le Fils possèdent la cause, due à la nature commune, l'Esprit Saint ne la possèdant pas, puisqu'il ne peut pas être la cause de lui-même, mais seulement d'une autre personne, comment n'est-il pas étranger à l'essence commune du Père et du Fils ? Selon la deuxième possibilité, le Père seul ou le Fils est une seule cause de l'Esprit, car nécessairement [celui qui est la cause] est une seule personne. Ceux qui disent donc que le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit, arriveront à considérer les deux personnes comme une seule. Et si pour eux l'unique cause n'est pas comprise selon la nature commune et si elle ne se réfère pas non plus à la personne – à part cela il n'est pas permis à la théologie d'inventer aucune autre façon [de concevoir les choses] – comment n'est-il pas mensonger de dire que le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit ? [Objection :] Et s'ils répondent qu'*il reste une autre façon de concevoir l'unité, d'après laquelle le Père et le Fils sont ensemble une seule cause de l'Esprit* ? [Solution :] D'abord qu'ils nous la montrent. Ensuite qu'ils sachent clairement qu'ils nous avancent deux principes de l'Esprit, concevant différemment l'unicité, l'un qui se réfère à la personne et l'autre qui n'est pas tel. Cela, même pour eux, est absurde.

La communauté entre le Père et le Fils plus forte qu'entre le Père et l'Esprit.

33. De plus, ceux qui disent que l'Esprit Saint procède du Fils aussi, accordent inévitablement plus d'identité entre le Père et le Fils qu'entre le Père et l'Esprit ; et le Père et le Fils sont davantage un que le Père et l'Esprit Saint. Car tout ce qui est commun au Père et à l'Esprit est aussi commun au Père et au Fils. De surcroît, ils possèdent le fait de l'émission dans une telle mesure, que d'après les dires [des Latins], le Père et le Fils deviennent une seule réalité, ce à quoi l'Esprit ne peut pas participer. On se met donc en danger de considérer d'une part que le Père et l'Esprit Saint constituent une seule réalité uniquement par rapport à l'essence, d'autre part que le Père et le Fils forment une seule réalité non seulement par rapport à l'essence mais également par rapport à un attribut personnel, c'est-à-dire la cause. Il paraît donc que, d'une part, l'unité entre le Père et le Fils est double par rapport à l'unité du Père et de l'Esprit et que, d'autre part, le Père a plus de différences avec l'Esprit que le Fils avec le Père[a]. Si tout cela est absurde et si la difficulté est

τοῦ Πνεύματος, εἴπερ ἡμῖν μέλλει καὶ ὁπωσοῦν τὴν ἀρχαίαν σῴζειν θεολογίαν · «πάντα γὰρ τὰ κοινὰ Πατρὶ καὶ Υἱῷ κοινὰ καὶ τῷ Πνεύματι[b]» ὁ θεῖος ἔφη Βασίλειος Εὐνομίῳ πολεμῶν · καὶ «ὅσα ἐστὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, κοινωνικῶς καὶ ἡνωμένως καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι[c]» ὁ θεαρχικὸς ἀνατίθησι λόγος. Ὥστε εἰ τὸ προβάλλειν κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἦν ἂν τοῦτο καὶ τῷ Πνεύματι · εἰ δὲ τοῦτο κομιδῇ τῶν ἀτόπων, οὐδ' ἄρα κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ.

34. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *μὴ ἀναγκαῖον εἶναι τὸν λόγον, οὐδὲ γὰρ οὕτω πλείω τὰ κοινὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τῶν κοινῶν Πατρός τε καὶ Πνεύματος, ἔστι γὰρ ἀντὶ τοῦ προβάλλειν, ὅπερ οὐκ ἔστι τῷ Πνεύματι, τὸ μὴ γεννᾶσθαι κοινὸν Πατρί τε καὶ Πνεύματι, οὗ μετεῖναι τῷ Υἱῷ παντάπασιν ἐπαχθές · οὔτε γὰρ ὁ Πατὴρ γεννᾶται οὔτε μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον* [a]. Ἂν δὴ ταῦτα λέγωσιν, ἀληθῆ μὲν λέγουσι, πρὸς τὸν λόγον δὲ οὐδὲν πλέον.

α' **35.** [Λύσις:] Πρῶτον μὲν γὰρ οὐ περὶ τοιαύτης κοινότητος ὁ λόγος. Τίς γὰρ εἴρηκεν ἓν τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὸ μὴ γεννᾶσθαι, ὥσπερ ὑμεῖς ἓν τῷ αἰτίῳ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν; Εἰ δὲ καὶ μηδεὶς ὁ λέγων, τίς ἡ συνελαύνουσα τὸν λόγον ἀνάγκη μὴ λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δύο πρόσωπα μὴ γεννηθέντα, ὅπερ ὑμεῖς καὶ σφόδρα εὐλαβεῖσθε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀξιοῦν δύο ἀρχὰς καὶ δύο τοῦ Πνεύματος αἴτια; Ὥστε ἣν μὲν κοινότητα προσωπικὴν οὖσαν καὶ ἡμεῖς ἀληθῆ νομίζομεν, νομίζετε δὲ καὶ ὑμεῖς, οὐ ποιεῖ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἕν · ἣν δὲ ὑμεῖς τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ δίδοτε, τὴν κατὰ τὸ προβάλλειν δηλαδή, σαφῶς εἰς τὰ πρόσωπα ἀναφερομένην, ἓν ὡς φατὲ δείκνυσιν αἴτιον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ὥστε οὐχ ἡ αὐτὴ κοινότης ἐνταῦθα κἀκεῖ, ἀλλ' ἡ μέν, τὸ ἄτοπον ἔχει μεθ' ἑαυτῆς, προσωπικὴν γὰρ ἐξ ἀνάγκης χαρακτηρίζει ταυτότητα, καὶ μᾶλλον ἓν εἶναι συνάγει τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἢ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · τῇ δέ, οὐδὲν τούτων μέτεστι δύο, κἂν τῇ κοινότητι τηρούσῃ τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα, λέγω δὴ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · πρῶτον μὲν τοῦτο.

18-20 Διονύσιος *ad. mg* A || 21 Πατρὶ καὶ Υἱῷ κοινὸν V

---

34. 1 M *mg* : περὶ κοινωνίας Πατρὸς καὶ Πνεύματος τῆς κατὰ τὸ μὴ γεννᾶσθαι ὅτι οὐ συμβάλλει πρὸς ἀπολογίαν τοῖς λατίνοις

---

b. Basile de Césarée, *Adv. Eun.* V, PG 29, 712A; cf. Grégoire Palamas, *De proces. Spir. S.* I, 15 || c. Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 1, p. 124, 6-7; cf Grégoire Palamas, ibid. || **34.** a. cf. Barlaam, *Traité* B, IV, 17, 204-208, p. 350

---

1. Le mot grec λόγος a été traduit à la fois par «parole», «argument» et «propos». (Cf. aussi Nil Cabasilas, *Discours* I, 34. 1 et I, 34. 7.)

grande et si ce qui en ressort est opposé aux traditions apostoliques, il faudra donc attribuer au Père seulement la cause de l'Esprit, si au moins on s'intéresse, bien sûr, à trouver un moyen pour sauvegarder la théologie ancienne. Car saint Basile, en luttant contre Eunome, a dit : «tout ce qui est commun au Père et au Fils est commun aussi avec l'Esprit[b]» et la parole divine aussi professe[1] : «tout ce qui est en commun au Père et au Fils et en unité avec eux, l'est aussi avec le Saint-Esprit[c]»[2]. Par conséquent, si le fait d'émettre était commun au Père et au Fils, il en serait de même pour l'Esprit. Si cela est complètement absurde, [le fait d'émettre] ne sera pas non plus commun au Père et au Fils.

34. [Objection :] Et s'ils répondent que *l'argument n'est pas contraignant, parce que, avec cette interprétation, ce qui est commun au Père et au Fils n'est pas plus important que ce qui est commun au Père et à l'Esprit, puisque en échange du fait d'émettre n'appartenant pas à l'Esprit, le fait de ne pas être engendré est commun au Père et à l'Esprit et que c'est absolument intolérable de l'attribuer au Fils ; le Père n'est pas engendré et le Saint-Esprit non plus*[a]. S'ils prétendent cela, ils disent la vérité, mais cela n'ajoute rien à notre propos.

35. [Solution :] Premièrement, notre propos ne porte pas sur une communauté de ce genre. Car qui a dit que le Père et l'Esprit Saint sont une seule réalité dans la mesure où ils ne sont pas engendrés, de la même façon que vous prétendez que le Père et le Fils sont une seule cause ? Et s'il n'y a personne qui le prétend, quelle nécessité l'argument entraîne-il, de ne pas professer le Père et l'Esprit Saint comme deux personnes non engendrées ? C'est cela que vous respectez tellement, jusqu'à prétendre que le Père et le Fils sont deux principes et deux causes de l'Esprit. Par conséquent, la communauté qui se réfère à la personne nous la considérons comme vraie et vous le pensez aussi, et elle ne fait pas que le Père et l'Esprit Saint soient un seul. Par contre, vous accordez au Père et au Fils celle qui est relative au fait d'émettre, qui se réfère clairement aux personnes, et qui, d'après vos dires, fait du Père et du Fils une seule cause. Par conséquent la communauté n'est pas identique dans les deux cas. L'une conduit à l'absurde, car elle caractérise forcément l'identité comme personnelle et établit comme une seule réalité plutôt le Père et le Fils que le Père et le Saint-Esprit. Par contre, dans l'autre cas aucun de ces attributs personnels n'est parmi les deux autres personnes et la communauté maintient les personnes théarchiques, c'est-à-dire le Père et l'Esprit Saint. Voici donc le premier argument.

2. Les deux citations, celle saint Basile et celle du Pseudo-Denys, sont utilisées également par Grégoire Palamas (*Traités apodictiques* 1, 15). Pourtant, en ce qui concerne la deuxième référence, une variation de texte prouve que Nil avait sous ses yeux une source différente : là où le Pseudo-Denys et Nil disent κοινῶς, Palamas écrit κοινωνικῶς.

β **36.** Δεύτερον δέ, πῶς τὸ μὴ γεννᾶσθαι ἐπὶ τοῦ Πατρὸς ἀκούεις; Εἰ μὲν ὥσπερ οἱ θεολόγοι φασὶ τὸ ἀγέννητον, ὅπερ ἐστὶ τῷ ἀνάρχῳ καὶ ἀναιτίῳ ταὐτόν, σαφῶς τὸ μὴ γεννᾶσθαι οὐδεμιᾷ μηχανῇ κοινὸν καὶ τῷ Πνεύματι · μόνῳ γὰρ τῷ Πατρὶ τοῦτο πρόσεστι, καὶ οὕτω πολλῷ πλέον δύο καὶ κατὰ τὸ μὴ γεννᾶσθαι ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ δὲ τοῦτο μὲν καὶ σὺ δίδως, σφόδρα γε ἀναγκαῖον ὄν, τὸ δὲ μὴ γεννᾶσθαι κοινὸν Πατρὶ καὶ Πνεύματι λέγεις, ὅπερ τὴν τοῦ γεννηθῆναι στέρησιν δείκνυσιν · ὃ δὴ καὶ καλῶς ποιῶν Ἀριστοτέλης οὐδὲ ὄνομα ἀξιοῖ, οὐδὲ ῥῆμα, ἀλλὰ ῥῆμα ἀόριστον, ὅτι καὶ τῷ μὴ ὄντι προσήκει[a]· καὶ πῶς εὔλογον τὸ ἀόριστον εἰς τάξιν καὶ ὅρον καὶ ταῦτα τῶν θεαρχικῶν προσώπων προσίεσθαι, ἃ καὶ τἄλλα εἰς τάξιν ἄγει; Τὸ γὰρ ἴδιον ἐν τούτοις ὅπερ τοῖς ἄλλοις ὁ ὅρος δύναται.

γ' **37.** Ἔπειτα οὐ δίκαιον ἀντὶ τῆς κοινότητος τῆς κατὰ τὸ προβάλλειν, τοιαύτην ἐπεισάγειν κοινότητα πολὺ τὸ ἀνόμοιον ἔχουσαν · ἀλλ' ἀντὶ ταύτης, ἣ τὸ μὴ γεννᾶσθαι δίδωσι τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Πνεύματι, λογίζεσθαι τὸ μὴ ἐκπορεύεσθαι προσῆκον Πατρὶ καὶ Υἱῷ · στερητικὸν γάρ, ὥσπερ τὸ μὴ γεννᾶσθαι, οὕτω δὴ καὶ τὸ μὴ ἐκπορεύεσθαι · καὶ κατ' αὐτό γε τοῦτο οὐκ ἄν τις εἴποι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἕν, ὥσπερ οὐδὲ κατ' ἐκεῖνο τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ κἀνταῦθα παραπλησίως ἐκεῖ δύο πρόσωπα τὸν Υἱὸν καὶ τὸν Πατέρα ἐρεῖ μὴ ἐκπορευόμενα. Ὥστε κἂν τοῖς στερητικοῖς ἴσης οὔσης τῇ κοινότητι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τῆς κοινότητος Πατρός τε καὶ Πνεύματος, διὰ τὴν προβλητικὴν δύναμιν ἕν τι ποιοῦσαν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, τὸ πλέον ἕξει ἡ κοινότης Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τῆς κοινότητος Πατρός τε καὶ Πνεύματος. Ὥστε ἀρκοῦσαν φυγὴν τῶν ἀναφυομένων ἀτόπων, οὐδεμίαν ἄλλην εὕροι τις ἄν, ἢ τὸ μηδαμῶς ἀξιοῦν τὸν Υἱὸν αἴτιον εἶναι τοῦ Πνεύματος.

1 **38.** Ἔτι, εἰ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν αἴτιον τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐπεὶ τὸ αἴτιον ἐνταῦθα προσωπικῶς εἴρηται καὶ καθ' ὑπόστασιν τὸ προβάλλειν ὡς δέδεικται Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ζητητέον ἐστὶν ὅταν λέγωμεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον, τί ποτε περὶ τοῦ αἰτίου τούτου λογίζεσθαι χρή; Πότερον, αἴτιόν ἐστιν ἀναίτιον οὐδεμίαν ἑαυτοῦ πρεσβυτέραν αἰτίαν ἔχον, ὥσπερ εἴ τις λέγοι τὸν Πατέρα ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον, ἢ ἐξ ἀρχῆς ἐστιν ἐπαναβεβηκυίας αὐτό, ὥσπερ εἴ τις τὸν Υἱὸν φαίη ἓν τοῦ Πνεύματος

36. 4 μόνῳ : μόνον I ‖ **37.** 10 τῆς κοινότητος Πατρὶ καὶ Υἱῷ S, V_1 ‖ **38.** 6 αἰτίαν ἑαυτοῦ πρεσβυτέραν V

38. 1 M *mg* : τίνι τρόπῳ νοοῦσιν οἱ λατῖνοι περὶ τοῦ Πνεύματος τὸ αἴτιον ὃ διδόασι Πατρὶ καὶ Υἱῷ;

36. a. ARISTOTE, *De Interpr.* 16b, 11-15.

36. Deuxièmement, en ce qui concerne le Père, comment comprends-tu le fait de ne pas être engendré ? Si tu le comprends de la façon dont les théologiens parlent du fait d'être inengendré, c'est-à-dire comme identique au fait de ne pas avoir un principe et une cause, il est donc clair qu'en aucun cas le fait de ne pas être engendré ne peut être commun avec l'Esprit. Car cela convient seulement au Père et, par conséquent, également en ce qui concerne le fait de ne pas être engendrés, le Père et l'Esprit Saint sont largement deux. Et peut-être accordes-tu cela, car c'est contraignant, mais tu prétends que le fait de ne pas être engendré est commun au Père et à l'Esprit, avec le sens de la privation du fait d'être engendré. Sur ce point, Aristote prétend avec raison qu'il ne s'agit pas d'un nom, ni d'un verbe, mais d'un verbe indéfini, car il convient aussi au non-être[a]. Et comment serait-il raisonnable d'attribuer l'indéfini en ordre et en détermination aux personnes divines qui mènent les autres à l'ordre ? Car la définition a la même valeur ici que dans les autres cas.

37. Ensuite, il n'est pas juste, face à la communauté, d'émettre, d'introduire un usage commun très dissemblable. Par contre, face à cette communauté – c'est-à-dire face au fait de ne pas être engendrés le Père et l'Esprit – il est cohérent de considérer que le fait de ne pas procéder convient au Père et au Fils. Le fait de ne pas procéder est également privatif, ainsi que le fait de ne pas être engendré, et personne ne pourrait dire que, par rapport à ceci [le fait de ne pas procéder], le Père et le Fils sont un seul. De la même manière, par rapport à cela [le fait de ne pas être engendré], le Père et l'Esprit ne sont pas non plus une seule personne. Dans ce cas comme dans l'autre, presque semblablement, on dira que le Père et le Fils sont deux personnes qui ne procèdent pas. Par conséquent, même si la communauté du Père et du Fils due aux attributs privatifs est égale à la communauté du Père et de l'Esprit, c'est la capacité d'émission qui rend le Père et le Fils comme une seule réalité et établit la communauté du Père et du Fils plus forte que la communauté du Père et de l'Esprit. Par conséquent, pour fuir les absurdités qui se produisent, on ne peut trouver d'autre solution satisfaisante que de ne pas prétendre du tout que le Fils soit la cause de l'Esprit.

Le Père et le Fils : cause sans cause ou cause causée ?

38. De plus, si le Père et le Fils forment une seule cause du Saint-Esprit, puisque la cause ici se réfère à la personne et que, comme on l'a déjà montré, pour le Père et le Fils le fait d'émettre se rattache à l'hypostase, alors que l'on cherche, lorsqu'on dit que le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit, ce qu'il faut entendre par cette cause. Que c'est une cause sans cause, sans avoir une cause antérieure, comme si l'on disait le Père une seule cause de l'Esprit ? Ou que celle-ci provient d'une

αἴτιον, ἢ ἑκάτερον ἀνὰ μέρος καὶ ἄναρχόν ἐστι καὶ ἐξ ἀρχῆς, νῦν μὲν τοῦτο νῦν δὲ ἐκεῖνο, ἢ οὐδέτερον; Ἀλλ' εἰ μὲν τὸ πρῶτον, κληρονόμος ἔσται τῆς τοῦ ἀναιτίου ἰδιότητος ὁ Υἱός. Εἰ δὲ τὸ δεύτερον, καθαιρήσομεν τὸν Πατέρα, τὸ τοῦ ἀγεννήτου ἰδίωμα ἀποστεροῦντες αὐτὸν καὶ χώραν αἰτιατῷ προσήκουσαν νέμοντες. Εἰ δὲ τὸ τρίτον, καὶ πῶς ἂν εἴη τὸ αὐτὸ καὶ ἀναίτιον καὶ αἰτιατόν; Ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν ἀναίτιον καὶ οὐκ ἀναίτιον καὶ ἔκ τινος καὶ οὐκ ἔκ τινος · οὕτω γάρ ἐστιν εἰς ταὐτὸ τὴν ἀντίφασιν συνιέναι. Ἀλλὰ καὶ τὸ τέταρτον ὁμοίως ἀδύνατον ἵνα μὴ λέγωμεν ἀσεβές, τῶν ἀτόπων πολλαπλασίων ἐπιρρεόντων, καὶ ἅμα οὕτως ἔχοντος τοῦ κακοῦ · οὔτε γὰρ ἀναίτιον τοῦτό γε, ἵνα μὴ τὰ Μανιχαίων πάθωμεν, οὔτε μὴν ὑπ' ἀρχὴν τελεῖ, οὐ γὰρ ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ τὸ κακόν. Εἰ δὲ ταῦτα ἀδύνατα καὶ πολλὴ μετὰ τῆς βλασφημίας ἡ ἄνοια, οὐδ' ἄρα τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μετ' εὐσεβείας λέγειν ἐστὶν ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον.

39. [Ἔνστασις:] Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα φασί; *Θεὸν ἕνα λέγομεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν · τοῦτον δὲ τὸν ἕνα Θεὸν οὔτε αἴτιον εἴποιμεν ἄν, οὔτε μὴν αἰτιατὸν οὔτε μὴν ἑκάτερον ἀνὰ μέρος, ἀλλ' οὐδεμὴν οὐδέτερον. Ἐξ ἑκάστου γὰρ ἕψεται βλασφημιῶν ἀφορμὴ τὴν ὁμοίαν ἐπισυρομένη τῶν ἀτόπων φοράν, καὶ ὅμως οὐδεὶς εἰς εὐσεβοῦντας τελῶν παραιτεῖται διὰ ταῦτα λέγειν ἕνα Θεὸν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ὥστε εἰ μὲν ἄτοπον τὸ λέγειν ἓν αἴτιον τοῦ Πνεύματος τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τοῦτο · εἰ δὲ οὐδαμῶς τοῦτο, πῶς ἐκεῖνο;*

40. [Λύσις:] Ἀλλ' ὦ μακάριε, οὐχ ὅμοιος ὁ λόγος, οὐδ' ἐγγύς. Ὅταν μὲν γὰρ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἕνα λέγῃς Θεόν, τὴν ἀπερινόητον ἐννοεῖς οὐσίαν καὶ τὸ ἓν οὐ κατ' ἀριθμὸν οὐδὲ μὴν προσωπικῶς ἐννοεῖς, τοῦτο γὰρ ἰουδαϊκόν, ἀλλὰ τῇ φύσει δίδως, καθ' ἧς, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὔσης, οὔτε τὸ αἴτιον κατηγοροῦμεν, οὔτε μὴν τὸ αἰτιατόν · οὔτε γὰρ ἡ θεία οὐσία αἰτία τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων, οὔτε μὴ αἰτιατή. Εἰ γὰρ ὡς ἄν τινες φαῖεν, ἡ τοῦ Πατρὸς οὐσία αἰτία τῆς τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, πολλὰς οὐσίας ἐπὶ τῆς Τριάδος ὁμολογεῖν ἀνάγκη, τὴν μὲν αἰτίαν τὴν τοῦ Πατρός, αἰτιατὰς δὲ τήν τε τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος · καὶ τούτου κρατοῦντος, οὐ πόρρω τῆς Ἀρείου μανίας τὸ καθ' ἡμᾶς. Ἀναίτιον γὰρ τὴν θείαν οὐσίαν ἴσμεν καὶ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῶν τριῶν ὑποστάσεων, τὸ δὲ αἰτιατὸν καὶ τὸ αἴτιον τῶν ὑποστάσεων εἰσὶν ἰδιώματα, ἐφ' ὧν πᾶσα ἀνάγκη τὸ ἕτερον ὁμολογεῖν, εἰ μέλλοιμεν εὐσεβεῖν. Ὥστε ὅταν μὲν λέγωμεν ἕνα Θεὸν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, οὐκ ἀναγκαῖον πρὸς τοὺς ἐρωτῶντας, πότερον ὁ εἷς Θεὸς αἴτιος ἢ αἰτιατός, τὸ ἕτερον

---

40. 1 M *mg* : ἀλλ' οὐχ ὅμοιον τὸ ἕνα Θεὸν λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τῷ ἕνα αἴτιον τοὺς αὐτοὺς λέγειν τοῦ Πνεύματος

combinaison des principes, comme si l'on disait que le Fils est une seule cause de l'Esprit ? Ou que chaque cause en partie est sans cause et en partie provient d'un principe, une fois ceci, l'autre fois cela ? Ou aucun des deux ? Si c'est le premier cas, le Fils sera l'héritier de la propriété d'être sans cause. Si c'est le deuxième cas, allons-nous abaisser le Père, en le privant de la propriété d'être inengendré et en lui attribuant la place qui convient à un être causé. Si c'est le troisième cas, comment le même pourrait-il être sans cause et causé ? C'est la même chose si l'on dit sans cause et non sans cause, et issu de quelqu'un et non issu de quelqu'un. Voilà la contradiction en elle-même. Et pareillement le quatrième cas est impossible, sinon impie, et les absurdités se multiplent. Voilà le mal, car celle-là (la cause qui appartient au Père et au Fils) n'est pas bien sûr sans cause, si l'on ne veut pas devenir Manichéen, et elle n'est non plus soumise à un principe, car le mal ne provient pas du bien. Si donc tout cela est impossible et que la déraison est grande avec le blasphème, il n'est non plus pieux de dire que le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit.

Le Père et le Fils sont un seul Dieu mais ne forment pas un principe unique du Saint-Esprit.

39. [Objection :] Mais que répondent-ils ? *Nous professons que le Père et le Fils sont un seul Dieu. Et ce Dieu unique nous ne le disons ni cause ni causé, ni chacun des deux en partie, ni aucun des deux. Car à partir de chacune de ces affirmations va suivre le point de départ des blasphèmes en entraînant la même production d'absurdités. Cependant, pour autant aucun homme pieux ne s'abstient de dire un seul Dieu le Père et le Fils. S'il est donc absurde de dire le Père et le Fils une seule cause de l'Esprit, cela l'est aussi. Et si cela [dire un seul Dieu le Père et le Fils] n'est en aucun cas absurde, comment ceci [dire une seule cause le Père et le Fils] le serait-il ?*

40. [Solution :] Mais, mon très cher, la proposition n'est pas pareille ni non plus proche. Car lorsque tu dis le Père et le Fils un seul Dieu, tu entends l'essence incompréhensible, et tu n'entends pas l'unité comme nombre ni non plus comme si elle se référait à la personne – car ceci est judaïque –, mais tu la rapportes à la nature à laquelle – puisqu'elle est une seule et la même – on n'attribue pas la cause ni l'être causé ; car l'essence divine n'est ni cause des hypostases divines, ni non plus causée. Car si on suit ce que certains disent, à savoir que l'essence du Père est la cause de l'essence du Fils et de l'Esprit, il faudra nécessairement professer plusieurs essences au sein de la Trinité, l'une cause, celle du Père, et les autres causées, celles du Fils et de l'Esprit. Mais si on accepte ceci nous ne serons pas loin de la folie d'Arius. Car nous savons que

ἀποκρίνασθαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐξ ἀνάγκης οὐδέτερον, καὶ οὕτως οὐδὲν ἄτοπον ἕπεται · ὅταν δὲ λέγωσι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ μιᾶς τοῦ Πνεύματος ἀρχῆς οὔσης, πότερον ἡ μία αὕτη ἀρχὴ προσωπικῶς εἰλημμένη, αἰτία ἐστὶν ἀναίτιος ἢ αἰτιατή; Ἐνταῦθα δὴ καὶ ἡ ἀπόκρισις ἀναγκαία. Τοῖς γε οὐκ ἀναιροῦσι τὰς τῆς θεολογίας ἀρχὰς καὶ τὸ ἄτοπον ὁ λόγος ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ, ὁπότερον λέγει τις.

41. Ὅτι δὲ ταῦτα ἀληθῆ φησὶν ὁ θεῖος Ἰωάννης ἐν τῷ ἑκατοστῷ κεφαλαίῳ τῶν θεολογικῶν: «Τὸ 'ἀγέννητον' καὶ 'γεννητὸν' οὐ φύσεως ἀλλ' ὑποστάσεως, ἤτοι τὸ γεννηθῆναι καὶ μὴ γεννηθῆναι ὅπερ διὰ τῶν δύο 'νν' ἐκφέρεται[a]» · Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ: «Ὅθεν γινώσκομεν ὡς οὐκ ἔστι φύσεως τὸ γεννᾶσθαι ἀλλ' ὑποστάσεως · εἰ γὰρ φύσεως ἦν οὐκ ἂν ἐν τῇ αὐτῇ φύσει τὸ γεννητὸν ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ ἀγέννητον[b].» Καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος: «Ἡ μὲν οὐσία κοινόν τι οὖσα καθ' ὧν λέγεται καὶ ἀπερίγραπτον καὶ μή ποτε καθ' ὅτι οὖν ἑνὶ προσώπῳ περιγραφομένη, οὐκ ἄν ποτε αἰτία ὑποστάσεως φαίνοιτο[c].» Ὁρᾷς ὡς τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν οὐκ ἔχει χώραν ἐπὶ τῆς οὐσίας κατηγορεῖσθαι; Τὸ γὰρ γεννᾶσθαι φησὶν οὐκ ἔστι φύσεως καὶ οὐκ ἂν ποτέ φησιν ἡ οὐσία αἰτία ὑποστάσεως φαίνοιτο. Ταῦτα δὲ σαφῶς ἐστιν ἐκβάλλοντος καὶ ἀμφότερα κατὰ τῆς οὐσίας κατηγορεῖσθαι.

42. Καὶ Λατῖνοι δὲ φαίνονται πόρρωθεν ταύτῃ τῇ δόξῃ χρώμενοι. Αὐγουστῖνος μὲν γὰρ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν περὶ Τριάδος περὶ τῆς θείας οὐσίας τοιάδε φησίν: «Οὐδὲν γεννᾷ ἑαυτό, ἀλλ' εἰ ἡ οὐσία γεννᾷ οὐσίαν, οὐκ ἂν ἐγέννα εἰ μὴ ἑαυτήν, διὰ τὸ μηδὲν εἶναι ἐν τῷ Θεῷ τῆς θείας κεχωρισμένον οὐσίας[a].» Θωμᾶς δὲ τῇ ῥήσει ταύτῃ χρώμενος συμπέρασμα ἐπάγει τοιόνδε: «Οὐκ ἄρα ἡ οὐσία οὐσίαν γεννᾷ[b].» Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ βιβλίου ἐν κεφαλαίῳ ... ἐν οἷς περὶ θείων ὀνομάτων διαλέγεται φησίν: «Ἡ θεία φύσις ἐν τῷ Υἱῷ οὐ γεννᾶται οὔτε καθ' αὑτὸ οὔτε κατὰ συμβεβηκός[c].» Καὶ Οὔγων δὲ καίτοι τἄλλα οὐ καλῶς ἔχων, ὅμως ὑγιαίνειν ἐν τούτοις δοκεῖ · φησὶ γάρ: «Αὐτὴ μὲν ἡ οὐσία οὔτε προβάλλει, οὔτε γεννᾷ οὔτε γεννᾶται · τὰ γὰρ φυσικῶς τῇ οὐσίᾳ προσόντα τῇ θείᾳ, παντὶ προσώπῳ ἕπεται. ὥστε εἰ γεννητικὴ ἦν ἡ οὐσία, καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἐγέννησαν

40. 20 ἀναίτιος *om.* V, S || **41.** 3 φύσεων I || **42.** 8 γεννᾶτε I

41. 1 M *mg* : Δαμασκηνοῦ, περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου, ὅτι οὐ φύσεως ταῦτα, ἀλλ' ὑποστάσεως

41. a. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 80, 4-6; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 7. 8-10 || b. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 80, 15-17 || c. cf. MAXIME LE CONFESSEUR, *Op. theol. et pol.* 23, PG 91, 265C || **42.** a. AUGUSTIN, *De Trin.*, I, 1, 1 ; cf. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.*, I, 34, 5 || b. THOMAS D'AQUIN, *idem.* || c. THOMAS D'AQUIN, *idem.*

l'essence divine est sans cause, et une seule et la même pour les trois hypostases ; au contraire, la cause et l'être causé sont propres aux hypostases, pour lesquelles, si on veut rester dans la foi orthodoxe, il faut de toute nécessité professer des choses différentes. Par conséquent, lorsqu'on dit un seul Dieu le Père et le Fils, et que quelqu'un demande si le Dieu unique est cause ou causé, il n'est pas obligatoire de répondre l'un des deux, mais plutôt il ne faut répondre aucun des deux. Et de cette façon aucune absurdité ne s'ensuit. Par contre, lorsqu'ils disent que le Père et le Fils sont un seul principe de l'Esprit, ce seul principe rattaché à la personne est-il une cause sans cause ou une réalité causée ? Et là il faut répondre. Et pour ceux qui ne nient pas les principes de la théologie[1], toute réponse est absurde.

41. Saint Jean [Damascène] témoigne de la vérité de ces propos-ci. Dans le centième chapitre de ses écrits théologiques il dit : «l'inengendré ("*agenneton*") et l'engendré ("*genneton*") ne concernent pas la nature mais l'hypostase ; c'est-à-dire l'être engendré et l'être non engendré, qui se prononce avec deux "*nn*".[a]» Il dit aussi dans le même chapitre : «Par conséquent nous connaissons que le fait d'être engendré ne concerne pas la nature mais l'hypostase ; car s'ils concernaient la nature, l'engendré et l'inengendré ne pourraient pas être observés dans la même nature.[b]» Et le divin Maxime dit : «on parle de l'essence comme de quelque chose de commun et de non circonscrit et elle ne peut jamais être circonscrite dans une personne ; car elle ne se manifeste jamais comme la cause de l'hypostase.[c]» Vois-tu que la cause et l'être causé ne s'affirment pas de l'essence ? Car il dit que le fait d'être engendré n'est pas un attribut de la nature et il dit aussi que l'essence ne se manifesterait jamais comme cause de l'hypostase. Tout ceci montre clairement que les deux [inengendré et engendré] sont exclus de l'affirmation de l'essence.

42. Et les Latins aussi paraissent depuis longtemps de la même opinion. Car Augustin dans le premier livre sur la Trinité parle de l'essence divine comme cela : «rien ne s'engendre soi-même ; et si l'essence engendre l'essence, elle n'aurait engendré qu'elle-même, car en Dieu il n'y a rien de séparé de l'essence divine.[a]» Et Thomas utilise cette parole, et voici la conclusion : «par conséquent l'essence n'engendre pas l'essence.[b]» Et aussi dans le même livre, au chapitre ... là où il parle des noms divins, il dit : «la nature divine dans le Fils n'est pas engendrée, ni par elle-même, ni par accident.[c]» Et Hugues, même s'il n'a pas raison pour les autres choses, sur ce point paraît sain, car il dit : «l'essence elle-même n'émet pas, n'engendre pas et n'est pas engendrée non plus ; car

1. Les principes de la Théologie en cause sont en premier lieu la Monarchie du Père ainsi que le nombre des Personnes de la Sainte Trinité, le Père étant l'unique cause sans cause, le Fils et le Saint-Esprit deux Personnes causées.

ἄν, ὧν οὐδὲν ἀληθείας σύνεγγύς ἐστι. Πρόδηλόν γε οὖν ὅτι οὐ καθὸ οὐσία ἐστὶν ὁ Πατὴρ γεννᾷ, ἀλλὰ καθὸ Πατήρ[d]».

43. [Ἀπορία:] Εἰ δέ τις ἀποροίη καὶ πῶς οἱ θεολόγοι φασὶν «οὐσίαν ἐξ οὐσίας», ἐκ τοῦ Πατρὸς δηλαδὴ τὸν Υἱόν, ἢ «σοφίαν ἐκ σοφίας», ἢ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν γεννηθῆναι», ἐκεῖνο λέγομεν : [Λύσις:] Πρῶτον μὲν ἵνα τὸ ὁμοούσιον δειχθῇ πολλαχοῦ τοῦ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτὸ τοῦτο βουλομένου. Εἰ γὰρ μὴ τοῦτο ἦν, οὐδ᾽ ἂν κατὰ φύσιν Πατὴρ ὁ Πατήρ. Ἔπειτα καὶ τὸ τῆς οὐσίας ὄνομα καὶ αὐτὸ τὸ τῆς ὑπάρξεως ἀντὶ τῆς ὑποστάσεως ἐστίν, ὅπου παρὰ τοῖς θεολόγοις ἐν χρήσει, ὡς αὐτοί φασιν ἑαυτοὺς ἐξηγούμενοι. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Κύριλλος πρὸς Ἀσιανοὺς γράφων: «Ἐσαρκώθη ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ λόγου[a]», τουτέστιν ἡ ὑπόστασις· [Ζήτει καὶ τοῦ Θεολόγου ἀπὸ τοῦ πρὸς Ἥρωνα περὶ τούτου[b]]· Θωμᾶς δὲ περιεργότερον ἐπιβάλλων, οὕτω φησὶ τοὺς θεολόγους ἐξηγούμενος: «Ὁ Υἱὸς οὐσία καὶ σοφία ὢν τοῦ Πατρὸς ἐξ αὐτοῦ ἐστιν οὐσίας καὶ ὄντος σοφίας[c]» · ὥστε ὑγιῶς ἂν ἔχοι, μηδαμῶς ὅμοιον εἶναι τὸν λόγον, μηδὲ συμβαίνειν τὰ αὐτὰ ἄτοπα τοῖς τε λέγουσιν ἕνα Θεὸν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ Λατίνοις μίαν ἀρχὴν ἀξιοῦσι ταῦτα τοῦ Πνεύματος.

ΙΑ´ **44.** Ἔτι ὁ Πατὴρ κυρίως αἴτιος · μόνον γὰρ αἴτιος · οὐ γὰρ δὴ καὶ αἰτιατός. Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κυρίως αἰτιατόν, μόνον γὰρ ἐξ ἀρχῆς, οὐ γὰρ δὴ καὶ ἀρχή. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ περὶ Υἱοῦ πρώτῳ: «Ὁ Πατὴρ κυρίως, ὅτι μὴ καὶ Υἱός, ὥσπερ καὶ ὁ Υἱὸς κυρίως ὅτι μὴ καὶ Πατήρ · τὰ γὰρ ἡμέτερα οὐ κυρίως ὅτι καὶ ἄμφω · οὐ γὰρ τόδε μᾶλλον ἢ τόδε[a].» Καὶ ἐν τῷ πρὸς Ἥρωνα ὁ αὐτός: «Μήτε ἀγέννητον τὸν Υἱόν, εἷς γὰρ ὁ Πατήρ, μήτε Υἱὸν τὸ Πνεῦμα, εἷς γὰρ ὁ Μονογενής, ἵνα καὶ τοῦτο θεϊκὸν ἔχωσι τὸ μοναδικόν, ὁ μὲν τῆς υἱότητος, τὸ δὲ τῆς προόδου καὶ οὐχ υἱότητος. Ἀλλὰ καὶ

43. 1 s Ἀπορία Λύσις om. A ‖ 10-11 Ζήτει .. τούτου *mg* cdd. ‖ 10 2 τοῦ om. I ‖ 12-13 οὐσίας ὄντος καὶ σοφίας I, P, S ‖ 15 .τε *om.* I, P

---

43. 6 M *mg* : ὅτι οἱ θεολόγοι πολλάκις ἀντὶ τῆς ὑποστάσεως τῷ τῆς οὐσιας χρῶνται ὀνόματι, καὶ διατί; N *mg* : ὅτι ἡ οὐσία καὶ ἀντὶ τῆς ὑποστάσεως νοεῖται ‖ **44.** 1 M *mg* : ὅτι εἰ καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος τοῦ Πνεύματος, οὐχ ἕξει τὸ αἰτιατὸς εἶναι κυρίως ὥσπερ ὁ Πατὴρ κυρίως αἴτιος καὶ τὸ Πνεῦμα κυρίως αἰτιατόν

---

d. Cf. HUGUES ETHÉRIEN, *Contr. Nicol. Meth.*, Ms Vat.Barb.gr. 291, f.91r : « Ἡ μονὰς τῇ φύσει μόνῃ ἀπονενέμηται, ἡ δὲ δυάς, ὑποστάσεσι δυσὶν οἵαις δὴ τισιν · ἡ γὰρ φύσις, ἥτις καὶ μονὰς ἐπινοεῖται, μηδαμῶς δέχεσθαι ἔκ τινος ἐκπορεύεσθαι » ‖ **43.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ep.* 45, PG 77, 252D; aussi ANASTASE LE SINAÏTE, *Viae dux*, X, 5, CCSG 8, p. 195 ‖ b. Cf. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXV, SC 284, p. 196 ‖ c. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.*, I, 39, 5 et 7 ‖ **44.** a. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXIX, 5, 3-5, SC 250, p. 184; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 49 4-5.

ce qui est propre en la nature divine suit toute personne ; par conséquent, si la nature était propre à la génération, le Fils et l'Esprit engendreraient, ce qui est loin de la vérité. Il est donc de toute évidence que le Père engendre non comme essence, mais comme Père.[d]»

43. [Doute :] Et si quelqu'un a un doute sur la signification de ce que les théologiens disent «essence issue de [l'] essence», c'est-à-dire le Fils issu du Père, ou «sagesse issue de [la] sagesse», ou que le Fils est engendré issu de l'essence du Père, voilà ce qu'on répond : [Solution :] Tout d'abord pour montrer le consubstantiel, qui indique à plusieurs reprises l'issu de l'essence. Car s'il n'était pas cela, le Père ne serait pas par nature Père. Ensuite, sur certains passages des théologiens, le nom d'essence et celui d'existence sont employés à la place d'hypostase, comme ils en donnent eux-mêmes l'explication. Car saint Cyrille écrit aux Asians : «la nature du Dieu Verbe s'est incarnée[a]», c'est-à-dire l'hypostase. [Sur cela cherche ce que le Théologien dit à Héron[b]]. Et Thomas, qui interprète les théologiens, ajoute minutieusement : «le Fils, en tant qu'essence et sagesse du Père, est issu de Lui, qui est essence et sagesse véritable[c]». Par conséquent, il serait sain de considérer que l'exemple n'est guère pareil et que ceux qui disent le Père et le Fils un seul Dieu ne tombent pas dans les mêmes absurdités que les Latins qui prétendent qu'ils sont principe unique de l'Esprit.

Dieu possède les attributs hypostatiques d'une manière propre.

44. De plus le Père est proprement cause ; car il est seulement cause, et bien sûr il n'est pas causé. L'Esprit Saint est proprement causé car il est seulement issu du principe et bien sûr il n'est pas principe. Saint Grégoire dit donc, dans son premier discours sur le Fils : «Il est Père au sens propre parce qu'il n'est pas aussi le Fils. De même, le Fils l'est au sens propre parce qu'il n'est pas aussi le Père. En ce qui nous concerne ces mots ne se disent pas au sens propre, parce que nous sommes à la fois père et fils : nous ne sommes, en effet, pas plus l'un que l'autre[a]»[1]. Et le même dit à Héron : «le Fils n'est pas inengendré, car le Père est unique, et l'Esprit ne se confond pas avec le Fils, car un seul, le *Fils-unique,* est unique : en effet, ils doivent aussi posséder ce caractère propre au divin, l'unicité – le Fils, celle de la *filiation*, l'Esprit, celle de la *procession*, qui est différente de celle de la *filiation*. Et le Père est véritablement Père, et beaucoup plus véritablement que ce qui est parmi

1. Grégoire de Nysse, dans un passage similaire, attribue le mot «propre» au Dieu trinitaire: « Ἓν γὰρ πρόσωπον καὶ τὸ αὐτὸ τοῦ Πατρός, ἐξ οὗπερ ὁ Υἱὸς γεννᾶται καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται διὸ καὶ κυρίως τὸν ἕνα αἴτιον μετὰ τῶν αὐτοῦ αἰτιατῶν ἕνα Θεόν φαμεν τεθαρρηκότως » (*Ad Graecos*, GNO 3, 1, p. 25, 4-8). N'oublions pas que Dieu est proprement propre (κυρίως κύριος) et que le mot Κύριος en hébreu est «Adonai», un des noms de Dieu.

ἀληθῶς Πατέρα τὸν Πατέρα καὶ πολύ γε τῶν παρ' ἡμῖν ἀληθέστερον, ὅτι μόνως, ἰδιοτρόπως γὰρ οὐχ ὡς τὰ σώματα · καὶ μόνος, οὐ γὰρ μετὰ συζυγίας · καὶ μόνου, μονογενοῦς γάρ · καὶ μόνον, οὐ γὰρ Υἱὸς πρότερον[b].»

45. Τοῦ τοίνυν Πατρὸς κυρίως τὸ αἴτιον ἔχοντος καὶ τοῦ Πνεύματος τὸ αἰτιατόν, εἰ μὲν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ ὁ Υἱὸς κυρίως αἰτιατὸς ἔσται, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ Πνεῦμα καὶ πρὸς τὸν γεγεννηκότα καὶ τὸ συγγενὲς αὐτοῦ Πνεῦμα καὶ κατὰ τοῦτο γε τηρήσει τὴν ὁμοιότητα τοῦ κυρίως τοιοῦτος εἶναι, μηδέποτε ἀφιστάμενος. Εἰ δὲ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται, πᾶσα ἀνάγκη μήτε κυρίως αὐτὸν αἰτιατὸν εἶναι · ἔστι γὰρ καὶ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, μήτε μὴν κυρίως αἴτιον · ἔστι γὰρ καὶ αἰτιατὸς ἐκ τοῦ Πατρός, ὥσπερ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · ἀλλὰ τοῦτό γε ἄτοπον · τί γὰρ ἂν ἔχοι Θεὸς καθ' ὑπόστασιν, ὃ μὴ κυρίως ἔχει;

46. Ἔπειτα, εἰ τοῦτο δοίημεν, καὶ τροπή τις καὶ ἀλλοίωσις περὶ τὴν τοῦ Μονογενοῦς ὑπόστασιν. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς : «Οὐκ ἄν τις εἴποι νοῦν ἔχων ἀνόμοιον φαίνεσθαι τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν ἐπεὶ μὴ καὶ αὐτὸς ἐγέννησε, μηδὲ Υἱοῦ γέγονε Πατήρ, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τοῦτο, θαυμαστήν τινα καὶ ἀκριβεστάτην ὄψεται τοῦ Πατρὸς ἐν τῷ Υἱῷ τὴν εἰκόνα. Ὥσπερ γὰρ ὁ Πατὴρ ἄτρεπτός τε καὶ ἀναλλοίωτος ὤν, ἀεὶ μένει Πατὴρ καὶ εἰς Υἱὸν οὐ μεταβάλλεται, οὕτως ὁ ἐξ αὐτοῦ Λόγος Υἱὸς προελθὼν μένει, τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ τοῦ Πατρὸς τὸ ἀναλλοίωτον καὶ διὰ τούτου δεικνύων ἐν ἑαυτῷ, ὅμοιος ὢν καὶ κατὰ τοῦτο τῷ Πατρί[a].»

47. Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ εἰκότα καὶ ἡμεῖς λέγοιμεν ἄν, ὥσπερ ὁ Πατὴρ ἄτρεπτός τε καὶ ἀναλλοίωτος ὤν, αἴτιος ἀεὶ μένει καὶ εἰς αἰτιατὸν οὐ μεταβάλλεται, οὕτως ὁ ἐξ αὐτοῦ προελθὼν μένει, τοῦθ' ὅπερ ἐστίν, αἰτιατὸς δηλαδή · τοῦ Πατρὸς τὸ ἀναλλοίωτον, καὶ διὰ τούτου δεικνύων ἐν ἑαυτῷ οὐκ ἄρα καὶ αἴτιος ὁ Υἱός, ἀλλὰ μόνον αἰτιατός. Εἰ δὲ καὶ αἴτιος, τροπή τις περὶ αὐτὸν καὶ ἀλλοίωσις, ἀλλ' ἄτοπον · Θεὸς γὰρ ὁ μονογενὴς «παρ' ᾧ οὐκ ἔστι παραλλαγὴ ἢ τροπῆς ἀποσκίασμα[a]» , ὡς τὰ λόγια φησίν.

ΙΒ' **48.** Ἔτι εἰ ὁ Υἱὸς καὶ αἴτιος, καὶ διὰ τοῦτο οὐ κυρίως αἰτιατὸς οὐδὲ ὁ Πατὴρ κυρίως ἂν εἴη πρὸς αὐτὸν αἴτιος · ὃ γὰρ τῷ ἑτέρῳ τῶν

46. 5 διὰ τοῦτο *mg* V ‖ 7 οὐ *om.* I **47.** 3 τοῦθ' : τοῦτο V ‖ **48.** 1 in mg ΙΒ' *om.* A

---

46. 2 M *mg* : Κυρίλλου, ὅτι ἀναλλοίωτα καὶ ἀμετάπτωτα τὰ ἰδιώματα τῶν τριῶν ὑποστάσεων ‖ **48.** 1 M *mg* : ὅτι κατὰ μηδένα τρόπον προσήκει τῷ Υἱῷ τὸ αἴτιον εἶναι ‖ 8 M *mg* eff. : ἴσως εἰ μήτις ἐπὶ τὰ θεῖα

nous, car il est Père d'une manière unique, c'est-à-dire d'une façon propre et pas comme les réalités corporelles ; et seul, c'est-à-dire sans union conjugale ; et il est le Père d'un seul, car il est seul Père du *Fils unique*, et il est Père seulement, car il n'était pas d'abord fils[b].»

45. Le Père donc possède proprement la cause et l'Esprit possède l'être causé. Si l'Esprit Saint n'est pas issu du Fils, le Fils aussi comme l'Esprit sera proprement un être causé, par rapport à celui qui l'a engendré, et à son Esprit apparenté, et en cela il va conserver la ressemblance d'être ainsi de manière propre, ne s'en écartant jamais. Si l'Esprit procède aussi du Fils, il est nécessaire que ce dernier ne soit pas proprement être causé. Car il est aussi cause de l'Esprit, sans être proprement cause ; et il est aussi être causé issu du Père de même que l'Esprit Saint. Mais cela est bien sûr absurde. Car qu'est-ce que Dieu peut avoir quant à l'hypostase sans l'avoir proprement ?

46. De surcroît, si l'on concédait cela, il y aurait un changement et une altération de l'hypostase du *Fils-unique*. Saint Cyrille écrit dans ses *Trésors* : «Nul homme sensé ne dirait que le Fils paraît dissemblable au Père, parce que lui n'a pas engendré et n'est pas devenu Père d'un Fils ; mais justement pour cela il va observer dans le Fils une merveilleuse et parfaite image du Père. De même que le Père, en étant sans changement et sans altération, reste toujours Père et ne se transforme pas en Fils, de même le Verbe Fils issu de lui reste ainsi – il s'agit de la qualité du Père d'exister sans altération – et il se manifeste à travers cette qualité tout en étant en cela aussi semblable au Père[a]».

47. Si tout cela est vrai, nous disons aussi avec raison que le Père existe sans changement ni altération, reste toujours cause et ne se transforme pas en être causé. De la même manière, celui qui provient de lui reste ce qu'il est, à savoir être causé ; il montre en lui-même la non-altération du Père ; par conséquent, le Fils n'est pas aussi cause mais seulement être causé. S'il était aussi cause, ce serait un changement en lui et une altération ; mais cela serait absurde. Car le *Fils-unique* est Dieu, «chez qui il n'existe aucun changement, ni l'ombre d'une variation[a]», comme le disent les paroles.

Le Fils est-il en même temps cause et être causé ?

48. De plus, si le Fils est aussi cause, pour cela il ne peut pas être proprement un être causé, ni le Père proprement cause envers lui. Car ce qui

b. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXV, 16, SC 284, p. 196 ‖ **46.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Thes.* XIII, PG 75, 208B ‖ **47.** a. Jac 1, 17.

ἀντικειμένων οὐ πρόσεστι, πᾶσα ἀνάγκη μηδὲ τὸ ἕτερον τοῦτό γε ἔχειν κυρίως· εἰ δὲ οὐ κυρίως αἴτιος ὁ Πατήρ, ἔσται ποτὲ καὶ μὴ τοιοῦτος· τὸ γὰρ μὴ κυρίως, τοιοῦτον. Ὥστε πρὸς τὴν τοιαύτην τῶν ἀτόπων ὑπερβολὴν ἓν μόνον πρὸς θεραπείαν ἀρκέσει, κυρίως αἰτιατὸν τὸν Υἱὸν λέγειν, καὶ ὅτι μόνον αἰτιατός, καὶ ὅτι μηδαμῶς κατὰ μηδένα τρόπον αὐτῷ προσήκει τὸ αἴτιον εἶναι, εἴ τις ἐπὶ τῆς θεότητος τὸ αἴτιον ἐκλαμβάνειν ἐθέλοι.

49. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *κυρίως καὶ ἀμφότερα τὸν Υἱὸν ἔχειν ὅτι μὴ πρὸς τὸ αὐτὸ καὶ αἰτιατὸς καὶ αἴτιος, ἀλλὰ πρὸς ἄλλο μὲν αἴτιος, πρὸς ἄλλο δὲ αἰτιατός*, οὐκ ἀληθὴς ὁ λόγος. [Λύσις:] Οὐδὲ γὰρ οὕτως οἱ θεολόγοι, τὸ κυρίως, τοῦ μὴ κυρίως διώρισαν. «Τὰ γὰρ ἡμέτερα, φησίν, οὐ κυρίως ὅτι καὶ ἄμφω[a].» Οὐ πρὸς τὸ αὐτὸ δὲ ἡμεῖς ἑκάτερον λεγόμεθα, ἀλλὰ πρὸς ἄλλο καὶ ἄλλο. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος «οὐκ ἄν τις εἴποι νοῦν ἔχων, φησὶν, ἀνόμοιον φαίνεσθαι τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν ἐπεὶ μὴ καὶ αὐτὸς ἐγέννησε, μηδὲ Υἱοῦ γέγονε Πατήρ[b].» Οὐκ εἶπεν «ἐπεὶ μὴ καὶ αὐτὸς τὸν Πατέρα ἐγέννησεν», ἀλλ' ὅτι «μηδὲ Υἱοῦ γέγονε Πατήρ»· πρὸς ἄλλο καὶ ἄλλο, τὸ διάφορον τῆς σχέσεως ἐννοῶν.

50. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ καὶ τοῦτο προσθοῖεν : *κυρίως μὲν αἰτιατὸς ὁ Υἱός, ἀλλ' ὡς γέννημα, οὐκ ἔστι δὲ καὶ Πατὴρ ἀλλὰ προβολεύς*· οὐκ ἀναγκαῖα φασίν. [Λύσις:] Εἰ γὰρ καὶ ὁ Υἱὸς αἰτιατὸς ὡς Υἱός, ἀλλὰ ἄλλο ἐστὶν αὐτῷ Υἱῷ εἶναι καὶ ἄλλο αἰτιατῷ εἶναι· ὥσπερ ἄλλο ἐστὶ τῷ ἀνθρώπῳ ζῴῳ εἶναι καὶ ἄλλο λογικῷ ζῴῳ εἶναι· κοινὸν μὲν γὰρ Υἱῷ καὶ Πνεύματι τὸ αἰτιατὸν καὶ ὃς ἂν ᾖ ὁρισμὸς αἰτιατοῦ, καθ' ἑκατέρου ὡσαύτως κατηγορηθήσεται, τὸ δὲ Υἱὸς εἶναι ἢ Πρόβλημα, οὐ κοινὸν ἑκατέρῳ, ἀλλ' ἴδιον ὡς ἀνωτέρω δέδεικται[a].

51. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ δὴ καὶ τοῦτο φαῖεν : *ὁ Υἱὸς ὡς δημιουργὸς κυρίως αἴτιός ἐστι τῶν ὅλων, ἔστι δὲ καὶ ὡς Υἱὸς κυρίως αἰτιατός· ὥστε ἑκάτερον κυρίως ἔχων ἐστὶ καὶ οὐδὲν ἄτοπον διὰ ταῦτα καὶ τοῦτό γε ὁμοίως ἔχειν*, οὐδ' οὕτως τὸ ἀναγκαῖον ὁ λόγος ἔχει. [Λύσις:] Πρῶτον γὰρ τὸ μὲν αἴτιον ἐπὶ τῆς δημιουργίας ἐδέξαντο, τὸ δὲ αἰτιατὸν ἐπὶ τῆς θεότητος· ταῦτα δὲ οὐκ εἰσὶν ἀντικείμενα ἀλλ' ἢ ἀμφότερα ἐπὶ τῶν κτισμάτων ἀναγκαῖον εἰλῆφθαι, εἴπερ ὁ λόγος τὸ εἰκὸς ἔχει ἢ ἀμφότερα ἐπὶ τῆς θεότητος. Ἔπειτα κατὰ μὲν τὴν

4 ἔσται: ἔστι I ‖ **50.** 1 προσθεῖεν : λέγοιεν P

8 M *mg* eff. : ἴσως εἰ μήτις ἐπὶ τὰ θεῖα

49. a. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXIX, 4-5, SC 250, pp. 182-184; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 44. 4-6 ‖ b. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Thes.* XIII, PG 75, 208B ‖ **50.** a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 11.

ne convient pas à l'un des opposés, de toute nécessité l'autre ne peut pas non plus l'avoir proprement. Et si le Père n'est pas proprement cause, il est possible que quelquefois il ne le soit pas ; c'est la signification du «pas proprement». Devant cette surabondance d'absurdités, il suffit d'une seule chose pour y remédier : c'est, lorsqu'on cherche la cause de la divinité, de dire le Fils proprement être causé et seulement être causé, et que la cause ne lui convient nullement et en aucune façon.

49. [Objection :] Et s'ils répondent que *le Fils possède tous les deux proprement, sans être pour la même personne être causé et cause, mais en étant pour l'une cause et pour l'autre être causé ?* L'argument n'est pas juste. [Solution :] Ce n'est pas de cette manière que les théologiens ont défini le *proprement* par rapport au *non proprement*. Ils disent «ce qui nous concerne n'est pas *proprement*, parce que c'est aussi les deux[a]»[1]. Et nous, nous ne sommes pas appelés l'un de deux par rapport à la même personne, mais ceci par rapport à une et cela par rapport à l'autre. Et saint Cyrille écrit que «nul homme sensé ne dirait que le Fils paraît dissemblable au Père, parce que lui aussi n'a pas engendré et n'est pas devenu Père d'un Fils.[b]» Il n'a pas dit «parce que lui aussi n'a pas engendré le Père», mais qu'«il n'est pas devenu Père d'un Fils». Il a compris la différence de la relation par rapport à l'un et à l'autre.

50. [Objection :] Et s'ils ajoutent ceci : *le Fils est proprement être causé mais en tant qu'engendré ; il n'est pas Père mais émetteur*, ce n'est pas contraignant. [Solution :] Car même si le Fils est un être causé en tant que Fils, il est cependant différent d'être Fils et d'être un être causé. Comme par exemple il est différent pour l'homme d'être un animal et d'être un animal raisonnable. Pour le Fils et l'Esprit le fait d'être causé – peu importe sa définition – est commun, et il est affirmé de la même manière pour chacun des deux. Par contre, comme on l'a déjà montré plus haut[a], le fait d'être Fils ou d'être Émis n'est pas une qualité commune aux deux personnes mais une qualité propre à chacune d'elles.

51. [Objection :] Et s'ils disent cela : *le Fils en tant que créateur est proprement cause de tout et en tant que Fils il est proprement être causé ; par conséquent il a proprement chacun des deux attributs, et pour cela il n'y a rien d'absurde ; dans notre cas cela revient au même.* Mais même avec cette explication l'argument n'est pas contraignant. [Solution :] Tout d'abord ils ont accepté que la cause soit relative à la création et l'être causé relatif à la divinité. Ces affirmations ne sont pas contradictoires ; si l'argument est raisonnable, il faut soit les accepter

---

1. C'est-à-dire un homme est à la foi «causé» par un père et «cause» de son enfant.

ὑπόστασιν ἔχει ὁ Υἱὸς τὸ αἰτιατὸς εἶναι, δημιουργεῖ γε μὴν οὐ κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν ὑπόστασιν · οὕτω γὰρ οὐκ ἂν εἴη δημιουργὸς ὁ Πατὴρ ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλὰ κατὰ τὴν κοινὴν φύσιν, καθ' ἣν εἷς δημιουργὸς ἡ Τριάς. Τοῦτο δὲ καὶ Θωμᾶς βούλεται. «*Πρόεισι* γάρ φησιν *ἡ κτίσις ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἐφ' ὅσον εἰσὶν ἓν κατ' οὐσίαν*[a].» Ὥστε κατ' ἄλλο μὲν ὁ Υἱὸς αἴτιός ἐστι τῶν ὅλων, κατ' ἄλλο δὲ τὸ αἰτιατὸς εἶναι ἔχει, δηλαδὴ τὴν ὑπόστασιν · ἄλλο δὲ ὑπόστασις καὶ ἕτερον οὐσία, καὶ οὐ πάντῃ ταὐτόν. Τοῦτο δὲ οὐκ ἄτοπον.

52. Ἡμεῖς δὲ ἀνωτέρω τὸν Υἱὸν ἐδείξαμεν καὶ ἀμφότερα ἔχοντα καθ' ὑπόστασιν τό τε αἰτιατὸν καὶ τὸ αἴτιον · τοῦτο δὲ, ἄτοπον. Εἴπερ τούτου κειμένου οὐδέτερον ὁ Υἱὸς κυρίως ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ τροπή τις περὶ αὐτὸν καὶ ἀλλοίωσις. Ὅτι μὲν οὖν εἴ τις ἀξιοίη καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι πολλαῖς αἰτίαις ἐνέχοιτ' ἄν, καὶ ὡς φορά τις ἀτόπων ἐκ τῆς ὑποθέσεως ταύτης τῇ ἐκκλησίᾳ Θεοῦ προστρίβεται[a], δῆλον ἐκ τούτων.

52. 3 κυρίως *mg* V

---

52. 4-7 M *mg* : ὥσπερ ἐπίλογος Βαρλαὰμ

comme si elles se réfèrent aux créatures, soit les accepter comme si elles se réfèrent à la divinité. Ensuite, le Fils possède le fait d'être causé selon l'hypostase ; mais il ne crée pas selon sa propre hypostase. C'est pour cela que le Père ou l'Esprit Saint ne sont créateurs que selon la nature commune d'après laquelle la Trinité est un seul créateur. Et sur cela Thomas est d'accord, car il dit : «la création provient du Père et du Fils, en tant qu'un, par rapport à l'essence.[a]» Par conséquent, le Fils d'une certaine manière est la cause de tout et d'une autre manière possède le fait d'être causé, c'est-à-dire l'hypostase. Et l'hypostase est une chose et l'essence une autre chose, et elles ne sont absolument pas la même chose. Et cela n'est pas absurde.

52. Nous avons montré plus haut qu'il est absurde de croire que le Fils possède les deux réalités – l'être causé et la cause – en tant qu'hypostase. Si on acceptait cela, le Fils lui-même n'aurait rien des deux «proprement», et il en subirait un changement et une altération. Si donc quelqu'un prétend que l'Esprit Saint procède également du Fils, cela implique plusieurs accusations, et par cette hypothèse une multitude d'absurdités afflige l'Église de Dieu[a]. Notre propos l'a rendu clair.

---

51. a. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.* I, 36, 4; cf. NIL CABASILAS, *Discours* I, 9. 10; 23. 6 || **52.** a. BARLAAM, *Traité*, B, IV, p. 344-378.

ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ
Η
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΛΟΓΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

1. Ὅτι δὲ καὶ ἡ τῶν ἀποστόλων παράδοσις πολεμίαν ἑαυτῆς ἡγουμένη τὴν τῶν Λατίνων καινοτομίαν μόνον τὸν Πατέρα προβολέα οἶδε τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐντεῦθεν γένοιτ' ἂν ἡμῖν γνώριμον. Φέρε γὰρ ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου λόγων ἀρξάμενοι μετὰ τῆς γιγνομένης ἀκολουθίας τὰ τοῦ δόγματος δοκιμάσωμεν. Τοῦ Κυρίου τοίνυν ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ λέγοντος «ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται[a]» καὶ δὴ καὶ τοῦ μακαρίου Παύλου ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους πρώτῃ «ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ[b]», ζητήσωμεν πῶς εἴρηται ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται· ἆρ' ὡς μηδενὸς ἀπαντῶντος δεινοῦ, εἴ τις καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγοι, ἢ ὡς μηδαμῶς τῆς καινῆς προόδου καὶ ἐπὶ τὸν Υἱὸν ἀναφερομένης; Γένοιτο δ' ἂν τὸ τοιοῦτον δῆλον ἡμῖν εὑροῦσι πῶς μὲν οἱ μακάριοι ἀπόστολοι τὸν λόγον τοῦ Κυρίου ἐδέξαντο, πῶς δὲ αὐτοὶ τοῖς μαθηταῖς ἑαυτῶν προσεχῶς τὸν τοῦ μυστηρίου λόγον παρέδοσαν καὶ ὅπως πάλιν ἐκεῖνοι τὴν ἀκτῖνα τῆς εὐσεβείας πρὸς τοὺς δεομένους ἀφῆκαν, οὐδὲν προσθέντες, οὐδὲν ἀφελόντες ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐκείνης θεολογίας, καὶ πῶς ποτε πρὸς αὐτὴν τὸ τῶν Λατίνων ἔχει γένος.

α´ **2.** Οὗτοι μὲν οὖν, ἕως ἂν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγωσιν, οὐκ ἂν ἀρνηθεῖεν μὴ καὶ προβολέα τοῦτον λέγειν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τοῦτο δὲ φαῖεν ἂν καὶ αὐτοὶ ἴσον δύνασθαι τῷ διακρίνεσθαι τὰ θεαρχικὰ ταῦτα πρόσωπα τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ. Κἄν τις αὐτοὺς ἔρηται πόθεν αὐτοῖς ἥκει τὸ τοιοῦτον τῆς διακρίσεως εἶδος, τὰς θείας γραφὰς αἰτίας πάντως ἀποκρινοῦνται ταύτης τῆς δόξης. Ἀλλὰ Διονύσιος καὶ Ἱερόθεος, οὗ τοὺς λόγους

1. 1 ἑαυτῆς I ‖ 6 δὲ *om.* I ‖ 7 ὃν : ὃς I ‖ 16 ἑαυτὸν μαθηταῖς S ‖ **2.** 1 ἐκ τοῦ Υἱοῦ *mg* P

2. 1 M *mg* : ὅτι τῷ αἰτίῳ καὶ αἰτιατῷ οὐ διακρίνονται τὰ θεῖα πρόσωπα, ὡς φασὶν οἱ λατῖνοι ‖ 7 M *mg* : Διονυσίου καὶ Ἱεροθέου λόγοι δεύτερα λόγια, ἤτουν ἰσότιμοι τῇ θείᾳ γραφῇ

1. a. Jn 15, 26 ‖ b. 1 Co 2, 12

DEUXIÈME DISCOURS
CONTRE LA CONCLUSION (DES LATINS) OU
SUR LE SAINT-ESPRIT

Introduction.

1. La tradition apostolique est hostile à l'innovation latine, car elle connaît seulement le Père comme émetteur du Saint-Esprit. Voilà les preuves. Commençons par les paroles du Seigneur dans l'ordre qu'il faut et examinons ce qui concerne le dogme. Dans l'Évangile selon Jean, le Seigneur dit : «Lorsque viendra le Paraclet, que je vous enverrai auprès du Père, l'Esprit de vérité qui procède du Père[a].» Et le bienheureux Paul, dans la première épître aux Corinthiens : «Pour nous, nous n'avons pas reçu l'esprit du monde mais l'Esprit qui vient de Dieu[b].» Cherchons donc de quelle façon il a été dit qu'*il procède du Père* : comme s'il n'y avait rien de mal si quelqu'un disait qu'il procède du Fils aussi, ou comme si la nouvelle procession en aucune manière ne se référait au Fils. On pourra parvenir à la réponse si on trouve comment les bienheureux apôtres ont accepté la parole du Seigneur, ensuite comment eux-mêmes ont transmis directement à leurs disciples la parole du mystère, et par la suite comment eux aussi ont laissé le rayon lumineux de la foi orthodoxe[1] à ceux qui en avaient besoin, sans rien ajouter et sans s'écarter de cette ancienne théologie, et comment les Latins se sont comportés à son égard.

Le *Filioque* implique des unions et des distinctions dans la Trinité que Denys l'Aréopagite ignore.

2. Ces derniers, dans la mesure où ils disent que l'Esprit Saint procède aussi du Fils, n'iraient pas nier que ce dernier est aussi émetteur du Saint-Esprit. Ceci, diraient-ils aussi, revient à distinguer ces personnes théarchiques par la cause et ce qui provient d'elle. Et si quelqu'un leur demande d'où ils sont parvenus à ce genre de distinction, ils répondront sûrement que les Écritures divines sont à la source de cette opinion.

---

1. Selon Eusèbe, la «εὐσέβεια» est égale à «ἡ πρὸς τὸν ἕνα καὶ μόνον ὡς ἀληθῶς ὁμολογούμενόν τε καὶ ὄντα Θεὸν ἀνάνευσις, καὶ ἡ κατὰ τοῦτον ζωῆς ἔξαψις» (*Praep. Evang.*, 1, 1, 3, 3-5). De même Jean Chrysostome: « πρὸς πίστιν καθαρὰν καὶ βίον ὀρθόν τοῦτο γάρ ἐστιν ἡ εὐσέβεια» (*In i Ti*, PG 62, 612A). Par conséquent, avec le mot «εὐσέβεια» il faut entendre la foi pure et la vie correcte.

δεύτερα λόγια ἄνδρες ὠνόμασαν ἀποστολικοί[a], οὐδὲ εἰδέναι τὸ παράπαν τὴν διάκρισιν ταύτην ἐροῦσι, δῆλον δέ. Οὐδὲ γάρ ἐστι ταύτην ἰδεῖν οὐδαμοῦ τῶν λόγων τῶν αὐτῶν, ἣ Λατίνων δεικνύντων ἡμεῖς σιγήσομεν. Ἕνωσις δὲ καὶ διάκρισις καὶ τἄλλα τῶν θείων, ὅσα ὑπερφυῶς τῇ Τριάδι προσήκειν δοκεῖ, εἰ μὴ κἂν τοῖς λόγοις τοῖς ἐκείνων ὁρᾶται, πᾶσα ἀνάγκη μηδὲ τὰς γραφὰς τὰ τοιαῦτα βούλεσθαι. Διατί; Ὅτι πρόθεσις καὶ κανὼν αὐτοῖς ἀκίνητος ἕστηκε, μηδεμίαν τῶν ἐν ταῖς γραφαῖς κειμένων ἑνώσεων ἢ διακρίσεων θείων παραλιπεῖν, ἐν οἷς περὶ τοιούτων λέγειν ἐσκέψαντο. Φασὶ γὰρ ἐν τῷ περὶ ἡνωμένης καὶ διακεκριμένης θεολογίας λόγῳ: «ἡ θεολογία, τὰ μέν, ἡνωμένως παραδίδωσι, τὰ δέ, διακεκριμένως· καὶ οὔτε τὰ ἡνωμένα διαιρεῖν θεμιτὸν οὔτε τὰ διακεκριμένα συγχεῖν, ἀλλ' ἑπομένους αὐτῇ κατὰ δύναμιν ἐπὶ τὰς θείας μαρμαρυγὰς ἀνανεύειν, κἀκεῖθεν τὰς θείας ἐκφαντορίας παραλαβόντες, ὥσπερ τινὰ κανόνα κάλλιστον ἀληθείας τὰ ἐκεῖ κείμενα φρουρεῖν ἐν ἑαυτοῖς ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα καὶ ἀπαράτρεπτα σπεύδομεν[b]».

3. Οὐκοῦν εἰ σπουδὴ μὲν τοῖς ἱεροῖς ἐκείνοις ἀνδράσιν, ὥσπερ μήτε προσθεῖναι παρ' ἑαυτῶν, ὃ μὴ καὶ ἡ θεολογία συναναιρεῖ, οὕτω καὶ μηδεμίαν τῶν ἐν ταῖς γραφαῖς κειμένων ἑνώσεων ἢ διακρίσεων θείων παραλιπεῖν, ἀλλ' οὗτος κανὼν αὐτοῖς ἀσφαλέστατος, τὸ τηρῆσαι τὰ ἐν ταῖς γραφαῖς ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα καὶ ἀπαράτρεπτα · τὴν δὲ νέαν ταύτην διάκρισιν, ἣ παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγει, μεγάλην οὖσαν καὶ ἀξιόλογον καὶ μόνην ἱκανήν, ὡς ἡ καινοτομία φησί, πρὸς διάκρισιν τῶν θεαρχικῶν προσώπων, οὐδαμοῦ φαίνονται λέγοντες. Πῶς οὐ δῆλον ὡς οὐδαμῶς χώρα τῇ τοιαύτῃ διακρίσει παρὰ τῇ θείᾳ γραφῇ ; Εἰ δὲ τοῖς τῶν ἀποστόλων διαδόχοις τῆς ἀληθείας παραχωροῦντες Λατῖνοι, οὐκ ἀνοίσουσιν οὐδὲ αὐτοὶ τὴν διάκρισιν ταύτην ἐπὶ τὰ λόγια, παρ' ἐνίων δὲ τῶν τῆς ἐκκλησίας διδασκάλων τὰ τοιαῦτα ἐροῦσι καὶ εἰδέναι ἔχειν καὶ τοὺς ἄλλους πείθειν. Ἀλλ' ἐπισφαλὴς ὁ λόγος καὶ οὐδὲ ἑαυτὸν ἱκανὸς τὰ τοιαῦτα πείθειν · θεολογικὸν γὰρ τὸ δόγμα. «Καθόλου δὲ οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαι περὶ Θεοῦ, παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα» ἡ τῶν ἀποστόλων φησὶ παράδοσις.

β' **4.** Ἔτι φασὶν οἱ αὐτοὶ ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ : «Χρὴ δὲ ὡς οἶμαι μᾶλλον ἀναλαβόντας ἡμᾶς τὸν παντελῆ τῆς θείας ἑνώσεως καὶ

10 ταύτην : τούτοις I || 10 αὐτῶν: ἑαυτῶν I, P || 20-21 μαρμαρυγὰς ·· θείας *om.* I || **3.** 5 τηρεῖσθαι I, P || 13 τῶν *om.* I

4. 1 M *mg* : Διονυσίου. ὅτι νόθος καὶ ἀπατηλὴ ἡ ἕνωσις καὶ ἡ διάκρισις, ἣν οἱ λατῖνοι εἰσάγουσιν

2. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 3, 2, p. 140, 13-14 || b. *ibid.* 2, 2, p. 125, 5-11.

Cependant, Denys et Hiérothée, dont les paroles ont été appellés par des hommes apostoliques des secondes Écritures[a], ne connaissent pas du tout cette distinction. Et c'est évident, car il est impossible de l'apercevoir quelque part parmi leurs paroles, ou si les Latins montrent le contraire, nous nous tairons. Si l'on n'aperçoit pas parmi leurs paroles union ou distinction ni tout ce qu'on croit parmi les choses divines surnaturellement convenable à la Trinité, de toute nécessité les Écritures aussi s'en abstiennent. Pourquoi ? Parce que leur intention et principe constant demeuraient immuablement de ne rien omettre en fait d'union ou de distinctions divines qu'on puisse trouver dans les Écritures ; et pour celles-ci (les unions et les distinctions) ils ont bien examiné ce qu'ils pourraient dire. Ils disent dans le chapitre sur la théologie commune et la théologie particulière : «la théologie nous livre certaines vérités communes [aux trois Personnes], d'autres particulières [à l'une des Personnes]. Or il serait sacrilège de séparer ce qui est commun ou de confondre ce qui est distinct. Mais, dociles à l'enseignement reçu, il nous convient selon nos forces de nous élever vers les splendeurs divines. Car c'est là-haut que, recevant les révélations divines comme la plus belle règle de vérité, nous veillerons avec zèle sur le dépôt de ces révélations, sans les augmenter ni les diminuer ni les altérer d'aucune façon[b]».

3. Ces hommes saints, alors, ont pris soin de ne pas ajouter eux-mêmes ce qu'apparemment la théologie réfute aussi, et également de n'omettre aucune union ou distinction qui se trouve dans les Écritures. Leur principe le plus sûr était ceci : de maintenir les vérités qui se trouvent dans les Écritures sans les augmenter ni les diminuer ni les altérer. Mais cette nouvelle distinction qui prétend que l'Esprit procède du Fils et qui est grande et importante et, d'après cette nouvelle doctrine, seule capable de distinguer les personnes théarchiques, ces hommes saints ne paraissent nulle part l'affirmer. Comment n'est-il pas évident qu'une telle distinction n'apparaît en aucun endroit de la divine Écriture ? Et si les Latins concèdent la vérité aux successeurs des apôtres, même eux n'attribueront pas cette distinction à leurs paroles, mais diront qu'ils peuvent la connaître et en persuader les autres d'après certains docteurs de l'Église. Mais l'argument est dangereux et ne suffit pas à se persuader lui-même de telles choses. Car la doctrine théologique et la tradition apostolique disent qu'«il ne faut rien oser ni même penser sur Dieu en dehors des dits sacrés exprimés pour nous d'une manière divine».

4. Les mêmes (Hiérothée et Denys) disent dans le même opuscule : «mais il importe, croyons-nous, de revenir en arrière pour mieux exposer toutes les sortes d'union et de distinction divines, afin que notre raison-

διακρίσεως ἐκθέσθαι τρόπον, ὅπως ἂν ἡμῖν εὐσύνοπτος ὁ πᾶς ἐγγένηται λόγος, τὸ μὲν ποικίλον ἅπαν καὶ ἀσαφὲς ἀπαναινόμενος, εὐδιακρίτως δὲ καὶ σαφῶς καὶ εὐτάκτως τὰ οἰκεῖα κατὰ δύναμιν ὁροθετῶν[a].» Εἰ δὲ πάντα τρόπον διακρίσεως καὶ ἑνώσεως θείας ἐπαγγειλάμενοι λέγειν, καὶ μὴν καὶ ὁροθετῆσαι τὰ θεῖα, τοῦτο δέ ἐστι μήτε προσθεῖναι μήτε μὴν τῶν δεόντων παραλιπεῖν μηδὲ ἕν, τὸν παρὰ Λατίνων εἰσαγόμενον νυνὶ τρόπον τῆς διακρίσεως καὶ ἑνώσεως παραλιπόντες φαίνονται, τῆς μὲν διακρίσεως ὅτι τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ διακρίνεται, τῆς δὲ ἑνώσεως ὅτι καὶ κατὰ τὸ προβάλλειν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἕν ἐστι, πῶς οὐ γνώριμον ὡς ἀπατηλὴ καὶ νόθος ἡ τοιαύτη ἕνωσις καὶ διάκρισις καὶ ἥκιστα διανοίαις ἀποστολικαῖς πρέπουσα;

γʹ **5.** Ἔτι Λατῖνοι μὲν ἕως ἂν φῶσι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἓν τοῦ Πνεύματος αἴτιον καὶ μίαν ἀρχήν[a], οὐκ ἂν ἀρνηθεῖεν ἕνωσίν τινα διδόναι Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἣν οὐκ ἂν ἔχοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἀλλὰ ταύτην γε τὴν ἕνωσιν καθάπαξ ἠγνοηκότες οἱ μακάριοι ἐκεῖνοι φαίνονται, καὶ ταῦτα τοῦ λόγου πρόθεσιν ἔχοντος, ὥσπερ πᾶσαν ἐκθεῖναι διάκρισιν, οὕτω καὶ περὶ πάσης εἰπεῖν ἑνώσεως. Εἰ γὰρ ἔγνωσαν, οὐκ ἂν εἶπον: «πάντα δὲ τὰ κοινὰ Πατρὶ καὶ Υἱῷ, κοινὰ δήπου καὶ τῷ Πνεύματι[b].» Φησὶ γὰρ ὁ αὐτὸς ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ: «Πάνθ᾽ ὅσα τοῦ Πατρός ἐστι καὶ αὐτοῦ, τῷ θεαρχικῷ Πνεύματι κοινωνικῶς καὶ ἡνωμένως ἀνατίθησιν[c]», ὁ Θεὸς Λόγος δηλαδή. Εἰ δὲ καὶ ἀμφότερα ἀληθῆ, ἅ τε ἐκείνοις καὶ ἃ Λατίνοις δοκεῖ, τίς ἀντερεῖ μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα προβολέα νομίζειν εἶναι; ἢ τοίνυν ζητήσομεν αὐτοὺς ἐν τῇ Τριάδι πρόσωπον ἕτερον; οὐ γὰρ ἑαυτὸ προβαλεῖ γε τὸ Πνεῦμα. Καὶ τίς ἂν τῶν τοιούτων ἀτοπημάτων ἀνάσχοιτο, ἢ λέγειν ἀνάγκη, παρὰ τί τὸ ἀδύνατον; Ἀλλὰ παρὰ μὲν τὴν μείζονα τῶν προτάσεων, οὐδαμῶς · ὁ θεαρχικὸς γὰρ λόγος ταύτην εἰρήκει · λείπεται δὴ παρὰ τὴν ἑτέραν · οὐκ ἄρα ταύτην ἤδεσαν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, μᾶλλον δὲ ἤδεσαν μέν, ἤδεσαν δὲ εἰς ἄτοπον φέρουσαν. Ταύτης γὰρ τὸ εὔλογον ἐχούσης, ἢ μὴ Τριάδα τὸν Θεὸν κινδυνεύειν νομίζειν, ἢ τὸ πολυύμνητον τῆς Τριάδος μὴ ἀθετοῦντας, ἅμα τὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποστερεῖν τῆς τελεωτάτης ἑνώσεως Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ δὴ καὶ τὸν Θεὸν λόγον αὐτοαλήθειαν ὄντα καὶ αὐτοαληθείας πηγήν, τοὐναντίον ἅπαν ἐκείνῳ προσάπτειν · οὐκ ἄρα τὸ προβάλλειν κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, οὐδὲ προβολεὺς ὁ Υἱός, οὐδ᾽ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται.

5. 1 ἕνα I

5. 1 M *mg* : ὅτι ἀσύμφωνα τῇ ἀρχαίᾳ θεολογίᾳ εἰσάγουσιν οἱ λατῖνοι

nement soit parfaitement évident, qu'il ne laisse place ni à l'équivoque ni à l'obscurité et que l'objet propre en soit défini de façon précise, claire et méthodique[a].» Ils ont promis de dire toutes les sortes de distinction et d'union divines et en plus de définir les réalités divines, c'est-à-dire de ne pas ajouter ni omettre quoi que ce soit de ce qui convient. Par contre, ils paraissent omettre les sortes de distinction et d'union que les Latins maintenant introduisent : la distinction selon laquelle l'Esprit se distingue du Fils par la cause et par le fait d'être l'issu de Lui, et l'union selon laquelle le Père et le Fils sont un seul émetteur. Comment donc n'est-il pas facile de reconnaître qu'une telle union et une telle distinction sont trompeuses et fausses et sans aucun rapport avec l'esprit apostolique ?

Les inconvénients de la théologie latine par rapport à celle du Denys.

5. De plus les Latins, lorsqu'ils prétendent que le Père et le Fils sont une seule cause de l'Esprit et un seul principe («*unum principium*[a]»), ne pourraient pas nier qu'ils accordent une certaine union au Père et Fils que l'Esprit Saint n'a pas. Cependant, il paraît que ces bienheureux (Hiérothée et Denys) ignorent cette union une fois pour toutes, et cela au moment où ils se proposent tant d'exposer les distinctions que de parler de toute forme d'union. Car s'ils la connaissaient, ils ne diraient pas : «tout ce qui est commun au Père et au Fils, est sans doute commun à l'Esprit[b].» Le même auteur écrit dans le même chapitre : «Tout ce qui appartient ensemble au Père et à lui-même, le Verbe l'attribue également à l'Esprit théarchique comme une réalité commune et unique[c].» Et si les deux opinions sont vraies, la leur et celle des Latins, qui s'opposera à ce qu'on fasse également de l'Esprit un émetteur ? Ou peut-être devons-nous leur demander une autre personne dans la Trinité ? Car l'Esprit bien sûr ne peut pas s'émettre lui-même. Et qui pourrait supporter de telles absurdités ou d'où viendrait la nécessité de soutenir une chose impossible ? Mais pour la prémisse majeure ce n'est pas le cas ; car c'est la parole théarchique qui l'a professée. Il reste donc l'autre ; car celle-ci, ces hommes ne la connaissaient pas, ou plutôt ils la connaissaient et ils savaient qu'elle mène à l'absurde. Car si celle-ci était justifiée, soit on risquerait de ne pas croire au Dieu Trinitaire, soit, si on ne renonçait pas à la très renommée Trinité, on priverait l'Esprit Saint de la parfaite union avec le Père et le Fils. Et bien sûr, on attribuerait au Dieu Verbe qui est vérité en soi et source de la vérité en soi, tout le contraire de ce qu'il est. Par conséquent, le fait d'émettre n'est pas commun au Père et au Fils, le Fils n'est pas émetteur et l'Esprit Saint ne procède pas de lui.

---

4. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 3-7 ‖ 5. a. cf. AUGUSTIN, *De Trin.* V, 14,15 ‖ b. BASILE DE CÉSARÉE, *Adv. Eun.* V, PG 29, 712A ‖ c. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 1, p. 124, 6-7.

δ **6.** Ἔτι φασὶν οἱ αὐτοὶ συμπεραίνοντες τὸν περὶ θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως λόγον· «οὕτως ἡμεῖς τὰ θεῖα καὶ ἑνοῦν τῷ λόγῳ καὶ διακρίνειν σπεύδομεν, ὡς αὐτὰ τὰ θεῖα καὶ ἥνωται καὶ διακέκριται[a].» Εἰ δὲ τῇ διαφόρῳ προόδῳ καὶ δὴ καὶ τῷ προσλήμματι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος διελόντες φαίνονται, καὶ οὐδενὶ ἑτέρῳ, καὶ ταῦτα τῆς τελεωτάτης καὶ παντελοῦς θεολογίας καὶ σφόδρα φροντίζοντες, ἀπόφασις δὲ αὐτοῖς οὕτως ἔχειν τὰ θεῖα πράγματα ὡς αὐτοὶ παρέδοσαν, τίς νοῦ καὶ φρενῶν κύριος ἄνθρωπος, ἢ διάκρισιν ἑτέραν τῶν θεαρχικῶν προσώπων ζητήσει, ἢ φανεῖσαν, οὐχ ὑπερορίαν αὐτῆς καταγνούς, ἀπελάσει τῆς ἐκκλησίας ὡς Θεοῦ πόῤῥω βάλλουσαν;

ε' **7.** Ἔτι πῶς τῆς ἐπαγγελίας οὔσης τοῦ διδασκάλου, τὸν παντελῆ τῆς θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ἐκθεῖναι λόγον – τοῦτο δέ ἐστι μηδεμίαν τῶν ἐν ταῖς γραφαῖς κειμένων ἑνώσεων ἢ διακρίσεων θείων παραλιπεῖν, ἀλλὰ τηρῆσαι τὰ ἐν αὐταῖς ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα καὶ ἀπαράτρεπτα – τὴν μὲν διάκρισιν, καθ' ἣν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος Πατρὸς καὶ Πνεύματος διακρίνεται γεγονὼς ἄνθρωπος, ταύτην μὲν οὐ τῇ σιωπῇ δίδωσι, χθὲς καὶ πρῴην δι' ἡμᾶς εἰς ἔργον ἐλθοῦσαν καὶ οὕτω φανερὰν ὡς ψηλαφηθῆναι σχεδὸν ταῖς τῶν ἀποστόλων χερσί[a], τὴν δὲ διάκρισιν, καθ' ἣν ὁ Υἱὸς κυρίως τοῦ Πνεύματος διακρίνεται, ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, πρὸ τῶν αἰώνων οὖσαν ἀναίτιον, ἀπερινόητον, Θεοῦ ἀποκαλύπτοντος δεομένην, ταύτην, ὥσπερ τῶν ὑποσχέσεων ἐπιλελησμένος τῶν ἑαυτοῦ, ἐπὶ κακῷ τῆς τελεωτάτης τῶν χριστιανῶν θεολογίας παρέλιπεν. Ἀλλ' οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστι, ἀλλὰ τὴν μέν, καίτοι τὸ φανερὸν καὶ γνώριμον ἔχουσαν, οὐκ ἐφυλάξατο παραδοῦναι· ᾔδει γὰρ καὶ ταύτην κειμένην ἐν ταῖς γραφαῖς· τὴν δέ, εἰπεῖν οὐκ ἐτόλμησεν, ὅτι μηδὲ χώρα ταύτῃ παρὰ τῇ θείᾳ γραφῇ. «Καθόλου γὰρ οὐ τολμητέον εἰπεῖν οὔτε μὴν ἐννοῆσαι περὶ τῆς ὑπερουσίου θεότητος, ὡς αὐτός φησι, παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα».

ς' **8.** Ἔτι, εἰ μὲν πρὸς ἄλλα βλέπων ὁ μακάριος Διονύσιος, οἱονεὶ παρενθήκην τινὰ τὸν περὶ θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ἐποιήσατο λόγον, εἰκός γε δήπου τινὰ λογίσασθαι, ὡς τινὰς μὲν τῶν τῆς διακρίσεως ἢ ἑνώσεως τρόπων εἰρήκει, ἐνίους δὲ καὶ παρέλιπεν. Ἐπεὶ δὲ ἀπόστολον διδάσκων, αὐτὸ τοῦτο φαίνεται πρόθεσιν τῷ λόγῳ

6. 4 καὶ post δὴ *om.* P, S ‖ 8-9 ἑτέραν : ἑτέρων I

---

6. 1 M *mg* ὅτι τὴν ἕνωσιν καὶ τὴν διάκρισιν, ἣν εἰσάγουσι λατῖνοι, οὐδαμοῦ ἐῤῥέθη τῇ ἀρχαίᾳ θεολογίᾳ ‖ **7.** 1 M *mg*: ὅτι ἡ ἕνωσις αὕτη καὶ ἡ διάκρισις, ἣν λέγουσιν οἱ λατῖνοι, οὐκ ἔχει χώραν οὐδαμοῦ τῆς γραφῆς ‖ **8.** 1 M *mg* : ὅτι παρὰ τὴν διάκρισιν καὶ ἕνωσιν, ἣν ὁ Ἀρεοπαγίτης παρέδωσεν οὐκ ἔστιν ἕτερον εἰπεῖν ἢ ἐννοῆσαι

6. De plus, les mêmes auteurs dans le chapitre sur l'union et la distinction divines tirent la conclusion suivante : «C'est ainsi que nous tâchons dans nos raisonnements d'unir et de distinguer les propriétés divines selon que ces mêmes propriétés divines correspondent en Dieu à l'union ou à la distinction[a].» Et s'ils paraissent distinguer le Fils et l'Esprit par une procession différente et notamment par ce qu'ils reçoivent et par rien d'autre, et s'ils ont surtout bien pris soin [de définir] ce qui appartient à la théologie parfaite et accomplie, et si leur affirmation est que les choses divines sont telles qu'ils les ont transmises, quel être raisonnable et intelligent ira chercher une autre distinction des personnes théarchiques, ou s'il en apparaît une, n'ira pas la juger comme étrangère à l'Église et n'ira pas l'en chasser, puisqu'elle éloigne beaucoup de Dieu ?

7. De plus, le docteur a promis d'exposer toutes les sortes d'union et de distinction divines, c'est-à-dire de ne pas omettre une union ou une distinction qui se trouverait dans les Écritures, mais de les maintenir non multipliées, non diminuées et non changées. Par exemple, la distinction selon laquelle le Verbe de Dieu se distingue du Père et de l'Esprit en devenant homme, il ne la passe pas sous silence. Elle a été bien manifestée pour nous en plusieurs occasions et elle a été tellement claire que les apôtres l'ont presque touchée de leurs mains[a]. Par contre, la distinction selon laquelle le Fils se distingue proprement de l'Esprit d'après les Latins, elle, est sans cause avant tous les siècles et incompréhensible, et elle requiert la revélation de Dieu. Il semble qu'il ait oublié ses promesses et qu'il l'ait omise pour le mal de la théologie chrétienne parfaite. Mais non, ce n'est pas le cas, mais l'une (distinction), bien qu'elle fût claire et connue, il ne s'est pas abstenu de la transmettre, car il la savait bien établie dans les Écritures, tandis que l'autre il n'a pas osé la professer car elle n'existe pas dans la sainte Écriture. Parce que lui-même dit qu'«il ne faut tolérer de dire ou de penser sur la divinité supersubstantielle rien du tout en dehors des paroles divines sacrées qui nous ont été professées».

8. De plus, si le bienheureux Denys visait d'autres choses et avait parlé de l'union et de la distinction divine comme une sorte de parenthèse, il serait bien sûr évident pour quelqu'un de penser qu'il avait rapporté certaines sortes de distinction ou d'union et omis certaines autres. Puisqu'il se situe dans le cadre apostolique, il paraît que c'est bien à ce propos qu'il se tient et que tout son effort consiste à énumérer toutes les sortes et à n'omettre aucune de celles qui sont transmises par l'Écriture,

---

6. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 6, p. 130, 12-13 || 7. a. cf. Jn 1, 1.

ἐνστησάμενος, σπουδὴ δὲ αὐτῷ καὶ μάλα πολλή, πάντας τοὺς τρόπους διεξελθεῖν καὶ μηδένα τῶν παρὰ τῆς γραφῆς παραδεδομένων παραδραμεῖν σιωπῇ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ συνοπτικῶς εἰρημένα τῷ θείῳ Ἱεροθέῳ ἀναπτύξαι καὶ διὰ πολλῶν εἰπεῖν καὶ εἰς φῶς ἀγαγεῖν, καὶ σαφῆ καὶ εὔτακτον ἀποδεῖξαι τὸν λόγον, τὸ δὲ μέγιστον, καὶ ὀρθοθετῆσαι ὡς αὐτός φησι τὰ τοιαῦτα, δῆλος δέ ἐστι παντὸς μᾶλλον ταῦτα, καὶ σπουδάσας, καὶ διὰ τέλους κατωρθωκώς, καὶ τοσοῦτον, ὡς μηδένα τῶν μελέτην τὰ θεῖα ποιησαμένων ἢ τοσοῦτον ἢ ἐγγὺς ἐκείνου τολμῆσαι προσελθεῖν, πῶς ἐστι λόγον σῴζον, ἢ ἀγνοῆσαι θεόληπτον ὄντα, ἢ ἑκόντα παραλιπεῖν, ἢ διακρίσεως ἢ ἑνώσεως εἶδος, μετὰ τοσαύτας ἐπαγγελίας καὶ ὑποσχέσεις, καὶ μετὰ τοσαύτην περὶ τὰ θεῖα τὴν ἔρευναν καὶ σπουδήν;

ζʹ **9.** Ἔτι Διονύσιος καὶ Ἱερόθεος, οὐ μόνον τὴν διάκρισιν ταύτην σιωπῇ παρέδραμον ὡς οὐδαμοῦ κειμένην ἐν ταῖς γραφαῖς, ἀλλὰ καὶ ἀθετοῦσι καὶ τῆς ἐκκλησίας ἐκβάλλουσι πορρωτάτω τοὐναντίον λέγοντες ἅπαν. Ἄν τε γὰρ ἡ τῶν Λατίνων ὑπόθεσις ὑποκέηται, πᾶσα ἀνάγκη, τὴν ἀποστολικὴν ἀναιρεῖσθαι διδασκαλίαν · ἄν τε ταύτην σῴζειν ἐθέλωμεν, οὐκ ἂν ἐκείνη συσταίη · δῆλον δέ. Εἰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἔχει τὴν ὕπαρξιν, ὡς ἂν φαῖεν αὐτοί, ἀδύνατον μὴ καὶ προβολέα τοῦτον εἶναι τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Εἰ δὲ τοῦτο, ἀνάγκη πᾶσα καὶ πηγὴν καὶ αἴτιον αὐτὸν τοῦ Πνεύματος προσειπεῖν. Εἰ δὲ πηγὴ τοῦ Πνεύματος, ἕπεται καὶ πηγὴν αὐτὸν νομίζειν θεότητος, εἴπερ θεότης ὑπερούσιος τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ δὲ πηγὴ μὲν θεότητος ὁ Υἱός, τοῦτο δὲ καὶ ὁ Πατήρ, οὐκ ἂν διακριθεῖεν τῷ πηγάζειν τὰ θεαρχικὰ ταῦτα πρόσωπα· ἢ μανίας ἂν εἴη λαμπρᾶς, τοῖς αὐτοῖς καὶ κοινωνεῖν καὶ διαφέρειν οἴεσθαι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ἀλλὰ Ἱεροθέῳ καὶ Διονυσίῳ τὰς ἀποστολικὰς διδασκαλίας ἔργον ἑαυτῶν ποιουμένοις, οὐ τοῦτο δοκεῖ · τῷ γὰρ πηγάζειν σαφέστατα διαιροῦσι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Φησὶ γὰρ ὁ ἱερὸς Διονύσιος ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ: «ἔστι δὲ καὶ διάκρισις ἐν ταῖς ὑπερουσίοις θεολογίαις, οὐχ ἣν ἔφην μόνον, ὅτι καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἕνωσιν ἀμιγῶς ἵδρυται καὶ ἀσυγχύτως ἑκάστη τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων · ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας οὐκ ἀντιστρέφει πρὸς ἄλληλα, μόνη δὲ πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατὴρ · οὐκ ὄντος υἱοῦ τοῦ Πατρός, οὐδὲ πατρὸς τοῦ Υἱοῦ · φυλασσόντων δὲ τὰ οἰκεῖα τῶν ὕμνων εὐαγῶς, ἑκάστη τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων[a].» Οὕτω μὲν οὖν πρὸς τοὐναντίον Λατίνοις τὰ ἐκ τῶν ἀποστολικῶν παραδόσεων.

9. 6 συστάσῃ I ‖ καὶ *om.* I_2, V ‖ 19 καὶ *mg* V ‖ 20 θεαρχικῶν : ἐναρχικῶν ed

---

9. 1 M *mg* : ὅτι τὴν ἕνωσιν καὶ διάκρισιν ἣν οἱ λατῖνοι φασὶν ὁ Διονύσιος καὶ Ἱερόθεος πόρρω που τῆς ἑαυτῶν θεολογίας, δι' ὧν λέγουσιν ἀποβάλλονται

ainsi qu'à développer, à dire davantage et à mettre en lumière ce que le divin Hiérothée avait dit brièvement, à rendre la parole claire et cohérente et, chose la plus importante, à déterminer, comme il le dit, ces réalités. Et il est évident que plus que personne il a approfondi et poussé jusqu'au bout cela, dans une mesure telle qu'aucun de ceux qui ont médité les choses divines n'a osé monter à son niveau ou même s'en approcher. Comment donc est-il raisonnable pour lui qui est inspiré par Dieu, d'ignorer ou d'omettre volontairement une sorte soit de distinction soit d'union, surtout après tellement d'engagements et de promesses et après une telle étude et une telle méditation des choses divines ?

9. De plus, Denys et Hiérothée n'ont pas seulement passé sous silence cette distinction comme ne se trouvant nulle part dans les Écritures, mais en plus ils y renoncent et la rejettent très loin de l'Église en disant tout à fait le contraire. Si donc l'hypothèse des Latins continue à être valable[1], de toute nécessité elle rejette l'enseignement apostolique. Et si on voulait la sauver, il ne faudrait pas mettre celle-là en relation avec celui-ci. Il est évident que si l'Esprit tire son existence du Fils aussi, comme ils le diraient, il est impossible que celui-ci ne soit pas également émetteur du Saint-Esprit. Et s'il en est ainsi, de toute nécessité il faudra le nommer aussi source et cause de l'Esprit. Et s'il est source de l'Esprit, il s'ensuit qu'il faudra le considérer comme source de la divinité, si, du moins, l'Esprit-Saint est divinité suressentielle. Et si le Fils est source de la divinité et si le Père l'est aussi, ces personnes théarchiques ne pourront pas être distinguées par le fait d'être source [c'est-à-dire par le fait que l'une est source (le Père) et que l'autre ne l'est pas (le Fils)]. Ou alors ce sera pure folie de croire que le Père et le Fils ont une communauté et se distinguent par les mêmes choses. Mais Hiérothée et Denys qui ont apporté toute leur attention aux enseignements apostoliques ne le croient pas. Car ils distinguent clairement le Père et le Fils par le fait d'être source. Le divin Denys dit dans le même opuscule : «dans les théologies de la suressence, la distinction, comme je l'ai dit, ne consiste pas seulement en ce que chacune des Personnes qui sont principes d'unité subsiste dans l'Unité même sans se confondre avec les autres et sans aucun mélange, mais en ceci également que les propriétés qui appartiennent à la suressentielle génération au sein de la divinité ne sont aucunement interchangeables. Dans la suressentielle divinité, le Père seul est source, et le Fils n'est pas père, ni le Père fils ; à chacune des Personnes théarchiques convient l'inviolable privilège de ses louanges propres.[a]» Voilà comment l'enseignement de la tradition apostolique est opposé aux Latins.

---

9. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 5, p. 128, 8-13.

η' **10.** Εἰ δὲ καὶ ἀμφότερα σῴζειν ἐθέλοντες, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα νομίζουσι καὶ τῇ πηγῇ τῆς θεότητος τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ διακρίνουσιν, ἕπεται διὰ τὰ προειρημένα ἢ τὴν ἀντίφασιν πρὸς ἑαυτὴν σπείσασθαι, ἢ τῆς θεότητος ἐξορίζειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅ τε γὰρ Πατὴρ καὶ Υἱὸς οὐκ ἂν τῷ πηγαίῳ διακριθείη · εἴπερ ἑκάτερος θεότητος αἴτιος, καὶ πάλιν διακριθείη, τοῦτο τῆς ἀποστολικῆς ἀποφάσεως βοώσης περιφανῶς. Τοῦτο δέ ἐστι τήν τε ἀντίφασιν συνδραμεῖν καὶ ὁμοῦ πάντα γενέσθαι χρήματα. Εἰ δὲ τοῦτο φορτικὸν καὶ αὐτοῖς δοκεῖ, μηδὲ γὰρ πρὸς αὐτῶν εἶναι κατὰ τῶν ἀξιωμάτων χωρεῖν, ἀνάγκη πᾶσα, ἕως ἂν τῶν προτέρων ἔχωνται, κατὰ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος ἵστασθαι. Εἰ γὰρ πηγὴ θεότητος ὁ Πατὴρ καὶ τούτῳ τοῦ Υἱοῦ διακέκριται, ἀδύνατον εἶναι τοῦτο καὶ τὸν Υἱόν. Ὥσπερ γὰρ ἀπὸ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὸ ἀγέννητον, καὶ μὴν καὶ κατὰ τὸ γεννᾶν τοῦ Υἱοῦ διακρινομένου, οὐκ ἔστι λέγειν αὐτὸν ἢ ἀγέννητον ἢ Πατέρα, οὕτω καὶ τῇ πηγῇ τῆς θεότητος διαιρούμενον ἀπὸ τοῦ Πατρός, ἀδύνατον αὐτὸν καὶ ὁπωσοῦν πηγὴν ὑπάρχειν θεότητος. Εἰ δὲ οὐκ ἔστι μὲν πηγὴ θεότητος, ἐκπορεύεται δὲ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, πᾶσα ἀνάγκη μὴ νομίζειν εἶναι θεότητα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ! Εἰ δὲ φορά τις ἀτόπων ἐκ τοῦ νομίζειν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ περιίσταται, καὶ ταύτην ἐκκλίνειν μᾶλλον δίκαιον, ἢ τὴν εἰς τὸ βάραθρον φέρουσαν, οὐκ ἂν ἐκπορεύοιτο τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

θ' **11.** Καὶ μὴν ὥσπερ ὑποτεθέντων ἅ γε Λατίνοις δοκεῖ, πολλὰ καὶ ἄτοπα ἐκ τῆς ὑποθέσεως τῆς ἐκείνων ἐρρύη, οὕτως εἴ τις ὑπόθοιτο τὰ ἡμέτερα, οὐδὲν ἂν αὐτῷ δεινὸν ἐκ τῆς ὑποθέσεως γένοιτο. Εἰ γὰρ μὴ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲ προβολεὺς τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός. Εἰ δὲ προβολεὺς οὐκ ἂν εἴη, πάντως οὐδὲ πηγὴ τοῦ Πνεύματος. Εἰ δὲ τοῦτο, ἕπεται μηδὲ πηγὴν αὐτὸν νομίζειν θεότητος. Εἰ δὲ οὐκ ἔστι πηγὴ θεότητος, καὶ σφόδρα διακριθείη ἂν ταύτῃ γε τοῦ Πατρός· τοῦτο δὲ τὴν τοῦ Πνεύματος θεότητα τηρούντων ἐστὶ καὶ τὴν τῶν ἀποστόλων διδασκαλίαν διασῳζόντων εἰλικρινῶς.

ι' **12.** Ἔτι ὥσπερ κάτωθεν ἀναλύουσιν, ἡ τῶν ἀποστολικῶν δογμάτων ἀλήθεια καὶ σφόδρα ἡμῖν ἐπέδραμεν, οὕτω κἀκεῖθεν κατιοῦσι πάντα σὺν τῷ δικαίῳ ἕψεται τῆς γιγνομένης ἁρμονίας διὰ πάντων ἰούσης. Εἰ γὰρ ὡς ἂν φαῖεν ἀπόστολοι τῇ πηγαίᾳ θεότητι διακρινοῦμεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἕως ἂν ὁ Πατὴρ τὴν πηγὴν ἔχῃ μεθ' ἑαυτοῦ, οὐδεὶς ὑγιαίνων, πηγὴν ἂν θεότητος προσείποι καὶ τὸν Υἱὸν

12. 3 διὰ πάντων ἁρμονίας S

---

11. 1 M *mg* : ὅτι ἐκ τῆς ὑποθέσεως τῶν λατίνων πολλὰ ἄτοπα ἕπεται, ἐκ δὲ τῆς ὑποθέσεως τῶν γραικῶν, οὐδὲν τοιοῦτον || **12.** 1 M *mg* : ὅτι ἀδύνατον ἀποστολικοῖς ἑπομένοις δόγμασι τὸν Υἱὸν λέγειν προβολέα τοῦ Πνεύματος

10. Et s'ils veulent sauver les deux vérités, croire l'Esprit issu du Fils et distinguer le Père et le Fils par la source de la divinité, comme cela a été dit plus haut, il s'ensuit qu'il faut soit résoudre la contradiction en elle-même, soit bannir l'Esprit-Saint de la divinité. Car le Père et le Fils ne pourraient pas ainsi être distingués par le fait d'être source. Et si, chacun étant cause de la divinité, on y ajoutait une distinction, cela serait manifestement décrié par l'affirmation apostolique. Cela reviendrait à ce que la contradiction se résolve et que tout soit mêlé. Et si cela leur paraît insoutenable — car même chez eux cela n'est pas accepté par leurs principes — de toute nécessité, s'ils continuent à avoir la même opinion, ils s'opposent à la divinité de l'Esprit. Car si le Père est source de la divinité, et si c'est par cela qu'il est distinct du Fils, il est impossible pour le Fils de l'être aussi. De même que le Fils se distingue du Père par le fait d'être inengendré et par le fait d'engendrer [propres à ce dernier] et qu'il n'est pas permis de l'appeler soit inengendré, soit Père, de la même manière, le Fils se distingue du Père en tant que [ce dernier est] source de la divinité, et il lui est impossible d'exister en même temps comme source de la divinité. Et s'il n'est pas source de la divinité et si l'Esprit Saint procède de lui, de toute nécessité il ne faut pas croire que l'Esprit Saint est divinité. C'est une production d'absurdités de croire que l'Esprit est issu du Fils ; il faut donc plutôt s'éloigner de cette opinion que de tomber dans le gouffre. Par conséquent, il est impossible que l'Esprit procède du Fils.

La doctrine orthodoxe : le Père seule source, seul engendreur et seul émetteur.

11. Et vraiment, de même que si l'on suppose ce que les Latins croient, beaucoup d'absurdités émaneront de leur hypothèse, de la même manière, si quelqu'un suppose ce que nous, nous croyons, aucune difficulté ne viendra de cette dernière hypothèse. Car si l'Esprit ne procède pas du Fils, le Fils ne sera non plus émetteur de l'Esprit. Et s'il n'est pas émetteur, il ne sera pas du tout non plus source de l'Esprit. Et s'il en est ainsi, il s'ensuit qu'il ne faut pas non plus le croire source de la divinité. Et s'il n'est pas source de la divinité, cela, bien sûr, aura comme conséquence pour le Fils d'être parfaitement distinct du Père. C'est la conclusion de ceux qui veulent veiller sur la divinité de l'Esprit et préserver simplement l'enseignement apostolique.

12. De plus, la vérité des doctrines apostoliques nous est bien parvenue, à nous qui trouvons là nos solutions. De la même manière, puisque nous progressons à partir de là, tout suit justement, car l'harmonie s'étend à travers tout. Car si nous distinguons le Père et le Fils par la source divine, comme le diraient les apôtres, lorsque le Père dispose de

ὡς ἀνωτέρω δέδεικται. Εἰ δὲ τοῦτο οὐκ ἔνι, πῶς ἂν λέγοιτο τοῦ Πνεύματος προβολεύς; Εἰ γὰρ ὁ προβολεὺς ἐξ ἀνάγκης καὶ πηγή, ὃς οὐκ ἂν γένοιτο πηγή, οὐδὲ προβολεὺς πάντως ἂν εἴη, φαῖεν ἂν καὶ σφόδρα ὑγιῶς ἀντιστροφῆς νόμοι. Ὥσπερ γὰρ ὅ γε οὐκ ἂν εἴη τὴν ἀρχὴν τρίγωνον, τῶν ἀμηχάνων ἰσοσκελὲς εἶναι τρίγωνον, ἢ φιλόσοφον εἶναι τὸν μηδὲ ἄνθρωπον τὴν ἀρχήν, ἢ ἄνθρωπον ὁπωσοῦν, ὅς γε τὸ ζῷον καθάπαξ ἤρνηται, οὕτως οὐδὲ προβολεὺς τοῦ Πνεύματος ἐξ ἀνάγκης, ὅς γε τὴν ἀρχὴν οὐκ ἔστι πηγὴ θεότητος. Τοῦτο δὲ ἡ τοῦ λόγου πρόθεσις ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς.

ια' **13.** Ἔτι τὸ λέγειν τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν τῆς ὑπερουσίου θεότητος, λέγειν ἐστὶν αὐτὸν ὥσπερ μόνον γεννήτορα, οὕτω δὴ καὶ μόνον προβολέα. Ἡ γὰρ πηγὴ καὶ ἀμφότερα περιλαβοῦσα ἔχει, ὡς ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀνομοίων λόγῳ φησί · «Ἔστι γὰρ ὁ Πατὴρ τέλειον ἔχων τὸ εἶναι καὶ ἀνενδεές, ῥίζα καὶ πηγὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος[a]». Οὐκοῦν εἰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον θεότης ἐστὶν ὑπερούσιος, ὥσπερ δὴ καὶ ὁ Υἱός, ἵνα μὴ τὰ Μακεδονίου πάθωμεν, τῆς δὲ ὑπερουσίου θεότητος μόνη πηγὴ ὁ Πατὴρ ὡς διαῤῥήδην ἡ θεολογικὴ ἀπόφασις βούλεται, τί λοιπὸν ἢ πᾶσαν εἶναι ἀνάγκην καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μόνην πηγὴν τὸν Πατέρα οἴεσθαι; Εἰ δὲ μόνη πηγὴ τοῦ Πνεύματος ὁ Πατήρ, πάντως δήπου καὶ προβολεὺς μόνος. Εἰ δὲ καὶ προβολεὺς μόνος καὶ μόνος πηγὴ θεότητος, ἀδύνατον ταῦτα εἶναι καὶ τὸν Υἱόν. Εἰ γὰρ καὶ ὁ Υἱὸς προβολεὺς καὶ πηγὴ θεότητος, οὐκ ἂν εἴη μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατὴρ καὶ οὐδὲ διακριθείη ἂν τούτοις γε τοῦ Πατρός, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ διὰ ταῦτα ἓν ἂν γένοιτο. Ἀλλ' ἡ τῶν ἀποστόλων διδασκαλία καὶ ἀμφότερα βούλεται καὶ διακρίνεσθαι τὰ πρόσωπα τῇ πηγῇ καὶ μόνον τὸν Πατέρα πηγὴν εἰδέναι θεότητος. Ὥστε πῶς ἂν ἑτέρως Λατῖνοι τὴν ἐναντίαν τοῖς ἀποστόλοις ἦλθον, εἰ μὴ οὕτω λέγοιεν;

ιβ' **14.** Καὶ μήν, εἰ τὸ μὲν προβάλλειν τὸ Πνεῦμα, πηγάζειν ἐστὶ θεότητα, ὡς ἐδείξαμεν[a], τοῦτο δὲ καὶ προσωπικόν ἐστι καὶ τοῦ Πατρὸς μόνου καὶ πρὸς διάκρισιν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων εὐσεβῶς εἴρηται · τὰ δὲ τοιαῦτα ἰδιότητες εἰσί τοῦ Πατρός, τὰς δὲ τοῦ Πατρὸς ἰδιότητας καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν οἴεσθαι. τὸν χριστιανισμὸν ἐστὶν ἀναιρεῖν, καὶ τῇ τοῦ Λίβυος ἀσεβείᾳ[b] καὶ

13-14 ἐξ ἀνάγκης τοῦ Πνεύματος V ‖ 14 τοῦτο : τοῦτον I

14. 1 M *mg* . ὅτι τὰς ἰδιότητας τοῦ Πατρὸς προσάπτειν και τῶ Υἱῶ βλασφημον ἐστι καὶ αἱρετικόν

13. a. Basile de Cesaree, *Contr. Sabell.*, PG 31, 609 AB ‖ **14.** a. voir *supra* II, 2 ‖ b. Diogene le Grammairien, 1, 68 et 6, 11, CParGr I, p. 192 et 271 ; Gregoire de Chypre, 1, 27, CParGr I, p. 358 ; Macaire Chrysocephale, 1, 42, CParGr II, p. 138 ; Michel Apostolios, 1, 49, CParGr II, p. 253 ; Zènobios le Sophiste, 2, 51, CParGr I, p. 45.

la source comme sa propriété, aucun esprit sain n'ira surnommer aussi le Fils source de la divinité, comme on vient de le montrer plus haut. Et si cela n'est pas possible, comment pourrait-on le nommer émetteur de l'Esprit ? Car si l'émetteur est nécessairement aussi source, celui qui n'est pas source n'est pas non plus émetteur, diraient fort sainement les lois de la conversion. De même que quelque chose qui, à l'origine, n'est pas triangle, ne pourra être triangle isocèle, ou de même que quelqu'un qui n'est pas homme à l'origine ne pourra être philosophe, ou de même que quelqu'un qui nie une fois pour toutes être un animal n'est un homme d'aucune manière, de la même façon celui qui, à l'origine, n'est pas source de la divinité de toute nécessité n'est pas émetteur de l'Esprit. C'est ce qu'on voulait montrer dès le début.

13. De plus, dire que le Père est la source unique de la divinité suressentielle, c'est affirmer que, de même qu'il est l'unique engendreur, il est l'unique émetteur. Car la source inclut les deux affirmations, selon ce que Basile le Grand dit dans le traité contre les Sabelliens et les Anoméens : «Le Père existe en ayant l'être parfait et sans manquer de rien, racine et source du Fils et du Saint-Esprit[a].» Par conséquent, si l'Esprit Saint est divinité suressentielle, comme d'ailleurs le Fils, si on ne veut pas être atteint de l'hérésie de Macédonius[1] et si le Père demeure seule source de la divinité suressentielle, selon ce que l'affirmation théologique requiert explicitement, pourquoi donc ne pas croire le Père seule source de l'Esprit selon toute nécessité ? Et si le Père est seule source de l'Esprit, il sera aussi seul émetteur. Et s'il est seul émetteur et seule source de la divinité, il est impossible que le Fils le soit également. Car si le Fils aussi est émetteur et source de la divinité, le Père ne sera pas la seule source de la divinité, et le Fils ne pourra pas être distingué par cela du Père, mais plutôt à cause de cela ils deviendront un seul. Mais l'enseignement apostolique requiert les deux points suivants : d'une part, distinguer les personnes par la source, d'autre part, que seul le Père soit reconnu source de la divinité. Comment donc les Latins ne sont-ils pas adversaires des apôtres, s'ils ne tiennent pas ces affirmations ?

14. Et sûrement, si le fait d'émettre l'Esprit est égal à celui d'être source de la divinité, comme on l'a déjà montré[a], si cela est à la fois un attribut personnel et un attribut qui appartient au Père seul, si cela sert à distinguer le Père et le Fils, suivant ce que les successeurs des apôtres ont pieusement affirmé, si de telles choses sont des propriétés du Père et si alors on croit que le Fils les possède aussi, cela revient à détruire le christianisme ou à se réjouir de l'impiété de celui qui vient de Libye[b]

1. Il s'agit des «combattants contre le Saint-Esprit» ou «Pneumatomaques» qui concluaient à une infériorité de nature chez l'Esprit par rapport aux deux autres Personnes.

σφόδρα ἥδεσθαι. Τίς οὕτω πολέμιος ἑαυτοῦ, ὡς προβολέα τοῦ Πνεύματος νομίζειν καὶ τὸν Υἱόν;

ιγ'. **15.** Ἔτι ὥσπερ εἴ τις ἀξιοίη μόνον τὸν ἄνθρωπον ζῷον εἶναι, διακρίνων τῶν ἄλλων ζῴων αὐτόν, πᾶσα ἀνάγκη ψεύδεσθαι, ἕως ἂν καὶ λέοντι καὶ ἵππῳ καὶ δὴ καὶ ἄλλοις τοῦτο προσῇ · οὕτως οὐδεμία παραίτησις τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων, μόνον τὸν Πατέρα πηγὴν θεότητος ἀξιοῦσι, καὶ ταῦτα πρὸς διάκρισιν τοῦ Υἱοῦ, εἴγε καὶ τούτῳ τὸ πηγάζειν θεότητα πρόσεστιν, ἀλλ' ἄτοπον.

ιδ'. **16.** Καὶ μὴν ὥσπερ εἴ τις τῷ ζῴῳ τοῦ λίθου διακρίνειν ἐθέλων τὸν ἄνθρωπον, οὐ συγχωρεῖ καὶ ὁπηοῦν ζῷον εἶναι τὸν λίθον, ἢ τῷ γελαστικῷ διαιρῶν τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν ἵππον, μόνον γελαστικὸν τὸν ἄνθρωπον ἀξιῶν, οὐκ ἐᾷ τὸν ἵππον εἶναι γελαστικόν, οὕτω καὶ πρὸς ἀδυνάτους καὶ περιττὰς ἐλπίδας ἐξήρτησεν ἑαυτὸν ὁ πηγὴν θεότητος καὶ τὸν Υἱὸν ἀξιῶν, ἕως ἂν ὁ Πατὴρ μόνος πηγὴ θεότητος ᾖ, καὶ ταύτῃ διακρίνηται τοῦ Υἱοῦ.

ιε. **17.** Ἔτι, διατί πᾶσαν βλασφημίαν ἀπέκρυψεν ἢ ὁ τῇ θεότητι διαιρῶν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἢ ὁ μόνον τὸν Πατέρα Θεὸν ἀξιῶν, ὥστε διελεῖν αὐτὸν τοῦ Υἱοῦ; Πάντως, ὅτι γε οὕτω Θεὸς ὁ Πατήρ, ὥσπερ δὴ καὶ ὁ Υἱός · καὶ ἀμφότεροι Θεὸς εἷς καὶ τὸ οὕτω διακρίνειν τὰ θεῖα πρόσωπα τῆς θεότητος ἐξορίζειν ἐστὶ τὸν Υἱόν. Οὐκοῦν τοῖς ὁμοίοις καὶ Διονύσιος καὶ Ἱερόθεος ἐνέχοιντ' ἂν τῇ πηγαίᾳ θεότητι διαιροῦντες τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ μόνῳ τῷ Πατρὶ τὸ πηγαῖον ἀνάπτοντες, εἴπερ πηγὴ μὲν ὁ Πατὴρ τῆς τοῦ Πνεύματος θεότητος, πηγὴ δὲ τὸν τρόπον τοῦτον καὶ ὁ Υἱός, καὶ ἀμφότεροι μία πηγὴ καὶ ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος · καὶ τὸ οὕτω διακρίνειν τὰς ὑπερφυεῖς ὑποστάσεις τῆς πηγαίας θεότητος, ἐξορίζειν ἐστὶ τὸν Υἱόν. Ἀλλὰ περὶ τῆς θεολογίας τῶν ἀποστόλων τοιαῦτα λογίζεσθαι χριστιανῶν μὲν οὐδενὶ φορητόν, μόνοις δὲ τοῖς ἐλαύνουσι τὸν χριστιανισμὸν ἐν εὐσεβείας προσχήματι. Οὐκ ἄρα προβολεὺς ὁ Υἱός, οὐδὲ τοῦ πηγάζειν ὑποστατικῶς αὐτῷ θεότητα καὶ ὁπωσοῦν μέτεστιν.

16. 1 εἴ τις *mg* V ‖ 4 καὶ *om.* P ‖ **17.** 2 καὶ ... Πατέρα *om.* I ‖ 15 τοῦ : τὸ I ‖ ὑποστατικῶς *om.* V, S

[Sabellius]. Qui serait tellement adversaire de lui-même pour croire le Fils émetteur de l'Esprit ?

Quelques exemples de logique.

15. En outre, de même que quelqu'un, s'il prétend que seul l'homme est animal, en le distinguant des autres animaux, ment de toute nécessité puisque cette qualité convient aussi au lion et au cheval et à d'autres, de même n'y a-t-il aucun déni des successeurs des apôtres tant que l'on prétend que le Père est seule source de la divinité pour le distinguer du Fils, mais si l'on attribue aussi au Fils le fait d'être source de la divinité, eh bien, c'est absurde.

16. Et sûrement de même que quelqu'un, voulant distinguer l'homme de la pierre par la qualité d'animal, n'affirme pas en même temps que la pierre est d'une certaine manière un animal, ou voulant distinguer l'homme du cheval d'après la qualité de rieur, prétend que l'homme seul est porteur de la qualité de rieur, ne laissant pas au cheval d'être porteur de la qualité de rieur, de même il s'envole vers des espérances impossibles et vaines celui qui estime que le Fils est aussi source de la divinité, alors que le Père est seule source de la divinité et que c'est en cela qu'il se distingue du Fils.

Unité et distinction en Dieu.

17. De plus, pourquoi cacher le blasphème soit de celui qui distingue le Père et le Fils selon la divinité, soit de celui qui prétend le Père seul Dieu pour le séparer du Fils ? D'autant plus que le Père est Dieu comme le Fils et que les deux personnes sont un seul Dieu, et que distinguer ainsi les deux personnes, c'est bannir le Fils de la divinité. C'est pour cette raison que Denys et Hiérothée sont liés par des propositions semblables et que, distinguant le Père et le Fils par la source dans la divinité, ils attribuent le fait d'être source uniquement au Père, puisque si le Père est source de la divinité de l'Esprit, et si le Fils aussi est source de la même manière, les deux personnes seront une seule source et un seul principe de l'Esprit. Et pour distinguer ainsi les hypostases surnaturelles, il faudra bannir le Fils de la source divine. Mais il n'y a pas de chrétiens qui pourraient penser de telles choses à propos de la théologie des apôtres. Elles conviennent seulement à ceux qui chassent le christianisme sous prétexte de piété. Par conséquent, le Fils n'est pas émetteur, et le fait d'être source de la divinité ne lui est d'aucune façon attribué de manière hypostatique.

ις' **18.** Ἔτι φησὶν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ: «ἡ θεολογία τὰ μὲν ἡνωμένως παραδίδωσι, τὰ δὲ διακεκριμμένως, καὶ οὔτε τὰ ἡνωμένα διαιρεῖν θεμιτόν, οὔτε τὰ διακεκριμένα συγχεῖν[a].» Ἤκουσας; Ἴσον ἀφίστησιν ἡμᾶς τοῦ τε τὰ ἡνωμένα τολμᾶν διαιρεῖν καὶ τοῦ τὰ διακεκριμένα συγχεῖν, διακρίνεται δὲ ὡς αὐτὸς φησὶν ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ τῷ πηγάζειν· καὶ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ. Εἰ δὲ καὶ ὁ Υἱὸς πηγή, σύγχυσις περὶ τὴν θεότητα, ἣ καὶ τἄλλα εἰς τάξιν ἤγαγεν · οὕτω γὰρ συνάπτουσι Λατῖνοι τῇ πηγῇ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ὡς ἕνα προβολέα καὶ μίαν ἀρχὴν καὶ μίαν πηγὴν ἡγεῖσθαι τούτους τοῦ Πνεύματος. Τοῦτο δὲ οὐ θεμιτὸν εἶναι ἡ τῶν ἀποστόλων φησὶ παράδοσις ἀποσειομένη τὴν σύγχυσιν, ἐπειδὴ ταύτην οἶδεν ἀθεΐας εἶδος οὖσαν τὸ κράτιστον.

ιζ' **19.** Ἔτι Λατῖνοι μὲν ὅπερ καὶ προσεχῶς εἴρηται[a], ἵνα πάντα συνέλωμεν ἐν βραχεῖ, τῷ χρήματι τῆς πηγῆς ἑνοῦσι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι λέγοντες, ὡς ἐκ μιᾶς πηγῆς· οἱ δὲ τὰς θείας ἀποφάσεις ἔκ τε τῆς τῶν ἀποστόλων φωνῆς διαδεξάμενοι προσεχῶς καὶ τὰς ἐκείνων γραφὰς παρ' αὐτῶν ἐκμαθόντες ἐκείνων καὶ τὰ τῶν ἀποστόλων μετὰ τῶν ἀποστόλων ἐκμελετήσαντες, τῇ πηγῇ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν διακρίνουσι[b]. Καὶ οἱ μέν, πηγὴν θεότητος καὶ τὸν Υἱὸν φασιν, οἱ δέ, μόνον ἴσασι τὸν Πατέρα[c]. Καὶ οἱ μέν, τὴν διάκρισιν ταύτην, καθ' ἣν ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος διακρίνεται, τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ ἐν ταῖς γραφαῖς καὶ σφόδρα περιέχεσθαι φασίν, οἱ δέ, τὸν παντελῆ τῆς θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ἐκθέσθαι τρόπον ἐπαγγειλάμενοι[d], καὶ τηρῆσαι τὰ ἐν ταῖς γραφαῖς περὶ τούτων, ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα καὶ ἀπαράτρεπτα[e], καὶ σαφῶς καὶ εὐτάκτως ἕκαστα ἀφηγήσασθαι καὶ πάντα διευκρινῆσαι[f], μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα λέγοντες καὶ μηδαμῶς τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος διελόντες κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ[g], δῆλοι πάντως εἰσὶ μὴ οὕτω τὰς γραφὰς ἀναγνόντες ἢ παρὰ τῶν ἀποστόλων ἀκροασάμενοι ὡς Λατῖνοι ταύτας ἐξέλαβον. Καὶ οἱ μέν, οὐ τῇ διαφόρῳ προόδῳ διακρίνουσι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, ἀτελῆ γὰρ τὴν διάκρισιν ταύτην φασὶ καὶ μὴ ἀρκοῦσαν πρὸς θεοπρεπῆ διαίρεσιν τῶν θείων προσώπων · οἱ δέ, καὶ λίαν ἱκανὴν ταύτην νομίζουσι · διελόντες γὰρ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν τῇ διαφόρῳ προόδῳ ἐπάγουσι τὸν λόγον τὸν ἑαυτῶν συμπεραίνοντες: «οὕτως ἡμεῖς τὰ θεῖα καὶ ἑνοῦν τῷ λόγῳ καὶ διακρί-

19. 1 M *mg* : ὅτι οἱ λατῖνοι ταῖς ἀποστολικαῖς πολεμοῦσι παραδόσεσι

---

18. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 2, p. 125, 5-7 || **19.** a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 4 || b. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 9 ; 11 || c. cf. *ibid.* II, 10; 12; 13 || d. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 3-7 || e. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 2, p. 125, 10-11 || f. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 3-7 || g. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 2; 3; 4; 7; 8.

18. En outre, le même auteur écrit dans le même traité : «la théologie nous livre certaines vérités relatives à l'union, d'autres relatives à la distinction. Or il serait sacrilège de diviser ce qui est uni ou de confondre ce qui est distinct». Tu l'as entendu ? Oser diviser ce qui est uni est aussi grave que confondre ce qui est distinct. Selon ce que dit le même auteur, le Père se distingue du Fils par le fait pour le Père d'être source et seule source de la divinité. Et si le Fils devient source, cela va entraîner une confusion dans la divinité, cette divinité qui a amené à l'ordre aussi le reste. C'est ainsi que les Latins mettent en relation avec la source le Père et le Fils, puisqu'ils les considèrent comme un seul émetteur, un seul principe et une seule source de l'Esprit («*unum principium*»). La tradition apostolique rejette la confusion et dit qu'elle est sacrilège, car elle la connaît comme la meilleure espèce de l'athéisme.

Résumé : Denys est un critère d'orthodoxie.

19. Pour résumer brièvement le tout, on vient de montrer[a] que les Latins unissent le Père et le Fils par le fait de la source, en disant que l'Esprit Saint procède du Père et du Fils comme d'une seule source. Par contre, ceux qui ont immédiatement reçu les sentences divines par la voix des apôtres, ont appris leurs écritures par ceux-ci et ont médité avec les apôtres sur les vérités apostoliques, ceux-là distinguent le Père et le Fils par rapport à la source[b]. Ainsi les uns [les Latins] prétendent également le Fils source de la divinité, tandis que les autres [les successeurs des apôtres] reconnaissent seulement le Père[c]. Et les uns soutiennent que cette distinction, selon laquelle le Fils se distingue de l'Esprit par la cause et le fait d'être issu de lui [le Fils étant considéré comme cause de l'Esprit et l'Esprit comme issu du Fils], se trouve abondamment dans les Écritures, tandis que les autres ont promis d'exposer toutes les sortes d'unité et de distinction divines[d] et de les maintenir de la même façon qu'elles se trouvent dans les Écritures, sans les augmenter ni les diminuer ni les altérer[e], en les exposant de façon claire et méthodique[f], afin que chacune soit bien définie, disant que le Père est seule source de la divinité et sans distinguer le Fils et l'Esprit par le fait [pour celui-là] d'être cause et [pour celui-ci] d'être issu de lui[g]. Il est en tout cas manifeste qu'ils n'ont pas lu les Écritures ni entendu les apôtres comme les Latins les ont compris. Et les uns [les Latins] ne distinguent pas le Fils et l'Esprit par une procession différente, car ils confessent que cette distinction est imparfaite et insuffisante pour distinguer les personnes divines d'une manière digne de Dieu, tandis que les autres [les successeurs des apôtres] la croient tout à fait convenable. Ils distinguent le Fils de l'Esprit par la procession différente et concluent ainsi leur propos : «c'est ainsi que nous tâchons dans nos raisonnements d'unir et de distinguer les propriétés divines selon que ces mêmes propriétés divines cor-

νειν σπεύδομεν, ὡς αὐτὰ τὰ θεῖα, καὶ ἥνωται καὶ διακέκριται[h].» Οὕτω Λατῖνοι πόλεμον ἀκήρυκτον ἤραντο πρὸς τὰς παραδόσεις τὰς ἀποστολικάς.

ιη' **20.** Ἔτι εἰ ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ τοῦτο συνάγειν ἐστὶν ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν γραφῶν ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, πολλαῖς καὶ μεγάλαις ἐνέχοιντ' ἂν αἰτίαις οἱ περὶ Διονύσιον καὶ Ἱερόθεον. Οὐ γὰρ μαθηταὶ καὶ ἀποστόλων οὗτοι διδάσκαλοι, οὐδὲ τῆς εὐσεβείας καθηγεμόνες, οὐδὲ τῆς ἀληθείας μάρτυρες μέχρις αἵματος, ἀλλ' ἀπατηλοὶ δή τινες καὶ ἀνελεύθεροι, καὶ σοφισταὶ μᾶλλον ἢ σοφοὶ τὰ θεῖα, καὶ ψευδομάρτυρες καὶ Θεοῦ καὶ γραφῶν, οὔτε γὰρ τῇ πηγῇ διακρίνεται τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός, οὔτε μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ · οὔτε μὴν διακρίνεται τὰ θεῖα, ὡς αὐτοὶ διακεκρίσθαι φασίν, ἀλλ' οὐδὲ τὰ ἐν ταῖς γραφαῖς, περὶ ὧν ἡ πρόθεσις, ἐτήρησαν ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα τῶν ὑποσχέσεων γεγονότες τῶν ἑαυτῶν. Ὁ δὲ παντελὴς λόγος τῆς θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως οἴχεται τῶν συνθηκῶν λυθεισῶν · τοὐναντίον γὰρ ἅπαν ἐξέβη καὶ ἡ περὶ τὴν θεολογικὴν δὲ αὐτῶν συγγραφὴν αἰδὼς καὶ τὰ σεμνὰ ἐκεῖνα περὶ θεολογίας παραγγέλματα ὑπόκρισις ἀτεχνῶς καὶ σκηνή · ἔργον δὲ τῆς ἐκείνων ἀπάτης καὶ Τιμόθεος καὶ Τῖτος, καὶ εἴ τις κατ' ἐκείνους τοῦ Κυρίου ἀπόστολος τῆς ἐκείνων καὶ διανοίας καὶ γλώττης ἐξηρτημένος. Εἰ δὲ ταῦτα ἄτοπα καὶ πρὸς ἀσέβειαν φέροντα καὶ φοράν τινα βλασφημιῶν ἀναφυομένην ἐντεῦθεν ἔστιν ἰδεῖν, τὴν γὰρ ἐκείνων θεολογίαν ὡς δεύτερα λόγια[a] ἡ ἐκκλησία ἐστέφθη, οὐδ' ἄρα τὸ ἡγούμενον ἀληθές · οὐδ' ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, οὐδὲ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς, οὔθ' ὁ Πατὴρ μετέδωκε τῷ Υἱῷ οὔτε μὴν ὁ Υἱὸς ταύτῃ κεκοινώνηκε τῷ Πατρί. Ὅτι δὲ ὡς δεύτερα λόγια τὰ ἐκείνων τῇ ἐκκλησίᾳ νομίζεται, οὐδὲ ἔστιν ἀντιλέγειν · οἵ τε γὰρ ἄνδρες καθηγεμόνες καὶ παιδευταὶ θεολογίας κατέστησαν τοῦ δευτέρου τῶν ἀποστόλων χοροῦ · καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος ἐν τῷ περὶ εὐχῆς λόγῳ τοιάδε φησί: «τὴν μέν, τοῦ Ἱεροθέου δηλαδὴ πραγματείαν, ὡς τελείων καὶ πρεσβυτικῶν διανοιῶν διδάσκαλον, τοῖς ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς ἀφορίζομεν ὥσπέρ τινα δεύτερα λόγια καὶ τῶν θεοχρήστων ἀκόλουθα · τοῖς καθ' ἡμᾶς δὲ ἡμεῖς ἀναλόγως τὰ θεῖα παραδώσομεν[b].» Ὅτι δὲ οὐκ ἄλλα μὲν ἐκεῖνος, ἕτερα δὲ Διονύσιος φθέγγεται, αὐτὸς μαρτυρεῖ · φησὶ γὰρ συμπεραίνων τὸν περὶ εὐχῆς λόγον: «ἐπὶ τὸ συγγράφειν ἑαυτοὺς καθήκαμεν · καινὸν μὲν οὐδὲν

20. 20-21 ἐστέφθη : τετίμηκεν I

---

20. 19 M *mg* : Τιμοθέου καὶ Διονυσίου συγγράμματα ὡς δεύτερα λόγια ἐνομίσθησαν || 26 M *mg* : Ἱεροθέου πραγματεία || 30 M *mg* : ὅτι ὁ Ἱερόθεος καὶ ὁ Διονύσιος κοινῇ συνεγράψαντο τὴν πραγματείαν

respondent en Dieu à l'unité ou à la distinction[h].» Voilà comment les Latins ont entamé une guerre non déclarée contre les traditions apostoliques.

20. De plus, si l'Esprit Saint procédait aussi du Fils et s'il fallait nécessairement déduire cela des Écritures, selon ce que disent les Latins, il faudrait retenir de nombreuses accusations graves contre les disciples de Denys et Hiérothée. Comme si ceux-ci n'étaient pas des disciples des apôtres, ni des docteurs ni des maîtres de la foi orthodoxe, ni des martyrs de la vérité jusqu'à donner leur sang, mais comme s'ils étaient trompeurs et grossiers, plutôt sophistes que sages pour les choses divines, et faux témoins de Dieu et des Écritures, pour la raison que le Père et le Fils ne se distingueraient pas par le fait d'être source, et que le Père ne serait pas non plus seule source de la divinité. Les (personnes) divines ne se distinguent pas d'après les distinctions qu'ils posent, mais celles qui se trouvent dans les Écritures, et dont nous parlons, ils ne les ont pas maintenues sans les augmenter et sans les diminuer selon leurs promesses. Mais tout leur discours sur l'union et la distinction divines se déroule au mépris des conventions. Au contraire, le respect envers leurs écrits théologiques dépasse tout, et ces commandements augustes concernant la théologie ne sont que jeu d'acteur et pièce de théâtre. Et à l'œuvre de leur tromperie ils font participer Timothée et Tite et tout apôtre du Seigneur qui dépend de leur pensée et de leur langue. Mais si cela est absurde et conduit à l'impiété et si l'on y aperçoit une source éminente de blasphèmes, car l'Église a honoré leur théologie comme secondes Écritures[a], alors ce que les Latins pensent n'est pas vrai. Et l'Esprit n'est non plus issu du Fils et pour l'émission du Fils ce n'est pas non plus le Père qui l'a transmise au Fils ni le Fils qui est associé avec le Père. Et il n'est pas permis de nier que l'Église a été couronnée de leurs paroles comme d'une sorte de seconde Écriture adjointe à celle que dicta Dieu lui-même. Ces hommes, deuxième choeur après les apôtres, sont devenus maîtres et précepteurs de la théologie. Le divin Denys, dans le chapitre sur la prière, dit : «Aussi bien croyons-nous que le traité de Hiérothée, maître des raisons parfaites et accomplies, doit être réservé à une élite, comme une sorte d'Écriture nouvelle adjointe à celle que dicta Dieu lui-même. Pour nous, notre rôle est d'expliquer, à notre façon et en usant de l'analogie, les vérités divines aux intelligences qui restent à notre niveau[b].» Et le même Denys témoigne qu'il n'écrit pas dans un autre esprit que celui de Hiérothée. Il conclut le chapitre sur la prière de la façon suivante : «Nous sommes descendus nous aussi dans la lice théologique, sans prétendre apporter rien de nouveau, mais simplement,

---

h. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 6, p. 130, 12-13 ‖ **20.** a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 3, 2, p. 140, 13-14 ‖ b. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 3, 2, p. 140, 12-15.

εἰσηγεῖσθαι τολμῶντες, λεπτοτέραις δὲ καὶ ταῖς κατὰ μέρος ἕκαστον ἐξετάσεσι, τὰ συνοπτικῶς εἰρημένα τῷ ὄντως Ἱεροθέῳ διακρίνοντες καὶ ἐκφαίνοντες[c]».

ιθ' **21.** Ἔτι ἐν τῇ διακεκριμένῃ θεολογίᾳ οὐ δίκαιον τοῖς μακαρίοις νομίζεται κοινότητα καὶ ἡντινοῦν ὑπολείπεσθαι, δέει τῆς ἀναφυομένης συγχύσεως. Φησὶ γὰρ ὁ αὐτός: «τὰ δὲ διακεκριμένα τὸ Πατρὸς ὑπερούσιον ὄνομα καὶ χρῆμα καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος οὐδεμιᾶς ἐν τούτοις ἀντιστροφῆς ἢ ὅλως κοινότητος ἐπεισαγομένης[a].» Εἰ δὲ οὐδαμῶς ἐν τοῖς διακρίνουσιν ὀνόμασι τὴν θεότητα, κοινότητα ὅλως ἐπεισάγειν προσήκει, διακρίνονται δὲ τὰ θεῖα πρόσωπα τῷ πηγάζειν, καὶ πηγαία θεότης ὁ Πατὴρ μόνος, οὐκ ἄρα δίκαιον, τὸ πηγάζειν καὶ ὁπωσοῦν διδόναι καὶ τῷ Υἱῷ · ὅλως γὰρ ἡ κοινότης ἀπείρηται. Εἰ δὲ τὸ πηγάζειν ὅλως οὐδαμῶς ὁ Υἱὸς ἔχει, πῶς πάλιν πηγὴ θεότητος καὶ τοῦ Πνεύματος προβολεὺς καὶ τὸ Πνεῦμα ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται;

22. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν, *ἀλλ' ἐν τῇ συνεπτυγμένῃ διακρίσει οὐκ ἐν ταύτῃ τὸ τῆς κοινότητος χρῆμα παντάπασιν ἐξώρισεν*, οὐχ ὑγιαίνοντος ὁ λογισμός · [Λύσις:] οὐδὲ γὰρ ἐκεῖ μὲν διακρίνειν, ἐνταῦθα δὲ συγχεῖν τὰς ὑπερουσίους ὑποστάσεις ἐβούλετο. Διατί δὲ ὅλως ἐκεῖ τὴν κοινότητα ἀπείρηκε; Πάντως διὰ τὴν σύγχυσιν. Οὔτε γάρ φησὶ «τὰ ἡνωμένα διαιρεῖν θεμιτὸν», οὔτε «τὰ διακεκριμένα συγχεῖν». Οὐκοῦν συγχεόντων ἐστὶ τὸ διδόναι τὸ πηγαῖον καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ μὴν εἰ ἐν τῇ συνεπτυγμένῃ διακρίσει, καίτοι μηδαμῶς ἐν οὐδενὶ τῶν θείων ὀνομάτων τοῦ προσδιορισμοῦ προσκειμένου, λέγω δὴ τὸν τοῦ μόνος, ὅμως διὰ τὸ καλεῖσθαι ταῦτα διακεκριμένην θεολογίαν, οὐ θέμις ὅλως κοινότητα καὶ ἡντινοῦν ἐννοεῖν, πῶς οὐ πολλῷ μᾶλλον ἐν ταύτῃ τῇ διακρίσει, ἣν καὶ τελεωτάτην θεολογίαν αὐτὸς ὠνόμασε, καὶ ᾗ καὶ τὸν τοῦ ‘ μόνος ’ ἀπένειμε προσδιορισμόν;

κ' **23.** Καὶ μὴν ὥσπερ ὁ λέγων γελαστικόν, ἢ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν μόνον τὸν ἄνθρωπον, οὐδὲν ἕτερόν φησιν ἢ οὐδὲν ἄλλο ζῶον παρὰ τὸν ἄνθρωπον ἢ γελαστικὸν ἢ δεκτικὸν ἐπιστήμης· ἀντιστρέφει γὰρ τοῦτο ἐκείνῳ καὶ τὸ ἴσον δύναται. Καὶ τοῦτο φασὶ καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα, καὶ ἡ κοινὴ τοῦ λόγου χρῆσις, καὶ ὁ λογικῆς μεθόδου γεγευμένος καὶ ὁπωσοῦν. Καὶ μὴν καὶ οἱ τοῖς ἄλλοις τῶν λογικῶν μεθόδων καθηγησάμενοι, πολλάκις ἐν τοῖς λόγοις, ἀντὶ τῆς ἑτέρας ἀποφάσεως τὴν ἑτέραν ὡς τὸ ἴσον δυναμένην ἐξέλαβον

34 λεπτοτέραις : λεπτομερῶς P ‖ **22.** 13 ᾗ : ἣ I ; ἢ P

---

21. 1 M *mg* : ὅτι τὰ διακεκριμένα συγχέουσιν οἱ λατῖνοι

par des recherches plus méticuleuses et plus poussées dans le détail, pour analyser et exposer aux autres tout ce que l'excellent Hiérothée a su réduire à l'essentiel[c]».

21. En outre, en ce qui concerne la théologie des distinctions, on a tort de penser que les bienheureux auraient laissé de côté quelque élément commun, car ils avaient peur de voir surgir une confusion. Le même auteur dit : «mais il existe aussi des noms distincts correspondant à des réalités distinctes, les uns et les autres également suressentiels : le Père, le Fils et le Saint-Esprit, car ces termes ne sont ni interchangeables ni communs[a].» Si donc, parmi les noms qui distinguent la divinité, il ne convient en aucun cas d'introduire de communauté et si les personnes divines se distinguent par le fait d'être source et si le Père est seule source de la divinité, alors il n'est pas juste d'attribuer au Fils aussi le fait d'être source d'une certaine manière. Car la communauté est strictement interdite. Et si le fait d'être source n'appartient pas au Fils, comment est-il possible (pour le Fils) d'être de nouveau source de la divinité et émetteur de l'Esprit et pour l'Esprit de procéder de lui ?

22. [Objection :] Et s'ils disent que *dans la distinction brièvement exposée il n'avait pas exclu définitivement le fait de la communauté,* leur pensée n'est pas saine. [Solution :] Car il ne voulait pas ici distinguer et là confondre les hypostases suressentielles. Mais pourquoi en a-t-il complètement exclu la communauté ? Bien sûr, à cause de la confusion. Car il dit qu'«il n'est pas permis de diviser ce qui est uni, ni de confondre ce qui est distinct». Par conséquent il appartient à ceux qui confondent d'attribuer au Fils aussi le fait d'être source. Et certes en ce qui concerne la distinction brièvement exposée, même s'il n'existe dans les noms divins aucune spécification supplémentaire, je veux dire la mention de «seul», cependant le fait que cela est appelé «théologie de distinction» entraîne l'interdiction totale de penser une communauté, quelle qu'elle soit. Comment donc la même chose ne serait-elle pas encore plus valable dans cette distinction que lui-même a appelée «théologie parfaite» et à laquelle il a assigné la spécification du mot «*seul*» ?

23. Et certes, de même que lorsqu'on dit que seul l'homme est apte à rire ou capable d'intelligence ou de science, on n'indique aucun autre animal en dehors de l'homme qui soit apte à rire ou capable de science car on peut intervertir les propositions et cela revient au même. Or, cela, les réalités mêmes l'affirment ainsi que l'usage commun de la raison, et celui qui a goûté, si peu que ce soit, à la méthode logique aussi bien que ceux qui ont enseigné aux autres les méthodes logiques ont souvent,

---

c. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 3, 3, p. 143, 6-8 ‖ **21.** a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 3, p. 125, 19-21.

οὕτω τὸν λέγοντα μόνον τὸν Πατέρα πηγὴν θεότητος, πᾶσα ἀνάγκη μηδὲν ἄλλο τῶν ἐν τῇ Τριάδι προσώπων παρὰ τὸν Πατέρα πηγὴν προσαγορεύειν θεότητος, ἀλλὰ καὶ οὕτω τὰ θεῖα διακεκρίσθαι φασὶν οἱ μακάριοι, ὡς αὐτοὶ παρέδοσαν[a]. Οὐκ ἄρα κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τοῦ πηγάζειν μέτεστι καὶ ὁπωσοῦν τῷ Υἱῷ. Εἰ δὲ ὁ μὲν Υἱὸς οὐκ ἔστι κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην πηγὴ θεότητος, ὁ δὲ προβολεὺς καὶ πάνυ γε αὐτὸ τοῦτο ἐστί, πόθεν ὁ Υἱὸς προβολεύς;

24. Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα Λατῖνοι φασίν; [Λατίνων Ἔνστασις:] *Οὐκ ἀναγαῖον ὅσα γε ἐκ τῶν τοῦ μακαρίου Διονυσίου ἔστι στοχάσασθαι, μὴ ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον·* α' *πρῶτον μὲν γάρ, τὸ λέγεσθαι τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν θεότητος πρὸς τὸν Υἱὸν ἀναφέρεται μόνον καὶ οὐ πρὸς τὸ Πνεῦμα, ὥσπερ εἴ τις λέγοι μόνος ὁ Πατὴρ πηγὴ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ τοῦτο δῆλον ἐξ ὧν θεογονίαν ἐνταῦθα τὸν Πατέρα καλεῖ καὶ μόνην πηγὴν θεότητος λέγων αὐτὸν ἐπάγει, οὐκ ὄντος Υἱοῦ τοῦ Πατρός, οὐδὲ Πατρὸς τοῦ* β' *Υἱοῦ. Δεύτερον δέ, εἴ τις τὸν λόγον βιάζοιτο καὶ πρὸς τὸ Πνεῦμα διαβαίνειν τῷ λέγεσθαι τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν θεότητος, ἀλλ' οὕτω μόνη πηγὴ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁ Πατήρ, ὡς ἀμφοτέρων ὁμοῦ καὶ κοινῇ τῶν δύο αἴτιος μόνος, μὴ μέντοι γε καὶ ἑκατέρου μόνος· οὐδὲ γὰρ τοῦ Πνεύματος μόνος αἴτιος ὁ Πατὴρ* γ' *ἀλλὰ καὶ ὁ Υἱός. Τρίτον δύναται λέγεσθαι καὶ τοῦτον τὸν τρόπον μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, ὡς τοῦ μὲν Πατρὸς πηγῆς μόνον οὔσης, μὴ μέντοι γε καὶ ἐκ πηγῆς· τοῦ δὲ Υἱοῦ, καὶ πηγῆς οὔσης καὶ ἐκ πηγῆς*[a] *· τρόποις οὖν ἐνδεχομένου τοσούτοις, μόνην πηγὴν θεότητος οἴεσθαι τὸν Πατέρα καὶ μηδὲν εἶναι κώλυμα καὶ τὸν Υἱὸν πηγὴν νομίζειν θεότητος. Οὐ χρὴ τοὺς τῆς ἀληθείας ἐρῶντας, τοὺς μέν ἐκβάλλειν, ἐκεῖνον δὲ κατὰ πᾶσαν ἀντεισάγειν ἀνάγκην, ὅς τὸν Υἱόν, τὸ μέγιστον ὧν παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει λαβών, ἀφαιρεῖται·* οὐ γὰρ δίκαιον.

25. [Λύσις πρὸς τὸ πρῶτον:] Ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τοιαῦτα. Ἡμῖν δὲ ἀπολογουμένοις, ταῦτα ῥητέον ἐστὶ καὶ πρῶτον ἐκεῖνο προσήκει σκοπεῖν, ὡς τῶν Λατίνων οὐδαμῶς τὸ ἀναγκαῖον τὴν ἑρμηνείαν τὴν αὐτῶν ἔχειν ὁμολογούντων. Ἡμέτερον λοιπὸν μηδὲ ἐνδεχομένην

23. 9 οὕτω : οὕτως I, P ‖ 11 προσαγορεύειν : νομίζειν I[ac] ‖ 13 ὁπωσοῦν *om.* I ‖ **24.** 1 in mg Λατίνων *om.* A ‖ 15 *post* ὡς *ad.* ὁ . S ‖ τοῦ Πατρὸς V[ac]

23. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 2, p. 125, 10-11.

1. Une glose de la traduction grecque du *De Trinitate* de Saint Augustin, dans le ms de Venise App. gr. II, 2, f. 26, reflète la même conception : « Ση(μειω)σαι σύμφωνον τῷ παρὰ τοῦ ἁγ(ίου) Διονυσίου εἰρημένον, μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ πατήρ· οὕτω γὰρ λέγεται μόνος, ὡς ὅλης δηλαδὴ τῆς θεότητος ἀρχή ».

dans leurs propos, pris une affirmation au lieu de l'autre parce que cela revient au même. C'est ainsi que lorsque quelqu'un dit que seul le Père est source de la divinité, de toute nécessité il n'attribue pas dans la Trinité à une autre personne qu'au Père le fait d'être source de la divinité. Et les bienheureux (Denys et Hiérothée) affirment que les personnes divines se distinguent comme eux-mêmes l'ont transmis[a]. Par conséquent, ce n'est pas de toute nécessité que le fait d'être source soit attribué au Fils. Si donc le Fils n'est pas de toute nécessité source de la divinité, et si, pour Lui, le fait d'être émetteur signifie sans aucun doute être source de la divinité, comment donc le Fils pourrait-il être émetteur ?

Le sens du monopatrisme latin.

24. Mais que répondent les Latins ? [Objection des Latins :] *Ce que l'on peut conjecturer d'après les enseignements du bienheureux Denys, à savoir que l'Esprit Saint ne procède pas aussi du Fils, n'est pas contraignant. En effet, tout d'abord, lorsqu'on dit que le Père est seule source de la divinité, cela renvoie seulement au Fils et non à l'Esprit. Cela revient à dire que le Père seul est source du Fils. Et cela est évident du fait qu'il appelle ici le Père «origine de Dieu», et le disant seule source de la divinité, il déduit : le Père n'est pas Fils et le Fils n'est pas non plus Père. Deuxièmement, supposons que quelqu'un force l'expression pour montrer que lorsqu'on dit le Père seule source de la divinité, cela s'étende aussi à l'Esprit ; eh bien voilà comment le Père est seule source de la divinité : il est seule source des deux personnes ensemble et en commun, mais pas seule source de l'une d'elles. Parce que le Père n'est pas seule cause de l'Esprit mais que le Fils l'est aussi*[1]. *Troisièmement, voilà comment on peut aussi dire le Père seule source de la divinité : le Père est seulement source et non bien sûr issu d'une source ; le Fils est source et issu d'une source*[a]. *Si l'on accepte de croire le Père seule source de la divinité en ces divers sens, rien n'empêche de croire le Fils aussi source de la divinité. Ceux qui aiment bien la vérité ne doivent pas rejeter les uns et introduire celui qui de toute nécessité prive le Fils du plus grand des biens qu'il possède pour l'avoir reçu du Père.* Ce n'est pas juste.

Solution pour la première objection : Le Père seul est-il source du Fils ?

25. Voilà donc ce qu'ils disent. Mais nous, pour nous défendre, voilà ce que nous répondons : d'abord il faut examiner le fait que les Latins reconnaissent que leur interprétation n'est pas du tout contraignante. Il nous reste à démontrer qu'elle n'est même pas recevable, mais plutôt

αὐτὴν δεικνύναι, ἀλλὰ πολὺ μετὰ τοῦ ψεύδους καὶ τὸ ἀδύνατον ἔχουσαν. Ἤδη μὲν οὖν καὶ τοῦτο φθάσαντες ἐδείξαμεν οὐ μόνον ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ, ὅτε τῆς τῶν Λατίνων ὑποθέσεως ὑποκειμένης πολλὰ καὶ ἄτοπα συνήγετο, ἀλλὰ κἂν τῷ παρόντι, ἐν οἷς ὑποκειμένων τῶν ἀποστολικῶν ἀποφάσεων, ἀδύνατον ὁ λόγος ἔδειξε τὸ πηγαῖον καὶ ὁπωσοῦν προσεῖναι καὶ τῷ Υἱῷ ἢ ὅλως κοινότητα καὶ ἥντινοῦν ἐννοεῖν ἐν τοῖς διακρίνουσι τῶν θείων ὀνομάτων, καὶ ὡς τὸ τοιοῦτον σύγχυσις ἀτεχνῶς καὶ ἀτόπων πολλῶν ἀφορμή. Δέδεικται μὲν οὖν ὅπερ εἶπον καὶ τοῦτο, δειχθήσεται δὲ καὶ διὰ πλειόνων νυνὶ σαφηνείας ἕνεκεν καὶ τοῦ μηδεμίαν χώραν τῇ αἱρέσει καταλιπεῖν.

α'. **26.** Καὶ πρῶτον εἰ δοκεῖ, περὶ τοῦ πρώτου λέγομεν· ἡμεῖς τὸν Πατέρα γεννήτορα καὶ προβολέα εἰδότες, καὶ ὡς τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα καὶ ἀμφότερα ἔχει περιλαβόν, ὡς δέδεικται[a], καὶ ἀδιορίστως ἀκούοντες μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα καὶ ὡς ἡ πηγὴ πρὸς τὸ πηγαστὸν ἀποδίδοται, καὶ ὅτι περὶ τῆς ὑπαρκτικῆς προόδου τῶν θεαρχικῶν προσώπων τοῖς θεολόγοις ὁ τοῦ λόγου σκοπός, καὶ ὅτι θεότης ὑπερούσιος ὥσπερ ὁ Υἱός, οὕτω δὴ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διὰ μὲν τῆς πηγῆς, Υἱοῦ καὶ Πνεύματος εἰς μνήμην ἐρχόμεθα, σαφῶς εἰδότες, μὴ τὴν υἱικὴν μόνον πηγαζομένην οὖσαν θεότητα, ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν τοῦ Πνεύματος · διὰ δὲ τοῦ 'μόνην' προσθεῖναι, οὐδὲν ἄλλο τῶν ἐν τῇ Τριάδι προσώπων, τὸ πηγαῖον ἔχειν ἡγούμεθα, μηδὲν τοῖς γεγραμμένοις μήτε προστιθέντες μήτε μὴν αὐτῶν ἀφαιροῦντες, μηδὲ σμικρολογίαις ἐπινοιῶν τισὶ τὴν θεολογίαν καταῤῥυπαίνοντες. Λατῖνοι δὲ καίτοι τῶν λόγων τούτων καὶ σφόδρα τὸ ἀναγκαῖον ἐχόντων, οὐ μόνην πηγὴν θεότητος ἁπλῶς καὶ ἀδιορίστως τὸν Πατέρα ἀναγινώσκουσιν, ὅπερ ὁ λόγος βούλεται, ἀλλὰ καὶ προστιθέασι μόνη πηγὴ λέγοντες τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ · τοῦτο δὲ ἴσον δύναται τοῖς τὰ καθόλου τοῖς μερικοῖς εἰς ταὐτὸν ἄγουσιν, ἀλλ' ἄτοπον. Εἰ μὲν γὰρ ὁ Πατὴρ μόνη πηγὴ θεότητος ἁπλῶς, καὶ τῆς υἱικῆς ἐξ ἀνάγκης μόνη· οὐ μέντοι γε εἰ μόνη πηγὴ τοῦ Υἱοῦ, ἀληθές ἐστι λέγειν ἀδιορίστως, καὶ ὡς μόνη πηγὴ θεότητος, ὅπερ ὁ μακάριος οὗτος εἴρηκε.

β' **27.** Καὶ μὴν εἰ τοῦ θεολόγου λέγοντος τῆς τοῦ Υἱοῦ θεότητος μόνος ὁ Πατὴρ πηγή, ἡμεῖς καὶ πάσης διὰ τὴν ἀπόφασιν ἠξιοῦμεν θεότητος, οὐ δεινὰ ἂν ἐποιοῦντο, καὶ ἀντινομοθετεῖν ἡμᾶς ἔλεγον τῇ τε κοινῇ τοῦ λόγου χρήσει καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Πνεύματος; Τοῦτο δὴ καὶ παρ' ἡμῶν ἀκουέτωσαν, τὰ ὅμοια τολμῶντες αὐτοί · τῆς γὰρ

26. 12-13 ἀφαιροῦντες αὐτῶν I || 14 καταρυπαίνοντες *codd.* || 14-15 καὶ σφόδρα *mg* V

---

26. a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 13.

qu'elle ajoute au mensonge l'impossible. Et voilà que déjà on l'a démontré, non seulement dans le premier discours, lorsque l'hypothèse latine étant exposée, on en a tiré beaucoup d'absurdités, mais aussi dans le présent discours, où les affirmations apostoliques ont été exposées. La raison a montré l'impossibilité d'attribuer la source de n'importe quelle manière au Fils ou au contraire de concevoir quelque sorte de communauté que ce soit entre les noms divins qui distinguent, car une telle chose serait une grossière confusion et le début de nombreuses absurdités. Comme je l'ai dit, c'est ce qu'on a déjà montré. Et maintenant on va le montrer avec plus de détails, pour des raisons de clarté et pour ne laisser nulle place à l'hérésie.

26. D'abord, voilà ce qu'on répond au sujet de la première objection : Nous connaissons le Père comme engendreur et émetteur. On a déjà montré[a] que le nom de «source» inclut les deux. Lorsqu'on entend que le Père est seule source de la divinité, c'est sans complément qui le définisse. Nous savons aussi qu'il se rattache en tant que source à la capacité d'être source et que, pour les théologiens, la parole visait la procession existentielle des personnes théarchiques et que, de même que le Fils est divinité suressentielle, l'Esprit Saint l'est de la même manière. Avec la source nous en venons à la mention du Fils et de l'Esprit en reconnaissant clairement non seulement la divinité qui fait jaillir le Fils, mais également celle qui fait jaillir le Saint-Esprit. Et lorsque nous ajoutons «la *seule*», nous croyons qu'aucune autre personne dans la Trinité [que le Père] n'a à sa disposition la source sans rien ajouter à ce qui a été écrit ni non plus enlever, et également sans souiller la théologie avec les idées de certains esprits mesquins. Par contre les Latins, même si ces arguments sont bien contraignants, ne reconnaissent pas, selon la nécessité de la raison, le Père seule source de la divinité de manière absolue et sans complément qui le définisse, mais ils ajoutent : seule source de la divinité du Fils. C'est procéder comme ceux qui mettent à égalité le général et le particulier, mais c'est absurde. Car si le Père est simplement seule source de la divinité, il est aussi nécessairement seule source de la divinité du Fils. Mais s'il était seule source du Fils, il ne serait pas du tout vrai de l'appeler source de la divinité sans complément qui le définisse, comme ce bienheureux l'a appelé.

27. De plus, si le théologien disait que le Père était seule source du Fils et si, à cause de cette déclaration, nous estimions que cela est digne de la divinité tout entière, est-ce qu'ils ne s'indigneraient pas et est-ce qu'ils ne diraient pas que nous nous dressons contre l'usage commun de la raison et contre l'enseignement de l'Esprit ? Qu'ils l'entendent de notre part, eux qui tolérent des affirmations de cette sorte. Car le blasphème est égal lorsqu'on prétend que le Père, seule source de la divinité

ἴσης βλασφημίας, μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα ἀδιορίστως ὄντα, τῆς τοῦ Μονογενοῦς μόνον αὐτὸν ἀξιοῦν, καὶ τοῦ Υἱοῦ μόνον ὄντα, τῆς θεότητος αὐτὸν λέγειν ἁπλῶς. [Ἔνστασις:] Εἰ δέ τις *ταῖς ἴσαις αἰτίαις καὶ ἡμᾶς ἐνέχεσθαι* λέγοι *μηδὲ γὰρ ἀδιορίστως μηδ' ἡμᾶς ἀναγινώσκειν τὸν λόγον ὅτι μόνη πηγὴ θεότητος ἁπλῶς ὁ Πατήρ, οὐ γὰρ δὴ καὶ τῆς ἑαυτοῦ ἀλλὰ τῆς πηγαζομένης μόνον*; Ἐκεῖνο λέγομεν. [Λύσις:] Οὐ χώρα ἐνταῦθα τὴν τοῦ Πατρὸς θεότητα ἐννοεῖν · οὐδαμῶς. Πηγὴ γὰρ θεότητος εἴρηται ὁ Πατήρ · ἡ δὲ πηγὴ πρὸς τὸ πηγαζόμενον ἀποδίδοται, οὐ πρὸς ἑαυτὴν ἀντιστρέφει · ὥστε εἰ προσκείμενον ἦν, παρέλκον ἂν ἦν, ἐξ ἀνάγκης ἑπομένου τοῦ λόγου.

γ' **28.** Ἔτι τῶν θείων ὀνομάτων τὰ μέν, προσωπικὰ φαμέν · τὰ δέ, οὐσιώδη, οὐσιώδη λέγοντες, ὅσα τε ἑκάστῳ τῶν θεαρχικῶν προσώπων ἐστίν, καὶ κατὰ τῶν τριῶν ὁμοῦ, ὡς ἑνὸς Θεοῦ, ἑνικῶς τὰ τοιαῦτα, οὐ πληθυντικῶς λέγεται · προσωπικὰ δέ, ὅσα μὴ οὕτως ἔχει, ἀλλὰ τρόπον ἕτερον, ὥσπερ εἴρηται[a]. Τούτων δὴ τῶν προσωπικῶν, ὅσοις μὲν τὸ μόνος ἔστιν προσκείμενον, καθ' ἑνὸς μόνου προσώπου τὰ τοιαῦτα κατηγορεῖται καὶ κατὰ πλειόνων ἀδύνατον · ὅσοις δὲ τοῦτο οὐκ ἔστι προσκείμενον, τὰ τοιαῦτα οὐ προσώπῳ ἑνί, ἀλλὰ πλείοσιν ἀποδίδοται. Δῆλον δὲ μόνον ἀγέννητον τὸν Πατέρα φαμέν · καὶ ἡ ἀγεννησία οὐδετέρῳ τῶν λοιπῶν ἁρμόσει προσώπων. Τοῦτο καὶ ὅταν μόνον γεννήτορα τὸν Πατέρα φῶμεν, καὶ μόνον γεννητὸν τὸν Υἱόν, καὶ μόνον ἐκπορευτὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἀλλὰ τῷ αἰτιατῷ ἢ τῷ Παρακλήτῳ, οὐδεὶς τὴν εὐσέβειαν ὑγιαίνων, προσθείη ἂν τὸ μόνος. Οὔκουν οὐδὲ προσκείμενον ἴδοις ἄν, οὐδ' ἔστι χώρα τῇ τοῦ μόνου προσθήκῃ, ἐπειδήπερ αἰτιατὸς μὲν ὁ Υἱός, αἰτιατὸν δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; καὶ Παράκλητος μὲν ὁ Υἱὸς ὡς ὁ ἀπόστολος λέγει[b], ἄλλος δὲ Παράκλητος, ὡς ὁ Κύριος βούλεται[c], τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον[c]. Ἐπεὶ τοίνυν τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα καὶ τοῦ αἰτίου, περὶ ὧν νυνὶ σκοποῦμεν, καὶ τῶν θείων ὀνομάτων εἰσὶ καὶ προσωπικά εἰσιν, οὐδὲ γὰρ κατὰ τῶν τριῶν κατηγορεῖται προσώπων, καὶ ὁ τοῦ μόνος δὲ τρόπος προσφυῶς αὐτοῖς ἀπεδόθη, τὰ δὲ τοιαῦτα ἀδύνατον πλείοσι προσώποις ὑπάρχειν, τί λοιπόν, ἢ τὸ πηγαῖον καὶ τὸ αἴτιον ἀδύνατον νομίζειν δυοῖν κατηγορεῖσθαι προσώπων, καὶ πᾶσαν εἶναι ἀνάγκην ἑνὸς θεαρχικοῦ προσώπου τὸ πρόσρημα οἴεσθαι, καὶ τοὺς μὴ οὕτω φρονοῦντας κατὰ τῆς ἑαυτῶν ὁπλίζεσθαι κεφαλῆς; Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ, πᾶσα ἀνάγκη μήτε τὸν Υἱόν, μήτε μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πηγὴν νομίζειν θεότητος, εἴπερ ὁ Πατὴρ μόνος πηγαία θεότης προσείρηται. Εἰ δὲ οὐκ ἔστι πηγὴ θεότητος ὁ Υἱός, μάταιον οὕτως ἀναγινώσκειν τὴν θεολογικὴν

27. 7-8 τῆς τοῦ Μονογενοῦς ... ὄντα *mg* I ‖ **28.** 16 ὁ *om.* I

28. 1 M *mg* : τὰ θεῖα ὀνόματα, ὅτι τὰ μὲν προσωπικά εἰσὶ τὰ δὲ οὐσιώδη

sans complément qui le définisse, est seulement source de la divinité du Monogène,et lorsqu'on dit simplement qu'il est source de la divinité, alors qu'il est seulement source du Fils. [Objection :] Et si quelqu'un *nous accuse pour la même raison*, en disant que *même nous, nous n'interprétons pas sans complément qui définisse, la parole que le Père est simplement seule source de la divinité ? Car il n'est certes pas seule source de sa propre divinité, mais seulement source de la divinité qui jaillit de lui*, voilà ce qu'on a à répondre : [Solution :] il n'y a pas du tout lieu ici de penser à la divinité du Père. Car le Père est appelé source de la divinité et la source se rapporte à ce qui est issu de la source ; elle ne se retourne pas vers elle-même. Par conséquent, la cohérence de la parole oblige à accepter que si c'était ajouté, ce serait superflu.

28. Ensuite, parmi les noms divins, on distingue ceux qui se réfèrent à l'essence et ceux qui se réfèrent à la personne. Lorsqu'on parle des noms qui se réfèrent à l'essence, on entend ceux qui appartiennent à chaque personne théarchique et aux trois Personnes ensemble. De tels noms sont exprimés au singulier et pas au pluriel. Par contre, par noms personnels, on entend tous ceux qui ne sont pas ainsi, mais, comme on l'a déjà dit[a], d'une manière différente. Parmi ces noms personnels, ceux auxquels est ajouté le mot «*seul*», se rapportent à une seule personne et il est impossible de les rapporter à plusieurs. Les noms auxquels on n'ajoute pas le mot «*seul*», ne se rapportent pas à une seule personne mais à plusieurs. Il est évident qu'on dit du Père seul qu'il est inengendré et le fait d'être inengendré ne se rattache à aucune autre personne. C'est aussi la même chose lorsqu'on dit le Père seul engendreur, le Fils seul être engendré et l'Esprit Saint seul être qui procède. Mais en ce qui concerne la personne causée ou le Paraclet, aucune personne ayant une piété saine n'ajouterait le mot «*seul*». En effet tu ne peux pas observer quelque part l'adjonction du mot «*seul*» ; il n'existe pas de place pour cela. Car le Fils est causé, et l'Esprit Saint aussi est causé. Le Fils est un Paraclet, selon ce que l'Apôtre dit[b], et le Seigneur veut que l'Esprit Saint soit un autre Paraclet[c]. Les noms de la source et de la cause que nous examinons maintenant sont parmi les noms divins et sont personnels. Ils ne sont pas exprimés pour les trois personnes. Par conséquent, la précision du «*seul*», leur a été attribuée de façon appropriée. Il est impossible que de tels noms appartiennent à plusieurs personnes. Que reste-t-il donc, sinon à croire qu'il est impossible d'attribuer le nom de source ou de cause à deux personnes et à croire nécessairement que la dénomination se rapporte à une personne théarchique et que ceux qui ne sont pas de la même opinion font la guerre contre eux-mêmes ? Si cela est vrai, de toute nécessité ni le Fils ni l'Esprit Saint ne doivent être considérés comme sources de la divinité, puisque le Père seul est nommé source de la divi-

28. a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 6-8. || b. cf. 1 Jn 2, 1 || c. cf. Jn 14, 16.

ἀπόφασιν, ὡς ὄντα τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν θεότητος τῆς τοῦ Υἱοῦ, μὴ μέντοι γε καὶ τοῦ Πνεύματος.

29. Ἔτι τούτου ὑποκειμένου καὶ ἀναιρεῖσθαι συμβαίνει τὴν τοῦ μακαρίου Διονυσίου τῶν λόγων ὑπόσχεσιν καὶ τἀναντία τοῖς φανεροῖς ἀξιοῦν. Ἔχει γὰρ οὕτως: Τὸν τῆς θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως λόγον συνεπτυγμένως πρότερον καὶ οὐ σφόδρα τελέως καὶ ὁλοσχερῶς παραδούς, ὕστερον ἐπηγγείλατο τὸν παντελῆ παραδώσειν, ὥστε εὐσύνοπτον τοῦτον εἶναι καὶ σαφῆ · καὶ μὴν καὶ ὅροις τισὶν ἀσφαλίσασθαι τὴν θεολογίαν, ὅπως ἂν ἐξῇ μηδενὶ καὶ παρ' ἑαυτοῦ λογίζεσθαι[a]. Ἐν μὲν οὖν τῇ συνεπτυγμένῃ διδασκαλίᾳ περὶ διακρίσεως τοιάδε φησί: «τὰ δὲ διακεκριμένα τὸ Πατρὸς ὑπερούσιον ὄνομα καὶ χρῆμα καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος οὐδεμιᾶς ἐν τούτοις ἀντιστροφῆς ἢ ὅλως κοινότητος ἐπεισαγομένης[b].» Ἐν τοίνυν τῷ βραχεῖ τούτῳ χωρίῳ τρεῖς τὸν ἀριθμὸν παραδέδωκε διακρίσεις, καὶ πάντα ἀλλήλων τὰ θεαρχικὰ διέκρινε πρόσωπα, εἰ καὶ μήπω τελέως τὸν περὶ τῆς διακρίσεως λόγον ἐξέθετο. Ὁ γὰρ Πατὴρ τὸν Υἱὸν γεννήσας, καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος διακρίνεται τοῦ μέν, ὡς ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντος, τοῦ δὲ Πνεύματος, ὡς μὴ τὸ γεννᾶν ἔχοντος. Οὐ μὴν ἀλλὰ μηδὲ τοῦ Πνεύματος ὄντος Υἱοῦ, οὐδεμία γὰρ οὐδ' ἐν τούτοις κοινότης, οὐδὲ ἀντιστροφή, οὐδὲ γὰρ ἐγεννήθη τὸ Πνεῦμα · καὶ τὴν τρίτην διάκρισιν καὶ σφόδρα ὑγιῶς ἔγνωμεν. Τοσαύτας μὲν τὰς διακρίσεις ἐν τῇ συνεπτυγμένῃ διδασκαλίᾳ μαθόντες ἔχομεν, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ ἴδωμεν τίς ὁ τοῦ λόγου σκοπὸς καὶ τί μὲν ὁ διδάσκαλος ἐπαγγέλλεται, τί δὲ ἡ νέα θεολογία βούλεται. Ἡ μὲν οὖν ἐπαγγελία τοιάδε: «χρὴ δὲ ὡς οἶμαι μᾶλλον ἀναλαβόντας ἡμᾶς τὸν παντελῆ τῆς θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ἐκθέσθαι τρόπον, ὅπως ἂν ἡμῖν εὐσύνοπτος ὁ πᾶς ἐγγένηται λόγος · τὸ μὲν ποικίλον ἅπαν καὶ ἀσαφὲς ἀπαναινόμενος, εὐδιακρίτως δὲ καὶ σαφῶς καὶ εὐτάκτως τὰ οἰκεῖα κατὰ δύναμιν ὁροθετῶν[c].» Ἡ μὲν οὖν ἐπαγγελία τοιαύτη. Ἃ δὲ ἐπαγγέλλεται, ταῦτα: «ἔστι δὲ καὶ διάκρισις ἐν ταῖς ὑπερουσίοις θεολογίαις, οὐχ ἣν ἔφην μόνον ὅτι καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἕνωσιν ἀμιγῶς ἵδρυται καὶ ἀσυγχύτως ἑκάστη τῶν ἐναρχικῶν ὑποστάσεων, ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας οὐκ ἀντιστρέφει πρὸς ἄλληλα, μόνη δὲ πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, οὐκ ὄντος Υἱοῦ τοῦ Πατρός, οὐδὲ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ φυλαττόντων δὲ τὰ οἰκεῖα τῶν ὕμνων εὐαγῶς ἑκάστη τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων[d].» Αὗται μὲν αἱ κατὰ τὴν ἄφθεγκτον ἕνωσίν τε καὶ ὕπαρξιν ἑνώσεις καὶ διακρίσεις.

29. 1 M *mg* : ἐπεξεργασία τοῦ ῥητοῦ τοῦ Διονυσίου σαφὴς καὶ ὑγιὴς ‖ 11 ὅλως *mg* V

29. a. cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 4. 1-6 ‖ b. Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 3, p. 125, 19-21 ‖ c. Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 4, 126, 3-7 ‖ d. Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2,5, p. 128, 8-13.

nité. Et si le Fils n'est pas source de la divinité, il est vain d'interpréter l'affirmation théologique de telle manière que le Père soit seule source de la divinité du Fils mais non pas aussi de l'Esprit.

29. De plus, cela étant posé, on annule en conséquence la promesse du bienheureux Denys et on prétend des choses contraires à l'évidence. Voici comment. Auparavant il avait transmis la parole de l'union et de la distinction en Dieu d'une façon brève et non pas parfaitement et pleinement. Dans la suite il a promis de la transmettre complètement, de sorte que la parole soit facile à comprendre et claire et que la théologie soit assurée par certaines définitions, afin qu'il ne soit permis à personne de penser de son propre fonds[a]. Voilà ce qu'il dit dans l'enseignement bref à propos de la distinction : «mais il existe aussi des noms distincts correspondant à des réalités distinctes, les uns et les autres également suressentiels : le Père, le Fils et le Saint-Esprit, car ces termes ne sont ni interchangeables ni communs[b].» Dans ce passage bref, il a donc transmis trois distinctions en nombre[1] et il a distingué toutes les personnes divines entre elles, même s'il n'avait pas exposé entièrement son propos sur la distinction. C'est ainsi que le Père, qui a engendré le Fils, est distingué du Fils et de l'Esprit ; l'un (le Fils) parce qu'il est engendré de lui, et l'Esprit parce qu'il n'a pas la capacité d'engendrer. Néanmoins l'Esprit n'est pas non plus Fils, car en eux il n'y a ni communauté, ni inversion car l'Esprit n'est pas engendré non plus. Et la troisième distinction, nous la connaissons fort sainement. Voilà les distinctions que nous avons apprises dans son enseignement bref. Dans l'autre nous allons voir quel est le but de son discours, ce que le docteur promet et ce que la nouvelle théologie désire. Voilà la promesse : «mais il importe, croyons-nous, de revenir en arrière pour mieux exposer toutes les sortes d'unité et de distinction en Dieu, afin que notre raisonnement soit parfaitement évident, qu'il ne laisse place ni à l'équivoque ni à l'obscurité, et que l'objet propre en soit défini autant que possible de façon précise, claire et méthodique[c].» C'était donc la promesse. Et voici le contenu de la promesse : «Dans les théologies de la suressence, la distinction ne consiste pas seulement, comme je l'ai dit, en ce que chacune des Personnes qui sont principes d'unité subsiste dans l'Unité même sans se confondre avec les autres et sans aucun mélange, mais en ceci également que les propriétés qui appartiennent à la suressentielle génération au sein de la divinité ne sont aucunement interchangeables. Dans la suressentielle divinité le Père seul est source, et le Fils n'est pas père, ni le Père fils ; à chacune des Personnes théarchiques convient l'inviolable privilège de ses louanges propres[d].» Voilà les unions et les distinctions selon l'inexprimable union et existence.

1. Les trois distinctions de la «distinction brève» : a) le Père n'est pas Fils ni Esprit, b) le Fils n'est pas Père ni Esprit, c) l'Esprit n'est pas Père ni Fils.

30. Εἰ τοίνυν κατὰ τὴν καινοφωνίαν ἐν τῇ διακρίσει ταύτῃ μόνην πηγὴν τῆς ὑπερουσίου θεότητος τὸν Πατέρα ἀξιούσῃ, ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ μόνον κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ οὐ τοῦ Πνεύματος διακρίνεται, κινδυνεύει τοσαύτας μόλις τὸν ἀριθμὸν ἡμῖν ἀναφύεσθαι διακρίσεις · καὶ τὰς αὐτὰς ἃς καὶ πρότερον εἰπὼν ἔφθη ἐν τῷ συντετμημένῳ λόγῳ · καὶ ἕπεται πολλαχόθεν τούτων ὑποκειμένων, τὴν τοῦ θεολόγου πρόθεσιν ἀναιρεῖσθαι. Οὐ μόνον γὰρ ὁ παντελὴς τῆς θείας διακρίσεως λόγος διερρύη, οὐδέν τι καινότερον ἐνταῦθα εἰσενεγκών, ἀλλὰ σχεδὸν καὶ ἅπερ ἐν τῷ συντετμημένῳ παραδέδωκε λόγῳ, τῆς ἐξηγήσεως ταύτης κρατούσης, οὐκ ἀναφαίνεται. Κἀκεῖ μὲν διὰ κυρίων ὀνομάτων προϊόντος τοῦ λόγου πάντα ἡμῖν κατέστη σαφῆ καὶ γνώριμα[a] · ἐνταῦθα δὲ τῶν καθόλου ληφθέντων ἀντὶ τῶν μερικῶν, ὡς ἡ ἐξήγησις βούλεται, καὶ τὸ θαρρεῖν ἡμῖν τί ποτε ὁ λόγος βούλεται, ἐπιλείπει · ἥ τε γὰρ πηγὴ ἀντὶ τοῦ Πατρὸς τοῖς ἐξηγουμένοις γίνεται, καὶ ἡ πηγαζομένη θεότης ἀντὶ τῆς υἱικῆς. Καὶ συμβαίνει τὴν μὲν προτέραν διδασκαλίαν τὸν τελεώτερον τῆς θείας διακρίσεως περιέχειν λόγον, πάντων τῶν θεαρχικῶν προσώπων διακριθέντων ἐκεῖ σαφῶς καὶ εὐτάκτως · ἣν δὲ ἐκεῖνος τελεωτάτην φησὶ καὶ σαφῆ καὶ εὔτακτον καὶ εὐσύνοπτον, ἀτιμωτάτην ἁπασῶν καὶ ἀσαφῆ δείκνυσθαι, οὐδαμῶς κατ' ἐλπίδας τελέως, οὐδὲ σαφῶς ἐνταῦθα τῶν θείων διακριθέντων προσώπων, ἀλλ' ἄτοπον. Χρὴ γὰρ τόν γε εἰς ἐξήγησιν μέλλοντα ἔρχεσθαι, εἰ καὶ μηδὲν ἕτερον, τὸν γοῦν τοῦ λόγου σκοπὸν πάσῃ τέχνῃ σῴζειν ἐπιχειρεῖν, ὡσὰν μὴ τὰ τῶν δημίων ποιῶν, ἰατρικὴν καὶ σφόδρα ἀναιδῶς περιφέρῃ στολήν.

ε **31.** Ἔτι τῆς συνεπτυγμένης διακρίσεως, τὸ μέν, Πατέρα τῶν θείων προσώπων παραδούσης ἡμῖν, τὸ δέ, Υἱόν, τὸ δέ, Πνεῦμα. Ὅσα γε ἐκ τούτων τῶν λόγων, οὐδέπω τοῦ Πνεύματος αἴτιος ὁ Πατὴρ ἀναφαίνεται · τοῦ μὲν γὰρ Υἱοῦ, καὶ πάνυ γε, τοῦτο καὶ τῆς κοινῆς ἀπαιτούσης ἐννοίας · τοῦ δὲ Πνεύματος πῶς; Εἴπερ μήτε Υἱὸς τὸ Πνεῦμα, μήτε μὴν τοῦτο Πατέρα ἔσχε ποτέ. Μαρτύριον δὲ τοῦ λόγου ὁ θεῖος Μάξιμος ἐν τῷ διαλόγῳ · φησὶ γὰρ «τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔχει Πατέρα, οὐδὲ γὰρ ἐγεννήθη[a].» Εἰ τοίνυν μήτε ἐν τῇ προτέρᾳ διακρίσει τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος αἴτιον ἔγνωμεν, μήτε μὴν ἐν τῇ τελεωτέρᾳ ταύτῃ ὡς ἡ μετέωρος ἐξήγησις βούλεται — οὐδὲ γὰρ οἴεται δεῖν τὴν γνώμην τὴν θεολογικὴν καὶ πρὸς τὸ Πνεῦμα διαβαίνειν, ἀλλὰ πρὸς μόνον τὸν Υἱόν[b] — οἴχεται ἡμῖν ὅσα γε ἐκ τούτων

30. 5 ἔφθην I

---

30. a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 26. 17-18 ‖ **31.** a. PSEUDO-MAXIME LE CONFESSEUR, *Dial. de Trin.* I, 19, PG 28, 1145C ‖ b. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 24. 8-9.

30. Si donc, selon cette nouvelle distinction, le Père est jugé être seule source de la divinité suressentielle, le Père se distingue seulement du Fils par la cause [propriété du Père] et le fait d'être issu de [propriété du Fils], et non pas de l'Esprit, ces distinctions risquent d'être aussi nombreuses que celles qu'il avait énumérées auparavant dans son discours bref et de leur être identiques. Et cela étant posé, il s'ensuit que la proposition du théologien est détruite. Non seulement la parole complète sur la distinction en Dieu qui est anéantie, sans apporter ici quelque chose de plus original, mais encore, si cette interprétation prévalait, ce qu'il a transmis dans la parole brève ne serait plus évident. Et là, dans la suite du raisonnement, avec des noms propres, il nous a tout rendu clair et facile à connaître[a]. Ici, par contre, selon ce que veut l'interprétation, ayant pris les noms généraux au lieu des noms particuliers, le courage même de demander ce que la parole signifie nous manque, car (les Latins) comprennent que la source est l'équivalent du Père et que la divinité qui fait jaillir est l'équivalent de la divinité du Fils. Et il arrive que le premier enseignement contienne un raisonnement plus parfait sur la distinction en Dieu, car là toutes les personnes théarchiques ont été distinguées de façon claire et méthodique. Et la distinction que celui-ci caractérise comme la plus parfaite, exposée de façon claire et méthodique et parfaitement évidente, se trouve être la plus indigne de toutes et la moins claire, les personnes divines ayant été distinguées sans aucun espoir de faire mieux faire perfectionner cette distinction. Mais c'est absurde. Celui qui s'avancera vers une interprétation devra au moins tenter par tous les moyens de sauver le but du discours afin de ne pas ressembler à celui qui porte sans honte les vêtements du médecin, alors qu'il agit comme un bourreau.

31. De plus, la distinction brève nous a transmis d'un côté le Père des personnes divines, de l'autre le Fils, de l'autre l'Esprit. Il en ressort que le Père n'apparaît nulle part comme cause de l'Esprit. Il l'est bien sûr du Fils ; c'est la raison commune qui le nécessite. Mais comment peut-il l'être de l'Esprit ? Si l'Esprit n'est pas Fils, il n'a jamais eu de Père. Voilà ce dont saint Maxime dans son dialogue[1] témoigne : «L'Esprit n'a pas de Père car il n'est pas engendré non plus[a].» Si donc, selon la première distinction, nous ne connaissons pas le Père comme cause de l'Esprit et si nous ne le faisons pas non plus selon la distinction plus parfaite, comme le veut l'interprétation en suspens — car elle ne croit pas non plus que l'affirmation théologique doive s'étendre aussi à l'Esprit, mais seulement au Fils[b] — ces raisonnements nous amènent à la conclu-

1. Sur l'attribution du présent dialogue à saint Maxime et la bibliographie correspondante cf. M. L. GATTI, *Massimo il Confessore. Saggio di bibliografia generale ragionata e contributi per une ricostruzione scientifica del suo pensiero metafisico e religioso*, Milan, 1987, pp. 91-92.

τῶν λόγων μὴ διακρίνεσθαι τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος, τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ, ἠγνοηκὸς δ' ἂν εἴη καὶ ὁ μακάριος Διονύσιος τὴν θεσπεσίαν τοῦ Κυρίου φωνήν, ἥ φησι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι · εἴπερ σπουδὴ μὲν ἐκείνῳ πασῶν ἡ μεγίστη, μηδεμίαν τῶν ἐν ταῖς γραφαῖς κειμένων ἑνώσεων ἢ διακρίσεων θείων παραλιπεῖν, ἀλλὰ τηρῆσαι ταῦτα ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα καὶ ἀπαράτρωτα[c] · καὶ μὴν καὶ τὸν παντελῆ τῆς ὑπερφυοῦς διακρίσεως παραδοῦναι λόγον[d] · ὁ δέ, δῆλός ἐστι παραλελοιπὼς τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν ἐπὶ τὸν Πατέρα ἀναφέρειν. Εἰ δὲ ταῦτα καὶ ἐννοεῖν κομιδῇ γε ἄγνωμον, ψεῦδος πᾶσα ἀνάγκη, εἴ τις ἀξιοίη ταύτην τὴν θεολογικὴν ἀπόφασιν, ἢ τῷ Πατρὶ μόνῳ τὸ πηγάζειν ἀπένειμε πρὸς τὸν Υἱὸν μόνον, καὶ οὐδαμῶς πρὸς τὸ Πνεῦμα ἀναφέρεσθαι. Εἰ δὲ καὶ τοῦτον τὸν τρόπον τὴν τοῦ λόγου πρόθεσιν ἀναιρεῖσθαι συμβαίνει, τὴν καινοτομίαν οὐδὲ οἶδα ποῦ στήσεται.

ϛ' **32.** Ἔτι τῆς ἐξηγήσεως τῆς ἐκείνων τηρουμένης, οὐδεμιᾷ περισωθήσεται μηχανῇ καὶ ταύτῃ γε ὅπερ ὁ θεολόγος βούλεται, λέγω δὴ τὸ φυλάσσειν ἑκάστην τῶν ὑποστάσεων τὴν ἑαυτῆς ἰδιότητα, ἕως ἂν τὸ μόνη πηγὴ θεότητος πρὸς τὸν Υἱὸν μόνον εἰρῆσθαι λέγωσι, καὶ οὐδαμῶς πρὸς τὸ Πνεῦμα · οὐ γὰρ ἐπὶ δύο τὸ ἕκαστον.

ζ' **33.** Εἰ δὲ τῆς ἐξηγήσεως τῆς ἐκείνων τὸ βέβαιον ἐχούσης, καὶ ταύτην γε τὴν ῥῆσιν ἀναιρεῖσθαι συμβαίνει, πᾶσα ἀνάγκη τὸ ὑγιὲς ἔχειν μεθ' ἑαυτῆς τὴν ἑρμηνείαν τὴν ἡμετέραν, σῴζουσάν τε τὸν τοῦ θεολόγου σκοπὸν καὶ τὰ προειρημένα ἄτοπα φεύγουσαν καὶ τὸν παντελῆ τῆς θείας διακρίσεως λόγον ἀποδιδοῦσαν καὶ πάντα τὰ θεαρχικὰ διακρίνουσαν πρόσωπα καὶ μὴ τὰς τρεῖς τὰς προαριθμημένας περιέχουσαν μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς ἑπτὰ τὰς πάσας συγκεφαλαιουμένας τὰς ὅλας ἔχειν ἐν ἑαυτῇ · οὕτω γὰρ καὶ ἡ ἐξ ἀρχῆς τοῦ λόγου περισωθήσεται πρόθεσις, τῶν τε προτέρων ἀναλαμβανομένων εὖ καὶ καλῶς, τῶν τε παραλελειμμένων ἀναφανέντων · ἐξ ὧν ὁ παντελὴς τῆς διακρίσεως τρόπος γνώριμος ἔσται · ἔχει γὰρ οὕτως :

α' **34.** Εἰ οὕτω μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ δηλαδὴ καὶ τοῦ Πνεύματος, τοῦ μέν, ὡς μόνος αὐτὸν γεννῶν, τοῦ δέ, ὡς μόνος αὐτοῦ προβολεύς, πρῶτον μὲν οὐ κατὰ τὸ γεννᾶν μόνον τὸν Πατέρα διακρινοῦμεν τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ εἴρηται, ἀλλ' ἤδη καὶ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ.

β' **35.** Ἔπειτα ἐπειδὴ μόνη πηγὴ καὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Πατήρ, καὶ κατὰ τὸ προβάλλειν διαστήσομεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὡς μὴ

33. 6-7 προαπηριθμημένας I, P, S ‖ **34.** 1 in mg α *om.* A ‖ **35.** 1 in mg β *om.* A

sion que le Père ne se distingue pas de l'Esprit selon la cause et le fait d'être issu de. Il paraît que le bienheureux Denys ignorait la divine voix du Seigneur lorsque celui-ci dit que l'Esprit Saint procède du Père. Sa préoccupation la plus grande était de n'omettre aucune union ou distinction qu'on peut trouver dans les Écritures, mais de les maintenir sans les augmenter ni les diminuer ni sans les altérer[c], et en plus de transmettre pleinement ce qui est dit de la distinction transcendante[d]. Cependant lui, il est évident qu'il aurait omis de rattacher l'existence de l'Esprit au Père ! S'il est complètement irréfléchi même d'envisager tout cela, de toute nécessité on a affaire à un mensonge lorsque quelqu'un soutient cette affirmation théologique qui a accordé le fait d'être source au Père seul, envers le Fils seul et sans se rapporter aucunement à l'Esprit. Et s'il arrive que l'exposé de l'argument soit annulé aussi sur ce point, je ne sais pas où la nouveauté va pouvoir se fonder.

32. De plus, si on garde leur interprétation, on ne sauvera en aucune manière — et surtout pas celle-là — ce que veut le théologien, à savoir que chacune des hypostases garde sa propriété propre, tant qu'ils affirment que l'unique source de la divinité s'applique seulement au Fils seul, mais aucunement à l'Esprit. Car ce qui s'applique à chacune des hypostases ne peut pas s'appliquer à deux d'entre elles.

33. Et si, leur interprétation étant solide, il arrive que cette proposition précise soit anéantie, de toute nécessité notre interprétation maintient elle-même la santé [de la foi], afin de sauver l'objectif du théologien, de chasser les absurdités précédemment dites, de restituer toute raison de distinction divine, de distinguer toutes les personnes théarchiques et non seulement de contenir les trois distinctions comptées auparavant mais encore d'en récapituler sept en tout. Voilà comment la proposition originelle du discours sera sauvée, tout en maintenant bien ce qui a été reçu auparavant et en dévoilant ce qui avait été omis. C'est ainsi que toute sorte de distinction en Dieu sera connue. Car voici ce qu'il en est.

34. Si le Père est ainsi seule source de la divinité suressentielle, c'est-à-dire du Fils et de l'Esprit, de l'un comme son seul engendreur et de l'autre comme son seul émetteur, tout d'abord nous ne distinguons pas le Père et l'Esprit seulement par le fait d'engendrer, ce qu'on avait dit, mais encore selon la cause et le fait d'être issu de.

35. Ensuite, puisque le Père est seule source de l'Esprit, nous allons distinguer le Père et le Fils selon la capacité d'émettre, car le Fils ne pos-

---

c. cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 2. 14-16 ‖ d. cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 2. 22-23; 3. 5; 7. 4-5; 19, 13.

τὴν ἰδιότητα ταύτην καὶ τοῦ Υἱοῦ κεκτημένου · τριῶν δὲ μόνων ὄντων τῶν θείων προσώπων, καὶ τοῦ Πατρὸς μόνου τὴν αἰτίαν καὶ τὴν πηγὴν τῆς θεότητος μεθ' ἑαυτοῦ ἔχοντος, πᾶσα ἀνάγκη τὸν Πατέρα καὶ μόνον ἀγέννητον εἶναι, δηλονότι ἀναίτιον. Εἰ γὰρ οὐκ ἀναίτιος ὁ Πατήρ, ἀλλ' ἐξ αἰτίας, ἢ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ τοῦ Πνεύματος ἢ ἐξ ἄλλου τινὸς εἴη γ' ἄν. Ἀλλ' ἐκ μὲν τοῦ Υἱοῦ ἢ τοῦ Πνεύματος, ἄτοπον · οὐ γὰρ ἂν εἶεν τὰ αὐτὰ ἀλλήλων, καὶ αἰτιατὰ καὶ αἴτια. Ἀλλ' οὐδ' ἐξ ἄλλου · οὕτω γὰρ οὐ τρία τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα, οὐδὲ Τριὰς ὁ Θεός · οὐδεμὴν μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ · κἀκεῖνο γὰρ πηγὴ θεότητος πολλῷ δικαιότερον ἐξ οὗ ὁ Πατήρ, ἀλλ' οὐδ' ἐξ ἑαυτοῦ εἴη ἄν · συμβήσεται γὰρ αὐτὸ ἑαυτοῦ καὶ αἰτιατὸν καὶ αἴτιον εἶναι. Εἰ δὲ ταῦτα ἄτοπα, πᾶσα ἀνάγκη τὴν μόνην πηγὴν τῆς θεότητος, καὶ ἀναίτιον, δηλονότι ἀγέννητον εἶναι, καὶ κατὰ τὴν ἀγεννησίαν, καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος διακρίνεσθαι.

36. Ταῦτα δὲ ἐν τῇ συνεπτυγμένῃ διακρίσει χώραν οὐκ εἶχεν · ὅτι μηδὲ εἴρηκεν ἐκεῖ ἢ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα, ἢ τὸν αὐτὸν γοῦν πηγὴν τοῦ Πνεύματος · οὐδ' ἐξ ἀνάγκης ταῦτα γε εἵπετο, ἀπὸ τοῦ τὸν μέν, εἶναι Πατέρα · τὸν δέ, Υἱόν · τὸ δέ, Πνεῦμα, ὡς ἀνωτέρω σαφῶς ἐδείξαμεν. Οὐκοῦν τεττάρων καὶ ἑτέρων τρόπων διακρίσεων θείων ἐκ τῆς θεολογίας ταύτης ἀναφανέντων, τριῶν τῶν προτέρων οὐσῶν, ἑπτὰ τὰς πάσας ἀριθμεῖσθαι συμβαίνει, καὶ πάσας ἔχειν μεθ' ἑαυτοῦ τὸν παντελῆ τοῦτον τῆς θείας διακρίσεως λόγον, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ἐπηγγειλάμεθα δείξειν[a]. Εἰ δέ τις καὶ τὴν ἡμετέραν φύσιν ἐνθυμηθείη, ἣν ἀνειληφὼς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ ταύτῃ Πατρὸς καὶ Πνεύματος διακέκριται, οὐδὲ γὰρ οὐδὲ ταύτην τὴν διάκρισιν οἱ μακάριοι παρῆλθον σιγῇ διὰ τὴν ἐκ τῶν Γραφῶν ἀνάγκην καὶ τὸν παντελῆ τῆς ὑπερφυοῦς διακρίσεως λόγον · αὐξήσει μὲν τὸν τῆς θείας διαιρέσεως ἀριθμόν, συμβαίνοντα δὲ καὶ ἡμῖν ἐρεῖ καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Πνεύματος. Θεογονίαν δὲ ἐνταῦθα προσείρηκε τὴν γέννησιν καὶ τὴν προβολήν · ὧν ὅροι τῆς μὲν γεννήσεως, τό τε γεννῶν καὶ γεννώμενον, τῆς δὲ προβολῆς, τὸ προβάλλον καὶ προβαλλόμενον, ἃ πρὸς ἄλληλα ἀντιστρέφειν, παγχάλεπον · οὔτε γὰρ τὸ γεννῶν πρὸς τὸ γεννώμενον μετασταίη ἄν, οὔτε πρὸς τὸ προβαλλόμενον τὸ προβάλλον[b].

5 τῆς *om.* I ‖ 7-8 ἢ ἐξ ἄλλου ... Πνεύματος *mg* P ‖ **36.** 18 τὸ προβαλλόμενον S

---

36. a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 29 ‖ b. BARLAAM, *Traité* B, II, 15, 175-181 et II, 24, 293-295, p. 278 et 286.

sède pas aussi cette propriété. Si les personnes divines sont seulement trois et si le Père possède seul la cause et la source de la divinité, de toute nécessité le Père sera aussi seul inengendré, c'est-à-dire sans cause. Et si le Père n'était pas sans cause, mais était issu d'une cause, il le serait soit du Fils, soit de l'Esprit, soit de quelque chose d'autre. Mais s'il était issu du Fils ou de l'Esprit, ce serait absurde. Car les mêmes personnes ne pourraient pas être pour elles-mêmes et causées et causes. Il est également impossible de considérer que le Père soit issu de quelqu'un d'autre. Car ainsi les personnes théarchiques ne seraient pas trois et Dieu ne serait pas non plus Trinité, ni même le Père seule source de la divinité, car il serait beaucoup plus juste que cette autre [personne ou chose] dont le Père serait issu, fût source de la divinité. Mais cette autre [personne ou chose] ne serait pas issue d'elle-même ; car il lui arriverait d'être à la fois causée par elle-même et cause d'elle-même. Si tout cela est absurde, de toute nécessité il faudra également que la seule source de la divinité soit sans cause, c'est-à-dire inengendrée, et il faudra la distinguer du Fils et de l'Esprit par rapport au fait d'être inengendré.

36. La distinction brève ne comportait pas cela. Car le Père n'était pas mentionné comme seule source de la divinité, ou seule source de l'Esprit. Et cela bien sûr ne résulte pas nécessairement du fait que l'un c'est le Père, l'autre le Fils, l'autre l'Esprit, comme on vient de le montrer plus haut. C'est ainsi que cette théologie révèle encore quatre sortes de distinctions divines. Avant, il y en avait trois et maintenant elles sont en tout sept[1]. Toutes les sortes de distinction divines sont comprises, selon ce que nous avions dès le début promis de démontrer[a]. Et si l'on se souvient aussi de notre nature que le Verbe de Dieu a assumée, c'est également à partir de celle-ci qu'Il est distingué du Père et de l'Esprit. Et les bienheureux (Denys et Hiérothée) n'avaient pas non plus passé cette distinction sous silence parce que c'est une contrainte des Écritures et à cause de leur promesse d'exposer toute sorte de distinction surnaturelle. Denys va augmenter le nombre de distinctions en Dieu, et il dira ce qui s'accorde avec nous aussi et avec l'enseignement de l'Esprit. Ici il a dénommé l'engendrement et l'émission «génération au sein de la divinité». Par conséquent, les termes de l'engendrement sont «l'engendreur» et «l'engendré» et ceux de l'émission sont «l'émetteur» et «l'émis». Et il est tout à fait inadmissible de les mélanger. Car l'engendreur ne pourrait pas se changer en engendré, ni l'émis en émetteur[b].

---

1. Les sept distinctions en Dieu selon l'analyse de Nil Cabasilas sur la théologie de Pseudo-Denys sont les suivantes: «le Père», «le Fils», «le Saint-Esprit» (distinction brève), «l'engendreur», «l'engendré», «l'émetteur», «l'émis» (distinction parfaite).

37. Θορυβείτω δὲ μηδείς, εἰ καὶ τὴν προβολὴν θεογονίαν φαμέν · τὸ γὰρ γόνιμον, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ πηγαῖον καὶ τὸ αἴτιον, καὶ πρὸς τὸ Πνεῦμα τὴν ἀναφορὰν ἔχει. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Διονύσιος ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ: «ὡς Τριάδα τὸν Θεὸν ἱερῶς ὑμνοῦμεν, δηλονότι διὰ τὴν τρισυπόστατον τῆς ὑπερουσίου γονιμότητος ἔκφανσιν, ἐξ ἧς πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται[a].» Εἰ δὲ τὸ γόνιμον πρὸς τὸν Υἱὸν μόνον καὶ οὐ πρὸς τὸ Πνεῦμα ἀναφέρεται, οὐ Τριὰς ὁ Θεὸς ἀλλὰ δυάς· ἀλλ' ὁ θεολόγος διὰ τὸ γόνιμον, «Τριάδα» τὸν Θεὸν εἴρηκε. Καὶ μὴν καὶ κατ' αὐτοὺς εἰπεῖν, ἐπεὶ τὸ τῆς θεογονίας ὄνομα κυρίως ἐνταῦθα τὸν Πατέρα βούλεται, ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐ τὸν Υἱὸν μόνον ἀλλὰ καὶ τὸ Πνεῦμα φαμέν, καὶ πρὸ ἡμῶν αὐτὸς ὁ Θεὸς καὶ Λόγος, οὕτως οὐδὲν κωλύει ἐκ τῆς θεογονίας καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι λέγειν, ὥσπερ δὴ καὶ τὸν Υἱόν, μενούσης ἀναγκαίως τῆς τῶν τρόπων διαφορᾶς. Τὸ δὲ οὐκ ὄντος Υἱοῦ τοῦ Πατρός, οὐδὲ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ, σαφηνείας καὶ ὑποδείγματος χάριν εἴρηται, ἵνα καὶ πρὸς τὰς λοιπὰς τῶν διακρίσεων παραπλησίως τηρήσῃς τὸν λόγον · ἃ τίς οὐκ ἂν ἐπαινέσειε, τῶν μετ' εὐσεβείας ζῆν ἐθελόντων! καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τὸ πρῶτον.

38. [Λύσις πρὸς τὸ δεύτερον:] Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον ἐκ τῶν εἰρημένων α οὐκ ἐργώδης ἡ λύσις. Εἰ γὰρ δέδεικται ὡς πᾶσα ἀνάγκη καὶ πρὸς τὸ Πνεῦμα ἀναφέρεσθαι τὸν Πατέρα ὡς μόνην πηγὴν θεότητος, καὶ ὡς εἰ μὴ τοῦτο εἴη, ὅ τε παντελὴς τῆς θείας διακρίσεως διεῤῥύη λόγος, καὶ οὐδὲ ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ διακρίνεται παρὰ τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων, καὶ ὅτι καὶ κατὰ τὸ προβάλλειν, καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁ Πατὴρ διίσταται, ὥσπερ καὶ κατὰ τὸ γεννᾶν ἀμφοτέρων, καὶ ὅτιπερ ἡ πηγὴ καὶ τὸ αἴτιον ἐπὶ τῆς θεολογίας δυοῖν εἶναι προσώποιν ἀδύνατον, μάταιον ἀξιοῦν, οὕτω μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα νομίζειν, ὡς Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁμοῦ μόνον πηγὴν αὐτὸν οἴεσθαι · ἑκατέρου δὲ οὐ μόνον, ἀλλὰ τοῦ μέν, μόνον, σὺν τῷ Υἱῷ δὲ τοῦ Πνεύματος.

β' **39.** Ἔτι ὥσπερ ἀδύνατον τὸ "μόνος ὁ ἄνθρωπος ζῷον" εἰς ταὐτὸν ἐλθεῖν τῷ "μόνος ὁ ἄνθρωπος ζῷον γελαστικόν"[a] διὰ τὸ ἐκεῖνο μὲν ἀεὶ ψεῦδος εἶναι, τοῦτο δὲ ἀεὶ ἀληθές, οὕτως ἀδύνατον ἀντὶ τοῦ "μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ" ἐξακούειν τὸ "μόνη πηγὴ θεότητος τῶν δύο προσώπων ὁμοῦ" διὰ τὸ ἐκεῖνο μὲν ἁπλῶς

37. 1 M *mg* : ἡ προβολὴ ὅτι θεογονία

---

37. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 1, 4, p. 113, 1-2 ; cf. Eph 3, 15 || **39.** a. Cf. JEAN DAMASCENE, *Dialect.*, 14, 13-15.

37. Et que personne ne se trouble si l'on caractérise l'émission comme génération au sein de la divinité. Car la génération, comme d'ailleurs la dignité d'être issu de la source et de la cause, se réfèrent aussi à l'Esprit. Car le divin Denys écrit dans le même traité : «nous louons saintement Dieu comme Trinité, à cause de la manifestation en trois hypostases de la génération suressentielle, d'où toute paternité au ciel et sur la terre reçoit son être et son nom[a].» Et si la génération se rattachait seulement au Fils et non à l'Esprit, Dieu ne serait plus Trinité mais dualité. Mais le théologien a appellé Dieu «Trinité» à cause de la génération. Et même si l'on parle comme eux, puisqu'ici la génération au sein de la divinité évoque principalement le Père, de même que nous disons qu'est issu du Père non seulement le Fils mais aussi l'Esprit et qu'avant nous c'est Dieu le Verbe Lui-même qui le dit, de même il n'y a aucun obstacle à professer que l'Esprit est issu de la génération au sein de la divinité, comme d'ailleurs le Fils en est aussi issu, tout en sauvegardant la différence des modes [dont l'un et l'autre l'est]. Et la précision que le Père n'est pas Fils, ni le Fils Père a servi d'exemple pour rendre la parole claire, afin de maintenir presque semblablement le raisonnement pour les autres distinctions. Qui, voulant vivre selon la piété, n'approuverait pas cela ? Voilà ce qu'on avait à répondre à la première objection.

Solution pour la deuxième objection :
Le Père est-il seule source des deux Personnes ensemble ?

38. En ce qui concerne la deuxième objection, après ce qu'on vient de développer, la solution n'est pas difficile. En vérité, s'il a été démontré que le fait pour le Père d'être seule source de la divinité se rapporte aussi à l'Esprit, et si cela n'a pas de valeur, toute raison de distinction en Dieu se détruit et les successeurs des apôtres ne distinguent plus le Père du Fils par le fait [pour le premier] d'être cause et [pour le second d'être] issu de [lui]. Et le Père se sépare et du Fils et de l'Esprit par le fait d'émettre, de la même façon qu'il se sépare des deux personnes ensemble par le fait d'engendrer. Il est impossible que la source et la cause dans la *Théologie* appartiennent à deux personnes. Il est donc vain de prétendre croire le Père seule source de la divinité de façon que Lui seul soit la source du Fils et de l'Esprit ensemble, sans qu'il soit Lui seul la source de chacun d'eux, mais en étant pour l'un [le Fils] seule source, alors que pour l'Esprit il le serait avec le Fils.

39. En outre, voilà un exemple : il est impossible de lier la phrase : «seul l'homme est animal» à la phrase : «seul l'homme est animal apte à rire»[a], parce que l'une est toujours mensonge et l'autre toujours vérité. De la même façon il est impossible au lieu de la phrase : «le Père est

εἰρῆσθαι, καὶ τὸ πηγάζειν ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ ἀφαιρεῖν, ὅπερ Λατίνοις ψεῦδος δοκεῖ · τοῦτο δὲ οὐχ ἁπλῶς. Ἀλλὰ πῶς εἰρημένον καὶ τῷ Υἱῷ τὴν πηγὴν διδόναι, ὅπερ αὐτοῖς τὸ κεφάλαιον τῆς σπουδῆς; Εἰ δὲ ἀμήχανον τοῦτο ἀντ' ἐκείνου λαβεῖν, οὐκ ἄρα Λατῖνοι τοῖς δόγμασι τῶν ἀποστόλων ἁρμόζειν ἔγνωσαν ἑαυτούς, οὐδὲ τῇ κοινῇ τοῦ λόγου χρήσει καὶ τοῖς κανόσι τῶν διαλεκτικῶν, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν κανόνα πρὸς ἑαυτοὺς βιάζεσθαι.

γʹ **40.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, εἰ μόνη τοιάδε πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, ἕπεται πᾶσα ἀνάγκη οὐ μόνην πηγὴν θεότητος ἁπλῶς αὐτὸν οἴεσθαι · ἐπεὶ καὶ διὰ τὸ εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον ζῷον γελαστικὸν ἕπεται λέγειν καὶ οὐ μόνον ζῷον αὐτόν. Ἂν τοίνυν τὸ μὲν μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, ἀντὶ τοῦ μόνη τοιάδε λαμβάνειν ἐξῇ, τούτῳ δὲ ἕπεται οὐ μόνην πηγὴν θεότητος αὐτὸν οἴεσθαι, κινδυνεύει τὴν μόνην πηγὴν τῆς θεότητος οὐ μόνην λέγειν πηγὴν θεότητος. Ἀλλὰ τοῦτό ἐστι πάντα ὁμοῦ μιγνύναι χρήματα · καὶ τὸ εἶναι τοῦ μὴ εἶναι μὴ διενηνοχέναι νομίζειν. Οὕτω Λατῖνοι πάντα ῥᾳδίως καὶ ἀπὸ γλώσσης ἀναπεπταμένης ἐφθέγξαντο.

δʹ **41.** Ἔτι τὸ πολυθρύλητον καὶ ὃ πάσῃ μηχανῇ πειρῶνται φεύγειν Λατῖνοι περιίσταται τούτοις ἐξ ὑπογείου τῆς ἐξηγήσεως ταύτης παρρησιασαμένης. Εἰ γὰρ οὕτω μόνη πηγὴ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁ Πατήρ, ὡς ἀμφοτέρων *συνημμένως* ὁμοῦ, μὴ μέντοι γε καὶ ἑκατέρου, καὶ ἡ τοῦ μόνος προσθήκη πρὸς τὸν Υἱὸν τὴν ἀντιδιαστολὴν ἔχει, πηγῆς μὲν καὶ αὐτοῦ οὔσης μὴ μέντοι γε ἀμφοτέρων, ἀλλὰ τοῦ Πνεύματος μόνον, ἐξ ἀνάγκης δύο πηγαὶ θεότητος ἐκ τῶν λόγων τούτων ἀνίσχουσι, τοσοῦτον ἕτεραι ἀλλήλων τῷ ἀριθμῷ, ὡς καὶ τὴν μίαν πρὸς τὴν ἑτέραν σαφῶς ἀντιδιαστέλλεσθαι.

εʹ **42.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, τὸ οὕτω τὴν θεολογικὴν ἀπόφασιν ἑρμηνεύειν, οὐδὲν ἄλλο λεγόντων ἐστὶν ἢ ὅτι ὁ μὲν Πατὴρ μόνος, ἀρχὴ τοῦ Υἱοῦ, τοῦ δὲ Πνεύματος, ὁ Πατὴρ ἅμα καὶ ὁ Υἱός. Τοῦτο δὲ κἀκεῖνο, ὡς ἐδείξαμεν[a], διαφόρους ἀρχὰς καὶ Θωμᾶς καλεῖ ἐν κεφαλαίῳ τοῦ τετάρτου βιβλίου τοῦ κατὰ Ἑλλήνων[b]. Εἰ δὲ διάφοροι ταῦτα ἀρχαί, καὶ ἡ διαφορὰ προσωπική τέ ἐστι καὶ ἐν ὑποστάσεσι διαφόροις, πάντως ἄλλη καὶ ἄλλη ἀρχή, οὐ τῷ λόγῳ ἀλλὰ σαφῶς τῷ πράγματι. Εἰ δὲ τὸν τρόπον τοῦτον ἄλλη καὶ ἄλλη, πῶς οὐ καὶ δύο γένοιντ' ἂν ἐκ τῶν λόγων τούτων ἀρχαί; Εἰ δὲ φεύγοντες

42. 3 ὁ *ant.* Υἱός *om.* I

---

42. 4 M *mg* : Θωμᾶς διαφορους ἀρχὰς λέγων

---

42. a. Nil Cabasilas, *Discours* I, 23. 4-9 ‖ b. Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, *25. 10 (= Ms Vat.gr. 616, f.221*v*).*

seule source de la divinité», d'entendre la phrase : «il est seule source de la divinité des deux Personnes ensemble». Parce que la première a été dite de manière absolue, afin de séparer du Fils le fait d'être source — ce qui, selon les Latins, est un mensonge, — alors que la deuxième n'a pas été dite de manière absolue. Et donc, comment pourrait-on attribuer également au Fils la qualité de la source ? Voilà leur première préoccupation. Et s'il est impossible de prendre une phrase au lieu de l'autre, les Latins, par conséquent, ne se reconnaissent pas unis à l'enseignement apostolique, ni à l'utilisation commune de la raison et aux règles dialectiques, mais plutôt forcent la règle vers leur propre interprétation.

40. Et sans compter cela, si le Père est cette seule source de la divinité, il s'ensuit de toute nécessité qu'il ne faut pas le considérer simplement comme seule source de la divinité. Parce que, par exemple, lorsqu'on dit que l'homme est seul animal apte à rire, il s'ensuit qu'il n'est pas le seul animal. Si donc la phrase *«être seule source de la divinité»* acquiert une interprétation pareille, il s'ensuit qu'on ne croit pas à une seule source de la divinité et qu'on risque d'arriver à la conclusion que la seule source de la divinité n'est pas seule source de la divinité. Et cela signifie qu'on mélange toutes les choses, jusqu'à croire que l'être n'est pas différent du non-être. Voilà comment les Latins parlent avec facilité et imprudence.

41. En outre, l'argument fameux que les Latins essayent par tous les moyens d'éviter se retourne contre eux de manière souterraine, tant que cette exégèse est manifeste. Si le Père est la seule source du Fils et de l'Esprit d'une telle manière, en tant qu'uni aux deux personnes à la fois, il n'est certainement pas source de chacun ; et l'adjonction du mot *«seul»* entraîne vers le Fils la distinction par opposition ; Lui aussi est source, certainement pas des deux Personnes mais de l'Esprit seul. Par conséquent, d'après ces paroles, jaillissent nécessairement deux sources de la divinité. Elles sont en nombre tellement différentes entre elles, que l'une se distingue clairement par opposition avec l'autre.

42. Et cela mis à part, une telle interprétation de l'affirmation théologique ne fait rien d'autre qu'attester que seul le Père est principe du Fils, alors que l'on considère que le Père et le Fils ensemble sont principe de l'Esprit. L'un et l'autre, on l'a déjà montré[a], Thomas, dans un chapitre du quatrième livre *Contre les Gentils*, les appelle principes différents[b]. Et si ces principes sont différents et si la différence est personnelle et se trouve dans des hypostases différentes, alors un principe est une chose et l'autre en est une autre, non pas en parole mais sans aucun doute dans la réalité. Et si de cette manière un principe est une chose et l'autre une autre, comment ces paroles n'enrêneraient-elles pas deux principes ? Et

τὰς δύο ἀρχάς, μὴ πρὸς τὸν Υἱὸν λέγοιεν τὸν προσδιορισμὸν ἀντιδιαιρεῖσθαι, εἰπάτωσαν ποῦ · οὐ γὰρ δὴ πρὸς τὸ Πνεῦμα ἐροῦσι, περίεργον γὰρ τὸ μόνος, μηδαμῶς μηδὲ παρ' αὐτοῖς ὄντος πηγῆς τοῦ Πνεύματος· οὐκοῦν λείπεται μάτην εἰρῆσθαι τὸ πρόσρημα. Ἀλλ' ἡμῖν γε οὐ ταῦτα συμβαίνει, μόνην πηγὴν τοῦ Υἱοῦ καὶ μόνην τοῦ Πνεύματος τὸν Πατέρα ἡγουμένοις · τό τε γὰρ ἓν αἴτιον καὶ μία τῷ ἀριθμῷ πηγὴ τηρεῖται σαφέστατα, τὴν Πατρικὴν μόνην ἐνθυμουμένοις ὑπόστασιν, καὶ ὁ τοῦ μόνος προσδιορισμὸς οὐ μάτην εἰρῆσθαι δοκεῖ, μόνη γὰρ πηγὴ τοῦ Υἱοῦ ὁ Πατήρ, οὐ γὰρ δὴ καὶ τὸ Πνεῦμα, καὶ μόνη πηγὴ τοῦ Πνεύματος, οὐ γὰρ δὴ καὶ ὁ Υἱός.

ς'. **43.** Ἔτι καὶ Θωμᾶς πρὸς τὴν ἐξήγησιν ταύτην οὐ πρᾴως οἴσει ἀλλὰ σχετλιάσει καὶ βοήσει καὶ δυσχερανεῖ, περικοπτομένην ὁρῶν τὴν θεολογίαν τὴν αὐτοῦ, καὶ τὴν ἀρχὴν οὐδὲ εἰδέναι ὁμολογήσει τῆς ἑρμηνείας ταύτης τὸν τρόπον. Ἡ μὲν γὰρ ἐξήγησις οὐ τῇ πηγῇ καὶ τῷ ἐξ αὐτῆς διακρίνει τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν ἀλλὰ τῇ τοιᾷδε πηγῇ, διαιρεῖ τὰ πρόσωπα, τοῦ μὲν Πατρός, μόνης πηγῆς οὔσης ἀμφοτέρων ὁμοῦ, τοῦ δὲ Υἱοῦ, πηγῆς μέν, οὐ μέντοι γε τοιαύτης. Ἀλλὰ τὴν διάκρισιν ταύτην, ὡς ἑτέρα παρὰ τὴν προειρημένην κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, ἢ τῇ πηγῇ καὶ τῷ ἐξ αὐτῆς διαιρεῖ τὰ πρόσωπα, οὐδὲ ἔστιν ὃς ἀγνοεῖ. Τοῦτο δὲ οὐκ ἂν Θωμᾶς καταδέξαιτο ἐν εἰκοστῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ τοῦ κατὰ ἑλλήνων τετάρτου βιβλίου καὶ σφόδρα διατεινόμενος μηδὲ εἶναι διάκρισιν ἑτέραν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἰ μὴ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ. Φησὶ γὰρ πρὸς ἄλληλα τὰ θεῖα πρόσωπα διακρίνεσθαι τῇ «τῶν πρός τι μόνον ἀντιθέσει[a].» Καὶ πάλιν: «μὴ δύνασθαι τὰ θεῖα διακεκρίσθαι, εἰ μὴ τῇ κατ' αἰτίαν ἀναφορικῇ ἀντιθέσει[b].» Καὶ πάλιν: «ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς κατὰ τὴν ἑνότητα τῆς οὐσίας οὐ διακρίνονται, εἰ μὴ καθ' ὅσον οὗτος μέν ἐστι Πατήρ, ἐκεῖνος δὲ Υἱός[c].» Εἰ δὲ τῇ ἐξηγήσει ταύτῃ οὔθ' ἡμεῖς χαίρομεν οὔτε οἱ τῶν Λατίνων ἄκροι, παρὰ τίνος ἂν αὐτῇ τὸ συγκεχωρηκὸς γένοιτο;

ζ' **44.** Ἔτι, ὅτι γε οὐχ ἕστηκεν οὐδεὶς τῶν ἐξηγήσεων τρόπος, οἷς ἐκεῖνοι θαρροῦντες ἡμῖν ἐπίασιν, ἔξεστι καὶ δὴ συλλογίσασθαι · ἔχει γὰρ οὕτως: Εἰ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, καὶ ταύτῃ διακρίνεται τοῦ Υἱοῦ, εἴη ἂν πάντως οὐ πηγὴ θεότητος ὁ Υἱός · οὐκοῦν ἢ διὰ τὸ

43. 3 αὐτοῦ : αὑτοῦ S || **44.** 1 οἷς : αἷς I, S, P

43. a. THOMAS D'AQUIN, *C. Gent.* IV, 25. 7 (= Ms Vat. gr. 616, f. 220v) || b. ibid. || c. *ibid.* IV, 25. 13 (= Ms Vat. gr. 616, f. 222); cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 59. 9-12 ; BARLAAM, *Traité*, B, VI, 27, 264-267, p. 436 ; 35, 324-327, p. 442 ; *ibid.*, V, 29, 371-372, p. 408-410 ; *Traité*, A, VI, 1, 1-2, p. 588 ; *ibid.*, VII, 1, 10-14, p. 592 ; *ibid.*, VIII, 1, 1-6, p. 596.

1 Le mot ἄκρος qui signifie «le plus haut», «à l'extrémité» et que nous traduisons dans ce contexte comme «le plus distingué», est utilisé pour qualifier tantôt

s'ils veulent éviter les deux principes en disant que la précision ne distingue pas par opposition le Fils, qu'ils nous disent la Personne que cette distinction concerne. Ils ne diront pas l'Esprit. Le mot «*seul*» est superflu, car même chez eux l'Esprit n'est en aucun cas source. Il reste alors que l'adjonction a été proférée en vain. Mais en ce qui nous concerne, puisque nous croyons le Père seule source du Fils et seule source de l'Esprit, ces choses, bien sûr, n'arrivent pas. Puisqu'on évoque l'hypostase du Père seul, on sauvegarde parfaitement l'unicité de la cause et l'unicité en nombre de la source. Et la précision du mot «*seul*», on ne la profère pas en vain. Car le Père est seule source du Fils — et non pas, bien sûr, aussi l'Esprit — et seule source de l'Esprit — et non pas, bien sûr, aussi le Fils.

43. En outre, Thomas, face à cette interprétation, ne se comportera pas avec calme, mais il va s'irriter et crier, ne pouvant point supporter de voir sa théologie mutilée. Et d'abord il va confesser qu'il ne connaît pas cette sorte d'interprétation. Car l'interprétation (de Thomas) ne distingue pas le Père et le Fils selon la source et l'issu de, mais ce sont les personnes que cette expression "source" divise : le Père qui est la seule source des deux ensemble, et le Fils qui est source, mais pas source de cette façon. Mais personne n'ignore que, de toute nécessité, il s'agit d'une autre distinction que celle qui a été mentionnée plus haut, à savoir la division des personnes selon la source et ce qui est issu de celle-ci. Et cela Thomas ne l'accepte pas dans le vingt-cinquième chapitre du quatrième livre *Contre les Gentils*, en soutenant avec rigueur qu'il n'y a pas d'autre distinction entre le Père et le Fils, que la cause et l'issu de. Il dit que les personnes divines se distinguent entre elles «seulement par l'opposition du rapport avec[a].» Et encore : «Les (personnes) divines ne peuvent être distinctes que par le rapport de l'opposition selon la cause[b].» Et encore : «Le Père et le Fils ne se distinguent point selon l'unité de l'essence, mais seulement dans la mesure où l'un est Père et l'autre Fils[c].» Si nous ne sommes pas satisfaits de cette interprétation, ni nous, ni les plus distingués[1] parmi les Latins, alors qui pourrait l'approuver ?

Arguments et syllogismes.

44. En outre, voulant prouver qu'aucune de leurs interprétations, avec lesquelles ils ont le courage de nous attaquer, est valable, qu'il soit permis de raisonner aussi avec des syllogismes. Voilà : si le Père est seule source de la divinité et par celle-ci se distingue du Fils, le Fils ne sera absolument pas source de la divinité. Il en sera ainsi, soit parce qu'il

les théologiens latins («οἱ τῶν λατίνων ἄκροι»), comme c'est le cas ici ou en : Nil Cabasilas, *Discours* V, 41.4, et tantôt les théologiens grecs («οἱ τῶν θεολόγων ἄκροι»), comme en : Nil Cabasilas, *Discours* III, 23.14; 27.7; V, 20.15.

μὴ πηγάζειν τὴν θεότητα τὴν ἑαυτοῦ εἴη ἂν τοῦτο γε, ἢ διὰ τὸ μὴ πηγάζειν τὴν τοῦ Πατρὸς ἢ τὴν τοῦ Πνεύματος · ἑτέρου γὰρ προσώπου θεότητα οὐδὲ ἔστιν ἐπινοεῖν !

45. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *ὥσπερ ὁ Πατὴρ μόνη πηγὴ θεότητος εἴρηται, ὅτιπερ μόνος αἴτιος τῶν δύο ὁμοῦ, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς οὐ πηγὴ θεότητος, ὅτιπερ οὐχ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος ὁμοῦ, ἀλλὰ τοῦ Πνεύματος μόνον* ; [Λύσις:] Εἰς ταὐτὸ περιελθεῖν ἀνάγκη πάλιν τὸν λόγον. Διὰ γὰρ τὸ μὴ πηγάζειν ἑαυτὸν τὸν Υἱόν, οὐ πηγὴν αὐτὸν καλοῦσιν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος συνημμένως - τοῦ γὰρ Πνεύματος, καὶ ἐπιεικῶς πηγὴν αὐτὸν βούλονται - ἀλλὰ μὴν μὴ πηγὴν αὐτὸν θεότητος οἴεσθαι, ὅτιπερ οὐδὲ αἴτιος ἑαυτοῦ, μὴ σφόδρα γελοῖον ᾖ; τοῖς γὰρ ἐπὶ σκηνῆς μᾶλλον καὶ τοῖς σοφιζομένοις οὐ τοῖς θεολογοῦσι καὶ μάλα τὰ τοιαῦτα ἁρμόσει. Καὶ μήν, οὐδὲ ὁ Πατὴρ καθαρεύοι ἂν τοῦ τοιούτου προσρήματος - οὐδὲ γὰρ οὐδ' αὐτὸς αἴτιος ἑαυτοῦ - καὶ λέγοιτ' ἂν καὶ οὗτος εἰκότως τὸν τρόπον τοῦτον θεότητος οὐ πηγή. Οὐκοῦν ταύτῃ γε μᾶλλον ἂν ἁρμόσειε τῷ Υἱῷ, ἢ διαιρεθείη αὐτοῦ. Τοῦτο δὲ οὐ πρόκειται νῦν, ὁ γὰρ τοῦ λόγου σκοπός, καὶ σφόδρα τὴν διάκρισιν ἀπαιτεῖ. Ἄλλως τε τούτου δοθέντος, εἴη ἂν ὁ Πατὴρ καὶ μόνη πηγὴ διὰ τὴν θεολογικὴν γνώμην, καὶ μὴν καὶ οὐ πηγὴ διὰ τὴν θαυμαστὴν ταύτην ἐξήγησιν καὶ οὐ κυρίως ἑκάτερον !

46. Ἔτι καὶ ταύτῃ περιπίπτουσιν ἑαυτοῖς · ἐν γὰρ τῷ τρίτῳ τρόπῳ τῆς ἐξηγήσεως τῆς αὐτῶν, καὶ μόνον πηγὴν τὸν Πατέρα ἀξιοῦσιν, ὡς πηγάζοντα μόνον, μὴ μέντοι γε καὶ ἐκ πηγῆς ὄντα. Εἰ τοίνυν καὶ μόνον πηγή, καὶ πάλιν οὐ πηγή, ὅτιπερ οὐδὲ ἔστιν αἴτιος ἑαυτοῦ, εἴη ἂν ὁ Πατὴρ καὶ μόνον πηγὴ καὶ πάλιν οὐ μόνον πηγή. Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, κινδυνεύσει καὶ ἁπλῶς τὸ αἴτιον ἐκ τοῦ μέσου γενέσθαι, ὅτι γε οὐδὲν αἴτιον ἑαυτοῦ. Καὶ μὴν τὸ λέγειν τὸν Πατέρα μὴ πηγὴν ὅτιπερ οὐ πηγάζει ἑαυτόν, λέγειν ἐστὶν αὐτὸν μὴ Πατέρα, ὅτι μὴ γεγέννηκεν ἑαυτόν · καὶ μὴν καὶ μὴ προβολέα, οὐδὲ γὰρ προὔβαλεν ἑαυτόν. Εἰ δὲ καὶ ἀληθές ἐστι λέγειν ὅτι οὐκ ἔστιν ὁ Πατὴρ Θεὸς ἑαυτοῦ, εἴη ἂν ταύτῃ γε καὶ οὐ Θεός, τῆς ἀκολουθίας τοῦ λόγου, τὰ τοιαῦτα ἀπαιτούσης. Οὐκοῦν τὸ πρῶτον αἴτιον εἴη ἂν καὶ Πατὴρ καὶ οὐ Πατήρ · καὶ προβολεὺς καὶ οὐ προβολεύς · καὶ Θεὸς καὶ οὐ Θεός. Καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ ἴσον ἂν λέγοιτο. Εἰ γὰρ οὐ πηγὴ ὁ Πατήρ, ὅτι γε οὐδαμῶς ἑαυτοῦ πηγή, οὐδὲ ὁ Υἱὸς πηγα-

46. 2 αὐτῶν : αὐτῶν codd.

1. Nous rappelons que, toujours selon Nil, les deux interprétations précédentes que les Latins ont données à la phrase : «le Père seule source de la divinité», étaient que le Père seul est source du Fils (Nil Cabasilas, *Discours* II, 24. 3-8; II, 25-37) et que le Père est seule source des deux Personnes ensemble (*ibid.*

n'est pas source de sa propre divinité, soit parce qu'il n'est pas la source de la divinité du Père ou de l'Esprit. Et il n'est pas permis d'inventer la divinité d'une autre personne !

45. [Objection :] Et s'ils répondent que *de même que le Père est appelé seule source de la divinité parce qu'il est Lui seul cause des deux ensemble ; ainsi le Fils n'est-il pas source de la divinité parce qu'il n'est pas cause de lui-même et de l'Esprit ensemble, mais seulement de l'Esprit ?* [Solution :] Il est de nouveau nécessaire de revenir aux mêmes points. [Les Latins] n'appellent pas le Fils source de Lui-même et de l'Esprit conjointement, puisqu'il n'est pas source de Lui-même. Mais ils le veulent d'une manière mesurée source de l'Esprit, sans le croire bien sûr source de la divinité, puisqu'il n'est pas cause de Lui-même. N'est-ce pas complètement ridicule ? De tels raisonnements conviennent bien mieux aux acteurs de la scène et aux sophistes qu'aux théologiens. Et certainement le Père non plus ne reste pas indemne d'une telle dénomination, car même Lui n'est pas la cause de Lui-même. Il s'ensuit qu'il pourrait être dit que Lui non plus n'est pas la source de la divinité. Par conséquent, celle-ci conviendrait au Fils plutôt que d'être séparée de Lui. Mais ce n'est pas le cas ici. Car le but de cette parole c'est bien la distinction. Par ailleurs, étant donné cela, pour l'opinion théologique le Père serait aussi seule source, alors que pour cette interprétation étonnante il serait aussi non source et ni l'un ni l'autre au sens propre !

46. En outre, voilà le piège où ils tombent : dans leur troisième type d'interprétation[1], ils prétendent le Père seule source, car il est le seul qui fait jaillir mais n'est pas issu d'une source. Si donc le Père est seulement source, et également non-source puisqu'il n'est pas la cause de Lui-même, le Père serait seule source et aussi pas seule source. Et outre cela, on va risquer d'expulser la cause en dehors, parce qu'elle n'est pas cause d'elle-même. Et certes, dire le Père non-source, parce qu'il n'est pas source de Lui-même, cela revient à le dire non-Père, parce qu'il ne s'est pas engendré Lui-même, et aussi non-émetteur, parce qu'il ne s'est pas émis Lui-même. Et s'il est vrai de dire que le Père n'est pas Dieu de Lui-même, la suite du raisonnement oblige à dire qu'il est non-Dieu. Ainsi, la première cause sera Père et non-Père, émetteur et non-émetteur, et Dieu et non-Dieu. Et pour le Fils on dira la même chose. Car si le Père est non-source, parce qu'en aucune manière il n'est pas source de Lui-même, le Fils non plus ne sera pas issu de la source, parce qu'il n'est pas issu de lui-même ; c'est-à-dire, qu'il est Fils, parce qu'il est issu du Père, et non-Fils, parce qu'il n'est pas issu de lui-même. Mais qu'est-ce qui

---

II, 24. 8-13; II, 38s). La troisième possibilité ici proposée est que le Père est seule source parce qu'il fait jaillir sans être issu d'une source (*ibid.* II, 24. 13-14; II, 65).

στὸν εἴη ἄν, ὅτι γε οὐ πηγάζεται ἐξ αὐτοῦ · τοῦτο δέ ἐστι καὶ Υἱὸν αὐτὸν εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ οὐχ Υἱὸν ὅτι οὐκ ἐξ αὐτοῦ. Ἀλλὰ τῆς θεολογίας ταύτης, τί ἀτοπώτερον ἢ ἀναιδέστερον ἢ γραωδέστερον[a] γένοιτ' ἄν; Οὐκοῦν οὔτ' ἄν τις ὑγιαίνων τὸν Πατέρα οὐ Πατέρα προσείποι, ἢ μὴ αἴτιον, ἢ μὴ Θεόν, ὅτιπερ οὐ Πατὴρ οὐδὲ αἴτιος, οὐδὲ Θεὸς ἑαυτοῦ, οὔτε μὴν τὸν αὐτὸν οὐ πηγὴν θεότητος, ὅτιπερ οὐ πηγάζει τὴν θεότητα τὴν αὐτὸς αὐτοῦ. Ὥστε οὐδὲ τὸν Υἱὸν νοῦν τις ἔχων, ὑγιῶς ἂν καλέσαι θεότητος οὐ πηγήν, ὅτιπερ οὐδαμῶς αἴτιος τῆς θεότητος τῆς ἑαυτοῦ. Καὶ μὴν εἰ μὲν ὁ Πατὴρ ἐπειδὴ ἑαυτοῦ πηγὴ διὰ τοῦτο πηγὴ θεότητος ὕμνηται, μὴ ἔστω τῷ Υἱῷ τοῦτο, ὅτι μὴ γεγέννηκεν ἑαυτόν. Εἰ δὲ τοῦτο ἀμήχανον, διὰ γὰρ τὸν ἐξ αὐτοῦ πλοῦτον τῆς τοιαύτης προσηγορίας ἔτυχε, πῶς ἂν εἴη δίκαιος ὁ Υἱὸς τὰ τοιαῦτα ἀκούειν;

47. Ἀλλὰ μήν, οὐδὲ ὅτιπερ οὐ πηγάζει τὴν θεότητα τὴν τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός, διὰ τοῦτο ἂν εἰκότως λέγοιτο θεότητος οὐ πηγή. Εἰ γὰρ πηγαστὸν πρὸς ἐκείνην, ὡς καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ φωνὴ μαρτυρεῖ, πάντα μᾶλλον ἢ τοῦτο ἔξεστι καὶ δὴ προσδοκᾶν · μὴ πηγάζειν μὲν γὰρ ἕκαστον ἢ ἑαυτὸ ἢ τὴν αἰτίαν τὴν αὐτοῦ, καὶ σφόδρα ἀληθές · μὴ εἶναι δὲ διὰ τοῦτο πηγήν, κομιδῇ γελοῖον · τὸ γὰρ τοιαῦτα ἐνθυμεῖσθαι, καὶ παρὰ τὰ πράγματα, καὶ παρ' αὐτὴν τὴν τοῦ λόγου χρῆσιν, καὶ παρὰ πᾶν τὸ εἰκός. Ὅταν γάρ τινα φῶμεν μὴ γεγονέναι Πατέρα, οὐχ ὅτιπερ οὐ γεγέννηκεν ἢ ἑαυτὸν ἢ τὸν Πατέρα τὸν ἑαυτοῦ τοῦτο λέγομεν – ταῦτα γὰρ τοῖς μαινομένοις προσήκει – ἀλλ' ὅτιπερ οὐκ ἐγέννησεν ἕτερον ἐξ αὐτοῦ. Οὐκοῦν καὶ ὅταν περὶ τοῦ Υἱοῦ λέγωμεν ὡς οὐκ ἔστι πηγὴ θεότητος, τὸ μὲν τὴν ἑαυτοῦ ἢ τὴν τοῦ Πατρὸς ἐννοεῖν, τοῖς παραπαίουσιν ἀπορρίψομεν, ζητήσομεν δὲ θεότητα ὑπερούσιον ἑτέρου προσώπου ἧς ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊούσης, οὐκ ἂν εἴη πηγὴ ὁ Υἱός · καὶ ταύτῃ διακέκριται πρὸς αὐτόν · καὶ ἣν μὴ πηγάζων, οὐκ ἂν πηγὴ θεότητος λέγοιτο. Εἰ τοίνυν διακρίνεται μὲν τῇ πηγῇ τῆς θεότητος ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ καὶ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, καὶ πᾶσα ἀνάγκη μὴ εἶναι πηγὴν θεότητος τὸν Υἱόν, τὰ δὲ προειρημένα τὸ ἀδύνατον ἔχει, ὥστε δι' ἐκεῖνα μὴ πηγὴν θεότητος αὐτὸν οἴεσθαι, λείπεται πάσης ἐλαυνούσης ἀνάγκης, μὴ εἶναι πηγὴν θεότητος τὸν Υἱόν, ὅτιπερ οὐ πηγάζει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὥσπερ γὰρ ἕκαστον πηγὴ ἢ αἴτιον λέγεται, οὐχ ὅτιπερ αἴτιον ἢ ἑαυτοῦ ἢ τῆς αἰτίας τῆς ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅτι πηγάζει ἕτερον ἐξ αὐτοῦ. Ἡ γὰρ πηγὴ πρὸς τὸ πηγαζόμενον ἀποδίδοται, οὐ πρὸς ἑαυτὴν ἀντιστρέφει, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ Υἱὸς οὐ πηγὴ θεότητος, οὐχ

46. 22 αὐτοῦ : αὑτοῦ S ‖ **47.** 20 αὐτὸν : τὸν Υἱὸν O, V

46. a. cf. 1 Ti 4, 7.

serait plus absurde ou plus impudent ou plus sénile que cette théologie ? Car, aucun homme sain d'esprit ne dirait le Père non-Père ou non-cause ou non-Dieu parce qu'il n'est pas Père ni cause ni Dieu de Lui-même, ni non-source de la divinité parce qu'il ne fait pas sourdre sa propre divinité. Par conséquent, aucun homme doué d'intelligence n'appelerait sainement le Fils non-source de la divinité parce qu'il n'est nullement cause de sa propre divinité. En outre, si le Père est loué comme source de la divinité parce qu'il est source de lui-même, que cela ne saurait s'appliquer au Fils, car il ne s'est pas engendré Lui-même. Et si cela est absurde, parce qu'il a obtenu cette appellation grâce à sa richesse, comment le Fils pourrait-il en toute justice écouter de telles choses ?

47. Mais certes, ce n'est pas parce que le Fils ne fait pas sourdre la divinité du Père, qu'il est à bon droit appelé non-source de la divinité. Car s'il était apte à faire sourdre, par rapport à elle, comme le Seigneur en témoigne, il faudrait attendre tout autre chose que cela. Que chaque Personne ne se fasse pas jaillir elle-même ou ne soit pas elle-même sa propre cause, c'est tout à fait vrai. Mais considérer que, pour cette raison, elle n'est pas source, c'est ridicule. Raisonner pareillement va contre la réalité, contre l'usage de la langue et contre toute vraisemblance. Lorsqu'on dit de quelqu'un qu'il n'est pas devenu Père ce n'est pas parce qu'il ne s'est pas engendré lui-même ou n'a pas engendré son Père, car cela convient aux fous ; mais on le dit parce qu'il n'a pas engendré quelqu'un d'autre qui soit issu de lui-même. Et alors, lorsque nous disons pour le Fils qu'il n'est pas source de la divinité, nous devons refuser de l'entendre de sa propre divinité ou de celle du Père, mais nous devons chercher une divinité suressentielle d'une autre personne qui est issue du Père et pour laquelle le Fils n'est pas source et, qui se distingue ainsi par rapport à Lui. Le Fils, qui ne la fait pas sourdre, ne sera pas appelé source de la divinité. Car si le Père se distingue du Fils par rapport à la source et si le Père est seule source de la divinité, de toute nécessité le Fils n'est pas source de la divinité, et ce que l'on a dit plus haut est impossible. Par conséquent, pour cela, il est impossible de considérer le Fils comme source de la divinité. Il reste de toute nécessité que le Fils n'est pas source de la divinité parce qu'il ne fait pas sourdre l'Esprit Saint. De même que chaque personne est appelée source ou cause, non parce qu'elle est cause d'elle-même ou de sa cause, mais parce qu'elle fait sourdre une autre personne issue d'elle. Car la source se rattache à ce qui est issu de la source, elle ne se retourne pas vers elle-même, de la même manière le Fils n'est pas lui aussi source de la divinité, non parce qu'il ne se fait pas sourdre lui-même ni ne fait sourdre son propre Père, mais parce qu'il n'est pas source de la divinité de l'Esprit. Cette divinité de l'Esprit qui reste, est donc autre que Lui, et n'est pas

ὅτιπερ οὐ πηγάζει ἢ ἑαυτὸν ἢ τὸν Πατέρα τὸν αὐτοῦ, ἀλλ' ὅτιπερ τῆς τοῦ Πνεύματος θεότητος οὐκ ἔστι πηγή · λοιπὴ γὰρ αὕτη ἥτις καὶ παρ' αὐτοῦ ἑτέρα, καὶ οὐδὲ ἡ αὐτὴ τῷ Πατρὶ καθ' ὑπόστασιν. Ὥστε καὶ Λατῖνοι δίκαιοι ἂν εἶεν ἑλέσθαι τῶν δύο τὸ ἕτερον : ἢ μὴ λέγειν τὸν Υἱὸν θεότητος οὐ πηγήν, ἢ μὴ νομίζειν ἐξ αὐτοῦ καθ' ὕπαρξιν προϊέναι τὸ Πνεῦμα. Ἀλλὰ τὸ μὲν πρότερον, ἀρνουμένων ἐστὶ τὴν θεολογίαν τὴν ἀποστολικήν · οὐκοῦν λείπεται σὺν τῷ δικαίῳ τὸ δεύτερον, μηδαμῶς τοῦ Πνεύματος προβολέα νομίζειν καὶ τὸν Υἱόν · ἐπεὶ ἄλλως γε, τὴν τῶν ἀποστόλων διδασκαλίαν στῆναι καὶ ὁπωσοῦν ἀμήχανον.

η' **48.** Ἔτι, οὐκ ἔστι πρός γε ταὐτὸ τήν τε αἰτίαν τῆς σχέσεως ἀνάγειν καὶ τὴν τοῦ μόνος ἀντιδιαστολήν · οὐ γὰρ ἐνδέχεται. Τὸν γὰρ Υἱὸν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς γεννηθῆναι λεγόντων, οὐ πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ μόνος ὁρᾷ, ἀλλ' ἡ μὲν γέννησις πρὸς αὐτόν, ἡ δὲ ἀντιδιαίρεσις πρὸς τὸ Πνεῦμα, ὅτι μὴ καὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός. Ταύτῃ τοι καὶ εἰ δύο μόνα πρόσωπα θεότητος ἦσαν, γεννᾶσθαι μὲν τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ πάνυ ἂν ἐλέγομεν · ἐκ μόνου δὲ τοῦ Πατρὸς οὐδαμῶς. Ἡ γὰρ ἀντιδιαστολὴ ἐν τοῖς προσωπικοῖς πρὸς αὐτὰ τὰ θεῖα πρόσωπα καὶ οὐδαμῶς ἑτέρωσε βλέπει · τούτων κειμένων, καὶ τῆς μὲν πηγῆς πρὸς τὸ πηγαζόμενον ἀποδιδομένης, τοῦ δὲ προσδιορισμοῦ τοῦ μόνος, πρὸς ἄλλο τι τὴν ἀντιδιαίρεσιν ἀπαιτοῦντος ἵνα μὴ μάτην λέγοιτο, εἰ κατὰ τὴν νέαν ἐξήγησιν οὕτω μόνη πηγὴ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁ Πατὴρ ὡς ἀμφοτέρων ὁμοῦ, μὴ μέντοι γε καὶ ἑκατέρου μόνη πηγή, ζητήσομεν τὸ μόνος, ποῦ ποτε τὴν ἀντιδιαστολὴν ἔχει · ἢ γὰρ πρὸς ἀμφότερα πρὸς ἃ καὶ ἡ σχέσις ἢ πρὸς τὸ ἕτερον αὐτῶν, τὸν Υἱὸν δηλαδὴ ἢ τὸ Πνεῦμα, ἢ πρὸς ἄλλο τι τῶν ἔξωθεν. Ἀλλὰ πρὸς μὲν αὐτὰ πρὸς ἃ καὶ ἡ σχέσις ὁμοῦ, χώραν οὐκ ἂν ἔχοι · ἀπαιτεῖ γὰρ ὁ λόγος τὴν ἀντιδιαστολὴν πρὸς ἕτερον, οὐ πρὸς ἃ λέγεται · οὐ γὰρ αὐτὰ ἐξ ἑαυτῶν εἶεν ἄν. Εἰ δὲ πρὸς τὸν Υἱὸν μόνον πηγὴν μὲν οὖσαν, ἀλλ' οὐδαμῶς ἀμφοτέρων ἀλλὰ μόνον τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο. Πρῶτον μέν, ὅτι οὐ πρὸς ἕτερον, καὶ οὕτως ἡ ἀντιδιαστολή · ἔπειτα, ποίων ἀμφοτέρων οὐκ ἔστι πηγὴ ὁ Υἱός; Οὐδὲ γὰρ τετρὰς ὁ Θεός · λοιπὸν γὰρ μόνον τὸ Πνεῦμα, οὗ τὴν αἰτίαν διδόασι τῷ Υἱῷ.

49. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *ἀμφοτέρων, ἑαυτοῦ δηλαδὴ καὶ τοῦ Πατρός, μὴ εἶναι πηγὴν τὸν Υἱόν, τοῦ δὲ Πνεύματος καὶ σφόδρα γε εἶναι* ; [Λύσις:] Ἀλλὰ δέδεικται προσεχῶς καὶ σφόδρα ἀδύνατον νομίζειν τὸν Υἱὸν θεότητος οὐ πηγήν, ἐπειδήπερ οὐ πηγη ἑαυτοῦ. Ἀλλὰ

47. 26 αὐτοῦ · αὑτοῦ S ‖ 28 αὐτοῦ : αὑτὸν S ‖ 30 αὑτοῦ V, O ‖ **48.** 3 λέγοντες V_1, S, P ‖ 19 οὐ γὰρ ἂν V_1

non plus identique au Père hypostatiquement. Par conséquent, les Latins devraient choisir l'une ou l'autre de ces deux propositions : soit ne pas professer le Fils non-source de la divinité, soit ne pas croire que l'existence de l'Esprit provient par Lui. Mais la première [proposition] convient à ceux qui nient la théologie apostolique. Par conséquent il reste la deuxième, qui est juste : ne croire en aucune manière que le Fils aussi soit émetteur de l'Esprit. Car autrement, nous trahirions l'enseignement apostolique, et ce serait par ailleurs absurde.

48. En outre, il n'est pas permis de référer à la même chose la cause de la relation et la distinction par l'opposition du *seul* ; car cela n'est pas possible. Car, lorsqu'on dit le Fils engendré par le Père seul, le mot *seul* ne vise pas le Fils, mais c'est l'engendrement qui le vise, alors que la distinction par opposition vise l'Esprit parce que le Fils n'est pas issu aussi de l'Esprit. Par conséquent, s'il y avait seulement deux personnes divines, on dirait bien sûr et sans aucun doute que le Père engendre le Fils, mais pas du tout que le Père seul engendre le Fils. Car la distinction par opposition au sein des Personnes vise ces mêmes Personnes divines et non pas autre chose. Tout cela étant donné ainsi, lorsque la source se rattache à ce qui est issu de la source, pour que la précision du *seul* ne soit pas vaine, elle nécessite la distinction par opposition à quelqu'un d'autre. Si, d'après la nouvelle interprétation, le Père est seule source du Fils et de l'Esprit comme étant celle des deux ensemble, mais non pas seule source de chacun séparement, examinons le mot *seul,* que pourrait-il distinguer par opposition ? Soit les deux qui sont en relation, soit l'un des deux, c'est-à-dire le Fils ou l'Esprit, soit quelque chose d'autre. Mais faire la distinction par rapport à ceux qui sont en relation ensemble, cela n'est pas possible. Car la raison réclame la distinction par opposition par rapport à l'un et non par rapport à ceux dont on parle ; car les mêmes Personnes ne peuvent pas être issues d'elles-mêmes. Et si la distinction est par rapport au Fils seulement, n'étant pas source des deux ensemble, mais seulement de l'Esprit, cela non plus ne tient pas. Tout d'abord, parce qu'il n'est pas par rapport à quelqu'un d'autre, afin que la distinction par opposition se justifie ; ensuite, quelles seraient les deux Personnes pour lesquelles le Fils n'est pas source ? car Dieu n'est pas quaternité. Il reste donc seulement l'Esprit, qui pourrait donner au Fils le fait d'être cause.

49. [Objection :] Et s'ils répondent que *le Fils n'est pas source des deux, c'est-à-dire de Lui-même et du Père, mais qu'il l'est forcément de l'Esprit ?* [Solution :] Mais on vient de montrer qu'il est complètement impossible de croire le Fils non-source de la divinité sous prétexte qu'il n'est pas source de Lui-même. Mais certes, nous n'attribuerons pas à

μὴν οὐδὲ πρὸς τὸ Πνεῦμα τὴν τοῦ μόνος ἐροῦμεν ἀντιδιαστολήν, ὅτι μηδὲ πηγὴ θεότητος τὸ Πνεῦμα καὶ ὁπωσοῦν πρὸς ἄλλο τι δὲ τῶν ἔξωθεν · καὶ πῶς ἂν εἴη δίκαιον προσωπικῆς τῆς διακρίσεως οὔσης; Λείπεται λοιπὸν μάτην εἰρῆσθαι τὸν τοῦ μόνος τρόπον, μηδενὸς ὑπολειπομένου, πρὸς ὃ τὴν ἀντιδιαστολὴν ἀναφέρειν ἐστίν, ἀλλ' ἄτοπον.

θ' **50.** Καὶ μήν, εἰ μὲν ὅλως ἔξεστι προστιθέναι, διατί μὴ καὶ ἡμῖν ἀπαντῶσι πρὸς τὰ ἐκείνων; Πάλαι γὰρ ἂν ἦμεν ἀπηλλαγμένοι πραγμάτων, οὕτω τὴν θεσπεσίαν ἐπιόντες τοῦ Κυρίου φωνήν: «ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος, ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρός, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ 'μόνου' τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται[a].» Εἰ δὲ τοῦτο ἀπείρηται, ἵνα μὴ τὰ ζητούμενα ὡς ὁμολογούμενα ὑποκέηται, πολλῷ πρότερον οὐκ ἂν εἶεν δίκαιοι Λατῖνοι τοιαῦτα παρ' ἑαυτῶν ἐννοεῖν, ὁρικῶν ὄντων τῶν τοῦ διδασκάλου λόγων · περὶ γὰρ ἰδιοτήτων τῶν θεαρχικῶν προσώπων ἡ πρόθεσις. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, εἰ τὴν μὲν προσθήκην καὶ τὸ ἐνδεχόμενον ἔχουσαν, οὐκ ἂν ἐδεξάμεθα ῥᾳδίως, καὶ διὰ τὰ προειρημένα καὶ διὰ τὸ μὴ τόδε ἅμα τε ἐνδέχεσθαι, καὶ ἅμα νομίζειν εἶναι, τί ποτε περὶ αὐτῆς λογίζεσθαι χρή, οὕτω τὸ ἀνακόλουθον ἐχούσης καὶ τὸ ἀδύνατον, ὡς καὶ κατὰ τῆς κοινῆς τοῦ λόγου χρήσεως ἵστασθαι, καὶ τέλος μηδὲ ἑαυτῇ συμβαίνειν ἀρκούσης; Οὐκοῦν τοῦ μὲν κοινοῦ παιδευτοῦ τῆς πίστεως ἀπροσδιορίστως καὶ ἁπλῶς προενεγκόντος τὸν λόγον, τῶν δὲ προσδιορισμῶν, οὓς ἄν τις ἐννοήσειε μάλιστα πολλαχόθεν ἐξεληλεγμένων τὸ ἀδύνατον ἔχειν, λείπεται κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην οὕτως ἐπιέναι τὴν ἀποστολικὴν ἀπόφασιν, ὡς μηδαμῶς καταδεχομένην ἢ προσδιορισμὸν ἢ προσθήκην ἥντινα δήποτε, καὶ οὕτω νομίζειν τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν θεότητος, ὥσπερ καὶ μόνον ἀγέννητον καὶ μόνον γεννήτορα, ὡς μηδὲ στῆναι δυναμένης ἑτέρως τῆς πίστεως τῆς ἀποστολικῆς.

ι **51.** Ἔτι εἰ τῇ ἑρμηνείᾳ Λατίνων τὸ εὔλογον καὶ ὁπωσοῦν ἔχει δοίημεν, διακριθήσεται μὲν ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ · ὁ δὲ Πατὴρ τῷ Υἱῷ καὶ κατὰ τὸ προβάλλειν, ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, γένοιτ' ἂν ἕν · ἀλλὰ ταῦτα γε οὐδ' εἰς νοῦν τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων, ὅτι μηδὲ τὰ τοιαῦτα φασὶν αἱ γραφαί · σημεῖον δὲ ὥσπερ καὶ ἀνωτέρω δέδεικται, ὅτι μηδὲ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ὁ μακάριος διδάσκαλος ἀνέθηκε τῷ Υἱῷ, καὶ ταῦτα ἐπαγγειλάμενος τὸν παντελῆ τῆς ὑπερφυοῦς διακρίσεως παραδώσειν λόγον. Οὐκοῦν ἄτοπον ἅπερ ἐκεῖνος ὡς μὴ τηρούμενα ταῖς γραφαῖς ἀπεκρύψατο.

50. 7 τὰ τοιαῦτα S_2

---

50. a. Jn 15, 26.

l'Esprit la distinction par opposition que le *seul* implique, car l'Esprit n'est pas non plus source de la divinité et la distinction ne peut en aucune manière se dire par rapport à quelqu'une des choses du dehors. Et comment cela serait-il juste, tant que la distinction se réfère à la personne ? Il reste donc que la précision du *seul* a été dite vainement, puisqu'il ne reste personne pour qui la distinction par opposition pourrait être faite. Mais c'est absurde.

50. Et certes, s'il est tout à fait permis d'ajouter, pourquoi n'avançons-nous pas contre leurs arguments ? Nous serions depuis longtemps délivrés des soucis, en ajoutant ceci dans la parole du Seigneur : «quand le Paraclet viendra, que je vous enverrai auprès du Père, l'Esprit de la Vérité, qui procède du Père *seul*[a].» Si cela est interdit, afin qu'on ne considère pas comme trouvé ce qu'on cherche, les Latins sont encore moins justifiés de penser des choses pareilles par eux-mêmes, les paroles du Docteur étant déterminantes. Car il s'agit des qualités des personnes théarchiques. Et sans compter cela, on n'accepterait pas facilement l'adjonction, même si elle était admissible, non seulement à cause de ce qu'on a précédemment dit, mais aussi parce que cela ne peut pas être tantôt possible tantôt cru. Que faut-il jamais penser de cette adjonction, comportant une telle anacoluthe et impossibilité, jusqu'à se dresser contre l'usage commun de la raison et insuffisante pour donner une explication en elle-même ? Donc, le maître commun de la foi avait exprimé la parole sans précision et simplement, tandis que les précisions humaines examinées sous plusieurs angles aboutissent à l'impasse. Il reste donc de toute nécessité à comprendre que l'affirmation apostolique n'est pas susceptible d'une précision ou d'une adjonction quelconque et c'est de cette manière qu'il faut croire le Père seule source de la divinité, comme seul inengendré et seul engendrant. La foi apostolique ne peut pas être fondée d'une façon différente.

51. En outre, si l'on donnait d'une façon quelconque raison à l'interprétation latine, il faudrait distinguer le Fils et l'Esprit par la cause et l'«issu de». Et le Père, selon les dires des Latins, deviendrait avec le Fils un seul être selon la capacité d'émission. Mais cela n'était pas dans l'esprit des successeurs des apôtres, car les Écritures ne disent pas des choses pareilles. La preuve, comme on vient de le montrer plus haut, c'est que le Docteur bienheureux n'attribue pas au Fils la cause de l'Esprit, surtout qu'il avait promis de transmettre la distinction transcendante dans son intégralité. Par conséquent, il est absurde de lui objecter des choses qu'il avait lui-même cachées dans les Ecritures comme ne devant pas être remarquées, de même que les sycophantes objectent des vérités altérées à ceux qui, prétendent-ils, les ont produites. Et tout cela

ταῦτα ἡμᾶς ἀπορρίπτειν ἐκείνῳ, καθάπερ οἱ συκοφάνται τὰ νόθα ταῖς δῆθεν γεννησαμέναις · καὶ ταῦτα μηδεμίαν κοινότητα διαῤῥήδην ἐν τοῖς διακρίνουσι τῶν θείων ὀνομάτων αὐτοῦ συγχωρήσαντος.

ια' **52.** Ἔτι πᾶν ὅπερ Θεὸς μόνος ἔχει, καὶ ἁπλῶς μόνος ἔχει · τοῦτο δὲ δῆλον ἐπί τε τῶν οὐσιωδῶν ἐπί τε τῶν προσωπικῶν θεωροῦντι τὸν λόγον. Μόνος τε γὰρ ἀγαθός, καὶ μόνος ἁπλῶς καὶ Θεός · καὶ πάντα εἰδὼς καὶ πάντα δυνάμενος. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν προσωπικῶν αὐτὸ τοῦτο · μόνος τε γὰρ Πατὴρ ὁ Πατήρ, καὶ μόνος ἁπλῶς. Οὐ πῇ μὲν μόνος, πῇ δὲ οὐ μόνος. Κατὰ συμβεβηκὸς γὰρ οὐδὲν ἐκεῖ. Καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ δέ, μόνος σαφῶς Υἱὸς ὁ Υἱός · καὶ μόνος ἁπλῶς. Καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τὸν ὅμοιον τρόπον. Οὐκοῦν καὶ ἐπὶ τοῦ πηγάζειν θεότητα, εἰ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, καὶ μόνη πηγὴ θεότητος ἁπλῶς, καὶ οὐ πῶς μὲν μόνη πηγή, πῶς δὲ οὐ μόνη; ταῦτα δὴ τὰ Λατίνων. Εἰ δὲ ἁπλῶς μόνη πηγὴ ὁ Πατήρ, καὶ οὐδεμιᾷ μηχανῇ γένοιτ' ἂν τοῦτο κοινὸν καὶ τῷ Λόγῳ.

ιβ' **53.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, οὐδεὶς ὑγιαίνων τὸν νοῦν, ἴδιον ἂν κυρίως λέγοι τινός, ὅπερ οὐχ ἁπλῶς ἐκείνῳ μόνῳ καὶ δὴ πρόσεστιν, ἀλλὰ κατά τινα τρόπον ἐκείνῳ μόνῳ. Τὰ γὰρ μὴ προσόντα ἁπλῶς, οὐδ' ἐν τοῖς κυρίως ἰδίοις τακτέον ἐστίν[a]. Οὔτε γὰρ τὸ γελαστικὸν ἢ τὸ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν, πῶς μὲν μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ; πῶς δὲ οὐ μόνῳ; Οὔτε ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως ὃ ἄν τις ἑκάστου ἴδιον ἀποδῷ. Εἰ δ' ἐν τοῖς οὖσιν οὕτω τὸ κυρίως ἴδιον τοῦ μὴ κυρίως διώρισται, πῶς ἂν ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων, τὸ μὴ ἁπλῶς, κατά τι δ' ὑπάρχον, κυρίως ἂν ἴδιον λέγοιμεν; Πῶς δ' ἂν τὸ μὴ κυρίως ὑπάρχον, διακρινεῖ; ἀλλ' ἄτοπον. Οὕτω γὰρ τὰ θεῖα παρὰ τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων διῄρηται, ὡς αὐτὰ διακέκριται τὰ θεῖα, τοῖς προσώποις τοῖς ἑαυτῶν δηλαδή.

ιγ' **54.** Ἔτι οὐδεὶς περὶ τοιούτων πραγματευόμενος καὶ τὰς ἰδιότητας ἑκάστου σκοπούμενος ἀνάσχοιτ' ἄν ποτε ἢ ὅπερ οὐ καθόλου τῷ πράγματι πρόσεστιν ἁπλῶς ἀξιῶσαι ἢ ὅπερ ἁπλῶς ἐστι μερικῶς ἀποδοῦναι. Οὔτε γάρ τις τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου θηρώμενος μόνον ἂν εἶπε ζῷον τὸν ἄνθρωπον ἢ μόνην τὴν ἐλαίαν φυτόν, ἕως

52. 11 καὶ *ant.* οὐδεμιᾷ *om.* P ‖ **53.** 4 ἐν τοῖς ἰδίως V_1

53. a. ALEXANDRE D'APHRODISIAS, *In Top.*, 179, 18.

1. Nous traduisons le mot «ἁπλῶς» par «d'une manière absolue», conformément à la distinction faite par Grégoire de Nysse entre les propriétés absolues de Dieu et les propriétés qui indiquent une relation: « ἔστι . ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων, τὸ μὲν *ἁπλῶς* οὕτως ἐφ' ἑαυτοῦ μεμνημένον ... ἕτερα δέ ... *τὸ πρός τι* χρήσιμον ἀποσημαίνει μόνον », *Contr. Eun.*, GNO 1, 1, 570, 3 - 571, 2.

ne permet précisement aucune communauté dans ce qui distingue les noms divins.

52. En outre, tout ce que Dieu possède seul, il le possède aussi seul d'une manière absolue[1]. Cela est clair lorsqu'on fait attention aux noms essentiels et aux noms personnels. Par exemple, Il est Seul bon et aussi Seul Dieu d'une manière absolue. Il connaît tout et Il est tout-puissant. Mais c'est le même principe aussi pour les noms personnels. Car le Père est seul Père et Seul d'une manière absolue, il n'est pas en partie Seul et non-Seul ; car là il n'y a rien qui soit par accident. Et en ce qui concerne le Fils, le Fils est clairement seul Fils et Seul d'une manière absolue. Et en ce qui concerne l'Esprit pareillement. Donc, il en est de même en ce qui concerne le fait d'être source de la divinité : si le Père est seule source de la divinite, il est aussi d'une manière absolue seule source de la divinité. Et il n'est pas d'une façon seule source et d'une autre façon non-seule source ; cela bien sûr convient aux Latins. Et si le Père est seule source d'une manière absolue, cela ne peut en aucune manière être commun aussi au Verbe.

53. Et sans compter cela, aucun homme sain d'esprit ne dirait que quelqu'un possède en propre ce qui n'appartient pas à lui seul d'une manière absolue mais appartient à lui seul d'une certaine manière. Car ce qui ne lui appartient pas d'une manière absolue n'est pas rangé parmi ses particularités propres[a]. Par exemple, la capacité de rire ou celle de la raison et de la science. Comment d'une part cela appartiendrait-il à l'homme seul ? et comment, d'autre part, cela n'appartiendrait-il pas à lui ? N'en est-il pas de même pour les autres choses qu'on attribue en propre à chacun ? Si donc pour les êtres ce qui leur est propre a été ainsi distingué de ce qui ne leur est pas propre, comment pourrions-nous dire pour les Personnes suressentielles que ce qui sous un certain rapport ne leur appartient pas d'une manière absolue serait vraiment leur qualité propre ? Comment distinguer de manière propre ce qui n'appartient pas en propre ? C'est absurde. Les successeurs des apôtres ont séparé les noms divins de la même manière que les réalités divines sont distinguées, c'est-à-dire par les Personnes auxquelles ils se rapportent.

54. En outre, personne traitant de ces questions et s'intéressant aux attributs particuliers ne pourrait jamais prétendre un attribut absolu là où en réalité il n'existe pas, ni accorder partiellement un attribut là où il existe d'une manière absolue. Par exemple, quelqu'un qui recherche le caractère spécifique de l'homme n'affirmerait pas que l'homme est le seul animal, ou que l'olivier est le seul arbre. Car ces qualité [animal et arbre] sont communes avec d'autres. Bien plus, Denys qui a su le mieux définir les réalités divines par rapport à tous les autres (théologiens),

ταῦτα ἡμᾶς ἀποῤῥίπτειν ἐκείνῳ, καθάπερ οἱ συκοφάνται τὰ νόθα ταῖς δῆθεν γεννησαμέναις · καὶ ταῦτα μηδεμίαν κοινότητα διαῤῥήδην ἐν τοῖς διακρίνουσι τῶν θείων ὀνομάτων αὐτοῦ συγχωρήσαντος.

ια' **52.** Ἔτι πᾶν ὅπερ Θεὸς μόνος ἔχει, καὶ ἁπλῶς μόνος ἔχει · τοῦτο δὲ δῆλον ἐπί τε τῶν οὐσιωδῶν ἐπί τε τῶν προσωπικῶν θεωροῦντι τὸν λόγον. Μόνος τε γὰρ ἀγαθός, καὶ μόνος ἁπλῶς καὶ Θεός · καὶ πάντα εἰδὼς καὶ πάντα δυνάμενος. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν προσωπικῶν αὐτὸ τοῦτο · μόνος τε γὰρ Πατὴρ ὁ Πατήρ, καὶ μόνος ἁπλῶς. Οὐ πῇ μὲν μόνος, πῇ δὲ οὐ μόνος. Κατὰ συμβεβηκὸς γὰρ οὐδὲν ἐκεῖ. Καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ δέ, μόνος σαφῶς Υἱὸς ὁ Υἱός · καὶ μόνος ἁπλῶς. Καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τὸν ὅμοιον τρόπον. Οὐκοῦν καὶ ἐπὶ τοῦ πηγάζειν θεότητα, εἰ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, καὶ μόνη πηγὴ θεότητος ἁπλῶς, καὶ οὐ πῶς μὲν μόνη πηγή, πῶς δὲ οὐ μόνη; ταῦτα δὴ τὰ Λατίνων. Εἰ δὲ ἁπλῶς μόνη πηγὴ ὁ Πατήρ, καὶ οὐδεμιᾷ μηχανῇ γένοιτ' ἂν τοῦτο κοινὸν καὶ τῷ Λόγῳ.

ιβ' **53.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, οὐδεὶς ὑγιαίνων τὸν νοῦν, ἴδιον ἂν κυρίως λέγοι τινός, ὅπερ οὐχ ἁπλῶς ἐκείνῳ μόνῳ καὶ δὴ πρόσεστιν, ἀλλὰ κατά τινα τρόπον ἐκείνῳ μόνῳ. Τὰ γὰρ μὴ προσόντα ἁπλῶς, οὐδ' ἐν τοῖς κυρίως ἰδίοις τακτέον ἐστίν[a]. Οὔτε γὰρ τὸ γελαστικὸν ἢ τὸ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν, πῶς μὲν μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ; πῶς δὲ οὐ μόνῳ; Οὔτε ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως ὃ ἄν τις ἑκάστου ἴδιον ἀποδῷ. Εἰ δ' ἐν τοῖς οὖσιν οὕτω τὸ κυρίως ἴδιον τοῦ μὴ κυρίως διώρισται, πῶς ἂν ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων, τὸ μὴ ἁπλῶς, κατά τι δ' ὑπάρχον, κυρίως ἂν ἴδιον λέγοιμεν; Πῶς δ' ἂν τὸ μὴ κυρίως ὑπάρχον, διακρινεῖ; ἀλλ' ἄτοπον. Οὕτω γὰρ τὰ θεῖα παρὰ τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων διῄρηται, ὡς αὐτὰ διακέκριται τὰ θεῖα, τοῖς προσώποις τοῖς ἑαυτῶν δηλαδή.

ιγ'. **54.** Ἔτι οὐδεὶς περὶ τοιούτων πραγματευόμενος καὶ τὰς ἰδιότητας ἑκάστου σκοπούμενος ἀνάσχοιτ' ἄν ποτε ἢ ὅπερ οὐ καθόλου τῷ πράγματι πρόσεστιν ἁπλῶς ἀξιῶσαι ἢ ὅπερ ἁπλῶς ἐστι μερικῶς ἀποδοῦναι. Οὔτε γάρ τις τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου θηρώμενος μόνον ἂν εἶπε ζῷον τὸν ἄνθρωπον ἢ μόνην τὴν ἐλαίαν φυτόν, ἕως

52. 11 καὶ *ant.* οὐδεμιᾷ *om.* P ‖ **53.** 4 ἐν τοῖς ἰδίως V_1

53. a. ALEXANDRE D'APHRODISIAS, *In Top.*, 179, 18.

1. Nous traduisons le mot «ἁπλῶς» par «d'une manière absolue», conformément à la distinction faite par Grégoire de Nysse entre les propriétés absolues de Dieu et les propriétés qui indiquent une relation: « ἔστι ... ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων, τὸ μὲν *ἁπλῶς* οὕτως ἐφ' ἑαυτοῦ μεμνημένον ... ἕτερα δέ ... *τὸ πρός τι* χρήσιμον ἀποσημαίνει μόνον », *Contr. Eun.*, GNO I, 1, 570, 3 - 571, 2.

ne permet précisement aucune communauté dans ce qui distingue les noms divins.

52. En outre, tout ce que Dieu possède seul, il le possède aussi seul d'une manière absolue[1]. Cela est clair lorsqu'on fait attention aux noms essentiels et aux noms personnels. Par exemple, Il est Seul bon et aussi Seul Dieu d'une manière absolue. Il connaît tout et Il est tout-puissant. Mais c'est le même principe aussi pour les noms personnels. Car le Père est seul Père et Seul d'une manière absolue, il n'est pas en partie Seul et non-Seul ; car là il n'y a rien qui soit par accident. Et en ce qui concerne le Fils, le Fils est clairement seul Fils et Seul d'une manière absolue. Et en ce qui concerne l'Esprit pareillement. Donc, il en est de même en ce qui concerne le fait d'être source de la divinité : si le Père est seule source de la divinité, il est aussi d'une manière absolue seule source de la divinité. Et il n'est pas d'une façon seule source et d'une autre façon non-seule source ; cela bien sûr convient aux Latins. Et si le Père est seule source d'une manière absolue, cela ne peut en aucune manière être commun aussi au Verbe.

53. Et sans compter cela, aucun homme sain d'esprit ne dirait que quelqu'un possède en propre ce qui n'appartient pas à lui seul d'une manière absolue mais appartient à lui seul d'une certaine manière. Car ce qui ne lui appartient pas d'une manière absolue n'est pas rangé parmi ses particularités propres[a]. Par exemple, la capacité de rire ou celle de la raison et de la science. Comment d'une part cela appartiendrait-il à l'homme seul ? et comment, d'autre part, cela n'appartiendrait-il pas à lui ? N'en est-il pas de même pour les autres choses qu'on attribue en propre à chacun ? Si donc pour les êtres ce qui leur est propre a été ainsi distingué de ce qui ne leur est pas propre, comment pourrions-nous dire pour les Personnes suressentielles que ce qui sous un certain rapport ne leur appartient pas d'une manière absolue serait vraiment leur qualité propre ? Comment distinguer de manière propre ce qui n'appartient pas en propre ? C'est absurde. Les successeurs des apôtres ont séparé les noms divins de la même manière que les réalités divines sont distinguées, c'est-à-dire par les Personnes auxquelles ils se rapportent.

54. En outre, personne traitant de ces questions et s'intéressant aux attributs particuliers ne pourrait jamais prétendre un attribut absolu là où en réalité il n'existe pas, ni accorder partiellement un attribut là où il existe d'une manière absolue. Par exemple, quelqu'un qui recherche le caractère spécifique de l'homme n'affirmerait pas que l'homme est le seul animal, ou que l'olivier est le seul arbre. Car ces qualité [animal et arbre] sont communes avec d'autres. Bien plus, Denys qui a su le mieux définir les réalités divines par rapport à tous les autres (théologiens),

ἂν καὶ ἄλλοις ταῦτα κοινά, οὔτε πολλῷ πρότερον Διονύσιος κάλλιστα πάντων τὰ τοιαῦτα ἠκριβωκώς, τὸ πηγάζειν ὡς ἴδιον ἀπένειμε τῷ Πατρί, εἴγε τούτου καὶ ὁπωσοῦν μετῆν τῷ Υἱῷ. Ἢ σὺ μὲν τὸν ἄνθρωπον τοῦ ἵππου οὐκ ἂν ῥαδίως διέλοις τῷ ζῴῳ, ψευδῆ τὸν λόγον εἰδὼς καὶ ἀδύνατον, ἀλλὰ τῷ τοιωδὶ ζῴῳ · κατὰ γὰρ τὸ λογικὸν καὶ ἄλογον αὐτοῖς ἡ διαίρεσις. Τὸν δὲ μακάριον ἐκεῖνον τοὺς διαλεκτικοὺς κανόνας ἡγούμενος ἀγνοεῖν φορητόν τι νομίζεις ποιεῖν, καὶ πηγὴν θεότητος εἰδότα καὶ τὸν Υἱόν, ἁπλῶς τῇ πηγῇ καὶ μὴ τῇ τοιάδε πηγῇ τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ διελεῖν. Ἀλλ᾽ ὥσπερ σύ, εἰ ἀδιορίστως τῷ καίειν διεῖλες τὴν γῆν τοῦ πυρός, οὐδεμιᾷ μηχανῇ καίειν ἂν εἶπες τὴν γῆν, οὕτω πολλῷ πρότερον ἐκεῖνος ἁπλῶς τῇ πηγῇ τὰς θεαρχικὰς τῶν ὑποστάσεων διελών, ἕως ἂν ὁ Πατὴρ μόνη πηγὴ θεότητος ᾖ, οὐκ ἂν φαίη πηγήν, ἢ τὸν Υἱὸν ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

ιδ **55.** Καὶ μήν, ὅπερ αἱ ἰδιότητες ἐν τοῖς προσώποις τοῖς θεαρχικοῖς, τοῦτο τοὺς ὅρους ἐν τοῖς ἄλλοις δύνασθαι ἴσμεν · οὐδὲ γὰρ τὸ παράπαν τὰ θεῖα τοῖς ὅροις ὑποπεσεῖται. Κακία δὲ ὅρου ὥσπερ τὸ πλέον ἔχειν κατὰ τὰς λέξεις, οὕτω δὴ καὶ τὸ κατὰ ταῦτα ἐλλείπειν. Τοῦτο δὲ πῶς ἂν ἢ ἠγνόησεν ὁ διδάσκαλος, ἢ εἰδὼς ἑκὼν καθυφῆκε; καὶ ταῦτα αὐτὸ τοῦτο ὑπόθεσιν προστησάμενος ὥσπερ ἀληθείας, οὕτω δὴ καὶ σαφηνείας φροντίσαι, καὶ πάντα σαφῶς καὶ εὐτάκτως ἀποδοῦναι καὶ πάντα ἀναπτῦξαι καὶ εἰς φῶς ἀγαγεῖν τὰ συνεπτυγμένως Ἱεροθέῳ καὶ ἀρχαϊκῶς εἰρημένα[a].

ιε' **56.** Ἔτι πολλοὶ μὲν οἱ περὶ Θεοῦ λέγοντες, πολλὰ δὲ καὶ τὰ κατηγορούμενα τοῦ Θεοῦ. Εἰ μὲν οὖν καὶ ἄλλό τι κοινὸν ὡς ἴδιον ἑνὸς πρὸς διάκρισιν προσώπων οἱ θεολογοῦντες παρέδωκαν, ἡγείσθω μὲν ἐκεῖνο · τοῦτο δὲ μετ᾽ ἐκεῖνο. Εἰ δ᾽ οὐδὲν παρ᾽ οὐδενὸς οὐδέποτε τοῦτο γε εἴρηται, ὥσπερ τοὐναντίον, οὐδὲ τὸ ἰδιάζον ἀντὶ κοινοῦ, πᾶσα ἀνάγκη καὶ τὸ πηγάζειν μόνῳ τῷ Πατρὶ πρὸς διάκρισιν ἀποδοθέν, μηδενὶ ἑτέρῳ προσεῖναι. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο εἴη, ὥσπερ ὁ τὸν Υἱὸν ἀξιῶν μόνην πηγαζομένην θεότητα, πᾶσα ἀνάγκη ψεύδεσθαι διὰ τὸ πηγάζεσθαι καὶ τὸ Πνεῦμα, οὕτως ἀνάγκη πάσχειν ταὐτὰ καὶ τὸν μόνην πηγαίαν θεότητα τὸν Πατέρα οἰόμενον, διὰ τὸ πηγὴν θεότητος εἶναι καὶ τὸν Υἱόν. Ὅλως γὰρ εἰ μὲν ἐπὶ τῆς πηγῆς καὶ τῆς αἰτίας μετὰ τοῦ ἀληθεύειν ὁ τὸν Πατέρα λέγων μόνην πηγὴν θεότητος, πηγῆς ὄντος καὶ τοῦ Υἱοῦ, διατί μὴ τοῦτο, καὶ ἐπὶ τοῦ

54. 10 τοιῶδε P

55. a. cf. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 3-7.

n'accorderait pas au Père, en tant que qualité propre, le fait d'être source, si cette dernière appartenait au Fils d'une manière quelconque. Ou voilà un autre exemple : tu distingues difficilement l'homme et le cheval par l'animalité, car tu reconnais que le rapport est faux et impossible. Par contre, tu fais la distinction par rapport à un animal d'une telle sorte, car la distinction entre l'homme et l'animal concerne le fait d'être doué de raison et celui d'en être privé. Et tu ne penses pas que c'est insupportable de croire que ce bienheureux (Denys) ignorait les règles dialectiques ? et qu'il connaissait également le Fils comme source de la divinité en faisant la distinction entre le Père et le Fils par rapport à la source de manière absolue et non par rapport à une source d'une telle sorte ? Mais toi, si tu distingues d'une manière indéfinie la terre et le feu par le fait de brûler, d'aucune façon tu ne diras que la terre brûle. De la même manière et beaucoup plus, le bienheureux Denys a distingué les hypostases théarchiques par rapport à la source, d'une manière absolue, de façon que le Père soit seule source de la divinité, sans nommer source ni le Fils ni l'Esprit Saint.

55. Et certes, ce que les propriétés expriment chez les Personnes théarchiques, chez les autres choses on peut le saisir par les définitions. Car les réalités divines ne sont absolument pas soumises à des définitions. Le défaut d'une définition c'est d'en dire littéralement plus ou aussi bien moins. Et comment le Docteur l'ignorerait-il ? Et s'il le sait, comment l'omettrait-il consciemment ? Et c'est sa première préoccupation de prendre soin non seulement de la vérité mais également de la clarté, et de rendre tout de façon claire et méthodique, et de développer et d'éclairer tout ce que Hiérothée avait brièvement exposé[a].

56. En outre, nombreux sont ceux qui parlent de Dieu et nombreux également sont les attributs en Dieu. Et si jamais les théologiens ont considéré un autre attribut commun comme propre à une Personne afin que les Personnes divines soient distinguées, qu'on soit d'accord avec ceci et que l'autre proposition s'ensuive. Mais si personne ne l'a jamais professé, bien au contraire, et si un attribut propre n'est jamais pris à la place d'un attribut commun, alors, de toute nécessité, le fait d'être source a été attribué seulement au Père pour le distinguer et il ne convient à personne d'autre. Et dans le cas opposé, voilà ce qui se passerait : celui qui prétendrait le Fils seule divinité issue de la source, nécessairement mentirait car l'Esprit aussi est issu de la source ; pareillement la même règle vaudrait pour celui qui croirait le Père seule source de la divinité, en considérant que le Fils est également source de la divinité. En un mot, en ce qui concerne la source et la cause, si on professe que le Père est vraiment seule source de la divinité et que le Fils est également source, pourquoi ne pourrait-on pas appliquer le même principe à ce qui est issu

αἰτιατοῦ καὶ τοῦ πηγαστοῦ; Εἰ δ᾽ ἐπὶ τούτων ἀληθεύειν ἀδύνατον, καὶ οὐδεὶς ὑγιαίνων τὰ θεολογικὰ μόνην πηγαζομένην θεότητα τὸν Υἱὸν ἢ τὸ Πνεῦμα ἐρεῖ, διατί μετὰ τῆς ἀληθείας ὁ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα ἀξιῶν πηγάζοντος καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ ἅγιον Πνεῦμα; ἀλλ᾽ οὐκ ἐστι. Ἀλλ᾽ ὥσπερ ἐκεῖνο οὐδέποτε ὡς ἴδιον ἀπεφήναντο, ἀλλὰ κοινόν φασι καὶ Υἱῷ καὶ Πνεύματι τὸ ἐκ τοῦ Πατρός, οὕτως οὐδέποτε τοῦτο τῇ θεολογίᾳ τῇ ἡνωμένῃ πρέπειν ἐνόμισαν. Πᾶσα ἄρα ἀνάγκη, τὸ μὲν κοινῶς ἀποδοθὲν μὴ ἂν ἰδιαζόντως εἰρῆσθαι χώραν ἔχειν καὶ ἡντινοῦν, τὸ δὲ ἰδιαζόντως εἰρημένον μηδέποτε κοινότητα καταδέξασθαι. Οὐκ ἄρα τὸ πηγάζειν θεότητα κοινὸν καὶ ὁπωσοῦν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἀλλὰ μόνος ὁ Πατὴρ πηγαία θεότης ἁπλῶς καὶ μόνος ἀρχὴ καὶ μόνος αἴτιος καὶ οὐδαμῶς ὁ Υἱός.

ις´ **57.** Καὶ μὴν εἰ τῆς θεολογικῆς ἀποφάσεως λεγούσης κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ τὸ πηγάζειν θεότητα, ἡμεῖς τῇ πηγαίᾳ θεότητι διελεῖν ἐπεχειροῦμεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα λέγοντες, ἆρα οὐκ ἂν σὺν τῷ δικαίῳ Λατῖνοι ψεύδους καὶ ἀναισχυντίας καὶ μανίας ἡμᾶς ἐγράψαντο, οὕτως ἰταμῶς ἐπιπηδῶντας τοῖς λόγοις τοῖς θεολογικοῖς; Πῶς οὖν ἀξιοῦσιν αὐτοὶ μετὰ τοῦ ἀληθεύειν γίνεσθαι πηγὴν θεότητος καὶ τὸν Υἱὸν λέγοντες, οὕτω διαρρήδην τῆς ἀποφάσεως τῆς θεολογικῆς καὶ τῇ πηγῇ διακρινούσης τὰ θεῖα πρόσωπα, καὶ μόνον τὸν Πατέρα διατεινομένης πηγαίαν εἶναι θεότητα; ἀλλ᾽ οὐκ ἔστιν. Εἰ γὰρ τὸ κοινὸν οὐκ ἂν ἰδιάζον γένοιτο, πῶς οὐκ ἂν εἴη συμφορὰ εἴ τις τὸ ἰδιάζον, καὶ ἄλλοις λέγοι κοινόν;

ιζ´ **58.** Ἔτι πόρρωθεν ἔθος τοῖς θεολογοῦσιν ἐστίν, ὅσα μὲν τῶν θείων ὀνομάτων τῇ Τριάδι κοινὰ ἢ τισὶ τῶν θεαρχικῶν προσώπων, ταῦτα τῇ ἡνωμένῃ θεολογίᾳ τηρεῖν, ὅσα δὲ ἴδια καὶ ἀφωρισμένως ἑνὶ προσώπῳ, ταῦτα τῇ διακεκριμένῃ. Μιγνῦναι δὲ ἴδιον καὶ κοινὸν καὶ τὸ ἐκ τούτων ὡς ἰδιάζουσαν διάκρισιν εἰσάγειν παρὰ τὴν ἰδιότητα τὴν ἐξ ἀρχῆς, τοῦτο δή, περίεργον εἰδότες καὶ περιττὸν καὶ φιλοτιμίαν κενὴν καὶ σαφῆ γέλωτα διέπτυσαν. Οἷον τὸ μὲν ἀγέννητον ἢ τὸ γεννητὸν ἴδια σαφῶς εἰδότες Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ταύτῃ διαιροῦσι θεοπρεπῶς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, τὴν δὲ φωνὴν τὴν Θεὸς κοινὴν ἡγούμενοι, ἕνα Θεὸν τὴν Τριάδα προσεῖπον. Τὸ δὲ Θεὸς ἀγέννητος ὁμοῦ, ὥσπερ διάκρισιν ἑτέραν εἰσάγειν, ὥστε διελεῖν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καινοτέραν δή τινα παρὰ τὴν τοῦ ἀγεννήτου μόνον φωνήν, ἀλλὰ τοῦτο γε οὐκ ἂν ἴδοις ἐν ταῖς

56. 19 καὶ *ant.* Υἱῷ *om.* P

de la cause et de la source ? Et si cela est absurde et si aucun homme ayant une science théologique saine ne dira le Fils ou l'Esprit seule divinité issue de la source, pourquoi faut-il ranger du côté de la vérité celui qui prétend le Père seule source de la divinité et le Fils également source du Saint-Esprit ? Mais c'est impossible. De même que le fait d'être issu du Père n'a jamais été considéré comme un attribut propre, mais comme un attribut commun entre le Fils et l'Esprit, de la même manière le fait que le Fils soit également source de l'Esprit n'a jamais été accepté par la théologie de l'unité en Dieu. Ainsi donc, de toute nécessité, ce qui a été professé comme un attribut commun, il ne faut pas le considérer d'une manière particulière quelle qu'elle en soit, et ce qui a été professé comme un attribut propre, il ne faut jamais l'accepter d'une manière commune. Par conséquent, le fait d'être source de la divinité n'est pas un attribut commun, notamment entre le Père et le Fils, mais seul le Père est source de la divinité d'une manière absolue et Lui-seul principe, Lui-seul cause, et en aucune manière le Fils ne l'est.

57. En outre, si la doctrine théologique disait que le fait d'être source de la divinité est un attribut commun entre le Père et le Fils et si nous avions pris le soin de distinguer le Père et le Fils selon le fait d'être source de la divinité, en disant le Père seule source de la divinité, les Latins ne nous accuseraient-ils pas avec raison de notre mensonge et aussi d'impudence et de folie parce que nous avons si effrontément attaqué les affirmations de la théologie ? Par conséquent, comment ces mêmes Latins prétendent-ils vrai que le Fils est également source de la divinité alors que la doctrine théologique distingue les Personnes divines selon la source et soutient que le Père seul est source de la divinité ? Mais ce n'est pas possible, car s'il est impossible de modifier un attribut commun pour le rendre propre, comment ne serait-ce pas un malheur de dire d'un attribut propre qu'il est commun à d'autres Personnes ?

58. De surcroît, depuis longtemps, l'usage chez les théologiens est d'une part de classer les noms communs de la Trinité ou les noms qui appartiennent à certaines personnes théarchiques parmi les noms de la théologie de l'unité, d'autre part de classer les noms propres qui concernent séparément une seule personne parmi les noms de la théologie de la distinction. Mêler un attribut propre avec un attribut commun et présenter le résultat comme une distinction particulière différente de la qualité d'origine, cela, les théologiens l'ont rejeté parce qu'ils l'ont considéré comme excessif, superflu et comme une ambition vaine et clairement risible. Voilà un exemple : le fait d'être inengendré et celui d'être engendré sont clairement des attributs propres du Père et du Fils. Par contre, le nom de Dieu est un attribut commun, et c'est pour cela que la Trinité a été nommée un seul Dieu. Mais tu ne pourras pas observer dans la théo-

θεολογίαις ταῖς ἐκείνων. Εἰκότως. Ἢ γὰρ ἴσον τοῦτο ἐκείνῳ καὶ διαφέρον οὐδὲν εἰς διακρίσεως λόγον, καὶ ἀδολεσχία καὶ φιλοτιμία πέρας οὐκ ἔχουσα τὰ τοιαῦτα ἤ, εἰ ἕτερον, ἅμα τε ὁ λόγος ψευδὴς καὶ εἰς ἄπειρον ἂν ἡμῖν περισταίη ὁ τῆς θείας διακρίσεως λόγος. Εἰ γὰρ τὰ μὲν ἰδιάζοντα τῶν θείων ὀνομάτων ὀλίγα, πολλὰ δὲ τὰ κοινά, εἴκοσι φέρε εἰπεῖν ἢ τριάκοντα, πᾶσα ἀνάγκη ἑκάστην ἰδιότητα ἑκάστῃ συνημμένην κοινότητι, διάκρισιν ἀπογεννᾶν, ἄλλην παρὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς. Οὐκοῦν πέντε τυχὸν ὄντων τῶν διακεκριμένων ὀνομάτων, τριάκοντα δὲ τῶν κοινῶν, πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν τὰς διακρίσεις ἀνάγκη γίνεσθαι · ἀλλὰ καὶ σύνδυο κοινότητες ἑκάστῃ τῶν διακρίσεων ἑνωθεῖσαι, ἄλλο διακρίσεων πλῆθος ἡμᾶς διδάξουσι · καὶ σύντρεις ὁμοίως · καὶ τέτταρες ὡσαύτως. Καὶ οὕτως εἰς ἄπειρον ἡμῖν ἡ τῆς θεολογίας βαδιεῖται πρόθεσις, ἣν συντετμημένην καὶ σαφῆ καὶ εὐσύνοπτον τοῖς διαδόχοις τῶν ἀποστόλων ἔθος καλεῖν[a]. Ἀλλὰ ταῦτα γε οὐκ ἂν ἴδοις ἐν ταῖς θεολογίαις τῶν διδασκάλων καὶ ἅμα πάσας διακρίσεις ἐπαγγειλάμενος ἐρεῖν Διονύσιος καὶ τὸν παντελῆ τούτων παραδώσειν λόγον, κινδυνεύει μηδὲ ὀλίγας εἰπεῖν. Εἰς τοσοῦτον πλῆθος ἁπασῶν περιισταμένων ὡς μηδὲ ἀπαριθμεῖσθαι δυναμένων. Εἰ δὲ ταῦτα ἄτοπα καὶ παρὰ τὸ κοινὸν τῶν θεολογούντων ἔθος καὶ παρὰ τὸν Διονυσίου σκοπόν, καὶ παρὰ πάντα διδασκαλικὸν τρόπον, οὐδ᾽ ἄρα τὴν Διονυσίου φωνὴν Λατῖνοι κατὰ τὴν Διονυσίου γνώμην ἀνέγνωσαν.

ιη´ **59.** Καὶ μὴν καὶ ἑτέρως ἄχρηστος ἂν δειχθείη ὁ τοιοῦτος τῆς διακρίσεως τρόπος · ἄν τε γὰρ τὸ γεννᾶν καὶ προβάλλειν ὁμοῦ, ὡσαύτως φῶσι διακρίνειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ὥσπερ καὶ ἡ τοῦ γεννᾷν ἰδιότης, ἀνάγκη ψεύδεσθαι Διονύσιον ἐπαγγειλάμενον μὲν ἐρεῖν τὸν τελεώτατον τῆς διακρίσεως τρόπον, καινότερον δὲ εἰπόντα μηδέν, ἀλλὰ ταὐτὰ ὥσπερ εἴρηται καὶ ἅπερ ἐν τῷ συντετμημένῳ ἔφθη παραδοὺς λόγῳ. Ἄν τε τοῦτο κἀκεῖνο ἑτέραν καὶ ἑτέραν διάκρισιν λέγωσι, ψεύδεσθαι πᾶσα ἀνάγκη Θωμᾶν τὸν τῆς θεολογίας τῆς Λατίνων διδάσκαλον, μὴ διακρίνεσθαι λέγοντα τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα, ἐν εἰκοστῷ πέμπτῳ τοῦ κατὰ Ἑλλήνων τετάρτου βιβλίου, εἰ μὴ καθόσον οὗτος μέν ἐστι Πατήρ, ἐκεῖνος δὲ Υἱός. Εἰ δ᾽ ἑκατέρωθεν τὸ ναυάγιον, οὐκ ἄρα οὐθ᾽ ἡμῖν, οὔτε τῇ ἐκκλησίᾳ Λατίνων τὴν ἐξήγησιν ταύτην νομιοῦμεν προσήκειν.

58. 14 εἰκότως *mg* V ‖ 29 διακρίσεις *mg* V ‖ 32 ἀριθμεῖσθαι P ‖ **59.** 3 διακρίνειν *mg* V

58. a. cf. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 3-7; aussi cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 4. 1-6. ‖ **59.** a. THOMAS D'AQUIN, *C. Gent.* IV, 25 7 (= Ms Vat. gr. 616, f. 222).

logie de ces théologiens le nom de Dieu avec l'attribut de l'inengendré ensemble, de façon qu'ils introduisent une autre distinction pour distinguer le Père et le Fils avec un autre mot plus neuf que «*inengendré*». Et c'est juste. Car il existe deux possibilités : premièrement, que l'un soit égal à l'autre et qu'il n'y ait aucune différence sous le mode de la distinction en Dieu ; mais de tels propos sont un bavardage et une recherche ambitieuse sans fin. Deuxièmement, que l'un soit différent de l'autre, mais la proposition est un mensonge et le discours sur la distinction en Dieu tend à [se développer à] l'infini. En effet, si les noms propres en Dieu sont peu nombreux et les noms communs nombreux, par exemple vingt ou trente, de toute nécessité chaque attribut propre lié à chaque attribut commun va engendrer une distinction différente de celle de l'origine. Disons donc, [par exemple] que les noms concernant la distinction en Dieu sont cinq et que les autres, qui concernent la communauté, sont trente ; cela nous amène à cent cinquante distinctions. Mais si l'on fait l'union de chaque distinction avec deux attributs communs, voilà qu'un autre nombre de distinctions nous est enseigné. Il en va de même si l'on fait l'union de chaque distinction avec trois réalités communes. Et également avec quatre. Et c'est ainsi que la théologie prend le chemin de l'infini, bien que les successeurs des apôtres eussent l'habitude de la considérer comme concise, claire et évidente[a]. Mais tu ne pourrais pas trouver cela chez les Docteurs de la Théologie. Et Denys, qui a promis de professer toutes les distinctions, risque ne pas en avoir professé même un petit nombre. Et toutes les distinctions aboutissent à un nombre si grand qu'il est impossible de les compter. Si tout cela est absurde, contraire à l'habitude des Théologiens, à l'objectif de Denys et à tout enseignement théologique, il en résulte que les Latins qui lisent Denys n'ont pas compris l'esprit de Denys.

59. Et voici un autre argument qui montre qu'une telle sorte de distinction est nuisible. Car si les Latins professent que le fait d'engendrer et le fait d'émettre ensemble distinguent le Père et le Fils de la même manière que l'attribut propre d'engendrer, Denys est un menteur ; car il avait promis d'exposer le mode le plus parfait de la distinction [en Dieu] sans professer quelque chose de plus neuf mais il a professé les mêmes principes qui se trouvent dans le discours concis. Et si les Latins soutiennent que l'un et l'autre introduisent des distinctions différentes, dans ce cas-là Thomas, le Docteur des Latins, de toute nécessité est un menteur, lorsqu'il soutient dans le vingt-cinquième chapitre du quatrième livre *Contre les Gentils* que le Père ne se distingue par rapport au Fils qu'en tant que l'un est Père et que l'autre est Fils. Par conséquent, si des deux côtés c'est le naufrage, nous ne croirons pas que cette interprétation convienne ni chez nous ni dans l'Église latine.

ιθ **60.** Ἔτι ἕκαστον προσωπικὸν ἰδίωμα, τὸν τοῦ μόνος προσδιορισμὸν ἔχον μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ ἑκάστου θεαρχικοῦ προσώπου τεταγμένως καὶ ὡς προσῆκε κατηγορούμενον, διακρίνει τοῦτο τῶν λοιπῶν δύο. Ὥσπερ γὰρ τὸ "μόνος ἀγέννητος ὁ Πατὴρ" ἢ "μόνος γεννῶν ὁ αὐτός", τὸν Πατέρα διίστησιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, τὸν ἴσον τρόπον καὶ τὸ "μόνος ὁ Υἱὸς γεννητὸς" καὶ "μόνον ἐκπορευτὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον", τὸ μέν, τὸν Υἱόν, Πατρὸς καὶ Πνεύματος ἀποδιαιρεῖ, τὸ δέ, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πατρὸς καὶ Υἱοῦ διίστησι · κἀνταῦθα δὴ μάλιστα πάντων τῷ Διονυσίῳ σκοπὸς ὡς ἐδείξαμεν, μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα λέγοντι, τοῦτον Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διελεῖν. Ἂν τοίνυν κατὰ τὴν νέαν ἐξήγησιν οὕτω τὴν ῥῆσιν δεξώμεθα, ὅτι μόνος ὁ Πατὴρ γεννᾷ καὶ προβάλλει ὁμοῦ, ἕνεκα μὲν τοῦ διακριθῆναι τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρός, ἴσως ἄν τις μὴ πάνυ τοι χαίρων τὴν ἑρμηνείαν παραδέξαιτο ταύτην · ὥστε δὲ διακριθῆναι τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος, μάταιον ὁ τοῦ ὁμοῦ προσδιορισμός, τοῦ Πνεύματος τὸ πηγαῖον οὐδαμῶς ἔχοντος. Οὐκοῦν ἑκατέρωθεν τὴν ἐξήγησιν ἀνάγκη ταύτην διαπεσεῖν καὶ οἷς τὰ μὴ ὄντα προστίθησι παρὰ πᾶσαν ἣν ἂν εἴποις τοῦ λόγου χρῆσιν, καὶ οἷς ἡ προσθήκη ἀργὸς καὶ μάταιος ἐξελήλεγκται.

κ **61.** Ἔτι κἀκείνως ἡ τῶν Λατίνων ἐξήγησις οὐκ ἂν συμβαίη τῷ τοῦ Διονυσίου σκοπῷ · ὁ μὲν γάρ, σαφῆ τὸν ἑαυτοῦ λόγον φησὶ καὶ εὐσύνοπτον καὶ εὔτακτον καὶ ὡρισμένον καὶ τὸ ποικίλον ἐπιεικῶς καὶ ἀσαφὲς ἀπαναινόμενον[a], ἃ δὲ ἐκεῖνοι φασί, ποικίλα δή τινα καὶ ἐργώδη, καὶ εἰπεῖν χαλεπά, καὶ νοῆσαι τοιαῦτα. Τί γὰρ εἰς ἀσαφείας λόγον γένοιτ' ἂν ἴσον, μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα ἀκούοντας καὶ ταῦτα περὶ διακρίσεως ὄντος τοῦ λόγου, μὴ οὕτω νοῆσαι τὴν θείαν ἀπόφασιν, ὥσπερ δὴ καὶ τὰς ἄλλας τὰς ὁμοίως ἐχούσας, λέγω δὴ τὸ μόνος ἀγέννητος ὁ Πατὴρ ἢ μόνος γεννητὸς ὁ Υἱὸς ἢ μόνος ἐκπορευτὸς ὁ Παράκλητος, ἀλλὰ κύκλους μὲν πολλοὺς περιβάλλεσθαι, προσδιορισμοὺς δὲ πλάττειν, μιγνύναι δὲ πάντα χρήματα, πᾶν δὲ αἴνιγμα ἀποκρύπτειν καὶ οὕτως ἐπὶ τὴν ἐξήγησιν τῆς ἀποφάσεως ἔρχεσθαι; Τὸ δὲ ἀπειρηκέναι μὲν τὸν διδάσκαλον μὴ θεμιτὸν εἶναι εἰπόντα τὰ ἡνωμένα διαιρεῖν, ὥσπερ μηδὲ τὰ διακεκριμένα συγχεῖν, ἔπειτα τὸν αὐτὸν τῇ πηγῇ διαστῆσαι μὲν τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν, Λατίνους δὲ καὶ τῷ Υἱῷ τὴν πηγὴν διδόναι, καὶ οὕτω πειρᾶσθαι τὴν Διονυσίου φωνὴν πρὸς τὴν ἑαυτῶν γνώμην βιάζεσθαι, τοῦτο δὴ καὶ πέρα παντὸς αἰνίγματος.

61. 13 in mg κα'. *ad.* A ‖ 17 ἑαυτοῦ P

---

61. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 2-4; cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 4. 1-6.

60. De surcroît, une fois que chaque Personne théarchique est définie de façon appropriée et convenable, tout attribut personnel possédant en lui-même la définition du mot «*seul*», distingue cette Personne par rapport aux deux autres. De même que la phrase : «le Père *Seul* est inengendré» ou le même «est *Seul* engendreur» distingue le Père par rapport au Fils et à l'Esprit, de la même manière il faut comprendre la phrase : «*Seul* le Fils est engendré» et «*Seul* l'Esprit Saint procède». La première phrase sépare le Fils du Père et de l'Esprit et la deuxième phrase distingue l'Esprit-Saint par rapport au Père et au Fils. Comme on vient de le montrer, lorsque Denys professe que *le Père est Seule source de la divinité* son objectif principal est avant tout de le distinguer par rapport au Fils et à l'Esprit. Alors, si l'on accepte, d'après cette nouvelle explication, que le Père Seul engendre et émet ensemble pour que le Fils soit distingué du Père, on n'acceptera pas cette explication de gaîté de cœur. Par conséquent, pour distinguer le Père par rapport au Fils, la définition de *l'ensemble* est vaine, car l'Esprit n'a en aucune manière la qualité de la source. Eh bien donc, cette explication a échoué nécessairement des deux côtés, ou bien parce que, en dépit de tout usage, on ajoute des réalités non réelles, ou bien parce qu'on prouve que l'adjonction est inutile et vaine.

61. Et voici une autre raison pour laquelle l'explication latine n'est pas en accord avec l'objectif de Denys. Celui-ci déclare que son raisonnement est clair, parfaitement évident, méthodique et bien défini, sans laisser de place à l'équivoque ni à l'obscurité[a]. Par contre non seulement ce que disent les Latins est équivoque et pénible, mais aussi ce genre de raisonnement est difficile à proférer et à comprendre. Car dans un contexte de distinction, qu'y a-t-il d'aussi obscur que d'entendre que le Père est seule source de la divinité, sans comprendre l'affirmation divine de la même façon que l'on entend les autres affirmations de même nature, c'est-à-dire que le Père est Seul inengendré, ou que le Fils est Seul engendré, ou que le Paraclet est Seul être qui procède, mais en s'entourant de circonvolutions et en fabriquant des définitions additionnelles en mêlant toutes choses et en dissimulant des énigmes pour arriver ainsi à l'explication de la doctrine ? Par contre, le Docteur interdit de distinguer ce qui est uni, comme également de mélanger ce qui est distinct. Ensuite, lui-même distingue le Père et le Fils par le fait de la source tandis que les Latins accordent également au Fils le fait de la source et ils tentent ainsi de forcer le langage de Denys vers leur propre opinion. Et cela est au-delà de toute obscurité.

62. Ἀλλ᾿ ἴδωμεν καὶ τὴν ἐξήγησιν τὴν αὐτῶν τί ποτε βούλεται. [Ἔνστασις:] *Μόνη πηγὴ θεότητος, ὁ Πατήρ, φασιν, οὐκ ἀπροσδιορίστως, οὐδ᾿ ἁπλῶς, ἀλλὰ δηλονότι μόνη πηγὴ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος συνημμένως · ἑκατέρου γὰρ οὐ μόνη πηγή · τοῦ γὰρ Πνεύματος καὶ ὁ Υἱός.* [Λύσις:] Ταῦτα δὲ ὅτι λύοντός ἐστι τὴν ἁρμονίαν τῶν ὁμοίως ἐχουσῶν ἀποφάσεων καὶ αἰνίγματα λέγοντος καὶ πᾶσαν ἀφανίζοντος τὴν τοῦ διδασκάλου γνώμην, οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Πόθεν γὰρ ἡμῖν ἡ τοσαύτη προσθήκη; Εἰς ποῖον δὲ παράδειγμα τὰ τοιαῦτα ἀνενεγκεῖν ἔχουσι; Πῶς δ᾿ ἂν ὁ λόγος ἔχοι τὸ ἐνδεχόμενον, οὕτω τοῦ μακαρίου λέγοντος περὶ ὧν νυνὶ ζητοῦμεν: «Χρὴ δὲ ὡς οἶμαι μᾶλλον ἀναλαβόντας ἡμᾶς τὸν παντελῆ τῆς θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ἐκθέσθαι τρόπον, ὅπως ἂν ἡμῖν εὐσύνοπτος ὁ πᾶς ἐγγένηται λόγος, τὸ μὲν ποικίλον ἅπαν καὶ ἀσαφὲς ἀπαναινόμενος, εὐδιακρίτως δὲ καὶ σαφῶς καὶ εὐτάκτως τὰ οἰκεῖα κατὰ δύναμιν ὁροθετῶν[a].» Εἰ δὲ τὰ μὲν Διονυσίου τοιαῦτα, τὰ δὲ ἐκείνων σφιγγὸς ἀτεχνῶς αἰνίγματα[b], γνώμην ἑαυτῶν, οὐ θεολογικὴν διάνοιαν, Λατῖνοι φέροντες ἡμῖν ἥκουσιν.

κα **63.** Ἔτι τί δεῖ πολλῶν μὲν κύκλων ἡμῖν, τοσούτων δὲ προσδιορισμῶν, τρόπων δὲ θεραπείας τοιούτων; Οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἐχρῆν τὸν μακάριον ἐκεῖνον παιδευτὴν ὄντα τῆς θεολογίας τῆς ἀποστολικῆς, μᾶλλον δὲ οὐδ᾿ ἂν ὅλως ἠνέσχετο πηγαίας καὶ ὁπωσοῦν θεότητος εἰς μνήμην ἰέναι, ἐφ᾿ ᾧ τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ διελεῖν, Διονύσιος ὤν, ἀλλὰ τοῦτο τῇ κοινότητι καὶ τῇ ἑνώσει τῶν προσώπων τηρήσας, τὴν ἑτερότητα τῇ πατρότητι καὶ τῇ υἱότητι φέρων ἔδωκεν ἄν. Διατί; Ὅτι τῶν θείων ὀνομάτων, τὰ μέν, τῇ ἡνωμένῃ, τὰ δέ, τῇ διακεκριμένῃ θεολογίᾳ προσήκουσιν. Ὅτι ἴσον εἰς βλασφημίας λόγον ἐστὶ τοῖς τε κοινοῖς καὶ ἡνωμένοις τὰ πρόσωπα διαιρεῖν καὶ τοῖς διακεκριμένοις συνάπτειν ἐπιχειρεῖν. Ὅτι οὐκ ἄλλος ὁ τοὺς νόμους τούτους τῇ ἐκκλησίᾳ θεὶς ἀλλὰ πρῶτος αὐτός. Ὅτι οὐκ ἂν κατεδέξατο τοῖς νόμοις ἑαλωκέναι τοῖς αὐτὸς αὑτοῦ καὶ οὕτω περιπεσεῖν ἐλεεινῶς ἑαυτῷ, εἴ γε τὸ πηγάζειν ᾔδει καὶ ὁπωσοῦν προσὸν τῷ Υἱῷ. Ὅτι γε ἡ τούτου συγγραφὴ θεολογίας τύπος τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει καταπεμφθεῖσα παρὰ Θεοῦ καὶ δογμάτων ἀληθείας ἕνεκεν καὶ γλώσσης Ἑρμοῦ λογίου παντὸς ἄμεινον[a]. τοῖς νοηθεῖσιν ἀρκούσης · καὶ δὴ καὶ σαφηνείας ἣν ὑπέστη φιλανθρώπως ἡμῖν, οὐ συγχωρεῖ τῇ καινοτομίᾳ Λατίνων προσέχειν καὶ

63. 1 κα΄ : κβ΄ A ‖ ἡμῖν *om.* V ‖ 2 τρόπων : τρόπους V ‖ τοιούτων ἐν τοῖς ἀνιάτοις ἐπινοεῖν O, V ‖ 13 αὐτοῦ V_1

62. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 4, p. 126, 3-7; cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 4. 1-6 ‖ b. ZÉNOBIOS LE SOPHISTE, 2, 68, CParGr I, 50-51 ‖ **63.** a HÉSYCHIUS, *Lexicon*, Alpha 7073.

62. Mais examinons l'objectif de leur explication. [Objection :] Ils professent *«le Père seule source de la divinité» non sans définition additionnelle, ni de manière absolue, mais comme seule «source du Fils et de l'Esprit ensemble», parce qu'il n'est pas seule source de chacun des deux ; car le Fils aussi est source de l'Esprit.* [Solution :] Personne n'ignore que ce raisonnement détruit l'harmonie des déclarations de même nature, qu'il est obscur et qu'il anéantit tout le jugement du Docteur. Car cette adjonction d'où vient-elle ? Quel est l'exemple sur lequel ils peuvent fonder des raisonnements pareils ? Et comment pourraient-ils réconcilier leur raisonnement avec ce que le bienheureux professe à ce sujet : «Mais il importe, croyons-nous, de revenir en arrière pour mieux exposer tout sorte d'unité et de distinction en Dieu, afin que notre raisonnement soit parfaitement évident, qu'il ne laisse place ni à l'équivoque ni à l'obscurité, et que l'objet propre en soit défini de façon précise, claire et méthodique[a].» Voilà d'une part la doctrine de Denys et d'autre part les énigmes sans artifice du Sphinx[b] [1]. Les Latins, donc, ne sont pas venus nous apporter l'intelligence théologique mais leur propre opinion.

63. De surcroît, pourquoi nous faut-il beaucoup de circonvolutions, tant de précisions et de tels moyens de prévention ? Ce bienheureux, enseignant la théologie apostolique, en tant qu'il est Denys, ne serait absolument pas d'accord de se souvenir de quelque manière que ce soit de la divinité comme source, non pour distinguer ainsi le Père par rapport au Fils mais pour réserver cette qualité à la communauté et à l'union des Personnes et pour attribuer ainsi la différence spécifique [entre le Père et le Fils non à leur rapport d'origine] mais à la paternité et à la filialité. Pourquoi ? Parce que, parmi les noms qui concernent Dieu, les uns conviennent à la théologie de l'unité et les autres à la théologie des distinctions. Parce que cela revient à un blasphème de séparer les Personnes par ce qui est commun et uni et de les unir par ce qui est distingué. Parce que ce n'est pas un autre mais lui qui, le premier, a institué ces lois pour l'Église. Parce qu'il n'accepterait pas de faire lui-même condamner ses propres lois et d'être tellement décadent, à condition bien sûr de reconnaître que le fait d'être source convient d'une certaine manière aussi au Fils. Parce que ses livres sont la règle de la théologie avec un langage beaucoup plus éloquent que celui d'Hermès[b] [2] que Dieu a envoyé au genre humain pour que la vérité des dogmes soit assurée à ceux qui l'entendent. Et bien sûr, si nous voulons maintenir la clarté

1. Dans la mythologie grecque la Sphinx était fille d'Echidna et d'Orthos. Monstre ailé, à tête de femme sur un corps léonin, fut vaincu par Œdipe. C'est le symbole de l'obscurité et d'une rapacité cruelle.

2. Hermès dans la mythologie grecque était fils de Zeus et de Maïa. Il fut le messager des dieux, l'interprète des ordres divins, dieu de la parole et de l'éloquence.

ὁπωσοῦν · οὐ γὰρ μόνον τὴν διάκρισιν προειπὼν τὸ πηγαῖον ἐνεθυμήθη, ἀλλ' ὅτι καὶ μόνην πηγὴν θεότητος διαρρήδην τὸν Πατέρα προσεῖπεν ἐπὶ διαιρέσει τοῦ λόγου. Οὐκοῦν ἀνάγκη Λατίνους τῶν δύο πάντως ἑλέσθαι τὸ ἕτερον, ἢ Διονύσιον ἀσεβείας γράψασθαι τῷ πηγάζειν θεότητα τὰ πρόσωπα διαστήσαντα, δέον τοὐναντίον τούτῳ συνάπτειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἢ ἑαυτοὺς εἰς βλασφημοῦντας τάττειν, οἷς τὴν ἀποστολικὴν θεολογίαν ἠθέτησαν · τούτοις ἑνοῦντες οἷς ἐκεῖνοι διέκρινον. Ἂν δὲ πάλιν ἀναισχυντεῖν ἐγνωκότες πρὸς τὰς ἐξηγήσεις τὰς ἑαυτῶν βλέπωσιν. Ἀλλ' ἐδείξαμεν αὐτὰς πολεμίας μὲν τῇ κοινῇ τοῦ λόγου χρήσει, πολεμίας δὲ τοῖς νόμοις τῶν διαλεκτικῶν, ὧν ἄνευ οὐδὲ ἔστι λογίζεσθαι, καὶ μὴν καὶ παρὰ τὸν σκοπὸν προϊούσας τοῦ λόγου καὶ οὐ σωστικὰς τῶν τοῦ διδασκάλου ῥήσεων, ἀλλ' ἀναιρούσας ἀναίδην, ἅπερ ἐξηγεῖσθαι προείλοντο καὶ οὐδὲ ἑαυταῖς συμβαίνειν ἀρκούσας. Ὥστε πῶς οὐ νομίζοιτ' ἂν συμφορὰ τὸ οὕτω τὴν Διονυσίου θεολογίαν ἐπιέναι, ὡς Λατῖνοι ταύτην ἀνέγνωσαν;

κβ' **64.** Ἔτι ἀξιώσομεν Λατίνους οὕτω τὰς θεολογικὰς ἐκλαμβάνειν ῥήσεις, ὡς αὐτάς τε οἱ θεολόγοι ἀνέγνωσαν καὶ ἡμῖν φιλανθρώπως παρέδοσαν, οἳ τὴν ἐξήγησιν τῶν λόγων τῶν Διονυσίου, πραγματείαν σχεδὸν πρέπουσαν ἑαυτοῖς, εὖ καὶ καλῶς ἐνόμισαν, ἐκεῖνο εἰδότας, ὡς θεολόγοι θεολόγοις, συνετὰ φθέγγονται. Οὗτοι δ' ἂν εἶεν Μάξιμος ὁ μέγας καὶ Ἰωάννης ὁ Σύρος καὶ Θεόδωρος ὁ τῶν Γραπτῶν ἕτερος, ἄνδρες μέχρις αἵματος πρὸς τὸ ψεῦδος ἀγωνισάμενοι καὶ τεχνῖται θεολογίας καὶ ἀπὸ ταύτης ὀνομασθέντες. Ὁ μὲν οὖν θεῖος Μάξιμος πρὸς Μαρῖνον γράφων Κύπρου πρεσβύτερον, ἡ δὲ πρόφασις τῆς ἐπιστολῆς περὶ ὧν καὶ ἡμῖν ὁ σκοπός, οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν εἶναι φησὶ τοῦ Πνεύματος. «Μίαν γὰρ αἰτίαν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, τὸν Πατέρα, τοῦ μέν, κατὰ γέννησιν, τοῦ δέ, κατ' ἐκπόρευσιν[a]» αὐτός τε οἶδε καὶ τοὺς οὕτω λέγοντας ἀποδέχεται. Δαμασκηνὸς δὲ ὁ μακάριος ἐν ὀγδόῳ τῶν θεολογικῶν, «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, φησί, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγομεν καὶ Πνεῦμα Πατρὸς ὀνομάζομεν · ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν, Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν[b].» Θεόδωρος δὲ ὁ ἀοίδιμος τὴν ὁμολογίαν συγγράφων τῆς πίστεως τῆς ἑαυτοῦ, ἣν αὐτῷ παρέδοσαν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ λόγου[c], καὶ οἱ μετ' ἐκείνους τὰ ἐκείνων διαδεξάμενοι μακά-

30 ἄνευ *mg* V ‖ **64.**1 κβ' : κγ' A

64. a. MAXIME LE CONFESSEUR, *Op. theol. et pol.*, PG 91, 136A ‖ b. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 8, 288-290; cf. NIL CABASILAS, *Discours* V, 19. 30-31; 40. 9-11 ‖ c. cf. Lc 1, 1.

1. Ici sont visés les deux commentaires attribués à Maxime sur la Hiérarchie céleste et la Hiérarchie ecclésiastique (Cf. PG 4), ainsi que *l'Exposé exact de la foi orthodoxe* de Jean Damascène dans les chapitres qui interprètent Denys.

qu'il a fondée avec amour pour l'homme, nous n'avons pas l'excuse de manifester une certaine attention à la nouveauté latine. Car professant avant les autres la distinction, il avait non seulement pensé à la source, mais en plus, dans le contexte de la distinction, il avait explicitement professé le Père seule source de la divinité. Alors, il faut que les Latins choisissent l'un des deux : soit condamner Denys parce qu'il a distingué les Personnes par le fait d'être source de la divinité, là où il faudrait unir le Père et le Fils, soit se classer eux-mêmes parmi les impies dans la mesure où ils ont renoncé à la théologie apostolique, puisqu'ils unissent ce que les apôtres ont distingué. Et, conscients de leur impudence, [les Latins] se tournent vers leurs explications. Mais nous avons montré que ces explications se trouvent en opposition avec l'usage commun de la raison et aussi avec les lois dialectiques sans lesquelles on ne peut guère raisonner. Et bien sûr ces explications ne coïncident pas avec l'objectif du contexte et ne respectent pas les paroles du Docteur. Mais elles anéantissent sans honte ce qu'elles se sont proposé d'expliquer, et il arrive qu'elles ne soient pas suffisantes pour elles-mêmes. Par conséquent, pourquoi ne pas croire que la façon dont les Latins comprennent la Théologie de Denys est un malheur ?

La ligne patristique.

64. En outre, nous devons demander aux Latins qu'ils comprennent les affirmations théologiques de la même manière que les Théologiens les ont comprises et nous les ont transmises par amour pour l'homme. Ces Théologiens ont jugé bon et utile pour eux-mêmes de composer un traité pour interpréter la théologie de Denys[1]. Parce qu'ils savaient bien que les Théologiens peuvent interpréter les Théologiens avec sagesse. Et ces Théologiens sont : Maxime le grand, Jean le Syrien et Théodore, l'un des Graptos. Ce sont des hommes qui ont lutté contre le mensonge jusqu'au sang et cette lutte leur a mérité le nom de techniciens de la théologie. Le divin Maxime a donc écrit une lettre à Marinos, prêtre à Chypre. Et le propos de cette lettre dont nous nous occupons est que le Fils n'est pas cause de l'Esprit. Maxime connaît «une seule cause, du Fils et de l'Esprit, c'est-à-dire le Père ; pour l'un sous le mode de l'engendrement, pour l'autre sous le mode de la procession[a]», et il accepte ceux qui professent cela. Et le bienheureux Damascène dans le huitième chapitre des *Théologiques* dit : «Nous disons l'Esprit Saint issu du Père et nous l'appelons Esprit du Père. Et nous ne disons pas l'Esprit issu du Fils mais nous l'appelons Esprit du Fils[b].» Saint Théodore dans la profession de sa propre foi, qui lui a été transmise par ceux qui furent dès le début témoins oculaires et qui sont devenus serviteurs de la parole[c] et qui après ceux-ci a été transmise par leurs successeurs, nos bienheureux et divins Pères, comme il le dit lui-même, professe cette

ριοι καὶ θεῖοι Πατέρες ἡμῶν ὥς αὐτός φησι, τοιάδε περὶ τοῦ προκειμένου θεολογεῖ: «τηροῦντες ἀμιγεῖς καὶ ἀσυγχύτους τὰς ἀφοριστικὰς ἰδιότητας, ὡς οὐδαμῶς μεταπιπτούσας ἢ κινουμένας · Πατρὶ μὲν τὴν ἀγεννησίαν, καὶ τὸ αἴτιον τῶν ἐξ αὐτοῦ νέμομεν, Υἱῷ δὲ τὴν γέννησιν, Πνεύματι δὲ τὴν ἐκπόρευσιν[d].» Εἰ δὲ ἡ τοῦ Πατρὸς ἰδιότης ἡ ἀγεννησία καὶ τὸ αἴτιον τῶν ἐξ αὐτοῦ, ὥσπερ καὶ τοῦ Υἱοῦ μὲν ἡ γέννησις, τοῦ δὲ Πνεύματος ἡ ἐκπόρευσις, πῶς ἂν γένοιτο καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος καὶ πηγὴ θεότητος; Καὶ μὴν εἰ ὁ Υἱὸς οὐκ ἔχει τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔστι, πῶς οὐ πᾶσα ἀνάγκη ὡς μόνος ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, καὶ προβολεὺς μόνος, καὶ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται; Καὶ ὡς ἡ θεολογικὴ ῥῆσις ἔχει ἁπλῶς καὶ ἀπολύτως: μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατὴρ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, καὶ ὥσπερ μόνη πηγὴ τοῦ Υἱοῦ, οὕτω δὴ καὶ μόνη τοῦ Πνεύματος. Καὶ ὅτι διακρίνεται ὁ Πατὴρ τῇ πηγῇ ὥσπερ τοῦ Πνεύματος, οὕτω δὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ, μήτε τοῦ Πνεύματος μήτε μὴν τοῦ Υἱοῦ τὸ πηγάζειν ἐχόντων μεθ' ἑαυτῶν. Εἰ δὲ οὕτω τὰς τοῦ μακαρίου Διονυσίου φωνὰς οἱ τὰ ἐκείνου καλῶς εἰδότες *καὶ ἀνέγνωσαν καὶ παρέδοσαν, μάτην* λοιπὸν Λατίνοις ὁ τῶν μὴ ὄντων προσδιορισμῶν θόρυβος, καὶ ἀτεχνῶς βλασφημιῶν ἀφορμή.

65. [Λύσις πρὸς τὸ τρίτον] Πρὸς δὲ τὸ τρίτον, ῥαδία ἡ λύσις. Εἰ μὲν γὰρ οὕτως ὁ θεῖος Διονύσιος ἔλεγε, μόνον πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, οὐκ ἂν Λατίνοις ἐναντία ἐδόκει λέγειν, καὶ τὸν Υἱὸν οἰομένοις πηγὴ τοῦ Πνεύματος. Ἐξῆν γὰρ αὐτοῖς λέγειν: ὁ Πατὴρ μόνον πηγή, οὐ μέντοι γε καὶ ἐκ πηγῆς, τοῦ Υἱοῦ ἑκάτερον ὄντος, καὶ πηγῆς τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐκ πηγῆς τοῦ Πατρός. Νυνὶ δὲ τοῦτο οὐκ εἶπεν, ἀλλὰ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ, ἁπλῶς καὶ ἀδιορίστως. Ἄλλο δὲ τοῦτο – λέγω δὴ τὸ μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατὴρ –, κἀκεῖνο πάντως ἕτερον ἄν τις λέγῃ, μόνον πηγὴ θεότητος ὁ αὐτός· οὐδὲ γὰρ ἀντιστρέφει. Εἰ μὲν γὰρ μόνη πηγή, καὶ μόνον πηγὴ ἐξ ἀνάγκης · εἰ δὲ μόνον πηγή, οὐκ ἐξ ἀνάγκης καὶ μόνη πηγή. Καὶ ὁ Παράκλητος δὲ μόνον αἰτιατὸς ἄν τις εἴποι, ὀρθῶς ἐρεῖ · οὐ γὰρ δὴ καὶ αἴτιος · μόνος δὲ αἰτιατὸς οὐδαμῶς, ἕως ἂν καὶ ὁ Υἱὸς αἰτιατὸς ᾖ καὶ κοινὸν αὐτοῖς τὸ ἐκ τοῦ Πατρός. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Γρηγόριος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, περὶ τοῦ Πατρὸς

65. 15 *post* Πνεύματος *ad.* περὶ τοῦ Πνεύματος P || 15-16 περὶ .. λέγων *om.* P

---

d. NICÉPHORE Ier, *Conf. fid.*, PG 100, 580D-581A; cf. NIL CABASILAS, *Discours* V, 25. 17-20.

théologie en ce qui concerne notre propos : «Nous maintenons les propriétés de détermination sans confusion et sans mélange, sans qu'elles soient jamais changées ou modifiées. Nous attribuons au Père le fait d'être inengendré et d'être cause des Personnes issues de Lui ; nous attribuons au Fils le fait d'être engendré et à l'Esprit le fait de procéder[d].» Et si la propriété du Père c'est le fait d'être inengendré et d'être cause des Personnes issues de Lui, et de la même façon si la propriété du Fils c'est le fait d'être engendré, et celle de l'Esprit, le fait de procéder, comment peut-on admettre que le Fils soit cause et source de la divinité ? Et si le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit et si l'Esprit n'est pas issu aussi du Fils, pourquoi ne pas accepter que, de toute nécessité, Seul le Père est cause de l'Esprit et qu'il est seul émetteur et que l'Esprit Saint procède du Père Seul ? Et pourquoi ne pas accepter que la formule théologique doit rester simple et absolue : le Père est seule source de la divinité, et du Fils et de l'Esprit. Il n'est pas seulement seule source du Fils, mais également seule source de l'Esprit. Et pourquoi ne pas accepter que le Père en tant que source se distingue non seulement de l'Esprit mais également du Fils ? Ni l'Esprit ni le Fils bien sûr ne disposent de la qualité d'être source. Si les Docteurs de l'Église qui connaissaient avec précision les maximes du bienheureux Denys les ont connues et transmises d'une telle manière, c'est alors en vain pour les Latins le bruit des définitions additionnelles qui sont en réalité inexistentes et d'une manière grossière sont le début des blasphèmes.

Solution pour la troisième objection :
«Seule source» équivaut-il à «seulement source» ?

65. En ce qui concerne la troisième objection, la solution n'est pas difficile. Car si le divin Denys disait seulement le Père source de la divinité suressentielle, les Latins qui croient que le Fils est également source de l'Esprit n'auraient pas une opinion différente. Car ils pourraient répondre : le Père est seulement source et bien sûr il n'est pas issu d'une source, mais le Fils est les deux à la fois : source de l'Esprit et issu de la source du Père. Mais en réalité il n'a pas professé cela, mais que le Père est seule source de la divinité, de manière absolue et sans complément qui le définisse. Ceci est une chose — je veux dire le fait que le Père soit seule source de la divinité — et ceci est une autre chose : le fait que le même soit seulement source de la divinité ; car les termes ne sont pas interchangeables. Car s'il est seule source, il est aussi nécessairement seulement source. Et s'il est seulement source, il n'est pas nécessairement seule source. On pourrait affirmer pour le Paraclet qu'il est seulement un être causé. Et c'est juste, parce qu'il n'est pas aussi une cause. Mais en aucune manière il n'est seul être causé, dans la mesure où le Fils aussi est un être causé et dans la mesure où le fait d'être issu du Père leur

λέγων «ὡς μόνον Πατὴρ · οὐ γὰρ δὴ καὶ Υἱός»· καὶ ὅτι μόνος Πατὴρ προσέθηκεν «οὐκ εἰς ταὐτὸ φέρειν ἑκάτερον» ἡγούμενος[a]. Καὶ Λατῖνοι δὲ μόνον μὲν τὸν Πατέρα πηγὴν καὶ πάνυ ἂν φαῖεν · ὅτι δὲ καὶ μόνη πηγή, οὐδαμῶς · κἂν προσποιεῖσθαι δοκῶσιν · ἕως ἂν φῶσι καὶ τὸν Υἱὸν πηγήν. Οὐκ ἄρα τοῦτο ἐκείνῳ ταὐτόν.

66. Τούτων δὲ τοιούτων ὄντων, καὶ πολλαχόθεν ἀποδειχθέντων τῶν λόγων τὸ ἀδύνατον ἔχειν, ἂν τὰ παρὰ Λατίνων ὑποκέηται, οὐ χρὴ τὰ τοιαῦτα ἐξηγήσεις, οὐδ' ἑρμηνείας ὀνομάζειν, ἀλλὰ λύμην καὶ διαφθορὰν καὶ κολοφῶνα κακῶν, καὶ πολιορκίαν τῶν ἀποστολικῶν ἀποφάσεων, πάντα ἐπαγομένην δεινὰ καὶ πάντα ἐπινεμομένην καὶ κατασχεῖν ἐπειγομένην καὶ αὐτῷ λοιπὸν ἐπιστρατεύουσαν τῷ οὐρανῷ ! Ἕως μὲν γὰρ ἡ ἐξήγησις μήτε τῇ τοῦ λόγου χρήσει πολεμῇ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον ἔχῃ, κἂν ἀνάσχοιτ' ἄν τις τῶν ἄλλων ἀπόντων. Ὅταν δὲ πολὺ μὲν τὸ ἀδύνατον, πολὺ δὲ τὸ μαχόμενον καὶ τὸ ἀνακόλουθον ᾖ, καὶ τῷ σκοπῷ τῶν ῥήσεων καὶ τῇ κοινῇ τοῦ λόγου χρήσει καὶ τὸ μέγιστον καὶ ἑαυτῇ περιπίπτειν ἀναγκάζηται, τί τις ἂν ποιήσειε πρὸς τοσαύτην συμφοράν; Ἀγανακτῶν δὲ πρὸς τούτους, οἳ παραστήσεσθαι ἡμᾶς μετὰ τοιούτων ἤλπισαν λόγων, ἐπὶ τούτῳ μάλιστα ἂν ἀγανακτεῖν φαίην, ὅτι ταύτην ἀφέντες, ἑτέραν δή τινα ἐτράποντο καὶ τὸν δεῖνα καὶ τὸν δεῖνα ἡμῖν ἐπάγουσιν, ὡς δὴ τἀναντία οἰομένους τῶν ἀποστολικῶν ἀποφάσεων. Ἀλλ' ὦ μακάριοι, καὶ μάλα ἄν τις φαίη δικαίως οὐ χρὴ τὴν Θεολογίαν τὴν ἀρχαίαν ἄνευ ἐρυθήματος ἀθετοῦντας, ἐν ἐξηγήσεων εἰρωνείᾳ, καινοτέραν δή τινα διδασκαλίαν εἰσάγειν καὶ ταύτην ἀνάπτειν ἐπιχειρεῖν, τούτῳ ἢ ἐκείνῳ τῷ διδασκάλῳ· ἀλλὰ μᾶλλον τῶν ἐκ τῶν ἀποστόλων ἀκινήτων ἑστώτων καὶ τὸ σαφὲς ἐχόντων, τί ποτε βούλονται; Τὰ τῶν ἄλλων καὶ σφόδρα τοῖς ἀρχαίοις πειρᾶσθαι δεικνύναι συμβαίνοντα, ἢ παρὰ τῶν εἰδότων ἕως ἔξεστι τὴν συμφωνίαν ζητεῖν. Εἴτε γὰρ ἀληθείας ἡμῖν μέλλει, οὐδὲν ἂν γένοιτο τῶν λόγων τοῦ Πνεύματος ἀληθέστερον, εἴτε σαφηνείας, τί ποτε τὸ τοῦ λόγου βούλημα, οὐδὲν ἕτερον, ἢ ὅπερ ἡμῖν ἀρτίως ὁ τοῦ λόγου σκοπός. Περὶ γὰρ διακρίσεως θείας ἡμῖν τε κἀκείνοις ἡ πᾶσα σπουδή. Εἴτε μέγα νομίζεται εἰδέναι, τί ποτ' ἂν εἴη τὸ σύμβολον τῆς ἀποστολικῆς Πίστεως, πάντα ταῦτα ἡμῖν ἡ θεολογία Διονυσίου γίνεται. Ἀλλὰ καὶ τοὺς ἑρμηνέας τῆς θεολογίας ταύτης, πῶς ποτε ταύτην ἀνέγνωσαν ἀπεδείξαμεν. Πῶς οὖν τὴν οὕτως ἔχουσαν διὰ

65. a. cf. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXXI, 9, 14-17, SC 250, p. 292.

1. Ici, probablement, il s'agit d'une référence indirecte aux discussions théologiques à Constantinople, suite à l'arrivée au trône impérial du nouvel empereur Jean V

est commun. Et le divin Grégoire, dans son *Sermon sur le Saint-Esprit*, parlant du Père, le qualifie de Père ; car il n'est pas bien sûr aussi Fils. Et il ajoute qu'il croit que le fait que le Père soit seul [Père] n'amène pas au même point que l'autre affirmation[a]. Et les Latins iraient professer avec raison seulement le Père comme source. Mais en aucune manière ils n'iraient professer qu'il est seule source, même s'ils semblent le prétendre. Car l'un n'est pas l'équivalent de l'autre.

Conclusion :

66. Les choses étant ainsi et l'impossibilité de soutenir ces affirmations ayant été démontrée avec plusieurs arguments, il ne faut pas appeler les hypothèses latines explications ou interprétations, mais souillure, corruption, sommet des maux et siège contre les doctrines apostoliques. Cela amène toute sorte de danger, dévore tout, est ardent à envahir et monte son expédition contre le ciel même ! Peut-être pourrait-on accepter l'explication à condition qu'elle ne soit pas contraire à l'usage commun de la raison, qu'elle soit recevable et que le reste en soit absent. Par contre, lorsqu'elle est complètement impossible, complètement contradictoire et illogique par rapport au but des affirmations et à l'usage commun de la raison et ce qui est plus grave, qu'elle est contrainte de porter elle-même une attaque contre elle-même, que pourrait-on faire devant un tel malheur ? Je suis indigné contre ceux qui ont espéré nous convaincre avec de tels arguments[1]. Et dirai-je, je suis indigné au plus haut point par le fait qu'ils ont quitté le bon chemin pour en prendre un autre. Et ils nous produisent un tel et un tel comme témoins de croyances contraires aux doctrines apostoliques. Mais, mes très chers, on pourrait avec justesse recommander de ne pas rejeter la Théologie ancienne sans rougir et interroger les explications en feignant l'ignorance pour introduire un enseignement plus nouveau et essayer de le rattacher à l'un ou l'autre Docteur. Mais l'enseignement apostolique reste immuable et clair. Que veulent-ils donc ? Ils veulent essayer de montrer qu'ils sont d'accord avec l'enseignement des autres et particulièrement des plus anciens ou que, en dépit des connaisseurs, ils peuvent au moins chercher l'accord. Et si c'est la vérité qui nous intéresse, il n'existe rien de plus vrai que les paroles de l'Esprit ; si c'est la clarté, il n'existe rien de plus clair que ce que la parole veut indiquer. Rien d'autre que ce qu'on vient justement de mentionner : le but de la parole. Et toute préoccupation pour nous et pour eux concerne la distinction en Dieu. Et si l'on estime qu'il est grand de savoir ce qu'est le symbole de la foi des apôtres, la théologie de Denys est en vérité tout cela pour nous. Mais nous avons aussi montré manifestement comment les interprètes de cette Théologie l'ont comprise. Comment donc pourrions-nous penser à la suite des exégèses ci-dessus mentionnées, ou plus exactement de ces malentendus, qu'une telle

τὰς προειρημένας ἐξηγήσεις ἢ δικαιότερον εἰπεῖν παρακούσματα, ἢ νομιοῦμεν ἀμφίβολον, ἢ ἐπὶ τὰ ἀγωνίσματα τῶν νεωτέρων διδασκάλων ἑλκύσομεν; Δέον τοὐναντίον μᾶλλον διὰ ταύτης τὰ ἐκείνων τῇ διδασκαλίᾳ προσαρμόζειν τοῦ Πνεύματος. Τὰ μὲν γὰρ ἐκ τῶν διαδόχων τῶν ἀποστόλων καὶ λόγια δεύτερα καὶ περὶ πίστεως τοῖς συγγραφεῦσιν ὁ λόγος, καὶ πάντα τούτοις πρόσεστι τὰ προειρημένα. Οἷς δὲ ὁπλίσαντες ἑαυτοὺς Λατῖνοι ἡμῖν ἐπίασιν, ὡς δῆθεν μετὰ τῶν διδασκάλων ἀπαντῶντες, οὐδὲ αὐτὸ τοῦτο καθαρῶς ἔχουσι δεῖξαι ὡς ἢ τῆς πίστεως τῆς ἑαυτῶν ὁμολογίαν συγγράφοντες οἱ διδάσκαλοι, ἢ θεολογίαν διακεκριμένην τοῖς ἄλλοις παραδιδόντες, μετὰ τῆς καινοτομίας γίνονται. Ἀλλὰ περὶ ἄλλων ὄντος τοῦ λόγου καὶ οὐ περὶ τῶν προκειμένων, ῥήσεις ἐκεῖθεν ἁρπάσαντες, οὕτω τῇ ἀληθείᾳ καὶ ἡμῖν ἐπιστρατεύειν ᾠήθησαν · ἀλλ᾽ οὐ δίκαια ζητούντων τὰ τοιαῦτα ἀλλὰ φιλονεικεῖν ἐγνωκότων καὶ τοξεύειν εἰς οὐρανὸν[a] καὶ πειρωμένων πάντα εἰκῇ καὶ μάτην μιγνύναι χρήματα[b]. Οὐκοῦν ἀκινήτων μενόντων, ὡς οὐκ ἂν εἴη πηγὴ θεότητος ὁ Υἱός · τούτῳ γὰρ τοῦ Πατρὸς διακρίνεται καὶ διὰ ταῦτα οὐδὲ τοῦ Πνεύματος προβολεύς, ἐπεὶ θεότης τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ὡς μόνος ὁ Πατὴρ αἴτιος καὶ πηγὴ τοῦ Πνεύματος, μόνος γὰρ αὐτὸς πηγὴ θεότητος εἴρηται καὶ ὡς οὐδὲν τούτων ἵσταται, εἴ γε καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομιοῦμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὕτως ἐπὶ τὰς ἑρμηνείας τῶν ῥήσεων ἐκείνων ἰτέον ἐστί. Τὸ γὰρ ἑτέρως ποιεῖν, ταὐτὸν ἂν εἴη, ὥσπερ ἂν εἰ τοῦ λόγου περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως ὄντος, τί ποτε τῇ ἐκκλησίᾳ περὶ τούτου δοκεῖ · καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἐγέρσεως, ὁ μέν, ἐκ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως τὴν λύσιν ἐπῆγε, λέγων καὶ σφόδρα ἐλπίζειν τὴν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν καὶ δὴ καὶ τὸν Κύριον καὶ ἐκ νεκρῶν ἐγηγέρθαι καὶ ἀνειλῆφθαι καὶ τῷ Πατρὶ συγκαθέζεσθαι, καὶ πάλιν πιστεύειν ἥξειν τὸν αὐτὸν νεκρῶν καὶ ζώντων κριτήν · ἕτερος δὲ ἀντεπῆγε τὸ τῆς ᾠδῆς «οἱ δὲ νεκροὶ ζωὴν οὐ μὴ ἴδωσι», καὶ δὴ καὶ τὸ ἀποστολικὸν περὶ τοῦ Κυρίου «εἰ γὰρ καὶ ἐγνώκαμεν Χριστὸν Ἰησοῦν κατὰ σάρκα, ἀλλὰ νῦν οὐκέτι γινώσκομεν[c]» · καλῶς μὲν καὶ πάνυ γε εἰρημένα ἐφ᾽ οἷς εἴρηται · κακῶς δὲ ἐξειλημμένα κατὰ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως. Εἰ δὲ τῶν παραδεδομένων ἐν τῷ τῆς πίστεως ὅρῳ, οὐδὲν ἡγούμεθα πρότερον, ἀλλὰ τούτων ὑποκειμένων, ἐπὶ ταῦτα ἐκεῖνα ἕλκομεν, καὶ ταῦτα τοῦ μὲν ὅρου παρὰ τῶν Πατέρων ἐκδεδομένου, τῶν δ᾽ ἐνισταμένων ἐπιχειρούντων ἐκ τῆς γραφῆς, πῶς ἂν εἴη δίκαιον οὕτως ἐνταῦθα τὴν ἐναντίαν ἰέναι παρὰ πᾶν τὸ εἰκός, ὡς καὶ τὸ τῆς ἀποστολικῆς πίστεως σύμβολον; Ὃ δὴ καὶ αὐτὸς ὁ δεύτερος τῶν ἀποστόλων χορὸς ὡς οἰκείαν πίστιν καὶ σφόδρα ἀσμένως ἐδέξατο, τοῦτο ἐπὶ

66. a. ZÉNOBIOS LE SOPHISTE, 3, 46, CParGr I, p. 68; DIOGENE LE GRAMMAIRIEN, CParGr II, p. 27; MACAIRE CHRYSOCÉPHALE, 3, 60, CParGr II, p. 161; MICHEL APOSTOLIOS, 6, 71, CParGr II, p. 385; cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 40. 8; 61, 11-12 ‖ b. HÉSYCHIUS, *Lexicon*, Epsilon 826 ‖ c. 2 Co 5, 16.

théologie est contestable ou bien la tirer vers les contestations de ces nouveaux docteurs ? Au contraire, à l'aide de cette Théologie, il faut plutôt adapter la pensée des Latins à l'enseignement de l'Esprit. Parce que ce qui est issu des successeurs des apôtres est une sorte de deuxième Écriture et le propos de ces auteurs c'était la foi, et tout ce qu'on a développé auparavant s'accorde avec eux. Et les armes avec lesquelles les Latins nous attaquent, à savoir qu'ils sont d'accord avec les Docteurs, ils ne peuvent pas nous les montrer avec clarté, c'est-à-dire que les Docteurs, soit dans leur confession de la foi qu'ils ont écrite, soit dans la Théologie des distinctions qu'ils ont transmise oralement, sont d'accord avec l'innovation. Mais alors que le traité parlait d'autre chose et non de notre propos, ils ont tiré des affirmations du contexte et ont pensé ainsi partir en guerre contre la vérité et contre nous. Mais ce comportement ne convient pas à ceux qui cherchent la vérité, mais à ceux qui aiment les querelles, tirent contre le ciel[a] et essayent de mélanger toutes choses au hasard et en vain[b]. Il ne faut donc pas s'agiter, parce que le Fils ne peut pas être source de la divinité. Car c'est cela qui le distingue par rapport au Père et c'est pour cela qu'il n'est pas non plus émetteur de l'Esprit ; car l'Esprit Saint est divinité. Seul le Père est cause et source de l'Esprit, car il est dit seule source de la divinité, et rien de cela n'est valable si l'on considère l'Esprit Saint comme issu du Fils. C'est ainsi qu'il faut interpréter les passages des Docteurs. Parce que si l'on fait autrement, voilà à quoi l'on ressemble : Supposons que le propos ait été sur la résurrection des morts et l'enseignement de l'Église à ce sujet, et aussi sur la résurrection du Christ. L'un des deux interlocuteurs a trouvé la solution dans le Symbole de la Foi en affirmant qu'il espère bien fort la résurrection des morts, qu'il croit que le Seigneur s'est levé des morts, est monté et a siégé auprès du Père et que Lui-même viendra de nouveau pour juger les morts et les vivants. Par contre, l'autre interlocuteur a répliqué ce qu'on chante : «les morts ne verront pas la vie», et aussi le passage apostolique concernant le Seigneur : «Si nous avons connu le Christ à la manière humaine, maintenant nous ne le connaissons plus[c].» Ce qui a été dit l'a été avec raison dans le contexte. Mais on l'a utilisé à tort contre le Symbole de la Foi. Et si l'on ne considère rien de supérieur par rapport à la définition de la foi, mais si après avoir admis cela comme fondement nous tâchons d'y rattacher les autres passages et si, la définition ayant été transmise par les Pères, les opposants tentent d'argumenter par l'Écriture, comment serait-il juste de suivre le chemin adverse contre toute raison, contre le Symbole de la Foi apostolique, que même ce deuxième choeur des apôtres a accepté comme sa propre foi et avec joie ? Et comment serait-il juste d'essayer de le rattacher aux passages des Pères ? Voilà l'exemple qu'il faut avoir sous les yeux concernant leur foi et leur enseignement. Par contre, si l'on pense que l'on pourrait tirer parti de passages extraits des écrits que les Docteurs de l'Église ont

τοὺς τῶν πατέρων λόγους, ἕλκειν ἐπιχειρεῖν; Δέον αὐτὸ προκεῖσθαι παράδειγμα καὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐκείνων. Τὸ δὲ καὶ ἐν οἷς πρὸς ἀγῶνας καὶ μάχας εἶχον οἱ τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλοι κατὰ τῶν κοινῶν πολεμίων τῆς πίστεως, καὶ θεολογεῖν ἐκείνοις οὐ προκείμενον ἦν, ἀπὸ δὴ τούτων τῶν λόγων ῥήσεις παρακερδαίνειν νομίζειν, ἀφ' ὧν μᾶλλον περὶ ὧν ἡ πρόθεσις εἰκάζειν ἐστὶν οὐκ ἐπίστασθαι, καὶ μετὰ τούτων κατὰ τῆς θεολογίας τῆς ἀποστολικῆς ἵεσθαι, καὶ ταῦτα οὕτω τὸ σαφὲς ἐχούσης καὶ γνώριμον, ἆρα οὐκ ἀτεχνῶς φιλονεικούντων καὶ ἐπὶ βρόχον ἐπειγομένων ἔρχεσθαι; Ἀλλ' οὐχ οὕτως ὁ μέγας Βασίλειος · ἄλλος γάρ φησιν ὁ τῆς μάχης καὶ ἄλλος ὁ τῆς εἰρήνης καιρός[d]. Καὶ οὐ ταὐτὰ ἁρμόσει μαχομένοις τὲ πρὸς τοὺς ἔξωθεν καὶ πρὸς τοὺς οἰκείους περὶ πίστεως διαλεγομένοις. Ἐνταῦθα μὲν γὰρ καὶ μέχρι λέξεων ἡ φροντίς · καὶ πολλὴ καὶ περὶ τοῦ τυχόντος ἐστὶν ἡ σπουδή · ἐκεῖ δὲ ὁ τῶν ἀγώνων καιρὸς τὸ πλέον τούτων ἀφεῖλεν. Οὐκ ἄρα οὐδ' ἡμεῖς δόξομεν ὑγιαίνειν τὰ θεολογικὰ, οὐδὲ περὶ τῶν θείων ὡς προσήκει διανοεῖσθαι, εἰ μετὰ τοιούτων λογισμῶν ἐπὶ τὴν τῶν θείων ἔρευναν ἀπαντᾶν οἰησόμεθα. Ὡς οὖν τοῦ πράγματος τούτου, τὰ ἄνω κάτω ποιοῦντος καὶ μηδὲν ἐῶντος ἀκίνητον, μηδὲ σαφὲς μηδὲ γνώριμον, ἐξ οὗ καὶ περὶ τῶν ἀδήλων ἔστι ζητεῖν, τὰ μὲν παρὰ τῶν διαδόχων τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν ἡμετέραν ἐξετασθέντα δύναμιν κατὰ χώραν ἐῶμεν · τρεπτέον δὲ τὸν λόγον ἐστὶ καὶ ἐπὶ τὰς συνόδους τὰς οἰκουμενικὰς καὶ ζητητέον τί ποτε καὶ ταύταις περὶ τῶν προκειμένων δοκεῖ. Καὶ γὰρ τῶν δογμάτων τῶν ἐκεῖ οὐδὲν οὔτε σαφέστερον οὔτε ἁγιώτερον οὔτε προτιμότερον οὔτε πρὸς πίστιν μᾶλλον δράσειεν ἄν · ἐπεὶ καὶ ταῦτα κανόνες τῶν ἑκάστοις εἰρημένων ἰδίᾳ καὶ πολλὴν τοῖς κεκριμένοις ἐκεῖ τὴν ὑπακοὴν ἡ ἐκκλησία πάλαι καλῶς ποιοῦσα ἀπένειμεν.

66. 85 καὶ *ant.* περὶ *om.* P ‖ 99 τέλος ὧδε *ad.* I, S ; τέλος ὧδε τοῦ δευτέρου λόγου P

---

d. Cf. BASILE DE CÉSARÉE, *Hom. In s. bapt.*, PG 31, 424B.

composés pendant leur lutte et leur combat contre les adversaires communs de la Foi là où leur propos n'était pas de faire la Théologie, et surtout extraits de passages dont le propos était de faire des conjectures et non de polémiquer, et si l'on pense qu'avec ces passages on peut se lancer contre la Théologie des apôtres, si claire et si connue, cela ne convient-il pas à ceux qui aiment simplement les querelles et qui se hâtent de prendre au piège ? Mais Basile le Grand n'est pas d'accord. Car il dit que le moment du combat est différent de celui de la paix[d]. Et ce n'est pas la même chose qui convient, d'une part à ceux qui combattent contre les étrangers[1], et d'autre part à ceux qui discutent sur la foi avec les familiers. Car dans ce dernier cas la préoccupation s'étend jusqu'aux mots et l'ardeur de la question traitée est grande. Par contre, dans le premier cas, le moment des luttes omet la plupart de ces points. Par conséquent, si l'on croit entreprendre la recherche des choses divines avec de telles pensées, nos propos théologiques ne paraîtront pas sains et nous ne pourrons pas non plus raisonner sur les réalités divines de la manière qui convient. Cette manière de raisonner met les choses sens dessus dessous et ne laisse aucun point clair ou connu sans l'altérer, ces points à partir desquels il convient de rechercher ce qui n'est pas clair. En ce qui nous concerne, nous allons laisser de côté l'enseignement des successeurs des apôtres[2], qui a été examiné dans les limites de nos forces. Et nous allons tourner nos propos vers les conciles œcuméniques ; nous allons chercher ce qu'ils enseignent par rapport à notre sujet. Parce qu'il n'y a rien de plus clair, ni de plus saint, ni de préférable ni de plus proche de la foi que les dogmes qui y sont contenus. C'est pour cela que l'Église, depuis l'époque ancienne, a bien fait de les considérer comme règles de chaque dogme exprimé à part, et a jugé qu'il faut avoir beaucoup d'obéissance envers ce qu'ils ont décidé.

---

1. «Oἱ ἔξωθεν» : ceux du dehors, les étrangers. Mais chez les écrivains ecclésiastiques cela signifie ceux qui sont en dehors de l'Église, c'est-à-dire les Gentils. Ici nous pensons que le terme garde ses deux significations.

2. «L'enseignement des successeurs des apôtres» : il s'agit du contenu du deuxième discours. «Nous allons tourner nos propos vers les conciles œcuméniques»: c'est le sujet des troisième, quatrième et cinquième discours.

ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ
Η
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ, ΛΟΓΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

κγ **1.** Ἔτι γε μὴν καὶ ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων γένοιτ' ἂν ἡμῖν καταφανὲς τὸ ζητούμενον. Φασὶ τοίνυν οἱ ἐν τῇ κατὰ Νίκαιαν πρώτῃ συνόδῳ συνεληλυθότες θεῖοι πατέρες ἐν κεφαλαίῳ τῶν πράξεων [...] πρὸς τὸν διαποροῦντα φιλόσοφον, τοιάδε: «ἀλλ' ἐπειδή σε πρὸς τὴν ἀλήθειαν βλέπειν ἐθέλομεν καὶ τοῦτο εὐχόμεθα, παραινοῦμέν σου τῇ συνέσει, ἄρξασθαι πίστει νοεῖν τὴν ἄκτιστον φύσιν ἐκείνην καὶ ἄτρεπτον καὶ μὴ ἀνθρωπίνοις λογισμοῖς ὡς πολλάκις εἰρήκαμεν πολυπραγμονεῖν κατατόλμα τὰ ὑπὲρ νοῦν, μηδὲ ταῖς κακοδόξοις καὶ ἀσεβέσιν ἐννοίαις Ἀρείου συμφύρεσθαι ἐπὶ πλεῖστον ὅσον ἀνέχου φιλόσοφος ὢν ὡς φὴς φιλόσοφε, ἀλλὰ δέχου πιστῶς ὡς ἀρτίως εἰρήκαμεν, τά τε νῦν ῥηθέντα σοι, τά τε μέλλοντα ῥηθήσεσθαι. Δέχου μίαν θεότητα τοῦ Πατρὸς τοῦ γεννήσαντος τὸν Υἱὸν ἀνεκφράστως, καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ γεγεννημένου ἐξ αὐτοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ ἐκπορευομένου ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρός, ἰδίου δὲ ὄντος τοῦ Υἱοῦ, καθά φησιν ὁ θεῖος ἀπόστολος : "εἴ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ[a]"[b].» Προσέχειν δὲ ἄξιον ! Οὐ γὰρ μάτην εἴρηται τῷ θείῳ ἐκείνῳ χορῷ τὸ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰρημένον «τοῦ ἐκπορευομένου ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρός» · οὐ γὰρ οὕτως εἰώθαμεν τὰ νοήματα ἀπαγγέλλειν, ἀλλ' ἐπειδὴ προσεχῶς τοῦ Υἱοῦ ἐμνημόνευσαν εἰπόντες «δέχου καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τὴν αὐτὴν θεότητα τοῦ γεγεννημένου ἐξ αὐτοῦ», εἶτα ἐπήγαγον «καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ ἐκπορευομένου ἐξ αὐτοῦ». Δείσαντες οἱ μακάριοι μή ποτε τὸ «ἐξ αὐτοῦ» περὶ τοῦ Υἱοῦ εἰρῆσθαι δόξῃ τισί, συνῆψαν τῷ «ἐξ αὐτοῦ» τὸ «ἐκ τοῦ Πατρός», ὅπως μηδεμία χώρα τῇ αἱρέσει περιλειφθῇ. Εἰ δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον ᾔδεσαν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, περίεργον ἡ προσθήκη. Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ τὸν λόγον οὕτω προαγαγεῖν καὶ διαιρέσει χρήσασθαι καὶ τὴν μὲν προβολὴν ἀποδοῦναι τῷ Πατρί, περὶ δὲ τοῦ Υἱοῦ εἰπεῖν ὡς ἴδιόν ἐστιν αὐτοῦ, τὸ προειρημένον δείκνυται.

Tit. τρίτος: γ´ I, V || **1.1** mg *om.* κγ. A || 23 τὸ . τοῦ I, P || 24 ἐκ *om.* V || 25 καὶ *om* P

1. a. Ro 8,9 || b. GÉLASE DE CYSIQUE, *Conc. Nic.*, Mansi II, 860DE.

TROISIÈME DISCOURS
CONTRE LA CONCLUSION (DES LATINS) OU
SUR LE SAINT-ESPRIT

Ier concile œcuménique : l'Esprit vient du Père et est propre au Fils.

1. En outre, les sentences des saints conciles œcuméniques peuvent nous donner une solution évidente. En effet, les saints Pères du premier concile réuni à Nicée, dans le [...] chapitre des actes, répondent au philosophe incrédule comme suit : «Comme nous désirons et souhaitons que tu regardes vers la vérité, nous exhortons ta sagesse à commencer à comprendre dans la foi la nature incréée et immuable et comme nous l'avons souvent dit, sans oser te mêler indiscrètement, par des raisonnements humains, de ce qui dépasse l'entendement, ni te frotter aux idées erronées et impies d'Arius, toi qui es un philosophe, comme tu le prétends. Au contraire, tu dois accepter dans la foi, ainsi que nous l'avons expliqué clairement, il y a un instant, ce que nous venons de dire et ce qui sera dit par la suite. Accepte une seule divinité du Père qui a engendré le Fils d'une manière inexprimable et une divinité du Fils, qui est engendré par Lui, et une divinité de l'Esprit qui procède du Père et cependant est propre au Fils. Comme le divin apôtre le dit : "Si quelqu'un n'a pas l'Esprit du Christ, il ne lui appartient pas[a]"[b].» Attention ! Ce choeur-là de Dieu n'a pas professé en vain que le Saint-Esprit «procède du Père même». Ce n'est pas notre habitude de révéler ainsi les doctrines ; mais puisqu'ils ont tout à l'heure mentionné le Fils, en parlant ainsi : «en ce qui concerne le Fils accepte la même divinité engendrée *de Lui*», et qu'ensuite en ce qui concerne le Saint-Esprit ils ont avancé ceci : «accepte la même divinité qui procède *de Lui*». Les bienheureux Pères, craignant que certains puissent un jour rattacher l'expression «*issu de Lui*» au Fils, ont rattaché l'«*issu de Lui*» au Père, afin qu'en aucune manière on ne laisse place à l'hérésie. Et l'adjonction serait inutile s'ils savaient que l'Esprit-Saint procède aussi du Fils. Mais bien sûr le développement de la parole, la distinction utilisée, l'émission attribuée au Père et la mention que l'Esprit est propre au Fils, toutes ces raisons confirment ce qu'on vient de dire.

2. Ὅτι δὲ τὸ «ἴδιον» *οἰκειότητα* φυσικὴν ἐμφαίνει τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸν Υἱόν, καὶ αὐτοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα δείκνυσιν, οὐ μέντοι γε ἐξ αὐτοῦ ἐκπορευόμενον, αὐτοὶ μαρτυρήσουσιν εἰς ἀπόδειξιν ὅτι τὸ Πνεῦμα, τοῦ Υἱοῦ ἴδιόν ἐστί, τὸν μακάριον προβαλλόμενοι Παῦλον λέγοντα «εἴ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ[a].» Καὶ ὁ μέγας δὲ Βασίλειος, οὕτως ἀπέδωκε τὸ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα, Πνεῦμα Χριστοῦ · φησὶ γὰρ ἐν τῷ ὀκτωκαιδεκάτῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον: «ἀλλὰ καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ λέγεται, ὡς ᾠκειωμένον κατὰ φύσιν αὐτῷ[b].» Καὶ ὁ θεῖος δὲ Χρυσόστομος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, σαφῶς δεικνὺς ὡς ἄλλο ἐστὶ λέγειν τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἐστί, καὶ ἄλλο τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστί, φησὶν οὑτωσὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «Πνεῦμα Θεοῦ καὶ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ · καὶ ἵνα μή ποτε ἀκούσαντες ἡμεῖς Πνεῦμα Θεοῦ, νομίσωμεν δι' οἰκειότητα λέγεσθαι Πνεῦμα Θεοῦ, εἰσάγει ἡ γραφὴ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ προστίθησι τῷ "Θεοῦ" τὸ "ἐκ Θεοῦ", ἄλλο δὲ τὸ "Θεοῦ", καὶ ἄλλο τὸ "ἐκ τοῦ Θεοῦ"[c].» Ἤκουσας; Οὐκοῦν εἰ ἄλλο τὸ Θεοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα, καὶ ἄλλο τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι, πᾶσα ἀνάγκη καὶ ἄλλο Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα λέγειν, καὶ ἄλλο ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι. Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων μικρὸν ὕστερον ἀκριβέστερον ἐροῦμεν[d], αὐτοῦ τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδόντος λόγον ἡμῖν · ὁ δὲ λόγος, τῆς ἁρμονίας ἐχέσθω.

3. Πάλιν γὰρ ὁ μακάριος ἐκεῖνος χορὸς πρὸς τὸν αὐτὸν φιλόσοφον τοιάδε φησί: «μία μὲν ἡ φύσις, τρία δὲ πρόσωπα λεκτέα : πηγή, ποταμός, ὕδωρ.» Ἵνα δὲ μή τις λέγει καὶ τί τοῦτο πρὸς τὸ μὴ εἶναι τὸν Υἱὸν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, φθάσαντες οἱ πατέρες διαῤῥήδην εἶπον οὑτωσί: «ἀλλ' οὐδεὶς καλεῖ τὸν ποταμὸν πηγὴν ἢ τὴν πηγὴν ποταμόν[a].» Εἰ μὲν οὖν τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα τὸ τοῦ Πατρὸς ὄνομα δηλοῖ μόνον, καὶ οὐδαμῶς τὸ τοῦ προβολέως, ὡς λέγεσθαι τὸν Πατέρα πηγὴν μὲν τοῦ Υἱοῦ, μὴ μέντοι γε καὶ τοῦ Πνεύματος, εἶχεν ἄν τις εἰκότα καὶ σφόδρα λέγειν ὡς ἀποφασκομένης τῆς πηγῆς ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, τὸ τοῦ Πατρὸς ὄνομα ἀποφάσκεται μόνον, οὐ μέντοι γε καὶ τὸ τοῦ προβολέως. Ἐπεὶ δὲ κατ' ἀμφοτέρων ἡ πηγὴ λέγεται, καὶ κατὰ τοῦτο πηγὴ θεότητος ὁ Πατὴρ ὡς γεννῶν καὶ προβάλλων, ἡ δὲ πηγὴ ἐκδηλότατα ἀποφάσκεται τοῦ Υἱοῦ, οὐδεὶς γάρ φησι καλεῖ τὸν ποταμὸν πηγὴν ἢ τὴν πηγὴν ποταμόν, πῶς οὐ πρόδηλον κατὰ τοὺς πατέρας, ὡς τῆς αὐτῆς αἰτίας ἐστὶ τόν τε Πατέρα γεννήτορα ὄντα καὶ προβολέα, Υἱὸν ὀνομάζειν, καὶ τὸν Υἱόν, πηγήν, προβολέα δηλαδὴ καὶ Πατέρα;

3. 5 οὑτωσίν: ν *corr.* I ‖ οὑτωσίν P

2. a. Ro 8,9 ‖ b. BASILE DE CÉSARÉE, *De Spir. S.* 18, 46, 10-11 ‖ c. PSEUDO-CHRYSOSTOME, *De Spir. S.*, 1, PG 52, 813 ‖ d. voir NIL CABASILAS, *Réfutation*, VII, 13-22, p. 552-559 ‖ **3.** a. ATHANASE D'ALEXANDRIE, *De decretis Nicaenae synodi*, 25, 5, 6-8.

2. Le «propre» révèle une parenté naturelle qu'a l'Esprit avec le Fils et montre que l'Esprit Lui appartient, mais non qu'il procède du Fils. Et les Pères avanceront comme témoignage pour prouver que l'Esprit est le propre du Fils, cette parole du bienheureux Paul : «Si quelqu'un n'a pas l'Esprit du Christ, il ne lui appartient pas[a].» Et Basile le Grand nous a transmis qu'il fallait appeler l'Esprit, Esprit du Christ : Il dit, dans le dix-huitième chapitre à Amphiloque : «Mais il s'appelle aussi Esprit du Christ, parce qu'Il lui est propre selon la nature[b].» Et le divin Chrysostome dans le Traité sur le Saint-Esprit montre clairement que c'est une chose de professer l'Esprit qui est de Dieu et une autre chose de professer l'Esprit qui est issu de Dieu. Voilà ce qu'il dit du Saint-Esprit : «Esprit de Dieu et Esprit issu de Dieu. Si jamais nous entendons parler de l'Esprit de Dieu, afin que nous ne pensions pas dire Esprit de Dieu pour des raisons de parenté, l'Écriture introduit l'Esprit Saint et ajoute à l'expression *"de Dieu"* l'expression *"issu de Dieu"*. C'est une chose d'être *"de Dieu"*, et une autre chose d'être *"issu de Dieu"*.[c]» Tu l'as entendu ? Alors, si c'est une chose que l'Esprit soit de Dieu et autre chose qu'il soit issu de Dieu, de toute nécessité c'est également une chose de dire que l'Esprit est du Fils et une autre chose qu'il est issu du Fils. Mais de cette question nous reparlerons avec plus de précision un peu plus tard[d], à condition que le Saint-Esprit même nous donne la parole. Mais que notre discours garde l'ordre harmonieux.

Le Père : source de la divinité ; le Fils : rivière ; l'Esprit : eau de vie.

3. Voilà ce que le choeur des bienheureux (Pères) dit encore au même philosophe : «il faut professer une nature et trois personnes : source, rivière et eau.» Et pour qu'il n'y ait personne qui soutienne que cela n'empêche pas que le Fils soit source de l'Esprit, les Pères sont arrivés à professer manifestement ceci : «mais il n'y a personne qui appelle la rivière source ni la source rivière[a].» Et si le nom de la source indiquait seulement le nom du Père et en aucune manière le nom de l'Émetteur, de telle sorte qu'on appelle le Père source du Fils mais pas source de l'Esprit, dans ce cas-là on pourrait bien avec raison dire que si le Fils ne peut recevoir le nom de source, il se sépare seulement du nom du Père mais non bien sûr de l'émetteur. Mais puisque la source s'applique aux deux et que, d'après ceci, le Père est source de la divinité, en tant qu'engendreur et en tant qu'émetteur, mais que la source manifestement ne s'applique pas au Fils, car les Pères disent qu'il n'y a personne qui appelle la rivière source ou la source rivière, comment donc n'est-il pas évident que, selon les Pères, professer le Père, Engendreur et Émetteur, comme Fils et professer le Fils comme source, c'est-à-dire Émetteur et Père, relèvent du même principe ?

4. Ταύτῃ τῇ εἰκόνι χρησάμενος ὁ θεῖος Χρυσόστομος ὕστερον, ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ ἐννενηκοστοῦ τρίτου ψαλμοῦ, πηγὴν τὸν Πατέρα, νῦν μὲν τοῦ Πνεύματος καλεῖ, νῦν δὲ τὸν αὐτόν, πηγὴν τοῦ Υἱοῦ· τοῦτο δέ ἐστι τὸν αὐτόν, νῦν μὲν ὡς γεννῶντα ἀνυμνεῖν, νῦν δὲ ὡς προβάλλοντα · εἶτα συμπέρασμα ἐπάγει μήτε τὸν ποταμὸν πηγὴν εἶναι, τοῦτο δέ ἐστι μήτε γεννᾶν, μήτε προβάλλειν, μήτε μὴν τὴν πηγὴν ποταμόν · ἔχει δὲ οὕτως ἡ λέξις: «πόθεν τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν; ζητήσομεν αὐτοῦ τὴν πηγήν · τίς ἡ πηγή; λεγέτω Ἱερεμίας: "τάδε λέγει Κύριος, ἐξέστη ὁ οὐρανὸς ἐπὶ τούτῳ καὶ ἔφριξεν ἡ γῆ, ὅτι δύο καὶ πονηρὰ ἐποίησεν ὁ λαός μου · ἐμὲ ἐγκατέλιπε πηγὴν ὕδατος ζῶντος[a]". Ὁρᾷς πηγὴν ὕδατος τὸν Θεόν, ζῶν δὲ ὕδωρ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Πηγὴ ὕδατος ζῶντος ὁ Πατήρ, ποταμὸς ἐκ πηγῆς προερχόμενος ὁ Υἱός, ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · λεγέτω ταῦτα περὶ Υἱοῦ ὁ προφήτης Ἡσαΐας: "καὶ ἥξει Κύριος ὡς ποταμὸς ἐν γῇ διψώσῃ[b]". Ὁρᾷς πηγήν, ποταμόν, ὕδωρ ζῶν ; [c]» Ἐνταῦθα δὴ σαφῶς ὁ θεῖος Χρυσόστομος τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα ἐπί τε τοῦ προβολέως καὶ τοῦ γεννήτορος ἐδέξατο · εἶτα ἐπάγει: «καὶ οὐ δύνῃ τὴν πηγὴν καλέσαι ποταμὸν ἕως τὴν ῥίζαν ὁρᾷς, οὔτε πάλιν τὸν ποταμὸν πηγήν.» Ταὐτὸν δέ ἐστι λέγειν τὸν Υἱὸν οὐδὲ γεννήτορα οὐδὲ προβολέα θέμις καλεῖν. Ἵνα δὲ συνελόντες εἴπωμεν, εἰ ὁ προβολεὺς ἢ ὁ γεννήτωρ ἐξ ἀνάγκης καὶ πηγή, ὃς οὐκ ἔστι πηγή, ἐξ ἀνάγκης οὐδὲ γεννήτωρ ἂν εἴη, οὐδὲ προβολεύς. Τοῦτο δὲ διαρρήδην κεῖται, μὴ δύνασθαι λέγεσθαι πηγὴν τὸν Υἱόν.

κδ **5.** Ἔτι φησὶν Ἀθανάσιος ὁ μέγας · κορυφαῖος δὲ οὗτος ἦν τοῦ ἱεροῦ τῶν πατέρων ἐκείνων χοροῦ, οὐ τῷ σχήματι, ἔτι γὰρ εἰς διακόνους τελῶν ἦν, ἄρτι τοῦ πολέμου καθισταμένου, ἀλλὰ τῇ δυνάμει τοῦ λόγου καὶ τῇ προθυμίᾳ τοῦ Πνεύματος. Φησὶ τοίνυν ἐκεῖνος ἐν τῷ λόγῳ τῷ περὶ τῆς ἀιδίου ὑπάρξεως Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος: «χωριζόμεθα δὲ καὶ τῶν ἰουδαϊζόντων καὶ τὸν χριστιανισμὸν ἐν ἰουδαϊσμῷ παραφθειρόντων, οἵ τὸν ἐκ Θεοῦ Θεὸν ἀρνούμενοι, Θεὸν ἕνα παραπλησίως Ἰουδαίοις λέγουσιν, οὐχ ὅτι μόνος ἀγέννητος καὶ μόνος πηγὴ θεότητος, διὰ τοῦτο φάσκοντες αὐτὸν μόνον Θεόν, ἀλλ᾽ ὡς ἄγονον Υἱοῦ καὶ ἄκαρπον ζῶντος Λόγου[a].» Εἰ δὲ τὸ ἀγέννητον προσωπικὸν ὄν, διὰ τὴν τοῦ μόνος προσθήκην, οὐκ ἐᾷ τὸν Υἱὸν ἢ τὸ Πνεῦμα τῆς τοῦ ἀγεννήτου μετέχειν προσηγορίας, πρὸς αὐτὰ γὰρ ἡ διαίρεσις ἀναφέρεται, διατί τὸ πηγὴ προσωπικὸν ὄν, καὶ τὸν τοῦ μόνος προσδιορισμὸν μεθ᾽ ἑαυτοῦ ἔχον, συνεισάγει καὶ τὸν Υἱὸν καὶ μεταδίδωσιν αὐτῷ τῆς αἰτίας; Δέον διὰ τοῦτο μᾶλλον μὴ λέγειν αἴτιον μηδὲ πηγὴν θεότητος τὸν Υἱόν.

5.1 mg *om.* κδ. A ‖ 13 αὐτὰ αὐτὸν V

4. a. Je 2, 12-13 ‖ b. Is 35, 7 ‖ c. Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, 1, PG 52, 815 ‖ **5.** a. Pseudo-Athanase, *Contr. Sabell.*, PG 28, 97B.

4. Le divin Chrysostome, par la suite, a utilisé cette image dans son explication du psaume quatre-vingt-treize. Il appelle le Père tantôt source de l'Esprit, tantôt source du Fils. Cela signifie qu'il exalte la même Personne tantôt comme engendreur et tantôt comme émetteur. Par la suite, il conclut que ni la rivière n'est source, c'est-à-dire qu'elle n'engendre pas et n'émet pas, ni la source rivière. Voici le passage : «D'où vient l'eau vive ? Cherchons sa source. Quelle est la source ? Jérémie dit : "Ainsi parle le Seigneur : Le ciel en a été horrifié et la terre a tremblé d'épouvante. Oui, il est double, le méfait commis par mon peuple : ils m'abandonnent, moi, la source d'eau vive[a]". Tu vois que Dieu est la source de l'eau, et l'Esprit Saint l'eau vive ? Source de l'eau vive, le Père ; rivière issue de la source, le Fils ; eau de la rivière, l'Esprit Saint. Et le prophète Isaïe dit au sujet du Fils : "Le Seigneur viendra comme une rivière dans la terre de la soif[b]".[c]» Tu vois la source, la rivière, l'eau vive ? Ici le divin Chrysostome avec clarté a rattaché le nom de la source à l'Émetteur et à l'Engendreur. Et ensuite il ajoute : «et lorsque tu regardes l'origine, tu ne peux pas appeler la source rivière ni la rivière source.» Cela revient à dire qu'on n'a pas l'habitude d'appeler le Fils ni «Engendreur» ni «Émetteur.» Pour résumer : si l'Émetteur ou l'Engendreur est nécessairement aussi source, celui qui n'est pas source, nécessairement ne peut être ni Engendreur ni Émetteur. En termes précis, on ne peut pas appeler le Fils source.

Athanase : Le Père est seul inengendré et seule source de la divinité.

5. En outre, voici le témoignage d'Athanase le Grand. Lorsque la guerre a commencé, il était à la tête de ce choeur sacré des Pères ; non par l'apparence extérieure, car il était encore parmi les diacres, mais par la force de la parole et le zèle de l'Esprit[1]. Celui-ci donc témoigne dans le traité sur l'existence éternelle du Fils et de l'Esprit : «Nous sommes séparés de ceux qui imitent les juifs et aussi de ceux qui altèrent le christianisme avec le judaïsme. Ceux-ci nient Dieu issu de Dieu et professent un seul Dieu d'une manière semblable aux juifs. Ils ne le professent pas un seul Dieu parce qu'il est seul inengendré et seule source de la divinité, mais parce qu'ils Le considèrent comme privé d'un rejeton : le Fils, et d'un fruit : le Verbe de vie.[a]» Et si l'inengendré, qui est un attribut personnel, n'autorise pas, à cause de l'adjonction du mot *«seul»,* le Fils ou l'Esprit à participer à la dénomination de l'inengendré, car la distinction se rapporte à ceux-ci, pourquoi le fait d'être source, qui est un attribut personnel et qui possède aussi la définition additionnelle de *seul,* introduirait-il en même temps également le Fils et Lui ferait-il partager la cause ? Pour cela il vaut mieux ne déclarer le Fils ni cause ni source de la divinité.

1. Le propre effort et la grâce de Dieu sont inséparablement liés tout au long de la tradition patristique; cf. Tit 2, 11-12.

6. [Ἔνστασις:] *Λατῖνοι δὲ ἐπιφυόμενοι τῇ θεολογικῇ ἀποφάσει, μηδέν φασιν αὐτοῖς ἐνοχλεῖν τὸν λόγον · λέγουσι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι · κωλύειν γὰρ μηδέν, καὶ ἀμφότερα σῴζεσθαι, καὶ τὸν Υἱὸν πηγὴν τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως, καὶ εἶναι καὶ λέγεσθαι, καὶ μόνον τὸν Πατέρα πηγὴν εἶναι θεότητος. Ἰδοὺ γὰρ «μόνος ἀληθινὸς Θεός, καὶ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης καὶ μόνος ἔχων ἀθανασίαν[a]», ὁ Πατὴρ εἴρηται παρὰ τῇ γραφῇ, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ταῦτα καὶ ὁ Υἱός. Ὥσπερ τοίνυν ἐν τούτοις τὸ «μόνος» οὐκ ἐκβάλλει τὸν Υἱὸν ἢ τῆς θεότητος, ἢ τῆς δυναστείας ἢ τῆς ἀθανασίας, οὕτως οὐδὲ διὰ τὸ μόνον τὸν Πατέρα εἰρῆσθαι πηγὴν θεότητος ἐκβαλοῦμεν τὸν Υἱὸν τοῦ πηγὴν καὶ αὐτὸν εἶναι θεότητος.*

7. [Λύσις:] Ταῦτα δὲ ὅτι λύειν οὐ χαλεπὸν προϋποθεμένους ἀναγκαῖά τινα καὶ σφόδρα τῇ ἐκκλησίᾳ δοκοῦντα, ἐντεῦθεν ἂν εἴη δῆλον.
α Καὶ πρῶτον κείσθω τοῦτο, γνώριμον ὂν παντί, ὡς ἄρα τῶν περὶ Θεοῦ λεγομένων, τὰ μέν, οὐσιώδη καὶ φυσικὰ καλοῦμεν, τὰ δέ, προσωπικά.
β Δεύτερον, ὅτι ὁ τοῦ 'μόνος' προσδιορισμὸς πρόσκειται μὲν καὶ τοῖς οὐσιώδεσιν, ὡς ὁ Κύριος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγε-λίῳ λέγει: «αὕτη ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωὴ ἵνα γινώσκωσι σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν[a]», πρόσκειται δὲ καὶ τοῖς προσωπικοῖς οἷς δὴ καὶ πρόσκειται, ὡς ὁ θεῖος Ἀθανάσιος ἐνταῦθα φησί: «μόνος ὁ Πατὴρ ἀγέννητος, καὶ μόνος πηγὴ θεότητος[b].»
γ Τρίτον, ὅτι ἐν μὲν τοῖς φυσικοῖς ὁ τοῦ 'μόνος' προσδιορισμὸς οὐ διαιρεῖ ἀπ' ἀλλήλων τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ψευδωνύμους θεοὺς τὴν ἀντιδιαστολὴν ἔχει, ἐν δὲ τοῖς προσωπικοῖς ἡ διαίρεσις πρὸς αὐτὰ βλέπει τὰ θεῖα πρόσωπα · φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ εἰς τὴν Πεντηκοστὴν λόγῳ: «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ πλὴν τῆς ἀγεννησίας[c]» · καὶ ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὁ αὐτός: «τί δὲ οὐ προσαγορεύεται τὸ Πνεῦμα, δηλονότι ὢν Θεός, πλὴν ἀγεννησίας καὶ γεννήσεως[d] ;» Οὐκοῦν τὸ «μόνος ἀγέννητος» πρὸς ἀντιδιαστολὴν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος εἴρηται.

8. Ὅτι δὲ περὶ τῶν οὐσιωδῶν, ὅταν αὐτοῖς ὁ τοῦ 'μόνος' προσκέηται προσδιορισμός, πρὸς τοὺς λεγομένους μέν, μὴ ὄντας δὲ Θεοὺς τὴν διαίρεσιν ἔχει, δείξει σαφῶς ἡ κοινὴ τῆς ἐκκλησίας δόξα. Φησὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Ἀθανάσιος ἐν τῷ περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος λόγῳ: «Ἰδού, φασὶν οἱ ἀρειανοί, αὐτὸς ὁ Υἱός, μόνον εἶναι Θεὸν

7. α, β, γ, *mg om.* I ‖ 15 εἰς τὴν πεντηκοστὴν λόγῳ *om.* A, O, V ‖ *sl* P_2 ‖ 18 ὢν Θεός : γρ(άφε) ὂν Θεός *mg* P ‖ **8.** 3 ἔχῃ, δείξῃ I

---

6. a. Cf. 1Jn 5, 20; 1Ti 6, 15-16 ‖ **7.** a. Jn 17, 3 ‖ b. PSEUDO-ATHANASE, *Contr. Sabell.*, PG 28, 97B ‖ c. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XLI, 9, 23-25, SC 358, p. 336 ‖ d. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXXI, 29, 8-9, SC 250, p. 332.

Le mot «seul» vise les propriétés de la personne ainsi que celles de la nature.

6. [Objection:] *Les Latins s'acharnent contre la sentence théologique et affirment que l'argument ne les dérange du tout. Ils professent que l'Esprit Saint procède aussi du Fils, parce que rien n'empêche de sauver les deux : et que le Fils soit et soit dit source de l'existence de l'Esprit, et que seul le Père soit source de la divinité. Voici pourquoi : l'Écriture témoigne que le Père est «le seul Dieu véritable et bienheureux et unique Souverain et le seul qui possède l'immortalité*[a]*.» Mais tout cela n'est pas moins vrai aussi pour le Fils. Alors, de même que dans ces cas-là l'affirmation du «seul» ne prive le Fils ni de la divinité ni de la souveraineté ni de l'immortalité, de même la profession que le Père seul est source de la divinité ne prive pas le Fils du fait d'être source de la divinité.*

7. [Solution:] Il est évident qu'il n'est pas difficile d'anéantir ces raisonnements si l'on met en avant certaines affirmations qui paraissent nécessaires et claires à l'Église. Voici pourquoi. Premièrement, posons ceci, qui est reconnu par tous ceux qui parlent de Dieu, à savoir que certaines choses s'appliquent à l'essence et à la nature, d'autres à la personne. Deuxièmement, [posons] que la définition additionnelle du *seul* convient d'une part aux attributs de l'essence, selon le témoignage du Seigneur dans l'évangile de Jean : «La vie éternelle, c'est qu'ils te connaissent, toi, le seul vrai Dieu, et celui que tu as envoyé, Jésus Christ[a]» ; et que la précision du *seul* convient d'autre part aux attributs de la personne, à ceux bien sûr à qui cela convient. Saint Athanase témoigne à ce propos : «Seul le Père est inengendré et Lui seul est source de la divinité[b].» Troisièmement, posons que, pour les attributs de la nature, la définition additionnelle de *seul* ne divise pas entre elles les Personnes théarchiques mais s'oppose aux faux dieux. Au contraire, pour les attributs de la personne, la division concerne les personnes divines elles-mêmes. Le divin Grégoire déclare dans son Sermon pour la Pentecôte : «Tout ce qui appartient au Père appartient aussi au Fils sauf le fait de l'inengendré[c].» Le même déclare aussi dans le Sermon sur le Saint-Esprit : «Qu'est-ce qui n'est pas attribué à l'Esprit, quant aux propriétés de Dieu, sinon le fait d'être inengendré et l'engendrement ?[d]» Par conséquent, le «*Seul inengendré*» a été professé pour distinguer le Père par rapport au Fils et à l'Esprit.

8. L'opinion commune de l'Église montrera clairement que lorsque la définition additionnelle du «seul» se rattache aux attributs de l'essence, la division concerne ceux qu'on appelle dieux, mais qui n'en sont pas. Le divin Athanase déclare dans le Traité sur la Sainte Trinité : «les ariens parlent ainsi : le Fils même confesse que le Père est seul Dieu véritable,

ἀληθινὸν ὁμολογεῖ τὸν Πατέρα, καὶ αὐτὸς εὑρίσκεται ὁ Πατὴρ λέγων: "ἐγὼ Θεὸς πρῶτος καὶ ἐγὼ μετὰ ταῦτα", καὶ "οὐκ ἔστι Θεὸς πλὴν ἐμοῦ". Πῶς οὖν ὑμεῖς συνεισάγετε τῷ πρώτῳ καὶ μόνῳ καὶ κατὰ ἀλήθειαν ὄντι Θεῷ καὶ Πατρὶ τὸν Υἱὸν ὡς ὄντα, καὶ αὐτὸν κατὰ φύσιν Θεόν; Εἰδέναι δὲ χρὴ πρῶτον, ὅτιπερ οὐκ εἰς ἀναίρεσιν τοῦ Υἱοῦ τὰ τοιαῦτα φησὶν ὁ Πατήρ · τί γὰρ ἦν τὸ εἰς ταῦτα προελθεῖν παροτρῦνον αὐτόν[a] ;» Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ λόγου: «Ποῖον ἔχει λόγον τὸ εἰς ἀναίρεσιν τοῦ Υἱοῦ τοιαῦτα φάναι τὸν Πατέρα; οὐκοῦν πρὸς ἀνατροπὴν μᾶλλον τῶν ψευδωνύμων θεῶν εἰρῆσθαι τὰ τοιαῦτα δώσομεν[b].» Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ τρίτῳ τῶν κατὰ ἀρειανῶν: «Ἐπειδὴ οἱ προσκείμενοι τοῖς ψευδωνύμοις θεοῖς ἀφίστανται τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο ἀγαθὸς ὢν καὶ κηδεμὼν τῶν ἀνθρώπων ὁ Θεός, ἀνακαλούμενος τοὺς πλανηθέντας φησίν: "ἐγὼ Θεὸς μόνος", καὶ "ἐγώ εἰμι", καὶ "πλὴν ἐμοῦ οὐκ ἔστι Θεός" · καὶ ὅσα τοιαῦτα, ἵνα τὰ μὲν μὴ ὄντα διαβάλλῃ, ἐπιστρέψῃ δὲ πάντας εἰς ἑαυτόν[c].» Ταῦτα μὲν ὁ θεῖος Ἀθανάσιος. Ὁ δὲ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ περὶ Υἱοῦ δευτέρῳ, φησί: «Τὸ "ἵνα γινώσκωσι σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν[d]" ἐπ' ἀναιρέσει λέγεται τῶν οὐκ ὄντων μὲν θεῶν, λεγομένων δέ · οὐδὲ γὰρ ἂν προσέκειτο "καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν", εἰ πρὸς ἐκεῖνον ἀντιδιῄρητο τὸ "μόνον ἀληθινόν"[e].»

9. Τούτων ὑποκειμένων, ἐπεὶ τὸ «μόνος ἀληθινὸς Θεὸς ὁ Πατὴρ» οὐ πρὸς τὸν Υἱὸν τὴν ἀντιδιαστολὴν ἔχει, εἴη ἂν καὶ ὁ Υἱὸς ἀληθινὸς Θεὸς ὥσπερ καὶ ὁ Πατήρ. Τοῦτο καὶ τῆς θείας ἡμᾶς παιδευούσης γραφῆς, ὡς ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης φησὶν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς περὶ τοῦ Υἱοῦ γράφων «οὗτος ἐστὶν ὁ ἀληθινὸς Θεός[a].» Τὸ δὲ «μόνη πηγή», ἐπεὶ πρὸς διάκρισιν διαῤῥήδην τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων εἴρηται – φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Διονύσιος: «ἔστι δὲ καὶ διάκρισις ἐν ταῖς ὑπερουσίοις θεολογίαις, οὐχ ἣν ἔφην μόνον, ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας οὐκ ἀντιστρέφει πρὸς ἄλληλα. μόνη δὲ πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ[b]» – οὐκ ἂν εἴη πηγὴ θεότητος οὐθ' ὁ Υἱὸς οὔτε μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὥστε οὐ χρὴ τοὺς τῆς ἀληθείας διαιτητὰς τὰ προσωπικὰ συντάττειν τοῖς φυσικοῖς, καὶ λέγειν οὕτω τὰ προσωπικὰ ὅτι γε οὕτω τὰ φυσικά, ἀλλὰ τοὐναντίον · ὅτι γε οὕτω τὰ φυσικὰ ἑτέρως δὲ τὰ προσωπικά, τοῖς μὲν γὰρ ἑνοῦνται τὰ θεῖα, τοῖς δὲ διακρίνονται · τὸ δὲ τὴν ἕνωσιν ὑπάγειν τῇ διακρίσει, πάντα χρήματα μιγνύντος ἐστί, καὶ τοῖς κειμένοις ἀντινομοθετοῦντος καὶ εἰς οὐρανὸν τοξεύοντος[c].

25 ἀντιδιῄρηται I, P

8. a. Athanase, *Contr. Ar.*, III, 6, PG 26, 333B ‖ b. Athanase, *Contr. Ar.*, III, 6, PG 26, 333C ‖ c. Athanase, *Contr. Ar.*, III, 6, PG 26, 336C ‖ d. Grégoire de Nazianze, *Or.* XXX, 13, 13-17, SC 250, p. 254 ‖ **9.** a. 1 Jn 5, 20 ‖ b. Pseudo-

et il arrive que le Père même dise : "je suis premier Dieu et je suis après tout cela" et "il n'existe pas de Dieu en dehors de moi". Comment donc, à côté du premier, seul et véritable Dieu et Père, ajoutez-vous que le Fils aussi est Dieu par nature ? Il faut d'abord savoir que le Père ne parle pas ainsi pour faire disparaître le Fils ; en effet, qu'est-ce qui pourrait l'encourager à arriver à cette conclusion ?[a]» Également dans le même traité Athanase dit : «Pourquoi le Père irait-il parler ainsi pour faire disparaître le Fils ?[b]» Nous allons donc interpréter cela comme ayant été professé contre les faux dieux. Et encore, le même déclare dans le troisième Traité contre les Ariens : «Puisque les partisans des faux dieux s'éloignent du Dieu véritable, c'est pour cette raison que le Dieu bon qui protège les hommes appelle les égarés en disant : "je suis le seul Dieu", et "c'est Moi", et "en dehors de Moi il n'existe pas de Dieu". Il utilise des expressions pareilles pour attaquer ce qui n'existe pas et convertir tous les hommes à Lui.[c]» C'était l'opinion du divin Athanase. De surcroît le divin Grégoire, dans le deuxième sermon sur le Fils, dit : «la phrase "afin qu'ils te connaissent Toi, le seul vrai Dieu" est professée pour réfuter les dieux qui n'en sont pas mais qu'on appelle ainsi. Car on n'aurait pas ajouté : "et Jésus Christ que tu as envoyé", si l'expression "*le seul vrai*" ne Le concernait pas.[d]»

9. Ceci étant, le Fils aussi serait Dieu véritable comme le Père, puisque la phrase : «*seul Dieu véritable, le Père*» ne s'oppose pas au Fils. La Sainte-Écriture nous l'enseigne aussi. L'apôtre Jean, dans ses épîtres, écrit au sujet du Fils : «Celui-ci est le Dieu véritable[a].»En revanche, puisque l'expression *seule source* manifestement est professée pour distinguer les hypostases théarchiques — car le divin Denys dit : «dans les théologies de la suressence, la distinction consiste également en ceci, que les propriétés qui appartiennent à la suressentielle génération au sein de la divinité ne sont aucunement interchangeables, et dans la suressentielle divinité le Père Seul est source[b]» —, ni le Fils ni l'Esprit Saint ne peuvent être source de la divinité. Par conséquent, les arbitres de la vérité ne doivent pas mettre ensemble les propriétés de la personne et les propriétés de la nature ni professer que les propriétés de la personne sont ainsi pour la raison que les propriétés de la nature sont ainsi. Au contraire : puisque les propriétés de la nature sont ainsi, les propriétés de la personne sont autrement ; car avec les unes on unit les Personnes divines et avec les autres on les distingue. Et subordonner l'union à la distinction, cela mélange toutes choses et se dresse contre les lois établies et lance des flèches contre les cieux[c].

DENYS, *De div. nom.* 2, 5, p. 128, 8-12 ‖ c ZÉNOBIOS LE SOPHISTE, 3, 46, CParGr I, p. 68; DIOGÈNE LE GRAMMAIRIEN, CParGr II, p. 27; MACAIRE CHRYSOCÉPHALE, 3, 60, CParGr II, p 161; MICHEL APOSTOLIOS, 6, 71, CParGr II, p. 385; cf. NIL CABASILAS, *Discours* II, 40. 8; 61, 11-12.

κε' **10.** Ἔτι καὶ ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς δευτέρας συνόδου πειρατέον ἂν εἴη δεῖξαι τὸ προκείμενον. Πρῶτον μὲν ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ δευτέρα καλεῖται · πῶς δ' ἂν εἴη τοιαύτη μὴ διὰ πάντων τῇ πρώτῃ συμβαίνουσα; Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πρώτῳ αὐτῆς κανόνι φησίν: «ὥρισαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει συνελθόντες ἅγιοι Πατέρες μὴ ἀθετεῖσθαι τὴν πίστιν τῶν Πατέρων τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων ἀλλὰ μένειν κυρίαν[a].» Εἰ δὲ βούλονται μὴ ἀθετεῖσθαι τὴν πίστιν τὴν ἐκείνων, πίστις δὲ ἐκείνων μόνον ἀγέννητον καὶ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα εἶναι καὶ μὴ εἶναι πηγὴν τὸν Υἱόν, τὸ ἑξῆς Λατῖνοι συναγέτωσαν.

κς' **11.** Ἔτι ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ αὕτη σύνοδος ἐν τῷ ὅρῳ αὐτῆς τοιάδε φησί: «πιστεύομεν καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον[a].» Λατῖνοι μὲν οὖν ἀκούσαντες ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὕτω τὴν ἀπόφασιν ἐδέξαντο, ὡς πᾶσαν ἀνάγκην εἶναι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι · ὁ δὲ πολυύμνητος ἐκεῖνος χορὸς οὐχ οὕτω βούλεται, ἀλλὰ τοὐναντίον ἅπαν, ὡς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ οὐδαμῶς ἐκ τοῦ Υἱοῦ · δῆλον δέ · Πατέρα μὲν καὶ καθηγεμόνα τῆς ἱερᾶς ἐκείνης φατρίας, καὶ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως συγγραφέα, Γρηγόριον ἴσμεν, ᾧ θεολογία τὸ γνώρισμα · φησὶ γὰρ ἡ ἐν Χαλκηδόνι ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐν τῷ πρὸς βασιλέας Ῥωμαίων προσφωνητικῷ αὐτῆς λόγῳ: «Οἱ μὲν ἐκ τῆς Σαρδικῆς κατὰ τῶν Ἀρείου λειψάνων ἀγωνισάμενοι, τοῖς ἐν ἀνατολῇ τὴν κρίσιν ἐξέπεμπον · οἱ δὲ ἐνταῦθα, τὴν Ἀπολιναρίου λύμην φωράσαντες, τοῖς ἐν δύσει τὴν ψῆφον ἐγνώριζον · καὶ τῶν μέν, Ὅσιος ἐξῆρχε τῆς γνώμης, τῶν δέ, Νεκτάριος σὺν Γρηγορίῳ τὴν ἡγεμονίαν ἤραντο[b].» Ὁ δὲ θεῖος οὗτος ἄνθρωπος, τὰ θεῖα πρόσωπα θεοπρεπῶς καὶ συνάπτων καὶ διαιρῶν ἐν τῷ λόγῳ ᾧ *Κατάπλους* ἡ ἐπιγραφὴ *τῶν ἀπ' Αἰγύπτου ἐπισκόπων*, φησί : «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ · πλὴν τῆς αἰτίας[c].»

12. Τί τῆς θεολογίας ταύτης ἢ σαφέστερον, ἢ ἀληθέστερον, ἢ σεμνότερον γένοιτ' ἄν; Οὐκ ἔχει τὴν αἰτίαν τῆς θεότητος φησὶν ὁ Υἱός, καὶ ταύτῃ διακρίνεται τοῦ Πατρός, ὥσπερ δὲ τὸ ζῷον κατὰ ἀνθρώπου καὶ ἵππου λεγόμενον, τὸ μὴ ζῷον οὐδὲ ἄνθρωπος οὐδὲ ἵππος, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐνταῦθα τῆς αἰτίας καὶ ἐπὶ τοῦ

11. 18 ἤραντο I

10. a. IIe CONCILE, *Decret.*, COD, p. 86 ‖ **11.** a. *idem.*, p. 72 ‖ b. IVe CONCILE, *Act.*, ACO 2, 1, 3, p. 112. 3 ‖ c. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXXIV, 10, 13-15, SC 318, p. 216.

Le deuxième concile œcuménique en accord avec le premier.

10. En outre, on va essayer de faire voir notre propos d'après le deuxième saint Concile œcuménique. Tout d'abord il est appelé deuxième saint Concile œcuménique. Et comment pourrait-il l'être sans s'accorder absolument avec le premier Concile ? Dans son premier canon il dit davantage : «Les saints Pères réunis à Constantinople ont commandé de ne pas violer la foi des trois cent dix-huit pères réunis à Nicée, mais que son autorité demeure[a].» Et si les Latins veulent ne pas violer la foi de ceux-ci — et leur foi c'est que le Père seul est inengendré et seule source de la divinité et que le Fils n'est pas source — qu'ils en tirent la conclusion.

Grégoire de Nazianze, le promoteur du deuxième concile œcuménique, exclut du Fils la cause.

11. En outre, ce saint concile œcuménique dans la définition de sa foi, dit ceci : «Nous croyons aussi en l'Esprit Saint, le Seigneur, le Vivifiant, qui procède du Père, adoré et glorifié conjointement avec le Père et le Fils[a].» Les Latins donc, après avoir entendu que l'Esprit Saint procède du Père, ont reçu la sentence ainsi : que de toute nécessité il procède aussi du Fils. Mais ce très renommé choeur ne le veut pas ainsi, mais absolument le contraire : qu'il procède du Père seul et aucunement du Fils. C'est évident. Le Père et le maître de cette phratrie-là, et l'auteur du Symbole de la foi, nous savons que c'est Grégoire, dont le signe de reconnaissance est la Théologie[1]. Le saint concile œcuménique de Chalcédoine, dans le discours d'adresse aux rois des Romains déclare : «Les Pères du concile de Sardique ont lutté contre les restes d'Arius et ont chassé la crise des Orientaux ; les Pères ici ont pris sur le fait l'impureté d'Apolinaire et ont fait connaître aux Occidentaux leur décision. Et pour les uns, le chef fut Hosius ; pour les autres, les promoteurs furent Nectaire et Grégoire.[b]» Et cet homme de Dieu, d'une manière qui convient à Dieu, unissant et distinguant les Personnes divines, dans le discours dont le titre est *Débarquement des évêques d'Égypte*, dit : «Tout ce qui appartient au Père appartient également au Fils, sauf la cause.[c]»

12. Qu'existe-t-il de plus clair ou de plus vrai ou de plus auguste que cette Théologie ? Elle explique que le Fils ne possède pas la cause de la divinité, et celle-ci le distingue par rapport au Père. De même que le nom d'animal se rapporte à l'homme et au cheval, le non-animal ne peut être ni homme ni cheval, de la même manière ici la cause se rapporte à

---

1. La Tradition grecque veut que les autres Théologiens par excellence soient l'apôtre Jean et Syméon (le Nouveau Théologien).

γεννήτορος λεγομένης καὶ ἐπὶ τοῦ προβολέως. Αἴτιος γὰρ ὁ Πατὴρ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, τοῦ μὲν ὡς γεννῶν, ὡς προβολεὺς δὲ τοῦ Πνεύματος. Ὁ μὴ τὴν αἰτίαν ἔχων ἁπλῶς, οὔτε Πατὴρ εἴη ἂν οὔτε μὴν ἐξ ἀνάγκης προβολεύς.

13. Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα φασίν; [Ἔνστασις:] *Αἴτιος ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ λέγεται, ὡς γεννῶν δηλαδή · οὐκοῦν ὅταν ἀκούσῃς τοῦ θεολόγου λέγοντος 'πλὴν τῆς αἰτίας', τὸ γεννᾶν ἐνθυμήθητι, καὶ οὐδὲν ἄτοπον ἕπεται τῆς τε ἡμετέρας ὑποθέσεως σῳζομένης καὶ τῆς θεολογικῆς ῥήσεως τὸ ἀσφαλὲς ἐχούσης μεθ' ἑαυτῆς.* [Λύσις:] Ἀλλὰ
α' πρῶτον μὲν οὐ ψευδὴς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατος ἡ ἔνστασις · εἴπερ ἡ ῥηθεῖσα ἀντιστροφὴ τὸ ἀληθὲς ἐξ ἀνάγκης ἔχει μεθ' ἑαυτῆς.

β' **14.** Ἔπειτα, οὐκ εἴρηκεν ὁ θεολόγος «πλὴν τῆς αἰτίας τῆς κατὰ τὸ γεννᾶν», ἀλλ' ἁπλῶς «πλὴν τῆς αἰτίας» · οὐ ταὐτὸν δὲ τοῦτο ἐκείνῳ, οὐδὲ γὰρ ἀντιστρέφει. Εἰ μὲν γὰρ οὐκ ἔχει τὴν αἰτίαν ἁπλῶς, ὅπερ ὁ θεολόγος εἴρηκεν, οὐδὲ τὴν τοῦ γεννᾶν ἐξ ἀνάγκης ἔχει, οὐδὲ τὴν τοῦ προβάλλειν. Εἰ μέντοι τὴν τοῦ γεννᾶν οὐκ ἔχει, ἔχει δὲ τὴν τοῦ προβάλλειν, ψεύδεσθαι πᾶσα ἀνάγκη τὸν λέγοντα ἁπλῶς τὴν αἰτίαν μὴ ἔχειν · τοῦτο δὲ ὁ θεολόγος εἴρηκεν ἀπροσδιορίστως εἰπών: «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ, πλὴν τῆς αἰτίας[a].»

γ' **15.** Ἔτι τοῦ Πατρὸς τὴν αἰτίαν ἁπλῶς ἔχοντος, ἄν τε τὴν τοῦ γεννᾶν λέγῃ τις ἄν τε τὴν τοῦ προβάλλειν, εἰ μὲν ταύτην ἁπλῶς ὁ Υἱὸς οὐκ ἔχων, ὅπερ καὶ ὁ θεολόγος εἴρηκε, ταύτῃ διακέκριται τοῦ Πατρός, ἄτοπον οὐδὲν ἕψεται · ἓν γὰρ αἴτιον, καὶ ἀρχὴ μία θεότητος ὁ Πατὴρ τηρεῖται περιφανῶς, καὶ μοναρχία διὰ τοῦτο, καὶ Θεὸς εἷς, τὸ κεφάλαιον τῆς καθ' ἡμᾶς εὐσεβείας. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ θεολογικὴ ῥῆσις τὸ ὑγιὲς ἔχουσα δείκνυται, συμβαίνουσά τε τῇ κοινῇ χρήσει καὶ ταῖς εἰρημέναις ἀποστολικαῖς ἀποφάσεσιν. Εἰ δὲ τοῦτο οὐκ ἔνι, ἀλλὰ τὴν αἰτίαν τοῦ Πατρὸς ἁπλῶς ἔχοντος, ταύτῃ μέν, τὸν τρόπον τοῦτον ὁ Υἱὸς οὐ κεκοινώνηκε τῷ Πατρί, προβάλλει δὲ μόνον οὐ μέντοι γε καὶ γεννᾷ, οὐ πόῤῥω βλασφημίας ὁ λόγος · δύο γὰρ ἀρχαί, καὶ πηγαὶ δύο θεότητος ἀναφύονται · τῆς μέν, ἀμφότερα ἐχούσης μεθ' ἑαυτῆς, τῆς δέ, τὸ ἕτερον μόνον. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀντιδιαιρεῖσθαι τὴν ἑτέραν κινδυνεύει πρὸς τὴν ἑτέραν, οὐ κατὰ τὸ ἕτερον

12. 7 τοῦ Υἱοῦ I

14. a. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXXIV, 10, 13-15, SC 318, p. 216.

1. Nil développe les conséquences ultimes de l'argumentation de ses adversaires pour les faire opposer à Grégoire de Nazianze. Dans la même ligne de réfutation, Nil aboutit à la conclusion suivante : «le Théologien maltraite la lettre car il veut dire une chose et il en prononce une autre» (NIL CABASILAS, *Discours*

l'engendreur et à l'émetteur. Le Père est cause et du Fils et de l'Esprit, de l'un en tant qu'engendreur, de l'Esprit en tant qu'émetteur. Et celui qui n'a pas la cause, il résulte d'une manière simple qu'il ne peut être ni père ni de toute nécessité Émetteur.

«Sauf la cause» signifie seulement «sans la qualité d'engendrer» ?

13. [Objection:] Mais que répondent-ils ? *On dit que le Père est cause du Fils, c'est-à-dire en tant qu'engendreur. Alors, lorsque tu entends Grégoire le Théologien dire : «sauf la cause», rappelle-toi le fait d'engendrer et rien d'absurde ne s'ensuit, car notre hypothèse est sauvegardée et la sentence théologique se maintient en sécurité.* [Solution:] Mais tout d'abord, l'objection n'est pas seulement un mensonge, mais elle est également impossible ; si bien sûr la transposition mentionnée possède en elle-même la vérité.

14. Ensuite, le Théologien n'a pas dit : «sauf la cause liée au fait d'engendrer», mais d'une manière absolue : «sauf la cause». L'un n'est pas identique à l'autre et on ne peut donc pas les interchanger. Et selon ce que le Théologien a dit, si le Fils d'une manière absolue ne possède pas la cause, nécessairement il ne possède ni la cause d'engendrer ni la cause d'émettre. Néanmoins, s'il ne possède pas la cause d'engendrer et s'il possède la cause d'émettre, de toute nécessité celui qui professe d'une manière absolue que le Fils ne possède pas la cause, est un menteur[1]. Le Théologien l'a professé sans définition additionnelle, disant : «tout ce qui appartient au Père appartient aussi au Fils sauf la cause.[a]»

15. En outre, le Père de manière absolue possède la cause, soit la cause d'engendrer, soit la cause d'émettre. Si le Fils de manière absolue ne possède pas cette cause, comme le Théologien l'a dit, cela le distingue par rapport au Père, et aucune absurdité ne s'ensuit. Car le Père demeure manifestement une cause et un principe de la divinité et par cela la monarchie. Et qu'il n'y ait qu'un seul Dieu, c'est le point capital de notre foi orthodoxe. Mais la sentence théologique aussi se montre saine, compatible avec l'usage commun et les doctrines apostoliques mentionnées plus haut. Au contraire, si cela n'est pas possible, mais si le Père de manière absolue possède la cause, et si celle-ci n'est pas commune au Père et au Fils de la manière suivante : le Fils émet seulement, mais n'engendre pas aussi, le raisonnement n'est pas loin du blasphème. Car deux principes et deux sources de la divinité émergent : l'une possède avec elle les deux manières d'être cause ; l'autre possède seulement l'une des deux. Mais le risque est que l'une s'oppose aussi à l'autre ; non

---

III, 15, 7-8).

μόνον – λέγω δὴ τὸ γεννᾶν – ἀλλ' ἤδη καὶ κατ' ἄμφω ὁμοῦ, τὸ προβάλλειν τε καὶ γεννᾶν, ὡς ἂν καὶ αὐτοὶ φαῖεν Λατῖνοι, τῆς ἑτέρας μόνον τὸ προβάλλειν ἐχούσης · καὶ πρόσεστι τὸ παρανομεῖν περὶ τὴν λέξιν τὸν θεολόγον, ἄλλα μὲν βουλόμενον, ἕτερα δὲ φθεγγόμενον, ἃ μηδὲ περὶ αὐτῶν οἱ ταῦτα ἀξιοῦντες ἐτόλμησαν ἂν εἰπεῖν !

δ' **16.** Ἔτι ἕως ἂν τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ Πνεύματος λέγωσι, καὶ αἴτιον ἐξ ἀνάγκης ἐροῦσι · τῶν ἀδυνάτων δὲ τὸν αὐτόν, καὶ αἴτιον ἐξ ἀνάγκης ὁμολογεῖν καὶ μὴ αἴτιον, καὶ τὴν αἰτίαν ἔχειν καὶ τὴν αἰτίαν μὴ ἔχειν · οὕτω γάρ ἐστι σπένδεσθαι πρὸς ἑαυτὴν τὴν ἀντίφασιν.

ε' **17.** Ἀλλ' ὥσπερ ὁ τὸν Σωκράτην ζῷον λέγων, οὐ δύναται λέγειν αὐτὸν καὶ μὴ ζῷον, εἰ μὴ προσθείη τὸ ἄλογον, οὕτω καὶ τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ἔχοντα, οὐ δύναταί τις λέγειν αὐτὸν καὶ μὴ αἴτιον, εἰ μὴ προσθείη κατὰ τὸ γεννᾶν · ἀπροσδιορίστως δὲ εἰ προφέρεις τὸν λόγον, ὅτι τὴν αἰτίαν οὐκ ἔχει, πᾶσα ἀνάγκη μήτε γεννᾶν μήτε μὴν προβάλλειν λέγειν αὐτόν, ὥσπερ καὶ ὅταν μὴ εἶναι ζῷον τὸν λίθον λέγῃς, οὔτε λογικὸν ζῷον αὐτὸν λέγεις, οὔτε μὴν ἄλογον.

ς **18.** Ἔτι, εἰ πᾶσα ἀνάγκη ψεύδεσθαι εἴ τις λέγει «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος πλὴν τοῦ ἐξ αἰτίας εἶναι», ἕως ἂν τὸ αἰτιατὸν ᾖ κοινὸν καὶ τῷ Πνεύματι, πῶς ἀληθεύειν ἐνδέχεται, λέγοντά τινα «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ πλὴν τῆς αἰτίας[a]», ἔχοντος καὶ τοῦ Υἱοῦ σὺν τῷ Πατρὶ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος; Ὥστε τὸ ἐκεῖνα λέγειν, ἀντινομοθετοῦντός ἐστι τῇ τε τῶν Πατέρων θεολογίᾳ καὶ τῷ κανόνι τῶν μεθόδων τῶν λογικῶν.

ζ' **19.** Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος, ὁ τῶν τοῦ μακαρίου τούτου λόγων ἐξηγητής, ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον ἐπιστολῇ τοὺς λέγοντας μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, σαφῶς ἀποδέχεται[a]. Ὡς ἂν δὲ καὶ Λατῖνοι φαῖεν, οὐκ ἔχει τὴν τοῦ γεννᾶν αἰτίαν. Οὐκοῦν ὅταν ὁ θεολόγος λέγῃ, «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ πλὴν τῆς αἰτίας[b]», τήν τε τοῦ γεννᾶν καὶ προβάλλειν σαφῶς αὐτὸν ἀφαιρεῖται · καὶ ἔστιν ἄγνωμον κομιδῇ καὶ σφόδρα ἀναιδὲς μὴ κατὰ τοὺς ἐκθεμένους τὴν ἀρχὴν τὸ θεῖον σύμβολον ἐθέλειν νοεῖν, ἀλλ'

17. 5 οὐχ *codd.*

---

18. a. Grégoire de Nazianze, *Or.* XXXIV, 10,13-14, SC 318, p. 216 || **19.** a. cf. Nil Cabasilas, *Discours* V, 5 || b. Grégoire de Nazianze, *Or.* XXXIV, 10,13-14, SC 318, p. 216.

seulement selon l'une des manières — je veux dire le fait d'engendrer — mais aussi déjà selon les deux ensemble, c'est-à-dire le fait d'émettre et le fait d'engendrer, d'après les dires des Latins eux-mêmes, car l'autre possède seulement le fait d'émettre. Et il convient alors de dire que le Théologien maltraite la lettre, car il veut dire une chose et il en prononce une autre que ceux qui prétendent cela n'auraient pas le courage de dire eux-mêmes !

16. En outre, dans la mesure où ils disent que le Fils est émetteur de l'Esprit, nécessairement ils vont le dire cause. Mais il est impossible de professer que la même Personne est cause par nécessité et non-cause, et qu'elle possède la cause et ne possède pas la cause. C'est ainsi que la contradiction s'institue par elle-même.

17. Mais de même que si l'on dit que Socrate est un animal, on ne peut pas dire qu'il n'est pas un animal sans ajouter *dépourvu de raison*, de même le Fils qui possède la cause de l'Esprit, on ne peut pas le qualifier également de *non-cause* sans ajouter : selon la manière d'engendrer. Et si tu prononces la phrase sans une définition additionnelle, c'est-à-dire qu'il ne possède pas la cause, de toute nécessité il ne faut dire ni qu'il engendre ni qu'il émet ; de la même manière que, lorsque tu dis que la pierre n'est pas un animal, tu ne la qualifies ni d'animal doué de raison ni d'animal dépourvu de raison[1].

18. En outre, si de toute nécessité on ment lorsqu'on dit : «tout ce que le Fils possède, l'Esprit le possède aussi, sauf le fait d'être issu d'une cause» parce que le fait d'être issu d'une cause est une propriété commune entre le Fils et l'Esprit, comment donc pourrait-il être vrai de dire : «tout ce que le Père possède le Fils aussi le possède, sauf la propriété de la cause[a]», dans la mesure où le Fils possède avec le Père la cause de l'Esprit ? Par conséquent, lorsqu'on parle ainsi on institue des lois contre la Théologie des Pères et contre les règles des méthodes de la logique.

19. Mais le divin Maxime aussi, qui explique les paroles du bienheureux Grégoire, dans la lettre adressée à Marinos, accepte clairement ceux qui disent que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit[a]. Comme les Latins le diraient aussi : il n'a pas la cause d'engendrer. Alors, lorsque le Théologien dit : «tout ce que le Père possède, le Fils le possède, sauf la cause[b]», il lui enlève clairement la cause d'engendrer et la cause d'émettre. Et c'est complètement arrogant et fortement impudent de ne

1. L'argument de Nil est tiré d'un cours de logique élémentaire. Indirectement, c'est un reproche de manque d'instruction et une ironie délicate à l'encontre de ses opposants ; cf. NIL CABASILAS, *Discours* III, 18, 6-7.

ἐκείνους μὲν οὕτω νοεῖν τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου καὶ οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, Λατίνους δὲ πᾶν τοὐναντίον · καὶ ταῦτα τῆς οἰκείας πίστεως σύμβολον καὶ αὐτοὺς ἡγουμένους, τὸ σεπτὸν τοῦτο τῆς εὐσεβείας σύμβολον · τοῦτο δέ ἐστι μηδὲ ἑαυτοῖς συμβαινόντων ! Ἢ τοίνυν μηδαμῶς τὸ σύμβολον ἀναγινωσκέτωσαν ἢ ἕως ἂν ἀναγινώσκειν ἐθέλωσιν, ἀξιώσομεν αὐτοὺς μὴ καπηλεύειν τῶν ἁγίων τὸν λόγον μηδὲ τῇ συνθήκῃ τῶν λέξεων συμφωνοῦντας, πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ λίαν ἀπεχθῶς ἔχειν.

20. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *ταῖς ἴσαις καὶ ἡμᾶς αἰτίαις ἐνέχεσθαι, τοῦ γὰρ Υἱοῦ τὴν αἰτίαν τῶν ὄντων ἔχοντος, πᾶσα ἀνάγκη μηδ' ἡμᾶς ἀπροσδιορίστως ἀναγινώσκειν τὴν θεολογικὴν ἀπόφασιν*, οὐκ ἐργώδης ἡ λύσις. [Λύσις:] Τὸν σκοπὸν γὰρ τοῦ λέγοντος καὶ περὶ ὧν ὁ λόγος λογίζεσθαι χρή, οὗτος δέ ἐστιν οὐ περὶ φυσικῶν ἐνταῦθα, καὶ ὅσαπερ κοινῇ τῇ Τριάδι πρόσεστιν, ἀλλὰ περὶ προσωπικῶν καὶ ἃ τὰ πρόσωπα διακρίνει · ἣν δὲ λέγεις αἰτίαν, οὐσιώδης τέ ἐστι καὶ συνάπτει τὰ θεῖα πρόσωπα · ὥστε ταύτην ἐνταῦθα λογίζεσθαι, κατὰ τὴν παροιμίαν, συγκλώθειν ἐστὶ τὰ ἀσύγκλωστα[a].

κζ **21.** Ἔτι τριῶν προσωπικῶν περὶ τὸν Πατέρα θεωρουμένων, τῷ λόγῳ διαφερόντων ἀλλήλων, τοῦ τε ἀγέννητον εἶναι, τοῦτο δὲ ἀσχέτως ἔχει, ὅπερ δηλοῖ τὸ μὴ ἐξ ἑτέρου εἶναι, καὶ τοῦ γεννᾶν καὶ προβάλλειν, ἃ δὴ καὶ ἐν σχέσει καὶ ἀναφορικὰ παρὰ Λατίνοις λέγονται[a] · τὸ μὲν γὰρ πρὸς τὸν Υἱόν, τὸ δέ, πρὸς τὸ Πνεῦμα τὴν ἀναφορὰν ἔχει, καὶ διὰ ταῦτα γεννήτωρ καὶ προβολεὺς ὁ Πατὴρ καλεῖται, οἷς δὴ κοινὸν ὄνομα: ἀρχὴ καὶ αἴτιον καὶ πηγή. Ζητητέον ἂν εἴη πότερον τὰ τρία ταῦτα ἰδιότητες εἰσὶ τοῦ Πατρός, καὶ τούτοις πᾶσι διακέκριται Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, ἢ τοῖς μὲν τρισί, τοῦ Πνεύματος διακέκριται, οὐ τοῖς αὐτοῖς δὲ πᾶσι καὶ τοῦ Υἱοῦ, τοῖς δὲ δυσὶ μόνον; Λατῖνοι μὲν οὖν οὐκ ἂν δέξαιντο τὸ προβάλλειν ἰδιότητα τοῦ Πατρὸς εἶναι, ἡγούμενοι καὶ τὸν Υἱὸν προβολέα καὶ ἀρχὴν τῆς τοῦ Πνεύματος θεότητος, καὶ διὰ τοῦτο καὶ θεότητος ἀρχήν, οὐδ' ἂν καθόλου φαῖεν τὴν ἀρχὴν ἀπολύτως ἢ τὸ αἴτιον ἢ τὸ πηγαῖον ἐπὶ τῆς θεότητος ἰδιότητα πατρικὴν εἶναι.

20. 6-7 καὶ ἃ . . . διακρίνει *om.* V || **21.** 15 καὶ θεοτητος P

---

20. a. SUDA, *Lexicon*, Pi 1917; SYNESIUS, *Epist.*, 57, l. 270-271 || **21.** a. THOMAS D'AQUIN, *Sum. Theol.*, I, 28, 2-3 ; 29, 1-2 ; 36, 2 , *ibid.*, *C. Gent.*, IV, 24

pas vouloir comprendre le saint Symbole d'après ses auteurs ; mais ces derniers veulent comprendre le fait que [le Saint - Esprit] procède du Père ainsi : qu'il procède du Père Seul et non du Fils. Mais les Latins veulent comprendre tout à fait le contraire. Et cela concerne le Symbole de notre foi propre et eux aussi croient à ce Symbole auguste de la foi orthodoxe. Cette contradiction est insupportable même pour eux ! Par conséquent, qu'ils ne lisent pas le Symbole ou, dans la mesure où éventuellement ils veulent le lire, exigeons aussi qu'ils ne trafiquent pas la parole des saints et de ne pas se mettre d'accord avec l'arrangement des mots tout en restant contre la pensée, et d'une manière très détestable.

20. [Objection:] Et s'ils nous répondent que *nous tombons sous le coup des mêmes accusations, car le Fils possède la cause de la nature des choses, et que de toute nécessité nous non plus nous n'acceptons pas la sentence théologique sans définition additionnelle.* [Solution:] La solution n'est pas difficile. Il faut tenir compte du but de l'orateur et du contexte de la parole. Dans ce cas les propriétés de la nature et tout ce qui convient à la Trinité d'une manière commune ne sont pas concernés. Il s'agit des propriétés des Personnes et de tout ce qui distingue les Personnes. Mais la cause dont tu parles concerne l'essence et unit les Personnes divines. Par conséquent, tenir compte ici de cette cause, c'est, selon le proverbe, tresser ensemble ce qu'on ne peut pas tresser ensemble[a].

Selon Grégoire de Nazianze, les noms de la source et de la cause sont personnels et appartiennent exclusivement au Père.

21. En outre, en ce qui concerne le Père, on considère trois propriétés de la personne, différentes entre elles en parole, c'est-à-dire le fait d'être inengendré qu'il possède de manière absolue et qui indique qu'il n'est pas issu de quelqu'un d'autre, et le fait d'engendrer et le fait d'émettre qui établissent une relation et que les Latins appellent relatifs[a]. Car l'un se réfère au Fils et l'autre à l'Esprit et c'est pour cette raison que le Père s'appelle engendreur et émetteur. Ces propriétés possèdent une dénomination commune : principe, cause et source. Il faut chercher si ces trois propriétés appartiennent au Père et si elles le distinguent toutes par rapport au Fils et à l'Esprit ou si ces trois propriétés le distinguent par rapport à l'Esprit, tandis que toutes les trois ne le distingueraient pas par rapport au Fils, mais que deux seulement le feraient. Les Latins donc n'accepteraient pas que le fait d'émettre soit une propriété du Père, car ils considèrent que le Fils aussi est émetteur et principe de la divinité de l'Esprit et que, pour cette raison, il est lui aussi principe de la divinité. Ils ne professent pas du tout que le principe ou la cause ou le fait d'être source de la divinité constitue une propriété absolue du Père.

22. Ὁ δὲ θεῖος Γρηγόριος, ὁ τῆς μακαρίας ἐκείνης συνόδου κορυφαῖος καὶ γνήσιος εἴπέρ τις τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐκείνης ἐξηγητής, ὥσπερ τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ ἄναρχον, οὕτω δὴ καὶ τὸ ἀρχὴν εἶναι θεότητος καὶ αἴτιον καὶ πηγήν, ἰδιότητας οἴεται τοῦ Πατρός, καὶ τὰς ἰδιότητας ἀκινήτους βούλεται μένειν · καὶ μεταπίπτειν ἐφ᾽ ἕτερα, τῶν ἀτόπων ἡγεῖται, μηδὲ γὰρ ἂν ἔτι δύνασθαι τὴν ἐπωνυμίαν σῴζειν τὴν ἑαυτῶν. Ἔφη γὰρ ἐν τῷ λόγῳ τῷ *Περὶ καταστάσεως ἐπισκόπων* : «αἱ δὲ ἰδιότητες, Πατρὸς μέν, καὶ ἀνάρχου καὶ ἀρχῆς, ἐπινοουμένου καὶ λεγομένου · ἀρχῆς δέ, ὡς αἰτίου καὶ ὡς πηγῆς καὶ ὡς ἀιδίου φωτός · Υἱοῦ δέ, ἀνάρχου μὲν οὐδαμῶς, ἀρχῆς δὲ τῶν ὅλων[a].» Ἤκουσας τίνων ἀρχὴ ὁ Υἱός; μὴ τοίνυν αὐτὸν ἀρχὴν θεότητος νόμιζε · τοῦτο γὰρ τοῦ Πατρὸς ἰδιότης, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ ἄναρχον. Φυλάττεσθαι δὲ τὴν τῶν προσώπων σύγχυσιν, καὶ λίαν δίκαιον εἴποι τις ἄν, εἴπερ τὸ ταῦτα συγχεῖν ἀθεΐας εἶδος τὸ κράτιστον. Ἀνωτέρω μὲν οὖν δέδεικται μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν, καὶ ταύτῃ τοῦ Πατρὸς διῃρῆσθαι · ἐνταῦθα δὲ ἰδιότητας φησὶ τοῦ Πατρὸς τό τε ἄναρχον καὶ τὸ ἀρχὴν εἶναι. Εἴτε δὲ τούτοις Λατῖνοι συμβαίνουσιν εἴτε τοῖς κειμένοις ἐγνώκασι πολεμεῖν, μηδαμῶς τὸν ὅρον τῆς ἁγίας συνόδου κατὰ τοὺς μακαρίους ἐκείνους ἀναγινώσκειν ἐθέλοντας, δῆλον τοῖς μετ᾽ ἀληθείας κρίνειν ἐθέλουσιν.

κη' **23.** Ἔτι ὁ αὐτός, ἐν τῷ περὶ Υἱοῦ πρώτῳ λόγῳ, τὰς ἰδιότητας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος ἀριθμῶν, φησί: «Τοῦτό ἐστιν ἡμῖν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον : ὁ μέν, γεννήτωρ καὶ προβολεύς, λέγω δὲ ἀπαθῶς καὶ ἀχρόνως καὶ ἀσωμάτως · τῶν δέ, τὸ μέν, γέννημα, τὸ δέ, πρόβλημα[a].» Προσέχειν δὲ ἄξιον ! Ἣν γὰρ ἀνωτέρω ἀρχὴν ἀνέγνωμεν, ἰδιότητα πατρικὴν οὖσαν, ταύτην νυνὶ εἴς τε τὸν γεννήτορα καὶ προβολέα διελών, καὶ ἑκάτερον τούτων ὡς ἰδιότητα δεξάμενος τοῦ Πατρὸς σαφῶς ἔδειξεν, ὅπερ πολλάκις εἰπόντες ἔφθημεν[b], ὡς τὸ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ αἰτίου καὶ τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα, ἀμφότερα τὸν γεννήτορα καὶ προβολέα ἔχει περιλαβόν, καὶ ἴσον ἐστὶν εἰπεῖν ἰδιότητα Πατρὸς τὴν ἀρχὴν εἶναι καὶ τὸ προβάλλειν τε καὶ γεννᾶν. Εἰ δὲ τὸ προβάλλειν ὥσπερ καὶ τὸ γεννᾶν τῆς τοῦ Πατρὸς ἰδιότητος, καὶ ἡ ἰδιότης ἀκίνητός ἐστί – καὶ ταῦτα βούλεται ὁ τῶν θεολόγων ἄκρος καὶ τῆς συνόδου κορυφαῖος – οὐκ ἤδη σαφὴς αἰσχύνη καὶ τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀξιοῦν;

22. 6 ἔτι : ὅτι V || 20 ἐθέλοντες P || **23.** 10 τόν τε P || 14 ἄκρως I, P

---

22. a. Grégoire de Nazianze, *Or.* XX, 7, 8-11, SC 270, p. 72 || **23.** a. Grégoire de Nazianze, *Or.* XXIX, 2, SC 250, p. 180 || b. cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 26; *ibid.* III, 12.

22. Mais le divin Grégoire, qui était à la tête de ce bienheureux concile et le plus authentique interprète de ses décisions, avec le fait d'être inengendré et sans principe, considère également que le fait d'être principe de la divinité, cause et source appartient aux propriétés du Père. Et il veut que les propriétés demeurent immuables. Il juge absurde qu'elles se transforment en d'autres propriétés car elles ne peuvent plus sauvegarder leur appellation. Il dit dans le discours *Sur l'installation d'évêques* : «les propriétés du Père, c'est le fait qu'on le conçoive et qu'on le déclare sans principe et principe. Il est le principe en tant que cause, en tant que source et en tant que lumière éternelle. Par contre, le Fils ne possède aucunement la propriété d'être sans principe, mais celle d'être principe de toutes les choses.[a]» Tu as entendu de quoi le Fils est le principe ? Alors, ne le considère pas comme principe de la divinité. Car ceci c'est la propriété du Père, comme d'ailleurs aussi le fait d'être sans principe. Et il serait bien juste de se méfier de la confusion des Personnes, parce que le fait de les confondre constitue la meilleure espèce d'athéisme. Alors, plus haut il a été démontré que le Fils ne possède pas la cause et que celle-ci le distingue par rapport au Père. Ici, il dit que les propriétés du Père sont le fait d'être sans principe et le fait d'être principe. Par conséquent, soit les Latins sont d'accord avec tout cela, soit ils font consciemment la guerre contre ces propos parce qu'ils ne veulent d'aucune façon comprendre la définition du saint concile selon ces bienheureux [Pères]. Pour ceux qui veulent juger en vérité, la réponse est évidente.

Selon Grégoire de Nazianze, le Père est engendreur et émetteur.

23. En outre, le même Théologien, dans le premier discours sur le Fils, énumère les propriétés du Père, du Fils et du Saint-Esprit ; il dit : «voici ce que sont pour nous le Père et le Fils et l'Esprit Saint : l'un est engendreur et émetteur, je veux dire sans passion et de manière intemporelle et incorporelle. Les autres sont l'un, engendré, et l'autre, émis.[a]» Il faut faire attention ! La propriété du Père d'être principe, que nous avons lue plus haut[b], Grégoire vient de la diviser en engendreur et en émetteur. Et il a montré clairement qu'il accepte que chacune de ces propriétés appartienne au Père. Nous avons d'ailleurs plusieurs fois dit que les noms de principe, de cause et de source incluent à la fois l'engendreur et l'émetteur. Et nous avons dit plusieurs fois qu'il revient au même de dire que la propriété du Père c'est d'être principe, d'émettre et d'engendrer. Et si le fait d'émettre comme d'ailleurs le fait d'engendrer constituent la propriété du Père, et si la propriété demeure immuable – et c'est l'opinion du Théologien le plus distingué et premier du concile –, la honte n'est-elle pas déjà claire lorsqu'on prétend que le Fils également est émetteur du Saint-Esprit ?

24. Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα φασίν; [Ἔνστασις:] *Ἴδιον καὶ ἡμεῖς φαμὲν τοῦ Πατρὸς τὸ λέγεσθαι τοῦτον γεννήτορα καὶ προβολέα, πλὴν ὁμοῦ καὶ ἀμφότερα νοεῖν λέγομεν, ὡς εἶναι ἀμφότερα ἡνωμένως ἴδιον, ἑκάτερον μέντοι οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἴδιον · τὸ ἕτερον μέντοι · τὸ*
α΄ *γὰρ προβάλλειν ἀμφοτέροις κοινόν.* [Λύσις:] Ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἐξ ὧν ἀνωτέρω ἀνέγνωμεν, σαφὴς ὁ ἔλεγχος · εἶπε γὰρ μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν, καὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ ἄναρχον, ἰδιότητα πατρικὴν εἶναι. Οὐκοῦν εἰ οὐκ ἔχει τὴν αἰτίαν, οὐδ᾽ ἄρα τὸ προβάλλειν. Οὐκοῦν ὥσπερ τὸ γεννᾶν οὕτω καὶ τὸ προβάλλειν ἴδιον τοῦ Πατρός · ὥστε καὶ ἑκάτερον ἴδιον καὶ οὐχ ἡνωμένως ὥσπερ τις ἀξιοῖ.

β΄ Ἔτι, εἰ οὕτως αἴτιος ὁ Πατὴρ – ὡς γεννῶν ὁμοῦ καὶ προβάλλων – οὐχ οὕτω δὲ καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος, ἀλλὰ τρόπον ἕτερον – ὡς μόνον προβολεὺς δηλαδή – πῶς οὐ σαφῶς αἴτια θεότητος δύο;

γ΄ **25.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, ὁ ταῦτα λέγων ὡς οὔτε ἀναγκαῖα οὔτε μὴν ἐνδεχόμενα ἀξιοῖ, δῆλον ἐκεῖθεν : τὸ γεννήτωρ καὶ προβολεὺς οὐχ ἕν ἐστιν, ἀλλὰ δύο. Ὅταν δὲ πολλὰ ἴδιον τινὸς λέγωμεν, ὧν τὸ μέν, καὶ ἄλλοις κοινόν, ὥσπερ τὸ προβολεύς, ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, τὸ δέ, ἴδιον, ὥσπερ δηλαδὴ τὸ γεννήτωρ, ἢ ὅρον ἐκφαίνομεν, ἢ τὸ τοιοῦτον ὑπογραφή. Ὑπογραφὴν δὲ ἢ ὅρον ἀπαγγέλλοντες, οὐ λέγομεν μετὰ συνδέσμου «ἄνθρωπος ἐστὶ ζῷον καὶ λογικὸν καὶ θνητόν», ἀλλὰ «ζῷον, λογικόν, θνητόν», ἀπολύτως. Ἐνταῦθα δὲ οὐκ εἶπεν ἀπολύτως ὁ θεολόγος, «ὁ μέν, προβολεύς, γεννήτωρ», ἵνα τοῦ καθόλου καὶ κοινοῦ προηγουμένου, λέγω δὴ τοῦ προβολέως, τὸ μερικὸν καὶ ἴδιον ἕποιτο, λέγω δὴ τὸ γεννήτωρ · ἀλλὰ τοὐναντίον ἅπαν · «ὁ μέν, γεννήτωρ καὶ προβολεύς», «καὶ» μετὰ συνδέσμου · καὶ ὁ προβολεὺς μετὰ τὸν γεννήτορα. Οὐκ ἄρα τὰ προειρημένα παρὰ Λατίνων ἀληθῆ, οὐδ᾽ ἡνωμένως τὸ προβάλλειν καὶ γεννᾶν ἴδιον, ἀλλὰ καὶ ἑκάτερον.

δ **26.** Ἔτι, ὃ λέγομεν, σαφέστερον δείξομεν. Ὥσπερ τὸ «Θεὸς ἀγέννητος» ἴδιον φαμὲν τοῦ Πατρός, κἂν μὲν ἀπολύτως εἴπῃς ἀληθῆ γε ἐρεῖς, οἱονεὶ γάρ τις ὅρος τὸ τοιοῦτον ἐστὶ τοῦ Πατρός, τὸ μὲν κοινὸν ἔχον : τὸ Θεός, τὸ δὲ ἴδιον : τὸ ἀγέννητον. Εἰ δὲ μετὰ συνδέσμου, οὐδὲν ὑγιὲς ἐρεῖς, ψεῦδος γὰρ ἄν τις φῇ «τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ Θεὸς ἴδιον τοῦ Πατρός», ἂν μὴ προστεθῇ τὸ «ὁμοῦ» · οὕτω καὶ τὸ

25. 13 προειρημένα *mg* V

24. [Objection:] Mais qu'est-ce qu'ils répondent ? *Nous aussi nous disons que c'est le propre du Père d'être appelé engendreur et émetteur, mais à condition qu'on voie les deux ensemble. Les deux unis ensemble sont le propre du Père, mais chacun des deux n'est pas nécessairement le propre du Père. Mais l'un des deux seulement l'est car le fait d'émettre est commun aux deux Personnes.* [Solution:] Mais premièrement, après ce qu'on a lu plus haut, la preuve est évidente. Car saint Grégoire a dit que le Fils ne possède pas la cause, et le fait d'être principe et sans principe c'est la propriété du Père. Alors, si le Fils ne possède pas la cause, il ne possède non plus le fait d'émettre. Alors, de même que le fait d'engendrer est le propre du Père, de même le fait d'émettre l'est-il aussi. Par conséquent, chacun des deux séparément est le propre du Père et non les deux ensemble comme on le prétend.

En outre, si le Père est cause de cette manière, c'est-à-dire en tant qu'engendreur et émetteur ensemble, mais si le Fils n'est pas cause de cette manière, mais d'une autre, c'est-à-dire seulement en tant qu'émetteur, comment n'est-ce pas clair que les causes de la divinité sont deux ?

25. Et sans compter les deux arguments plus haut mentionnés, il est évident que celui qui parle ainsi ne propose ni une chose nécessaire ni une chose recevable. Voici pourquoi : l'engendreur et l'émetteur ne sont pas un mais deux. Lorsque nous disons que plusieurs attributs sont le propre d'une personne et que parmi ces attributs l'un est possédé en commun avec d'autres personnes, comme c'est pour les Latins le cas de l'émetteur, et l'autre est le propre d'une personne, comme c'est le cas de l'engendreur, alors nous produisons soit une définition soit une description. Et lorsque nous rapportons une description ou une définition, nous ne disons pas en les unissant que «l'homme est animal, rationnel et mortel», mais «animal, rationnel, mortel», d'une manière absolue. Mais ici le Théologien n'a pas dit d'une manière absolue que «l'une des Personnes est émetteur, engendreur» pour faire précéder ce qui est général et commun, je veux dire le nom de l'émetteur, et après faire suivre ce qui est particulier et propre, je veux dire le nom de l'engendreur. Mais il a fait totalement le contraire : «l'une des Personnes est appelée engendreur et émetteur», avec la préposition «et». Et l'émetteur suit l'engendreur. Par conséquent, ce que les Latins avaient professé plus haut n'est pas vrai ; et le fait d'émettre et d'engendrer n'est pas propre conjointement mais chacun des deux l'est.

26. En outre, nous allons montrer plus clairement ce que nous disons. «Dieu inengendré», nous disons que c'est le propre du Père. Et si tu le professes d'une manière absolue tu diras la vérité. Une telle expression est une sorte de définition du Père. Et d'un côté le Père possède un attribut commun : Dieu ; de l'autre côté il possède un attribut propre : l'inen-

γεννήτωρ καὶ προβολεύς, εἰ τὸ συναμφότερον ἴδιον ὁ Θεολόγος ᾔδει, καὶ οὐχ ἑκάτερον, οὐκ ἂν οὕτως εἶπεν : «ὁ μέν, γεννήτωρ καὶ προβολεύς», ἀλλ' ἢ «ὁ μέν, προβολεύς, γεννήτωρ» συνδέσμου χωρίς, ἢ μετὰ προσθήκης «ὁ μέν, γεννήτωρ καὶ προβολεὺς ὁμοῦ» · οὕτω γὰρ ὑγιῶς ἔχειν τὸν λόγον, αὐτοί τε ἡγούμεθα, καὶ πᾶς τις οἶμαι ἐρεῖ.

ε' **27.** Οὐ μήν, ἀλλ' εἰ ἀκούσουσι πάλιν αὐτοῦ τοῦ Θεολόγου λέγοντος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Εἰρηνικῶν καὶ τὰ τοῦ Πατρὸς ἴδια ἀπαγγέλλοντος, ὅτι «τῷ Θεῷ δὲ ἄλλο τι μεῖζον ἢ Υἱοῦ τυγχάνειν Πατέρα, ὃ προσθήκη δόξης ἐστὶν οὐχ ὑφαίρεσις, ὡς δὲ καὶ προβολέα Πνεύματος[a]», τί ἐροῦσιν; Εἰ μὲν γὰρ κἀνταῦθα τὸ «ἡνωμένως» καὶ τὸ «ὁμοῦ» καὶ τὸ «συναμφότερον» καὶ τὰ τοιαῦτα ἀναπλάσσουσι, καὶ ποῦ χώρα τῇ τοιαύτῃ προσθήκῃ; Ἢ πῶς ταύτην παραλιπὼν ὁ τῶν θεολόγων ἄκρος φαίνεται, οὔτε δήλην οὖσαν ἐξ ὧν ἐν ἄλλοις εἰρήκει; Ποῦ γὰρ τῆς ἐκείνου θεολογίας ὅτι τὸ προβάλλειν κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ οὔτε τῆς κοινῆς περὶ Θεοῦ ὑπολήψεως τὰ τοιαῦτα ἀπαιτούσης; Εἰ δὲ προσθήκην ἐνταῦθα οὐδὲ ἐννοεῖν ἐστι, πῶς ἐκεῖ δίκαιον; Ἢ γὰρ καὶ ἐνταῦθα εἴπερ ἐκεῖ, ἢ οὐδὲ ἐκεῖ, εἴπερ οὐδὲ ἐνταῦθα. Μᾶλλον δὲ τίνος ἕνεκεν ὁ μακάριος ἐκεῖνος πᾶσαν διερευνησάμενος γραφὴν καὶ μηδὲν παραλιπὼν περὶ τοῦ Μονογενοῦς, ὅσα γε εἰς ἀξιώματος λόγον φέρει, πάντα μὲν εἴρηκε, τὸ μέγιστον δὲ ἀπεκρύψατο; Λέγω δὲ προβολέα τοῦτον σαφῶς ἀνακηρύξαι τοῦ Πνεύματος. Καινὸν δὲ ἄλλως καὶ αἰνίγματι ἐοικός, ὡς ἀρχὴν μὲν τῶν ὅλων καὶ ὡς τῆς κτίσεως αἴτιον κἂν τοῖς μέτροις, καὶ πολλαχοῦ τὸν Υἱὸν ἀνυμνεῖν, ὡς θεότητος δὲ ἀρχὴν οὐδαμοῦ, καὶ ταῦτα τῷ Πατρὶ μηδὲν ἄλλό τι μεῖζον ἀνατιθεὶς ἢ θεότητος αὐτὸν ἀρχὴν εἶναι.

28. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *μηδὲν αὐτοῖς εἶναι κώλυμα προσθήκας ἐπινοοῦσι, πολλαχοῦ τοῦ τοιούτου κρατοῦντος κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην* ; [Λύσις:] Ἀλλ' ἐν μὲν τοῖς λογίοις, τοῦτο γε καὶ σφόδρα ἀναγκαῖον ἐστί · συνεπτυγμένη γὰρ ἡ φωνὴ τοῦ Πνεύματος, καὶ πλεῖστα ἐν ὀλίγοις δηλοῖ, καὶ πολὺς περὶ ταῦτα τοῖς θεολογοῦσιν ὁ πόνος, τὴν τοῦ Πνεύματος ἡμῖν ἀνακαθαίρουσιν ἔννοιαν. Ἐν δὲ ταῖς τῶν διδασκάλων ἀποφάσεσι, ποῦ τὰ τοιαῦτα ἐννοεῖν θέμις, εἰ μήπου σαφὲς οὕτω καὶ γνώριμον ἡ προσθήκη, ὡς μηδὲ παιδὶ

27. 4-5 τοῦ Πνεύματος P ‖ **28.** 5 ὁ περὶ P

---

27. a. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXIII, 7, 16-18, SC 270, p. 296.

gendré. Mais si tu le dis en les liant, tu ne diras rien de vrai ; car c'est un mensonge de professer le nom de l'inengendré et le nom de Dieu comme propres au Père sans ajouter le mot *ensemble*. Le cas de l'engendreur et de l'émetteur est le même. Si le Théologien savait que l'union des deux ensemble constitue une propriété, il ne dirait pas : «l'une des Personnes est engendreur et émetteur», mais il dirait plutôt soit que «l'une des Personnes est émetteur, engendreur», sans conjonction, soit avec une adjonction, que «l'une des Personnes est à la fois engendreur et émetteur.» Nous pensons qu'ainsi la parole est saine et je crois qu'eux-mêmes et tout homme le reconnaîtront.

27. Pas seulement, mais s'ils entendent de nouveau le Théologien même qui rapporte dans le deuxième discours sur la Paix les propriétés du Père, à savoir que «pour Dieu il n'existe rien de plus grand que d'être Père de Fils ; [que] cela signifie une addition de la gloire et pas une diminution ; comme d'ailleurs le fait d'être émetteur de l'Esprit[a]», que vont-ils répondre ? Car s'ils imaginent ici le *«conjointement»* et *«l'ensemble»* et *«l'union des deux ensemble»* et autres expressions semblables, alors où se trouve une telle addition ? ou comment semble-t-il possible pour le Théologien le plus distingué de l'omettre ? Car elle n'est pas manifeste dans d'autres passages de Grégoire. Car où trouve-t-on dans sa théologie que le fait d'engendrer constitue une propriété commune au Père et au Fils ? Et la conception commune à propos de Dieu ne demande pas de telles expressions. Et si on ne peut même pas penser ici à une addition, comment est-il juste de le faire là-bas ? Car soit l'addition existe ici aussi parce qu'elle est là-bas, soit elle n'existe pas là-bas parce qu'elle n'est pas non plus ici. Bien plus, pour quelle raison ce bienheureux, après avoir recherché dans toute l'Écriture sans rien omettre de ce qui concerne le Monogène, aurait-il dit tout ce qui lui donne de la valeur mais caché le plus important, je veux dire de le déclarer clairement émetteur de l'Esprit ? D'une autre manière, il chante comme quelque chose de nouveau et sous forme d'énigme, dans ses poèmes et plusieurs fois, le Fils comme principe de tout et cause de la création, mais nulle part comme principe de la divinité. C'est parce qu'il n'avait pas attribué au Père quelque chose de plus grand que d'être Lui-même principe de la divinité.

28. [Objection:] Et s'ils répondent que *rien n'empêche d'inventer des additions car une telle chose de toute nécessité souvent fait loi* ? [Solution :] En ce qui concerne les sentences, cela bien sûr est fort nécessaire, car le langage de l'Esprit est brièvement exposé, de petites phrases font connaître beaucoup de choses et ceux qui s'occupent de la Théologie en ont beaucoup de peine pour nous éclairer la notion de l'Esprit. Par contre, en ce qui concerne les affirmations des Docteurs, si

θόρυβον ἐμποιεῖν, διὰ τὸ *πολλάκις* ῥηθῆναι καὶ κοινὴν τοῦτο τῆς ἐκκλησίας εἶναι ὑπόληψιν; Οὐ μήν, ἀλλ' ἐν οἷς μάλιστα τὰ περὶ τῶν θείων ἑνώσεων ἢ διακρίσεων ἀπαγγέλλουσι φρίττοντες ἅμα καὶ τεχνολογοῦντες τρόπον δή τινα τὰ θεῖα, παντάπασιν ἄγνωμον τὰ τοιαῦτα ἐνθυμεῖσθαι · ἴδοις γὰρ ἂν αὐτοὺς ἐν τοῖς τοιούτοις καὶ ὁμωνυμίας διαστέλλοντας, καὶ τῶν ἑαυτῶν λόγων ἑρμηνέας γινομένους, ὥσπερ ἑτέρων δή τινων, καὶ πάντα ἐπὶ τὸ σαφέστερον ἕλκοντας καὶ παλιλλογοῦντας, καὶ πολλὰ μηχανωμένους καὶ πάντα ἀνελίττοντας, πολλῶν μὲν καὶ ἄλλων ἕνεκεν, μάλιστα δὲ μήποτε τοῖς ἀκεραιοτέροις ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑαυτῶν ζημία προσγένηταί τις. Ὥστε τὸ ἐν τοῖς τοιούτοις προσθήκας ἐπινοεῖν, πρόφασις ἄλλως βλασφημίας ἐστὶ καὶ οὐ πόρρω καινοφωνίας τὸ πρᾶγμα.

κθ' **29.** Ἔτι λέγοντες οἱ μακάριοι πατέρες ἐν τῷ τῆς πίστεως ὅρῳ : «Πιστεύομεν καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον[a]», εἰ οὕτως ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι τὴν ῥῆσιν τὴν ἑαυτῶν ἀνεγίνωσκον, ὡς ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, οὕτω μέντοι ὡς πᾶσαν ἀνάγκην εἶναι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, οὐκ ἂν ὁ κορυφαῖος τοῦ ἱεροῦ συνεδρίου ὁ θεῖος οὗτος Γρηγόριος ᾧ καὶ *τὴν νίκην* καὶ τὸ τῆς νίκης σύμβολον[b] τοῦ πολέμου λυθέντος οἱ Πατέρες ἀνῆψαν, οὐκ ἂν ἐν μὲν τῷ *Περὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος διακρίνων ἔλεγε «πάντα ὅσα τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Πνεύματος πλὴν τῆς Υἱότητος[c]», ἐν δὲ τῷ *Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν* «πάντα ὅσα ὁ Υἱός, τοῦ Πνεύματος πλὴν τῆς γεννήσεως[d]» · ψεῦδος γὰρ τὸ τοιοῦτον. Ἐὰν καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος *προβολεὺς* ᾖ, καὶ Λατῖνοι δὲ ἕως ἂν τῆς αὐτῆς δόξης ὦσιν, οὐκ ἂν εἴποιεν πάντα τὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς γεννήσεως, ἀλλὰ προσθεῖεν ἂν καὶ «πλὴν τοῦ ἀρχὴν καὶ πηγὴν ἐκεῖνον εἶναι τοῦ Πνεύματος.» Εἰ δὲ τὸ σφόδρα ἄτοπον φεύγοντες, ποῦ γὰρ ὅσιον περὶ τῶν ἁγίων ἐκείνων τοιαῦτα ὑπολαμβάνειν καὶ ἀμφότερα σῴζεσθαι λέγοιεν καὶ τὸν πατέρα τῆς ἀρχαίας ἐκείνης ἀληθεύειν συνόδου καὶ τὴν ὑπόθεσιν τὴν ἑαυτῶν; Πᾶσαν ἀνάγκην ὁρῶμεν καὶ τὸν Παράκλητον προβολέα νομίζειν ἑτέρου προσώπου τινός · ᾧ τίς ἂν πιστεύσειε τῶν εἰς Τριάδα πεπιστευκότων;

Ἀλλὰ τῇ μὲν πρώτῃ καὶ δευτέρᾳ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν, τί ποτε βούλεται περὶ ὧν ἡ πρόθεσις εἴρηται.

16 παλλιλογοῦντας *codd.* ‖ **29.** 12-13 προβολεὺς τοῦ Πνεύματος V ‖ 19 ἑαυτοῦ I ‖ 21 τὴν Τριάδα I ‖ 22-23 ἀλλὰ . . εἴρηται *post* Λόγος Τέταρτος O

---

29. a. IIe Concile, *Decret.*, COD, p. 72 ‖ b. Cf. Tropaire de fête (*apolytikion*) de saint Grégoire : «Ὁ ποιμενικὸς αὐλὸς τῆς θεολογίας σου, τὰς τῶν ῥητόρων ἐνίκησε σάλπιγγας» ‖ c. Grégoire de Nazianze, *Or.* XXXIV, 10, 14-15, SC 318, p. 216 ‖ d. Grégoire de Nazianze, *Or.* XLI, 9, 23-25, SC 358, p. 336.

la [prétendue] addition n'est pas tellement claire et connue, comment est-il permis de raisonner pareillement ? nous l'avons plusieurs fois dit, jusqu'au point même qu'un enfant irait le comprendre, parce que c'est là une conception commune de l'Église ! Mais surtout là où les Théologiens en tremblant annoncent ce qui concerne l'unité ou la distinction en Dieu et exposent dans une certaine mesure les réalités divines, il est complètement imprudent de penser de telles additions ! Et tu pourrais voir les Docteurs qui distinguent les noms semblables et deviennent interprètes de leurs propres dits, comme s'il s'agissait des paroles d'autres personnes. Ils ramènent et récapitulent tout pour rendre leur parole plus claire. Ils inventent beaucoup de choses et développent tout, à cause de plusieurs raisons mais surtout pour ne jamais commettre aucun dommage dû à leurs affirmations les plus intègres. Alors, imaginer des additions en pareil cas, d'une autre manière, signifie un prétexte au blasphème et ce n'est pas loin de l'innovation.

La doctrine du deuxième concile œcuménique et de saint Grégoire est incompatible avec la doctrine latine.

29. En outre les bienheureux Pères disaient dans le Symbole de foi : «Nous croyons aussi en l'Esprit Saint, le Seigneur, le Vivifiant qui procède du Père[a].» Si les Pères comprenaient leur parole à la manière des Latins, c'est-à-dire qu'il procède du Père de telle façon que de toute nécessité il procède aussi du Fils, alors le chef de ce sacré concile, Grégoire lui-même, l'homme de Dieu à qui les Pères après la fin de la guerre ont attribué la victoire et dont ils ont fait le symbole de la victoire[b], dans le discours *Sur l'installation d'évêques*, ne distinguerait pas le Fils par rapport au Père, disant : «tout ce qui appartient au Fils, appartient également à l'Esprit sauf le fait d'être Fils[c]» ; et dans le *Sermon sur la Pentecôte* : «tout ce qui appartient au Fils appartient à l'Esprit sauf la génération.[d]» Une telle affirmation est un mensonge si le Fils est aussi émetteur de l'Esprit ; si les Latins étaient de la même opinion, ils ne diraient pas que tout ce qui appartient au Fils appartient également à l'Esprit sauf la génération, mais ils ajouteraient également : «excepté le fait d'être principe et source de l'Esprit.» Mais ils ont évité l'absurde. Comment donc est-il honnête de faire de telles hypothèses à l'égard de ces hommes saints et de soutenir les deux : que la vérité se trouve et chez le père de cet ancien concile et dans leur propre hypothèse ? Nous voyons que de toute nécessité il faudra croire que le Paraclet est émetteur d'une autre Personne. Qui faudrait-il croire parmi ceux qui croient en la Trinité ?

Mais le témoignage que le premier et le deuxième conciles œcuméniques apportent sur la question en cause, a été exposé.

ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ, ΛΟΓΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

λ' **1.** Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς τρίτης συνόδου, γένοιτ' ἂν τὸ ζητούμενον ἡμῖν γνώριμον · ταύτης γὰρ συνιούσης καὶ δίκας εἰσπραττούσης τῆς ἀσεβείας Νεστόριον, προετέθη βιβλίον, σύμβολον τῆς ἐκείνου πίστεως περιέχον · ὁ δὲ προενεγκών, Χαρίσιος πρεσβύτερος ἦν, ἀπὸ Λυδίας ὁρμώμενος. Τοῦτο δὴ τὸ σύμβολον διακωδωνίσαντες οἱ Πατέρες, ὅσον μὲν ἐν ἐκείνῳ κίβδηλον καὶ τῇ ἀληθείᾳ πολέμιον ἦν, τῆς ἐκκλησίας ἐξώρισαν καὶ τῷ ἀναθέματι παρέδωσαν, ὅσον δὲ ὑγιές, κατὰ χώραν ἀφῆκαν. Ἵνα δὲ ὃ λέγωμεν σαφὲς ᾖ, τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως διχῇ διῃρημένης, εἴς τε τὰ περὶ θεολογίας δόγματα καὶ ὅσα περὶ τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν, φαίνονται οἱ μακάριοι Πατέρες μὴ μικρόν, μὴ μέγα, μηδ' ὁτιοῦν Νεστόριον αἰτιώμενοι ἐν τοῖς περὶ θεότητος δόγμασιν, ἐν οἷς καὶ τοῦτο τῷ συμβόλῳ προσκείμενον ἦν, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὔτε Υἱός ἐστιν, οὔτε δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει · ἐν αἰτίαις δὲ ποιοῦνται τὴν ἔκθεσιν, καὶ κακῶς Νεστόριον λέγουσιν, οἷς ἐκεῖνος κακῶς εἶπε τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν · ὥστε δὲ πάντα ὥσπερ ὑπ' ὄψιν γενέσθαι, ἐκθήσομαι τήν τε λέξιν Νεστορίου καὶ τὴν τῶν ἁγίων Πατέρων πρὸς τὰ ἐκείνου ψῆφον.

2. Ἀπὸ τῶν πρακτικῶν τῆς τρίτης συνόδου, κεφάλαιον πεντηκοστὸν πέμπτον

«Ἐγὼ Χαρίσιος δέδωκα τοὺς λιβέλους ὑπογράψας χειρὶ ἐμῇ.

Ἡ ἔκθεσις·

Τοὺς ἢ νῦν πρῶτον παιδευομένους τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων τὴν ἀκρίβειαν, ἢ ἔκ τινος αἱρετικῆς πλάνης μεθίστασθαι βουλομένους ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν, διδάσκεσθαι προσήκει καὶ ὁμολογεῖν, ὅτι πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα ἀίδιον, οὔθ' ὕστερον ἀρξάμενον τοῦ εἶναι, ἀλλ' ἄνωθεν ὄντα ἀίδιον Θεόν, οὔτε μὴν ὕστερον γεγονότα Πατέρα, ἐπειδήπερ ἀεὶ Θεός τε ἦν καὶ Πατήρ. Πιστεύομεν καὶ εἰς ἕνα Θεὸν Υἱὸν μονογενῆ, ἐκ τῆς οὐσίας ὄντα τῆς πατρῴας, ὄντως Υἱόν, καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας ὄντα, οὗπερ ἐστὶ καὶ πιστεύεται Υἱός. Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ τυγχάνον οὐσίας, οὐχ Υἱόν, Θεὸν δὲ ὄντα τῇ οὐσίᾳ, ὡς ἐκείνης ὂν τῆς οὐσίας ἧσπερ καὶ ὁ Θεὸς καὶ Πατήρ · ἐξ οὗπερ κατ' οὐσίαν ἐστὶν ἰδιάζοντι λόγῳ παρὰ πᾶσαν τὴν κτίσιν, ἣν οὐ κατ' οὐσίαν, ἀλλ' αἰτίᾳ δημιουργίας ἐκ Θεοῦ

Tit. τέταρτος δ´ I τοῦ αὐτοῦ, πρὸς τὸ συμπέρασμα λόγος τέταρτος O ‖ **1.** 3 προσετέθη I, P ‖ 8 παρέδοσαν I ‖ 12 Νεστόριον *mg* P ‖ **2.** 1 πεντηκοστόν: δέκατον O ‖ 3 Ἡ ἔκθεσις *mg* I

QUATRIÈME DISCOURS CONTRE LA CONCLUSION (DES LATINS)

Le Symbole de foi nestorien promulgué par Charisius au cours du IIIe concile œcuménique.

1. Mais c'est aussi le troisième saint Concile œcuménique qui nous donne une réponse à ce qu'on cherche. Il a été réuni pour punir Nestorius de son impiété. Il a été exposé un livre contenant le symbole de sa propre foi. Celui qui l'avait lu était le presbytre Charisius, qui venait de Lydie. Les Pères donc, après avoir examiné en détail ce symbole, ont banni et anathématisé tout ce qui en était faux et hostile à la vérité ; par contre ils ont laissé de côté tout ce qui était sain. Devenons plus clair. La foi chrétienne était divisée en deux : les dogmes qui concernent la Théologie et tout ce qui concerne l'Économie du Sauveur. Il semble que les bienheureux Pères n'ont pas accusé Nestorius sur les dogmes concernant Dieu, ni peu ni prou. Parmi ces dogmes, dans le symbole était ajouté que l'Esprit Saint n'est pas Fils et ne tire pas non plus son existence par le Fils. Cependant ils accusent l'exposé et disent de mal sur Nestorius à propos de ce que celui-ci avait dit du mal concernant l'Économie du Sauveur. Alors, afin que tout soit clair, je vais exposer et la lettre de Nestorius et la réponse des saints Pères.

2. Extraits des Actes du troisième Concile. Chapitre cinquante cinq

«Moi Charisius j'ai remis les libelles et j'ai souscrit de ma main.

L'Exposé :

Il convient que, ou bien ceux qui maintenant pour la première fois sont éduqués dans la vérité des dogmes ecclésiastiques, ou bien ceux qui veulent passer de quelque erreur hérétique à la vérité, apprennent et confessent que nous croyons en un seul Dieu Père éternel, qui n'a pas commencé d'être ensuite, mais qui dès le principe est Dieu éternel, ni qui est devenu Père ensuite, puisqu'il a toujours été et Dieu et Père. Nous croyons aussi en un seul Fils Dieu Monogène, qui est tiré de la substance du Père, en tant qu'il est véritablement Fils et de la même substance que celui dont il est et dont il est cru Fils. Et dans l'Esprit Saint, tiré de la substance de Dieu, qui n'est pas Fils, mais Dieu par essence, en tant qu'il est de la même substance (que le Père), duquel il est tiré par essence et qui l'a conjoint à Dieu, duquel il est tiré essentiellement, par une raison distinctive, à part de toute créature dont nous pensons qu'elle

νομίζομεν εἶναι · καὶ οὔτε Υἱὸν νομίζοντες, οὔτε διὰ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν εἰληφέναι. Ὁμολογοῦμεν δὲ Πατέρα τέλειον προσώπῳ, καὶ Υἱὸν ὁμοίως, καὶ Πνεῦμα ἅγιον · μὴ τρεῖς τινας οὐσίας διαφόρους νομίζειν, ἀλλὰ μίαν τῇ ταυτότητι τῆς θεότητος γνωριζομένην. Χρὴ δὲ καὶ περὶ τῆς οἰκονομίας ἣν ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ἐν τῇ κατὰ τὸν δεσπότην Χριστὸν οἰκονομίᾳ, ὁ δεσπότης ἐξετέλεσε Θεὸς εἰδέναι · ὅτι ὁ δεσπότης Θεὸς Λόγος ἄνθρωπον εἴληφε τέλειον ἐκ σπέρματος ὄντα Ἀβραὰμ καὶ Δαυῒδ κατὰ τὴν διαγόρευσιν τῶν θείων γραφῶν[a]», καὶ ὅσα ἄλλα περὶ τὴν οἰκονομίαν καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐκθέσει διατελεῖ βλασφημῶν, ἄλλον μὲν λέγων τὸν ἐκ τοῦ Θεοῦ πρὸ τῶν αἰώνων Θεὸν Λόγον, ἕτερον δὲ Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ, ἄνθρωπον ψιλὸν οἰόμενος, τὸν ἐκ τῆς Παρθένου γεννηθέντα Θεὸν ἡμῶν.

3. Τούτων ἀναγνωσθέντων καὶ δοκιμασθέντων ἑκάστων, ὥσπερ ἔθος ἐν ταῖς οἰκουμενικαῖς τῶν συνόδων, ὥρισεν ἡ ἁγία σύνοδος τοιάδε περὶ τῆς προτεθείσης ἐκθέσεως:

«Εἰ φωραθεῖεν τινὲς εἴτε ἐπίσκοποι εἴτε κληρικοὶ εἴτε λαϊκοὶ ἢ φρονοῦντες ἢ διδάσκοντες τὰ ἐν τῇ προσκομισθείσῃ ἐκθέσει παρὰ Χαρισίου πρεσβυτέρου, περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἤγουν τὰ μιαρὰ καὶ διεστραμμένα Νεστορίου δόγματα, ἃ καὶ ὑποτέτακται, ὑποκείσθωσαν τῇ ἀποφάσει τῆς ἁγίας ταύτης καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, ὥστε δηλονότι τὸν μὲν ἐπίσκοπον ἀλλοτριοῦσθαι τῆς ἐπισκοπῆς καὶ εἶναι καθῃρημένον, τὸν δὲ κληρικὸν ὁμοίως ἐκπίπτειν τοῦ κλήρου, εἰ δὲ λαϊκός τις ᾖ, καὶ οὗτος ἀναθεματιζέσθω.[a]»

α **4.** Ἐνταῦθα δὴ καὶ λίαν προσέχειν δίκαιον ! Οὕτω γὰρ ἡ θεία σύνοδος σαφῶς ἀποδεξαμένη φαίνεται, ὅτι οὐκ ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥστε καὶ τοῖς ὑγιέσι τῶν δογμάτων αὐτὸ συνέταξεν, ὁπόσα εἰς τὴν θεολογίαν ἥκει. Ὥσπερ γὰρ ἐκεῖνα ἀκίνητα ἀφῆκεν, οὐδὲν Νεστορίῳ περὶ ἐκείνων ἐγκαλεῖν ἔχουσα, οὕτω δὴ καὶ τοῦτο, ἄνωθεν αὐτὸ τῆς ἀρχαίας θεολογίας δόγμα γινώσκουσα. Οὐ μὴν ὡσαύτως κἂν τοῖς περὶ τὴν οἰκονομίαν διετέθη, ἀλλὰ διελοῦσα τὴν ἔκθεσιν εἴς τε τὰ περὶ Τριάδος καὶ εἰς τὰ τοῦ Σωτῆρος ἀνθρώπινα, ταῦτα μὲν ἐν αἰτίαις ποιοῦνται καὶ Νεστόριος ἀποκήρυκτος διὰ ταῦτα, τὰ δὲ τῆς θεολογίας κατὰ χώραν ἀφῆκαν. Τί γάρ φασιν ἄντικρυς; Ἐκεῖνος τῶν τῆς ἐκκλησίας ὅρων ἀπεληλάσθω, ὅστις αὐτός τε φρονεῖ καὶ ἄλλους πείθειν ἐπιχειρεῖ

3. 5 προκομισθείσῃ P

2. a. IIIe CONCILE, *Act.*, ACO 1, 1, 7, p. 92. 2ss. ‖ **3.** a. IIIe CONCILE, *Act.*, ACO 1, 1, 7, p. 106, 2-8.

ne vient pas de Dieu par essence, mais en vertu d'une création ; et nous tenons que cet Esprit n'est pas Fils et ne possède pas son existence par le moyen du Fils. Nous confessons que le Père est parfait en sa personne et le Fils semblablement, et également l'Esprit Saint. Nous ne considérons pas trois essences différentes, mais une seule essence reconnue par l'identité de la déité. Touchant aussi l'Économie pour notre salut dans l'Économie relative au Seigneur Christ, il faut savoir que le Maître Dieu Verbe a pris un homme complet de la semence d'Abraham et de David selon l'annoncé des Saintes Écritures[a]», ainsi que tout le reste qui concerne des impiétés sur l'Économie, comprises dans cet exposé, car il dit que le Dieu Verbe issu de Dieu avant les siècles est différent par rapport à Jésus de Nazareth ; il considère notre Dieu venant de la Vierge comme un simple homme.

Le concile indirectement condamne le *Filioque*.

3. Ces textes donc, l'un après l'autre, une fois lus et mis à l'épreuve selon l'habitude des conciles œcuméniques, le saint concile prit un décret sur l'exposé plus haut mentionné :

«Si certains, ou évêques ou clercs ou laïques, sont pris sur le fait de croire ou d'enseigner les doctrines contenues dans l'exposé de foi promulgué par le prêtre Charisius sur l'incarnation du Fils Monogène de Dieu c'est-à-dire les dogmes détestables et pervers de Nestorius qui sont indiqués ci-dessous, qu'ils tombent sous le coup de la condamnation de ce saint concile œcuménique, en tel sens que l'évêque soit privé de l'évêché et le clerc soit également déchu du clergé ; si c'est un laïque, qu'il soit frappé d'anathème[a].»

4. Ici il faut bien faire attention et avec justesse ! Car il paraît ainsi que le divin concile a accepté clairement que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils. Alors il l'a rangé parmi les dogmes sains avec tout ce qui concerne la Théologie. De même qu'il les a laissé immuables, sans en avoir rien contre Nestorius, de même avec ce dogme-là, il le reconnaissait depuis longtemps comme un dogme de la théologie ancienne. Cependant les dogmes concernant l'Économie n'avaient pas le même sort. Le concile, après avoir distingué dans l'exposé les dogmes relatifs à la Trinité et les dogmes relatifs à la nature humaine du Sauveur, a jugé que les uns étaient coupables et Nestorius a été excommunié à cause de cela, alors que les autres, relatifs à la Théologie, ont été laissés à part. Car qu'est-ce qu'ils viennent de dire ? Qu'il soit rejeté de l'Église celui qui croit et essaye de gagner les autres aux «doctrines contenues dans

«τὰ ἐν τῇ προκομισθείσῃ ἐκθέσει παρὰ Χαρισίου πρεσβυτέρου περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἤγουν τὰ μιαρὰ καὶ διεστραμμένα Νεστορίου δόγματα.[a]» Οὐκ εἶπον ἁπλῶς οἱ μακάριοι Πατέρες «ὃς διδάσκει τὰ ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ τοῦ Νεστορίου ἀπόβλητος» – οὕτω γὰρ ἂν καὶ τὰ περὶ θεολογίας περιείληπτο – ἀλλ' «ὃς διδάσκει ὅσαπερ ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ Σωτῆρος διέξεισιν.[b]» Ἐνταῦθα γὰρ εἴ τις μετ' ἀληθείας ἐθέλει λογίζεσθαι, καὶ ὁ προσδιορισμὸς ἀναγκαῖον, οὕτω καὶ παρὰ τῶν Πατέρων ἐξενηνεγμένης τῆς ἀποφάσεως. Καὶ οὐ δίκαιον προσδιορισμῶν μὴ κειμένων, προσδιορισμοὺς ἀναπλάττειν · καὶ τούτων κειμένων ἀχρηστίαν καταγινώσκοντας ἁπλῶς ἐπιέναι. Ταῦτα γὰρ νομοθετούντων, οὐ διδασκομένων εἰσίν. Εἶθ' ὥσπερ διαπορούντων τινῶν, τί δή ποτε τῆς Νεστορίου διδασκαλίας περιεχούσης ἀμφότερα, οἱ Πατέρες τὰ περὶ τῆς οἰκονομίας μόνον ἐκβάλλουσι, λύοντες ὥσπερ ἐκεῖνοι φασίν, ὅτι ταῦτα μιαρὰ καὶ διεστραμμένα δόγματα, οὐδὲν ἄλλο λέγοντες ἢ ταῦτα τῶν τοῦ Νεστορίου δογμάτων πονηρὰ καὶ διεστραμμένα, ὅσαπερ εἰς τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν ἀφορᾷ. Εἶτα ὥσπερ τῷ δακτύλῳ δεικνύντες αὐτά, προστιθέασιν ἃ καὶ ὑποτέτακται τῇ ἐκθέσει, δηλαδὴ ὡς προηγουμένων τῶν τῆς θεολογίας δογμάτων.

β' **5.** Οὕτω δὲ ἀκριβῶς καὶ οὐ κατὰ πάρεργον, ὡς ἂν τις εἴποι, καὶ τὴν ἀκρόασιν καὶ τὴν ἀπόκρισιν ἐποιήσαντο, ὥστε ἅπερ πρὸς ταῦτα δὴ τὰ Νεστορίου ἐψηφίσαντο, καὶ ὡς κανόνα καὶ ὅρον ἐκκλησίας ἐξέθεντο, ἕβδομον ἀριθμούμενον, ὥστε διὰ πάσης οἰκουμένης κρατεῖν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἀξιώσομεν Λατίνους ἀναγνῶναι μὲν τὴν ἔκθεσιν Νεστορίου, ἀναγνῶναι δὲ καὶ τὴν πρὸς ἐκεῖνα ἀπόκρισιν τῆς μακαρίας συνόδου, ὡς κανόνα καὶ ὅρον εὐσεβείας διαβαίνουσαν πανταχῇ καὶ τῷ κανόνι τῶν Πατέρων ἑαυτοὺς προσαρμόζειν, καὶ μετὰ τούτου δοκιμάζειν τὴν Νεστορίου γνώμην. Καὶ ὅσα μὲν ὁ κανὼν πονηρὰ καὶ διεστραμμένα δόγματα καλεῖ, ταῦτα καὶ αὐτοὺς οἴεσθαι, ὅσα δὲ ὁ κανὼν εὖ καὶ καλῶς ἔχοντα, ἀκίνητα καὶ κατὰ χώραν ἀφῆκε, ταῦτα μηδὲ αὐτοὺς κινεῖν. Διατί;

γ' **6.** Ὅτι πολλῶν ὄντων τῶν ἐν τῇ συνόδῳ τότε πραχθέντων, πάντα οἱ Πατέρες βέβαια καὶ πεπηγότα βούλονται μένειν καὶ μηδὲν τῶν ἐκεῖ πεπραγμένων μηδένα παρασαλεύειν τολμᾶν, ἢ ἔνοχον εἶναι τοῖς ἐκεῖ λαληθεῖσιν ἐπιτιμίοις. Φησὶ γὰρ ὁ ἕκτος τῆς συνόδου ταύτης κανών: «Εἴ τινες βουληθεῖεν τὰ περὶ ἑκάστων πεπραγμένα ἐν τῇ

4. 31 αὐτά : αὐτάς P

---

4. a. *ibid.* || b. *ibid.*

l'exposé de foi promulgué par le prêtre Charisius sur l'incarnation du Fils Monogène, c'est-à-dire les dogmes détestables et pervers de Nestorius[a].» Les bienheureux Pères n'avaient pas professé simplement : «celui qui enseigne les doctrines contenues dans cet exposé, qu'il soit rejeté» ; car ils incluraient ainsi les doctrines relatives à la Théologie. Au contraire, ils ont dit : «celui qui enseigne les doctrines contenues dans l'exposé de foi sur l'Économie du Sauveur[b].» Ici, si on veut raisonner avec la vérité, il faut accepter la nécessité de la condition additionnelle, car c'est ainsi que les Pères aussi ont promulgué la sentence. Et il n'est pas juste d'inventer des conditions additionnelles là où elles n'existent pas et, là où elles existent, de se permettre de penser qu'elles sont inutiles. Car cela convient à ceux qui instituent les lois et non à ceux qui sont enseignés. À la suite, comme si quelqu'un était perplexe sur ce qu'on pourrait enfin dire sur l'enseignement de Nestorius contenant des doctrines relatives à la Théologie et à l'Économie, les Pères rejettent seulement ce qui concerne l'Économie. Selon leurs dires, ils séparent ces dogmes parce qu'ils sont détestables et pervers. Ils disent clairement que les dogmes détestables et pervers de Nestorius ne sont que ceux qui concernent l'Économie du Sauveur. À la suite, comme s'ils avaient montré du doigt ces dogmes, ils ajoutent ce qui a été indiqué dans l'exposé de la foi, c'est-à-dire que les doctrines relatives à la Théologie sont en vigueur.

5. C'est ainsi qu'ils ont écouté et ont répondu avec précision et pas comme quelque chose d'accessoire, comme on pourrait le prétendre. Alors, la décision contre Nestorius (les Pères du concile) l'ont aussi professée dans la définition de la foi de l'Église et ont formulé le septième canon, afin qu'il reste dans tout l'univers. Étant donné tout cela, nous allons exiger des Latins qu'ils lisent d'abord l'exposé de la foi de Nestorius, qu'ils lisent aussi à la suite la réponse relative à celui-ci du bienheureux concile, et de la concevoir comme une règle et une définition de la foi orthodoxe avec une autorité catholique. Et qu'ils s'ajustent au canon des Pères et après cela qu'ils mettent à l'épreuve l'opinion de Nestorius. Et ce que le canon appelle dogmes détestables et pervers, qu'ils les considèrent pareillement eux aussi. Mais ce que le canon a laissé immuable et à part parce qu'il a jugé que c'était bien et [dit] avec raison, cela qu'ils ne le changent pas non plus eux aussi. Pourquoi ?

6. Parce que pour tout ce qui, pendant les travaux du concile, a été fait, les Pères veulent que cela reste solide et bien fondé et que personne n'ose rien ébranler de ce qui y a été décidé ou que personne ne soit sous le coup des pénalités qui y sont promulguées. Car le sixième canon de ce concile dit : «Si certains veulent ébranler de n'importe quelle manière

ἁγίᾳ συνόδῳ τῇ ἐν Ἐφέσῳ οἱῳδήποτε τρόπῳ παρασαλεύειν, ἡ ἁγία σύνοδος ὥρισεν, εἰ μὲν ἐπίσκοποι εἶεν ἢ κληρικοί, τοῦ οἰκείου παντελῶς ἀποπίπτειν βαθμοῦ, εἰ δὲ λαϊκοὶ ἀκοινωνήτους τυγχάνειν[a].» Τὰ περὶ ἑκάστων πεπραγμένα ὁ κανὼν λέγει · οὐ τόδε μέν φησιν ὁ κανὼν ἀκίνητον εἶναι, τόδε δὲ δοκιμάζεσθαι ἢ σαλεύεσθαι ἢ ζητεῖσθαι, ἀλλ' ἁπλῶς πάντα ἀκίνητα εἶναι βούλεται · καὶ μηδὲν οὕτως ἰσχυρὸν εἶναι ἄν τε ἄνδρα λέγῃς, ἄν τε τρόπον, ἄν τε ἡντινοῦν αἰτίαν, ὥστε κατὰ τῶν ὡρισμένων παρ' ἐκείνης χωρῆσαι.

δ' **7.** Ἔτι τὴν γιγνομένην ἀκολουθίαν καὶ πρὸς ἑαυτοὺς καὶ πρὸς τὴν ἀλήθειαν οἱ Πατέρες σῴζοντες, οὐκ ἄλλων μὲν χάριν αἰτιῶνται Νεστόριον ἔν γε τῷ παρόντι, ἄλλα δὲ αὐτῷ προσφέρουσιν, ἐν οἷς τελέως τῆς ἐκκλησίας αὐτὸν ἀποκόπτουσι, τὴν κυρίαν κατ' αὐτοῦ ψῆφον ἐκφέροντες, ἀλλὰ κἀνταῦθα κἀκεῖ, τὰς αὐτὰς ἂν ἴδοις αἰτίας. Φησὶ γὰρ ἡ ἁγία σύνοδος περὶ πάντων ἁπλῶς τῶν Νεστορίῳ τολμηθέντων πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων γράφουσα: «Ἐπειδὴ δὲ ὑπὸ πονηροῦ συνειδότος κατεχόμενος, Νεστόριος δηλονότι, ἀπαντᾶν οὐκ ἐβούλετο, ἐξετάσαντες τὰ παρ' αὐτοῦ ἐγγράφως ἐκτεθέντα περὶ τῆς ἐνσωματώσεως τοῦ δεσπότου Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἀσεβῆ δόγματα, αὐτά τε ἐκεῖνα ἀνεθεματίσαμεν, καὶ τὸν τούτων πατέρα, πάντῃ τῆς ἐπισκοπικῆς ἀξίας ἠλλοτριώσαμεν.[a]» Σκοπεῖτε δή ! Ἐγγράφως τὰ περὶ τῆς ἐνσωματώσεως τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἂν φαῖεν οἱ Πατέρες, ἐξέθηκε Νεστόριος, ἐγγράφως τὸν ἴσον τρόπον ἐξέθηκεν ὅτι οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἐπὶ τῆς συνόδου καὶ τοῦτο κἀκεῖνο οἱ Πατέρες, καὶ ἀνέγνωσαν καὶ βασάνῳ δεδώκασι. Καὶ τὸ μέν, ἔστι δόγμα θεολογικόν, ἐκεῖνα δέ, περὶ τὴν οἰκονομίαν. Καὶ ἀμφότερα δέ, ἀσεβῆ ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, καὶ τοὺς Πατέρας δὲ τῆς γνώμης τῆς ἐκείνων ἂν εἴποιεν εἶναι · οὐ γὰρ δὴ μεθ' ἡμῶν γε τούτους εἶναι ἐροῦσι. Πῶς οὖν ἐν ταῖς ἀποφάσεσιν ἀποδιαιροῦντες οἱ Πατέρες τὰ τῆς θεολογίας ἀπὸ τῶν τῆς οἰκονομίας, ταῦτα μὲν ἀσεβῆ καλοῦσιν, ὅτι δὲ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔστι, τοῦτο δὲ τοῖς ὑγιέσιν ἐνέταξαν, ἢ δῆλον, ὡς τὸ μέν, ἀληθὲς ᾔδεσαν, τὰ δέ, τῆς ἐναντίας μοίρας ;

ε' **8.** Ἔτι πρὸς Νεστόριον γράφων ὁ μακάριος Κύριλλος, ὁ τῆς ἁγίας ταύτης συνόδου καθηγεμών, μετὰ τῆς συνόδου τῶν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τῶν ἐν τῇ Ῥώμῃ, τρίτη δέ ἐστιν αὕτη πρὸς ἐκεῖνον ἐπιστολή, φησίν: «Ἀλλὰ γὰρ ἀκόλουθον ἐγγράφως καὶ ἐνωμότως ὁμολογῆσαι ὅτι ἀναθεματίζεις μὲν τὰ σαυτοῦ μιαρὰ καὶ βέβηλα δόγματα, φρονή-

7. 6-7 τολμηθέντων : λαληθέντων O

6. a. IIIe CONCILE, *Canon* 6 ‖ **7.** a. IIIe CONCILE, *Act.*, ACO 1, 1, 3, p. 65, 29-32.

tout ce que le saint concile œcuménique a décidé à Éphèse, le saint concile décréta que, s'ils sont évêques ou clercs, ils soient complètement privés de leur propre dignité et que, s'ils sont laïcs, ils restent sans communion[a].» Le canon dit : «tout ce qui a été décidé». Le canon ne suggère pas que ceci soit immuable et que cela soit mis à l'épreuve ou ébranlé ou cherché, mais il veut simplement que tout reste immuable. Et il n'y a rien de tellement fort, soit un homme, soit une manière, soit une certaine cause qui pourrait avancer contre ce que le concile a défini.

Recours au contexte historique.

7. En outre, les Pères ont suivi la même attitude en se respectant eux-mêmes ainsi que la vérité. Ils n'accusent pas ici Nestorius pour certaines raisons et ils n'appliquent pas sur lui d'autres décisions, surtout qu'ils l'ont rejeté complètement de l'Église en promulguant contre lui la condamnation en vigueur. Par contre, tu pourrais voir ici et là les mêmes raisons de condamnation. Voilà que le saint Concile parle d'une manière générale de tout ce que Nestorius a osé faire, et il écrit aux empereurs Romains : «Comme, retenu par sa mauvaise conscience, il a refusé de se présenter, ayant examiné ses dogmes impies exposés par écrit sur l'incarnation du Seigneur le Christ, nous les avons anathématisés et nous avons privé complètement leur père de la dignité épiscopale[a].» Faites attention ! Selon les Pères, Nestorius avait fait un exposé par écrit sur l'incarnation du Sauveur. Il avait également exposé par écrit que l'Esprit Saint ne tire pas son existence du Fils. Les Pères, pendant les travaux du concile, ont lu et ont examiné et l'un et l'autre. Le dernier, c'est une doctrine concernant la Théologie, le premier c'est une doctrine concernant l'Économie. Les Latins pensent que les deux doctrines sont impies et que les Pères du concile sont de la même opinion qu'eux. Ils diront que les Pères ne sont pas en accord avec nous ! Alors, comment les Pères qui distinguent, dans les sentences, les doctrines théologiques des doctrines économiques, qualifient-ils ces dernières d'impies alors qu'ils rangent parmi les dogmes sains la doctrine selon laquelle l'Esprit n'est pas issu du Fils ? N'est-ce pas évident qu'ils connaissaient l'un comme vrai, mais l'autre non ?

8. De plus, le bienheureux Cyrille, le maître de ce saint concile, avec le synode des Pères d'Égypte et de Rome, écrit dans sa troisième lettre à Nestorius : «Mais il convient que tu confesses par écrit et sous serment que tu anathématises ta doctrine impure et impie, et que tu auras en pensée et enseigneras les mêmes choses que nous croyons tous, les évêques

σεις δὲ καὶ διδάξεις ἃ καὶ ἡμεῖς ἅπαντες οἱ κατὰ τὴν Ἑσπέραν καὶ τὴν Ἑῴαν ἐπίσκοποι καὶ διδάσκαλοι καὶ λαῶν ἡγούμενοι.[a]» Καταλέξας δὲ πάντα κατὰ μέρος ἐν κεφαλαίοις δυοκαίδεκα[b] ἅπερ αὐτὸν ἀπαιτοῦσι καὶ φρονεῖν καὶ διδάσκειν, περὶ τὰ τέλη τῆς ἐπιστολῆς καὶ τοῦτο προστίθησι: «Τούτοις ἅπασι τὴν σὴν εὐλάβειαν συναινέσαι χρὴ καὶ συνθέσθαι δίχα λόγου παντός · ἃ δέ ἐστιν ἀναγκαῖον ἀναθεματίσαι τὴν σὴν εὐλάβειαν, ὑποτέτακται τῇδε ἡμῶν τῇ ἐπιστολῇ[c].» Κεφάλαια δὲ καὶ ταῦτα εἰσίν, ἴσα τὸν ἀριθμὸν κατὰ τῆς Νεστορίου λύττης ἱστάμενα, ὧν οὐδὲν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ πάντα περὶ τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν. Εἰ δὲ μήτε διδάσκοντες Νεστόριον μήτ' αὐτὸν κρίνοντες μήτε κατ' αὐτοῦ ψηφιζόμενοι μήτε τοῦτον ὡς φίλον ἀνακαλούμενοι φαίνονται, μηδὲν ἐκείνῳ περὶ Θεολογίας μεμφόμενοι, πῶς ἐστι δίκαιον τὴν ἐναντίαν τῶν Πατέρων ἰέναι καὶ πόλεμον εἰκῇ καὶ μάτην κατὰ τῶν ἁγίων Πατέρων ἐγείρειν ἀκήρυκτον; Εἰ μὲν γὰρ ἀναθέματος ἄξιον τὸ δοξάζειν μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διατί καὶ τοῦτο λέγοντα Νεστόριον οὐκ ἀπήτησεν ἡ σύνοδος ἀναθεματίσαι, ἐκθεμένη κατὰ μέρος ἅπερ ἐκεῖνον ἀναθεματίσαι ἐχρῆν; Εἰ δὲ ὑγιές, οὐδὲ ἔστιν εἰπεῖν ὅσος ὁ κίνδυνος τοῖς ἀφορμὰς σκανδάλων κατὰ τῆς εὐσεβείας ἐγείρουσιν.

ς **9.** Ὅτι δὲ ὑγιές, ἔδειξε τοῦτο καὶ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἡ ἕκτη. Μνησθεῖσα γὰρ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ μακαρίου Κυρίλλου ἐν τῇ ἑνδεκάτῃ τῶν πράξεων αὐτῆς, φησίν: «Ἐξαιρέτως δεκτὰς εἶναι τὰς πρὸς Νεστόριον τὸν θεοστυγῆ καὶ θεήλατον συνοδικὰς ἐπιστολάς · τήν τε δευτέραν καὶ τρίτην τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, ᾗ καὶ τὰ δυοκαίδεκα συνῆπται κεφάλαια, πᾶσαν τὴν Νεστορίου κακόνοιαν, ἀποστόλων ἁγίων ἰσαρίθμοις κατέφλεξεν ἄνθραξιν[a].» Εἰ δὲ τὰ δώδεκα ἐκεῖνα κεφάλαια, ὡς ἡ σύνοδος λέγει, πᾶσαν τὴν Νεστορίου κακόνοιαν τῆς ἐκκλησίας ἐκβάλλουσι, πάντα δὲ ἐκεῖνα περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίας τὸν λόγον ποιοῦνται καὶ οὐδὲν ἐκεῖ περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως, πῶς οὐ δῆλον ὡς τὸ μὴ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ οὐ Νεστορίου διεστραμμένον δόγμα οὐδὲ καινοτομία τῆς ἐκείνου μανίας ἀλλὰ τῆς ἀρχαίας τῶν Πατέρων θεολογίας ἡ δόξα;

ζ' **10.** Χωρὶς δὲ τούτων, ὁ λέγων καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, δειναῖς καὶ ἀπαραιτήτοις αἰτίαις ἐνέχεσθαι λέγει τοὺς μακαρίους Πατέρας, καὶ οὐ διδασκάλους οὐδὲ ποιμένας ἀλλὰ ἀνδροφόνους δή τινας καὶ μιαροὺς καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας ἐχθρούς. Εἰ γὰρ ἤκουσαν, ὥσπερ οὖν καὶ ἤκουσαν, ὅτι ἐκ τοῦ

8. 17 φαίνονται *om.* V ‖ 18 μεμφόμενοι φαίνονται V ‖ 24 οὐδὲ : οὐκ P ‖ **9.** 7 κατέφλεξαν V ‖ **10.** 3 οὐ . οὐδέ P

et docteurs des peuples d'Occident et d'Orient[a].» Et après avoir rassemblé à part dans douze chapitres[b] tout ce qu'ils lui demandaient de croire et d'enseigner, vers la fin de la lettre il ajoute ceci : «C'est avec tout cela que Ta Révérence doit tomber en agrément et en accord sans aucun artifice. Ce que d'autre part Ta Révérence doit nécessairement anathématiser a été inscrit au-dessous de notre présente lettre[c].» Ces chapitres se tournent contre la folie de Nestorius et il n'y a rien sur la procession du Saint-Esprit, mais tout a en vue l'Économie du Sauveur. Et si les Pères ne semblent pas enseigner Nestorius, ni le juger, ni le condamner, ni lui faire un rappel amical, parce que, en ce qui concerne la Théologie, ils n'ont à l'accuser de rien, comment est-il juste de prendre le chemin opposé aux Pères et d'entamer vainement contre les saints Pères une guerre non déclarée ? Nestorius disait que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils. Si cette opinion était digne de condamnation, pourquoi le synode qui avait réuni à part tout ce que Nestorius devait anathématiser n'avait-il pas réclamé à Nestorius de l'anathématiser ? Mais, si c'est une doctrine saine, il est inutile de dire quel est le danger pour ceux qui soulèvent les prétextes de scandales contre la foi orthodoxe.

9. Le sixième concile œcuménique également a montré que c'est une doctrine saine. Dans le onzième chapitre de ses Actes il a fait mention de cette lettre du bienheureux Cyrille. Il dit : «Nous acceptons surtout les lettres conciliaires destinées à Nestorius, l'homme détestable pour Dieu et le persécuteur de Dieu ; la deuxième et la troisième lettres de saint Cyrille, auxquelles sont joints les douze chapitres, qui, à l'instar des charbons du même nombre que les apôtres, ont brûlé toute l'hérésie de Nestorius[a].» Et si ces douze chapitres, d'après les dires du synode, rejettent de l'Église toute l'hérésie de Nestorius - et tous ces chapitres parlent de l'Économie du Sauveur - et si l'on n'y trouve rien sur la procession du Saint-Esprit, comment n'est-il pas évident que le fait que l'Esprit n'est pas issu du Fils, n'est pas une doctrine perverse de Nestorius ni une nouveauté de sa folie, mais l'opinion de la théologie ancienne des Pères ?

10. Outre cela, celui qui dit que l'Esprit Saint procède aussi du Fils, professe des accusations graves et inévitables contre les bienheureux Pères ; ils ne sont ainsi ni docteurs, ni pasteurs, mais homicides, impurs et hostiles au salut des hommes. Imaginez qu'ils ont entendu que l'Esprit ne procède pas du Fils et que cela était un mensonge et une faute com-

---

8. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Nest. III*, ACO 1, 1, 1, p. 34, 18-20 || b. Cf. *ibid.* ACO 1, 1, 1, 33-42 || c. *ibid.* ACO 1, 1, 1, 40, 17-20 || **9.** a. VIe CONCILE, *Act.* XI, Mansi XI, 497AB.

Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐκ ἐκπορεύεται, τοῦτο δέ ἐστι ψεῦδος καὶ περὶ τὴν πίστιν πλημμέλεια, οἱ δέ, σιωπῇ τὸν λόγον ἤνεγκαν, πῶς οὐχὶ τὰ εἰρημένα ἀκούειν δίκαιον; Ἀλλ' οὐ τοιοῦτοι οἱ μακάριοι ἐκεῖνοι. Τί γάρ φησιν ὁ θεῖος Κύριλλος ἐπιστέλλων Νεστορίῳ; «Πῶς οὖν ἔνι σιωπῆσαι πίστεως ἀδικουμένης καὶ τοσούτων διεστραμμένων; ἢ οὐ παραστησόμεθα τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ; οὐκ ἀπολογησόμεθα τῆς ἀκαίρου σιωπῆς ἕνεκα, καίτοι γε τεταγμένοι παρ' αὐτοῦ πρὸς τὸ λέγειν ἃ δεῖ ;[a]». Καὶ πάλιν ἐν ἑτέρᾳ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν αὐτόν . «Πίστεως γὰρ ἀδικουμένης, ἐρρέτω μὲν ὡς ἕωλος καὶ ἐπισφαλὴς ἡ πρὸς γονέας αἰδώς · ἠρεμείτω δὲ καὶ ὁ τῆς εἰς τέκνα καὶ ἀδελφοὺς φιλοστοργίας νόμος, καὶ τοῦ ζῆν ἀμείνων ἔστω λοιπὸν τοῖς εὐσεβέσιν ὁ θάνατος, ἵνα κρείττονος ἀναστάσεως τύχωσι κατὰ τὸ γεγραμμένον[b].»

11. Καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Θεοδόσιον ὁ αὐτὸς ἐπιστέλλων φησίν: Ἀπὸ τῶν πρακτικῶν τῆς τρίτης συνόδου, λόγος ἑκατοστὸς ἔνατος. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς: "ἡ μὲν θεία καὶ ἀκήρατος τῶν ὅλων κατεξουσιάζουσα φύσις": «Καὶ τῶν ἱερέων δὲ ἕκαστος, ἐπειδὴ τέθειται παρὰ Θεοῦ σκοπός, εἰ μὲν ἀπαγγέλοι τοῖς ὑπὸ χεῖρα λαοῖς, τὸ πεφυκὸς ἀδικεῖν, στεφάνου πρόξενον ἑαυτῷ τὸ χρῆμα ποιήσεται · περιπεσεῖται δὲ πάλιν τοῖς ἐκ τῆς θείας ὀργῆς ἐπισυμβαίνουσι κακοῖς, ἀδικήσας οὐ μετρίως ταῖς σιωπαῖς τὸ ταῖς παρ' αὐτοῦ φωναῖς εἰς ὀρθότητα διοικούμενον[a].» Καὶ πάλιν ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς: «Τίνα γὰρ ἐπήρτησε δίκην τοῖς σιωπῶσι Θεός; τὸ αἷμα, φησίν, ἐκ τῆς χειρός σου ἐκζητήσω[b].» Ἤκουσας τί φησιν ὁ μακάριος Κύριλλος, ὁ τῆς ἁγίας ταύτης συνόδου καθηγεμὼν κατὰ τῶν σιωπώντων ἀδικουμένης τῆς πίστεως, τῷ Νεστορίῳ τολμηθέντων ἕνεκεν τοὺς λόγους ποιούμενος; Ἢ τοίνυν ὑγιὲς τὸ δόγμα καὶ οὐκ ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ παύσασθε πρὸς οἰκουμενικὴν σύνοδον ἀντιλέγοντες, ἤ, εἰ ψεῦδος τὸ τοιοῦτον, ἔνοχοι πάντως οἱ τῆς εὐσεβείας προστάται, τοῖς ἐκ τῆς θείας ὀργῆς πειρατηρίοις ἐπισυμβαίνουσιν, ὡς αὐτοί φασι, καὶ ἀπολογήσονται τῷ κριτῇ τῆς ἀκαίρου σιωπῆς ἕνεκεν καὶ τὸ αἷμα τῶν ἀπολλυμένων ψυχῶν ἐκ τῶν χειρῶν ἐκείνων ἐκζητηθήσεται.

12. Ἀλλ' οὐκ ἂν καταδέξαιτο ταῦτα Κύριλλος. Φησὶ γὰρ ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς τρίτης συνόδου, περὶ Νεστορίου τοὺς λόγους ποιου-

14 post πίστεως *ad.* μὲν *sed deinde del.* V ‖ **11.** 2 Ἀπὸ—ἔνατος *del.* P_1 ‖ 10 Θεός : Κύριος P ‖ 12 τῷ τῶν V *corr*. P_1

---

10. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Nest. I*, ACO 1, 1, 1, p. 24, 11–13 ‖ b. *ibid. Ad Nest. III*, ACO 1, 1, 1, p. 33, 18–21 ; cf. He 11, 35 ‖ **11.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Theod. imp.*, ACO 1, 1, 3, p. 78, 1–4 ‖ b. *ibid.*, ACO 1, 1, 3, p. 78, 19–20.

mise par négligence contre la foi et qu'ils ont supporté ce discours en silence. Combien est-il injuste de l'entendre ? Mais ces bienheureux-là ne sont pas tels. Que dit le divin Cyrille à Nestorius ? «Comment donc est-il possible de se taire quand la foi est outragée et que tant de choses sont perverses ? Ne paraîtrons-nous pas devant le tribunal du Christ ? N'aurons-nous pas à rendre compte de ce silence hors de propos, alors que nous avons été établis par le Christ pour dire ce qu'il faut[a] ?» De même, dans une autre lettre au même destinataire, il écrit : «Car si la foi est outragée, que disparaisse comme flétri et chancelant le respect dû aux parents, que soit réduite au silence la loi du tendre amour envers les enfants et les frères, et que désormais pour ceux qui sont pieux la mort soit préférable à la vie, pour qu'ils obtiennent une résurrection meilleure, comme le dit l'Écriture[b].»

11. Le même, dans sa lettre à l'empereur Théodose, dit :

Extraits des Actes du troisième Concile. Discours cent neuf.

Incipit de la lettre : «la nature divine et pure qui domine partout».

«Chacun des prêtres, puisqu'il a été placé par Dieu comme guetteur, s'il annonce aux fidèles commis à ses soins ce qui est de nature à causer du dommage, se procurera la couronne. Mais s'il se tait, il tombera dans les maux qui surviennent de par la colère divine, car il aura grandement endommagé par son silence le peuple dirigé par sa voix vers la rectitude[a].» Et, également dans la même lettre : «Quelle punition en effet Dieu a-t-il suspendue sur la tête de ceux qui se taisent ? Je réclamerai de toi son sang, dit-il[b].» Tu as entendu ce que le bienheureux Cyrille, le maître de ce saint concile, dit contre ceux qui se taisent lorsque la foi est outragée, suite à ce que Nestorius a osé faire ? Alors, le dogme que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils soit est sain, et arrêtez de contredire un concile œcuménique, soit, s'il s'agit d'un mensonge, les protecteurs de la foi orthodoxe sont tout à fait coupables des épreuves qui surviennent de par la colère divine, selon leurs propres dires, et ils répondront au juge pour leur silence hors de propos, et le sang des âmes perdues sera réclamé de leurs mains.

12. Mais Cyrille ne serait pas en accord avec cela. Car il dit dans les Actes du troisième concile au sujet de Nestorius ; Chapitre XXII : «"je n'accorderai pas de sommeil à mes yeux, ni d'assoupissement et de

μενος : Κεφάλαιον κβ΄. «“Οὐ γὰρ μὴ δώσω *ὕπνον κατὰ* τὸ γεγραμμένον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου καὶ τοῖς βλεφάροις *μου νυσταγμὸν καὶ ἀνάπαυσιν* τοῖς κροτάφοις μου[a]”, ἕως *οὗ* ἀγωνίσομαι τὸν ὑπὲρ τῆς ἁπάντων σωτηρίας ἀγῶνα.[b]» Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου : «Σκοπὸς γάρ μοι διὰ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν, καὶ καμεῖν καὶ ὑποστῆναι πᾶν ὁτιοῦν τῶν νομιζομένων εἶναι δεινῶν ἐν βασάνοις, ἕως οὗ καὶ τὸν ἡδύν μου διὰ τοῦτο ὑπομείνω θάνατον.[c]» Εἰ δὲ τοιαῦται μὲν αἱ τῶν ἁγίων ψυχαί, τοιοῦτος δὲ κίνδυνος κατὰ τῶν σιωπώντων πίστεως ἀδικουμένης ἠπείληται, οὐκ ἀναισχυντία σαφὴς βλασφημίαν καλεῖν τὸ μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον[d], καὶ τοὺς ἁγίους ἐκείνους οἴεσθαι καὶ ἀκοῦσαι ταύτην καὶ ὁμαλῶς ἐνεγκεῖν;

η **13.** Ἔτι τίνος χάριν διττῆς οὔσης περὶ τῆς τὸν μονογενῆ βλασφημίας, ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, τῆς μέν, ὅτι ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα οὐκ *ἐκπορεύεται*, τῆς δέ, ὅτι οὐ καθ' ὑπόστασιν ἥνωσεν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν · καὶ τῆς μέν, οὔσης περὶ τὴν ἐκείνου θεότητα, τῆς δέ, περὶ τὴν οἰκονομίαν τὴν αὐτοῦ, ἀμφότερα ἐν τῇ συνόδῳ διαῤῥήδην λέγοντος Νεστορίου δι' ὧν γράφει, περὶ μὲν τῆς εἰς τὴν οἰκονομίαν τοσοῦτον οἱ Πατέρες κατ' ἐκείνου ἐῤῥύησαν, ὥστε δι' αὐτό γε τοῦτο καὶ θάνατον ἐπὶ ξένης εἵλοντο καὶ δρόμους τοσούτους ἤνυσαν καὶ βιβλία τοσαῦτα κατέλιπον, καὶ συκοφαντίας ἠνέσχοντο, περὶ δὲ τῆς ἑτέρας, ἣ καὶ μείζων καθέστηκεν, εἴπερ μείζων ἀνθρώπου Θεός, οὐδὲ βραχύ τι φροντίσαι δέον ἐνόμισαν ; Τοῦτο γὰρ αἰνίγματι παραπλησίον. Εἰ μὲν γὰρ ἀδιάφορον τὸ οὕτως ἢ ἐκείνως φρονεῖν, τίς ἡ τοσαύτη περὶ τὸ ἔλαττον ἡ σπουδή; Εἰ δὲ τοῦτο οὐδ' ἂν Λατῖνοι φαῖεν, οὐδὲ γάρ ἐστι σῴζεσθαι, μὴ τῆς πίστεως ὑγιῶς ἐχούσης, λεγέτωσαν αὐτοὶ τὴν αἰτίαν τῆς σιωπῆς καὶ τοῦ χάριν. Περὶ μὲν τῶν ἐλαττόνων τοσαύτην εἰσέφερον τὴν σπουδήν, περὶ δὲ τῶν μεγίστων, οὐδ' ἡντινοῦν ; καὶ ταῦτα τοῦ Κυρίου λέγοντος, κατὰ μὲν τοῦ βλασφημήσαντος εἰς τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου συγγνώμην εἶναι – τοῦτο δὲ εἶπε τὴν οἰκονομίαν αἰνιττόμενος – τῷ δὲ κατὰ τοῦ Πνεύματος πεπαρωνηκότι, μὴ εἶναι ἀνοχάς[a], τὴν θεότητα ὑποδηλῶν τὴν αὐτοῦ !

θ' **14.** Οὐ μήν, ἀλλ' εἰ μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἔχουσι δεικνύναι δόγμα διάστροφον, παῤῥησίᾳ μὲν κηρυχθέν, σιω-

12. 3 Κεφάλαιων κβ΄ *om.* P ‖ 9 μου : μοι P, ed ‖ τοιαῦται : τοιαῦτα I ‖ 12-13 τὸ μὴ—ἐκείνους : *mg* I ‖ **13.** 1 τῆς *om.* V ‖ 19 οὐ συγγνώμην I ‖ 20 ἀνοχάς ἀνακωχήν V

12. a. Ps 131, 4 ‖ b. IIIe Concile, *Act.*, ACO I, 1, 1, p. 112, 15-17 ‖ c. *ibid.* ACO I, 1, 1, 112, 19-20 ‖ d. cf. Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.*, I, 36, 2, 2 ‖ **13.** a. Mt 10, 31-32; Mc 3, 28-29; Lc 12, 10.

repos à mes paupières[a]" jusqu'à ce que j'aie combattu le combat pour le salut de tous[b].» Également dans le même chapitre il dit : «j'ai dessein en effet, à cause de la foi dans le Christ, de prendre de la peine et de tout souffrir des choses qui passent pour terribles en fait de tortures, jusqu'à ce que, à cause de cela, je supporte la mort qui me sera douce[c].» Si les âmes des personnes saintes sont pareilles et si le danger est pareil contre ceux qui se taisent devant la foi outragée, alors n'est-ce pas une impudence évidente de qualifier de blasphème le fait que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils[d], alors que ces saints-là le croyaient, l'ont entendu et l'ont supporté en concorde ?

Pourquoi les Pères du concile se tairaient -ils ?

13. De plus, selon ce que les Latins disent, le blasphème contre le Fils unique était double : l'un, que l'Esprit ne procède pas de Lui, et l'autre, qu'il n'avait pas assumé de manière hypostatique la nature humaine. L'un concernait la divinité ; l'autre, l'économie. Nestorius aurait professé explicitement par écrit devant le concile les deux blasphèmes. Alors, en ce qui concerne le plan économique, pourquoi les Pères ont-ils tellement défendu leur foi contre lui, jusqu'à ce qu'ils choisissent la mort même à l'exil et pourquoi ont-ils tellement couru, laissé tellement de livres et supporté des calomnies, alors que pour l'autre blasphème qui était majeur — si bien sûr Dieu est majeur par rapport à l'homme — ils ont cru qu'il ne fallait même pas dire un petit mot. Cela est en effet proche de l'énigme. S'il n'y avait pas d'intérêt à croire d'une manière ou d'une autre, alors pourquoi cet ardeur pour une chose mineure ? Et si cela, pas même les Latins ne le disent, si la foi n'est pas saine, il n'y a pas de salut. Qu'ils nous disent la cause de ce silence et sa raison. Les Pères pour des choses mineures ont-ils manifesté tellement d'ardeur, alors que pour les choses les plus graves ils n'auraient pas approuvé le moindre effort ? Et surtout après ce que le Seigneur dit, à savoir que le blasphème contre le Fils de l'homme est pardonnable, ce qui signifie le plan de l'Économie, alors que pour celui qui a insulté l'Esprit il n'existe pas de pitié[a], car cela il l'entend comme attaché à sa divinité.

14. Mais même dans les autres conciles œcuméniques, s'ils peuvent montrer une doctrine perverse, proclamée manifestement ou passée sous silence, qu'ils la montrent et la doctrine en question suivra. Et s'ils ne

πῆ δὲ δοθέν, ἡγείσθω μὲν ἐκεῖνο, τοῦτο δὲ μετ' ἐκεῖνο. Εἰ δὲ τοῦτο οὐκ ἂν ἔχοιεν δεῖξαι, ἀλλ' οὐδ' αὐτὸν οἶμαι τὸν διάβολον τὰ τοιαῦτα ἐρεῖν, διατί περὶ μόνης ταύτης ἔστι τἀναντία ψηφίζεσθαι; καὶ τὴν αὐτήν, καὶ ἁγίαν καὶ οἰκουμενικὴν ἡγεῖσθαι, καὶ τὸ γνώρισμα τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἀπ' αὐτῆς ἀφαιρεῖν; ἔθους γὰρ κεκρατηκότος πόῤῥωθεν ἐν ταῖς οἰκουμενικαῖς τῶν συνόδων, τὰ μὲν ὑγιᾶ τῶν δογμάτων ἀκίνητα ἐᾶν, τὰ δὲ μὴ οὕτως ἔχοντα, πάντα ἐξελέγχειν καὶ γραφικαῖς ἀνάγκαις καὶ δημοσίαις ἀποκηρύξεσι καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιτιμίοις. Οὐ δίκαιοι ἂν εἶεν Λατῖνοι ταύτης μόνης ῥαθυμίαν καταγινώσκειν ἣν ἐκεῖνοι τοσοῦτον διὰ τὸν Θεὸν ἀπεώσαντο ὡς καὶ τὸν θάνατον ὡς αὐτοί φασι διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων σωτηρίαν νομίζειν ἡδύν.

ι´ **15.** Πῶς δὲ οὐχ ὑπέρδεινον, τὴν μὲν μακαρίαν ταύτην σύνοδον οὕτω περὶ τῆς εὐσεβείας φροντίσαι ὡς καὶ τὰ Πελαγίου καὶ Κελεστίου πονηρότατα δόγματα τῆς ἐκκλησίας ἀπελάσαι περὶ ὧν οὐ προκείμενον ἦν αὐτῇ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας ὅση περὶ τὸ βῆμα οὐ τὴν τυχοῦσαν θέσθαι φροντίδα, δοκιμάσαι δὲ καὶ τῶν παρὰ Νεστορίου τῆς ἱερωσύνης ἀπελαθέντων οὕτω τὴν δίκην ὡς μήτε πάντας ἁπλῶς ἐπὶ τὸν θρόνον ἀναγαγεῖν μήτε πάντων γυμνωθέντων εἰκῇ καὶ μάτην ὑπεριδεῖν, καὶ Ῥηγίνου δέ τινος καὶ Ζήνωνος καὶ Εὐαγρίου ἐπισκόπων ἀδικουμένων μὴ ἀνασχέσθαι σιγῇ ἀλλὰ πάντα μετὰ προσήκοντος ὁρίσαι τοῦ σχήματος, τὸν δὲ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγον παρὰ Νεστορίου διαστραφέντα, ὡς ἂν αὐτοὶ φαῖεν Λατῖνοι, σιωπῇ παρελθεῖν ! καὶ πῶς ἂν ἔχοι τοῦτο λόγον;

16. Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα φασί; [Ἔνστασις:] *Νεστορίου δόξα μὴ ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν ἐξ Υἱοῦ, πιστεύειν δὲ ἐκείνῳ ποῦ δίκαιον;* [Λύσις:] Οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Κύριλλος πρὸς Εὐλόγιον γράφων ὡς «οὐ πάντα ὅσα λέγουσιν οἱ αἱρετικοὶ φεύγειν καὶ παραιτεῖσθαι χρή · πολλὰ γὰρ ὁμολογοῦσιν ὧν καὶ ἡμεῖς.[a]» Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ ἧς ὁ λόγος, οὐκ εἶπε μόνον Νεστόριος, μὴ ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν ἐξ Υἱοῦ, ἀλλὰ καὶ πιστεύειν εἰς ἕνα Θεόν καὶ ὅτι ὁ Πατὴρ ἐξ ἀϊδίου Πατὴρ καὶ ὅτι ὁ Υἱὸς τῆς αὐτῆς οὐσίας ἐστὶ τῷ Πατρὶ καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ ὡσαύτως καὶ ὅτι τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔστιν Υἱός. Εἰ δὲ ὅτι Νεστόριος ταῦτα εἶπε, διὰ τοῦτο γε αὐτὰ καὶ νόθα νομιοῦμεν, οὐ πόῤῥω πάσης ἀσεβείας τὸ καθ' ἡμᾶς. Ὥστε οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος ὅτι τοῦτο εἴρηκε Νεστόριος.

14. 5 ἐρεῖν : ἐννοεῖν P *corr. sl* ἐρεῖν P_1

---

16. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Eulog.* ACO 1, 1, 4, p. 35, 7-8.

peuvent pas la montrer — mais je crois que même le diable ne dirait pas une pareille chose — pourquoi dans ce cas seulement faudra-t-il décider le contraire, croire le concile saint et œcuménique et en même temps supprimer la marque des conciles œcuméniques ? Car depuis longtemps l'habitude est établie dans les conciles œcuméniques tantôt de laisser immuables les dogmes sains, tantôt de réfuter par l'intermédiaire d'arguments scripturaires, d'excommunications publiques et d'autres pénalités tout ce qui n'est pas sain. Les Latins ne seraient pas justes de reconnaître uniquement dans ce concile une certaine indifférence que ces Pères-là ont tellement écartée par amour de Dieu, jusqu'au point de considérer, comme ils le disent, comme douce la mort pour le salut des hommes.

15. Comment donc n'est-il pas extrêmement effrayant que ce concile non seulement ait pris un tel soin pour la foi orthodoxe, jusqu'à chasser de l'Église les doctrines perverses de Pélage et de Célestius qui n'étaient pas dans son objectif, mais ait manifesté en général un soin particulier pour le bon ordre de l'Église pour ce qui passait en justice devant le tribunal. Pour ceux que Nestorius avait écartés du sacerdoce, le concile a fait un effort dans son jugement : celui de ne pas restituer simplement dans leurs sièges ni de négliger vainement tous ceux qui avaient perdu leur dignité. Le concile n'a pas supporté de passer sous silence un certain Régine, et Zénon et Évagre, évêques qui avaient subi une injustice, mais il a tout réglé de manière convenable. D'autre part, en ce qui concerne la doctrine sur la procession du Saint-Esprit, altérée par Nestorius — comme les Latins diraient — le concile l'a passée sous silence ! Comment donc pourrait-on l'expliquer ?

16. [Objection:] Mais que répondent-ils à cela ? *C'était l'opinion de Nestorius que l'Esprit ne tire pas son existence du Fils, mais comment est-il juste de le croire ?* [Solution:] L'argument n'est pas contraignant. Car le divin Cyrille écrit à Euloge : «Il ne convient pas de fuir et de refuser tout ce que disent les hérétiques : ils confessent en effet beaucoup de choses que nous confessons nous aussi[a].» Mais, même dans l'exposé de foi en question, Nestorius n'a pas dit seulement que l'Esprit ne tire pas son existence du Fils, mais aussi qu'il croit en un seul Dieu et que le Père est éternellement Père et que le Fils est de la même substance que le Père ainsi que l'Esprit, et que l'Esprit n'est pas Fils. Mais si nous croyons que cela est faux pour la raison que Nestorius l'a professé, nous ne sommes pas loin de toute impiété. Alors, le fait que Nestorius a dit cela ne veut pas dire que la parole est forcément une absurdité, ni même que pour cela la parole est saine. Il serait fou que quelqu'un le prétende.

τῶν ἀτόπων εἶναι, οὐδὲ μὴν ὅτι γε εἶπε, διὰ τοῦθ' ὑγιές – μαίνοιτο γὰρ ἄν τις, εἰ τοῦτο γε ἀξιοῖ – ἀλλ' ἀληθὲς ἐξ ἀνάγκης, ὅτι τῶν θείων ἔτυχε ψήφων, εἴπερ ἡ τῶν Πατέρων ἐκείνων γνώμη ψῆφος Θεοῦ, ὅτι οὐ Νεστόριος τῆς τοιαύτης δόξης καθηγεμών. Πάντων γὰρ τῶν ἐκείνῳ δοκούντων, τοῦτον τὸν τρόπον παραδοθέντων τῷ ἀναθέματι, τοῦτο γε ἄμεινον ἔδοξεν ἢ τοιαῦτα παθεῖν, ὅτι τῶν τῆς ἀσεβείας δογμάτων ὅσα γε εἰς χεῖρας ἦλθε τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν, τοῦτο γε ὑπερέσχε μηδενὸς τῶν οὕτως ἐχόντων τὴν ἐπιτιμίαν διαφυγόντος. Οὐκ ἂν οὐδὲ τοῦτο κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, εἴπερ τοῖς ἄλλοις παραπλήσιον ἦν τῶν διαιτητῶν ἐκείνων, τὰ περὶ Θεοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ διαιτώντων. Ὥστε οὐχ ἱκανὸν ἅμα τε Νεστόριον εἰπεῖν, καὶ τοῦ δόγματος ἀργίαν καταγινώσκειν, ἀλλὰ δεῖ λέγειν, ὡς Νεστόριος μὲν εἶπεν ἐπὶ συνόδου, ἡ σύνοδος δὲ κατέγνω τῆς δόξης, οὕτως ἐχούσης ἔθος ἀεὶ ποιεῖν, ὅταν γε οὐ πρὸς εὐσέβειαν λέγει τίς. Ἄλλως τε καὶ οὐδενὸς ἕνεκεν ἑτέρου συνιούσης, ὡς αὐτή φησι περὶ ἑαυτῆς, ἢ παραβαλεῖν τὰ παρὰ Νεστορίου λεγόμενα πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῶν Πατέρων θεολογίαν.

17. [Ἔνστασις:] *Ἀλλ' οὐδ' ἐπήνεσε*, φησίν, *ἡ σύνοδος τὸν λόγον ὅς*
α΄ *φησι μὴ εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*. [Λύσις:] Ἀλλ' ἐπήνε-
σεν, ὡς δέδεικται, ἐν οἷς διεῖλε τὸν λόγον, τὰ μέν, τῷ ἀναθέματι
β΄. δοῦσα, τοῖς δέ, τὸ παράπαν οὐκ ἐνοχλήσασα. Ἔπειτα δέδεικται τῶν
Νεστορίῳ δοκούντων ἐκεῖνα πονηρότατα, ὅσα περὶ τὴν οἰκονομί-
γ΄ αν · τοῦτο δὲ θεολογίας, οὐκ οἰκονομίας τὸ δόγμα. Εἰ δὲ ἔπαινον
λέγεις τὸ περὶ ἑκάστου τῶν λεγομένων ψηφίζεσθαι ὑγιῶς ἔχειν, οὐκ
ἔθος τοῦτο ταῖς ἁγίαις συνόδοις οὐδὲ αὐτῇ ταύτῃ περὶ ἧς ὁ λόγος ·
δῆλον δέ · πολλὰ γὰρ εἰπόντος Νεστορίου περὶ θεότητος εὖ καὶ
καλῶς, ἢ δειξάτωσαν ἐφ' ἑκάστῳ τοὺς ἐπαίνους ἢ διαγραψάτωσαν
δ΄. ὡς μὴ καλῶς εἰρημένα. Ἄλλωστε, οὐδ' ἡμεῖς γε ἀπαιτοῦμεν
Λατίνους ὅταν λέγωμεν οὐκ ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἢ ὁ Πατὴρ ἐξ ἀιδίου Πατὴρ ἢ ὁ Υἱὸς τῆς αὐτῆς οὐσίας ἐστὶ τῷ Πατρὶ ἢ τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔστιν Υἱός, ἢ σιωπὴν καὶ αὐτοὺς ἄγειν ἑπομένους τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ καὶ καθόλου τοῦτο τηρεῖν πρὸς πάντα λόγον ἐκκλησιαστικὸν καὶ πρὸς πᾶν θεολογικὸν πρόβλημα, ἀντιλέγειν μὲν οἷς καὶ ἡ σύνοδος ἀντιλέγειν ἐγνώκει, σιωπᾶν δὲ καὶ μὴ ἀντιλέγειν μηδὲ κινεῖν πρὸς ἃ καὶ αὐτὴ σιωπὴν ἐπῄνεσεν · ἐξετάζειν, εἴ γε καιρὸς καλοίη, ἅπερ οὐδέποτε πρὸς ἀκοὰς ἦλθε τῶν μακαρίων ἐκείνων. Καὶ οἶμαι τὸ ταῦτα τηρεῖν τηρούντων ἐστὶ τὴν ἀλήθειαν.

18. [Ἔνστασις:] *Ἀλλ' οὐ συνῆλθε*, φησίν, *ἡ σύνοδος ὥστε δοκιμάσαι προηγουμένως περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ*

16. 27 λέγει τις · λέγοντες P *corr.* λέγει τις *mg* P1 || **17.** 17 δὲ *om.* V *sl* P

Mais est forcément vrai ce qui a reçu l'approbation de Dieu — si bien sûr l'opinion de ces Pères était approuvée par Dieu — puisque Nestorius n'était pas le maître d'une telle croyance. Tout ce qui était cru et était digne de condamnation, ils l'ont voué à l'anathème et pour cela ils ont jugé préférable de ne pas subir le même sort. Car c'est seulement ce dogme-là qui a résisté et échappé à la condamnation, puisqu'il n'était aucunement comme les doctrines impies qui arrivent aux mains des conciles œcuméniques. Cet argument donc de toute nécessité n'est pas valable, à condition que les juges ne soient pas loin de ceux qui jugent les affaires de Dieu par leur fréquentation de Dieu. De surcroît, il ne suffit pas de dire que, puisque Nestorius a dit quelque chose, il faudra reconnaître le dogme comme invalide. Mais il faut dire que Nestorius a parlé au synode qui a condamné sa propre opinion, comme d'ailleurs c'est l'habitude de le faire toujours lorsque quelqu'un ne parle pas pieusement. Par ailleurs, comme il le dit pour lui-même, il n'a pas été réuni pour d'autres raisons que pour comparer ce que Nestorius disait à la Théologie ancienne des Pères.

17. [Objection:] *Mais* on dit que *le concile n'a pas approuvé la parole que l'Esprit Saint n'est pas issu du Fils.* [Solution:] Mais comme il a été déjà montré, il l'a approuvée, lorsqu'il a fait la distinction et a anathématisé certains dogmes, alors que pour les autres dogmes il n'a pas du tout causé de trouble. Ensuite, il a été montré que les dogmes pervers de Nestorius concernaient le plan de l'Économie. Mais ici c'est un dogme qui concerne la Théologie, non l'Économie. Et si par le mot approbation tu entends que chaque chose qui a été dite, il fallait voter pour l'approuver comme saine, cela n'est pas une habitude des conciles œcuméniques, et même pas du concile en question. C'est évident, car Nestorius avait dit plusieurs choses sur la divinité qui étaient bonnes et justes ; soit qu'ils [les Latins] nous montrent les approbations pour chaque vérité, soit qu'ils les rayent comme des mauvais dires. Par ailleurs, lorsque nous disons que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils ou que le Père est éternellement Père ou que le Fils est de la même essence que le Père ou que l'Esprit n'est pas Fils, nous n'exigeons des Latins que de garder le silence et de suivre le saint concile, et de conserver cette attitude en général pour toute parole de l'Église et pour tout problème théologique, de contredire là où le concile a su contredire et de se taire et de ne pas contredire ni changer ce qu'il a approuvé en silence. Et lorsque le temps le demande, examiner ce qui n'est pas parvenu jusqu'à l'oreille de ces bienheureux. Et je crois que si l'on garde cela, cela revient à garder la vérité.

18. [Objection:] Mais on dit que *le concile n'a pas été réuni au préalable pour examiner la question de la procession du Saint-Esprit ; mais*

περὶ τῆς οἰκονομίας μόνον ἦν ἡ σπουδή · ταύτῃ τοι, καὶ τὸν περὶ
τοῦ Πνεύματος παρέλιπον λόγον · τοῦτο δὲ ἔθος κἂν ταῖς ἄλλαις
συνόδοις ἐστί. [Λύσις:] Ψεῦδος τὸ τοιοῦτον. Τοὐναντίον γὰρ ἅπαν
α' ἔστιν ἰδεῖν. Φησὶ γὰρ ἡ ἁγία σύνοδος αὕτη πρὸς τοὺς βασιλέας
Ῥωμαίων γράφουσα: «Ἐπειδὴ δὲ λοιπὸν ἐλίπετο δοκιμασθῆναι τὰ
δόγματα τὰ κηρυχθέντα παρὰ τοῦ θαυμασιωτάτου Νεστορίου, οὐ
γὰρ ἄδηλα ἦν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ διαῤῥήδην κηρυττόμενα,
καὶ ἐν βιβλίοις καὶ ἐν ταῖς δημοσίαις διαλέξεσιν ἐκβοώμενα.[a]»
Ὁρᾷς ὡς πάντα τὰ παρὰ Νεστορίου λεγόμενα τὴν παρὰ τῶν ἁγίων
ἐδέξαντο βάσανον, ὧν ἓν καὶ τὸ μὴ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ
β Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Ἔπειτα ψεύδους μὲν ὄντος ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ
Πνεῦμα ἐστί, ψεύδους δὲ ὡσαύτως καὶ ὅτι οὐ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν
καθ' ὑπόστασιν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἀνείληφε, διατί, τοῦ μὲν ἑνὸς
ἕνεκεν συνῆλθον, περὶ τοῦ ἑτέρου δέ, οὐδαμῶς; Εἰ μὲν γὰρ ἀκίν-
δυνον τὸ ἕτερον, εἰπάτωσαν. Εἰ δὲ ἀμφότερα πρὸς θάνατον φέρει,
γ' μάταιος ἡ σπουδή, τοῦ ἑνὸς ἀρκοῦντος πρὸς θάνατον. Ἔπειτα,
διατί περὶ τῆς οἰκονομίας μόνον συνῆλθον; Πότερον, ἵνα τὸν περὶ
ταύτης λόγον ἁπλῶς, ὡς πρόβλημά τι παρεμπεσὸν διεξέλθωσι, καὶ
τούτου πλέον οὐδέν, ἢ ὡς ἂν αὐτοὶ φαῖεν, ἵνα μὴ περιίδωσι πίστιν
ἀθετουμένην ὀρθήν, τρέμοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ δίκην, τῆς
ἀκαίρου σιωπῆς ἕνεκεν; Εἰ δὲ τοῦτό γε ἀληθές, ψεῦδος τὸ περὶ τὴν
δ' οἰκονομίαν μόνον ἐκείνοις τὴν σπουδὴν εἶναι. (Σχόλιον ἐν τῇ πρὸς
βασιλέας ἐπιστολῇ) Πῶς δέ ἐστι λόγον σῷζον, νῦν μὲν διὰ τὴν τῶν
ἀνθρώπων ὡς αὐτοί φασι σωτηρίαν, τοσοῦτον ὑπομένειν τοὺς
ἁγίους ἐκείνους κάματον, ὡς καὶ πολλοὺς ἐν μέσοις τοῖς πόνοις
ἀποθανεῖν, νῦν δὲ περιορᾶν τούτους ἐν μέσῃ τῇ πλάνῃ, καὶ ταῦτα
ε' δυναμένους λόγῳ θεραπεῦσαι τὸ πάθος; Πρὸς Θεοῦ δέ, εἴ τις ἰατρὸν
καλέσας ἐπὶ θεραπείᾳ τοῦ ὀφθαλμοῦ, ὁ δὲ ἐλθὼν τῷ μὲν ὀφθαλμῷ
μεταδοίη τῆς τέχνης, τὴν δὲ διαβοσκομένην τὸν ἐγκέφαλον σηπε-
δόνα οὐκ ἀγνοήσας καὶ μάλα ἐκεῖνον ἀθλίως ἔχοντα περιίδοι,
δυνάμενος κἀκεῖνον τοῖς ἐκ τῆς τέχνης φαρμάκοις ἀναλαβεῖν, οὐκ
ἄρα τοῦτον δήμιον ἀντὶ ἰατροῦ προσερεῖς; ἢ νομίζεις ἀρκέσειν πρὸς
ς ἀπολογίαν ἐκείνῳ ὡς τῆς ὀφθαλμίας χάριν ἐκλήθη; Καὶ ὁ μὲν νόμος
τὸν Ἑβραῖον μὴ ἁπλῶς κελεύει παρέρχεσθαι κτήνους καταπεσόν-
τος[b], αὐτοὶ δὲ ἀποστολικὸν ἀγῶνα τρέχοντες, ἤνεγκαν ἂν δόγμα
διάστροφον σιωπῇ παρελθεῖν; Πῶς δὲ ἀμφότερα Νεστορίου λέγον-
ζ' τος ὅτι τε ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐκ ἐστι καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς ψιλὸς
ἄνθρωπος, συνῆλθον μὲν ἐπὶ τῷ ἑνί, ἐπὶ τῷ ἑτέρῳ δὲ οὐ συνῆλθον;

18. 7 11 παρὰ : περὶ V ‖ 24-25 Σχόλιον— ἐπιστολῇ *mg* P ‖ 34 ἐκεῖνον P ‖ ἐκλήθην V

---

18. a. IIIᵉ CONCILE, *Act.*, ACO 1, 1, 4, p. 5, 25-27 ‖ b. Cf. Lc 24, 18.

son effort concernait seulement l'Économie. Voilà pourquoi ils ont omis de mentionner l'Esprit ; d'ailleurs c'est l'habitude des autres conciles. [Solution:] C'est un mensonge, de même que toute explication de ce genre ! Il faut voir tout à fait le contraire. Car ce saint concile écrit aux empereurs des Romains : «Il restait après cela à faire l'épreuve des doctrines prêchées par le très étonnant Nestorius, car ces doctrines n'étaient pas inconnues ; elles avaient été ouvertement prêchées et dans des lettres de lui et dans des livres, et elles étaient proclamées dans des discussions publiques[a].» Tu vois que toutes les doctrines de Nestorius ont subi l'examen des saints Pères et parmi ces doctrines figurait que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils. Ensuite, si l'on suppose que le fait que l'Esprit soit issu du Fils était un mensonge et que c'était également un mensonge que le Verbe de Dieu n'ait pas assumé selon l'hypostase la nature humaine, pourquoi les Pères se seraient-ils réunis pour affronter l'un, tandis que pour l'autre ils n'auraient rien fait ? Si les deux mensonges entraînent la mort, l'effort est vain, car un mensonge est suffisant pour causer la mort. Ensuite, pourquoi ont-ils été réunis pour décider seulement sur l'Économie ? Pour exposer simplement la doctrine sur l'Économie, comme s'ils avaient un problème à résoudre et rien de plus, ou, comme eux-mêmes le disent, pour ne pas regarder avec indifférence violer la foi correcte, tout en ayant peur du jugement de Dieu pour le silence hors de propos ? Et si cela est vrai, c'est un mensonge de dire que seule l'Économie les intéressait. (Commentaire de la lettre aux empereurs). Et en ce qui concerne ces Pères saints, comment est-il raisonnable tantôt, pour le salut des hommes, de supporter tant de souffrances, jusqu'à ce que beaucoup aient trouvé la mort au milieu de l'effort, et tantôt de négliger ces hommes au milieu de l'erreur, alors que par la parole ils pourraient guérir la maladie ? Au nom de Dieu ! Si quelqu'un appelle le médecin pour soigner l'œil et que celui-ci exerce ses capacités pour soigner l'œil et prenne connaissance de la gangrène qui dévore la cervelle et néglige le patient qui souffre beaucoup, alors qu'il peut le soigner avec des remèdes qu'il connaît, alors ne diras-tu pas que celui-ci est un exécuteur public et non un médecin ? Ou penses-tu qu'il sera suffisant pour lui de répondre qu'il a été appelé pour soigner l'œil ? Et alors que la loi commande à l'Hébreu de ne pas passer à côté d'un animal tombé à terre sans rien faire[b], ces hommes qui menaient les combats des apôtres auraient-ils supporté de passer sous silence une doctrine outragée ? Nestorius disait les deux choses suivantes : que l'Esprit n'est pas issu du Fils et que le Christ est un simple homme. Pourquoi se seraient-ils réunis pour l'un et ne se seraient-ils pas réunis pour l'autre ? Car ils ne haïssaient pas le men-

Οὐ γὰρ ὡδὶ μὲν ἐμίσουν τὸ ψεῦδος, ὡδὶ δὲ ἀπεδέχοντο. Αὐτὸ δὲ τὸ η λέγειν ἐπὶ τῷ ἑνὶ συνῆλθον, δείκνυσι τὸν ἡμέτερον λόγον ὡς ἀληθῆς. Ἦ γὰρ ἂν καὶ περὶ τοῦ ἑτέρου συνῆλθον τὴν βλασφημίαν ἐλέγξοντες, εἴ γε τὸ δόγμα ἐπιτιμίας ἄξιον ᾔδεσαν. Μαρτύριον δὲ τοῦ λόγου, τῶν οἰκου-μενικῶν συνόδων ἡ πέμπτη. Πολλῶν γὰρ ὄντων ἐν οἷς οἱ περὶ Ὠριγένην οὐ πρὸς εὐσέβειαν ἔλεγον, πάντων ἕνεκεν καὶ συνῆλθε καὶ τῷ βαράθρῳ παρέδωκε. Τοῦτο καὶ ἡ κατὰ μασσαλιανῶν σύνοδος ποιήσασα φαίνεται · ἐπὶ πολλοῖς γὰρ αὐτοὺς φωράσασα βλασφη-μοῦντας, ἐπὶ πᾶσιν ὡς εἰκὸς ἀπεκήρυξεν.

19. [Ἔνστασις:] *Ἀλλ' ἔθος ἐστὶν ἐν ταῖς οἰκουμενικαῖς τῶν συνόδων, περὶ ὧν ἡ πρόθεσις ἐξ ἀρχῆς, περὶ τούτων μόνον ποιεῖσθαι τοὺς λόγους.* [Λύσις:] Ψεῦδος καὶ τοῦτο, ὦ βέλτιστε ! Οὐ γὰρ περὶ τούτων μόνον, ἀλλὰ καὶ περὶ πάντων τῶν ἀναφυέντων τὸ δέον ὁρίζουσι. Καὶ δῆλον ἐκ τῆς συνόδου ταύτης περὶ ἧς ὁ λόγος νυνί · ταύτῃ γὰρ περὶ πολλῶν ἐμέλησεν ὡς ἐδείξαμεν, καὶ ὅρον ἐπὶ πᾶσιν ἐξήνεγκε, καίτοι γε περὶ τῶν Νεστορίῳ τολμηθέντων ἡ πρόθεσις ἐξ ἀρχῆς. Τοῦτο δὲ καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἔστιν ἰδεῖν · αὐτίκα τῆς πρώτης συνόδου περὶ τῆς τοῦ μονογενοῦς δόξης συνιούσης, ἐπειδὴ ὁ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος προεβλήθη λόγος καὶ τοὺς περὶ Ἄρειον βλασφημοῦντας ἤκουσαν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ κατεδέξαντο τὴν καινοτομίαν οὐδ' ὑπ' ὀδόντας ταύτης κατέγνωσαν, ὡς ἂν τις εἴποι, περὶ ἄλλων ὄντων τῶν λόγων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος θεότητος, τὰ εἰκότα ἐθεολόγησαν, καὶ περὶ τοῦ Πάσχα δὲ ἀξίως ὥρισαν ἑαυτῶν · καὶ πολλῶν ἑτέρων νομοθέται κατέστησαν ὅρους ἐπὶ πᾶσιν ἐκθέμενοι. Καὶ ἡ δευτέρα δὲ ὡσαύτως οὐ τὰ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐξήτασε μόνον περὶ ὧν ἡ σπουδὴ ἀλλὰ καὶ περὶ πολλῶν ἄλλων εἰς θεολογίαν φερόντων · οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ μέχρι δογμάτων τὴν προθυμίαν τὴν ἑαυτῶν ἔστησαν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς φροντίζουσι τάξεως καὶ κανόνας εἰς τοῦτο φέροντας γράφουσιν. Εἰκότως ! Θεῷ γὰρ ζῶντι λατρεύοντες, οὐχ ἱκανὸν ἡγοῦντο δογμάτων μὲν ὑγιαίνειν ἕνεκεν, τὴν δὲ πολιτείαν νοσεῖν · νεκρὰν γὰρ τὴν τοιαύτην πίστιν ἡγοῦνται καὶ ἥκιστα Θεῷ ζῶντι πρέπουσαν. Ἡ προθυμία δὲ αὐτοῖς καὶ εἰς τὸν δεῖνα καὶ τὸν δεῖνα διέβη · καί τις τὴν ἀδικίαν ἀνακλαυσάμενος τὴν αὐτοῦ, καὶ φωνὴν γοερὰν προέμενος ἐπ' αὐτῶν, τοῦ δυστυχεῖν ἐπαύσατο καὶ τὰ αὐτοῦ κομισάμενος ἐπανῆκεν. Ὥστε οὐ δίκαιοι ἂν εἶεν Λατῖνοι εἰκῇ καὶ μάτην εἰς λόγους ἰέναι καὶ ἀγνοεῖν προσποιεῖσθαι, τῶν πραγμάτων οὕτως ἀντιβοώντων.

40 οὐ : οὐδέ V ‖ 42 Ἦ : Ἡ P ‖ **19.** 7 τολμηθέντων : λαληθέντων O

songe ici pour l'accepter là. Et lorsqu'on dit qu'ils ont été réunis pour une de ces raisons, cela montre que notre raisonnement est vrai. En vérité, s'ils savaient que la doctrine était digne de condamnation, ils se seraient réunis pour l'autre raison aussi afin de dénoncer le blasphème. Le cinquième concile œcuménique constitue un témoignage à propos : nombreux étaient ceux qui autour d'Origène n'avaient pas la piété. Pour tous ceux-là ce concile a été réuni et les a précipités dans le gouffre. Il paraît que le concile contre les messaliens a fait la même chose. Il les avait pris sur le fait de prononcer plusieurs blasphèmes et il est évident qu'il a tout banni.

19. [Objection:] *Mais en ce qui concerne les conciles œcuméniques, l'habitude est de discuter seulement de ce qui a été proposé au début.* [Solution:] Cela est aussi un mensonge, mon excellent ami ! Ils définissent ce qu'il convient de définir, non seulement ce qui a été proposé au début mais également toutes les questions qui naissent. Et cela est évident pour le concile en question. Ce concile a pris soin de plusieurs choses, comme on l'a montré, et il a prononcé une définition pour tout, bien qu'au début la proposition concernât ce que Nestorius a osé faire. Cela tu peux l'observer aussi dans les autres conciles. Ainsi le premier concile a été réuni à propos de la doctrine du Fils unique ; puisque la question du Saint-Esprit a été lancée et [que les Pères] ont entendu de la part des partisans d'Arius des blasphèmes sur l'Esprit Saint, ils n'ont pas accepté la nouveauté ni que l'ont condamnée à mi-voix, dirait-on, mais ils ont affirmé la divinité de l'Esprit de manière convenable et ils ont réglé avec dignité le problème concernant la Pâque. Et ils ont également institué des lois et établi des définitions sur toutes les questions. Et également le deuxième concile n'a pas seulement examiné la doctrine sur le Saint-Esprit qui était en cause, mais aussi plusieurs autres problèmes relatifs à la théologie. Et [les Pères] ne se sont pas limités aux doctrines, mais ils ont pris soin pour le reste de l'ordre de l'Église des canons portant sur cela. C'est évident ! Ils adoraient un Dieu vivant et ils pensaient qu'il n'est pas suffisant d'être d'une part sains quant à la doctrine et d'autre part malades quant à la vie. Une telle foi, ils la considèraient comme morte et comme ne convenant pas du tout à un Dieu vivant. Et leur zèle a atteint un tel et un tel. Et pour quelqu'un qui avait pleuré pour le mal qu'il avait commis et avait élevé une voix gémissante devant eux, le malheur s'est arrêté et en remportant son bien il est parti. Par conséquent, les Latins ne sont pas justifiés d'argumenter vainement et sans raison, et de prétendre ignorer, alors que les faits crient d'une telle manière en faveur du contraire.

20. [Ἔνστασις:] *Ἀλλ᾽ ὁ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγος οὔπω τισὶν εἰς βλάβην ἐξέβη, καὶ τούτου γε ἕνεκεν οὐδὲ τῆς προσηκούσης φροντίδος ἠξίωται.* [Λύσις:] Πρῶτον μὲν οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Ἴδοις γὰρ ἂν τὴν ἐκκλησίαν, σκοπούμενος ἐξ ἀρχῆς καὶ τῶν μετὰ ταῦτα, πολὺν ποιουμένην τὸν λόγον καὶ πόρρωθεν τὰς ῥίζας ἐκτέμνουσαν φόβῳ τῶν ἐκ τῆς ἀπάτης καρπῶν. Νοῦν γὰρ Χριστοῦ[a] κατὰ τὸ γεγραμμένον ἔχουσα καὶ αὐτή, πάντως οὐκ ἀγνοήσει τὰ μετὰ ταῦτα δεινά. Ἔπειτα καὶ ψευδὴς ἡ ἔνστασις καὶ τὸ ἀληθὲς οὐδαμῶς μεθ᾽ ἑαυτῆς ἔχουσα φαίνεται. Ἐν γὰρ συμβόλῳ τὸν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως λόγον τοῦ ἁγίου Πνεύματος οἱ Πατέρες ἤκουσαν ὅτι ἐκ τοῦ Πατρός καὶ ὅτι οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ὅτι πολλοὺς τῶν ἀπὸ Λυδίας ὁρμωμένων αἱρετικῶν ἐπιστρέψαι βουληθέντων ἐπὶ τὸ τῆς ἀληθείας φῶς, πεπείκασιν οἱ τὰ Νεστορίου φρονοῦντες καὶ συνθέσθαι τῷ τοιούτῳ συμβόλῳ καὶ ὑπογράψαι πιστεύειν κατὰ τὰ διειλημμένα ἐκεῖ καὶ οὐδὲν τῶν τοιούτων τὴν οἰκουμενικὴν διέλαθε σύνοδον. Δῆλον δέ. (Ἀπὸ τοῦ πεντηκοστοῦ τρίτου κεφαλαίου, τῶν ἐν τῇ οἰκουμενικῇ τρίτῃ συνόδῳ πραχθέντων :) «Χαρίσιός τις ὀνόματι πρεσβύτερος καὶ οἰκονόμος γεγονὼς τῆς Φιλαδελφέων πόλεως ἁγίας ἐκκλησίας ἐδίδαξεν ὅτι τινὲς τῶν ἀπὸ Λυδίας ὁρμωμένων αἱρετικῶν ἠθέλησαν μὲν τὴν αὐτῶν ἀφεῖναι πλάνην, ἐπιστρέψαι δὲ πρὸς τὸ τῆς ἀληθείας φῶς καὶ μυσταγωγηθῆναι τὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ὀρθά τε καὶ εὐσεβῆ δόγματα. Εἶτα δέον αὐτοὺς ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν χειραγωγηθῆναι μειζόνως ἠπάτηνται · καὶ οἷον ἐκ βόθρου πεπτώκασιν εἰς χείρονα βόθρον. Ἐδίδαξε γὰρ ὅτι Ἀντώνιος καὶ Ἰάκωβος, πρεσβυτέρων ἔχοντες ὄνομα, κατῆλθον ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολὰς ἔχοντες παραθέσεως παρὰ Ἀναστασίου καὶ Φωτεινοῦ συνόντων τῷ αἱρετικῷ Νεστορίῳ, καὶ αὐτῶν δὲ πρεσβυτέρων ἐχόντων ὄνομα, καὶ δέον τὴν εὐαγγελικὴν καὶ ἀποστολικὴν παράδοσιν τῆς πίστεως ἣν ἐξέθεντο κατὰ καιροὺς οἱ Πατέρες οἱ ἐν τῇ Νικαέων συνελθόντες παραθεῖναι τοῖς ἐκ πλάνης ἐπιστρέφουσιν ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀπὸ τοῦ σκότους εἰς φῶς ἔρχεσθαι ζητοῦσι, προσεκόμισαν ἔκθεσιν τινὰ δογμάτων ἀσεβῶν, ὡς ἐν τάξει συμβόλου συντεθειμένην καὶ ταύτην καθυπογράψαι τοὺς ἀθλίους ἐκείνους παρεσκεύασαν, πάντα τρόπον ἀσεβείας νικῶντες ἐν τούτῳ. Ὑπὲρ δὲ σαφηνείας ἀκριβοῦς τῶν εἰρημένων ἐντέτακται ὁ ἐπιδοθεὶς λίβελλος παρὰ τοῦ μνημονευθέντος πρεσβυτέρου Χαρισίου καὶ ἡ τῆς ἀσεβοῦς ἐκείνης πίστεως ἔκθεσις ἡ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ μεθ᾽ ὑπογραφῆς τῶν ἠπατημένων[b].» Ὁρᾷς καὶ ἐνταῦθα τὴν σύνοδον μέχρι τίνος τὴν μέμψιν τῆς Νεστορίου διδασκαλίας ἵστησιν; Ἀσεβῆ γὰρ τὴν ἔκθεσιν τοῦ συμβόλου τῆς ἐκείνου πίστεως ὀνομάζουσα, περὶ τὴν ἐνανθρώπισιν εἶναι τὴν ἀσέβειαν καλῶς ποιοῦσα προσέθηκεν.

20. 1 ἐκπορεύσεως φησὶ P ‖ 12-13 ἐπιστρέψαι βουληθέντων *mg* P_1

20. [Objection:] *Mais le passage sur le Saint-Esprit n'avait encore provoqué de dommage à personne et pour cette raison il n'a pas mérité une attention particulière.* [Solution:] Tout d'abord l'argument n'est pas contraignant. Si tu observes (dans l'histoire) dès le début et à la suite, tu peux voir que l'Église a beaucoup parlé et coupé de loin les racines, par crainte des fruits de la fraude. Puisque ce concile aussi avait l'intelligence du Christ, comme il est écrit[a], en effet personne n'a ignoré les maux qui allaient suivre. Ensuite, voilà que l'objection est un mensonge et il est évident qu'elle n'a aucunement la vérité avec elle, car, dans le Symbole, les Pères ont entendu sur la question de la procession du Saint-Esprit qu'il est issu du Père et non du Fils. Et que les partisans de Nestorius aient persuadé plusieurs hérétiques issus de Lydie, qui voulaient se tourner à la lumière de la vérité, de composer un tel symbole et d'écrire d'après leurs définitions, rien de pareil n'est pas passé inaperçu aux yeux du concile. C'est évident. (Extrait du cinquante-cinquième chapitre des Actes du troisième concile œcuménique) «Un certain individu dénommé Charisius, qui fut prêtre et économe de la sainte Église de la ville de Philadelphie, fit savoir que certains hérétiques issus de Lydie avaient voulu quitter leur erreur, se tourner vers la lumière de la vérité et être initiés aux dogmes corrects et pieux de l'Église catholique. Mais, alors qu'il eût fallu qu'ils fussent guidés vers la vérité, ils avaient été plus grandement abusés et étaient comme tombés d'une fosse en une fosse plus profonde. Il fit savoir qu'Antoine et Jacques, qui avaient nom de prêtres, étaient venus de Constantinople ayant des lettres de recommandation d'un certain Anastase et de Photinus, qui étaient alors partisans de l'hérétique Nestorius, et qui avaient eux aussi le nom de prêtres, et que, alors qu'ils eussent dû présenter, aux gens se tournant de l'erreur à la vérité et cherchant à passer des ténèbres à la lumière, la tradition apostolique et évangélique de la foi qu'avaient exposée en leur temps les pères réunis à Nicée, ils avaient offert un certain exposé de dogmes impies composé en forme de symbole et avaient disposé ces malheureux à y souscrire, dépassant en cela toute manière d'impiété. Pour démontrer l'exactitude de ce qu'il disait, on avait inséré dans les Actes le libelle remis par ledit prêtre Charisius et l'exposé de cette erreur impie concernant l'incarnation du Fils Monogène de Dieu avec la signature des gens abusés[b].» Tu vois ici aussi jusqu'à quel point le concile a avancé le reproche adressé l'enseignement de Nestorius ? Il appelle «impie» l'exposé du symbole de sa propre foi et il a ajouté que l'impiété concernait l'incarnation.

---

20. a. 1 Co 2, 16 || b. III[e] CONCILE, *Act.* LIII, ACO I, 1, 7, p. 96, 2-18.

21. Ἴδοις δ' ἂν καὶ ἄλλην οὐ μικρὰν ζημίαν ἀπὸ τοῦ συμβόλου τούτου γεγενημένην. Φασὶ γὰρ οἱ τῇ συνόδῳ δοθέντες παρὰ Χαρισίου λίβελλοι : (Ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου τῶν Πρακτικῶν) «τὴν γὰρ Φιλαδελφέων πόλιν τῆς Λυδίας καταλαβών, ὁ Ἰάκωβος δηλαδή, καί τινας τῶν ἁπλουστέρων ἀπατήσας, κληρικοὶ δὲ οὗτοι, τὴν τῶν ἐν Νικαίᾳ ἁγίων Πατέρων ἔκθεσιν τῆς πίστεως ἐξουθενήσας, ἑτέρᾳ τινὶ πίστεως ἐκθέσει, μᾶλλον δὲ ἀπιστίας, καθυπογράψαι παρεσκεύασεν. Καὶ δὴ τοῦτο πεποιήκασιν ὡς ἁπλούστεροι καθυπογράψαντες, ὅτι δὴ "ταύτῃ στοιχοῦμεν, φησί, τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει" · ἥτις ἔκθεσις αἱρετικῆς οὖσα βλασφημίας πεπληρωμένη, ἔχουσά τε τὰς τῶν συναρπαγέντων ὑπογραφὰς σῴζεται, ἣν ἀξίως ἀναγνωσθῆναι ἐπὶ τῆς ὑμετέρας ὁσιότητος δέομαι πρὸς τὸ νοηθῆναι τὴν ὑπ' αὐτῶν μελετηθεῖσαν τῆς ὀρθοδοξίας ἀνατροπήν[a].» Ἐνταῦθα σαφῶς ἡ τοῦ συμβόλου βλάβη οὐ πρὸς τοὺς ἔξω μόνον διέβη, ἀλλ' ἤδη καί τινων τῶν ἐκ τῆς ἐκκλησίας καθίκετο. Οὐκ ἄρα πρὸς ἀλήθειαν ὁ λόγος ὅτι τὸ μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἄτοπον ὄν, οὐ διακέκριται τοῖς Πατράσιν, ὅτι μηδέπω εἰς βλάβην ἦλθε τισίν.

22. Ἄλλως τε πολλαχόθεν δειχθέντος ὡς ἡ σύνοδος πάντα ἀκούσασα καὶ τῇ βασάνῳ δοῦσα, ὡς αὐτή φησι, τὰ νόθα τῶν γνησίων ἀπέκρινε καὶ μετὰ τῶν ὑγιῶν ἐδέξατο μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ὡς τὰ πονηρὰ Νεστορίου δόγματα πάντα περὶ τὴν οἰκονομίαν ἦσαν καὶ ὡς οὐκ ἂν οἰκουμενικὴ σύνοδος δόγμα διάστροφον σιωπῇ παρῆλθεν ἄν, ἡ μέχρι καὶ τῶν εὐτελεστάτων τὴν πρόνοιαν τὴν ἑαυτῆς πέμπουσα ! Περιττὴ πάσης ἀντιλογίας πρόφασις, εἴ τις ἐθέλει τὸ δέον λογίζεσθαι.

λα´ **23.** Ἔτι τῶν ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ τὸ προσῆκον πέρας ἀπειληφότων, Νεστορίου μὲν τῆς ἐκκλησίας ἀπελαθέντος, τοῦ δὲ θείου Κυρίλλου ἀριστέως ἀναφανέντος, τὸν φθόνον οὐκ ἦν ἠρεμεῖν, ἀλλὰ βέλος συκοφαντίας ἀφῆκε κατὰ τοῦ μακαρίου τούτου καὶ τὰ πρὸς Νεστόριον αὐτοῦ γράμματα, ἃ πᾶσαν τὴν ἐκείνου καινοτομίαν ἤλαυνεν, ἐν αἰτίαις ἦσαν, τῶν τῆς ἀνατολῆς ἐπισκόπων μὴ συνιέντων διὰ τέλους τὰ παρὰ Κυρίλλου λεγόμενα καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τῶν ἐκείνου κεφαλαίων καὶ διάνοιαν καὶ χεῖρα κινούντων. Τούτων ταῖς διαβολαῖς ὁ θεῖος Κύριλλος ἐντυχὼν Εὐωπίου πέμποντος[a], ὧν μία τὸ λέγειν αὐτὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι.

21. 6 ἐξουθενήσας [VMPSD ed] : ἐξουθενώσας ed ‖ 10 οὖσα *om.* V ‖ **22.** 7 Περιττὴ *mg* V

---

21. a. IIIe CONCILE, *Act.* LIII, ACO 1, 1, 7, 97, 4-10 ‖ **23.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Euop.*, ACO 1, 1, 6, p. 110, 20-26; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 24. 17.

21. Et tu pourrais voir un autre dommage non négligeable que le symbole a causé. Les libelles que Charisius avait donnés au concile disent : (Extrait tiré du même chapitre des Actes :) «Ayant gagné en effet la ville de Philadelphie — c'est-à-dire Jacob — et ayant abusé certains des simples - ce sont des clercs -, il a livré au mépris l'exposé de foi des saints Pères de Nicée et a fait en sorte qu'ils souscrivent à une autre formule de foi, ou plutôt d'infidélité. Eux, comme des gens simples, l'ont fait et y ont souscrit en disant «Nous nous associons à cette foi orthodoxe». Or cet exposé, qui est plein de blasphème hérétique et qui comporte les signatures de ceux qui ont été séduits, est conservé et je demande qu'il soit lu comme il convient devant Votre Sainteté, pour que vous connaissiez le renversement de l'orthodoxie machiné par eux[a].» Ici, il est clair que le tort que le symbole a causé n'avait pas touché seulement ceux qui se trouvaient en dehors de l'Église, mais avait déjà atteint certains qui se trouvaient dans l'Église. Alors il ne vise pas la vérité et il est absurde, l'argument qui dit qu'à l'affirmation : «l'Esprit ne procède pas du Fils», les Pères n'ont pas apporté une attention particulière parce qu'elle n'avait pas encore induit personne en erreur.

22. Par ailleurs il a été montré à plusieurs reprises que le synode a tout entendu et examiné, comme lui-même le dit, et a séparé les fausses des doctrines vraies et a accepté, parmi les doctrines saines, que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils. Et [il a été montré aussi] que toutes les doctrines perverses de Nestorius concernaient l'Économie, et qu'il serait impossible de négliger un dogme pervers pour un concile œcuménnique, un concile qui prend soin des moindres détails ! Alors tout prétexte pour contredire est superflu, si l'on veut raisonner correctement.

Le IXe anathème de Cyrille contre Nestorius et l'objection de Théodoret.

23. En outre, après la fin appropriée des travaux du concile, Nestorius fut écarté de l'Église, alors que le divin Cyrille est apparu comme celui qui occupe le premier rang, mais il ne pouvait pas être tranquille à cause de la malveillance. Un trait de calomnie a été lancé contre ce bienheureux. À l'origine se trouvaient ses lettres à Nestorius où il a rejeté toute son innovation. Alors les évêques orientaux ne sont pas tombés d'accord jusqu'à la fin avec ce que Cyrille disait et pour cela ils agissaient en pensée et en acte contre ses chapitres. Le divin Cyrille a trouvé leurs objections par l'intermédiaire d'Évope ; parmi celles-ci il en est une qui l'accuse d'avoir professé que l'Esprit Saint procède du Fils. Il écrit à Évope[a] pour répondre à toutes les accusations ensemble et montrer les calomnies partout. Il dépouille chaque chapitre séparément et rend claire

ἀπολογεῖται μὲν καὶ πρὸς πάσας ὁμοῦ, πρὸς Εὐώπιον γράφων, συκοφαντούμενον ἐν πᾶσι δεικνὺς ἑαυτόν · ἀποδύεται δὲ καὶ πρὸς ἕκαστον κεφάλαιον ἰδικῶς, ἐν οἷς φανερὰν τὴν ἑαυτοῦ καθίστησι γνώμην ὡς κομιδῇ βλάσφημον καὶ αὐτὸς ἡγεῖται, εἴ τις ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίζει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Ἵνα δὲ ὥσπερ ὑπ᾽ ὄψιν γένηται πάντα, ἐκθήσομαι τήν τε τοῦ θείου Κυρίλλου ῥῆσιν καὶ τὴν πρὸς ταῦτα μέμψιν Θεοδωρίτου καὶ δὴ καὶ τὴν Κυρίλλου πρὸς τὰ τοῦ Θεοδωρίτου πάλιν ἀπολογίαν.

24. Τοῦ θείου Κυρίλλου ἀναθεματισμὸς ἔνατος κατὰ Νεστορίου :

«Εἴ τις φησὶ τὸν ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν δοξάζεσθαι παρὰ τοῦ Πνεύματος, ὡς ἀλλοτρίᾳ δυνάμει τῇ δι᾽ αὐτοῦ χρώμενον καὶ παρ᾽ αὐτοῦ λαβόντα τὸ ἐνεργεῖν δύνασθαι κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων καὶ τὸ πληροῦν εἰς ἀνθρώπους τὰς θεοσημείας καὶ οὐχὶ δὴ μᾶλλον ἴδιον αὐτοῦ τὸ Πνεῦμά φησι δι᾽ οὗ καὶ ἐνήργησε τὰς θεοσημείας, ἀνάθεμα ἔστω[a].» Ταῦτα μὲν ἡ θεσπεσία τοῦ Κυρίλλου φωνή. Θεοδώριτος δὲ ταύτην εἰκῇ καὶ μάτην μεμφόμενος, «ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα φησίν, εἰ μὲν ὡς ὁμοφυὲς καὶ ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον ἔφη, Κύριλλος δηλαδή, συνομολογήσομεν καὶ ὡς εὐσεβῆ δεξόμεθα τὴν φωνήν · εἰ δὲ ὡς ἐξ Υἱοῦ ἢ δι᾽ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, ὡς βλάσφημον τοῦτο καὶ δυσσεβὲς ἀποῤῥίψομεν · πιστεύομεν γὰρ τῷ Κυρίῳ λέγοντι "τὸ Πνεῦμα ὃ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται[b]", καὶ τῷ θειοτάτῳ δὲ Παύλῳ ὁμοίως φάσκοντι: "ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ[c]"[d].» Πρὸς δὴ ταύτην καὶ πρὸς τὰς ἄλλας τῶν μέμψεων καθόλου γράφων ὁ θεῖος Κύριλλος πρὸς Εὐώπιον ἐπίσκοπον φησί: «Δέδεγμαι δὲ εἰς πληροφορίαν τῆς ἐνούσης διαθέσεως τῇ σῇ θεοσεβείᾳ τὸν διαπεμφθέντα τόμον, ὃν συνθεῖναι λέγεται κατὰ τῶν ἀναθεματισμῶν Θεοδώριτος ὁ Κύρου · καλεῖσθαι γὰρ οὕτω φασὶ τὸ πολίχνιον. Ἐντυχὼν δὲ τοῖς ἐγκειμένοις, ἀνέθηκα τῷ Θεῷ τὰς χαριστηρίους ᾠδάς. Οὐ διαλέλοιπα δὲ κἀκεῖνο λέγων "Κύριε ῥῦσαι τὴν ψυχήν μου ἀπὸ χειλέων ἀδίκων καὶ ἀπὸ γλώσσης δολίας"[e] · εὑρίσκω γὰρ ἐμαυτὸν συκοφαντούμενον πανταχοῦ καὶ ἐφ᾽ ἑκάστῳ τῶν κεφαλαίων ὑπομένοντα τοῦτο[f].»

25. Εἰ δὲ ὁ μὲν μακάριος Κύριλλος «ἴδιον» λέγει τὸ Πνεῦμα «τοῦ Κυρίου» διὰ τὸ λέγειν Νεστόριον χρῆσθαι τὸν Κύριον τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματος ὡς ἀλλοτρίᾳ, ψιλὸν γὰρ αὐτὸν ἄνθρωπον ὁ μάταιος ᾤετο, καὶ διὰ τοῦτο εὖ καὶ καλῶς ποιῶν Κύριλλος, τῷ «ἀλλοτρίῳ» τὸ «ἴδιον» ἀντιτίθησι, Θεοδώριτος δὲ μεστὸς ὑποψιῶν ἐγεγόνει, μή ποτε οὕτως ἴδιον αὐτὸ τοῦ Υἱοῦ λέγῃ ὡς ἐξ αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον.

24. 2 δοξάζεσθαι [A ed] : δεδοξάσθαι ed ‖ 15 Θεοῦ [YRW ed] : Πατρός ed ‖ **25.** 1 α *mg* I ‖ 3 αὐτὸν *mg* V

son opinion que lui aussi croit complètement blasphématoire de penser que l'Esprit Saint procède du Fils. Pour que tout soit clair, je vais exposer le passage de Cyrille, l'accusation en question de Théodoret, et évidemment aussi la réponse de Cyrille aux objections de Théodoret.

24. Neuvième anathème de saint Cyrille contre Nestorius :

«Si quelqu'un dit que l'unique Seigneur Jésus-Christ se glorifiait par l'Esprit, comme s'étant servi d'un pouvoir à lui étranger qui lui venait de l'Esprit et qu'il a reçu de l'Esprit le pouvoir d'agir contre les esprits impurs et d'accomplir ses miracles devant les hommes, et ne dit pas plutôt que cet Esprit était le sien propre, par lequel il a opéré ses miracles, qu'il soit anathème[a].» C'était la parole merveilleuse de Cyrille. Mais Théodoret l'accuse vainement et sans raison, disant : «L'Esprit est propre du Fils. Si (Cyrille) avec cette phrase exprime l'identité de nature et la procession à partir du Père, nous allons tomber d'accord et nous accepterons la parole comme pieuse. Mais s'il entend que l'Esprit a eu son existence à partir du Fils ou par le Fils, nous rejetterons cela comme blasphématoire et impie. Car nous croyons au Seigneur qui dit "l'Esprit qui procède du Père[b]" et au très divin Paul qui parle pareillement : "Pour nous, nous n'avons pas reçu l'esprit du monde, mais l'Esprit qui vient de Dieu[c]"[d]». Par rapport à cette objection et pour toutes les autres, le divin Cyrille écrivait à l'évêque Évope disant : «Pour satisfaire la bonne volonté propre à ta piété, j'ai reçu le tome envoyé, composé contre les anathématismes par, dit-on, Théodoret de Cyr. On appelle ainsi la bourgade. J'en ai trouvé par hasard le contenu et j'ai dédié à Dieu les chants de grâce ; mais je n'ai pas omis de dire : "Seigneur, délivre-moi des lèvres fausses et d'une langue mensongère[e]" ; car je me découvre être calomnié partout et devant subir cette calomnie à chaque chapitre[f].»

25. En effet, le bienheureux Cyrille appelle l'Esprit «propre au Seigneur» parce que Nestorius disait que le Seigneur utilisait la puissance de l'Esprit comme étrangère car l'impie Le croyait un simple homme. Alors Cyrille, agissant bien et avec prudence, rattache à «l'étrangère» le «propre». Et Théodoret était plein de soupçons, si jamais en disant que l'Esprit est [Esprit] propre du Fils, il signifiait qu'il tire de Lui son exis-

---

24. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Nest. III*, ACO 1, 1, 1, p. 41, 17-20 et *ibid. Apol. xii cap.*, ACO 1, 1, 7, p. 50, 33-36 ‖ b. Jn 15, 26 ‖ c. 1Co 2, 12 ‖ d. THÉODORET, *Impugn. capp. XII contra Cyril.*, ACO 1, 1, 6, p. 134, 9-15 ‖ e Ps 119, 2 ‖ f. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Euop.*, ACO 1, 1, 6, p. 110, 20-26.

καὶ διὰ τοῦτο βλάσφημον καὶ δυσσεβῆ τὴν τοιαύτην δόξαν ἀποκαλεῖ, ὁ δὲ μακάριος Κύριλλος πρὸς ταῦτα ἀπολογούμενος, συκοφαντούμενον παρὰ Θεοδωρίτου ἑαυτὸν λέγει πανταχοῦ καὶ ἐφ᾽ ἑκάστῳ τῶν κεφαλαίων τὸ δεινὸν ὑπομένοντα τοῦτο, πῶς οὐ πρόδηλον ὡς τῆς ἀρχαίας θεολογίας ἡ δόξα καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ Πατέρων κοινή τις ἔννοια μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον;

26. Ἀλλ᾽ ἴωμεν καὶ ἐπὶ τὸ λοιπὸν τῆς ἀπολογίας μέρος, ἣν ἰδικῶς πρὸς ἔπος ποιεῖται Κύριλλος πρὸς τὴν αὐτὴν μέμψιν ἀπολογούμενος, σαφηνείας δὲ ἕνεκεν, ἐπαναληπτέον πάλιν τὸν λόγον ἐστί. Θεοδώριτος μὲν οὖν ἀγνοήσας τὸν τρόπον πῶς ὁ Κύριλλος ἴδιον ἔφη τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, βλάσφημον μὲν καὶ δυσσεβὲς καλεῖ, οὕτως ἴδιον ἐκείνου λέγειν ὡς ἐξ ἐκείνου ἐκπορευόμενον · εὐσεβὲς δὲ οἴεται ἄν τις ἴδιον αὐτὸ λέγῃ, ὡς ὁμοφυὲς καὶ ὁμοούσιον. Κύριλλος δὲ πάσης ὑποψίας πρόφασιν περιαιρῶν, φησίν:

Ἀπὸ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ἁγίου Κυρίλλου πρὸς τὴν ἐνάτην μέμψιν Θεοδωρίτου:

«Φθάσας ἔφην ὅτι τοῖς Νεστορίου βατταρισμοῖς, ἤγουν δυσφημίας, καὶ τοῖς ἄγαν ἀτημελῶς εἰρημένοις ἡ τῶν κεφαλαίων μάχεται δύναμις. Ἐκείνου γὰρ λέγοντος περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τοῦτο δὴ τὸ τηλικαύτην τῷ Χριστῷ χαρισάμενον δόξαν, τὸ δαίμοσιν αὐτὸν φοβερὸν ἐργασάμενον, τὸ τὴν ἀνάληψιν αὐτῷ τὴν εἰς οὐρανοὺς χαρισάμενον, καὶ ὡσπερεί τινος τῶν καθ᾽ ἡμᾶς ἀνθρώπου κοινοῦ τὰ τοιάδε πεφλυαρηκότος, γέγονεν ἀναγκαῖος ὁ ἀναθεματισμὸς οὐ κατά γε τῶν λεγόντων δεδοξάσθαι παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὸν Ἰησοῦν, τουτέστιν ἐνανθρωπήσαντα τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον, κατ᾽ ἐκείνων δὲ μᾶλλον οἳ καὶ ἀνέδην αὐτὸν ὡς ἀλλοτρίᾳ δυνάμει τῇ διὰ τοῦ Πνεύματος κεχρῆσθαι φασί. Μεμνήμεθα γὰρ δὴ εἰπόντος σαφῶς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος "ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει[a]" · ἴσμεν πρὸς τούτῳ τῇ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐνεργείᾳ, τὰς πονηράς τε καὶ ἀκαθάρτους δυνάμεις συντρίβοντα · ἀλλ᾽ οὐχ οὕτω φαμὲν αὐτὸν καθάπερ ἀμέλει καὶ τῶν ἁγίων ἕκαστον, ὡς ἀλλοτρίᾳ δυνάμει κεχρῆσθαι τῇ διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος · ἦν γὰρ καὶ ἔστιν αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα, καθάπερ ἀμέλει καὶ τοῦ Πατρός · καὶ τοῦτο ἡμῖν εὖ μάλα σαφηνιεῖ γεγραφὼς ὁ θεσπέσιος Παῦλος: "οἱ δὲ ἐν σαρκὶ ὄντες Θεῷ ἀρέσαι οὐ δύνανται, ὑμεῖς δὲ οὐκ ἐστὲ ἐν σαρκί, ἀλλ᾽ ἐν Πνεύματι, εἴπερ Πνεῦμα Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν · εἰ δέ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ"[b] · ἐκπορεύεται γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνήν[c], ἀλλ᾽ οὐκ ἀλλότριόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ, πάντα γὰρ ἔχει μετὰ τοῦ Πατρός[d].»

---

26. a. Jn 16,14 ‖ b. Ro 8,8-9 ‖ c. Cf. Jn 15, 26 ‖ d. Cyrille d'Alexandrie, *Apol. xii anath.*, ACO 1, 1, 6, p. 134, 17-135,4 ; cf. Jn 16, 15.

tence, et pour cela il caractérisait une telle opinion comme blasphématoire et impie. Mais le bienheureux Cyrille, qui se défend de cela, répond qu'il est partout calomnié par Théodoret et qu'il subit ce mal dans chaque chapitre. Alors comment n'est-il pas tout à fait évident que l'opinion de la théologie ancienne et une certaine notion commune des Pères manifestent que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils ?

Réponse de Cyrille à la IXe objection de Théodoret.

26. Mais allons aussi au reste de l'apologie que Cyrille fait particulièrement, mot à mot, pour répondre à la même accusation. Et pour des raisons de clarté nous allons de nouveau répéter le propos : Théodoret ignorait la façon dont Cyrille disait que l'Esprit est [Esprit] propre du Fils. Pour lui, dire que l'Esprit est propre du Fils avec le sens qu'il procède du Fils, c'est une parole blasphématoire et impie. Mais si quelqu'un le dit propre avec le sens de la connaturalité et de la consubstantialité, alors il le croit pieux. Et Cyrille qui enlève tout prétexte de soupçon répond :

Extrait de la réfutation de saint Cyrille à la neuvième objection de Théodoret :

«Je suis arrivé à rédiger (ce neuvième Chapitre), car la puissance des Chapitres se bat contre le bégaiement de Nestorius, c'est à dire les blasphèmes, même ceux qui n'ont été professés avec aucun soin. Car lorsqu'il parlait du Saint-Esprit, gratifiait le Christ d'une si grande gloire, le rendait terrible aux démons, le gratifiait de l'ascension aux cieux et racontait de telles sornettes en disant au sujet du Christ qu'il était comme un homme de même sorte que nous, alors l'anathème fut une obligation. Bien sûr, pas contre ceux qui disent que Jésus a été glorifié par le Saint-Esprit, c'est-à-dire que le Verbe de Dieu a été incarné, mais plutôt contre ceux qui sans réserve le disent s'être servi d'un pouvoir étranger à lui qui venait de l'Esprit. Car nous nous rappelons qu'il avait clairement dit au sujet du Saint-Esprit : "Il me glorifiera[a]". Nous savons que cela signifie l'opération du Saint-Esprit qui brise les puissances mauvaises et impures. Mais nous ne le disons pas de cette manière comme pour chacun des saints, comme s'il s'était servi d'un pouvoir étranger qui vient de l'Esprit. Car l'Esprit lui appartenait et lui appartient, comme certes il appartient aussi au Père. Et cela le divin Paul le rend assez clair, lorsqu'il écrit : "Sous l'empire de la chair on ne peut pas plaire à Dieu. Or vous, vous n'êtes pas sous l'empire de la chair, mais de l'Esprit, puisque l'Esprit de Dieu habite en vous. Si quelqu'un n'a pas l'Esprit du Christ, il ne lui appartient pas[b]" ; car l'Esprit Saint procède de Dieu le Père selon la parole du Sauveur[c], mais sans être étranger au Fils, car il a tout en commun avec le Père[d]».

27. Ταῦτα μὲν ὁ θεῖος Κύριλλος· εἴτε δὲ τοῖς παρὰ τοῦ μακαρίου Θεοδωρίτου ταῦτα συμβαίνουσιν, εἴτε μὴν τοὐναντίον, ἐντεῦθεν ἂν γένοιτο γνώριμον : Δύο τρόπους ἐκθέμενος Θεοδώριτος, καθ' οὓς ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα ἴδιον τοῦ Υἱοῦ, ἕνα μέν, εἰ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐστί, δεύτερον δέ, διὰ τὸν τῆς οἰκειότητος καὶ ὁμοουσιότητος λόγον, τὸν μὲν βλάσφημον καὶ δυσσεβῆ καλεῖ, τὸν ἐξ αἰτίας, τὸν δὲ ὡς εὐσεβῆ προσίεται. α Κύριλλος δὲ ταῦτα ἀναγινώσκων καὶ πρὸς Θεοδώριτον κατὰ σχολὴν γράφων, περὶ αὐτοῦ τούτου οὔτε ἀντεῖπε καίτοι μυρίας ἂν ἀφῆκε φωνὰς ὁ τὸ πολίχνιον καὶ τὸ μῆλον αὐτῷ προσφέρων τῆς ἔριδος. Εἴ γε τὴν αὐτοῦ καὶ τὴν τῶν ἀποστόλων πίστιν πολιορκουμένην ἑώρα, καὶ τὴν ἐκείνου ἐξήγησιν καὶ λίαν κατεδέξατο οὕτως ἴδιον εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκδεξάμενος ὡς οὐκ ἀλλότριον, τοῦ Νεστορίου καὶ μάλα ἀθλίως ἀλλότριον αὐτὸ τοῦ Κυρίου λέγοντος. Ὃ γὰρ Θεοδώριτος ἴδιον ὡς ὁμοφυὲς εἶπε καὶ ὡς εὐσεβὲς ἐδέξατο, τοῦτο Κύριλλος οὐκ ἀλλότριον εἶπεν ἑαυτὸν ἐξηγούμενος.

28. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν ἕτερον τρόπον ἀποῤῥίπτει μὲν Θεοδώριτος ὡς δυσσεβῆ καὶ βλάσφημον, καὶ τῷ Κυρίῳ πιστεύειν φησὶ β' λέγοντι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι[a]. Τοῦτο δὲ καὶ Κύριλλος ποιῶν φαίνεται, λέγων «ἐκπορεύεται γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνήν[b], ἀλλ' οὐκ ἀλλότριόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ[c]» · ἐν ἑνὶ κώλῳ, τὸν μέν, τῶν τρόπων ἐκβάλλων, καὶ τῷ Πατρὶ μόνῳ τοῦτον ἀνατιθεὶς ἀκολούθως Θεοδωρίτῳ, τὸν δέ, ἀντεισάγων, τὸν ἡγεμόνα τῆς συνόδου καὶ ἐν τούτῳ δεικνὺς καὶ ἑαυτῷ καὶ τῇ ἀληθείᾳ καὶ τῇ συνόδῳ τὴν συμφωνίαν διὰ πάντων τηρῶν. Εἰ γὰρ ὡς εὐσεβὲς ἐκεῖ μετὰ πάντων ἐνόμισε μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀκόλουθον ἂν εἴη, βλάσφημον ἡγεῖσθαι καὶ δυσσεβὲς τοὐναντίον · καὶ πρὸς τὴν κατάφασιν δυσχεραίνειν καὶ συκοφαντεῖσθαι λέγειν, ἄν τις περὶ αὐτοῦ τοιαῦτα νομίζῃ.

γ' **29.** Ἐπεὶ δὲ καὶ δευτέρας ἀπολογίας ἐδέησε τῷ θείῳ Κυρίλλῳ, περὶ ὧν αὐτὸν ἐν αἰτίας οἱ τῆς ἀνατολῆς ἐποιοῦντο, ὧν ἓν καὶ τὸ νυνὶ ζητούμενον, ἴδωμεν τί ποτε κἀκεῖ περὶ τῆς τοῦ θείου Πνεύματος ἐκπορεύσεως λέγει, πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν Θεοδωρίτου μέμψιν ἀποτεινόμενος. Φησὶ τοίνυν ἐν τῇ πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας ἐπι-

27. 12 ἀλλότριον *sl* P ‖ **28.** 3 *mg* β *om.* I ‖ 6 *mg* β *ad.* I ‖ 13 σεσυκοφαντῆσθαι V

27. C'était ce que pensait le divin Cyrille. Et si le bienheureux Théodoret est d'accord ou pas, sera connu par là : Théodoret avait exposé deux manières selon lesquelles l'Esprit peut être propre au Fils. La première, s'il vient du Fils. La deuxième, sous le rapport de la parenté et de la consubstantialité. La première, qui indique la provenance d'une cause, il l'appelle blasphématoire et impie. La deuxième, il l'admet comme pieuse[a]. Et Cyrille, qui l'a lu et réfuté systématiquement, n'avait pas à redire sur cela, même si le promoteur de la querelle l'a provoqué avec mille appels. En effet, il voyait sa propre foi, la foi apostolique, assiégée et il a tout à fait cédé à son explication en acceptant l'Esprit propre du Fils comme signifiant qu'il n'est pas étranger, alors que Nestorius disait avec beaucoup de méchanceté qu'il était étranger au Seigneur. Ce «propre» que Théodoret avait accepté comme signifiant «connaturel» et comme étant pieux, Cyrille l'interprétait comme signifiant «non étranger».

28. Mais certes Théodoret rejette l'autre manière comme étant impie et blasphématoire et il affirme qu'il croit au Seigneur qui dit que l'Esprit Saint procède du Père[a]. Il semble que Cyrille fait la même chose lorsqu'il dit que «l'Esprit Saint procède de Dieu le Père selon la parole du Sauveur[b] mais sans être étranger au Fils[c].» Dans un membre d'une période il rejette la première explication [du «propre»] qui l'a rattaché au Père seul, suivant Théodoret, alors que la deuxième explication [du «propre»] il l'a par contre introduite, en démontrant aussi sur ce point que le chef du concile conserve par tous les moyens l'accord avec lui-même, avec la vérité et avec le concile. Car s'il a cru dans cette circonstance-là avec tous, qu'il est pieux de ne pas professer que l'Esprit procède du Fils, il s'ensuit qu'il croit le contraire comme blasphématoire et impie. Et en ce qui concerne son affirmation, si quelqu'un pense à son sujet de telles choses, il est difficile même de prononcer des calomnies.

La lettre de Cyrille à Jean d'Antioche.

29. Puisque le divin Cyrille était obligé de faire une deuxième apologie au sujet de ce dont les évêques d'Orient l'accusaient - et parmi ces accusations figurait la question que nous cherchons maintenant - voyons ce qu'il dit là aussi à propos de la procession du divin Esprit lorsqu'il se réfère à l'objection même de Théodoret. Ainsi, il dit dans la lettre à Jean d'Antioche : «Nous ne supportons d'aucune façon que soit ébranlé le

---

27. a. cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 24. 9–12 || **28.** a. THÉODORET, *Impugn. xii capp* , ACO 1, 1, 6, p. 134, 9-15 || b. cf. Jn 15, 26 || c. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Apol. xii anath.*, ACO 1, 1, 6, p. 135, 2–3; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 26, 29-32.

στολῇ: «Κατ' οὐδένα δὲ τρόπον σαλεύεσθαι πρός τινων ἀνεχόμεθα τὴν ὁρισθεῖσαν πίστιν, ἤτοι τὸ τῆς πίστεως σύμβολον τὸ παρὰ τῶν ἁγίων ἡμῶν Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων κατὰ καιρούς · οὔτε μὴν ἐπιτρέπομεν ἑαυτοῖς ἢ ἑτέροις, ἢ λέξιν ἀμεῖψαι τῶν ἐγκειμένων ἐκεῖσε, ἢ μίαν γοῦν παραβῆναι συλλαβήν, μεμνημένοι τοῦ λέγοντος "μὴ μέταιρε ὅρια αἰώνια ἃ ἔθεντο οἱ Πατέρες σου[a]" · οὐ γὰρ ἦσαν αὐτοὶ οἱ λαλοῦντες, ἀλλ' *αὐτὸ τὸ* Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ὃ ἐκπορεύεται μὲν ἐξ αὐτοῦ, ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον[b].» Ἐνταῦθα ἀκριβῶς τὴν συμφωνίαν τῶν μακαρίων ἐκείνων ἴδοι τις ἄν. Ἐν μιᾷ γὰρ καὶ τῇ αὐτῇ ῥήσει, διαιρέσει χρησάμενος ὁ θεῖος Κύριλλος, τὸν μὲν τῆς αἰτίας τρόπον, φέρων δίδωσι τῷ Πατρί, ἀφαιρεῖται δὲ τοῦ Υἱοῦ, οὕτω κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην νοουμένου τοῦ λόγου - καὶ εἰ μὴ πρὸς τὴν μέμψιν Θεοδωρίτου ὁ λόγος ἑώρα, καὶ πολλῷ μᾶλλον, ὅτιπερ ἀφορμὴ τῶν λόγων τούτων ἐκείνη - τὸν δὲ τῆς οἰκειότητος ἢ συναφείας ἢ ὁμοουσιότητος ἢ ὅπως ἂν τις ἐθέλοι καλεῖν, τῷ Υἱῷ. Καὶ σαφηνίζων τὸ "οὐκ ἀλλότριον", τὸ "κατ' οὐσίαν" προστίθησι λέγων: «ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον[c].»

δ **30.** Εἰ δὲ τοῦ θείου Κυρίλλου λέγοντος τὸν Υἱὸν οἰκεῖον τῷ Πνεύματι, Θεοδώριτος πρὸς τὸν λόγον ἀπήντα λέγων: «εἰ μὲν οἰκεῖον τὸν Υἱὸν τῷ Πνεύματι λέγεις ὡς ὁμοφυὴν καὶ ὁμοούσιον καὶ ὡς ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα, συνομολογήσομεν καὶ ὡς εὐσεβῆ δεξόμεθα τὴν φωνὴν · εἰ δὲ ὡς ἐκ τοῦ Πνεύματος, ἢ διὰ τοῦ Πνεύματος τὴν ὕπαρξιν ἔχοντα, ὡς βλάσφημον τοῦτο καὶ δυσσεβὲς ἀποῤῥίψομεν · πιστεύομεν γὰρ τῇ γραφῇ λεγούσῃ ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν». Εἶτα τὴν ὑποψίαν λύειν ὁ θεῖος βουλόμενος Κύριλλος, οὕτως εἶπεν: «ὁ Υἱὸς γεννᾶται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριος τοῦ Πνεύματος κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον[a]» · οὐ κατὰ καιρὸν ἂν εἶπεν; Ἅμα καὶ τὴν ὑποψίαν λύων καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ δόγματος τὴν περὶ τοῦ Υἱοῦ συντηρῶν καὶ μάλιστα καὶ τῇ ἀληθείᾳ καὶ ἑαυτῷ καὶ Θεοδωρίτῳ καὶ τῇ κοινῇ χρήσει διὰ τούτων συμβαίνων. Τὰ ἴσα δὴ καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος διανοοῦ. Ἢ γὰρ καὶ ἐκεῖ ταῦτα λογίζεσθαι χρή, εἴπερ καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, ἢ μηδὲ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, εἴπερ μηδὲ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος.

ε **31.** Πρὸς Θεοῦ δέ, εἰπέ μοι ! Θεοδωρίτου περὶ ὧν ἡ πρόθεσις λέγοντος ἅτινα δὴ καὶ φησὶ κατὰ τοῦ θείου Κυρίλλου, Κυρίλλου δὲ πρὸς ἐκεῖνα κατὰ σχολὴν ἀπαντῶντος, οἰκουμενικοῦ δικαστηρίου προκαθημένου καὶ τῆς εὐσεβείας κινδυνευούσης, τί ποτε Λατίνοις περὶ τῶν Κυρίλλου λόγων δοκεῖ, πότερον τοῖς Θεοδωρίτου συμβαί-

29. 6 πρὸς . παρά ed || **30.** 3 ὁμοφυᾶ P

credo ou le symbole de foi qui a été défini par nos saints Pères réunis en leur temps à Nicée et nous ne permettons ni à nous-mêmes ni à d'autres ou de changer un mot de texte ou de transgresser une seule syllabe, nous souvenant de celui qui dit : "Ne déplace par les bornes de toujours, celles que tes pères ont posées[a]". Car ce n'était pas eux qui parlaient, mais l'Esprit du Dieu et Père qui procède de Dieu, mais qui n'est pas étranger au Fils sous le rapport de l'essence[b].» Ici justement on peut voir l'accord des ces bienheureux-là. Le divin Cyrille, dans une seule phrase, fait une distinction. D'une part, il attribue au Père le mode de la cause, alors qu'il l'enlève du Fils ; c'est ainsi que, de toute nécessité, il faut comprendre sa parole même si celle-ci ne visait pas l'objection de Théodoret, laquelle fut beaucoup plus que le prétexte de cette parole. D'autre part, il cède au Fils la relation de parenté ou de conjonction ou de consubstantialité, ou toute appellation que l'on voudra. Et il rend claire l'expression «non étranger» en ajoutant l'expression «selon l'essence» et en disant : «il n'est pas étranger au Fils sous le rapport de l'essence[c].»

30. Lorsque le divin Cyrille disait que le Fils est propre à l'Esprit, Théodoret répondait sur le propos disant : «avec la phrase que le Fils est propre à l'Esprit, si tu entends l'identité de la nature et la consubstantialité et le fait qu'il est né du Père, alors nous allons le confesser aussi et nous allons accepter la parole comme pieuse. Mais si tu entends qu'il tire son existence de l'Esprit ou par l'Esprit, nous le rejetterons comme blasphématoire et impie. Car nous croyons à l'Écriture qui dit que le Fils est [issu] du Père.» Ensuite, le divin Cyrille, voulant mettre fin au soupçon, a répondu ainsi : «le Fils est engendré du Père mais il n'est pas étranger à l'Esprit sous le rapport de l'essence[a].» N'est-ce pas le bon moment pour parler ainsi ? Il anéantissait le soupçon et en même temps il conservait la vérité du dogme sur le Fils et il était ainsi en accord parfait avec la vérité, avec lui-même, avec Théodoret et avec la conception commune. Alors, pense l'équivalent pour l'Esprit. Car ou il faut appliquer cela là aussi, puisque cela s'applique aussi au Fils, ou il ne s'applique pas au Fils, puisque cela ne s'applique pas à l'Esprit.

31. Au nom de Dieu, réponds-moi ! Théodoret, parlant du propos en question, s'est avancé contre le divin Cyrille. Et Cyrille lui a répondu systématiquement devant un tribunal œcuménique car la piété était en danger. Alors, les Latins, que pensent-ils des propos de Cyrille ? Lequel des deux : sont-ils nécessairement en accord avec Théodoret ou au

---

29. a. PROV. 22, 28 || b. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Io. Ant.*, ACO 1, 1, 4, p. 19, 20-26 || c. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Io. Ant.*, ACO 1, 1, 4, p. 19, 25-26 || **30.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Io. Ant.*, ACO 1, 1, 4, 19.

νουσιν ἐξ ἀνάγκης ἢ τοὐναντίον διαφωνοῦσιν ἢ ὅσον ἀπὸ τῶν λόγων οὐδέτερον ἐξ ἀνάγκης ἔστιν ἰδεῖν; Ἀλλ' εἰ μὲν οὐδέτερον, οὐκοῦν οὐδὲ πρὸς τὰ ἐκείνου ὁ τῶν λόγων Κυρίλλου σκοπὸς ἐξ ἀρχῆς · ἀλλὰ ψεῦδος τὸ τοιοῦτον σαφές. Εἰ δὲ διαφωνεῖν ἐξ ἀνάγκης ἐκείνῳ, βουλόμενος περὶ τοῦ Πνεύματος ταῦτα γε εἰρήκει, καὶ πῶς ἂν ἔχοι τοῦτο λόγον; Ἔξεστι γὰρ καὶ ἡμῖν καὶ πᾶσι τῷ ἴσῳ τύπῳ χρωμένοις ἐν τοῖς ὁμοίως ἔχουσιν, οὕτω τὴν διαφωνίαν δεικνύναι · ἀλλ' οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἂν κατεδέξαιντο ταῦτα ῥητόρων καὶ λογίων νόμοι καὶ ὅσοι φωνῆς ἑλλάδος οὐκ ἄγευστοι. Λείπεται δὴ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην νοεῖν ὅτι συμφωνοῦντος οἱ λόγοι Θεοδωρίτῳ, καὶ τὴν ὁμοίαν τάξιν ἐν ἄλλοις τοῦ λόγου σῴζοντος, ἔξεστι πᾶσι τὴν συμφωνίαν δεικνύναι τὴν ἑαυτῶν · ὃ δὴ καὶ ἡμῖν ἀνωτέρῳ τὸν Υἱὸν οἰκεῖον εἰποῦσι τοῦ Πνεύματος δέδεικται.

ς' **32.** Τὸ δὲ μέγιστον καὶ οἷς ἀντιλέγειν μανία λαμπρά, οὕτω Θεοδώριτος, ὡς δείξομεν μικρὸν ὕστερον, τὴν τοῦ Κυρίλλου ταύτην ἀπολογίαν ἐδέξατο, καὶ λόγοις πρὸς παρόντα, καὶ γράμμασι περὶ τούτων πολλάκις διαλεχθείς, ὡς μηδαμῶς οἰομένου Κυρίλλου τὸ Πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν ἔχειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο διαῤῥήδην ὁ μακάριος φησὶ Θεοδώριτος ἀλλὰ καὶ χάριτας ἐπὶ τούτοις ὁμολογεῖ Θεῷ καὶ τὴν τῆς ἐκκλησίας εἰρήνην ἐπὶ τῇ δόξῃ ταύτῃ ἑορτάζων δῆλος ἐστί · καὶ Κύριλλος πάλιν, πολλῶν τινων καὶ μεγάλων τῶν ἐγκωμίων τοὺς ἐκ τῆς ἀνατολῆς ἀξιοῖ, ὧν κεφάλαιον ὁ θεσπέσιος Θεοδώριτος.

λγ **33.** Ἔτι ταύτην δὴ τὴν ῥηθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ θείου Κυρίλλου πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας ἡ τετάρτη τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων οὕτως ἐδέξατο καὶ οὐκ ἄνευ θαύματος παρῆλθεν αὐτὴν ὡς καὶ τῷ ὅρῳ τῆς πίστεως αὐτήν τε προσγράψαι, καὶ πᾶν εἴ τι κάλλιστον αὐτῇ μαρτυρεῖν. Φησὶν γὰρ ἡ θεία σύνοδος αὕτη ἐν τῷ ὅρῳ τῆς ἑαυτῆς πίστεως μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ θείου συμβόλου: «ἤρκει μὲν εἰς ἐντελῆ τῆς εὐσεβείας ἐπίγνωσίν τε καὶ βεβαίωσιν τὸ σοφὸν τοῦτο καὶ σωτήριον τῆς θείας χάριτος σύμβολον · περί τε γὰρ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος ἐκδιδάσκει τὸ τέλειον[a].» Εἶτα καί τινων ὁ ὅρος μνησθεὶς ἐπάγει: «διὰ δὲ τοὺς τὸ τῆς οἰκονομίας παραφθείρειν ἐπιχειροῦντας μυστήριον, καὶ ψιλὸν ἄνθρωπον εἶναι τὸν ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου τεχθέντα Μαρίας ἀναιδῶς ληρωδοῦντας, τὰς τοῦ μακαρίου Κυρίλλου τοῦ τῆς Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίας γενομένου ποιμένος κανονικὰς ἐπιστολὰς πρός τε Νεστόριον καὶ τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἁρμοδίας οὔσας ἐδέξατο, εἰς ἔλεγχον μὲν τῆς Νεστορίου

31. *8* Κυρίλλου λόγων V

---

33. a. IVe Concile, *Symb.* COD 84.

contraire, sont-ils en désaccord ? ou les témoignages présents n'obligent-ils à rien des deux ? Mais si ce n'est rien des deux, alors le but des paroles de Cyrille, à l'origine, n'était pas Théodoret. Mais cela, c'est clairement un mensonge. Et s'ils sont nécessairement en désaccord avec lui - car il avait dit cela en visant l'Esprit - alors comment est-ce raisonnable ? Alors nous pourrons, nous aussi, utiliser la même formule pour des choses semblables afin de montrer ainsi le désaccord. Mais ce n'est pas possible. Les lois des orateurs et de ceux qui sont habiles à raisonner, ainsi que ceux qui ont une certaine expérience de la langue grecque, ne l'admettraient pas. Il reste que de toute nécessité il faut concevoir que le propos est en accord avec Théodoret et qu'il sauvegarde l'ordre semblable avec le reste de la parole et qu'il est possible à tous de montrer cet accord. Cette vérité, d'ailleurs, nous a été démontrée plus haut lorsqu'ils disaient le Fils propre de l'Esprit.

32. Et le plus important, là où contredire est une folie manifeste, comme nous allons le montrer un peu plus bas, c'est que Théodoret a accepté l'apologie de Cyrille par des paroles concernant le sujet en question et des lettres traitant plusieurs fois de cela qui témoignent que Cyrille ne croit en aucune manière que l'Esprit tire son existence du Fils. Et le bienheureux Théodoret non seulement l'affirme explicitement, mais aussi pour cela rend grâce à Dieu et pour cette opinion fête manifestement la paix de l'Église. Et Cyrille également juge digne de nombreux et grands éloges les évêques orientaux, et principalement, l'extraordinaire Théodoret.

33. En outre, la lettre mentionnée de saint Cyrille à Jean d'Antioche, le quatrième concile œcuménique l'a acceptée ainsi : il n'est pas passé à côté sans l'admirer, puisqu'il l'a ajoutée dans la définition de la foi et il témoigne de cette lettre le mieux possible. Ce divin concile témoigne dans sa définition après la lecture du divin Symbole : «Or, pour une connaissance complète et une confirmation de la religion, il eût suffi de ce sage et salutaire Symbole de la grâce divine : car il donne un enseignement parfait sur le Père, le Fils et le Saint-Esprit[a].» Dans la suite, après avoir rappelé certains événements, il avance : «D'autre part, à cause de ceux qui tentent de défigurer le mystère de l'Économie et qui, dans leur sottise impudente, disent que celui qu'a enfanté la sainte Vierge Marie n'est qu'un simple homme, le concile a reçu les lettres synodiques du bienheureux Cyrille, qui fut pasteur de l'Église d'Alexandrie, et à Nestorius et aux évêques d'Orient, comme très propres d'une part à réfuter les insanités de Nestorius et d'autre part à

φρενοβλαβείας, ἑρμηνείαν δὲ τῶν εὐσεβεῖ ζήλῳ τοῦ σωτηρίου συμβόλου ποθούντων τὴν ἔννοιαν[b].»

34. Εἰ δὲ ὁ μὲν θεῖος Κύριλλος ἐν τῇ πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας ἐπιστολῇ ἑαυτὸν ἀπολύων αἰτίας, φόβῳ τοῦ μὴ δόξαι λέγειν αὐτὸν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν τὰ προειρημένα φησίν, ἡ δὲ σύνοδος τὴν ἐπιστολὴν ταύτην τῷ ὅρῳ συντάττει τῆς πίστεως εἰς ἑρμηνείαν τῶν εὐσεβῆ ζήλῳ τοῦ σωτηρίου συμβόλου ποθούντων τὴν ἔννοιαν, Λατῖνοι δὲ καὶ τούτων κειμένων, ἐκ τοῦ Υἱοῦ φασὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, τίς αὐτοὺς ἐξαιρήσεται μηχανή, ἐξ ἐναντίας φερομένους τῷ τῆς πίστεως ὅρῳ, οὕτω παρὰ μεγάλης καὶ οἰκουμενικῆς ἐξενηνεγμένῳ συνόδου;

35. Εἰ δὲ καὶ δόξα τῶν τεσσάρων οἰκουμενικῶν ἐδείχθη συνόδων μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ κοινός τις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ λόγος κρατεῖ, ὡς τὰ ἐν ταῖς συνόδοις ἐκείναις παρὰ τῶν Πατέρων λεχθέντα, οὐκ ἐκείνων φωναὶ ἀλλὰ Πνεύματος ἁγίου χρησμοὶ ταῖς γλώσσαις τῶν Πατέρων χρωμένου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ περὶ Θεοδόσιον καὶ Σάβαν καὶ εἴ τις ἕτερος τῆς χορείας ἐκείνης, ἀνάθεμα λέγουσι κατὰ τῶν μὴ δεχομένων τὰς τέσσαρας οἰκουμενικὰς συνόδους ὡς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, τίς οὐ σχετλιάσει πρὸς τὴν ἀπόφασιν, τὸ φοβερὸν τοῦ πράγματος ἐννοῶν;

λδ' **36.** Ἔτι, ἐπανιτέον γάρ ἐστι πρὸς τὰ πρότερα, ἐπείπερ ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, στάσεως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀναφυείσης, ἀγνοίᾳ τῶν παρὰ Κυρίλλου λεχθέντων, ἔδει τὰς κατὰ τὴν Ἑῴαν ἐκκλησίας ταῖς ἁπανταχοῦ γῆς εἰς ταὐτὸ συνελθεῖν καὶ ὥσπερ εἷς Θεὸς οὕτω καὶ μίαν πίστιν κηρύττεσθαι πανταχοῦ γῆς. Τὴν μὲν εἰρήνην βραβεύει Θεός, βασιλέως ἀγαθοῦ παρουσίᾳ, Θεοδώριτος δὲ καὶ Κύριλλος οἱ μακάριοι, ἐπιστολὰς διαπέμποντες πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας, τό τε τῆς εἰρήνης διαγγέλλουσιν ἀγαθὸν πανηγυρίζοντες ἐπ' αὐτῇ, καί τινων ὁμολογηθέντων, ἑκάτερος ἑκατέρου τὴν πίστιν οἰκείαν ἐνόμισεν ἑαυτοῦ, σαφῶς ἑκάτερος δείκνυσι. Θεοδώριτος μὲν οὖν πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας ἐπιστέλλων, περὶ τῶν τῷ Κυρίλλῳ λεχθέντων, τοιάδε φησίν: «Ὁ πάντα σοφῶς πρυτανεύων Θεὸς καὶ τῆς ἡμετέρας προμηθούμενος ὁμονοίας καὶ τῆς τῶν λαῶν κηδόμενος σωτηρίας, συναθροισθῆναι ἡμᾶς κατὰ ταὐτὸν παρεσκεύασε καὶ συμφώνους ἀλλήλοις τὰς πάντων ἔδειξε γνώμας. Ἐν κοινῷ γὰρ ἀναγνόντες τὰ αἰγύπτια γράμματα καὶ ἐξετάσαντες αὐτῶν ἀκριβῶς τὴν διάνοιαν, εὕρομεν σύμφωνα τοῖς εἰρημένοις τὰ ἐκεῖθεν

---

b. *ibid.* COD 85

aider dans l'interprétation ceux qui par un zèle religieux aspirent à l'intelligence du Symbole salutaire[b].»

34. Si le divin Cyrille, dans la lettre à Jean d'Antioche, rejette de lui-même l'accusation, par crainte de donner l'impression qu'il professe que l'Esprit tire son existence du Fils, et dit ce qui a été mentionné plus haut, et si le concile rattache cette lettre à la Définition de foi pour ceux qui par un zèle religieux aspirent à l'intelligence du Symbole salutaire, et si les Latins après ces témoignages professent que l'Esprit Saint procède du Fils, alors quel moyen pourrait-il sauver ceux qui se portent contre la Définition de la foi, promulguée par un grand concile œcuménique ?

35. Et s'il a été montré que l'opinion des quatre conciles œcuméniques était que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils, et si l'opinion commune de l'Église est valable, c'est-à-dire si les paroles des Pères dans ces conciles n'étaient pas leur propre voix mais des déclarations certaines de l'Esprit Saint qui s'était servi des langues des Pères; si en outre l'entourage de Théodose et de Sabbas et tout autre membre de ce chœur-là portent anathème contre ceux qui n'acceptent pas les quatre conciles œcuméniques comme les quatre évangiles, alors, qui ne sera pas rempli d'indignation devant l'affirmation, en saisissant combien la chose est effrayante ?

Les textes après la Réconciliation.

36. En outre, revenons en arrière. Puisque, comme on l'a déjà dit, dans l'Église est née une dissension par ignorance de ce que Cyrille a dit, il fallait que les Églises d'Orient, répandues en tous les points de la terre se réunissent en un même endroit et, comme il existe un Dieu, déclarent aussi une foi, en tous les points de la terre. D'un côté Dieu décerne la paix par la présence d'un bon empereur, de l'autre côté les bienheureux Théodoret et Cyrille envoient des lettres au patriarche d'Antioche. Ils lui transmettent et célèbrent le bon message de la paix, et après une certaine confession, chacun a reconnu la foi de l'autre comme sa propre foi et ils le montrent clairement. Théodoret qui envoie sa lettre à Jean d'Antioche, en ce qui concerne ce que Cyrille a professé, s'exprime ainsi : «Dieu qui dirige tout avec sagesse, qui veille aux intérêts de notre concorde et prend soin du salut des peuples, a fait en sorte que nous fussions réconciliés et a manifesté que les opinions de tous sont en accord. Ayant lu en effet en commun les lettres égyptiennes et ayant examiné à fond leur sens, nous avons trouvé que ce qu'il a envoyé est en

ἀπεσταλμένα[a].» Εἶτα μετὰ βραχέα φησί: «Τὰ δὲ νῦν ἀπεσταλμένα τῇ εὐαγγελικῇ εὐγενείᾳ καλλύνεται · Θεὸς γὰρ τέλειος καὶ ἄνθρωπος τέλειος ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν αὐτοῖς ἀναγορεύεται[b].» Καὶ καταλέξας ἕκαστα, ἐπάγει καὶ *περὶ* τοῦ νυνὶ *προκειμένου* λέγων: «Καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον οὐκ ἐξ Υἱοῦ ἢ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ ὡς ὁμοούσιον ὀνομαζόμενον · *ταύτην* τὴν ὀρθότητα ἐν τοῖς γράμμασι θεασάμενοι, ὑμνήσαμεν τὸν τὰς ψελλιζούσας γλώσσας ἰατρεύσαντα καὶ τὸν *ἀπηχῆ* φθόγγον εἰς ἡδεῖαν ἁρμονίαν μεταρρυθμίζοντα[c].»

37. Ὅτι μὲν οὖν ἐπὶ τούτοις οἱ τῆς Ἑῴας ἐπίσκοποι τὸν μακάριον ἐδέξαντο Κύριλλον, ἐφ' οἷς ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, σαφὲς ἐκ τῶν εἰρημένων. Τίνα δὲ ἐκείνων φρονούντων ἀποδέχεται Κύριλλος, τὰ μὲν αὐτὸς ὁ θεῖος διέξεισι Κύριλλος πρὸς τὸν αὐτὸν Ἰωάννην γράφων · τὰ δ' αὐτοὶ περὶ ἑαυτῶν. Φησὶ γάρ: «Ἔχει δὲ οὕτως ἡ συγγραφὴ καὶ αὐταῖς λέξεσιν ἐντέθειται τῇδε ἡμῶν τῇ ἐπιστολῇ[a].» Καὶ μετὰ βραχέα πάλιν: «Ὁμολογοῦμεν τοιγαροῦν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, Θεὸν τέλειον καὶ ἄνθρωπον τέλειον, ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος, πρὸ αἰώνων μὲν ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα κατὰ τὴν θεότητα, καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα · δύο γὰρ φύσεων ἕνωσις γέγονε, διὸ ἕνα Χριστόν, ἕνα Υἱόν, ἕνα Κύριον ὁμολογοῦμεν, κατὰ ταύτην τῆς ἀσυγχύτου ἑνώσεως ἔννοιαν · ὁμολογοῦμεν τὴν ἁγίαν Παρθένον Θεοτόκον, διὰ τὸ τὸν Θεὸν Λόγον σαρκωθῆναι καὶ ἐνανθρωπῆσαι καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς συλλήψεως ἑνῶσαι ἑαυτῷ τὸν ἐξ αὐτῆς ληφθέντα ναόν · τὰς δὲ εὐαγγελικὰς καὶ ἀποστολικὰς φωνὰς ἴσμεν τοὺς θεολόγους ἄνδρας · τὰς μέν, κοινοποιοῦντας ὡς ἐφ' ἑνὸς προσώπου, τὰς δέ, διαιροῦντας ὡς ἐπὶ δύο φύσεων · καὶ τὰς μέν, θεοπρεπεῖς, κατὰ τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, τὰς δέ, ταπεινάς, κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα αὐτοῦ παραδιδόντας. Ταύταις ἡμῶν ἐντυχόντες ταῖς ἱεραῖς φωναῖς, οὕτω τε καὶ ἑαυτοὺς φρονοῦντας εὑρίσκοντες · "εἷς γὰρ Κύριος, μία πίστις, ἓν βάπτισμα[b]", ἐδοξάσαμεν τὸν τῶν ὅλων Σωτῆρα Θεόν, ἀλλήλοις συγχαίροντες, ὅτι ταῖς θεοπνεύστοις γραφαῖς καὶ τῇ παραδόσει τῶν ἁγίων Πατέρων συμβαίνουσαν ἔχουσι πίστιν, αἵ τε παρ' ἡμῖν καὶ παρ' ὑμῖν ἐκκλησίαι[c].»

---

36. a. THÉODORET, *Ad Io. Antioch.*, ACO 1, 1, 7, p. 163, 17-21 ‖ b. *ibid.* ACO 1, 1, 7, p.163, 27-28 ‖ c. *ibid.* ACO 1, 1, 7, p. 163, 32-164, 2 ‖ **37.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Io Ant.* ACO 1, 1, 4, p. 16, 25-26 ‖ b Eph 4, 5 ‖ c. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Io. Ant.* ACO 1, 1, 4, p. 17, 9-25

accord avec ce que nous avons dit[a].» Et un peu plus loin il dit : «Dans ces lettres en effet il est déclaré que Notre Seigneur Jésus-Christ est Dieu parfait et homme parfait, qu'il y a deux natures et qu'elles diffèrent[b].» Et après avoir examiné en détail chaque objection, il s'avance en parlant sur le sujet en question : «l'Esprit Saint ne tient pas son existence du Fils ou par le moyen du Fils, mais est issu du Père, tout en étant nommé propre au Fils en tant que consubstantiel. Ayant donc constaté cette rectitude dans la lettre de Cyrille[1], nous avons chanté Dieu qui guérit les langues embarrassées et qui transforme la voix discordante en harmonie agréable[c].»

37. Que les évêques d'Orient ont accepté l'enseignement du bienheureux Cyrille que l'Esprit Saint procède du Père et non du Fils, cela ressort clairement des considérations précédentes. Or ce que Cyrille admet de leur enseignement, tantôt Cyrille même le manifeste en écrivant au même Jean, tantôt eux-mêmes l'expliquent en parlant d'eux-mêmes. Car il dit : «L'écrit est comme suit et il est inséré en propres termes dans notre lettre[a].» Et un peu plus loin : ««Nous confessons donc que Notre Seigneur Jésus-Christ, Fils Monogène de Dieu, est Dieu parfait et homme parfait composé d'une âme raisonnable et d'un corps, avant les siècles engendré du Père selon la divinité, à cause de nous et pour notre salut, engendré de la Vierge Marie selon l'humanité. Il y a eu en effet union des deux natures : c'est pourquoi nous confessons un seul Christ, un seul Fils, un seul Seigneur, selon cette notion de l'union sans mélange. Nous confessons que la Sainte Vierge est Mère de Dieu parce que Dieu le Verbe a été incarné, qu'il est devenu homme et que, dès le moment de la conception, il s'est uni à lui-même le temple qu'il a pris de la Vierge. Quant aux expressions apostoliques et évangéliques, nous savons que les théologiens, soit les appliquent communément à tout le Christ comme concernant une seule personne, soit les divisent comme concernant les deux natures, et dans ce cas attribuent à la divinité du Christ celles qui conviennent à Dieu, et à son humanité celles qui marquent son abaissement. Quand nous avons lu ces saintes paroles et trouvant que nous pensions de même — car "il n'y a qu'un seul Seigneur, une seule foi, un seul baptême[b]"–, nous avons glorifié Dieu le Sauveur universel, nous félicitant mutuellement que les Églises de chez nous et de chez vous tiennent une foi qui s'accorde avec les Écritures inspirées et la tradition des saints Pères[c].»

---

1. Nil avait omis la phrase : «et ayant trouvé qu'elle est diamétralement opposée à ce qu'il avait écrit auparavant», qui se trouve dans le texte original de Théodoret, apparement parce qu'il ne l'approuvait pas.

38. Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς θεῖος Κύριλλος, μετὰ τὰς Διαλλαγάς:

Ἐκ τῆς πρὸς ἐπίσκοπον Οὐαλλεριανὸν ἐπιστολῆς:

«Οἱ γάρ τοι κατὰ τὴν Ἑῴαν πᾶσαν θεοσεβέστατοι ἐπίσκοποι, ἅμα τῷ κυρίῳ μου τῷ θεοσεβεστάτῳ ἐπισκόπῳ τῆς Ἀντιοχέων ἐκκλησίας Ἰωάννῃ, δι' ἐγγράφου καὶ σαφοῦς ὁμολογίας, φανερὸν ἅπασι κατέστησαν ὅτι τὰς μὲν Νεστορίου βεβήλους κενοφωνίας κατακρίνουσί τε καὶ ἀναθεματίζουσι μεθ' ἡμῶν, καὶ οὐδενὸς ἠξίωσαν αὐτὰς πώποτε λόγου ἀλλὰ τοῖς εὐαγγελικοῖς τε καὶ ἀποστολικοῖς ἕπονται δόγμασι καὶ τὴν τῶν Πατέρων ὁμολογίαν κατ' οὐδένα λυποῦσι τρόπον». Καὶ πάλιν ἐκ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς: «Ἂν τοίνυν καταψευδόμενοί τινες λέγωσι ἕτερά τινα παρὰ ταῦτα φρονεῖν αὐτούς, μὴ πιστευέσθωσαν, ἀλλ' ὡς ἀπατεῶνες καὶ ψεῦσται κατὰ τὸν τῶν αὐτῶν πατέρα διάβολον ἀποπεμπέσθωσαν, ἵνα μὴ ταράττωσι τοὺς θέλοντας ὀρθοποδεῖν[a].»

39. Ταῦτα μὲν ὁ θεῖος Κύριλλος τοῖς ἐκ τῆς ἀνατολῆς μαρτυρεῖ. Θεοδώριτος δὲ καὶ οἱ ἐκ τῆς ἀνατολῆς διαῤῥήδην λέγουσι ταῦτα: «Ἴδιον δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, εἰ μὲν ὡς ὁμοφυὲς καὶ ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον ἔφη, συνομολογήσωμεν καὶ ὡς εὐσεβῆ δεξώμεθα τὴν φωνήν · εἰ δὲ ὡς ἐξ Υἱοῦ ἢ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, ὡς βλάσφημον τοῦτο καὶ δυσσεβὲς ἀποῤῥίψωμεν[a].» Καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «Καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, οὐκ ἐξ Υἱοῦ ἢ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ ὡς ὁμοούσιον ὀνομαζόμενον[b].» Ἢ τοίνυν οὐκ ἔστι βέβηλος Νεστορίου κενοφωνία τὸ μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ τῶν ἀποστόλων παράδοσις, καὶ τὸ Λατίνων γένος ἁλίσκεται, ἤ, εἰ τοὐναντίον, σαφῶς τῆς ἀληθείας καταψεύδεται Κύριλλος, λέγων περὶ τῶν τῆς ἀνατολῆς ἐπισκόπων ὅτι τὰς Νεστορίου βεβήλους κενοφωνίας κατακρίνουσί τε καὶ ἀναθεματίζουσι μεθ' ἡμῶν · σαφῶς γὰρ ἐκεῖνοι, καὶ μετὰ τὰς διαλλαγάς, οὐκ οἴονται δεῖν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι · καὶ τὸ μέγιστον, καὶ τὴν εἰρήνην τὴν τῶν ἐκκλησιῶν ἑορτάζειν ἐπὶ τούτοις δοκοῦσι περιφανῶς, ἐφ' οἷς τὸν Κύριλλον ἔγνωσαν, μήτε ἐκ τοῦ Υἱοῦ μήτε μὴν διὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν λέγοντα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

40. Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ τὸ λέγειν τὸν θεῖον Κύριλλον ὅτι τὰς Νεστορίου βεβήλους κενοφωνίας οἱ ἐκ τῆς ἀνατολῆς οὐδενὸς ἠξίωσαν αὐτὰς οὐδεπώποτε λόγου, περὶ μὲν τῶν εἰς τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν καὶ σφόδρα ἀληθές · καὶ οὐδέποτ' ἂν ἴδοις αὐτοὺς βλάσφημον οὐδὲν οὐδαμοῦ προεμένους · περὶ δὲ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως ὅτι οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, εἴ γε καὶ τοῦτο πρὸς Νεστόριον ἀνοίσομεν, πῶς οὐ σφόδρα ἀναιδές, τοσαῦτα Θεοδωρίτου καὶ

38. 2 Οὐαλεριανόν P ‖ **40.** 2 οἱ ἐκ τῆς ἀνατολῆς *mg* V

38. Également le même divin Cyrille, après la Réconciliation :

Extrait de la lettre à l'évêque Valérien ·

«Les très pieux évêques de tout l'Orient, conjointement avec mon seigneur le très pieux évêque de l'Église d'Antioche Jean, ont fait savoir ouvertement à tous, par une confession écrite et claire, qu'ils condamnent les bavardages futiles et profanes de Nestorius, qu'ils les anathématisent avec nous et qu'ils n'en ont jamais tenu compte, mais qu'ils suivent les dogmes évangéliques et apostoliques et ne sont d'aucune façon les adversaires de la confession des Pères.» Et encore, de la même lettre : «Si donc certains disent en mentant que les évêques d'Orient sont dans d'autres sentiments que ceux-là, qu'on ne les croie pas, mais qu'ils soient chassés comme trompeurs et menteurs à l'instar de leur père le diable, pour qu'ils ne troublent pas ceux qui veulent marcher droit[a].»

39. C'était donc le témoignage du divin Cyrille aux Orientaux. D'autre part, Théodoret et les Orientaux disent expressément ceci : «L'Esprit est propre du Fils. Si Cyrille avec cette phrase exprime l'identité de nature et la procession à partir du Père, nous allons tomber d'accord et nous accepterons la parole comme pieuse. Mais s'il entend que l'Esprit a eu son existence à partir du Fils ou par le Fils, nous rejetterons cela comme blasphématoire et impie[a].» Et de nouveau le même : «Et l'Esprit Saint ne tient pas son existence du Fils ou par le moyen du Fils, mais est issu du Père, tout en étant nommé propre au Fils en tant que consubstantiel[b].» Alors le fait que l'Esprit ne procède pas du Fils, ou bien n'est pas une parole impure, vide de sens, de Nestorius, mais c'est une tradition des apôtres et par conséquent les Latins sont condamnés, ou bien au contraire Cyrille a menti manifestement contre la vérité, disant à propos des évêques orientaux qu'ils condamnent et rejettent avec nous l'anathème contre les paroles impies et vides de sens de Nestorius. Car il est clair qu'eux, après la réconciliation, ne croient pas qu'il faut confesser que l'Esprit procède du Fils. Et, plus important, il semble qu'ils fêtent manifestement la paix des Églises pour cet accord, puisqu'ils reconnaissent que Cyrille dit que l'Esprit Saint ne tire pas son existence ni du Fils, ni par le Fils.

40. En outre, le fait que le divin Cyrille disait que les Orientaux n'ont accordé aucune valeur aux paroles impures et vides de Nestorius, en ce qui concerne l'Économie du Sauveur, est fort vrai : tu ne les verrais jamais se permettre de concéder un dogme blasphématoire. Mais en ce qui concerne la procession du Saint-Esprit, qu'il ne provient pas du Fils,

---

38. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Valer.*, ACO I, 1, 3, p. 100, 19-25 ‖ **39.** a. THÉODORET, *Impugn. cap. XII contra Cyril.*, ACO I, 1, 6, p. 134, 9-12; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 24. 8-12 ‖ b. THÉODORET, *Ad Io. Antioch.*, ACO I, 1, 7, pp. 163, 32-164, 2; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 36, 21-26 ; 43, 12-14.

τῶν ἄλλων περὶ τούτου παῤῥησιασαμένων, καὶ πρὸ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ὁμονοίας καὶ μετὰ τὴν ὁμόνοιαν, οἰκουμενικῆς ἀκροωμένης συνόδου; Τὸ δὲ καὶ προσθεῖναι τὸν θεῖον Κύριλλον ὅτι οἱ ἐκ τῆς ἀνατολῆς κατακρίνουσι καὶ ἀναθεματίζουσι μεθ' ἡμῶν τὰ βέβηλα Νεστορίου δόγματα, οὐ σαφῶς ὁμολογοῦντος ἐστὶν ὡς οὐκ ἔστι Νεστορίου δόξα τὸ μὴ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ; Αὐτὸς γὰρ ἐδείχθη τοῖς ἐκ τῆς Ἑῴας καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ δόξῃ συμβαίνων, καὶ τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν μόνῳ τῷ Πατρὶ προσνέμων σαφῶς, πρότερον ἀκούσας ἐπὶ τούτῳ κακῶς, ὡς μὴ κατ' ἐκείνους φρονῶν.

λε΄ **41.** Ἔτι εἴ τις ἔροιτο Λατίνους· ὦ σοφώτατοι ! τῶν ἐκ τῆς ἀνατολῆς λεγόντων περιφανῶς βλάσφημον καὶ δυσσεβὲς εἶναι τὸ λέγειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, πότερον τοῖς ἀποστόλοις κατὰ τοῦτο συμφωνοῦντες διατελοῦσιν, ἢ Νεστορίου συμβαίνουσι, τί ἐροῦσιν; Εἰ μὲν δὴ τὸ δεύτερον, καὶ σφόδρα ἀντιβοήσει Κύριλλος · τοῖς γὰρ τῶν ἀποστόλων καὶ Πατέρων δόγμασιν, ἕπεσθαι αὐτοῖς μαρτυρεῖ, καὶ τὴν τῶν Πατέρων ὁμολογίαν κατ' οὐδένα τρόπον λυπεῖν, καὶ τοὺς τἀναντία κατ' ἐκείνων οἰομένους, ἀπατεῶνας καὶ ψεύστας ἀποκαλεῖ καὶ μετὰ τοῦ διαβόλου τῆς ἐκκλησίας ἐκείνους ἐκβάλλει[a] · εἰ δὲ τὸ πρῶτον, σαφὴς ἡ αἰσχύνη καὶ οὐδὲν δεῖ προστιθέναι.

42. Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα φασίν; [Ἔνστασις:] *Ἐν τῇ πρὸς Νεστόριον ἐπιστολῇ Κύριλλος, ᾗ συνῆπται καὶ τὰ κατὰ Νεστορίου κεφάλαια, τοιάδε ῥητῶς φησίν: «Εἰ γὰρ καὶ ἔστιν ἐν ὑποστάσει ἰδικῇ τὸ Πνεῦμα, καὶ δὴ νοεῖται καθ' ἑαυτὸ καθὸ Πνεῦμα ἐστὶ καὶ οὐχ Υἱός, ἀλλ' οὖν ἐστιν οὐκ ἀλλότριον αὐτοῦ · Πνεῦμα γὰρ ἀληθείας ὠνόμασται[a] καὶ ἔστι Χριστὸς ἡ ἀλήθεια[b] καὶ προχεῖται παρ' αὐτοῦ καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ Πατρός[c].» Τοῦτο δὲ σαφῶς ἐστι λέγοντος ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός. Ὅτι δὲ τοῦτο ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Νεστόριον γράφων εἴρηκε Κύριλλος, σεσιώπηκε μὲν ἡ σύνοδος ἐπὶ τοῦ κοινοῦ συνεδρίου, Νεστορίου διὰ ταῦτα καταψηφίσασθαι, σεσιώπηκε δὲ Κύριλλος πρὸς Θεοδώριτον περὶ τούτου γράφων κατὰ σχολὴν τὰ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταῦτα ἀρκοῦντα νομίσαντες · ἐδέξατο γὰρ ἡ σύνοδος ὡς ἑαυτῆς τὴν ἐπιστολήν. Ὅτι δὲ τὸ προχεῖσθαι ἀντὶ τοῦ ἐκπορεύεσθαι κεῖται, αὐτὸς ὁ Κύριλλος ἔδειξε λέγων ἐν τῇ τοῦ θείου συμβόλου ἐξηγήσει περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «Προχεῖται μὲν ἤγουν ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει διὰ τοῦ Υἱοῦ[d].»*

41. 1 *mg* λε΄ *om.* I, P

---

41. a. cf. Nil Cabasilas, *Discours* IV, 38, 6-14 ‖ **42.** a. Jn 16, 13 ‖ b. cf. Jn 14, 6 ‖ c. Cyrille d'Alexandrie, *Ad Nest. III*, ACO I, 1, 1, p. 39, 20-23 ‖ d. Cyrille d'Alexandrie, *In Symb.* ACO I, 1, 4, 60, 23-24.

si nous rapportons cela à Nestorius, alors comment n'est-ce pas fort impudent pour Théodoret et les autres qui ont parlé en toute liberté sur cela, et avant la concorde des Églises et après la concorde, l'auditeur étant un concile œcuménique ? Et lorsque le divin Cyrille ajoute que les orientaux condamnent et rejettent l'anathème avec nous contre les doctrines de Nestorius, alors n'est-ce pas un témoignage clair que le fait que l'Esprit ne procède pas du Fils n'est pas une opinion de Nestorius ? Il a été montré que, sur ce dogme, il était d'accord avec les Orientaux et qu'il attribuait clairement seulement au Père l'émission de l'Esprit, après avoir entendu sur cela de mauvaises paroles, qu'il ne croyait pas comme eux.

41. En outre, si quelqu'un disait aux Latins : ô, très sages, les Orientaux professent expressément que c'est blasphématoire et impie de dire que l'Esprit procède du Fils, alors, lequel des deux répondront-ils : qu'en cela ils sont d'accord avec les apôtres ou avec Nestorius ? Si c'est la deuxième réponse, Cyrille va répliquer à grands cris, car il témoigne qu'ils suivent les dogmes des apôtres et des Pères et ne sont en aucune façon les adversaires de la confession des Pères, et ceux qui croient le contraire d'eux, il les appelle trompeurs et menteurs et les rejette de l'Église avec le diable[a]. Mais s'ils choisissent la première réponse, la honte est claire et il ne faut rien ajouter.

Cyrille : L'Esprit s'épanche à partir du Fils comme à partir du Père.

42. [Objection:] Mais qu'est-ce qu'ils disent par rapport à cela ? *Dans la lettre de Cyrille à Nestorius, où les Chapitres contre Nestorius sont joints, il parle clairement ainsi : «Car même si l'Esprit est constitué dans une hypostase particulière et s'il est conçu à part en lui-même selon qu'il est Esprit et non Fils, néanmoins il n'est pas étranger au Fils. Il a été nommé en effet "Esprit de vérité[a]" et le Christ c'est la vérité[b] et l'Esprit s'épanche à partir de lui [le Fils] comme à partir du Père[c].» Cela signifie clairement que l'Esprit est issu du Fils, comme également issu du Père Cyrille l'a écrit dans la lettre à Nestorius. Le concile s'est tu devant l'assemblé commune, car Nestorius était condamné pour cela. Et Cyrille s'est tu lorsqu'il répondait systématiquement pour cela à Théodoret, puisqu'ils ont cru que le contenu de la lettre était suffisant car le concile a accepté la lettre comme si c'était la sienne. Et que le verbe " s'épancher " est mis à la place de " procéder ", Cyrille lui-même l'a montré lorsqu'il a dit dans l'explication du saint Symbole au sujet du Saint-Esprit que «d'une part il s'épanche, c'est-à-dire procède du Dieu et Père, et d'autre part il est procuré à la créature par le Fils[d].»*

α'. **43.** [Λύσις:] Πρῶτον μέν, σφόδρα ἀνελεύθερον, ἄνδρας ἑαυτοὺς οἰομένους εἶναι τινάς, οὕτω τῆς ἀληθείας περιφανῶς καταψεύδεσθαι, καὶ μετὰ τοσαύτας ἀποδείξεις τὸν θεῖον οἴεσθαι Κύριλλον ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίζειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ λέγειν πρὸς τὰ Θεοδωρίτου σιωπὴν αὐτὸν ἄγειν, καὶ ταῦτα τοσαῦτα εἰπόντα καὶ κρείττονα συκοφαντίας ἑαυτὸν δείξαντα ὡς μηκέτι μηδὲ Θεοδώριτον ἀντιλέγειν ἔχειν ἀλλ' ὁμολογῆσαι μὲν τὴν Κυρίλλου πρὸς τὰ ἑαυτοῦ συμφωνίαν, τὴν δ' αἰτίαν τῆς ὑποψίας, οὐκ ἐπὶ τὴν διάνοιαν, ἀλλ' ἐπὶ τὴν γλῶσσαν μεταθεῖναι Κυρίλλου, ὡς μὴ τοῖς νοήμασιν ἀρκοῦσαν τοῖς ἑαυτοῦ. Τοῦτο γάρ ἐστιν αἰνιττόμενος δι' ὧν γράφει τὴν συμφωνίαν καὶ λίαν κηρύττων περιφανῶς · φησὶ γὰρ ἐν τῇ ἐπιστολῇ: «τὴν ὀρθότητα ἐν τοῖς γράμμασι Κυρίλλου θεασάμενοι, ὑμνήσαμεν τὸν τὰς ψελλιζούσας γλώσσας ἰατρεύσαντα, καὶ τὸν ἀπηχῆ φθόγγον εἰς ἡδεῖαν ἁρμονίαν μεταρρυθμίζοντα[a].»

β'. **44.** Ἔπειτα, τὸ ταῦτα προφέρειν, ἀγνοοῦντός ἐστι τόν τε τῆς ἐπιστολῆς σκοπὸν καὶ τὰ ἐν ἐκείνῃ κεφάλαια καὶ πόσα τὸν ἀριθμὸν καὶ ποῖα τὴν δύναμιν καὶ πρὸς τί τῷ Νεστορίῳ λεγομένων ἕκαστον φέρεται καὶ τίνι τῶν ἀναθεματισμῶν τῶν κατ' ἐκείνου ἕκαστον τῶν κεφαλαίων συμβαίνει. Δεῖ γὰρ τὸν εἰς ἀνάπτυξιν τῶν τοιούτων μέλλοντα ἔρχεσθαι, πάντα οὐ παρέργως ζητῆσαι, αὐτοῦ τοῦ θείου μεμνημένον Κυρίλλου λέγοντος ἐν τοῖς θησαυροῖς: «Δεῖ τὸν εἰς ἔρευναν τῶν θείων ἐκβαίνοντα γραφῶν τὸν καιρὸν ἐπιτηρεῖν καθ' ὃν λέγεται τὸ δηλούμενον, καὶ πρόσωπον παρ' οὗ ἢ δι' οὗ ἢ περὶ οὗ λέγεται · οὕτω γὰρ ἂν ἀπλανὴς ἡ διάνοια φυλαχθείη τοῖς ὀρθῶς ἐθέλουσι νοεῖν[a].» Εἰ δὲ μὴ πρὸς τὰ ἀπηριθμημένα φήσουσιν ἑαυτοὺς ἀρκεῖν, τὴν γοῦν ἐπιστολὴν ἐκείνην ἔδει μὴ ἀγνοεῖν, τούς γε ὑπὲρ ἑαυτῶν ταύτην προβαλλομένους · οὐ γάρ ἐστιν αὕτη ἧς ἀναγνωσθείσης ἐπὶ τοῦ κοινοῦ συνεδρίου, κατὰ ταύτην ἡ σύνοδος εἶπε πιστεύειν · ἐκείνη μὲν γὰρ δευτέρα πρὸς Νεστόριον, αὕτη δὲ πρὸς τὸν αὐτὸν τρίτη, περὶ ἧς τοσοῦτον μόνον οἱ ἐν τῇ συνόδῳ Πατέρες εἶπον, ὡς δίκαιον εἶναι τοῖς ὑπομνήμασι καὶ αὐτὴν συντετάχθαι · ὃ δὴ καὶ περὶ τῆς ἐπιστολῆς Κελεστίνου καὶ Καπραιόλου καὶ πολλῶν ἑτέρων δέον ἐνόμισαν.

γ' **45.** Τὸ δὲ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ὅτι οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, σιωπῆσαι μὲν τοὺς Πατέρας οὐχ ὑγιὲς ἡγουμένους τὸ δόγμα, παραπέμψαι δὲ τοὺς διαποροῦντας ἐκεῖ, διὰ τὸ λέγειν ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ τὸν Κύριλλον προχεῖσθαι τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός[a], τοῦτο δὲ μῦθος ἄντικρυς καὶ τῆς

44. 7 μεμνημένου P || **45.** 1 *mg* δ' *ad.* P *del.* I

43. [Solution:] D'abord, il est assez mesquin pour ceux qui s'imaginent être des héros, alors qu'ils mentent manifestement contre la vérité et après tant de preuves, de croire que le divin Cyrille pensait que l'Esprit Saint était issu du Fils et de dire qu'il se taisait à propos des thèses de Théodoret. Et cela, après avoir parlé tellement et après avoir montré qu'il était plus fort que les calomnies, si bien que même Théodoret n'avait plus rien à redire mais a confessé son accord avec Cyrille. Mais en ce qui concerne la cause du soupçon elle est placée non dans l'esprit mais dans la langue de Cyrille, comme si le sens de ses pensées n'était pas suffisant. Car c'est ce qu'il laisse entendre lorsqu'il décrit la concorde et déclare assez manifestement : «ayant constaté la rectitude [de la foi] dans la lettre de Cyrille, nous avons chanté Dieu qui guérit les langues embarrassées et qui transforme la voix discordante en harmonie agréable[a].»

44. En outre, professer cela c'est ignorer le propos de la lettre et les chapitres qui en existent, et quel nombre il y en a et quelle force ils ont et quel point vise Nestorius, et à quel anathème prononcé contre lui se rapporte chaque Chapitre. Il faut que celui qui est sur le point de développer de telles choses, ne cherche pas tout d'une manière accessoire. Rappelons que le divin Cyrille lui-même dit dans les Trésors : «Celui qui avance à la recherche des divines écritures doit observer le temps auquel l'événement se réfère, la personne de la part de laquelle, par l'intermédiaire de laquelle ou au sujet de laquelle cela est dit. De cette manière l'esprit restera sans faute pour ceux qui veulent raisonner avec rectitude[a].» Mais s'ils disent qu'ils ne sont pas contentés de ce qui a été exposé, alors ceux qui font usage de cette lettre en faveur de leurs positions, ils devraient ne pas l'ignorer. Car cette lettre n'est pas celle qui après avoir être lue devant l'assemblé commune, a été indiquée par le concile comme mesure de la foi. Celle-là était la deuxième lettre à Nestorius, alors que celle-ci est la troisième. Pour cette dernière lettre les Pères du concile ont pensé qu'il était juste de la déposer parmi les registres du concile, comme d'ailleurs ils l'ont jugé nécessaire aussi pour la lettre de Célestin et de Capréole et pour beaucoup d'autres.

45. Par contre, sur la procession de l'Esprit, sur le fait qu'il n'est pas issu du Fils, d'un côté les Pères se sont tus puisqu'ils ne croyaient pas que la doctrine était saine, de l'autre les Latins renvoient les incrédules à cette lettre-là, parce que Cyrille dit que l'Esprit s'épanche du Fils de la même manière que du Père[a]. Cela est entièrement une fable et une ima-

---

43. a. THÉODORET, *Ad Io. Antioch.*, ACO 1, 1, 7, p. 164, 2-5; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 36. 21-26; 39. 7-9 || **44.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Thes.* XX, PG 75, 337B || **45.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Nest. III*, ACO 1, 1, 1, p. 39, 22-23.

Λατίνων διανοίας σαφὲς ἀνάπλασμα. Οὔτε γὰρ οὐδαμοῦ τὰ τοιαῦτα εὕρηται καὶ πολὺ μετὰ τοῦ ψεύδους καὶ τὸ ἀδύνατον. Οὐ γὰρ πρότερον ἡ σύνοδος τὴν ἐπιστολὴν ἐδοκίμασε ταύτην, περὶ ἧς τὰ τοιαῦτα ἀξιοῦσιν. Εἶτα περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως ὅτι οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ψῆφον δίδωσιν ἵν᾽ ἐξῇ τὰ τοιαῦτα πλάττειν καὶ ὁπωσοῦν ἀλλὰ τοὐναντίον μετὰ τὸ ψηφίσασθαι περὶ τοῦ συμβόλου τὰ δοκοῦντα καὶ κανόνα τὰ τοιαῦτα τῇ ἐκκλησίᾳ προθεῖναι, οὕτω χρόνου παραῤῥυέντος καὶ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἀνέγνωσαν, ὥστε τὸ τὰ προειρημένα ἀξιοῦν ἴσον ἐστὶ τὰ ἀδύνατα ἀξιοῦν. Οὐ γὰρ ἂν εἰς τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην περὶ τῶν ἠπορημένων παρέπεμψεν, ἣν οὐδὲ τὴν ἀρχὴν οὐδέπω ἔτυχεν ἀναγνοῦσα. Καὶ ὅτι ταῦτα ἀληθῆ, δῆλον ἐκ τῶν πεπραγμένων τῇ θείᾳ ταύτῃ συνόδῳ.

46. Οὐ μὴν οὐδὲ δόξα Κυρίλλου ὡς δέδεικται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι οὔτε μὴν ἀντὶ τοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ προχεῖσθαι πᾶσα ἀνάγκη νοεῖν. Καὶ τί λέγω μὴ ἀναγκαῖον εἶναι; Πᾶσα μὲν οὖν ἀνάγκη μὴ οὕτως ἐνταῦθα αὐτὸ νοεῖν ! Ἔχει γὰρ οὕτως · ἡ μὲν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης πρόθεσις, γνώμη τίς ἐστι πρὸς Νεστόριον τἀναντία τῶν ἐκείνῳ δοκούντων εἰσηγουμένη, ὥστε τὰ μὲν δέξασθαι, ἀποστολικὰς ὄντα φωνάς, τὰ δὲ φυγεῖν, οὐχ ὑγιῶς ἔχοντα. Κεφαλαίοις δὲ διαιρουμένη δύο καὶ δέκα τὸν ἀριθμόν, τὸ κεφάλαιον τοῦτο τῆς ἐπιστολῆς ἑνδέκατον ὄν, ὃ νυνὶ Λατῖνοι σεσυληκότες ἐκεῖθεν ἐπισείουσιν ἡμῖν, ἀντίκειται τῷ ἐνάτῳ τῶν ἀναθεματισμῶν, ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον ἑκάστῳ τῶν ἀναθεματισμῶν. Νεστορίου γὰρ λέγοντος περὶ τοῦ Χριστοῦ ὅτι τε ψιλὸς ἦν ἄνθρωπος καὶ ὅτι τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματος ὡς ἀλλοτρίᾳ πρὸς τὰ σημεῖα χρώμενος ἦν καὶ ὅτι Πνεύματος καὶ αὐτὸς μετεῖχεν ὥσπερ καὶ τῶν ἁγίων ἕκαστος, τούτοις ἀντιπαρεξάγων ὁ θεῖος Κύριλλος τὰ τῆς ἀληθείας δόγματα, φησίν: οὐκ ἔστιν ἀλλότριον αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον[a], κατ᾽ οὐσίαν δηλονότι. Τοῦτο γὰρ αὐτὸς προστίθησιν ἑαυτὸν ἐξηγούμενος ἐν τῇ πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας ἐπιστολῇ, περὶ αὐτοῦ τούτου γράφων κἀκεῖ · εἶτα ἡ αἰτία, ἐκ τῆς γραφῆς ὁρμωμένη, «"Πνεῦμα γὰρ ἀληθείας" ὠνόμασται, "ἀλήθεια δὲ ὁ Χριστός".» Τοσοῦτον δὲ πόῤῥω τοῦ μετέχειν ἐστὶ Πνεύματος, ὥσπερ τῶν ἁγίων ἕκαστος, ὥστε καὶ «προχεῖται παρ᾽ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα καθάπερ ἀμέλει καὶ παρὰ τοῦ Πατρός[a]» · τοῖς ἁγίοις δηλαδή, τὰς δωρεὰς τοῦ ἁγίου Πνεύματος αἰνιττόμενος.

δ **47.** Οὐ μὴν ἀλλ᾽ ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ περιείληπται καὶ ἡ κατὰ Νεστορίου ἀποκήρυξις ὡς εἴρηται ἐν κεφαλαίοις δυοκαίδεκα, ἃ πᾶσαν στηλιτεύει τὴν ἐκείνου κακόνοιαν, ὡς ἡ ἕκτη φησὶ σύνοδος,

46. 1 *mg* ε´ *ad.* P *del.* 1 ‖ 8 δύο καὶ δέκα : δεκαδύο V ‖ 9 *post* ἐπιστολῆς *ad sl* ἐνδέδεικται P_1

gination évidente de la pensée des Latins. Car nulle part on ne trouve de telles choses ; cela s'accompagne de beaucoup de mensonges, et c'est impossible. Car le concile auparavant n'avait pas mis à l'épreuve cette lettre dont ils prétendent de telles choses. Ensuite, en ce qui concerne la procession de l'Esprit, il ne concédait pas qu'il est issu du Fils pour qu'il soit possible de façonner de telles choses et avec raison, mais le contraire. Après la rectification du Symbole et la canonisation de la part de l'Église, le temps a passé et ils ont lu cette lettre. Alors, s'ils prétendent ce qui a été dit plus haut, c'est la même chose que s'ils prétendaient des choses impossibles. Car le concile, pour les questions en doute, n'avait pas renvoyé à cette lettre qu'il n'avait jamais lue, même pas le début. Et que cela est vrai, c'est manifeste par les actes de ce saint concile.

46. Et non seulement ce n'est pas l'opinion de Cyrille que l'Esprit procède du Fils - comme on l'a montré -, mais il ne faut pas de toute nécessité comprendre le verbe «s'épancher» au sens de «procéder». Et pourquoi dis-je que ce n'est pas nécessaire ? De toute nécessité, ici il ne faut pas le comprendre ainsi ! Voilà pourquoi : l'intention de cette lettre, c'est un jugement proposé à Nestorius contre ses propres doctrines. Par conséquent, il faut accepter ce qui est une doctrine apostolique, tandis qu'il faut fuir ce qui n'est pas sain. La lettre est divisée en douze chapitres et le chapitre en question est le onzième. Ce chapitre, que les Latins ont maintenant détaché de son contexte et soulèvent contre nous, s'oppose au neuvième anathème, de même que les autres chapitres s'opposent aux autres anathèmes. Car Nestorius disait par rapport au Christ qu'il était un simple homme et qu'il se servait de la puissance de l'Esprit comme étrangère pour faire les miracles et que Lui aussi participa à l'Esprit comme d'ailleurs chacun des saints. Contre cela, saint Cyrille exprime les dogmes de vérité. Il dit que «l'Esprit Saint ne lui est pas étranger[a]», c'est-à-dire selon l'essence. Car il ajoute cela lorsqu'il l'explique lui-même dans la lettre à Jean d'Antioche, puisqu'il écrit là aussi au sujet de la même chose. Et la cause se trouve dans l'Écriture, «car il a été appelé " Esprit de vérité ", et " vérité c'est le Christ"[b].» Il est tellement loin de participer à l'Esprit comme c'est le cas pour chacun des saints, que «l'Esprit s'épanche de Sa part aussi bien qu'à partir du Père» ; il veut dire qu'Il est épanché sur les saints, car il fait une allusion aux dons du Saint-Esprit.

47. De plus cette lettre comporte le rejet de Nestorius, comme on l'a dit dans douze chapitres, qui réfutent toute sa malveillance, selon ce que

---

46. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *Ad Nest. III*, ACO I, 1, 1, p. 39, 22-23 || b. *ibid.*

ὧν οὐδὲν ἐκεῖ οὔτε περὶ τῆς *τοῦ Πνεύματος προβολῆς οὔτε μὴν περὶ* θεολογίας ἁπλῶς, *πάντα δὲ περὶ τὴν οἰκονομίαν.*

ε' **48.** Ἔπειτα *αἰνίγματι* παραπλήσιον τὸ λεγόμενον, εἰ Νεστορίῳ Κύριλλος ἐπιστέλλων, ἐλέγχει μὲν ἐκεῖνον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν οἷς τῶν ἑαυτοῦ συγγραμμάτων οὐ τοῦτο φησί. Ποῦ γὰρ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς Νεστορίου τοῦτο, πρὸς ἃς ἀντεπιστέλλει Κύριλλος; Ὅτε δὲ διαῤῥήδην ἐπὶ τῆς συνόδου ἀναγινώσκεται ὅτι οὐκ ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἢ βλάσφημον καὶ ἀσεβὲς εἴ τις οἴοιτο ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, ὅ φησι Θεοδώριτος πρὸς Κύριλλον γράφων, τότε σιωπᾷ μὲν Κύριλλος μετὰ τῆς συνόδου, σιωπᾷ δὲ πάλιν ἰδίως περὶ τούτου κατὰ σχολὴν γράφων Κύριλλος. *Καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ συμβαίνει* τοῖς παρὰ Θεοδωρίτου λεγομένοις ἐκεῖ καὶ *σεσυκοφαντῆσθαι λέγει* εἴ τις περὶ αὐτοῦ τἀναντία λογίζοιτο. *Καὶ τέλος μαρτυρεῖ τοῖς κατὰ* τὴν Ἑῴαν ἐπισκόποις, *ὧν κεφάλαιον* Θεοδώριτος, ὡς συμβαίνουσα ἔχουσι τὴν πίστιν, τῇ τε θείᾳ γραφῇ καὶ τῇ παραδόσει τῶν ἀποστόλων, καὶ ὡς οὐδενὸς πώποτε λόγου ἠξίωσαν τὰ βέβηλα Νεστορίου δόγματα.

ς **49.** Θαῦμα δ᾽ ἂν εἴη ! Τί δή ποτε, περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίας, μυρία μὲν πρότερον εἰπόντος Κυρίλλου, τοσαῦτα δὲ Κελεστίνου, οὐκ ἤρκεσαν ταῦτα τῇ θείᾳ συνόδῳ, ἀλλὰ πάλιν κατὰ Νεστορίου πλείοσιν ἢ πρότερον ἐχρήσαντο ἀποδείξεσι καὶ μαρτυρίαις, τὰ λεγόμενα πιστὰ δείξαντες, περὶ δὲ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως τὸ βραχὺ καὶ διὰ τοῦτο μὴ σφόδρα σαφὲς ῥῆμα τοῦ θείου Κυρίλλου, μήτ᾽ ἐλέγχου, μήτ᾽ ἀποδείξεως μηδεμιᾶς ἐν τούτῳ κειμένης, πρὸς οὕτω φανερὰν βλασφημίαν ἤρκεσεν !

ζ' **50.** Οὐ μήν, ἀλλ᾽ ἐπειδήπερ ἡ ῥῆσις αὕτη πρὸς τὸν ἔνατον τῶν ἀναθεματισμῶν βλέπει, ὑπὲρ οὗ Κύριλλος ἀπολογούμενος Θεοδωρίτῳ συμβαίνει βλάσφημον ἀξιοῦντι ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, πῶς, ὅπερ ὡς βλάσφημον καὶ ἀσεβὲς ἐδέξατο ἑρμηνεύων αὐτὸς τὸν ἑαυτοῦ λόγον διὰ πολλῶν, τοῦτον οἴεσθαι δίκαιον ἐν τοῖς βραχέσι ῥήμασιν ὡς ὑγιὲς ἀποδέχεσθαι; Δέον τοὐναντίον, ἀπὸ τῶν σαφεστέρων τὰ ἀσαφῆ κανονίζεσθαι.

η' **51.** Εἰ δὲ καὶ Θεοδώριτος μετὰ τὰς ἀπολογίας ὡς δέδεικται, καὶ λίαν περιφανῶς Κυρίλλῳ συμμαρτυρεῖ μὴ νομίζειν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν ἐξ Υἱοῦ, οὐκ ᾔδει σαφῆς αἰσχύνῃ καὶ πρὸς Θεοδώριτον ἀντιλέγειν, ᾧ τοσαῦτα περὶ τούτου διείλεκται Κύριλλος, ὡς κινδυ-

49. 1 *mg* η' *ad.* P *del.* 1 || **50.** 1 *mg* θ' *ad.* V, P *del.* 1 1 || **51.** 1 *mg* ι' *ad.* P *del.* 1

le sixième concile dit. Et dans ces chapitres il n'y a rien sur l'émission du Saint-Esprit, et simplement rien non plus qui concerne la théologie, mais tout se rapporte à l'économie.

48. Ensuite, si Cyrille écrit à Nestorius et réfute quelque affirmation sur la procession du Saint-Esprit, alors que dans ses propres écrits Nestorius ne dit pas cela, le propos est très proche d'une énigme. Car ce à quoi Cyrille répond, où cela se trouve-t-il dans les lettres de Nestorius ? Mais lorsqu'ils ont lu, d'une manière manifeste au cours du synode, que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils ou qu'il est blasphématoire et impie de croire que l'Esprit procède du Fils — ce que Théodoret écrit à Cyrille — alors dans cette circonstance, Cyrille avec le synode se tait, et surtout Cyrille se tait de nouveau lorsqu'il répond systématiquement à cela. Et pas seulement cela, mais il dit que si quelqu'un pense de lui qu'il croit autre chose que Théodoret dans ce cas, il est victime des calomnies. Et enfin il témoigne aux évêques de l'Orient, en tête desquels était Théodoret, qu'ils ont une foi compatible avec la divine Écriture et avec la tradition apostolique et que pour aucune raison ils n'ont jamais soutenu les doctrines impies de Nestorius.

49. Et cela serait étonnant ! Quoi enfin ? En ce qui concerne l'Économie du Sauveur, Cyrille avait parlé auparavant des milliers de fois ainsi que Célestin, et ce n'était pas suffisant pour le divin concile et ils ont de nouveau argumenté contre Nestorius avec des preuves et des témoignages plus nombreux qu'auparavant et ils ont montré que leur propos était fiable. Mais d'autre part, en ce qui concerne la procession de l'Esprit, la sentence courte et pour cette raison pas très claire, du divin Cyrille, sans avoir aucune preuve pour cela, serait suffisante pour un blasphème si évident !

50. De plus, puisque ce passage se rapporte au neuvième anathématisme, à propos duquel Cyrille se défend contre Théodoret, il se trouve que Cyrille prétend qu'il est blasphématoire de professer que l'Esprit procède du Fils ; alors comment ce qu'il a considéré comme blasphématoire et impie, lorsqu'il interprétait son propre propos avec beaucoup de détails, le croirait-il juste et l'accepterait-il comme sain dans des expressions courtes ? Il convient de faire le contraire : préciser ce qui n'est pas clair à l'aide de ce qui est plus clair.

51. Et puisque Théodoret, comme on l'a montré, après les apologies, témoigne assez manifestement avec Cyrille qu'il ne croit pas que l'Esprit tire son existence du Fils ; alors ne serait-ce pas déjà clairement une honte pour Cyrille de contredire Théodoret avec lequel il avait tellement

νεύειν διὰ ταῦτα διασπασθῆναι τὴν οἰκουμένην, εἰ μὴ φθάσας αὐτὸς τὰς καλὰς ἐκείνας ἀπολογίας συνέθηκεν;

θ' **52.** Αὐτὸ δὲ τὸ λέγειν ὡς ὁ θεῖος Κύριλλος, τὸ *προχεῖται* ἀντὶ τοῦ *ἐκπορεύεσθαι* ἐδέξατο, τὸ θεῖον ἐξηγούμενος σύμβολον, λέγων «προχεῖται μέν, ἤγουν ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει δι' Υἱοῦ[a]», δείκνυσι σαφῶς ὡς τὸ *προχεῖσθαι* οὐκ ἐπὶ τοῦ *ἐκπορεύεσθαι* μόνον κεῖται ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἄλλου τινός · τοῦτο δ' ἂν εἴη τὸ *χορηγεῖσθαι*. Ἢ τίνος χάριν εἰπὼν τὸ *προχεῖσθαι*, τὸ *ἐκπορεύεσθαι* εἰς ἑρμηνείαν προσέθηκεν, εἰ πανταχοῦ τὸ *προχεῖσθαι*, τὸ *ἐκπορεύεσθαι* δηλοῦν ἦν;

53. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, διὰ τοῦ Ἰωὴλ φασὶν ὁ Θεός: «*ἐκχεῶ* ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα[a]» · καὶ ὁ θεῖος Παῦλος πρὸς Τίτον: «ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος ἁγίου, οὗ *ἐξέχεεν* ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν[b].» Καὶ οὐδήπου ἀντὶ τοῦ *ἐκπορεύεσθαι* κεῖσθαι τὰ τοιαῦτα φαίη τις ἄν, ἕως ἂν εὐσεβεῖν ἐθέλῃ.

ι'. **54.** Ἔτι αὐτὸ τὸ διαιρετικῶς διὰ τῶν συνδέσμων τὸν λόγον προαγαγεῖν τὸν θεῖον Κύριλλον καὶ εἰπεῖν περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὅτι «προχεῖται μέν, ἤγουν ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει δι' Υἱοῦ[a]», οὐ σαφῶς φρονοῦντος ἐστίν, ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου τὴν ὕπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα; Κοινῆς γὰρ οὔσης τῆς τοῦ Πνεύματος χορηγίας Πατρὶ καὶ Υἱῷ, εἰ κοινὸν καὶ ἡ ἐκπόρευσις ἦν, μάτην ὁ μερισμὸς καὶ ἡ τοῦ *προχεῖσθαι* ἐξήγησις, καὶ παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν ἡ τῶν λεγομένων ἐξαγγελία. Διαφέροντα γάρ τινα δυσὶ προσώποις ὡσαύτως ἀνήκοντα, τοῖς συνδέσμοις ταῦτα μερίσαι, καὶ τὸ μέν, ἀναθεῖναι τῷ ἑνί, τῷ ἑτέρῳ δέ, τὸ ἕτερον, ἡ τῶν Ἑλλήνων οὐκ οἶδε γλῶττα. Πέτρου γὰρ καὶ Παύλου ἑκατέρου καὶ ἀποστόλου καὶ μάρτυρος ὄντος, εἰ περὶ αὐτῶν τις τοὺς λόγους ποιούμενος, οὕτω λέγοι "Πέτρος μὲν ἀπόστολος, Παῦλος δὲ μάρτυς", οὐκ ἂν σωφρονεῖν δόξειεν, οὐδ' ὑγιαίνειν τὴν γλῶτταν. Οὕτως οὐδὲ τὸν Περικλέα μὲν στρατηγὸν ἐρεῖς, τὸν Θεμιστοκλέα δὲ ῥήτορα · ἑκατέρῳ γὰρ ἑκάτερον ὁμοίως πρόσεστιν, εἰ μή τις ὑπερβάλλειν τῷ ἑτέρῳ νομίζοιτο. Καὶ ταῦτα οὐκ ἀγνοήσαντες οἱ τῆς τῶν χριστι-

52. 1 *mg* ια' *ad.* P *del.* 1 || **53.** 1 *mg* ιβ' *ad.* P *del.* 1 || **54.** 1 *mg* ιγ' *ad.* P *del.* 1

52. a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *In Symb.* ACO 1, 1, 4, p. 60, 23-24; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 42. 15-16; 54. 3-4 || **53.** a. Joel 2, 28 (3,1) || b. Ti 3, 5-6 || **54.** a. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *In Symb.* ACO 1, 1, 4, p. 60, 23-24; cf. NIL CABASILAS, *Discours* IV, 42. 15-16; 52. 3-4.

discuté, jusqu'à risquer de diviser l'univers, ce qui se serait d'ailleurs réalisé, s'il n'avait pas composé ces bonnes apologies ?

Le Saint-Esprit d'une part s'épanche, c'est-à-dire procède du Dieu et Père, et d'autre part est procuré à la nature par le Fils.

52. Et lorsqu'on dit que le divin Cyrille dans l'explication du saint Symbole accepte le verbe *s'épancher* à la place du verbe *procéder* en disant : «le Saint-Esprit d'une part s'épanche, c'est-à-dire procède du Dieu le Père, et d'autre part est procuré à la créature par le Fils[a]», Cyrille montre clairement que le verbe *s'épancher* n'est pas l'équivalent seulement du verbe *procéder*, mais aussi de quelque chose en plus. C'est ce que le verbe *être procuré* signifie. Ou alors pour quelle raison, après avoir dit *s'épancher*, aurait-il ajouté l'explication *procéder*, si le verbe *s'épancher* signifiait toujours la même chose que le verbe *procéder* ?

53. Outre cela, Dieu dit par l'intermédiaire de Joël : «Pendant les derniers jours je *répandrai* mon Esprit sur toute chair[a].» Et le divin Paul dans la lettre à Tite : «Il nous a sauvés par le bain de la nouvelle naissance et de la rénovation que produit l'Esprit Saint, *répandu*[1] sur nous avec abondance par Jésus-Christ notre Sauveur[b].» Bien sûr, personne qui veut rester dans la foi ne dirait que ces expressions sont l'équivalent du verbe *procéder*.

54. En outre, le divin Cyrille s'exprime avec des particules d'opposition et il dit par rapport au Saint-Esprit que «d'une part il s'épanche, c'est-à-dire procède du Dieu le Père, et d'autre part il est procuré à la créature par le Fils[a].» Alors n'est-il pas clair qu'il croit que l'Esprit tire son existence seulement du Père ? Car si la procuration de l'Esprit se faisait à partir du Père et du Fils et si la procession en était aussi commune, alors la distinction et l'explication du verbe *s'épancher* serait vaine, et ce qui a été annoncé se révélerait contraire à l'usage commun de la parole. Car, lorsque certaines choses sont différentes et appartiennent également à deux personnes, si on les distingue avec les particules (d'opposition) et si on rapporte une chose à une personne et l'autre chose à l'autre personne, cela la langue grecque ne le connaît pas. Par exemple Pierre et Paul. Chacun des deux est apôtre et martyr. Si quelqu'un parlait d'eux et disait : «Pierre est apôtre alors que Paul est martyr», il ne semblerait pas avoir l'esprit sage ni la langue saine. Pareillement tu ne diras non plus que Périclès est général alors que Thémistocle est orateur. Car de la même manière, si on ne pense pas qu'une qualité dépasse l'autre, chacune des deux [général et orateur] convient aux deux (personnes évo-

1. Le verbe ἐκχέειν (répandre), cité dans les deux passages scripturaires, est lié avec le verbe προχεῖσθαι (s'épancher) en question.

ανῶν θεολογίας καθηγεμόνες, τῷ διαιρετικῷ τούτῳ σχήματι ἐν τῇ θεολογίᾳ πολλάκις ἐχρήσαντο, τὰ θεαρχικὰ διακρίνοντες πρόσωπα.

55. Φησὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Διονύσιος ἐν τῷ περὶ ἑνώσεως καὶ διακρίσεως λόγῳ: «ὅτι μέν ἐστι πηγαία θεότης ὁ Πατήρ, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτω χρὴ φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι καὶ οἷον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα πρὸς τῶν ἱερῶν λογίων παρειλήφαμεν[a].» Ἡ δ' ἐν Νικαίᾳ πρώτη σύνοδος: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, ἴδιον δέ ἐστι τοῦ Υἱοῦ[b].» Καὶ ὁ μέγας δὲ Βασίλειος ἐν τῇ πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἐπιστολῇ, «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, φησί, τοῦ Υἱοῦ μὲν εἴρηται, ᾧ ἀδιαστάτως συγκαταλαμβάνεται, τῆς δὲ τοῦ Πατρὸς αἰτίας, ἐξημμένον ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται[c].» Καὶ πάλιν: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεται, ἐκ δὲ τοῦ Πατρὸς ὑφέστηκε[d].» Καὶ ὁ Νύσσης θεῖος Γρηγόριος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τοῦ Υἱοῦ συνημμένως καταλαμβάνεται, οὐχ ὑστερίζον κατὰ τὴν ὕπαρξιν μετὰ τὸν Υἱόν, ὡς ποτὲ τὸν μονογενῆ δίχα τοῦ Πνεύματος νοηθῆναι, ἀλλ' ἐκ μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων καὶ αὐτὸ τὴν αἰτίαν ἔχον τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενές ἐστι φῶς, διὰ δὲ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἐκλάμψαν[e].» Καὶ πάλιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ: «Οὐχὶ ἀκτῖνα ἐξ ἡλίου νοήσομεν, ἀλλ' ἐξ ἀγεννήτου ἡλίου, ἄλλον ἥλιον, ὁμοῦ τῇ πρώτῃ ἐπινοίᾳ, γεννητῶς αὐτῷ συνεκλάμποντα καὶ κατὰ πάντα ὡσαύτως ἔχοντα κάλει, δυνάμει, λαμπηδόνι, φαιδρότητι, καὶ πᾶσιν ἁπλῶς τοῖς περὶ τὸν ἥλιον θεωρουμένοις · καὶ πάλιν ἕτερον τοιοῦτον φῶς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, οὐ χρονικῷ τινι διαστήματι τοῦ γεννητοῦ φωτὸς ἀποτεμνόμενον, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ μὲν ἐκλάμπον, τὴν δὲ τῆς ὑποστάσεως αἰτίαν ἔχον ἐκ τοῦ πρωτοτύπου φωτός[f].» Καὶ πάλιν ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς πρὸς Ἑρμείαν περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «Προΐστησι μὲν ἐξ ἰδίας αὐτὸ φύσεως ὁ Πατήρ, χορηγεῖ δὲ τοῖς ἀξίοις καὶ αὐτὸς ὁ Υἱός[g].»

56. [Ἔνστασις:] Εἰ δὲ λέγοιεν *μηδὲν κωλύειν διαφέροντά τινα, δυσὶν ἢ τρισὶ προσώποις ὡσαύτως ὑπάρχοντα, τοῖς συνδέσμοις ἑκάστῳ ταῦτα μερίσαι, οὕτω τοῦ θεολόγου λέγοντος ἐν τῷ περὶ θεολογίας λόγῳ : «Προστησάμενοι τοῦ λόγου τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥστε τὸν μὲν εὐδοκεῖν, τὸν δὲ συνερ-*

55. 7 δὲ *om.* V ‖ **56.** 5 ὥστε : ὡς V

55. a. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 7, p. 132, 1-3 ‖ b. GÉLASE DE CYSIQUE, *Conc. Nic.*, Mansi II, 860E; cf. NIL CABASILAS, *Discours* III, l. 14-15 ‖ c. BASILE DE CÉSARÉE [= GRÉGOIRE DE NYSSE], *Ep.* 38, 4 (éd. Courtonne, t. 1, p. 85) ‖ d. *idem* ‖ e. GRÉGOIRE DE NYSSE, *Contr. Eun.*, GNO I, 1, 378 ‖ f. GRÉGOIRE DE NYSSE, *Contr. Eun.*, GNO I, 1, 532-533 ‖ g. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *De S. Trin. dial.* VII, SC 246, p. 148.

quées). Et les maîtres de la théologie chrétienne ne l'ont pas ignoré. Plusieurs fois ils se sont servis de cette formule distinctive en théologie pour distinguer les Personnes théarchiques.

Exemples patristiques de distinction dans la Trinité avec les particules d'opposition.

55. Le divin Denys, dans le discours sur l'union et la distinction, dit : «d'une part le Père est au sein de la divinité l'élément producteur, d'autre part le Fils et l'Esprit sont pour ainsi dire les pousses divines de la divinité engendreuse de Dieu et en quelque sorte ses fleurs et son rayonnement suressentiels, et cela ce sont les saintes Écritures qui nous l'ont enseigné[a].» Et le premier concile à Nicee : «d'une part l'Esprit Saint procède du Père, d'autre part il est propre du Fils[b].» Et Basile le Grand dans la lettre à son frère : «L'Esprit Saint se rattache d'une part au Fils avec qui on le saisit immédiatement et tient d'autre part son être attaché, comme à sa cause, au Père dont il procède aussi[c]» et de nouveau : «L'Esprit Saint d'une part se connaît avec le Fils et ensemble avec Lui, d'autre part il existe à partir du Père[d].» Et le divin Grégoire de Nysse dans les livres à Eunome : «L'Esprit Saint est saisi d'une manière appropriée par le Fils ; il ne vient pas à l'existence après le Fils, comme si l'on pouvait jamais penser le Monogène sans l'Esprit, mais d'une part il tire Lui aussi la cause de [son] être du Dieu de l'univers, d'où il est la lumière monogène, et d'autre part Il a resplendi par la lumière véritable[e] [le Christ].» Et de nouveau un extrait tiré du même livre : «Nous ne penserons pas à un rayon issu du soleil, mais à un autre soleil issu d'un soleil inengendré, ensemble dès la première pensée, qui resplendit simultanément avec lui d'une manière engendrée, qui possède également tout : la beauté, la puissance, l'éclat, la luminosité et simplement tout ce qu'on peut contempler au sujet du soleil. Et de nouveau nous penserons de la même manière à une autre lumière pareille, qui ne se sépare pas de la lumière engendrée par un espacement temporel, mais qui d'une part resplendit par Lui et d'autre part tire la cause de son hypostase de la lumière originale[f].» Et de nouveau le divin Cyrille dans les livres à Hermias sur le Saint-Esprit dit : «le Père le répand depuis sa propre nature, cependant que le Fils, lui aussi, le distribue à ceux qui en sont dignes[g].»

56. [Objection:] Et s'ils disent qu'*il n'y a rien qui empêche de diviser certaines qualités qui existent également en deux ou trois personnes et de les rattacher séparément à chaque personne avec les particules ? Par exemple lorsque le théologien dit dans le discours sur la Théologie : «à propos du Père et du Fils et de l'Esprit Saint, d'une part une Personne trouve bon, d'autre part l'autre Personne coopère et l'autre Personne*

γεῖν, τὸ δὲ ἐμπνεῖν[a]» ; Οὐκ ἀναγκαῖα φασίν. [Λύσις·] Ὅμοιον γὰρ τοῦτο ὥσπερ εἴ τις λέγοι εὐδοκεῖν μὲν τὸν Πατέρα, εὐδοκεῖν δὲ τὸν Υἱόν, εὐδοκεῖν δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · τοῦτο δὲ ἔθος τοῖς Ἕλλησιν ἢ ἐπὶ τῶν αὐτῶν πάντῃ οὕτω τὸν λόγον προάγειν ἢ ἐπὶ τῶν μὴ πάνυ τοι διεστηκότων, ὥσπερ ἡ τοῦ θεολόγου ῥῆσις ἔχειν δοκεῖ, τῇ φωνῇ τῶν ῥημάτων τούτων ἐχόντων τὸ ἕτερον · τῷ σημαινομένῳ δὲ οὐδαμῶς ἢ μικρὸν · δῆλον δέ · ἀντιστρέφουσι γὰρ ἀλλήλοις. Τὸ γὰρ *εὐδοκεῖν*, *συνεργεῖν* ἐστι καὶ *ἐμπνεῖν* · καὶ τὸ *συνεργεῖν*, καὶ *εὐδοκεῖν* καὶ *ἐμπνεῖν* · καὶ τὸ *ἐμπνεῖν*, *εὐδοκεῖν* καὶ *συνεργεῖν*, ἄν τις ἐπὶ Θεοῦ τὰ τοιαῦτα σκοπῇ.

λς **57.** Ὅτι μὲν οὖν κοινὸν τῇ καθολικῇ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ δόγμα ἐκρίθη μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ὅτι καὶ ἐπὶ τούτοις ἡ συμφωνία γέγονε τῶν ἐκκλησιῶν τῶν τε κατὰ τὴν Ἑῴαν καὶ τῶν ἁπανταχοῦ γῆς, ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον. Ὅτι δὲ τὸ τοιοῦτον ἀρχαία δόξα Κυρίλλου καὶ πάσῃ μηχανῇ τὴν ὑποψίαν ταύτην ἐκ μέσου ποιεῖται, δεινὸν ἡγούμενος εἴ τις οἴοιτο τὰ Πατρὸς ἴδια, κοινὰ καὶ Υἱῷ, καὶ ἐκ τούτων δῆλον: Ἐν γὰρ τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου ἐν τριακοστῷ ἐνάτῳ κεφαλαίῳ, τὴν θεσπεσίαν ἀναπτύσσων τοῦ Κυρίου φωνὴν ἥ φησιν «εἰ δὲ ἐν δακτύλῳ Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ[a]», τοιάδε φησίν: «ἐπειδή φησι τὸ παρ' ὑμῶν λεγόμενον οὐκ ἀληθές, ἕωλον δὲ μᾶλλον ἐστὶ καὶ κατεψευσμένον ἀλλὰ καὶ συκοφαντίας ἔχον γραφήν, πρόδηλον ὅτι ἐν δακτύλῳ Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια · δάκτυλον δὲ Θεοῦ τὸ ἅγιον Πνεῦμα φησί · χεὶρ μὲν γὰρ αὐτὸς καὶ βραχίων ὠνόμασται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός · ἐνεργεῖ γὰρ τὰ πάντα δι' αὐτοῦ · ἐνεργεῖ δὲ ὁμοίως καὶ ὁ Υἱὸς ἐν Πνεύματι. Ὥσπερ οὖν ὁ δάκτυλος ἀπήρτηται τῆς χειρὸς οὐκ ἀλλότριος ὢν αὐτῆς ἀλλ' ἐν αὐτῇ φυσικῶς, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῷ τῆς ὁμοουσιότητος λόγῳ, συνῆπται πρὸς ἕνωσιν τῷ Υἱῷ, κἂν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐκπορεύηται[b].» Εἰ δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον ᾔδει τὸ Πνεῦμα, πῶς οὐ μάτην ἀφῆκε τὸν λόγον, προσθεὶς «κἂν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐκπορεύηται» ; Ἀλλ' ἡ μὲν τρίτη καὶ τετάρτη τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν τοιαῦτα.

7 ὥσπερ *mg* P ‖ **57.** 14 Θεοῦ *om.* P ‖ 17 ἀπήρτηται τῆς χειρὸς *mg* V ‖ 19 κἂν καὶ P

56. a. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXVIII, SC 250, p. 100 ‖ **57.** a. Lc 11, 20 ‖ b. CYRILLE D'ALEXANDRIE, *In Luc.* XI, 20, PG 72, 704AB , cf. GRÉGOIRE PALAMAS, *De proces. Spir. S.* II, 31, éd. CHRÈSTOU, Palamas, t. 1, p. 106

1. Bien que le quatrième discours paraisse se terminer un peu brusquement, en réalité le passage: «... le doigt appartient à la main, ne lui étant pas étranger. » résume parfaitement la pensée cyrillienne. Tout d'abord, elle rappelle le neuvième anathème de Cyrille contre Nestorius ainsi que sa réfutation de la neuvième objection de Théodoret, lorsqu'il avait rattaché l'expression «non étranger» au

souffle[a]» ? [Solution:] Ce qu'ils disent n'est pas une nécessité. Voilà l'équivalent : comme si quelqu'un dit que d'une part le Père trouve bon, d'autre part le Fils trouve bon et l'Esprit Saint trouve bon. Voilà l'habitude chez les Grecs : on parle ainsi ou à propos des choses absolument identiques ou à propos des choses qui effectivement ne sont pas beaucoup éloignées, comme cela semble être le cas de la parole du théologien avec ces verbes de forme différente mais de signification pas du tout différente ou [seulement] un peu. La preuve c'est qu'on peut les inverser. Car si on rattache le propos à Dieu, le verbe *trouver bon* signifie *coopérer* et *souffler*, et le verbe *coopérer* signifie et *trouver bon* et *souffler*, et le verbe *souffler* signifie *trouver bon* et *coopérer*.

57. Par ce qui a été exposé il est évident que c'est une doctrine commune pour l'Église catholique du Christ que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils et que sur ce point il y eut l'accord entre les Églises et de l'Orient et de partout sur la terre. Et par ce qui suit il est évident que la même chose est une opinion ancienne de Cyrille, et que de toute manière il rejette ce soupçon puisqu'il pense qu'il est terrible de croire les réalités propres au Père comme communes aussi au Fils. Dans le Commentaire sur l'évangile de Luc, dans le trente-neuvième chapitre, il développe la parole extraordinaire du Seigneur : «Mais si c'est par le doigt de Dieu que je chasse les démons, alors le Règne de Dieu vient de vous atteindre[a].» Voilà ce que Cyrille dit : «puisque ce que vous dites n'est pas vrai, c'est plutôt une vieillerie éventée et un mensonge absolu mais aussi un produit d'un caractère calomnieux, il est évident que c'est par le doigt de Dieu que je chasse les démons. Avec l'expression "doigt de Dieu" il signifie le Saint-Esprit. Car le même a été appelé main et bras de Dieu puisqu'il opère tout par lui, et également, le Fils aussi, opère en Esprit. De même donc que le doigt appartient à la main, ne lui étant pas étranger, mais étant en elle par nature, ainsi l'Esprit Saint par raison de consubstantialité est attaché au Fils pour l'union, et Il procède de Dieu le Père[b].» Mais s'il savait que l'Esprit procède aussi du Fils, pourquoi a-t-il ajouté qu'il «procède de Dieu le Père» ? Or ceci était le témoignage du troisième et du quatrième conciles œcuméniques.

«propre» (cf. *Discours* IV, 24 et 26). La deuxième étape de sa pensée se trouve dans sa lettre à Jean d'Antioche, lorsqu'il confesse que « l'Esprit procède de Dieu mais n'est pas étranger au Fils selon le rapport de l'essence » (cf. *Discours* IV, 29). Cela, dans le passage en question s'exprime plus précisement par la « raison de consubstantialité » pour l'union du Fils et de l'Esprit, tout en réservant la procession à «Dieu le Père». Les raisons internes qui ont poussé Nil à terminer son quatrième discours d'une telle manière sont ainsi évidentes. Par ailleurs, Nil avait bien pris soin de situer ce dernier passage cyrillien dans le contexte de la pensée de l'auteur, ce qui révèle combien son travail fut méthodique. Grégoire Palamas avait également utilisé ce passage dans le même esprit que notre auteur, mais sans l'avoir situé dans l'évolution de la pensée de saint Cyrille.

ΕΚ ΤΟΥ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ΛΟΓΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

1. Ἀπὸ τῆς πράξεως τῶν ἐν τῇ στ΄ συνόδῳ πραχθέντων.

Καὶ μὴν καὶ ἐκ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἕκτης συνόδου καὶ δὴ καὶ τῆς ἑβδόμης, δεικτέον ἐστὶ τὸ ζητούμενον. Φησὶ τοίνυν ὁ πάπας Ἀγάθων μετὰ τῆς ἐν τῇ Ῥώμῃ συνόδου, ἐπιστέλλων πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων : «Αὕτη ἐστὶν ἡ τελεία ἡμῶν εἴδησις, ἵνα τοὺς ὅρους τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἡμῶν πίστεως, οὓς μέχρι τούτου ὁ ἀποστολικὸς θρόνος ἅμα ἡμῖν, καὶ ἐκράτησε καὶ παραδίδωσιν, ὅλῃ τῆς διανοίας παραφυλακῇ παραφυλάξωμεν, πιστεύοντες εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων, καὶ εἰς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα, ἀληθινὸν Θεόν, ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, φῶς ἐκ φωτός, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι᾽ οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τά τε ἐν οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, το ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον[a].» Ἡ μὲν οὖν ἐπιστολὴ τοιαῦτα φησίν. Οὕτω δὲ Ῥωμαῖοι τῆς ὁμολογίας περιέχονται ταύτης, ὡς καίπερ πολλαῖς περιρρεόμενοι συμφοραῖς, ἄκραν νομίζειν εὐδαιμονίαν τὸ μετ᾽ αὐτῆς ζῆν, καὶ τὸ δι᾽ αὐτὴν τεθνάναι οὐκ ἐλάχιστον κέρδος. Φασὶ γάρ : «Μόνη ἐστὶν ἡ ἡμετέρα ὑπόστασις ἡ πίστις ἡμῶν, μεθ᾽ ἧς τὸ ζῆν ἄκρα ἐστὶ δόξα, καὶ δι᾽ ἣν ἀποθανεῖν κέρδος αἰώνιον.» Διατί; Ὅτι ὅρος τοῦτο τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς φασὶ πίστεως · τοὺς ὅρους δὲ τῶν ἀποστόλων καὶ τῆς πίστεως λύειν, ἀναιρεῖν ἐστι τὴν εὐσέβειαν · ἀναιροῦσι δὲ οἱ μετὰ προσθήκης λέγοντες πιστεύειν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον · ἑκατέρωθεν γὰρ τὸν ὅρον ἐστὶν ἀθετεῖν, ἔκ τε τοῦ προστιθέναι τούτῳ καὶ ἀφαιρεῖν.

2. Καὶ ὁ τῆς συνόδου δὲ ταύτης ὅρος περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὕτω φησί : «Πιστεύομεν καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ Κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον[a]» · καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ ὅρου, ταῦτα : «Τούτων τοίνυν μετὰ πάσης πανταχόθεν ἀκριβείας τε καὶ ἐμμελείας παρ᾽ ἡμῶν διατυπωθέντων, ὁρίζομεν ἑτέραν πίστιν

---

1. a. AGATHON, *Ad Augustos Imp.*, II, Mansi XI, 289AB || **2.** a. VIe CONCILE, *Decret.*, COD, p. 280.

CINQUIÈME DISCOURS
CONTRE LA CONCLUSION (DES LATINS)

La lettre du pape Agathon.

1. Extraits des Actes du VIe concile

Et bien sûr il faut démontrer la réponse que le sixième saint concile œcuménique et aussi évidemment le septième, nous donnent par rapport à ce que nous recherchons. Le pape Agathon, avec le concile réuni à Rome, a envoyé une lettre aux empereurs Romains où il dit : «Voilà notre connaissance accomplie : dans un état de veille maximum de notre esprit, nous devons sauvegarder les définitions de notre foi catholique et apostolique que, jusqu'à maintenant, le siège apostolique avec nous, a maintenues et transmises : Croire en un seul Dieu Père tout Puissant, créateur du ciel et de la terre, de toutes les choses visibles et invisibles et en Son Fils l'unique engendré, qui a été engendré de Lui avant tous les siècles, vrai Dieu de vrai Dieu, lumière de lumière, engendré non créé, consubstantiel au Père par qui tout a été fait, ce qui est dans le ciel et ce qui est sur la terre ; et en l'Esprit Saint, qui est Seigneur et donne la vie, qui procède du Père, qui avec le Père et le Fils est coadoré et coglorifié[a].» C'était donc un extrait de la lettre. Et les Romains sont attachés à cette Confession de telle manière que, malgré les nombreux malheurs dont ils sont entourés, ils croient que c'est une extrême prospérité de vivre avec elle et un grand profit de mourir pour elle. Car ils disent : «Notre seule existence c'est notre foi ; vivre avec elle, c'est une gloire extrême ; mourir pour elle, c'est un profit éternel.» Pourquoi ? Parce que ce qu'ils disent c'est une définition de la foi catholique et apostolique. Mais lorsqu'on brise les définitions des apôtres et de la foi, cela signifie que l'on supprime la foi orthodoxe. Et suppriment la foi ceux qui disent avec une addition croire en l'Esprit Saint qui procède du Fils. Il y a deux manières possibles pour violer la définition : ajouter et enlever à celle-ci.

2. Et voilà ce que la définition de ce concile dit à propos du Saint-Esprit : «Nous croyons aussi en l'Esprit Saint, qui est Seigneur et donne la vie, qui procède du Père, qui est adoré et glorifié conjointement avec le Père et le Fils[a].» Et vers la fin de la définition, ceci : «Après avoir formulé ces points avec une précision et une justesse totales, nous définissons qu'il n'est permis à personne de proposer une autre confession de

μηδενὶ ἐξεῖναι προφέρειν, ἤγουν συγγράφειν ἢ συντιθέναι ἢ φρονεῖν ἢ διδάσκειν ἑτέρως. Τοὺς δὲ τολμῶντας ἢ συντιθέναι πίστιν ἑτέραν, ἢ προκομίζειν ἢ διδάσκειν ἢ παραδιδόναι σύμβολον ἕτερον τοῖς θέλουσιν ἐπιστρέφειν εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐξ ἑλληνισμοῦ ἢ ἐξ ἰουδαϊσμοῦ, ἢ γοῦν ἐξ αἱρέσεως οἱασοῦν, ἢ κενοφωνίαν, ἤτοι λέξεως ἐφεύρεσιν πρὸς ἀνατροπὴν εἰσάγειν τῶν νυνὶ παρ᾽ ἡμῶν διορισθέντων, τούτους, εἰ μὲν ἐπίσκοποι εἶεν ἢ κληρικοί, ἀλλοτρίους εἶναι τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ τοὺς κληρικοὺς τοῦ κλήρου· εἰ δὲ μονάζοντες εἶεν ἢ λαϊκοί, ἀναθεματίζεσθαι αὐτούς[b].»

3. Ὁ μὲν οὖν ὅρος γέμων ἐστὶν ἀπειλῆς καὶ θυμοῦ, καὶ πᾶσαν ἀπὸ τοῦ συμβόλου προσθήκην ἐκβάλλει, καὶ τὰ δεινότατα ἐπανατείνεται κατὰ τῶν καινοτομούντων καὶ μέχρι λέξεως. Λατῖνοι δέ, τὴν μὲν διὰ λέξεων καὶ ῥημάτων προσθήκην οὐκ ἂν ἀρνήσαιντο μὴ οὐ προσθεῖναι τῷ θείῳ συμβόλῳ, οὐδ᾽ ἂν φαῖεν, ὅσον εἰς τὰ ῥήματα ἥκει, κύριον διαφυλάττειν τὸν ὅρον, ἕως ἂν μετὰ τῆς προσθήκης τοῦτον ἀναγινώσκωσι.

4. [Ἔνστασις:] *Τοῖς νοήμασι μέντοι μηδέν τι φασὶ προσθεῖναι, ἀλλὰ τοὺς μακαρίους ἐκείνους, τούς τε ἐν τῇ Ῥώμῃ συνιόντας καὶ τοὺς ἀπὸ πάσης οἰκουμένης ἐν Κωνσταντινουπόλει, οὕτω λέγειν ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, ὡς πᾶσαν ἀνάγκην εἶναι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι.* [Λύσις:] Ἀλλὰ τοὐναντίον ἅπαν ἐστίν. Ἥ τε γὰρ οἰκουμενικὴ σύνοδος, καὶ τὸ κατὰ τὴν Ῥώμην ἐκεῖνο συνέδριον, οὕτω νοοῦσι περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως, ὡς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς τὴν ἀπόρρητον ταύτην πρόοδον οὖσαν, καὶ οὐδαμῶς ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Μάρτυρα δὲ τῶν λεγομένων παρέξομαι Μάξιμον τὸν θεῖον, ᾧ τοσοῦτον θεολογικῆς ἐπιστήμης περίεστιν, ὡς ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν ἐκείνου πάσης ἐκκλησίας διαστραφείσης, μόνον ἐκεῖνον ἀρκέσαι τῇ συμμαχίᾳ τοῦ Πνεύματος, πρὸς τὸν τῆς οἰκουμένης πόλεμον. Ἐξαιρέτως δὲ τῆς ἁγίας ταύτης συνόδου· τοσοῦτον ἂν εἴη δίκαιος καὶ πατὴρ καλεῖσθαι καὶ ἡγεμών, ὡς μηδὲ τοὺς ἐναντίους, ἀντιλέγειν ἔχειν πρὸς ταῦτα. Σημεῖον δέ· οἱ γὰρ περὶ Πύρρον καὶ Σέργιον καὶ Ὀνώριον καὶ οἵτινες ἄλλοι τῆς αἱρέσεως προεστήκασι, μαξιμιανοὺς τοὺς ὀρθοδόξους ἐκάλουν, διὰ τὸ πρὸς ἐκεῖνον πάντας ὁρᾶν, καὶ μηδέν τι λέγειν μηδὲ νοεῖν, ὃ μὴ ἐκείνῳ δοκοῦν ἦν (Ἡ ὀγδόη τῶν πράξεων τῆς ἁγίας συνόδου ταῦτα φησί)[a].

5. Οὗτος τοίνυν Μαρίνῳ γράφων, περὶ τούτου τοῦ προβλήματος

2. 8 ἑτέρως : ἑτέρους ed ‖ **2.** 9 ἕτερον σύμβολον ed ‖ **4.** 10-11 περίεστιν πάρεστιν P

---

b. *ibid.* COD, p. 290, 3-22 ‖ **4.** a. VIe CONCILE, *Act.* VIII, Mansi XI, 357.

foi, c'est-à-dire de l'écrire, de la composer, de la méditer ou de l'enseigner autrement. Quant à ceux qui oseraient composer une autre confession de foi, diffuser, enseigner, ou transmettre un autre Symbole à ceux qui veulent se convertir du paganisme, du judaïsme ou de quelque hérésie que ce soit à la connaissance de la vérité, ou introduire un nouveau langage ou une expression inventée afin d'infirmer les points que nous venons de définir, s'ils étaient évêques ou clercs, ils seraient exclus, les évêques de l'épiscopat et les clercs du clergé ; s'ils étaient moines ou laïcs, ils seraient frappés d'anathème[b].»

3. Alors d'une part, la définition est pleine de menace et de colère et rejette toute adjonction au Symbole et laisse craindre le pire contre ceux qui inovent même jusqu'aux mots. D'autre part les Latins, en ce qui concerne l'adjonction des mots ou des phrases, ne peuvent pas nier avoir ajouté au saint Symbole et ne peuvent pas prétendre maintenir la définition en vigueur, au moins dans les phrases, tandis qu'ils la récitent avec l'adjonction.

La lettre de Saint Maxime à Marinos : un *Filioque* orthodoxe.

4. [Objection:] *Cependant,* ils disent qu'*ils n'ont rien ajouté à l'intelligence [du Symbole] mais que ces bienheureux-là, ceux qui se sont réunis à Rome ainsi que ceux qui se sont réunis du monde entier à Constantinople, professaient que l'Esprit Saint procède du Père d'une telle manière que de toute nécessité il procède aussi du Fils.* [Solution:] Mais c'est complètement le contraire. Le concile œcuménique ainsi que cette assemblé-là de Rome pensent ainsi sur la procession du Saint-Esprit : que cette provenance indicible est issue du Père seul et aucunement du Fils. Je propose comme témoin dont je parle, le divin Maxime qui assimilait la science théologique à un tel point que, en son temps, alors que toute l'Église était perverse, l'alliance de l'Esprit avec lui seul était suffisante pour faire la guerre contre tout le monde. Notamment, il serait tellement juste qu'il fût appelé et père et maître de ce saint concile, que même les opposants ne pourraient pas y contredire. La preuve : les partisans de Pyrrhus, de Sergius et d'Honorius et des autres chefs de l'hérésie appelaient les orthodoxes «Maximiens» puisque tous avaient leur regard tourné vers lui et ne disaient ni ne pensaient rien de ce que lui ne croyait pas (Le huitième chapitre des actes du saint concile dit cela)[a]

5. Celui-ci donc, dans sa lettre à Marinos[1], lorsque ce dernier lui a

---

1. Sur la lettre de saint Maxime à Marinos, voir l'analyse de J.-Cl. LARCHET dans Introduction à MAXIME LE CONFESSEUR, *Opuscules théologiques et polémiques*, Sagesses chrétiennes, Cerf, 1998, pp. 76-86.

ἐρομένῳ, περὶ οὗ σκοπούμεθα καὶ αὐτοί, τῆς τε κατὰ τὴν Ῥώμην ἐκκλησίας τὴν περὶ τοῦ Πνεύματος δόξαν ἐκφαίνει, καὶ δὴ καὶ *ταύτης τῆς ἡμετέρας, καὶ πρὸ τούτων γε καὶ τὴν αὐτὸς αὐτοῦ*. Ἔχει δὲ πρὸς λέξιν οὕτως ἡ ἐπιστολή, ἧς ἡ ἀρχή, "Νόμῳ θείῳ κατὰ Θεὸν εὐθυνούμενος, θεοτίμητε πάτερ, νόμον ὑπερεῖδες ἀνθρώπινον" : «Τῶν τοῦ νῦν ἁγιωτάτου πάπα συνοδικῶν, οὐκ ἐν τοσούτοις ὅσοις γεγράφατε κεφαλαίοις, οἱ τῆς βασιλίδος ἐπελάβοντο, δυσὶ δὲ μόνοις · ὧν τὸ μέν, ὑπάρχει περὶ θεολογίας, ὅτι τέ φησιν εἶπεν ἐκπορεύεσθαι κἀκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · τὸ δὲ ἄλλο, περὶ τῆς θείας σαρκώσεως, ὅτιπερ γέγραφε δίχα τὸν Κύριον εἶναι τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας ὡς ἄνθρωπον. Καὶ τῷ μὲν πρώτῳ, συμφώνους παρήγαγον χρήσεις τῶν Ῥωμαίων πατέρων, ἔτι γὲ μὴν καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐκ τῆς πονηθείσης αὐτῷ εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν ἅγιον Ἰωάννην ἱερᾶς πραγματείας, ἐξ ὧν οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦντας τοῦ Πνεύματος σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν · μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν · τοῦ μέν, κατὰ τὴν γέννησιν, τοῦ δέ, κατὰ τὴν ἐκπόρευσιν · ἀλλ᾽ ἵνα τὸ δι᾽ αὐτοῦ προϊέναι δηλώσωσι, καὶ ταύτῃ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσι. Τῷ δὲ δευτέρῳ, μηδεμιᾶς χρῄζοντι τὸ παράπαν ἀπολογίας. Ποία γὰρ ἐν τούτῳ διαμφισβήτησις, εἰ καὶ τοῖς προφασιζομένοις νομίζεται διὰ τὸ δύστροπον; Ὅμως δ᾽ οὖν ἐξεδυσώπησαν εἰπόντες μήτε τὴν κατὰ νοῦν ἔχειν ἁμαρτίαν, καθ᾽ ἣν πρωτοπαθήσας φαίνεταί πως ὁ Ἀδὰμ, μήτε τὴν ἐκ ταύτης προϊοῦσαν διὰ σώματος πρᾶξιν κακοῦ καὶ ἐνέργειαν · οὗτοι μὲν οὖν, περὶ ὧν οὐκ εὐλόγως, ἐνεκλήθησαν · ἐκεῖνοι δέ, περὶ ὧν καὶ μάλα δικαίως, οὐδεμίαν μέχρι καὶ νῦν πεποίηνται τὴν ἀπολογίαν, ὅτι μηδὲ τὴν τῶν παρεισαχθέντων ὑπ᾽ αὐτῶν ἐκβολήν. Μεθερμηνεύειν δὲ τὰ οἰκεῖα, τοῦ τὰς ὑποκλοπὰς χάριν διαφυγεῖν τῶν ὑποπιπτόντων κατὰ τὴν ὑμετέραν κέλευσιν, παρεκάλεσα τοὺς Ῥωμαίους. Πλὴν ἔθους κεκρατηκότος, οὕτω ποιεῖν καὶ στέλλειν, οὐκ οἶδα τυχὸν εἰ πεισθεῖεν. Ἄλλωστε καὶ τοῦ μὴ οὕτως δύνασθαι διακριβοῦν ἐν ἄλλῃ λέξει τε καὶ φωνῇ τὸν ἑαυτῶν νοῦν, ὥσπερ ἐν τῇ ἰδίᾳ καὶ θρεψαμένῃ · καθάπερ οὖν καὶ ἡμᾶς, ἐν τῇ καθ᾽ ἡμᾶς τὸν ἡμέτερον. Γενήσεται δὲ πάντως αὐτοῖς πεῖρα τὴν ἐπήρειαν μαθοῦσι καὶ ἡ περὶ τούτου φροντίς[a].»

6. Ταύτην τὴν ἐξήγησιν, κοινήν τινα νομίζειν προσῆκε, καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, καὶ Ῥωμαίων πατέρων, τῶν τε ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ πάπα Ἀγάθωνος, καὶ δὴ καὶ τῆς ἕκτης συνόδου, εἴπερ ὁ θεῖος Μάξιμος προστάτης αὐτῆς καὶ καθηγεμών ·

5. 3 ἁγίου Πνεύματος P ‖ 8 βασιλίδος τῶν πόλεων ed ‖ 11 μὴ δίχα I, P ‖ 20 χρήζουσι ed ‖ 24 ἐκ ταύτης : ἐξ αὐτῆς ed ‖ 25 οὖν ταῦτα ed

5. a. MAXIME, *Op. theol. et pol.*, X, PG 91, 133D-136C.

demandé son avis à propos du problème qui nous préoccupe, expose l'opinion de l'Église de Rome sur l'Esprit et certes il expose notre opinion, et avant celles-ci il expose sa propre opinion. Voici la lettre copiée littéralement dont l'*incipit* est : " Cher père, que Dieu a honoré, tu as été conforme à la loi de Dieu selon la volonté divine, [et] tu as méprisé la loi humaine " : «Assurément, ceux de la reine des villes [Constantinople] n'ont pas trouvé à redire sur autant de chapitres des Lettres synodiques de l'actuel et très saint pape que vous me l'avez écrit, mais sur deux seulement. L'un concerne la théologie ; ils lui reprochent de dire que *l'Esprit Saint procède aussi du Fils*. L'autre concerne la divine Incarnation ; ils lui reprochent d'avoir écrit que *le Seigneur est exempt du péché ancestral en tant qu'homme*. Sur le premier point, [ceux de Rome] ont présenté les usages concordants des Pères romains, et encore ceux de saint Cyrille d'Alexandrie, extraits de l'étude sacrée qu'il a réalisée sur saint Jean l'Évangéliste, à partir desquels ils ont montré qu'eux-mêmes n'ont pas fait du Fils la cause du Saint-Esprit — car ils savaient le Père cause unique de Celui-là selon la génération et de Celui-ci selon la procession —, mais qu'ils ont voulu manifester le fait [pour l'Esprit] de sortir par Lui [le Fils], et établir par là la connexion et la non-différence de l'essence. Pour le second point, ils n'ont nul besoin qu'on les défende. Car quelle incertitude y a-t-il dans cette affirmation, même si les chercheurs de prétextes le pensent à cause de leur caractère intraitable ? Il suffit en effet qu'ils disent «que [le Seigneur] n'a pas eu dans l'esprit le péché dont Adam a paru souffrir le premier, ni dans le corps l'action et l'opération du mal qui vient de celui-ci.» Voilà donc ce qu'ont répondu [ceux de Rome] au sujet des choses dont on les accuse sans raison valable. En revanche, c'est à juste titre que [ceux de Constantinople] ont été accusés pour ce dont ils n'ont présenté jusqu'à maintenant aucune défense, alors qu'ils n'ont pas rejeté ce qu'eux-mêmes ont introduit frauduleusement. Cependant, suivant ta requête, j'ai prié les Romains de traduire les [formules] qui leur sont propres afin d'éviter les obscurités des points qui s'y rattachent. Cependant, la coutume de rédiger et d'envoyer ainsi [les Lettres synodiques] ayant été suivie, je me demande si jamais ils y accéderont. Par ailleurs, il y a le fait de ne pouvoir exprimer leur pensée dans d'autres mots et en une autre langue que leur propre langue maternelle, difficulté que nous rencontrons nous aussi. En tout cas, ayant fait l'expérience de l'accusation, ils viendront à s'en soucier[a].»

6. Maxime envisage cette explication comme une foi commune et de Cyrille d'Alexandrie et des Pères romains, non seulement de ceux qui ont précédé mais aussi de ceux du temps du pape Agathon et certes du sixième concile aussi, puisque le divin Maxime était son patron et

καὶ δίκαιον οὕτως ἀκούειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, ὡς οἱ Πατέρες οἱ τὰς ὁμολογίας ἐκθέμενοι καὶ ἤκουσαν καὶ ἐδέξαντο · οὕτω δὲ καὶ ἐδέξαντο, ὡς τοῦ μὲν Πατρὸς τὴν αἰτίαν ἔχοντος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, τοῦ μὲν κατὰ γέννησιν, τοῦ δὲ Πνεύματος κατὰ τὴν τοῦ ἐκπορεύεσθαι ἰδιότητα, τοῦ δὲ Υἱοῦ, μὴ ἔχοντος τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος.

7. Οὐ μήν, ἀλλ' εἴ ποτέ τις ἀκούσειέ τινος τῶν ἀπὸ Ῥώμης πατέρων, λέγοντος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, μὴ τὸν Υἱὸν ἡγεῖσθαι αἰτίαν, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον βούλεσθαι τὸ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι · τοῦτο δέ, ἵνα δειχθῇ «τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον»· εἰ δέ τις τὴν μὲν ἐξήγησιν θεολογικὴν οὖσαν, τὸ μέν, ἑκών, τὸ δέ, τυραννούμενος παραδέχοιτο, πρὸς δὲ τὴν τοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνὴν δυσχεραίνει, μὴ καταδεχόμενος ταύτην ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τὸ μὴ τὴν αἰτίαν ἔχειν τοῦ Πνεύματος, ἐκεῖνο καὶ δὴ λογιζέσθω, ὅ φησιν ὁ ἱερὸς Διονύσιος, ὡς «ἄτοπον καὶ σκαιόν, τὸ μὴ τῇ δυνάμει τοῦ σκοποῦ προσέχειν ἀλλὰ ταῖς λέξεσι[a]», καὶ ὅτι Πνεῦμα θεῖον ὑπερορᾷ σμικρολογίαν συγγραφικήν · καὶ ὅτι μὴ δύνανται Ῥωμαῖοι. Καὶ τοῦτο γὰρ ὁ σοφὸς προστίθησι Μάξιμος διακριβοῦν ἐν ἄλλαις λέξεσί τε καὶ φωναῖς τὸν ἑαυτῶν νοῦν, ὥσπερ ἐν τῇ ἰδίᾳ καὶ θρεψαμένῃ.

8. Καὶ μὴν καὶ ὁ μακάριος Ἀνδρέας ὁ τῆς Κρήτης ἐπίσκοπος, εἰς τὸν χορὸν δὲ καὶ οὗτος ἐτέλει τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ταύτης συνόδου, δῆλός ἐστι συμβαίνων καὶ αὐτὸς τῷ θείῳ Μαξίμῳ καὶ τὸν ὅρον ὃν μετὰ τῶν ἄλλων ἐξέθετο καὶ αὐτός, οὕτω γε ἐκλαμβάνων, ὡς τῆς αἰτίας τοῦ Πνεύματος, μόνῳ τῷ Πατρὶ διαφερούσης. Φησὶ γὰρ ἐν τῷ εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν αὐτοῦ λόγῳ : «Καὶ γὰρ οὐδὲ ἔστιν ἄλλως, ἢ ἐν τῷ Υἱῷ τὸν Πατέρα, ἢ ἐν τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν ἐνοπτρίζεσθαι, ἢ ἐν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται μέν, Υἱῷ δὲ κατ' οὐσίαν ἐμφιλοχωρεῖ καὶ ἀναπέπαυται, ὡς ὁμοούσιον ἀμφοῖν καὶ ὁμόθρονον καὶ ὁμότιμον[a]» · εἰ δὲ ἐμφιλοχωρεῖ μὲν κατ' οὐσίαν Πατρὶ καὶ Υἱῷ ὡς ἀμφοῖν ὁμοούσιον, ἐκπορεύεται δὲ καὶ παρ' ἀμφοτέρων, ὡς ἡ νέα θεολογία φησίν, εἰπάτωσαν ἡμῖν οἱ τῆς Λατίνων δόξης προεστηκότες, τί δή ποτε οἱ θεολογοῦντες, τῷ μὲν Πατρὶ τὴν αἰτίαν ἀποδιδόασι καὶ οὐδέποτε τῷ Υἱῷ, τὴν δὲ κατὰ φύσιν οἰκειότητα καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τοὐναντίον οὐδέποτε; ἢ τί ποτε ὁ μερισμὸς τῶν συνδέσμων αὐτοῖς βούλεται; οὐ γὰρ οὕτως ἔθος τῇ

6. 7 2 καὶ *om.* P ‖ **8.** 9 κατ' : κατὰ τὴν I

---

7. a. Pseudo-Denys, *De div. nom.* 4, 11, p. 156, 2-3 ‖ **8.** a. André de Crète, *Hom. in Transfig.*, PG 97, 953B.

maître. Et le fait que l'Esprit Saint procède du Père, il est juste de l'entendre de la même façon dont les Pères qui ont exposé les Confessions [de foi], l'ont entendu et l'ont accepté. Et ils l'ont accepté ainsi : que le Père possède la cause du Fils et de l'Esprit, de Celui-là selon la génération, de Celui-ci selon la propriété de la procession, alors que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit.

7. En outre, si jamais quelqu'un entend un Père de Rome dire que l'Esprit procède aussi du Fils, qu'il ne considère pas le Fils comme cause, car cette parole veut dire qu'Il sort par le Fils-même. Et cela, pour montrer «la connexion et la non-différence de l'essence.» Et si quelqu'un donne son accord volontairement à une partie de l'explication théologique mais souffre pour le reste et a des difficultés parce qu'il ne cède pas le terme «procession» au Fils, puisque ce dernier ne possède pas la cause de l'Esprit, alors qu'il pense à ce que saint Denys dit, à savoir que c'est absurde et fâcheux de négliger l'importance de la visée au profit de l'expression verbale[a], et que l'Esprit Saint méprise la petitesse de l'écrit. Alors le sage Maxime ajoute aussi ceci : que les romains ne peuvent pas exprimer leur pensée dans d'autres mots et en une autre langue que leur propre langue maternelle.

Saint André de Crète et le *Filioque*.

8. Et certes le bienheureux André évêque de Crète participait aussi au chœur de ce saint concile œcuménique, il est clair qu'il s'accorde lui-aussi avec le divin Maxime et qu'il accepte la Définition que lui-même avec les autres ont exposée de la manière suivante : que seul le Père se différencie de l'Esprit selon le principe de la cause [de son existence]. Car il dit dans son Sermon sur la Transfiguration : «En effet on ne peut pas voir autrement ; ou le Père dans le Fils, ou le Fils dans le Père, ou dans l'Esprit Saint qui d'une part procède du Père et d'autre part selon l'essence séjourne volontiers et se repose dans le Fils, comme étant consubstantiel avec les deux autres Personnes et partageant le même trône et le même honneur[a].» Et si d'une part Il séjourne volontiers selon l'essence dans le Père et le Fils, puisqu'Il est consubstantiel à tous les deux, et d'autre part Il procède aussi des deux ensemble - selon ce que la nouvelle théologie dit -, que les chefs de l'opinion latine nous le disent : ceux qui s'occupent de la théologie, enfin, attribuent-ils vraiment d'une part la cause [de l'Esprit] au Père et jamais au Fils, et d'autre part la parenté de la nature, l'attribuent-ils aussi au Fils et jamais le contraire ? Ou alors, que veulent indiquer les particules d'opposition ? Parce que, habituellement, on ne se sert pas ainsi du langage commun, lorsque les

κοινῇ χρήσει φθέγγεσθαι, ὅταν δυσὶ προσώποις διάφορά τινα, καὶ ἀμφότερα ἑκατέρῳ προσῇ · οὐδὲ γὰρ ἂν σωφρονοῦντες λέγοιμεν : ἄκτιστος μὲν ὁ Πατήρ, ἀγαθὸς δὲ ὁ Υἱός · τοῦτο γὰρ ἀφαιρούντων ἐστὶ τὸν Πατέρα ἢ τὸν Υἱόν, ἢ τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ ἄκτιστον · ὥστε τοῦ λόγου καὶ σφόδρα γε ἀπαιτοῦντος ἐπὶ τῆς προκειμένης θεολογικῆς ῥήσεως ἢ τὴν κατὰ φύσιν οἰκειότητα ἢ τὴν κατὰ τὸ προβάλλειν αἰτίαν, ἀφαιρεῖν τὸν Πατέρα ἢ τὸν Υἱόν. Ἐπειδὴ τὴν οἰκειότητα, κομιδῇ γε ἀδύνατον, τὴν αἰτίαν καὶ πάνυ τοι ἀναγκαῖον, ἢ μόνῳ τῷ Πατρὶ προσαρμόζειν, ἢ μόνῳ δὴ τῷ Υἱῷ · ἀλλὰ τῷ μὲν Υἱῷ μόνον, ἀδύνατον καὶ αὐτοὶ φαῖεν αὐτὰ Λατῖνοι · λείπεται δὴ τῷ Πατρὶ μόνῳ ταύτην ἀποδιδόναι καὶ οὐδαμῶς τῷ Υἱῷ, ὃ οἱ θεολόγοι διαῤῥήδην φασί · «πάντα γάρ φησιν, ὅσα ὁ Πατὴρ ἔχει, ταῦτα καὶ ὁ Υἱὸς πλὴν τῆς αἰτίας[b]» · καὶ οὐκ ἔχει ὁ Υἱὸς τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος.

9. Εἰ δὲ ἐκπορεύεται μὲν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὕτως ἐκ τοῦ Πατρός, ὡς τοῦ Υἱοῦ τὴν αἰτίαν οὐδαμῶς ἔχοντος, καὶ τοῦτο ταῖς οἰκουμενικαῖς τῶν συνόδων οὕτω δοκεῖ, Λατῖνοι δὲ οὕτω τοὺς ὅρους τῶν συνόδων ἀναγινώσκουσιν, ὡς ἀνάγκην εἶναι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ τῷ συμβόλῳ δὲ τοῦτο προσέγραψαν · καὶ ἡ προσθήκη, καὶ δόγματος καινοῦ τινος καὶ ἀήθους εἰσάγει προσθήκην, καὶ πρὸς ἀνατροπὴν δὲ ταῦτα τῆς τῶν Πατέρων διανοίας σαφῆ, πῶς οὐ κληρονόμοι τῆς ἀπειλῆς τῆς ἐν τῷ ὅρῳ κειμένης τῆς πίστεως τῆς αὐτῶν;

10. [Ἔνστασις:] Ἀλλὰ τί πρὸς τὰ τοῦ θείου Μαξίμου φασί: *Πρῶτον μέν, ὡς νόθον διασύρουσι τὴν ἐπιστολήν, καὶ οὐ γνησίαν ἐκείνου φασίν. Ἔπειτα οὐδ᾽ αὐτοί φασι τοιαύτην αἰτίαν ποιεῖν τὸν Υἱόν, ὁποίαν καὶ τὸν Πατέρα, ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ Υἱοῦ μὲν εἶναι τὸ Πνεῦμα, οὐχ οὕτω δὲ ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρός, ὡς ἐκ πρώτης ἀρχῆς καὶ* α *αἰτίας.* [Λύσις:] Πρὸς μὲν δὴ τὸ πρῶτον, ἐκεῖνο ἄν τις εἴποι καὶ ἴσως κατὰ καιρόν : οὕτω πάντα ῥάδιον λύειν, ὥσπερ τῶν παλαιῶν ἔφη τις. Ἐξέσται δὲ καὶ ἡμῖν πάντα διαγράφειν τὰ παρ᾽ ὑμῶν καὶ τῶν Αὐγουστίνου δὲ καὶ τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τὰ τῶν ἄλλων ὅσα γε ἡμῖν οὐ συμβαίνει, ἀργίαν πάντων καταγινώσκειν, ὡς μὴ τὸ γνήσιον ἐχόντων μεθ᾽ ἑαυτῶν. Καὶ τούτοις κατ᾽ ἀλλήλων χρωμένων, ἡμῶν τε καὶ ὑμῶν, κινδυνεύειν μεθ᾽ ἡμῶν εἶναι τὴν νίκην, μόνων τῶν θεοπνεύστων καταλειπομένων γραφῶν, συκοφαντίας ἐπέκεινα, ἐν αἷς οὐχ εὕρηται τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

23 ἐπειδὴ : ἐπεὶ I, P || 26 φαῖεν αὐτὰ : ἂν φαῖεν P || 27 ὃ καὶ I, V || **10.** 1 *mg* B' . P

b. Cf. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXXIV, 10, 13-14, SC 358; cf. NIL CABASILAS, *Discours*, III, 14. 7-8; IV, 11. 20-21; 29. 9-10.

attributs différents se réfèrent à deux personnes, et que les deux personnes à la fois se rattachent à chaque attribut. Parce que, si on est raisonnable, on ne dit pas que d'une part le Père est incréé et que d'autre part le Fils est bon. Car cette expression enlève du Père ou du Fils l'attribut ou de la bonté ou de l'incréé. Par conséquent, en ce qui concerne le passage théologique en question, la raison intime demande explicitement d'enlever du Père ou du Fils, soit la parenté de la nature soit la cause de l'émission. Puisqu'il est complètement impossible d'enlever la parenté, il est tout à fait contraignant de rattacher la cause ou au Père seul ou alors au Fils seul. Mais rattacher la cause au Fils seul, même les Latins diraient que c'est impossible. Il reste donc à l'attribuer au Père seul et aucunement au Fils. C'est ce que les théologiens professent explicitement. Car ils disent que «tout ce que le Père possède, le Fils le possède aussi, sauf le fait d'être cause[b]», et aussi que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit.

9. Et si l'Esprit Saint procède du Père d'une telle manière que le Fils ne possède aucunement la cause, et si c'est ce que croient les conciles œcuméniques, les Latins cependant comprennent les définitions des conciles ainsi : qu'Il procède nécessairement aussi du Fils, et il l'ont inscrit en outre dans le symbole. Et si l'addition (latine) introduit l'addition d'un dogme à la fois nouveau et étrange, et si cela consiste en un renversement évident de l'esprit des Pères, alors comment (les Latins) ne sont-ils pas les héritiers de la menace qui se trouve dans la définition de leur propre foi ?

10. [Objection:] Mais que répondent-ils par rapport à saint Maxime ? *Tout d'abord ils décrient la lettre comme fausse et n'étant pas authentiquement de lui. Ensuite, eux non plus ne prétendent pas que le Fils soit une cause semblable à celle du Père, mais que l'Esprit est issu du Fils d'une manière autre que celle du Père, c'est-à-dire du premier principe et de la première cause.* [Solution:] En ce qui concerne la première objection, ce qu'on pourrait dire et peut-être est-ce le moment approprié, c'est la parole d'un ancien : «c'est ainsi que tout est facile à détruire.» Or il nous sera aussi permis d'effacer vos livres et Augustin et Jérôme et tout le reste que nous n'avons pas, et de juger que tout est inutile comme étant inauthentique. Et si on se sert mutuellement de ce type d'arguments, entre nous et vous, il risque de se produire que la victoire soit avec nous, puisque vont rester seulement les Écritures inspirées de Dieu — le reste étant une calomnie — où l'on ne trouve pas que l'Esprit procède du Fils.

β **11.** Ἔτι οὐ διαγράφουσι μόνον οἱ ταῦτα ἀξιοῦντες τὰ βιβλία τὰ παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ἃ παρὰ Λατίνοις εἰσί · Λατίνου γάρ τινος τῶν γνωρίμων ἀναγινώσκοντος τῇ πατρίῳ φωνῇ, ἐρομένῳ μοι τί τοῦτο, τὴν ἐπιστολὴν ἀπεκρίνατο ταύτην, ἐκ τῆς ἑλλάδος γλώττης μετενηνεγμένην ἐκεῖ.

γ' **12.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, τό τε τῆς συνθήκης ἀρχαῖον καὶ πρὸς τἄλλα τὰ τοῦ θείου Μαξίμου τὴν αὐτὴν σῷζον ἰδέαν καὶ ἡ ἐν τῇ Ῥώμῃ τούτου διατριβὴ καὶ ἡ πρὸς Μαρῖνον συνήθεια καὶ ἡ δικαία κατὰ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας μέμψις ἐκείνου – ἔτι γὰρ ἡ Σεργίου καὶ Πύῤῥου μανία, τὴν ἐκκλησίαν διεβόσκετο ταύτην – τῇ ἐπιστολῇ τὸ γνήσιον μαρτυρεῖ.

δ' **13.** Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ σφόδρα καταγελαστότατον πρὸς ἑαυτοὺς Λατίνους συῤῥήγνυσθαι καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν νῦν μὲν γνησίαν ὁμολογεῖν τοῦ θείου *Μαξίμου* καὶ *οὐκ* αἰσχύνεσθαι καὶ καθ' ἡμῶν ταύτην προφέρειν, καὶ λογογραφοῦντας καὶ διαλεγομένους, καὶ πείθειν ἐκ ταύτης ἐπιχειρεῖν οἴεσθαι ὡς ἀρχαῖον ἐστὶ τῇ Ῥωμαίων ἐκκλησίᾳ καὶ δόξα ἡλικιῶτις αὐτοῖς ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγειν, νῦν δὲ ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς ἀπολογουμένων ἡμῶν ἅ γε ἡμῖν δοκεῖ, τὴν ἐναντίαν ψῆφον ἐκφέρειν · ὥσπερ αἰσχυνομένους συμβαίνειν γοῦν ἑαυτοῖς.

14. Καὶ ὅτι ταῦτα ἀληθῆ καὶ ὡς κατὰ τῆς ἡμετέρας δόξης ὥσπερ ἐξορμητηρίου τινός, ἐκ ταύτης καὶ δὴ χωροῦσι Λατῖνοι, Βέκκος ὁ τῆς Λατίνων δόξης προεστηκὼς μαρτυρήσει σαφῶς. Φησὶ γὰρ οἷς ἀπολογεῖται περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καινοτομίας, τοιάδε · ἡ τοῦ λόγου ἀρχὴ "Δεῦρο δὴ ὦ φιλόθεον σύστημα" : «Συλλαμβάνει Φώτιος πόνον κατὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ ὡς ἐν βραχεῖ τὴν ὠδῖνα ἐκρήγνυσι. Καὶ ὁ τρόπος οἷος; Τὴν παρ' Ἰταλῶν ἐν τῷ συμβόλῳ γενομένην προσθήκην τῆς λέξεως, εἰδὼς πρὸ χρόνων οὔ τι μετρίων παρ' *αὐτῶν* γενο*μένην*, ὡς τὰ πρὸς Μαρῖνον πρεσβύτερον Κύπρου γράμματα μαρτυρεῖ τοῦ μεγάλου Μαξίμου, εἰδὼς δὲ καὶ τὰ λοιπὰ πάντα ἔθη αὐτοῖς ἐμπολιτευόμενα, οἷς δοκοῦσι πρὸς ἡμᾶς διαφέρεσθαι, καὶ σιωπῇ ταῦτα στέργων, οὐ χάριτι ἴσως τῇ πρὸς Ῥωμαίους, ἀλλὰ τῷ δικαίῳ αὐτῷ, εἴ γε δίκαιον ἕπεσθαι αὐτόν, οἷς οἱ πρὸ αὐτοῦ πάντες τὴν μετὰ Ῥωμαίων εἰρήνην ἠσπάζοντο, μετὰ τὴν ἔχθραν ἐκείνην, ἢ τὴν θεομισῆ ἔριν νῦν εἰπεῖν οἰκειότερον, πάντα ταῦτα ὡς ἀθέμιτά τινα ἐκπομπεύει[a].»

14. 16 τινα *om.* P

---

14. a. Jean Bekkos, *De pace*, éd. Laurent-Darrouzès, pp. 435, 18-19 ; 32-437, 8 (= PG 141, 928B-D).

Sur l'authenticité de la lettre de saint Maxime à Marinos.

11. En outre, ceux qui prétendent cela, n'effacent pas seulement nos livres mais aussi les livres des Latins. Car lorsque j'avais demandé à un Latin qui est connu, et qui lisait dans sa propre langue : «qu'est-ce que cela signifie ?», il m'a répondu que cette lettre a été traduite de la langue grecque.

12. Et sans compter cela, la construction des mots qui est ancienne et qui conserve le même style que les autres écrits de Maxime, et son séjour à Rome, et sa fréquentation de Marinos, et son juste reproche contre notre Église - car la démence de Sergius et de Pyrrhus trouvait encore un repaire dans cette Église -, [tout] cela témoigne de l'authenticité de la lettre.

13. Mais c'est aussi complètement ridicule pour les Latins de faire la guerre contre eux-mêmes et de professer la même lettre, tantôt comme authentiquement de saint Maxime et de ne pas avoir honte de la prononcer contre nous-mêmes, et par écrit et dans les discussions, et à partir de cette lettre d'essayer de faire croire que c'est une coutume ancienne dans l'Église romaine et une opinion du même âge que celle-ci de dire que l'Esprit procède du Fils, et tantôt, lorsque nous faisons notre apologie tirée de la même lettre pour exposer ce que nous croyons, de prononcer le contraire, comme s'ils avaient honte.

14. Et que cela est vrai, et que les Latins partent de cette lettre comme d'un point de départ pour une expédition contre notre opinion, Bekkos, le chef de l'opinion latine en témoigne avec clarté. Car, là où il fait l'apologie de la nouveauté introduite dans l'Eglise, il parle ainsi : (l'*incipit* du discours est : "Viens ici, ô peuple qui aime Dieu") : «Photius se met au travail contre l'Église romaine, et après peu de temps il produit son fruit. De quelle manière ? Sachant que l'addition d'un mot opérée dans le symbole avait été faite par les Italiens depuis un certain temps, comme en témoigne la lettre du grand Maxime au prêtre de Chypre Marinos, connaissant aussi toutes les autres coutumes, devenus normales chez eux, par lesquelles ils diffèrent apparemment de nous, et acceptant tacitement tout cela, au nom même de la justice — du moment qu'il était juste en fait qu'il suive ce pourquoi ses prédécesseurs avaient adopté la paix avec les Romains —, après l'ouverture des hostilités, ou pour mieux dire maintenant, de cette furie odieuse à Dieu, il exhibe tous ces usages comme étant des infractions[a].»

15. Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ λόγου ᾧ ἡ ἐπιγραφὴ "Ἀπολογητικὸς μετὰ δικαιολογίας δογματικῆς" : «Τὸν δὲ ἀπὸ τῆς μονομάχου βασιλείας χρόνον, ἐν ᾧ τὰ ῥηθέντα πάντα ἐγίνετο, εὑρίσκομεν κατὰ ἀναποδισμὸν μέχρι τῆς Κώνσταντος, ἐγγόνου Ἡρακλείου ἀρχῆς, ἐφ᾽ οὗ δὴ Κώνσταντος ὁ μέγας ἤκμαζε Μάξιμος, ὀλίγον ἢ οὐδὲν τοῦ τῶν τετρακοσίων ἀριθμοῦ ἀποδέοντα. Καὶ πρώτην ὥσπερ ἀρχὴν ἀντιῤῥήσεως ἐπὶ τῇ προσθήκῃ, ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ μεγάλου Μαξίμου γεγονυῖαν εὑρίσκομεν · καὶ ταύτην εἰς οὐδὲν πλέον προκεχωρηκυῖαν κατανοοῦμεν, ὅτι μὴ ἐς ὅσον μόνον τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν τοῦ τότε πάπα ἐπιλαβέσθαι συνοδικῶν. Τὴν δ᾽ ἀφορμὴν τοῦ τότε σκανδάλου, διὰ τὸ τοὺς ἀνατολικοὺς ἐπὶ τῇ τῶν μονοθελητῶν αἱρέσει διενοχλεῖσθαι, κατὰ τὸ πάντῃ πρόδηλον εἶναι διαγινώσκομεν, ὡς ἔστι καὶ ἄλλον πάντα διαγνῶναι, τὸν μὴ παρέργως τὴν πρὸς Μαρῖνον Κύπρου πρεσβύτερον ἐπιστολὴν τοῦ μεγάλου μετιόντα Μαξίμου[a].» Τὰ αὐτὰ δὲ καὶ τοῦ Μετοχίτου γράφοντος[b], παντὸς μᾶλλον τὸ βιβλίον, γνήσιον τοῦ θείου Μαξίμου δείκνυται, καὶ τῶν νόμων αὐτῶν κυρίαν ἡγουμένων τὴν παρὰ τῶν ἐχθρῶν μαρτυρίαν · καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τὸ πρῶτον.

α' **16.** Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, εἰρήσεται μὲν σὺν Θεῷ καὶ μικρὸν ὕστερον[a], νυνὶ δὲ ἀρκέσει καὶ ταῦτα : εἰ μὲν γὰρ οὐκ ἔχει τὴν αἰτίαν ἁπλῶς τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, ὅπερ ὁ θεολόγος εἴρηκεν, οὐδὲ τὴν τοιάνδε οὐδ᾽ ἣν ἂν εἴποιες ἔχει. Οὐ μήν, εἰ ταύτην μὲν τὴν αἰτίαν οὐκ ἔχει, ἑτέραν δὲ ἔχει, ἀληθές ἐστι λέγειν ἁπλῶς, ὡς τὴν αἰτίαν οὐκ ἔχει τοῦ Πνεύματος · εἰ μὲν γὰρ τόδε ζῷον οὐκ ἔστιν, οὐδὲ λογικὸν οὐδὲ ἄλογον ζῷον εἴη ἂν ἐξ ἀνάγκης · οὐ μὴν εἰ ζῷον ἄλογον οὐκ ἔστιν, οὐδὲ ζῷον ἐξ ἀνάγκης ἔσται.

β **17.** Αὐτὸ δὲ τὸ λέγειν ταύτην μὲν τὴν αἰτίαν ὁ Υἱὸς οὐκ ἔχει τοῦ Πνεύματος, τὴν πρώτην δηλαδή, ἣν καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος ἀφαιρεῖται τὸν Υἱόν, ἐκείνην δὲ ἔχει, ἣν ἂν Λατῖνοι φαῖεν, οὐκ ἤδει σαφῶς δύο τοῦ Πνεύματος ἀρχὰς ἀναπλάττουσιν; ἅμα καὶ πόλεμον ἑαυτοῖς ἐπάγοντες ἀρνουμένοις, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν δύο τοῦ Πνεύματος ἀρχὰς ἀξιοῦν.

18. Καὶ τὴν ἑβδόμην δὲ σύνοδον καὶ τοὺς ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις πατέρας, εἴ τις ἐθέλει λογίζεσθαι, τὴν γιγνομένην ἀκολουθίαν ἂν ἴδοι *σώζοντας, καὶ διὰ πάντων* ὡσαύτως πλεκομένην, τὴν χρυσῆν ὄντως σειράν, καὶ μηδέν τι κίβδηλον περιφέρουσαν. Αὐτίκα ὁ ὅρος αὐτῆς, τοιάδε φησί : «Μετὰ πάσης ἀκριβείας ἐρευνήσαντές *τε καὶ*

---

15. a. Jean Bekkos, *De depos.* II, 7, PG 141, 980 ‖ b. Cf. Georges Métochitès, *De proces. Spir. S.*, PG 141, 1408 ‖ **16.** a. Nil Cabasilas, *Discours*, V, 31-43.

15. Et [voici] de nouveau un extrait tiré du discours qui a pour titre : *Apologétique avec une explication dogmatique* : «Ce qui s'est passé depuis le règne du Monomaque [Constantin IX (1042-1055) ; il s'agit du schisme de 1053] déjà mentionné, nous trouvons que cela remonte au temps du pouvoir de Constas [Constant II Pogonatos (641-668)], petit fils d'Heraklius (610-641). Au temps de ce Constant florissait le grand Maxime ; un peu moins, ou exactement quatre cents ans auparavant. Nous trouvons qu'au temps du grand Maxime se situait la première réaction, une sorte de commencement, contre l'addition [du *Filioque*]. Et nous ne la voyons guère avancée, que dans les limites de Constantinople, à l'occasion de réception des Lettres synodiques du pape d'alors [Théodore 1er (642-649)]. Et le prétexte du scandale de ce temps-là, c'était que les Orientaux étaient ennuyés par l'hérésie des Monothélites. Cet exposé historique est pour nous complètement évident, et il est ainsi pour tout autre qui ne va pas passer avec indifférence sur la lettre du grand Maxime à Marinos, prêtre de Chypre[a].» Et également (Georges) Métochites écrit les mêmes choses[b]. Alors le livre de saint Maxime s'affirme plus authentique que tout autre et même les lois (de la raison) considèrent le témoignage des opposants comme valide. C'était donc la réponse à la première objection.

Le Père cause première ?

16. En ce qui concerne la deuxième objection on parlera aussi, avec l'aide de Dieu, un peu plus tard[a]. Pour le moment il suffira de ceci : si le Fils ne possède pas de manière absolue la cause de l'Esprit, selon ce que (Grégoire) le Théologien a dit, alors il ne possède pas non plus la cause que tu as dite. Et s'Il ne possède pas cette cause, mais en possède une autre, il n'est certainement pas vrai de dire d'une manière absolue qu'Il ne possède pas la cause de l'Esprit. Car si ceci n'est pas un animal, ce n'est nécessairement ni un animal raisonnable ni un animal sans raison. Et si ce n'est pas un animal sans raison, ce n'est nécessairement pas non plus un animal.

17. Et lorsqu'on dit que le Fils ne possède pas cette cause-ci de l'Esprit, c'est-à-dire la première, que saint Maxime aussi enlève du Fils, mais qu'Il possède celle-là que les Latins prétendent, alors n'est-il pas déjà clair qu'ils façonnent deux principes de l'Esprit ? Et en même temps ils déclarent la guerre à ceux qui refusent de reconnaître que le Père et le Fils sont deux principes de l'Esprit.

La Définition de foi du septième Concile œcuménique.

18. Et si on veut refléchir sur le septième concile et les Pères de ce

διασκεψάμενοι καὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀληθείας ὁμολογήσαντες, οὐδὲν ἀφαιροῦμεν, οὐδὲν προστίθεμεν, ἀλλὰ πάντα τὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἀμείωτα διαφυλάττομεν καὶ ἑπόμενοι ταῖς ἁγίαις καὶ οἰκουμενικαῖς ἓξ συνόδοις, πρῶτα μὲν τῇ ἐν τῇ λαμπρᾷ Νικαέων *συναθροισθείσῃ*, ἔτι γε μὴν καὶ τῇ μετ' αὐτὴν ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ βασιλίδι πόλει. Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων, καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινόν, ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα · σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ παθόντα καὶ ταφέντα καὶ ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς γραφὰς καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός · καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος · καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον[a]» · καὶ τὰ ἑξῆς τοῦ θείου συμβόλου · καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ ὅρου, πάλιν : «Ἡμεῖς τῇ ἀρχαίᾳ θεσμοθεσίᾳ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἐπακολουθοῦμεν, ἡμεῖς τοὺς θεσμοὺς τῶν πατέρων φυλάττομεν, ἡμεῖς τοὺς προστιθέντάς τι ἢ ἀφαιροῦντας ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἀναθεματίζομεν[b].» Ὁ μὲν οὖν ὅρος ταῦτα δι' ὀργῆς ἔχων, ὥσπερ τοὺς ἀφαιροῦντας οὕτω δὴ καὶ τοὺς προστιθέντας · Λατῖνοι δέ, τὴν κατὰ διάνοιαν φασὶ προσθήκην κακίζειν τὸν ὅρον, οὐ τὴν ἐν λέξεσι, μέχρι δὲ λέξεων αὐτοῖς φασὶ τὴν προσθήκην ἐλθεῖν. Ἀλλ' οὐ μέχρι λέξεων τὸ τόλμημα. Ἑβδόμη μὲν γὰρ ἡ σύνοδος αὕτη · ἕπεσθαι δὲ αὐτή φησι ταῖς πρὸ αὐτῆς ἓξ · οὕτω γὰρ ἂν εἴη καὶ ἀληθῶς τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην σῴζουσα. Δέδεικται δὲ ἐκεῖ δόξαν εἶναι κοινὴν μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

19. Εἰ δὲ καὶ προσεχῶς ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν χρόνων ἐκείνων πατέρων ζητεῖς τὴν ἀπόδειξιν, παρέξομαί σοι μάρτυρας, οὐχ οὓς ἄν τις φαίη ῥᾳδίως, οὐδὲ ψευδομένους τοὔνομα, ἀλλὰ τοὺς μέχρις αἵματος ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἠγωνισμένους, ὧν ἐν οὐρανοῖς τὰ ὀνόματα, οἳ τὴν ἐκκλησίαν οὐ λόγοις μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς αἵμασι τοῖς ἑαυτῶν πολλῷ πρότερον διατελοῦσι κοσμοῦντες. Ὧν πρῶτος ὁ μακάριος

18. 6 ὁμολογήσαντες : ἀκολουθήσαντες ed ‖ 7 οὐδὲ P ‖ 10 μητροπόλει συναθροισθείσῃ ed ‖ 33 αὐτοῖς : ἑαυτοῖς P ‖ 33-34 μέχρι . . ἀλλ' οὐ *mg* P

18. a. VIIe Concile, *Decret.*, COD p. 300 ‖ b. *ibid.* Mansi XIII, 397.

temps-là, on pourra constater qu'ils maintiennent la suite déjà établie et que, avec tous (les Pères), la véritable chaîne d'or continue à être tressée sans porter quelque chose de faux. Par exemple, la Définition de ce concile dit entre autres : «Enquêtant et examinant avec toute l'exactitude possible et visant le but, qui est la vérité, nous n'ôtons rien, nous n'ajoutons rien, mais nous conservons intact le bien de l'Église catholique ; et nous suivons les six conciles saints et œcuméniques, d'abord celui qui s'est réuni dans l'illustre (métropole) de Nicée, puis également celui qui s'est réuni dans la ville impériale, protégée de Dieu. Nous croyons en un seul Dieu Père Tout-Puissant, créateur du ciel et de la terre, de toutes les choses visibles et invisibles ; et en un seul Seigneur Jésus-Christ, le Fils de Dieu, l'unique engendré, qui a été engendré du Père avant tous les siècles, lumière de lumière, vrai Dieu de vrai Dieu, engendré non pas créé, consubstantiel au Père, par qui tout a été fait, qui à cause de nous les hommes et à cause de notre salut est descendu des cieux, s'est incarné de l'Esprit Saint et de la Vierge Marie et s'est fait homme ; a été crucifié pour nous sous Ponce Pilate, a souffert et a été enseveli, est ressuscité le troisième jour selon les Écritures et est monté aux cieux, siège à la droite du Père et reviendra en gloire juger les vivants et les morts ; et son règne n'aura pas de fin ; et en l'Esprit Saint, qui est Seigneur et donne la vie, qui procède du Père, qui avec le Père et le Fils est coadoré et coglorifié[a]» et la suite du saint Symbole. Et vers la fin de la Définition, de nouveau : «Nous suivons la législation ancienne de l'Église catholique, nous conservons les institutions des Pères, nous anathématisons ceux qui ajoutent ou ôtent quelque chose de l'Église catholique[b].» La Définition s'oppose ainsi avec colère tant à ceux qui ôtent qu'à ceux qui ajoutent. Mais les Latins prétendent que la Définition blâme l'addition quant à l'esprit et non quant aux mots ; et ils disent être arrivés seulement à l'addition des mots. Cependant l'audace n'arrive pas jusqu'aux mots. Car le concile en question, c'est le septième. Il dit suivre les six conciles précédents ; c'est ainsi d'ailleurs qu'il justifie vraiment son appellation. Et il a déjà été montré que l'opinion commune c'est que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils.

Saint Jean Damascène et le *Filioque*.

19. Mais si tu continues à demander des preuves à partir des Pères de ce temps-là, je t'offrirai des témoins, non pas des paroles légères ni tirées de faux noms, mais des témoins qui ont lutté pour la foi orthodoxe jusqu'à verser leur sang, dont les noms se trouvent dans les cieux ; des témoins qui ornent l'Église non seulement par des paroles mais aussi par

Ἰωάννης ὁ Σύρος, ὃς τὸν αὐτὸν τῇ μακαρίᾳ συνόδῳ τρέχων ἀγῶνα, ἀπεκόπη μὲν τὴν δεξιὰν εὐτυχῶς, ἀπέλαβε δὲ αὐτὴν παρὰ τῆς τοῦ Κυρίου μητρὸς εὐτυχέστερον, ἥ, καὶ βουλόμενον αὐτὸν σιωπᾶν, ἐπὶ τὴν θεολογικὴν ἐκάλεσε συγγραφήν[a]. Ὢ τοσοῦτον θεολογίας περίεστιν, ὡς μηδὲ Λατίνους ἀνηκόους εἶναι τῆς ἐκείνου φωνῆς. Μόνος γὰρ οὗτος, ἢ κομιδῇ σὺν ὀλίγοις, κοινὸς ἐπὶ θεολογίᾳ διδάσκαλος τῆς τε Ἰταλῶν ἐκκλησίας τῆς τε ἡμετέρας. Οὗτος τοίνυν ὁ πολυύμνητος Ἰωάννης, ἡ κοινὴ φιλοτιμία τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας, παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων ἀκούων ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὕτως ἀνέγνω τὴν ῥῆσιν καὶ κοινὸν τοῦτο δόγμα τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἐνόμισεν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον μόνου καὶ ὡς κατὰ μηδένα τρόπον προσηκούσης τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς τῷ Υἱῷ. Ἐν μὲν γὰρ τῷ ὀγδόῳ τῶν θεολογικῶν, «χρὴ γινώσκειν φησίν, ὅτι τὸν Πατέρα οὐ λέγομεν ἔκ τινος, λέγομεν δὲ αὐτὸν τοῦ Υἱοῦ Πατέρα · τὸν δὲ Υἱὸν οὐ λέγομεν αἴτιον οὐδὲ Πατέρα, λέγομεν δὲ αὐτὸν καὶ ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ Υἱὸν τοῦ Πατρός · τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγομεν, καὶ Πνεῦμα Πατρὸς ὀνομάζομεν · ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν. Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν καὶ δι' Υἱοῦ πεφανερῶσθαι καὶ μεταδίδοσθαι ἡμῖν ὁμολογοῦμεν · "ἐνεφύσησε γὰρ καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ: λάβετε Πνεῦμα ἅγιον[b]"[c]» · ἐν δὲ τῇ πρὸς Ἰορδάνην ἐπιστολῇ, «ἡμῖν εἷς Θεός φησιν, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Λόγος αὐτοῦ καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ. Λόγος δὲ ἐνυπόστατον γέννημα, διὸ καὶ Υἱός. Καὶ Πνεῦμα ἐνυπόστατον ἐκπόρευμα καὶ πρόβλημα, δι' Υἱοῦ δὲ καὶ οὐκ ἐξ Υἱοῦ, ὡς πνεῦμα στόματος Θεοῦ, λόγου ἐξαγγελτικόν. Πάντως δὲ καὶ τὸ στόμα οὐ μέλος σωματικόν · καὶ τὸ Πνεῦμα οὐ πνοὴ λυομένη καὶ διαχεομένη[d].» (Ζήτει μαρτυρίαν ἑτέραν αὐτοῦ ἐν ᾗ φησὶ πάντα τὰ δηλοῦντα αἰτίαν ὀνόματα τῷ Πατρὶ μόνῳ προσαρμοστέα).

20. Ταῦτα μὲν ἡ θεολόγος διέξεισι γλῶττα. Ὅτι δὲ τὰ εἰρημένα οὐ παρ' ἑαυτοῦ λαβὼν ὁ μακάριος οὗτος ἔχει, ἀλλὰ τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς διαδόχοις τοῖς ἐκείνων ἑπόμενος τὰ τοιαῦτα θεολογεῖ, φανερὸν μέν, ἐν οἷς οὐ *λέγω* φησίν, ἀλλὰ *λέγομεν*, εἰς πᾶσαν τὴν ἐκκλησίαν τὰ δόγματα ταῦτα ἀναφέρων[a]. Φανερὸν δέ, οἷς ἐν πάσῃ τῇ ἑαυτοῦ συγγραφῇ τοῖς τῶν μακαρίων πατέρων λόγοις διατελεῖ χρώμενος, Διονυσίου φημὶ καὶ Γρηγορίου καὶ Βασιλείου καὶ Μαξί-

19. 22 γρ(άφε) τὸν δὲ Υἱὸν οὐ λέγομεν ἀναίτιον *mg* P ‖ αἴτιον . γρ(άφε) ἀναιτιον *mg* V ‖ 34 αὐτοῦ : τοῦ μακαρίου Δαμασκηνοῦ I, P ‖ 34-35 ζήτει – προσαρμοστέα *mg* V

19. a. Cf. le synaxaire de S. Jean Damascène le 4 décembre ‖ b. Jn 20, 22 ‖ c. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 8, 286-293 ; cf. NIL CABASILAS, *Discours* V, 39. 9-11 ; cf. aussi EUSTRATE DE NICÉE, *De proces. Spir. S.* EB 70 et NICETAS DE MARONÉE, *De proces. Spir. S.*, PG 139, 220B ‖ d. JEAN DAMASCÈNE, *De hymno tris.* 28, 40-44, p. 332 ‖ **20.** a. BARLAAM, *Traité*, B, IV, 32, 383-384, p. 376.

leur propre sang. Le premier de ces témoins c'est le bienheureux Jean le Syrien, qui courait le risque de la même lutte que le bienheureux concile. D'une part il a pu voir sa main droite coupée, d'autre part il a surtout pu la recouvrer de la part de la Mère du Seigneur. Bien que lui-même voulût se taire, celle-ci l'a appelé à composer son œuvre théologique[a]. Il maîtrisait tellement la théologie que même les Latins n'ignorent pas sa voix. Car il est le seul, ou certes il est parmi les rares, à être reconnu docteur commun de la théologie, et de l'Église latine et de la nôtre. Alors celui-ci, le très renommé Jean, l'honneur commun de l'Église du Christ, a entendu du Seigneur, des apôtres et des saints conciles œcuméniques que l'Esprit Saint procède du Père. Il a de telle manière lu la parole et cru que c'était un dogme commun de l'Église du Christ, qu'il affirmait que l'Esprit procède du Père seul et que d'aucune façon l'émission de l'Esprit ne convient au Fils. Dans le huitième chapitre des *Théologiques*, il dit : «Il faut savoir que nous ne disons pas le Père issu de quelqu'un mais que nous le disons Père du Fils. Et le Fils nous ne le disons pas cause ni Père, mais nous le disons, et issu du Père, et Fils du Père. Et l'Esprit Saint nous le disons et issu du Père, et Esprit du Père ; nous ne disons pas l'Esprit issu du Fils mais nous l'appelons Esprit du Fils et nous Le confessons manifesté et communiqué en nous par le Fils, car " Il souffla et dit à ses disciples : Recevez l'Esprit Saint[b]"[c].» Et dans la lettre à Jourdain il dit : «Pour nous il existe un seul Dieu, le Père et son Verbe et son Esprit. Le Verbe c'est l'effet hypostatique de l'engendrement ; puisqu'Il est Fils. Et l'Esprit c'est l'effet hypostatique de la procession et de l'émission, [venu] par le Fils et non issu du Fils, puisqu'il est comme le souffle de la bouche de Dieu qui annonce la parole. Cependant la bouche ne doit pas être comprise comme un membre corporel ; et l'Esprit non plus comme un souffle qui se perd et se disperse[d].» (Cherche d'autres témoignages du bienheureux Damascène où il dit que tous les noms qui indiquent la cause doivent être appliqués au Père seul)[1].

20. La langue théologique nous démontre cela. Ce bienheureux ne parle pas par lui-même, mais il s'exprime de manière théologique en suivant les apôtres et leurs successeurs. Il est évident, parce qu'il ne dit pas : *je dis*, mais : *nous disons*, qu'il rattache ainsi ces dogmes à toute l'Église. Il est aussi évident par le fait que dans tous ses écrits il se sert constamment des paroles des bienheureux Pères - je veux dire Denys, Grégoire, Basile, Maxime et d'autres avec eux. Tantôt il cite des pas-

1. Les manuscrits laissent un espace de 4 ou 6 lignes blanches. Apparemment, Nil envisagait de compléter son argumentation avec d'autres passages du Damascène, comme d'ailleurs l'indique la note de l'auteur: «Cherche d'autres témoignages du bienheureux Damascène...». Peut-être la note concernait-elle le traité *Contre les Manichéens*, éd. B. Kotter, PTS 22, Berlin 1981, pp. 351-398 (= PG 94, 1505-1584).

μου καὶ εἴ τις κατ' ἐκείνου ποτὲ μὲν τῶν ῥήσεων αὐτῶν ἀπομνημονεύων, ποτὲ δὲ ταύτας ἀναπτύσσων τε καὶ μεταποιῶν, καὶ οὕτω πρὸς τὸ σαφέστερον ἕλκων τὸν λόγον. Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὐκ ἐρυθριᾷ τὰ τοιαῦτα ὁμολογῶν · φησὶ γὰρ ἀρχόμενος τῆς θεολογίας τῆς ἑαυτοῦ : «ἐρῶ δὲ ἐμὸν μὲν ὡς ἔφην οὐδέν, τὰ δὲ τοῖς ἐγκρίτοις τῶν διδασκάλων πεπονημένα εἰς ἓν συλλεξάμενος, ὅση δύναμις, συντετμημένον τὸν λόγον ποιήσομαι[b].» Εἰ δὲ οἱ τῶν ἀποστόλων διάδοχοι καὶ οἱ τῶν θεολόγων ἄκροι, μετὰ τῆς μακαρίας ταύτης συνόδου, οὕτω δόξης περὶ τοῦ Πνεύματος ἔχουσι, Λατῖνοι δὲ τοὐναντίον, οὐκ οἶδα τί ποτε τοῦτο νομίσαι χρή.

21. Ἔτι ὁ αὐτὸς ἐν κεφαλαίῳ τρισκαιδεκάτῳ τῶν θεολογικῶν, ᾧ ἡ ἐπιγραφή : «Περὶ θείων ὀνομάτων ἀκριβέστερον», «Ὁ Πατήρ φησι, πηγὴ καὶ αἰτία Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Ὁ Υἱός : Υἱός, Λόγος, σοφία, δύναμις, εἰκών, ἀπαύγασμα, χαρακτὴρ τοῦ Πατρός καὶ ἐκ τοῦ Πατρός, οὐχὶ Υἱὸς δὲ τοῦ Πνεύματος. Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον : Πνεῦμα τοῦ Πατρός, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, οὐδεμία γὰρ ὁρμὴ ἄνευ Πνεύματος, καὶ Υἱοῦ δὲ Πνεῦμα, οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον · μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ[a].» Καὶ ἐν τῷ λόγῳ δὲ τῷ εἰς τὴν θεόσωμον τοῦ Κυρίου ταφὴν τοιάδε φησί : «Τοῦτο ἡμῖν τὸ λατρευόμενον : Πατήρ, Υἱοῦ γεννήτωρ ἀγέννητος, οὐ γὰρ ἔκ τινος · Υἱός, τοῦ Πατρὸς γέννημα, ὡς ἐξ αὐτοῦ γεγεννημένος · Πνεῦμα ἅγιον, τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ὡς ἐξ αὐτοῦ ἐκπορευόμενον, ὅπερ καὶ τοῦ Υἱοῦ μὲν λέγεται, ὡς δι' αὐτοῦ φανερούμενον καὶ τῇ κτίσει μεταδιδόμενον, ἀλλ' οὐκ ἐξ αὐτοῦ ἔχον τὴν ὕπαρξιν[b].» Σκόπει δέ ! Οὐ γὰρ τὰ τοιαῦτα ῥᾳδίως παριέναι προσήκει ! Πρότερον γὰρ εἰπὼν «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα», οὕτως ἐπήγαγε : «μόνος αἴτιος ὁ Πατήρ», παραπλησίως Διονυσίῳ · καὶ γὰρ κἀκεῖνος εἰπὼν «διακρίνεται τῇ πηγῇ ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ», ἐπάγει «μόνη πηγὴ ὁ Πατήρ[c]», εἰδότες σαφῶς ὡς οὐκ ἂν εἴη τὸ δεύτερον, εἰ μὴ τὸ πρῶτον συγχωρηθείη. Ὥστε καὶ ἑκάτερον ἑκατέρῳ ἀντιστρέφειν ἀνάγκη · εἴτε γὰρ ὁ Πατὴρ μόνος αἴτιος θεότητος, οὐκ ἔχει τὴν ὕπαρξιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, εἴτε τοῦτο, ἕπεται μόνον αἴτιον τὸν Πατέρα εἶναι · τὸν ὅμοιον τρόπον καὶ ἐπὶ τῆς πηγῆς · ταὐτὸν γὰρ αἴτιον καὶ πηγή. Ὥστε ἠπατήθησαν οἱ ἀξιοῦντες σῴζεσθαι καὶ ἀμφότερα · καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, καὶ μόνην πηγὴν ἢ μόνον αἴτιον τὸν Πατέρα εἶναι. Τὰ δ' ἄλλα, οὕτω σαφῆ καὶ ἥκιστα τινὸς ἐργασίας δεόμενα, ὡς μηδὲ

21. 16 μόνος γὰρ P ‖ 21 τῆς θεότητος P

---

20. b. JEAN DAMASCÈNE, *Dialect.*, proem. 60-62 ‖ **21.** a. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 12, 52-57 ‖ b. JEAN DAMASCÈNE, *Hom. In Sabb.* IV, PG 96, 605B ‖ c. PSEUDO-DENYS, *De div. nom.* 2, 5, p. 128, 8-13.

sages, tantôt il les développe et les transforme et il rend ainsi le propos plus clair. De plus il ne rougit pas lorsque lui-même avoue de telles choses. Car il dit, lorsqu'il commence son ouvrage théologique : «Comme je l'ai promis je ne dirai rien par moi-même. Tout l'effort sera de rassembler les ouvrages des docteurs éminents et de faire le discours le plus court possible[b].» Si donc les successeurs des apôtres et les théologiens les plus distingués, conjointement avec ce bienheureux concile, ont une opinion pareille sur l'Esprit, et si les Latins y sont opposés, je ne sais pas ce qu'il faut penser de cela.

21. En outre le même docteur, dans le treizième chapitre des *Théologiques*, sous le titre : «Sur les noms divins avec plus de précision», dit : «le Père est source et cause du Fils et de l'Esprit ; le Fils est Fils, Verbe, sagesse, puissance, image, resplendissement, expression du Père et issu du Père, mais le Fils n'est pas issu de l'Esprit ; l'Esprit Saint est Esprit du Père, qui procède du Père - car il n'existe aucun mouvement sans l'Esprit - et Esprit du Fils, non en tant qu'il est issu de Lui, mais en tant qu'il procède du Père par Lui. Car le Père c'est la seule cause[a].» Et dans le discours sur l'ensevelissement du corps divin du Seigneur il parle ainsi : «C'est cela que nous adorons : le Père, inengendré qui engendre le Fils, sans être issu de personne ; le Fils, effet de l'engendrement du Père en tant qu'il est engendré par Lui ; l'Esprit Saint, du Dieu et Père, qui procède de Lui, qu'on appelle aussi du Fils parce qu'Il est manifesté et transmis à la création par Lui, mais il ne tire pas son existence de Lui[b].» Fais attention ! Il n'est pas bien de passer avec indifférence sur ces témoignages ! Après avoir dit que «l'Esprit n'est pas issu du Fils», il conclut ainsi : «seule cause : le Père.» Cela est presque semblable au passage de Denys. Car lui aussi, après avoir dit que «le Père se distingue du Fils par rapport à la source», conclut que «seule source est le Père[c]». Et nous savons bien que la deuxième affirmation ne garde pas de valeur si on anéantit la première. Alors il est nécessaire de convertir une affirmation vers l'autre. Car soit le Père est seule cause de la divinité et [par conséquent] l'Esprit ne tire pas son existence du Fils, soit cela [l'Esprit ne tire pas son existence du Fils et par conséquent] le Père est seule cause. De la même manière en ce qui concerne la source. Car la cause et la source c'est la même chose. Alors ceux qui prétendent qu'il est possible de maintenir les deux : et que l'Esprit procède du Fils, et que le Père est seule source ou seule cause, se sont trompés. Et les autres témoignages sont clairs et n'ont pas du tout besoin d'une certaine élaboration, à tel point que même les très audacieux à contredire ne pourraient pas contester que ce bienheureux est hostile à l'innovation des Latins. On peut dire également que tous les

τοὺς πάνυ θαῤῥοῦντας ἑαυτοῖς ἀντιλέγειν ἔτ' ἔχειν, ὡς οὐ πολέμιος τῇ Λατίνων καινοτομίᾳ, ὁ μακάριος οὗτος. Ἴσον δέ ἐστιν εἰπεῖν, καὶ πάντας μὲν διδασκάλους, πάσας δὲ συνόδους, εἴπερ αὐτὸς τοῖς ἐκείνων ἕπεσθαι διατείνεται καὶ μηδέν τι λέγειν, ὃ μὴ σφόδρα ἐκείνοις δοκεῖ.

22. Ἡ δὲ μακαρία σύνοδος αὕτη, τοσοῦτον τὴν αὐτοῦ θεολογίαν ἔχει θαυμάσασα, ὥστε καὶ ἀνακηρύττουσα «φωστῆρα τοῦτόν» φησι, «διαλάμποντα ἐν τῷ κόσμῳ, λόγον ζωῆς ἐπέχοντα[a].» Καὶ πάλιν : «Ἰωάννης ἠκολούθησε τῷ Χριστῷ, μείζονα πλοῦτον ἡγησάμενος τῶν ἐν Ἀῤῥαβίᾳ θησαυρῶν, τὸν ὀνειδισμὸν τοῦ Χριστοῦ, καὶ εἵλετο μᾶλλον συγκακουχεῖσθαι τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ, ἢ πρόσκαιρον ἔχειν ἁμαρτίας ἀπόλαυσιν[b].» Καὶ πάλιν : «Αὐτὸς οὖν τὸν σταυρὸν ἑαυτοῦ ἀράμενος καὶ ἀκολουθήσας αὐτῷ[c], ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ ἐξ ἀνατολῶν διὰ Χριστοῦ ἐσάλπισε, μὴ φορητὴν ἡγούμενος τὴν ἐν ἀλλοδαπῇ γεγονυῖαν καινοφωνίαν καὶ τὴν κατὰ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ καθολικῆς ἐκκλησίας ἄθεσμον συσκευὴν καὶ λυσσώδη μανίαν, ἀλλὰ ταύτην θριαμβεύσας, πάντας παραινετικῶς καὶ νουθετικῶς ἠσφαλίζετο μὴ ἀπαχθῆναι μετὰ τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν.»

23. Εἰ δὲ ἡ μὲν θεία σύνοδος ἐκ τοιούτων πλέκει τοὺς ἐπαίνους αὐτῷ, ἐξ ὧν ἂν ἐπῄνεσε καὶ ἀπόστολον, αὐτὸς δὲ οὕτως ἐφίλησε τὸν Χριστὸν ὥστε μέχρις αἵματος τὴν προθυμίαν ὁρίσαι, ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ Μήτηρ οὕτω πρὸς αὐτὸν εὐμενῶς εἶδεν, ὥστε καὶ ἐπανήγαγεν ἀποκοπεῖσαν ἐκείνῳ τὴν δεξιὰν καὶ γράφειν δὲ αὐτῷ ταῦτα προέτρεψεν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπέπληξε τῷ κατὰ Θεὸν ἐκείνου πατρὶ σιωπὴν αὐτῷ παραγγείλαντι[a], αὐτὸς δὲ οὕτω δόξης ἔχει περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς, ὡς διατείνεσθαι πόῤῥωθεν κοινὴν ταύτην τῶν θεολόγων οὖσαν ὑπόληψιν, ὅτι οὐκ ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον · Λατῖνοι δὲ τοὐναντίον φασίν · οὐκ ἤδη σαφὴς ἐκείνοις ὁ πόλεμος, οὐ πρὸς τὰς οἰκουμενικὰς τῶν συνόδων μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν τοῦ Κυρίου μητέρα; Ἡ γὰρ ἐπαναγαγοῦσα τὴν χεῖρα καὶ τὴν σιωπὴν λύσασα, κληρονομήσει πάντως καὶ τῶν κατ' ἐκείνης ἐπαίνων, ἢ μέμψεων.

ε' **24.** Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Θεόδωρος ὁ τῶν Γραπτῶν ἕτερος, προστάτης δὲ καὶ οὗτος τῆς εὐσεβείας ἐπὶ τῆς ἁγίας ταύτης συνόδου καὶ μαρτυρικοῖς φιλοτιμούμενος στίγμασι[a], μεθ' ἡμῶν ἵσταται τούτῳ τῷ μέρει καὶ τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν μόνῳ τῷ Πατρὶ θεολογικῶς ἀποδίδωσι. Καὶ διαποροῦσι, τί ποτε βούλεται τῇ συνό-

23. 3 καὶ μέχρις I, P ‖ 5 προὔτρεψεν I, P ‖ 13 κληρονομήσει . κληρονόμος ἔσται P

docteurs et tous les conciles y sont aussi hostiles, à condition que l'on suive ce qu'ils disent et que l'on ne dise rien de ce qu'assurément ils ne pensent pas.

22. Et ce bienheureux concile a tellement admiré sa théologie qu'il le déclare «lumière qui brille dans le monde et qui a une valeur de vie[a].» Et de nouveau : «Jean a suivi Christ. Il considéra l'humiliation du Christ comme une richesse plus grande que les trésors de l'Arabie et il choisit d'être maltraité avec le peuple de Dieu plutôt que de jouir pour un temps du péché[b].» Et de nouveau : «Celui-ci donc a porté sa propre croix et L'a suivi[c]. Au nom du Christ et de ceux qui appartiennent au Christ, de l'Orient, il a fait sonner sa trompette par le Christ, car il croyait insupportable la nouveauté venue de l'étranger, et l'intrigue criminelle et la démence furieuse contre la sainte Église catholique de Dieu. Mais il en avait triomphé et en exhortant et en avertissant il fortifiait tout le monde afin de ne pas être emmené avec les malfaisants.»

23. Si donc le divin concile lui tresse des louanges pareilles et si celui-ci a tellement aimé le Christ que sa bonne volonté allait jusqu'à donner son sang, et si la Mère de Dieu a porté son regard sur lui avec tellement de bienveillance, qu'elle lui a rendu sa main droite qui avait été coupée, lui a commandé d'écrire ce qu'il a écrit et en outre a châtié en paroles son père spirituel qui lui avait commandé le silence[a]. Et si celui-ci a une opinion pareille sur l'émission de l'Esprit, s'il soutient que c'est depuis longtemps la croyance des théologiens que l'Esprit Saint ne procède pas du Fils et si les Latins disent le contraire, n'est-il pas déjà clair qu'ils font la guerre non seulement contre les conciles œcuméniques, mais même contre la Mère du Seigneur ? Car c'est elle qui lui a restitué sa main et a mis fin à son silence, qui va certainement hériter les louanges ou les blâmes contre elle-même.

Saint Théodore Graptos et le *Filioque*.

24. De plus, le divin Théodore, l'un des Graptos, était lui aussi un protecteur de la foi orthodoxe, membre de ce concile, honoré des marques du martyre[a]. Sur cette question il est de notre parti et il rattache l'émission de l'Esprit d'une manière théologique au Père seul. Et pour ceux qui se demandent comment ce concile entend dire que l'Esprit Saint procède du Père, Théodore nous en offre l'explication. En effet, nous pensons qu'on ne peut pas trouver d'autres interprètes plus dignes que ceux-ci. La foi orthodoxe inclinée vers l'hérésie, ils l'ont ramenée

---

22. a. Cf. He 11, 26 ‖ b. Cf. He 11, 25 ‖ c. Cf. Mt 16, 24; Mr 8, 34; Lc 9, 23 ‖ **23.** a. Cf. NIL CABASILAS, *Discours* V, 19. 7-10 ‖ **24.** a. Cf. Ga 6, 17.

δῳ ταύτῃ, τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, ἀντ' ἐξηγητῶν ἡμῖν γίνεται. Πάντως δὲ οὐδένας ἄλλους ἀξιόχρεως ἐξηγητὰς ἐκείνων μᾶλλον προσῆκε νομίζειν, οἳ καὶ τὴν εὐσέβειαν κλίνουσαν ἐπανήγαγον, καὶ λόγοις καὶ τοῖς αἵμασι τοῖς ἑαυτῶν, καὶ Πατέρες καὶ ἡγεμόνες καὶ βίου καὶ δογμάτων ἕνεκεν, καὶ τῆς πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς πάλης, τῆς μακαρίας ταύτης συνόδου κατέστησαν. Ἀλλὰ τῷ μὲν μακαρίῳ Ἰωάννῃ τί ποτε δοκεῖ περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς εἴρηται.

25. Θεόδωρος δὲ ὁ ἀοίδιμος, κατὰ τῶν εἰκονομάχων ἀποδυόμενος καὶ λογογραφῶν τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως τῆς ἑαυτοῦ, τοιάδε φησίν · ἡ δὲ τοῦ λόγου ἀρχὴ «Καιρὸν εἶναι τῷ παντὶ πράγματι, τὸ σολομώντειον ἡμᾶς ἐκεῖνο καὶ σοφὸν ἐμπεδοῖ λόγιον» : «Ὁποία δὲ ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἡ ὁμολογία καὶ ἥτις ποτέ ἐστι, καιρὸς ὡς οἷόν τε ἐπιτεμόμενον φράσαι, ἡμεῖς τοίνυν καθὰ παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ λόγου[a], οἵ τε μετ' ἐκείνους τὰ ἐκείνων διαδεξάμενοι θεοφάντορες καὶ θεῖοι ἡμῶν διδάσκαλοι, πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα παντοκράτορα, πάντων ὁρωμένων καὶ ἀοράτων, ποιητήν τε καὶ Κύριον, ἄναρχον, ἀόρατον, ἀκατάληπτον, ἀναλλοίωτον, ἀτελεύτητον. Καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, ἀνάρχως καὶ πρὸ πάντων τῶν αἰώνων τῆς πατρικῆς οὐσίας ἐκλάμψαντα. Καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς προϊόν, καὶ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συνθεολογούμενόν τε καὶ συνδοξαζόμενον, ὡς συμφυὲς καὶ συναΐδιον. Τριάδα μὲν δοξάζοντες ὑποστάσεσιν, ἤτοι προσώποις, καὶ ἑκάστῳ τῶν εἰρημένων ἀμιγεῖς καὶ ἀσυγχύτους τηροῦντες τὰς ἀφοριστικὰς ἰδιότητας, ὡς οὐδαμῶς μεταπιπτούσας ἢ κινουμένας · Πατρὶ μὲν τὴν ἀγεννησίαν καὶ τὸ αἴτιον τῶν ἐξ αὐτοῦ νέμοντες · Υἱῷ δὲ τὴν γέννησιν · Πνεύματι δὲ τὴν ἐκπόρευσιν. Καὶ ὡς ἐξ αἰτίου τοῦ Πατρὸς τό τε γεννώμενον καὶ τὸ ἐκπορευόμενον νοοῦντες ἀπαυγάσαντα, καὶ ὡς φῶς ἑκάτερον ἐκ φωτὸς προελθόν, ἓν ὑπερκόσμιον τρισσοφεγγὲς καὶ τρισήλιον φῶς[b].»

26. Ἐνταῦθα ἀκριβῶς καὶ δὴ προσήκει σκοπεῖν. Περὶ γὰρ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς καὶ τῆς αὐτοῦ θεότητος τὸν λόγον ποιούμενος, ἐν μὲν τῇ προβολῇ, τοῦ Πατρὸς ἐμνημόνευσε μόνον, ἐν δὲ τῇ θεολογίᾳ, συμπαρέλαβε καὶ τὸν Υἱόν · «Πνεῦμα γάρ φησι, τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς προϊόν, καὶ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συνθεολογούμενον[a].» Τοῦτο δὲ καὶ ἑκάστην τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν ἐν τῷ ὅρῳ τῆς πίστεως λέγουσαν ἔστιν ἰδεῖν · «Πιστεύειν γάρ φασι, καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπο-

26. 4 καὶ *om.* V

dans le droit chemin avec leurs paroles ainsi qu'avec leur sang. À cause de leur vie et de leurs doctrines et de la lutte contre les hérétiques, ils sont devenus Pères et guides de ce bienheureux concile. Mais on a déjà dit ce que le bienheureux Jean croit par rapport à l'émission de l'Esprit.

25. Saint Théodore qui luttait contre les iconomaques écrivit la Confession de sa propre foi et dit : (l'incipit du discours est : «Ce sage passage de Salomon nous enseigne : Chaque chose à son temps approprié») : «C'est le temps de dire brièvement quelle est notre Confession à nous, chrétiens. Alors, en ce qui nous concerne, en accord avec ce que nous ont transmis ceux qui furent dès le début des témoins oculaires et qui sont devenus serviteurs de la parole[a] et après ceux-ci, leurs successeurs, nos docteurs divins qui ont révélé Dieu, Nous croyons en un seul Dieu Père, Tout-Puissant, et créateur de toutes choses visibles et invisibles, et Seigneur, sans principe, invisible, insaisissable, immuable, et sans fin. Et en un Seigneur Jésus Christ, Son Fils, le Monogène, qui, sans principe et avant tous les siècles, resplendit de la substance du Père. Et en un seul Esprit Saint qui sort de Dieu et Père et qui avec le Père et le Fils est loué et glorifié avec eux en tant que connaturel et coéternel à eux. Nous croyons à la Trinité en hypostases, c'est-à-dire en personnes, et nous maintenons les propriétés qui servent à distinguer (ou à définir) chacune des personnes mentionnées sans les confondre et sans aucun mélange, sans qu'elles soient jamais changées ou modifiées. Nous attribuons au Père le fait d'être inengendré et d'être cause des Personnes issues de Lui ; nous attribuons au Fils l'engendrement et à l'Esprit la procession. Et nous pensons que l'effet de l'engendrement et de la procession tient sa cause du rayonnement du Père qui fait sortir chaque Personne comme lumière de lumière, une lumière au-dessus de ce monde au triple éclat et à trois soleils[b].»

26. C'est précisément ici qu'il faut faire attention. Il parle de l'émission de l'Esprit et de sa divinité. Sur l'émission de l'Esprit il a fait mention seulement du Père, alors que, en Théologie, il a pris en outre le Fils. Car il dit : «Esprit qui sort de Dieu et Père et qui est loué avec le Père et le Fils[a].» C'est ce qu'on peut voir être affirmé par chaque concile œcuménique lors de la Définition de la foi. Ils disent : «Croire aussi à l'Esprit Saint, qui est Seigneur et donne la vie, qui procède du Père et est avec le Père et le Fils coadoré et coglorifié.» Si (les Pères des conciles) connaissaient comme égaux d'une part le fait d'être loué avec le Père et le Fils et, d'autre part, l'émission à partir du Père et du Fils, alors que se passerait-il ? Cela ils le disent toujours, et dans les Confessions de foi et

---

25. a. Cf. Lc 1, 1 || b. Nicéphore Ier, *Conf. fid.*, PG 100, 580C-581A; cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 64. 20-23 || **26.** a. Cf. Nil Cabasilas, *Discours* V, 25. 14-15.

ρευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον.» Εἰ δὲ ὥσπερ συνθεολογεῖται Πατρὶ καὶ Υἱῷ, οὕτω καὶ προβαλλόμενον ᾔδεσαν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, τί δήποτε; Τὸ μέν, οὐκ ἔστιν ὅτε οὐ λέγουσι, κἂν ταῖς ὁμολογίαις τῆς πίστεως κἂν τοῖς ὅροις τῆς εὐσεβείας καὶ πανταχοῦ, τὸ δέ, οὐδέποτε ! Καὶ ταῦτα οὕτω προσεχῶς ἀμφοτέρων κειμένων, ἢ δῆλον ὅτι τὸ μὲν συνθεολογεῖσθαι τῷ Πνεύματι, οὐ τοῦ Πατρὸς μόνον ἀλλὰ καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὸ δὲ προβάλλειν, τοῦ Πατρὸς ἰδιότης αὐτῷ μόνῳ πρέπουσα. Τί γάρ φησί; «Τηροῦντες ἀμιγεῖς καὶ ἀσυγχύτους τὰς ἀφοριστικὰς ἰδιότητας, ὡς οὐδαμῶς μεταπιπτούσας ἢ κινουμένας, Πατρὶ μὲν τὴν ἀγεννησίαν καὶ τὸ αἴτιον τῶν ἐξ αὐτοῦ νέμομεν · Υἱῷ δὲ τὴν γέννησιν · Πνεύματι δὲ τὴν ἐκπόρευσιν[b].»

27. Εἰ δὲ ὥσπερ ἀφοριστικὴ ἰδιότης, Υἱοῦ μὲν ἡ γέννησις, Πνεύματος δὲ ἡ ἐκπόρευσις, οὕτω τοῦ Πατρὸς ἡ ἀγεννησία καὶ τὸ αἴτιον τῶν ἐξ αὐτοῦ, πῶς καὶ ὁ Υἱὸς θεότητος αἴτιος; Ἢ τούτου δοθέντος, πῶς ἐστι τηρεῖσθαι τὰς ἀφοριστικὰς ἰδιότητας ἀμιγεῖς καὶ ἀσυγχύτους; Ἢ διατί τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Πατρὸς κινουμένων, αἱ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος ἀκίνητοι μεμενήκασι; Ἵνα δὲ μή τις λέγῃ αἴτιον ἐνταῦθα κατὰ τὸ γεννᾶν ὁ θεολόγος εἴρηκεν, οὐκ εἶπεν ἰδιότητας τοῦ Πατρὸς τὴν ἀγεννησίαν καὶ τὸ αἴτιον, οὐδὲ τὴν ἀγεννησίαν καὶ τὸ αἴτιον *τοῦ ἐξ αὐτοῦ* – οὕτω γὰρ ἂν εἶπον Λατῖνοι περὶ τοῦ Υἱοῦ τὴν ἀπόφασιν εἰρῆσθαι – ἀλλὰ τὴν ἀγεννησίαν καὶ τὸ αἴτιον τῶν ἐξ αὐτοῦ· αἴτιος δὲ ὁ Πατὴρ *τῶν ἐξ αὐτοῦ*, ὡς γεννῶν καὶ προβάλλων. Ὥστε καὶ κατ' ἀμφότερα τὰ σημαινόμενα τοῦ αἰτίου, ἰδιότης ὥσπερ ἡ ἀγεννησία, οὕτω δὴ καὶ τὸ αἴτιον τοῦ Πατρός, ἄν τε κατὰ τὸ γεννᾶν εἴπῃς ἄν τε κατὰ τὸ προβάλλειν. Ἀλλὰ καὶ τοῦ λόγου ἀρχόμενος, ταύτην εἶναι φησὶ τὴν τῶν χριστιανῶν ὁμολογίαν καὶ τὴν τῶν ἀποστόλων παράδοσιν καὶ τῶν πατέρων, τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐκείνων θεολογίας · ὥστε τὸ ἑτέρως ταῦτα δοξάζειν, ἐγὼ μὲν ὀκνῶ λέγειν τίνων, πᾶσι δὲ ὅμως γνώριμον.

28. Καὶ Νικηφόρος δὲ ὁ ἀοίδιμος, ὃν μέγαν οἱ κατὰ Χριστὸν ἀγῶνες ἐκάλουν – ἐστρατήγησε γὰρ τῷ Χριστῷ καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις καὶ τῆς εὐσεβείας προὔστη, οὐκ ἄνευ αἵματος, οὐδὲ μεγάλων κινδύνων· ὃς φεύγων τὴν ἑαυτοῦ, ἐπανῆκεν ἡμῖν νεκρὸς ἀριστεύς, μαρτυρίου στέφανον περιφέρων, ἀγγέλοις μὲν ἥδιστος, δαίμοσι δὲ φοβερός, εὐμενὴς δὲ τοῖς οἰκείοις – οὗτος τὴν ἀποστολικὴν πίστιν τοῖς οἰκείοις διαπέμπων ἐκ τῆς ὑπερορίας, τοῦτο γὰρ ἡ

27. 8 τὴν ἀγεννησίαν ... οὐδέ *mg* P

b. Cf. *ibid.* V, 25. 17-19.

dans les Définitions de la foi orthodoxe et partout. Par contre, ceci ils ne le disent jamais ! Et pourtant voilà que les deux phrases se succèdent immédiatement. Ou il est évident qu'être loué avec l'Esprit n'est pas une propriété seulement du Père mais aussi du Fils. Par contre l'émission est une propriété du Père qui convient à Lui Seul. Car que dit-il ? «Nous maintenons les propriétés de distinction (ou définition) sans les confondre et sans aucun mélange, sans qu'elles soient jamais changées ou modifiées. Nous attribuons au Père le fait d'être inengendé et d'être cause des Personnes issues de Lui ; nous attribuons au Fils l'engendrement et à l'Esprit la procession[b].»

27. De même que la propriété de distinction (ou de définition) du Fils c'est l'engendrement, et de l'Esprit c'est la procession, de même du Père c'est le fait d'être inengendré et d'être cause des Personnes issues de Lui. Si cela est vrai, comment est-il possible que le Fils aussi soit cause de la divinité ? Ou si on accorde cela, comment est-il possible de maintenir les propriétés de distinction (ou de définition) sans les confondre et sans aucun mélange ? Ou pourquoi les propriétés du Père se modifieraient-elles, tandis que celles du Fils et de l'Esprit seraient restées sans modification ? Et pour que personne ne puisse dire que le théologien ici a professé la cause selon [seulement] le fait d'engendrer, il n'a pas dit que les propriétés du Père sont le fait d'être inengendré et d'être cause, ni le fait d'être inengendré et d'être cause *de la Personne issue de Lui*. Car dans ce cas-là les Latins diraient que la sentence concerne le Fils. Mais il a dit : le fait d'être inengendré et d'être cause *des Personnes issues de Lui*. Le Père est cause des Personnes issues de Lui en tant qu'il engendre et émet. Alors, de même que le fait d'être inengendré, le fait d'être cause constitue la propriété du Père selon les deux sens de la cause : selon le fait d'engendrer et selon le fait d'émettre. Et lorsqu'il débute le discours, il dit que c'est là la Confession des chrétiens et la tradition des apôtres et des Pères, les gardiens de leur théologie. Alors, je crains de nommer ceux qui par rapport à cela ont une opinion différente, mais tous les connaissent.

Saint Nicéphore Ier et le *Filioque*.

28. Et aussi saint Nicéphore, que ses luttes pour le Christ ont fait surnommer «Grand», lui aussi pendant ce temps-là était général avec le Christ, placé en tête de la foi orthodoxe, non sans donner son sang ni sans grands risques. Il a été banni de sa patrie et c'est mort qu'il est rentré chez nous. Il fut un héros, qui portait la couronne du martyre, très douce pour les anges, terrible pour les démons, bienveillante pour les proches. De son lieu d'exil, il envoya à ses proches la foi apostolique. C'est l'intention de son propos qui dit : «Alors nous embrassons notre

τοῦ λόγου πρόθεσις, τοιάδε φησί : «Πίστιν τοίνυν τὴν καθ' ἡμᾶς ἀσπαζόμενοι, τὴν εὐκλεᾶ καὶ ἀμώμητον καὶ ἧς οὐδὲν ἰσοστάσιον τοῦ παντὸς ἂν τιμησαίμεθα, ὑφ' ἧς καὶ φρουρούμεθα, καταρτιζόμενοί τε συντηρούμεθα, ἐν ᾗ ἑστήκαμεν καὶ καυχώμεθα, μεθ' ἧς Θεῷ ζῶντι προσκυνοῦμεν ἀληθινῷ καὶ λατρεύομεν εἰλικρινῶς ἐν ἀληθείᾳ καὶ Πνεύματι · ἣν δὴ μόνην ὁριζόμεθα, ἀληθῆ καὶ καθαρωτάτην, τὴν εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Πνεῦμα ἅγιον, τὴν μίαν θεότητά τε καὶ κυριότητα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων δημιουργόν, καὶ βασιλίδα πάσης φαινομένης καὶ νοουμένης κτίσεως, καθ' ἣν ἓν τὰ τρία νοούμενα σέβομεν, καὶ τὸ ἓν ἐν τοῖς τρισὶ θεωρούμενον προσκυνοῦμεν · ὧν τὸ μὲν τῇ οὐσίᾳ γνωρίζεται, τὸ δὲ ταῖς ὑποστάσεσι καταγγέλλεται · μηδὲν τούτων ἐλαττοῦντες, μηδὲ ὑπερτιθέντες, ἀλλ' ἑνοῦντες μὲν τῇ οὐσίᾳ, ὥσπερ δὴ καὶ ἀξίᾳ καὶ ὁμοτιμίᾳ καὶ δόξῃ, διαιροῦντες δὲ ταῖς ὑποστάσεσιν, εἴτουν προσώποις καὶ ἰδιότησιν, ἑκάστης τούτων οὐσιωδῶς ὑφεστώσης, ἐν ὑπάρξει ἰδίᾳ ἀμερίστως νοουμένης, ὅπερ παράδοξον · εἰδότες τὸν μέν, αἴτιον καὶ γεννήτορα καὶ προβολέα, τὸν Πατέρα, ἄναρχον καὶ ἀναίτιον, ἄχρονον καὶ ἀίδιον · τὸ δέ, γέννημα καὶ Υἱόν, τῷ Πατρί συνάναρχον καὶ συναΐδιον, ἀναλλοίωτον καὶ ἀπαθῆ καὶ ἄρρουν, ἐκ Πατρὸς τὴν γέννησιν ἔχοντα, πρὸς αἴτιον δὲ καὶ ἀρχὴν τὸν Πατέρα ἀναφερόμενον · τὸ δέ, ἐκπόρευμα ἤτοι ἐκπορευτὸν καὶ ἁγιαστικὴν δύναμιν, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀχρόνως ἀεὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊόν, οὐ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς ἔχον τὴν πρόοδον, Πατρὶ καὶ Υἱῷ συνυπάρχον ἀιδίως, συμπροσκυνούμενον ὡς σύνθρονόν τε καὶ ὁμόδοξον καὶ ὁμότιμον καὶ ὁμόθεον, δι' οὗ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις καὶ πάσῃ λογικῇ φύσει τὰ θεῖα προχεῖται χαρίσματα· καὶ οὕτως τῆς τρισσοφαοῦς θεαρχίας τὸ ἀπρόσιτον ἡμῖν καὶ ἀειλαμπὲς ἐναστράπτει σέλας, ἐξ ὧν καὶ τὸ ταὐτὸν καὶ ἑνιαῖον τῆς οὐσίας πιστεύεται καὶ τὸ τρισσὸν τῶν προσώπων δοξάζεται. Τῶν συγχεόντων δὲ καὶ διαιρούντων τὰ συγχύσεως καὶ διαιρέσεως ἀνεπίδεκτα, ἡ ἀθεΐα καὶ ἀτοπία καταβέβληται καὶ κατήργηται, καθάπερ λοιπὸν οἱ θεολόγοι καὶ τῶν ἀρρήτων μύσται καὶ μυσταγωγοὶ ὀρθῶς τε καὶ ἐνθεέστατα κηρύσσοντες παραδεδώκασι.»

29. Πάντως οὐ πολλὰ ἐπιλέγειν δεῖ ταῖς θεολογικαῖς ἀποφάσεσι ταύταις, ἐναργῶς τῷ προβλήματι παρισταμέναις · σαφῶς γὰρ τὸ αἴτιον, εἴς τε τὸν γεννήτορα καὶ προβολέα διελών, ἑκάτερον τούτων

1.«Immuable» et «impassible» (ἀναλλοίωτος, ἀπαθής) : ces deux mots souvent qualifient les attributs hypostatiques du Fils (par exemple ÉPIPHANE, *Adv. haeres.*, PG 41, 237C), mais aussi se rattachent aux autres Personnes de la Sainte Trinité ; voir LAMPE, 110-111 et 171.

foi illustre et irréprochable. De toutes les choses, il n'y a rien à quoi nous rendions hommage comme à celle-ci, par laquelle nous sommes protégés, formés et préservés, en laquelle nous nous tenons droits et nous nous glorifions, avec laquelle nous nous prosternons devant un Dieu vivant et vrai et nous adorons sincèrement en vérité et en Esprit. Certes, nous définissons cette foi comme la seule vraie et très pure : (Croire) au Père et au Fils et à l'Esprit Saint, divinité une et souveraineté, créatrice de toutes les choses visibles et invisibles, et reine de toute création apparente et intelligible selon laquelle nous vénérons les trois réalités perçues comme une par l'intelligence, et nous adorons une seule réalité contemplée dans les trois. Ceci se connaît par l'essence, cela se manifeste par les hypostases. Nous n'en diminuons rien et nous ne posons rien au-delà non plus, mais nous trouvons l'unité dans l'essence, comme d'ailleurs dans la valeur, l'égalité d'honneur et la gloire [qui sont communes dans la Trinité], et nous faisons la distinction selon les hypostases, c'est-à-dire les Personnes et les propriétés, chacune d'elles existant essentiellement, dans une existence propre perçue sans division ; chose paradoxale. Nous connaissons une personne en tant que cause et engendreur et émetteur, à savoir le Père qui est sans principe et sans cause, hors du temps et éternel ; nous connaissons l'autre Personne en tant qu'engendré et Fils, sans principe avec le Père et coéternel, immuable, impassible[1], et sans écoulement qui tient son engendrement du Père et qui se rattache en cause et en principe au Père ; nous connaissons l'autre Personne en tant qu'issu de procession, c'est-à-dire effet de procession et puissance sanctificatrice, l'Esprit Saint qui sort toujours intemporellement du Père, qui tient sa provenance non par l'engendrement mais par procession et qui cœxiste éternellement avec le Père et le Fils, qui est coadoré avec eux car il siège avec le trône et il a la même gloire, le même honneur et la même divinité, par qui les dons divins s'épanchent sur les anges, sur les hommes et sur toute la nature raisonnable. Et c'est ainsi que la lumière pour nous inaccessible et toujours brillante rayonne dans la théarchie en un triple éclat ; par qui on croit à l'identité et à l'unité de l'essence et on célèbre la trinité des Personnes. Par contre, l'athéisme et l'absurdité de ceux qui mélangent et divisent les propriétés non susceptibles de mélange et de division, ont été vaincus et supprimés ; cela donc est en accord avec les théologiens, avec ceux qui sont initiés aux réalités indicibles et avec les mystagogues qui ont déclaré et transmis la tradition d'une manière correcte et très divine.»

29. En effet, il ne faut pas ajouter de longs commentaires à ce qu'ont affirmé les sentences théologiques, dont la position devant le problème est évidente. Car il a clairement divisé la cause en deux : Celui qui engendre et Celui qui émet. Il rattache chacun de ses attributs comme propre au Père ; de même qu'il rattache l'effet de l'engendrement au Fils

ὡς ἴδιον φέρων δίδωσι τῷ Πατρί, ὥσπερ τὸ γέννημα τῷ Υἱῷ, τὸ δὲ ἐκπόρευμα τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, πρότερον τὸν Πατέρα αἴτιον προσειπών, ἀθύρματά τινα καὶ γραϊδίων μύθους[a] καὶ παραπαιόντων ληρήματα τὰ περὶ αἰτίου τοῖς συκοφάνταις κατὰ τῆς ἀληθείας ἐξευρημένα ἀποδεικνύς. Ἀλλὰ καὶ ταύτην εἶναι φησὶ τὴν ἀμώμητον πίστιν καὶ τὴν ἀληθῆ καὶ καθαρωτάτην καὶ μεθ' ἧς ζῶντι καὶ ἀληθινῷ προσκυνοῦμεν Θεῷ καὶ λατρεύομεν. Ὥστε ὁ τὴν ἐναντίαν ἰὼν καὶ τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ Πνεύματος ἀξιῶν, οὐ τὴν ἀληθῆ καὶ ὑγιᾶ πίστιν, ἀλλὰ φαύλην δή τινα καὶ ἐπίψογον περιφέρει καὶ ἣ δικαίως ἀπιστήσειεν ἄν τις. Εἰ δὲ καὶ μετὰ ταύτης τῆς πίστεως, ζῶντι καὶ ἀληθινῷ προσκυνοῦμεν Θεῷ καὶ λατρεύομεν, εὐλαβοῦμαι περὶ τῶν τἀναντία δοξαζόντων καὶ οὐκ οἶδα τί φῶ. Ἀλλὰ καὶ τὸ τὰ ἴδια κοινὰ ποιεῖν, συγχεόντων ἐστὶ τὸ τῆς Τριάδος μυστήριον · τὸ δὲ τοιοῦτον, ἀθεΐαν ὁ τῆς ἀληθείας μάρτυς καλεῖ. Ἔστιν οὖν ὅστις ἂν δικαίως ἡμῖν ἐπιπλήξειε, Λατίνων διῳκισμένοις; ἢ τὸ κατ' ἐκείνους λέξεων μόνον προσθήκην ἐρεῖ, οὕτω σαφῶς τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν συνόδων πατέρων ἀντιβοώντων;

30. Ἀλλὰ τί πρὸς τὰς τῶν θεολόγων ῥήσεις Λατῖνοι καὶ πάλιν φασί; [Ἔνστασις:] *Καὶ ἡμεῖς μετὰ τοῦ μακαρίου Διονυσίου διακρίνοντες τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ τῇ πηγῇ, οὐ λέγομεν τὸν Υἱὸν πηγὴν θεότητος[a] · καὶ πρὸς τὸν θεῖον Γρηγόριον βλέποντες, πάντα τὰ τοῦ Πατρός, φαμὲν ἔχειν καὶ τὸν Υἱόν, πλὴν τῆς αἰτίας[b] · καὶ μετὰ τοῦ θείου Μαξίμου, οὐ λέγομεν αὐτὸν τὴν αἰτίαν ἔχειν τοῦ Πνεύματος[c]. Ἀλλ' οὕτω ταῦτα φαμὲν ὡς ἐκ προκαταρκτικῆς αἰτίας ἢ πρώτου αἰτίου ἢ πρώτης ἀρχῆς· ταῦτα γὰρ ἀνεῖται μόνῳ Πατρί, ἀναιτίως, ἣν ἂν εἴποις αἰτίαν μεθ' ἑαυτοῦ ἔχοντι, παρ' οὗ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τὸ εἶναι καὶ πάντα ὅσα ἔχει, κἂν τὸ προβάλλειν εἴπῃς, κἂν τὸ δημιουργεῖν, κἂν ὁτιοῦν ἕτερον. Ἐκ τοῦ Υἱοῦ γὰρ οὕτω τὸ Πνεῦμα φαμέν, καὶ πηγὴν δὲ αὐτὸν οἰόμεθα, καὶ τοῦ Πνεύματος αἴτιον καὶ ἀρχήν, οὐ προκαταρκτικὴν αἰτίαν αὐτὸν εἰδότες, ἀλλ' οὕτως ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὡς παρὰ τοῦ Πατρὸς τῆς πρώτης αἰτίας, τὴν τοῦ προβάλλειν ἰδιότητα εἰληφότος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μόνην πηγὴν θεότητος καὶ μόνον αἴτιον τὸν Πατέρα μετὰ τῶν θεολόγων φαμέν · καὶ ἰδιότητα δὲ αὐτοῦ τὸ ἄναρχον καὶ τὸ ἀρχὴν θεότητος εἶναι, οὐχ ὡς τοῦ Υἱοῦ τὸ πηγαῖον ἢ τὸ ἀρχικὸν ἢ τὸ αἴτιον οὐδαμῶς ἔχοντος – ἔχει γὰρ ταῦτα τὸν τρόπον ὃν εἴρηται – ἀλλ' οὐχ ὡς πρώτη ἀρχή · τοῦτο γὰρ ἰδιότης τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως.*

---

29. a. Cf. 1 Ti 4, 7 ‖ **30.** a. Cf. Nil Cabasilas, *Discours* IV, 55. 1-5 ‖ b. Cf. *ibid.* III, 11. 20-21 ‖ c. Cf. *ibid.* V, 5. 1ss.

et l'effet de la procession à l'Esprit. Auparavant il avait appelé le Père «cause», et il a prouvé que les théories sur la cause rappellent des joutes et des fables de vieilles femmes[a] et des sottises de fous inventées par des calomniateurs contre la vérité. Mais il dit aussi que la foi irréprochable, vraie et très pure avec laquelle nous adorons et nous vénérons un Dieu vivant et véritable, c'est celle-ci. Alors celui qui prend la voie contraire et prétend que le Fils est Celui qui émet l'Esprit, n'a pas la vraie et saine foi mais porte certainement une foi mauvaise et blâmable, et qui n'est pas digne de confiance. Et si c'est avec cette foi que nous adorons et nous vénérons un Dieu vivant, je me garde de ceux qui pensent des choses contraires et je ne sais pas quoi dire. Mais aussi, transformer les réalités propres en réalités communes, cela convient à ceux qui établissent la confusion dans le mystère de la Trinité. Une telle chose, le témoin de la vérité l'appelle athéisme. Y a-t-il personne qui puisse nous reprocher avec justice que nous persécutions les Latins ? Ou qui dira que leur opinion est une addition seulement de mots, alors que les conciles œcuméniques et les Pères qui ont participé aux conciles crient si clairement le contraire ?

Critique du monopatrisme des Latins.

30. [Objection:] Mais les Latins, que disent-ils de nouveau par rapport aux paroles des théologiens ? *Nous aussi avec le bienheureux Denys nous distinguons le Père du Fils par rapport à la source et nous ne disons pas que le Fils est source de la divinité*[a] *; tout en ayant en vue le divin Grégoire, nous disons que tout ce que le Père possède, le Fils l'a aussi, sauf la cause*[b] *; et avec le divin Maxime nous ne disons pas qu'Il possède la cause de l'Esprit*[c]*. Mais nous disons cela de la manière suivante : comme d'une cause principielle ou d'une cause première ou d'un principe premier. Car ces attributs se rattachent au Père d'une manière incausée, puisque cette cause, diras-tu, Il la possède avec Lui-même, de la part de qui le Fils tire son existence ainsi que tout ce qu'Il possède, par exemple le fait d'émettre (la divinité du Saint-Esprit), le fait de créer et toute autre chose. C'est de cette manière que nous disons que l'Esprit est issu du Fils et que nous croyons ce dernier source, cause et principe de l'Esprit. Nous ne Le reconnaissons pas comme une cause principielle mais nous croyons que l'Esprit est issu du Fils de la manière suivante : que (le Fils) reçoit du Père, cause première, la propriété d'émettre [le Saint-Esprit]. En outre, nous disons, en accord avec les théologiens, que le Père est seule source de la divinité et seule cause. Et sa propriété c'est d'être sans principe et d'être principe de la divinité ; pas du tout de la manière dont le Fils possède la source ou l'origine ou la cause, car il les possède de la manière qu'on a déjà dite ; non comme le premier principe car cela est une propriété de l'hypostase du Père.*

α' **31.** [Λύσις:] Πρῶτον μὲν οὔτε ἐν τοῖς προαπηριθμημένοις θεολογικοῖς χωρίοις οὔτε ἐν ἄλλοις ἴδοις ἂν τοὺς θεολόγους προσδιορισμῶν μεμνημένους, ἐν οἷς λέγουσιν ἢ μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, ἢ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν τῆς αἰτίας χωρίς[a], ἢ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα[b], ἢ τοῦ Πατρὸς ἰδιότητα τὸ θεότητος ἀρχὴν εἶναι[c] · καὶ οὐ δίκαιον τὰ παρ' ἐκείνων ἀπροσδιορίστως λεγόμενα μετὰ προσδιορισμῶν ἀναγινώσκειν ἡμᾶς · οὐδὲ γὰρ τὸ πῆ καὶ ἁπλῶς φαῖεν ἂν οἱ διαλεγόμενοι ταὐτὸν δύνασθαι.

β **32.** Ἢ τί κωλύει καὶ πάντα μὲν ἀληθῆ, προσδιορισμοὺς πλάττοντας νομίζειν ψευδῆ, πᾶν δὲ ψεῦδος εἰς ἀλήθειαν ἕλκειν μετὰ τῶν αὐτῶν προσδιορισμῶν, καὶ οὕτω πάντα μιγνύναι χρήματα, ὥσπερ ἐν νυκτομαχίᾳ στρεφομένων ἡμῶν; Φέρε γάρ · τί ἀληθέστερον ἢ τοῦ γεγεννῆσθαι τὸν Υἱὸν πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ Πατρὸς ἢ τοῦ σοφὸν αὐτὸν εἶναι, ἢ ἀγαθόν, ἢ δημιουργόν, ἢ Θεόν ; ἀλλ' ὁ πρὸς φιλονεικίαν λέγων, ψευδῆ τὰ τοιαῦτα ἐρεῖ, μετὰ τῶν προσδιορισμῶν ἁπάντων : «πῶς γὰρ οὐ ψεῦδος, ἐρεῖ, τὸ γεγεννῆσθαι τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς οὕτως, ὥσπερ ἐξ ἀλλήλων ἄνθρωποι· ἢ τὸ σοφὸν ἢ ἀγαθὸν εἶναι, μετοχῇ ταῦτα λαβόντα· ἢ Θεὸν ἀγέννητον αὐτὸν εἶναι;» πάλιν · τί πρὸς ἀσέβειαν οἰκειότερον ἄλλο ἢ τὸ λέγειν οὐκ ἔστιν ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ ὁμοούσιος ἢ τὸ λέγειν ὁ Χριστὸς οὐκ ἐγεννήθη ἐκ τῆς Παρθένου; ἀλλ' ὁ τοῖς προσδιορισμοῖς χαίρων καὶ παρ' ἑαυτοῦ τὰ τοιαῦτα λαμβάνων εἴποι ἂν : «καὶ λίαν ἀληθῆ τὰ τοιαῦτα · οὐδέ γαρ εἶναι τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ ὁμοούσιον, ὡς ἄνθρωπον δηλονότι, οὐδὲ μὴν ἐκ τῆς Θεοτόκου γεννηθῆναι, κατὰ τὴν ἄναρχον καὶ ἄκτιστον φύσιν δηλαδή»· καὶ τούτου τοῦ τρόπου κρατοῦντος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐκ ἂν φθάνοιμεν πάντα δόγματα καὶ πᾶσαν γραφὴν διαγράφοντες · οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἐπιστήμην καὶ λόγον πάντα, καὶ τὰ αὐτὰ καὶ ὡς ψευδῆ καὶ ἀληθῆ τιμῶντες καὶ ἀτιμάζοντες · νῦν μὲν αὐτὰ κατὰ χώραν ἐῶντες, νῦν δὲ προσδιορισμοῖς ἐνοχλοῦντες. Ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἕως ἂν τάξις ἐν τοῖς πράγμασιν ᾖ, καὶ φωνῆς ἑλλάδος ὦμεν ἀκροαταί.

γ' **33.** Εἴρηται ἁπλῶς, πλὴν τῆς αἰτίας, τὸν Υἱὸν ἔχειν πάντα τὰ τοῦ Πατρός, καὶ τῇ πηγῇ διακρίνεσθαι τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ, καὶ τὸν Υἱὸν μὴ ἔχειν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος . Εἰ μὲν οὖν ἀληθῆ ταῦτα, οὐδ' ἣν ἂν εἴποις αἰτίαν ἔχει · ὃ γὰρ οὐκ ἔστι λίθος, οὐδὲ ἀδάμας οὐδὲ μαγνῆτις οὐδὲ ἀμέθυσος, οὐδέ τι τοιοῦτον ἐξ ἀνάγκης ἔσται. Εἰ

---

31. a. Basile de Césarée, *Adv. Eun.* V, PG 29, 712A; Grégoire de Nazianze, *Or.* XXXIV, 10, 13-15, SC 318, p. 216 ‖ b. Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 5, p. 128, 8-13 ‖ c. Grégoire de Nazianze, *Op.* XX, 7, 8-11, SC 270, p. 72.

31. [Solution:] Tout d'abord, dans les passages théologiques déjà mentionnés ou dans d'autres, tu peux voir que les théologiens ne font pas appel à des conditions additionnelles, lorsque par exemple ils disent que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit ou que le Fils possède tout ce qui appartient au Père sauf la cause[a], ou que le Père est seule source de la divinité[b] ou que la propriété du Père c'est d'être principe de la divinité[c]. Et il n'est pas juste pour nous de lire avec des conditions additionnelles ce qu'ils ont dit sans ces conditions. Car ceux qui maîtrisent les lois de la dialectique peuvent affirmer qu'une manière partielle n'est pas identique avec une manière absolue.

32. Ou qu'est-ce qui empêche tantôt de façonner des conditions additionnelles et de croire toute chose vraie comme fausse, tantôt avec ces mêmes conditions additionnelles de tirer tout mensonge vers la vérité et ainsi de mélanger toutes les choses, comme si on se détournait vers un combat dans la nuit ? Voilà donc : qu'y a-t-il de plus vrai que l'engendrement du Fils avant tous les siècles à partir du Père, ou que celui-ci est sage ou bon ou créateur ou Dieu ? Mais celui qui parle dans un esprit de rivalité et répond avec des conditions additionnelles dira que de telles choses sont un mensonge. Il dira : «Comment l'engendrement du Fils à partir du Père de la même manière que les hommes engendrent les uns les autres, n'est-il pas un mensonge ? ou qu'Il est sage ou bon alors qu'il reçoit ces dons par participation ? ou qu'Il est Dieu inengendré ?» De nouveau : Qu'est-ce qui est plus apparenté à l'impiété que de dire que le Fils n'est pas consubstantiel au Père ou de dire que le Christ n'est pas engendré par la Vierge ? Mais celui qui se satisfait des conditions additionnelles et reçoit de telles choses par lui-même, peut dire : «De telles choses sont bien vraies. Car le Fils n'est pas consubstantiel au Père, c'est-à-dire en tant qu'homme, et Il n'est pas non plus engendré par la Mère de Dieu, c'est-à-dire selon la nature sans principe et increéée.» Et si cette façon (de raisonner) dominait dans l'Église nous n'arrêterions pas d'éliminer tous les dogmes et toute l'Écriture. Et de plus, toute science et toute parole et les mêmes choses nous les honorons comme vraies et nous les blâmons comme fausses ; tantôt nous les laissons à part, tantôt nous les troublons avec des additions conditionnelles. Mais dans la mesure où il y a un ordre dans les choses et où nous entendons la langue grecque, ce n'est pas admissible.

33. Il a été dit d'une manière absolue que le Fils possède tout ce qui appartient au Père sauf la cause, que le Père se distingue du Fils par rapport à la source, et que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit. Si donc cela est vrai, Il ne possède pas non plus la cause, diras-tu. Car ce qui n'est pas pierre, ni diamant, ni aimant, ni améthyste, nécessairement

δὲ ὡδὶ μέν ἐστιν αἴτιος ὁ Υἱὸς ἢ ἀρχὴ ἢ πηγὴ τοῦ Πνεύματος, ὡδὶ δὲ οὐκ ἔστι, ψεῦδος πᾶσα ἀνάγκη εἴ τις λέγοι πάντα τοῦτον ἔχει τὰ τοῦ Πατρὸς πλὴν τῆς αἰτίας, καὶ διακρίνεσθαι τοῦ Πατρὸς τῇ πηγῇ, καὶ τὸν Υἱὸν μὴ ἔχειν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος. Πάλιν εἴρηται μόνον ἀγέννητον καὶ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα εἶναι καὶ μόνον αἴτιον τὸν αὐτόν, καὶ ἰδιότητα τοῦ Πατρὸς τό τε ἀγέννητον καὶ τὸ ἀρχὴν εἶναι θεότητος · οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ γνώρισμα ἀφοριστικὸν τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως τὸ προβάλλειν καὶ τὸ αἴτιον εἶναι Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Ἐπεὶ οὖν τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα καὶ τοῦ αἰτίου καὶ τὸ τοῦ προβολέως προσωπικόν, εἰ μὲν οὐδὲν ἕτερον τῶν ἐν τῇ Τριάδι προσώπων, τὸ πηγαῖον ἢ τὸ αἴτιον ἢ τὸ ἀρχικὸν ἢ τὸ προβάλλειν ἔχει, ἀληθῆ τὰ εἰρημένα καὶ μόνος ὁ Πατὴρ τὰ τοιαῦτα, ὥσπερ καὶ μόνος ὁ ἄνθρωπος γελαστικόν, καὶ ἴδιον αὐτοῦ τοῦτό γε, εἰ μηδὲν ἄλλο ζῷον γελαστικόν[a]· καὶ γὰρ ἀντιστρέφειν τὰ τοιαῦτα ἀνάγκη, λέγω δὴ τὰς θέσεις ταῖς ἀφαιρέσεσιν. Εἰ δὲ καὶ ὁ Υἱὸς πηγὴ θεότητος ἢ τοῦ Πνεύματος αἴτιος ἢ προβολεύς, πᾶσα ἀνάγκη ψεύδεσθαι εἴ τις περὶ μόνου τοῦ Πατρὸς τὰ προειρημένα ἀξιοῖ.

δ' **34.** Οὐ μήν, ἀλλ' εἰ μὲν τήν τινα αἰτίαν ἡ θεολογία ἀναιροῦσα ἦν ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, ἕτερος δέ τις καθόλου ταύτην τὸν Υἱὸν ἀπεστέρει, ἀναγκαῖα μὲν οὐκ ἂν εἶπεν · ἐνδεχόμενα μέντοι λέγων, συγγνώμης ἔτυχεν ἄν. Τῶν θεολόγων μέντοι διαῤῥήδην τὸν Υἱὸν ἀφαιρούντων καθόλου τὴν αἰτίαν, ἄν τε τῆς υἱικῆς θεότητος λέγῃς ἄν τε τοῦ Πνεύματος, Λατίνους βιάζεσθαι τήνδέ τινα τῷ Υἱῷ προσάπτειν, τίς λόγος αὐτοὺς ἐξαιρήσεται μήτε ἀναγκαῖα μήτε μὴν ἐνδεχόμενα ἀξιοῦντας, ἀδύνατα δὲ καθάπαξ καὶ ἃ μηδεὶς προσεδόκησεν;

ε' **35.** Ἔπειτα προκαταρκτικὴ αἰτία καὶ πρῶτον αἴτιον καὶ τὰ τοιαῦτα ὁ Πατὴρ παρὰ τῶν θεολόγων καλεῖται οὐ διὰ τὴν τοῦ Πνεύματος θεότητα, οὐδ' οὕτως ὥστε καὶ τὸν Υἱὸν αἴτιον μὲν τοῦ Πνεύματος οἴεσθαι, μὴ μέντοι γε προκαταρκτικόν, ἀλλὰ πρὸς τὰ κτίσματα βλέποντες ἀνέθεσαν τῷ Πατρὶ τὰ προσρήματα ταῦτα. Φησὶ γὰρ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ἑκκαιδεκάτῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον : «ἐννόησόν μοι τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν τῶν γενομένων, τὸν Πατέρα · τὴν δημιουργικήν, τὸν Υἱόν · τὴν τελειωτικήν, τὸ Πνεῦμα· ὥστε βουλήματι μὲν τοῦ Πατρὸς τὰ λειτουργικὰ πνεύματα ὑπάρχειν, ἐνεργείᾳ δὲ τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸ εἶναι παράγεσθαι, παρουσίᾳ δὲ τοῦ Πνεύματος τελειοῦσθαι[a].» Ἤκουσας; Τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν τῶν γεγονότων εἶπεν, ὧν τὴν αἰτίαν τῷ Πατρὶ παραπλησίως τοσοῦτον ὁ Υἱὸς ἔχει, ὡς ἀμφότερα τὰ πρόσωπα δημιουργὸν ἕνα.

33. 19 γὰρ *om.* P ‖ **34.** 6 τήνδέ τινα : τὴν θεότητα P

---

33. a. JEAN DAMASCÈNE, *Dialect.* 14, 13-15 ‖ **35.** a. BASILE DE CÉSARÉE, *De Spir. S.* 16, 38, 13-18, SC 17bis, pp. 376-378.

ne sera rien de pareil. Et si le Fils ici est ou principe ou cause de l'Esprit et là ne l'est pas, de toute nécessité c'est un mensonge lorsqu'on dit que celui-ci possède tout ce qui appartient au Père sauf la cause, et qu'Il se distingue du Père par rapport à la source et que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit. De nouveau, il a été dit que le Père est seul inengendré et seule source de la divinité et que le même est seule cause, et que le fait d'être inengendré ainsi que d'être principe de la divinité constitue une propriété du Père. Et de plus, le fait d'émettre et d'être cause du Fils et de l'Esprit est un signe qui détermine l'hypostase du Père. Alors, puisque le nom de la source, de la cause et de l'émetteur est personnel, à condition qu'il n'y ait aucune autre Personne dans la Trinité qui possède le fait de la source ou de la cause ou de l'origine ou le fait d'émettre, alors ce qu'on avait dit est vrai et seul le Père est tel, de même que l'homme est aussi seul apte à rire et que cela lui est propre à condition qu'il n'existe aucun autre animal apte à rire[a]. Et en effet il est nécessaire de transposer de telles choses. Je dis, certes, ce qui est affirmé avec ce qui est exclu. Et si le Fils aussi est source de la divinité ou cause de l'Esprit ou émetteur, si quelqu'un prétend ce qu'on avait dit plus haut sur le Père seul, de toute nécessité il ment.

34. Et de plus, si d'une part la théologie enlevait du Fils une certaine cause et si d'autre part quelqu'un d'autre privait le Fils de toute cause, ce dernier ne dirait pas des choses nécessaires ; mais puisqu'il dirait des choses possibles, il obtiendrait le pardon [pour sa faute éventuelle commise]. Par contre, puisque les théologiens enlèvent explicitement toute cause du Fils, soit celle de la divinité du Fils, soit celle de la divinité de l'Esprit, et si les Latins s'efforcent de rattacher celle-ci d'une certaine manière au Fils, quelle parole les délivrera (de la condamnation), ceux qui prétendent des choses qui ne sont ni nécessaires ni probables, mais plus qu'impossibles, et auxquelles personne ne s'attendait ?

35. En outre, les théologiens ont appelé le Père cause principielle, cause première et d'autres appellations semblables non en vertu de la divinité de l'Esprit et non plus pour croire ainsi que le Fils également est cause de l'Esprit (certes non cause principielle), mais ils ont rattaché ces noms au Père parce qu'ils avaient en vue les créatures. Car Basile le Grand dit dans le onzième chapitre à Amphiloque : «Saisis-moi la cause principielle de tout ce qui est fait : le Père ; la cause démiurgique : le Fils ; la cause perfectionnante : l'Esprit. Alors par la volonté du Père les esprits serviteurs existent, par l'opération du Fils ils arrivent à l'existence et par la présence de l'Esprit ils se perfectionnent[a].» Tu as entendu ? Il a dit : «la cause principielle de tout ce qui a été fait.» Le Fils possède la cause de la création d'une manière tellement proche du Père que les deux Personnes ensemble sont et se disent un seul Créateur. Pas seule-

καὶ εἶναι καὶ λέγεσθαι. Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς θεότητος πάσης, τοῦ ἑνὸς δηλαδὴ Θεοῦ, τὸ «πρῶτον αἴτιον» κατηγορεῖται καὶ τὸ «πρῶτον ἀγαθὸν» καὶ ἡ «πρώτη φύσις». Καὶ οὐ δίκαιον τὰ κοινὰ τῶν ὀνομάτων Λατίνους ἀρνεῖσθαι λέγειν τῷ Πατρὶ μόνῳ, ὥσπερ τὴν ἐναντίαν τῶν θεολόγων ἰόντας. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ περὶ θεολογίας λόγῳ : «οὕτω κάμνει ἐκβῆναι τὰ σωματικὰ ὁ ἡμέτερος νοῦς καὶ γυμνοῖς ὁμιλῆσαι τοῖς ἀσωμάτοις, ἕως σκοπεῖ μετὰ τῆς ἰδίας ἀσθενείας τὰ ὑπὲρ δύναμιν, ἐπεὶ ἐφίεται μὲν πᾶσα λογικὴ φύσις Θεοῦ καὶ τῆς πρώτης αἰτίας · καταλαβεῖν δὲ ἀδυνατεῖ δι' ἃς εἶπον αἰτίας[b].» Ὅτι δὲ οὐ πρὸς τὸν Πατέρα μόνον τὴν πρώτην ἐνταῦθα αἰτίαν ἀνάγειν δεῖ, δῆλον · οὐ γὰρ περὶ προσώπων ὁ λόγος ἐνταῦθα οὐδὲ μόνος ὁ Πατὴρ ἐφετὸν οὐδὲ ἐκ τῆς κτίσεως εἰς ἔννοιαν θείαν ἐρχόμεθα. Ὅτι τριὰς ὁ Θεός ; Τοῦτο γὰρ ἀμήχανον ! Ἀλλ' ὅτι ἔστι Θεὸς εἷς, ἀγαθός, ἁπλοῦς, ἀναλλοίωτος, ἄναρχος, ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς αἴτιος.

ς' **36.** Εἰ δὲ ὅτι τὸ πρῶτον αἴτιον καὶ ἡ πρώτη ἀρχὴ καὶ ἡ προκαταρκτικὴ αἰτία, ὡς δεικτικὸν τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἔστιν ὅτε λαμβάνεται, τὸ τοιοῦτον τοὺς ἀντιλέγοντας θορυβεῖ, ἴστωσαν ὡς ἔθος τοῖς θεολόγοις, ποτὲ μὲν κυρίως τοῖς θείοις ὀνόμασι χρῆσθαι, ποτὲ δὲ καταχρηστικῶς · καὶ ποτὲ μὲν τὰ ἰδιάζοντα ἀντὶ τῶν κοινῶν ὀνομάτων, ποτὲ δὲ τοὐναντίον προφέρειν. Αὐτίκα τὸ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ τοῦ Πνεύματος ὄνομα, ἰδιάζον ἑκάτερον ὄν, ὁ Πατὴρ καὶ τοῦ Υἱοῦ Πατὴρ κυρίως καὶ λέγεται, καὶ ἔστι καὶ ἡμῶν καταχρηστικῶς. Οὕτω καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος · καὶ ὁ Πατὴρ γὰρ Πνεῦμα : «Πνεῦμα γὰρ ὁ Θεός[a]», καὶ μὴν καὶ ὁ Υἱὸς ὡς Ἱερεμίας ἐν τοῖς Θρήνοις φησί : «Πνεῦμα πρὸ προσώπου ἡμῶν Χριστὸς Κύριος συνελήφθη ἐν ταῖς διαφθοραῖς αὐτῶν[b]» · καίτοι τῆς τοῦ Πνεύματος φωνῆς ἀπονενεμημένης κυρίως τῷ Παρακλήτῳ. Καὶ τὸ πρῶτον δὲ αἴτιον καὶ τὸ δημιουργικὸν καὶ τὸ τελειωτικόν, ἡμῶν χάριν ἐπὶ Θεοῦ λεγόμενα καὶ κοινῶς τῶν θεαρχικῶν προσώπων κατηγορούμενα, ὡς δεικτικὰ πολλάκις τῶν θεαρχικῶν προσώπων παραλαμβάνεται. «Ἐννόησον γάρ μοι τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν τῶν γεγονότων τὸν Πατέρα, τὴν δημιουργικὴν τὸν Υἱόν, τὴν τελειωτικὴν τὸ Πνεῦμα» ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος[c]. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸς Θεὸν ὕμνος ὁ πολυύμνητος, ἀντὶ μὲν τοῦ Πατρός, τὸ Θεὸς ὄνομα ἐδέξατο · τὸ δὲ ἰσχυρόν, ἀντὶ τοῦ Υἱοῦ · τῷ δὲ ἁγίῳ Πνεύματι τὴν ἀθανασίαν ἀπένειμεν. Ὅτι δὲ ταῦτα κοινὰ πάσης θεότητος, οὐδέ ἐστιν ἀπορεῖν. Ὁ δὲ μακάριος Παῦλος

36. 10 ἐν τοῖς θρήνοις *mg* V ‖ 12-13 ἀπονεμημένης I

b. GRÉGOIRE DE NAZIANZE, *Or.* XXVIII, 13, SC 250, p. 128 ‖ **36.** a. Jn 4, 24 ‖ b. La 4, 20 ‖ c. BASILE DE CÉSARÉE, *De Spir. S.* 16. 38, SC 17bis, pp. 376-378; cf. NIL CABASILAS, *Discours* V, 35. 7-9.

ment, mais «la première cause» et «le premier bon» et «la première nature» se disent de toute la divinité, c'est-à-dire d'un seul Dieu. Et il n'est pas juste que les Latins disent que les noms communs se rapportent au Père seul, puisqu'ils prennent ainsi la voie contraire aux théologiens. Car le divin Grégoire, dans le discours sur la Théologie, dit : «Ainsi notre esprit s'épuise à sortir des choses corporelles et à chercher un contact sans intermédiaire avec les choses incorporelles, tant qu'il veut regarder avec sa propre faiblesse ce qui est au-dessus de sa puissance. En effet, toute nature raisonnable tend vers Dieu et la cause première que notre esprit est incapable de saisir pour les raisons que j'ai dites[b].» Qu'il ne faille pas ici rapporter au Père seul la première cause, c'est évident ; car ici le propos ne concerne pas les Personnes, et le Père n'est pas l'unique désirable. Et à partir de la créature nous n'arrivons pas non plus à l'intelligence divine. Parce que Dieu est Trinité ? Non ! c'est impossible ! Mais parce qu'il existe un seul Dieu, bon, simple, sans altération, sans principe, la cause de tout cet univers.

36. Et si la première cause, ou le premier principe, ou la cause principielle quelquefois est comprise comme indiquant l'hypostase du Père, cela ne doit pas troubler ceux qui sont en désaccord. Qu'ils sachent que chez les théologiens existe l'habitude de se servir des noms divins tantôt proprement, tantôt improprement. Et si certaines fois ils professent les noms propres au lieu des noms communs, d'autres fois c'est le contraire. Par exemple le nom du Père et le nom de l'Esprit ; chacun des deux a un caractère propre. Le Père se dit et est proprement Père du Fils ; mais improprement notre Père. De même aussi pour l'Esprit, car le Père aussi est esprit. Car «Dieu est esprit[a]», et en outre aussi le Fils selon ce que Jérémie dit dans les Lamentations : «l'esprit (=souffle) devant notre visage, le Messie Seigneur, a été fait captif dans leurs ruines[b]», tandis que le nom d'Esprit est accordé proprement au Paraclet. D'autre part, et la première cause, et la cause démiurgique, et la cause perfectionnante s'appliquent à Dieu à l'égard de nous et énoncent les attributs communs des Personnes théarchiques ; mais plusieurs fois elles sont comprises comme indiquant les Personnes théarchiques. Basile le Grand dit : «Saisis-moi la cause principielle de tout ce qui est fait : le Père ; la cause démiurgique : le Fils ; la cause perfectionnante : l'Esprit[c].» Mais aussi l'hymne à Dieu qui est très chanté, au lieu de «Père» a accepté le nom de «Dieu» ; et la «force» au lieu de «Fils» ; et au Saint Esprit il a accordé l'immortalité[1]. Que ces noms-là sont communs dans toute la Trinité, il n'est pas possible d'en douter. Et le bienheureux Paul écrit : «Il n'y a qu'un seul Dieu - et il sous-entend le Père - et un seul médiateur aussi

1. Il s'agit de l'hymne Trisaghion («Saint Dieu, Sainte Force, Saint Immortel, prends pitié de nous) qui est chanté dans la liturgie byzantine.

ἐπιστέλλων «εἷς Θεός φησι, τὸν Πατέρα αἰνιττόμενος, καὶ εἷς μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστός[d].» Ὥστε οὐδ᾿ ἐνταῦθα δίκαιον, ὅτι τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν, τῶν κοινῶν ὀνομάτων οὖσαν, εἰς ἀπόδειξιν τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως οἱ τῆς ἐκκλησίας καθηγεμόνες ἐδέξαντο, καὶ ἰδιάζουσαν οἴεσθαι τὴν φωνήν · πολλὰ γὰρ ἀπὸ τούτου τῇ τῶν χριστιανῶν θεολογίᾳ τὰ ἄτοπα ἕψεται.

ζ' **37.** Ἔτι, εἰ ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι[a], διότι τὸ προβάλλειν ὁ Υἱὸς παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει λαβών, διὰ τοῦτο εἴρηται πάντα ἔχειν τὰ τοῦ Πατρὸς πλὴν τῆς αἰτίας, καὶ μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος καὶ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα, ὡς πρὸς τὸ πρῶτον αἴτιον δηλαδὴ τὸν Πατέρα ἀναφερομένου τοῦ λόγου, καὶ τὸ δημιουργεῖν ὡσαύτως ἔχοντος τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ προνοεῖσθαι καὶ τὸ Θεὸς εἶναι καὶ ἀγαθὸς καὶ ὅσα τῶν θεοπρεπῶν ὀνομάτων, πάντα γὰρ αὐτῷ δέδωκεν ὁ Πατὴρ ὥσπερ καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι, ῥηθείη ἂν ὑγιῶς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν κτίσιν μὴ εἶναι, καὶ μηδὲ τὴν πρόνοιαν τῶν ὅλων αὐτὸν ἔχειν, καὶ μηδὲ Θεὸν μηδὲ ἀγαθὸν μηδὲ δημιουργὸν αὐτὸν εἶναι, ἃ μηδ᾿ ἂν αὐτὸς ὁ διάβολος εἴποι ποτέ[b]. Οὕτως εἰς ἀθεΐαν κομιδῇ φέρει, τοιαῦτα λογίζεσθαι περὶ τῶν θεολογικῶν ἀποφάσεων.

η' **38.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, αὐτόθεν ὁ ἔλεγχος. Εἰ μὲν γὰρ ἐπαχθεῖς ἡμεῖς τινες ἢ βαρεῖς, τὸ διττὸν αὐτοῖς προφέροντες τῆς αἰτίας, εἰπάτωσαν τί ποτε τούτοις βούλεται, πρώτην μὲν αἰτίαν καὶ πρώτην ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος τὸν Πατέρα οἴεσθαι, οὐ τοιαύτην δὲ τὸν Υἱόν, αἰτίαν δὲ ὅμως τοῦ Πνεύματος καὶ αὐτόν ; Ἴσον γάρ ἐστι ταῦτά τε ἀξιοῦν, καὶ δύο τοῦ Πνεύματος αἴτια σαφῶς ἀξιοῦν. Εἰ δὲ τῶν τοιούτων ἀτόπων, λόγος ἐκείνοις οὐδείς. Ἵνα μόνον καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος ᾖ, οὐ δυσχεραίνειν, ἀλλὰ καταδέχεσθαι προσήκει τὰ ἐκ τῶν λόγων ἐξ ἀνάγκης ἀναφυόμενα · οὐ γὰρ ἡμέτερα ταῦτα, ἀλλ᾿ ἐκείνων ὧνπερ οἱ λόγοι.

θ' **39.** Ἔτι, ἕως ἂν ὦσι θεολογικῶν ῥήσεων ἐξηγηταὶ θεολόγοι, οὐ δίκαιον ἑτέροις, ἐκείνων μᾶλλον θαῤῥεῖν · οὐδὲ γὰρ γεωμετρικὰ προβλήματα ἐπισκεπτόμενοι, προτέρους ἑτέρους τῶν γεωμετρῶν ἐνομίσαμεν ἄν, ὥστε οὐδὲ τῶν λόγων τοῦ μακαρίου Δαμασκηνοῦ ἀξιοπιστότερον ἕτερον εἰς ἐξήγησιν τῶν θεολογικῶν ἀποφάσεων, πάντα τὰ εἰρημένα καὶ ἀναγνόντος ἐκείνου καὶ ἐναργῶς ἀναπτύξαντος, ὡς μηδένα καὶ τῶν σφόδρα ἀντιλογικῶν τοῖς ἐκείνου τολμῆσαι προσβαλεῖν. Τί τοίνυν ἐκεῖνος περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος φησι

38. 2 ἢ : καὶ *P*

d. 1 Ti 2, 5 || **37.** a. cf. Nil Cabasilas, *Discours* V, 30 || b. cf. Ja 2, 19.

entre Dieu et les hommes : Jésus Christ[d].» Ici non plus il n'est pas juste de penser que la cause principielle qui appartient aux noms communs est propre [au Père] parce que les Maîtres de l'Église l'ont acceptée pour énoncer l'hypostase du Père. Car, à partir de cela, il y aurait beaucoup d'absurdités qui suivraient la théologie chrétienne.

37. En outre, selon l'opinion latine[a], si le Fils reçoit du Père le fait d'émettre — et c'est pour cette raison qu'il a été dit qu'Il possède tout ce qui appartient au Père sauf la cause et que le Fils ne possède pas la cause de l'Esprit et que le Père est seule source de la divinité, c'est-à-dire que le propos s'adresse au Père en tant que première cause — et si de même le Fils possède et l'acte démiurgique et la providence divine et le fait d'être Dieu et bon et tous les noms qui conviennent à Dieu parce que le Père Lui a tout donné ainsi que l'existence même, suivant la même raison on pourrait dire que la création n'est pas issue du Fils, et qu'Il ne possède pas la providence de tout, et qu'Il est ni Dieu, ni créateur, choses que même le diable ne dirait jamais[b]. Ainsi, lorsqu'on raisonne pareillement sur les sentences théologiques, on aboutit entièrement à l'athéisme[1].

38. Et sans compter cela, la réfutation va de soi. Car si nous étions des personnes insupportables et intolérables et si nous professions la dualité de la cause, qu'ils nous disent enfin ce qu'ils veulent : croire d'une part que le Père est cause première et principe premier de l'Esprit, et d'autre part que le Fils n'est une telle cause, mais qu'il est en tout cas Lui aussi cause de l'Esprit ? Prétendre cela, équivaut à prétendre clairement deux causes de l'Esprit. Et si de telles choses sont absurdes, ceux-ci [les Latins] ne peuvent rien articuler. Il [leur] suffit seulement que [l'on reconnaisse] que le Fils soit cause de l'Esprit et que sans difficulté mais avec bienveillance on accepte les (absurdités) qui naissent nécessairement de ces propos. Cependant, ces absurdités ne nous touchent pas, mais concernent leurs propos.

Jean Damascène et Thomas d'Aquin.

39. En outre, lorsque des théologiens expliquent des paroles théologiques, il est juste d'avoir confiance non en d'autres personnes mais plutôt en ceux-ci. Ainsi, lorsque nous examinons des problèmes de géométrie, nous ne pouvons pas croire d'autres personnes comme supérieures aux géomètres. Alors pour expliquer les sentences théologiques il n'y a

---

1. L'argument est le suivant : Si le Fils n'est pas cause de la divinité parce qu'Il n'est pas la première cause, de même Il ne sera pas Dieu, ni bon, ni créateur parce qu'Il n'est pas premier Dieu, premier bon ni premier créateur.

προβολῆς; «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον : καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγομεν καὶ Πνεῦμα Πατρὸς ὀνομάζομεν · ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν, Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν[a].» Καὶ πάλιν : «Τὸ Πνεῦμα, τοῦ Υἱοῦ μὲν λέγεται, ἀλλ' οὐκ ἐξ αὐτοῦ ἔχει τὴν ὕπαρξιν[b].» Ὅπως μὲν οὖν ὁ μακάριος οὗτος τὰς προειρημένας θεολογικὰς ἀποφάσεις ἐδέξατο, δῆλον · οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐδείξαμεν αὐτὸν περὶ ἑαυτοῦ λέγοντα μὴ ἔχειν τὰ τοιαῦτα παρ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τοῖς ἐπὶ τῶν ἄνω χρόνων θεολόγοις ἑπόμενον, τὰ τοιαῦτα εἰδέναι.

40. Τούτων δὲ ὄντων φανερῶν, εἰ μὲν ἀγνοεῖν εἰρωνεύονται τὸν μακάριον, ἴστωσαν μηδένα ἀπατῶντες. Οἰκουμενικὴ γὰρ σύνοδος, ὡς δέδεικται, φθάσασα αὐτὸν ἀνεκήρυξε· καὶ κοινός ἐστι τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλος · καὶ οἱ τῶν Λατίνων ἄκροι τοῖς αὐτοῦ φιλοτιμούμενοι φαίνονται · καὶ μαρτυρήσει τούτοις Θωμᾶς καὶ τὰ ἐκείνου συγγράμματα. Εἰ δὲ τὴν ἀπὸ τῶν προσδιορισμῶν συμμαχίαν παραλαβόντες, ταῦτα δὴ τὰ εἰωθότα πάλιν λέγοιεν ὡς *μεθ' ἡμῶν καὶ ὁ μακάριος Δαμασκηνὸς τούτῳ τῷ μέρει · οὐ γάρ ἐστι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲ ἐξ αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει, ἀλλ' ὡς ἐκ πρώτης ἀρχῆς*, πρῶτον μὲν κινδυνεύει τοὺς ταῦτα λέγοντας πληγῶν μᾶλλον ἢ ἀποδείξεων δεῖσθαι, οὕτω φανερῶς κατὰ τῆς ἀληθείας ὁπλιζομένους. Ἔπειτα ἴστωσαν ὡς τὰ τοιαῦτα, ἐπικουρία τίς ἐστιν ἀσθενὴς καὶ ἀπατηλὴ καὶ σκιώδης καὶ ἣν συκίνην ἔξεστι προσειπεῖν[a], οὐ μόνον ὅτι βλασφημιῶν τις ἐντεῦθεν φορά · ἕπεται γάρ, ὡς ἀνωτέρω δέδεικται, τῆς ἐξηγήσεως ταύτης τὸ ὑγιὲς ἐχούσης, μηδὲ Θεὸν λέγεσθαι τὸν Χριστὸν μηδὲ ἀγαθὸν μηδὲ δημιουργὸν μηδὲ ἄλλό τι τῶν ὅσα τούτῳ προσήκει, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἑαυτοὺς Λατίνους συῤῥήγνυσθαι καὶ κατὰ τῶν διδασκάλων στασιάζειν τῶν ἑαυτῶν. Καὶ Θωμᾶς γὰρ ὁ τῆς ἐκείνων θεολογίας προεστηκώς, καίτοι σφόδρα τὰς ἐξηγήσεις περιττὸς ὤν, τῆς τοῦ Δαμασκηνοῦ ῥήσεως εἰς μνήμην ἰών, μὴ εἶναι λεγούσης τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲ ἀντιβλέπειν ἐτόλμησεν, ἀλλ' ὡς πολεμίαν τῆς δόξης τῆς ἑαυτοῦ τὴν ἀπόφασιν ταύτην δεξάμενος, τὴν μὲν ῥῆσιν συκοφαντίας ἐλευθέραν ἀφῆκεν, ἀγεννὲς ἡγούμενος τοῖς φανεροῖς ἐνοχλεῖν καὶ προσδιορισμοὺς πλάττειν, οὓς οὔτε ἡ κοινὴ τῆς χρήσεως οἶδε συνήθεια, οὔτε ὁ τοῦ λόγου πατήρ · τὴν δὲ ὀργὴν πᾶσαν κατὰ τοῦ κήρυκος τῆς ἀληθείας ἀφῆκεν, καίτοι τἄλλα τὸν ἄνδρα θαυμάζων καὶ μέγα ἡγούμενος ἄν τι λέγῃ, τοῖς ἐκείνου συμβαῖνον.

39. a. Jean Damascène, *Exp. fidei* 8, 288-290; cf. Nil Cabasilas, *Discours* V, 19. 23-26 ‖ b. Cf. *ibid.* V, 19 ‖ **40.** a. Macaire Chrysocéphale, *Paroemiae*, 7, 83, CParGr II, 210.

1. Suivre la ligne déjà tracée par les Pères et ne pas avancer par soi-même, c'est pour Nil la clef de la vérité. C'est pourquoi Nil a voulu présenter une réfutation contre le *Filioque* avec cohérence et continuité.

rien de plus valable que les propos du bienheureux Damascène qui a lu ce qui a été dit et l'a développé avec clarté, afin que personne, même parmi ses ennemis les plus acharnés, n'ose attaquer ses paroles. Que dit-il donc au sujet de l'émission de l'Esprit ? «L'Esprit Saint, nous le disons : et issu du Père, et Esprit du Père ; nous ne disons pas l'Esprit issu du Fils mais nous l'appelons Esprit du Fils[a].» Et de nouveau : «L'Esprit est appellé du Fils, mais Il ne tire pas son existence de Lui[b].» Il est donc évident que ce bienheureux a accepté les sentences théologiques déjà mentionnées. Et de plus, nous l'avons vu avouer qu'il ne parlait pas par lui-même mais qu'il connaissait de telles choses en suivant les théologiens anciens[1].

40. Puisque cela est clair, s'ils se moquent du bienheureux comme s'il était ignorant, qu'ils sachent qu'ils ne peuvent tromper personne. Car on a déjà montré qu'un concile œcuménique est parvenu à le reconnaître ; et il est un docteur commun de l'Église ; et les plus distingués des Latins apparaissent honorer ses écrits. Thomas et ses ouvrages en témoigneront. [Objection:] Mais s'ils reçoivent l'alliance des conditions additionnelles et disent de nouveau ces choses habituelles que *le bienheureux Damascène aussi est avec nous en cela ; car l'Esprit n'est pas issu du Fils et ne tire pas non plus l'existence de Lui comme d'un principe premier.* [Solution:] Tout d'abord ceux qui disent celà, risquent plutôt d'avoir besoin de coups que de preuves, puisqu'ils se sont ainsi manifestement armés contre la vérité. Ensuite, qu'ils sachent que de telles choses constituent une aide faible, trompeuse et obscure, qu'on pourrait appeler fragile comme le bois de la figue[a] ; non seulement parce que par ici les blasphèmes arrivent. Car - comme il a été montré plus haut - si cette explication est saine, il s'ensuit que le Christ ne s'appelle pas Dieu, ni bon, ni créateur, ni rien de tout ce que Lui convient. Mais (il s'ensuit) aussi que les Latins se brisent contre eux-mêmes et se révoltent contre leurs propres docteurs. Car Thomas, le premier de leur théologie - bien que, en ce qui concerne les explications, il soit assez abusif-, lorsqu'il se souvient du passage du Damascène affirmant que l'Esprit n'est pas issu du Fils, n'a même pas osé regarder en face, mais a compris cette sentence comme hostile à son opinion. D'une part il a laissé le passage libre aux calomnies, puisqu'il a jugé vulgaire de troubler ce qui est manifeste et a créé des conditions additionnelles que ni l'habitude commune de la langue ni le père de la parole ne connaissent[1]. D'autre part il a exprimé toute sa colère contre l'orateur de la vérité, bien qu'il dise que sur d'autres points il admire l'homme et le considère comme quelqu'un d'important[2].

---

2. Nil reconnaît une certaine honnêteté chez Thomas. Le passage en question n'est-il pas un reflet de ce que Démétrius Cydonès affirme quant à l'admiration de Thomas par son maître Cabasilas? Cf. MERCATI, *Notizie*, 391.

41. Φησὶ γοῦν οὗτος ἐν τῷ περὶ δυνάμεως κεφαλαίῳ περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως τὸν λόγον ποιούμενος : «Θέσις ἦν νεστοριανῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μὴ εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ · ὅθεν ἔν τινι νεστοριανῶν συμβόλῳ ἐν τῇ πρώτῃ κατ' Ἔφεσον συνόδῳ ἀποδοκιμασθέντι οὕτω λέγεται : "Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὔτε Υἱὸν νομίζομεν οὔτε διὰ τοῦ Υἱοῦ λαβεῖν τὴν οὐσίαν[a]"[b].» Καὶ πάλιν : «Ὁ δὲ Θεοδώριτος ἔν τινι ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Ἰωάννην, οὕτω φησί: "τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὑπόστασιν ἔχει ἢ τὴν ὕπαρξιν ἀλλ' ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ λέγεται διὰ τὸ ὁμοούσιον αὐτῷ εἶναι[c]"[d].» Καὶ πάλιν : «Τῇ δὲ ἀποφάσει ταύτῃ τοῦ Θεοδωρίτου ἠκολούθησε μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Δαμασκηνός · τούτου δὲ τοῦ Θεοδωρίτου τὸ δόγμα καὶ ἐν τῇ πέμπτῃ συνόδῳ ἐκβέβληται · ὅθεν, ὅσον κατὰ τοῦτο, ἡ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀπόφασις οὐκ ἔχει τὸ βέβαιον[e].» Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν ἄλλῳ κεφαλαίῳ ᾧ ἡ ἐπιγραφὴ «Εἰ τὸ πρόσωπον ἐκεῖνο ὃ Πνεῦμα ἅγιον λέγεται, ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» : «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ πρῶτον ὑπὸ τῶν νεστοριανῶν εἰσενήνεκται ὡς δῆλον ἔν τινι συμβόλῳ νεστοριανῶν ἐν τῇ κατ' Ἔφεσον καταδικασθέντι συνόδῳ · ταύτῃ δὲ τῇ αἱρέσει ἠκολούθησεν ὁ νεστοριανὸς Θεοδώριτος καὶ πλείονες ἄλλοι μετ' αὐτοῦ, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Δαμασκηνός · ὅθεν ἐν τούτῳ οὐ δεῖ τῇ ἀποφάσει τούτου συνίστασθαι, εἰ καὶ παρά τινων λέγοιτο τὸν Δαμασκηνὸν ἐν τούτῳ ὥσπερ οὐχ ὁμολογεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ οὕτως οὐδ' ἀπαρνεῖσθαι, ὅσον κατὰ τὴν δύναμιν τούτων τῶν λόγων[f].»

42. Ὅπως μὲν οὖν καὶ Θωμᾶς συνῆκε τὴν τοῦ Δαμασκηνοῦ ῥῆσιν καὶ ὡς περιφανῶς δείκνυται, βέλος ταύτην ἡγούμενος τῆς δόξης τῆς ἑαυτοῦ, δῆλον · οὐ μόνον δέ, ἀλλ' ὡς εὐτελῆ καὶ ἀγεννῆ καὶ φιλόνεικον τὴν ὑποψίαν ἀποκρουόμενος τοῦ πρώτου αἰτίου καὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς, καὶ δεικνὺς οὐδαμῶς ταῦτα τῇ λέξει προσήκοντα καὶ δυσχεραίνοντι ἔοικε, καὶ προστίθησιν : «Εἰ καὶ παρά τινων λέγοιτο τὸν Δαμασκηνόν[a]» ὅσον ἐκ τούτων τῶν λόγων ἴσον ἀπέχειν τοῦ τε νομίζειν εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα καὶ μὴ εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ μὴν καὶ Θωμᾶς πάλιν, ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος αὐτοῦ κε-

41. 6 λαβεῖν : λαμβάνειν P ‖ **42.** 3 εὐτελῆ δή τινα P

---

41. a. IIIe Concile, *Act.*, ACO 1,1,7, p. 98. 8-9; cf. Nil Cabasilas, *Discours* IV, 2. 15-16 ‖ b. Thomas d'Aquin, *De Pot. X, 4* ‖ c. Théodoret, *Ad Io. Antioch.*, ACO 1,1,6, p. 163.32-164.2; cf. Nil Cabasilas, *Discours* IV, 36. 21-26; 39. 7-9; 43. 11-14 ‖ d. Thomas d'Aquin, *De Pot. X, 4* ‖ e. *ibid.* ‖ f. Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.* I, 36, 2 ‖ **42.** a. cf. Nil Cabasilas, *Discours* V, 41; 42.

41. Celui-ci, dans le chapitre sur la Puissance, lorsqu'il parle de la procession du Saint-Esprit, dit : «C'était la position de Nestorius que l'Esprit Saint n'est pas issu du Fils. Alors que dans un symbole des Nestoriens, condamné au premier concile d'Ephèse, il est dit ainsi : "L'Esprit Saint, nous ne pensons pas qu'il soit Fils ni qu'Il reçoive l'essence par le Fils[a]"[b]»[1]. Et de nouveau : «Or Théodoret, dans une lettre à Jean d'Antioche, parle ainsi : "L'Esprit Saint ni n'est du Fils ni ne possède son hypostase ou son existence par le moyen du Fils, mais d'une part il procède du Père et d'autre part il est dit Esprit du Fils, parce qu'Il lui est consubstantiel[c]"[d]»[2]. Et de nouveau : «Cette sentence de Théodoret, plus tard Damascène l'a suivie. Ce dogme de Théodoret a été rejeté aussi au cinquième concile. Alors sur ce point la sentence de Damascène n'est pas certaine[e].» Et de nouveau le même auteur, dans une autre partie sous le titre : "La Personne qui s'appelle Saint-Esprit procède-t-elle du Père et du Fils ?" : «Ce sont les nestoriens qui ont d'abord donné cours à cette erreur que le Saint-Esprit ne procède pas du Fils. On en a la preuve dans un symbole nestorien condamné au Concile l'Éphèse. Le nestorien Théodoret embrassa cette erreur, et bien d'autres après lui, au nombre desquels se trouve aussi Jean Damascène : sur ce point donc, il ne faut pas suivre sa doctrine. Certains disent pourtant que si le Damascène ne confesse pas que le Saint-Esprit procède du Fils, il ne le nie pas non plus, à prendre ses paroles dans leur sens propre[f].»

42. La façon dont Thomas a compris la parole du Damascène est donc évidente et nous avons clairement montré qu'il croyait celle-ci comme une flèche contre son opinion. Et de plus, il a rejeté l'hypothèse de la cause première et du premier principe comme simple, vulgaire et querelleuse, et après avoir montré que cela ne convient aucunement au contexte, il apparaît être en difficulté et il ajoute : «Certains disent pourtant que si le Damascène...[a]» Quant à ces paroles, elles gardent les mêmes distances par le fait de croire que l'Esprit est issu du Fils et qu'il n'est pas

1. Le symbole nestorien dans les actes grecs dit : « *οὔτε δι᾿ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν εἰληφός* » ; la traduction latine chez Thomas est : « *neque per Filium essentiam accepisse* » ; et la nouvelle traduction du latin en grec par Cydonès (Prochoros ou Démétrius) est . « *οὔτε διὰ τοῦ Υἱοῦ λαβεῖν τὴν οὐσίαν* ». Nous remarquons le changement du mot « ὕπαρξις » en « essentia » et en « οὐσία », le traducteur grec n'ayant pas sous les yeux le texte grec des Actes du troisième concile œcuménique.

2. La traduction latine du passage de Théodoret est la suivante: « *Spiritus Sanctus non ex Filio aut per Filium habens substantiam, sed procedens quidem a Patre* », alors que le texte original dit : « τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐξ Υἱοῦ ἢ δι᾿ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, ἀλλ᾿ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ ὡς ὁμοούσιον ὀνομαζόμενον » (ACO 1, 1, 6, p. 163, 32 - 164, 2). Ce passage confirme notre remarque précédente que le traducteur, en ce qui concerne les citations grecques, n'a pas reproduit le texte original. On note également le changement du mot « ὕπαρξις » en « substantia » et en « ὑπόστασις ἢ ὕπαρξις ».

φαλαίῳ, δείκνυσι τὴν τοῦ Υἱοῦ πρόοδον διαφέρουσαν τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος τῇ ἀρχῇ · ὅτι ἡ μέν, ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐστιν, ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος, ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ[b]. Τοῦτο δὲ ἀγνοεῖν φησὶν ὁ μακάριος Ἰωάννης, οὕτω λέγων ἐν αὐτῷ τῷ περὶ Τριάδος κεφαλαίῳ : «ὅτι μὲν ἔστι διαφορὰ γεννήσεως καὶ ἐκπορεύσεως μεμαθήκαμεν · τίς δὲ ὁ τρόπος τῆς διαφορᾶς, οὐδαμῶς[c].» Ὥστε φορτικὸν καὶ ἥκιστα τιμῶντος τὰ θεολογικά, ἐν ὑποψίαις ποιεῖσθαι ἅ γε σαφῶς ἐκεῖνος μετὰ τῶν ἄλλων οὐδὲ εἰδέναι ὁμολογεῖ.

43. Ἔτι τοσούτων τῶν περινενοημένων τούτων ἐξηγήσεων ὁ θεῖος Ἰωάννης ἐλεύθερος, ὡς μὴ μόνον λέγειν – καὶ ταῦτα ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ – «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ οὐ λέγομεν[a]», ἀλλὰ καὶ τοὐναντίον · «οὐδὲ γὰρ τὸν Υἱόν φησιν ἐκ τοῦ Πνεύματος λέγομεν[b].» Εἰ μὲν οὖν οὐδαμοῦ χώρα ἐνταῦθα τῇ πρώτῃ αἰτίᾳ καὶ τῷ προκαταρκτικῷ αἰτίῳ καὶ τοῖς τὰ τοιαῦτα ληροῦσι, πῶς ἐκεῖ; Εἰ δὲ ἐκεῖ, διατί μὴ κἀνταῦθα ζητήσωμεν; Ποίαν μὲν αἰτίαν ὁ θεολόγος ἐκβάλλει; Τίνα δὲ προσίεται; Καὶ πῶς μέν ἐστιν ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πνεύματος, πῶς δὲ οὐκ ἐστιν; Ἵνα μηδὲν αὐτοῖς ἀτόλμητον ᾖ !

44. Τούτων οὕτως ἡμῖν διευκρινημένων, κατὰ τοῦ συμπεράσματος ἀπηντήσαμεν, ὡς οἷόν τε ἦν. Πολλοῖς μὲν ἀτόποις ἔνοχον αὐτὸ δείξαντες, πολέμιον δὲ τῇ παραδόσει τῶν ἀποστόλων, ἐναντίον δὲ τῇ γνώμῃ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν, καιρὸς δὲ ἤδη καὶ πρὸς τὰς προτάσεις αὐτὰς φράξασθαι τῇ συμμαχίᾳ τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ λεῖπον ἐπελθεῖν σκέμμα · τοῦτο δέ ἐστι μὴ προδότας ἡμᾶς τῶν ἐπαγγελιῶν τῶν ἡμετέρων γενέσθαι. Τοῦ γὰρ συμπεράσματος ἀποδειχθέντος τοιούτου, ἂν ἱκανοὶ γενώμεθα κἂν ταῖς ὑποθέσεσιν αὐτοῦ τὸν δόλον φωράσαι καὶ τὴν ἀπάτην τοῖς βουλομένοις πόῤῥωθεν προμηνῦσαι, τὸ προσῆκον ἂν γένοιτο τέλος ἡμῖν, καὶ οὐ παντάπασι μάτην ὁ τοσοῦτος τοῦ λόγου δρόμος.

b. THOMAS D'AQUIN, *C. Gent.* IV, 25, 10 (= Vat. gr. 616, f. 221v) ‖ c. JEAN DAMASCÈNE, *Exp. fidei* 8, 191-193 ‖ **43.** a. *ibid.* 8, 289-290 ‖ b. *ibid.* 8, 296-297.

---

1. La thèse latine a été démontrée «coupable de plusieurs absurdités» dans le premier discours, «ennemie de la tradition apostolique» dans le deuxième discours et «opposée à l'opinion des conciles œcuméniques» dans les troisième, quatrième et cinquième discours.

issu du Fils. Et certes Thomas, dans le chapitre sur le Saint-Esprit, montre que la provenance du Fils est différente de celle de l'Esprit par rapport au principe ; parce que la première provenance est issue du Père seul, alors que la provenance de l'Esprit est issue du Père et du Fils[b]. Et cela le bienheureux Jean dit qu'il l'ignore, puisque dans le même chapitre sur la Trinité, il parle ainsi : «qu'il existe une différence entre l'engendrement et la procession, nous l'avons appris ; mais quel est le mode de la différence, nous ne le savons aucunement[c].» Alors il est insupportable et déshonorant pour les choses théologiques de faire des hypothèses là où lui [le Damascène] confesse clairement avec les autres (Pères) qu'il ne sait même pas.

43. En outre, le bienheureux Jean est exempt de ces explications captieuses à tel point que dans le même chapitre il affirme non seulement que «nous ne disons pas l'Esprit issu du Fils[a]», mais également le contraire ; il affirme que «nous ne disons pas le Fils issu de l'Esprit[b].» Alors si, dans ce cas-là il n'y a nulle part une place pour la cause première et la cause principielle ni pour ceux qui disent des sottises pareilles, alors comment peut-on les justifier dans l'autre cas ? Et si cela existe dans ce dernier cas, pourquoi cela n'existerait-il pas dans le premier ? Quelle cause le théologien rejette-t-il ? Et quelle cause accepte-t-il ? Et comment le Fils est-il issu de l'Esprit et comment il n'en est pas issu ? Qu'ils n'osent rien d'intolérable !

Epilogue.

44. Après avoir éclairci cela ainsi, dans la mesure du possible nous avons répondu contre la conclusion [des Latins]. Nous l'avons montrée coupable de plusieurs absurdités et ennemie de la tradition apostolique et opposée à l'opinion des conciles œcuméniques[1]. Il est maintenant temps, avec l'alliance de l'Esprit, de parler des prépositions mêmes et d'en venir à ce qui reste à examiner. Et cela pour que nous ne trahissions nos promesses[2]. Une fois que la conclusion a été prouvée comme telle, nous sommes capables et de reconnaître la ruse de ses hypothèses, et à ceux qui le désirent, de dénoncer d'avance et de loin la fourberie. C'est la fin appropriée pour nous et nous pensons que le chemin si long de la parole n'était pas complètement vain.

---

2. Il s'agit de la phrase qui se trouve tout au début de l'oeuvre de Nil: «*Ensuite, avec l'aide de Dieu et par un examen minutieux, avec patience, nous allons prouver que de telles paroles sont fausses et qu'il n'y avait aucune nécessité préalable pour pousser les Latins à la conclusion mentionnée*» (NIL CABASILAS, *Discours* I, 1, 10-15).

THE GREEK FOR PART 2: REFUTATION OF THE LATIN ARGUMENTS FROM WHICH THEY THINK TO INFER THAT THE HOLY SPIRIT PROCEEDS FROM THE SON

Ib. 277
f. 116^v

Λύσις τῶν προτάσεων τῶν Λατίνων ἐξ ὧν συνάγειν οἴονται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι

Λατίνων κεφάλαιον πρῶτον.

I. **0. Πρῶτον μέν, ἀρχαία τίς ἐστι δόξα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι οἴεσθαι· οὐκ ἀπὸ τοῦ Αὐγουστίνου ἢ τοῦ δεῖνος ὥς τινες οἴονται τὴν ἀρχὴν λαβοῦσα, ἀλλὰ πόρρωθεν ἐκ τῶν ἀποστόλων, καὶ τῶν διαδεξαμένων τὰ ἐκείνων, ὥσπερ πατρῷος κλῆρος εἰς τοὺς ἀπὸ Χριστοῦ καλουμένους κατιοῦσα. Ἔθος δὲ παλαιὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταῖς παραδόσεσι ἐμμένειν ταῖς ἐξαρχῆς, ταῖς τε διὰ | γραμμάτων παραδοθείσαις, καὶ ὅσαις διὰ λόγου, ὡς καὶ ὁ μακάριος Παῦλος φησί : «στήκετε κρατοῦντες τὰς παραδόσεις ἃς παρελάβετε, εἴτε διὰ λόγου, εἴτε δι᾽ ἐπιστολῆς». Ἔπειτα τὴν δόξαν ταύτην καὶ ἐκ τῶν Γραφῶν κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην βεβαιουμένην ἔστιν ἰδεῖν.**

f. 117

Λύσις τῶν προειρημένων

[τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ἀνδρὸς τοῦ Θεσσαλονίκης]

1. Πάντα μᾶλλον ἢ τὰ τοιαῦτα γένοιτ᾽ ἂν ἀληθῆ. Τοὐναντίον γὰρ ἅπαν ἐστί. Δῆλον δέ· τῶν γὰρ ὑπὸ τῶν ἀποστόλων παραδεδομένων ἡμῖν, τὰ μέν, διὰ τῶν θείων λογίων μαθόντες ἔχομεν, τὰ δέ, ἐκ τῶν ἀγράφων ἐκείνοις συνουσιῶν, τῶν τὰ ἐκείνων διαδεξαμένων ἐκθεμένων αὐτά. Οὔτε οὖν ἐν τούτοις, οὔτε ἐν ἐκείνοις τοιοῦτον οὐδὲν εὕρηται, ἀλλ᾽ εἴπερ ἡ Γραφὴ περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προόδου θεολογεῖ, τούτοις διὰ πάντων συμβαίνει καὶ εἴ τι διὰ τῶν διαδόχων τῶν ἐκείνων διέβη καὶ πρὸς ἡμᾶς. Ἔξεστι δὲ τοῦτο ἀκριβῶς κατιδεῖν. Ὁ μὲν γὰρ Κύριος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ τὸ

0. 8-9: 2 Th 2, 15

Πνεῦμα φησὶ τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι· ὁ δὲ θεῖος Παῦλος Κορινθίοις γράφων, «οὐ γὰρ ἐλάβετε», φησί, «πνεῦμα δουλείας εἰς φόβον, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ»· καὶ Ἰωάννης δὲ ὁ μαθητὴς τοῦ Κυρίου, τὸ τῆς πίστεως μυστήριον ἀποκαλύπτων Γρηγορίῳ τῷ πάνυ, τῆς τοῦ Θεοῦ μητρὸς τὴν ἀπόρρητον ἐκείνην θέαν διατιθείσης, καὶ ἕν φησι «Πνεῦμα ἅγιον ἐκ Θεοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον καὶ δι᾽ Υἱοῦ πεφηνὸς δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις». Ταῦτα μὲν ἐκ τῶν λογίων διαρρήδην μαθόντες ἔχομεν περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς. Κλήμης δὲ ὁ μακάριος τὰς περιόδους τοῦ θείου Πέτρου συγγράφων καὶ δὴ καὶ τοὺς λόγους δι᾽ ὧν ἐκεῖνος τούς τε ἄλλους f. 117v καὶ αὐτὸν Κλήμεντα τελῶν ἦν, «ὅπως διαβλέψαντες» φησὶν | «οἱ ἄνθρωποι, πιστεύσωσιν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα Παντοκράτορα· καὶ εἰς τὸν Μονογενῆ αὐτοῦ Υἱὸν τὸν πρὸ τῶν αἰώνων ἐξ αὐτοῦ ἀφράστως γεννηθέντα· καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· τὸ ἐξ αὐτοῦ ἀρρήτως ἐκπορευόμενον». Ὥστε δὲ τὴν προκειμένην ῥῆσιν τὰς τῶν ἐπηρεαζόντων γλώσσας διαφυγεῖν δεινῷ κομιδῇ ποιουμένων, εἰ μὴ τὸ ἐξ αὐτοῦ πρὸς τὸν Υἱὸν ἀναφέροιεν ἀπὸ τοῦ προσεχῶς εἰρῆσθαι περὶ αὐτοῦ, ἡ ἐν Νικαίᾳ πρώτη σύνοδος ὥσπερ παρωδοῦσα τὴν τοιαύτην ἀπόφασιν, καὶ τὸ βούλημα διασαφοῦσα τὸ ἀποστολικόν, οὕτω φησί : «Δέχου μίαν θεότητα τοῦ Πατρὸς τοῦ γεννήσαντος τὸν Υἱὸν ἀνεκφράστως, καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ γεγεννημένου ἐξ αὐτοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ ἐκπορευομένου ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρός», ἄντικρυς τὴν ἀπάτην ἐκκλίνουσα, ὥστε μηδένα τολμῆσαι τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν ἀνάπτειν καὶ τῷ Υἱῷ. Εἰ γὰρ μὴ τοῦτ᾽ ἦν, διατί τὸ «ἐξ αὐτοῦ» εἰποῦσα, ἐπήγαγε «τοῦ Πατρὸς», εἴ γε καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ᾔδει ἐκπορευόμενον;

2. Ἕτερος δέ τις τὰς περιόδους Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου ἔργον ἑαυτοῦ ποιούμενος, φησὶ τὸν μακάριον ἐκεῖνον οὕτω τὰς ὁμιλίας ποιεῖσθαι περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «Εἰρήνη ὑμῖν, καὶ πᾶσι τοῖς πιστεύουσιν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα, καὶ εἰς τὸν ἕνα Υἱὸν αὐτοῦ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ μένον ἐν τῷ Υἱῷ». Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Ἰουστῖνος ὁ μάρτυς καὶ φιλόσοφος, κατηχηθῆναι δὲ καὶ οὗτος φησὶ τὸ τῆς πίστεως καθαρὸν ἐκ τῶν ἀναδόχων τῶν ἀποστόλων, τοιάδε φησὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ θεολογίᾳ τῇ ἑαυτοῦ: «ὡς ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρός, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός, πλήν γε δὴ τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως». Ταῦτα μὲν καὶ ἡ ἄγραφος τῶν ἀποστόλων f. 118 παράδοσις, τὴν γενομένην ἀκολουθίαν | πρὸς τὰ γεγραμμένα σῴζουσα· οὔτε

1. 9: Jn 15, 26 ‖ 10-11: Ro 8, 15; 1Co 2, 12 ‖ 13-15: Grégoire de Nysse, *De vita Greg. Thaum.*, PG 46, 912C ‖ 18-22: Pseudo-Clément, *De gestis Petri*, 17, 16 ‖ 26-29: Ier Concile Oecum., *Gél. Nicée I*, Mansi 2, 860DE ‖ **2.** 3-5: Achaicus, *Acta S. Andr.*, PG 2, 1217A ‖ 8-10: Pseudo-Justin, *Exp. rectae Conf.* IX, PG 6, 1224A.

γὰρ ἐν ἐκείνοις, οὔτε ἐν τούτοις μνήμη τίς ἐστι τοῦ Υἱοῦ ὡς ἄρα καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται.

3. Εἰ δὲ λέγειεν **ἔχειν ἄλλους δεικνῦναι, τὰ μὲν τῶν ἀποστόλων προσεχῶς διαδεξαμένους ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ θεολογοῦντας εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον,** καὶ ψεῦδος καὶ ἀδύνατον κομιδῇ τὸ τοιοῦτον. Ἐδείξαμεν γὰρ ἐν τῷ δευτέρῳ λόγῳ τὸν θεῖον Ἱερόθεον καὶ τὸν μακάριον Διονύσιον, διαδόχους ὄντας τῶν ἀποστόλων, τῇ πηγῇ καὶ τῷ αἰτίῳ τὸν Πατέρα Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διακρίνοντας, καὶ ὡς ἀσεβὲς διαφερόντως οἷς διακρίνονται τὰ θεῖα πρόσωπα, τοῖς αὐτοῖς πάλιν ἑνοῦσθαι καὶ ὡς μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, ἃ πάντα σαφῶς δείκνυσιν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Τούτων οὕτως ἐχόντων, οὐκ ἀποστόλων ἡ τοιαύτη παράδοσις, ἀλλά τινων ἑτέρων ψευδαποστόλων εἴπεν ἄν τις ἢ ψευδαδέλφων, καὶ τῇ δόξῃ ῥαδίως χαριζομένων τῇ ἑαυτῶν. Οὐ μήν, ἀλλὰ περὶ μὲν ἄλλων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐθῶν οὐ πάνυ ἂν δόξειε φορτικὸν εἰς παραδόσεις τινὰς καταφεύγειν ἀγράφους, περὶ δὲ τῆς ὑπερουσίου θεότητος, «καθόλου οὐ τολμητέον εἰπεῖν οὔτε μὴν ἐννοεῖσαι παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα», ὁ τῶν Θεολόγων ἄκρος φησίν.

4. Ἔτι, ὁ μὲν μακάριος Δάμασος, ὁ τῆς ἀρχαίας Ῥώμης ἐπίσκοπος πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἑῴαν ἐπισκόπους γράφων, «ἤδη» φησί, «ἅπαξ τύπον δεδώκαμεν, ἵνα ὁ γινώσκων ἑαυτὸν χριστιανὸν ἐκεῖνο φυλάσσῃ ὅπερ παρὰ τῶν ἀποστόλων παρεδόθη, λέγοντος τοῦ ἁγίου Παύλου "εἴ τις ὑμᾶς
f. 118v εὐαγγελίζεται παρ' ὃ | παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω"»· Κελεστῖνος δὲ ὁ θεῖος, ἐπίσκοπος δὲ καὶ οὗτος τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, κατὰ Νεστορίου γράφων «τίς» φησι «πώποτε οὐκ ἄξιος τοῦ ἀναθεματισμοῦ ἐκρίθη ἢ ἀφαιρῶν τί, ἢ προστιθεὶς τῇ πίστει; Τὰ γὰρ μεστῶς καὶ φανερῶς παραδοθέντα ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων, οὔτε προσθήκην, οὔτε μείωσιν ἐπιδέχεται». Ἀγάθων δὲ ὁ ἀοίδιμος, Ῥωμαίων δὲ καὶ οὗτος ἐπίσκοπος ἦν, πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων ἐπιστέλλων, καὶ ἐν εὐχῆς μέρει ποιεῖται ἵνα «μηδὲν παρὰ τὰ κανονικῶς ὁρισθέντα σημειωθῇ, μήδ' ἐναλλαγῇ ἢ προστεθῇ, ἀλλὰ ταῦτα καὶ ῥήμασι καὶ νοήμασιν, ἀπαράτρωτα φυλαχθῶσι».

5. Εἰ δὲ παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων διαρρήδην παραδέδοται ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, τὰ δὲ παρ' ἐκείνων οὔτε προσθήκην οὔτε μείωσιν ἐπιδέχεται, καὶ ὁ παρὰ ταῦτα ποιῶν ἀναθέματος

---

3. 3-9: Nil Cabasilas, *Discours* III, 7, 15-18; 11, 20 ‖ 14-15: Pseudo-Denys, *De div. nom.* 1, 2 ‖ **4.** 2-5: Damase Ier, *Ad episc. orient.*, RNI ‖ 6-13: Célestin Ier, *Ad episc. orient.*, ACO 1.1.1, 79 ‖ 11-13: Agathon, *Ad Augustos Imp.*, Mansi 11, 236E (= PL 87, 1163D)

ἄξιος, καὶ ὁ γινώσκων ἑαυτὸν χριστιανὸν τούτοις κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἐμμένειν ὑπόχρεως, τίς οὕτως ἀνδρεῖος, ὡς ἄνευ φρίκης τὰ τοιαῦτα παραδραμεῖν;

Λατίνων κεφάλαιον δεύτερον

II. **0. Τινὲς δὲ πλανώμενοι περὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εὕρηνται λέγοντες τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μὴ ἐκπορεύεσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ, καὶ διὰ τοῦτο δεικτέον ἂν εἴη ὡς καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Φανερὸν τοίνυν ὅτι πέμπεται παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ὡς καὶ ἐν τῷ πεντεκεδεκάτῳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην: «ὅταν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρός»· ὁ δὲ πέμπων, ἀξιώματι πρὸς τὸ πεμπόμενον ἔχει· ἀνάγκη ἄρα λέγειν ὡς ὁ Υἱὸς ἔχει τι πρὸς τὸ Πνεῦμα ἀξίωμα, ἀλλ᾽ οὐ δεσποτείας ἢ ὑπερθέσεως, ἀλλὰ κατὰ μόνην τὴν αἰτίαν. Εἰ δέ τις λέγει ὅτι καὶ ὁ Υἱὸς πέμπεται παρὰ τοῦ Πνεύματος | τοῦ ἁγίου, ὡς ἐν τῷ τετάρτῳ τοῦ κατὰ Λουκᾶν φησὶν ὁ Κύριος ἐν ἑαυτῷ πεπληρῶσθαι ὃ φησὶν Ἠσαΐας: «πνεῦμα Κυρίου ἐπ᾽ ἐμὲ οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με· εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με», ἀλλ᾽ ἔξεστι θεωρεῖν ὡς ὁ Υἱὸς κατὰ τὴν προσληφθεῖσαν φύσιν, ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου πέμπεται· κτιστὴν δὲ φύσιν οὐ προσέλαβε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥστε κατ᾽αὐτὴν πέμπεσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἢ τὸν Υἱὸν ἀξίωμα ἔχειν τι πρὸς αὐτό. Λείπεται τοίνυν κατὰ τὴν ἀίδιον ὑπόστασιν τὸ ἀξίωμα ἔχειν τὸν Υἱὸν πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.** (f. 119)

Λύσις τῶν λόγων, καὶ περὶ θείας ἀποστολῆς.

1. Περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ἀποστολῆς, οἱ μὲν τῶν Λατίνων, οὐδὲν διαφέρειν εἶπον αὐτὴν τῆς τοῦ Πατρὸς προβολῆς, οἱ δέ, ἕτερον μὲν ἐκείνης ταύτην εἶναι φασί, συνάγεσθαι δὲ αὐτὴν ἐξ ἐκείνης κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην.
α΄ Πρὸς μὲν οὖν τὸ πρῶτον, ἐκεῖνα ἄν τις εἴποι καὶ ἴσως κατὰ καιρόν. Εἰ διενήνοχεν οὐδὲν προβολὴ Πνεύματος καὶ ἀποστολή, ἢ διὰ τὴν ἀποστολὴν ἐν χρόνῳ οὖσαν, ἐν χρόνῳ καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος ὕπαρξις, ἢ τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος πρὸ τῶν αἰώνων οὔσης, πρὸ τῶν αἰώνων καὶ ἡ ἀποστολή· καὶ ψεύδεται ἡ τοῦ Κυρίου φωνὴ λέγουσα «ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν», καὶ πάλιν: «ἐὰν ἐγὼ μὴ ἀπέλθω, ὁ Παράκλητος οὐκ ἐλεύσεται», ἃ καὶ χρόνον εἰσάγει περιφανῶς.

β΄ **2.** Ἔτι, τῆς μὲν ἀποστολῆς, τισὶν οὔσης καὶ δι᾽ αἰτίαν, τῆς δὲ τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως, οὔτε τισὶν οὔτε δι᾽ αἰτίαν, ἢ διὰ τὴν ἀποστολὴν καὶ ἡ

---

0. 1-16: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 ‖ 1-4: Ms Vat. gr. 616, f. 219r ‖ 4-16: Ms Vat. gr. 616, f. 219v ‖ 5-6: Jn 15, 26 ‖ 11-13: Is 61, 1; Lc 4, 18 ‖ **1.** 8-9: Jn 15, 26 ‖ 9-10: Jn 16, 7.

προβολὴ τισὶ καὶ δι᾽ αἰτίαν ἃ κομιδῇ πρὸς ἀσέβειαν φέρει, ἢ διὰ τὴν προβολήν, οὔτε τισί οὔτε δι᾽ αἰτίαν ἀποστέλλεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· καὶ διαπίπτει πάλιν ἡ τοῦ Κυρίου φωνή: «πέμψω γὰρ ὑμῖν» εἶπε «τὸν Παράκλητον», καὶ τὴν αἰτίαν προστίθησιν: «ὅτι ἐλθὼν ἐκεῖνος ἀναμνήσει f. 119v πάντα καὶ | διδάξει πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν», καὶ «ἐλέγξει τὸν κόσμον περὶ ἁμαρτίας καὶ περὶ δικαιοσύνης καὶ περὶ κρίσεως».

γ΄ **3.** Ἔτι φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ Περὶ πίστεως λόγῳ, περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «ἀποστέλλεται μὲν οἰκονομικῶς, ἐνεργεῖ δὲ αὐτεξουσίως». Εἰ δὲ ἀποστέλλεται οἰκονομικῶς, τί κοινὸν οἰκονομίᾳ καὶ τῇ πρὸ τῶν αἰώνων ὑπάρξει τοῦ Πνεύματος;

δ΄ **4.** Ἔτι φησὶν ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Περὶ τοῦ Υἱοῦ πρώτῳ λόγῳ: «εἰ γὰρ μέγα τῷ Πατρὶ τὸ μηδαμόθεν ὡρμῆσθαι, οὐκ ἔλαττον τῷ Υἱῷ τὸ ἐκ τοιούτου Πατρός». Τοῦτο δ᾽ ἂν λέγοιμεν καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Εἰ δὲ τὸ ἐκπορεύεσθαι παρὰ τοιούτου Πατρὸς μέγα τῷ Πνεύματι, καὶ οὕτω μέγα ὥσπερ τῷ Πατρὶ τὸ ἀγέννητον, καὶ τῷ Υἱῷ τὸ γεννᾶσθαι, τοῦτο δὲ ταὐτόν ἐστι τῷ ἀποστέλλεσθαι ἢ πέμπεσθαι, εἴη ἂν τὸ ἀποστέλλεσθαι ὑπὲρ πᾶν ὅτι ἂν εἴποις τῶν προσόντων τῷ Πνεύματι! Ἀλλ᾽ ὁ θεῖος Γρηγόριος τῶν ταπεινῶν τοῦτο βούλεται εἶναι ἐν τῷ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, ὥσπερ δεῖ καὶ τὸ δίδοσθαι καὶ τὸ μερίζεσθαι τὸ χάρισμα, τὸ δώρημα, τὸ ἐμφύσημα! Οὐκ ἄρα ταὐτὸν ἡ ἀποστολή, τῇ ἀνάρχῳ προόδῳ. Τοῦτο δέ, καὶ Θωμᾷ δοκεῖ· φησὶ γὰρ ἐν τῷ περὶ τῆς ἀποστολῆς κεφαλαίῳ ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν θεολογικῶν διάφορον εἶναι τὴν ἀποστολὴν τῆς ἀιδίου προόδου· καὶ ἐν τῷ ἐσχάτῳ τῶν περὶ τῆς ἀποστολῆς δείκνυσιν ἀποστέλλεσθαι τὸ θεῖον πρόσωπον, καὶ παρ᾽ οὗ οὐκ ἔστι καὶ τὸ τοῦ Ἠσαΐου Κύριος ἀπέσταλκέ με καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ καὶ πρὸς τοῦτο φέρειν ἡγεῖται καὶ ἄτοπον οὐδὲν εἶναι, εἰ κατὰ τὴν θείαν φύσιν ὁ Υἱὸς ὑπὸ τοῦ Πνεύματος ἀποστέλλεσθαι νοηθείη. Καὶ διὰ τοῦτο δῆλον ὡς οὔτε ταὐτὸν ᾔδει τὴν προβολὴν τῇ ἀποστολῇ, οὔτε ἑπόμενον ἐξ ἀνάγκης· ἦ γὰρ ἂν αἴτιον ἐνόμιζεν εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸν Παράκλητον.

5. Καὶ Αὐγουστῖνον εἰσάγει ταῦτα ἀποφαινόμενον, λέγων: «ἐν τῷ f. 120 πέμπτῳ τοῦ | Περὶ Τριάδος φησὶν Αὐγουστῖνος ὅτι ὁ Υἱὸς ἀποστέλλεται καὶ παρ᾽ ἑαυτοῦ καὶ παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποστέλλεται παρὰ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ οὕτω, τὸ μὲν ἀποστέλλεσθαι, ἐν τοῖς

---

2. 5-6: Jn 15, 26 ‖ 6-7: Cf. Jn 14, 26 ‖ 7-8: Jn 16, 8 ‖ **3.** 2-3: Basile de Césarée, *De fide*, PG 31, 472 ‖ **4.** 1-3: Grégoire de Nazianze, *Or. XXIX*, 11, 21-22, PG 36, 89A ‖ **5.** 1-6: Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.* (RNI)

θείοις οὐχ ἁρμόζει παντὶ προσώπῳ, ἀλλὰ μόνῳ τῷ ἐξ ἑτέρου ὄντι, τὸ δὲ ἀποστέλλειν, παντὶ προσώπῳ ἁρμόζει». Θαυμάζω δὲ εἰ ταῦτα περὶ τῆς ἀποστολῆς εἰδότες Λατῖνοι, ἔπειτα τἀναντία δοκιμάζουσι πείθειν. Καὶ ὡς ἔοικεν ἑαυτοὺς μὲν οὐ πείθουσιν ὡς ἀληθῆ λέγουσιν, ἡμᾶς δὲ πειρῶνται καὶ πρὸς ἀπάτην φθέγγονται μόνον. Καὶ τοῦτό ἐστιν αὐτοῖς τῆς θεολογίας τὸ τέλος. Ἐπεὶ καὶ τὸ προκείμενον ἐπιχείρημα μετὰ τῶν σοφισμάτων ἔταξεν ὁ Θωμᾶς, ἐν αὐτῷ δὴ τῷ ἐσχάτῳ τῆς ἀποστολῆς κεφαλαίῳ, φανερὸν ἄρα ὡς ἡ προβολὴ τοῦ Πνεύματος τῇ ἀποστολῇ οὔτε ταὐτόν ἐστιν, οὔτε Λατίνοις δοκεῖ.

α΄ **6.** Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, ἀρκεῖ μὲν καὶ ταῦτα, καὶ ὅτι οὐδ᾽ αὐτοῖς ὁ λόγος ἀναγκαῖα δοκεῖ συμπεραίνειν, οὐ χεῖρον δὲ καὶ ἐκεῖνα πρὸς τὰς προτάσεις εἰπεῖν: **«πέμπεσθαι»**, φασί, **«παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα· ὁ δὲ πέμπων ἀξίωμά τι πρὸς τὸ πεμπόμενον ἔχει».** Ἐνταῦθα ἡ μὲν τῶν προτάσεων ἐλάττων παρὰ τῆς Γραφῆς εἴλειπται, ἡ δὲ μείζων, οὐκ οἶδα πόθεν ἡμῖν προσερρύη· οὔτε γὰρ παρὰ τῆς Γραφῆς, οὔτε παρὰ τῆς τῶν διδασκάλων γλώττης· λείπεται δὴ παρ᾽ ἑαυτοῦ τὸν ταῦτα ἀξιοῦντα λαβεῖν. Ἀλλ᾽ ὁ θεῖος ἀπόστολος οὐ βούλεται τοῦτο, πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνειν ἀξιῶν, καὶ ἐν τοῖς πρὸς Κορινθίους ὁ αὐτός, «λαλοῦμεν οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης, ἀλλ᾽ ἐν διδακτοῖς Πνεύματος ἁγίου»· καὶ ἅμα ἄτοπον πρὸς τοὺς αὐτοὺς τὲ ἀναιρεῖσθαι τὴν μάχην, καὶ τοὺς αὐτοὺς οὕτω
f. 120v νομίζειν ἀξίους πιστεύεσθαι ὡς καὶ τὰς γνώμας τὰς ἐκείνων θεολο | γικὰς ἡγεῖσθαι φωνάς· ἀλλ᾽ οὐκ ἔστι.

β΄ **7.** Καὶ μήν, ἀλλ᾽ οὐδὲ ἀληθὴς ὁ λόγος κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην. Γέγραπται γὰρ ἐν ταῖς Πράξεσιν, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης ἀπεστάλθαι παρὰ τῶν ἀποστόλων· ἢ οὖν οὐκ ἀνάγκη καὶ ἀξίαν τινὰ ἐνταῦθα ἐννοεῖν, καὶ διέπεσεν ἡ τῶν προτάσεων μείζων, ἢ λεγέτωσαν, τίς ἡ ἀξία τῶν ἀποστόλων πρὸς Ἰωάννην καὶ Πέτρον, οὐ πρόβατα τοὺς ἀποστόλους φασί; Καὶ ὃν οὐ κορυφαῖον μόνον, ἀλλὰ καὶ ποιμένα τοῦ θείου χοροῦ αὐτοί τε ἴσασι, καὶ πάντας πείθουσι! Τοὐναντίον γὰρ ἐστιν ἐνταῦθα ἰδεῖν· τὸ ἔλαττον μᾶλλον ἔχειν τοῦ πεμφθέντος τὸν πέμποντα.

γ΄ **8.** Καὶ μήν, εἰ καὶ ἀληθὴς ἐπὶ τῶν ὄντων ὁ λόγος, τίς ἡ ἀνάγκη καὶ ἐπὶ τῶν θείων ἀληθεῖ νομίζειν αὐτῷ; Οὐ γὰρ ὅσα περὶ τοῖς ἄλλοις ἀκολουθεῖ, ταῦτα καὶ τοῖς θείοις ἕπεσθαι νομιοῦμεν. Οὐ γὰρ ἀνάγκη! Οὕτω γὰρ ὑπὸ

---

6. 3-4: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 ‖ 9-10: 1Co 2, 13 ‖ **7.** 2-3: Ac 8, 24 ‖ 6: cf. Jn 21, 15.

τέχνην ἂν ἐποιούμεθα τὸν Θεόν! Τὰ γὰρ ὀνόματα, λέγονται μὲν ὡσαύτως ἐφ' ἡμῶν τε καὶ τοῦ Θεοῦ, νοοῦνται γὲ μὴν οὐχ ὡσαύτως. Δῆλον δέ· ὁ ἀποστέλλων τοῦ ἀποστελλομένου χωρίζεται. Ἀλλ' οὐ τοῦτο ἐπὶ Πατρ ς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος· οὐδὲ γὰρ ἡ σοφία χωρίζεται τοῦ σοφοῦ· οὐδὲ ἡ δύναμις τοῦ δυνατοῦ: «Χριστὸς δὲ Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία». Καὶ μὴν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δύναμις: «ἕως οὗ» γάρ φησιν «ἐνδύσησθε δύναμιν ἐξ ὕψους». Πάλιν ὁ ἀποστελλόμενος, οὐκ ἔστι πρὸς οὓς πέμπεται, ὁ δὲ Υἱὸς πρὸς τὸν κόσμον ἀποσταλλείς, οὐκ ἀπῆν τοῦ κόσμου: «ἐν τῷ κόσμῳ γὰρ ἦν» φησί, «καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο»· καὶ ὁ Κύριος τὸν Παράκλητον τοῖς ἀποστόλοις πέμπειν ἐπαγγειλάμενος, φησὶν αὐτὸν παρ' αὐτοῖς μένειν. Οὐκ ἄρα διὰ τὸ πέμπεσθαι τὸ Πνεῦμα παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ ἀνάγκη πᾶσα κἀνταῦθα ἀξίαν τινὰ ἐννοεῖν.

δ΄ **9.** Ἔτι εἰ διὰ τὸ πέμπειν τὸν Υἱὸν τὸ Πνεῦμα, καὶ ἐξ ἐκείνου ἐστίν, (f. 121) ἀντιστρέφοντος τοῦ | λόγου, ἕπεται καὶ τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πνεύματος εἶναι: «Πνεῦμα» γάρ φησι ὁ Κύριος «ἐπ' ἐμὲ οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με». Ἀλλὰ τὸ δεύτερον ἄτοπον· οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ πρῶτον. Εἰ δὲ λέγειεν **διὰ τὴν προσληφθεῖσαν μόνον φύσιν τὸν Υἱὸν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος πέμπεσθαι, τοῦτο δὲ μὴ ἔχειν χώραν ἐπὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ἀποστολῆς,** οὐκ ἀναγκαῖον ὁ λόγος. Εἰ γὰρ καὶ μὴ σάρκα τὸ Πνεῦμα ἀνείληφεν, ἀλλ'ὤφθη σωματικῷ γε εἴδει, νῦν μὲν ὡς περιστερὰ ἐν τῷ βαπτίσματι, νῦν δὲ ὡς γλῶσσα πυρὸς κατὰ τὴν πεντηκοστήν. Οὐκοῦν εἰ ὁ Υἱὸς διὰ τὴν σάρκα ὑπὸ τοῦ Πνεύματος πέμπεται, πέμψει πάντως καὶ ὁ λόγος τὸ Πνεῦμα, ὅτιπερ καὶ αὐτὸ σωματικῶς ὤφθη τὸν εἰρημένον τρόπον ἡμῖν. Ἀντιστρεφούσης ἄρα τῆς ἀποστολῆς ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, πῶς ἂν τις ὑγιῶς ἐκ ταύτης λογίζοιτο τὴν αἰτίαν καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς; Τοῦτο δὲ καὶ Αὐγουστίνῳ δοκεῖ. Ἐν γὰρ τῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ περὶ Τριάδος τοιάδε φησί: «κατὰ τοῦτο ἀποστάλθαι τὸ Πνεῦμα εἴρηκεν ἡ Γραφὴ παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καθόσον καὶ αὐτὸ σωματικῷ εἴδει, νῦν μὲν ὡς περιστερὰ ὤφθη ἐν τῷ βαπτίσματι, νῦν δὲ ὡς πῦρ, ὅτι καὶ ἦχος ἠκούσθη καθάπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, ἐν τῇ πεντηκοστῇ». Ταῦτα γὰρ οἰκονομηθέντα, ἀποστολὴν ἔδειξαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, εἰ μὲν ὡς ἄνθρωπος μόνον ὁ Υἱὸς ἐπέμπετο, εἶχε χώραν ἡντινοῦν τὰ τοιαῦτα. Εἰ δὲ πέμπεται μὲν ὡς ἄνθρωπος, πέμπεται δὲ καὶ ὡς Θεός, ὡς ὁ θεῖος φησὶ Γρηγόριος, τίς ἡ αἰτία τοῦ Υἱοῦ καὶ ὡς Θεοῦ πεμπομένου, μὴ νομίζειν πέμπεσθαι τοῦτον παρὰ τοῦ Πατρὸς ὡς Θεόν;

---

8. 8: 1Co 1, 24 ‖ 9-10: Lc 24, 49 ‖ 11-12: Jn 1, 10 ‖ 13: Jn 14, 16 ‖ **9.** 3-4: Is 61, 1; Lc 4, 18 ‖ 15-18: Augustin, *De Trin. (lat.)* II, 5, 105-110, Éd. Papathomopoulos, p. 138

ε΄ **10.** Ἔτι, εἰ ἄλλη μὲν ἡ τοῦ Πατρὸς εὐδοκία, ἄλλη δὲ ἡ τοῦ Πνεύματος, μετὰ τῶν ἀρειανῶν ὁ ταῦτα ἀξιῶν συντριβήσεται. Εἰ δὲ ἡ αὐτή - εὐδοκεῖ | f. 121v γὰρ τὸ Πνεῦμα οἷς ἂν ποιῇ ὁ Υἱὸς τοῦτον τὸν τρόπον ὅνπερ καὶ ὁ Πατήρ - τὴν τοῦ Πνεύματος εὐδοκίαν ἀποστολὴν εἶναι τοῦ Υἱοῦ νόμισον. Οὐκ ἄρα ὡς ἄνθρωπος μόνον, ἀλλὰ καὶ ὡς Θεὸς παρὰ τοῦ Πνεύματος ὁ Κύριος πέμπεται. Εἰ δὲ εἰπόντος εὐδοκίαν τοῦ Θεολόγου διὰ τὸ προσθεῖναι τοῦ Πατρός, οὐ τὴν αὐτὴν εὐδοκίαν τις ἀξιοῖ Πατρὸς καὶ Πνεύματος, γελοῖος ὁ λόγος· οὕτω γὰρ οὐδὲ οὐσία Πατρὸς εἴη ἂν ἡ αὐτὴ τῷ Πνεύματι, ὅτι οὐσίαν λέγοντες, προστιθέαμεν τὸ ὄνομα τοῦ Πατρός· ἀλλ᾽ ἄτοπον. Καὶ μήν, εἰ εὐδοκίαν θείαν οὐδὲν ἄλλο νομίζομεν, ἢ τὴν ἀγαθὴν καὶ φιλάνθρωπον τοῦ Θεοῦ θέλησιν, εἰ ἄλλην μὲν εὐδοκία Πατρός, ἄλλη δὲ Πνεύματος, καὶ ἡ θέλησις ὡσαύτως ἂν ἔχοι. Οὐκοῦν καὶ περὶ τὴν οὐσίαν τὸ ἴσον εἶναι ἀνάγκη, ἀλλ᾽ ἐπιεικῶς τοῦτο γε βλάσφημον. Εἰ δὲ ὁ Υἱός οὐκ ἂν εἴη γεγεννημένος παρὰ τοῦ Πνεύματος καίτοι παρ᾽ αὐτοῦ πεμπόμενος ὡς Θεός, πῶς ἂν ἔχοι λόγον ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα διὰ τὸ παρ᾽ αὐτοῦ πέμπεσθαι;

στ΄ **11.** Ἔτι καὶ ὁ Νύσσης Γρηγόριος ἐν τῷ Λόγῳ τῷ εἰς τὸν Ἀβραάμ, ἀποστολὴν εἶναι φησὶ τοῦ Υἱοῦ τὴν «πρὸς τὸ ἡμέτερον ταπεινόν τε καὶ ἀσθενὲς τοῦ Υἱοῦ κάθοδον, κατὰ γνώμην τοῦ Πατρὸς γενομένην». Εἰ δὲ ἡ αὐτὴ γνώμη Πατρὸς καὶ Πνεύματος, οὐχ ἑτέρως μὲν πέμψει τὸν Υἱὸν ὁ Πατήρ, ἑτέρως δὲ αὐτὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ δὲ ἀποστολὴν καὶ ἡμεῖς Πνεύματος ὁριούμεθα τὴν πρὸς τὸ ἡμέτερον ἀσθενές τε καὶ ταπεινὸν τοῦ Πνεύματος κάθοδον, κατὰ γνώμην Πατρὸς καὶ Υἱοῦ γενομένην - ἡ αὐτὴ γὰρ καὶ μία τῷ ἀριθμῷ θέλησις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ὅτι καὶ μία οὐσία - πάντως οὐκ ἐκ ταύτης τὴν διάκρισιν χαρακτηρίζειν εἰκὸς καὶ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ ἡνωμένον τῆς φύσεως.

ζ΄ **12.** Ἔτι ὁ μακάριος Ἰωάννης ὁ Σῦρος ἐν τοῖς Θεολογικοῖς αὐτοῦ, ἐν κεφαλαίῳ ὧν ἡ ἐπιγραφὴ «Περὶ τῶν ἐπὶ Χριστοῦ λεγομένων», τὴν προφητικὴν ῥῆσιν τὸ "ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἰάσατο αὐτούς" καὶ τὴν τοῦ Κυρίου φωνὴν | f. 122 τὸ "ἵνα γνῶσιν ὅτι σύ με ἀπέστειλας", «πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως» φησὶν ἁρμόσει ταῦτα λέγεσθαι τῷ Χριστῷ «διὰ τὸ μίαν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ θεωρεῖσθαι κίνησιν». Εἰ δὲ ἁρμόσει καὶ τῷ Πνεύματι ταῦτα - μία γὰρ κίνησις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος - ἀποστελεῖ μὲν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸν Υἱόν, διὰ τὸ συνημμένον τῆς κινήσεως καὶ τὸ τῆς ἐνεργείας

---

11. 2-3: Grégoire de Nysse, *De deitate*, PG 46, 564D ‖ **12.** 3-6: Jean Damascène, *Expositio fidei*, 91, 1, 26-31.

ἀπαράλλακτον, ἀποστελεῖ δὲ ὁ Υἱὸς ὡσαύτως τὸ Πνεῦμα, διὰ τὸ μίαν ἐν Υἱῷ καὶ Πνεύματι θεωρεῖσθαι τὴν κίνησιν.

η΄ **13.** Ἔτι καὶ ὁ θεῖος Ἀναστάσιος, διδάσκαλον δὲ αὐτὸν ἡ τῶν οἰκουμενικῶν ἕκτη σύνοδος προσείρηκεν, ἐν τῷ λόγῳ ᾧ ἐπιγέγραπται «Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὀρθῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων», διαρρήδην περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ἀποστολῆς, τοιάδε φησίν: «Οὐχ ὅτι δὲ πέμπεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἔλαττον αὐτὸ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κατὰ τὴν οὐσίαν νομίζομεν, τοῦτο μηδεὶς ὑπολάβῃ· οὐ γὰρ ὡς διάκονον, ἀλλ'ὡς ὁμοούσιον ἀποστέλλεται καὶ ὡς ἰσότιμον καὶ συμφυὲς ἐπεὶ καὶ αὐτὸν τὸν Υἱὸν ἀπεστάλθαι μανθάνομεν, οὐ μόνον παρὰ Πατρὸς ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· ὡς αὐτὸς ἔφη διὰ Ἠσαΐου· "καὶ νῦν Κύριος ἀπέσταλκέ με καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ"». Ἐνταῦθα ἀριδηλότατα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸν Υἱόν, καὶ δὴ καὶ ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποστέλλει διὰ τὸ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας ὡς ὁ διδάσκαλος βούλεται. Καὶ ἔστι κομιδῇ βλάσφημον, τοὺς μὲν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλους, τὴν ἀποστολὴν τεκμήριον νομίζειν τῆς θείας ἑνώσεως, Λατίνους δὲ ὥσπερ ἐκ διαμέτρου φερομένους, τὴν διάκρισιν ἐκ ταύτης λογίζεσθαι.

θ΄ **14.** Ἔτι ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῇ εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν εὐαγγελιστήν, καὶ σαφέστερον ἐξέθηκε τὸν περὶ τῆς θείας ἀποστολῆς λόγον, τὴν τοῦ Κυρίου φωνὴν ἀναπτύσσων, "καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον κἀγὼ ἀπέστειλα αὐτούς". Φησὶ γὰρ «τὸ τοῦ Πατρὸς Πνεῦμα, Πνεῦμα φαίνεται τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Πατρὸς πέμποντος, ἤτοι διαμένειν ἐπαγγελλομένου τοῖς ἁγίοις, αὐτὸ διαδίδωσι πάλιν | ὡς ἴδιον ὁ Υἱὸς, διὰ τὴν ταὐτότητα τῆς οὐσίας ἧς ἔχει πρὸς τὸν Πατέρα». Οὐκ ἄρα τὸ ἀποστέλλειν τὸ Πνεῦμα προσωπικόν· διὰ γὰρ τὴν ταὐτότητα τῆς οὐσίας τοῦτο πρόσεστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ. Εἰ δὲ τὸ ἀποστέλλειν τὸ Πνεῦμα ἑνότητα οὐσίας Πατρὶ καὶ Υἱῷ μαρτυρεῖ, μάταιον ἄρα ἐκ τούτου διαφορὰν προσώπων ἀναγκαίως ζητεῖν, ὡς τὸ μέν, τὴν αἰτίαν ἔχειν, τὸ δέ, τὸ ἐξ αὐτῆς. Εἰ δὲ τὸ ἴσον τῆς οὐσίας οὐ Πατρὶ καὶ Υἱῷ μόνον, ἀλλ'ὡσαύτως Πατρὶ καὶ Πνεύματι, πέμποντος ἄρα τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν, πέμψει τοῦτον καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διὰ τὸ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας ἧς ἔχει πρὸς τὸν Πατέρα.

f. 122v

ι΄ **15.** Εἰ δὲ λέγοιεν **μὴ τὸ ὑγιὲς ἔχειν τὸν λόγον· τούτων γὰρ κρατούντων,**

---

13. 4-9: Anastase Ier d'Antioche, *De rectis dogm.*, I, 1, 60, éd. Sakkos, p. 35 (= PG 89, 1325A) ‖ 9: Is 48, 16 ‖
14. 3-4: Jn 17, 8 ‖ 4-7: Cyrille, *In Io* XI, 10, PG 74, 541A

οὐδὲν ἄτοπον ἕψεται εἰ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα πέμψουσι τὸν Πατέρα, ὅπερ οὐχ εὕρηται παρὰ τῇ Γραφῇ. Ἀλλὰ πρῶτον μέν, οὐ πρὸς ἡμᾶς ὁ λόγος, οὐδὲ γὰρ ἡμέτερα τὰ προειρημένα, ἀλλὰ ταῦτα γνώμη τῆς Ἐκκλησίας κοινή. Ἔπειτα, πῶς οὐχ εὕρηται πέμπεσθαι τὸν Πατέρα; Εἰ μὲν ῥητῶς ἀξιοῖς, ἄλλος ἂν εἴη λόγος. Εἰ δὲ ἐν οἷς ὁ Πατὴρ ποιεῖ, εὐδοκεῖν φαμὲν ἐξ ἀνάγκης καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, διὰ ταὐτότητα φύσεως καὶ θελήματος - τὴν δ' εὐδοκίαν ἀποστολὴν εἶναι βούλονται οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι - πῶς ἂν εἴη δίκαιον τῶν προτάσεων τὸ ὑγιὲς ἐχουσῶν, δυσχεραίνειν πρὸς τὴν ἀναφυομένην ἐξ ἀνάγκης ἀλήθειαν; Οὐ μήν, ἀλλ'εἰ μὲν τοῦ Πατρὸς εὐδοκοῦντος οἷς ἂν ὁ Υἱὸς ποιῇ καὶ τὰ αὐτὰ τῷ Μονογενεῖ θέλοντος, ὁ Υἱὸς στασιώδης τίς ἐστι καὶ τοῖς τοῦ Πατρὸς πολέμιος, τοῖς παρ' ἐκείνου τελουμένοις ἐπευδοκῶν οὐδαμῶς, ἀποστελλέσθω μὲν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός, μὴ ἔστω δὲ τοῦτο τῷ Πατρὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ. Εἰ δὲ βλάσφημον τοῦτο γε καὶ οὐδ' αὐτὸς ὁ διάβολος τὰ τοιαῦτα ἐρεῖ - μία γὰρ εὐδοκία καὶ θέλησις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος - μικροψυχία σαφὴς τὴν μὲν εὐδοκίαν καὶ
f. 123 τὴν θέλησιν καὶ τὴν ὁμοβουλίαν κοινὰ | τῆς Τριάδος οἴεσθαι, πρὸς δὲ τὴν ἀποστολὴν δυσχεραίνειν, οὐδὲν ἄλλο βουλομένην, ἢ τὰ προειρημένα· ὥσπερ ἂν εἴ τις δημιουργὸν μὲν τοῦ παντὸς τὸν Θεὸν ἠξίου καλεῖν, πρὸς δὲ τὴν τοῦ ποιητοῦ φωνὴν ἄχθοιτο.

ια´ **16.** Πάλιν, εἰ λέγοιεν, **πῶς οὖν ὁ θεῖος Γρηγόριος εἴρηκε πέμπειν τὸ Πνεῦμα τὸν Υἱὸν «ἵνα δείξῃ τὸ οἰκεῖον ἀξίωμα»;** ἴστωσαν ἑαυτοὺς παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν ἀπατῶντες· διττὸν γὰρ ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ἀξίωμα ἐπὶ τῆς θεολογίας· τὸ μέν, κοινὸν καὶ κατὰ πάσης θεότητος λεγόμενον· τοῦτο γὰρ ἕκαστον ἔχει τῶν θεαρχικῶν προσώπων, ᾗ Θεός· τὸ δέ, τῷ Πατρὶ μόνῳ προσήκει, ἀρχὴ καὶ αἰτία ὄντι Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Περὶ καταστάσεως ἐπισκόπων: «Δέον μὴ τῷ Πατρὶ τὸ τῆς ἀρχῆς κατασμικρύνειν ἀξίωμα, τῆς ὡς Πατρὶ καὶ γεννήτορι· μικρῶν γὰρ ἂν εἴη καὶ ἀναξίων ἀρχή, μὴ θεότητος ὢν αἴτιος τῆς ἐν Υἱῷ καὶ Πνεύματι θεωρουμένης». Διττοῦ οὖν ὄντος τοῦ ἀξιώματος, τὸ πέμπειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς Θεὸς ὁ Υἱὸς ἔχει, οὐχ ὡς προβολεὺς ἢ ὡς θεότητος αἴτιος, ὡς φησὶν ὁ θεῖος Ἀθανάσιος ἐν τῷ λόγῳ τῷ Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας: «Αὐτὸς αὐτὸ ἄνωθεν ἔπεμπεν ὡς Θεὸς καὶ αὐτὸς αὐτὸ κάτωθεν ὑπεδέχετο ὡς ἄνθρωπος». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ κατὰ Ἀρειανῶν πρώτῳ λόγῳ: «τοῖς μαθηταῖς ὁ Κύριος τὴν θεότητα καὶ μεγαλειότητα δεικνὺς ἑαυτοῦ, οὐκέτι ἐλάττονα ἑαυτὸν τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ μείζονα καὶ ἴσον ὄντα σημαίνων, ἐδίδου μὲν τὸ Πνεῦμα καὶ ἔλεγεν·

---

16. 7-9: Grégoire de Nazianze, *Or.* XX, 6, 22-26, SC 270, p. 70 ‖ 12-13: Pseudo-Athanase, *Sermo major,* XXX, 3-4 ‖ 14-17: Athanase, *Contr. Ar.*, PG 26, (RNI)

ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω». Οὐκ ἄρα διὰ τὴν αἰτίαν τὸ Πνεῦμα ὁ Υἱὸς πέμπει, ἀλλ'ὡς Θεός, καὶ ἵνα δείξῃ τοῖς μαθηταῖς τὴν θεότητα καὶ τὴν μεγαλειότητα τὴν ἑαυτοῦ. Εἰ γὰρ Θεὸν πέμπει, δηλαδὴ τὸν Παράκλητον, πῶς οὐκ ἐξ ἀνάγκης κἀκεῖνος ἂν εἴη Θεὸς παρ' οὗ Θεὸς πέμπεται;

f. 123ᵛ ιβ΄ **17.** Πάλιν, εἰ λέγοιεν, **ὡς ὁ θεῖος Κύριλλος τὴν | ἀποστολὴν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἐξηγούμενος οὕτω ταῦτα φησὶν «ἀποστέλλεσθαι ὡς τὴν ἀκτῖνα ἐκ τοῦ ἡλίου, ἢ ἐκ τοῦ πυρὸς τὸ ἀπαύγασμα», καὶ εἶναι διὰ ταῦτα πᾶσαν ἀνάγκην καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος αἴτιον ὥσπερ καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα· καὶ γὰρ καὶ ἡ ἀκτὶς ἐκ τοῦ ἡλίου ὡς ἐξ αἰτίας, καὶ τὸ ἀπαύγασμα ὡσαύτως ἐκ τοῦ πυρός.** Ἂν δὴ ταῦτα λέγωσιν, ἴστωσαν οὐκ ἀναγκαία ἀξιοῦντες. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς ἐν ὁμιλίᾳ πεντεκαιδεκάτῃ: «τοῦτο πανταχοῦ δεῖ παρατηρεῖν, ὅτι τὰ ὑποδείγματα οὐ πάντα καθόλου δεῖ λαμβάνειν, ἀλλὰ τὸ χρήσιμον αὐτῶν ἐκλεξαμένους, καὶ διόπερ παρείληπται τὸ λοιπὸν ἅπαν ἐᾶν· ὥσπερ οὖν ὅταν λέγῃ ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων, τὸ ἄμαχον καὶ φοβερὸν ἐκλαμβάνομεν, οὐ τὸ θηριῶδες οὐδὲ ἄλλο τι τῶν λέοντι προσόντων· καὶ πάλιν ὅταν λέγῃ ἀπαντήσομαι αὐτοῖς ὡς ἄρκος ἀπορουμένη, τὸ τιμωρητικόν». Εἶτα πολλὰ τοιαῦτα θείς, ἐπάγει: «Εἰ γὰρ μὴ οὕτως ἐκλάβοιμεν, πολλὰ τὰ ἄτοπα ἕψεται». Ταῦτα μὲν ὁ θεῖος Χρυσόστομος, σύμφωνα δὴ τούτῳ περὶ παραδειγμάτων καὶ ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς καὶ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ. Τούτων οὕτω διακεκριμένων, ζητεῖν ἄξιον τὸν τοῦ θείου Κυρίλλου σκοπόν· ἔστι δὲ τοιοῦτος· ἀχώριστον οἶδε τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ, καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος - οὕτω γὰρ τὸ ὁμοούσιον καὶ τὸ Θεὸν ἕνα εἶναι τὴν Τριάδα περισωθήσεται - τοῦτο δὲ πόλεμον ἐποίει τοῖς αἱρετικοῖς, ἀρνουμένοις τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἐπεὶ οὖν αἱ Γραφαὶ ἀποστέλλουσι τὸν Υἱὸν παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ὁ δὲ ἀποστέλλων τοῦ ἀποστελλομένου χωρίζεται, ἵνα μὴ καὶ ἐν τοῖς θείοις ὁ
f. 124 λόγος οὗτος παρρησιάσηται, ὑπὲρ οὗ καὶ τοῖς | αἱρετικοῖς ἡ σπουδή, φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος καὶ εἴ τις ἕτερος τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος, ὡς εἰ καὶ ἀποστέλλεται, ἀλλ' οὐ χωρίζεται. Καὶ ἵνα τοῦτο δείξῃ, τὴν ἀκτῖνα καὶ τὸν ἥλιον ἐνεθυμήθη, καὶ τὸ πῦρ καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, ἵνα τὸ ἀχώριστον καὶ συμφυὲς φανερὸν γένηται, ἵνα τὴν διαφορὰν παραστήσῃ τὴν πρὸς τὰ παχύτερα τῶν σωμάτων, οὐχ ἵνα τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, ἐπεὶ καὶ οὗτος ὁ τοῦ διδασκάλου σκοπός, καὶ πάντοτε δεῖ τὸν τῆς ἀληθείας ἐρῶντα, πρὸς τὸν

---

17. 2-3: Cyrille, RNI ‖ 8-15: Jean Chrysostome, *In Ro*, PG 60, 559C ‖ 17-18: Grégoire de Nazianze, *Or.*XXXI, 31-32, SC 250, pp. 338-340.

σκοπὸν ἀφορᾶν. Εἰ δὲ ἁπλῶς ὅτι ἡ ἀκτὶς ἐκ τοῦ ἡλίου, διὰ τοῦτο καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲν κωλύει καὶ τὸ Πνεῦμα ἀνυπόστατον οἴεσθαι, ὅτι τοιοῦτον καὶ ἡ ἀκτίς· καὶ σωματικὸν τὸ Πνεῦμα, ἐπεὶ καὶ τοῦτο τῇ ἀκτῖνι ἐνθεωρεῖται· καὶ μήν, καὶ κεχρῶσθαι τὸ Πνεῦμα, καὶ τῷ ἀέρι συγκεκράσθαι, καὶ μὴ ἄνευ διαστήματος εἶναι, καὶ ἁπλῶς ὅσα τῆς ἀκτῖνος τοσαῦτα δὴ καὶ τοῦ Πνεύματος! Τοῦτο δὲ ὁ θεῖος Κύριλλος συμφώνως φησὶ τῇ Γραφῇ· εἴρηκε γὰρ ὁ Κύριος: «Ὁ πέμψας με Πατήρ, μετ' ἐμοῦ ἐστιν». Οὐκ ἄρα λοιπὸν διὰ τὰ τοιαῦτα τῶν παραδειγμάτων, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομιοῦμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Λατίνων κεφάλαιον τρίτον.

III. **0. Ἔτι ἐν τῷ ἑκκαιδεκάτῳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην, φησὶν ὁ Υἱὸς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται»· Ἀδύνατον δὲ τὸ μὲν τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν, οὐ μέντοι παρὰ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν, ὡς λόγου χάριν, εἰ λέγοι τὸ λαμβάνειν τὴν θείαν οὐσίαν, ἥτις ἐστὶ τοῦ Υἱοῦ παρὰ τοῦ Πατρός. Ὅθεν πρόσκειται, «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, ἐμά ἐστι, διὰ τοῦτο εἶπον ὑμῖν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται». Εἰ γὰρ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ εἰσιν, ἀνάγκη καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Πατρὸς καθό ἐστιν ἀρχὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι· ὥσπερ τοίνυν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λαμβάνει τὸ τοῦ Πατρός παρὰ τοῦ Πατρός, οὕτω καὶ τὸ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνει παρὰ τοῦ Υἱοῦ.**

f. 124v

Λύσις τοῦ λόγου, καὶ εἰς τὸ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται».

α΄ **1.** Ἀλλ' οὐδὲ διὰ τὸ τρίτον ἀναγκαῖον ἂν εἴη τὸ συμπέρασμα. Δῆλον δέ: «Ἐκεῖνος» φησὶν «ἐμὲ δοξάσει καὶ ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Ταῦτα δὲ εἴποι ἂν καὶ ὁ Παράκλητος περὶ τοῦ Μονογενοῦς· ὥσπερ γὰρ ὁ Υἱὸς τὸν Πατέρα δοξάζων καὶ ἀντιδοξάζεται παρ' αὐτοῦ, «καὶ ἐδόξασα» γάρ φησι, «καὶ πάλιν δοξάσω», τὸν ἴσον τρόπον δοξαζομένου τοῦ Υἱοῦ παρὰ τοῦ Πνεύματος, καὶ ἀντιδοξασθείη ἂν παρ' αὐτοῦ. Καὶ ὁ μέγας δὲ Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον ἃ περὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Κύριος εἴρηκεν ὅτι τῷ εἰς αὐτὸ βλασφημήσαντι οὐκ ἀφεθήσεται οὔτε ἐν τῷ νῦν αἰῶνι οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ εἴ τι ἄλλο τῶν ὑψηλῶν καὶ Θεῷ προσηκόντων αὐτῷ μεμαρτύρηκε δοξάζοντος εἶναι φησὶ ταῦτα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἀλλὰ καὶ λαμβάνοντος τοῦ Πνεύματος παρὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τῷ Υἱῷ παρὰ τοῦ Πνεύματος, τὸ ἴσον ἔσται. Τεκμήριον δέ: «Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστι» ὁ Κύριος εἶπε, «διὰ τοῦτο εἶπον ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνει καὶ

---

17. 38: Cf. Jn 5, 37 et 7, 29 ‖ **0.** 1-10: Thomas d'Aquin, *C. Gent.*, IV, 24 (= Ms Vat.gr. 616, f. 219v) ‖ 2: Jn 16, 14 ‖ 5-6: Jn 16, 15 ‖ **1.** 2-3: Jn 16, 14 ‖ 4-5: Jn 17, 4-5 ‖ 7-10: Basile de Césarée, *Adv. Eun.*, (RNI) ‖ 12-14: Jn 16, 15

ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Εἰ δὲ ἀληθὲς πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἔχειν, εἴποι ἂν καὶ ὁ Παράκλητος περὶ τοῦ Μονογενοῦς ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνει καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Ἢ τίς ἡ ἀνάγκη, διὰ μὲν τὸ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὰ τοῦ Πατρὸς πάντα, λαμβάνειν ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα, τὸν δὲ Υἱὸν μὴ λαμβάνειν ἐκ τοῦ Πνεύματος, ἔχοντος καὶ αὐτοῦ πάντα τὰ τοῦ Πατρός, ὥσπερ ἄρα καὶ ὁ Υἱός; Ὥστε ἢ οὐ διὰ ταῦτα ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος, ἢ καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ πάντως ἂν εἴη δήπου. Ὅτι δὲ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι πρόσεστι, φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον: «Τὰ κοινὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, κοινὰ καὶ τῷ Πνεύματι». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν οἷς ἐπιστέλλει ταῖς θυγατράσι Τερεντίου κόμητος, οὕτω περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος φησί: «Συνημμένον Πατρὶ καὶ Υἱῷ κατὰ πάντα, ἐν δόξῃ, f. 125 ἐν ἁγιότητι, | ἐν δυνάμει καὶ βασιλείᾳ, ἐν δεσποτείᾳ καὶ θεότητι». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ Περὶ πίστεως λόγῳ: «Υἱὸς εἶπον καὶ Πατήρ· φύλασσέ μοι ταύτας τὰς ἰδιότητας· μένων οὖν ἐν τῷ εἶναι Υἱός, πάντα ἐστὶν ὅσα ἐστὶν ὁ Πατήρ· κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ Κυρίου εἰπόντος "πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστι"». Εἶτα μετ᾽ ὀλίγα: «ἐκεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπου ὁ Υἱός, ὅπου ὁ Πατήρ, πάντα ἔχον καὶ αὐτὸ συνημμένως κατὰ τὴν φύσιν, τὴν ἀγαθότητα, τὴν εὐθύτητα, τὸν ἁγιασμόν, τὴν ζωήν». Τοῦτο δὲ καὶ Αὐγουστίνῳ δοκεῖ· ἐν γὰρ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Περὶ Τριάδος, οὕτω φησίν: «ὅθεν δῆλον ἐστὶν ὡς πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ οὐ μόνον τοῦ Υἱοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματός εἰσιν».

β´ **2.** Ἔτι ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν ὁμιλίᾳ τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου τὴν προκειμένην ῥῆσιν διερμηνεύων, φησί: «Διὰ τοῦτο φησὶν "ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται", τουτέστιν ἅπερ ἂν εἴπω ἐγώ, ταῦτα κἀκεῖνο ἐρεῖ»· καὶ μετ᾽ ὀλίγα: «τὸ δὲ "ἐκ τοῦ ἐμοῦ", ἐξ ὧν οἶδα ἐγώ, ἐκ τῆς ἐμῆς γνώσεως, μία γὰρ ἐμοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος γνῶσις». Καὶ πάλιν: «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον "ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται", τουτέστι συνῳδὰ τοῖς ἐμοῖς ἐρεῖ». Εἰ δὲ ταῦτα ἀντιστρέφει, ἃ γὰρ ἂν εἴποι τὸ Πνεῦμα καὶ ὁ Υἱὸς ἐρεῖ, καὶ ὁ Υἱὸς ἐξ ὧν οἶδε τὸ Πνεῦμα πρὸς ἡμᾶς φθέγγεται, μία γὰρ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος γνῶσις, καὶ συνῳδὰ τῷ Πνεύματι καὶ ὁ Υἱὸς διαλέγεται, πῶς οὐκ ἂν εἴποι καὶ ὁ Παράκλητος περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὡς «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν»; Οὐκ ἄρα ἐκ τῶν τοιούτων λόγων, οὔθ᾽ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος, οὔτε μὴν τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ τεκμήρια ταῦτα τῆς ἀπαραλλαξίας τῆς οὐσίας καὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐνεργείας· ὃ καὶ ὁ θεῖος Κύριλλος ἔδειξεν ἐν τοῖς Θησαυροῖς, περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὸν λόγον ποιούμενος· φησὶ

---

1. 22: Basile de Césarée, *Adv. Eunom. V*, PG 29, 712B ‖ 24-25: ibid., *Ep.*, CV, 1, 27-29 ‖ 26-29: ibid., *De fide*, PG 31, 468A ‖ 29-31: ibid. *De fide*, PG 31, 468D ‖ 33-34: Augustin, *De Trin. (Plan.)* II, 4, 10-12. éd. Papathomopoulos, p. 129 ‖ **2.** 2-4: Jean Chrysostome, *In Io*, PG 59, 422D ‖ 4-5: ibid., *In Io*, PG 59, 423A ‖ 5-6: ibid., *In Io*, PG 59, 423C ‖ 10-11: Jn 16, 14

f. 125v γάρ: «Οὐ γάρ τοι φύσεως | ἐδήλου διαφοράν, ἑαυτοῦ περὶ καὶ τοῦ Πνεύματος, λέγων ὁ Υἱὸς ὅτι "ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν", ἀλλ' ὅτι λόγοις κεχρήσεται τοῖς αὐτοῦ, διὰ τῆς οὐσίας ταὐτόν, καὶ εἰσάπαν ἰσοφυές, ἰσουργόν τε καὶ ἰσοεπὲς ὥς εἴπέρ τι καὶ ἐνηχεῖν τοῖς ἁγίοις ἕλοιτο λόγον εἶναι τοῦ Χριστοῦ».

γ΄ **3.** Ἔτι πῶς ἂν εἴη ταὐτὸν τὸ «λήψεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ», τῷ «ἐκπορεύεσθαι ἐξ αὐτοῦ», εἴπερ τὸ μέν, τοῦ μέλλοντος χρόνου καὶ δι' ἡμᾶς - ἀναγγελεῖ γὰρ ὑμῖν - ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος ὕπαρξις, οὔτε ἐν χρόνῳ, οὔτε δι'ἡμᾶς; Εἰ δὲ λέγοιεν **ἀλλ' ὁ Κύριος τὸ 'λήψεται' ἀντὶ τοῦ 'λαμβάνει' ἐδέξατο, εἶπε γὰρ «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστι, διὰ τοῦτο εἶπον ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνει καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν»,** οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Οὐ γὰρ τὸ 'λήψεται' ἀντὶ τοῦ 'λαμβάνει', ἀλλὰ τοὐναντίον, τὸ 'λαμβάνει' μᾶλλον ἀντὶ τοῦ 'λήψεται'. Καὶ δῆλον ἐκ τούτου: «ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει» φησί· καὶ τὸ «ἀναγγελεῖ δὲ ἡμῖν» εἰς ταὐτὸ φέρει. Καὶ ὁ Χρυσόστομος, ἀντὶ τοῦ «συνῳδὰ τοῖς ἐμοῖς ἐρεῖ», τὸ «ἐξ ἐμοῦ λήψεται» ἐξέλαβε. Καὶ ὁ αὐτὸς πάλιν: «διὰ τοῦτο φησὶν ὁ Κύριος ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται· τουτέστι ἅπερ ἂν εἴπω ἐγὼ κἀκεῖνο ἐρεῖ». Καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος, ἀντὶ τοῦ «λόγοις κεχρήσεται τοῖς αὐτοῦ», τὴν εὐαγγελικὴν ταύτην ῥῆσιν ἑρμηνεύων ἐξέδωκε. Ταῦτα δὲ πάντα τό τε «δοξάσει καὶ ἀπαγγελεῖ» καὶ τὸ «συνῳδὰ ἐρεῖ», καὶ τὸ «τὰ αὐτὰ ἐρεῖ», καὶ «τοῖς αὐτοῖς κεχρήσεται», ὅτι τὸν μέλλοντα προκαλεῖται χρόνον, καὶ ὡς τῆς περὶ ἡμᾶς οἰκονομίας οἱ λόγοι, οὐδὲ ἔστι δεικνύναι.

δ΄ **4.** Ἔτι ὁ θεῖος Χρυσόστομος τοσοῦτον ἐστὶ πόρρω τοῦ νομίζειν διὰ τὴν ῥῆσιν ταύτην τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὥστε ἅπερ τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Κυρίου μέλλει λαμβάνειν καὶ ἀπαγγέλλειν ἡμῖν, τούτων χορηγὸν εἶναι τὸ Πνεῦμα βούλεται πρότερον· καὶ λαβεῖν μὲν ταῦτα τὸν Κύριον παρ' αὐτοῦ τοῦ Πνεύματος, διὰ τὴν προσληφθεῖσαν φύσιν· τὸ Πνεῦμα δέ, οὐ f. 126 λαμβάνειν ταῦτα παρὰ | τοῦ Λόγου, ἀλλ' ἀπολαμβάνον ἀπὸ τῶν αὐτοῦ, διαδιδόναι ἡμᾶς. Ἐν γὰρ τῷ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, τὴν ῥῆσιν περὶ ἧς ὁ λόγος ἡμῖν διεξοδικώτερον ἀναπτύσσων, οὕτω φησίν: «Ἐπ' ἀληθείας ἀγωνιῶ καὶ τρέμω, μὴ τὸ ἀσθενὲς τῆς γλώττης, ἀμβλύνει τὸ μέγεθος τοῦ κηρυττομένου. Τὸ τοίνυν σῶμα τὸ δεσποτικὸν καὶ ἡ σὰρξ ἡ ἁγία, λαβοῦσα τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὴν ἐνέργειαν, οὐκ ἔλαβεν ὡς ἐπὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν προφητῶν μίαν χάριν ἢ δευτέραν· ἄνθρωπος γὰρ πάντα χωρῆσαι οὐ δύναται· διὸ λέγει ὁ Παῦλος: "μὴ πάντες ἀπόστολοι; μὴ πάντες

---

2. 15-19: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, RNI ‖ **3.** 5-6: Jn 16, 15 ‖ 9-11: Jean Chrysostome, *In Io*, PG 59, 422D ‖ **4.** 8-29: Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, 6 PG 52, 821 ‖ 13-14: 1Co 12, 29-30

προφῆται; μὴ πάντες χαρίσματα ἔχουσιν ἰαμάτων;". Ἐφ' ἡμῖν γὰρ μερίζεται τὰ δῶρα. Ἐν δὲ τῇ σαρκὶ τοῦ Χριστοῦ, ὅλα τὰ χαρίσματα, ὅλαι αἱ δωρεαὶ ἦσαν κατὰ τὴν τῆς σαρκὸς οὐσίαν. Καὶ πρόσεχε! ἐπλήρωσε πρῶτον τὸν ἴδιον ναὸν πάσης χάριτος· εἶχε χάρισμα νόσους ἰᾶσθαι, δαίμονας ἐκβάλλειν, νεκροὺς ἐγείρειν, προφητεύειν, τὰ τῆς ἀληθείας ἐργάζεσθαι, πάντα ἠδύνατο καὶ εἶχε χαρισμάτων τὸ πλήρωμα, ἀφ' οὗ ἐπληρώθη ἡ σὰρξ ἡ δεσποτικὴ πάντων τῶν χαρισμάτων. Χρεία δὲ ἦν πάντας ἡμᾶς λαμβάνειν ἐκ μέρους ὡς ἀπὸ δεξαμενῆς ἀπὸ τοῦ Κυριακοῦ σώματος χορηγεῖται καὶ ἀποστόλοις καὶ προφήταις ἐξ αὐτοῦ· Ἰωάννης μαρτυρεῖ ὅτι "ἐν αὐτῷ ὅλον τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος"· καὶ Παῦλος· "ὅτι ἐν αὐτῷ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς". Οὐκ εἶπεν ἁπλῶς ἐν ᾧ κατῴκησεν ἡ θεότης, ἀλλὰ "τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος", τουτέστι πᾶσα ἡ δωρεὰ τῆς θεότητος. Καὶ ἵνα μή τις νομίσῃ ὅτι ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ κατῴκησε, λέγει: "ἐν ᾧ κατῴκησε πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς· ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ πᾶν τὸ πλήρωμα σοφίας, συνέσεως, δυνάμεως, σημείων πάσης ἐνεργείας. Λοιπὸν ἀπὸ τοῦ
f. 126v πληρώματος δανειζό | μεθα πάντες». Καὶ μετά τινα: «Καὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν· ἐκεῖνος τὸ πλήρωμα, ἡμεῖς ἐκ τοῦ πληρώματος ἀφ' οὗ ἐκπλήρωσε τὴν δεσποτικὴν σάρκα. Ἀπ' αὐτῆς ἤντλει ὡς ἀπὸ πηγῆς, καὶ ἐδάνιζε τοῖς ἀνθρώποις τὴν δωρεάν. Πρόσεχε παρακαλῶ! Λέγει οὖν "ὅταν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς πρὸς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται". Πρόσεχε τῇ ἀκριβείᾳ! Οὐκ εἶπεν 'ἐξ ἐμοῦ' ἀλλ' 'ἐκ τοῦ ἐμοῦ'. Ἐκ τοῦ ἐμοῦ δώσει ὑμῖν ἀλλ' οὐ λήψεται. Λαμβάνει οὐ δανειζόμενον. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐπλήρωσε τὴν πηγὴν ὡς ἀρχὴν χαρισμάτων, ἀπὸ τῆς δεξαμενῆς ἀντλεῖ καὶ παρέχει πᾶσιν ἐκ τῶν ἰδίων». Καὶ μετά τινα: «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται ἐξ ὧν ἐχορήγησέ μοι· μόνῳ τῷ κυριακῷ ἀνθρώπῳ λήψεται αὐτό· τὸ δεδωκός, τὸ ἐλθὸν καὶ μεῖναν ἐν ἐμοί, τὸ χρίσαν με, τὸ ἁγιάσαν, τὸ ἀναγαγὸν εἰς τὴν ἔρημον, τὸ ὑποστρέψαν με νικητήν, ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Καὶ ἵνα δείξῃ ὅτι οὐ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐμνημόνευσεν ἀλλὰ τῶν δωρεῶν, ἐπάγει μετὰ τὸ εἰπεῖν ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται εὐθύς: "πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστιν"· ἔλαβον αὐτὰ ἐκ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· διὰ τοῦτο εἶπον ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται. Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς τὴν σάρκα ἡγίασε Πνεύματι ἁγίῳ καὶ ἀπέστειλε τὴν δωρεὰν τοῦ Πνεύματος ὁ Πατὴρ εἰς τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ, ἐλθοῦσα δὲ ἡ χάρις ὅλα τὰ δῶρα ἐνέθηκε τῷ Χριστῷ, λέγει ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Ταῦτα μὲν ἡ θεολόγος διέξεισι γλῶττα. Εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Κυρίου λαμβάνον ἀπολαμβάνει τὰ ἑαυτοῦ, καὶ

---

4. 23-24: Col 2, 9 ‖ 29-38: Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, 6-7, PG 52, 821-822 ‖ 33-38: Jn 16, 13 ‖ 38-48: ibid., *De Spir. S.*, 7, PG 52, 822 ‖ 43-44: Jn 16, 15

ὧν αὐτὸ χορηγὸς πρότερον ἐγεγόνει καὶ ἀπαγγέλλει ἡμῖν, πῶς ἐστιν ἐκ τούτων συνάγειν τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος αἴτιον; Μᾶλλον γὰρ αἴτιον τὸ Πνεῦμα τοῦ ταῦτα τὸν Υἱὸν ἔχειν, ἄν τις τὴν προσληφθεῖσαν φύσιν ἐνθυμηθῇ.

f. 127 ε΄ **5.** Εἰ δὲ ἐκ τοῦ Κυρίου λαμβάνοντος τοῦ Πνεύματος | τὸν κυριακὸν ἄνθρωπον ἔστι νοεῖν, καὶ τὸν ναὸν ἐκεῖνον τὸ ἅγιον, οὐ τὸν Θεὸν Λόγον, πῶς οὐ κομιδῇ βλάσφημον τὴν ἡμετέραν φύσιν, αἰτίαν νομίζειν εἶναι τοῦ Πνεύματος; Τοὐναντίον γὰρ ἅπαν ἐστί· εἴπερ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῆς προσληφθείσης ὑπὸ τοῦ Κυρίου φύσεως αἴτιον.

στ΄ **6.** Ἔτι εἰ ἀληθές ἐστιν ὅ φησιν ὁ διδάσκαλος, καὶ «ἡμεῖς ἐκ μέρους λαμβάνομεν», καὶ ὡς «οὐ δυνάμεθα πάσας χωρῆσαι τὰς δωρεάς», καὶ ὡς «ἀπὸ δεξαμενῆς ἀντλοῦμεν», καὶ ὡς «ὁ μὲν Κύριος τὸ πλήρωμα, ἡμεῖς δὲ ἐκ τοῦ πληρώματος λαβόντες ἔχομεν», καὶ ὡς «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξ ὧν ἐχορήγησε τῷ κυριακῷ ἀνθρώπῳ, λήψεται καὶ ἀναγελεῖ ἡμῖν», πῶς οὐ πρόδηλον, ὡς τὸ 'ἔκ τινος' ἐνταῦθα, οὐ τὴν αἰτίαν ἐστὶ δηλοῦν, ἀλλ' ἐξ ὅλου μέρος καὶ ὁτιοῦν;

ζ΄ **7.** Ἔτι τοσοῦτον οὐκ ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα μέλλειν λαμβάνειν καὶ ἀναγγέλλειν ἡμῖν, ὅτι καὶ τὸν Πατέρα φησὶν ἡ Γραφὴ ἐκ τοῦ Πνεύματος μέλλειν λαμβάνειν καὶ ἑτέροις διδόναι. Φησὶ γὰρ Μωυσῆς πρὸς τὸν Θεόν: «Οὐ δύναμαι μόνος φέρειν τὸ βάρος τοῦ λαοῦ τούτου· προχείρισαι ἄλλον σεαυτῷ. Λέγει αὐτῷ ὁ Θεός: ἐπίλεξαι ἑβδομήκοντα πρεσβυτέρους καὶ λήψομαι ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἐν σοί, καὶ δώσω ἐπ' αὐτούς». Εἰ δ' ἐκεῖ μὲν ἀφελῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἐν σοὶ φησὶν, ἐνταῦθα δὲ οὐ τοῦτο, ἀλλὰ λήψομαι ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἐν σοί, θαυμάζειν οὐ χρή. Οὕτω γὰρ τὴν ῥῆσιν ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, καὶ ἐδέξατο καὶ ἐξέδωκεν, ἣν καὶ ἀναπτύσσων, ἐπάγει: «οὐκ εἶπε "λήψομαι τὸ σόν", ἀλλ' "ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἐν σοί". Καὶ ὃ δὲ φησὶ διὰ τοῦ Ἰωὴλ ὁ Θεός: "ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα καὶ προφητεύσουσιν οἱ Υἱοὶ ὑμῶν καὶ ὁράσεις ὄψονται, καὶ ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται", τὸ ἴσον δύναται». Οὐκ ἄρα ἐκ τούτων τῶν λόγων ὁ Υἱός, τοῦ Πνεύματος αἴτιος, ὅτι μηδὲ τὸ Πνεῦμα, τοῦ Πατρὸς διὰ ταῦτα.

---

6. 1-5: Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, 6, PG 52, 821 ‖ **7.** 4-7: cf. Ex 24, 1-2 ‖ 11-14: Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, 7, PG 52, 822

f. 127v η΄ **8.** Εἰ δέ τινα θορυβεῖ **τὸ λέγειν τὸν Κύριον «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστι», καὶ οἴοιτο διὰ ταῦτα καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Πατρὸς καθό ἐστιν ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν,** πρῶτον μὲν, δέδεικται ἡ τοῦ Κυρίου ἀπόφασις, κοινὴ οὖσα καὶ τοῦ Πνεύματος, καὶ οὐ δήπου διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Πατρὸς καθό ἐστιν ἀρχὴ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα ἕξει· οὐκοῦν διὰ ταῦτα, οὐδὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Πατρὸς καθό ἐστιν αἰτία τοῦ Πνεύματος καὶ τοῦ Υἱοῦ εἴη γ' ἄν. Ἔπειτα, τῶν ἐν τῇ Τριάδι θεωρουμένων, τῶν μὲν, προσωπικῶν ὄντων, τῶν δὲ, φυσικῶν· ὅτι περὶ τῶν φυσικῶν ὁ λόγος ἐνταῦθα, ἡ κοινὴ τῆς Ἐκκλησίας δείκνυσι δόξα. Καὶ ὁ θεῖος Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον ἐναργέστερον τὰ κοινὰ λέγων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, κοινὰ καὶ τοῦ Πνεύματος, καὶ ἀνωτέρω δὲ τοῦ κεφαλαίου ἀρχομένοις, διὰ πολλῶν ἡμῖν ἐγεγόνει γνώριμον. Ὥστε οἱ ἀξιοῦντες προβολέα εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διὰ τὸ ὑπάρχειν τοῦτο τῷ Πατρί, τὰ δὲ τοῦ Πατρός, καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν, ἴστωσαν ἑαυτοὺς σοφιζόμενοι! Διττῶν γὰρ ὄντων τῶν ἐνθεωρουμένων τῷ Πατρί, τῶν μὲν, προσωπικῶν καὶ ἰδίων, τῶν δὲ, φυσικῶν καὶ κοινῶν, ὁ μέσος ὅρος ὁμώνυμος. Ἂν μὲν οὖν τὰ ὑπάρχοντα τῷ Πατρὶ ἐπὶ τῶν προσωπικῶν ἐκδέξῃ, ἀληθὴς μὲν ἡ ἐλάττων - δέδεικται γὰρ προσωπικὸν τὸ προβάλλειν - ψευδὴς δὲ ἡ μείζων· Πατὴρ γὰρ καὶ Υἱὸς οὐ ταὐτὰ τὴν ὑπόστασιν. Ἂν δὲ τὰ ὑπάρχοντα τῷ Πατρὶ λέγων, τὰ κοινὰ τῆς θεότητος ἐνθυμηθῇς, ἡ μὲν ἐλάττων ψευδής - τὸ γὰρ προβάλλειν, οὐ τῶν κατὰ πάσης θεότητος λεγομένων ἐστίν - ἀληθὴς δὲ ἡ μείζων. Ἂν δὲ αὐτὸ τοῦτο λέγων, ἐν μὲν τῇ ἐλάττονι περὶ τῶν προσωπικῶν ἀκούσῃς τὸν λόγον, ἐν δὲ τῇ μείζονι περὶ τῶν κοινῶν, ἀληθεῖς μὲν οἱ λόγοι, συλλογισμὸς δὲ οὐδαμοῦ· οὐδὲ γὰρ μέσος ὁ αὐτός· ὥστε οὐδὲ συμπεραίνειν ἐστί. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων ὡς ἐν τῷ τρίτῳ δέδεικται λόγῳ, ὁ θεῖος Γρηγόριος ἀκριβέστερον f. 128 ἐπιστήσας τῇ ἀποφάσει τῇ θεολογικῇ καὶ πάντα | τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν λέγων, νῦν μὲν προστίθησι πλὴν τῆς ἀγεννησίας, νῦν δὲ πλὴν τῆς αἰτίας. Εἰ δὲ διαρρήδην τῷ ἀγεννήτῳ καὶ τῷ αἰτίῳ διακρίνεται ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ οὐδεμιᾷ μηχανῇ ἀγέννητος ἂν λέγοιτο ὁ Υἱός, οὕτω πᾶσα ἀνάγκη, μηδὲ αἴτιον αὐτὸν εἶναι. Εἰ δὲ οὐκ ἔστιν αἴτιος, ἐξ ἀνάγκης οὐδὲ προβολεὺς εἴη γ' ἄν.

Λατίνων κεφάλαιον τέταρτον.

IV. **0. Ἔτι ἀπὸ τοῦ δοθεῖναι τοῖς μαθηταῖς τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Κυρίου, καὶ ταῦτα δι' ἐμφυσήματος, φανερὸν ὡς καὶ ἐξ αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει· γέγραπται γὰρ ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην: «ἐνεφύσησε καὶ εἶπεν αὐτοῖς· λάβετε**

---

8. 10-11: Basile de Césarée, *Adv. Eunom. V*, PG 29, 711A ‖ 26-28: Grégoire de Nazianze, *Or. XLI*, PG, 36, 441 ‖ **0.** 3-4: Jn 20, 22

Πνεῦμα ἅγιον».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ τοῦ ἐμφυσήματος τοῦ Κυρίου.

α΄ **1.** Ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τὸ ἐμφύσημα πρὸς τὸν σκοπὸν Λατίνοις ἔσται πλέον οὐδέν. Εἰ μὲν γὰρ τὸ ἐμφύσημα τοῦτο αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι νομίζουσιν, ἄτοπος ὁ λόγος· σαρκικὸν γὰρ καὶ τῆς σαρκὸς τὸ ἐμφύσημα, κομιδῇ δὲ ἄτοπον, σῶμα οἴεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅτι δὲ τὸ ἐμφύσημα σαρκικόν, ὁ θεῖος Κύριλλος δείκνυσιν ἐν τῷ Εἰς τὰς βασιλίδας αὐτοῦ λόγῳ· φησὶ γὰρ «διατί δὲ καὶ διὰ σαρκικοῦ φυσήματος τὸ Πνεῦμα δίδωσιν;».

β΄ **2.** Εἰ δὲ τοῦτο καὶ αὐτοῖς ἄτοπον δοκεῖ, ὅτι δὲ δι᾽ ἐμφυσήματος τοῦ Κυρίου δίδοται, τοῦτο τεκμήριον ποιοῦνται τοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα νομίζειν. Ἀλλὰ πρῶτον μέν, οὐ χρὴ τὴν πίστιν τεκμαίρεσθαι· ἔπειτα οὐδὲ ἀγνοεῖν προσήκει τί ποτε περὶ τούτου τοῖς Θεολόγοις δοκεῖ. Οὐδὲ γὰρ διὰ τούτου, τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος ἐνόμισαν αἴτιον, ἀλλ᾽ ὁ μὲν μέγας Βασίλειος ἐν τῷ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, τοιάδε φησί: «μεμνήσθω δὲ καὶ τοῦ Κυρίου, Πνεῦμα ἅγιον ἐμφυσήσαντος καὶ δείξαντος διὰ τῆς ἐμφυσήσεως ὅτι τὸ Πνεῦμα τῆς θεϊκῆς οὐσίας ἐστί, καὶ οὐ τῆς κτιστῆς φύσεως»· ὁ δὲ θεῖος Κύριλλος ἐν μὲν τῷ Εἰς τὰς βασιλίδας αὐτοῦ λόγῳ, «διατί δέ» φησι «καὶ διὰ σαρκικοῦ φυσήματος τὸ Πνεῦμα δίδωσιν; ὅτι μηδὲ ἀλλοτρία τοῦ Λόγου γέγονεν ἡ σάρξ αὐτοῦ, ἀλλὰ ἰδικῶς αὐτοῦ»· ἐν δὲ | τῇ (f. 128v) Ἐξηγήσει τοῦ θείου Συμβόλου, οὐ τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν, ἀλλὰ τὴν χορηγίαν αὐτοῦ καὶ δόσιν ἐνεθυμήθη, τῆς εὐαγγελικῆς ταύτης ῥήσεως εἰς μνήμην ἰών. Φησὶ γάρ: «Προχεῖται μέν, ἤγουν ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα καθάπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει δι᾽ Υἱοῦ· ἐνεφύσησε γὰρ καὶ λέγει τοῖς μαθηταῖς λάβετε Πνεῦμα ἅγιον». Τοῦτο καὶ ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Σῦρος φησίν· οὗτος γὰρ τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν διαρρήδην ἀφελόμενος ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, καὶ εἰπὼν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν τῇ χορηγίᾳ καὶ φανερώσει τοῦ Πνεύματος, τὴν ῥῆσιν ταύτην προσήκειν φησίν· ἐπάγει γὰρ προσεχῶς: «Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν καὶ δι᾽ Υἱοῦ πεφανερῶσθαι καὶ μεταδίδοσθαι ἡμῖν ὁμολογοῦμεν· ἐνεφύσησε γὰρ καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, λάβετε Πνεῦμα ἅγιον». Εἰ δὲ ἡ χορηγία τοῦ Πνεύματος, ἢ ἡ τούτου φανέρωσις, ἢ ταὐτὸν ἦν τῇ τοῦ Πνεύματος προβολῇ, ἢ συνάγεσθαι ταύτην κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἐκ τῆς χορηγίας ἐνῆν, οὐκ ἂν ἀπαγορεύσας τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, τὴν χορηγίαν καὶ φανέρωσιν ἐκείνῳ προσῆψε· καὶ ταῦτα ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ καὶ οὕτω

---

1. 6: Cyrille d'Alexandrie, RNI ‖ **2.** 6-9: Pseudo-Basile, *De Spir. S.*, PG 31, 1429 ‖ 10-11: Cyrille d'Alexandrie, RNI ‖ 14-16: ibid., *In Symb.*XXX, ACO 1.1.4, p. 60, 23-25 ‖ 20-22: Jean Damascène, *Exp. fidei* VIII, 290-293, éd. Kotter, pp. 30-31

προσεχῶς.

γ´ **3.** Ἔτι, οὐ δι᾽ ἐμφυσήματος μόνον τὸ Πνεῦμα δίδοται, ἀλλὰ καὶ δι᾽ ὕδατος τοῖς πιστοῖς ἐν τῷ θείῳ λουτρῷ, καὶ διὰ τῆς μηλωτῆς Ἠλιοῦ, Ἐλισσαίῳ τὸ Πνεῦμα ἐπιφοιτᾷ, καὶ μὴν καὶ διὰ τῶν ἀποστολικῶν χειρῶν πλῆθος ἀριθμὸν ὑπερβαῖνον, ἐπλήσθησαν Πνεύματος, κἂν τοῖς ἄνω δὲ χρόνοις Μωσέως ἐπιτιθέντος τὰς χεῖρας κατήει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ τοίνυν τὸ δι᾽ ἐμφυσήματος δίδοσθαι, τεκμήριον ποιοῦνται τοῦ ἐκεῖθεν εἶναι τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν ὅθεν καὶ τὸ ἐμφύσημα, λεγέτωσαν περὶ τοῦ ὕδατος καὶ τῆς μηλωτῆς καὶ τῶν χειρῶν, τί ποτε χρὴ καὶ ἀπὸ τούτων τεκμαίρεσθαι;

δ´ **4.** Καὶ μήν, εἰ τὸ χορηγεῖσθαι ἢ δίδοσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἢ ταὐτὸν τῷ ἐκπορεύεσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ νομίζουσιν, ἢ τοῦτο ἐξ ἐκείνων
f. 129 συνάγουσι, μάταιος ἡ προθυμία· χορηγεῖται μὲν γὰρ καὶ δίδοται | ἐν χρόνῳ, καὶ δι᾽ αἰτίαν, καὶ πρός τινας· ἀλλὰ τί ταῦτα πρὸς τὴν πρὸ τῶν αἰώνων τοῦ Πνεύματος πρόοδον;

ε´ **5.** Ἔτι οὐ μόνον δίδοται παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ ἑαυτὸ δίδωσιν· ὥσπερ γὰρ ὁ Υἱὸς οὐ μόνον παρὰ τοῦ Πατρὸς ἀλλὰ καὶ ἑαυτὸν ὡς δεσπότης δίδωσι. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Παῦλος: «ὃς ἔδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν»· τὸν ἴσον τρόπον καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ αὐτὸ δίδωσι· φοιτᾷ γὰρ ὡς δεσπότης ἐφ᾽ οὓς θέλει, καὶ ἡνίκα, καὶ ὅσον· καὶ τὸ "ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος", τὸ αὐτὸ δύναται. Εἰ δὲ κοινὸν μὲν τῇ Τριάδι ἡ τοῦ Πνεύματος δόσις, οὐ κοινὸν δὲ ἡ τοῦ Πνεύματος προβολή, καὶ τὸ μέν, οὐσιῶδες, τὸ δέ, προσωπικὸν ὡς δέδεικται, ἀπορῶ τίς ἂν γένοιτο μηχανὴ ἢ ταὐτὰ τοῖς κοινοῖς νομίζειν τὰ ὑποστατικὰ ἢ ἐκ τῶν κοινῶν περὶ τῶν προσωπικῶν διαλέγεσθαι!

στ´ **6.** Ἔτι ὁ θεῖος Χρυσόστομος τοσοῦτον ἐκ τοῦ ἐμφυσήματος δοθῆναι τὸ Πνεῦμα, πόρρω τοῦ νομίζειν ἐστὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὥστε οὐδὲ ἀξιοῖ ἐκ τοῦ λέγειν τὸν Κύριον λάβετε Πνεῦμα ἅγιον, τὸν Παράκλητον νομίζειν αὐτόν, ἀλλ᾽ ἐξουσίαν τινὰ καὶ χάριν πνευματικήν, κοινὴν τῆς Τριάδος οὖσαν. Φησὶ γὰρ τὴν εὐαγγελικὴν ταύτην διερμηνεύων φωνήν: «Τινὲς μέν φασιν ὅτι οὐ τὸ Πνεῦμα ἔδωκεν, ἀλλ᾽ ἐπιτηδείους αὐτοὺς πρὸς ὑποδοχὴν δι᾽ ἐμφυσήματος κατεσκεύασεν. Οὐκ ἂν δέ τις ἁμάρτοι καὶ

---

3. 1-3: cf. 2R 2, 13-14 ‖ 3-4: cf. Ac 8, 17 ‖ 5: cf. Ex 9, 23; 33; 10, 22; 14, 21; 27; 17, 11 ‖ **5.** 3-4: Tt 2, 14 ‖ 5-6: Jn 15, 26 ‖ **6.** 6-15: Jean Chrysostome, *In Io.*, PG 59, 471

τότε εἰληφέναι αὐτοὺς λέγων ἐξουσίαν τινὰ πνευματικὴν καὶ χάριν ὥστε ἀφεῖναι ἁμαρτήματα· διὸ ἐπήγαγεν "ὧν ἀφῆτε ἀφέωνται", δεικνὺς ποῖον εἶδος ἐνεργείας δίδωσι· καὶ γὰρ ἄφατος ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις, καὶ πολυειδὴς ἡ δωρεά. Τοῦτο δὲ γίνεται ἵνα μάθῃς ὅτι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος μία ἡ δωρεὰ καὶ ἐξουσία· ἃ γὰρ δοκεῖ ἰδιάζοντα εἶναι τοῦ Πατρὸς ταῦτα καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου φαίνεται καὶ τὰς διαιρέσεις τῶν χαρισμάτων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος f. 129v ὁρῶμεν οὔσας». | Εἰ δὲ ὁ Υἱὸς τὴν κοινὴν δωρεὰν τῆς Τριάδος διδούς, διὰ τοῦτο καὶ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, πῶς οὐκ ἂν διὰ τοῦτο, καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγοιτ' ἂν αἴτιον, χορηγοῦντος καὶ τοῦ Πνεύματος τὰ αὐτά; πάντα γὰρ ἐνεργεῖ τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ καθὼς βούλεται ὡς ἡ θεσπεσία φωνὴ τοῦ Παύλου φησίν· ἀλλ' οὔτε τοῦτο νομίζειν ὑγιὲς οὔτ' ἐκεῖνο παραδέξαιτ' ἄν τις, τοῦ παραπαίειν χωρίς. Οὐκ ἄρα διὰ τὸ δοθῆναι τὸ Πνεῦμα δι' ἐμφυσήματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύοιτ' ἄν.

ζʹ **7.** Εἰ δὲ λέγοιεν, **ἀλλ' ἔνιοι τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰληφέναι τότε τοὺς ἀποστόλους φασίν**, οὐ πρὸς διαφωνίας ὁ λόγος. Εἰ γὰρ καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος οὐσία καὶ ὑπόστασις ἄληπτος καὶ ἄσχετος καὶ ἀμέθεκτος πάσῃ γεννητῇ φύσει, ἀλλά γε τοὺς τῶν δωρεῶν τυχόντας τοῦ Πνεύματος, αὐτοῦ τοῦ Πνεύματος μετόχους φαμέν. Διατί; ὅτι οὕτω Θεὸς μετέχεσθαι βούλεται· ὅτι ἡ τοῦ Πνεύματος ἐνέργεια, ἀχώριστος τῆς οὐσίας τοῦ Πνεύματος· ὅτι ἄκτιστος· ὅτι ταύτας ἐξ ἀιδίου καὶ οὐκ ἐπικτήτους ἔχει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ταύτῃ τοι καὶ τοῖς Θεολόγοις ἔθος ἀρχαῖον, νῦν μὲν λέγειν λαμβάνειν τοὺς πιστεύοντας τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, νῦν δὲ τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ὁ μὲν γὰρ θεῖος Παῦλος Κορινθίοις γράφων «οὐ τὸ Πνεῦμα, φησί, τοῦ κόσμου ἐλάβετε, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ»· ὁ δὲ μακάριος Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι, «θεασάμενος ὁ Σίμων» φησὶν «ὅτι διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων δίδοται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον»· ἐνταῦθα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ δίδοσθαι καὶ λαμβάνειν τοὺς πιστοὺς ἠκούσαμεν· ὅπερ ὁ μακάριος ἑρμηνεύων Πέτρος, «τὸ ἀγύριόν σου» φησί, «σὺν σοὶ εἴη εἰς ἀπώλειαν, ὅτι τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ ἐνόμισας διὰ χρημάτων κτᾶσθαι», ἄντικρυς δεικνὺς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ δίδοσθαι καὶ λαμβάνεσθαι κατὰ τὰς θείας καὶ ὑπερφυεῖς δωρεάς. Καὶ πάλιν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν: «Ἔτι λαλοῦντος f. 130 τοῦ Πέτρου | τὰ ῥήματα ταῦτα ἐπέπεσε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας»· ἐνταῦθα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἶτα προσεχῶς: «Καὶ ἐξέστησαν

---

7. 11-12: 1Co 2, 12 ‖ 13-14: Ac 8, 19 ‖ 16-17: Ac 8, 20 ‖ 19-21: Ac 10, 44 ‖ 21-23: Ac 10, 45

οἱ ἐκ περιτομῆς πιστοὶ ὅσοι συνεισῆλθον τῷ Πέτρῳ ὅτι καὶ ἐπὶ τὰ ἔθνη ἡ δωρεὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκκέχυται», οὐδὲν ἄλλο πείθων ἐκ τούτων τῶν λόγων, ἢ ὅτι τὸ Πνεῦμα τοῖς ἀξίοις ἐπιφοιτᾷ κατὰ τὰς ἑαυτοῦ δωρεάς. Καὶ πάλιν μικρὸν ἐφεξῆς: «Ἤκουον γὰρ αὐτῶν λαλούντων γλώσσαις καὶ μεγαλυνόντων τὸν Θεόν. Τότε ἀπεκρίθη ὁ Πέτρος· μήτι τὸ ὕδωρ κωλῦσαι δύναταί τις τοῦ μὴ βαπτισθῆναι τούτους οἵτινες τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔλαβον ὡς καὶ ἡμεῖς;». Ὥστε καθάπαξ ἂν ἴδοις τὴν Γραφὴν διὰ τοιούτων ὑφαινομένην, καὶ πρόθεσιν τοῦτο αὐτὸ ποιουμένην, τὸν Θεὸν αὐτὸν ἡγεῖσθαι τὸν μετεχόμενον κατὰ τὰ προσόντα φυσικῶς αὐτῷ καὶ ὑπερφυῶς. Ὥσπερ δὲ εἰ λέγοιμεν ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐστιν, ἢ ὁ Πατὴρ καὶ αὐτὸ δύο εἰσίν, οὐ περὶ ἄλλου καὶ ἄλλου Πνεύματος ὁ λόγος ἂν ἦν, ἀλλ' ἐκεῖνο μὲν περὶ τῆς οὐσίας ἂν ἦν αὐτοῦ, τοῦτο δὲ πάντως περὶ τῆς ὑποστάσεως τοῦ αὐτοῦ, οὕτω καὶ ἄν τις εἴπῃ περὶ τῶν πιστῶν λαμβάνειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, περὶ αὐτοῦ πάλιν ὁ λόγος τοῦ Πνεύματος, κατὰ τὰς ἀπερινοήτους ἐνεργείας αὐτοῦ. Οὐκ ἄρα διαφωνούντων ἐστί, νῦν μὲν λέγειν δίδοσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, νῦν δὲ δωρεάν τινα καὶ χάριν αὐτοῦ, εἴπερ ἀχώριστον ταύτην ἴσμεν τοῦ Πνεύματος. Εἰ δὲ ἡ χάρις αὕτη κτιστὴ καὶ διεστηκυῖα τοῦ Πνεύματος, μάτην λοιπὸν ἡ τῆς Ἐκκλησίας δόξα χείρονα Μακεδονίου νοσεῖν ὑπείληφε, τὸν ὤνιον ταύτην θέμενον. Εἴπερ ἐκεῖνος μέν, δοῦλον εἶπε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ· αὐτὸς δὲ καὶ ἑαυτοῦ δοῦλον ἐνόμισεν, ἐωνημένος οὕτω τὴν χάριν αὐτοῦ. Εἰ γὰρ ἡ χάρις κτίσμα, πῶς ἂν κοινωνοίη τὸ Πνεῦμα τῆς ὕβρεως, ἄκτιστον ὄν;

f. 130v

Λατίνων κεφάλαιον πέμπτον

V. **0. Ἔτι φησὶν ὁ Κύριος ἐν τῷ δεκάτῳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην: «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμέν»· ὅσα δέ εἰσι ταὐτά, πάντως καὶ τῶν αὐτῶν αἴτιον. ὥστε εἰ ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, πάντως καὶ ὁ Υἱός.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ ταὐτότητος τῆς κατ' οὐσίαν Πατρός καὶ Υἱοῦ.

α´ **1.** Ἀλλ' οὐδὲ τὸ πέμπτον ἀνάγκην τινὰ Λατίνοις πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἑαυτῶν δίδωσιν· εἶναι μὲν γὰρ τὴν ἐλάττονα τῶν προτάσεων ἀληθῆ, ταὐτὸν ἀξιοῦσα τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ σφόδρα ἀληθὲς εἴπερ ἀληθὴς ἡ τοῦ Κυρίου φωνή «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμέν»· ἀλλὰ ταὐτὸν τῇ οὐσίᾳ ἢ τῇ φύσει, ἢ τῇ μορφῇ, ἢ τῷ εἴδει, ἢ ὅτι ἄν τις χαίροι καλῶν· οὐ γὰρ δὴ τῷ ἀριθμῷ, τοῦτο γὰρ κομιδῇ σαβέλλιον. Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, ἴστωσαν διπλὰ κρούοντες· ὁμώνυμον γὰρ τὸ μέσον καὶ οὐχ ἁπλοῦν. Ὥστε εἰ μὲν

7. 25-28: Ac 10, 46-47 ‖ **0.** 1-2: Jn 10, 30 ‖ **1.** 4: Jn 10, 30

συλλογισμοῦ σχῆμα σώζειν καὶ ὁπωσοῦν βούλονται, ἀληθεύουσι μὲν ὡς εἴρηται, τὴν ἐλάττονα τῶν προτάσεων ἀξιοῦντες, ψεύδονται δὲ τὰ οὕτω ταὐτὰ καὶ τῶν αὐτῶν αἴτια εἶναι οἰόμενοι, ὅπέρ ἐστιν ἡ τῶν προτάσεων μείζων. Οὐ γὰρ τὰ τῷ εἴδει ἢ τῇ φύσει ταὐτὰ καὶ τῶν αὐτῶν αἴτια· ἐπεὶ μηδὲ Ἀνδρέας καὶ Πέτρος ἢ Παῦλος καὶ εἴ τις ἕτερος καὶ τῶν αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης αἴτιοι τῷ γε εἴδει καὶ τῇ φύσει, οἱ αὐτοὶ πάντως ὄντες· ἀλλὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο τοῖς αὐτοῖς προσήκει τῷ ἀριθμῷ, ὅπερ εἰδώσουσιν ἐπὶ τοῦ συλλογισμοῦ τούτου χώραν ἔχειν, ἀληθῆ μὲν ἐροῦσι καὶ καλῶς ἀξιοῦσι τὴν μείζονα, ἀλλ᾽ ἕπεται τὴν ἐλάττονα μὴ ψεύδεσθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀσέβειαν φέρειν. Εἰ γὰρ ταὐτὸν τῷ ἀριθμῷ Πατὴρ καὶ Υἱός, μάτην Σαβέλλιον ἐλαύνομεν. Εἰ δὲ πρὸς τὸ ψεῦδος ἐρυθριῶντες καὶ ἀμφοτέρους τοὺς λόγους πρὸς ἀλήθειαν ἕλκουσι τοῦ μὲν ἀληθεύειν χάρις αὐτοῖς, τοῦ κατασυλλογίζεσθαι δὲ οὐδαμῶς. Εἰ γὰρ ἀληθεῖς οἱ λόγοι, οὐχ ὁμοίως εἴληπται τὰ αὐτά, ἀλλ᾽ ἄλλο μὲν τὸ σημαινόμενον τοῦ αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ἑτέρας
f. 131 τῶν προτάσεων, ἄλλο δὲ ἐπὶ τῆς ἑτέρας. Τοῦτο δέ ἐστι | δύο τοὺς μέσους εἶναι τοῖς πράγμασιν, ὅπερ οὐ συλλογιζομένων, οὐδὲ συναγόντων, ἀλλὰ κατασυλλογιζομένων, καὶ ἑαυτοὺς ἀπατώντων ἐστίν.

β΄ **2.** Ἔτι τί κωλύει καὶ ἐμὲ τὰ ἴσα λαβόντα, οὕτω Λατίνοις διαλεχθῆναι, ὦ βέλτιστοι, ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πάντως ταὐτά· οὐ γὰρ ἓν μὲν τῇ οὐσίᾳ Πατὴρ καὶ Υἱός; οὐχ ἓν δὲ ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; εἰ δὲ ταὐτά, καὶ τῶν αὐτῶν αἴτια· ὥστε τοῦ Πατρὸς αἰτίας οὔσης τοῦ Λόγου, αἴτιον πάντως αὐτοῦ καὶ τὸ Πνεῦμα. Ἀλλ᾽ οὔτε διὰ τούτους τοὺς λόγους αἴτιον τὸ Πνεῦμα τοῦ λόγου, οὔτε μὴν τοὐναντίον.

γ΄ **3.** Οὐ μήν, ἀλλ᾽ εἰ μὲν τοῦ Κυρίου λέγοντος «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν», ὅπέρ ἐστιν ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ τῇ οὐσίᾳ ταὐτόν, τοῦτο δὲ ἀνῃρεῖτο ἐκ τοῦ νομίζειν μὴ προβάλλειν τὸν Υἱὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καλῶς ἂν εἶχε διὰ τὸ τῆς οὐσίας ὡσαύτως ἔχον καὶ τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ Πνεύματος οἴεσθαι. Εἰ δὲ τοῦτο σώζεται, καὶ εἴ τις ἀδύνατον οἴεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ὑπάρχειν, πάντως οὐκ ἀναγκαῖα φησίν, εἴ τις ἐκ τοιούτων λόγων ὁρμώμενος κατὰ τῆς ἡμετέρας δόξης ἐπιχειροίη. Δῆλον δέ· τὸ προβάλλειν τῶν προσωπικῶν, ἐν τῷ πρώτῳ δέδεικται λόγῳ διὰ πλειόνων· τὰ μὲν γὰρ φυσικά, κοινὰ τῇ Τριάδι· τοῦτο δὲ οὐδαμῶς τοῦ Πνεύματος· οὐ γὰρ ἑαυτὸ προβαλεῖ γε τὸ Πνεῦμα, οὐδεμὴν Πνεῦμα ἕτερον· οὐκ ἄρα φυσικόν. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο, προσωπικὸν δήπου. Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, ἄν τις τὸν Πατέρα

3. 1-2: Jn 10, 30 ‖ 7-8: cf. Nil Cabasilas, *Discours* I, 9; V, 33, 20-21

προβολέα φῇ μόνον, καὶ οὐδαμῶς τὸν Υἱόν, προσωπικὴν μὲν πάντως διαφορὰν ἐρεῖ - τοῦτο δὲ οὐδαμῶς ἄτοπον, ἕως ἂν ἄλλο μὲν πρόσωπον ὁ Πατὴρ ᾖ, ἕτερον δὲ ὁ Υἱός - φυσικὴν δὲ οὐδαμῶς, εἴπερ μηδὲ ἐν τοῖς ἄλλοις προσωπικοῖς ἐν οἷς τὰ θεαρχικὰ διενήνοχε πρόσωπα, συνεισάγεται τούτοις καὶ τὸ κατ᾽ οὐσίαν ἕτερον.

f. 131v δ´ **4.** Ἔτι εἰ διὰ τὸ μὴ προβάλλειν τὸν Υἱὸν ὥσπερ καὶ τὸν Πατέρα, ἕτερον κατ᾽ οὐσίαν Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ οὐχ ἕν, τοῦτ᾽ αὐτὸ πάντως ἔσται καὶ τῷ Πνεύματι, μήτε γεννῶντι, μήτε προβάλλοντι μηδαμῶς. Εἰ δὲ τοῦτο οὐδεμία τῷ Πνεύματι βλάβη, σώζεται γὰρ αὐτῷ τὸ πρὸς τὸν Πατέρα κατ᾽ οὐσίαν ὡσαύτως ἔχον, ὡς ἂν καὶ Λατῖνοι φαῖεν καὶ εἰ τῆς αἰτίας αὐτῷ μηδ᾽ ὁτιοῦν μέτεστι, διατί τὸν Υἱὸν τῆς πατρικῆς οὐσίας διακρινοῦμεν, μήτε γεννῶντα, μήτε προβάλλοντα τοῦτον ἡγούμενοι; Σώζομεν τοιγαροῦν, οὐκ ἀναιροῦμεν, τὴν τοῦ Κυρίου φωνήν, μόνον τὸν Πατέρα προβολέα τοῦ Πνεύματος εἶναι οἰόμενοι.

Λατίνων κεφάλαιον ἕκτον.

VI. **0.** **Ἔτι ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίῳ, γέγραπται διαρρήδην: «δύναμις παρ᾽ αὐτοῦ ἐξήρχετο καὶ ἰᾶτο πάντας»· αὕτη ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· τί γὰρ ἕτερον; Ὥστε καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α´ **1.** Ἴσως ἂν καὶ αὐτὸς ἐφοβήθην τὸν λόγον, εἴγε ἅμα τε δύναμιν ἀκούειν ἦν καὶ ἅμα μηδὲν ἕτερον, ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐννοεῖν. Νυνὶ δὲ ὃ περὶ τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ Υἱοῦ ὁ θεῖος Χρυσόστομος εἴρηκε, τοῦτο καὶ ἡμῖν περὶ τοῦ Πνεύματος λέγειν ἔξεστι. Φησὶ γὰρ ἐν ταῖς ἐξηγήσεσι ταῖς εἰς τὸν μακάριον Ἰωάννην τὸν εὐαγγελιστὴν ἐν ὁμιλίᾳ πέμπτῃ: «ὁ Χριστὸς Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία· ἀλλ᾽οὐ πάντως εἴπου Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, ὁ Υἱός». Ὥστε λέγειν καὶ ἡμεῖς ἔχομεν, δύναμις μὲν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλ᾽ οὐ πάντως, εἴπου δύναμις, ἕπεται νοεῖν αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· οὐκ ἄρα τὸ συμπέρασμα ἀναγκαῖον.

β´ **2.** Ἔτι πολλῶν ὄντων τῶν περὶ τὴν θείαν οὐσίαν ἰδιωμάτων, σοφίας, ἀγαθότητος, μεγαλειότητος, θελήσεως, ἓν τούτων ἐστὶ καὶ ἡ δύναμις, κοινὴ τῶν τριῶν ἰδιότης· ὃ καὶ «γνωστὸν τοῦ Θεοῦ» καὶ ἡ θεία φησὶ Γραφὴ περὶ ἧς ὁ μὲν μακάριος Παῦλος Ῥωμαίοις γράφων φησί: «τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ

0. 1-2: Lc 6, 19 ‖ **1.** 5-7: Jean Chrysostome, *In Io.* ‖ **2.** 3-6: Ro 1, 19-20

f. 132 ἀπὸ κτίσεως | κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε ἀίδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης»· ὁ δὲ θεῖος Βασίλειος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον: «δυνάμεως καὶ σοφίας καὶ τέχνης ἐνδεικτικά εἰσι τὰ ποιήματα οὐκ αὐτῆς τῆς οὐσίας»· καὶ ἐν τοῖς πρὸς Ἀμφιλόχιον: «τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ εἰδέναι λέγομεν, καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀγαθότητα· οὐκ αὐτὴν τὴν οὐσίαν»· ὁ δὲ μακάριος Ἀθανάσιος ὁμολογία συγγράφων πίστεως, «ἕνα» φησίν, «ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι θεολογοῦμεν, μίαν ἔχοντα τὴν οὐσίαν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνέργειαν καὶ ὅσα ἄλλα περὶ τὴν οὐσίαν θεωρεῖται, θεολογούμενα καὶ ὑμνούμενα». Κατὰ ταύτην τὴν δύναμιν, ἓν φαμὲν εἶναι καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὡς ὁ Κύριος φησίν: «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν», οὕτω τοῦ θείου Χρυσοστόμου τὸ εὐαγγελικὸν χωρίον ἐκδεξαμένου: «φησὶ γὰρ κατὰ τὴν δύναμιν εἰρῆσθαι αὐτό· καὶ γὰρ περὶ ταύτης ἦν ἅπας ὁ λόγος αὐτῷ». Εἰ δὲ ἡ δύναμις ἡ αὐτή, εὔδηλον ὅτι καὶ ἡ οὐσία. Εἰ δὲ οὐ μόνον δύναμις τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλὰ καὶ κοινήν τινα ἴσμεν τῶν τριῶν δύναμιν, οὐκ ἄρα Λατίνοις πρὸς ἀνάγκην τὰ ἐκ τῶν λόγων.

γ´ **3.** Ἔτι, τὸ τῆς δυνάμεως ὄνομα, κοινὸν τῆς Τριάδος ἐστί. Καὶ γὰρ καὶ ὁ Πατὴρ δύναμις ὡς ὁ Κύριος φησὶν «ὄψεσθε τὸν Υἱὸν καθήμενον ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως». Καὶ ὁ Υἱὸς δέ, ὡσαύτως: «Χριστὸς Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία», ὡς ὁ ἀπόστολος λέγει. Ἀλλὰ καὶ τὸ Πνεῦμα δύναμις· φησὶ γὰρ τοῖς ἀποστόλοις ὁ Κύριος: «ἕως οὗ ἐνδύσησθε δύναμιν ἐξ ὕψους», τὴν τοῦ Πνεύματος ἐνοίκησιν αὐτοῖς προαγγέλων. Ἀλλὰ τὸ κοινὸν ὄνομα τοῦτο ἐκ τῆς κοινῆς αὐτοῖς δυνάμεως εἴληπται. Φησὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Διονύσιος ἐν ὀγδόῳ τῶν περὶ θείων ὀνομάτων: «δύναμις ὁ Θεὸς εἴρηται ὡς πάντα κατὰ
f. 132v δύναμιν ἄκλιτον καὶ ἀπεριόριστον παράγων», τὴν κοινὴν τῶν τριῶν | αἰνιττόμενος δύναμιν· ὁ δὲ θεῖος Βασίλειος, καθόλου περὶ τούτων λόγον ποιούμενος ἐν τοῖς πρὸς Εὐστάθιον, ἀνώνυμον μὲν καὶ ὑπερώνυμον κατ᾽ οὐσίαν τὸν Θεὸν οἶδε· τὰ δὲ περὶ ἐκεῖνον ὀνόματα, ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν ἰδιωμάτων ἀθροίζεσθαι βούλεται. Φησὶ γάρ: «ἡ θεία φύσις ἐν πᾶσι τοῖς ἐπινοουμένοις ὀνόμασι καθό ἐστι, μένει ἀσήμαντος ὡς ὁ ἡμέτερος λόγος». Καὶ πάλιν: «ἄλλο μέν ἐστιν οὐσία ἧς οὔπω λόγος μηνυτὴς ἐξευρέθη, ἑτέρα δὲ τῶν περὶ αὐτὴν ὀνομάτων ἡ σημασία, ἐξ ἐνεργείας τινὸς ἢ ἀξίας ὀνομαζομένων». Οὕτως καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν ὁμιλίᾳ δευτέρᾳ τῶν εἰς τὸν θεῖον Ἰωάννην τὸν εὐαγγελιστὴν ἐξηγήσεων: «διὸ καὶ οὗτος, ὁ μακάριος δηλαδὴ Ἰωάννης, οὐσίας μὲν οὐδαμοῦ τίθησι ὄνομα· οὐδὲ γὰρ δυνατὸν εἰπεῖν αὐτῷ ὅτί ποτε τὴν οὐσίαν ἐστὶν ὁ Θεός, πανταχοῦ δὲ ἡμῖν

---

2. 7-8: Basile de Césaré, *Adv. Eun.* II, 32, 9-11, éd. Durand, SC 305, pp. 132-134 ‖ 8-10: ibid., *Ep.*, CCXXXIV, 1 ‖ 11-13: Pseudo-Athanase, *In annunt.*, PG 28, 920 ‖ 14-15: Jn 10, 30 ‖ 16-17: Jean Chrysostome, *In Io.* (RNI)‖ **3.** 2-3: Mt 26, 64 ‖ 3-4: 1Co 1, 24 ‖ 5: Lc 24, 49 ‖ 8-9: Pseudo-Denys, *De div. nom.* VIII, 1, PG 3, 889CD ‖ 13-14: Basile de Césarée, *Ep.* 189, 8 ‖ 15-17: id. ‖ 18-21: Jean Chrysostome, *In Io.*, PG 59, 34

αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἐνεργειῶν δηλοῖ». Καὶ ὁ Νύσσης: «ὄνομα σημαντικὸν ἡ θεία φύσις ἢ οὐκ ἔχει, ἢ ἡμῖν οὐκ ἔχει· ἀλλ' εἴ τι καὶ λέγεται, εἴτε παρὰ τῆς ἀνθρωπίνης συνηθείας, εἴτε παρὰ τῆς θείας Γραφῆς, τῶν περὶ αὐτὴν τί ἀποσημαίνει· αὐτὴ δὲ ἡ θεία φύσις ἄφραστός τε καὶ ἀνεκφώνητος μένει ὑπερβαίνουσα πᾶσαν τὴν διὰ φωνῆς σημασίαν». Καὶ ἐν τοῖς Εὐνόμιον δέ, δύναμιν τὸν Υἱὸν καλεῖσθαι φησίν, «ὡς ὅλης τῆς πατρικῆς δυνάμεως ἐναποκειμένης αὐτῷ· ὅθεν ὅσα βλέπει τὸν Πατέρα ποιοῦντα, ταῦτα καὶ αὐτὸς ὡσαύτως ποιεῖ». Εἰ δὲ κοινὴν μὲν οὖσα δύναμις τῶν τριῶν ἀποδέδεικται, καὶ κατ' ἐκείνην καὶ τῶν προσώπων τῶν θείων ἕκαστον προσείρηται δύναμις, πῶς ἐστι δίκαιον ἢ κοινὴν δύναμιν μηδὲ εἶναι οἴεσθαι, ἢ τὸ Λατίνων συμπέρασμα τὸ ἀναγκαῖον ἔχειν νομίζειν;

δ´ **4.** Ἔτι ὁ θεῖος Κύριλλος τὴν τοιαύτην εὐαγγελικὴν ἐξηγούμενος ῥῆσιν, f. 133 οὐ δύναμιν ἐνταῦθα ἤκουσε τὸ Πνεῦμα τὸ | ἅγιον, ἀλλὰ τὴν κοινὴν ἰδιότητα τῶν τριῶν, τὴν θείαν ἰσχὺν δηλαδή. Φησὶ γὰρ περὶ τοῦ Σωτῆρος: «πλείστων ὅσων καὶ ἀξιαγάστων σημείων γέγονεν ἀποτελεστὴς δαιμονίοις ἐπιπλήττων, ἀνιάτων ἀρρωστημάτων ἐλευθερῶν τοὺς προσιόντας αὐτῷ, καὶ θεοπρεπέστατα ἀποφαίνων τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν». Ἐνταῦθα ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων, δηλαδὴ τῶν θαυμάτων, τὴν θείαν δείκνυσθαι φησὶ δύναμιν. Πάντως δὲ ἐνταῦθα ἀνάγκη μὴ τὸ Πνεῦμα νομίζειν τὸ ἅγιον, ἀλλὰ τὴν κοινὴν τῆς Τριάδος δύναμιν. Διατί; Ὅτι τὸ μὲν Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐσία ἐστὶ καὶ ὑπόστασις ἰδιάζουσα, τὰ δὲ ποιήματα ἐνδεικτικά εἰσι σοφίας Θεοῦ καὶ δυνάμεως καὶ τέχνης, οὐκ αὐτῆς τῆς οὐσίας ὡς ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος. Καὶ πάλιν ὁ θεῖος Κύριλλος: «δύναμις παρ' αὐτοῦ ἐξήρχετο καὶ ἰᾶτο πάντας· οὐ γὰρ ἰσχὺν ἐδανείζετο τὴν παρ' ἑτέρου Χριστός, ἀλλ' αὐτὸς ὢν φύσει Θεὸς εἰ καὶ γέγονε σὰρξ τὴν ἐπὶ τοῖς κάμνουσιν ἐκπέμπων δύναμιν ἰᾶτο πάντας».

ε´ **5.** Ἔτι ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν ταῖς ἑρμηνείαις ταῖς εἰς τοὺς Ψαλμούς, δύναμιν μὲν συνῆκε τὴν τοῦ Πνεύματος χάριν, τὸ δὲ παρ' αὐτοῦ, ὡς ἐκ τῆς σαρκὸς ἐδέξατο· ἄντικρυς γὰρ τὴν ῥῆσιν ταύτην εἰς ταὐτὸ φέρειν ἐνόμισε τῇ λεγούσῃ, ἐξεχύθη χάρις ἐν χείλεσί σου. Φησὶ γὰρ «περὶ τῆς οἰκονομίας ὁ λόγος· χείλη γὰρ ὁ Θεὸς οὐκ ἔχει, ἀλλὰ τῆς σαρκός ἐστι τὸ μέλος· ἕτερος δὲ ἑρμηνευτὴς εἶπεν "ἀνεχύθη χάρις ἐν χείλεσί σου" σαφέστερον εἰπὼν τουτέστι ἀνεδείχθη· ὡσὰν εἴποι τις ἡ ἔνδον οὖσα ἀνέβλυσεν, ἐπήγασε, τίς ἐστιν αὕτη ἡ χάρις δι' ἧς ἐδίδασκε, δι' ἧς ἐθαυματούργει, τὴν χάριν ἐνταῦθα

3. 21-25: Grégoire de Nysse, *De deitate*, PG 46, 573 ‖ 26-28: Basile de Césarée, *Adv. Eun.*I, 23, éd. Durand, SC 299, p. 254 ‖ **4.** 3-6: Cyrille d'Alexandrie, *In Luc* 6, 19, PG 72, 588C ‖ 9-11: Basile de Césarée, *Adv. Eun.*, II, 32, 10-11, éd. Durand, SC 305, pp. 132-134 ‖ 12-15: Cyrille d'Alexandrie, (RNI) ‖ **5.** 4-9: Jean Chrysostome, *In Ps.*, PG 55, 185

λέγει τὴν ἐλθοῦσαν ἐπὶ τὴν σάρκα». Καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «πᾶσα γὰρ ἡ χάρις ἐξεχύθη εἰς τὸν ναὸν ἐκεῖνον». Καὶ πάλιν: «ὁλόκληρον τὴν χάριν ὁ ναὸς f. 133v ἔλαβεν, ἡμεῖς δὲ μικρόν τι | καὶ ῥανίδα ἀπὸ τῆς χάριτος ἐκείνης ἔσχομεν». Καὶ πάλιν ἀπὸ τῶν αὐτῶν: «ὁ δοὺς τὸν ἀρραβῶνα τοῦ Πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, τὸ μέρος τῆς ἐνεργείας ἐνταῦθα λέγει· οὐ γὰρ δὴ ὁ Παράκλητος μερίζεται». Εἰ δὲ δύναμιν μὲν ἐνταῦθα ὁ διδάσκαλος τὴν χάριν ἐδέξατο, αὕτη γάρ ἐστι φησὶ δι' ἧς ἐδίδασκε, δι' ἧς ἐθαυματούργει, καὶ τὸ παρ' αὐτοῦ δὲ ὡς ἐκ τῆς σαρκὸς ἤκουσε. Καὶ ἡ μὲν χάρις μερίζεται, ὁ δὲ Παράκλητος οὐ μερίζεται, καὶ ὁλόκληρος μὲν παρὰ τῷ ναῷ, ῥανὶς δὲ καὶ ἀρραβὼν ἐν ἡμῖν, οὐκ ἄρα δύναμιν τὸν Παράκλητον ἐνταῦθα νομίζειν χρή, εἴπερ ἀνάγκη πᾶσα μηδὲ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τῆς σαρκός.

στ΄ **6.** Ἔτι οἱ μακάριοι τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι τὸ χωρίον ἀναπτύσσοντες τοῦτο, νῦν μέν φασιν ἔρχεται δύναμις ἀπὸ Χριστοῦ, οὐ τοπικῶς μεταβαίνουσα, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἄλλους διαδιδομένη καὶ ἐν τῷ Χριστῷ ἀμείωτος μένουσα, ὥσπερ καὶ τὰ μαθήματα καὶ παρὰ τοῖς διδάσκουσιν εἰσί, καὶ τοῖς μανθάνουσι παραδίδονται, νῦν δέ, οἱ μὲν προφῆται οὐκ εἶχον δυνάμεις ἀπ' αὐτῶν ἐξερχομένας, χάριτι γὰρ Θεοῦ ἐθαυματούργουν, ὁ δὲ Ἰησοῦς πηγὴ ὢν παντὸς ἀγαθοῦ καὶ πάσης δυνάμεως, ἔχει δυνάμεις ἀπ' αὐτοῦ ἐξερχομένας. Εἰ δὲ τὸ μὲν Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἕν, ὁ δὲ Κύριος, πηγὴ πάσης δυνάμεως· καὶ δύναμις μὲν τὸ Πνεῦμα, ὁ δὲ Κύριος δυνάμεις ἀπ' αὐτοῦ προϊούσας ἔχει· καὶ ὁ μὲν Παράκλητος οὐ μερίζεται, αὕτη δὲ ἡ δύναμις καὶ πρὸς ἄλλους δίδοται, πῶς ἔστιν ἐνταῦθα νομίζειν αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Εἰ δέ τινα θορυβεῖ κατηγορούμενον τῆς κοινῆς τῶν τριῶν προσώπων δυνάμεως τὸ πάντα ἰᾶσθαι, θαυμάζειν οὐ χρή· οὐ γὰρ τοῦτο μόνον τῇ θείᾳ δυνάμει προσήκει, ἀλλὰ καὶ τὸ πάντα παράγειν· καὶ f. 134 τοῦτο δόγμα τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκ παλαιοῦ. | Ὁ μὲν θεῖος Διονύσιος ἐν τῷ περὶ τοῦ ὄντος κεφαλαίῳ, οὐσιοποιὸν ἐκάλεσε τὴν θείαν πρόοδον· ὁ δὲ μακάριος Μάξιμος τὴν ἐκείνου διερμηνεύων φωνήν, «πρόοδον εἰρηκέναι φησὶ τὸν διδάσκαλον, τὴν θείαν ἐνέργειαν, ἥτις πᾶσαν οὐσίαν παρήγαγε». Καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν ὁμιλίᾳ πέμπτῃ τῶν εἰς τὸν θεῖον Ἰωάννην ἐξηγήσεων, διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Μονογενοῦς τὰ πάντα παρῆχθαι καὶ πεποιεῖσθαι διδάσκει. Οὕτω καὶ ὁ μὲν θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς ἐν τοῖς περὶ τοῦ Πνεύματος κεφαλαίοις, «τὰ κτίσματα, ἔργα» φησὶ «καὶ ποιήματα τῆς τοῦ Θεοῦ ἐνεργείας, δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι γεγονότα», ὁ δὲ μακάριος Μάξιμος ἐν τοῖς περὶ ἀγάπης κεφαλαίοις, «ὁ μὲν Θεός, ἑαυτόν φησι

5. 9-10: Jean Chrysostome, *In Ps.*, PG 55, 186 ‖ 10-11: id. ‖ 12-14: ibid. ‖ **6.** 17-18: Maxime le Confesseur, *Expl. Dion.* (RNI) ‖ 19-20: Jean Chrysostome, *In Io.*, PG 59, 57 ‖ 22-23: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*XXXIII, PG 75, 565C ‖ 24-26: Maxime le Confesseur, *De car.*, III, 22, éd. Cenesa-Castaldo, p. 152 (= PG 90, 1024A)

γινώσκει, ἐκ τῆς μακαρίας οὐσίας αὐτοῦ, τὰ δὲ ὑπ᾽ αὐτοῦ γεγονότα, ἐκ τῆς σοφίας αὐτοῦ καὶ ἐκ τῆς δυνάμεως, δι᾽ ἧς καὶ ἐν ᾗ τὰ πάντα ἐποίησεν». Ὥστε πάντα μᾶλλον ἐκ τοῦ χωρίου τούτου συνάγειν Λατίνους εἰκὸς ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι.

Λατίνων κεφάλαιον ἕβδομον.

VII. **0. Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγεται Πνεῦμα Υἱοῦ· λέγεται γὰρ ἐν τῷ ὀγδόῳ τῆς πρὸς Ρωμαίους: «εἴ τις πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ». Καὶ ἵνα μή τις δύναιτο λέγειν ὥς ἕτερόν ἐστι τὸ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα καὶ ἕτερον ὃ τοῦ Υἱοῦ ἐστι, δείκνυται καὶ τοῦτο ἐκ τῶν τοῦ αὐτοῦ ἀποστόλου ῥημάτων, ὡς τὸ αὐτό ἐστι Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ὄν· καὶ γὰρ τῷ ἀρτίως παρηγμένῳ ῥητῷ: «εἴ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ», προστίθησιν: «εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ἡμῖν». Οὐκ ἐγχωρεῖ δὲ λέγειν ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐστὶ τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τοῦτο μόνον ὅτι ὡς ἄνθρωπος αὐτὸ ἔσχε, κατὰ τῷ ἐν τῷ τετάρτῳ τοῦ κατὰ Λουκᾶν λεγόμενον: «Ἰησοῦς πλήρης Πνεύματος ἁγίου ὑπέστρεψεν ἀπὸ τοῦ Ἰορδάνου»· λέγεται γὰρ ἐν τῷ τετάρτῳ τῆς πρὸς Γαλάτας: «ὅτι | [f 134v] ἐστὲ υἱοὶ Θεοῦ, ἀπέστειλεν ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν, κρᾶζον ἀββᾶ ὁ Πατήρ». Διὰ τοῦτο τοίνυν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον υἱοὺς ἡμᾶς ποιεῖ τοῦ Θεοῦ, καθόσον ἐστὶ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ· γινόμεθα δὲ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ υἱοθετηθέντες διὰ τὴν πρὸς τὸν φύσει Υἱὸν τοῦ Θεοῦ ὁμοιότητα, ὡς ἐν τῷ ὀγδόῳ τῆς πρὸς Ρωμαίους φησὶν ὁ ἀπόστολος: «οὓς προέγνω καὶ προώρισε συμμόρφους γενέσθαι τῆς εἰκόνος τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς». Οὕτω τοίνυν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐστὶ τοῦ Χριστοῦ, καθ'ὅσον οὗτος φύσει Υἱός ἐστι τοῦ Θεοῦ· ἀδύνατον δὲ καθ᾽ ἑτέραν τινὰ σχέσιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ λέγεσθαι, εἰ μὴ κατά τινα αἰτίαν· αὕτη γὰρ μόνη ἡ διάκρισις ἐν τοῖς θείοις εὑρίσκεται. Ἀνάγκη τοίνυν οὕτω λέγειν εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ἐξ αὐτοῦ ἐκπορευόμενον.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ πῶς ἂν ὑγιῶς λέγοιτο τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πνεῦμα Υἱοῦ.

1. Τὸ δὲ ἕβδομον, μέγα μὲν καὶ ἀντὶ τείχους αὐτοῖς, σαφὴς δέ ἐστιν ἐπικουρία συκίνη. Ἀληθὲς μὲν γὰρ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πνεῦμά ἐστι τοῦ Υἱοῦ· τοῦτο γὰρ παρὰ τοῦ ἀποστόλου μαθόντες ἴσμεν καὶ ὡς οὐκ ἄλλο μέν ἐστι τὸ τοῦ Πατρὸς Πνεῦμα, ἕτερον δὲ τὸ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ

---

0. 1-24: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (= Ms Vat.gr. 616, f. 219^{r-v}) ‖ 2-3: Ro 8, 9b ‖ 6-7: ibid. ‖ 7-8: Ro 8,9a ‖ 10-11: Lc 4, 1 ‖ 12-13: Ga 4, 6 ‖ 17-19: Ro 8, 29 ‖ **1.** 1-2: CParGr 2, 210

ἅγιον Πνεῦμα ἐστὶ τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ὅτι μόνον ὡς ἄνθρωπος ἔσχεν αὐτό, ἀλλ' ὅτι καὶ ὡς Θεὸς Υἱὸς τοῦτ' ἔχει μετὰ τοῦ Πατρός. Ταῦτα μὲν ἀληθῆ. Ὅτι δὲ ἀδύνατον καθ' ἑτέραν τινὰ σχέσιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα λέγεσθαι τοῦ Υἱοῦ, εἰ μὴ καὶ ἐξ αὐτοῦ, ὡς ἐξ αἰτίου εἴη καὶ ὅτι αὕτη μόνη διάκρισις ἐν τοῖς θείοις, ἡ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, ταῦτα δὲ ὡς σαφὴς πρὸς τὴν ἀλήθειαν πόλεμος, ἔξεστι καὶ δὴ συνιδεῖν. Ἀλλὰ περὶ μὲν διακρίσεως, μικρὸν ὕστερον. Νυνὶ δὲ λεκτέον ἐστὶν ὅτι οὐκ **«ἀδύνατον καθ' ἑτέραν τινὰ**
f. 135 **σχέσιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεσθαι, καὶ εἰ μὴ ἐξ αὐτοῦ | ὡς ἐξ αἰτίου εἴη»**.

α΄ **2.** Διατί γὰρ ὅτι Πνεῦμα Υἱοῦ, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐξ ἀνάγκης, καὶ ὅτι ἀδύνατον ἄλλως ἔχειν; Εἰ μὲν ὅτι ὅ τινος ἁπλῶς ἐστὶ καὶ ἐξ ἐκείνου ἐξ ἀνάγκης ἐστί, ψεῦδος. Ἰδοὺ γὰρ τὸ διπλάσιον, ἡμίσεως ἐστί, καὶ αὖ τοὐναντίον. Καὶ οὐδήπου τὸ ἕτερον ἐκ τοῦ ἑτέρου, καὶ ὁ δοῦλος τοῦ δεσπότου, καὶ ὁ δεσπότης τοῦ δούλου. Καὶ ἁπλῶς τὰ πλείω τῶν πρός τι, ἀλλήλων μὲν λέγεται, ἐξ ἀλήλων δὲ οὐδαμῶς· οὐδὲ ὁ Θεός, ἐκ τοῦ Ἀβραὰμ ἢ ἐκ τῶν οἰκτιρμῶν, καίτοι γε «Θεὸς Ἀβραὰμ» καὶ «Θεὸς ἐλέους καὶ οἰκτιρμῶν» λεγόμενος.

β΄ **3.** Εἰ δὲ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τοῦτο ἀξιοῦσιν, εἰ μὲν ἁπλῶς ἐπὶ παντὸς πνεύματος, ψεῦδος καὶ τοῦτο. Ἰδοὺ γὰρ ἡ ἑκάστου ψυχή, πνεῦμα ἑκάστου λέγεται· πνεύματα γάρ φησιν ὁ Παῦλος δικαίων[a] καὶ προφητῶν[b], καὶ ὁ Κύριος «εἰς χεῖρας σου» φησὶ «τὸ πνεῦμα μου παρατίθημι» καὶ οὐδήπου ἡ
γ΄ ψυχὴ ἡμῶν ἐξ ἡμῶν. Εἰ δὲ οὐχ ἁπλῶς ἐπὶ πνεύματος τοῦτο βούλονται ὡδὶ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ τοῦτο διδόασιν, οὐδὲ τοῦτο ἀληθές. «Πνεῦμα γὰρ υἱοθεσίας» ὁ μακάριος Παῦλος τοῦτο καλεῖ, καὶ «Πνεῦμα δυνάμεως καὶ ἀγάπης καὶ σωφρονισμοῦ» καὶ οὐκ ἄν τις εἴποι νοῦν ἔχων, ἢ ἐκ τῆς υἱοθεσίας, ἢ ἐκ τῆς δυνάμεως, ἢ τῆς ἀγάπης ἢ τῆς σωφροσύνης εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

δ΄ **4.** Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἡμῶν τῶν πιστῶν Πνεῦμα λέγεται, ὡς ἐν τοῖς Ἀριθμοῖς γέγραπται: «εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν· ἀφελῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός σου καὶ δώσω αὐτοῖς»· οὕτω γὰρ ἡ τῶν Λατίνων ἔκδοσις ἔχει καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν βασιλειῶν: «ἀνεπαύσατο τὸ πνεῦμα Ἠλιοῦ ἐπὶ Ἐλισσαιέ»· καὶ ὁ θεῖος Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν ἐν κεφαλαίῳ τεσσαρακοστῷ: «ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις ἐκδεχομένου αὐτοὺς τοῦ Παύλου,

---

1. 11-13: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (=Ms Vat.gr. 616, f. 219v) ‖ **2.** 7: Ex 3, 6; 15; 16; Mt 22, 32 ‖ 7-8: Ex 34, 6; 2 Ch 30, 9; Nb 9, 17; 31s; Ps 85, 15; 102, 8; 110, 4; 111, 4; 144, 8; Sg 2, 11; Jl 2, 13; Jon 4, 2 ‖ **3.** 2[a]: He 12, 23 ‖ 2[b]: 1Co 14, 32 ‖ 4: Lc 23, 46 ‖ 6-7: Ro 8, 15 ‖ 7-8: 2Ti 1, 7 ‖ **4.** 2-3: Nb 11, 17 ‖ 4-5: 2R 2, 15 ‖ 6-8: Ac 17, 16

παρωξύνετο τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ, θεωροῦντι κατείδωλον οὖσαν τὴν πόλιν»· καὶ οὐ δήπου τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξ ἡμῶν. Ὅτι δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Παύλου ἐνταῦθα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐστί, δείκνυσιν ὁ Νύσσης θεῖος f. 135v Γρηγόριος ἐν τῷ λόγῳ τῷ | εἰς τὸν Ἀβραάμ· φησὶ γὰρ «ἡ τῶν ἀποστολικῶν πράξεων ἰσηγορία τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπιδημίαν τοῦ Παύλου ἡμῖν διηγήσατο ὅπως εἰδωλομανοῦντος τοῦ τῆδε λαοῦ, καὶ ταῖς ἐπιβωμίαις κνίσαις προστετηκότος, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν τῷ μακαρίῳ παρωξύνετο Παύλῳ οἷον εἰ ῥεῦμα πλημμυροῦν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀποστόλου θεωρούμενον, καὶ εὑρίσκον ἐν τοῖς ἀναξίοις διέξοδον». Τοῦτο δὲ καὶ Λατίνοις δοκεῖ, καὶ Θωμᾶς γὰρ ἐν τῷ προκειμένῳ κεφαλαίῳ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ Χριστοῦ βούλεται εἶναι Πνεῦμα, ὅτι καὶ ὡς ἄνθρωπος ἔσχεν αὐτό· καὶ οὐκ ἂν ἀξιώσειεν· καὶ ᾗ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ Χριστοῦ εἶναι· φησὶ γὰρ «οὐκ ἐγχωρεῖ δὲ λέγειν ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐστὶ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι ὡς ἄνθρωπος αὐτὸ ἔσχε, κατὰ τὸ ἐν τῷ τετάρτῳ τοῦ κατὰ Λουκᾶν λεγόμενον· Ἰησοῦς πλήρης Πνεύματος ἁγίου ὑπέστρεψεν ἀπὸ τοῦ Ἰορδάνου».

ε΄ **5.** Εἰ δὲ οὐχ ἁπλῶς τῷ ἁγίῳ Πνεύματι τοῦτο διδόασιν ὅταν τινὸς λέγηται καὶ ἐξ ἐκείνου εἶναι, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦτο μόνον συγχωροῦσιν, ὅταν ἐκείνου λέγηται καὶ ἐξ ἐκείνου εἶναι, τὸ ζητούμενον ὡς ὁμολογούμενον ἔλαβον, οὐδενὸς ὄντος τοῦ πείθοντος.

στ΄ **6.** Ἔτι εἰ μὲν τὸ τοῦ Πνεύματος ὄνομα τῶν ἀναφορικῶν ἐξ ἀνάγκης ἦν καὶ τῶν σχέσιν οὕτω δηλούντων, ὥστε πρὸς τὸν πνέοντα ὡς Λατῖνοι φασὶν ἀναφέρεσθαι ὥσπερ ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ τὸ γέννημα πρὸς τὸν γεννῶντα, καὶ τὸ δημιούργημα πρὸς τὸν δημιουργόν, καλὸν ἂν εἶχε Πνεῦμα Υἱοῦ λεγόμενον καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦτο οἴεσθαι ὡς αὐτοῦ τοῦτό γε πνέοντος. Εἰ δὲ τοῦτο οὐκ ἔνι, οὐδὲ γὰρ εἰς τὰ πρός τι, ὡς εἰς γένος ἀνάγεται, πῶς οὐ τολμηρὸν ὡς ἀναγκαῖα λαμβάνειν ἃ καὶ ἄλλως ἔχειν ἐνδέχεται; Δῆλον δέ· φησὶ Μωσῆς ἐν τῇ ᾠδῇ: «τήξει τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ καὶ ῥυήσεται ὕδατα», τὸν ἄνεμον λέγων· καὶ ἐν τῇ Γενέσει «Πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ f. 136 ὕδατος»· τὸν ἀέρα ἐνταῦθα ἐνόησεν ὁ θεῖος | Χρυσόστομος· καὶ οὐ δήπου ἐκ τοῦ Θεοῦ τὰ τοιαῦτα ἐκπορεύεται· οὐδὲ γὰρ πνεῦμα τὸν ἄνεμον ἢ τὸν ἀέρα Θεός. Καὶ ἡ ψυχὴ δέ, πνεῦμα· καὶ ὁ ἄγγελος· καὶ τὸ πνευματικὸν δὲ χάρισμα, οὕτω καλεῖται· καὶ ὁ θυμὸς δὲ πνεῦμα λέγεται· καὶ τὸ ἐν βάθει νόημα· καὶ ὅπερ τῷ γράμματι ἀντιδιαστέλλεται, ὡς ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν

---

4. 10-15: Grégoire de Nysse, *De deitate*, PG 46, 556 ‖ 18-22: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (= Ms Vat.gr. 616, f. 219) ‖ **6.** 9-10: Ge 1, 2 ‖

τοῖς περὶ ἀκαταλήπτου φησί. Καὶ οὐκ ἄν τις ταῦτα νοῦν ἔχων, ὡς εἰς αἴτιον τὸν πνέοντα ἀναφέροι. Καὶ τῶν ἁγίων δὲ ἕκαστος πνεῦμα λέγεται, ὡς ὁ Νύσσης ἐν τῷ πρὸς Συμπλίκιον λόγῳ φησίν.

ζ΄ **7.** Ἔτι ὅσα τῶν ὀνομάτων ἐν τῇ Τριάδι σχετικῶς ἢ ἀναφορικῶς ἢ ὡς τὰ πρός τι πρὸς ἄλληλα λέγεται, ἐκεῖνα οὐ κοινὰ τῶν τριῶν εἰσι, τὸ δὲ τοῦ Πνεύματος ὄνομα κοινόν ἐστι τῶν τριῶν προσώπων, ὥσπερ τὸ ἅγιος καὶ τὸ Θεὸς καὶ τὸ Κύριος· οὐ γὰρ ὁ Παράκλητος μόνος τῆς τοῦ Πνεύματος προσηγορίας τετύχηκεν, ἀλλὰ καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ τούτου Λόγος. Φησὶ γὰρ ὁ Κύριος περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν». Ἀλλὰ καὶ ὁ Υἱὸς Πνεῦμα. Φησὶ γὰρ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τρίτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον παρὰ Ἱερεμίου λαβών: «Πνεῦμα προσώπου ἡμῶν· Χριστὸς Κύριος οὗ εἴπαμεν ἐν τῇ σκιᾷ τῶν πτερύγων αὐτοῦ ζησόμεθα»· καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ: «ὁ δὲ Κύριος, τὸ Πνεῦμα ἐστὶν». Οὐκ ἄρα τὸ Πνεῦμα τῶν σχετικῶν ὀνομάτων.

η΄ **8.** Εἰ δὲ λέγοιεν **ἄλλως μὲν τὸν Πατέρα ἢ τὸν Υἱὸν λέγεσθαι, ἑτέρως δὲ τὸν Παράκλητον,** οὐκ ἀληθὴς ὁ λόγος. Φησὶ γὰρ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ: «οὐ τοῦτο δὲ μόνον αὐτῷ κοινὸν πρὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν τὸ τῆς ἁγιωσύνης ὄνομα, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τοῦ πνεύματος προσηγορία»· καὶ μετ᾽ ὀλίγα «ἐκ δὲ τούτων παντὶ δῆλον, ὅτι οὐκ ἀλλοτρίωσιν τῆς φύσεως, ἀλλ᾽ οἰκείωσιν πρὸς τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν ἡ κοινωνία τῶν ὀνομάτων παρίστησιν».

θ΄ **9.** Ἔτι εἰ σχετικὸν ἦν τὸ τοῦ Πνεύματος ὄνομα, καὶ τῆς πρὸς τὴν αἰτίαν
f. 136v τὴν ἑαυτοῦ | ἀναφορᾶς δηλωτικόν, οὐκ ἂν καὶ ἡμῶν Πνεῦμα ἐλέγετο· οὐδὲ γὰρ ὁ Υἱὸς, Υἱὸς ἡμῶν· οὐδὲ ὁ Πατὴρ, Πατὴρ ἡμῶν, ὅταν τὸν φύσει γεννῶντα λέγωμεν· οὐδὲ ἄλλό τι τῶν θείων ὀνομάτων, ὅσα τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν δηλοῖ. Ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα ἡμῶν λέγεται ὡς δέδεικται· οὐκ ἄρα τῶν ἀναφορικῶν.

ι΄ **10.** Ἔτι εἰ τὸ Πνεῦμα τῶν ἀναφορικῶν καὶ πρὸς τὸν πνέοντα ὡς εἰς αἴτιον ἀναφέρεται, τίνος πνέοντος ὁ Πατὴρ Πνεῦμα καὶ πρὸς τίνα ὡς εἰς αἴτιον ἀναφέρεται; Οὐκ ἄρα τὸ Πνεῦμα τῶν σχετικῶν.

---

6. 16-17: Grégoire de Nysse, *De fide* (RNI) ‖ *7.* 6-7: Jn 4, 23-24 ‖ 9-10: Lam 4, 20; Basile de Césarée, *Adv. Eun.* III, 3, éd. Durand, SC 305, p. 156 ‖ 11: 2Co 3, 17; Basile de Césarée, id. ‖ **8.** 3-4: Basile de Césarée, id. ‖ 5-7: Basile de Césarée, id.

ια´ **11.** Ἔτι εἰ τὸ πνεῦμα σχέσιν δίδωσιν ἐννοεῖν, καὶ ἴσον ἐστὶ τῷ Πνεύματι, Πνεῦμα λέγειν αὐτὸ καὶ Πρόβλημα, ὥσπερ τὸν Λόγον, Υἱὸν καὶ Γέννημα, ἐλέγετο ἂν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὥσπερ πνεῦμα ἡμῶν, οὕτω καὶ πρόβλημα ἡμῶν! Ἀλλὰ τοῦτο κομιδῇ βλάσφημον. Εἰ γὰρ ἐμοῦ πρόβλημα τὸ Πνεῦμα καὶ προβολεὺς πάντως ἐγὼ τοῦ Πνεύματος· ὥστε οὐ τοιαύτη ἡ τοῦ Πνεύματος φωνή.

ιβ´ **12.** Ἔτι τὸ τοῦ πνεύματος ὄνομα, τὸ ἀσώματον καὶ καθαρῶς ἄυλον καὶ ἀμερὲς βούλεται. Φησὶ γὰρ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ἐνάτῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον: «Πνεῦμα ἅγιον ἡ κυρία αὐτοῦ καὶ ἰδιάζουσα κλῆσις, ὅπερ δὴ μάλιστα παντὸς ἀσωμάτου καὶ καθαρῶς ἀύλου καὶ ἀμεροῦς ὄνομα ἐστί· διόπερ καὶ ὁ Κύριος τὴν ἐν τόπῳ προσκυνεῖσθαι τὸν Θεὸν ἡγουμένην ψυχήν, διδάσκων ὅτι ἀπερίληπτον τὸ ἀσώματον, Πνεῦμα φησὶν ὁ Θεός». Καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον ὁ αὐτός: «κἂν Πνεῦμα ὁ Θεὸς ὑπὸ τοῦ Κυρίου λέγηται, τὸν Πατέρα δεδήλωκεν ὅτι ἀσώματος». Εἰ δὲ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, τὸ δὲ ἀσώματον ἢ ἄυλον ἢ ἀμερές, οὐ τοῖς πρός τι συντάττεται, οὐδὲ ἀναφορικόν ἐστι πρόδηλον, ὡς οὐδὲ τὸ πνεῦμα τοιοῦτον. Εἰ δ᾽ ἐκεῖνα τῶν ὀνομάτων ὧν δὴ λέγεται καὶ ἐξ ἐκείνων εἰσίν, ὅσα τὸν εἰρημένον τρόπον εἰσὶν ἀναφορικά, ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος φωνὴ οὐδαμῶς ἀναφορικὴ οὖσα δέδεικται, οὐδὲ τοῖς πρός τι τὴν τοιαύτην ἂν δοίημεν φωνήν, οὐδεμιᾷ μηχανῇ.

f. 137 **13.** Πάντως οὐχ ὑγιῶς ἂν λέγοιτο, τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τό, Υἱοῦ Πατέρα λέγεσθαι. Οὐκ ἄρα ὑγιῶς, οὐδ᾽ ὡς ἐχρῆν, οὐδὲ ὡς ἡ τῶν πραγμάτων ἀπαιτεῖ τάξις, Λατῖνοι τῷ λόγῳ χρησάμενοι φαίνονται. Εἰ μὲν γὰρ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἦν, πάντως ἂν ἐξ ἀνάγκης συνήγαγον καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, εἴγε μὴ κείμενον ἦν· ὃ γὰρ ἔκ τινος ὡς ἐξ αἰτίου, καὶ ἐκείνου δήπου· ἐκ τοῦ Πατρὸς γὰρ ὁ Υἱὸς ὤν, ἐξ ἀνάγκης καὶ Υἱός ἐστι τοῦ Πατρός· καὶ τὰ δημιουργήματα ἐκ τοῦ Θεοῦ ὄντα, καὶ δημιουργήματα λέγονται τοῦ Θεοῦ· καὶ ἐκ τοῦ Προβολέως τοῦ Προβλήματος ὄντος, καὶ τὸ Πρόβλημα τοῦ Προβολέως, καὶ λέγεται καὶ ἐστίν. Οἰκειότητα γάρ τινα τοῖς αἰτίοις πρὸς τὰ ἐξ αὐτῶν ἡ τῶν πραγμάτων δίδωσι τάξις καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐκείνων ἐξ ἀνάγκης, τὰ ἐξ ἐκείνων εἰσί. Οὐ μέντοι γε εἰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἤδη καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ διὰ τοῦτο, οὐδὲ γὰρ ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἢ τὸ σῶμα ἡμῶν ἢ ἐξ ἡμῶν, καίτοι γε τούτων λεγομένων ἡμῶν ταύτῃ τοι καὶ ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ σύρος, τὴν τοιαύτην οὐκ ἀγνοήσας ἀντιστροφήν, τοῦ Υἱοῦ καὶ σφόδρα εἰδὼς τὸ

12. 3-6: Basile de Césarée, *De Spir. S.*, IX, 22 ‖ 7-8: Basile de Césarée, *Adv. Eun.*,V, PG 29, 744

Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὄν, οὐ βούλεται εἶναι τοῦτο ἐκ τοῦ Υἱοῦ· φησὶ γάρ: «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν, Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν».

ιγ´ **14.** Ἔτι μᾶλλον ἂν οἰκειότερον εἴη ταὐτόν τι νομίζειν δύνασθαι, Πνεῦμα Θεοῦ, δηλαδὴ τοῦ Πατρός, καὶ Πνεῦμα ἐκ Θεοῦ, ἢ Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τό, τοῦτο μὲν ζητεῖσθαι, ἐκεῖνο δὲ ὑποκεῖσθαι. Ἀλλ᾽ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ οὐχ ὡσαύτως ἐξέλαβε τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ. Φησὶ γὰρ «καὶ ἵνα μή ποτε ἀκούσαντες ἡμεῖς Πνεῦμα Θεοῦ, νομίσωμεν δι᾽ οἰκειότητα λέγεσθαι Πνεῦμα Θεοῦ, εἰσάγει ἡ Γραφὴ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ προστίθησι τῷ Θεῷ τὸ ἐκ Θεοῦ· ἄλλο δὲ τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλο τὸ ἐκ Θεοῦ». Καὶ πάλιν μετ᾽ ὀλίγα «ὥσπερ δὲ εἶπε Πνεῦμα Θεοῦ καὶ ἐπήγαγεν ἡ Γραφὴ τὸ ἐκ Θεοῦ, οὕτω πάλιν εἴρηται Πνεῦμα Πατρός· καὶ ἵνα μὴ νομίσῃς τοῦτο κατ᾽ οἰκείωσιν λέγεσθαι, ὁ Σωτὴρ βεβαιοῖ: "ὅταν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ f. 137v Πατρὸς ἐκπορεύεται"». | Εἰ τοίνυν ὡς ὁ θεῖος Χρυσόστομος βούλεται, ἄλλο τὸ Θεοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα, καὶ ἄλλο τὸ ἐκ Θεοῦ, πολλῷ μᾶλλον ἕτερόν ἐστι λέγειν Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ· ἀλλὰ τὸ λέγειν Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν αἰτίαν δείκνυσι· τὸ ἄρα λέγειν Πνεῦμα Υἱοῦ ἄλλό τι καὶ οὐ τὴν αἰτίαν παρίστησιν.

ιδ´ **15.** Ἔτι Λατίνοις μέν, ἀδύνατον δοκεῖ ἄλλως ἀποδοθῆναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεσθαι εἰ μὴ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἴη, οὐχ οὕτω δὲ τοῖς διδασκάλοις τῆς Ἐκκλησίας δοκεῖ, ἀλλὰ τοὐναντίον. Αὐτίκα ὁ μέγας Βασίλειος, οὕτω τὴν ῥῆσιν συνῆκε τὴν ἀποστολικὴν καὶ οὕτως ἐδέξατο τὸ Πνεῦμα, Πνεῦμα εἶναι Υἱοῦ, διὰ τὸ τῆς αὐτῆς οὐσίας εἶναι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα· φησὶ γὰρ ἐν τῷ ὀκτακαιδεκάτῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον: «ἀλλὰ καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ λέγεται, ὡς ᾠκειωμένον κατὰ φύσιν αὐτῷ». Τούτῳ καὶ ὁ θεῖος Κύριλλος συμβαίνων ἐστὶ πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Ἰωάννην γράφων: «ἐκπορεύεται μὲν γάρ φησι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνήν· ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον· ὃ γὰρ ἐκεῖνος ᾠκειωμένον κατὰ φύσιν εἰρήκει, τοῦτο οὗτος οὐκ ἀλλότριον κατ᾽ οὐσίαν ἀπέδωκε». Τοῦτο δὲ ἐκείνῳ ταὐτόν. Καὶ γάρ ἐστι καὶ ἀντιστρέφειν τὸν λόγον· ὃ γὰρ ᾠκείωται τινὶ κατὰ φύσιν, ἐκείνου πάντως οὐκ ἀλλότριον κατ᾽ οὐσίαν· καὶ ὃ τινὸς οὐκ ἀλλότριον κατ᾽ οὐσίαν, τούτῳ πάντως κατὰ φύσιν ᾠκείωται. Συνῳδὰ τούτοις καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἴρηκε λόγῳ φησὶ γάρ: «ἴσον

---

13. 15-16: Jean Damascène, *Exp. fid.*, VIII, 289-290 ‖ **14.** 5-8: Pseudo-Chrysostome, 1 *De Spir. S.*, 813, PG 52, ‖ 8-12: ibid. ‖ **15.** 6-7: *De Spir. S.*, XVIII, 46 ‖ 9-12: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Io. Ant.*, ACO 1, 1, 4, 19 ‖ 16-21: Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, 1, PG 52, 813

ἐστὶν εἰπεῖν Πνεῦμα Θεοῦ καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ· ἀλλὰ Πνεῦμα Θεοῦ δι' οἰκειότητα εἰρῆσθαι τῷ ἀποστόλῳ φησίν· ἔχει γὰρ οὕτω· καὶ ἵνα μή ποτε ἀκούσαντες ἡμεῖς Πνεῦμα Θεοῦ, νομίσωμεν δι' οἰκειότητα λέγεσθαι Πνεῦμα Θεοῦ, εἰσάγει ἡ Γραφὴ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ προστίθησι τὸ Θεοῦ, τῷ ἐκ Θεοῦ· ἄλλο δὲ τὸ Θεοῦ καὶ ἄλλο τὸ ἐκ Θεοῦ». Καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ Πατρὸς f. 138 κατ' οἰκείωσιν εἰρῆσθαι | ἐξέλαβεν· οὐκοῦν καὶ τὸ λέγεσθαι Πνεῦμα Χριστοῦ πρὸς τὴν κατὰ φύσιν οἰκειότητα βλέπων ἐδέξατο· ὅτι δὲ οὐ ταὐτὸν τὸ κατὰ φύσιν ᾠκειῶσθαι καὶ τὸ ἔκ τινος εἶναι, δῆλον· οὐδὲ γὰρ ἀντιστρέφει. Εἰ μὲν γὰρ ἔκ τινός τι κατ' οὐσίαν ἐστί, καὶ κατὰ φύσιν ἐκείνῳ ᾠκείωται ἐξ ἀνάγκης. Εἰ δὲ τοῦτο, οὐκ ἐξ ἀνάγκης κἀκείνου· Πατὴρ μὲν γὰρ Υἱῷ κατὰ φύσιν ᾠκείωται· ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὁ Υἱὸς δὲ κατὰ φύσιν ᾠκείωται Πνεύματι· ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Πνεύματος. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Χρυσόστομος τῷ μὲν, τὴν οἰκειότητα δούς, τῷ δὲ ἐκ Θεοῦ, τὴν αἰτίαν, καὶ εἰπὼν ἄλλο τὸ Θεοῦ, καὶ ἄλλο τὸ ἐκ Θεοῦ, σαφῶς οὐ ταὐτὸν ἐνόμισε τήν τε αἰτίαν καὶ τὴν κατὰ φύσιν οἰκείωσιν. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος διὰ τοῦ μερισμοῦ τῶν συνδέσμων, τοῦτο αὐτὸ δῆλός ἐστι σκοπούμενος: «ἐκπορεύεται μὲν γάρ φησι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνήν» - ἐνταῦθα τὴν αἰτίαν εἴρηκεν - «ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον» - ἐνταῦθα τὴν κατὰ φύσιν εἶπεν οἰκείωσιν. Καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ δὲ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου ἐν τριακοστῷ ἐνάτῳ κεφαλαίῳ σαφέστερον ἐκτίθησι τὴν διαφορὰν τῆς τε αἰτίας καὶ τῆς κατὰ φύσιν οἰκειότητος· φησὶ γάρ: «ὥσπερ ὁ δάκτυλος ἀπήρτηται τῆς χειρὸς οὐκ ἀλλότριος ὢν αὐτῆς, ἀλλ' ἐν αὐτῇ φυσικῶς, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῷ τῆς ὁμουσιότητος λόγῳ συνῆπται πρὸς ἕνωσιν τῷ Υἱῷ, κἂν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐκπορεύηται». Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς κεφαλαίοις οἷς ἀπολογεῖται πρὸς Θεοδώριτον, οὕτως ἡρμήνευσε τὸ Πνεῦμα εἶναι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὡς μὴ ἀλλότριον αὐτῶν· φησὶ γὰρ ἐν τῇ ἀπολογίᾳ τοῦ ἐνάτου κεφαλαίου: «οὐχ οὕτω φαμὲν τὸν Κύριον δηλονότι καθάπερ ἀμέλει καὶ τῶν ἁγίων ἕκαστον, ὡς ἀλλοτρίᾳ δυνάμει κεχρῆσθαι τῇ διὰ τοῦ Πνεύματος· ἦν γὰρ καὶ ἔστιν αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ τοῦ Πατρός». Ἐνταῦθα προθεὶς μετὰ τοῦ ἀρνητικοῦ ὅτι «οὐχ ὡς ἀλλοτρίᾳ δυνάμει | f. 138v κέχρηται», ἐπήγαγεν: «ἦν γὰρ καὶ ἔστιν αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα καθάπερ ἀμέλει καὶ τοῦ Πατρός». Εἰ δὲ τὸ ἀλλότριον πρὸς τὸ οἰκεῖον ἀντιδιῄρηται, νυνὶ δὲ πρὸς τὸ αὐτοῦ ἀπέδωκε τὴν ἀντιδιαστολήν, πάντως ἐξ ἀνάγκης ταὐτὸν οἶδεν αὐτοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα καὶ οἰκεῖον κατὰ φύσιν αὐτοῦ. Οὐ Βασίλειος δὲ μόνον καὶ Χρυσόστομος καὶ Κύριλλος οἱ μακάριοι, οὕτω τὴν τοῦ

---

15. 33-35: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Io. Ant.*, ACO 1, 1, 4, 19, 25-26 ‖ 38-41: Cyrille, *In Luc.*, XI, 20, PG 72, 704AB ‖ 44-46: Cyrille d'Alexandrie, *Apol. xii anath.*, ACO 1, 1, 6, 134, 27-29 ‖ 47-49: idem.

ἀποστόλου φωνὴν ἐδέξαντο, ἀλλὰ καὶ πάντες σχεδὸν οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι τῆς αὐτῆς διανοίας εἰσίν. Ὁ μὲν γὰρ θεῖος Μάξιμος ἐν οἷς ἑρμηνεύει τί βούλεται τῷ προφήτῃ Ζαχαρίᾳ ἡ χρυσὴ λυχνία καὶ τὸ ἐπ' αὐτῇ λαμπάδιον, «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, φησίν, ὥσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, οὕτω καὶ τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ἐστὶν ὡς ἐκ τοῦ Πατρός, οὐσιωδῶς δι' Υἱοῦ γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορευόμενον»· ὁ δὲ θεῖος Ἀναστάσιος ἐν τῷ λόγῳ ὃς ἐπιγραφὴν ἔχει περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὀρθῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων καὶ τούτου γὰρ τὴν φωνήν, διδασκάλου φωνὴν ἐνόμισεν ἡ τῶν οἰκουμενικῶν ἕκτη συνόδων· «τὸ Πνεῦμα» φησὶ «τὸ ἅγιον λέγεται Πνεῦμα Θεοῦ, καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ, καὶ Πνεῦμα Ἰησοῦ, δι' ὅλων δεικνῦντος τοῦ λόγου τὴν φυσικὴν συγγένειαν τῆς θεότητος». Οὐκ ἄρα τὴν αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης· τὸ μὲν γὰρ κοινόν· τὸ δὲ αἴτιον οὐ τοιοῦτον. Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ λόγου: «τοῖς μὲν ἁγίοις ἀποστόλοις σύνεστιν ἀεὶ μεθεκτῶς, τῷ δὲ Σωτῆρι Χριστῷ καὶ Θεῷ ἡμῶν ὡς ὁμοούσιον καὶ ὁμόθεον ταύτῃ τοι λέγεται Πνεῦμα Θεοῦ καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ». Καὶ τί λέγομεν τοῦτον τὸν διδάσκαλον ἢ ἐκεῖνον αὐτῆς τῆς οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου τὰ τοιαῦτα βοώσης· οὕτω γὰρ κἀκείνη τὴν ἀποστολικὴν ἡρμήνευσε λέξιν ἐνθυμηθεῖσα τὴν τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸν Υἱὸν οἰκειότητα· φησὶ γὰρ ἐν κεφαλαίῳ τῶν f. 139 πράξεων αὐτῆς: «δέχου μίαν θεότητα τοῦ | Πατρὸς τοῦ γεννήσαντος τὸν Υἱὸν ἀνεκφράστως, καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ γεγεννημένου ἐξ αὐτοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ ἐκπορευομένου ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρός· ἰδίου δὲ ὄντως τοῦ Υἱοῦ καθά φησιν ὁ θεῖος ἀπόστολος· εἴ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ». Ἴδιον δὲ ἐνταῦθα φασὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ὡς κατὰ φύσιν οἰκεῖον· οὐ γὰρ δὴ ὡς μόνῳ προσὸν τῷ Υἱῷ, ἐπειδὴ καὶ τῷ Πατρὶ πρόσεστιν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ δοῦναι τῷ μὲν Πατρὶ τὴν αἰτίαν, τῷ δὲ Υἱῷ τὴν οἰκειότητα, δῆλοι πάντως εἰσὶν οὐ ταὐτὸν ἀμφότερα ἡγούμενοι. Οὐκ ἄρα Λατίνοις ὑγιῶς εἴρηται ὅτι ἀδύνατον καθ' ἑτέραν τινὰ σχέσιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι, εἰ μὴ καὶ ἐξ αὐτοῦ εἴη.

ιε΄ **16.** Εἰ δὲ λέγοιεν, **καὶ εἰ διὰ τὴν ὁμοουσιότητα καὶ τὸ κατὰ φύσιν οἰκεῖον εἴρηται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα Υἱοῦ, τοῦτο δὲ ἀντιστρέφειν ἀνάγκη, πῶς οὐ λέγομεν καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος,** ἐκεῖνο ἐροῦμεν· Λατίνοις μὲν ἀνάγκη πᾶσα τὰς ἐξηγήσεις τὰς προειρημένας ἀποδέχεσθαι, γνώμην οὔσας τῆς Ἐκκλησίας κοινήν· ἡμῖν δὲ οὐκ ἀνάγκη τὰς ἀπορίας τὰς ἐκείνων λύειν· οὐδὲ γὰρ πρὸς ἡμᾶς οἱ λόγοι, οὐδὲ μαθητιῶντες πρὸς ἡμᾶς ἔρχονται, ἀλλὰ διαλεξόμενοι, ἵνα μὴ λέγω διδάξοντες. Καὶ μὴν ὅπερ ὁ θεῖος Διονύσιος

15. 56-58: Maxime, *Thal.* 63, PG 90, 672CD / CCSG 22, p. 155 ‖ 61-63: Anastase Ier d'Antioche, *De rectis dogm.* 1, 1, 60 ‖ 65-67: idem. 1, 1, 72 ‖ 71-75: Gélase de Cysique, *Conc. Nic.*, Mansi 2, 860DE ‖ **16.** 1-3: cf. Grégoire Palamas, *De proces. Spir. S.* II, 29, éd. Chrèstou, Syggrammata I, p. 104, 27-28.

εἴρηκε πρὸς τοὺς σαλεύειν ἐπιχειροῦντας τὰς θεολογικὰς ἀρχάς, τοῦτο καὶ ἡμεῖς πρὸς αὐτοὺς ἐροῦμεν. Εἰ μὲν ἔστι τίς ὅλως ὁ τοῖς λογίοις ἀντανιστάμενος, πόρρω που πάντως ἔσται καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας, καὶ εἰ μὴ τῆς ἐκ τῶν λογίων αὐτῷ θεοσοφίας μέλλει, πῶς ἂν ἡμῖν μελήσαι τῆς ἐπὶ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην αὐτοῦ χειραγωγίας; Εἰ δὲ εἰς τὴν τῶν θείων λόγων ἀλήθειαν ἀποσκοπεῖ, τούτῳ καὶ ἡμεῖς κανόνι καὶ σκοπῷ χρώμενοι, πρὸς τὴν ἀπολογίαν ὡς οἷοι τε ἐσμὲν ἀκλινῶς βαδιούμεθα, φάσκοντες ὡς οὐδεμία ἀνάγκη διὰ τὸ λέγεσθαί τι τοῦ Υἱοῦ κατὰ φυσικὴν f. 139v οἰκειότητα, καὶ τὸν Υἱὸν | ἐκείνου λέγεσθαι. Ὁ γὰρ τοῦ Θεοῦ Λόγος φύσει Θεὸς ὢν καὶ φύσει γεγονὼς ἄνθρωπος, εἴποι ἂν τὴν ψυχὴν τὴν ἑαυτοῦ καὶ δὴ καὶ τὸ σῶμα ἑαυτοῦ πάντως κατὰ φυσικὴν οἰκειότητα ὥσπερ δὴ καὶ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστος τὴν ἰδίαν ψυχὴν ἢ τὸ σῶμα. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος ἐν τοῖς εἰς τὴν τρίτην σύνοδον αὐτοῦ λόγοις, ἴδια τοῦ Υἱοῦ φησὶ τὴν ψυχὴν ἣν ἀνείληφε καὶ τὸ σῶμα, καὶ οὐδεμία ἀνάγκη καὶ ἀντιστρέφειν τὸν λόγον ἐστίν. Ὥστε καὶ τὸν Υἱὸν τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ σώματος οἴεσθαι, ἀλλὰ καὶ τὸ δημιουργικὸν καὶ τὸ προγνωστικὸν καὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ δὴ καὶ τῶν θείων ἰδιωμάτων ἕκαστον καὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κατὰ φυσικὴν οἰκειότητα λέγεται, καὶ οὐδεὶς ἀναγκάζει λόγος καὶ ἀντιστρέψαντα λέγειν τὸν Πατέρα ἢ τὸν Υἱὸν τῶν προαπηριθμημένων ἰδιωμάτων. Καὶ μήν, καὶ Λόγον Θεοῦ φαμέν, καὶ Θεοῦ Πνεῦμα ἀμφότερα κατὰ φυσικὴν οἰκείωσιν, καὶ τὸ πρᾶγμα οὐ συγχωρεῖ καὶ ἀντιστροφῇ χρωμένους λέγειν, ἢ ὁ Θεὸς τοῦ Λόγου, ἢ ὁ Θεὸς τοῦ Πνεύματος.

17. Ἔπειτα οὐκ ἀγνοεῖν προσήκει ὡς τὰ ἀναφορικὰ τῶν ὀνομάτων ἂν μὴ οἰκείως ἀποδοθῇ πρὸς ἃ λέγεται, καὶ μάλιστα ὅταν περὶ τῶν θείων ὁ λόγος ᾖ, οὐ μετρίαν οἴσει τῷ λόγῳ βλάβην. Δῆλον δέ· ὥσπερ γὰρ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, τοῦ Πατρὸς λεγομένου διὰ τὴν οἰκείωσιν, οὐ λέγεται καὶ ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος, ἔδοξε γὰρ ἂν τὸ Πνεῦμα Υἱὸς τοῦ Πατρός, οὕτω καὶ εἴ τις λέγει τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, Πατὴρ ἂν ἐνομίσθη τὸ Πνεῦμα, τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα ἀπαιτοῦντος σαφῶς· τοῦτο μὲν οὖν, οὐκ ἂν εἰκότως λέγοιτο. Ὃ δὲ τούτου μεῖζον ἐστὶν εἰς τὴν τοῦ ὁμοουσίου ἀπόδειξιν, εἰ καὶ παράδοξόν πως δοκεῖ, καὶ λίαν λέγομεν. Καλεῖται μὲν γὰρ ὁ Υἱὸς Χριστός. Ἀλλὰ καὶ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ τῆς τοῦ Χριστοῦ προσηγορίας μετέδωκεν ἡ Γραφή, καὶ καλεῖται καὶ τοῦτο Χριστός Φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Παῦλος Ῥωμαίοις γράφων: «ὑμεῖς δὲ οὐκ ἐστὲ ἐν σαρκὶ ἀλλ' ἐν πνεύματι· εἴπερ Πνεῦμα Θεοῦ f. 140 οἰκεῖ ἐν ὑμῖν· εἰ δέ τις | Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ· εἰ

16. 20-21: cf. Cyrille d'Alexandrie, *Apol. xii anath.*, ACO 1, 1, 6, p. 144 ‖ **17.** 12-15: Ro 8, 9-10

δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, τὸ μὲν σῶμα νεκρὸν δι' ἁμαρτίαν, τὸ δὲ Πνεῦμα ζωὴ διὰ δικαιοσύνην»· ὅπερ ὁ θεῖος Κύριλλος ἐξηγούμενος ἐν τοῖς Θησαυροῖς φησί: «δέχου μοι πάλιν ἐντεῦθεν ὀρθὰς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὰς ἐννοίας ἵνα δὴ ἐκμάθῃς αὐτὸ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑπάρχον οὐσίας, καὶ τῆς μιᾶς θεότητος οὐκ ἀλλότριον· Πνεῦμα γὰρ ἀποκαλέσας αὐτὸ Θεοῦ εὐθὺς αὐτὸ καὶ Πνεῦμα λέγει Χριστοῦ, δεικνύων μέν, ὅτι τὰ τοῦ Πατρὸς ἴδια πάντα, διαβαίνει φυσικῶς ἐπὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα Υἱόν, Χριστὸν δὲ πάλιν εὐθὺς τὸ Πνεῦμα καλεῖ λέγων "εἰ δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν", οὐκ ἀλλότριον αὐτὸ δεικνύων τῆς τοῦ λόγου φύσεως». Ἐνταῦθα ὁ μακάριος Κύριλλος παρὰ τοῦ ἀποστόλου μαθών, Χριστὸν σαφῶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἴρηκε, καὶ δὴ καὶ Πνεῦμα Θεοῦ καὶ Χριστοῦ προσειπὼν αὐτό, τὴν αἰτίαν ἐπήγαγεν, ὅτι «τὰ τοῦ Πατρὸς ἴδια πάντα, διαβαίνει φυσικῶς ἐπὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα», ἄντικρυς δεικνὺς ὅτι διὰ τὴν φυσικὴν οἰκειότητα ἣν πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τὸ Πνεῦμα ἔχει, Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ προσηγόρευται. Ὅτι δὲ ἴδια ἐνταῦθα οὐ τὰ προσωπικὰ ἀλλὰ τὰ οὐσιώδη καὶ φυσικὰ ὁ λόγος δίδωσιν ἐννοεῖν, δῆλον· ἐκεῖνο γὰρ καὶ κομιδῇ βλάσφημον. Ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον Χριστόν, φησί, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὴν πρὸς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ συμφυΐαν διὰ τούτου δεικνύς· ἔχει γὰρ οὕτως: «Θεοῦ καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἴδιον ἐν τῇ θείᾳ δόξῃ τυγχάνον καὶ γνωριζόμενον· οὐ γὰρ τὸ πνεῦμα τὸ σὸν Χριστὸς οὐδὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνέμου Κύριος, οὐδὲ τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον (ἐπειδὴ καὶ τοῦτο ἐτόλμησαν παραγαγεῖν τινές)· τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Χριστὸς καὶ Κύριος ὀνομάζεται».

f. 140v

18. Εἰ δέ τις καὶ τούτων ὄντων τὴν ἀντιστροφὴν ὡς ἀναγκαίαν ζητοίη, οὐδὲ ταύτην τελέως ὁ τῆς ἀληθείας λόγος ἀπέρ|ριψεν· ὡς μὲν γὰρ Υἱὸς ὁ Κύριος οὐκ ἂν ῥηθείη τοῦ Πνεύματος, ὡς δὲ Ἰησοῦς ἢ Χριστὸς καὶ πάνυ γε· εἰ γὰρ Πνεῦμα Ἰησοῦ ἡ Γραφὴ καλεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τὴν κατὰ φύσιν οἰκείωσιν, τί ἂν γένοιτο κώλυμα μὴ λέγεσθαι τοῦ Πνεύματος τὸν Ἰησοῦν ἢ τὸν Χριστόν; Εἰ γὰρ ἡμῶν διὰ τὸ πρόσλημμα λέγεται, καὶ μαρτυρεῖ τοῖς λόγοις ὁ λέγων «ὁ ἐμὸς Ἰησοῦς» καὶ «Χριστὸς ὁ ἐμός», πολλῷ γε μᾶλλον τοῦ Πνεύματος διὰ ταὐτότητα φύσεως ἀπερινοήτου. Οὐδὲν ἄρα κωλύει λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πνεῦμα Υἱοῦ διὰ τὴν κατὰ φύσιν οἰκείωσιν, τὸ μηδὲ ἀντιστρέφειν ἐξεῖναι τὸν λόγον· οὔτε γὰρ ἀνάγκη τις οὐδεμία τῷ λόγῳ ὡς δέδεικται, καὶ ὅτι εἰ καὶ τὸν Υἱὸν οὐκ ἔστιν ἀντιστρέψαι πρὸς τὸ Πνεῦμα διὰ τὴν σχέσιν καὶ τὸ ἐκεῖθεν ἄτοπον, ἑτέρως μέντοι λέγοντας ὡς

---

17. 16-22: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, XXX, PG 75, 568C ‖ 24-25: idem. ‖ 32-36: Basile de Césarée, *Adv. Eun. IV*, PG 29, 725

δέδεικται δυνατόν.

ιστ´ **19.** Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ δι᾽ Υἱοῦ τῷ κόσμῳ φανὲν ὡς ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ θείου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου γέγραπται· καὶ διὰ τοῦτο λέγοιτ᾽ ἂν Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ τῷ μεγάλῳ δὲ τοῦτο Βασιλείῳ δοκεῖ. Φησὶ γὰρ ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον: «διὰ ταῦτα τὸ μὲν ἐκ Θεοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι, τρανῶς ἐκήρυξεν ὁ ἀπόστολος λέγων ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐλάβομεν καὶ τὸ δι᾽ Υἱοῦ πεφηνέναι σαφὲς πεποίηκεν, Υἱοῦ Πνεῦμα ὀνομάσας αὐτὸ καθάπερ Θεοῦ». Καὶ οὐκ ἄν τις δίκαια ποιοίη τὸ πεφυκέναι εἰς ἑρμηνείαν τοῦ πεφηνέναι δεχόμενος, οὔτε γὰρ ἔθος τοῖς θεολογοῦσι περὶ τῆς ὑπερουσίου Τριάδος λέγειν οὐδέν, ἂν μὴ παρὰ τῶν λογίων τὰς ἀφορμὰς εἰληφότες ὦσιν, οὔτ᾽ ἂν ὁ θεῖος Βασίλειος δι᾽ Υἱοῦ πεφηνέναι τὴν ἀρχὴν εἶπε τὸ Πνεῦμα, εἰ μὴ παρὰ τοῦ Πνεύματος ἤκουσε, Πνεῦμα ἅγιον ἐκ Θεοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον καὶ δι᾽ Υἱοῦ πεφηνός, δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις· εἰ δ᾽ ἐκεῖ ἀδύνατον τὸ πεφηνέναι ἀντὶ τοῦ πεφυκέναι νοεῖν, πᾶσα ἀνάγκη κἀνταῦθα
f. 141 τὴν τοῦ Πνεύματος φανέρωσιν | τὸ δι᾽ Υἱοῦ πεφηνέναι βούλεσθαι.

ιζ´ **20.** Εἰ δὲ καὶ Πνεῦμα ἡμῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡς δέδεικται, καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ δὲ τοῦτο λαβόντες ἔχομεν, εἰ τὸ δῶρον τοῦ λαμβάνοντος, πολλῷ πρότερον τοῦ διδόντος εἴη γ᾽ ἄν· δοτὴρ δὲ αὐτοῦ καὶ χορηγὸς ὁ Υἱός. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τῇ Ἐξηγήσει τοῦ θείου Συμβόλου: «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται μὲν ἐκ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει δι᾽ Υἱοῦ· ἐνεφύσησε γὰρ καὶ εἶπε· λάβετε Πνεῦμα ἅγιον». Εἰ δὲ λέγοιεν **πρὸ τῶν αἰώνων μὲν τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, δίδοται δὲ ἐν χρόνῳ, καὶ διὰ τοῦτο μὴ διὰ τὸ δίδοσθαι παρ᾽ αὐτοῦ χρεὼν εἶναι λέγεσθαι Πνεῦμα Υἱοῦ,** οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Ἔχει γὰρ ὁ Υἱὸς διδόναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὃ δὲ ἔχει Θεός, ἐξ ἀιδίου πάντως ἔχει καὶ οὐκ ἐπίκτητον. Εἰ καὶ ἐν χρόνῳ καὶ προσφάτως οἷς ἂν ἐθέλῃ, διὰ φιλανθρωπίαν δίδωσιν, ἐπεὶ καὶ δημιουργεῖ μὲν προσφάτως καὶ ὅτε βούλεται, ἐξ ἀιδίου μέντοι τὸ δημιουργεῖν ἔχει.

ιη´ **21.** Ἔτι ταμίας μέν ἐστι τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, ὡς φησὶν ὁ θεῖος Γρηγόριος, καὶ τὴν μονὴν δὲ τὸ Πνεῦμα ἐν τῷ Υἱῷ ποιεῖται ὡς παρὰ τῶν εὐαγγελίων ἠκούσαμεν, καὶ ὁ μακάριος Ἀνδρέας ὁ τοῦ Κυρίου ἀπόστολος ἐν ταῖς περιόδοις αὐτοῦ, διδάσκει πιστεύειν καὶ εἰς τὸ «Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ μένον ἐν τῷ Υἱῷ». Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ, εἴη ἂν καὶ ταύτῃ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πνεῦμα Υἱοῦ, ὡς ἐν αὐτῷ μένον καὶ

---

19. 2: Grégoire de Nysse, *De vita Greg. Thaum.*, PG 46, 912C ‖ 4-7: Basile de Césarée, *Adv. Eun. V*, PG 29, 733 ‖ **20.** 4-6: Cyrille d'Alexandrie, *In Symb.*, ACO 1, 1, 4, p. 60, 23-25 ‖ *21.* 1cf. Grégoire Palamas, *De proces. Spir. S.* II, 29, éd. Chrèstou, Palamas I, p. 104, 26-27 ‖ **21.** 1: Grégoire de Nazianze, *Carm. dogm.*XXXII, PG 37, 512A ‖ 2: Jn 14, 2; 23 ‖ 4-5: Achaicus, *Acta S. Andr.*, PG 2, 1217A

ἀναπαυόμενον, καὶ οὕτω πρὸς αὐτὸν ἔχον, ὡς αὐτό γε πάντως πρὸς ἑαυτό.

ιθ΄ **22.** Ἔτι «Πνεῦμα υἱοθεσίας» τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Παῦλος καλεῖ. Πῶς δ' οὐκ ἂν εἴη καὶ διὰ τοῦτο Πνεῦμα Υἱοῦ, καὶ ὡς τῷ φύσει Υἱῷ τοὺς χάριτι γεγεννημένους ἁρμόζον, καὶ ὡς εἰσποιούμενον ἑαυτῷ; ἴσον δὲ εἰπεῖν καὶ τῷ Υἱῷ, τοὺς ἀπηλλοτριωμένους ἡμᾶς. Τοσούτων δὲ ἀναφανέντων τρόπων, καθ'οὓς ἂν λέγοιτο τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα Υἱοῦ, οὐκ ἄρα ὑγιῶς, οὐδὲ f. 141v πρὸς | ἀλήθειαν Λατίνοις εἴρηται, ὡς «ἀδύνατον ἄλλως τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι, ἂν μὴ καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ εἶναι ἐκεῖθεν ἔχει λαβόν».

Λατίνων κεφάλαιον ὄγδοον.

VIII. **0.** **Ἔτι φησὶν ὁ Κύριος: «εἰ δὲ ἐγὼ ἐν Πνεύματι Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ἡμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ» τοῦτο δέ ἐστι διὰ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν ἐνεργεῖν· ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα ἐνεργεῖν καὶ ἡ θεία λέγει Γραφὴ καὶ Θεολόγοι πολλοί. Ὥσπερ οὖν ὁ Πατὴρ αἴτιος τοῦ Υἱοῦ, ὅτι δι' αὐτοῦ ὁ Πατὴρ ἐνεργεῖ, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, ἐπεὶ διὰ τοῦ Πνεύματος ἐνεργεῖ.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Οὐδεμὴν οὐδὲ τὸ ὄγδοον ἀναγκαῖον ἂν εἴη Λατίνοις πρὸς τὸ συμπέρασμα. Μᾶλλον μὲν οὖν ἀνάγκη μὴ διὰ τοῦτο ὑπάρχειν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Εἰ γὰρ διότι ὁ Υἱὸς διὰ τοῦ Πνεύματος ἐνεργεῖ, διὰ τοῦτο καὶ τὸ Πνεῦμα ἐξ ἀνάγκης ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἴη ἂν καὶ ὁ Υἱὸς ἐξ ἀνάγκης ἐκ τοῦ Πνεύματος, ἐπεὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ Πνεῦμα ἐνεργοῦν ἴσμεν, ἀλλ'οὐκ ἔστι. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν ὁμιλίᾳ δωδεκάτῃ τῶν ἐξηγήσεων τῆς πρὸς ῥωμαίους ἐπιστολῆς παρὰ τοῦ μακαρίου Παύλου τὰς ἀφορμὰς λαβών: «καὶ ὅπερ ἀεὶ ποιεῖ - ὁ θεῖος δηλαδὴ Παῦλος - ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸ Πνεῦμα μεταβαίνων, καὶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος εἰς τὸν Υἱὸν καὶ Πατέρα· καὶ τῇ Τριάδι πάντα τὰ παρ' ἡμῖν λογιζόμενος, τοῦτο καὶ ἐνταῦθα ἐργάζεται· καὶ γὰρ εἰπὼν "τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου", ἔδειξε τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦτο ποιοῦντα· εἶτα πάλιν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τοῦ Υἱοῦ· ὁ γὰρ νόμος τοῦ Πνεύματος τῆς ζωῆς ἐν Χριστοῦ Ἰησοῦ ἠλευθέρωσέ με φησίν». Ὥστε εἰ ἀντιστρέφει ὁ λόγος, ἢ οὐδὲ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος, εἴπερ μηδὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ διὰ τοῦτο, ἢ εἰ τὸ πρῶτον, ἕψεται πάντως καὶ τὸ δεύτερον. Ἀλλὰ τὸ πρότερον ἄτοπον· οὐκ f. 142 ἄρα διὰ τοῦτον τὸν λόγον | τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος

22. 1: Ro 8, 15 ‖ 7: Thomas d'Aquin, *C. Gent.*, IV 24 (= Ms Vat. gr. 616, f. 219) ‖ **0.** 1-2: Mt 12, 28 ‖ **1.** 8-14: Jean Chrysostome, *In Ro*, PG 60, 513

Θεόδωρος μαρτυρίου στίγματα περιφέρων καὶ τοῦ χοροῦ τῶν Θεολόγων καὶ αὐτὸς ὤν, διὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ βούλεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐνεργεῖν· ψάλλει γὰρ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὅτι «συντηρεῖ τὴν κτίσιν ἐν Πατρὶ δι' Υἱοῦ δέ»· εἴη ἂν οὖν κατὰ τὴν νέαν θεολογίαν, ὅσα γε ἐκ τούτων τῶν λόγων καὶ τὸ Πνεῦμα αἴτιον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ! Εἰκότως ἄρα ὁ θεῖος Κύριλλος ἔλεγεν ἐν τοῖς Θησαυροῖς ὅτι τῆς συμφυΐας καὶ τῆς κατ' οὐσίαν ἑνότητος τεκμήρια ταῦτα. Ἔχει γὰρ οὕτως ἡ λέξις: «λελάληκεν ὡς ἄνθρωπος καίτοι Θεὸς ὢν φύσει, καὶ τὸ ἐκ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα διδοὺς αὐτὸ τοῖς ἀξίοις, καὶ ὡς ἰδίᾳ δυνάμει τῇ παρ' αὐτοῦ χρώμενος, ὁμοούσιον γάρ ἐστιν αὐτῷ καὶ ὅπερ ἂν γενέσθαι λέγοιτο παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός»· τοῦτο πάντως ἐστὶ δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι.

Λατίνων κεφάλαιον ἔννατον.

IX. **0. Ἔτι ὁ θεῖος ἀπόστολος ἐν τῇ πρὸς Θεσσαλονικέας δευτέρᾳ ἐπιστολῇ, φησὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Πνεῦμα στόματος τοῦ Υἱοῦ· ἔχει γὰρ οὕτως: «ὃν ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἀνελεῖ τῷ Πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ»· ὁ δὲ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον οὕτω φησίν: «οὐ γὰρ ἔλαττόν τι ἐξεῖν ἐμέλλομεν εἰς τὸ γινώσκειν τὸ Πνεῦμα ὑπάρχειν ἐκ τοῦ Θεοῦ, Πνεῦμα τοῦ στόματος τοῦ Θεοῦ ἀκούοντες αὐτό· ἀλλ' ἱκανὸν καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ δηλῶσαι τὴν ἐκ Θεοῦ». Εἰ τοίνυν τὸ Πνεῦμα στόματος τοῦ Θεοῦ, τὸ Πνεῦμα εἶναι τὸ ἅγιον, ἱκανὸν τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ δηλῶσαι τὴν ἐκ Θεοῦ καὶ Πατρός, φησὶ δὲ ὁ θεῖος ἀπόστολος Θεσσαλονικεῦσι γράφων, «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, πνεῦμα στόματος τοῦ Υἱοῦ», τὸ συναγόμενον ἐξ ἀνάγκης δῆλον, εἴ τις οὐκ ἐρίζειν ἐθέλοι.**

Λύσις τοῦ Κεφαλαίου.

1. Οὐδ' οὗτος ὁ λόγος μεθ' ἑαυτοῦ ἀνάγκην ἔχει τινά. Οὐ γὰρ πνεῦμα f. 142v ἐνταῦθα φησὶν ὁ ἀπόστολος τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλὰ τῆς φωνῆς | τοῦ πνεύματος, ἐν τῇ τῆς Γραφῆς συνηθείᾳ τῶν πλεοναχῶς λεγομένων οὔσης, πνεῦμα ἐνταῦθα τὸ τοῦ Κυρίου πρόσταγμα βούλεται· τὰ γὰρ ῥήματα τὰ ἐμά, φησιν ὁ Κύριος «πνεῦμα ἐστὶ καὶ ζωή ἐστι». Φησὶ δὲ καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος τὴν τοιαύτην ἀποστολικὴν ἐξηγούμενος ῥῆσιν ἐν ὁμιλίᾳ τρίτῃ: «ὃν ὁ Κύριος Ἰησοῦς φησὶν ἀναλώσει τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ· καθάπερ γὰρ πῦρ ἐπελθὸν ἁπλῶς τὰ μικρὰ ζωΰφια καὶ πρὸ τῆς παρουσίας αὐτῆς πόρρωθεν ὄντα ναρκᾶν ποιεῖ καὶ ἀναλίσκει, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς τῷ ἐπιτάγματι μόνον καὶ τῇ παρουσίᾳ ἀρκεῖ παρεῖναι αὐτόν, καὶ

---

1. 20-21: Théodore Graptos (?) RNI ‖ 24-28: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, PG 75 ‖ **0.** 2-3: 2Th 2, 8 ‖ 4-7: Basile de Césarée, *Adv. Eun. IV*, PG 29, 733A ‖ 10-11: 2 Th 2, 8 ‖ **1.** 5: Jn 6, 63 ‖ 7-11: Jean Chrysostome, *In ii Thes.*, PG 62, 486-487

ταῦτα πάντα ἀπόλωλε στήσει τὴν ἀπάτην καὶ φανεὶς μόνον». Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, τίς ἀνάγκη τῷ λόγῳ πρέπουσα γένοιτ' ἂν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα νομίζειν, διὰ τὸ ἐξ ἐπιτάγματος τοῦ Θεοῦ Λόγου μόνον μέλλειν λύεσθαι τὸν πικρὸν ἐκεῖνον τύραννον;

2. Εἰ δέ τινα θορυβεῖ ὅτι μὴ ταὐτὸν βούλεται Πνεῦμα στόματος Πατρὸς λέγειν καὶ Πνεῦμα στόματος Υἱοῦ, ἐκεῖ μὲν γὰρ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· τῷ λόγῳ γάρ φησι Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν, καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν· ἐνταῦθα δὲ τὸ τοῦ Κυρίου ἐπίταγμα ἴστω τὸ τοιοῦτον, ἔθος ὂν ἐκ παλαιοῦ τῇ θείᾳ Γραφῇ· τοῦτο δὲ καὶ ὡς κανόνα παραδέδωκεν ὁ μακάριος Μάξιμος ἐν τῇ θεωρίᾳ τῇ εἰς τὸν Ζαχαρίαν περὶ τῶν ἑπτὰ λύχνων καὶ τοῦ λαμπαδίου· φησὶ γὰρ ἐκεῖ: «οὐ πάντοτε καὶ πάντα τὰ τὴν αὐτὴν ἐκφώνησιν ἔχοντα, καθ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν πάντως νοηθήσεται τρόπον, ἀλλ' ἕκαστον τῶν λεγομένων πρὸς τὴν ὑποκειμένην δηλονότι τῷ τόπῳ τῆς ἁγίας Γραφῆς δύναμιν, νοητέον εἰ μέλλοιμεν ὀρθῶς τοῦ σκοποῦ τῶν λεγομένων καταστοχάζεσθαι»· καὶ ἐκ τῶν τοῦ ἀποστόλου δέ, τὸ τοιοῦτον ἄν τις κατίδοι, Κορινθίοις γράφοντος: «τὰ πάντα ἡμῶν, ἡμεῖς δὲ Χριστοῦ· Χριστὸς δὲ Θεοῦ»· ἀλλ' οὐχ ὡσαύτως | κἂν τοῖς πράγμασιν· ἡμεῖς μὲν γὰρ Χριστοῦ, ὡς ὑπ' αὐτοῦ γεγονότες· Χριστὸς δὲ Θεοῦ, ὡς Υἱὸς αὐτοῦ, τὰ πάντα δὲ ἡμῶν ὡς δι' ἡμᾶς γεγονότα· καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «κεφαλὴ μὲν γυναικὸς ὁ ἀνήρ, ἀνδρὸς δὲ Χριστὸς, Χριστοῦ δὲ Θεός»· ἀλλ' οὐχ ὁμοίως καὶ τὰ σημαινόμενα διὰ τούτων ἀποδοίημεν ἄν. Τοῦτο τοίνυν κἀνταῦθα λογίζεσθαι χρή, καὶ τῆς τοῦ πνεύματος φωνῆς, τὸ ποικίλον μεθ' ἑαυτῆς ἐχούσης, οὐ δεῖ θαυμάζειν εἰ ἄλλως μὲν ἐπὶ τοῦ Πατρὸς ἀποδέδοται, ἑτέρως δέ, ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, πρὸς τὴν ὑποκειμένην τῷ τόπῳ τῆς ἁγίας Γραφῆς δύναμιν, ὡς οἱ Θεολόγοι φασί.

f. 143

Λατίνων κεφάλαιον δέκατον.

X. **0.** **Ἔτι Ῥωμαίοις γράφων ὁ μακάριος Παῦλος, περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος φησί: «οὓς προέγνω καὶ προώρισε, συμμόρφους γενέσθαι τῆς εἰκόνος τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ»· καὶ ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ θείου Γρηγορίου τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ καλεῖται· γέγραπται γὰρ ἐκεῖ περὶ τοῦ Πνεύματος: «εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ τελείου τελεία». Ὥσπερ δὲ τὸ Πνεῦμα εἰκών ἐστι τοῦ Υἱοῦ, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρός· ἀλλ' ὁ Υἱὸς εἰκὼν τοῦ Πατρὸς λεγόμενος καὶ ἐκ τοῦ Πατρός ἐστι· τὸν ἴσον τρόπον καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἴη ἄν, εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ λεγόμενον.**

---

2. 7-11: Maxime, *Thal.* 63, CCSG 22, p. 153 (= PG 90, 672AB) ‖ 12-13: 1Co 3, 22-23 ‖ 16-17: 1Co 11, 3 ‖ **0.** 2-3: Ro 8, 29 ‖ 5: Grégoire de Nysse, *De vita Greg. Thaum.*, PG 46, 912A

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ τῆς εἰκόνος, τί ποτε βούλεται.

α´ **1.** Ἀλλ᾽ οὐ διὰ τὸ εἶναι τὸ Πνεῦμα εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ, ἐξ ἀνάγκης τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ· ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων, τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα ὁμοιότητά τινα φαντάζεσθαι δίδωσιν, ὡς καὶ αὐτὸ τοὔνομα δηλοῖ· ἐπὶ δὲ τῶν θεαρχικῶν προσώπων, οὐχ ἁπλῶς ὁμοιότητα, ἀλλ᾽ ὁμοιότητα κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον, ἐπεὶ καὶ ὁ Υἱὸς εἰκὼν τοῦ Πατρὸς λεγόμενος καὶ τὸ ἀπαράλλακτον ἔχει μεθ᾽ ἑαυτοῦ ἢ κείμενον, ἢ νοούμενον. Τοῦτο δὲ ἔχει οὐ τῷ αἰτιατὸς εἶναι, οὐδὲ τοῖς ἄλλοις ὅσα γε προσωπικὰ - τούτοις γὰρ μᾶλλον καὶ διακρίνεται - ἀλλὰ κατ᾽ οὐσίαν· τοῦτο δέ | ἐστιν ὁμοιότης, οὐδεμιᾶς ὑπούσης ἐναλλαγῆς. Ὥστε, ἐπεὶ καὶ τὸ Πνεῦμα εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ ἀπαράλλακτος ἂν εἴη - ὡς καὶ ὁ θεῖος Κύριλλος φησὶν ἐν τοῖς θησαυροῖς: «πῶς οὖν ἐν ποιήμασι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καταριθμηθήσεται, εἴπέρ ἐστιν εἰκὼν ἀπαράλλακτος τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ; » - οὐκοῦν δεικτικὸν ἂν εἴη τοῦτο τῆς κατ᾽ οὐσίαν ταὐτότητος, οὐ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

f. 143v

β´ **2.** Ἔτι Μωυσῆς ἐν τῇ Γενέσει, ἔζησε φησὶν Ἀδὰμ ἔτη τόσα «καὶ ἐγέννησε κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Σήθ»· τοῦτο δὲ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξηγούμενος, «οὐ καλῶς ἔλεγον, φησίν, ἐν προοιμίοις, ὅτι οὐδέν ἐστιν εὑρεῖν ἁπλῶς καὶ εἰκῆ γεγραμμένον ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ; ἰδοὺ γὰρ νῦν πόσῃ τῇ ἀκριβείᾳ ἐχρήσατο ὁ μακάριος οὗτος προφήτης· ἐγέννησε δέ φησιν Ἀδὰμ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Σήθ· ἐπὶ δὲ τοῦ πρότερον τεχθέντος, τοῦ Κάιν λέγω, οὐδὲν τοιοῦτον ἐπισημηνάμενος φαίνεται ἄνωθεν προμηνύων αὐτοῦ τὴν ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμήν, καὶ εἰκότως· οὐ γὰρ ἔσωζε τοὺς πατρικοὺς χαρακτῆρας, ἀλλ᾽ εὐθέως πρὸς τὴν κακίαν ηὐτομόλησεν· ἐνταῦθα δέ φησι κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, τουτέστιν ὁμότροπον τῷ γεγεννηκότι, τοὺς αὐτοὺς τῆς ἀρετῆς χαρακτῆρας διασώζοντα, καὶ αὖθις ἀνακαλέσασθαι δυνάμενον διὰ τῆς οἰκείας ἀρετῆς τοῦ προλαβόντος τὸ πλημμέλημα· οὐδὲ γὰρ περὶ σωματικῶν χαρακτήρων ἐνταῦθα ἡμῖν διαλέγεται ἡ Γραφὴ λέγουσα "κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ", ἀλλὰ περὶ τῆς ἐν τῇ ψυχῇ καταστάσεως». Καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «ὅρα γὰρ μεθ᾽ ὅσης ὁ δεσπότης φιλοτιμίας τὰ παρ᾽ ἑαυτοῦ ἐπιδείκνυται· οὐ μόνον γὰρ Υἱὸν | ἕτερον ἐχαρίσατο, ἀλλὰ καὶ ἐνάρετον αὐτὸν ἔσεσθαι ἤδη προμηνύει· ἐγέννησε γάρ φησι κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ»· ἐνταῦθα δή, ἥ τε θεία Γραφὴ καὶ ὁ

f. ;144

1. 11-12: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*,XXXIII, PG 75, 572A ‖ **2.** 1-3: Ge5, 3 ‖ 3-16: Jean Chrysostome, *In Ge.*, PG 53, 177-178 ‖ 17-20: Jean Chrysostome, *In Ge.*, PG 53, 178

ταύτης ἐξηγητής, σαφῶς βούλεται τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα, τὴν ὁμοιότητα σώζειν· καὶ οὐδαμῶς ὅσα γε ἐκ τούτων τῶν λόγων τοῦ ἐξ αἰτίας εἶναι τοῦτο σημαντικόν· «ἐπὶ γὰρ τοῦ Κάιν οὐδὲν τοιοῦτον ἐπισημηνάμενος» Μωσῆς φησὶ φαίνεται, καίτοι εἰ τὸ ἐξ ἐκείνου ἐδήλου, πάντως ἂν πρὸ τοῦ Σὴθ ὁ Κάιν κατὰ τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἰδέαν ἐλέγετο ἂν τοῦ Ἀδάμ, ἐπεὶ καὶ πρὸ τῶν ἄλλων Ἀδὰμ ἐκεῖνον ποιεῖται, ἀλλ' οὐ τοῦτο βούλεται ἡ Γραφή· «οὐ γὰρ ἔσωζε» φησὶ «τοὺς πατρικοὺς χαρακτῆρας»· καὶ πάλιν «κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, τουτέστιν ὁμότροπον τῷ γεγεννηκότι». Καὶ τῷ εἰπεῖν δὲ ἐγέννησεν, εἶτα ἐπαγαγεῖν καὶ τοιόνδε ἐγέννησεν, ὅπερ ἐστὶ κατὰ τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, σαφῶς ἔδειξεν, ὡς ἕτερον μὲν ἐστὶ τὸ γεγενημένον, ἄλλο δὲ τὸ σπουδαῖον ἐκεῖνον γενέσθαι. Ὥστε εἰ τὸ μὲν τίθησι ὅτι τὴν ὁμοιότητα ὁ τῆς εἰκόνος βούλεται λόγος, τὸν δὲ Κάιν οὐ τῶν ἴσων ἀξιοῖ, καίτοι σαφῶς ἐξ ἐκείνου γεγεννημένον, πάντως ὅσα γε ἐκ τοῦ λέγεσθαι εἰκόνα Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, τὸ μὲν κοινὸν τῆς οὐσίας, καὶ πάνυ γε συνάγειν ἐστί· τὴν αἰτίαν δὲ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς, οὐδ' ἐγγύς.

γ΄ **3.** Καὶ μήν, εἴ τις ἔροιτο Λατίνους καὶ περὶ τοῦ Ἄβελ εἰ κατ' εἰκόνα καὶ τὴν ἰδέαν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν ἦν, οὐκ ἂν ἀρνηθεῖεν· καὶ γὰρ κἀκεῖνος σφόδρα ἀρετῆς ἐραστὴς ἦν· τὸ δὲ «κατ' εἰκόνα καὶ τὴν ἰδέαν» οὐδέν ἐστιν ἕτερον ἢ ὁμότροπον εἶναι τοῦτον ἐκείνῳ. Εἰ δὲ ὥσπερ ὁ Σήθ, οὕτω δὴ καὶ Ἄβελ τῷ γεγεννηκότι ὁμότροπος· οὐκοῦν κἂν ἀλλήλοις ὁμοτρόποις εἶναι f. 144v πᾶσα ἀνάγκη | καὶ ἀλλήλων εἰκόνες· ἐξ ἀλλήλων δέ, κομιδῇ γε ἀδύνατον· οὐκ ἄρα διὰ τὴν εἰκόνα αἴτιος τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός.

δ΄ **4.** Ἔτι φησὶν ὁ μακάριος Παῦλος Κολασσεῦσιν ἐπιστέλλων, «ἀπεκδυσάμενοι τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον σὺν ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ, καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον εἰς ἐπίγνωσιν κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν», ὅπερ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξηγούμενος, «ἰδοὺ κτίσις» φησίν, «ἡ ἀρίστη πολιτεία λέγεται, κατ' εἰκόνα Χριστοῦ· τοῦτο γάρ ἐστι κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν»· τοῦτο δὲ οὐκ εἶχεν ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος· διὰ γὰρ τοῦτο καὶ ἀπερρίφη. Εἰ δὲ τὴν μὲν εἰκόνα οὐκ εἶχε, τὸ δὲ ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι ὥσπερ τῷ νέῳ οὕτω δὴ κἀκείνῳ προσῆν, οὐκ ἄρα ἡ εἰκὼν τὸ αἰτιατὸν ἐξ ἀνάγκης βούλεται.

ε΄ **5.** Ἔτι εἰ δὲ τοῦτο τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὅτι εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ, εἶεν ἂν καὶ οἱ πατέρες ἐκ τῶν υἱῶν εἰκόνες ὄντες σαφεῖς τῶν υἱῶν· ἀλλὰ τὸ

---

2. 23-28: Jean Chrysostome, *In Ge.*, PG 53, 178 ‖ **3.** 3: Ge 5, 3 ‖ **4.** 2-4: Col 3, 9 ‖ 4-6: Jean Chrysostome, *In Col.*, PG 62, 353

δεύτερον ἄτοπον, οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ πρῶτον. Ὅτι δὲ οἱ πατέρες τῶν υἱῶν εἰκόνες εἰσί, φησὶν ὁ θεῖος Ἀθανάσιος ἐν οἷς κατὰ ἀρειανῶν γράφει: «ἀποκριθήσονται αὐτοῖς οἱ πατέρες δηλονότι ἃ γεννῶμεν, οὐ τοῦ θελήματος, ἀλλ' ἡμῖν ἐστιν ὅμοια· οὐδὲ προβουλευσάμενοι γινόμεθα γονεῖς, ἀλλὰ τῆς φύσεως ἴδιον ἐστὶ τὸ γεννᾶν· ἐπεὶ καὶ ἡμεῖς τῶν τέκνων ἐσμὲν εἰκόνες».

στ΄ **6.** Ἔτι εἰ μὲν τοῦ Υἱοῦ εἰκόνος τοῦ Πατρὸς λεγομένου, οὐκ ἐξῆν ἀντιστρέφειν τὸν λόγον, ὥστε καὶ τὸν Πατέρα εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ λέγειν, εἶχεν ἂν Λατίνοις χώραν ὁ λόγος καὶ ὁπωσοῦν· ἐπεὶ δὲ λέγεται μὲν τοῦ Πατρὸς εἰκὼν ὁ Υἱός, λέγεται δὲ καὶ ὁ Πατὴρ εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ, τίς ἡ ἀνάγκη μὴ λέγεσθαι καὶ τὸν Υἱὸν εἰκόνα τοῦ Πνεύματος; Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, ἢ οὐδὲ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, εἰκὼν ἐκείνου λεγόμενον, ἢ καὶ ὁ Υἱὸς ἐξ αὐτοῦ, καὶ μὴν καὶ ὁ Πατὴρ ἐκ τοῦ Λόγου, εἰκὼν ἐκείνου γε ὤν· ἀλλ' ἄτοπον. f. 145 Ὅτι δὲ | καὶ τοῦ Υἱοῦ εἰκὼν ὁ Πατήρ, ὁ θεῖος Κύριλλος μαρτυρήσει τὸ κατὰ Ἰωάννην διερμηνεύων σεπτὸν εὐαγγέλιον· φησὶ γὰρ τὴν τοῦ Κυρίου φωνὴν ἀναπτύσσων "εἰ δὲ μὴ διὰ τὰ ἔργα αὐτὰ πιστεύετέ μοι, ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν": «Εἰ γὰρ ἕν ἐστιν ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱόν, πῶς οὐκ αὐτῷ λοιπὸν ἰσομοιρήσει τῷ Πατρὶ εἰκὼν ἀπαράλλακτος, ἀπαραλλάκτου γεγονὼς εἰκόνος τοῦ Υἱοῦ;». Οὐκ ἄρα ἐξ ἀνάγκης διὰ τὴν εἰκόνα ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύμαμτος αἴτιος· ὁμοούσιός γε μὴν δι' αὐτήν· τοῦτο γὰρ δὴ καὶ τὴν ἀντιστροφὴν αἰνίττεσθαι πᾶς τις ἂν εἴποι τὸν ἐγκέφαλον ὑγιαίνων.

ζ΄ **7.** Εἰ δὲ λέγοιεν, **ἀλλ' ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ περὶ Υἱοῦ δευτέρῳ λόγῳ εἰκόνα φησὶ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν διὰ τὸ ἐξ ἐκείνου εἶναι, καὶ διὰ τοῦτο εἴη ἂν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἰκὼν ἐκείνου γε ὤν,** οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος· Πνεῦμα γὰρ στόματος Πατρὸς εἴρηται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τῇ Γραφῇ· ἀλλὰ παρὰ τῇ αὐτῇ καὶ Πνεῦμα στόματος Υἱοῦ εὕρηται, ὡς ὁ ἀπόστολος πρὸς θεσσαλονικέας γράφων φησίν· ἀλλ' ἐκεῖ μὲν περὶ τοῦ Παρακλήτου ὁ λόγος, παρὰ δὲ τῷ ἀποστόλῳ τὴν ἐπιταγὴν βούλεται τὸ Πνεῦμα στόματος Υἱοῦ ὡς ἐδείξαμεν· οὐκ ἄρα τὰ τὴν αὐτὴν ἐκφώνησιν ἔχοντα ὡς ὁ μακάριος φησὶ Μάξιμος, καθ' ἕνα πάντως καὶ τὸν αὐτὸν νοηθήσεται τρόπον. Οὐκοῦν οὐδ' ἐνταῦθα ἀνάγκη ὡσαύτως τὸν λόγον τῆς εἰκόνος, ἐπὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἀκούειν· ἔπειτα, οὐδὲ πάντα ἀληθὴς ὁ λόγος· διττὴν γὰρ αἰτίαν ἀπέδωκεν ὁ διδάσκαλος ἐκεῖ τοῦ εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς εἰκόνα· ὅτι τὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ὅτι κατ' οὐσίαν ὁ αὐτὸς τῷ Πατρί· φησὶ γάρ: «εἰκὼν δέ, ὡς

5. 5-8: Athanase d'Alexandrie, *Contr. Ar.*, PG 26, 465 ‖ **6.** 10-11: Jn 14, 11 / 10, 30 ‖ 11-13: Cyrille, *In Io.* IX, PG 74, 236B ‖ **7.** 2: Grégoire de Nazianze, *Or. XXX*, 20, 22-23, SC 250, p. 268‖ 4: Ps 32, 6 ‖ 5-6: 2 Th 2, 8 ‖ 7-8: Nil Cabasilas, *Réfutation* IX, 1 ‖ 8-9: cf. id. IX, 2 ‖ 13-14: Grégoire de Nazianze, *Or. XXX* 20, 22-23, SC 250, p. 268

ὁμοούσιος· καὶ ὅτι τοῦτο ἐκεῖθεν ἀλλ᾽ οὐκ ἐκ τούτου Πατήρ». Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, πρὸς ἡμῶν ὁ τοῦ διδασκάλου λόγος· οὐ γὰρ ἐξ ἀνάγκης λοιπὸν διὰ τὴν εἰκόνα τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἕως ἂν ὁ τῆς εἰκόνος f. 145v σώζηται λόγος | διὰ τὸ τῆς οὐσίας ἀπαράλλακτον· καὶ εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ δὴ καὶ ὁ Πατὴρ εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ εἰ καὶ μὴ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἴη.

η´ **8.** Ἔτι τοῖς παρ᾽ ἡμῶν λεγομένοις, μαρτυροῦσι καὶ οἱ τῶν Λατίνων διδάσκαλοι· Αὐγουστῖνος μὲν γὰρ ἐν τῷ ἑβδόμῳ τῶν περὶ Τριάδος: «μόνος, φησὶν, ὁ Υἱὸς εἰκών ἐστι τοῦ Πατρός»· Θωμᾶς δὲ ἐν τῷ περὶ τῆς εἰκόνος λόγῳ, «οἱ τῶν Γραικῶν, φησί, διδάσκαλοι κοινῶς λέγουσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰκόνα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ· οἱ δὲ Λατῖνοι διδάσκαλοι, τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα, μόνῳ ἀποδιδόασι τῷ Υἱῷ· οὐδαμοῦ γὰρ εὑρίσκεται τῆς κανονικῆς Γραφῆς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἡ εἰκὼν λεγομένη· ἀλλὰ περὶ τοῦ Υἱοῦ μόνου»· καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς μετὰ μικρόν: «ὁ Δαμασκηνὸς καὶ οἱ ἄλλοι διδάσκαλοι τῶν Γραικῶν, χρῶνται τῷ τῆς εἰκόνος ὀνόματι ἀντὶ τῆς τελείας ὁμοιότητος». Εἰ δὲ οἱ μὲν τῶν Λατίνων διδάσκαλοι οὐκ ἂν φαῖεν διὰ τὴν εἰκόνα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, οἵ γε οὐδὲ τὴν ἀρχὴν τῷ τῆς εἰκόνος ὀνόματι προσηγορεύκασι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οἱ δὲ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καθηγεμόνες, ἀντὶ τῆς τελείας ὁμοιότητος, τῷ τῆς εἰκόνος ὀνόματι χρῶνται ἐπὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἣν δὴ τελείαν ὁμοιότητα καὶ ἀντιστρέφειν ἀνάγκη ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων προσώπων, τελεία δὲ ὁμοιότης ἡ ἀπαράλλακτος ἐστὶν ὁμοιότης - τοῦτο δὲ ἡ κατ᾽ οὐσίαν ταὐτότης ἐστί - καλῶς ἄρα καὶ ἡμῖν καὶ ὡς προσῆκε, καὶ τὴν γιγνομένην ἀκολουθίαν, πρὸς τοὺς ἡμετέρους σώζουσι διδασκάλους, ὁ περὶ τῆς εἰκόνος ἀποδέδοται λόγος περὶ οὗ νυνὶ σκοπούμεθα.

θ´ **9.** Ἔτι πῶς ἂν ὁ μακάριος Δαμασκηνὸς καὶ εἴ τις ἕτερος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας διδάσκαλος διὰ τὸ ἐξ αἰτίας εἶναι εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ προσεῖπε τὸ Πνεῦμα, ὅς γε διαρρήδην φησὶν οὑτωσί: «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ οὐ f. 146 λέγομεν»; Οὐκ ἄρα οὐδὲ τοῦτο τοῖς ὑπὲρ Λατίνων ποιουμένοις τὸν | λόγον, ὑγιῶς καὶ ὡς ἐχρῆν ἀποδέδοται.

Λατίνων κεφάλαιον ἑνδέκατον.

XI. **0. Ἔτι ἐν τῇ ἀποκαλύψει ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ εὐαγγελιστὴς φησί: «καὶ ἔδειξέ μοι ποταμὸν καθαρὸν ὕδατος ζωῆς, λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου». Ἐνταῦθα, ὅτι μὲν**

---

8. 2-3: Augustin, *De Trin. (Plan.)*, VII, 6, 158, éd. Papath., p. 461 ‖ 4-8: Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.*, I, q. 35, a. 2 ‖ 8-10: ibid. ‖ **9.** 3-4: Jean Damascène, *Exp. fid.*, VIII, 288-250 ‖ **0.** 1-3: Ap 22, 1

τὸν Υἱὸν ἀρνίον φησί, τὸ δὲ τῆς ζωῆς ὕδωρ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον φανερόν· οὕτω γὰρ ὁ αὐτὸς ἐν τῷ εὐαγγελίῳ παραδέδωκε περὶ τοῦ ζῶντος ὕδατος, εἰπών: «τοῦτο δὲ εἶπε περὶ τοῦ πνεύματος οὗ ἔμελλον λαμβάνειν οἱ πιστεύοντες εἰς αὐτόν». Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, ἀναντιρρήτως αὐτόθεν δείκνυται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου· δηλονότι ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ.

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α´ **1.** Πρὸς δὲ τὸ ἑνδέκατον ἐκεῖνο λέγομεν· πρῶτον μὲν τίς ἀγνοεῖ ὡς τὸ βιβλίον τοῦτο τὸ τῆς ἀποκαλύψεως αἰνιγμάτων γέμει καὶ ὡς πολὺ τὸ ἀσαφὲς ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ ὡς οὐ χρὴ διὰ τῶν ἀδήλων τὴν τῶν ζητουμένων ποιεῖσθαι θήραν· τοῦτο γὰρ κακία δεικνύντων περιφανής.

β´ **2.** Ἔπειτα ὁρῶμεν τοὺς ἠξιωμένους τῶν τοιούτων θεαμάτων οὐ μέχρι τούτων ἱσταμένους, ἀλλὰ δεομένους διδασκάλων ἀγγέλων, μέλλοντας εἰς ἐπιστήμην τῶν φανθέντω ἰέναι· καὶ μαρτυρεῖ τοῖς λόγοις Δανιὴλ παρὰ τοῦ Γαβριὴλ τὴν ὅρασιν παιδευόμενος, καὶ περὶ οὗ εἴρηται «συνέτισον αὐτὸν τὴν ὅρασιν»· καὶ ὁ θεῖος Βασίλειος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῇ εἰς τὸν Ἠσαΐαν ἀξιῶν, τὸν εἰς ἐξήγησιν τῶν προφητικῶν λόγων μέλλοντα ἔρχεσθαι, μὴ ἄμοιρον εἶναι τοῦ ἐν τοῖς προφήταις λαλοῦντος Πνεύματος, εἴγε μὴ μέλλοι πόρρω φέρεσθαι τῆς τῶν προφητῶν διανοίας· καὶ τὸ δῶρον δὲ ὃ τοῖς ἀποστόλοις
f. 146v δέδωκεν ὁ Κύριος ἀναστάς, «διήνοιξε γὰρ αὐτῶν τὸν νοῦν τοῦ | συνιέναι τὰς Γραφάς», εἰς ταὐτὸ φέρει. Πῶς οὖν ἡμεῖς ῥαδίως Λατίνοις περὶ ὧν ὁ λόγος ἀπὸ τοιούτων ὁρμωμένοις πιστεύσομεν, οὕτω τὸ κρυφίον ἐχόντων μεθ' ἑαυτῶν; Ἀλλ' ὅ τι μὲν ἀκριβῶς βούλεται τὸ χωρίον τοῦτο τὸ θεολογικὸν ἔν γε τῷ παρόντι λέγειν οὐκ ἀναγκαῖον· ὅτι δὲ οὐ τοῦτο βούλεται ὅπερ ἀξιοῦσι Λατῖνοι, οὐδὲ ἀνάγκη τίς ἐκ τούτων ἥκει τῶν λόγων, ὥστε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, οὐ πολλῶν δεήσει λόγων ἡμῖν. Τί γάρ φησιν; «ἔδειξέ μοι ποταμὸν καθαρὸν ὕδατος ζωῆς, λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου».

γ´ **3.** Ἐνταῦθα, ἀρνίον μὲν σαφῶς τὸν Υἱόν φησι, διὰ τὴν σάρκα καὶ ἣν δι' ἡμᾶς ὑπέστη σφαγήν· ὅτι δὲ τὸν Πατέρα θρόνον ὀνομάζει Θεοῦ, καὶ ποταμὸν δὲ ζωῆς ὕδατος τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ἡ τοῦ ἐκπορεύεσθαι δὲ φωνὴ τὴν προαιώνιον τοῦ Πνεύματος πρόοδον βούλεται, ἐνταῦθα, πολλὴ μὲν ἡ ἀπορία, ἡ δὲ ἀπόδειξις οὐδαμοῦ. Θρόνον μὲν γὰρ Θεοῦ τὸν οὐρανὸν ὁ

---

0. 6-7: Jn 7, 39 ‖ **2.** 4-5: Da 8, 16 ‖ 5-8: Basile de Césarée, *In Is.* (RNI) ‖ 9-10: Lc 24, 25 ‖ 16-17: Ap 22, 1

Κύριος ὠνόμασε· γέγραπται γὰρ ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίῳ μὴ ὀμνύναι «μηδὲ εἰς τὸν οὐρανὸν ὅτι θρόνος ἐστὶ τοῦ Θεοῦ». Καὶ ἔτι θρόνον ἴσμεν Θεοῦ, τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ τὰς καθαρὰς καὶ ἁγίας ψυχάς, ὡς ἐν αὐταῖς ἀναπαυομένου Θεοῦ. Καὶ ὁ μέγας δὲ Βασίλειος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον, ἀξιώματος ὄνομα βούλεται τὸν τοῦ Θεοῦ θρόνον εἶναι. Καὶ ὁ μακάριος δὲ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἀντὶ τῆς βασιλείας τὸν θρόνον ἐδέξατο, τὴν προφητικὴν διερμηνεύων φωνὴν τήν, "ὁ θρόνος σου ὁ Θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος". Ἕκαστος δὲ τῶν περὶ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ λεγομένων, ὅτι κοινὸς τῆς Τριάδος θρόνος ἐστίν, οὐδὲ ἔστιν ὃς ἀγνοεῖ· ὁμόθρονος γὰρ ἡ Τριὰς καὶ ὁμόδοξος καὶ ὁμότιμος· θρόνον δὲ Θεοῦ τὸν Πατέρα, ἢ θρόνον Υἱοῦ τὸν Υἱόν, οὐδέπω· καὶ νῦν οὐδενός, οὔτε τῶν ἀποστόλων, | οὔτε τῶν διδασκάλων λεγόντων ἠκούσαμεν. Οὐδεμὴν τὸ εἰκὸς ἔνεστιν ἐν τῷ λόγῳ, ὥστε ἢ τοῦτο Λατῖνοι δεικνύτωσαν πρότερον εἰ βούλονται προχωρεῖν αὐτοῖς τὸν λόγον καὶ ὁπωσοῦν, ἢ ἴστωσαν, τὸ ζητούμενον εἰληφότες, καὶ οὐκ ἄνευ τοῦ περὶ τὰς λέξεις παρανομεῖν.

f. 147

δ´ **4.** Εἰ δὲ καὶ τῶν σφόδρα λεγομένων τοὔνομα ἦν, ἐνταῦθα οὐδεμία τῷ λόγῳ χώρα. Οὐ γὰρ θρόνον μόνον Θεοῦ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει πολλαχοῦ κείμενον ἴδοις ἄν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου καθήμενον· φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Ἰωάννης ἐν τοῖς αὐτοῖς: «μετὰ ταῦτα ἐγενόμην ἐν Πνεύματι· καὶ ἰδοὺ θρόνος ἔκειτο ἐν τῷ οὐρανῷ· καὶ ἐπὶ τὸν θρόνον καθήμενος, ὅμοιος ὁράσει, λίθῳ ἰάσπιδι καὶ σαρδίῳ»· καὶ πάλιν: «καὶ ὅταν δώσει τὰ ζῷα δόξαν καὶ τιμὴν καὶ εὐχαριστίαν τῷ καθημένῳ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, πεσοῦνται εἰκοσιτέσσαρες πρεσβύτεροι ἐνώπιον τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ προσκυνήσουσι τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»· καὶ πάλιν: «καὶ εἶδον ἐπὶ τὴν δεξιὰν τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου βιβλίον ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν»· καὶ πάλιν: «πάντας ἤκουσα λέγοντας τῷ καθημένῳ ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ τῷ ἀρνίῳ ἡ εὐλογία καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν». Εἰ τοίνυν οὐ μόνον θρόνον ἀλλὰ καὶ τοῦ καθημένου ἐπ' αὐτοῦ μέμνηται, καὶ ἄλλα μὲν τὰ τῷ θρόνῳ πρέποντα, ἕτερα δὲ τῷ ἐπ'αὐτοῦ καθημένῳ, τίς ἂν λόγος γένοιτο τοῖς πάντα μιγνύειν ἐθέλουσι, καὶ ἀντὶ τοῦ θρόνου νοεῖν τὸν ἐπ' ἐκείνου καθήμενον; Τοῦτο γὰρ καὶ παρὰ τὴν κοινὴν τοῦ λόγου χρῆσιν καὶ πολλοῖς ἀτόποις ἔνοχον. Εἰ γὰρ θρόνος Θεοῦ ὁ Θεός, ὁ ἐπὶ τοῦ θρόνου καθήμενος, τίς ἂν εἴη;

---

3. 6-7: Mt 5, 34 ‖ 10: Basile de Césarée, *Adv. Eun.* I, 25, 23-24; éd. Durand, SC 299, p. 260 ‖ 11-13: Jean Chrysostome, *Contr. Anom.*, PG 48, 800 ‖ 12-13: Ps 44, 6 ‖ **4.** 4-6: Ap 4, 2-3 ‖ 6-10: Ap 4, 9-10 ‖ 10-11: Ap 5, 1 ‖ 11-13: Ap 5, 13

ε΄ **5.** Ἔτι φησὶν ὁ θεῖος Ἰωάννης ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ: «καὶ ἐκ τοῦ θρόνου ἐκπορεύονται ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταί». Εἰ δὲ θρόνον μὲν ἐνταῦθα τὸν Πατέρα | (f. 147v) νοήσουσι καὶ τὴν τοῦ ἐκπορεύεσθαι δὲ φωνὴν ἁπλήν τινα καὶ μονοειδῆ νομιοῦσιν, οὐ τὸ Πνεῦμα μόνον ἐκ τοῦ Πατρός, ἀλλὰ καὶ ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταὶ ἐκπορεύονται· ἀλλ᾿ οὔτε τὸ δεύτερον, ἄτοπον γάρ· καὶ τὸ πρότερον ἐξ ἀνάγκης ἀληθὲς οὐκ ἂν εἴη. Οὐκ ἄρα καλῶς οὐδ᾿ ὑγιῶς ἀπεδόθη Λατίνοις ταὐτὸ βούλεσθαι θρόνον Θεοῦ καὶ Θεόν· οὐκοῦν ἐξ ἀνάγκης ἕτερον. Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, εἰ μὲν ὁ ποταμὸς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς οὐκ ἂν εἴη ἐνταῦθα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐδὲ τὸ λεγόμενον οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς, ὅτι μηδὲ πρὸς τὸ ζήτημα. Εἰ δὲ αὐτό φασι Λατῖνοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, λείπεται λοιπὸν μὴ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ μόνον, ἀλλὰ καί τινος ἄλλου, ἑτέρου δή τινος παρὰ τὸν Πατέρα, εἴπερ ὁ λόγος ἕτερον μὲν ἔδειξε τὸν θρόνον, ἕτερον δὲ τὸν ἐπὶ θρόνου καθήμενον.

στ΄ **6.** Ἔτι ζωῆς ὕδωρ οὐ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μόνον ἡ Γραφὴ καλεῖ, ἀλλὰ δὴ καὶ πόλλ᾿ ἕτερα. Καὶ γὰρ καὶ τὸ ἐλεγμοῦ ὕδωρ οὕτω Μωσῆς ὠνόμασε. Καὶ τὴν χάριν δὲ τοῦ Πνεύματος οὕτω καλοῦμεν· φησὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Κύριλλος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῇ εἰς τὸν Ἰωάννην ἐξηγούμενος "πᾶς ὁ πίνων ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου διψήσει πάλιν": «ἰστέον ὡς ὕδωρ ἐν τούτοις, τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριν ὁ Σωτὴρ ἀποκαλεῖ, ἧς εἴπέρ τις γένοιτο μέτοχος, ἀναπηγάζουσαν ἕξει λοιπὸν ἐν ἑαυτῷ, τῶν θείων μαθημάτων τὴν χορηγίαν»· καὶ ὁ θεῖος δὲ Χρυσόστομος, τοῦ Πνεύματος τὴν χάριν ἡ Γραφὴ φησί, ποτὲ μὲν πῦρ, ποτὲ δὲ ὕδωρ καλεῖ, δεικνῦσα ὅτι οὐκ οὐσίας ταῦτα ὀνόματα ἀλλ᾿ ἐνεργείας. Ὥστε καὶ τῆς φωνῆς ταύτης τὸ ποικίλον ἐχούσης, οὐκ ἂν εἴη δῆλον αὐτόθεν ὡς ἄρα περὶ αὐτοῦ τοῦ Πνεύματος ὁ λόγος τῷ ἀποστόλῳ· τὸ μὲν γὰρ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ζωῆς ὕδωρ ἂν λέγοιτο· οὐκ εἴ τι δὲ ζωῆς ὕδωρ, πᾶσα ἀνάγκη αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οἴεσθαι· ἀλλ᾿ ἐνταῦθα ἢ τὴν χάριν ἂν ἴσως λέγοι τοῦ Πνεύματος, ἢ δεῖ τί νομίζειν | (f. 148) ἕτερον· συμβολικὸς γὰρ ὁ τῆς Ἀποκαλύψεως λόγος καὶ οὐκ ἄν τε ῥαδίως περὶ αὐτῆς λέγων, ἀποφαίνοιτο. Εἰ δὲ μὴ πᾶσα ἀνάγκη ὕδωρ ζωῆς ἐνταῦθα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οἴεσθαι, προύδωκε καὶ ταύτη τὰς ἐλπίδας Λατίνοις ἡ τῆς Ἀποκαλύψεως ῥῆσις, καὶ πρὸς ἕτερα πάλιν ἀνάγκη βλέπειν αὐτούς.

ζ΄ **7.** Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνὴ εἰ καὶ ἰδιοτρόπως τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἀπονενέμηται, ἀσχέτως, ἀπολύτως, ἐξῃρημένως τὴν

---

5. 1-2: Ap 4,5 ‖ **6.** 2: Nb 5, 17-18 ‖ 4-5: Jn 4, 13 ‖ 5-8: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* II, 4, PG 74, 300C ‖ 8-10: Jean Chrysostome, (RNI)

πρόοδον αὐτοῦ δηλοῦσα τὴν ἄρρητον, ἀλλὰ καὶ ταύτην κοινὴν καὶ ἄλλοις ἴσμεν ἐν τῇ Γραφῇ· καὶ γὰρ καὶ τῇ τοῦ Υἱοῦ γεννήσει προσήκει τοὔνομα· φασὶ γὰρ οἱ ἐν Νικαίᾳ θεῖοι Πατέρες: «λέγει οὖν περὶ τοῦ Υἱοῦ ἡ θεία Γραφή, "κλινεῖ φησὶ ἐπ' αὐτοὺς ὡς ποταμὸς εἰρήνης", ἐκπορευόμενος δηλονότι ἐκ τῆς ἀληθοῦς ζωῆς τῆς τοῦ Πατρὸς θεότητος», καθά φησι καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν εὐαγγελίοις βοῶν: «ἐγὼ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐξῆλθον· καὶ οἱ ὄχλοι ἐθαύμαζον ἐπὶ τοῖς λόγοις τοῖς ἐκπορευομένοις ἐκ τοῦ στόματος τοῦ Κυρίου», ὡς τὸ θεῖον φησὶν εὐαγγέλιον· καὶ ἀστραπὰς δὲ καὶ φωνὰς καὶ βροντὰς ἐκ τοῦ θρόνου ἐκπορευομένας, τὸ ἱερὸν τοῦτο τῆς Ἀποκαλύψεως βιβλίον φησίν. Ὥστε κοινῆς οὔσης τῆς λέξεως, οὐδεμία ἀνάγκη τὴν ἰδιότητα τοῦ Πνεύματος ἐνταῦθα λογίζεσθαι, διὰ τὴν τοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνήν.

η΄ **8.** Εἰ δὲ καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος ὕπαρξις, ἢ προβολή, ἢ ἐκπόρευσις, ἢ ὅπως ἄν τις χαίροι καλῶν, ὥσπερ δὴ καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ γέννησις, ἄσχετος, ἀπόλυτος, ἐξῃρημένη, οὐ πρός τινας, οὐδὲ δι' αἰτίαν - Θεοῦ γὰρ ὕπαρξις ἀναίτιος - ἣν δὲ πρόοδον ἐν τῇ ῥήσει ταύτῃ ὁ τοῦ Κυρίου ἀπόστολος βούλεται οὐκ ἄσχετος ἐστὶν, οὐδὲ ἐξῃρημμένη οὐδὲ ἀπόλυτος, ἀλλὰ πρός τινας καὶ δι' αἰτίαν καὶ ἐν σχέσει, πᾶσα ἀνάγκη μηδαμῶς ἐνταῦθα λογίζεσθαι τὸ προϊὸν εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, μηδὲ τὴν πρόοδον ἐκείνην f. 148v τὴν ἄρρητον· κομιδῇ | γὰρ βλάσφημον τοιαῦτα περὶ τοῦ θείου Πνεύματος οἴεσθαι. Δῆλον δέ: «ἔδειξε γάρ μοι, φησί, ποταμὸν ὕδατος ζωῆς λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου, ἐν μέσῳ τῆς πλατείας αὐτῆς - τῆς πόλεως δηλαδή - καὶ τοῦ ποταμοῦ ἐνταῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ξύλον ζωῆς ποιοῦντα καρποὺς δώδεκα, κατὰ μῆνα ἀποδιδοὺς ἕκαστον καρπὸν αὐτοῦ, καὶ τὰ φύλλα τοῦ ξύλου εἰς θεραπείαν τῶν ἐθνῶν». Τῷ μὲν οὖν εἰπεῖν τὸν ἐκπορευόμενον ποταμὸν ἐκεῖνον, ἐν μέσῳ τῆς πλατείας τῆς πόλεως προϊέναι, πρός τινας οὖσαν τὴν πρόοδον ἔδειξεν· ἀλλὰ καὶ τὴν αἰτίαν πάντως· οὐ γὰρ εἰκῇ καὶ μάτην ἐκείνοις πρόεισιν, οἷς δῆτα καὶ πρόεισι καὶ τὸ ξύλον δὲ τῆς ζωῆς, καὶ οἱ καρποί, καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν θεραπεία, τοῦτ' αὐτὸ βούλονται. Οὐκ ἄρα ἀπὸ τούτων τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν προσήκει νοεῖν.

θ΄ **9.** Ἔτι εἰ κοινὴ μὲν ἡ ἐξουσία καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ θεότης Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, κοινὸς δὲ καὶ ὁ θρόνος, τεκμήριον ὂν τῆς κοινῆς ἀξίας, καὶ ἄτοπον καὶ εἰς ἀσέβειαν κομιδῇ φέρον ἕτερον μὲν νομίζειν τὸν τοῦ Πατρὸς θρόνον, ἕτερον δὲ τὸν τοῦ Υἱοῦ, διατί μὴ κατὰ πᾶσα ἀνάγκην νοήσωμεν

---

7. 5-7: Gélase de Cysique, *Conc. Nic.*, Mansi 2, 868C ‖ 6: Is. 66, 12 ‖ 8-10: Lc 4, 22 ‖ 10-11: Ap 4, 5 ‖ **8.** 9-13: Ap 22, 1-3

ἐνταῦθα τὸν ἐκπορευόμενον τουτονὶ ποταμὸν τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τῆς πλατείας τῆς πόλεως, ἣν ἀνωτέρω Ἱερουσαλὴμ αὐτὸς καλεῖ, ἅτινα ποτέ ἐστι ταῦτα ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου, ὃς δὴ κοινὸς καὶ τοῦ Πνεύματος· τοῦτο καὶ τοῦ κοινοῦ τῆς Ἐκκλησίας δόγματος καὶ τῆς τοῦ λόγου χρήσεως ἀπαιτούντων· ἀλλὰ πρὸς τῷ πολλοῖς περιπίπτειν ἀτόποις, ἔτι καὶ περὶ τὴν λέξιν παρανομήσομεν, Θεοῦ θρόνον τὸν Πατέρα νομίζοντες. Ὅτι δὲ οὐ καταστοχαζόμενοι τῆς ἀποστολικῆς διανοίας ταῦτα φαμέν, οὐδ᾽ f. 149 ἁπλῶς ἐπηρεάζειν βουλόμενοι, μαρτυρήσει τοῖς λεγομένοις τὸ βι|βλίον αὐτό· κοινὸν γὰρ καὶ αὐτὸ νομίζει τὸν θρόνον τοῦτον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ· φησὶ γὰρ προσεχῶς· μᾶλλον δὲ ὅλον ἐκθήσομαι τὸ γράμμα τὸ ἱερόν: «καὶ ἔδειξέ μοι ποταμὸν ὕδατος ζωῆς, λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐν μέσῳ τῆς πλατείας αὐτῆς καὶ τοῦ ποταμοῦ, ἐνταῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ξύλον ζωῆς ποιοῦντα καρποὺς δώδεκα, κατὰ μῆνα ἀποδιδοὺς ἕκαστον καρπὸν αὐτοῦ, καὶ τὰ φύλλα τοῦ ξύλου εἰς θεραπείαν τῶν ἐθνῶν, καὶ πᾶν κατάθεμα οὐκ ἔσται ἔτι· καὶ ὁ θρόνος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐν αὐτῷ ἔσται καὶ οἱ δοῦλοι αὐτοῦ λατρεύσουσιν αὐτῷ καὶ ὄψονται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ τῶν μετώπων αὐτῶν καὶ νὺξ οὐκ ἔσται καὶ οὐ χρεία λύχνου καὶ φωτός· ὅτι Κύριος φωτιεῖ αὐτοὺς καὶ βασιλεύσουσιν εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος». Οὐκοῦν εἰ μὲν οὐδαμῶς ἐνταῦθα λόγος περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς, ἐπὶ σαθροῦ Λατίνοις τὰ ἐκ τῶν ἐλπίδων. Εἰ δ᾽ ἔτι τὸν λόγον βιάζονται, κινδυνεύει τό γε εἰς αὐτοὺς ἧκον, μὴ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ κοινοῦ θρόνου Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος! Ὁ γὰρ θρόνος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐπιεικῶς καὶ τοῦ Πνεύματος. Τοῦτο δὲ καὶ αὐτοῖς ἄτοπον δόξειεν ἄν.

ι´ **10.** Ἔτι δεῖ γὰρ τοῦ θεολογικοῦ παραγγέλματος μηδέποτε ἀμνημονεῖν τὸν πρὸς ἀλήθειαν βλέποντα καὶ μάλιστα ἐν τοῖς λόγοις τοῖς περὶ Θεοῦ, τοῦτο δέ ἐστι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ λέγοντος ἕκαστα ἐξετάζειν, εἰ μὴ μέλλοιμεν παντάπασιν ἀποπλανηθῆναι τῆς ἀληθείας. Ἀπορῶ τί ἂν γένοιτο κοινὸν τῇ ῥήσει ταύτῃ τῇ ἀποστολικῇ καὶ τῇ ἑρμηνείᾳ Λατίνων! Δῆλον δὲ τὸ ἀποστολικὸν τοῦτο χωρίον τύπος καὶ εἰκών ἐστιν ἀτεχνῶς τῆς μελλούσης τῶν δικαίων κληρονομίας, παρὰ τοῦ ἀγγέλου τῷ ἀποστόλῳ γραφεῖσα διὰ f. 149ᵛ συμβόλων, ὧν ἕκαστον, θεωρημάτων | γέμει, ἃ προσήκοντα γένοιτ᾽ ἂν καὶ τῷ ἀποκαλύπτοντι Πνεύματι καὶ τῷ μυοῦντι ἀγγέλῳ καὶ τῷ τελουμένῳ μαθητῇ.

---

9. 15-24: Ap 22, 1-5

Ταύτη τοι πόλις μὲν ἐκεῖ νύμφη τοῦ ἀρνίου λεγομένη, ἐξ οὐρανοῦ κατιοῦσα, ἡ δὲ τῆς πόλεως ἐκείνη δόξα, δόξα Θεοῦ· καὶ ἄγγελος δὲ ἐκεῖ χρυσῷ καλάμῳ τὸ τῆς πόλεως διασκοπούμενος μέτρον· τοῦ δὲ τῆς πόλεως σχήματος κύβῳ προσεοικότος, δύο μὲν καὶ δέκα χιλιάδας σταδίων τὸ μῆκος διέχει, καὶ τὸ ὕψος δὲ καὶ πλάτος τοσούτους· καὶ πύλαι δὲ ἐκεῖ, δύο καὶ δέκα, καὶ ἄγγελοι ταῖς πύλαις ἐφεστῶτες τοσοῦτοι· χρυσὴ δὲ πᾶσα ἡ πόλις, καὶ οἱ θεμέλιοι δὲ ἐκείνης, ταῖς πύλαις ἰσάριθμοι· καὶ οἱ τῶν θεμελίων λίθοι, τοσοῦτοι· ὄνομα δὲ αὐτοῖς ἴασπις καὶ σάπφειρος καὶ λυχνίτης καὶ σμάραγδος καὶ τ' ἄλλα ὅσα ἐν λίθοις ἐξαίρετα· δύο δὲ καὶ δέκα τῇ πόλει εἰσόδων οὐσῶν, ἑκάστη μαργαρίτης εἷς ἀντὶ πύλης ἀρκεῖ· ναὸς δὲ ἐκεῖ οὐκ ἦν οὐδὲ ἥλιος, οὐδέ τι φως ἕτερον, ἀλλ' ὁ Θεὸς καὶ τὸ ἀρνίον, ἀντὶ ναοῦ καὶ φωτὸς τῇ πόλει, καὶ νὺξ δὲ καὶ σκότος οὐδαμῶς ἐκεῖ· καὶ πᾶν δὲ κοινὸν καὶ ἀκάθαρτον, ἐκεῖθεν ἀπελήλαται· καὶ τὴν πόλιν δέ φησιν ἐκείνην οἰκήσουσιν οἱ γεγραμμένοι ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς ζωῆς τοῦ ἀρνίου. Εἶτα τῆς τοῦ λόγου ἀκολουθίας προσεχῶς σωζομένης καὶ περὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ διὰ τῆς πόλεως ἐκείνης ῥέοντος διαλέγεται, ἐπάγων τοιάδε: «καὶ ἔδειξέ μοι - ὁ δεικνὺς ἄγγελος δηλαδή - ποταμὸν ὕδατος ζωῆς λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐν μέσῳ τῆς πλατείας αὐτῆς καὶ τοῦ ποταμοῦ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ξύλον ζωῆς ποιοῦν καρποὺς δώδεκα κατὰ μῆνα ἀποδιδοὺς ἕκαστον τὸν καρπὸν αὐτοῦ καὶ τὰ φύλλα τοῦ ξύλου εἰς θεραπείαν τῶν ἐθνῶν, καὶ πᾶν κατάθεμα οὐκ ἔσται ἔτι, καὶ ὁ θρόνος τοῦ
f. 150 Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐν αὐτῇ | ἔσται, καὶ οἱ δοῦλοι αὐτοῦ λατρεύσουσιν αὐτῷ, καὶ ὄψονται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ τῶν μετώπων αὐτῶν, καὶ νὺξ οὐκ ἔσται, καὶ οὐ χρεία λύχνου καὶ φωτὸς ὅτι Κύριος ὁ Θεὸς φωτιεῖ αὐτούς, καὶ βασιλεύσουσιν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· καὶ λέγοι μοι· οὗτοι οἱ λόγοι πιστοὶ καὶ ἀληθινοί, καὶ ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων τῶν προφητῶν ἀπέστειλε τὸν ἄγγελον αὐτοῦ γνωρίσαι σοι ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει». Τούτων οὕτω κειμένων καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν λόγων ὥσπερ ὑπ' ὄψιν τεθέντος, πόθεν Λατίνοις ἡ τῶν λόγων ἀνάγκη, περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως; Ὅτι ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὰ παρόντα; Οὔτε γὰρ ὁ τοῦ χωρίου σκοπὸς θεολογία, οὔτε ἀγνοῶν ὁ τοῦ Κυρίου μαθητὴς τὴν τοῦ Πνεύματος πρόοδον ἐκ τίνος ἐστί, παρὰ τοῦ ἀγγέλου ἐδιδάσκετο ταύτην· ἔφθη γὰρ ταύτην διδαχθεὶς ἀσφαλέστατα παρὰ τοῦ Λόγου τῆς ἀληθείας, καὶ αὐτοῦ τοῦ τῆς ἀληθείας Πνεύματος. Καὶ ἡ τοῦ λόγου δὲ ἀκολουθία, καὶ ἡ τῆς Ἀποκαλύψεως ἀφορμὴ καὶ ἡ ποικίλη τῆς εἰκόνος Γραφή, καὶ ὁ διὰ τῆς πόλεως ἐκείνης ῥέων τοῦ ζῶντος ὕδατος ποταμός, καὶ πάντα ἐκεῖνα τὰ

10. 25-37: Ap 22, 1-6

θεάματα, σαφῶς ἕκαστον σύμβολόν ἐστι τῆς διαδεξομένης ἀναπαύσεως τοὺς δικαίους. Ἃ δή, τοῦ μὲν οἰκείου τέλους οὐδέπω τυχόντα φαίνεται, ἀπαντήσονται δὲ πάντως ἕκαστα κατὰ τὸν ὁρισμένον παρὰ Κυρίου καιρόν· ἐπάγει γὰρ καὶ Κύριος ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων τῶν προφητῶν: «ἀπέστειλε τὸν ἄγγελον αὐτοῦ γνωρίσαι σοι ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει». Οὐκ ἄρα ἀπὸ τούτων τῶν λόγων οὐδεμία Λατίνοις ἀνάγκη τὸ βούλημα περαίνειν τὸ ἑαυτῶν.

ια´ **11.** Ἔτι εἰ καὶ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τὴν ἐκείνων θρόνον Θεοῦ νομιοῦμεν τὸν Πατέρα ἐνταῦθα αἰνίττεσθαι, οὐδέν τι πλέον ἔσται πρὸς τὸ συμπέρασμα, f. 150ᵛ ἀπό τε τοῦ νομίζειν τὴν τοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνὴν καὶ ἄλλοις προσή|κουσαν, καὶ μάλιστα ὅταν μὴ ἀπολύτως καὶ ἀσχέτως λέγηται, ἀπό τε τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς, καὶ κατὰ τῆς χάριτος τοῦ Πνεύματος λεγομένου· ἣ δὴ χάρις καὶ κοινὴ τῆς Τριάδος καθέστηκε· τούτων γὰρ κειμένων, οὐδὲν ἡμῖν ἄτοπον ἕψεται ἡγουμένοις τὴν κοινὴν τῆς Τριάδος χάριν, οὐκ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ μόνον ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ Πνεύματος προϊέναι, ἐπ᾽ εὐδαιμονίᾳ τῶν μελλόντων τῆς ζωῆς ἐκείνης κληρονομεῖν. Τοῦτο δέ, καὶ τῷ σκοπῷ τοῦ παρόντος λόγου, καὶ λίαν συμβαίνει, εἴπερ τοῖς δικαίοις ὁ στέφανος ἡ τοῦ Πνεύματος ἐστὶ χάρις, ὡς ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Ἀμφιλόχιον γράφει: «δαψιλεστέρα τότε καὶ τελεωτέρα παρεχομένη».

ιβ´ **12.** Ἔτι ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως, τοιάδε τὸ Πνεῦμα φησί: «τῷ δὲ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Φιλαδελφείᾳ ἐκκλησίας γράψον: τάδε λέγει ὁ ἅγιος ὁ ἀληθινὸς ὁ ἔχων τὴν κλεῖν τοῦ Δαυΐδ, ὁ ἀνοίγων καὶ οὐδεὶς κλείσει, καὶ ὁ κλείων καὶ οὐδεὶς ἀνοίγει· οἶδα σου τὰ ἔργα· ἰδοὺ δέδωκα ἐνώπιόν σου θύραν ἀνεῳγμένην ἣν οὐδεὶς δύναται κλεῖσαι αὐτήν, ὅτι μικρὰν ἔχεις δύναμιν, καὶ ἐτήρησάς μου τὸν λόγον καὶ οὐκ ἠρνήσω τὸ ὄνομά μου. Ἰδοὺ δίδωμι ἐκ τῆς συναγωγῆς τοῦ σατανᾶ τῶν λεγόντων ἑαυτοὺς Ἰουδαίους εἶναι καὶ οὐκ εἰσὶν ἀλλὰ ψεύδονται. Ἰδοὺ ποιήσω αὐτοὺς ἵνα ἥξωσι καὶ προσκυνήσωσιν ἐνώπιον τῶν ποδῶν σου καὶ γνῶσιν ὅτι ἠγάπησά σε, ὅτι ἐτήρησας τὸν λόγον τῆς ὑπομονῆς μου, κἀγώ σε τηρήσω ἐκ τῆς ὥρας τοῦ πειρασμοῦ τῆς μελλούσης ἔρχεσθαι ἐπὶ τῆς οἰκουμένης ὅλης πειράσαι τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς· ἔρχομαι ταχύ· κράτει ὃ ἔχεις ἵνα μηδεὶς λάβῃ τὸν στέφανόν σου». Ἐνταῦθα σαφῶς ὁ λόγος, οὔτε καινοτομίαν οὐδεμίαν τῇ f. 151 ἐκκλησίᾳ Φιλαδελφείας προφέρει, καὶ πολλὰ καὶ ἀγαθὰ | αὐτῇ μαρτυρεῖ, ὧν κεφάλαιον ἡ πίστις· ἐτήρησας γάρ μου τὸν λόγον φησὶ καὶ οὐκ ἠρνήσω τὸ

---

10. 49-50: Ap 22, 6 ‖ **11.** 11-12: Basile de Césarée, *De Spir. S.*, 16, 40 ‖ **12.** 2-13: Ap 3, 7-11

ὄνομά μου· τοῦτο δέ ἐστι περὶ τὴν εὐσέβειαν ἔπαινος οὐ μικρός. Καὶ πάλιν ἠγάπησά σε ὅτι ἐτήρησάς μου τὸν λόγον τῆς ὑπομονῆς· τοῦτο δὲ καὶ εὐσέβειαν καὶ καρτερίαν ἐν τοῖς δεινοῖς αὐτοῖς μαρτυροῦντος. Καὶ ὁ λόγος δὲ καὶ ἐκ τῶν προλαβόντων τὸ βέβαιον ἔχει· οὐδεὶς γὰρ ἀγνοεῖ οὔτε τὰς τῶν συμφορῶν νιφάδας, οὔτε τοὺς πολυημέρους κινδύνους πρὸς οὓς ἡ πόλις αὕτη διαγέγονε καρτεροῦσα, οὔτε τὴν παρὰ Θεοῦ ῥοπὴν δι' ἣν παραδόξως ἀπήλλαξεν, οὕτω πολλοῖς ὁμιλήσασα τοῖς δεινοῖς· «τηρήσω γάρ σε» φησὶν «ἐκ τῆς ὥρας τοῦ πειρασμοῦ τῆς μελλούσης ἔρχεσθαι ἐπὶ τῆς οἰκουμένης ὅλης, πειράσαι τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς». Ἀλλὰ καὶ τοὺς πειράζοντας οὐδείς ἐστιν ὃς ἀγνοεῖ· τίνες δ' ἂν εἶεν ἕτεροι, ἢ οἱ ἐχθροὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ οἱ τῷ Μωάμεθ ὁδηγῷ περὶ τὴν ἀσέβειαν χρώμενοι, οἳ λέγουσιν ἑαυτοὺς Ἰουδαίους εἶναι καὶ οὐκ εἰσί; Περιτομὴ γὰρ καὶ αὐτοῖς ὥσπερ Ἰουδαίοις τὸ γνώρισμα, καὶ μοναρχία τὸ τιμώμενον δῆθεν· καὶ τὴν τοῦ τελευτήσαντος δὲ γυναῖκα, ὁ ἀδελφὸς ἄγεται, καὶ χοιρείων κρεῶν ἀπογεύσασθαι, ἴσον ἀμφοτέροις δοκεῖ κακόν· καὶ πολλὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων σεσυληκότες, ἀποσεμνύνουσιν ἑαυτούς· καίτοι γε καὶ πρὸς αὐτοὺς μανικῶς ἔχοντες. Καὶ ὅτι δὲ ἥξουσι καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιον τῶν ποδῶν ἐκείνης· τοῦτο δὲ καὶ γεγονὸς καὶ κατ' εὐχὴν ἀπαντῆσαν ἴσμεν. Καὶ μὴν καὶ περὶ τῶν μελλόντων ἀπὸ τῶν ἤδη γεγενημένων οὐκ ἔξεστιν ἡμῖν ἀπιστεῖν· μετὰ γὰρ τὴν δεινὴν καὶ πάντα ἄτοπον ἐκείνην πολιορκίαν καὶ τὸν ἐπ' ἐκείνῃ λιμὸν δι' ὃν ἡ μεγάλη πόλις εἰς εἴδωλον περιέστη πόλεως, τὴν τοῦ f. 151v | πολεμίου κεφαλὴν ὑπὸ τὴν πόλιν φέρων ἔθηκεν ὁ Θεός· καὶ ὁ τῆς πόλεως ἐπίσκοπος ὁριστὴς αὐτῷ κατέστη τοῦ τί δεῖ ποιεῖν· καὶ δῶρα δὲ αὐτῷ προσῆγε καὶ τῇ πόλει τροφάς· καὶ ὅτε δὲ τὴν πόλιν ἐπεχείρησαν κλέπτειν καὶ τοῦτο δὲ οὐχ ἅπαξ, ἐπειδήπερ ἑάλωσαν, τίνας ἐλεινὰς οὐκ ἀφῆκαν φωνάς, περὶ τῶν ἐσχάτων κινδυνεύοντες. Ἀλλὰ καὶ κράτει ὃ ἔχεις πρὸς τὴν ἐκκλησίαν Φιλαδελφείας, τὸ Πνεῦμα φησί· τοῦτο δέ ἐστι προτρέποντος ἐμμένειν, τοῖς δεδογμένοις καλῶς ἐξ ἀρχῆς· καὶ μηδέν τι μήτε περὶ τὴν πίστιν, μήτε περὶ τ' ἄλλα καινοτομεῖν. Εἰ δὲ ταῦτα τὸν εἰρημένον ἔχει τρόπον, καὶ Θεὸς ὁ ταῦτα ἡμῖν μαρτυρῶν, ἴσμεν δὲ καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐκείνην πολεμίαν ἑαυτῆς ἡγουμένην τὴν τῶν Λατίνων καινοτομίαν, καὶ τοὺς ποιμένας δὲ αὐτῆς θάνατον ἥδιστα ἂν καταδεξαμένους ἐφ' ᾧ μὴ συνθέσθαι ταύτῃ, πῶς οὐ καὶ παιδὶ γνώριμον ὡς μετὰ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας ἡνίκη, καὶ ὡς τὸ τῆς ἀποκαλύψεως βιβλίον, οὐδὲ ἀναπνεῦσαι Λατίνους οὐδὲ βραχὺ συγχωρεῖ, καὶ ὡς οἱ πολεμοῦντες ἡμῖν εἰς οὐρανὸν τοξεύουσιν ἀτεχνῶς;

---

12. 22-24: Ap 3, 10

Λατίνων κεφάλαιον δωδέκατον.

XII. **0. Ἔτι φησὶν ἡ ἐν Νικαίᾳ πρώτη σύνοδος διὰ τοῦ ἐπισκόπου Λεοντίου, τοιάδε: «κἀκεῖνο δὲ νοητέον, ὦ φίλε λοιπὸν τῆς ἀληθείας φιλόσοφε· εὕρηται τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ Πατρός, ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀναβλύζον»· τὸ δὲ ἀναβλύζειν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἴσον ἐστὶ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγειν· οὐδὲ γὰρ ἄλλό τι τὸ τῆς λέξεως σημαινόμενον συγχωρεῖ. Οὐκοῦν μηδεμιᾶς ἀφορμῆς τοῖς ἀντιλέγειν ἐθέλουσιν ὑπολειπομένης, μάταιον πρὸς οὕτω φανερὰν ἀλήθειαν πολεμεῖν.**

f. 152 Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ | τῶν δύο προόδων τοῦ Πνεύματος.

1. Πρὸ τῆς τοῦ κεφαλαίου λύσεως περὶ τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος λεκτέον ἐστὶ τοῦ λόγου τοῦ περὶ αὐτῆς πάνυ τοι τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ προσήκοντος· διττὴν γὰρ ἴσμεν ταύτην καὶ οὐχ ἁπλῆν, παρὰ τῶν Γραφῶν
α΄ τοῦ Πνεύματος τὰς ἀφορμὰς εἰληφότες· τὴν μὲν γάρ, ὥσπερ ἀπερινόητον καὶ ἀπόρρητον, οὕτω δῆτα καὶ ἄναρχον, τὴν δέ, ἐν χρόνῳ· φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Ἰωήλ, καὶ μὴν καὶ ὁ μακάριος Πέτρος παρ᾽ ἐκείνου λαβών: «ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις· ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα».

β΄ **2.** Καὶ τὴν μέν, ἀναίτιον ὥσπερ καὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν, περὶ οὗ φησὶν ὁ θεῖος Γρηγόριος: «ἐν ἀρχῇ ἦν ἀναιτίως· τίς γὰρ αἰτία Θεοῦ;» καὶ πάλιν περὶ αὐτοῦ: «ἐκ τοῦ ἀεὶ ὄντος ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον· οὐδὲ γὰρ ἦν τοῦ λόγου λόγος ἀνώτερος»· τὴν δ᾽ ἑτέραν πρόοδον, δι᾽ αἰτίαν φασὶν αἱ Γραφαί· φησὶ γὰρ ὁ Κύριος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ: «ὅταν ἔλθῃ ἐκεῖνος, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν»· καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον: «Πνεύματος ἁγίου χορηγὸς εἰς ὑπόστασιν καὶ μόρφωσιν κτίσεως»· καὶ πάλιν ὁ Κύριος: «ἐλθὼν», ὁ Παράκλητος δηλαδή, «ἐλέγξει τὸν κόσμον περὶ ἁμαρτίας καὶ περὶ δικαιοσύνης καὶ περὶ κρίσεως».

γ΄ **3.** Καὶ ἡ μέν, ὥσπερ οὐ δι᾽ αἰτίαν ἐστὶν οὕτως οὐδὲ πρός τινας· ἡ δέ, καὶ δι᾽ αἰτίαν καὶ πρός τινας. «Ἐκχεῶ» γάρ φησιν «ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα»· καὶ ὁ θεῖος Παῦλος Τίτῳ ἐπιστέλλων: «ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματι ἁγίου οὗ ἐξέχεεν ἐφ᾽ ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν»· καὶ ὁ θεῖος Πέτρος: «τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ Θεοῦ ὑψωθείς, τήν τε ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος λαβὼν ἐξέχεε τοῦτο· ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε καὶ ἀκούετε».

---

0. 1-7: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 616C; *De unione eccl.*, PG 141, 53BC; Constantin Méliténiotès, *De proces. Spir. S.*, II, PG 141, 1161B ‖ 2-4: Gélase de Cysique, *De Conc. Nic.*, Mansi 2, 860DE ‖ **1.** 6-7: Jl 2, 28-29; Ac 2, 17 ‖ **2.** 2: Cf. Grégoire de Nazianze, *Or. XXX*, 11, 13 SC 250, p. 246‖ 3-4: ibid., *Or. XXXVIII*, 3, 4, SC 358, p. 108, PG 36, 313, 38-39 ‖ 5-6: Jn 16, 13 ‖ 7-8: Basile de Césarée, *Adv. Eun. IV*, PG 29, 736D ‖ 8-9: Jn 16, 8 ‖ **3.** 2-3: Jl 2, 29; Ac 2, 17 ‖ 3-5: Tt 3, 5 ‖ 6-7: Ac 2, 33

f. 152v δ΄ **4.** Καὶ μήν, ἡ μὲν, προ|σωπική τε ἐστὶ καὶ τῆς διακεκριμένης θεολογίας, καὶ ἀδύνατον εἶναι καὶ τοῦ Πατρός· οὐδὲ γὰρ ἔκ τινος ὁ Πατήρ· ἡ δὲ, οὐσιώδής τε ἐστι καὶ σφόδρα τῆς Τριάδος κοινή· ἔστι γὰρ οὐ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος μόνον ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Πατρός· φησὶ γὰρ ἐν τοῖς εὐαγγελίοις ὁ Κύριος: «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐλευσόμεθα καὶ μονὴν παρ᾽ αὐτῷ ποιήσομεν»· ὅτι δὲ τὸ τοιοῦτον πρόοδος, καὶ ἡ τοῦ ἐλευσόμεθα φωνὴ μαρτυρεῖ· οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος κοινὴν πρόοδον τῆς Τριάδος εἰδὼς ἐπ᾽ εὐεργεσίᾳ τῆς ἡμετέρας φύσεως, ἐν τῷ περὶ θεολογίας λόγῳ, «θείαν διάκρισιν» καλεῖ «τὴν ἀγαθοπρεπῆ τῆς θεαρχίας πρόοδον»· ἐκ δὲ τῆς θεαρχίας, τί γε ἄλλο, ἢ τὴν Τριάδα τὸν ἕνα Θεὸν νομίζειν ἐστί, καθ᾽ ἣν πρόοδον καὶ ἡνῶσθαι τὴν Τριάδα φησί.

ε΄ **5.** Καὶ τὴν μὲν, τὸ ἐξ οὗ ἔχειν καὶ πάνυ τοι ἀναγκαῖον, τὸ δὲ εἰς ὅ, καὶ σφόδρα ἀδύνατον· τὴν δ᾽ ἑτέραν, ἀντιστρόφως πᾶσα μὲν ἀνάγκη, τείνειν ἐπί τι· οὐδαμῶς δὲ ἀναγκαῖον, καὶ τὸ ἔκ τινος ἔχειν· φοιτᾷ γὰρ ὥσπερ ὁ Πατὴρ δεσποτικῶς ἐφ᾽ οὓς θέλει καὶ ὅτε· οὕτω δὴ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα.

στ΄ **6.** Ἔτι καὶ ταύτης κἀκείνης τῆς προόδου τὸ ἔκ τινος ἐχούσης μεθ᾽ ἑαυτῆς, τῇ μὲν, τὸ ἔκ τινος, τὸ ἐξ αἰτίας ἀπονενέμηται, καὶ ἀδύνατον ἑτέρωθεν τὴν πρόοδον λέγεσθαι εἰ μὴ ἀφ᾽ οὗπερ ὑπῆρξε τὸ προϊόν· τῇ δ᾽ ἑτέρα, πῇ μὲν, ἀφ᾽ οὗπερ καὶ τὸ εἶναι τῷ προϊόντι, πῇ δὲ, ἀφ᾽ ἑτέρου προσώπου. Τοῦτο δὲ οὐχ ἡμῖν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ Λατίνων δοκεῖ· Θωμᾶς γὰρ ἐν τῷ περὶ δυνάμεως κεφαλαίῳ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος πολὺν ποιούμενος λόγον, τοιάδε περὶ Αὐγουστίνου φησίν: «Αὐγουστῖνος τίθησιν ὡς τὸ χρονικῶς πεμπόμενον πρόσωπον, καὶ παρ᾽ οὗ μὴ πρόεισιν, οὐσιωδῶς πέμπεται· ἐπεὶ γὰρ ἡ τοῦ θείου προσώπου ἀποστολὴ f. 153 νοεῖται κατά τι ἐν τῇ κτίσει ἀποτέλεσμα, ὅπερ ἀφ᾽ ὅλης ἐστὶ τῆς Τριάδος | ἐν τῇ ἀποστολῇ, οὐκ αἰτία τοῦ πέμποντος νοεῖται πρὸς τὸ πεμπόμενον πρόσωπον, ἀλλ᾽ ἡ πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα αἰτία, καθ᾽ ὃ ἀποτέλεσμα τὸ πρόσωπον λέγεται ἀποστέλλεσθαι».

ζ΄ **7.** Ἔτι ἡ μὲν τῶν προόδων τοῦ Πνεύματος, φύσεως θείας καὶ οὐ θελήσεως ἔργον ἐστίν, ὅπερ καὶ περὶ τῆς τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως οἱ Θεολόγοι φασίν· ἡ δὲ, τοῦ Θεοῦ δι᾽ ἀγαθότητα θέλοντος ἡμῖν πρόεισι· δῶρον γὰρ τὸ τοιοῦτον· τοῦτο δὲ οὐκ ἄνευ τῆς τοῦ διδόντος θελήσεως· καὶ ὁ θεῖος δὲ Παῦλος Ἑβραίοις γράφων «συνεπιμαρτυροῦντος, φησί, τοῦ Θεοῦ σημείοις

---

4. 5-6: Jn 14, 23 ‖ 9: Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 11, PG 3, 649B; 2, 5, PG 3, 641D ‖ **6.** 8-13: Thomas d'Aquin, *De Pot.*, q.10, a.5 ‖ **7.** 5-7: He 2, 4

τε καὶ τέρασι καὶ ποικίλαις δυνάμεσι καὶ Πνεύματος ἁγίου μερισμοῖς κατὰ τὴν αὐτοῦ θέλησιν».

η΄ **8.** Καὶ τὴν μέν, ἀδύνατον καὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος εἶναι· ἀδύνατον γὰρ τὸ Πνεῦμα ἐξ ἑαυτοῦ ἐκπορεύεσθαι· ἡ δέ ἐστι καὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος: «ἐκχεῶ γὰρ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα», ὁ μακάριος φησὶν Ἰωὴλ· ὅτι δὲ περὶ ταύτης τῆς προόδου τοῖς τοῦ Κυρίου μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις ὁ λόγος περὶ ἧς καὶ ὁ θεῖος φησὶν Ἰωήλ, φανερὸν μὲν καὶ ἀπ᾽ τῆς θεσπεσίας τοῦ Πέτρου φωνῆς, οὕτω λέγοντος ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Πράξεων περὶ τῆς κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἐπιδημίας τοῦ Πνεύματος: «τοῦτό ἐστι τὸ εἰρημένον διὰ τοῦ προφήτου Ἰωήλ· καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις λέγει ὁ Θεὸς ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ἡμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ἡμῶν». Καὶ πάλιν: «ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου καὶ προφητεύσουσι καὶ δώσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ σημεῖα ἐπὶ τῆς γῆς κάτω». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς προσεχῶς ἐν τῇ δημηγορίᾳ τῇ ἑαυτοῦ, τὸν περὶ τῆς χύσεως τοῦ Πνεύματος ποιούμενος λόγον: «τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ Θεοῦ ὑψωθεὶς τήν τε ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος λαβὼν παρὰ τοῦ Πατρός, ἐξέχεε τοῦτο· ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε καὶ ἀκούετε»· φανερὸν μὲν οὖν καὶ ἀπὸ
f. 153v τῶν τοῦ Πέτρου λόγων ὥσπερ εἴρηται· φανερὸν δὲ καὶ | ἀπὸ τῆς ἑρμηνείας τῆς εἰς τὰς Πράξεις τοῦ θείου Χρυσοστόμου· φησὶ γὰρ ἐν ἕκτῳ λόγῳ τῶν ἐξηγήσεων: «τήν τε ἐπαγγελίαν φησὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λαβών· ὅρα πῶς ἀρχόμενος οὐχὶ αὐτὸν ἔφη αὐτὸ καταπεπομφέναι, ἀλλὰ τὸν Πατέρα»· καὶ πάλιν: «εἰ αὐτὸς ἐξέχεε περὶ αὐτοῦ, ὁ προφήτης εἴρηκεν ἀνωτέρω ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκαν· καί γε ἐπὶ τοὺς δούλους μου καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου καὶ δώσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ». Καὶ ὁ μέγας δὲ Βασίλειος τὴν τοιαύτην πρόοδον τοῦ Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος οὖσαν εἰδώς, φησὶν ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικοῖς: τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον «αὔξησιν οὐ ζητεῖ τελειότατον ὄν· διὸ καὶ παρ᾽ αὐτῷ πάντα τέλεια· ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, σοφία, σύνεσις, βουλή, ἀσφάλεια, εὐσέβεια, γνῶσις, ἁγιασμός, ἀπολύτρωσις, πίστις, ἐνεργήματα δυνάμεων, χαρίσματα ἰαμάτων καὶ ὅσα τούτοις παραπλήσια, οὐδὲν ἔχον ἐν ἑαυτῷ ἐπίκτητον, ἀλλ᾽ ἀϊδίως πάντα ἔχον, ὡς Πνεῦμα Θεοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ πεφηνός, αἴτιον ἑαυτοῦ ἔχον ὡς πηγὴν ἑαυτοῦ, κἀκεῖθεν πηγάζον, πηγὴ δὲ καὶ αὐτὸ τῶν προειρημένων ἀγαθῶν· ἀλλὰ τὸ μέν, ἐκ Θεοῦ πηγάζον, ἐνυπόστατόν ἐστι, τὰ δέ, ἐξ αὐτοῦ πηγάζοντα, ἐνέργειαι αὐτοῦ εἰσιν».

8. 2-3: Jl 2, 28-29 ‖ 7-10: Ac 2, 17 ‖ 10-12: Ac 2, 18-19 ‖ 13-15: Ac 2, 33 ‖ 18-19: Jean Chrysostome, *In Act.*, PG 60, 59A ‖ 20-23: ibid. PG 60, 59B ‖ 25-33: Basile de Césarée, *Adv. Eun. V*, PG 29, 772C

9. Εἰ δέ τις **τὴν μὲν πρόοδον ταύτην ἐξ αὐτοῦ** νομίζει **τοῦ Πνεύματος, τὰ μέντοι ἐξ αὐτοῦ προϊόντα κτίσματα** ἡγούμενος, **ταῦτα λαμβάνειν τοὺς ἁγίους** φησίν, ἀντιστήσομεν ταύτῃ τῇ πλάνῃ τὰς φωνὰς τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου. Τούτων γάρ, ὁ μὲν Πέτρος, «τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος λαβὼν» φησὶν, ὁ Κύριος δηλαδὴ παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἐξέχεε τοῦτο ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε καὶ ἀκούετε· ὁ δὲ Παῦλος «ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος ἁγίου, οὗ ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως». Εἰ δὲ τὰ ἐκ τοῦ Πνεύματος χεόμενα, κτίσματα, πάντως οὐκ ἂν εἴη αὐτὸ τὸ Πνεῦμα
f. 154 τὸ ἅγιον, τὸ χεόμενον· ἀλλ' οἱ | ἀπόστολοι, αὐτὸ φασὶν εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· καὶ μὴν καὶ ὁ μακάριος Λουκᾶς «ἐπλήσθησαν» φησιν, ἅπαντες Πνεύματος ἁγίου» περὶ ταύτης τῆς προόδου τὸν λόγον ποιούμενος, οὐκ ἂν εἴ γε κτισμάτων ἦσαν ἐν μετοχῇ. Ποῦ δὲ θήσομεν τὴν τοῦ Πέτρου πάλιν φωνὴν λέγοντος «οἵτινες τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔλαβον ὡς καὶ ἡμεῖς»; Τί δὲ πάλιν λέγων ὁ Παῦλος «οὐ γὰρ ἐλάβετε Πνεῦμα δουλείας πάλιν εἰς φόβον, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ»; Ὁ δὲ μέγας Βασίλειος ταῦτα τὰ ἐκ τοῦ Πνεύματος προϊόντα, οὐδαμοῦ ἐπίκτητα, ἀλλ' ἐξ ἰδίου συνόντα λέγων τῷ Πνεύματι, καὶ μὴν καὶ τῶν αἰώνων ἐπέκεινα, ἆρα ληρεῖν σοι δοκεῖ; Οὐκοῦν καὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος ἡ πρόοδος κατὰ τὴν οὐσίαν τὴν αὐτοῦ, καὶ τὸ προϊὸν αὐτό ἐστι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον - κατὰ τὰς ὑπερφυεῖς ἐνεργείας αὐτοῦ δηλαδή. Καὶ ὁ Κύριος δέ, ἀμφοτέρων τῶν προόδων τοῦ Πνεύματος μνήμην ποιούμενος, ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ φησίν: «ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρός· τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ»· ἐν μὲν οὖν τῷ εἰπεῖν ὅταν ἔλθῃ, τήν τε δεσποτείαν τοῦ Πνεύματος ἔδειξε καὶ χρόνον ἐνέφηνεν· ἐν δὲ τῷ εἰπεῖν ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν, τό τε μὴ ἀντίθεον εἶναι τὸ Πνεῦμα, καὶ ἡμῶν ἕνεκεν τὴν πρόοδον ταύτην οὖσαν παρέστησε· πέμπεται γὰρ ἡμῖν· τῷ δὲ προσθῆναι ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, τὴν προαιώνιον καὶ ἀναίτιον θεοπρεπῶς παραδέδωκε. Καὶ ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ θείου Γρηγορίου, ὁ μακάριος Ἰωάννης φησί: «Πνεῦμα ἅγιον ἐκ Θεοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, καὶ δι' Υἱοῦ πεφηνὸς δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις»· ἐκεῖνο μὲν περὶ τῆς προαιωνίου· τοῦτο δὲ περὶ τῆς ἑτέρας· καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος ἐν τῇ Ἐξηγήσει τοῦ θείου Συμβόλου, «προχεῖται μέν» φησιν «ἤγουν ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός» - τοῦτο περὶ τῆς
f. 154v | ἀπορρήτου προόδου - «χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει δι' Υἱοῦ» - τοῦτο περὶ τῆς ὡς ἡμᾶς.

---

9. 4-5: Ac 2, 33 ‖ 6-7: Tt 3, 5-6 ‖ 10-11: Ac 4, 21 ‖ 13: Ac 10, 47 ‖ 14-15: Ro 8, 15 ‖ 15-17: Basile de Césarée, *Adv. Eun. V,* PG 29, 772C ‖ 21-23: Jn 15, 26 ‖ 29-30: Grégoire de Nysse, *De vita Greg. Thaum.*, PG 46, 912C ‖ 32-34: Cyrille d'Alexandrie, *In Symb.*, ACO I, 1, 4, p. 60, 23-24

10. Διττῆς οὖν οὔσης τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος, καὶ τῆς μέν, σαφηνείας ἕνεκεν δικαίως ἂν κληθείσης καὶ πρώτης καὶ ὑποστατικῆς καὶ καθ' ὕπαρξιν· τῆς δέ, δευτέρας καὶ μεταδοτικῆς καὶ κατ' ἐνέργειαν, ἴδιον μὲν ὄνομα τῇ πρώτῃ, τὸ ἐκπορεύεσθαι· θατέρᾳ δέ, τὸ χορηγεῖσθαι ἢ δίδοσθαι· κοινὰ δὲ αὐταῖς, τὸ προχεῖσθαι, καὶ πηγάζειν, καὶ ἐκλάμπειν, καὶ προϊέναι, καὶ ἀναβλύζειν, καὶ χεῖσθαι. Ὅτι γὰρ ταῦτα καὶ τῇ μεταδοτικῇ τοῦ Πνεύματος προόδῳ προσήκουσι, δῆλον ἐκεῖθεν· φησὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Κύριλλος ἐν τῷ πρὸς Βασιλέα Θεοδόσιον λόγῳ: «ἀπολύων ἁμαρτίας τὸν αὐτῷ προσκείμενον, τῷ ἰδίῳ λοιπὸν καταχρίει Πνεύματι· ὅπερ ἐνίησι μὲν αὐτὸς ὡς ἐκ Θεοῦ Πατρὸς λόγος καὶ ἐξ ἰδίας ἡμῖν ἀναπηγάζει φύσεως»· ὁ δὲ Νύσσης Γρηγόριος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον», φησί, «διὰ τοῦ Υἱοῦ συνημμένως καταλαμβάνεται, οὐχ ὑστερίζον κατὰ τὴν ὕπαρξιν μετὰ τὸν Υἱὸν ὡς ποτὲ τὸν Μονογενῆ δίχα τοῦ Πνεύματος νοηθῆναι, ἀλλ' ἐκ μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων, καὶ αὐτὸ τὴν αἰτίαν ἔχον τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενές ἐστι φῶς, διὰ δὲ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἐκλάμψαν». Ἐνταῦθα γὰρ ὁ μερισμὸς ὁ διὰ τῶν συνδέσμων, τῷ μὲν Πατρί, τὴν καθ' ὕπαρξιν τοῦ Πνεύματος πρόοδον, τῷ δὲ Υἱῷ, τὴν ἑτέραν δίδωσιν· οὐ γὰρ δὴ καὶ ταύτην κἀκείνην ἕν τι καὶ ταὐτὸ δυναμένας ὁ λόγος δίδωσιν ἐννοεῖν· οὐ γὰρ ἔξεστι. Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διὰ τοῦ Υἱοῦ μὲν ἐκλάμπον, τὴν δὲ τῆς ὑποστάσεως αἰτίαν, ἔχον ἐκ τοῦ πρωτοτύπου φωτός, ἀνάπαλιν ἐνταῦθα, τὸ μέν, ἐπὶ τῆς δευτέρας, τοῦτο δέ, ἐπὶ τῆς πρώτης. Περὶ δὲ τῆς τοῦ προϊέναι φωνῆς ὅτι καὶ αὕτη τῶν κοινῶν f. 155 ὀνομάτων, φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος | ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου ἀναπτύσσων τὴν τοῦ Κυρίου φωνὴν ἐν οἷς λέγει "κἀγὼ ἐρωτήσω τὸν Πατέρα καὶ ἄλλον Παράκλητον δώσει ὑμῖν": «πῶς δὲ θείας φύσεως κοινωνοὶ κατὰ τὰς τῶν ἁγίων φωνὰς οἱ Πνεύματος μέτοχοι, εἰ γενητοῖς ἐναρίθμιόν ἐστι καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἐξ αὐτῆς ἡμῖν τῆς θείας φύσεως πρόεισιν;». Ὅτι δὲ καὶ τὸ χεῖσθαι καὶ τὸ ἀναβλύζειν τοιοῦτον, περὶ μὲν τοῦ χεῖσθαι, φησὶν ὁ αὐτὸς ἐν τῇ αὐτῇ ἑρμηνείᾳ τὴν εὐαγγελικὴν ἑρμηνεύων ῥῆσιν, "καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, κἀγὼ ἀπέστειλα αὐτούς": «ἀλλ' ὥσπερ ἔφην ἀρτίως, ἐξ αὐτῆς μὲν προκύπτον τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός· χεόμενον δὲ τοῖς ἑλεῖν ἀξίοις διὰ λόγου τοῦ ὁμοουσίου καὶ ἐξ αὐτοῦ πεφηνότος»· περὶ δὲ τοῦ ἀναβλύζειν ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος πρώτη φησί: «κἀκεῖνο δὲ νοητέον ὦ φίλε λοιπὸν τῆς ἀληθείας φιλόσοφε· εὕρηται τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐξ

---

10. 8-10: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Theod.*, *De recta fid.*, ACO 1, 1, 1, pp. 67-68 ‖ 11-15: Grégoire de Nysse, *Contr. Eunom.*, GNO I, 1, 138 ‖ 24-25: Jn 14, 16 ‖ 25-28: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* IX, PG 74, 260A ‖ 30: Jn 17, 18 ‖ 31-33: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* XI, 10, PG 74, 540D ‖ 34-36: Gélase de Cysique, *De conc Nic.*, Mansi 2, 860DE

αὐτοῦ ἀναβλύζον ἡμῖν».

11. Τούτων ὑποκειμένων, πάντα μὲν τὰ ἀπηριθμημένα, ἄν τε τὰ κοινὰ λέγεις, ἄν τε τὰ ἴδια τῶν προόδων, ἑκατέρας τῷ Πατρὶ φέροντες οἱ Θεολόγοι ἀνέθεσαν εἰκότως· ἀμφοτέρων γὰρ τῶν προόδων ὁ Πατὴρ αἴτιος, ἐκπορεύεται γὰρ παρὰ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ παρ' αὐτοῦ χορηγεῖται τῇ κτίσει, καὶ προχεῖται δὲ καὶ ἀναβλύζει, καὶ πρόεισιν ἐξ αὐτοῦ ἥντινα βούλει πρόοδον· τοῦ δὲ Υἱοῦ, τὸ ἴδιον ὄνομα τῆς ὑπαρκτικῆς ἀφελόμενοι προόδου - οὐδὲ γὰρ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορευόμενον ᾔδεσαν - τό τε ἴδιον τῆς δευτέρας αὐτῷ προσνέμουσι καὶ δὴ καὶ τὰ κοινὰ τῶν ὀνομάτων κατηγοροῦσιν αὐτοῦ, οὐκ ἀγνοοῦντες καὶ τῇ μεταδοτικῇ τῶν προόδων ταῦτα προσήκοντα. Ταύτῃ τοι καὶ οὐδεὶς οὐδέπω τῶν διδασκάλων τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας ἢ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶπε τὸ Πνεῦμα τὸ f. 155v ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, ἢ ἐξ αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, ἢ τοῦ Υἱοῦ | Πρόβλημα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἢ τὸν Υἱὸν Προβολέα τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Εἰ δὲ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὴν ὑπαρκτικὴν ἴσασι τοῦ Πνεύματος πρόοδον, λεγέτω τίς, τί δήποτε τὸ προχεῖσθαι μὲν καὶ πηγάζειν καὶ ἀναβλύζειν προσνέμουσι τῷ Υἱῷ, καὶ τἄλλα ὅσα κοινά, καὶ μὴν καὶ τὸ ἴδιον τῆς δευτέρας προόδου, τὴν δὲ κυρίαν φωνὴν τῆς τοῦ Πνεύματος ἰδιότητος, λέγω δὴ τὸ ἐκπορεύεσθαι, ἰδίαν οὖσαν τῆς προόδου τῆς καθ' ὑπόστασιν, ταύτην δὴ μόνην, ὥσπερ ἐκ κοινοῦ συνθήματος ἀπεκρύψαντο;

12. Εἰ δὲ λέγοιεν **διὰ τῆς τοῦ προχεῖσθαι καὶ ἀναβλύζειν καὶ προϊέναι φωνῆς μαρτυροῦσι τῷ Υἱῷ τὴν ὑπαρκτικὴν τοῦ Πνεύματος πρόοδον,** οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος, ἕως ἂν ᾖ διττὴ μὲν ἡ τοῦ Πνεύματος πρόοδος, κοινὰ δὲ καὶ ὁμώνυμα ταῦτα, καὶ οὐ δίκαιον ἀπὸ τῶν κοινῶν καὶ ὁμονύμων χαρακτηρίζειν τὰ ἴδια. Ὅτι δὲ οἱ ταῦτα ἀξιοῦντες οὐ μόνον οὐκ ἀναγκαῖα ἀλλὰ καὶ ἀδύνατα φασί, δῆλον ἐκεῖθεν· διττῆς οὔσης τῆς προόδου ὡς δέδεικται, καὶ τῶν Θεολόγων νῦν μὲν ἀξιούντων τῇ πηγῇ τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ διακρίνεσθαι, καὶ μὴ εἶναι πηγὴν τὸν Υἱόν, καὶ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν τῆς αἰτίας χωρίς, καὶ τὸ ἀρχικόν δὲ, ἰδιότητα τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως, ὥσπερ καὶ τὸ ἄναρχον, καὶ μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ μὴ εἶναι, καὶ τἄλλα ἵνα μὴ καθ' ἕκαστον λέγωμεν, νῦν δὲ τῶν αὐτῶν πάλιν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προχεῖσθαι λεγόντων, καὶ ἀναβλύζειν καὶ πηγάζειν, καὶ προϊέναι καὶ ἐκλάμπειν, ἐκεῖνα μέν, ἐκ τῆς ὑπαρκτικῆς

προόδου ἠκούσαμεν, ἐπεὶ καὶ περὶ ἐκείνης κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τοῖς Θεολόγοις ὁ λόγος ἐκεῖ· ταῦτα δὲ, τῇ μεταδοτικῇ καὶ δευτέρᾳ προσήκειν φαμέν· καὶ οὐδὲν ἄτοπον ἕψεται οὐκ ἐπὶ τῆς αὐτῆς προόδου, νῦν μὲν τῆς
f. 156 καταφάσεως, νῦν δὲ τῆς ἀποφάσεως, τὴν ἀλήθειαν ἐχούσης | μεθ' ἑαυτῆς. Εἰ δὲ ἐπὶ τῆς πρώτης καὶ ὑπαρκτικῆς προόδου ταῦτα δεξαίμεθα κατὰ τὴν νέαν θεολογίαν, ποῦ θήσομεν τὰ προηριθμημένα ἐκεῖνα; πότερον κἀκεῖνα ἐπὶ τὴν πρώτην; πάντως ἂν φαῖεν· ἑτέρως γὰρ οὐκ ἐγχωρεῖ· τί δὲ κἀκεῖνα ἀληθῆ, οὐδὲ τοῦτο ἀρνήσονται· τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο, ἢ τὴν ἀντίφασιν μετὰ τῆς ἀληθείας ἐστάναι, καὶ τὸ αὐτὸ συγχωρεῖν καὶ μὴ εἶναι καὶ εἶναι, ἃ μηδ' ἂν μαινόμενος καταδέξαιτο.

13. Εἰ δὲ φαῖεν **ταῦτα μὲν τῇ πρώτῃ τῶν προόδων προσήκειν, ἐκεῖνα δὲ τῇ δευτέρᾳ,** αὐτόθεν ὁ ἔλεγχος· περὶ γὰρ τῶν προσωπικῶν ἰδιωμάτων ὁ λόγος ἐκεῖ, καὶ ἅμα σαφὴς καὶ ἡ περὶ τὴν λέξιν παρανομία· ἔπειτα κινδυνεύει ψεύδεσθαι μὲν πάντας Θεολόγους ὡς χορηγὸν τοῦ Πνεύματος διαρρήδην τὸν Υἱὸν ἀνυμνοῦντας, ψεύδεσθαι δὲ καὶ αὐτὸν τὸν μακάριον Πέτρον περὶ τοῦ Κυρίου λέγοντα: «τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ Θεοῦ ὑψωθεὶς τήν τε ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος λαβὼν παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἐξέχεε τοῦτο, ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε καὶ ἀκούετε». Εἰ δὲ ταῦτα ἄτοπα, πᾶσα ἀνάγκη τὸ προχεῖσθαι, καὶ πηγάζειν, καὶ ἀναβύζειν, καὶ ἐκλάμπειν, κατηγορούμενα τοῦ Υἱοῦ, τῇ δευτέρᾳ τῶν προόδων προσάπτειν, εἴ γε εὐσεβεῖν καὶ μάλα ἐθέλοιμεν.

α' **14.** Ἀλλὰ περὶ μὲν τῶν τοῦ Πνεύματος προόδων ἅλις. Πρὸς δὲ τὴν ῥῆσιν τῆς πρώτης συνόδου μεθ' οἷς Λατῖνοι ἐπίασιν ἡμῖν, ἐκεῖνα λεκτέον ἂν εἴη, ὡς οὐδὲ τοῦτο τοῖς λέγουσιν ἀνάγκην παρέχει τινά, ἕως ἂν διττὴ μὲν ᾖ τις ἡ τοῦ Πνεύματος πρόοδος· ἡ δὲ τοῦ ἀναβλύζειν φωνή, τῶν κοινῶν τε καὶ ὁμωνύμων, πρέπουσα μὲν τῇ πρώτῃ προόδῳ, πρέπουσα δὲ καὶ τῇ
β' μεταδοτικῇ. Ἔτι καὶ ἀπὸ τοῦ τοῖς συνδέσμοις τὴν μακαρίαν σύνοδον τὸν λόγον τὸν ἑαυτῆς διελεῖν, καὶ τῷ Πατρὶ δοῦναι τὴν καθ' ὕπαρξιν πρόοδον,
γ' φαίνεται τὴν ἑτέραν προσνέμουσα τῷ Υἱῷ. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων οὐδὲ
f. 156v παν|τάπασι τὸ χωρίον ἐπιβουλῆς καθαρόν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο τῆς τοῦ Βέκκου βδελυρίας φαίνεται μετασχόν· περιέκοψε γὰρ τὴν τῶν Θεολόγων φωνήν, οὐκ ἄνευ τοῦ κακουργεῖν, ἀφελόμενος ὃ σαφέστατα δείκνυσι τὴν δευτέραν τῶν προόδων, διὰ τῆς τοῦ ἀναβλύζειν ἐνταῦθα δηλοῦσθαι φωνῆς. Ἔχει γὰρ οὕτως: «καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον ὅτι ἐξ αὐτοῦ λαμβάνομεν ἅπαντες οἱ

---

13. 6-8: Ac 2, 33 ‖ **14.** 9-12: cf. Nil Cabasilas, *Réfutation* XII, 0 ‖ 13-15: Gélase de Cysique, *De conc. Nic.*, Mansi 2, 860DE

πιστοὶ τῆς αὐτῆς ὂν οὐσίας ἧς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, ἐκπορευόμενον μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, ἴδιον δὲ ὂν τοῦ Υἱοῦ» καθάπερ ἀνωτέρω ἀπεδείξαμεν· ὅτι δὲ ἐξ αὐτοῦ ἡμῖν ἀναβλύζον ἐστί, σαφέστερον ἐν εὐαγγελίοις ἐδίδαξεν αὐτὸς ὁ Κύριος εἰπὼν «ἐάν τις διψᾷ ἐρχέσθω πρός με καὶ πινέτω».

Λατίνων κεφάλαιον τρισκαιδέκατον.

XIII. **0. Ἔτι πρὸς τούτοις, καὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων Γραικῶν χρήσεις παράγεσθαι δύνανται· φησὶ γὰρ Ἀθανάσιος ὁ μέγας ἐν τῇ ὁμολογίᾳ τῆς πίστεως τῆς ἑαυτοῦ: «Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐστιν, οὐ ποιητόν, οὐ κτιστόν, οὐ γεννητόν, ἀλλ' ἐκπορευόμενον».**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α' **1.** Τὸ δὲ τρίτον καὶ δέκατον, ἡμῖν γε μᾶλλον ἢ Λατίνοις κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐκείνων προσήκει, καὶ δίκαιοι ἂν εἴημεν, δίκην τὴν ἀξίαν παρ' ἐκείνων διὰ τοῦτο λαβεῖν, οὐχ ὅτι μόνον οὐκ ἀφῆκαν ἐπιβουλῆς καθαρὸν τὸ χωρίον τοῦτο τὸ θεολογικόν, ἀλλ' ὅτι καὶ λέγειν ἤλπισαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἡμετέραν διὰ τοιούτων παραστήσεσθαι λόγων· ὅτι γὰρ τὸ τοῦ Συμβόλου πέπονθε, καὶ ἡ ῥῆσις αὕτη τοῦ μακαρίου πατρὸς, μαρτυρήσει τὰ ἐκείνου βιβλία· οὐ γὰρ οὕτως ἐκεῖ φέρεται, «Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ», ἀλλὰ «Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς οὐ κτιστὸν, οὐ γεννητὸν, ἀλλ' ἐκπορευόμενον». Εἰ δ' ἡμῖν ἐκεῖνοι τὰ ἴσα προφέροιεν, πρῶτον μὲν οὐχ ἡμῖν ἐκεῖθεν ἥκει τὰ τοῦ διδασκάλου βιβλία, ἀλλὰ Λατῖνοι παρ' ἡμῶν ταῦτα
f. 157 λαβόντες ἔχουσιν, ἐκ τῆς Ἑλλήνων | γλώττης ἐκεῖ μετενηνεγμένα, καὶ οὐ δίκαιον τὰ παρ' ἡμῖν τοῖς ἐκείνων ἕπεσθαι, ἀλλ' ἐκ τῶν ἡμετέρων τὰ παρ' ἐκείνοις κρίνεσθαι.

β' **2.** Ἔπειτα ἡμῖν μὲν, οὐδεὶς οὐδέποτε περὶ τοιούτων οὐδὲν ἐνεκάλεσε· τῇ δὲ τῶν Λατίνων Ἐκκλησίᾳ πολὺ τὸ τοιοῦτον, ἐν οἷς οὐδὲ ἔστιν ἀρνεῖσθαι· τεκμήριον δὲ τοῦ λόγου αὐτὸ τὸ κοινὸν τῆς πίστεως Σύμβολον, οὕτω παρὰ πᾶν δίκαιον, ταῖς προσθήκαις ταῖς παρ' ἑαυτῶν ἴδιον ποιησάμενοι, κανόνων ἀντιβοώντων, ἀποστόλων ἀντινομοθετούντων, πάντων εἰπεῖν χριστιανῶν τὴν ἀδικίαν ὀδυρομένων, καὶ τὰ ἑαυτῶν ἀπαιτούντων, οἱ δὲ, οὕτω φανερῶς καὶ ταῦτα περὶ τὰ καιριώτατα τῇ βίᾳ χρώμενοι, τίνας ἂν ἑαυτοὺς παρέσχον, ἐν οἷς δὴ καὶ λανθάνειν ἤλπισαν.

γ' **3.** Οὐ μὴν, οὐ ταύτην μόνον τὴν θεολογίαν ὁ μακάριος ἐκεῖνος

---

0. 1-4: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (= Ms Vat. gr. 616, f. 219ᵛ); Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 621C ‖ 3-4: Pseudo-Athanase, *Symb. "quicumque"*, PG 28, 1585; 1587; 1589 ‖ **1.** 7-9: ibid.

ἐξέδωκεν, ἀλλὰ πολλῶν καὶ καλῶν λόγων πατὴρ γεγονώς, καὶ ἐν πᾶσι σχεδὸν τῆς πίστεως μνημονεύων τῆς ἑαυτοῦ, οὐδέποτε τοιοῦτον οὐδὲν φθεγξάμενος φαίνεται, ἀλλὰ τῇ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων διδασκαλίᾳ καὶ ἑαυτῷ διὰ πάντων συμβαίνων, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μόνον ἐκ τοῦ Πατρὸς φησὶν ἐκπορεύεσθαι, οὐδαμοῦ τοῦ Υἱοῦ μεμνημένος· καὶ ἔστιν ἄγνωμον κομιδῇ, μὴ ἐξ ὧν πολλάκις εἴρηκεν, ἵνα μὴ λέγωμεν ἐξ ὧν ἀεὶ φθέγγεται, τὴν γνώμην τὴν ἐκείνου σκοπεῖν, ἀλλ'ἐξ ἑνός τινος καὶ τούτου πολὺ τὸ νόθον μεθ' ἑαυτοῦ κεκτημένου, καὶ ἥκιστα συμβαίνοντος, τοῖς ἀρχαιοτάτοις τῶν ἀντιγράφων.

δ´ **4.** Ἔτι ὡς ἐν τῷ τρίτῳ δέδεικται λόγῳ, ὥσπερ τὸ ἀγέννητον ὁ μακάριος οὗτος μόνῳ τῷ Πατρὶ φέρων δίδωσι, καὶ ἀδύνατον τοῦτο καὶ ἄλλοις εἶναι κοινόν, οὕτω δὴ καὶ τὸ πηγάζειν θεότητα. Εἰ δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται, καὶ τῷ Υἱῷ τό, πηγὴ θεότητος εἶναι πρόσεστιν, οὐκοῦν, οὐ μόνῳ τῷ Πατρὶ κατ' αὐτόν. Εἰ δὲ τὸ μὲν τἀναντία περὶ τῶν f. 157v αὐτῶν οἴεσθαι | καὶ μάλιστα ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις, ἀνθρώπων ἐστὶν οὐχ ὑγιαινόντων τὸν νοῦν· τοῦτο δὲ τῷ διδασκάλῳ τῆς εὐσεβείας ἐξ ἀνάγκης ἕπεται, ἐξ ὧν ἀξιοῦσι Λατῖνοι· ἑαυτοῖς ἂν εἶεν μέμφεσθαι δίκαιοι κακῶν τοιούτων αἴτιοι τοῖς Θεολόγοις γινόμενοι. Οὐκ ἄρα ἐξ ἀνάγκης γνησία τῆς Ἀθανασίου ψυχῆς ἡ τοιαύτη φωνή, ἀλλὰ νόθος καὶ ἀπατηλή, καὶ ἥκιστα θεολογικαῖς ἀρχαῖς πρέπουσα.

(Ζήτει καὶ περὶ τούτου μαρτυρίαν τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου λόγου, περὶ τῶν ἡμετέρων δηλονότι βιβλίων).

Λατίνων κεφάλαιον τεσσαρεσκαιδέκατον.

XIV. **0. Ἔτι καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τρίτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικῶν, διαρρήδην φησὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν· ἔχει γάρ οὕτως: «τίς γὰρ ἀνάγκη, εἰ τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει τρίτον ὑπάρχει τὸ Πνεῦμα, τρίτον εἶναι αὐτὸ καὶ τῇ φύσει; ἀξιώματι μὲν γὰρ δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ παρ' αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, καὶ παρ' αὐτοῦ λαμβάνον καὶ ἀναγγέλον ἡμῖν, καὶ ὅλως ἐκείνης τῆς αἰτίας ἐξημμένον, παραδίδωσιν ὁ τῆς εὐσεβείας λόγος· φύσει δὲ τρίτῃ κεχρῆσθαι, οὔτε παρὰ τῶν ἁγίων δεδιδάγμεθα Γραφῶν, οὔτε ἐκ τῶν εἰρημένων, κατὰ τὸ ἀκόλουθον, δυνατὸν συλλογίζεσθαι. Ὡς γὰρ ὁ Υἱός, τάξει μὲν δεύτερος τοῦ Πατρός, ὅτι ἀπ' ἐκείνου, καὶ ἀξιώματι, ὅτι ἀρχὴ καὶ αἰτία τῷ εἶναι Πατέρα αὐτοῦ, καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ ἡ πρόσοδος καὶ ἡ προσαγωγὴ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ**

---

4. 1-3: cf. Nil Cabasilas, Discours III, 5, 8-9; 7, 9-10 ‖ **0.** 1-14: Jean Beccos, *Epigr.* I, PG 141, 613-616; cf. *De proces. Spir. S.*, PG 141, 157 ‖ 3-14: Basile de Césarée, *Adv. Eun. III*, 1, 24-38, éd. Durand, SC 305, pp. 146-148 ‖ 11-12: Eph 2, 18

Πατέρα· φύσει δὲ οὐκέτι δεύτερος, διότι ἡ θεότης ἐν ἑκατέρῳ μία, οὕτω δηλονότι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ καὶ ὑποβέβληκε τὸν Υἱὸν τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι, οὐκέτ᾽ ἂν εἰκότως καὶ ἀλλοτρίας ὑπάρχοι φύσεως».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α΄ **1.** Ἀλλ᾽ ἅπερ ἡμῖν εἴρηται πρὸς τὸ τρισκαιδέκατον, ταῦτα καὶ πρὸς τὸ μετ᾽ αὐτὸ προσεχῶς ἁρμόσειεν ἄν· καὶ γὰρ καὶ τοῦτο πολὺ τὸ νόθον f. 158 ἐδέξατο· οὐ γὰρ ἀφαιρέσεσιν ἢ προσθήκαις μόνον ἔγνωσαν | ἀδικεῖν, ἀλλὰ καὶ τούτῳ κἀκείνῳ· καὶ τῶν λεγομένων αὐτὰ τὰ βιβλία μάρτυρες τοιαῦτα τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοσαῦτα τὸ πλῆθος καὶ κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην περιφερόμενα, ὡς μηδένα μηδὲ τῶν σφόδρα ἀντιλογικῶν πρὸς ταῦτα ἔχειν ἐρίζειν· τὰ μὲν γὰρ πλεῖστα τῶν ἀντιγράφων, ἵνα μὴ πάντα λέγωμεν, οὔτε φασὶν οὐδαμῶς «παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ εἶναι ἔχειν, καὶ παρ᾽ αὐτοῦ λαμβάνειν καὶ ἀναγγέλλειν ἡμῖν»· καὶ τὸ «δεύτερον εἶναι τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι», εἰ καὶ τίθησιν ἀλλ᾽οὐκ ἄνευ τοῦ ἀμφιβάλλειν, ἣν καὶ προφέρουσιν ἐκεῖνοι ῥῆσιν ἡμῖν, ἐκεῖνά τε προστίθησι καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ δεύτερον ἀξιοῖ, πᾶσαν ἀμφιβολίαν περιαιροῦσα· ἱκανὰ μὲν οὖν καὶ ταῦτα καὶ τὸν σφόδρα φιλονεικοῦντα πεῖσαι σιγῆσαι· καὶ τὴν ἀσθένειαν τῆς δόξης τῆς ἑαυτοῦ καὶ οἷς θαρρῶν προσβάλλει κατιδόντα σαφῶς τὴν ἐναντίαν τραπέσθαι, καὶ τῶν ὑγιαινόντων ἅψασθαι λόγων· ὅπου γὰρ καὶ τῶν ἀντιγράφων ἡμῖν τε κἀκείνοις ὄντων ἐξ ἴσου, καὶ τῶν μὲν τὴν ῥῆσιν ὡς ἂν αὐτοὶ φαῖεν ἐχόντων, τῶν δὲ ὡς ἡμεῖς ἀξιοῦμεν, οὐκ ἂν εἶεν δίκαιοι, ὡς ἀναγκαῖα τὰ τοιαῦτα προφέρειν ἐνδεχομένου τοῦ λόγου καὶ ἄλλως ἔχειν, ἢ πού γε πάντων σχεδὸν τῆς ἡμετέρας ὄντων μερίδος· ἑνὸς δὲ ἢ δευτέρου μόλις ἑτέρως ἔχοντος, οὐκ ἂν εἰκότα λέγοιεν, μετὰ τοιούτων παραταττόμενοι λόγων.

β΄ **2.** Εἰ δὲ λέγοιεν, **τὰ μὲν ἐκείνων, γνησίαν ὑπάρχειν τοῦ Βασιλείου φωνήν, τὰ δ᾽ ἡμέτερα, τὸ ὑποβολιμαῖον περιφέρειν καὶ κίβδηλον,** ἀλλὰ πρῶτον μέν, τὰ τοιαῦτα δεικνύτωσαν, καὶ ἡμῖν γὰρ ἔξεστι τὰ ἴσα λέγειν καὶ γ΄ ἀντιστρέφειν μετὰ τοῦ δικαίου τὸν λόγον· ἔπειτα ἴστωσαν τἀναντία τοῖς φανεροῖς ἀξιοῦντες· ἓν μὲν γὰρ βιβλίον ἢ δεύτερον καὶ τρίτον διαφθεῖραι τινὰ τοῦτο δὴ τὸ ἐκείνων ῥάδιον ἴσως, τοῦ τε πράγματος τὸ δυνατὸν f. 158v ἔχοντος, καὶ ἅμα καὶ παραδειγμάτων τοιούτων | τοῦ βίου γέμοντος, πλῆθος δὲ βιβλίων τοσούτων κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διαδοθέντων, δυνηθῆναι μεταθεῖναι τινὰ πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἑαυτοῦ, κομιδῇ γε ἀδύνατον. Εἰ δὲ

1. 9-10: Basile de Césarée, *Adv. Eun. III,* 1, 26-27; 31-32, éd. Durand, SC 305, pp. 146

ἀδύνατα μὲν ἡμῖν ἐγκαλοῦσιν, ἀμφοτέρας δὲ τὰς ῥήσεις τῆς αὐτῆς θεολογικῆς διανοίας ὡρμῆσθαι, παγχάλεπον, λείπεται κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τὴν ἐκείνων μετὰ τοῦ ψεύδους γίνεσθαι.

δ´ **3.** Ἤρκει μὲν οὖν ὅπερ καὶ ἀνωτέρω ἔφην τὰ προειρημένα ὥστε μὴ σφόδρα θαρρεῖν ἐπὶ τῇ ῥήσει ταύτῃ τοὺς ἐπιφυομένους ἡμῖν· ἵνα δὲ μετὰ πολλοῦ τοῦ περιόντος τὰ τῆς ἀληθείας γνώριμα γένηται, ἐκθήσομαι τὴν ῥῆσιν τήν τε ἐκείνοις, τήν τε ἡμῖν δοκοῦσαν· καὶ τί μὲν ἐκ τῶν λόγων ἐκείνων, τί δὲ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἕπεται· μᾶλλον δὲ, τὰ μὲν ἐκείνων ἐξετέθη, λοιπὰ δὲ τὰ ἡμέτερα· εἰσὶ δὲ, τοιάδε: «Εὐνόμιος φησίν: "Ἀκόλουθον ἂν εἴη καὶ περὶ τοῦ Παρακλήτου λοιπὸν εἰπεῖν οὐ ταῖς ἀνεξετάστοις τῶν πολλῶν ἀκολουθοῦντας δόξαις, τὴν δὲ τῶν ἁγίων ἐν ἅπασι φυλάσσοντας διδασκαλίαν, παρ᾽ ὧν τρίτον αὐτὸ ἀξιώματι καὶ τάξει μαθόντες, τρίτον εἶναι καὶ τῇ φύσει πεπιστεύκαμεν"· Βασιλείου τοῦ μεγάλου: "Ὅτι μὲν γὰρ οὐκ οἴεται δεῖν τῇ ἁπλῇ καὶ ἀνεπιτηδεύτῳ πίστει τῶν πολλῶν ἐμμένειν, ἀλλὰ τεχνικοῖς τισι καὶ σεσοφισμένοις λόγοις, πάλιν πρὸς τὸ δοκοῦν ἑαυτῷ παρακρούεσθαι τὴν ἀλήθειαν, ἱκανῶς ἐξ ὧν εἶπεν ἐδήλωσεν. Ἀτιμάζων γὰρ τὴν τῶν πολλῶν δόξαν ᾗ δοξάζουσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, προσποιεῖται τὴν τῶν ἁγίων φυλάττειν διδασκαλίαν, καὶ τοὺς ταύτην αὐτῷ παραδεδωκότας σιωπᾷ καὶ νῦν, ἅπερ κἂν τοῖς περὶ τοῦ Μονογενοῦς λόγοις ποιῶν ἀπεδείχθη. Εἶτα φησὶ παρὰ μὲν τῶν ἁγίων μεμαθηκέναι τὸ τρίτον εἶναι τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι, παρ᾽ ἑαυτοῦ δὲ πεπιστευκέναι, τὸ τρίτον εἶναι καὶ τῇ φύσει. Τίνες δὲ οἱ ἅγιοι καὶ ἐν ποίοις λόγοις τὴν διδασκαλίαν πεποίηνται,
f. 159 εἰπεῖν οὐκ ἔχει. | Ἆρα γέγονεν οὕτω τολμηρὸς ἄνθρωπος τὰς περὶ τῶν θείων δογμάτων καινοτομίας εἰσηγούμενος; Τίς γὰρ ἀνάγκη, εἰ τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει τρίτον ὑπάρχει τὸ Πνεῦμα, τρίτον εἶναι αὐτὸ καὶ τῇ φύσει; Ἀξιώματι μὲν γὰρ δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ παραδίδωσιν ἴσως ὁ τῆς εὐσεβείας λόγος· φύσει δὲ τρίτῃ κεχρῆσθαι οὔτε παρὰ τῶν ἁγίων Γραφῶν δεδιδάγμεθα, οὔτε ἐκ τῶν προειρημένων κατὰ τὸ ἀκόλουθον δυνατὸν συλλογίσασθαι. Ὡς γὰρ ὁ Υἱὸς τάξει δεύτερος μὲν τοῦ Πατρὸς, ὅτι ἀπ᾽ ἐκείνου, καὶ ἀξιώματι, ὅτι ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ εἶναι αὐτοῦ Πατέρα, καὶ ὅτι δι᾽ αὐτοῦ ἡ πρόσοδος καὶ ἡ προσαγωγὴ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα, φύσει δὲ, οὐκέτι δεύτερος, διότι ἡ θεότης ἐν ἑκατέρῳ μία, οὕτω δηλονότι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ καὶ ὑποβέβηκε τὸν Υἱὸν τῇ τε τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι - ἵν᾽ὅλως καὶ συγχωρήσωμεν - οὐκέτι ἂν εἰκότως καὶ τῇ φύσει λέγοιτο τρίτον». Αὕτη καθάπερ ἀξιοῦμεν ἡμεῖς τοῦ διδασκάλου καὶ ἡμετέρα φωνή, κατὰ τῆς

---

3. 6-31: Basile de Césarée, *Adv. Eun. III,* 1, 6-39, éd. Durant, SC 305, 144-148

καινοτομίας τῆς Εὐνομίου· ἐν τούτοις γὰρ σαφῶς πρότερον μὲν ἐν στάσει χρώμενος, λύει τὸν λόγον· καὶ οὐδαμῶς καταδέχεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τρίτον εἶναι τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει, ἀλλὰ καὶ ψευδόμενον Εὐνόμιον περιφανῶς δείκνυσι, καὶ τὰ παρ' ἑαυτοῦ τοῖς ἁγίοις εἰκῇ καὶ μάτην ἀνατιθέντα, καὶ τὴν αὐτοῦ περὶ τὰ θεῖα τόλμαν δῆλος ἐστί, μηδὲ δυνάμενος ἐνεγκεῖν· εἶτα νόμοις τέχνης ἑπόμενος καὶ μετὰ τῆς ἀντιπαραστάσεως κατ' ἐκείνου χωρεῖ· καὶ μηδεμίαν ἀνάγκην εἶναι φησὶν, εἰ καὶ τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τρίτον εἴη τὸ Πνεῦμα, τρίτον εἶναι καὶ κατὰ φύσιν· πάντες δὲ ἴσμεν τὴν ἀντιπαράστασιν, καθ' ὑπόθεσιν τὸν λόγον περαίνουσαν, οὐ τὸ βούλημα δεικνῦσαν τοῦ λέγοντος.

4. Τούτων τοίνυν ὑποκειμένων, ἔξεστι καὶ δὴ σκοπεῖν ἐκ τοῦ παρόντος χωρίου, τί ποτε τῷ διδασκάλῳ δοκεῖ περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς· f. 159v σαφῶς | μὲν γὰρ βούλεται τὸν Υἱὸν μετὰ τοῦ θαρρεῖν, δεύτερον τοῦ Πατρὸς εἶναι τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει, ὅτι ἐκ τοῦ Πατρός· τῇ φύσει δὲ, οὐδαμῶς. Εἰ δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορευόμενον ᾔδει, πῶς Εὐνόμιον ἐλαύνει λέγοντα παρὰ τῶν ἁγίων μεμαθηκέναι, τρίτον εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει, καὶ τὴν ἐκείνου περὶ τὰ θεῖα μανίαν ὀδύρεται; Ὥσπερ γὰρ ἕπεται τῷ Υἱῷ δευτέρῳ τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι νομίζεσθαι τοῦ Πατρός, ὅτι ἀπ' ἐκείνου, ὡς αὐτός φησιν, ἀκόλουθον ἐξ ἀνάγκης, τοῦτο καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος συλλογίζεσθαι· καὶ δεύτερον τοῦτο τοῦ Υἱοῦ νομίζειν ὡσαύτως, ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ· καὶ τρίτον, ἐκ τοῦ Πατρὸς, εἴπερ τοῦ μὲν Υἱοῦ δεύτερον, οὗτος δὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς· ἀλλ' οὐ τοῦτο βούλεται. Οὐκ ἄρα ἐξ ἀνάγκης τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ᾔδει ἐκ τοῦ Υἱοῦ· ἔχει γὰρ οὕτως· εἰ διότι ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐξ ἀνάγκης δεύτερος τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τοῦ Πατρός, ὃ μὴ ἔστι δεύτερον τινὸς τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει, ἐξ ἀνάγκης οὐδὲ ἐξ ἐκείνου· τοῦτο δὲ οὐ συγχωρεῖ περὶ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος· οὐκοῦν οὐδὲ τὸν Υἱὸν ἐξ ἀνάγκης αἴτιον ᾔδει τοῦ Πνεύματος· ὃ δὲ μὴ ᾔδει, ἀλλ' ἐκ περιουσίας, τῆς λύσεως ἀρχόμενος ἀπεώσατο, οὐδ' ἂν ἠνέσχετο τοῖς λόγοις προσγράψαι τοῖς ἑαυτοῦ, ἀνακόλουθα καὶ ἑαυτῷ καὶ τῇ ἀληθείᾳ καὶ τῇ χριστιανῶν θεολογίᾳ ποιῶν. Οὐκοῦν ἐξ ἀνάγκης οὐ Βασιλείου φωνὴ τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ εἶναι ἔχειν, καὶ τῆς αἰτίας ἐξῆφθαι τῆς αὐτοῦ, ἀλλὰ προσθήκη Λατίνων, πολὺ μὲν τὸ κακοῦργον καὶ βλάσφημον, πολὺ δὲ καὶ τὸ ἀμαθὲς ἔχουσα· ἢ γὰρ οὐκ ἀνέγνωσαν ἢ ἀναγνόντες οὐκ ἔγνωσαν τί ποτε κατὰ τὴν ἔνστασιν ὁ διδάσκαλος βούλεται. Ἀλλὰ τοιοῦτον ἐστὶν ἡ πονηρία καὶ τὸ κακὸν οὐ τῇ ἀληθείᾳ μόνον, ἀλλὰ

f. 160 καὶ ἑαυτῷ κακόν· παίξαντες γὰρ | ὡς ἐνόμισαν καθ' ἡμῶν, κατὰ τῆς ἑαυτῶν κεφαλῆς τὸ πῦρ εἵλκυσαν. Εἰ γὰρ καὶ μηδαμόθεν ἑτέρωθεν, ἱκανῶς ἐκ τούτων τῶν λόγων σαφῶς ἔγνωσται, ὡς οὐδαμῶς ἡ θεσπεσία ψυχὴ τὸν Υἱὸν νομίζει προβολέα τοῦ Πνεύματος.

δ΄ **5.** Ἔτι εἰ τολμηρὸν οἴεται καὶ καινοτομίαν καλεῖ καὶ εἰς ψεῦδος φέρειν, τὸ δεύτερον εἶναι τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει, ἀκόλουθον ἐστὶ μεμνημένον τῆς ἀντιπαραστάσεως μετὰ τοῦ ἐνδοιάζειν τὸν λόγον προφέρειν, τοῦτο δὴ τὸ ἡμέτερον. Καὶ νῦν μὲν ἴσως λέγειν· νῦν δὲ ἵνα καὶ ὅλως τοῦτο συγχωρήσωμεν προστιθέναι, ἵνα μὴ δόξῃ ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις ἁγίοις φανερῶς πολεμεῖν. Τούτων δὲ κειμένων, εἰπάτωσαν οἱ τῆς ἐκείνων δόξης προεστηκότες, τίς ποτε τῶν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἀναγκαῖον ἐκ τοιούτων φωνῶν ἀπῆλθε λαβών; πῶς δὲ οὐ καταγελαστότατον ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίζειν ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τῆς ῥήσεως οὕτω λεγούσης: «ἀξιώματι μὲν γὰρ δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ, παραδίδωσιν ἴσως ὁ τῆς εὐσεβείας λόγος»· καὶ πάλιν: «εἰ καὶ ὑποβέβηκε τὸν Υἱὸν τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι, ἵνα καὶ ὅλως τοῦτο συγχωρήσομεν»;

ε΄ **6.** Εἰ δὲ λέγοιεν καθαρὰς τὰς ἀποφάσεις τὰς θεολογικὰς τῶν προσδιορισμῶν εἶναι, πρῶτον μὲν ἴστωσαν περιφανῶς κἀντούτοις ψευδόμενοι· οὐδὲ γὰρ οὐδέπω παρ' αὐτοῖς ἀντίγραφον εὕρηται ἀπηλλαγμένον τῶν ἀμφιβολιῶν, ἀλλὰ λέγουσι μέν, οὐδὲ αὐτοὶ καθαρὰν ἀμφιβολίας ἐν ἀντιγράφοις τὴν ῥῆσιν ἰδεῖν· εἶναι μέντοι καὶ τηρεῖσθαι
στ΄ ταύτην τῷ σκότει, ἔδειξαν δὲ οὐδέπω. Ἔπειτα οὐδὲ συμφωνεῖν ἐστι πρὸς ἑαυτὸν τὸν μέγαν Βασίλειον ἄν τις τὰς ἀμφιβολίας ἀφέληται. Τοῦτο δὲ καὶ αὐτοῖς ἄτοπον δόξειεν ἄν. Οὐκοῦν καὶ τοῦτο τῆς Λατίνων κακουργίας σαφὴς ἀπόδειξις, οὐ προσθήκαις καθάπερ οἱ πάλαι μόνον, ἀλλὰ καὶ |
f. 160v ἀφαιρέσεσι τὴν θεολογικὴν φωνὴν λυμηναμένων.

ζ΄ **7.** Ἔτι καὶ Λατῖνοι μαρτυρήσαιεν ἂν μεθ' ἡμῶν εἶναι τὴν τοῦ μεγάλου Βασιλείου φωνήν. Τίς γὰρ ἀγνοεῖ Νικήταν τὸν ἡμέτερον; Ἡμέτερος γὰρ Θεσσαλονίκης ἐπίσκοπος ὤν, εἰ καὶ τῇ δόξῃ τῇ περὶ τοῦ Πνεύματος, Λατίνοις μέν, καὶ σφόδρα οἰκεῖος, ἡμῖν δὲ πολέμιος, οὗτος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος αὐτοῦ δευτέρῳ διαλόγῳ, τῆς τοῦ μεγάλου Βασιλείου ῥήσεως ταύτης εἰς μνήμην ἰών, ἐκτίθησι μὲν αὐτήν, ἐκτίθησι δὲ ὑγιῶς καὶ ὡς ἡμεῖς ἐξεθέμεθα, καὶ ὡς ἐν τοῖς ἀντιγράφοις πᾶσιν εὕρηκε φερομένην, καὶ

5. 10-11: Basile de Césarée, *Adv. Eun. III*, 1, 26-27, éd. Durand, SC 305, p. 146 ‖ 11-12: Basile de Césarée, *Adv. Eun. III*, 1, 36-37, éd. Durand, SC 305, pp. 146-148 ‖ **7.** 2 Nicétas de Maronie, *De proces. Spir. S. II-IV*, éd. Festa, N., Bessarione 16-19 (1912-16)

συνάγειν ἐκ ταύτης νομίζει, διὰ τὴν ἐν τῇ Τριάδι τάξιν, τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Καίτοι εἰ ῥητῶς εὕρισκε κείμενον ἐν τῇ ῥήσει τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ εἶναι ἔχειν, πῶς ἂν τοῦτο παρείς, αὐτόθεν τὸ η´ ζητούμενον ἔχων, οὐκ ἄνευ ἱδρῶτος ἐπεχείρει τοῦτο συνάγειν; Εἰ δ᾽ ἐξ ἐκείνου χρόνοι ἐνιαυτῶν πεντήκοντα καὶ διακόσιοι, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τούτους - ἐπὶ γὰρ τοῦ τετάρτου τῶν Κομνηνῶν βασιλέων ἐγεγόνει - πάντως καὶ ὑπὲρ τούτους πολλῷ τὰ παρ᾽ ἡμῖν ἀντίγραφα, οὕτως ἔχοντα εὕρηται. Εἰ δὲ καὶ ὁ χρόνος ἐν τοῖς ἀντιγράφοις μέγα τισὶν εἰς συμμαχίαν τῆς ἀληθείας δοκεῖ, καὶ οὗτος μετὰ τῶν ἐχθρῶν ἡμῖν, τὸ γνήσιον μαρτυρεῖ, πρεσβύτατα παρ᾽ ἡμῖν βιβλία δεικνύς.

Λατίνων κεφάλαιον πεντεκαιδέκατον.

XV. **0. Ἔτι Κύριλλος ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἣν ἡ ἐν Χαλκηδόνι ἐδέξατο σύνοδος, φησί: «Πνεῦμα ἀληθείας ὠνόμασται, καὶ ἔστι Χριστὸς ἡ ἀλήθεια, καὶ προχεῖται ἐξ αὐτοῦ ὥσπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ Πατρός». Γελοῖον δέ, ὃ τινὲς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐκ τοῦ Υἱοῦ μὲν εἶναι, ἢ προχεῖσθαι ἐξ αὐτοῦ συγχωροῦσι, μὴ μέντοι καὶ ἐκπορεύεσθαι παρ᾽ αὐτοῦ· τὸ γὰρ ὄνομα τῆς προόδου, τῶν εἰς αἰτίαν πάντων ἀναγομένων, κοινότητός ἐστιν - ὁποῖον γὰρ εἴη τι, καὶ ὅπως ἂν εἴη ἔκ τινος, καὶ ἐξ αὐτοῦ προϊέναι φαμέν. Ἐπεὶ δὲ** f. 161 **τὰ θεῖα βέλτιον ἐστὶ διὰ | τῶν κοινῶν ἢ τῶν ἰδίων σημαίνεσθαι, τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς ἐκπορεύσεως, μάλιστα τῇ προόδῳ τῶν θείων προσώπων προσήκει. Ὅθεν, εἰ συγχωρηθείη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἢ προχεῖσθαι ἐξ αὐτοῦ, ἕπεται καὶ παρ᾽ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι.**

Λατίνων κεφάλαιον ἑκκαιδέκατον

XVI. **0. Ἔτι ὁ αὐτὸς ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Θησαυρῶν φησίν: «ὅτε τοίνυν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν ἡμῖν γενόμενον, συμμόρφους ἡμᾶς ἀποδεικνύει Θεοῦ, πρόεισι δὲ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, πρόδηλον ὅτι τῆς θείας οὐσίας ἐστίν, οὐσιωδῶς ἐν αὐτῇ καὶ ἐξ αὐτῆς προϊόν. Ὥσπερ οὖν ἀμέλει καὶ τοὺς ἐξ ἀνθρωπείου στόματος ἐκτρέχον ἐμφύσημα, εἰ καὶ μικρὸν καὶ οὐκ ἄξιον τοῦ λόγου τὸ ὑπόδειγμα· πάντα γὰρ ὑπερέξει Θεός». Εἰ δὲ πρόεισιν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, πᾶσα ἀνάγκη καὶ ἐκπορευόμενον αὐτὸ λέγειν, ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Ἢ τίς ὁ λόγος ἐκ Πατρός, καὶ προϊέναι καὶ ἐκπορεύεσθαι λέγειν, ἐκ δὲ τοῦ Υἱοῦ, προϊέναι μέν, οὐκ ἐκπορεύεσθαι δέ;**

Λατίνων κεφάλαιον ἑπτακαιδέκατον

XV. 0, 1-11: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (Ms Vat. gr. 219v-220) ‖ 2-3: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Nest. III*, ACO 1, 1, 1, p. 39, 22-23 ‖ **XVI. 0,** 1-9: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 617A ‖ 1-6: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIV, PG 75, 585A

XVII. **0. Ἔτι ὁ αὐτὸς ἐν τῷ πρὸς βασιλέα Θεοδόσιον λόγῳ, φησίν: «ἀπολύων ἁμαρτίας τὸν αὐτῷ προσκείμενον, τῷ ἰδίῳ λοιπὸν καταχρίει πνεύματι, ὅπερ ἐνίησι μὲν αὐτός, ὡς ἐκ Θεοῦ Πατρὸς λόγος, καὶ ἐξ ἰδίας ἡμῖν ἀναπηγάζει φύσεως».**

Λατίνων κεφάλαιον ὀκτωκαιδέκατον

XVIII. **0. Ἔτι καὶ πολλαχοῦ τῶν λόγων τῶν ἑαυτῶν, οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι, καὶ ἐκλάμπειν, καὶ χεῖσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ φασὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· καὶ ἔστιν ἄτοπον καὶ ἄδια ῥητὸν κομιδῇ, τὰς μὲν φωνὰς τὰς εἰρημένας ὡς ἀσεβεῖς παραδέχεσθαι, καὶ ταύτῃ νομίζειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀπαρνεῖσθαι δὲ τὴν προβολὴν τῷ Υἱῷ διδόναι, ὥσπερ ἄλλό τι δηλούσης τῆς τοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνῆς, ὅτάν τις λέγει ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι.**

Λύσις πρὸς τὰ ἐκτεθειμένα κεφάλαια.

1. Ἃ δὲ ἀρχομένοις τῆς τοῦ δωδεκάτου κεφαλαίου λύσεως ἡμῖν περὶ
f. 161v τῶν προόδων τοῦ Πνεύματος εἴρηται, ταῦτα καὶ τούτοις ἀρκέσει. | Πάντα γὰρ ταῦτα καὶ ὅσα τούτοις παραπλήσια, πρὸς τὴν δευτέραν καὶ μεταδοτικὴν ἀνοίσομεν πρόοδον, διὰ τὰς αἰτίας τὰς εἰρημένας ἐκεῖ. Εἰ δὲ λέγοιεν Λατῖνοι, **διττῆς οὔσης τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος, ἂν μὲν προσκέηται τὰ τὴν δευτέραν χαρακτηρίζοντα, τὴν αἰτίαν φημί, ἢ τὸ πρόσωπον, ἢ τὸν χρόνον, ὥσπερ εἰ λέγοιμεν ἀναβλύζειν ἡμῖν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ προϊέναι ἡμῖν, ἢ ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις τάδε ἔσται ἢ τἄλλα, ἀνοίσομεν ταῦτα πρὸς τὴν δευτέρα πρόοδον· ἂν δὲ ἁπλῶς λεγόμενον ᾖ, ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα, ἢ προχεῖσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τίς ἡ ἀνάγκη καὶ οὕτω τρέχειν ἡμᾶς πρὸς τὴν μεταδοτικὴν καὶ δευτέραν ὥσπερ ἐξεπίτηδες, τὴν πρώτην καὶ καθ' ὕπαρξιν φεύγοντας; Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ λέγειν τὰς θεολογικὰς ἀποφάσεις, προχεῖσθαι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ καθάπερ ἐκ τοῦ Πατρός - εἴπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς κατ' ἀμφοτέρας τὰς προόδους - πῶς ἐστι δίκαιον τὸν Υἱὸν ἀποστερεῖν τῆς ἑτέρας; Οὐ γὰρ εἰκῇ καὶ μάτην τὸ 'καθάπερ' εἴρηται. Ἔτι καὶ «φυσικῶς ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα», φησὶ Κύριλλος· τοῦτο δὲ τὸ ἐπίρρημα σαφῶς τὴν πρώτην πρόοδον, καὶ τῷ Υἱῷ μαρτυρεῖ· ἐπὶ γὰρ τῆς δευτέρας προόδου χώρα τοῖς τοιούτοις τῶν τρόπων, οὐδεμιᾷ μηχανῇ.**

α΄ **2.** Εἰ ταῦτα λέγοιεν, οὐ μετὰ τοῦ εἰκότως οἱ λόγοι. Εἰπάτωσαν γὰρ ἡμῖν αὐτοὶ πρότεροι τὴν ἀνάγκην τὴν ἐκ τῶν λόγων· ἐκείνων γὰρ πρὸς ἡμᾶς οἱ λόγοι. Τί δή ποτε, διττῆς οὔσης τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος, καὶ τῶν

XVII. 0, 1-4: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 617A / Cyrille d'Alexandire, *Ad Theod., De recta fid.,* ACO 1, 1, 1, p. 67, 4-5 ‖ XVIII **1.** 16: Cyrille, d'Alexandrie, *In Io.* X, PG 74, 444B

ῥημάτων τοῦ προϊέναι καὶ προχεῖσθαι καὶ ἀναβλύζειν καὶ τῶν ἄλλων τὸ διττὸν ἐχόντων, οὐ τὴν δευτέραν πρόοδον, ἀλλὰ τὴν πρώτην καὶ καθ' ὕπαρξιν ἔστιν ἐνταῦθα νοεῖν; Ἀλλ' οὐκ ἂν ἔχοιεν! Τούτου δὲ μὴ ὄντος, οὐδὲ ἀπαιτεῖν ἡμᾶς εἶεν ἂν δίκαιοι, μὴ βουλομένους ἀνάγκην δή τινα· μεθ' ἡμῶν f. 162 γὰρ καὶ σιωπώντων ἡνίκη ἕως ἂν οἷς | θαρροῦσι, πολὺ τὸ ἐνδεχόμενον ἔχῃ. β´ Ἄλλωστε καὶ δέδεικται ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ, ὡς ἀδύνατα εἰσάγουσιν εἰ τὴν πρώτην τῶν προόδων προσνέμοντες τῷ Υἱῷ. Οὐκοῦν ἕπεται ἐξ γ´ ἀνάγκης, περὶ τῆς μεταδοτικῆς καὶ δευτέρας τὸν λόγον εἶναι. Θαυμάζειν δὲ οὐ χρή ἂν μὴ προσκέηται ἀεὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, τὰ τὴν δευτέραν τῶν προόδων δεικνύντα. Καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ γὰρ ἐκ τῆς μακαρίας παρθένου γέννησις, δι' ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν οἰκονομηθεῖσα ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ὡς ὁ ἀπόστολος μαρτυρεῖ, οὐ πάντοτε μεθ' ἑαυτῆς ἔχει τὰ τοιαῦτα· ἀλλὰ νῦν μὲν ἡ Γραφὴ λέγει μετὰ προσθήκης «παιδίον ἐγενήθη ἡμῖν καὶ ἐδόθη ἡμῖν», καὶ «ἐτέχθη ἡμῖν Σωτὴρ Κύριος ἐν πόλει Δαυΐδ», καὶ πολλὰ ἕτερα· νῦν δὲ ὁ μακάρος Παῦλος «γεννώμενον ἐκ γυναικὸς» τὸν Κύριον λέγων, τὴν αἰτίαν οὐκ ἔθηκε τῆς κάτω γεννήσεως, ἅμα μὲν ὡς εἰρημένην πολλάκις, ἅμα δὲ ὡς ἑπομένην κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην.

3. Ὅτι δὲ ἡ προσθήκη τοῦ 'ὥσπερ' ἢ τοῦ 'καθάπερ', οὐ δίδωσι τῷ Υἱῷ καὶ τὴν πρώτην πρόοδον, τοῦ Πατρὸς ταύτην καὶ σφόδρα γε ἔχοντος, ἔξεστιν ἐντεῦθεν ἰδεῖν. Οὐ γὰρ τὰ τοιαῦτα τῶν ἐπιρρημάτων, οἷς ἂν προσκέωνται, πάντως καὶ τὸ ἀπαράλλακτον συνεισάγουσι καθ' ὧν λέγονται· ἀλλὰ νῦν μὲν, τοῦτο τελέως· νῦν δὲ, ὅσον ἔξεστι. Καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τῶν εἰκόνων ἢ τῶν παραδειγμάτων ἢ τῶν παραβολῶν αἷς ἀεὶ διατελοῦμεν ἄνθρωποι χρώμενοι. Οὐ γὰρ παντάπασι ταὐτότητα ἐν πᾶσι ζητοῦμεν, καίτοι γε τῶν ἐπιρρημάτων τούτων ἐπιχωριαζόντων ἐκεῖ, οἷον ἂν λέγωμεν ὥσπερ ὁ Παῦλος ἄνθρωπος, οὕτω δὴ καὶ ὁ Πέτρος· ἢ ὡς ὁ Κύριος φησὶ «ὥσπερ ὁ Πατὴρ ἐγείρει τοὺς νεκροὺς καὶ ζωοποιεῖ, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς οὓς θέλει ζωοποιεῖ»· ἢ «καθὼς γινώσκει με ὁ Πατὴρ κἀγὼ γινώσκω τὸν f. 162v Πατέρα». Πάντως | ἐν πᾶσι τούτοις τὸ ἀπαράλλακτον ἔστι νοεῖν. Ἂν δὲ λέγωμεν «καθὼς οἰκτείρει πατὴρ υἱούς, ᾠκτείρησε Κύριος τοὺς φοβουμένους αὐτόν», ἢ «ἔλαμψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος», ποῦ τὸ ἀπαράλλακτον ἐν τούτοις; Καὶ τῶν ἱερῶν δέ τις προφητῶν πρὸς τὸν Θεὸν φησίν: «ἐπέπεσεν ἐπ' ἐμὲ ἡ ἀγάπησίς σου, ὡς ἡ ἀγάπησις τῶν γυναικῶν»! Ἐνταῦθα δὲ καὶ βλασφημία σαφὴς ἄν τις τὸ κατὰ πάντα ὡσαύτως ἔχον ἐνθυμηθῇ. Ὃ δέ φησιν ὁ Κύριος «γίνεσθε οὖν οἰκτίρμονες καθὼς καὶ ὁ Πατὴρ ἡμῶν οἰκτίρμων ἐστὶν» ἢ «γίνεσθε φρόνιμοι ὡσεὶ ὄφεις καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραὶ» ποῦ θήσομεν; Καὶ ὁ θεῖος δὲ Χρυσόστομος τὴν τοῦ

2. 16-17: Is 9, 6 ‖ 17: Lc 2, 11 ‖ 18: Ga 4, 4 ‖ **3.** 10-11: Jn 5, 21 ‖ 11-12: Jn 10, 15 ‖ 13-14: Ps 102, 13 ‖ 14: Mt 17, 2 ‖ 16: 2R 1, 26 ‖ 18-19: Lc 6, 36 ‖ 19-20: Mt 10, 16

Κυρίου διερμηνεύων φωνὴν, ἐν ὁμιλίᾳ ὀγδοηκοστῇ δευτέρᾳ τῶν εἰς τὸν Ἰωάννην ἐξηγήσεων "ἵνα πάντες ἓν ὦσι, καθὼς σὺ πάτερ ἐν ἐμοὶ κἀγὼ ἐν σοί", φησὶ: «Πάλιν τὸ 'καθὼς' οὐκ ἀκριβοῦς ἐξισώσεως ἐπ' αὐτῶν· οὐδὲ γὰρ δυνατὸν αὐτοῖς ἦν τοσοῦτον ἀλλ' ὡς ἀνθρώποις δυνατόν· ὥσπερ ὅταν λέγῃ "γίνεσθε οἰκτίρμονες ὡς ὁ Πατὴρ ἡμῶν"».

4. Εἰ δὲ λέγοιεν, **ἀλλ' ἐνταῦθα καὶ λίαν τὸ ἀκριβὲς ἴσον ζητεῖν δεῖ, περὶ Πατρὸς γὰρ καὶ Υἱοῦ ὁ λόγος.** Εἰ μὲν ἐν τοῖς προσωπικοῖς τὰ τοιαῦτα ἀξιοῦσιν, ἄτοπον. Δέδεικται δὲ προσωπικὴ οὖσα ἡ τοῦ Πνεύματος ὑπαρκτικὴ πρόοδος. Ἂν δὲ περὶ ἄλλων ὁ λόγος, καὶ σφόδρα τοῦ ἴσου καὶ ταὐτοῦ φροντιοῦμεν. Ἰδοὺ δὴ κἀνταῦθα τοῦ λόγου τὴν μεταδοτικὴν τοῦ Πνεύματος πρόοδον ἀπαιτοῦντος, ἀπαραλλάκτως ἀνοίσομεν ταύτην πρὸς τὸν Υἱὸν, ὥσπερ δὴ καὶ πρὸς τὸν Πατέρα. Ἵνα δὲ ὃ λέγομεν σαφέστερον γένηται, φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς: «ὥσπερ ὁ Πατὴρ ἄναρχος, οὕτω καὶ ὁ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ προελθὼν Λόγος, ἄναρχος». Εἰ τοίνυν ἁπλῶς ὅτι περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὁ λόγος, τὸ ἀπαράλλακτον καὶ τὴν f. 163 διὰ πάντων τῶν σημαινομένων ἀκρίβειαν, οὐκ ἂν ἀρνηθείημεν, τοῦτο | τῶν ἐπιρρημάτων ἀπαιτούντων ὡς ἂν φαῖεν κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην. Ὅρα λοιπὸν τοῦ Πατρὸς τὸ ἄναρχον, καὶ κατὰ τὸ ἀναίτιον ἔχοντος, μηδὲ τὸν Υἱὸν ὑπ' αἰτίαν εἶναι. Τοῦτο δέ ἐστι, μηδὲ τὸν Υἱὸν εἶναι τοῦθ' ὅπερ ἐστιν! Ἀλλὰ ταῦτα γε, οὐ πόρρω μανίας! Οὐκ ἄρα λοιπὸν οὐδ' ἐνταῦθα διὰ τὸ λέγειν προχεῖσθαι τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ, καθάπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός, ἀναγκαῖον ἂν εἴη καὶ τῶν σημαινομένων ἑκάτερον τῆς τοῦ προχεῖσθαι φωνῆς διδόναι καὶ τῷ Υἱῷ, ἕως ἂν καὶ διὰ τοῦ ἑτέρου τῶν τρόπων τὴν τοῦ Θεολόγου ῥῆσιν σώζειν ἐξῇ.

5. Εἰ δ' ἡμᾶς δεδίττονται, **προϊέναι μὲν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα** λέγοντες, **προϊέναι δὲ φυσικῶς**, οὐδ' ἐκ τούτου πρὸς τὴν πρόθεσιν αὐτοῖς ἔσται πλέον οὐδέν· Θεὸς γὰρ ὁ Υἱὸς καὶ Θεὸς ἀληθής· ἃ δὲ ἔχει Θεός, φύσει ἔχει καὶ οὐκ ἐπίκτητα. Οὐκοῦν οὐδὲ τὸ χορηγεῖν τὸ Πνεῦμα, ἔξωθεν ὁ Υἱὸς ἔχει, ἀλλ' ἀπόστολοι μὲν, μετέχοντες χορηγοῦσιν, ὁ δὲ Υἱὸς οὐ μετέχων, ἀλλ' ἔχων αὐτὸ φυσικῶς, ὥσπερ καὶ ὁ Πατὴρ δίδωσιν. Ἔτι αὐτὸς ὁ θεῖος Κύριλλος, τῶν ἑαυτοῦ λόγων ἐξηγητὴς ἀξιόχρεως, φυσικῶς μὲν γὰρ εἶπε προϊέναι παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἐδέξατο δὲ αὐτὸς τὸ φυσικῶς, ἀντὶ τοῦ ἀληθῶς. Ἀπολογούμενος γὰρ ῥητῶς οὑτωσὶ πρὸς Θεοδώριτον προφέροντα τούτῳ τὴν καθ' ὑπόστασιν ἕνωσιν ἀήθη τοῖς Θεολόγοις οὖσαν φωνήν, τὸ καθ' ὑπόστασιν φησὶν, ἀντὶ τοῦ ἀληθῶς ἐδεξάμην, πυθόμενος τῇ Γραφῇ λεγούσῃ «καὶ ἦμεν τέκνα φύσει ὀργῆς». Ὥστε χορηγούντων μὲν τῶν

3. 22-23: Jn 17, 21 ‖ 23-25: Jean Chrysostome, *In Io.* PG 59, 543-544 ‖ **4.** 8-9: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* V, PG 75, 60D ‖ **5.** 1-2: cf. Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* X, PG 74, 444B; *Thes.* XXXIV, PG 75, 576C-577A; *De ador.* I, PG 68, 148A ‖ 11-12: Cyrille d'Alexandrie, *Exp. xii cap.*, ACO 1, 1, 5, pp. 19-20 ‖ 12: Eph 2, 3

ἀποστόλων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου βούλεται, καὶ μὴν καὶ ὁ μακάριος Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι, χορηγοῦντος δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ, ἀληθῶς καὶ κυρίως δοτὴρ ὁ Υἱὸς εἴη ἄν, οὐ παρ' ἄλλου τοῦτο λαβών, ἀλλὰ τὸ φύσει προσὸν αὐτῷ οἷς ἂν ἐθέλοι διδούς.

6. Ὃ δὲ φησὶν ὁ Θωμᾶς «γελοῖον εἶναι, ὃ τισὶ περὶ τοῦ ἁγίου f. 163v Πνεύματος εἴρηται· συγχωροῦσι μὲν ἐκ τοῦ | Υἱοῦ εἶναι ἢ προχεῖσθαι, μὴ μέντοι γε καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι», τοῦτο ἀναξίως εἶπε τῆς μούσης τῆς ἑαυτοῦ. Οἴεται μὲν γὰρ τὴν τοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνήν, καὶ ἐπὶ τῆς θεολογίας κοινήν τινα εἶναι, ὥσπερ δὴ καὶ τὴν τοῦ προϊέναι. Τὸ δὲ, οὐ τοιοῦτον, ἀλλ' ἡ μὲν, κοινὴ δή τις τῇ τοῦ Υἱοῦ γεννήσει, καὶ τῇ τοῦ Πνεύματος προόδῳ προσήκουσα, ἄν τε τὴν πρώτην λέγῃς, ἄν τε τὴν ἑτέραν· ἡ δὲ, ἰδιάζουσα τῷ Πνεύματι. «Πρόεισι γὰρ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρός», καὶ «πρόεισιν ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ» τῶν Θεολόγων λεγόντων ἔστιν ἀκούειν· καὶ τὴν ἄρρητον δὲ τοῦ Πνεύματος πρόοδον, διὰ τούτου σημαίνειν ἐστὶν. Ἐκπορεύεσθαι δὲ ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐδεὶς εἴρηκε· τὴν γὰρ τοιαύτην φωνὴν ἰδιαζόντως ἴσμεν κειμένην ἐπὶ τῆς ἀρρήτου προόδου τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ δὴ καὶ τὴν γέννησιν ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Γρηγόριος ἐν τῷ λόγῳ τῷ εἰς τὰ Θεοφάνια, σαφῶς κοινόν τι νομίζει τὸ προϊέναι, ὅπερ διχῇ διελὼν εἴς τε τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι, τὸ μὲν, τῷ Υἱῷ ἰδικῶς, τὸ δὲ, τῷ Πνεύματι δίδωσιν. Εἰ δὲ τὸ ἐκπορεύεσθαι τῶν κοινῶν ᾤετο, οὐκ ἂν ἀντιδιέστειλε τοῦτο τῇ γεννήσει τῇ τοῦ Υἱοῦ· φησὶ γὰρ «Πνεῦμα ἅγιον ἀληθῶς τὸ Πνεῦμα· προϊὸν μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, οὐχ υἱκῶς δὲ, οὐδὲ γὰρ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς». Καὶ τὸ προχεῖσθαι δὲ πρὸς τὸ ἐκπορεύεσθαι οὕτως ἔχει, ὡς καθόλου πρὸς μέρος· τὸ μὲν γάρ, ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας τῶν προόδων τοῦ Πνεύματος ὡς ἐδείξαμεν ἐν τῇ λύσει τοῦ δωδεκάτου κεφαλαίου· τὸ δὲ ἐκπορεύεσθαι, ἰδικῶς ἀπονενέμηται τῇ ὑπάρξει τοῦ Πνεύματος. Οὐκ ἄρα προχεῖται καὶ ἐκπορεύεται ὡς ὁ Θωμᾶς ἀξιοῖ, ἀλλὰ τοὐναντίον μᾶλλον, εἰ ἐκπορεύεται καὶ προχεῖται. Καὶ περὶ τοῦ τίς δὲ ὁ λόγος ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ προϊέναι καὶ ἐκπορεύεσθαι καὶ προχεῖσθαι καὶ ἐκλάμπειν καὶ πάντα τὰ ἀπηριθμημένα τὸ f. 164 Πνεῦμα λέ|γοντας, ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι μὲν λέγειν, καὶ προχεῖσθαι καὶ ἐκλάμπειν καὶ ἀναβλύζειν, ἐκπορεύεσθαι δὲ οὐδαμῶς, καὶ τἆλλα ὅσα ἐν τούτοις ἐστὶ διαπορεῖν, ἐκεῖ καὶ ταῦτα καὶ ἠπόρηται καὶ εἰς δύναμιν λέλυται, χρῆσθαι δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ τῶν αὐτῶν πολλάκις περίεργον· διὸ πρὸς τὰ ἑξῆς, ἰτέον ἂν εἴη.

6. 1-3: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (= Ms Vat. gr. 616, f. 220) ‖ 8-9: cf. Nil Cabasilas, Réfutation XII, 10 ‖ 17-19: Grégoire de Nazianze, *Or. XXXIX*, SC 358, p. 174, PG 36, 348B ‖ 23-24: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (= Ms Vat. gr. 616, f. 220)

Λατίνων κεφάλαιον ἐννεακαιδέκατον.

XIX. **0. Ἔτι ὁ αὐτὸς θεῖος Κύριλλος, πολλαχοῦ τῶν ἑαυτοῦ λόγων, ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι λέγει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ φυσικῶς ἐξ αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός. Ἐν μὲν γὰρ τῇ ἑρμηνείᾳ τῇ εἰς τὸν προφήτην Ἰωήλ, τῇ "ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα", φησίν: «ᾗ μὲν γάρ ἐστι Θεός, καὶ ἐκ Θεοῦ κατὰ φύσιν ὁ Υἱός· γεγένηται γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ἴδιον αὐτοῦ τε καὶ ἐν αὐτῷ, καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐστί, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐπ' αὐτοῦ νοεῖται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός». Ἐν δὲ τῷ πρὸς βασιλέα Θεοδόσιον λόγῳ, «βαπτίζοντα» ἔφη, «τὸν Ἰησοῦν, ἐν πυρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι· οὐ τὸ ἀλλότριον τοῖς βαπτιζομένοις ἐνιέντα Πνεῦμα, δουλοπρεπῶς καὶ ὑπηρετικῶς, ἀλλ' ὡς Θεὸν κατὰ φύσιν μετ' ἐξουσίας τῆς ἀνωτάτω, τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἴδιον αὐτοῦ». Ἐν δὲ τοῖς Θησαυροῖς: «νομοθετοῦντος, φησί, τοιγαροῦν τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐν αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς ὑπάρχον, τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ νομοθετεῖ». Ἀλλὰ τὰ προειρημένα, τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει σημαίνει· οὐ γὰρ ἄλλο τοῦτο, καὶ ἄλλο τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἢ ἐκ τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς εἶναι. Τοῦτο δὲ εἰ διαφέρει τοῦ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, θαῦμα ἂν εἴη!**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ ὁσαχῶς τὸ «ἔκ τινος».

1. Ἐκ τοῦ Υἱοῦ φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος καὶ εἴ τις ἄλλος τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς, καὶ ἐξ αὐτοῦ καθάπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός. Ὅτι δὲ ταῦτα τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν τὸ Πνεῦμα ἔχειν βούλεται κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, ὅπέρ ἐστιν ἡ τῶν προτάσεων μείζων, τοῦτο δὲ οὐ πρὸς
f. 164v ἀλήθειαν εἴρηται. | Εἰ γὰρ τὸ ἴσον ἐκείνοις ἐδύνατο, ἦν ἂν καὶ ἀντικατηγορούμενον κατὰ τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον καὶ ἀντέστρεφεν ἄν. Οὐ μήν, ἀλλ' οὐδὲ ἕπεται· ἀλλὰ τοὐναντίον μᾶλλον. Ἔχει γὰρ οὕτως: εἰ μὲν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχει τὸ Πνεῦμα, ᾗ ἐκπορεύεται - ὅπερ οὐχ εὕρηται - κἀκεῖνα πάντως ἀληθῆ. Εἰ δ' ἐκεῖνα ἀληθῆ, οὐκ ἐξ ἀνάγκης καὶ ταῦτα. Δῆλον δέ· τὸ γὰρ τόδε «ἔκ τινος εἶναι», οὐχ ἕν τι δύναται· τῶν γὰρ πλεοναχῶς καὶ τοῦτο λεγομένων ἐστὶ ἄν τε ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων, ἄν τε ἐπὶ τῶν ὄντων, τὸν λόγον ζητῆς. Ἀριστοτέλης μὲν γὰρ ἐν τῷ τετάρτῳ τῆς μετὰ τὰ Φυσικὰ
α΄ πραγματείας, τὸ «ἔκ τινος» ἕνα μὲν τρόπον βούλεται λέγεσθαι, ὡς ἐξ ὕλης,
β΄ ὡς ὁ ἀνδριὰς ἐκ χαλκοῦ· ἕτερον δὲ ὡς ἐκ τοῦ πρώτως κινήσαντος, ὡς ἐκ τῆς
γ΄ μάχης τὴν λοιδορίαν, ἢ τὸν ἀνδριάντα ἐκ τοῦ τεχνίτου· ἄλλον δέ, ὡς ἐκ τοῦ
δ΄ συγκειμένου, ὡς ἐξ ὅλου τὸ μέρος· ἄλλον δέ, τὸ ἀνάπαλιν, ὡς ἐκ τοῦ μέρους

---

0. 3-7: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 616D ‖ 5-7: Cyrille d'Alexandrie, *In Joel.* 2, 28, PG 71, 377D ‖ 8-11: Cyrille, *Ad Theod. De recta fid.*, ACO I, 1, 1, p. 66, 23-25. Cf. Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 616D-617A; *Epigr.* VIII, PG 141, 676 ‖ 11-17: Jean Bekkos, *Epigr.*, I, PG 141, 620D ‖ 12-13: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, ‖ 12-19: Aristote, *Metaph.*, IV, 1023a, 26-1023b, 6

τοῦ εἴδους, τὸ ὅλον· ὡς ἐκ τοῦ δίποδος ὁ ὁρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου· ἕτερον δέ, ε΄ ὡς τὸ μετ' αὐτὸ γινόμενον τῷ χρόνῳ, ὡς νύκτα ἐξ ἡμέρας· καὶ ἐξ εὐδίας χειμῶνα.

2. Τὴν δὲ θείαν Γραφὴν περὶ Θεοῦ ποιουμένην τὸν λόγον, οὕτως ἄν τις εὕροι χρωμένην τῷ «ἔκ τινος εἶναι»· ἕνα μὲν τρόπον, κατ' αἰτίαν· οὕτω δὲ α΄ κατ' αἰτίαν, ὡς ἐκ τῆς ἐνεργείας· ὥσπερ τὰ ποιήματα ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐκ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ· οὐ γὰρ οὕτως ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ. Φησὶ γὰρ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον: «τὸ ποιούμενον, οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ ποιοῦντος ἐστί». Καὶ πάλιν ὁ αὐτός ἐν τοῖς αὐτοῖς: «ἐργάζεται Θεὸς χερσὶν οὐ σωματικαῖς· ἐργάζεται δὲ οὐκ ἐξ αὐτοῦ προάγων τὰ δημιουργήματα, ἀλλ' ἐνεργητικῶς ὑφιστάς, ὡς ὁ ἐν χερσὶν ἐργαζόμενος οὐκ ἐξ ἑαυτοῦ προβάλλει τὸ ἔργον». Καὶ ὁ θεῖος Δαμασκηνὸς ἐν τοῖς f. 165 θεολογικοῖς: «ἡ κτίσις εἰ | καὶ μετὰ ταῦτα γέγονεν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας». Ὅτι δὲ ἡ κτίσις ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὡς τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ, δῆλον· τὰ γὰρ ποιήματα, τῆς ἐνεργείας ἔργα καὶ ποιήματα οἱ θεολογοῦντες φασίν· ὁ μὲν γὰρ θεῖος Χρυσόστομος, τὸ «πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο» ἐξηγούμενος ἐν ὁμιλίᾳ πέμπτῃ, φησίν: «οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ Μονογενοῦς, ὅσα ἂν πιστεύσῃς παρῆχθαι καὶ πεποιῆσθαι δι' αὐτῆς, οὐδὲν ἐλάττων αὕτη γίνεται»· ὁ δὲ θεῖος Μάξιμος ἐν ταῖς πρὸς τὸν θεῖον Διονύσιον ἐξηγήσεσιν αὐτοῦ ἐν τῷ περὶ τοῦ ὄντος κεφαλαίῳ, «πρόοδον» φησί, «τὴν θείαν ἐνέργειαν λέγει, ἥτις πᾶσαν οὐσίαν παρήγαγε»· καὶ ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος κεφαλαίοις, «οὐχ οὕτως ὦ βέλτιστοι τὰ πάντα φαμὲν ἐκ Θεοῦ καθάπερ καὶ τὸ Πνεῦμα. Τὸ μὲν γάρ ἐστι φυσικῶς ἐνυπάρχον αὐτῷ, καὶ οὐσιωδῶς ἐμπεπηγός, ἵν' οὕτως εἴπωμεν, καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προϊόν· τὰ δέ, τῆς ἐνεργείας ἔργα καὶ ποιήματα, δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι γεγονότα, καὶ οὕτως ἐκ Θεοῦ νοούμενα». Εἷς μὲν τρόπος οὗτος.

β΄ **3.** Ἕτερος δὲ τρόπος «ἐκ τοῦ Θεοῦ», κατ' αἰτίαν, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Τὴν γὰρ θείαν ἐνέργειαν, ἐκ τοῦ Θεοῦ φαμὲν ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Φησὶ γὰρ ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ ἕκτη σύνοδος ἐν ταῖς πράξεσιν αὐτῆς περὶ τῶν δύο τοῦ Σωτῆρος ἐνεργειῶν: «τὴν ἑκατέρας φύσεως, ἑκατέραν ἴσμεν ἐνέργειαν· τὴν οὐσιώδη λέγω καὶ φυσικὴν καὶ κατάλληλον, ἀδιαιρέτως προϊοῦσαν, ἐξ ἑκατέρας οὐσίας καὶ φύσεως». Καὶ πάλιν ἀπὸ τῶν αὐτῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος: «ἑκατέραν ἀμερίστως καὶ ἀσυγχύτως

---

2. 5-6: Basile de Cesaree, *Adv. Eun.* IV, PG 29, 673B ‖ 6-9: id. *Adv. Eun.*, V, PG 29, 736B ‖ 10-11: Jean Damascène, *Exp.fidei*, 8, 56-57, ed. Kotter, p. 20 ‖ 14-16: Jean Chrysostome, *In Io.*, PG 59, 57AB ‖ 17-18: Maxime (Jean Skythopolitès), *Schol. Dion.*, ‖ 19-23: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIII, PG 75, 565C ‖ **3.** 3-6: VIe Concile Oecum., *Act.* XI, Mansi 11, 481C ‖ 7-11: ibid., Mansi 11, 484AB

ἐνέργειαν κατὰ τὰς ἑαυτοῦ φύσεις, ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς προβαλλόμενος, κατὰ μὲν τὴν θείαν αὐτοῦ φύσιν καθ' ἣν ἦν καὶ τῷ Πατρὶ ὁμοούσιος, τὴν θεϊκὴν προβαλλόμενος, κατὰ δὲ τὴν ἀνθρωπίνην καθ' ἣν καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἡμῖν
f. 165v αὐτὸς ὁμοούσιος ἔμεινε, τὴν ἀνθρωπείαν καὶ πρόσγειον». | Καὶ πάλιν, ἑκατέραν ἐνέργειαν, τὴν οἰκείαν φύσιν ἑρμηνεύειν φησὶν, ἀφ' ἧς ἀμερίστως καὶ φυσικῶς ἐπηγάζετο.

4. Ἄλλον δὲ τρόπον «ἐκ τοῦ Θεοῦ» λέγομεν, κατ' αἰτίαν, ὡς ἐκ τῆς
γ΄ ὑποστάσεως καὶ τοῦτο διχῶς· ἢ κατὰ γέννησιν ἄρρητον, ὡς τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ
δ΄ Πατρός, ἢ κατὰ τὴν ἀπόρρητον πρόοδον, ὡς τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός· καὶ ἄμφω γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν ὑπόστασιν. Φησὶ γὰρ ὁ μὲν μακάριος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς «τὸ γεννᾶσθαι οὐκ ἔστι φύσεως ἀλλ' ὑποστάσεως»· ὁ δὲ θεῖος Γρηγόριος ὁ Νύσσης «Πνεῦμα» φησὶ «τὸ τῆς Πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως». Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων, διεξοδικώτερον ἐν τῷ πρώτῳ ἐξεθέμεθα λόγῳ.

ε΄ **5.** Ἕτερον δὲ τρόπον «ἐκ τοῦ Θεοῦ» λέγομεν, οὐ κατ' αἰτίαν, ἀλλὰ κατὰ λόγον οἰκειώσεως. Φησὶ γὰρ ὁ Κύριος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ, «ὁ ὢν ἐκ τοῦ Θεοῦ, τὰ ῥήματα τοῦ Θεοῦ ἀκούει». Καίτοι εἰ κατὰ λόγον αἰτίας ἐνταῦθα τὸ «εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ» καὶ οὐ κατ' οἰκείωσιν, πᾶς τις ἂν ἤκουε τῶν τοῦ Θεοῦ ῥημάτων, καὶ εἰ τῶν σφόδρα πονηροτάτων ἔτυχεν ὤν, οὐδεὶς γὰρ ὃς οὐκ ἔστιν ὡς ἐξ αἰτίας ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἔτι εἰ τὸ «εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ», τὸ τὴν αἰτίαν ἐκεῖθεν ἔχειν ἐξ ἀνάγκης βούλεται καὶ οὐδὲν ἕτερον, καὶ τὸ μὴ εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ,τὸ μὴ ἔχειν ἐκεῖθεν τὸ εἶναι, ἐβούλετ' ἄν, καὶ ἐψεύδετ' ἂν ἐξ ἀνάγκης ὁ περί τινων λέγων μὴ εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ· «τὰ γὰρ πάντα ἐκ τοῦ Θεοῦ» ὡς φησὶν ὁ ἀπόστολος. Ἀλλ' ὁ Κύριος οὐ τοῦτο λέγων ἐστί· φησὶ γὰρ ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ: «διὰ τοῦτο ὑμεῖς οὐκ ἀκούετε, ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἐστέ». Οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ «εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ». τὸ τὴν ὕπαρξιν κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἐκεῖθεν ἕλκειν δηλοῖ, ἀλλὰ ποτὲ μὲν τοῦτο, ποτὲ δὲ οὐ τοῦτο· ἀλλ' ὁ λόγος ἅπας περὶ τῆς οἰκειότητος.

6. Ἔτι ὁ μακάριος Ἰωάννης ὁ εὐαγγελιστὴς ἐν τῇ τρίτῃ τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἑαυτοῦ: «ὁ ἀγαθοποιῶν, φησὶν, ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστι»· καὶ αὖ τοὐναντίον· |
f. 166 καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «πᾶς ὁ μὴ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην, οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Θεοῦ, καὶ ὁ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ». Καὶ πάλιν, «οὐ καθὼς Κάιν ἐκ τοῦ πονηροῦ ἦν, καὶ ἔσφαξε τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ». Καὶ πάλιν ὁ Κύριος: «ὑμεῖς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑμῶν τοῦ διαβόλου ἐστέ». Καίτοι εἰ καὶ τούτους τοὺς λόγους εἰς τὴν αἰτίαν ἀνοίσομεν, ἕπεται μὴ μίαν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῶν ὅλων

---

4. 5: Jean Damascène, *Exp. fidei*, 80, 15-16, ed. Kotter, 179 ‖ 6-7: Gregoire de Nysse, *De or. dom.*, 262, 2 ‖ 7-8: Nil Cabasilas, *Discours* I, 7; 9; 23; 24, 4-6; 32; 40-41 ‖ **5.** 1-2: cf. Nil Cabasilas, *Discours* IV, 27 ‖ 2-3: Jn 8, 47 ‖ 9-10: 1Co 11, 12 ‖ 11-12: Jn 8, 47 ‖ **6.** 2: 3Jn 11 ‖ 3-4: 1Jn 3, 10 ‖ 4-5: 1Jn 3, 12 ‖ 5-6: Jn 8, 44

τὸν Θεὸν οἴεσθαι, ἀλλὰ δύο· τὴν μέν, τῶν ἀγαθῶν, ἀρχήν τινα ἀγαθήν, τὴν δέ, τῶν κακῶν, ἀρχήν τινα καὶ πηγὴν πονηράν! Ἀλλ' ὁ ταῦτα λέγων μετὰ Μανιχαίων κλαύσεται! Οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ ἡγούμενον ἀληθές. Οὐκοῦν κατ' οἰκείωσιν οὐ κατ' αἰτίαν εἴρηται τὰ τοιαῦτα. Οὕτω γὰρ καὶ τὴν κατάφασιν ἀληθεύειν ἐστί, καὶ μὴν καὶ τὴν ἀπόφασιν, οὐ κατὰ τῶν αὐτῶν πάντως ὑποκειμένων, καὶ ἀμφότερα γὰρ ἡ Γραφὴ διαρρήδην φησίν· οἵ τε γὰρ εὐσεβῶς καὶ δικαίως βιοῦντες, ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰσιν, ἤτοι οἰκείως ἔχουσι πρὸς αὐτόν· καὶ μήν, καὶ οἱ μὴ οὕτω ζῶντες, οἰκείως μὴ ἔχοντες, οὐκ ἂν ἐκ τοῦ Θεοῦ ταύτῃ γε λέγοιντο. Καὶ Κορινθίους δὲ γράφων ὁ μακάριος Παῦλος, φησίν: «τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεὸς ἵνα καταισχύνῃ τὰ ἰσχυρά, καὶ τὰ ἀγενῆ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἐξουθενημένα ἐξελέξατο ὁ Θεός, καὶ τὰ μὴ ὄντα ἵνα τὰ ὄντα καταργήσῃ, ὅπως μὴ καυχήσηται πᾶσα σὰρξ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἐξ αὐτοῦ δὲ ὑμεῖς ἐστὲ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ». Τοῦτο δὲ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξηγούμενος ἐν ὁμιλίᾳ πέμπτῃ τῶν εἰς ταύτην τὴν ἐπιστολὴν ἐξηγήσεων, τὸ «ἐξ αὐτοῦ» ἐνταῦθα φησὶν «οὐ περὶ τῆς εἰς τὸ εἶναι παραγωγῆς οἶμαι λέγειν αὐτόν, ἀλλὰ περὶ τῆς πίστεως»· τοῦτο δὲ σαφηνίζων, τουτέστι "τέκνα Θεοῦ ἐγένεσθε", φησί: τέκνα δὲ Θεοῦ γινόμεθα, οἰκειωθέντες τῷ Θεῷ. Καὶ ὃ δέ φησιν ὁ αὐτὸς περὶ τοῦ Κυρίου Ἐφεσίοις γράφων, τῆς αὐτῆς ἐστὶ διανοίας· ἔχει γὰρ οὕτως: "μέλη ἐσμὲν | (f. 166v) τοῦ σώματος αὐτοῦ", ἐκ τῆς καρδίας αὐτοῦ, ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ. Τοῦτο δέ, ἂν μὲν εἰς τὴν αἰτίαν ἀνοίσῃς, γελοῖον. Οὐ γὰρ ἡ τοῦ Κυρίου σὰρξ αἰτία τινὸς καθ' ὕπαρξιν, ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ὡς μέρος ἐξ ὅλου· οὐδὲ γὰρ τμῆμα ἡμεῖς τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὴν οἰκείωσιν καὶ τὴν ὁμοιότητα, κἀνταῦθα ἔστι νοεῖν· οὕτω γὰρ τὸ ἀποστολικὸν τοῦτο χωρίον καὶ ὁ μακάριος Χρυσόστομος ἤκουσε· φησὶ γάρ: «Τί ἐστιν ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ; Τουτέστι γνησίως ἐξ αὐτοῦ. Καὶ πῶς τοῦ Χριστοῦ μέλη οὕτως ἐσμέν; Ὅτι κατ' αὐτὸν γεγεννήμεθα»· καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «Πῶς οὖν ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ ἐσμὲν καὶ ἐκ τῶν ὀστῶν αὐτοῦ; Τινὲς τὸ αἷμα φασὶ καὶ τὸ ὕδωρ· οὐκ ἔστι δέ· ἀλλ' ὥσπερ ἄνευ συνουσίας ἐκεῖνος γεγέννηται ἐκ Πνεύματος ἁγίου, τοῦτο καὶ ἡμεῖς γινόμεθα ἐν τῷ λουτρῷ». Τὸ δὲ κατ' αὐτὸν γεγεννῆσθαι, καὶ ὥσπερ ἐκεῖνος ἄνευ συνουσίας, οὕτω δὴ καὶ ἡμεῖς ἐν τῷ λουτρῷ, πάντως τῆς πρὸς τὸν Κύριον ὁμοιότητος ταῦτα χαρακτηριστικά.

7. Ἔτι πάλιν ὁ Κύριος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ φησὶν «οὐχ ὅτι τὸν Πατέρα τίς ἑώρακεν, εἰ μὴ ὁ ὢν ἐκ τοῦ Θεοῦ». Τοῦτο δὲ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξηγούμενος ἐν ὁμιλίᾳ τεσσαρακοστῇ ἕκτῃ, τοιάδε φησίν: «οὐ κατὰ τὸν τῆς αἰτίας λόγον ἐνταῦθα φησὶν ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τῆς οὐσίας». Ἐπεὶ εἰ τοῦτο ἔλεγε, πάντες παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐσμέν, ὁ δὲ τῆς οὐσίας

---

6. 17-20: 1Co 1, 27-30 ‖ 22-28: Jean Chrysostome, *In I Co*, PG 61, 42A ‖ 32-34: Jean Chrysostome, *In Eph.*, PG 62, 139B ‖ 34-37: ibid. PG 62, 139C ‖ 7 1-2: Jn 6, 46 ‖ 3-5: Jean Chrysostome, *In Io.*, PG 59, 258D

τρόπος, τὸ κατὰ φύσιν ᾠκειωμένον βούλεται πάντως· τὴν γὰρ αἰτίαν, καὶ διαρρήδην ἀνεῖλε, καὶ οὐκ ἄνευ ἐλέγχου. Ὃ δὲ καὶ παράδοξον δόξειεν ἄν, οὐ τὸ «ἔκ τινος» μόνον εἰς τὸν τῆς οἰκειώσεως λόγον, ἀναφέρειν ἐστὶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς τοῦ Υἱοῦ φωνῆς, οὐ πάντοτε πρὸς τὴν αἰτίαν βλέπειν ἀναγκαζόμεθα· οὐδὲ γὰρ ἕπεται· ἀλλ' ἔστιν ἐν οἷς οἰκειότητα μόνον σκοποῦμεν, αἰτίας χωρίς· καὶ τούτου πολλὰ τὰ μαρτύρια. «Υἱοὺς γὰρ φωτὸς» ἡ Γραφὴ τοὺς | σωζομένους καλεῖ, καὶ «νυμφῶνος υἱοὺς» καὶ «υἱοὺς βασιλείας»[a], καὶ τοὺς περὶ Ἰωάννην καὶ Ἰάκωβον «βροντῆς υἱούς»[b]. Καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου· «υἱοὺς ἀπωλείας»[a] καὶ «γεέννης»[b], καὶ «γεννήματα ἐχιδνῶν» καὶ «υἱοὺς διαβόλου»[a] καὶ «υἱὸν ἀνομίας»[b] φησὶν ὁ Δαυίδ. Ταῦτα δὲ, τὴν αἰτίαν μὲν, οὐδαμῶς δείκνυσιν· οὔτε γὰρ οἱ ἀπόστολοι ἐκ τῆς βροντῆς, οὔτε ἐκ τῆς γεέννης ἢ τῆς ἀπωλείας οἱ βιοῦντες κακῶς. Ἀλλὰ κἀκεῖνα καὶ ταῦτα, τὸν τῆς οἰκειότητος ἀπαιτεῖ λόγον παρὰ διαιτηταῖς τὸν νοῦν ὑγιαίνουσιν. f. 167

α' **8.** Εἰ δὲ ταῦτα τὸν εἰρημένον ἔχει τρόπον, καὶ τοῦ τοιούτου σημαινομένου πλήρης ἡ Γραφὴ τοῖς προσέχειν ἐθέλουσι, καὶ τὸ "εἶναι τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Θεοῦ" οὐκ ἀεὶ τὴν αἰτίαν παρίστησιν, ἀλλ' ἐνίοτε μὲν τοῦτο, ποτὲ δὲ τὸ ἴσον καὶ ταὐτὸ τῆς οὐσίας ὡς δέδεικται, οὐκ ἄρα ἀναγκαῖα φασὶν, οἱ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγοντες, ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἴρηται, καὶ ὅτι ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς, καὶ ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ καθάπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός. Οὐδὲ γὰρ ταῦτα καὶ τὴν αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἔχει μεθ' ἑαυτῶν, ἕως ἂν καὶ ὁ τῆς οἰκειώσεως λόγος πολὺς ἐν τῇ χρήσει ᾖ, ὡς διὰ πολλῶν δέδεικται. Θορυβείτω δὲ μηδένα ἀκούοντα τὰ τοιαῦτα τῶν ἐπιρρημάτων· εἴρηται γὰρ ἡμῖν περὶ τούτων διὰ πολλῶν, ἐν τῇ πρὸς τὸ ὀκτακαιδέκατον λύσει.

β' **9.** Ἔτι τῶν τῆς Ἐκκλησίας καθηγεμόνων «τὰ τοῦ Πατρὸς πάντα, κοινὰ καὶ τῷ Υἱῷ» οἰομένων «πλὴν τῆς αἰτίας» καὶ «μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος», καὶ «τοῦ Πατρὸς ἰδιότητα ὥσπερ τὸ ἀγέννητον οὕτω δὴ καὶ τὸ αἴτιον», καὶ ὅτι «τῇ πηγῇ ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ διακρίνεται», καὶ ὅτι «μόνη πηγὴ θεότητος καὶ μόνος αἴτιος ὁ Πατήρ», καὶ ὅτι «τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ», καὶ τἄλλα ἵνα μὴ πάντα λέγωμεν· καὶ πάλιν ἐνίων ἐκ

---

7. 11-12: Jn 12, 36; Eph 5, 8; 1Th 5, 5 ‖ 12: Mt 9, 15; Mc 2, 19; Lc 5, 34 ‖ 13a: Mt 8, 12; 13, 38 ‖ 13b: Mc 3, 17 ‖ 14a: Jn 17, 22; 2Th 2, 3 ‖ 14b: Mt 23, 15 ‖ 14-15: Mt 3, 7; 12, 34; 23, 33; Lc 3, 7 ‖ 15a: Ac 13, 10 ‖ 15b: Ps 88, 22 ‖ **8.** 10: Nil Cabasilas, *Réfutation* XVIII ‖ **9.** 1-2: Basile de Cesaree, *Adv. Eun.* IV, PG 29, 712A; cf. Nil Cabasilas, *Discours* I, 33, 17-18; II, 5, 7-8 ‖ 2: Gregoire de Nazianze, *Or. XXXIV*, 10, 13-15, SC 318, p. 216, PG 36, 249D; cf. Nil Cabasilas, *Discours III* 11, 20; 14, 7-8; *IV*, 11, 20-21; 29, 9-10; *V*, 8, 27-28 ‖ 3-4: Pseudo Athanase, *Contr. Sabell.* PG 28, 97B ‖ 4: Pseudo-Denys, *De div. nom.*, 2, 5, PG 3, 641D ‖ 5: cf. Nil Cabasilas, *Discours II*, 56, 23-24 ‖ 5-6: Jean Damascène, *Exp. fid.* 8, 288-290, ed. Kotter, p. 30

τοῦ Υἱοῦ εἶναι λεγόντων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ «ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς», καὶ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ καθάπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός», ἡμεῖς πάσας τὰς θείας ἀποφάσεις ἀληθεῖς οἰόμενοι, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῶν λεγόντων | f. 167v ἕκαστα ἀναφέροντες, ἐκεῖνα μὲν, φέροντες ἀποδεδώκαμεν τῇ αἰτίᾳ - ἐπεὶ καὶ περὶ θείας διακρίσεως διαρρήδην ὁ λόγος ἐκεῖ - ταῦτα δὲ, τῇ κατὰ φύσιν οἰκειότητι προσήκειν νομίζομεν· καὶ οὐδὲν ἄτοπον ἕψεται, διαφόρων ὄντων τῶν τοῦ ἔκ τινος σημαινομένων ὡς δέδεικται· τὴν μὲν ἀπόφασιν ἐκεῖ, ἐνταῦθα δὲ τὴν κατάφασιν μετὰ τοῦ ἀληθεύειν γίνεσθαι. Εἰ δὲ ταῦτα κἀκεῖνα τῇ αἰτίᾳ πρέποντα νομιοῦμεν, εἰ μὲν τὰ πρῶτα μετὰ τῆς ἀληθείας, τὰ δεύτερα ἀνάγκη μετὰ τοῦ ψεύδους. Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθεύοιεν, πάντα ἐκεῖνα οἰχήσεται. Εἰ δὲ ταῦτα κἀκεῖνα ἀληθῆ προσεροῦσι - δεῖ δὴ πάντως ὅ φησιν Ἀριστοτέλης, ἐκείνοις πληγῶν ἀδύνατα ἀξιοῦσι μετὰ τοῦ βλασφημεῖν - καὶ πόλεμον ἐγείρουσι τοῖς Θεολόγοις ἀκήρυκτον. Οὐκοῦν ἐξ ἀνάγκης τὸ κατὰ φύσιν οἰκεῖον καὶ συμφυὲς καὶ ὁμοούσιον τὰ τοιαῦτα δείκνυσι, καὶ οὐδαμῶς τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ.

γ΄ **10.** Ἔτι τῶν εἰρημένων λόγων ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι ἐκ τοῦ Υἱοῦ δεικνύντων τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, ἕπεται μηδὲ ἑαυτῷ συμβαίνειν τὸν θεσπέσιον Κύριλλον· δέδεικται γὰρ ἐν τῷ τετάρτῳ λόγῳ, καὶ οἷς εἶπε κοινῇ καὶ ἰδίᾳ, καὶ οἷς τοὺς ἐκ τῆς ἑῴας ἐσπείσατο, βλάσφημον οἰόμενος, ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι· ἀλλ' ἄτοπον. Οὐκ ἄρα δίκαια ποιούντων ἐστίν, ἴσον νομίζειν δύνασθαι ταῦτα τοῖς λέγουσιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔχειν τὴν ὕπαρξιν.

δ΄ **11.** Ἔτι παντὸς μᾶλλον καὶ τῷ θείῳ Κυρίλλῳ ἐν χρήσει τοῦτο τὸ τοῦ ἔκ τινος σημαινόμενον, ὅπερ ἐπὶ τῆς κατὰ φύσιν οἰκειότητος εἴληπται· καὶ πολλαχοῦ μὲν, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς Θησαυροῖς, ἐν οἷς καὶ τοῦτο φησίν: «οὐκοῦν εἰ τῶν ἄλλων οὐδενὸς τὴν θείαν εἰδότος βουλὴν, τὸ Πνεῦμα ταύτην ἐρευνᾷ καὶ περιεργάζεται, καὶ οἶδε τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, καὶ τὰ κεκρυμμένα ἐν αὐτῷ τοῖς ἁγίοις ἀποκαλύπτει καὶ καθίστησι φανερά, πῶς | f. 168 ἂν εὐλόγως ἀποτέμνοιτο τῆς πρὸς Θεὸν ὁμοιώσεως; πῶς δὲ οὐχὶ πάντως ἐξ αὐτοῦ, τὸ ἐν αὐτῷ φυσικῶς ὑπάρχον, ὡς Πνεῦμα αὐτοῦ καὶ εἰδὼς πάντα τὰ ἐν αὐτῷ;». Καίτοι εἰ τὴν αἰτίαν ἐνταῦθα ἐδείκνυ τὸ "ἐξ αὐτοῦ", οὐκ ἂν τοῦτο μέρος ἐποιεῖτο τοῦ συμπεράσματος· οὔτε γὰρ οὐδεὶς συμπεραίνειν ἀναγκάζεται ἅπερ αὐτόθεν καὶ κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν ἐκ τῆς Γραφῆς ἔχει παραλαβών, οὔτε μὴν ἀντεῖπεν οὐδεὶς τῶν αἱρετικῶν μὴ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἢ

---

9. 7: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* X, PG 74, 444B ‖ 8: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Nest. III*, ACO 1, 1, 1, p. 39, 22-23 ‖ **10.** 3-5: cf. Nil Cabasilas, *Discours* IV, 23-40 ‖ **11.** 4-8: cf. Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIV, PG 75, 612D-613A

μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα· τοῖς γὰρ διαρρήδην ἐν ταῖς Γραφαῖς κειμένοις, οὐδὲ αὐτοὶ ἀντιλέγειν ἔγνωσαν. Οὐ μὴν οὐδὲ τοῦτο ἡ τῶν λόγων Κυρίλλου πρόθεσις· ἡ γὰρ πᾶσα ἐκεῖ σπουδὴ, ὅτι τὸ Πνεῦμα ὁμοούσιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ· πρὸς τοῦτο γὰρ τοῖς αἱρετικοῖς καὶ ὁ πόλεμος καὶ ἀπὸ τοῦ συμπεραίνοντα δὲ λέγειν «οὐκ ἂν εὐλόγως ἀποτέμνοιτο τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῆς πρὸς Θεὸν ὁμοιώσεως» τὸ εἰρημένον δῆλον. Συμφυΐας ἄρα καὶ τῆς κατὰ φύσιν οἰκειότητος κἀνταῦθα, τὸ "ἐκ τοῦ Θεοῦ" δεικτικόν, οὐ παρά τινος ἡ αἰτία τῷ Πνεύματι.

ε΄ **12.** Ἔτι καὶ τοῦτο τεκμήριον, τοῦ μὴ τὴν αἰτίαν τὰ προειρημένα θεολογικὰ χωρία δεικνύναι. Ἔχει γὰρ οὕτως ἡ τοῦ θείου Κυρίλλου φωνή: «ᾗ Θεός ἐστιν ὁ Υἱός, καὶ ἐκ Θεοῦ κατὰ φύσιν γεγεννημένος, ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐστίν». Εἰ δὲ τὸ «ἐξ αὐτοῦ» αἴτιον ἐδείκνυ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, πᾶσα ἀνάγκη, μὴ καθαρεύειν βλασφημίας τὸν λόγον. Πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον, διὰ τὸ εἶναι Θεὸν τὸν Υἱόν, ἐξ ἑαυτοῦ τὸ Πνεῦμα ἔχειν ἐκπορευόμενον; Οὔτε γὰρ τὸ πρῶτον αἴτιον ᾗ Θεὸς γεννᾷ - εἶχε γὰρ ἂν τοῦτο καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα - οὔτε μὴν ὁ Υἱὸς ᾗ Θεὸς ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα προϊὸν ἔχει - προσῆν γὰρ ἂν τοῦτό γε καὶ τῷ Παρακλήτῳ, Θεὸς γάρ ἐστι καὶ αὐτὸς τὸν ἴσον τρόπον ὅνπερ καὶ ὁ Υἱός. Οὐ μὴν οὐδὲ τὸν Κύριον ὑγιὲς ἂν εἴη λέγειν, διὰ τὸ εἶναι Υἱὸν ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἔχειν ἐκπορευόμενον· οὐ γὰρ τὸ
f. 168v προβάλλειν | ἀλλὰ τὸ γεννᾶσθαι αὐτῷ, διὰ τὴν υἱότητα, ὥσπερ δὴ καὶ τῷ Πατρὶ τὸ γεννᾶν, διὰ τὸ εἶναι Πατέρα, καὶ μὴν καὶ τὸ προβάλλειν αὐτῷ, οὐ διὰ τὸ Θεὸς εἶναι· οὐδ᾽ ᾗ Πατήρ, ἦν γὰρ ἂν τὸ Πνεῦμα Υἱός, ἀλλ᾽ ὅτι μὴ γεννήτωρ μόνον, ἀλλὰ καὶ προβολεύς ἐστιν. Οὐκ ἄρα τὴν αἰτίαν ἐνταῦθα τὸ "ἐξ αὐτοῦ" δείκνυσιν, ἀλλὰ τὴν συμφυΐαν εἴ τις ἐρεῖ, ὀρθῶς οἶμαι ἐρεῖ, καὶ τῷ σκοπῷ τοῦ λόγου συμβαίνοντα. Ἧι γὰρ Θεὸς ὁ Υἱός, ὁμοούσιος πάντως τῷ Πνεύματι· τοῦτο δὲ καὶ τῷ Πατρὶ πρόσεστι. Καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ ᾗ Θεός, ὁμοούσιός ἐστι τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Λόγῳ. Οὐ μὴν, ἀλλ᾽ ἐπεὶ καὶ ἡ Υἱὸς φωνὴ οὐ τοῦ ἐξ αἰτίας μόνον εἶναι σημαντικὸν ὡς οἱ Θεολόγοι φασὶν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς οὐσίας ἀπαράλλακτον, ἐκ τούτου διαφερόντως ἔστι τεκμαίρεσθαι, ὑγιῶς ἂν εἰρῆσθαι δόξειεν διὰ τὸ «ἐκ Θεοῦ κατὰ φύσιν τὸν Υἱὸν γεγεννῆσθαι», ὁμοούσιον αὐτῷ καὶ κατὰ φύσιν οἰκεῖον νομίζειν τὸ Πνεῦμα· καὶ τοῦτο δηλοῦσθαι διὰ τῆς τοῦ «ἐξ αὐτοῦ» εἶναι φωνῆς.

στ΄ **13.** Ἔτι τὴν τοῦ «ἔκ τινος» ταύτην φωνὴν, εἴ τις βούλοιτο τροπικῶς ἐκλαμβάνων τὸν λόγον, καὶ εἰς ἕτερον τρόπον ἀνάγειν, πάνυ καὶ τοῦτον

11. 17-18: Cyrille d'Alexandrie, *Theus.*, XXXIV, PG 75, 613A ‖ **12.** 3-4: Cyrille d'Alexandrie, *In Joel* 2, 28, PG 71, 377D

προσήκοντα τῷ τοῦ θείου Κυρίλλου σκοπῷ. Κακία μὲν οὐδεμία τὸ τοιοῦτον αὐτῷ, σαφὴς δὲ ἔλεγχος τῶν καινοτομεῖν εἰωθότων, καὶ πρόρρω πλανωμένων τῆς διανοίας τῆς θεολογικῆς. Ἔχει γὰρ οὕτως· Θεοῦ μὲν χεῖρα τὸν Υἱὸν αἱ Γραφαὶ καλοῦσι σαφῶς· δάκτυλον δὲ Θεοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· φησὶ γὰρ ὁ Κύριος: «εἰ δὲ ἐγὼ ἐν δακτύλῳ Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια»· ὅπερ τῶν εὐαγγελιστῶν ἕτερος ἡρμήνευσεν εἰπών: «εἰ δὲ ἐγὼ ἐν Πνεύματι Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια». Ὥσπερ οὖν ἡ χεὶρ ἀπηωρημένη τοῦ σώματος, λέγοιτο ἂν ἐκ τοῦ σώματος, οὐχ ὡς ἐξ αἰτίας, οὐ γὰρ τὸ σῶμα τῆς χειρὸς αἴτιον, ἀλλ'ὡς ἐκ τοῦ συγκειμένου, οὕτω καὶ ὁ δάκτυλος ἐκ τῆς χειρός, μέρος ἐκείνης γε ὤν· οὐδὲ γὰρ οὐδ' ἡ χεὶρ τῶν δακτύλων πάντως αἰτία.
f. 169 Ταύτην | δὲ τὴν εἰκόνα παρὰ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς ὁ θεσπέσιος παραλαβὼν Κύριλλος, συνεχῶς ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα φησίν, ὡς ἐξηρτημένον ἐκείνου· ὥσπερ καὶ τὸν δάκτυλον πάντως ἐκ τῆς χειρός· οὐχ ὅτι μέρος καὶ ὅλον ἐκεῖ, ἀλλ' ἵνα μόνον τὸ συμφυὲς παραδείξῃ· ἐπεὶ καὶ τὸ ὅλον τῷ μέρει κατ' οὐσίαν ταὐτόν. Οὕτω καὶ ἡ Γραφή: «ἐκ γαστρός, φησί, πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε»· καὶ «ἐγκάρδια τῆς ἀγαθότητος φῶτα», τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα οἱ Θεολόγοι καλοῦσι καὶ πάλιν ἡ Γραφή: «ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμί»· καὶ «ἐκ τοῦ οὐρανοῦ» δὲ καταβεβηκέναι φησὶ τὸν Κύριον, ἵνα τὸ γνήσιον τῆς τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως παραστήσῃ· καὶ ὅτι ταῦτα ἀληθῆ καὶ οὐ καταστοχαζόμενοι τῆς διανοίας τοῦ διδασκάλου ταῦτα φαμέν, αὐτὸς ὁ θεῖος Κύριλλος μαρτυρήσει τοῖς λόγοις· φησὶ γὰρ ἐν τοῖς Θησαυροῖς: «δάκτυλον ἐνθάδε φησὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· τρόπον τινὰ τῆς θείας οὐσίας ἐκπεφυκός, καὶ φυσικῶς αὐτῆς ἐκκρεμάμενον, ὥσπερ καὶ ὁ δάκτυλος ἐκ τῆς ἀνθρωπείας χειρός. Βραχίονα μὲν γὰρ καὶ δεξιὰν Θεοῦ τὸν Θεὸν ἀποκαλοῦσιν αἱ θεῖα Γραφαί, κατὰ τὸ "ἔσωσεν αὐτὸν ἡ δεξιὰ αὐτοῦ" καὶ "ὁ βραχίων ὁ ἅγιος αὐτοῦ". Ὥσπερ οὖν ὁ βραχίων φυσικῶς συνήρμοσται τῷ ὅλῳ σώματι, πάντα ἐνεργῶν ὅσαπερ ἂν δόξειε τῇ διανοίᾳ, καταχρίει δὲ συνήθως τῷ δακτύλῳ πρὸς τοῦτο κεχρημένος, οὕτω τὸν μὲν τοῦ Θεοῦ λόγον ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ φυσικῶς ἡρμοσμένον, ἵν' οὕτως εἴπω καὶ ἐμπεφυκότα λογιζόμεθα, ἐν δὲ τῷ Υἱῷ φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς διῆκον παρὰ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα, δι' οὗ πάντα χρίων ἁγιάζει. Οὐκοῦν οὐκ ἀλλότριον, οὐδὲ ἀπεξενωμένον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῆς θείας φύσεως φαίνεται, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς καὶ ἐν αὐτῇ φυσικῶς. Ὥσπερ οὖν καὶ ὁ τοῦ σώματος δάκτυλος, ἐν τῇ χειρὶ
f. 169ᵛ ὁμοφυὴς ὢν αὐτῇ, καὶ ἡ χεὶρ αὖ πάλιν ἐν τῷ σώματι οὐχ ἑτερο|ούσιος ὡς πρὸς αὐτὸ τυγχάνουσα». Καὶ πάλιν ἐκ τῶν αὐτῶν περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος: «πῶς οὐκ ἂν εἴη Θεὸς κατ' οὐσίαν τῷ Πατρὶ συνημμένον, ἐξ

13. 5-12: Cyrille d'Alexandrie, *In Luc*, XI, 20, PG 72, 704AB; *Thes.* XXXIV, PG 75, 576D-5677A ‖ 7: Lc 11, 20 ‖ 8-9: Mt 12, 28 ‖ 17-18: Ps 109, 3 ‖ 18: Pseudo-Denys, *De div. nom.*, ‖ 19-20: Jn 8, 23 ‖ 20: Jn 3, 13; 6, 33; 6, 42; 6, 50-51 ‖ 24-37: Cyrille, *Thes.*, XXXIV, PG 75, 576D-577A ‖ 38-40: Cyrille, *Thes.*, XXXIV, PG 75, 577B

αὐτοῦ τε ὂν καὶ ἐν αὐτῷ, ὥσπερ οὖν καὶ ἡ χεὶρ τοῦ ἀνθρωπείου σώματος οὐκ ἐχώρισται, δέδεται δὲ μᾶλλον ἐν αὐτῷ, καὶ ἐρρίζωται φυσικῶς». Εἰ δ᾽ ἐνταῦθα τὸ "ἐξ αὐτοῦ" τὴν αἰτίαν ἐδείκνυ, ποίαν ἔχει χώραν τὸ παράδειγμα τῆς χειρὸς καὶ τοῦ σώματος; Πῶς δ᾽ ἂν εἶπε τὸ Πνεῦμα ἐκπεφυκὸς τῆς θείας οὐσίας καὶ φυσικῶς αὐτῆς ἐκκρεμάμενον, ὥσπερ καὶ τὸν δάκτυλον ἐκ τῆς ἀνθρωπείας χειρός; Ὅτι δὲ εἰς δήλωσιν τοῦ ὁμοουσίου εἴρηται ταῦτα, καὶ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔδειξε λόγῳ: «δάκτυλος» φησὶν, εἴρηται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, «εἰς ἔμφασιν τοῦ ὁμοουσίου». Ὥστε καὶ τῆς τῶν λόγων τούτων καινοτομίας, ἱκανὴν αἰτίαν τὴν ὁμωνυμίαν εὑρηκότες ἂν εἴημεν, μὴ δυνηθέντων ἢ μὴ βουληθέντων Λατίνων, ἑκάστῳ τῶν σημαινομένων τοῦ "ἔκ τινος", τὴν προσήκουσαν ἀποδοῦναι χώραν, καὶ ὡς ἂν ἡ τῶν λόγων πρόθεσις ἀπαιτῇ.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστόν.

XX. **0. Ἔτι ὁ αὐτὸς θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος κεφαλαίοις, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς οὐσίας φησὶ τοῦ Υἱοῦ· ἔχει γὰρ οὕτως: «ἐπειδὴ ζωὴ μέν ἐστι κατὰ φύσιν ὁ Υἱός, ζωοποιεῖ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ παρ᾽ αὐτοῦ χορηγούμενον, ἀνάγκη λοιπὸν ἐκ τῆς οὐσίας ὑπάρχειν αὐτὸ τῆς τοῦ Υἱοῦ καὶ Θεοῦ, πᾶσαν αὐτοῦ τήν τε δύναμιν καὶ ἐνέργειαν ἔχον, ὥσπερ ἄν, εἰ καὶ ἐξ ὕδατος, ἀτμὶς ἀναβαίνοι, καὶ δι᾽ ὧν ἐνεργεῖ τοὺς παρ᾽ οἷς ἂν γένοιτο ψύχουσα, τοῦ ἐκπέμποντος αὐτὴν τὴν φύσιν σημαίνει». Καὶ πάλιν ἐκ τῶν αὐτῶν: «ἐν τοῖς εὐαγγελίοις ὁ Σωτὴρ που φησὶ περὶ αὐτοῦ: "ἐγώ εἰμι ἡ ἀλήθεια"· ὁ δέ γε μακάριος Ἰωάννης, ἐκ** f. 170 **τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα | δεικνύων, ἐν μὲν τοῖς εὐαγγελίοις, φησὶ "τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται"· ἐν δὲ τῇ ἐπιστολῇ "τὸ Πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια". Πῶς οὖν τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὑπάρχον κατὰ τὴν ἐμφέρειαν καὶ τὴν τῆς οὐσίας ταὐτότητα, ὡς ἀλήθειαν καλεῖσθαι, καὶ αὐτὸ γενητὸν ἂν εἴη καὶ πεποιημένον»; Ἀλλὰ καὶ ἑτέρῳ τῶν αὐτῶν κεφαλαίων ἐπιγραφὴν τίθησιν, οὕτως ἔχουσαν: «ὅτι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον». Εἰ δὲ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι βούλεται, καὶ οὐδὲν ἕτερον, διατί καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ λεγόμενον, οὐ δείξει τοῦτο τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ ἁγίου Πνεύματος;**

---

13. 45-46: Gregoire de Nazianze, *Or. XXXI*, 29, 21-22 SC250, p. 334 ‖ **0.** 1-20: Jean Bekkos, *Epigr.*, IX, PG 141, 693CD ‖ 3-8: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, XXXIII, PG 75, 573C ‖ 8-15: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIV, PG 75, 589AB ‖ 9: Jn 14, 6 ‖ 11-12: Jn 15, 26 ‖ 12: 1 Jn 5, 6 ‖ 16-17: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, XXXIV, PG 75, 584C

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Ἐκ τῶν εἰρημένων δὲ καὶ πρὸς τοῦτο, οὐ μακρῶν δεήσει λόγων ἡμῖν. Ἡ γὰρ ἀπάτη παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν κἀνταῦθα λαθοῦσα εἰσέδυ καὶ πολλὴν ἐνῆκε τὴν βλάβην, καὶ τὴν ἀντιστροφὴν ἀποδέδωκεν οὐδαμῶς ὑγιῶς, οὐδ᾽ ἑπομένως τοῖς πράγμασιν. Οὐ γὰρ εἰ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, πάντως ἂν εἴη καὶ ἐκπορευόμενον ἐξ αὐτοῦ· οὔτε γὰρ ἕπεται, οὔτε μὴν ἀντιστρέφει· ἀλλὰ τοὐναντίον ἅπαν εἰ ἐκπορευόμενον ἦν ἐξ αὐτοῦ, ἐξ ἀνάγκης καὶ ἐκ τῆς οὐσίας ἂν ἦν τῆς αὐτοῦ· φανερὸν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων· ὥσπερ γὰρ τὸ «ἐκ τοῦ Θεοῦ» ἢ τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» τῶν πλεοναχῶς λεγομένων ἐδείξαμεν ὄν, τοῦτον τὸν τρόπον καὶ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας», οὐχ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τοῖς Θεολόγοις εἴρηται τρόπον. Ἔστι μὲν γὰρ τοῦτο καὶ τῶν εἰς αἰτίαν ἀναγομένων, ὡς ὁ θεῖος φησὶ Χρυσόστομος περὶ Θεοῦ τοὺς λόγους ποιούμενος: «οὐχ ἡ οὐσία ἐκ τῆς σοφίας, ἀλλ᾽ ἡ σοφία ἐκ τῆς οὐσίας»· ἔστι δὲ καὶ ὡς ἐκ τοῦ συγκειμένου, ὡς ἐξ ὅλου τὸ μέρος, δηλαδὴ τροπικῶς εἰλημμένου τοῦ λόγου· οὐ γὰρ κυρίως τὰ τοιαῦτα ἐπὶ Θεοῦ εἰς τὴν τοῦ f. 170ᵛ ὁμοουσίου ἔννοιαν. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Ἀθανάσιος | ἐν τῷ λόγῳ ᾧ ἐπιγέγραπται περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ λόγου: «ἀπαρχὴν γὰρ λαβὼν ἐκ τῆς οὐσίας τῶν ἀνθρώπων τουτέστιν ἐκ τοῦ σπέρματος Ἀβραὰμ ἥτις ἐστὶ μορφὴ δούλου, καὶ ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου γεγονώς, ἔδωκεν ἡμῖν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός, ἀπαρχὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἵνα γενώμεθα οἱ πάντες εἷς υἱὸς Θεοῦ, ἐν ὁμοιώματι τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ». Ἐνταῦθα γὰρ ἡ ἀπαρχὴ σαφῶς τὸ μέρος δείκνυσιν. Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ἀντὶ τοῦ «ὁμοουσίου», ἀριδηλότατα τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» ἐν χρήσει, καὶ μάλιστα πάντων παρὰ τῷ θείῳ Κυρίλλῳ οὗ καὶ τὰς προεκτεθείσας ῥήσεις σκοπούμεθα νῦν. Φησὶ γὰρ διαρρήδην αὐτὸς τῶν ἑαυτοῦ λόγων ἐξηγητὴς ὤν, ἐν τῷ πέμπτῳ λόγῳ τῶν πράξεων τῆς τρίτης συνόδου, οὗ ἡ μὲν ἐπιγραφὴ «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου»· τὸ δὲ τοῦ λόγου προοίμιον οὕτω πρὸς λέξιν ἔχει: «βαθὺ μὲν μέγα καὶ ἀξιοθαύμαστον, καὶ οὕτως ἔσται λοιπὸν ἀληθές, ὅτι Θεοτόκος γέγονεν ἡ ἁγία Παρθένος, ἀποτεκοῦσα παραδόξως ἕνα Χριστὸν παραπλησίως ἡμῖν μετεσχηκότα σαρκὸς καὶ αἵματος, καὶ ὁμοούσιον αὐτῇ τε καὶ ἡμῖν κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, ὡς εἶναι τὴν σάρκα ἐκ τῆς Θεοτόκου Μαρίας· οὐ γὰρ ὁμοιούσιον ὡς ἔδοξε τισὶ τῶν αἱρετικῶν, ἀλλ᾽ ὁμοούσιον, τουτέστιν ἐκ τῆς ἡμετέρας οὐσίας». Εἰ μὲν οὖν «ἐκ τῆς οὐσίας» εἰπὼν τὸ «ὁμοούσιον» ἐπήγαγεν, ὡς ἑπόμενον ἄν τις ἐδέξατο τὸ τοιοῦτον, νυνὶ δὲ τὸ «ὁμοούσιον» εἰπών, καὶ ἐπαγαγὼν «τουτέστι ἐκ τῆς ἡμετέρας οὐσίας», ἵνα πρὸς τὸ σαφέστερον ἑλκύσῃ τὸν λόγον, πᾶσι τὸν ἑαυτοῦ λόγον ἐγνώρισεν, ὡς ταὐτὸ

1. 12: Jean Chrysostome (RNI) ‖ 16-20: Athanase d'Alexandrie (RNI) ‖ 26-32: Cyrille d'Alexandrie, (RNI) ‖

α΄ δύναται τούτῳ, τό, τε ὁμοούσιον καὶ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας. Ὥστε τῆς φωνῆς ταύτης τὸ ποικίλον ἐχούσης, οὐκ ἀναγκαῖα ἀξιοῦσιν οἱ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγοντες, διὰ τὸ εἰρῆσθαι τῷ θείῳ Κυρίλλῳ ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὑπολέλειπται γὰρ ὁ τῆς f. 171 ὁμοουσιότητος τρόπος, γνώ|ριμος ἐκ παλαιοῦ τῇ Ἐκκλησίᾳ Θεοῦ, ἐπαγόμενος μεθ᾿ ἑαυτοῦ καὶ τὴν φωνὴν ταύτην, ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Θεολόγοις οὖσαν.

β΄ **2.** Ἔτι, εἰ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι» τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης τὴν τοῦ Υἱοῦ οὐσίαν, τοῦ Πνεύματος δείκνυσι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὸν Υἱὸν, καὶ τὸ «οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας», ἐξ ἀνάγκης ἀναίρεσιν αἰτίας εἰσάγει, καὶ μὴ εἶναι τὴν οὐσίαν αἰτίαν δείκνυσιν. Ἀλλὰ μὴν οἱ Θεολόγοι, οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ φασὶ τὰ κτίσματα. Τοῦτο δὲ ἄτοπον μὴ εἶναι λέγειν τοῦ Θεοῦ τὴν οὐσίαν, τῶν ποιημάτων αἰτίαν. Οὐδ᾿ ἄρα τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» καὶ τὴν αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἔχει μεθ᾿ ἑαυτοῦ.

γ΄ **3.** Ἔτι, εἰ τὴν τῶν Λατίνων ὑπόθεσιν ἐξ ἀνάγκης ἀληθῆ νομιοῦμεν, ἔσονται ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος οὐσίαι δύο· ἡ μὲν, αἰτία ἡ τοῦ Υἱοῦ, ἡ δὲ, αἰτία ἡ τοῦ Πνεύματος. Ἀλλὰ τοῦτο γε ἄτοπον. Οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ πρῶτον· ὁ γὰρ Θεὸς κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν, ἕν ἐστι καὶ ἀδιάφορον· τὸ δὲ ἓν καὶ ἀδιάφορον, οὐκ ἂν εἴη ταὐτό, καὶ αἴτιον καὶ αἰτιατόν, ἵνα μὴ εἰς πλῆθος χωρήσῃ· κατὰ δὲ τὰς ὑποστάσεις, τρία, καθ᾿ ἃς καὶ τὸ αἴτιον καὶ τὸ αἰτιατὸν καὶ ὁ ἀριθμὸς χώραν ἔχει.

δ΄ **4.** Ἔτι, εἰ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα», ταὐτόν ἐστι τῷ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι», ἐκπορεύεται δὲ προσεχῶς καὶ ἀμέσως ἐκ τοῦ Υἱοῦ, εἴη ἂν ἀμέσως ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον ὄν, οὐ προσεχῶς οὐδὲ ἀμέσως ὡς Λατῖνοι φασίν, ἐπεὶ ταὐτὸν τοῦτο, τῷ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι, εἴη ἂν ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ οὐκ ἀμέσως, οὐδὲ προσεχῶς δηλαδή. Εἰ δὲ ἡ αὐτὴ καὶ μία οὐσία Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἐξ αὐτῆς ἄρα καὶ τῆς μιᾶς οὐσίας καὶ προσεχῶς καὶ οὐ προσεχῶς, τοῦτο δέ ἐστιν ἀδιανόητα φθεγγομένου καὶ ἀντιφάσει σαφῶς περιπίπτοντος. Ὥστε οὐ ταὐτόν ἐστι λέγειν «ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι» καὶ «ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ».

ε΄ **5.** Ἔτι, εἰ ταὐτὸν βούλεται τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ εἶναι λέγειν τὸ

f. 171v Πνεῦμα, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ | ἐκπορεύεσθαι, καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ μὴν καὶ ταὐτὸν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς λέγειν καὶ ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὥσπερ ἀδιάφορον οὐσίαν Πατρὸς λέγειν, ἢ οὐσίαν Υἱοῦ, οὕτως οὐκ ἂν εἴη διάφορον, ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγειν, καὶ ἐκ τοῦ Πατρός. Ἀλλὰ ταῦτα, ἴσον δύναται ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς λέγειν, καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ· τὸ γὰρ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι «οὐ φύσεως ἀλλ' ὑποστάσεως» ὄντα δέδεικται. Καὶ ὁ Νύσσης Πνεῦμα φησὶ, τὸ τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως. Εἰ δὲ ταῦτα τὸν εἰρημένον ἔχει τρόπον, ἕπεται κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, ἀλλήλοις εἶναι ταὐτὰ, τό τε ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς λέγειν εἶναι τὸ Πνεῦμα, καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ· ἀλλὰ τοῦτο κομιδῇ σαβέλλιον· οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ πρῶτον.

στʹ **6.** Ἔτι, εἰ τὸ ἴσον δύναται τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι», τῷ «ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι», ταὐτὸν ἔσται καὶ τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννᾶσθαι καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι. Ἀλλ' ὁ θεῖος Κύριλλος, τὸ μὲν, ὡς ὁμολογούμενον λαμβάνει ἀεὶ, τοῦτο ἔχων διαρρήδην ἐκ τῶν Γραφῶν, καὶ ἅμα τῶν αἱρετικῶν, οὐδὲ εἷς τούτου τε ἕνεκεν πράγματα παρέσχε τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὅτι δὲ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς, τοῦτο δὴ ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Θησαυρῶν καὶ μάλα δεικνύναι σκοπεῖ, καὶ δείκνυσι τοῦτο μυρίοις μὲν ἐλέγχοις, τοσαύταις δὲ ἐκ τῶν Γραφῶν ἀποδείξεσι· πρὸς τοῦτο γὰρ καὶ τοῖς θεομάχοις ὁ πόλεμος· εἰ δὲ δεύτερον οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἄρα τὸ πρῶτον.

ζʹ **7.** Ἔτι φησὶν ὁ θεῖος Διονύσιος: «ἔστι τῶν μὴ τὰ θεῖα φρονεῖν ἐθελόντων ἴδιον, τὸ μὴ τῇ δυνάμει τοῦ σκοποῦ προσέχειν ἀλλὰ ταῖς λέξεσι». Καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τῶν πράξεων τῆς τρίτης συνόδου: «χρή» φησι, «τὸν τοῖς θείοις λόγοις ἐντυγχάνοντα, καὶ τὰ πρόσωπα θεωρεῖν καὶ τὸν χρόνον, καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν ἕκαστον εἴρηται
f. 172 λογίζεσθαι· οὕτω γὰρ ἑκάστῳ | ῥητῷ τὴν πρέπουσαν ἐφαρμόσαι θεωρίαν τίς, τῇ τοῦ Πνεύματος δυνήσεται χάριτι». Καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς ἐν ὁμιλίᾳ δεκάτῃ πέμπτῃ τὰ ἴσα βούλεται. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, ζητητέον ἂν εἴη καὶ ἡμᾶς κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τὸν ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τοῦ θείου Κυρίλλου σκοπόν. Εἰσὶ τοίνυν αἱ μὲν ῥήσεις τῶν κεφαλαίων τῶν ἐν τοῖς Θησαυροῖς τῶν περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰρημένων, ὁ δὲ σκοπὸς τῶν λόγων τῶν ἐκεῖ, οὐδαμῶς περὶ τοῦ

---

5. 8: Jean Damascène, *Exp. fid.*, 80, 15-17; cf. Nil Cabasilas, *Discours I*, 7; 41 ‖ 9: Gregoire de Nysse, *De or. dom.*, 262 ‖ **6.** 6-7: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.*, XIII; XVI; XIX ‖ **7.** 1-2: Pseudo-Denys, *De div. nom.*, 4, 11, PG 3, 708C ‖ 4-7: Cyrille d'Alexandrie, *Apol. xii cap*, ACO 1, 1, 7, p. 27, 35-37 ‖ 7-8: Jean Chrysostome, *In Ro* XV, PG 60, 548

δεῖξαι πόθεν τὸ Πνεῦμα τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἔχει, ἀλλ' ὅτι τὸ Πνεῦμα τῆς αὐτῆς οὐσίας Πατρὶ καὶ Υἱῷ - πρὸς τούτων γὰρ τοῖς αἱρετικοῖς καὶ ὁ πόλεμος - ὁ δὲ σκοπὸς ἀπὸ τῶν συμπερασμάτων, γνώριμος καὶ ἐκεῖ ὥσπερ δὴ καὶ πανταχοῦ. Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ, καὶ οὐκ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν, πᾶσαν ἀνάγκη κἀνταῦθα τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ», μὴ τὴν αἰτίαν βούλεσθαι, ἀλλὰ τὸ ἴσον καὶ ταὐτὸ τῆς οὐσίας· ὡς συμπέρασμα γὰρ ὁ θεῖος τοῦτο τίθησι Κύριλλος, εἴ τις μὴ σφόδρα τοῖς φανεροῖς ἔγνωκε πολεμεῖν.

η΄ **8.** Ἔτι καὶ ἀπὸ τῆς αἰτίας δι' ἧς τὸ συμπέρασμα δείκνυται, φανερὸν ἂν γένοιτο μὴ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ἐνταῦθα τὸν θεῖον σκοπεῖν Κύριλλον, ἀλλὰ τὸ κατὰ φύσιν τῶν θεαρχικῶν προσώπων οἰκεῖον· ἔχει γὰρ οὕτως ἀπαρχῆς εἰς τέλος ἡ τοῦ διδασκάλου ῥῆσις: «ἐπειδὴ ζωὴ μέν ἐστι κατὰ φύσιν ὁ Υἱός, ζωοποιεῖ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ παρ' αὐτοῦ χορηγούμενον, ἀνάγκη λοιπὸν ἐκ τῆς οὐσίας ὑπάρχειν αὐτὸ τῆς τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, πᾶσαν αὐτοῦ τήν τε δύναμιν καὶ ἐνέργειαν ἔχον, ὥσπερ ἂν εἰ καὶ ἐξ ὕδατος ἀτμὶς ἀναβαίνοι, καὶ δι' ὧν ἐνεργεῖ τοὺς παρ' οἷς ἂν γένοιτο ψύχουσα, τοῦ ἐκπέμποντος αὐτὴν τὴν φύσιν σημαίνει». Ὅτι μὲν οὖν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ λόγου συμπέρασμα, δῆλον· ἡ δ' αἰτία τοῦ συμπεράσματος, ἐπειδὴ ζωὴ κατὰ φύσιν ἐστὶν ὁ Υἱός, ζωοποιεῖ δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα. Τοῦτο δὲ εἰ μὲν τὸ ὁμοούσιον συμπερανεῖ, καὶ χώραν ἔχει | καὶ ἀντιστρέφειν καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος ἀνάγκη τὸν λόγον, καὶ οὐδὲν ἄτοπον ἕψεται. Εἰ δὲ τὴν αἰτίαν ἐκ τούτων συνάγειν ἐθέλοι τις, τοῦ μέσου ὅρου τὸ ἴσον καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος ἀπαιτοῦντος, ἔσται καὶ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πνεύματος! Τοῦτο δέ ἐστιν οὐ πόρρω μανίας! Σκόπει γάρ! Ἐπεὶ ζωὴ κατὰ φύσιν τὸ Πνεῦμα, ζωοποιεῖ δὲ ὁ Υἱὸς διὰ τοῦ Πνεύματος ἐν ἡμῖν οἰκῶν, ἀνάγκη λοιπὸν τὸν Υἱόν, ἐκ τῆς οὐσίας ὑπάρχειν τοῦ Πνεύματος. Ἐνταῦθα εἰ μὲν τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» ἀντὶ τοῦ ἴσου καὶ ταὐτοῦ τῆς «οὐσίας» ἐκδεξόμεθα, αἵ τε προτάσεις κατὰ τὴν τοῦ διδασκάλου βούλησιν, καὶ τὸ συμπέρασμα, καὶ σφόδρα γε ἀληθὲς προτάσεσι τοιαύταις ἑπόμενον. Ἂν δὲ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» εἰς τὴν αἰτίαν ἀνοίσωμεν, τῶν προτάσεων τἀληθὲς ἐχουσῶν, κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, τὸ συμπέρασμα καὶ σφόδρα ἀδύνατον. Τοῦτο δὲ καὶ αὐτοῖς ἄτοπον δόξειεν ἄν. Οὐκ ἄρα ἐνταῦθα τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τὴν αἰτίαν ἔστι δηλοῦν, ἀλλὰ τὸ κατὰ φύσιν οἰκεῖον· τοῦτο καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ λέγοντος καὶ τῶν προτάσεων ἀπαιτούντων, τὸν πρὸς ἀλήθειαν τοὺς λόγους ποιούμενον. Ὅτι δὲ διὰ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς ἐν ἡμῖν, ὥσπερ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἡμῖν χορηγεῖται, αὐτὸς ὁ θεῖος Κύριλλος μαρτυρήσει· φησὶ γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῖς κεφαλαίοις

f. 172v

---

8. 4-9: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIII, PG 75, 573C

«τοῦ Θεοῦ Λόγου διὰ Πνεύματος ἡμῖν ἐνοικιζομένου καὶ ἐν ἡμῖν γενομένου, πρὸς τὸ τῆς υἱοθεσίας ἀναβαίνομεν ἀξίωμα». Εἰ δέ τις ἀποροίη τί δή ποτε οὐ λέγομεν καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, εἴπερ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» τὸ ὁμοούσιον βούλεται; Πρῶτον μὲν λέγεται, εἴ γε τὸ ὁμοούσιον κατ' ἀμφοτέρων κατηγορεῖται· οὐ γὰρ δὴ περὶ τῶν ὀνομάτων ζυγομαχήσομεν, ὅπερ ἤδη τινὲς πεπόνθασιν, ἕως ἂν πρὸς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν αἱ συλλαβαὶ φέρωσιν, ὃ δὴ καί τισι καλῶς εἴρηται. Ἔπειτα οἱ τῷ Πνεύματι πολεμοῦντες, οἱ περὶ Μακεδόνιον λέγω, καὶ εἴ τινες ἄλλοι περὶ Πατρὸς καὶ f. 173 Υἱοῦ, τὴν προσήκουσαν δόξαν ἔχειν ἐνομίζοντο, | εἰκὸς οὖν κατὰ τὴν ἐκείνων δόξαν, τὸ Πνεῦμα μᾶλλον εἰς τὴν ἀξίαν ἀνάγειν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἢ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, τῶν ἴσων τῷ Πνεύματι ἀξιοῦν, ὅπερ ἐκεῖνοι ταπεινοῦν ἐνόμιζον. Ταύτῃ τοι τῆς χρείας οὕτω καλούσης, τὸ μέν, εἴρηται διαρρήδην, τὸ δέ, ἕπεται, οὐδαμοῦ τοῦ κωλύοντος ὄντος.

θ΄ **9.** Ἔτι, τὸ μὲν προβάλλειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ τῶν κοινῶν τῆς Τριάδος ἐστί - τῶν προσωπικῶν γὰρ τοῦτο ὑπάρχον δέδεικται - ἡ ζωὴ δὲ καὶ τὸ ζωοποιεῖν, οὐ τῶν προσωπικῶν· τῇ γὰρ Τριάδι τοῦτο κοινόν. Πῶς οὖν ἐκ τῶν κοινῶν τὰ μὴ κοινὰ δειχθείη ἂν ὑγιῶς; Μᾶλλον δὲ πῶς δή τις ἐκ τῶν ἡνωμένων τὰ διακεκριμένα ζητῶν, ἄνευ μανίας ταῦτα θηρώμενος δόξειεν ἄν; Οὐκ ἄρα ἴσον ἂν γένοιτο «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ» τὸ Πνεῦμα εἶναι καὶ «ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι».

ι΄ **10.** Ἔτι, εἰ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ προσεχῶς καὶ ἀμέσως ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, τῶν δὲ ἀμέσων οὐκ ἔστι συλλογισμός, οὐδ' ἄρα τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ἐνταῦθα ὁ λόγος βούλεται, ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ συμπεραίνων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

ια΄ **11.** Ἔτι, καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τῶν κεφαλαίων ἐπιμαρτύραιτ' ἄν τις ἀξιόχρεων οὖσαν. Φησὶ μὲν γὰρ ὅτι «ἐκ τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον»· ἀγνοεῖ δὲ οὐδεὶς οὔτε τὸν σκοπὸν τοῦ βιβλίου τῶν Θησαυρῶν ὅτι περὶ τοῦ ἴσου καὶ ταὐτοῦ τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁ λόγος ἐκεῖ, οὔτε μὴν ὡς ἡ ἐπιγραφὴ παντὸς κήρυκος, ἄμεινον τὸ τοῦ λόγου βούλημα καθίστησι φανερόν. Οὐκοῦν ἐξ ἀνάγκης ἐνταῦθα τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» εἰς ἴσον ἔρχεται τῷ ὁμοουσίῳ, εἴ τις μὴ σφόδρα πολεμεῖν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἔγνωκεν.

---

8. 29-30: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIII, PG 75, 569C ‖ **11.** 2-3: Cyrille d'Alexandire, *Thes.* XXXIV, PG 75, 584

ιβ΄ **12.** Ἔτι ὡς καὶ Λατῖνοι βούλονται, διαρρήδην ὁ θεῖος Κύριλλος τοιάδε φησίν· ὁ μακάριος Ἰωάννης, ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα δεικνύων, ἐν μὲν τοῖς εὐαγγελίοις φησὶ «τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», ἐν δὲ τῇ ἐπιστολῇ | f. 173v «τὸ Πνεῦμα ἐστὶν ἡ ἀλήθεια». Εἰ δὲ δείκνυσι μέν, ὅτι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, δι᾽ οὗ δὲ τοῦτο δείκνυται, τὴν τοῦ Κυρίου φησὶ φωνὴν ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, οὐ ταὐτὸν δὲ ἐξ ἀνάγκης τό τε δεικνύμενον καὶ τὸ δι᾽ οὗ δείκνυται, οὐκ ἄρα οὐδ᾽ ἐκεῖνα ἀλλήλοις ταὐτά, δικαστῶν ὑγιαινόντων, διαιτώντων τοὺς λόγους.

ιγ΄ **13.** Ἔτι εἰ ταὐτὸν παρὰ τῷ θείῳ Κυρίλλῳ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸ Πνεῦμα» καὶ τὸ «ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι», οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἂν δεικνύναι προὔθετο τὸ τοιοῦτον, οὐδενὸς καὶ μετρίως γοῦν σωφρονοῦντος, ἅπερ ἔξεστιν αὐτόθεν καρποῦσθαι, καὶ ἄμεινον ἢ κατ᾽ ἀπόδειξιν ταῦθ᾽ ἑαυτοῦ ποιεῖσθαι, οὐκ ἄνευ ἱδρώτων, οὐδὲ κύκλων παντοδαπῶν· ἀλλὰ μὴν οὐκ ἔστι τὸ δεύτερον, οὐδ᾽ ἄρα τὸ πρῶτον. Οὐκοῦν ὁμοίως καὶ ἄλλο μέν ἐστι λέγειν «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι», ἕτερον δὲ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι», ὅπερ οὐχ εὕρηται. Καὶ τὸ μέν, ἀντὶ τοῦ ἴσου καὶ ταὐτοῦ τῆς οὐσίας, ἡ τῶν Θεολόγων χρῆσις ἐδέξατο, ὡς καὶ ὁ θεῖος Ἰσαὰκ ἐν τῷ λόγῳ τῷ περὶ ἀποταγῆς φησιν: «ἀδελφός σου ὁ δεῖνα καὶ ἐκ τῆς φύσεώς σου ἐστί»· τὸ δέ, τὴν αἰτίαν τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως, ἐπιεικῶς ἔδειξεν ἄν, εἴγε συνάγειν τοῦτο ἐκ τῶν Γραφῶν ἐξῆν.

ιδ΄ **14.** Ἔτι ἐν τοῖς αὐτοῖς κεφαλαίοις τῶν Θησαυρῶν ἐν οἷς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὁ θεῖος Κύριλλος διαλέγεται, φησὶν ὡς ἐξ ἀντιθέσεως τῶν αἱρετικῶν: **«καὶ πῶς οὐκ ἄτοπον καὶ σφόδρα δυσμαθές, τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα, τὸ οὕτως ἀτελὲς καὶ οὐδὲν ἔχον ἐξ ἑαυτοῦ, ἀλλ᾽ ἐκ μετοχῆς ἐκεῖνο ὑπάρχον ὅπέρ ἐστι; Σαφέστατα τοίνυν ἐν τοῖς εὐαγγελίοις τοῦτο περὶ αὐτοῦ φησὶν ὁ Σωτήρ: "οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, ἀλλ᾽ ὅσα ἂν ἀκούσῃ λαλήσῃ"»**. Εἰ δὲ οὐδεὶς μὲν τῶν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος αἱρετικῶν ἐτόλμησεν μὴ εἶναι | f. 174 λέγειν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ μὴ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως εἰς ἐκεῖνον ἀνάγειν ὅπέρ ἐστι μὴ ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι, μὴ εἶναι δὲ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας, τῶν αἱρετικῶν πολλοῖς ἐπῆλθεν εἰπεῖν ὡς ἐκ τῶν ἐκτεθέντων δῆλον, πάντως ἕτερον μὲν τὸ «ἐκ τοῦ Θεοῦ», ἕτερον δὲ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ», καὶ διὰ ταῦτα καὶ ἄλλο μὲν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι» λέγειν τὸ Πνεῦμα, ἕτερον δὲ «ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ».

---

12. 3-4: Jn 15, 26 ‖ 4-5: 1Jn 5, 6 ‖ **13.** 10-11: Isaak le Syrian, *De cont. mundi* VIII, PG 86a, 818D ‖ **14.** 3-7: Cyrille, *Thes.* XXXIII, PG 75, 581D-583A ‖ 6-7: Jn 16, 13

ιε΄ **15.** Ἔτι ἐν τοῖς συμπεράσμασι τῶν κεφαλαίων τῶν περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὁ αὐτὸς θεῖος Κύριλλος, ποτὲ μὲν συνάγει «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον», ποτὲ δὲ «τῆς θείας φύσεως ἄρα τὸ Πνεῦμα», ποτὲ δὲ «οὐκ ἀλλότριον ἄρα τῆς θείας οὐσίας τὸ Πνεῦμα», ποτὲ δὲ «οὐ διώρισται τὸ Πνεῦμα τῆς θείας οὐσίας», ποτὲ δὲ «αὐτὸ τὸ ὁμοούσιον» ποτὲ δὲ ὅτι «τὸ Πνεῦμα οὐ γενητόν». Εἰ δὲ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ» εἰς ἴσον τοῖς ἄλλοις ἔρχεται - εἷς γὰρ ὁ τῶν κεφαλαίων πάντων σκοπός, ἐκεῖνα δὲ σαφῶς τὴν συμφυΐαν καὶ τὴν ὁμοουσιότητα τῆς Τριάδος δείκνυσι καὶ οὐδαμῶς πόθεν ἡ αἰτία τῷ Πνεύματι - καὶ τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας» ἄρα τοῦ Υἱοῦ, παραπλησίως τοῖς ἄλλοις αὐτό γε τοῦτο δηλώσει, καὶ οὐδὲν ἕτερον.

ιστ΄ **16.** Ἔτι, ἐπεὶ ἐν τῷ πρὸ τούτου κεφαλαίῳ τοὺς Θεολόγους ἐδείξαμεν ῥητῶς λέγοντας μὴ ἀεὶ τὸ «ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι», τὴν αἰτίαν δεικνύναι, οὐδ᾽ ἐνταῦθα ἀνάγκη τὸ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ», τὴν αἰτίαν ἐμφαίνειν. Δεῖ δὲ καὶ πάντα μέν, μάλιστα δὲ τὸν περὶ Θεοῦ τοὺς λόγους ποιεῖσθαι μέλλοντα, ἐξ ἀναγκαίων καὶ ὡσαύτως ἐχόντων περαίνειν τὸν λόγον· οὐκ ἐξ ὧν καὶ ἄλλως ἔχειν ἐνδέχεται· οὐδὲ γάρ ἐστι πιστεύειν ἐνδεχομένως.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν πρῶτον.

XXI. **0. Ἔτι ὁ Νύσσης Γρηγόριος ἐν τῇ Ἐξηγήσει τῇ εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν, τοιάδε φησίν: «ὁ Μονογενὴς Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς παρὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς ὀνομάζεται, καὶ μέχρι τούτου ὁ λόγος ἵστησιν αὐτοῦ τὸ | ἰδίωμα· τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται. "Εἰ γάρ τις πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει" φησίν, "οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ". Οὐκοῦν τὸ μὲν πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, καὶ Χριστοῦ Πνεῦμά ἐστιν· ὁ δὲ Υἱὸς ἐκ τοῦ Θεοῦ ὤν, οὐκέτι ἐκ τοῦ Πνεύματος, οὔτε ἔστιν, οὔτε λέγεται· οὐδὲ ἀντιστρέφει ἡ σχετικὴ αὕτη ἀκολουθία». Ταῦτα μὲν ὁ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος, πᾶσαν περιαιρῶν ἀφορμὴν τῶν καινοτομεῖν βουλομένων, καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τῷ Πατρὶ μόνον ἀλλ᾽ οὐ καὶ τῷ Υἱῷ προσήκειν οἰομένων, τόν τε γὰρ Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς φησὶν εἶναι, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Δεῖ δὲ τὸν ἀληθείας ἐρῶντα, ἢ τοῦ χοροῦ τῶν διδασκάλων ἐκβάλλειν τὸν οὕτω θεολογοῦντα, ἢ ἕως ἂν αὐτὸν διδάσκαλον ἑαυτοῦ νομίζῃ, πᾶσα ἀνάγκη συμβαίνειν ἑαυτῷ καὶ τῷ διδασκάλῳ, λαμβάνοντα μὲν τὴν διδασκαλίαν, εἰσφέροντα δὲ τὴν ὑπακοήν.**

f. 174v

---

15. 2-3: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XXXIII, PG 75, 569C; 573C ‖ 3: ibid., *Thes.* XXXIII, PG 75, 568B ‖ 4: ibid. *Thes.* XXXIII, PG 75, 568C; XXXIV, PG 75, 581C ‖ 4-5: ibid., *Thes.* XXXIV, PG 75, 581B ‖ 5: ibid., cf. *Thes.* XXXIV, PG 75, 612BC ‖ 6: ibid., *Thes.* XXXIV, PG 75, 585C; 616D-717A; 717B ‖ **0.** 1-15: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 613; *De proces. Spir. S.*, PG 141, 161 ‖ 2-8: Gregoire de Nysse, *De or. dom.*, 264, 8-16 ‖ 5: Ro 8, 9

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α΄ **1.** Ἃ δὲ ἡμῖν ἀνωτέρω λέλεκται, τὰς ῥήσεις διακωδωνίζουσι τῶν μακαρίων Ἀθανασίου καὶ Βασιλείου, ἐκεῖνα καὶ πρὸς ταύτην ἀρκεῖ. Τὸ γὰρ νόθον καὶ ἐνταῦθα πολύ, καὶ ἁπλῶς τοῖς τοιούτοις θαρρεῖν, οὐ μικρὸν εἰς ἀπάτην· αὐτίκα γὰρ ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις καὶ ἀξιολόγοις τῶν ἀντιγράφων εὕρηται τοιοῦτον οὐδέν· καὶ τοῦτο δῆλον, ἐπιοῦσι τὰς βίβλους.

β΄ **2.** Εἰ δέ που καὶ τοιαῦτα ὦπται, οὐδ᾽ ἐν τούτοις πάλιν ἐστὶν ἠρεμεῖν· τὰ μὲν γάρ, μετὰ τῆς προθέσεως «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» φασὶ «τὸ Πνεῦμα προσμαρτυρεῖται»· ἔνια δέ, οὐδὲ τὴν πρόθεσιν ἔχει μεθ᾽ ἑαυτῶν, ἀλλὰ «τὸ Πνεῦμα» φασὶ «τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται»· φανερὸν δὲ ὡς ἐκ τῶν τοιούτων οὐδεμίαν ἴσμεν ἐρχομένην ἀνάγκην· πρῶτον μὲν τοῦτο.

γ΄ **3.** Ἔπειτα δεδόσθω καὶ πάντα μὲν ἀντίγραφα τῇ προθέσει τῇ Λατίνων συνηγορεῖν, γνησίαν δὲ τῆς Γρηγορίου διανοίας εἶναι τὴν ῥῆσιν· οὐδ᾽ οὕτω
f. 175 τοῖς ὑπὲρ | Λατίνων λέγουσι πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἑαυτῶν ἔσται πλέον οὐδέν. Οὐδὲ γὰρ εἰ πάντα τὶς συγχωροίη δύναιτ᾽ ἂν καὶ τὴν ʻἐκʼ πρόθεσιν εἰς Γρηγόριον καὶ τὴν ἐκείνου γνώμην ἀνάγειν. Διατί; Ὅτι ἴσον ἐστὶ ταῦτά τε ἀξιοῦν, καὶ τὸν διδάσκαλον, καὶ πρὸς τὴν ἀλήθειαν, καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἀναιρεῖσθαι τὴν μάχην. Δῆλον δέ· «τὸ Πνεῦμα» φησὶ «τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται»· ἀλλ᾽ ὅτι μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται, καὶ σφόδρα γε ἔστι τὸ τοιοῦτον ἀναφέρειν εἰς τὴν Γραφὴν· ὁ μὲν γὰρ Κύριος «τὸ Πνεῦμα» φησί, «τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται»· ὁ δὲ ἀπόστολος: «οὐ γὰρ ἐλάβετε» φησί, «Πνεῦμα δουλείας εἰς φόβον, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ». Ὥστε πρὸς ἀλήθειαν ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται. Ὅτι δὲ ἐκ τοῦ Υἱοῦ προσμαρτυρεῖται, τίς οὕτω τολμηρὸς ὥστε τὴν Γραφὴν μάρτυρα τῶν λόγων τούτων ἐθελῆσαι παραλαβεῖν; Οὐδὲ γὰρ οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς, τοῦτο γε ἔστιν ἰδεῖν. Ὥστε εἰ ὁ μὲν διδάσκαλος μάρτυρα τοῦ δόγματος τὴν Γραφὴν καλεῖ, ἡ δέ, ἀπηρνήσατο τελέως τὴν πρόθεσιν, ψεῦδος πᾶσα ἀνάγκη τὸ λέγειν ὅτι «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προσμαρτυρεῖται». Οὕτω μὲν ἁπλῶς πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἡ μάχη τῷ διδασκάλῳ!

δ΄ **4.** Πρὸς ἑαυτὸν δέ, ὅτι «ἐκ τοῦ Υἱοῦ προσμαρτυρεῖται» εἰπὼν μετὰ τῆς προθέσεως, μαρτυρίαν ἡμῖν παρὰ τοῦ ἀποστόλου κομίζει οὐ λέγουσαν «ἐκ

3. 7-8: Gregoire de Nysse, *De or. dom.* 264, 10-11 ‖ 10-11: Jn 15, 26 ‖ 11-12: Ro 8, 15

τοῦ Υἱοῦ», ἀλλ' ὅτι «τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ». Πάντως δὲ ἄλλο τοῦτο ὡς διὰ πολλῶν ἐδείξαμεν, καὶ ἄλλο τὸ «ἐξ αὐτοῦ εἶναι». Τὸ γὰρ Πνεῦμα ὡς οἱ θεολογοῦντες φασί, «τοῦ Υἱοῦ λέγομεν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ οὐ λέγομεν»· καὶ ὁ θεῖος δὲ Χρυσόστομος διαρρήδην φησὶν «ἄλλο εἶναι τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄλλο τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Θεοῦ». Ὥστε εἰ μὲν οὐδὲν ἄτοπον τοιαῦτα προφέρειν τῷ διδασκάλῳ, λεγέτωσαν. Εἰ δὲ καὶ Λατίνοις οὐκ ἂν δόξειε φορητὸν τοῦτο, οὐκ ἄρα τῆς Γρηγορίου φωνῆς μετὰ τῆς προθέσεως f. 175v λέγειν «ἐκ τοῦ | Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προσμαρτυρεῖσθαι».

ε' **5.** Καὶ ἀπὸ τῶν συμπερασμάτων δὲ δῆλος ἐστὶν ὁ διδάσκαλος μηδαμῶς τὴν πρόθεσιν καταδεχόμενος ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ. Φησὶ γάρ: «οὐκοῦν τὸ μὲν Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, καὶ Χριστοῦ Πνεῦμα ἐστίν». Εἰ δὲ τὴν ἀρχὴν ὁ τοῦ λόγου σκοπὸς αὐτῷ δεικνύναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρός, οὐκ ἂν ὥσπερ συμπεραίνων ἐπῆγεν, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ Χριστοῦ. Οὐκ ἄρα τῇ 'ἐκ' προθέσει καὶ τῇ διανοίᾳ τοῦ Γρηγορίου κοινὸν οὐδὲ ἕν.

στ' **6.** Εἰ δέ τις τῶν Θεολόγων οἴοιτο τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» συνάγειν, διὰ τὸ κεῖσθαι παρὰ τῷ ἀποστόλῳ «τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ», ἴστω μὴ πάντα πρὸς ἀκρίβειαν ἐπιών. Τὸ γὰρ λέγειν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα προσμαρτυρεῖται», δεικνῦντος ἐστὶν αὐταῖς λέξεσι, μετὰ τῆς 'ἐκ' δηλαδὴ προθέσεως, οὕτω παρὰ τῇ Γραφῇ κεῖσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα, ὥσπερ δὴ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός· καὶ δῆλον, καὶ ἐν οἷς οὐ μαρτυρεῖται εἶπεν ἀλλὰ «προσμαρτυρεῖται».

ζ' **7.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, εἰ τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» οὐ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην εἰς τὴν αἰτίαν ἀνοίσομεν ὡς ἐδείξαμεν, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ «ἐκ τοῦ Θεοῦ», οὐδ' ἄρα καὶ τῆς προθέσεως κειμένης, ὅσα γε ἐκ τούτων τῶν λόγων ἐκπορευόμενον ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν δεύτερον.

XXII. 0. Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον «διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι» καὶ «διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι», διαγορεύουσι πολλαχοῦ τῶν λόγων τῶν ἑαυτῶν, κοινῇ πάντες οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι. Τοῦτο δὲ τὴν προβλητικὴν ἰδιότητα τῷ Υἱῷ μαρτυρεῖ, ἢ τί γὰρ ἕτερον; Ἀθανάσιος ὁ μέγας ἐν μὲν τῷ λόγῳ ὃς ἐπιγέγραπται Ἔλεγχος ὑποκρίσεως τῶν περὶ Μελίτιον καὶ Εὐσέβιον, φησίν:

---

4. 5: Jean Damascène, *Exp. fid.* 8, 288-290 ‖ 6-7: Pseudo-Chrysostome, *De Spir. S.*, PG 52, ‖ **5.** 2-3: Gregoire de Nysse, *De or. dom.*, 264, 13-14 ‖ **6.** 3-4: Gregoire de Nysse, *De or. dom.*, 264, 10-11 ‖ **0.** 1-9: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 624BC

«ἦν δὲ ἀδύνατον ἐν τῇ τῆς Τριάδος δόξῃ, τὸ Πνεῦμα δοξάζεσθαι, μὴ προοδικῶς ὂν ἐκ Θεοῦ δι᾽ Υἱοῦ»· ἐν δὲ τῇ Διαλέξει ὀρθοδόξου καὶ μακεδονιανοῦ, φησὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος·«τὸ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρός, f. 176 διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ | χυθέν». Καὶ μὴν καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον ἐν οἷς ἀπορεῖ διατί μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱὸς τοῦ Υἱοῦ, φησίν: «οὐ διὰ τὸ μὴ εἶναι ἐκ Θεοῦ δι᾽ Υἱοῦ, ἀλλ᾽ ἵνα ἡ Τριὰς μὴ νομισθῇ πλῆθος ἄπειρον, υἱοὺς ἐξ υἱῶν ὡς καὶ ἐν ἀνθρώποις ἔχειν ὑποπτευθεῖσα». Τοῦτο δὲ καὶ ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης ἐν τῷ τρισκαιδεκάτῳ τῶν Θεολογικῶν αὐτοῦ, νῦν μὲν φησί, «αὐτὸς οὖν ἐστὶ λόγου ἄβυσσος, λόγου γεννήτωρ καὶ διὰ λόγου προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ πνεύματος»· νῦν δὲ πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ, «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἡ ἐκφαντορικὴ τοῦ κρυφίου τῆς θεότητος δύναμις τοῦ Πατρός, ἐκ Πατρὸς δι᾽ Υἱοῦ ἐκπορευομένη»· καὶ πάλιν ἐν τῷ τεσσαρεσκαιδεκάτῳ τῶν Θεολογικῶν ὁ αὐτός: «Θεὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, μέσον ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ, καὶ δι᾽ Υἱοῦ τῷ Πατρὶ συναπτόμενον». Τοῦτο καὶ ὁ θεῖος Ταράσιος ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τῆς πίστεως τῆς ἑαυτοῦ, ᾗ συνεῖπε καὶ ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ ἑβδόμη σύνοδος, πιστεύειν γάρ φησι «καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον, καὶ αὐτὸ Θεὸν εἶναι γνωριζόμενον». Καὶ μὴν καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος οὕτω φησί: «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥσπερ φύσει κατ᾽ οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, οὕτω καὶ τοῦ Υἱοῦ κατ᾽ οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς δι᾽ Υἱοῦ γεννηθέντος, ἀφράστως ἐκπορευόμενον». Εἰ δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ τοῦτο κοινὴ δόξα τῆς Ἐκκλησίας πάσης νομίζεται, πάντως καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ταὐτὸν γὰρ βούλεται ἡ 'διὰ' τῇ 'ἐκ', ὡς καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ πρὸς Ἀμφιλόχιον πέμπτῳ κεφαλαίῳ δείκνυσι οὕτω λέγων: «πολλάκις ἀντιμεθίσταται ἡ 'διὰ' τῇ 'ἐκ', ὅταν ἑτέρα τὴν τῆς ἑτέρας σημασίαν ἀντιλαμβάνῃ, οἷον "ἐκτησάμην ἄνθρωπον διὰ τοῦ Θεοῦ", ἴσον λέγων τῷ "ἐκ τοῦ Θεοῦ"· καὶ ἑτέρωθι: "ὅσα ἐνετείλατο Μωυσῆς τῷ Ἰσραὴλ διὰ προστάγματος Κυρίου"· καὶ πάλιν: f. 176ᵛ "οὐχὶ διὰ τοῦ Θεοῦ ἡ διασάφησις αὐτῶν ἐστιν", | ἀντὶ τοῦ "ἐκ τοῦ Θεοῦ" εἰπεῖν, "διὰ τοῦ Θεοῦ" εἴρηκεν».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Ἀλλ᾽ οὐδὲ τοῦτο ἕρμαιον ἂν εἴη Λατίνοις πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἑαυτῶν. Οὐ γὰρ εἰ ἐκ Πατρὸς δι᾽ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται, αἴτιος α΄ πάντως καὶ ὁ Υἱὸς τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως. Διατί; Ὅτι πρῶτον μὲν

0. 6-7: Pseudo-Athanase, *Refut. Melet. et Eus.*, PG 28, 88 ‖ 8-9: Pseudo-Athanase, *Contr. Macedon.*, PG 28, 1296 ‖ 9-12: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 624C; *De proces. Spir. S.*, PG 141, 173BC ‖ 11-12: Basile de Cesaree, *Adv. Eun.* IV, PG 29, 721A ‖ 12-17: Jean Bekkos, *Epigr.*, I, PG 141, 625C ‖ 14-15: Jean Damascène, *Exp. fid.* 12b, 43-44 ‖ 16-17: ibid., *Exp. fid.* 12b, 47-48 ‖ 17-19: Jean Bekkos, *Epigr.* IV, PG 141, 645C ‖ 18-19: ibid., *Exp. fid.* 13, 77-78 ‖ 20-23: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 628CD ‖ 22-23: Tarase, *Conf. fid.*, Mansi XII, 1122D ‖ 23-28: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 628C ‖ 24-26: Maxime, *Thal.* 63, CCSG 22, p. 155 (= PG 90, 672CD) ‖ 28-35: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 629D ‖ 30-35: Basile de Cesaree, *De Spir. S.*, 5, 12, 2-10

οἱ ταῦτα λέγοντες, Ἀθανάσιος ἐστὶ καὶ Βασίλειος, καὶ Μάξιμος καὶ Ἰωάννης οἱ μακάριοι, καὶ εἴ τις κατ' ἐκείνους. Ὧν ὁ μὲν Ἀθανάσιος, ὥσπερ τὸ ἀγέννητον, οὕτω δὴ καὶ τὸ πηγάζειν θεότητα ἴδιον ἀποδέδωκε τοῦ Πατρός. Βασίλειος δὲ, νῦν μὲν τὸ Πνεῦμα λέγει, ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ οὐκ ἐξ ἄλλου, νῦν δὲ μεγάλαις αἰτίας ἔνοχον Εὐνόμιον ἀποδείκνυσι λέγοντα τρίτον ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· καὶ τὸν μὲν Υἱὸν δεύτερον τοῦ Πατρὸς ἀξιοῖ, ὅτι ἀπ' ἐκείνου, τὸ δὲ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ δεύτερον, οὐδὲ θαρρεῖ προσειπεῖν. Μάξιμος δὲ, σφόδρα τῆς γνώμης δέδεικται τῶν οἰομένων μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν, τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος. Εἰ δὲ τὰ προειρημένα πάντα, σαφῶς τὸν Υἱὸν ἀφαιροῦνται τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, οὐκ ἄρα τὸ λέγειν «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι» οἰομένων ἐστὶν, αἴτιον εἶναι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν. Εὐρυβάτου γὰρ ἄντικρυς καὶ Εὐρίπου, οὐ Θεολόγων ἀνδρῶν, οὕτω περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τἀναντία αὐτούς τε οἴεσθαι, καὶ τοὺς ἄλλους πείθειν ἐπιχειρεῖν. Οὐ μὴν, ἀλλὰ περὶ τῆς θεσπεσίας Ἰωάννου ψυχῆς, τί ἂν τις εἴποι σαφέστερον, ἢ ὅτι μόνον αἴτιον θεότητος οἶδε τὸν Πατέρα, καὶ οὐ βούλεται τὸ Πνεῦμα λέγειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐδεμὴν ἔχειν τὴν ὕπαρξιν ἐξ αὐτοῦ; Εἰ τοίνυν οὗτος ὥσπερ ἐκ μεταμελείας διὰ τοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, τὸν Υἱὸν αἴτιον νομίζει τοῦ Πνεύματος, οὐδενὶ κακοδαιμονίας ὑπερβολὴν καταλείψει· καὶ τὸ δεινότατον, ὅτιπερ ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ, νῦν μέν φησὶν «ὅσα ἁρμόζει αἰτίᾳ πηγῇ γεννήτορι τῷ Πατρὶ μόνῳ
f. 177 προσαρμοστέον»· νῦν δὲ Υἱοῦ Πνεῦμα, «οὐχ ὡς | ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ». Ἀλλ'οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐδ' ἂν ἑαυτῷ πολεμοίη, ὁ περὶ ὁμονοίας, καὶ πρὸς ἄλλους πολλὰ ἔχων λέγειν.

β΄ **2.** Τὸ δὲ χάριεν, εἰ τὸ «δι' αὐτοῦ» ἐνταῦθα τῷ Υἱῷ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος δίδωσι, διατί ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ οὐ συγχωρεῖ, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, ἀλλὰ τὸ μὲν, τίθησιν ὑγιὲς εἶναι νομίζων «ἐκ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι», ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ ἐκπορεύεσθαι ἀφαιρεῖται; Τοῦτο δὲ πάντως παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν. Ὅταν γὰρ ἡ 'διὰ' τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἔχῃ, τῇ 'ἐκ' πάντως εἰς ἴσον ἔρχεται. Ἀλλ' ὁ Θεολόγος οὐ βούλεται τοῦτο ἐνταῦθα. Οὐκ ἄρα ἐνταῦθα ἡ 'διὰ' τὴν αἰτίαν ἔχει.

γ΄ **3.** Οὐ μὴν, ἀλλὰ καὶ δῆλος ἐστὶ πόρρωθεν ἐν ὑποψίαις τὴν τῶν Λατίνων ἐξήγησιν ποιησάμενος, διὰ τοῦτο εἰπὼν «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεται» ἑκατέρωθεν ταύτης τῆς ἀποφάσεως, Λατίνοις ὥσπερ σκόλοπας ἵστησιν·

1. 5-7: Pseudo-Athanase, *Cont. Maced.*, PG 28, 1313A ‖ 7-11: Basile de Cesaree, *Adv. Eun.* III, 1, 11-39, SC 305, pp. 144-148 (= PG 29, 653A-656C) ‖ 11-12: Maxime, *Op. theol. et pol.* X, PG 91, 133D-136C ‖ 19: Jean Damascène, *Exp. fid.* 12b, 57 ‖ 19-20: Jean Damascène, *Exp. fid.* 8, 288-290 ‖ 24-25: id. *Exp. fid.*, 12b, 49-50 ‖ 25-26: ibid., *Exp. fid.* 12b, 56-57

ἐκεῖθεν μέν, «οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ» εἰπών, τελευτῶν δὲ προσθεὶς «μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατὴρ», ἵνα μηδαμῶς ἐξῇ μηδενὶ διὰ τοῦ λέγειν «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ», αἴτιον τὸν Υἱὸν ἡγεῖσθαι τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος. Εἰ γὰρ καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος τοῦ Πνεύματος διὰ τὴν προειρημένην ἀπόφασιν, οὐ μόνος ὁ Πατὴρ αἴτιος αὐτοῦ τούτου, ἀλλ' ὁ Θεολόγος «μόνος αἴτιος» φησὶν «ὁ Πατήρ». Οὐκ ἄρα τὴν ῥῆσιν ταύτην, ὁ γράφων οὕτως ἐξέδωκεν ὡς Λατῖνοι βούλονται. Καὶ ἔστιν οὗτος κομιδῇ τρόπος φαυλότατος ἑρμηνείας, εἰς τοὐναντίον ἔρχεσθαι τοῖς ἐξηγησαμένοις τὰ ἑαυτῶν· πρῶτον πρὸς ταῦτα.

δ΄ **4.** Ἔπειτα, εἰ μὲν οὕτω τοῖς Θεολόγοις ἦν εἰρημένον «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι», ἴσως ἂν ἡ 'διὰ' τὴν αἰτίαν εἶχε, καὶ ταύτην ἀντὶ τῆς 'ἐξ', εἰλήφειμεν ἄν· καὶ ἴσον ἂν ἐδύνατο τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα
f. 177v ἐκπορεύεσθαι. Νῦν δὲ ὥσπερ | οὐκ εἴρηται οὐδαμοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, ἢ ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι, οὕτως οὐδὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ἀλλὰ «ἐκ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι», καὶ πολλαχοῦ εἴρηται. Τοῦτο δέ, αἴτιον μὲν καὶ σφόδρα δείκνυσι τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν δὲ οὐδαμῶς. Ὅταν γὰρ προηγουμένης τῆς 'ἐκ' τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐχούσης μεθ' ἑαυτῆς, ἕπεται ἡ 'διὰ', οὐκ ἔστιν ἐξ ἀνάγκης τὴν αἰτίαν καὶ τῇ 'διὰ' διδόναι. Δῆλον δέ· ὅταν γὰρ ἡ 'διὰ' τὴν αἰτίαν ταύτην χαρακτηρίζῃ, πάντως ταύτην ἴσμεν κειμένην ἀντὶ τῆς 'ἐκ'· ὅταν δὲ πρόθεσις ἀντὶ προθέσεως κέηται, οὐδεμία τῷ λόγῳ βλάβη ἐκείνην τε ἀφελεῖν, καὶ τὴν τὸ ἴσον δυναμένην τῷ λόγῳ δοῦναι. Ἀλλ' ἐνταῦθα τοῦτο οὐκ ἔνι οὐδεμιᾷ μηχανῇ. Οὐ γὰρ ἂν εἴποις ἐκ Πατρὸς ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι· πόρρω γὰρ τὰ τοιαῦτα τῆς τῶν Ἑλλήνων φωνῆς. Οὐκ ἄρα ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν προειρημένων ἀποφάσεων, αἴτιον τὸν Υἱὸν νομιοῦμεν τοῦ Πνεύματος.

ε΄ **5.** Ἔτι δημιουργοῦντος μὲν τοῦ Πατρός, δημιουργοῦντος δὲ τὸν ἴσον τρόπον καὶ τοῦ Υἱοῦ, λεγούσης δὲ καὶ τῆς τῶν Πατέρων ἀποφάσεως ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ὑποστῆναι πάντα, μᾶλλον ἂν εἴη δικαιότερον τούτων ὑποκειμένων, ἐκ τῆς «δι' Υἱοῦ» φωνῆς δημιουργὸν ἐνταῦθα βούλεσθαι τὴν ἀπόφασιν τὸν Υἱόν, ἢ προβολέα τοῦ Πνεύματος τὸν αὐτόν, ἐκ τοῦ λέγειν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι. Ἀλλὰ μὴν οὐκ ἐξ ἀνάγκης τὸ πρῶτον, οὐδὲ γὰρ τοῦτο οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι βούλονται· οὐκοῦν οὐδὲ τὸ δεύτερον πολλῷ πρότερον εἴη γ' ἄν. Ὅτι δὲ ἐκεῖνο ἀληθές, φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ὀγδόῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον: «τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ δημιουργεῖν τὸν Πατέρα, οὔτε ἀτελῆ τοῦ Πατρὸς τὴν δημιουργίαν, οὔτε

---

3. 4-5: Jean Damascène, *Exp. fid.*, 12b, 56-57 ‖ **5.** 9-13: Basile de Cesaree, *De Spir. S.*, 8, 21, 19-25

ἄτονον τοῦ Υἱοῦ παραδηλοῖ τὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ τὸ ἡνωμένον τοῦ θελήματος παρίστησιν· ὥστε ἡ «δι' Υἱοῦ» φωνὴ τῆς προκαταρκτικῆς αἰτίας f. 178 ὁμολογίαν ἔχει, | οὐκ ἐπὶ κατηγορίᾳ τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου παραλαμβάνεται». Εἰ δὲ διὰ τῆς «δι' Υἱοῦ» φωνῆς, τὸ ἡνωμένον τοῦ θελήματος μαθόντες ἔχομεν καὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα ὁμοβουλίαν, οὐκ ἄρα ὅσα γε ἐκ τοῦ παρόντος χωρίου δημιουργὸν τὸν Υἱὸν ἴσμεν· καίτοι γε καὶ τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲν ἧττον ἔχοντος τοῦτο, ἢ ὁ Πατήρ.

στʹ **6.** Ἔτι Λατῖνοι μὲν ἐκ τοῦ ἀκούειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, τόν τε Υἱὸν τοῦ Πνεύματος ἐνόμισαν αἴτιον, καὶ ἡμᾶς ἀμαθίας ἐγράψαντο, μὴ δυνηθέντας συνιέναι μηδὲ τὰς φωνὰς τὰς ἡμῶν αὐτῶν. Φησὶ γὰρ ὁ Θωμᾶς ἐν τῷ περὶ δυνάμεως κεφαλαίῳ ὅτι **«συγκατατιθέμενοι» οἱ Γραικοὶ δηλαδή, «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ, μὴ μέντοι γε ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τὴν ἰδίαν φωνὴν ἀγνοοῦσιν ὥσπερ Ἀριστοτέλης περὶ Ἀναξαγόρου φησί· βουλόμενοι γὰρ νομοδιδάσκαλοι εἶναι οὐ νοοῦσιν οὔτε περὶ ὧν λέγουσιν, οὔτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται».** Ταῦτα μὲν ἐκεῖνοι· τοῖς δὲ τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλοις τοὐναντίον ἅπαν δοκεῖ. Περὶ μὲν γὰρ τοῦ Δαμασκηνοῦ, καὶ εἴρηται ὡς Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, καὶ ἐκείνῳ δοκεῖ «οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ»· καὶ οὐκ ἄν τις φαίη κἀκεῖνον ἀγνοῆσαι τὴν ἰδίαν φωνήν. Μάξιμος δὲ ὁ θεῖος ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον ἐπιστολῇ - σκοπὸς δὲ ἐκείνῳ ὡς εἴρηται, αὐτὰ ταῦτα ἃ καὶ ἡμῖν νυνί - τήν τε αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ ἀφεῖλε διαρρήδην,καὶ μόνῳ ταύτην τῷ Πατρὶ φέρων ἔδωκε, καὶ τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα», ἀντὶ τοῦ «διὰ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι» ἐδέξατο· τοῦτο δὲ ἀντὶ τοῦ ἴσου καὶ ταὐτοῦ τῆς οὐσίας ἡρμήνευσε. Τὸ δὲ μέγιστον, οὐκ ἐκεῖνος ταῦτα προηγουμένως φησίν, ἀλλὰ Ῥωμαῖοι μὲν οἱ ἀπολογούμενοι· ὁ δὲ ἐρωτῶν, f. 178ᵛ ἐκεῖνος, καὶ ταῖς ἀπολογίαις τὸ κῦρος διδούς. | Τῶν γὰρ ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας Ῥωμαίοις ἐγκαλούντων ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγουσιν, ὁ μακάριος αὐτοὺς ἤρετο Μάξιμος τὴν καινοτομίαν τοῦ λόγου· οἱ δέ, ὡς αὐτός φησι, «συμφώνους παρήγαγον χρήσεις τῶν Ῥωμαίων Πατέρων· ἔτι γε μὴν καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἐκ τῆς πονηθείσης αὐτῷ εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν ἅγιον Ἰωάννην ἱερᾶς πραγματείας, ἐξ ὧν οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦντας τοῦ Πνεύματος, σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν - μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν· τοῦ μέν, κατὰ τὴν γέννησιν, τοῦ δέ, κατὰ τὴν ἐκπόρευσιν - ἀλλ' ἵνα τὸ δι' αὐτοῦ προϊέναι δηλώσωσι καὶ ταύτῃ τὸ

---

6. 5-9: Thomas d'Aquin, *De pot.*, q.10, a. 4 ‖ 11-12: Jean Damascène, *Exp. fid.*, 12b, 56-57 ‖ 23-29: Maxime, *Op. theol. et pol.* X, PG 91, 136A

συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσι». Προσέχειν δὲ ἄξιον! Λατῖνοι μὲν καὶ Θωμᾶς, τὸ «δι᾽ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Πατρὸς» ἀντὶ τοῦ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» βούλονται, καὶ ἀρχὴν εἶναι διὰ τοῦτο καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, καὶ ἡμᾶς ἐλαύνουσιν, ὡς τὴν ἰδίαν ἀγνοοῦντας φωνήν· Μάξιμος δὲ καὶ οἱ ἐπὶ τῶν χρόνων ἐκείνων Ῥωμαῖοι, τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι», ἀντὶ τοῦ «διὰ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι» μᾶλλον ἡρμήνευσαν. Τοῦτο δὲ οὐχ ἵνα τὸν Υἱὸν αἴτιον δείξωσιν, ἀλλ᾽ ἵνα τὸ ἴσον καὶ ταὐτὸν τῆς οὐσίας σαφῶς ἡμῖν παραστήσωσι. Ταῦτα δὲ ἔστι σαφὴς ἀντίφασις. Τίνες οὖν οἱ τὴν ἰδίαν ἀγνοοῦντες φωνήν, ἡμεῖς καὶ οἱ ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις Ῥωμαῖοι μετὰ τοῦ θείου Μαξίμου καὶ τοῦ θείου Κυρίλλου καὶ τῶν ἄλλων Ῥωμαίων Πατέρων, ἢ Θωμᾶς αὐτὸς καὶ Λατῖνοι, τὴν ἐναντίαν τοῖς ῥωμαίοις Πατράσιν ἰόντες; Οὐκ ἄρα ἡμεῖς νομοδιδάσκαλοί τινες εἶναι βουλόμεθα, ἀλλὰ Λατίνοις μᾶλλον τὰ τοιαῦτα προσήκει, οὕτω πόλεμον ἀκήρυκτον ἀραμένοις πρὸς τὰς παραδόσεις τὰς πατρικάς. Ὥστε καὶ f. 179 φανερὸν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι τὸ «ἐκ Πατρὸς δι᾽ Υἱοῦ» | ἂν μὲν τὴν κτίσιν ὑποστῆναι φῶμεν, τὸ ἡνωμένον παρεστήσαμεν θελήματος Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὡς ὁ θεῖος φησὶ Βασίλειος - θελήματι γὰρ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος ἡ κτίσις ὑπέστη παρὰ Θεοῦ - ἂν δὲ ἐπὶ τῆς θεολογίας αὐτὸ τοῦτο λέγηται, ὥσπερ «ἐκ Πατρὸς δι᾽ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα», οὐ τὸ κοινὸν ἐνταῦθα δείκνυται θέλημα, ἀλλὰ «τὸ ἴσον τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον» ὡς ὁ θεῖος ἐδέξατο Μάξιμος. Οὐ γὰρ θελήματι, ἀλλὰ φύσει καὶ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός. Ὥστε ἠπάτηνται Λατῖνοι ἀναγκαῖα καὶ ἀκίνητα οἰηθέντες τὰ μὴ οὕτως ἔχοντα· εἶναι μὲν γὰρ ἐπί τινων ἀληθὲς ὅτάν τι ἔκ τινος διά τινος λέγηται εἶναι, ὡς εἰς αἰτίαν καὶ δι᾽ οὗ λέγεται ἀνάγεσθαι δέξαιτο ἄν τις ἴσως· καθόλου δὲ ἐπὶ πάντων καὶ μὴν καὶ ἐπὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦτό γε ἀξιοῦν οὐκ ἀναγκαῖον.

ζ´ **7.** Ὅλως δὲ, οὐδὲ ἔστι λογίζεσθαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος αἴτιον διὰ τὸ λέγεσθαι «Προβολέα τὸν Πατέρα διὰ Λόγου ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος». Ὅμοιον γάρ ἐστιν ὥσπερ εἰ ἔλεγεν ὁ Πατὴρ προβολεύς ἐστι Πνεύματος ἐκφαντορικοῦ διὰ τοῦ Λόγου· ἐξεφάνη γὰρ ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ Λόγου, ὅπερ εἰς ἴσον ἔρχεται τῷ παρὰ τῷ θείῳ Γρηγορίῳ, ὅς φησι «Πνεῦμα ἅγιον ἐκ Θεοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, καὶ δι᾽ Υἱοῦ πεφηνός, δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις».

η´ **8.** Εἰ δὲ καὶ ἑτέρως ἀποδοίημεν, τό τε τοῦ θείου Μαξίμου ὅτι «τὸ

---

6. 43-45: Basile de Cesaree, *De Spir. S.*, 8, 21, 22-23 ‖ 48: Maxime, *Op. theol. et pol.* X, PG 91, 136A ‖ **7.** 5-7: Gregoire de Nysse, *De vita Greg. Thaum.*, PG 46, 912 ‖ **8.** 1-2: Maxime, *Thal.* 63, CCSG 22, p. 155 (= PG 90, 672CD)

Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς δι᾽ Υἱοῦ γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορεύεται» καὶ τἄλλα ὅσα τούτοις παραπλήσια, σώζοντες ἅμα τήν τε λέξιν καὶ τὰ τῆς Ἐκκλησίας δόγματα καὶ τὴν πρὸς ἑαυτοὺς συμφωνίαν τῶν διδασκάλων, οὐκ ἂν εἴημεν ἐν αἰτίας. Δεῖγμα γὰρ τοῦτο τοῦ μὴ μετ᾽ ἀνάγκης ἐπὶ τοὺς λόγους Λατίνους ἔρχεσθαι. Ἴσον γὰρ τὸ τοῦ θείου Μαξίμου δύναται τοῖς λέγουσι «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς σὺν Υἱῷ γεννηθέντι, ἐξ αὐτοῦ f. 179v ἀφράστως ἐκπορευόμενόν ἐστι». Ἄμφω | γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως ἐξέλαμψαν, ὅ τε Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ δέ τινι παράδοξον δοκεῖ καὶ παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν οὕτως ἀκούειν τὸ «δι᾽ Υἱοῦ» ἀντὶ τοῦ «σὺν Υἱῷ», ἴστω τὸ τοιοῦτον ἐν χρήσει παρὰ τῇ θείᾳ Γραφῇ, ἧς ἀκροαταὶ γνήσιοι οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι. Φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Παῦλος Ἐφεσίοις γράφων: «ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις ἐν τοῖς ἐπουρανίοις διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ»· τὸ δὲ «διὰ τῆς Ἐκκλησίας» ἀντὶ τοῦ «μεθ᾽ ἡμῶν» ἡρμήνευσεν ὁ θεῖος Χρυσόστομος, τουτέστι μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ σὺν αὐτῇ δηλαδή. Φησὶ γὰρ ἐν ὁμιλίᾳ ἑβδόμῃ τῆς ἑρμηνείας τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς: «ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις ἐν τοῖς ἐπουρανίοις διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ· τοῦτο δὲ ἐποίησεν ἡμᾶς τιμῶν ὁ Θεὸς ὥστε μεθ᾽ ἡμῶν ἀκοῦσαι τῶν μυστηρίων· καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς οὓς ἂν ποιησόμεθα φίλους τοῦτο τεκμήριον πρὸς αὐτοὺς εἶναι φαμὲν τῆς φιλίας, τὸ μηδενὶ πρὸ αὐτῶν εἰπεῖν τὰ ἀπόρρητα». Ὥστε τῶν προειρημένων θεολογικῶν ῥήσεων, καὶ τὴν τοιαύτην δεχομένων ἐξήγησιν, οὐκ ἀναγκαίως ἐπὶ τὴν ἑρμηνείαν τὴν ἑαυτῶν φαίνονται δραμόντες Λατῖνοι.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν τρίτον.

XXIII. **0. Ἔτι ὁ Νύσσης θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Πρὸς Ἀβλάβιον λόγῳ, διαρρήδην φησίν ἐν μόνῳ τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ τὰ θεαρχικὰ διακρίνεσθαι πρόσωπα· ὥστε εἰ τὸ Πνεῦμα μὴ ἦν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐκ ἂν αὐτοῦ διεκρίνετο. Καὶ τὸν μὲν Υἱόν, ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι φησί, τὸ δὲ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Πατρὸς μέν, οὐκ ἀμέσως δέ, ἀλλὰ διὰ τοῦ Υἱοῦ· καὶ τοῦτο, διαφορᾶς ἕτερον εἶδος εἶναι. Ἔχει γὰρ οὕτως: «τὸ ἀπαράλλακτον τῆς φύσεως ὁμολογοῦντες, τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν διαφορὰν οὐκ f. 180 ἀρνούμεθα, | ἐν ᾧ μόνῳ διακρίνεσθαι, τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου καταλαμβάνομεν· τῷ τὸ μέν, αἴτιον πιστεύειν εἶναι, τὸ δέ, ἐκ τοῦ αἰτίου. Καὶ τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος, ἄλλην πάλιν διαφορὰν ἐννοοῦμεν· τὸ μὲν γάρ,**

---

8. 13-14: Eph 3, 10 ‖ 18-22: Jean Chrysostome, *In I Co*, PG 61, 55C ‖ **0.** 1-15: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 628A; *De proces. Spir. S.*, PG 141, 172D-173A; 216C ‖ 6-15: Gregoire de Nysse, *Tres dei*, GNO III, 1, p. 56 (= PG 45, 133B)

προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου· τὸ δέ, διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου. Ὥστε καὶ τὸ «μονογενὲς» ἀναμφίβολον ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ μένειν, καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸ Πνεῦμα μὴ ἀμφιβάλλειν, τῆς τοῦ Υἱοῦ μεσιτείας, καὶ ἑαυτῷ τὸ «μονογενὲς» φυλαττούσης, καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς φυσικῆς πρὸς τὸν Πατέρα σχέσεως μὴ ἀπειργούσης».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Ἀλλ' ἐπὶ τὸ πολυθρύλλητον καὶ δὴ χωρῶμεν. Σαφῶς γὰρ Λατῖνοι τὸν μακάριον φασὶ Γρηγόριον, τὸν μὲν Υἱὸν θεολογεῖν, προσεχῶς καὶ ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, τὸ δὲ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐχ ὡσαύτως, ἀλλὰ διὰ μέσου τοῦ Υἱοῦ, καὶ τούτῳ διενηνοχέναι τὰς θεαρχικὰς προόδους Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, καὶ εἶναι διὰ ταῦτα καὶ τὸν Υἱὸν ἐξ ἀνάγκης ἀρχὴν καὶ αἰτίαν ἀμέσως τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ δὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ
α′ τὸν Πατέρα. Ἀλλὰ πρῶτον μέν, ὅπερ ἐν τοῖς ἄνω λόγοις, εἰρήσεται καὶ νυνί. Εἰ ὁ Υἱὸς προβολεὺς τοῦ Πνεύματος διὰ ταῦτα, ἔστι δὲ καὶ ὁ Πατὴρ προβολεύς. Εἰ μὲν δύο οἱ προβολεῖς ὡς καὶ ὁ Θωμᾶς φησί, δύο πάντως τὰ αἴτια, καὶ ἡ βλασφημία σαφής, καὶ δεῖ οὐδενὸς ἔτι. Εἰ δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς εἷς προβολεύς, ἔστι δὲ καὶ ὁ Πατὴρ μόνος εἷς γεννήτωρ, καὶ οὐ ταὐτὸν ὁ εἷς γεννήτωρ τῷ ἑνὶ προβολεῖ, οὐδὲ γὰρ ἀντιστρέφει, ἔστι δὲ ἑκάτερον ἀρχὴ καὶ πηγὴ θεότητος, οὐκοῦν καὶ οὕτω δύο ἀρχαὶ καὶ δύο θεότητος αἴτια, καὶ ἡ συμφορὰ παντὶ γνώριμος. Ἀλλ' ἄτοπον! Οὐκ ἄρα καλῶς καὶ ὡς προσῆκε τὴν τοῦ Θεολόγου διάνοιαν ἀποδεδωκότες Λατῖνοι φαίνονται.

β′ **2.** Ἔπειτα εἰ διὰ μέσου τοῦ Υἱοῦ, ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, οὐκοῦν διὰ μέσης θεότητος ἦλθεν ὁ Πατὴρ ἐπὶ τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν·
f. 180v ἀλλ' οἱ Θεολόγοι τοῖς κτίσμασιν ἀπένειμον | τὸ τοιοῦτον· φησὶ γὰρ ... . Οὐκ ἄρα διὰ μέσου τοῦ Υἱοῦ, ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, οὐδὲ γὰρ κτίσμα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

γ′ **3.** Ἔτι φησὶν Ἰουστῖνος ὁ μάρτυς καὶ φιλόσοφος ἀνὴρ ἀρχαῖος, ἐπὶ τῶν διαδόχων τῶν ἀποστόλων γεγονώς, ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως, «ὡς ὁ Υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ Πατρός, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός, πλήν γε δὴ τῷ τρόπῳ τῆς ὑπάρξεως». Τηρουμένης τοίνυν τῆς διαφορᾶς τῆς τῶν προόδων ὑπάρξεως, εἰ ὁ Υἱὸς ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐξ ἀνάγκης ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρός, εἰ τὴν ἀλήθειαν ὁ τοῦ Κυρίου μάρτυς ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ. Εἰ δὲ τοῦτο ἀληθές, οὐκ ἄρα τοῦ Υἱοῦ

---

1. 9: Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.*, I, q. 27, a. 5; cf. Nil Cabasilas, *Discours*, I, 16, 2-3 ‖ **3.** 3-4: Pseudo-Justin, *Exp. recta conf.*, PG 6, 1224A

μεσιτεύοντος, ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα ἔχει τὴν ὕπαρξιν.

δ΄ **4.** Καὶ μήν, εἰ ὁ μὲν Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀμέσως, τὸ δὲ Πνεῦμα οὐχ οὕτως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀλλὰ διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἐκ ποίων λογίων τοῦ Πνεύματος, τίνων ἀποστόλων, τίνων προφητῶν, ποίων εὐαγγελίων λεγόντων τὴν τοιαύτην διάκρισιν ἔγνωμεν; Περὶ Τριάδος γάρ, οὐδὲ ἐννοῆσαι θέμις, ἂν μὴ παρὰ τῆς Γραφῆς τὸ συγκεχωρηκὸς ᾖ. Ἔστω γὰρ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τὴν ἐκείνων, ὅτι τὸ λέγειν τὴν Γραφὴν «Πνεῦμα Υἱοῦ» ἢ ὅτι «ἀποστέλλεται παρὰ τοῦ Υἱοῦ» συνῆκται αὐτοῖς, ὅτι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα· τὸ δὲ ἀμέσως παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγειν, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐμμέσως, ἐκ ποίας γραφικῆς φωνῆς ἐδιδάχθησαν; Ἀλλ' οὐκ ἔστιν! Οὐκ ἄρα μετὰ τοῦ Πνεύματος, περὶ τοῦ Πνεύματος ἐβουλεύσαντο! Φησὶ γὰρ αὐτὸς ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον: «ἡ τῶν χριστιανῶν πίστις ἡ εἰς πάντα τὰ ἔθνη κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ Κυρίου παρὰ τῶν μαθητῶν κηρυχθεῖσα, οὔτε ἐξ ἀνθρώπων ἔστιν, οὔτε δι' ἀνθρώπων, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν
f. 181 Ἰησοῦ Χριστοῦ· οὗτος γὰρ ἐπὶ | τῆς γῆς ὤφθη καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη, ἵνα μηκέτι οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὰς ἑαυτῶν γνώμας περὶ τοῦ ὄντος δοξάζωσι τὰς γινομένας αὐτοῖς ἀπὸ στοχασμῶν τινῶν ὑπονοίας, δόγμα ποιούμενοι, ἀλλὰ πεισθέντες ὅτι ἀληθῶς Θεὸς ἐφανερώθη σαρκί, ἐκεῖνο μόνον τῆς εὐσεβείας ἀληθινὸν μυστήριον εἶναι πιστεύσομεν, ὃ δι' αὐτοῦ ἡμῖν τοῦ Λόγου καὶ Θεοῦ παρεδόθη τοῦ δι' ἑαυτοῦ τοῖς ἀποστόλοις λαλήσαντος». Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, ἢ δεικνύτωσαν τὴν διάκρισιν ταύτην ἐν ταῖς Γραφαῖς, ἢ τὴν ῥῆσιν ὅ, τι νοεῖ παρὰ τῶν εἰδότων ζητείτωσαν.

ε΄ **5.** Οὐ μήν, ἀλλὰ τοῦ θείου Διονυσίου ὡς ἐν τῷ δευτέρῳ δέδεικται λόγῳ, τὰ περὶ θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ὅσα ἐν ταῖς Γραφαῖς τετηρηκότες ὡς αὐτός φησιν ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα, καὶ τὴν διάκρισιν ταύτην τὴν κατὰ τὸ ἔμμεσον καὶ ἄμεσον οὕτω σιγῇ παρελθόντος, ὡς εἰς ἄπιστον περιστῆναι - εἴποτε καὶ τοιοῦτον εἰσεκώμασε τῇ πατρίῳ θεολογίᾳ - πᾶσα ἀνάγκη Λατίνους, καὶ παρὰ τὴν τοῦ διδασκάλου γνώμην, καὶ παρὰ τὴν τῆς Γραφῆς βούλησιν, ἐπὶ τὴν ἐξήγησιν τὴν ἑαυτῶν ἔρχεσθαι.

στ΄ **6.** Καὶ μήν, εἰ περὶ διακρίσεως τῶν θείων προσώπων ὁ λόγος ἐνταῦθα τῷ διδασκάλῳ, ἀπένειμε δὲ ὡς ἰδιότητα τῷ Πατρὶ τὸ αἴτιον, καὶ οὐδὲν ἕτερον, πῶς ἂν γένοιτο τοῦτο κοινὸν καὶ τῷ Λόγῳ; Οὐκοῦν εἰ μὲν ἰδιότης κἀνταῦθα τὸ αἴτιον τῷ Πατρί, οὐκ ἂν εἴη κατὰ πᾶσα ἀνάγκη καὶ ὁ Υἱὸς

4. 11-20: Gregoire de Nysse, *Contr. Eun.*, GNO I, 1, 1-4; 2, 1-9 ‖ **5.** 1: cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 2 ‖ 2-3: Pseudo-Denys, De div. nom. 2, 2, PG 3, 640B

αἴτιος. Εἰ δὲ οὐκ ἔστιν αἴτιος, πᾶσα ἀνάγκη μηδὲ προβολέα λέγειν αὐτόν. Εἰ δὲ καὶ τὸν Υἱὸν αἴτιον φαῖεν, οὐκ ἄρα τοῦ Πατρὸς ἰδιότης τὸ αἴτιον. Οὐκοῦν ἢ δεικνύτωσαν ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τίνά ποτε τὴν ἰδιότητα ἀπένειμε τῷ Πατρί, ἢ τὸν Θεολόγον λεγέτωσαν ἐπιλελῆσθαι μὲν ἑαυτοῦ, ἐπιλελῆσθαι δὲ καὶ τῆς τοῦ λόγου προθέσεως. Ἀλλ' ἄτοπον!

f. 181v ζ´ **7.** Ἔτι τὸ οὕτω τὰς τῶν Θεολόγων ῥήσεις ἀποδιδόναι, παρὰ τὴν τῶν Θεολόγων ἐστὶν ἐξήγησιν. Ἐδείξαμεν γὰρ Ἰωάννην τὸν Σῦρον, καὶ δὴ καὶ τὸν θεῖον Μάξιμον Θεολόγους ὄντας, ἑτέρως τὰ τοιαῦτα ἐκδεξαμένους, καὶ οὐχ ὡς Λατῖνοι βούλονται. Ὁ μὲν γὰρ Ἰωάννης πάντα ταῦτα ἀναγνούς, ἄν τε τὰ Γρηγορίου λέγῃς, ἄν τε τὰ τοῦ θείου Κυρίλλου, ἄν τε ἑτέρου, καὶ πᾶσιν ἐπιστήσας ὡς τὸν Θεολόγον ἐχρῆν, κοινὴν ἀφῆκε φωνὴν πᾶσι τοῖς θεολογοῦσι πρέπουσαν: «τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ λέγομεν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ οὐ λέγομεν»· καὶ «Πνεῦμα Υἱοῦ, οὐχ ὡς ἐξ Υἱοῦ»· καὶ «μόνος αἴτιος ὁ Πατήρ». Ὁ δὲ θεῖος Μάξιμος τοὺς ἐπὶ τῶν χρόνων ἐκείνων Ῥωμαίους ἐπῄνεσε συμβαίνοντα λέγοντας τῷ τε θείῳ Κυρίλλῳ καὶ τοῖς διδασκάλοις τῆς Ἐκκλησίας αὐτῶν, οἷς οὐκ ᾤοντο τὸν Υἱὸν τοῦ ἁγίου Πνεύματος αἴτιον. Πάντως δὲ οὐ τὰ Κυρίλλου μόνον εἰδὼς ὁ μακάριος Μάξιμος τὰ τῶν ἄλλων διδασκάλων ἠγνόει, Ἀθανασίου καὶ Βασιλείου καὶ Γρηγορίου. Τούτων γάρ, τῶν μέν, διακαθαίρει τὰς ῥήσεις, ἐξηγητὴς γινόμενος· τοὺς δέ, ἄνω καὶ κάτω μάρτυρας τῶν ἑαυτοῦ λόγων καλεῖ, διδασκάλοις αὐτοῖς χρώμενος. Τὸ δὲ παρὰ τὴν τῶν Θεολόγων γνώμην τὰ θεολογικὰ ἑρμηνεύειν πειρᾶσθαι, τολμηρόν τέ ἐστι, καὶ εἰς ἄγνοιαν φέρον ἐσχάτην· ὥσπερ ἂν εἴ τις γεωμετρικῶν διδάσκαλος βουλόμενος εἶναι, οὐ κατὰ γεωμετροῦντας τὰ τοιαῦτα ἐκλαμβάνειν ἠξίου.

η´ **8.** Ἔτι τὸ δεινότατον, οὐδ' ἂν ἑαυτῷ συμβαίνει ὁ θεῖος οὗτος Γρηγόριος, εἰ τὴν τῶν Λατίνων ἑρμηνείαν πάντα ἀληθεύειν ἐροῦμεν. Εἰ γὰρ νῦν μὲν ὡς ἀξιοῦσιν αὐτοὶ περὶ αὐτοῦ, οὐκ ἀμέσως τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, νῦν δὲ αὐτὸς οὗτος σαφέστατα βούλεται ὥσπερ τὸν Υἱὸν οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ εἰ μὴ τοῦτο εἴη, ᾤχετο ἡμῖν ἡ μοναρχία, τὸ τῆς πίστεως γνώρισμα, πῶς οὐχὶ καὶ ἑαυτῷ πολεμεῖ ὁ
f. 182 τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος; | Ἀλλ' ἄτοπον! Οὐκ ἄρα κατὰ τὴν Γρηγορίου διάνοιαν, τὰ τοῦ Γρηγορίου Λατῖνοι ἐξέλαβον. Ὅτι δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα ὁ μακάριος οὗτος ἀμέσως οἶδεν ἐκ τοῦ Πατρός, ὥσπερ δὴ καὶ τὸν Υἱόν, καὶ οὐχ ἁπλῶς μόνον τοῦτο φησίν, ἀλλὰ καὶ πειρᾶται δεικνύναι, καὶ διὰ τοῦτο

---

7. 7-8: Jean Damascène, *Exp. fid.* 8, 289-290 ‖ 8: ibid. 12b, 56-57 ‖ 8-9: ibid. 12b, 57 ‖ 9-11: cf. Maxime, *Op. theol. et pol.* X, PG 91, 136A

καὶ Θεὸν ἕνα τὴν Τριάδα νομίζει, ᾧδί γένοιτ' ἂν φανερόν· φησὶ γὰρ ἐν τῷ λόγῳ ᾧ ἐπιγέγραπται "Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεότητι οὐ φαμὲν τρεῖς Θεούς": «τὰ τοῦ ἀνθρώπου πρόσωπα πάντα, οὐκ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου κατὰ τὸ προσεχὲς ἔχει τὸ εἶναι, ἀλλὰ τὰ μὲν, ἐκ τούτου, τὰ δέ, ἐξ ἐκείνου, ὡς πολλὰ καὶ διάφορα εἶναι πρὸς τοῖς αἰτιατοῖς καὶ τὰ αἴτια. Ἐπὶ δὲ τῆς ἁγίας Τριάδος οὐχ οὕτως· ἓν γὰρ πρόσωπον καὶ τὸ αὐτὸ τοῦ Πατρός, ἐξ οὗπερ ὁ Υἱὸς γεννᾶται, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται. Διὸ δὴ καὶ κυρίως τὸν ἕνα αἴτιον μετὰ τῶν αὐτοῦ αἰτιατῶν, ἕνα Θεὸν φαμὲν τεθαρρηκότως». Εἰ δὲ τὸ κεφάλαιον τῆς ἁγιωτάτης τῶν χριστιανῶν θρησκείας ἡ μοναρχία καὶ τό, Θεὸν ἕνα τὴν Τριάδα πιστεύειν, τοῦτο δὲ τἀγαθὸν ἡμῖν περιγίνεται, διὰ τὸ εἶναι καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐκ ἄρα Γρηγόριος τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, διὰ μέσου τοῦ Υἱοῦ βούλεται τὸ εἶναι ἔχειν, ἵνα μὴ ζημιωθῇ τὴν εὐσέβειαν. Καὶ μὴν εἰ ὁ μὲν Υἱὸς ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ἀμέσως μὲν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐμμέσως δὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς ἂν εἴποιεν Λατῖνοι, οὐ τὰ αἰτιατὰ μόνον πολλὰ ἐπὶ τῆς θεότητος, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ αἴτια ὡς ὁ διδάσκαλος ἀξιοῖ. Οὐκοῦν ἕως οὔπω Λατῖνοι κατέγνωσαν τῆς ἑρμηνείας τῆς ἑαυτῶν, μήτε ἀρνείσθωσαν, ὡς πολλὰ τὰ αἴτια καὶ διάφορα τοῦ Πνεύματος λέγουσι, μήτε μὴν τὸ ἐλεινότατον ὡς οὐκ ἂν εἴη Κύριος καὶ Θεὸς εἷς ἡ Τριάς.

θ΄ 9. Εἰ δὲ λέγοιεν **μηδὲν ἄτοπον ἕπεσθαι καὶ ἀμέσως καὶ ἐμμέσως τὸ Πνεῦμα λέγειν ἐκ τοῦ Πατρός, ἀμέσως μέν, καθόσον ἐστὶν ἐκ Πατρός, ἐμμέσως δέ, καθόσον ἐστὶν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ ὁ Ἄβελ πρόεισιν ἀμέσως**
f. 182v **ἀπὸ | τοῦ Ἀδάμ, καθόσον ὁ Ἀδὰμ πατὴρ ἦν αὐτοῦ, καὶ ἐμμέσως, καθόσον ἦν αὐτοῦ μήτηρ ἡ Εὔα, ἥτις ἐκ τοῦ Ἀδὰμ προῆλθεν,** ἂν ταῦτα λέγωσιν οὐκ
α΄ ἀναγκαῖα φασί. Πρῶτον μὲν γάρ, αἱ ἀπὸ τῶν εἰκόνων πίστεις, καὶ πανταχοῦ μέν, κομιδῇ φαυλότατον· ἐν δὲ τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις, ὅσῳ καὶ πάντων τὸ θεῖον ἐξῄρηται, οὐδὲ οἶδα τί φῶ! Παραπλήσιον γάρ ἐστιν ὥσπερ ἂν εἴ τινος περὶ Θεοῦ ποιουμένου τοὺς λόγους, καὶ εἰς ἄτοπον τὸν λόγον ἀπάγοντος, ὅτι κινδυνεύει τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς καὶ ὕστερον εἶναι τῷ χρόνῳ, καὶ μὴ εἰδέναι ὅσα καὶ ὁ Πατὴρ οἶδε, καὶ μὴ συμβαίνειν πᾶσι τοῖς τοῦ Πατρὸς ἕτερος μηδὲν εἶναι λέγοι διὰ ταῦτα δεινόν, ὅτι ὁ Ἄβελ καὶ ἐκ τοῦ Ἀδὰμ ἔφυ, καὶ ὕστερον ἐκείνου τῷ χρόνῳ, καὶ οὐδὲ πάντα οἶδε τὰ τοῦ
β΄ Ἀδάμ, καὶ πολλὰ τῶν ἐκείνῳ δοκούντων, οὐκ ἐδόκει καὶ τῷ Πατρί. Ἔπειτα, οὐδὲ ἀγνοεῖν προσήκει καὶ ὅτι ὁ τὴν λύσιν ἐπάγων, Θωμᾶς ἐστί, προκατεγνωκὼς αὐτῆς καὶ πρὸ ἡμῶν ἀχρηστίαν, ὥστε μὴ εἶναι πάροδον

8. 13-19: Gregoire de Nysse, *Ad Graecos*, GNO III, 1, 24, 26-25,8

αὐτῇ ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις. Φησὶ γὰρ προσεχῶς: «ὥσπερ ὁ Ἄβελ
πρόεισιν ἀμέσως ἐκ τοῦ Ἀδάμ, καθόσον ὁ Ἀδὰμ πατὴρ ἦν αὐτοῦ, καὶ
ἐμμέσως καθόσον ἦν αὐτοῦ μήτηρ ἡ Εὔα, ἥτις ἐκ τοῦ Ἀδὰμ προῆλθεν, εἰ καὶ
ἡ εἰκὼν αὕτη, ὑλικῆς οὖσα προόδου, ἀνεπιτηδεία δοκεῖ, ὥστε σημαίνειν τὴν
γ´ ἄυλον πρόοδον τῶν θείων προσώπων». Καὶ μήν, εἴ τις τὸν Ἄβελ καὶ τὴν
μητέρα καὶ τὸν Ἀδὰμ ἐνθυμεῖται, οὐδὲν ἄτοπον, καὶ πολλὰ τὰ αἴτια τοῦ
Ἄβελ νομίζειν, καὶ πολλοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς οἴεσθαι. Ἐπὶ δὲ τῆς
θεολογίας, ἢ πολλὰ τὰ αἴτια τοῦ Πνεύματος λέγειν, ἢ τὰ τρία τῆς θεότητος
πρόσωπα, πλῆθος εἶναι θεῶν, οὔτε Γρηγορίῳ, οὔτε Λατίνοις, οὔθ' ἡμῖν τοῦτο
γε φορητόν. Ὥστε πολλῶν μὲν ἀτόπων ἑπομένων ἐνταῦθα, διὰ τὸ ἔμμεσον,
ἐπὶ δὲ τοῦ παραδείγματος οὐδενός, οὐκ ἂν πρὸς ἀλήθειαν ὁ τοῦ Θωμᾶ
f. 183 δ´ λόγος | εἴη, εἴ γε καὶ ἐμμέσως καὶ ἀμέσως τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός. Καὶ
χωρὶς δὲ τούτων, πῶς ὁ Ἄβελ καὶ ἀμέσως καὶ ἐμμέσως ἐκ τοῦ Ἀδάμ;
Σύνθετος γὰρ ὤν, τὸ μὲν αὐτοῦ ἐκ τῆς Εὔας, τὸ δ' ἐκ τοῦ Ἀδὰμ ἂν λέγοιτο.
Οὐκοῦν ἀμέσως μὲν ἐξ ἑκατέρου καὶ μάλα εἰκότως ἂν νομισθείη. Ἐκ τοῦ
αὐτοῦ δὲ καὶ ἐμμέσως καὶ ἀμέσως, πῶς; Εἴ γε οὐκ ἔστιν ὅλος ἐξ ἑκατέρου!
Ἔπειτα, οὐδὲ ἅμα ἐξ ἀμφοτέρων, ἀλλὰ πρότερον μὲν ἐκ τοῦ Ἀδάμ, ὕστερον
δέ, ἐκ τῆς Εὔας. Καὶ τοῦ πατρὸς δὲ οἰχομένου, ἔστιν ὅτε χρόνῳ ὕστερον τὸ
ε´ παιδίον ἐκ τῆς μητρός! Ἄλλωστε καὶ ἡ τοῦ διδασκάλου πρόθεσις, οὕτω καὶ
τῷ Πνεύματι τὸ ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀποδέδωκεν, ὥσπερ δὴ καὶ τῷ Υἱῷ,
οὔτε δὲ μεσιτείας ἀνάσχοιτ' ἂν ὁ Υἱὸς οὐδεμιᾷ μηχανῇ, ἕνεκά γε τοῦ ἐκ τοῦ
Πατρὸς τὸ εἶναι λαβεῖν, οὔτε μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οὐκ ἄρα ἡ λύσις
προσηκόντως ἀπήντησεν, οὐδ' ἔστιν αὐτῇ τε καὶ τοῖς λόγοις τοῖς Γρηγορίου
οὐδέν τι κοινόν.

ι´ **10.** Καὶ μήν, ἐπάνειμι γὰρ ἐπὶ τὸν τοῦ λόγου σκοπόν, τῆς μὲν πρώτης διακρίσεως τὴν διαφορὰν ἐχούσης, κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, τῆς δ' ἑτέρας διαρρήδην ἄλλην ἐπαγγελλομένης διαφοράν, ἔπειτα Λατίνους καὶ ταύτην, κατὰ τὸ αἰτιατὸν καὶ αἴτιον βιάζεσθαι λέγειν, καὶ ταύτῃ τὸν Υἱόν, αἴτιον τοῦ Πνεύματος ἀξιοῦν, οὐκ ἀναισχυντία σαφής, καὶ δογμάτων ἕνεκεν, καὶ τῆς κοινῆς τοῦ λόγου χρήσεως, καὶ πολλῶν ἑτέρων; Οὐκ ἄρα τὸ οὕτω τὰς θεολογικὰς ἐκλαμβάνειν ῥήσεις, ἀνδρὸς ἂν εἴη σφόδρα τὰ θεολογικὰ ὑγιαίνοντος. Ὅτι μὲν οὖν Λατῖνοι κακῶς ἐδέξαντο τὴν τοῦ Γρηγορίου ῥῆσιν, καὶ ὡς ἀπατηλὴ καὶ νόθος δή τις αὐτοῖς ἡ ἐξήγησις, καὶ πολλοῖς ἀτόποις ἐνέχοιτ' ἂν ἱκανὰ καὶ ταῦτα.

---

9. 17-21: Thomas d'Aquin, (RNI)

ια´ **11.** Ἂν δὲ λέγωσι, **καὶ τί ποτε βούλεται λοιπὸν τὸ λέγειν τὸν Θεολόγον, «τὸ μέν, προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, τὸ δέ, διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου»,** f. 183v οὐ σὺν τῷ δικαίῳ πάντως ἡ ζήτησις. | Καὶ σιωπὴν γὰρ ἀγόντων ἡμῶν πρὸς τὴν ἀληθῆ καὶ δικαίαν ἐξήγησιν, οἴχεται λατίνοις σαφῶς ἡ ἐλπίς, δειχθέντος τὸ ἄτοπον ἔχειν τὴν ἑρμηνείαν τὴν ἐκείνων περιφανῶς. Ὥστε ἕως μὲν ὑγιῶς ἔχειν τὴν διάνοιαν τὴν ἑαυτῶν διατείνονται, οὐδὲν ἄλλο παρ' ἡμῶν δίκαιοι πάντως ἀκούειν, ἢ τὸν τῶν ἀτόπων ἐσμόν, ὅς γε ἐκείνοις, καὶ μάλα δικαίως ἕπεται. Κατεγνωκότων δὲ ἑαυτῶν, ὡς μὴ συνιέντων τὴν τοῦ Θεολόγου γνώμην, οὐδ' ἡμῖν ἔξεστι σιωπᾶν, ἅ γε καὶ ἡμῖν καὶ τοῖς πρὸ ἡμῶν, περὶ τῶν προκειμένων ἐπῆλθεν εἰπεῖν. Ἔχει γὰρ οὕτως· περὶ θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως ὁ διδάσκαλος τὸν λόγον ποιεῖσθαι μέλλων, πρῶτον μὲν τὴν ἕνωσιν, διὰ τοῦ ἀπαραλλάκτου καὶ ταὐτοῦ τῆς οὐσίας ἡρμήνευσε· περὶ δὲ τὴν οὐσίαν, μίαν οὖσαν, τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν κατιδών, καὶ ἐπὶ τὴν θείαν ἦλθε διάκρισιν, αἴτιον μέν, τὸν Πατέρα προσειπών, ὑπὸ δὲ τὸ αἰτιατόν, τὸν Υἱὸν ὁμοῦ καὶ τὸ Πνεῦμα τιθείς. Τοῦτο δὲ δῆλον, οἷς τε τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου, τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ διακεκρίσθαι φησίν· ἐπὶ δύο δὲ πάντως τὸ ἕτερον οὐκ ἐπὶ πλειόνων, καὶ οἷς τὸ αἰτιατὸν ὑποδιαιρῶν φαίνεται - διεῖλε γὰρ καὶ αὐτό, εἰς τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν οὐδαμῶς - εἰς ἄλλά γε μὴν διαφορὰν ἐννοοῦμεν. Εἰ δὲ ἡμῖν πρώτη διάκρισις, κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αἰτίας, οὐκοῦν ἡ δευτέρα ἄλλην ἀπαιτοῦσα διαφοράν, οὐκ ἂν εἴη κατὰ τὴν πρώτην· ὑπολείπεται τοίνυν κατὰ τὰς διαφόρους προόδους τὴν ἑτέραν εἶναι διάκρισιν, καθ' ἅς, τὸ μὲν τῶν θείων προσώπων γέννημα, τὸ δέ, πρόβλημα. Τοῦτο γὰρ βούλεται τῷ λέγειν, τὸ μέν, προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, τὸ δέ, διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου. Διάκρισιν γὰρ ἑτέραν, οὐδὲ ἔστιν ἐπινοεῖν. Ἐπεὶ γὰρ τὸ πρῶτον αἴτιον, Πατέρα ἡ θεολογία καλεῖ, πάντως ἡ τοῦ Πατρὸς ἔννοια, προσεχῶς ἀπαιτοῦσα τὴν σχέσιν τὴν ἑαυτῆς, τὸν Υἱὸν εὐθὺς μετὰ τὸν Πατέρα, οὐ τὸ Πνεῦμα ἐγνώρισε. Τὸ γὰρ Πνεῦμα, οὐχ Υἱός, ἀλλὰ πρόβλημα· τοῦτο δέ, προσεχῶς μὲν εἰς τὸν Πατέρα, οὐκ ἂν ἀνάγοιτο· τὸ γὰρ Πνεῦμα, οὐκ ἔχει Πατέρα ὡς ὁ θεῖος ἐθεολόγησε Μάξιμος, ἀλλὰ προβολέα. Εἰ δὲ **ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγοιτο, διὰ τό, τὸν προβολέα, καὶ γεννήτορα εἶναι,** τοῦτο λέγομεν. Εἰ τοίνυν ἡ τοῦ Πατρὸς φωνὴ ἀμέσως ἀπαιτεῖ τὸν Υἱόν, οὐκοῦν τοῦ Υἱοῦ προεπινοουμένου καὶ μεσιτεύοντος, ἀνάγοιτο ἂν τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Πατέρα· διὰ τοῦ Υἱοῦ ἄρα τὸν τρόπον τοῦτον συνάπτομεν τῷ Πνεύματι τὸν Πατέρα· ὥσπερ καὶ διὰ τοῦ προβλήματος λεχθείη ἂν ὁ Υἱός, ἐκ τοῦ προβολέως πρὸς τὸ πρόβλημα προσεχῶς ἀποδιδομένου, ὥσπερ δὴ καὶ πρὸς τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρός. Ὥστε ὡς ὁ Υἱὸς

---

11. 2: Gregoire de Nysse, *Tres dei*, GNO III, 1, p. 56 (= PG 45, 133B)

ἀμέσως μὲν ἐκ τοῦ γεννῶντος, ἐκ δὲ τοῦ προβάλλοντος οὐκ ἀμέσως, ἀλλὰ διὰ τοῦ προβλήματος, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἀμέσως μὲν ἐκ τοῦ προβολέως, διὰ δὲ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ γεννῶντος.

ιβ΄ **12.** Εἰ δὲ τῇ τοῦ λόγου χρήσει ἀντινομοθετεῖν ἡμᾶς λέγοι τις, μὴ «διὰ τὸν Υἱὸν» λέγουσιν, ἀλλὰ «διὰ τοῦ Υἱοῦ», ἴστω καὶ ἀμφότερα ὄντα ἐν χρήσει. Καὶ γὰρ, καὶ διὰ τοῦ Θεοῦ τὰ πάντα ὑποστῆναι φαμὲν, καὶ μὴν, καὶ διὰ τὸν Θεὸν καὶ ἐν τοῖς συλλογισμοῖς, τὸ τρίτον ὑπάρχειν τῷ πρώτῳ· καὶ διὰ τὸ μέσον καὶ διὰ τοῦ μέσου φαμέν. Εἰ δὲ ἁπλῶς ὅτι μέσος ὁ Υἱὸς Πατρὸς καὶ Πνεύματος εἴρηται, διὰ τοῦτο πάντως καὶ τοῦ Πνεύματος αἴτιος, μὴ ἀγνοείτωσαν καὶ τὸν Πατέρα λεγόμενον, μέσον Υἱοῦ καὶ Πνεύματος· καὶ μὴν καὶ τὸ Πνεῦμα, μέσον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κατὰ διαφόρους ἐννοίας. Καὶ τοῦτο δείκνυσιν ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, ἐν μὲν τῷ Συντακτηρίῳ περὶ τοῦ Πνεύματος οὕτω λέγων: «φύσις δὲ τοῖς τρισὶ μία· ἕνωσις δὲ ὁ Πατὴρ, ἐξ οὗ | f. 184v καὶ πρὸς ὃν ἀνάγονται τὰ ἑξῆς, οὐχ ὡς συναλοίφεσθαι, ἀλλ' ὡς ἔχεσθαι»· τὴν δὲ ἕνωσιν μεταξὺ τῶν ἡνωμένων πᾶς τις ἂν φαίη, ἐν δὲ τῷ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον» φησίν, «ὃ παρὰ του Πατρὸς ἐκπορεύεται, ὃ καθόσον μὲν ἐκεῖθεν ἐκπορεύεται, οὐ κτίσμα· καθ' ὅσον δὲ οὐ γεννητὸν, οὐχ Υἱός· καθ' ὅσον δὲ ἀγενήτου καὶ γεννητοῦ μέσον, Θεός». Καὶ ὁ θεῖος Δαμασκηνὸς «Θεὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μέσον ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ». Καὶ μὴν καὶ τὸν Υἱὸν μέσον Πατρὸς καὶ Πνεύματος καὶ Λατῖνοι φασίν. Ὥστε τῆς μεσιτείας οὔσης κοινῆς, οὐ δήπου διὰ τοῦτο αἴτιος ἂν νομίζοιτο τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός.

ιγ΄ **13.** Καθόλου δὲ ἐκεῖνο λέγομεν τῆς πρώτης διακρίσεως παρὰ τοῦ διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας γεγενημένης, κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αἰτίας· εἰ μὲν ὥσπερ τὸ αἴτιον οὐκ ἂν γένοιτο ἐξ αἰτίας, οὕτω δὴ καὶ τὸ ἐξ αἰτίας οὐκ ἂν εἴη αἴτιον, πᾶσα ἀνάγκη μηδαμῶς μήτε τὸν Υἱὸν προβάλλειν, μήτε τὸ Πνεῦμα γεννᾶν· καὶ τούτων ὑποκειμένων τηρεῖται σαφῶς ὅ τε τοῦ λόγου σκοπὸς, ἥ τε τῶν πραγμάτων τάξις, καὶ τὸ τοῦ διδασκάλου βούλημα, καὶ τὸ τῆς διαιρέσεως χρήσιμον· τῷ μὲν Πατρί, ἰδιότητα τὸ αἴτιον ἀποδεδωκότος, Υἱῷ δὲ καὶ Πνεύματι τὸ ἐκ τῆς αἰτίας. Εἰ δὲ τὸ ἐξ αἰτίας, καὶ αἴτιον γένοιτ' ἂν, κακῶς τῇ διαιρέσει χρησάμενος ὁ Θεολόγος δείκνυται, καὶ παρὰ τὴν τῶν ὄντων τάξιν, καὶ παρὰ τὸ βούλημα τὸ ἑαυτοῦ. Τί γάρ ἐστιν ὅσον εἰς διάκρισιν ἀπώνασθαι, τοῦ μὲν, ὄντος αἰτίου, τοῦ δὲ, ἐκ τῆς αἰτίας, εἰ τὸ ἐκ τῆς αἰτίας καὶ αἴτιον; Πῶς δ' ἂν τὸ εἰκὸς ὁ λόγος ἔχοι, διάκρισιν ὅλως τοῦτο

12. 10-12: Gregoire de Nazianze, (RNI) ‖ 13-15: Gregoire de Nazianze (RNI) ‖ 16-17: Jean Damascène, *Exp. fid.*, 13, 77-78

καλῶν, εἴγε τὰ διακεκριμένα ᾗ διακέκριται παντάπασιν ἀκοινώνητα; Ὥσπερ γὰρ οὐδεὶς ἑαυτοῦ γε ὤν, ἢ τὸ ἔμψυχον εἰς ζῶον καὶ ἄνθρωπον διελεῖν, ἂν ἀνάσχοιτο, ἢ τὸ φυτὸν εἰς ἐλαίαν καὶ δένδρον, διὰ τὸ, τὸν μὲν ἄνθρωπον, f. 185 καὶ ζῶον εἶναι, δένδρον δὲ τὴν ἐλαίαν - | εἰς γὰρ τὰ ἀκοινώνητα καθ' ἑαυτὰ ἡ διαίρεσις - οὕτως οὐδεὶς εὐσεβεῖν ἐθέλων, τὸ θεῖον κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ διακρίναι ἄν, ἕως ἂν καὶ τὸ ἐκ τῆς αἰτίας αἴτιον ᾖ. Ἀλλὰ τοιαῦτα περὶ τοῦ θείου Γρηγορίου καὶ ἀναπλάττειν παγχάλεπον. Οὐκ ἄρα τὸ ἐκ τῆς αἰτίας, καὶ αἴτιον θεότητος λέγοιτ' ἄν· ἐκ τῆς αἰτίας δὲ καὶ ὁ Υἱός, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ Πνεῦμα. Ὥστε εἰ καὶ μὴ ἐξ ἄλλων, ἔκ γε τῶν εἰρημένων, ἱκανῶς δεδειχότες ἐσμέν, μὴ ὄντα τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν τέταρτον.

XXIV. **0. Ἔτι φησὶν ὁ μέγας Ἀθανάσιος ἐν τῷ περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας λόγῳ αὐτοῦ: «οἶδε γὰρ παρὰ τῷ Πατρὶ ὄντα τὸν Υἱόν, τὴν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος»· καὶ ὁ Θεολόγος δὲ Γρηγόριος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ, τὸν μὲν Πατέρα φησὶν ὀφθαλμόν, πηγὴ δὲ τὸν Υἱόν, ποταμὸν δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ τοίνυν διαρρήδην τὸν Υἱὸν φασὶ πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ πηγὴ δὲ τὴν αἰτίαν σαφῶς παρίστησι, πῶς ἂν εἴη δίκαιον δυσχεραίνειν, ἄν τις οἴηται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι;**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α´ **1.** Φθάσαντες ἀπεδείξαμεν διττὴν οὖσαν τὴν τοῦ Πνεύματος πρόοδον, καὶ ὡς τὸ πηγάζειν κατ' ἀμφοτέρων τῶν προόδων κατηγορεῖται, καὶ ὡς τῆς δευτέρας τοῦ Πνεύματος προόδου, καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος καὶ πηγή. Καὶ μήν, καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ὀγδόῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον, ἀπαριθμούμενος τὰ προσόντα ὀνόματα τῷ Υἱῷ, καὶ τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα τούτῳ προσένειμεν, οὐκ ἄνευ τοῦ δεῖξαι σαφῶς καὶ πῶς αὐτὸν ὀνομάζει πηγήν· φησὶ γάρ: «πάλιν μέντοι διὰ τὸ πολύτροπον τῆς εἰς ἡμᾶς χάριτος ἣν διὰ τὸν πλοῦτον τῆς ἀγαθότητος κατὰ τὴν πολυποίκιλον αὐτοῦ σοφίαν τοῖς δεομένοις f. 185v παρέχεται, μυ | ρίαις αὐτὸν ἑτέραις προσηγορίαις ἀποσημαίνει ἡ Γραφή, δηλαδὴ ποτὲ μὲν ποιμένα λέγουσα ποτὲ δὲ βασιλέα, καὶ πάλιν ἰατρὸν καὶ τὸν αὐτὸν νυμφίον, καὶ ὁδὸν καὶ θύραν, καὶ πηγὴν καὶ ἄρτον, καὶ ἀξίνην καὶ πέτραν. Ταῦτα γὰρ οὐ τὴν φύσιν παρίστησιν, ἀλλὰ τὸ τῆς ἐνεργείας παντοδαπόν, ἣν ἐκ τῆς περὶ τὸ ἴδιον πλάσμα εὐσπλαγχνίας κατὰ τὸ τῆς χρείας ἰδίωμα, τοῖς δεομένοις παρέχεται». Εἰ δὲ τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα, ἐνεργείας ὄνομα ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ τῶν ἀπηριθμημένων ἕκαστον, καὶ

0. 1-7: Jean Bekkos, *Epigr.* IX, PG 141, 700b ‖ 2-3: Athanase d'Alexandrie (RNI) ‖ 3-5: Gregoire de Nazianze, *Or. XXXI*, 31, 6-7 SC250, p.338‖ **1.** 7-14: Basile de Cesaree, *De Spir. S.*, 8, 17, 23-32

δι' αἰτίαν, διὰ γὰρ τὸν πλοῦτον φησὶ τῆς ἀγαθότητος καὶ τὸ πολύτροπον τῆς εἰς ἡμᾶς χάριτος ἣν τοῖς δεομένοις παρέχεται, οὐκ ἄρα διὰ τοῦτο καὶ τὸν Υἱὸν ἐξ ἀνάγκης προβολέα νομιοῦμεν τοῦ Πνεύματος ἕως καὶ ἄλλως ἐγχωρεῖ τὸν Υἱὸν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος οἴεσθαι.

β' **2.** Ὅτι δὲ τὸ τῆς πηγῆς ὄνομα καὶ τοῦ αἰτίου, καὶ ἐπὶ τῆς χορηγίας τοῦ Πνεύματος ἐν πολλῇ χρήσει παρὰ τοῖς Θεολόγοις, καὶ ἐκ τούτων δῆλον. Πηγὴν γὰρ ὁ μακάριος Ἰωσὴφ τὴν τοῦ Κυρίου μητέρα καλεῖ, καὶ πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὐχ ὡς ἐξ ἐκείνης ὄντος τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' ὡς δι' ἐκείνης ἐπιφοιτῶντος ἡμῖν. Φησὶ γὰρ ἐν τοῖς ᾄσμασι τοῖς ἑαυτοῦ ταύτην εὐσεβῶς ἀνυμνῶν: «χαῖρε τοῦ ζῶντος ὕδατος πηγὴ ἀκένωτος δέσποινα». Ζῶν δὲ ὕδωρ ἴσμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· οὐ γὰρ δήπου ἐν τούτοις τὸν Υἱὸν ἐνθυμεῖσθαι προσήκει· ἀκένωτον γὰρ πηγὴν προσεῖπεν αὐτήν, ὅπέρ ἐστιν ἀένναον, ἀεὶ δηλαδὴ πηγάζουσαν· τὸν δὲ Υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἅπαξ γεγέννηκε. Καὶ ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Σῦρος ἐν τοῖς ἑαυτοῦ ὕμνοις πρὸς τὴν μακαρίαν Παρθένον, «χαῖρε» φησί, «πηγὴ ἀειζώου νάματος», περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λέγων, καὶ «χαῖρε ἡ τῆς χάριτος πηγή»· καὶ πάλιν «εὐσπλαγχνίας ὑπάρχουσα πηγὴ» καὶ «αἰτίαν δὲ αὐτὴν» φασι «τῆς τῶν πάντων θεώσεως καὶ πηγὴν τῆς ἡμῶν ἀναπλάσεως»· καὶ ὁ τοῦ Κυρίου δὲ τάφος, «πηγὴ» | παρ' αὐτῶν προσηγόρευται «τῆς ἡμῶν ἀναστάσεως»· καὶ τῷ Θεῷ διαλεγόμενος ὁ μέγας Βασίλειος ζητεῖ τὸ ἡγιασμένον ὕδωρ καθ' οὗ τὰς εὐχὰς ποιεῖται γενέσθαι αὐτὸ «πηγὴν ἀφθαρσίας». Ὅτι δὲ ἐν τούτοις, τὸ πηγαῖον καὶ τὸ αἴτιον ἐπὶ τῆς μεταδόσεως καὶ χορηγίας παρείληπται, οὐδὲ ἔστιν ἀντιλέγειν. Τῆς γοῦν ἐννοίας τῆς πηγῆς τοῦ Πνεύματος οὕτως εἰλημμένης παρὰ τῶν Θεολόγων, ὡς ποτὲ μὲν ἐπὶ τῆς ὑπαρκτικῆς προόδου τοῦ Πνεύματος τῆς ἐννοίας οὔσης, ποτὲ δὲ ἐπὶ τῆς μεταδοτικῆς, οὐκ ἀνάγκη διὰ τὸ λέγεσθαι τὸν Υἱὸν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εὐθὺς ἐξ αὐτοῦ νομίζειν ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἔστι γὰρ πηγή, καὶ ὡς χορηγὸς τοῦ συμφυοῦς αὐτῷ Πνεύματος, καὶ μηδεὶς ὁ ἐπιφυόμενος ἡμῖν ἔστω. Οὐ γὰρ δήπου φαμὲν τὸν Υἱὸν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὥσπερ τὴν μακαρίαν παρθένον ἢ τῶν ἁγίων ἕκαστον· ἐκεῖνοι γὰρ μέτρῳ τοῦ Πνεύματος μετέχοντες οὕτω τοῖς ἄλλοις μεταδιδόασιν, ὁ δὲ Υἱὸς φύσει Θεὸς ὢν καὶ οὐ μετέχων, ἀλλὰ συμπεφυκὸς καὶ ἡνωμένον ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ, πηγάζει τοῦτο οἷς ἂν ἐθέλοι κατὰ τὰς ἀνεκλείπτους ἐνεργείας αὐτοῦ.

f. 186

2. 15: Jean Damascène, *Apol.* 1, 16, 21

γ´ **3.** Οὐ μήν, ἀλλ᾽ ἐπειδήπερ τὰ φυσικῶς καὶ ὑπερφυῶς προσόντα τῷ θείῳ Πνεύματι, αἱ κοιναὶ δηλαδὴ τῆς Τριάδος εἰσὶν ἐνέργειαι, αἳ τὴν θείαν οὐσίαν, αἰτίαν ἑαυτῶν ἔχουσιν ὡς προείρηται, εἴη ἂν καὶ ταύτῃ γε πηγὴ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, κατὰ τὰς τοῦ Πνεύματος ἐνεργείας, ὥσπερ καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα ὡς δέδεικται πηγὴ κατὰ τὴν οὐσίαν τὴν αὐτοῦ, τῶν ἐξ ἀιδίου προσόντων αὐτῷ ὡς ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος.

δ´ **4.** Ἔτι διττῆς οὔσης τῆς ἐννοίας τῆς κατὰ τὴν πηγήν, εἰ κατὰ τὸ πρῶτον σημαινόμενον, οὐδέποτ᾽ ἂν εἴη πηγὴ θεότητος ὁ Υἱός, κατὰ τοῦτο γὰρ καὶ διακέκριται τοῦ Πατρός, λείπεται πηγῆς αὐτοῦ τοῦ Πνεύματος λεγομένου f. 186v κατὰ τὸν δεύτερον ἐξ ἀνάγκης | τρόπον τοῦτο νομίζειν εἰρῆσθαι. Ὥστε οὐ μόνον οὐκ ἀναγκαῖα, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατα ἀξιοῦσιν οἱ ἀπὸ τούτων ὁρμώμενοι, καὶ τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ Πνεύματος οἴεσθαι.

ε´ **5.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, καὶ αὐτὸς ὁ μακάριος Ἀθανάσιος ὡς δέδεικται, οὕτως ἴδιον ἀπένειμε τῷ Πατρὶ τὸ πηγάζειν θεότητα, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ ἀγέννητον. Εἰ δὲ τὸ ἀγέννητον οὐδεμιᾷ μηχανῇ γένοιτ᾽ ἂν τῷ Υἱῷ, οὐκοῦν οὐδὲ τὸ πηγάζειν θεότητα, κατὰ τὴν ὑπαρκτικὴν δηλαδὴ πρόοδον. Κατὰ γὰρ τὴν μεταδοτικήν, τὸ πηγαῖον καὶ τὸ αἴτιον κοινόν ἐστι τῇ Τριάδι, ὡς ὁ θεῖος φησὶ Διονύσιος ἐν οἷς θεολογεῖ τὴν θείαν ἕνωσιν καὶ διάκρισιν. Ἀπαριθμούμενος γὰρ ἐκεῖ τὰ τῆς Τριάδος κοινά, καὶ τὴν πηγαίαν καὶ ἀνέκλειπτον αἰτίαν, καὶ διανομὴν τῶν ἀγαθοπρεπῶν δώρων προστίθησιν. Οὐκ ἄρα οὐδ᾽ ἐνταῦθα Λατῖνοι τὰ τοῦ θείου Ἀθανασίου ὡς αὐτὸς ἂν ἡρμήνευσεν ἑαυτὸν ἐδέξαντο.

στ´ **6.** Ἔτι, μικρὸν ἀναλαβόντες τὴν τοῦ μακαρίου τούτου ῥῆσιν, δείξομεν αὐτὸν τοὺς λόγους ποιούμενον βλέποντα πρὸς τὴν δευτέραν τῶν προόδων τοῦ Πνεύματος. Φησὶ γὰρ περὶ τοῦ Υἱοῦ: «ἀπαρχὴν γὰρ λαβὼν ἐκ τῆς οὐσίας τῶν ἀνθρώπων, τουτέστιν ἐκ τοῦ σπέρματος Ἀβραὰμ ἥτις ἐστὶ μορφὴ δούλου, καὶ ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου γεγονὼς ἔδωκεν ἡμῖν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ἀπαρχὴν ἁγίου Πνεύματος». Εἰ δὲ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα καθ᾽ ὑπόστασιν ἦν δοθέν, οὐκ ἂν εἴρηκεν ἀπαρχὴν ἁγίου Πνεύματος. Τὸ γὰρ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τίνος ἂν εἴη ἁγίου Πνεύματος ἀπαρχή; Καὶ πάλιν τὸν Ἰωὴλ εἰσάγει λέγοντα ἐν αὐτῇ τῇ ῥήσει «ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα». Τοῦτο δὲ ἐδείξαμεν τῇ δευτέρᾳ τῶν προόδων προσῆκον. Εἰ γὰρ αὐτὸ καθ᾽ ὑπόστασιν, πῶς ἀπὸ τοῦ Πνεύματος; οὐ γάρ ἐστι τὸ Πνεῦμα

---

5. 7-8: Pseudo-Denys, *De div. nom.*, 2, 3, PG 3, 640BC ‖ **6.** 3-6: Athanase d'Alexandrie ? (RNI) ‖ 9-10: Jl 2, 28

αἴτιον ἑαυτοῦ. Καὶ πάλιν ἐν τῇ αὐτῇ ῥήσει φησίν: «ἐν ἡμῖν μὲν γὰρ ἀρραβὼν f. 187 καὶ ἀπαρχὴ | θεότητος κατοικεῖ, ἐν δὲ τῷ Χριστῷ, πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος». Ἀρραβὼν δὲ καὶ ἀπαρχή, μέρος ἂν εἴη πάντως· μερίζεται δὲ οὐ κατ' οὐσίαν, οὐδεμὴν καθ' ὑπόστασιν τὸ Πνεῦμα. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Χρυσόστομος, τὸ «ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντως ἐλάβομεν», ἐπὶ τῆς δωρεᾶς καὶ χάριτος ἐδέξατο. Εἶτα πάλιν ἐν τῇ αὐτῇ ῥήσει τῆς εὐαγγελικῆς μεμνημένοι φωνῆς ἐπάγει: «πᾶς ὁ πίνων ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου διψήσει πάλιν· ὃς δ' ἂν πίῃ ἐκ τοῦ ὕδατος οὗ ἐγὼ δώσω αὐτῷ οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸ ὕδωρ ὃ δώσω αὐτῷ γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον». Ταῦτα δὲ ὁ θεῖος Χρυσόστομος πρὸς τὴν δωρεὰν καὶ χάριν τοῦ Πνεύματος τείνειν ἐνόμισεν· εἶτα προσεχῶς φησί: «διὰ τοῦτο ὁ Δαυὶδ ψάλλων τῷ Θεῷ λέγει "ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς ἐν τῷ φωτί σου ὀψόμεθα φῶς"· οἶδε γὰρ παρὰ τῷ Πατρὶ ὄντα τὸν Υἱὸν τὴν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Οὐκ ἄρα τῷ χωρίῳ τῷ θεολογικῷ τὴν προσήκουσαν ἑρμηνείαν ἀποδεδωκότες Λατῖνοι φαίνονται.

7. Περὶ δὲ τοῦ θείου Γρηγορίου, καὶ πῶς οὐ φορτικόν, ἀπὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τῆς πηγῆς καὶ τοῦ ποταμοῦ, ἅπερ ὡς εἰκόνα τῆς Τριάδος ἐδέξατο, ἵνα τὸ συμφυὲς αὐτῆς καὶ ἡνωμένον καὶ ἀχώριστον ὑποδείξῃ - ὀφθαλμὸς γὰρ καὶ πηγὴ καὶ ποταμὸς ἀλλήλων ἀχώριστα - ἀπὸ τούτων ὥσπερ εἰκάζειν καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος αἴτιον; Τοῦτο δὲ ὅτι ὑποδείγματος ἕνεκεν ὁ θεῖος Γρηγόριος ἔλαβε, καὶ ὅτι ἐκ τῆς εἰκόνος ὅσα προσήκει λαμβάνοντες, τὰ λοιπὰ χαίρειν ἐῶμεν, καὶ ὅτι τὰς εἰκόνας καὶ τὰ ὑποδείγματα σκιὰς οἶδε καὶ ἀπατηλάς, καὶ τῆς ἀληθείας πλεῖστον ἀποδεούσας, καὶ διὰ τοῦτο τελέως τῆς θεολογίας ταύτας ἐκβάλλει, αὐτὸς ὁ θεῖος μαρτυρήσει Γρηγόριος· φησὶ γὰρ ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος f. 187v λόγῳ, περὶ τῆς εἰκόνος περὶ ἧς ὁ | λόγος νῦν, καὶ δὴ καὶ περὶ πάσης ἁπλῶς τὸν λόγον ποιούμενος: «ὀφθαλμόν τινα, καὶ πηγήν, καὶ ποταμὸν ἐνενόησα· καὶ γὰρ καὶ ἄλλοι, μὴ τῷ μέν, ὁ Πατήρ· τῇ δέ, ὁ Υἱός· τῷ δέ, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀναλόγως ἔχῃ· ταῦτα γὰρ οὔτε χρόνῳ διέστηκεν, οὔτε ἀλλήλων ἀπέρρηκται τῇ συνεχείᾳ καὶ δοκεῖ πως τρισὶν ἰδιότησι τέμνεσθαι». Εἶτα καί τινων ἄλλων εἰκόνων μνησθεὶς ἐπάγει: «καὶ ὅλως οὐδέν ἐστιν ὅ μοι τὴν διάνοιαν ἵστησιν ἐπὶ τῶν ὑποδειγμάτων, θεωροῦντι τὸ φανταζόμενον, πλὴν εἴ τις ἕν τι λαβὼν τῆς εἰκόνος, ὑπ' εὐγνωμοσύνης τὰ λοιπὰ ῥίψειε· τέλος οὖν ἔδοξέ μοι κράτιστον εἶναι, τὰς μὲν εἰκόνας, χαίρειν ἐᾶσαι, καὶ τὰς σκιάς, ὡς ἀπατηλὰς τῆς ἀληθείας πλεῖστον ἀποδεούσας· αὐτὸν δὲ τῆς εὐσεβεστέρας

6. 12-14: Athanase d'Alexandrie ? (RNI) ‖ 16: Jn 1, 16 ‖ 16-17: Jean Chrysostome, *In Io* XIV, PG 59, 91 ‖ 18-21: Jn 4, 13 ‖ 23-25: Pseudo-Chrysostome, *In laudem s. Joannis theol.* I, PG 61, 720 ‖ **7.** 1-2: Gregoire de Nazianze, *Or. XXXI,* 31, 6-7 ‖ 12-15: id. *Or. XXXI,* 31, 6-9 SC 250, p. 338‖ 16-22: ibid. *Or. XXXI,* 33, 7-25, SC 250, p.340-342

ἐννοίας ἐχόμενον ἐπ᾿ ὀλίγων ῥημάτων ἱστάμενον, ὁδηγῷ τῷ Πνεύματι χρώμενον, ἣν ἐντεῦθεν ἔλλαμψιν ἐδεξάμην ταύτην εἰς τέλος διαφυλάττειν». Ἐνταῦθα ἀκριβῶς παρίσταται ὡς ὁ διδάσκαλος, τὸν ὀφθαλμὸν καὶ τὴν πηγὴν καὶ τὸν ποταμὸν ἃ δοκεῖ πως τρία εἶναι ταῖς ἰδιότησι, τῆς συμφυΐας εἵνεκα, καὶ τοῦ μὴ ἀπερρῆχθαι καὶ διεστάναι ἀλλήλων τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα κατεδέξατο, ἐπεὶ καὶ τὰς ἄλλας τῶν εἰκόνων, τοῦτον τὸν τρόπον παρέλαβεν, ὅτι περ καὶ ὁ τοῦ λόγου σκοπὸς καὶ πρὸς οὓς ὁ πόλεμος τὰ τοιαῦτα ἀπαιτεῖ, οὐκ ἐκ τίνος ἡ αἰτία τῷ Πνεύματι· καὶ δῆλον καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας τῆς αὐτοῦ. Τοῦτο γὰρ καὶ ἔξεστι μόνον λαβεῖν ἐκ τοῦ παραδείγματος, τὸ μήτε διεστάναι ἀλλήλων τὸν ὀφθαλμὸν καὶ τὴν πηγὴν καὶ τὸν ποταμὸν τῷ χρόνῳ, μήτε μὴν ἀπερρῆχθαι τῇ συνεχείᾳ, τὰς δὲ τῶν προσώπων ἰδιότητας, πόθεν ἐκ τοῦ παραδείγματός ἐστι τεκμαίρεσθαι, μήτε περὶ τούτων ὄντος τοῦ λόγου, μήτε τοῦ παραδείγματος ἐξαρκοῦντος, εἴγε f. 188 οὐδὲ τρία ταῖς ἰδιότησι κατεδέξατο τὰ | εἰρημένα προσειπεῖν. Εἰ δὲ καὶ ἀπατηλὰς οἶδε ταύτας, καὶ τῆς ἀληθείας σφόδρα ἀποδεούσας, καὶ γὰρ τοῦτο ὁ διδάσκαλος χαίρειν ταύτας ἐᾷ, οὐκ οἶδα τί ποτέ ἐστιν ἐκ τῆς ἀπάτης ἀπώνασθαι. Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, σαφὴς πρὸς τὴν ἀλήθειαν πόλεμος, τὸν μακάριον ἐκεῖνον οἴεσθαι τοιαῦτα δοξάζειν, ὅς γε οὐ μόνον ὡς δέδεικται κατὰ τὴν αἰτίαν τῆς θεότητος διέκρινε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς θεότητος καὶ τὸ προβάλλειν ὥσπερ καὶ τὸ γεννᾶν ἴδιον ἀπένειμε τῷ Πατρί. Ὥστε καὶ τοῦτο τὸ βέλος, εἰκῇ καὶ μάτην καθ᾿ ἡμῶν ἀφῆκαν Λατῖνοι. Οὐ γὰρ ἀγωνιζομένοις, ἀλλὰ χορεύουσι μᾶλλον τὰ τοιαῦτα προσήκει!

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν πέμπτον.

XXV. **0.** **Ἔτι ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον, καὶ αἴτιον τοῦ Πνεύματος φησὶ τὸν Υἱόν, καὶ προεπινοεῖσθαι τοῦτον φησὶ τοῦ Πνεύματος, τῷ λόγῳ τῆς αἰτίας· τοῦτο δὲ σαφῶς ἐστι λέγοντος τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται. Φησὶ γὰρ οὕτως: «ὡς γὰρ συνάπτεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός, καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχων, οὐχ ὑστερίζει κατὰ τὴν ὕπαρξιν, οὕτω πάλιν καὶ τοῦ Μονογενοῦς ἔχεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐπινοίᾳ μόνῃ κατὰ τὸν τῆς αἰτίας λόγον προθεωρουμένου τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως». Εἰ δὲ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, τίς ἀντερεῖ μὴ καὶ τὸν Υἱὸν αἴτιον εἶναι τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως, ὥσπερ δὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα;**

---

0. 1-10: Jean Bekkos, *Epigr.* I, PG 141, 616D; *De proces.*, PG 141, 172A ‖ 4-8: Gregoire de Nysse, *Contr. Eun.*, GNO I, 1, p. 691, 3-7 (= PG 45, 464BC)

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων πρὸς τὸ εἰκοστὸν δεύτερον καὶ πρὸς τὸ εἰκοστὸν τρίτον, ἡ πρὸς τοῦτο λύσις οὐ δυσχερής. Ἵνα γὰρ μὴ τοῖς ὁμοίοις κακοῖς περιπέσωμεν, ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος λεγομένων, καταδιαφέροντα λόγον αἰτίας, οὐ δίκαιον νομίζειν προεπινοεῖσθαι τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως τὸν Υἱὸν κατὰ τὸν λόγον f. 188v τῆς αἰτίας, ἣν αὐτὸς ἔχει δῆθεν κατὰ | τοῦ Πνεύματος - τοῦτο γὰρ ἡ τῶν βλασφημιῶν ἀφορμή - ἀλλὰ καθ' ἣν αὐτὸς πρὸς τὸν Πατέρα ἀνάγεται, τὴν αἰτίαν δηλαδὴ τὴν ἑαυτοῦ, Υἱός γε ὤν. Δέδεικται γὰρ ἐν τῷ εἰκοστῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ ὡς, ὅταν τὸ πρῶτον αἴτιον Πατέρα φῶμεν, μεσιτεύοντος πάντως τοῦ Υἱοῦ διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ Πατρός, τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Πατέρα ἀναφέρεται, ἵνα μὴ γέννημα νομίσωμεν τὸν Παράκλητον ὡς ὁ θεῖος φησὶ Μάξιμος. Οὐκοῦν ὁ Υἱὸς καὶ προεπινοηθείη ἂν τούτου γε ἕνεκεν τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ Πνεῦμα προεπινοηθείη ἂν τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ τῷ λόγῳ τῆς αἰτίας τῆς ἑαυτοῦ, εἰ προβολέα καλοῖμεν τὸ πρῶτον πρόσωπον, καθ' ἣν ὡς πρόβλημα πρὸς τὸν προβολέα προσεχῶς ἀναφέρεται. Ταύτῃ τοι καὶ ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν τῷ λόγῳ τῷ εἰς τὸ βάπτισμα, «θέλω» φησί, «προτιμῆσαι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, ὡς Υἱόν». Οὐκ εἶπε ὡς αἴτιον, ἀλλ' ὡς Υἱόν, διὰ τὸ συνυπάρχειν πάντως τῇ ἐννοίᾳ τῇ τοῦ Πατρός. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο, πῶς ἂν ἑτέρως ὡς Υἱὸς προτιμηθείη τοῦ Πνεύματος; Εἰ δὲ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον ᾔδει, οὐκ ἂν τὸ μεῖζον τὸ κατὰ τὴν αἰτίαν παραλιπών, τῇ γεννήσει τοῦτο προσένειμεν.

2. Εἰ δέ τινες λέγοιεν, **ἀλλὰ τοῦτο εἰ καὶ τίθησιν, ἀλλὰ πάλιν ἀφαιρεῖται λέγων «θέλω προτιμῆσαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, ὡς Υἱόν, καὶ οὐ συγχωρεῖ μοι τὸ βάπτισμα»,** οὐκ ἀναγκαῖα φασί. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐπὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ δοκεῖ ποιεῖν καὶ οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἂν εἴη μείζων τῷ αἰτίῳ ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ. Φησὶ γάρ: «θέλω τὸν Πατέρα μείζω εἰπεῖν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἴσοις εἶναι, τοῖς ἴσοις ἐστί, καὶ τὸ εἶναι. Τοῦτο γὰρ παρὰ πάντων δοθήσεται καὶ δέδοικα τὴν ἀρχὴν μὴ ἐλαττόνων ἀρχὴν ποιήσω, καὶ καθυβρίσω διὰ τῆς f. 189 προτιμήσεως». Εἰ δὲ ἐκ μὲν τῆς τῶν Λατίνων ἐξηγήσεως, καὶ πολλὰ | τὰ ἄτοπα, καὶ οὐδαμόθεν παραμυθία, ἐκ δὲ τῆς ἡμετέρας, οὐδεμία τῇ Ἐκκλησίᾳ βλάβη προστρίβεται, καὶ δὴ καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους, καὶ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις, τὸν Θεολόγον συμβαίνοντα δείκνυμεν, πάντως τῷ διδασκάλῳ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἡμετέραν ἐξήγησιν νομιοῦμεν προσήκειν, ἵνα μὴ πάθωμεν ὅπέρ τις τῶν παλαιῶν ἐνεκλήθη, τὸν ἑαυτοῦ κανόνα στρεβλὸν

---

1. 1-2: cf. Nil Cabasilas, *Réfutation* XXII-XXIII ‖ 17: Gregoire de Nazianze, *Or. XL*, 43;9 - 10, SC358, p.298 PG 36, 420C ‖ **2.** 2-3 ibid. *Or. XL*, 43, 9 -11, SC358, p.298 PG 36, 420C ‖ 5-8: ibid., *Or. XL*, 43, 1-4, SC358, p. 298, PG 36, 420B

κατασκευαζόμενος.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν ἕκτον.

XXVI. **0. Ἔτι ὁ μέγας Ἀθανάσιος ἐν τῷ κατὰ Ἀρειανῶν πρώτῳ λόγῳ, φησί: «τοῖς δὲ μαθηταῖς ὁ Κύριος τὴν θεότητα καὶ μεγαλειότητα δεικνὺς τὴν ἑαυτοῦ, οὐκέτι ἐλάττονα ἑαυτὸν τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ μείζονα καὶ ἴσον ὄντα σημαίνων, ἐδίδου μὲν τὸ Πνεῦμα καὶ ἔλεγεν, "ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω, κἀκεῖνος ἐμὲ δοξάσει", καὶ "ὅσα ἀκούσει, λαλήσει"». Εἰ δὲ μείζων ὁ Κύριος τοῦ Πνεύματος, ἐνταῦθα τὸ μεῖζον κατ' οὐσίαν οὐκ ἔστι, λείπεται κατὰ τὴν αἰτίαν ἐκλαμβάνειν αὐτό, ἵνα ᾖ ὁ Κύριος οὐ τῇ φύσει μείζων τοῦ Πνεύματος - τοῦτο δὲ οὐ φορητόν - ἀλλὰ τῷ αἰτίῳ, ὥσπερ δὴ καὶ ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Πρὸς δὴ τοῦτο, ἐκεῖνα ἁρμόσει λέγειν. Εἰ πηγὴ τοῦ Πνεύματος καὶ αἴτιος ὁ Υἱός, ὡς χορηγὸς δηλαδὴ κατὰ τὸ δεύτερον σημαινόμενον, λέγω δὴ τὴν μεταδοτικὴν τοῦ Πνεύματος πρόοδον, χορηγεῖ γὰρ ὡς Θεὸς οἷς ἂν ἐθέλῃ τὸ προσὸν αὐτῷ φυσικῶς, κατὰ τοῦτο καὶ μείζων ἂν εἴη αὐτοῦ· ἐπεὶ καὶ προεπινοεῖται τῆς δωρεᾶς, ὁ τῆς δωρεᾶς χορηγός. Ἔτι ὡς δέδεικται, εἰ προτιμᾶται τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, ὡς Υἱός, καὶ κατὰ τοῦτο μείζων ἂν εἴη τοῦ Πνεύματος, ὧν οὐδ' ἕτερον προβολέα τοῦ Πνεύματος δείκνυσι τὸν Υἱόν. Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρέφειν ἔνι τὸν λόγον. Εἰ γὰρ τὸ μεῖζον ὡς ὁ θεῖος φησὶν Ἀθανάσιος ἐνταῦθα σημαίνεται, ὅτι τὸ Πνεῦμα ὁ Υἱὸς ἀποστέλλει, δέδεικται δὲ ἀποστέλλεσθαι παρὰ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν,
f. 189v ἕξει τὸ μεῖζον τὸν | τρόπον τοῦτον καὶ τὸ Πνεῦμα κατὰ τοῦ Λόγου. Ὥστε εἰ διὰ τὸ μεῖζον, ἐξ ἀνάγκης προβολεὺς ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, εἴη ἂν διὰ τοῦτο καὶ τὸ Πνεῦμα, τοῦ Λόγου Πατήρ· ἀλλὰ τὸ δεύτερον ἄτοπον, οὐκ ἄρα οὐδὲ τὸ πρῶτον. Ἔτι τοῦ Κυρίου λέγοντος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ «ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν», οὐ διὰ τό, τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι, τὸ μεῖζον ἐξ ἀνάγκης ἔστι νοεῖν. Καίτοι γε πολλῷ δικαιότερον περὶ τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐξ ἀνάγκης τὰ τοιαῦτα νομίζειν ἢ περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖ ἐξ ἀνάγκης· οὐκοῦν πολλῷ πρότερον οὐδ' ἐνταῦθα. Ὅτι δὲ ἐκεῖνα ἀληθῆ, φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς: «οἰκονομικῶς δέ φησιν ἑαυτοῦ μείζονα τὸν Πατέρα, ὁ Κύριος δηλαδή, ᾗ καθὸ γέγονεν ἄνθρωπος παραχωρῶν τῇ τῆς θεότητος φύσει, τὸ ὑπερέχον τῶν γενητῶν». Καὶ πάλιν: «ἴσος γὰρ ὑπάρχων ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί, τὸ ἔλαττον ἐφ' ἑαυτοῦ τίθησιν οἰκονομικῶς ὡς δέδεικται». Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ, οὐδ'

---

0. 1-8: Jean Bekkos, *Epigr.* XIII, PG 141, 713AB ‖ 2-5: Athanase d'Alexandrie, *Contr. Ar. I*, PG 26, 116BC ‖ 4-5: Jn 16, 7 ‖ 5: Jn 16, 14 ‖ **1.** 20-22: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XI, PG 75, 149D ‖ 22-23: ibid. *Thes.* XI, PG 75, 152C

ἡμεῖς ἂν ἔξω τοῦ εἰκότως ποιεῖν δόξαιμεν, εἰ λέγοιμεν οἰκονομικῶς εἰρῆσθαι τὸ μεῖζον ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Οὐκ ἄρα πρὸς ἀνάγκην Λατῖνοι βλέποντες τὸν Υἱόν, προβολέα τοῦ Πνεύματος συμπεραίνουσιν. Ἔτι, τοσοῦτον οὐκ ἂν ἐκπορεύοιτο τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τὸ μείζονα λέγεσθαι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, ὅτι διαρρήδην ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον οὐδαμῶς συγχωρεῖ διὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, μείζονα λέγεσθαι τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ· εἰ καί τισι τῶν διδασκάλων τοῦτο δοκεῖ. Οὐκοῦν οὐδὲ περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τοῦτο πολλῷ μᾶλλον ἂν κατεδέξατο· φησὶ γάρ: «τὸ μεῖζον, ἢ μεγέθει, ἢ χρόνῳ, ἢ ἀξιώματι, ἢ δυνάμει, ἢ ὡς αἴτιον, μεῖζον λέγεται. Ἀλλὰ μεγέθει μὲν ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ οὐκ ἂν λεχθείη μείζων· ἀσώματος γάρ. Ἀλλ' οὐδὲ χρόνῳ· ὁ γὰρ Υἱὸς αὐτῶν δημιουργός. Ἀλλ' οὐδὲ ἀξιώματι· οὐ γὰρ ἐγένετο ὃ οὐκ ἦν ποτέ. Οὔτε μὴν
f. 190 δυνάμει· πάντα γὰρ ὅσα ὁ Πατὴρ ποιεῖ καὶ ὁ Υἱὸς ὁμοίως | ποιεῖ. Οὔτε ὡς αἴτιος· ἐπεὶ ὁμοίως καὶ αὐτοῦ καὶ ἡμῶν μείζων, εἴπερ καὶ αὐτοῦ καὶ ἡμῶν αἴτιος».

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν ἕβδομον.

XXVII. 0. Ἔτι φησὶν ὁ θεῖος Ἀθανάσιος, ὡς «τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Λόγου λαβόν, ἔχει πάντα ὅσα ἔχει». Καὶ μήν, καὶ ὁ μέγας Βασίλειος, «τὸ Πνεῦμα Κύριος» καλεῖται φησίν, «ἀπὸ τοῦ Κυρίου τὴν ἐπωνυμίαν ἔχον». Τοῦτο δὲ εἰ μὴ αἴτιος τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως ὁ Υἱός, πῶς ἂν ἄλλως λέγοιτο; Ὥστε σαφὴς πρὸς τοὺς Θεολόγους πόλεμος, τὸ μὴ προβάλλειν λέγειν τὸν Υἱόν, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Πρῶτον μέν, ποῦ τῶν ἑαυτοῦ λόγων ὁ Θεολόγος εἴρηκεν τοῦτο, λέγειν οὐκ ἔχω· οὐδὲ γὰρ ὁ ταῦτα προφέρων ἡμῖν· ἴσως ἢ ἀγνοήσας, ἢ καὶ ἑκὼν ἀποκρυψάμενος, ἵνα μὴ τὸ τοῦ λόγου βούλημα φανὲν ἐλέγξῃ τὸν λόγον. Δεῖ γὰρ ὡς οἱ Θεολόγοι φασί, τῇ δυνάμει τοῦ σκοποῦ, οὐ ταῖς λέξεσι προσέχειν εἰκῇ καὶ μάτην. Ἔπειτα οὐδ' οὕτω Λατίνοις πρὸς ἀνάγκην ὁ λόγος. Ὁ γὰρ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἔχουσι λαβόντες παρὰ τοῦ Πνεύματος, τὸ Πνεῦμα τούτων ἑκάτερον λέγεσθαι, ὥσπερ καὶ τὸ Πνεῦμα. Καὶ μὴν καὶ ὁ Πατὴρ παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν κυρίαν φωνὴν ἐδέξατο - ταῦτα δὲ τὸ ἴσον καὶ ταὐτὸν τῆς οὐσίας ποιεῖν γνώριμον, καὶ πάνυ τοι δίκαιον - τὸ αἴτιον δὲ καὶ τὸ ἐξ αἰτίας, οὐδὲ ῥάδιον πλάττειν, ἀντιστρεφόντων οὕτω τῶν λόγων. Ὅτι δὲ ταῦτα ἀληθῆ, φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς

XXVI. 1. 32-38: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. IV*, PG 29, 695 ‖ **0.** 1-2: Athanase d'Alexandrie, *Contr. Ar. III*, PG 26, 376 ‖ 2-3: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. V*, PG 29, 744 ‖ **1.** 4-5: Pseudo-Denys, *De div. nom.* 4, 11, PG 3, 708C

Εὐνόμιον: «ἑνὸς ὄντος Κυρίου τοῦ Υἱοῦ, Κύριος ὁ Πατὴρ τῷ τῆς εἰκόνος ὀνόματι καλούμενος, ὡς πρωτότυπος αὐτοῦ καὶ γεννήτωρ, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα Κύριος, ἀπὸ τοῦ Κυρίου τὴν ἐπωνυμίαν ἔχον, ἀφ' οὗ καὶ μεταδίδοται, καὶ ὁ Κύριος ἀπὸ τῆς εἰκόνος τὸ Πνεῦμα, ἐπεὶ καὶ ὁ Θεὸς Πνεῦμα ἀπ' αὐτοῦ προσηγόρευται· οὐδὲ τρεῖς Θεούς, οὐδὲ τρεῖς Κυρίους, οὐδὲ τρία Πνεύματα, διὰ τοῦτο ποιητέον, ἀλλὰ τῆς Τριάδος τὴν ἕνωσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ὀνομάτων ἐπιγνωστέον». Εἰ δὲ ὅτι τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τοῦ f. 190v Κυρίου, Κύριος ὀνομάζεται, διὰ τοῦτο | καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα, ἔσται καὶ τὸ ἀνάπαλιν καὶ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πνεύματος· ὀνομάζεται γάρ φησι καὶ αὐτὸς ἐκ τοῦ Πνεύματος Πνεῦμα, καὶ μὴν καὶ ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ ἐκ τοῦ Πνεύματος ἐπειδὴ Πνεῦμα ἀπ' αὐτοῦ προσηγόρευται, ἀλλ' ἄτοπον. Εἰ δὲ τὰ μὲν θεῖα πρόσωπα ἀλλήλοις μεταδιδόασιν ὡς οἱ Θεολόγοι βούλονται, τοῦτο δὲ τὴν ἕνωσιν τῆς Τριάδος δείκνυσι, πῶς ἀπὸ τούτων ὡς ἀναγκαίων, τὴν αἰτίαν καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς λογιούμεθα, μηδεμιᾶς ἐπὶ τῆς αἰτίας ἀντιστροφῆς, ἢ ὅλως κοινότητος ἐπεισαγομένης, ὡς ἡ τῶν ἀποστόλων ἔχει παράδοσις; Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, ὡς ἐν τῷ κεφαλαίῳ ἐν οἷς εἰς δύναμιν τὴν εὐαγγελικὴν ἀνεπτύξαμεν ῥῆσιν λέγουσαν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λαμβάνειν καὶ ἀναγγέλλειν ἡμῖν», δέδεικται μὴ τὴν αἰτίαν ἔχειν χώραν ἐκεῖ, ὅσον ἀπὸ τοῦ θεολογικοῦ τούτου χωρίου, ἀλλὰ τὸ ἡνωμένον καὶ συμφυὲς Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, καὶ ἀπ' ἐκείνου ἓν τεκμαίρεσθαι. Ὥστε μάτην καὶ τοῦτο τὸ βέλος καθ' ἡμῶν ἀφῆκαν Λατῖνοι.

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν ὄγδοον.

XXVIII. **0. Ἔτι εἰ ὁμοούσιος ὁ Υἱὸς τῷ Πνεύματι, ἀνάγκη ἢ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ἢ τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ ὁμοούσιος ὁ Πατὴρ Υἱῷ καὶ Πνεύματι, καὶ ἔστιν ἑκάτερον αὐτῶν ἐκ τοῦ Πατρός. Ἀλλὰ τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πνεύματος εἶναι, κομιδῇ βλάσφημον - Πατὴρ γὰρ ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα - λείπεται δὴ τὸ πρῶτον. Ὅτι δὲ τὸ συνημμένον ἀληθές, ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῇ πρὸς τὰς κανονικὰς ἐπιστολῇ, ἧς ἡ ἀρχὴ «ὅσον ἠνίασεν ἡμᾶς πρότερον φήμη λυπηρὰ τὰς ἀκοὰς ἡμῶν περιηχήσασα», τοιάδε φησί: «ἐπεὶ γοῦν ἔστιν ἄναρχον φῶς ὁ Πατήρ, γεννητὸν δὲ φῶς ὁ Υἱός, φῶς δὲ καὶ φῶς ἑκάτερον, ὁμοούσιον εἴποιεν ἂν δικαίως, ἵνα τὸ τῆς φύσεως ὁμότιμον παραστήσωσι. Οὐ γὰρ τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεται, ὅπερ τινὲς ὑπειλήφασιν, ἀλλ'** f. 191 **| ὅταν καὶ τὸ αἴτιον, καὶ τὸ ἐκ τοῦ αἰτίου τὴν ὕπαρξιν ἔχον, τῆς αὐτῆς ὑπάρχῃ φύσεως, ὁμοούσια λέγεται». Εἰ τοίνυν ἐν τοῖς ὁμοουσίοις δεῖ προϋποκεῖσθαι, καὶ τὸ μὲν αὐτῶν, αἴτιον εἶναι, τὸ δέ, ἐκ τῆς αἰτίας, πᾶσα**

---

1. 12-18: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. V*, PG 29, 744C ‖ **0.** 1-16: Jean Bekkos, *Epigr.* XI, PG 141, 705AB; ibid. XIII, PG 141, 713BC ‖ 7-12: Basile de Cesaree, *Ep.* 52, 2

ἀνάγκη ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ὁμολογεῖν ὡς ἐξ αἰτίου, ἵνα μὴ τοῦτο παραιτησάμενοι, καὶ τὸ ἡνωμένον καὶ ὁμοφυὲς Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἀρνησώμεθα.

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Τὸ ταῦτα λέγειν, οὐκ οἶδα εἰ μανίας ὑπερβολὴν καταλείπει τινί! Πῶς γὰρ οὐ μανία μετὰ τοσαύτης ἀναιδείας ἐπιπηδᾶν ταῖς θεολογικαῖς ἀποφάσεσι, καὶ τῶν διδασκάλων ἕτερα βουλομένων, ταῦτα σαφῶς καὶ ἐκ τοῦ προχείρου, τούτους καὶ παρὰ τὴν λέξιν καὶ παρὰ τὸν σκοπὸν τὸν ἐκείνων καὶ παρὰ πᾶν τὸ εἰκὸς ἄνευ ἐρυθήματος ἀπαντᾶν, καὶ μετὰ λόγων τοιούτων αἱρήσειν ἐλπίζειν ἡμᾶς; Εἰ γὰρ τοῦτο δοίημεν, ὡς ἐν τοῖς ὁμοουσίοις δεῖ προϋποκεῖσθαι, τὸ μέν, αἴτιον εἶναι, τὸ δέ, ἐκ τῆς αἰτίας, οὔτε ψυχὴ ψυχῇ ὁμοούσιος εἴη ἄν, οὔτε ἄγγελος ἀγγέλῳ, οὔτε μὴν ἀδελφὸς ἀδελφῷ. Τὸ δὲ γελοῖον, ὅτι ἑκάτερος μὲν αὐτῶν τῷ πατρὶ τῷ αὐτῶν ὁμοούσιος, ἀλλήλοις δὲ οὐχ ὁμοούσιοι! Ὡς εἶναι κατ' ἐκείνους τὰ τῷ αὐτῷ ὁμοούσια, μὴ καὶ ἀλλήλοις ὁμοούσια!

2. Ἔπειτα ποῦ τῶν ἑαυτοῦ λόγων ὁ θεῖος εἴρηκε τοῦτο Βασίλειος; Ἐνταῦθα γὰρ οὐ φαίνεται τοιοῦτον οὐδὲν εἰρηκώς, ἀλλὰ μᾶλλον τοὐναντίον. Ἔχει γὰρ οὕτω. Τῶν ἐπιφυομένων τῇ ἑνότητι καὶ συμφυΐᾳ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, κατὰ τοῦ ὁμοουσίου χωρούντων καὶ λεγόντων, εἰ ὁμοούσιος ὁ Πατὴρ τῷ Υἱῷ καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας ἑκάτερος, ἀντὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, δύο τὸ συναγόμενον ἀδελφοί, ἐκ μιᾶς ὑπερκειμένης οὐσίας ὄντες, ὁ θεῖος Βασίλειος τὴν τοιαύτην ἀπορραπίζων πονηρὰν ἔννοιαν φησί: «φῶς μὲν ἀγέννητον τὸν Πατέρα φαμέν, τὸν Υἱὸν δὲ φῶς γεννητόν· ὅτι δὲ τῶν
f. 191v προσώπων ἑκάτερον φῶς, τὸ ὁμοούσιον | ἀμφοτέροις ἀρκέσει, ἵνα τὸ τῆς φύσεως ὁμότιμον παραστήσωμεν· οὐ γὰρ τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεται, ὅπερ τινὲς ὑπειλήφασιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν δύο τινῶν ὄντων, τὸ μέν, αἴτιον ᾖ, τὸ δέ, ἐκ τοῦ αἰτίου, ἐκ τῆς αὐτῆς ἑκάτερον ὑπάρχῃ φύσεως, καὶ κατ' ἐκείνων κατηγοροῦμεν τὸ ὁμοούσιον. Οὐ γὰρ ἐξ ἀνάγκης τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐκ τῆς αἰτίας, καὶ τὸ ὁμοούσιον ἔχουσι μεθ' ἑαυτῶν». Ὅτι δὲ πρὸς τὴν τοιαύτην ἔννοιαν βλέπων ὁ μέγας Βασίλειος ταῦτα γε εἰρήκει, φανερὸν ἐν οἷς αὐτὸς μαρτυρεῖ περὶ τούτων σαφέστερον ἐν τῷ λόγῳ ᾧ ἡ ἐπιγραφὴ Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείου καὶ Ἀνομοίων. Φησὶ γὰρ οὕτως: «ὅταν δὲ εἴπω μίαν οὐσίαν, μὴ δύο ἐξ ἑνὸς μερισθέντα νόει, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πατρός, τὸν Υἱὸν ὑποστάντα· οὐ Πατέρα καὶ Υἱὸν ἐκ μιᾶς οὐσίας

---

2. 17-22: Basile de Cesaree, *Contr. Sabell.*, PG 31, 605B

ὑπερκειμένης - οὐ γὰρ ἀδελφὰ λέγομεν - ἀλλὰ Πατέρα καὶ Υἱὸν ὁμολογοῦμεν· τὸ δὲ τῆς οὐσίας ταὐτόν, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς οὐ προστάγματι ποιηθεὶς ἀλλ' ἐκ τῆς φύσεως γεννηθείς». Σκοπεῖν δ δίκαιον μέχρι πόσου τὰ τῆς ἀπάτης! Πάλιν γὰρ τὰ αὐτὰ ἐροῦμεν, οὐχ ἵνα ἀδολεσχῶμεν, ἀλλ' ἵνα ἡμῖν φανερὸν γένηται, ὡς δεινὸν ἄνθρωπος ἀπεγνωκὸς ἑαυτοῦ πρὸς οὓς μὲν γὰρ ὁ λόγος τῷ Βασιλείῳ τὸ ὁμοούσιον ἐκείνων ᾤοντο εἶναι, οἷς ἀρχή τις μία καὶ ἡ αὐτὴ πρόσεστι· ταύτῃ τοι, καὶ μὴ βουλόμενοι λέγειν ὁμοούσιον τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ εἰς ἄτοπον τὸν λόγον ἀπῆγον οὕτω λέγοντες. Εἰ ὁ Πατὴρ τῷ Υἱῷ ὁμοούσιος, τὰ δὲ ὁμοούσια ἀδελφὰ ἀλλήλοις, ἀδελφὸς ἡμῖν ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς, ψευδόμενοι κατὰ τὴν μείζονα τῶν προτάσεων. Ὁ δὲ θεῖος Βασίλειος λύων ἐκείνοις τὸν λόγον, οὐ τὴν τοῦ ὁμοουσίου φωνὴν ἐν τοῖς ἀδελφοῖς στενοχωρεῖ μόνον, ὥσπερ ἐκεῖνοι, ἀλλ' ὅταν ὦσι δύο τινὰ τῆς αὐτῆς φύσεως, ὧν τὸ μὲν, αἴτιον, τὸ δὲ, ἐξ αὐτοῦ, καὶ ἐκείνοις προσήκειν οἴεται τὴν τοῦ | ὁμοουσίου φωνήν· οὕτω μὲν τὰ τῆς στάσεως τῶν αἱρετικῶν· οὕτω δὲ καὶ ἡ τοῦ διδασκάλου λύσις. Λατῖνοι δὲ ἐκ τούτων, τὸν μέγαν φασὶ Βασίλειον προϋποκεῖσθαι ἀξιοῦνται μὴ ἄν τι δύνασθαι ὁμοούσιον εἶναι τινί, ἂν μὴ καὶ τὸ μὲν αὐτῶν αἴτιον ᾖ, αἰτιατὸν δὲ τὸ ἕτερον, ὥσπερ ἀγνοοῦντες ἑκόντες, μήτε περὶ τίνων ὁ λόγος καὶ μὴν τὴν λέξιν αὐτὴν ὅτί ποτε βούλεται. Οὐκ ἄρα οὐδὲ τοῦτο κατ' ἐλπίδας αὐτοῖς ἀπήντησεν.

f. 192

Λατίνων κεφάλαιον εἰκοστὸν ἔννατον.

XXIX. **0. Ἔτι φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον: «ὡς υἱὸς πατρὸς πατέρα ἔχει, οὕτω τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱόν· διὰ τοῦτο Θεοῦ μὲν λόγος ὁ Υἱός· ῥῆμα δὲ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα». Εἰ δὲ ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα ὡς αἰτιατὸν πρὸς αἴτιον ἔχει, πάντως ἔσται τοῦτο καὶ τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱόν.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Καὶ τούτου τοῦ χωρίου πολλὴν ἀμορφίαν Βέκκος ὁ πάντα τολμῶν κατέχεεν, οὐ κατὰ τὴν ἔννοιαν μόνον ἀλλὰ δὴ καὶ κατὰ λέξιν, καὶ προσθεὶς παρ' ἑαυτοῦ ἀρχομένης τῆς ῥήσεως, καὶ δὴ καὶ ἀποκρυψάμενος ἑκὼν ληγούσης αὐτῆς, ὥστε λαθεῖν τὴν τοῦ Θεολόγου γνώμην δι' ἣν τὰ τοιαῦτα θεολογεῖ. Ποῦ γὰρ ἐν τῇ ῥήσει ταύτῃ ὡς ὁ Υἱὸς πρὸς Πατέρα ἔχει οὕτω τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱὸν; Δεδόσθω δὲ ὅμως τί παρὰ τοῦτο πρὸς τὸ εἶναι τὸ Πνεῦμα, ἐξ ἀνάγκης ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Εἰ μὲν γὰρ οὐδεμίαν διαφορὰν καταλείπει

---

0. 1-3: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. IV,* PG 29, 732A

σχέσεως Υἱοῦ πρὸς Πατέρα, καὶ Πνεύματος πρὸς Υἱόν, ἄλλος ἂν εἴη λόγος, καὶ οὕτως εἴη ἂν καὶ τὸ Πνεῦμα υἱὸς τοῦ Υἱοῦ. Ἐπεὶ δὲ καὶ αὐτοῖς δοκεῖ μὴ κατὰ πάντα τὸ ἀπαράλλακτον σῴζειν τὸ ‘ὥσπερ’ καὶ τὸ ‘οὕτω’, τίς ἡ ἀνάγκη πρὸς τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐκ τῆς αἰτίας τρέπειν τὸν λόγον, δυναμένης τῆς ὁμοιότητος καὶ ἐπ’ ἄλλα χωρεῖν; Ἰδοὺ γὰρ ὥσπερ ὁ Υἱὸς συμφυὴς τῷ Πατρὶ οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τῷ Υἱῷ, καὶ ὥσπερ ὁ Υἱὸς συνῳδὰ τῷ Πνεύματι
f. 192v φθέγγεται οὕτω καὶ Πατὴρ τῷ Υἱῷ. | Καὶ ἐνεργεῖ μὲν ὁ Πατὴρ διὰ τοῦ Υἱοῦ, ὁ δὲ Υἱὸς διὰ τοῦ Πνεύματος. Καὶ εἰκών, τὸ μὲν Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ὁ δὲ Υἱὸς τοῦ Πατρός, καὶ ἄλλα δ’ ἂν εἴη πολλὰ ἐν οἷς ἡ ὁμοιότης Πατρὸς πρὸς Υἱὸν καὶ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα, ὧν οὐδὲν τὴν αἰτίαν τῷ Υἱῷ τοῦ Πνεύματος μαρτυρεῖ. Ὥστε καὶ εἰ τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ τὸ τοιοῦτον ἦν εἰρημένον, οὐδεμίαν παρὰ τοῦτο ἀνάγκην εἶναι καὶ τὸν Υἱὸν ὑπάρχειν προβολέα τοῦ Πνεύματος· δέδεικται γὰρ ἀνωτέρω ὡς τοῦ ἴσου καὶ ταὐτοῦ τῆς οὐσίας οὐ τῆς αἰτίας τὰ τοιαῦτα ἀποδεικτικά.

2. Ὅτι δὲ εἴρηται Λόγος μὲν ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς, ῥῆμα δὲ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, αὐτὸς ὁ τοῦ λόγου πατήρ, εἴη ἂν τῶν ἑαυτοῦ ἐξηγητὴς ἀξιόχρεως. Ἐκθήσομαι δὲ σαφηνείας ἕνεκεν ἀπ’ ἀρχῆς εἰς τέλος τὴν τοῦ Θεολόγου ῥῆσιν, ὥστε μὴ μόνον τὴν τοῦ διδασκάλου διάνοιαν, ἀλλὰ καὶ τὴν προσθήκην καὶ τὴν ἀφαίρεσιν καὶ τὸ κακοῦργον Λατίνων καὶ παντάπασι γενέσθαι καταφανῆ. Φησὶ γὰρ οὗτος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον: «τὸ δὲ ἐπὶ τῶν αὐτῶν θεϊκῶν ἔργων τὴν Τριάδα δοξάζεσθαι τῆς μιᾶς θεότητος μαρτύριον, ὅτι μήτε χωρὶς Υἱοῦ ποιεῖ Πατὴρ, μήτε Υἱὸς χωρὶς Πνεύματος· διὰ τοῦτο καὶ Θεοῦ μὲν Λόγος ὁ Υἱός, ῥῆμα δὲ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα· φέρων γάρ φησι τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ῥῆμα Υἱοῦ, διὰ τοῦτο Θεοῦ· τὴν μάχαιράν φησι τοῦ Πνεύματος, ὅ ἐστι ῥῆμα Θεοῦ· Λόγος δὲ Θεοῦ καὶ ῥῆμα ζῶν καὶ ἐνεργόν. Μὴ γάρ μοι πρὸς τὰ ἀνθρώπινα καταπέσῃς ὁμοιώματα, ἀλλὰ πανταχοῦ νόει τὸ μεῖζον ἐπὶ Θεοῦ, πρὸς τὴν τῆς μιᾶς ἀπόδειξιν ἐνεργείας λαμβάνων τὸ τοῦ λόγου παράδειγμα· ὅτι καὶ νοῦς ὁ σὸς διὰ λόγου πάντα ἐργάζεται». Ἐνταῦθα, τὸ μήτε χωρὶς Υἱοῦ τὸν Πατέρα ποιεῖν, μήτε μὴν τὸν Υἱὸν χωρὶς Πνεύματος, μαρτύριον εἶναι φησὶ τῆς μιᾶς θεότητος, οὐ τῆς αἰτίας καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχοι ἂν ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱὸν ὡς ὁ Υἱὸς πρὸς τὸ Πνεῦμα. Ἀλλὰ καὶ τὸ λέγεσθαι Υἱοῦ μὲν
f. 193 ῥῆμα τὸ | Πνεῦμα, Λόγον δὲ Πατρὸς τὸν Υἱόν, πρὸς τὴν τῆς μιᾶς ἀπόδειξιν ἐνεργείας ἐκδέχεσθαι βούλεται τὸ παράδειγμα, ὅτι καὶ ὁ νοῦς ὁ ἀνθρώπινος διὰ λόγου πάντα ἐργάζεται. Εἰ δέ, οἱ μὲν τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι πρὸς

---

2. 6-15: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. IV,* PG 29, 729D-732A

τὴν ἕνωσιν τῆς Τριάδος βλέποντες τὰ τοιαῦτα ἐδέξαντο, Λατῖνοι δὲ οὐ τῇ ἑνώσει ἀλλὰ τῇ διακρίσει τὰ τοιαῦτα πρέπειν ἐνόμισαν, πῶς οὐ πολέμιοι σαφεῖς τῆς τῶν πατέρων θεολογίας τὴν ἐναντίαν ἐκείνοις ἰόντες; καὶ ταῦτα οὐκ ἄνευ τοῦ κακουργεῖν ὡς ἐδείξαμεν.

Λατίνων κεφάλαιον τριακοστόν.

XXX. **0. Ἔτι ὁ θεῖος Κύριλλος, ἐν ἑνὶ τῶν κεφαλαίων τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Θησαυρῶν, «ὁ Υἱός ἐστί» φησίν, «ἡ ζῶσα καὶ οὐσιώδης ἐνέργεια καὶ δύναμις καὶ σοφία τοῦ Πατρός»· καὶ ὁ θεῖος Παῦλος: «Χριστὸς Θεοῦ δύναμις καὶ σοφία»· ὁ δὲ μέγας Ἀθανάσιος ἐν τῇ πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολῇ, «ἐνέργειαν τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα» ὀνομάζει· καὶ πάλιν, πρόσωπον μὲν τοῦ Πατρός ὁ Υἱός, φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τῷ πέμπτῳ τῶν πρὸς Ἑρμείαν: «ὅτι γὰρ οἱονεὶ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός ἐστιν ὁ Υἱός, ἐκπαιδεύσειεν ἂν εὐκόλως ὁ ψαλμωδός· ποτὲ μὲν λέγων "ποῦ πορευθῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός σου καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου σου ποῦ φύγω"· ποτὲ δὲ αὖ ὡς ἐκ προσώπου τῶν εἰς αὐτὸν πεπιστευκότων, "ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου, Κύριε"». Ἀλλὰ καὶ πρόσωπον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ αὐτὸς καλεῖ· φησὶ γὰρ ὁ αὐτὸς ἐν τῇ εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν εὐαγγελιστὴν ἑρμηνείᾳ, ἀναπτύσσων τὸ «εἰδεμὴ διὰ τὰ ἔργα αὐτά, πιστεύετέ μοι»: «εἰ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, τουτέστι τὸ Πνεῦμα - πρόσωπον γὰρ τοῦ Υἱοῦ καλεῖται τὸ Πνεῦμα - πάντα πληροῖ, πῶς ἂν αὐτός εἴσω γένοιτο περιοχῆς;». Εἰ δὲ ταῦτα ὑγιῶς ἔχει, καὶ τοῦ μὲν Πατρός, ὁ Υἱὸς ἐνέργεια, τοῦ δὲ Υἱοῦ, τὸ Πνεῦμα, καὶ πρόσωπον δὲ ὡσαύτως καὶ πολλὰ ἕτερα παραπλησίως, τίς ἂν ἀρνήσαιτο τάξιν εἶναι | ἐν τῇ Τριάδι, ὡς τὸ μέν τῶν προσώπων, εἶναι πρῶτον, τὸ δέ, μέσον, τὸ δέ, τρίτον; Κατὰ τί δ' ἂν εἴη, εἰ μὴ τὸ μὲν, ὡς αἴτιον εἴη, τὸ δὲ, ἐκ τῆς αἰτίας; Οὐκ ἄρα ἄτοπον, εἴ τις ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομιεῖ τὸ Πνεῦμα, ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν, τηρουμένης τῆς τῶν τρόπων διαφορᾶς.** f. 193v

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α´ **1.** Σοφία καὶ δύναμις τοῦ Πατρὸς εἴρηται παρὰ τῇ Γραφῇ ὁ Υἱὸς ἵνα τῶν γενητῶν αὐτὸν ὑπεράνω δείξῃ. Ἄκτιστος γὰρ ἡ τοῦ Θεοῦ σοφία καὶ δύναμις. Καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ χρησάμενος ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον, ἄκτιστον τὸν Υἱὸν ἀπέδειξε· φησὶ γάρ: «εἰ Χριστὸς Θεοῦ σοφία καὶ δύναμις, ταῦτα δὲ ἄκτιστα, καὶ ὁ Χριστὸς πάντως». Τοῦτο δὲ προσήκει καὶ τῷ Πνεύματι· καλοῖτο γὰρ ἂν ταύτῃ γε σοφία καὶ δύναμις Πατρὸς καὶ

---

0. 1-3: Jean Bekkos, *Epigr.* III, PG 141, 637C ‖ 3-4: 1Co 1, 24 / Jean Bekkos, *Epigr.* III, PG 141, 637B ‖ 4-11: Jean Bekkos, *Epigr.* III, PG 141, 637CD ‖ 5: Athanase d'Alexandrie, *Ad Serap.*, PG 26, 580 ‖ 7-11: Cyrille d'Alexandrie, *De S. Trin. Dial. V*, 544, 16-22, SC 237, p. 288 ‖ 8-9: Ps 138, 7 ‖ 10-11: Ps 4, 7 ‖ 12-16: Jean Bekkos, *Epigr.* III, PG 141, 640AB ‖ 13-14: Jn 14, 11 ‖ 14-16: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* IX, PG 74, 221A ‖ **1.** 1: 1Co 1, 24 ‖ 4-5: Basile de Cesaree, *Adv. Eun.IV*, PG 29, 689B

Υἱοῦ.

β΄ **2.** Οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ ταύτῃ γε λέγοιτ' ἂν ὁ Υἱὸς σοφία καὶ δύναμις τοῦ Πατρὸς, ὡς ὅλης τῆς πατρικῆς δυνάμεως ἐναποκειμένης αὐτῷ, ὡς ὁ θεῖος καὶ τοῦτο φησὶ Βασίλειος πρὸς Εὐνόμιον γράφων: «πάντως δὲ τοῦτο καὶ τῷ Πνεύματι, πρός τε Πατέρα καὶ Υἱόν».

γ΄ **3.** Καὶ μήν, καὶ ὁ θεῖος Γρηγόριος περὶ Υἱοῦ φησὶν ὅτι καλεῖται Λόγος τοῦ Πατρός, ὅτι «οὕτως ἔχει πρὸς τὸν Πατέρα ὡς πρὸς νοῦν λόγος, διὰ τὸ συναφές»· νοῦς γὰρ καὶ λόγος ἀχώριστα. Ὥστε τοῦτον τὸν τρόπον, καὶ σοφία, καὶ δύναμις, καὶ ἐνέργεια τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς λέγοιτ' ἄν, διὰ τὸ ἀδιαίρετον· ἀχώριστος γὰρ ἡ σοφία τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ ἡ δύναμις, καὶ μὴν καὶ τοῦ ἐνεργοῦντος ἡ ἐνέργεια. Εἰ δὲ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἀχώριστον, λέγοιτ' ἂν ταύτῃ τὸ Πνεῦμα, Πατρὸς καὶ Υἱοῦ σοφία καὶ δύναμις.

δ΄ **4.** Ἔτι σοφία μὲν καλεῖται ὁ Υἱὸς ὡς οἱ Θεολόγοι φασὶν, ὡς ἐπιστήμη θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων· οὐ γὰρ ἀγνοεῖν προσήκει τὸν ποιητὴν τοὺς λόγους τῶν ποιημάτων τῶν ἑαυτοῦ· δύναμις δέ, ὡς συντηρητικὸς τῶν
f. 194 γενομένων, καὶ τὴν τοῦ συνέ | χεσθαι ταῦτα χορηγῶν δύναμιν. Καὶ μήν, οὐ σοφία μόνον καὶ δύναμις ὁ Θεὸς ἀλλὰ καὶ σοφὸς καὶ δυνατός. Τοῦτο μέν, ἵνα μὴ σοφίαν καὶ δύναμιν ἀκούσαντες ἢ ἐνέργειαν τὸν Θεὸν μόνον, ἀνυπόστατόν τι χρῆμα καὶ μὴ καθ' ἑαυτὸ ὑφεστηκὸς οἰηθῶμεν αὐτόν - τοιοῦτον γὰρ ἡ ἐνέργεια - ἐκεῖνο δέ, ἵνα μὴ ὡς μετοχῇ τὰ τοιαῦτα λαβόντα, οὕτω δὴ καλεῖσθαι τοῦτον νομίσωμεν. Εἰ δὲ τὸν εἰρημένον τρόπον, καὶ σοφία, καὶ δύναμις, καὶ ἐνέργεια τῶν τριῶν ἕκαστον εἰκότως ἂν λέγοιτο, ὁ μὲν Υἱός, σοφία καὶ δύναμις τοῦ Πατρὸς καὶ ἐνέργεια, ὡς εἰκὼν αὐτοῦ ἀπαράλλακτος, τοῦ δὲ Υἱοῦ, τὸ Πνεῦμα ὡσαύτως. Οὐκ ἄρα δι' ἀνάγκης Λατῖνοι θέοντες ἐπὶ τὸ συμπέρασμα ἦλθον τὸ ἑαυτῶν. Ταῦτα γὰρ τὸ συμφυὲς μὲν τῶν προσώπων καὶ σφόδρα δείκνυσι, τὴν διάκρισιν δὲ οὐδαμῶς· οὐκοῦν οὐδὲ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ.

ε΄ **5.** Εἰ δὲ καὶ ὡς πολλάκις εἴρηται, παντὸς μᾶλλον δίκαιον καὶ ἀπὸ τοῦ σκοποῦ, τὴν διάνοιαν τῶν λεγομένων τεκμαίρεσθαι, ἴδοις ἂν τοὺς καθηγεμόνας τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ ἴσον καὶ ταὐτὸν τῆς οὐσίας βλέποντας τῶν θείων προσώπων, τὰ τοιαῦτα θεολογεῖν. Περὶ τούτου γὰρ αὐτοῖς καὶ ἡ

---

2. 3-4: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. IV*, PG 29, 689B ‖ **3.** 2-3: Gregoire de Nazianze, *Or. XXX*, 20, 5-7, SC 250, p. 266

πρόθεσις, καὶ μὴν καὶ ἡ πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς πάλη· οὐ περὶ τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς οὐδαμῶς.

στ´ **6.** Ὅτι δὲ πρόσωπον εἴρηται, ὁ μὲν Υἱός, τοῦ Πατρός, τοῦ δὲ Υἱοῦ, τὸ Πνεῦμα, πρῶτον μὲν καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ Θεολόγου προθέσεως δῆλον ὡς οὐ διελεῖν βουλόμενος τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα, ἢ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ ἢ περὶ τῆς διακρίσεως τῶν προσώπων θεολογῶν, ταῦτα γε εἰρήκει, ἀλλ᾽ ἅπαν ἐκεῖ τὸ τοῦ λόγου βούλημα ἡ τῆς Τριάδος ἐστὶν ἕνωσις. Ἔπειτα καὶ ἄτοπον καὶ πρὸς ἀσέβειαν φέρον, ὑποστατικῶς τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι νομίζειν. Εἰ γὰρ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς διὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ γεγεννῆσθαι, οὐκοῦν ὁ Πατὴρ οὐκ ἔστιν ἕτερον πρόσωπον παρὰ τὸν Υἱόν· καὶ ἡ Τριὰς ἡμῖν τὸ τῆς f. 194v εὐ | σεβείας γνώρισμα οἴχεται. Ἄλλωστε διὰ τοῦτο ἡ τῆς Ἐκκλησίας δόξα δύο πρόσωπα οἶδε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τὴν διαφορὰν δὲ αὐτῶν ἐγνώρισεν, οὐ διὰ τό, τὸ μὲν αἴτιον εἶναι, τὸ δέ, ἐξ αἰτίας. Εἰ δὲ διὰ τοῦτο ὡς αὐτοῖς δοκεῖ, τὸ τοῦ Υἱοῦ πρόσωπον Πατρὸς πρόσωπον, οὐδὲν ἄλλο συνάγεται, ἢ διὰ τὴν αἰτίαν καὶ τὸ ἐξ ἐκείνης, καὶ δύο πρόσωπα Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ οὐ δύο, καὶ ἓν καὶ οὐχ ἕν. Τοῦτο δὲ καὶ περὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Οὐκ ἄρα σωφρονούντων οὐδὲ λογιζομένων τὰ τοιαῦτα. Ἀλλ᾽ οὕτως εἴρηται, πρόσωπον μὲν Πατρὸς ὁ Υἱός, Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα, ὥσπερ καὶ εἰκὼν ἢ δύναμις, τῆς τῶν Θεολόγων διανοίας, τὸ τῶν προσώπων ὁμοφυὲς διὰ τῶν ὀνομάτων τούτων στοχαζομένους εὖ καὶ καλῶς. Ὥστε καὶ περὶ τοῦ πρώτου καὶ μέσου καὶ τρίτου αὐτόθεν κατάλαβε· τῶν γὰρ ἡγουμένων ἀναιρεθέντων, οὐδὲ τοῖς ἑπομένοις τὸ ἀναγκαῖον πρόσεστι.

ζ´ **7.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, εἰ μὲν τρίτον τὸ Πνεῦμα κατὰ τὴν ἀπαρίθμησιν λέγεις συμβαίνοντα, καὶ τῇ ἀληθείᾳ καὶ τοῖς Θεολόγοις ἐρεῖς. Ἕκαστον γὰρ τῶν προσώπων καὶ προαριθμεῖται καὶ ὑπαριθμεῖται καὶ συναριθμεῖται ὡς αὐτοί φασι. Καὶ μὴν καὶ κατὰ διαφόρους ἐννοίας ἐδείξαμεν ἕκαστον τῶν τριῶν μέσον τῶν λοιπῶν παραλαμβανόμενον· ταῦτα δὲ οὐδεμία πρόφασιν τῇ αἰτίᾳ καὶ τῷ ἐξ αὐτῆς δίδωσιν. **Εἰ δὲ τρίτον αὐτὸ κατὰ τὴν φυσικὴν τάξιν νομίζεις, ὥσπερ δεύτερον τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ὅτι ἐκ τοῦ Πατρός,** οὐχ ὑγιαίνοντος ὁ λογισμός. Οὐ γὰρ τὸ Πνεῦμα δεύτερον τοῦ Υἱοῦ· τοῦτο γὰρ ὡς δέδεικται οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ὁ μέγας Βασίλειος κατεδέξατο. Ἔπειτα ὥσπερ ὁ Υἱὸς δεύτερος ἀπὸ τοῦ Πατρὸς λεγόμενος, οὐκ ἂν εἴη τρίτος ἀπὸ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν φυσικὴν τάξιν, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ὡσαύτως ἀπὸ τοῦ Πατρὸς λεγόμενον, δεύτερον γὰρ ἀπ᾽ αὐτοῦ προσηγόρευται ὥσπερ καὶ ὁ

f. 195 Υἱός, οὐκ ἂν εἴη τρίτον ἀπ' αὐτοῦ | κατὰ τὴν τάξιν τὴν φυσικήν. Ὅτι δὲ τοῦτο ἀληθές, ὁ θεῖος Γρηγόριος μαρτυρήσει τῷ λόγῳ· ἐν γὰρ τοῖς Ἔπεσι δεύτερον αὐτὸ φησίν, ὥσπερ καὶ τὸν Υἱόν. Μάτην ἄρα Λατῖνοι καὶ τοῦτον τὸν λόγον ἐξετόξευσαν καθ' ἡμῶν.

Λατίνων κεφάλαιον τριακοστὸν πρῶτον.

XXXI. **0. Ἔτι ὁ θεῖος Κύριλλος, ἀεὶ τὸ ἴδιον εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἀντιδιαιρεῖ, πρὸς τὸ μὴ ἐξ αὐτοῦ. Φησὶ γάρ: «βαπτίζοντα τὸν Ἰησοῦν ἐν πυρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι, οὐ τὸ ἀλλότριον τοῖς βαπτιζομένοις ἐνιέντα πνεῦμα δουλοπρεπῶς καὶ ὑπηρετικῶς, ἀλλ' ὡς Θεὸς κατὰ φύσιν μετ' ἐξουσίας τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἴδιον αὐτοῦ». Καὶ ἐν ἄλλοις: «οὐκ ἀλλότριόν τι καὶ διεσπαρμένον οὐσιωδῶς αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα λαβών, ἀλλὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ καὶ ἴδιον αὐτοῦ». Καὶ πάλιν: «προϊὸν γὰρ δι' αὐτοῦ ὡς ἴδιον αὐτοῦ». Καὶ ἀλλαχοῦ: «δείκνυται σαφῶς, οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλ' ἐν αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ, ὥσπερ ἐνέργεια αὐτοῦ». Τοῦτο δὲ καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ φησίν, ὡς ἴδιος ἐστὶ τοῦ Πατρός, ἐξ αὐτοῦ γε ὤν. Εἰ τοίνυν εἰ μὴ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα εἴη, πᾶσα ἀνάγκη ἀλλότριον αὐτοῦ τοῦτο εἶναι, καὶ μήτε ἴδιον αὐτοῦ, μήτε μὴν κατὰ φύσιν αὐτοῦ - ταῦτα δὲ σαφῶς εἰς ἀσέβειαν φέρει - πῶς ἄν τις ἐκφύγοι, μὴ ὁμολογεῖν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι;**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Ὅτι μὲν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἴδιον τοῦ Υἱοῦ οἱ θεολογοῦντες τοῦτο φασίν, ἀληθές. Ὅτι δὲ ὅ τινὸς ἴδιον, καὶ ἐξ ἐκείνου πάντως ἔχει τὴν ὕπαρξιν - τοῦτο γὰρ ἡ τῶν προτάσεων ἑτέρα δι' ἣν ἔξεστι Λατίνοις συμπεραίνειν τὰ ἑαυτῶν - τοῦτο δὲ, ψεῦδος, καὶ παρ' αὐτὰ τὰ πράγματα, καὶ οὐδὲ ῥαδίως ἀνάσχοιτ' ἄν τις. Εἰ μὲν γὰρ ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἦν, πάντως ἂν αὐτοῦ καὶ ἴδιον ἦν. Ἀντιστρέφειν δὲ οὐκ ἀνάγκη τὸν λόγον. Δῆλον δέ· γέγραπται γὰρ ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ: «εὑρίσκει οὗτος τὸν ἀ- |
f. 195ᵛ δελφὸν τὸν ἴδιον Σίμωνα»· καὶ πάλιν, «τὰ ἴδια πρόβατα καλεῖ κατ' ὄνομα»· καὶ ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίῳ: «οἱ δὲ, ἀμελήσαντες ἀπῆλθον· ὁ μὲν, εἰς τὸν ἴδιον ἀγρόν»· καὶ πάλιν: «ὥσπερ ἄνθρωπος ἀποδημῶν ἐκάλεσε τοὺς ἰδίους δούλους». Καὶ οὐδήπου ἐξ ἡμῶν ἢ τὸν ἀδελφὸν ἢ τοὺς μαθητὰς ἢ τὰ πρόβατα ἢ τὸν ἀγρόν ἢ τοὺς δούλους φαῖμεν ἂν ὑγιῶς.

2. Εἰ δὲ καθόλου τὴν πρότασιν, οὐδὲ αὐτοὶ ἀληθῆ νομίζουσιν ἀλλὰ τοῖς

---

7. 14-15: Gregoire de Nazianze, *Carm. dogm.* III, PG 37, 412A ‖ **0.** 1-5: Cyrille d'Alexandrie, *De incarn. unig.*, PG 75, 1240C / Jean Bekkos, *Epigr.* VIII, PG 141, 676D ‖ 2-3: Mt 3, 11; Lc 3, 16; cf. Ac 1, 5; 2, 4 ‖ 5-7: Cyrille d'Alexandrie (RNI) / Jean Bekkos, *Epigr.* VIII, PG 141, 673C ‖ 7-8: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* XI, 1, PG 74, 449C ‖ 8-9: ibid. *Thes.* XXXIV, PG 75, 581C ‖ **1.** 7-8: Jn 1, 41 ‖ 8: Jn 10, 3 ‖ 9-10: Mt 22, 5 ‖ 10-11: Mt 25, 14

θεαρχικοῖς τῶν προσώπων μόνον τοῦτο προσήκειν λέγουσιν, ὅταν τινὸς ἴδιον λέγηται, καὶ ἐξ ἐκείνου εἶναι ὥσπερ ἐπὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ - ἴδιον γὰρ τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς οἱ θεολογοῦντες φασὶ καὶ ἔστιν ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός - οὐδὲ οὗτος ὁ λόγος ἵσταται. Διότι γὰρ Υἱὸς τοῦ Πατρός, διὰ τοῦτο ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐ διὰ τὸ ἴδιον. Καὶ γάρ ἐστι καὶ ἀντιστρέφειν τὸν λόγον. Γέγραπται γὰρ ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ: «οὐ μόνον ἔλυε τὸ Σάββατον, ἀλλὰ καὶ Πατέρα ἴδιον ἔλεγε τὸν Θεόν»· καὶ οὐκ ἂν εἴη λέγειν τὸν Πατέρα ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Εἰ δὲ τῷ Πνεύματι τοῦτο προσήκειν φασίν, ὅταν τὸ ἴδιον ἔχῃ μεθ' ἑαυτοῦ, καταγελαστότατος ὁ τοιοῦτος τῆς δείξεως τρόπος, τὸ ζητούμενον ὥσπερ οἱ παραπαίοντες λαμβάνων παρ' ἑαυτοῦ.

3. Ἔτι πῶς ἀνέγνωσαν τὸν λόγον ὅς φησὶ τὸ Πνεῦμα ἴδιον τοῦ Υἱοῦ; Πῶς τὴν τοῦ ἰδίου φωνὴν ἐδέξαντο; Εἰ μὲν ὥσπερ ἴδιον, ἢ τὸ γελαστικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ τὸ ἀγέννητον τοῦ Πατρός, ἢ τὸ γεννᾶσθαι τοῦ Λόγου, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα νομίζουσι ἴδιον τοῦ Υἱοῦ, ὅπερ δὴ ἴδιον ἀντιδιαστέλλεται τῷ κοινῷ, ἄτοπος ὁ λόγος. Ἔσται γὰρ οὕτω τὸ Πνεῦμα οὐχ ὑπόστασις ἰδιάζουσα, ἀλλὰ γνώρισμα τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ, πρὸς τῷ μηδὲ οὕτως εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Οὐ γὰρ τὰ γνωριστικὰ τῶν ὑποστάσεων ἐξ αὐτῶν δήπου τῶν ὑποστάσεων εἶεν ἄν. Ἀλλ' οὐδ' οὕτως ἴδιον τοῦ Υἱοῦ, ὡς κτῆμα αὐτοῦ. Τοῦτο γὰρ τοῖς τὰ | Ἀρείου μανεῖσι μᾶλλον προσήκει! Εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα ἴδιον τοῦ Υἱοῦ λέγοντες, τὸ κατὰ φύσιν οἰκεῖον νομίζουσιν, ᾧ ἀντιδιαστέλλεται τὸ ἀλλότριον, τὴν μὲν διάνοιαν ταύτην, καὶ πάνυ γνησίαν τοῖς θεολογοῦσι φαμέν. Συνάγειν δὲ ἐκ ταύτης τὴν τῶν θεαρχικῶν προσώπων διαίρεσιν, καὶ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, σφόδρα φορτικὸν καὶ ἥκιστα θεολογικὰ ἐπιστήμονος. Τῇ γὰρ ἑνώσει καὶ συμφυΐα τὰ τοιαῦτα πρέπει, τῇ διακρίσει δὲ οὐδαμῶς.

f. 196

4. Ἔτι, ἢ διὰ τὸ Πνεῦμα, ἢ διὰ τὸ ἴδιον, ἢ διὰ τὸ συναμφότερον, τὴν ἀπόφασιν ταύτην εἰς τὴν αἰτίαν ἀνάγουσι καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ. Ἀλλὰ διὰ μὲν τὸ Πνεῦμα οὐ δίκαιον· δέδεικται γὰρ μὴ ὂν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τὸ λέγεσθαι Πνεῦμα Υἱοῦ. Ἀλλ' οὐδὲ διὰ τὸ ἴδιον ἢ διὰ τὸ συναμφότερον· καὶ τοῦτο γὰρ προσεχῶς ἐδείξαμεν. Οὐκ ἄρα κοινὸν οὐδὲν τῇ ἀποφάσει ταύτῃ καὶ τῇ προθέσει Λατίνων. Ἔτι, καὶ παρὰ τὴν τῶν Θεολόγων διάνοιαν τὴν τοιαύτην ἡρμηνευκότες ῥῆσιν Λατῖνοι φαίνονται. Οὐ γὰρ διότι ἐκ τοῦ Υἱοῦ, διὰ τοῦτο ἴδιον αὐτὸ τοῦ Υἱοῦ φασίν, ἀλλ' ὅτι ὁμοούσιον τῷ Υἱῷ, διὰ τοῦτο καὶ ἴδιον αὐτὸ φασὶ τοῦ Υἱοῦ. Ἐν γὰρ τῇ ἑρμηνείᾳ τῇ εἰς τὸν ἅγιον

---

2. 7-8: Jn 5, 18 ‖

Ἰωάννην τὸν εὐαγγελιστήν, τὸ «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστιν» ὁ θεῖος ἐξηγούμενος Κύριλλος, φησίν: «ἀλλ' ἴδιον γὰρ Πνεῦμα τοῦτο ἐστὶ καὶ τοῦ Μονογενοῦς· ὁμοούσιος γάρ ἐστι τῷ Πατρί»· καὶ πάλιν· ἴδιον αὐτὸ ἐκείνου φησίν, ὡς οἰκεῖον κατὰ φύσιν, ὡς μὴ ἀλλότριον, ὡς μὴ ἔξωθεν ἐκείνῳ προσόν· φησὶ γὰρ ὁ αὐτὸς ἑρμηνεύων τὸ "ὅταν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος": «ἔσται τοίνυν τῶν ἐνδεχομένων, εἴπερ οὐκ ἴδιον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐστίν, ἀλλ' εἰς ποιητὸν ἔχει καὶ αὐτὸς τὸν ἁγιασμὸν ὥσπερ καὶ ἡ κτίσις καὶ ἀποπεσεῖν δύνασθαί ποτε». Καὶ πάλιν ἀπὸ τῶν αὐτῶν: «ἴδιον εἶναι φαμὲν τοῦ Υἱοῦ τὸν Παράκλητον, τουτέστι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ οὐκ ἐπεισκρινόμενον f. 196v ἔξωθεν, οὐδὲ ἐπί | κτητον ἐν αὐτῷ καθάπερ ἐστὶν ἐν τοῖς ἁγιότητος δεκτικοῖς». Καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ δὲ σύνοδος ὡς δέδεικται ἴδιον εἰποῦσα τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, πιστοῦται τοῦτο ἐκ τοῦ λέγεσθαι Πνεῦμα Υἱοῦ. Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ λέγεται διὰ τὸ συμφυὲς καὶ ἡνωμένον ὡς ἀποδέδεικται, οὐ διότι ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ Θεοδώριτος δὲ καὶ Κύριλλος, ὁ μέν, λέγων «ἴδιον δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, εἰ μὲν ὡς ὁμοφυὲς καὶ ὁμοούσιον λέγοι τις, ὡς εὐσεβῆ δεξόμεθα τὴν φωνήν, εἰ δὲ ὡς ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὡς βλάσφημον καὶ ἀσεβὲς οὐ παραδεχόμεθα»· ὁ δὲ ἐπαινῶν τὰ εἰρημένα καὶ μετ' ἐκείνου τοῖς λόγοις τούτοις γενόμενος ὡς ἐδείξαμεν, σαφῶς τὴν τῶν Λατίνων ἑρμηνείαν ἀποποιοῦνται.

5. Εἰ δὲ ὁ θεῖος φησὶ Κύριλλος «τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἴδιον αὐτοῦ», καὶ πάλιν ἐν ἄλλοις «τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ καὶ ἴδιον αὐτοῦ», θαυμάζειν οὐ χρή. Ἐδείξαμεν γὰρ τὸ ἐξ αὐτοῦ ποτὲ μὲν ἐπὶ τῆς αἰτίας κείμενον, ποτὲ δὲ ἐπὶ τῆς κατὰ φύσιν οἰκειότητος. Ὥστε οὐκ ἀναγκαῖον ἂν εἴη διὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ λέγειν, καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τῷ Θεῷ Λόγῳ διδόναι. Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, ἐπεὶ καὶ τοῦτο δέδεικται, κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τὸ ἐξ αὐτοῦ ἐνταῦθα μὴ τὴν αἰτίαν βούλεσθαι, λείπεται λοιπὸν ἐπὶ τῆς κατὰ φύσιν οἰκειότητος τὸ τοιοῦτον εἰλῆφθαι, ὅσπερ δὴ καὶ σκοπὸς τῷ θείῳ Κυρίλλῳ ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ἐστίν. Εἴρηται δὲ ὡς πάντα ἐπὶ τὸν σκοπὸν τοῦ ποιοῦντος, τὸν ἐξηγούμενον ἀνάγειν προσήκει. Εἰ δὲ λέγοιεν μὴ τὴν ἑρμηνείαν ταύτην τὸ εἰκὸς ἔχειν, ἀντέστρεφε γὰρ ἄν, καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος ἴδιος ἂν ἐλέγετο, οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Πρῶτον μὲν ὅτι οὐ τὰ ἡμέτερα αὐτῶν ἀξιοῦμεν, ἀλλὰ τὰ τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας· οὐκοῦν οὐ πρὸς ἡμᾶς ἀλλὰ πρὸς ἐκείνους ἡ ἔνστασις. Ἔπειτα καὶ τοῦτο εἴρηται ἐν οἷς πρὸς τὴν δύναμιν τὴν ἡμετέραν τὸ ἀποστολικὸν ἀνεπτύξαμεν, πῶς τὸ f. 197 Πνεῦμα, Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεται. Ὥστε εἰκῇ καὶ | τοῦτο Λατίνοις εἴρηται, καὶ

---

4. 10: Jn 16, 15 ‖ 11-12: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* XI, 2, PG 74, 452C ‖ 14: Jn 15, 26 ‖ 14-17: Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* X, 2, PG 74, 420B ‖ 17-20: ibid. , 420C ‖ 20-23: Gelase de Cysique, *Conc. Nic.*, Mansi 2, 860DE ‖ 23-26: Theodoret, *Impugn. capp. XII contra Cyril.*, ACO I, 1, 6, p. 134, 9-12

παρὰ τὸν σκοπὸν τὸν ἑαυτῶν.

Λατίνων κεφάλαιον τριακοστὸν δεύτερον.

XXXII. **0. Ἔτι φησὶν ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς: «ὥσπερ δίδωσι τὸ φυτὸν τῷ ἐξ αὐτοῦ προελθόντι καρπῷ τὴν αὐτῷ κατὰ φύσιν προσοῦσαν ποιότητα φορεῖν, οὕτως ὁ Υἱὸς εἰληφέναι παρὰ τοῦ Πατρὸς, τὰ αὐτῷ προσόντα νοεῖται, πάντα ὢν ὅσα καὶ ὁ Πατήρ, δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατήρ». Τοῦτο δὲ καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ φησὶ τῇ εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν εὐαγγελιστήν. Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν πρὸς Ἑρμείαν φησὶν αὖθις ὁ θεῖος Κύριλλος: «συναΐδιον πιστεύομεν τῷ Πατρὶ τὸν Υἱόν, καὶ πᾶν ὁτιοῦν ἰσόμετρον ἔχοντα, δίχα μόνου τοῦ τεκεῖν· προσήκει γὰρ ἂν τοῦτο μόνῳ τῷ Πατρί». Προσέχειν δὲ ἄξιον! Οὐκ εἶπον οἱ Θεολόγοι ἁπλῶς πάντα εἶναι τὸν Υἱόν ὅσα καὶ ὁ Πατὴρ ἀπροσδιορίστως, ἵνα μή τις εἴποι περὶ τῶν φυσικῶν ἰδιωμάτων τοῦτο εἰρῆσθαι μόνον, ἀλλὰ προστιθέασι «δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατὴρ» καὶ «δίχα τοῦ τεκεῖν». Οὐκοῦν κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, τὸ προβάλλειν ὁ Υἱὸς ἔχει, ἔχοντος τοῦτο τοῦ Πατρός, εἴπερ ἡ τῶν Θεολόγων ἀπόφασις τὸ ἀληθὲς ἔχει μεθ' ἑαυτῆς.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Καὶ ἡ φωνὴ ἡ τοῦ Πατρὸς τῶν πλεοναχῶς λεγομένων ἐστί, καὶ ἡ
α΄ χρῆσις τῶν σημαινομένων μαρτύριον. Καὶ γὰρ καὶ ὡς ποιητὴς Πατὴρ ὁ
Θεὸς εἴρηται· Πατέρα γὰρ τοῦδε τοῦ παντὸς τὸν Θεὸν φαμέν. Καὶ μὴν καὶ
β΄ ὡς προνοῶν· Πατέρα γὰρ τῶν ὀρφανῶν αὐτὸν ἡ Γραφὴ καλεῖ. Καὶ μὴν καὶ
γ΄ ὡς κατὰ φύσιν καὶ κατὰ χάριν γεννῶντα Πατέρα ἴσμεν αὐτόν· πορεύομαι
γάρ φησιν ὁ Κύριος «πρὸς τὸν Πατέρα μου καὶ Πατέρα ὑμῶν»· τοῦ μὲν,
δ΄ κατὰ φύσιν, τῶν δὲ μαθητῶν, κατὰ χάριν. Καὶ ὡς αἴτιον καὶ ἁπλῶς, Πατέρα
τοῦτον προσηγόρευσεν ἡ Γραφή· φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Παῦλος Κορινθίοις
γράφων: «ὁ Πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν, καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως». Καὶ ἐπὶ
f. 197v ε΄ τῆς θεολογίας δὲ τούτῳ τῷ | σημαινομένῳ ἐχρήσατο ἡ Γραφή· φησὶ γὰρ ὁ
θεῖος Ἰάκωβος: «πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἐκ τοῦ
Πατρὸς τῶν φώτων», τοῦ Υἱοῦ δηλαδὴ καὶ τοῦ Πνεύματος. Οὐ γὰρ τὸν
γεννῶντα ἐνταῦθα ἔστι νοεῖν, οὐδὲ γὰρ τὸ Πνεῦμα ἐγέννησεν, ἀλλὰ τὸν
αἴτιον ἁπλῶς. Εἰ δέ τις **τὰ φῶτα ἄλλό τι** βούλεσθαι διατείνεται **καὶ οὐ τὸν**
α΄ **Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα,** πρῶτον μὲν καὶ οὕτως ἀντὶ τοῦ αἰτίου ἁπλῶς τὸ τοῦ
Πατρὸς ὄνομα ἐδέξατο ὁ ἀπόστολος· ἔπειτα παρὰ τῶν μακαρίων
διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας Διονυσίου καὶ Κυρίλλου καὶ Μαξίμου

0. 1-4: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* (RNI) / Jean Bekkos, *Epigr.* X, PG 141, 700D ‖ 6-14: Jean Bekkos, *Epigr.* X, PG 141, 701A ‖ 7-9: Cyrille d'Alexandrie, *De S. Trin. dial.* II, 423, 1-3, SC 231, p. 238 ‖ **1.** 1: Ps 67, 5 ‖ 6: Jn 20, 17 ‖ 9: 2Co 1, 3 ‖ 11-12: Ja 1, 17

παιδευέσθω τὰ τοιαῦτα. Τούτων γάρ, ὁ μὲν θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς πρὸς Ἑρμείαν «ἢ γὰρ ἄνωθέν τι ἔστι» φησί, «τουτέστι ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων, καὶ διὰ τοῦτο Θεός, μόνος δὲ ἄνωθεν ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἢ κάτω νοεῖται, καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ κτίσις». Ὁ δὲ θεῖος Διονύσιος ἐν τῷ περὶ θείων ὀνομάτων τὴν ἑαυτοῦ θεολογίαν τῇ τοῦ ἀποστόλου προσαρμόζων φωνῇ, «πηγαίαν μὲν θεότητα» τὸν Πατέρα καλεῖ, τὸν δὲ Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα «τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτω χρὴ φάναι θεοφύτους βλαστοὺς καὶ οἷον ἄνθη, καὶ ὑπερούσια φῶτα». Ὅτι δὲ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, φανερὸν ἐν οἷς ὁ θεῖος Μάξιμος τὰ τοιαῦτα ἐξηγούμενος βούλεται· φησὶ γάρ: «σημείωσαι τὰ σεβάσμια καὶ φρικτὰ ἐπὶ τῆς ἀχράντου Τριάδος ὀνόματα, ὅτι πηγαία θεότης ὁ Πατὴρ, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον βλαστοί εἰσι τῆς θεογόνου θεότητος, τουτέστι τοῦ Πατρὸς θεόφυτοι καὶ ἄνθη καὶ φῶτα ὑπερούσια. Μᾶλλον δὲ βλαστοὺς φησὶν ἐν τῇ Γραφῇ εἰρῆσθαι, ἀπὸ τῆς τῶν ἐλαιῶν ὀπτασίας, Ζαχαρίου τοῦ ἑνδεκάτου τῶν προφητῶν, διὸ κλάδους ἐλαίας φασὶν οἱ ἑβδομήκοντα, οἱ δὲ ἄλλοι ἑρμηνευταὶ στάχυας καὶ βλαστούς· φῶτα δὲ ἐν οἷς εἴρηται, Πατρὸς τῶν φώτων, καὶ φῶς ἐκ φωτός».

f. 198 β΄ **2.** Ἔτι ἀγέννητον τὸν Πατέρα | καὶ ἴδιον δὲ αὐτοῦ τὸ τοιοῦτον φαμέν, οὐχ ὅτι μόνον οὐκ ἐγεννήθη - τοῦτο γὰρ καὶ τῷ Πνεύματι - ἀλλ' ὅτι ἀναίτιός ἐστιν. Εἰ δὲ τὸ ἀγέννητον ἀντὶ τοῦ ἀναιτίου, γεννητὸν πάντως ἂν εἴη τὸ αἰτιατόν, καὶ γεννητικὸν τὸ αἴτιον. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ θεογόνον ὡς δέδεικται, καὶ πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ἀναφέρεσθαι ὁ μακάριος βούλεται Διονύσιος. Γεννητικὸν δὲ καὶ Πατήρ, ταὐτόν· ὥστε καὶ Πατὴρ καὶ αἴτιον, τὸ ἴσον δύναται. Εἰ δὲ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, καὶ ἡ μὲν φωνὴ τοῦ Πατρός, τῶν πλεοναχῶς λεγομένων ἐστίν, ἡ δὲ Γραφὴ καὶ ἐπὶ τῆς θεολογίας ἀντὶ τοῦ αἰτίου, τὸ τοῦ Πατρὸς ὄνομα ἐδέξατο, ὑπὲρ ἡμῶν ἡ ἀπόφασις τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων, Κυρίλλου καὶ Ἰωάννου λεγόντων «πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν, δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατήρ». Τοῦτο γάρ ἐστιν ὅπερ ὁ θεῖος Γρηγόριος εἴρηκεν ὡς ἐδείξαμεν, «πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς ἔχειν καὶ τὸν Υἱόν, πλὴν τῆς αἰτίας»· καὶ ὅτι «μόνος αἴτιος καὶ μόνος πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ». Ὅτι δὲ εἴρηται τῷ θείῳ Κυρίλλῳ «πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς ἔχειν τὸν Υἱὸν δίχα μόνου τοῦ τεκεῖν», οὐδὲ τοῦτο πρὸς τὴν μάχην τὴν ἡμετέραν ἀνάγκην ἔχει τινά. Εἰ γὰρ δέδεικται τὸ 'Πατὴρ' καὶ τὸ 'αἴτιον' καὶ τὸ 'γεννητικὸν' ταὐτὸν δύνασθαι, καὶ τὸ 'γεννᾶν' καὶ τὸ 'τίκτειν' πάντως εἰς ἴσον ἂν ἔρχοιτο τῷ 'αἴτιον εἶναι'. Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, καὶ ἡ τῶν Θεολόγων χρῆσις, οὐ παντάπασιν ἀπεώσατο ἐπὶ τοῦ σημαινομένου τούτου

1. 19-21: Cyrille d'Alexandrie, *De S. Trin. dial.* I, 411, 27-30, SC 231, p. 204 ‖ 23-25: Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 6, PG 3, 645B ‖ 27-33: Maxime, *Schol. Dion. de div. nom.* PG 4, 224D-225A ‖ **2.** 10-11: cf. Cyrille d'Alexandrie, *In Io.* XI, 2, PG 74, 452A ‖ 12-13: Gregoire de Nazianze, *Or. XLI*, SC 358, p. 336 ‖ 13-14: cf. Nil Cabasilas, *Discours II*, 56, 23-24 ‖ 14-15: Cyrille d'Alexandrie, *De S. Trin. dial.* II, 423, 1-3, SC 231, p. 238

τὴν ἴσον δυναμένην φωνήν. Φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Ἀναστάσιος ἐν τῷ λόγῳ ὅς ἐπιγραφὴν ἔχει Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὀρθῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων: «τὸ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως διάφορον, οὐ δείκνυσιν οὐσίας διαφοράν. Οὐ γὰρ τὸ 'εἶναι' σημαίνει τὸ διάφορον τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ τὸ 'πῶς εἶναι' δηλοῖ, μενούσης τῆς αὐτῆς ὑπάρξεως, τοῦ τε ἐξ οὗ καὶ τῶν ἐξ [f. 198v] αὐτοῦ φύντων, κατὰ διάφορον ἔκληψιν». Τῶν ἐξ αὐτοῦ φύντων | εἶπε κατὰ διάφορον πρόοδον, τὴν τοῦ γεννᾶν φωνὴν, οὐ μερικῶς ἐκλαμβάνων, ἀλλὰ κοινήν τινα ταύτην εἰδὼς κατὰ διαφόρους τρόπους λαμβανομένην.

γ' **3.** Οὐ μήν, ἀλλ' εἰ καὶ τὸν Πατέρα ἐνταῦθα ἰδιαζόντως ἀντὶ τοῦ γεννῶντος νοήσωμεν, καὶ τὸ τεκεῖν δὲ ὡσαύτως, οὐδ' οὕτω Λατίνοις ἔσται πλέον οὐδέν, ἕως ἂν οὐδεὶς ἰσχύῃ συλλογισμὸς κατὰ τῶν αὐτόθεν καὶ ῥητῶς εἰρημένων, καὶ ὅτι προσήκει τὸν τῆς ἀληθείας ἐρῶντα τὰ ἐκ τῶν συλλογισμῶν, ἕως ἂν ἐξῇ, σύμφωνα πειρᾶσθαι δεικνύναι τοῖς διαρρήδην εἰρημένοις, καὶ τὸ πλέον διδόναι τοῖς οὕτως ἔχουσιν, οὐ κατὰ τούτων μετὰ τῶν συναγομένων ὁπλίζεσθαι. Σκοπεῖν γὰρ δίκαιον! Εἴρηται τοῖς Θεολόγοις «πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν, πλὴν τῆς ἀγεννησίας». Ὁ μὲν οὖν συλλογισμός, ὅσα γε ἐκ ταύτης τῆς ἀποφάσεως, δίδωσι τῷ Υἱῷ τὸ γεννᾶν. Εἰ γὰρ πάντα πλὴν τῆς ἀγεννησίας - τὸ δὲ γεννητικὸν καὶ τὸ ἀγέννητον, ἕτερα - τὸ μὲν γάρ, καὶ καταφατικὸν καὶ ἐν σχέσει· τὸ δὲ ἀγέννητον, οὔτε τοῦτο οὔτε ἐκεῖνο· πάντως πρόσεστι καὶ τῷ Υἱῷ, τὸ γεννᾶν. Τοῦτο μὲν ὁ συλλογισμός, εἴ τις ἐκ τοῦ προχείρου τούτῳ προσέχειν ἐθέλει, ἀλλ' οὐδαμῶς τὸ ὑγιὲς ἔχει. Διατί; Ὅτι ῥητῶς ἀπηγόρευται μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὸ γεννᾶν, ὡς ἂν καὶ Λατῖνοι φαῖεν. Καὶ τὴν ῥῆσιν δὲ ταύτην, αὐτὸ τοῦτο βούλεσθαί φασιν, ἣ διατείνεται πάντα εἶναι τὸν Υἱὸν ὅσα καὶ ὁ Πατὴρ, δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατήρ - τοῦτον τὸν τρόπον οὐδὲ εἴ τις ἐκ ταύτης ὁρμώμενος συλλογίζεσθαι βούλοιτο -, ἢ τὸ παραδοξότατον, τὸν Υἱὸν ἀγέννητον εἶναι, ἢ τῆς τοῦ Πνεύματος θεότητος αἴτιον, ἀληθεύειν νομιοῦμεν αὐτόν, ἕως ἀμφότερα διαρρήδην οἱ θεολογοῦντες ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ ἀφελόμενοι φαίνονται. Ἐδείξαμεν γὰρ τὸν μὲν μακάριον Γρηγόριον λέγοντα, «πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν πλὴν τῆς αἰτίας», καὶ [f. 199] τὸν θεῖον δὲ Μά | ξιμον βουλόμενον «μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος», καὶ τὸν θεῖον Ἰωάννην τὸν Σῦρον, «μὴ εἶναι» λέγοντα «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ» καὶ «μόνον αἴτιον καὶ μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα». Εἰ δὲ τὴν αἰτίαν ζητείης, τί δήποτε μήτε τῆς αἰτίας μήτε τῆς ἀγεννησίας τῷ Υἱῷ προσόντων, δίχα μόνου τοῦ Πατὴρ εἶναι φησὶν ἡ

---

2. 21-25: Anastase Ier d'Antioche, *De rectis dogm.* 1, 1, 26, ed. Sakkos, pp. 24, 28-25,2 ‖ **3.** 8: Gregoire de Nazianze, *Or. XLI*, SC 358, p. 336 ‖ 21-22: cf. Nil Cabasilas, *Discours II*, 56, 23-24 ‖ 23-24: Maxime, *Op. theol. et pol.* X, PG 91, 136A ‖ 24-25: Jean Damascène, *Exp. fid.* 8, 288-290 ‖ 25-26: ibid. 12b, 57

ἀπόφασις, οὐχ ἡμῶν λύειν, ἕως ἂν Λατῖνοι ἀντιλέγειν ἐθέλωσιν. Οὐ γὰρ ἡμεῖς, ἀλλ'οἱ ἐκ τῆς Ῥώμης τοῖς τοιούτοις τῶν λόγων θαρροῦσιν. Οὐκ ἄρα οὐδ' οὗτος ὁ λόγος, κατ' εὐχὴν Λατίνοις ἐξέβη.

Λατίνων κεφάλαιον τριακοστὸν τρίτον.

XXXIII. **0. Ἔτι ἐν τῷ τῆς πέμπτης συνόδου ὅρῳ καὶ τοῦτο περιείληπται: «ἀκολουθοῦμεν τοῖς ἁγίοις πατράσι κατὰ πάντα καὶ διδασκάλοις τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθανασίῳ, Ἱλαρίῳ, Βασιλείῳ, Γρηγορίῳ τῷ Θεολόγῳ, Γρηγορίῳ τῷ Νύσσης, Ἀμβροσίῳ, Αὐγουστίνῳ, Θεοφίλῳ, Ἰωάννῃ τῷ Κωνσταντινουπόλεως, Κυρίλλῳ, Λέοντι, Πρόκλῳ, καὶ δεχόμεθα πάντα ὅσα περί τε τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ πρὸς τῶν αἱρετικῶν ἔλεγχον ἐξέθεντο». Φανερὸν δὲ ἐκ πολλῶν τοῦ Αὐγουστίνου χρήσεων, καὶ μάλιστα ἐν τῷ περὶ Τριάδος βιβλίῳ καὶ ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὄντως ἐστὶν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός· ἀνάγκη τοίνυν συγχωρεῖσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ.**

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

1. Ἀλλ' οὐδὲ τὰ εἰρημένα Αὐγουστίνῳ ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, ἱκανὰ τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν ἀποδοῦναι καὶ τῷ Υἱῷ. Εἶναι μὲν γὰρ τὸν Αὐγουστῖνον τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλον οὐκ ἔστιν ἀρνεῖσθαι - τοῦτο τῶν πατέρων μαρτυρούντων περὶ αὐτοῦ - γνήσια δὲ ταῦτα τῆς ἐκείνου καὶ διανοίας καὶ γλώττης εἶναι, οὐ πάνυ τοι πείθομαι. Οὐδὲ γὰρ συμβαίνει ταῦτα τοῖς παρὰ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν ὡς δέδεικται. Θαυμαστὸν δὲ οὐδὲν εἰ καὶ ταῦτα τὸ νόθον ἐδέξαντο· ἐπεὶ καὶ
f. 199ᵛ α΄ πολλὰ τῶν Θεολόγων, τὸ ἴσον πεπόν | θασιν· ὁ γοῦν θεῖος Κύριλλος ἐν τοῖς πεπραγμένοις τῇ τρίτῃ συνόδῳ, περὶ μὲν τῶν συγγραμμάτων Ἀθανασίου τοῦ πάνυ ἐν τῇ πρὸς Ἀκάκιον ἐπίσκοπον ἐπιστολῇ, φησί: «διεπυνθάνοντό μου εἰ ἄρα συμφωνῶ τοῖς Γραφεῖσι παρὰ τοῦ τῆς ἀοιδίμου μνήμης Ἀθανασίου τοῦ τρισμακαρίστου ἡμῶν Πατρὸς πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον τῆς Κορίνθου· ἐγὼ δὲ ἔφην· εἰ σώζεται παρ' ὑμῖν οὐ νενοθευμένον τὸ γράμμα - παραπεποίηται γὰρ τῶν ἐν αὐτῷ πολλὰ παρὰ τῶν τῆς ἀληθείας ἐχθρῶν - συναινέσαιμ' ἂν πάντῃ τε καὶ πάντως». Καὶ πάλιν περὶ αὐτῶν: «καὶ δὴ λαβὼν ἐμοῦ δηλαδὴ δόντος ἀντίγραφα παλαιὰ καὶ οἷς συνεφέρετο συμβαλών, εὕρισκε ταῦτα νενοθευμένα καὶ προέτρεψεν ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν βιβλίων ἴσα ποιῆσαι, πέμψαι τε τῇ Ἀντιοχέων ἐκκλησίᾳ, ὃ δὴ καὶ γέγονε». Τὰ ἴσα καὶ περὶ τοῦ μακαρίου βούλεται Ξύστου· ἐπίσκοπος δὲ οὗτος τῆς

0. 1-10: Thomas d'Aquin, *C. Gent.* IV, 24 (= Ms Vat. gr. 616, f. 220) ‖ 2-6: Ve Concile Oecum. *Act.* I, Mansi 9, 183 ‖ **1.** 10-15: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Acac.*, ACO 1, 1, 4, p. 30, 11-15 ‖ 16-18: ibid. ACO 1, 1, 4, p 30, 17-19

Ῥωμαίων ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς τρίτης ἐγεγόνει συνόδου· φησὶ γάρ: «ἐὰν δὲ παρακομίζωσί τινες ἐπιστολήν, γραφεῖσαν παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου πρεσβυτέρου τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας Φιλίππου, ὡσανεὶ τοῦ ὁσιωτάτου ἐπισκόπου Ξύστου χαλεπήναντος ἐπὶ τῇ Νεστορίου καθαιρέσει, μὴ πιστευέσθω τοῦτο ἡ σὴ ὁσιότης· σύμφωνα γὰρ τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ γέγραφε καὶ πάντα ἐβεβαίωσε τὰ παρ' αὐτῆς πραχθέντα, καὶ ἔστιν ὁμόφρων ἡμῖν». Περὶ δὲ τῶν ἑαυτοῦ τοιάδε φησίν: «εἰ δὲ δὴ καὶ ὡς παρ'ἐμοῦ Γραφεῖσα παρακομίζοιτο πρός τινων ἐπιστολὴ ὡς μετανοοῦντος ἐφ' οἷς πεπράχαμεν κατὰ τὴν Ἐφεσίων, γελάσθω καὶ τοῦτο· ἐσμὲν γὰρ διὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος χάριν ἐν καλῷ φρενὶ καὶ τοῦ εἰκότος οὐκ ἐπεφορήμεθα λογισμοῦ». Καὶ ἡ ἕκτη δὲ σύνοδος πολλὰ τοιαῦτα ἐν τοῖς τῶν ἁγίων λόγοις φωρεύσασα δείκνυται. Καὶ τί λέγω περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ δεῖνος ἢ τοῦ δεῖνος;
f. 200 Καὶ γὰρ | καὶ αἱ τῶν ἀποστόλων διατάξεις παρὰ τοῦ μακαρίου Γραφεῖσαι Κλήμεντος, ὁμιλητὴς δὲ οὗτος ἐκείνων ἦν, πολλῶν καὶ μεγάλων ἀγαθῶν γέμουσαι, τὴν ὁμοίαν ὑπέμειναν βλάβην, δι' ἣν καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτὰς οἱ Πατέρες ἐξώρισαν ὡς φησὶ ἡ τῶν οἰκουμενικῶν ἕκτη συνόδων ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτῆς κανόνι· ἔχει δὲ οὕτως: «ἐπειδὴ ἐν τούτοις τοῖς κανόσι, τοῖς τῶν ἀποστόλων δηλαδή, ἐντέτακται δέχεσθαι ἡμᾶς τὰς τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος διατάξεις, αἷς τισὶ πάλιν ὑπὸ τῶν ἑτεροδόξων ἐπὶ λύμῃ τῆς Ἐκκλησίας νόθα τινὰ καὶ ξένα τῆς εὐσεβείας παρενετέθησαν, τὸ εὐπρεπὲς κάλλος τῶν θείων δογμάτων ἡμῖν ἀμαυρώσαντα, τὴν τῶν τοιούτων διατάξεων προσφόρως ἀποβολὴν πεποιήμεθα πρὸς τὴν τοῦ χριστιανικωτάτου ποιμνίου οἰκοδομὴν καὶ ἀσφάλειαν». Εἰ δὲ τὸ κακὸν τοῦτο, οὐ τῶν διδασκάλων μόνον τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἤδη καὶ τῶν ἀποστολικῶν αὐτῶν καθίκετο διατάξεων, οὐ χρὴ δυσχεραίνειν, οὐδὲ ἄπιστον νομίζειν, εἰ καὶ περὶ τῶν τοῦ Αὐγουστίνου τοιαῦτα ὑποπτεύειν ἐστί.

β΄ **2.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, περὶ τῶν ῥωμαίων Πατέρων, ὧν εἷς ὁ μακάριος Αὐγουστῖνος, καὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς, ἐν ὑποψίᾳ τὸ τοιοῦτον πολλῇ ὡς ὁ θεσπέσιος φησὶ Μάξιμος πρὸς Μαρῖνον γράφων. Ὁ μὲν ἠρώτα Ῥωμαίους ὡς δέδεικται, τί ποτε αὐτοῖς βούλεται τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγειν· οἱ δὲ ἀπόκρισιν ἐποιοῦντο μὴ ποιεῖν τὸν Υἱὸν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος· καὶ ταῦτα ἐπιστοῦντο χρήσεσι ῥωμαίων Πατέρων, καὶ ἔτι Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Εἰ δὲ οἱ μὲν ἐπὶ τῶν χρόνων ἐκείνων ῥωμαῖοι καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος οὕτω περὶ τῶν τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης
f. 200v διδασκάλων ἐνόμιζον - συνέβαινον γὰρ τὰ ἐκείνων, τοῖς τοῦ | μακαρίου

---

1. 20-25: Cyrille d'Alexandrie, *Ad Acac.*, ACO 1, 1, 4, p. 30, 23-27 ‖ 26-29: ibid. ACO 1, 1, 4, pp. 30, 27 - 31, 2 ‖ 36-42: Concile In Trullo, *Canon* II, Mansi 11, 940C ‖ **2.** 1-7: cf. Maxime, *Op. theol. et pol.* X, PG 91, 136A

Κυρίλλου - νυνὶ δὲ τὰ τοιαῦτα οὐχ εὕρηται, ἀλλὰ τοὐναντίον ἅπαν, πῶς οὐ δίκαιον καὶ σφόδρα τὰ τοιαῦτα ἐν ὑποψίαις ποιεῖν; Οὐκ ἄρα δυσχεραίνειν προσήκει, εἰ περὶ Αὐγουστίνου καί τινων ῥωμαίων Πατέρων περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς ἐνδοιάζειν ἐστὶ τῶν εἰρημένων τὸ βέβαιον ἐχόντων μεθ' ἑαυτῶν.

γ΄ **3.** Ἔστω δὲ καὶ τῆς ἐκείνου διανοίας γνήσια ταῦτα. Οὐδ' οὕτως ἡμᾶς αἱρήσουσι Λατῖνοι! Οὐ γὰρ ὅσαπερ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παρὰ τῶν Θεολόγων εἴρηται, πάντα δογματικῶς εἴρηται· ἀλλὰ τὰ μέν, οὑτωσὶ δογματικῶς· ἄλλα δέ, παραβολικῶς· τὰ δέ, οἰκονομικῶς· ἔνια δέ, ἀγωνιστικῶς. Οἷον, ὅταν μὲν ἡ Γραφὴ πάρδαλιν καὶ ἄρκον ἀπορουμένην τὸν Θεὸν καλεῖ, παραβολικῶς αὐτὸν οὕτω προσαγορεύει, ὥσπερ καὶ ὅτε ἄνθρωπον αὐτὸν φησίν. Ὁ γοῦν θεῖος Χρυσόστομος ἑρμηνεύων τὴν παραβολὴν τὸ «ἄνθρωπος εἶχε δύο υἱούς», «ἄνθρωπον» φησὶ «τὸν Θεὸν, καὶ παραβολικῶς ἐνταῦθα διαλέχθαι τὸν Κύριον, οὐ δογματικῶς». Ὅτι δὲ καὶ πολλὰ πρὸς οἰκονομίαν ἡ Γραφὴ βλέπουσα φησί, μαρτυρήσει τοῦτο ὁ θεῖος Βασίλειος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον· φησὶ γάρ: «εἰ ἀληθῶς ὁ Υἱὸς ἔλεγε "πάτερ εἰ δυνατὸν παρελθέτω τὸ ποτήριον τοῦτο", οὐ δειλίαν ἑαυτοῦ κατηγόρει μόνον, ἀλλ' εἶναί τι καὶ ἀδύνατον τῷ Πατρὶ ἐνόμιζε· τὸ γὰρ "εἰ δυνατόν", ἀμφιβάλλοντος ἦν καὶ οὐ πιστεύοντος δύνασθαι τὸν Πατέρα σῶσαι αὐτόν, καὶ ἄκων δὲ ἀπέθνησεν, οὐκέτι ταπεινώσας ἑαυτόν, οὐδ' ὑπήκοος μέχρι θανάτου ἐγένετο τῷ Πατρί, οὐδὲ ἔδωκεν ἑαυτὸν ὡς φησὶν ὁ ἀπόστολος, "τοῦ δόντος ἑαυτὸν ἀντίλυτρον ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν"». Εἶτα μετά τινα ἐπάγει: «οὐ δεῖ οὖν τὰ κατ' οἰκονομίαν ὡς ἁπλῶς εἰρημένα ἐκδέχεσθαι». Καὶ ὁ θεῖος δὲ Κύριλλος ἐν τοῖς Θησαυροῖς ἐν τοῖς περὶ Υἱοῦ κεφαλαίοις
f. 201 οὕτω φησίν: «εἰ φύσει Θεὸς ὁ Υἱὸς καθάπερ καὶ | ὁ Πατήρ, καὶ φύσει ἀγαθός, καὶ φύσει δημιουργός, καὶ φύσει βασιλεύς, ποῖον ἔσται τὸ μεῖζον ἐν τῷ Πατρί, ἔχοντος αὐτὰ τελείως καὶ τοῦ Υἱοῦ; Εἰ δὲ μὴ ἔχει τελείως, πῶς Θεός ἐστιν, ὁ ἔτι τῶν ἀγαθῶν ἐνδεής; Τὸ γὰρ οὔπω τῆς ὀφειλούσης Θεῷ προσεῖναι τελειότητος ἐπειλημμένον, οὐκ ἂν εἴη φύσει Θεός. Φύσει δὲ Θεὸς ὁ Υἱός, τέλειος ἄρα καθάπερ καὶ ὁ Πατήρ· ἐπεὶ δὲ τέλειος, οὐκ ἐλάττων δηλαδή. Οἰκονομικῶς δὲ φησὶν ἑαυτοῦ μείζονα τὸν Πατέρα, ᾗ καθὸ γέγονεν ἄνθρωπος, παραχωρῶν τῇ τῆς θεότητος φύσει, τὸ ὑπερέχον τῶν γενητῶν». Καὶ πάλιν ἀπὸ τῶν αὐτῶν: «ἴσος γὰρ ὑπάρχων ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί, τὸ ἔλαττον ἐφ' ἑαυτοῦ τίθησιν οἰκονομικῶς ὡς δέδεικται». Καὶ «περὶ τῆς ἡμέρας δὲ καὶ ὥρας ἐκείνης» τῶν μαθητῶν τὸν Κύριον ἐρομένων καὶ εἰπόντος «οὐδεὶς

3. 5: Ha 13, 7-8 ‖ 7-9: Pseudo-Chrysostome, *In parab. de filio prod.*, PG 59, 516D ‖ 11-17: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. IV*, PG 697AB ‖ 11-12: Mt 26, 39 ‖ 1Ti 2, 6 ‖ 18: Basile de Cesaree, *Adv. Eun. IV*, PG 29, 697B ‖ 20-27: Cyrille d'Alexandrie, *Thes.* XI, PG 75, 149D ‖ 28-29: id. *Thes.* XI, PG 75, 152C ‖ 29-31: Mt 24, 36 ‖

οἶδεν οὐδὲ ὁ Υἱός», ὁ θεῖος Χρυσόστομος τὸ χωρίον τοῦτο ἑρμηνεύων ἐν ὁμιλίᾳ τῶν ἐξηγήσεων ἑβδομηκοστῇ ἑβδόμῃ, τοῦτο φησὶ τὸν Κύριον εἰρηκέναι, ὥστε τὴν περίεργον τῶν ἀποστόλων κωλῦσαι διὰ τούτου ζήτησιν. Οἰκονομίας δηλονότι χρείαν τοῦ Σωτῆρος πληροῦντος, ἵνα μὴ κόπτωνται περὶ τὰς ἀνοήτους ἐρωτήσεις. Καὶ ὁ θεῖος δὲ Παῦλος Ῥωμαίοις γράφων, οἰκονομικῶς αὐτοῖς τὰ πολλὰ διαλέγεται· φησὶ γάρ: «εἰ δὲ τὸ παράπτωμα αὐτῶν πλοῦτος κόσμου, καὶ τὸ ἥττημα αὐτῶν πλοῦτος ἐθνῶν, πόσῳ μᾶλλον τὸ πλήρωμα αὐτῶν», ὅπερ ὁ μακάριος ἑρμηνεύων Χρυσόστομος ἐν ὁμιλίᾳ ὀκτωκαιδεκάτῃ φησίν: «ἐνταῦθα πρὸς χάριν αὐτοῖς διαλέγεται· καὶ γὰρ εἰ μυριάκις παρέπεσον οὗτοι, οὐκ ἂν ἐσώθη τὰ ἔθνη εἰ μὴ πίστιν ἐπεδείξαντο». Καὶ σχεδὸν τὸ τοιοῦτον ὅλον ἀποστολικὸν χωρίον, οὕτως ὁ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος ἐδέξατο ἐκεῖνο λέγων: «εἶδες πῶς διαπαντὸς τοῦ χωρίου, δείκνυται τοῦτο κατασκευάζων, τὸ βούλεσθαι παραμυθήσασθαι αὐτούς; Κἂν ἀνέλῃς | (f. 201v) αὐτό, πολλὰ ἕψεται τὰ ἐναντιώματα». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν ὁμιλίᾳ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς εἰκοστῇ τετάρτῃ φησί: «ταῦτα δέ, εἰ μὴ τὸν σκοπὸν πάλιν κατίδωμεν τοῦ Παύλου, βουλομένου μὴ πρὸ καιροῦ τοῦ προσήκοντος ἐπιτιμᾶσθαι αὐτοὺς σφόδρα, ἀνάξια τῆς χριστιανοῖς πρεπούσης κηδεμονίας ἐστίν· ἀλλ' ὅπερ ἀεὶ λέγω, τὴν γνώμην ἐξετάζειν δεῖ μεθ' ἧς λέγεται, καὶ τὴν ὑπόθεσιν περὶ ἧς λέγεται, καὶ τί σπουδάζων κατορθῶσαι λέγει». Ὅτι δὲ καὶ ἀγωνιστικῶς τινὰ λέγεται, ὁ θεῖος Βασίλειος ἐν τοῖς Ἀσκητικοῖς περὶ τούτων διέξεισιν· οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ πρὸς Νεοκαισαρέας γράφων ὑπὲρ Γρηγορίου ἀπολογούμενος, οὕτω φησί: «καθεῖκαν δέ τινα πεῖραν δι' ἐπιστολῆς καὶ πρὸς τὸν ὁμόψυχον ἡμῶν Ἄνθιμον τῶν Τυάνων ὡς ἄρα Γρηγορίου εἰπόντος ἐν ἐκθέσει πίστεως, Πατέρα καὶ Υἱὸν ἐπινοίᾳ μὲν εἶναι δύο, ὑποστάσει δὲ ἕν· τοῦτο δὲ ὅτι οὐ δογματικῶς εἴρηται ἀλλ' ἀγωνιστικῶς, ἐν τῇ πρὸς Γελλιανὸν διαλέξει, οὐκ ἐδυνήθησαν συνιδεῖν οἱ ἐπὶ λεπτότητι φρενῶν ἑαυτοὺς μακαρίζοντες». Εἰ τοίνυν τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ περὶ Θεοῦ φερομένων, οὐ πάντα δογματικῶς λέγεται, οὐδὲ πρὸς ἀλήθειαν, ἀλλὰ τὰ μέν, τὸν τρόπον τοῦτον, δογματικῶς δηλαδή, τὰ δέ, παραβολικῶς, ἢ οἰκονομικῶς, ἢ ἀγωνιστικῶς, ἔστι καὶ περὶ τῶν εἰρημένων Αὐγουστίνῳ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λέγειν, μὴ δογματικῶς αὐτὸν τὰ τοιαῦτα ἐκθεῖναι, ἀλλ' ἢ ἀγωνιζόμενον, ἢ καί τι χρήσιμον τῷ τότε χρόνῳ οἰκονομοῦντα, τὰ τοιαῦτα ἀπαγγεῖλαι. Τοῦτο δέ, οὐ πόρρω ὧνπερ καὶ αὐτοὶ Λατῖνοι φασίν. Ἀπολογούμενοι γὰρ ὑπὲρ τῆς ἐν τῷ Συμβόλῳ προσθήκης, τὴν αἰτίαν μετατιθέασιν εἰς τοὺς καιροὺς ἐκείνους, φορὰν αἱρετικῶν ἐνεγκόντας, οἳ τὸν Υἱόν, ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς ἠξίουν, ἐκ

3. 32-35: Jean Chrysostome, *In Mt* LXXIII, PG 58, 702D-703A ‖ 36-38: Ro 11, 12 ‖ 39-40: Jean Chrysostome, *In Ro* XVIII, PG 60, 587A ‖ 42-44: ibid. PG 60, 588C ‖ 45-50: id. *In Ro* XXIV, PG 60, 630A ‖ 53-57: Basile de Cesaree, *Ep.* 210, 5, 7-14

f. 202 τοῦ τὸν μέν, τὸ | Πνεῦμα προβάλλειν, τὸν δὲ Υἱόν, τῆς ἀξίας ταύτης ἀποστερεῖσθαι.

4. Εἰ δὲ καὶ δογματικῶς, καὶ πρὸς ἀλήθειαν τὸν μακάριον Αὐγουστῖνον τὰ τοιαῦτα νομιοῦμεν διεξιέναι, οὐδ' οὕτω μετ' ἀνάγκης Λατῖνοι πρὸς τὸν λόγον ἔρχονται. Πότερον γὰρ παρ' ἑαυτοῦ τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν δίδωσι τῷ Υἱῷ, ἢ παρὰ τῆς Γραφῆς τὰ τοιαῦτα λαμβάνει; Ἀλλὰ παρ' ἑαυτοῦ μέν, οὐδ' ἂν Λατῖνοι φαῖεν· λείπεται δὴ παρὰ τῶν λογίων ταῦτα καὶ αὐτὸν μαθεῖν, καὶ πρὸς ἄλλους λέγειν. Ἀλλὰ τὸ παρὰ τῶν λογίων λαμβάνειν, διττόν ἐστιν· ἢ αὐτόθεν καὶ διαρρήδην ὥσπερ εἴρηται περὶ τοῦ Πατρὸς ὅτι «παρ' αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται», ἢ συνάγειν τοῦτο ἐξ ἀνάγκης, ὥσπερ πολλὰ τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δογμάτων, οὕτω τὸ βέβαιον ἐκ τῶν Γραφῶν ἔλαβον. Ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον, οὐκ ἔστι. Ποῦ γὰρ τοῦτο ἐν ταῖς Γραφαῖς; Ἀλλ' οὐδὲ τὸ δεύτερον. Οὐ γὰρ ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν Γραφῶν τοῦτο συνάγεται. Σῴζονται γὰρ τὰ ἐν ταῖς Γραφαῖς πάντα, καὶ οὐδὲν ἀναιρεῖται τῶν ἐκεῖ, καὶ εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται. Τοῦτο δὲ ἡμῖν δέδεικται, ἐκθεμένοις τά τε ἐν θεολογίᾳ ῥητά, καὶ τὰς προσηκούσας ἑρμηνείας ἐκείνοις, τὰς παρὰ τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, ὧν οὐδεμία τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ Πνεύματος βούλεται. Ταῖς ἑρμηνείαις δὲ ταύταις, οὐδὲ Λατίνοις ἔξεστιν ἀντιλέγειν· τήν τε γὰρ λέξιν σώζουσι καὶ ἅπερ ἐκ τούτων συνάγεται, καὶ Λατίνοις πάντως δοκεῖ, καὶ οἱ ταῦτα ἐξηγούμενοι καὶ ἀγγέλοις ἁμιλληθεῖεν ἄν. Εἰ τοίνυν καὶ εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύοιτο, οὐδαμῶς οὔτε τῶν ὁμολογουμένων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ οὐδὲν ἀναιρεῖται, οὔτε λόγον, οὔτε δόγμα, πάντως οἱ συνάγοντες τοῦτο ἐκεῖθεν, ἐνδεχομένως, οὐκ ἐξ ἀνάγκης τοῦτο συνάγουσι. Πιστεύειν δὲ ἐνδεχομένως καὶ ὑπὲρ τούτου καὶ ἀποθνήσκειν αἱρεῖσθαι, πῶς δίκαιον; Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, καὶ παράδοσις ἐστὶν ἀποστολικὴ περὶ | τῆς ὑπερουσίου θεότητος παρὰ τὰ ἐν ταῖς Γραφαῖς εἰρημένα μὴ τολμᾶν λέγειν, μήτε μὴν ἐννοεῖν. f. 202v

δ´ **5.** **Ἀλλὰ τὸ ὁμοούσιον** φασί, **καὶ ὅτι τρεῖς ὑποστάσεις ἐπὶ Θεοῦ, καὶ ἡ καθ' ὑπόστασιν ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος ἕνωσις, καὶ αἱ δύο τοῦ λόγου φύσεις, καὶ τὰ δύο θελήματα, καὶ τ' ἄλλα, οὐδαμοῦ διαρρήδην ἐν ταῖς Γραφαῖς κεῖται, ἀλλ' ὅμως ὡς γεγραμμένοις τοῖς τοιούτοις πιστεύομεν, διδασκάλοις τοῖς Θεολόγοις χρώμενοι, ἐκ τῶν λογίων ταῦτα συναγαγοῦσιν.** Οὐδ' ἡμεῖς γε τοῖς ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν Γραφῶν συναγομένοις, ἀντιλέγομεν πάντως. Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ τούτοις, ὥσπερ τοῖς διαρρήδην εἰρημένοις

---

4. 8: Jn 15, 26

πιστεύομεν. Ταῦτα δὲ ὡς ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν λογίων συνάγεται, οὐδ᾽ ἂν ἀρνήσαιντο Λατῖνοι. Αὐτίκα γὰρ τὸ ὁμοούσιον, καὶ ἀρχαία φωνή, καὶ τοῖς τῶν ἀποστόλων διαδόχοις ἡλικιῶτις ὡς ὁ θεῖος φησὶν Ἀθανάσιος καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος, ἀνὴρ παρὰ τοὺς ἀποστόλους τοῦ Κυρίου φοιτήσας, ἀντὶ τοῦ ὁμοουσίου, τὸ ὁμόθεον καὶ ὁμοάγαθον εἴρηκε. Καὶ τὰ ῥητὰ δὲ δι᾽ ὧν συνῆκται, ἢ τὸ ὁμοούσιον, ἢ ἡ καθ᾽ ὑπόστασιν ἕνωσις, ἢ τὰ προειρημένα, κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τοῦτο βούλονται. Καὶ ἀναιροῦνται δὲ τὰ τοιαῦτα, εἰ μὴ οὕτως ἀποδοθεῖεν· ἑτέρως γὰρ οὐκ ἐγχωρεῖ. Καὶ ἡ συμφωνία δὲ πάντων τῶν Θεολόγων, ἱκανὸν τῶν λεγομένων μαρτύριον. Καὶ σύνοδοι δὲ οἰκουμενικαὶ τοῖς τοιούτοις τὸ κῦρος ἔδωκαν, καὶ θαύμασι δὲ καὶ ἀποκαλύψεσι τὰ τοιαῦτα τὸ βέβαιον ἔσχον. Καὶ τούτων μὴ κειμένων, πολλὰ τῶν ὁμολογουμένων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναιρεῖται, ὧν οὐδὲν ἐπὶ τοῦ ὑμετέρου δόγματος. Εἰ δὲ λέγοιεν **ἀναιρεῖσθαι τὴν διάκρισιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίζοιμεν,** οὐκ ἀληθὴς ὁ λόγος· δειχθήσεται γὰρ καὶ τοῦτο μικρὸν ὕστερον, ὡς ἡ διάκρισις σώζεται περιφανῶς, καὶ εἰ μὴ
f. 203 προβολεὺς | ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος.

ε΄ **6.** Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα φασί; **Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας οἱ τὰ τοιαῦτα τῶν ῥητῶν οὕτως ἀποδεδωκότες, καὶ δεῖ τοῖς ἐκείνων κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην πείθεσθαι.** Ἀλλ᾽ ὦ μακάριε, οὕτω μὲν τοὺς διδασκάλους φρονεῖν, οὐκ ἂν ἀρνηθείην· καὶ τὸ τὰς Γραφὰς δὲ πρὸς τὸ βούλημα τὸ ἑαυτῶν ἕλκειν πειρᾶσθαι, μαρτυρεῖ τοῖς λόγοις· τῶν δὲ ῥητῶν ἐπιδεχομένων καὶ ἑτέρας ἐξηγήσεις, ἄδηλον εἰ τοῦτ᾽ ἐστὶν ὅπερ ἀξιοῦσι Λατῖνοι. Ἀλλὰ τὰς μὲν ἐξηγήσεις ἃς ἡμεῖς ἀποδιδόαμεν τοῖς ῥητοῖς, μετὰ τῶν ἄκρων Θεολόγων γιγνόμενοι, καὶ Λατῖνοι ἂν ἐπαινέσειαν· λείπεται δὴ τὸ ἄδηλον, παρὰ τὴν ἐξήγησιν τὴν ἐκείνων. Οὐκ ἄρα τὸ ἀναγκαῖον μεθ᾽ ἑαυτῶν ἔχουσιν αἱ τῶν
στ΄ Λατίνων ἑρμηνεῖαι. Εἰ δὲ καὶ πάλιν λέγοιεν τῶν διδασκάλων οὕτω νοούντων, οὐδεμία τοῖς ἄλλοις ἀμφιβολία, ἐκεῖνα καὶ πάλιν ἐροῦμεν· ὡς οὐκ ἀπὸ τῶν Γραφῶν λοιπὸν τὸ δόγμα Λατίνοις πιστὸν ἐξ ἀνάγκης· ἀλλ᾽ ἐνδεχομένως μέν, ἐκ τῶν Γραφῶν· ἐξ ἀνάγκης δὲ ἀπὸ τῆς τῶν διδασκάλων δόξης, Αὐγουστίνου καὶ Ἱερωνύμου. Ἀλλὰ περὶ θεότητος πιστεύειν ἀνθρώποις ὧν τὰς Γραφὰς οὐ θείας ἡγούμεθα, πῶς οὐ σφαλερόν; Καὶ ταῦτα ὡς εἴρηται, ἀποστολικοῦ παραινοῦντος ἀνδρός, περὶ Τριάδος μηδὲ λέγειν μηδὲ ἐννοεῖν, παρὰ τὰ ἐν ταῖς Γραφαῖς.

ζ΄ **7.** **Ἀλλ᾽ αἱ ἐξηγήσεις** φασὶν **αἱ παρ᾽ ὑμῶν, οὐ μάχονται τοῖς παρ᾽ ἡμῶν**

λεγομένοις. Τί οὖν κωλύει καὶ κατ᾽ ἀμφοτέρας πιστεύειν; Οὐδὲ ἡμεῖς ἴσως πρὸς τοὐναντίον φέρειν ταύτας φαμέν. Ἄδηλον μέντοι νομίζομεν, πολλῶν ἐξηγήσεων ἀναφαινομένων, εἰ καὶ τὴν ὑμετέραν ἑρμηνείαν ὡς ἀληθῆ παραδέχεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ γὰρ καὶ ἐναντίαι οὐκ εἰσί, εἴπερ καὶ τοῦτο δεῖ συγχωρεῖν, ἀλλὰ πάντως ἕτεραι. Ὅτι δὲ καὶ ἐναντίαι καὶ f. 203v μαχόμεναι, δῆλον· Λατῖνοι μὲν γάρ, καὶ εἴ τις τῆς Ἐκκλησίας τῆς | ἐκείνων διδάσκαλος, ἐκ τῶν ἐξηγήσεων ἃς αὐτοὶ τοῖς λογίοις ἀπένειμον, τὸν Υἱὸν προβολέα ἀξιοῦσι τοῦ Πνεύματος· ἀλλ᾽ οἱ τῶν ἀποστόλων διάδοχοι καὶ αἱ οἰκουμενικαὶ τῶν συνόδων καὶ οἱ τῶν Θεολόγων ἄκροι, τὰ τοιαῦτα τῶν ῥητῶν καὶ σφόδρα εἰδότες, οὐκ ἂν καταδέξαιντο τὴν τῶν Λατίνων ἑρμηνείαν, ἀλλ᾽ ἐκβαλοῦσιν ταύτην τῆς Ἐκκλησίας, ἕως ἂν «μόνην πηγὴν θεότητος τὸν Πατέρα» εἰδῶσι, καὶ διακρίνωσι τῇ «πηγῇ καὶ τῇ αἰτίᾳ» τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, καὶ «τὸ ἄναρχον καὶ τὴν ἀρχήν», ἰδιότητα νομίζωσι τοῦ Πατρός. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, αἱ μὲν τῶν Λατίνων ἑρμηνεῖαι, τὴν διάκρισιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ἐκ τῶν λογίων συνάγουσι, τὰ δὲ παρὰ τῶν διδασκάλων τῆς καθ᾽ ἡμᾶς Ἐκκλησίας λεγόμενα, οὐ τὴν διάκρισιν, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἕνωσιν. Ταῦτα δὲ οὐ πόρρω τοῦ ἀντικεῖσθαι.

η´ 8. Εἰ δὲ **εἰς ὕβριν ἔρχεσθαι ταῦτα τοῦ διδασκάλου νομίζοι τίς, καὶ ἀδύνατα δὲ τὰ τοιαῦτα οἴεται, μηδὲ γὰρ ἂν δύνασθαι τὸν διδάσκαλον τῆς ἀληθείας διαμαρτεῖν**, οὐκ ἀναγκαῖα φασίν. Ἔστι γὰρ τὸν αὐτόν, καὶ διδάσκαλον εἶναι, καὶ μὴ πάντα πρὸς ἀλήθειαν λέγειν. Ἢ τίνος χάριν συνόδων οἰκουμενικῶν ἐδέησε τοῖς Πατράσιν, εἰ μηδαμοῦ τῆς ἀληθείας ἕκαστος ἐκπίπτειν ἔμελλεν; Ἔπειτα Διονύσιον ἐνθυμείσθω τὸν μέγαν, τὸν Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπον, καὶ Γρηγόριον τὸν ἐκ τῶν θαυμάτων ὀνομαζόμενον, ὧν ὁ μέν, καὶ τῆς Ἐκκλησίας προὔστη, καὶ μαρτυρίου στέφανον ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνῄρηται, τῷ δέ, καὶ τοὔνομα μόνον πρὸς εὐφημίαν ἀρκεῖ. Περὶ μὲν οὖν τοῦ θείου Διονυσίου, ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος, πρὸς Μάξιμον τὸν Φιλόσοφον γράφων: «ἃ δὲ ἐπιζητεῖς τῶν Διονυσίου, ἦλθεν εἰς ἡμᾶς καὶ πάνυ πολλά, οὐ πάρεστί γε μὴν τὰ βιβλία, διόπερ οὐκ ἀπεστείλαμεν. Ἔχομεν δὲ γνώμης οὕτως· οὐ πάντα θαυμάζομεν τοῦ ἀνδρός· f. 204 ἔστι δέ, ἃ καὶ παντελῶς | διαγράφομεν· σχεδὸν γὰρ ταυτησὶ τῆς νῦν περιθρυλλουμένης ἀσεβείας, τῆς κατὰ τὸ Ἀνόμοιον λέγω, οὗτός ἐστιν ὅσα γε ἡμεῖς ἴσμεν, ὁ πρῶτος ἀνθρώποις τὰ σπέρματα παρασχών. Αἴτιον δὲ οἶμαι οὐ πονηρίᾳ γνώμης, ἀλλὰ τῷ σφόδρα βούλεσθαι ἀντιτείνειν τῷ Σαβελλίῳ». Καὶ μετ᾽ ὀλίγα: «τοιοῦτόν τι καὶ περὶ τὸν ἄνδρα τοῦτον γεγενημένον

---

7. 12-13: cf. Nil Cabasilas, *Discours* II, 56, 23-24 ‖ 13-14: Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 5, PG 3, 641D ‖ 14-15: Gregoire de Nazianze, *Or. XX*, 7, 8-11, SC 270, p. 72 (= PG 35, 1073) ‖ **8.** 11-17: Basile de Cesaree, *Ep.* 9, 2, 1-9 ‖ 18-26: ibid. *Ep.* 9, 2, 12-13

εὕρομεν· ἀντιβαίνων γὰρ σφοδρῶς τῇ ἀσεβείᾳ τοῦ Λίβυος, ἔλαθεν ἑαυτὸν εἰς τοὐναντίον κακὸν ὑπὸ τῆς ἄγαν φιλοτιμίας ὑπενεχθείς, ᾧ γε τοσοῦτον ἐξαρκοῦν δεῖξαι, ὅτι οὐ ταὐτὸν τῷ ὑποκειμένῳ Πατὴρ καὶ Υἱός, καὶ ταύτῃ ἔχειν κατὰ τοῦ βλασφημοῦντος τὰ νικητήρια· ὁ δὲ, ἵνα πάνυ ἐναργῶς καὶ ἐκ τοῦ περιόντος κατακρατῇ, οὐχ ἑτερότητα μόνον τῶν ὑποστάσεων τίθεται, ἀλλὰ καὶ οὐσίας διαφορὰν, καὶ δυνάμεως ὕφεσιν, καὶ δόξης παραλλαγήν· ὥστε ἐκ τούτου συνέβη, κακῶς μὲν αὐτὸν, κακὸν δυνάμει διαμείψασθαι, τῆς δὲ ὀρθότητος τοῦ λόγου διαμαρτεῖν». Ταῦτα μὲν ὁ θεῖος Βασίλειος περὶ τοῦ θείου Διονυσίου οὕτω σαφῆ, καὶ πᾶσιν ἐκ τοῦ προχείρου γνώριμα. Περὶ δὲ τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου, εἴρηται μὲν, τί ποτε περὶ αὐτοῦ βούλεται Νεοκαισαρεῦσι γράφων· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν, τοιάδε πάλιν περὶ αὐτοῦ φησίν: «ἔπειτα μέντοι τὸν Ἕλληνα πείθων, οὐχ ἡγεῖτο χρῆναι ἀκριβολογεῖσθαι περὶ τὰ ῥήματα, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ συνδιδόναι τῷ ἔθει τοῦ ἐναγομένου, ὡς ἂν μὴ ἀντιτείνῃ πρὸς τὰ καίρια· διὸ δὴ καὶ πολλὰς ἂν εὕρῃς ἐκεῖ φωνάς, τὰς νῦν τοῖς αἱρετικοῖς μεγίστην παρεχομένας ἰσχύν, ὡς τὸ κτίσμα καὶ τὸ ποίημα καὶ εἴτι τοιοῦτον». Καὶ πάλιν τῶν πεπουζηνῶν βαπτιζόντων τοὺς προσερχομένους αὐτοῖς, εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Μοντανὸν καὶ Πρίσκιλλαν, ὁ μὲν ἱερὸς οὗτος Διονύσιος, ἐδέξατο τὸ f. 204v βά|πτισμα τὸ ἐκείνων, κατεγνωκότων τῆς πλάνης τῶν διδασκάλων, ὁ δὲ θεῖος Βασίλειος τοιάδε περὶ ἐκείνου ἐν τοῖς κανόσι φησί: «τὸ δὲ τῶν πεπουζηνῶν βάπτισμα οὐδένα μοι λόγον ἔχειν δοκεῖ· καὶ ἐθαύμασα πῶς κανονικὸν ὄντα τὸν Διονύσιον παρῆλθεν· ἐκεῖνο γὰρ οἱ παλαιοὶ ἔκριναν βάπτισμα δέχεσθαι, τὸ μηδὲν τὴν πίστεως παρεκβαῖνον». Καὶ πάλιν περὶ αὐτοῦ: «τίνα οὖν λόγον ἔχει τὸ τούτων βάπτισμα, ἐγκριθῆναι τῶν βαπτιζόντων εἰς Πατέρα καὶ Υἱόν, καὶ Μοντανὸν καὶ Πρίσκιλλαν; Οὐ γὰρ ἐβαπτίσθησαν εἰ μὴ εἰς τὰ παραδεδομένα ἡμῖν ἐβαπτίσθησαν· ὥστε εἰ καὶ τὸν μέγαν Διονύσιον τοῦτο παρῆλθεν, ἀλλ' ἡμῖν γε οὐ φυλακτέον τὴν μίμησιν τοῦ σφάλματος· τὸ γὰρ ἄτοπον αὐτόθεν πρόδηλον, καὶ πᾶσιν ἐναργές, οἷς τι καὶ μικρὸν τοῦ λογίζεσθαι μέτεστιν». Οὐ μὴν, ἀλλὰ καὶ Δάμασος ὁ μέγας ὁ τῆς ἀρχαίας Ῥώμης ἐπίσκοπος, ᾔσθετο ἑαυτοῦ μὴ πάντα πρὸς ἀκρίβειαν εἰρηκότος ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις· φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος Κληδονίῳ γράφων: «τί θαυμαστὸν, εἰ καὶ τοὺς Ἰουτελίου λόγους, ἡμεῖς μὲν ἐπὶ τὸ εὐσεβέστερον ἐδεξάμεθα οὕτω τοῦ θέλειν πείθοντος, ἄλλοι δὲ πρὸς τὸν τῶν γεγραμμένων νοῦν ἀγριαίνουσιν, ὅ μοι δοκεῖ καὶ Δάμασος αὐτὸς μεταδιδαχθείς, καὶ τὸ γραμματεῖον ἀνατετραφέναι τῆς πίστεως σὺν ἀναθεματισμῷ, καὶ πρὸς τὴν ἀπάτην αὐτῶν δυσχεράνας, ἣν ἔπαθεν ἐξ

8. 30-34: Basile de Cesaree, *Ep.* 210, 5, 16-22 ‖ 38-41: Basile de Cesaree, *Ep.* 188, 1, 5-8 ‖ 42-47: ibid. *Ep.* 188, 1, 39-46 ‖ 50-55: Gregoire de Nazianze, *Ep. theol.*, 102, 16-17

ἁπλότητος». Καὶ τί λέγομεν τοῦτον τὸν διδάσκαλον ἢ ἐκεῖνον, σύνοδον ὅλην ἔχοντες Πατέρων ἁγίων, ἣ κατὰ Παύλου τοῦ Σαμωσατέως συνέστη, προστάτας ἑαυτῆς ἔχουσαν Γρηγόριον τὸν θαυματουργὸν καὶ Ἀθηνόδωρον τὸν μάρτυρα καὶ Διονύσιον τὸν Ἀλεξανδρείας, μάρτυρα καὶ αὐτόν, τὰ μὲν f. 205 ἄλλα καλῶς καὶ ἀξίως ἑαυτῶν | καὶ εἰποῦσαν καὶ πράξασαν, πράγματα μέντοι ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις παρασχοῦσαν οὐκ ὀλίγα τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οὐ γὰρ ἀκριβῶς διετέθησαν καὶ περὶ τὴν τοῦ ὁμοουσίου φωνήν, περὶ οὗ καὶ ὁ θεῖος Ἀθανάσιος ἀπολογούμενος φησίν: «ἐπεὶ γὰρ ὁ Σαμωσατεὺς ἐφρόνει μὴ εἶναι πρὸ Μαρίας τὸν Υἱὸν ἀλλὰ ἀπ' αὐτῆς τὴν ἀρχὴν ἐσχηκέναι τοῦ εἶναι, τούτου ἕνεκεν οἱ τότε συνελθόντες καθεῖλον μὲν αὐτόν, καὶ αἱρετικὸν ἀπέφηναν, περὶ δὲ τῆς τοῦ Υἱοῦ θεότητος, ἁπλούστερον γράφοντες, οὐ κατεγένοντο περὶ τὴν τοῦ ὁμοουσίου ἀκρίβειαν». Καὶ ἡ ἐν Νεοκαισαρείᾳ δὲ σύνοδος, ἡγεμόνας ἑαυτῆς ποιουμένη, ἄλλους τε καὶ Βασιλέα τὸν μάρτυρα, τὸν τῆς Ἀμασείας ἐπίσκοπον, ἀποστολικὸν ῥητὸν ἀγνοήσασα φαίνεται, ᾧ χρησαμένη, κανόνα ἐξέθετο. Τούτου δὴ τοῦ κανόνος, ἀργίαν καταγνοῦσα ἡ τῶν οἰκουμενικῶν ἕκτη συνόδων, τοιάδε περὶ αὐτοῦ φησὶν ἐν κανόνι ἑκκαιδεκάτῳ: «ἐπειδὴ ἡ τῶν Πράξεων βίβλος ἑπτὰ διακόνους ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καταστῆναι παραδίδωσιν, οἱ δὲ τῆς κατὰ Νεοκαισάρειαν συνόδου, ἐν τοῖς ἐκτεθεῖσι παρ' αὐτῶν κανόσι, σαφῶς διεξῆλθον ὅτι διάκονοι ἑπτὰ ὀφείλουσιν εἶναι κατὰ τὸν κανόνα, κἂν πάνυ μεγάλη ἡ πόλις εἴη, πεισθήσῃ δὲ ἐκ τῆς βίβλου τῶν Πράξεων, ἡμεῖς τῷ ἀποστολικῷ ῥητῷ τὸν νοῦν ἐφαρμόσαντες τῶν Πατέρων εὕρομεν ὡς ὁ λόγος αὐτοῖς, οὐ περὶ τῶν τοῖς μυστηρίοις διακονουμένων ἀνδρῶν ἦν, ἀλλὰ περὶ τῆς ἐν ταῖς χρείαις τῶν τραπεζῶν ὑπουργίας». Εἰ δὲ οὐ μόνον τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι, ἀλλὰ καὶ σύνοδοι Πατέρων ἁγίων πολυάνθρωποι, ἔνια τῶν τῆς Γραφῆς, τῶν μέν, καὶ εἰς τὴν πίστιν φερόντων, τῶν δέ, καὶ εἰς τὴν ἄλλην τῆς f. 205v Ἐκκλησίας κατάστασιν, ἠγνοη | κότες φαίνονται, οὐ χρὴ δυσχεραίνειν οὐδὲ βλασφημίαν ἡγεῖσθαι, εἴ τις Αὐγουστῖνον ἢ Ἱερώνυμον, καὶ διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας νομίζει, καὶ οὐ πάντα ἐκείνοις πείθεται, ἔστιν ἃ τῶν δογμάτων, οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν τοῦ Πνεύματος λογίων συναγαγοῦσιν ὡς δέδεικται.

θ΄ **9.** Ἔτι οὐ μόνον ὁ θεῖος Βασίλειος καὶ τὸ ἀρχαῖον τῆς Ἐκκλησίας ἔθος τοὺς αὐτούς, καὶ διδασκάλους νομίζει, καί τινα τῶν ἐκείνοις εἰρημένων οὐκ ἀποδέχεται, ἀλλὰ καὶ Αὐγουστίνῳ τὸ τοιοῦτον δοκεῖ. Φησὶ γὰρ πρὸς Ἱερώνυμον γράφων: «μόναις γὰρ ταῖς κανονικαῖς λεγομέναις τῶν Γραφῶν

---

8. 62-66: Athanase d'Alexandrie, *Fragm. hist.*, PG 26, 1293B ‖ 71-78: Concile in Trullo, *Canon* XVI, Mansi 11, 949B ‖ **9.** 4-8: Augustin, *Ep. LXXXII*, I, 3, PL 13, 277

βίβλοις, ταύτην ἀποδιδόναι μεμάθηκα τὴν τιμήν, ὥστε μηδένα πλανηθῆναι τῶν ἐκεῖνα συγγραψαμένων βεβαίως πιστεύειν, τοὺς δ' ἄλλους οὕτως ἀναγινώσκω, ὥστε κἂν ὁπωσηοῦν ἁγιωσύνῃ ἢ διδασκαλίᾳ διήνεγκαν, μὴ διὰ τοῦτο ἀληθὲς νομίζειν ὅτι οὕτως ἐκεῖνοι ἔγραψαν ἢ ἐνόμισαν», κανονικὰς ὀνομάζων Γραφὰς ὅσα τῆς Παλαιᾶς καὶ ὅσα τῆς Νέας Γραφῆς βιβλία ἐν τοῖς κανόσιν ἠρίθμηνται, ὡς ὁ αὐτὸς μετὰ τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου διαρρήδην φησὶν ἐν εἰκοστῷ τετάρτῳ κανόνι. Εἰ δὲ μόνα μὲν καθαρεύουσι πλάνης τὰ βιβλία τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς, ἐν αἷς οὔτε διαρρήδην οὔτ' ἐξ ἀνάγκης ἐκ τούτων συνάγεται τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τοὺς δὲ ἄλλους οὕτως ἀναγινώσκειν χρὴ κἂν ὁποσηοῦν ἁγιωσύνῃ ἢ σοφίᾳ διήνεγκαν, ὡς μὴ διὰ τοῦτο ἀληθὲς νομίζειν ὅτι οὕτως ἐκεῖνοι ἔγραψαν ἢ ἐνόμισαν, οὐδ' ἡμεῖς ἀδικοῦμεν λέγοντες μὴ ἀνάγκην ἔχειν πιστεύειν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὅτι Αὐγουστῖνος ἢ Ἱερώνυμος οὕτως ἐνόμισεν. Εἰ δέ τινες φαῖεν, **μὴ ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις τὰ τοιαῦτα τῷ Αὐγουστίνῳ εἰρῆσθαι,** f. 206 **οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεται ἐν τοῖς λόγοις τοῖς περὶ πίστεως τοὺς διδασκάλους | τῆς ἀκριβείας διαμαρτεῖν,** πρῶτον μέν, αὐτόθεν ὁ ἔλεγχος τῶν πραγμάτων ἀντιφθεγγομένων σαφῶς. Τὰ γὰρ πρὸ βραχέος ἡμῖν ἐκτεθέντα, καὶ λόγοι διδασκάλων εἰσί, καὶ περὶ πίστεως καὶ τῆς ἀκριβείας διήμαρτον. Καὶ μὴν πάντα τὰ ἄλλα, δεύτερα πρὸς δυσχέρειαν τῆς θεολογικῆς εἰσι γνώσεως. Εἰ τοίνυν ἐν τοῖς μικροτέροις διαμαρτεῖν ἐνδέχεται, διατί τοῦτο οὐ πολλῷ μᾶλλον καὶ ἐν τοῖς μεγίστοις ἐνδέχεται; Ἔπειτα τῆς θείας διδασκαλίας διχῇ διῃρημένης, εἴς τε τὰ περὶ πίστεως δόγματα καὶ ὅσα περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς, εἰ ἀδύνατον τῆς ἀκριβείας καὶ ὁπωσοῦν τοὺς διδασκάλους διαμαρτεῖν ἐν τοῖς λόγοις τοῖς περὶ πίστεως, φαίνονται δὲ καὶ τὰ περὶ ἀρετῶν πάντα πρὸς ἀλήθειαν εἰρηκότες, καὶ οὐδεὶς αὐτῶν οὐδέπω περὶ τούτων κακῶς ἤκουσεν, ὅπου γε οὐδὲ τῶν σπουδαιοτάτων Ἑλλήνων περὶ τῶν τοιούτων οὐδείς, μάτην ἄρα τὰ τῷ Αὐγουστίνῳ πρὸς Ἱερώνυμον εἰρημένα περί τε τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς καὶ τῶν λόγων τῶν διδασκάλων.

ι´ **10.** Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, ὅτι περὶ τῶν τῆς πίστεως λόγων τὰ προειρημένα τῷ Αὐγουστίνῳ δοκεῖ, μαρτυρήσει καὶ Θωμᾶς αὐτὸς ἐν ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῆς πρώτης ὑποθέσεως, τοῦ δευτέρου λεγομένου βιβλίου. Δῆλος γάρ ἐστιν ἐκεῖ τῇ ῥήσει ταύτῃ χρώμενος, οὐ περὶ ἄλλων, ἀλλ' ἐν οἷς τοὺς περὶ πίστεως λόγους σκοπεῖται. Βούλεται γὰρ ἐκεῖ τὴν πίστιν τὴν ἡμετέραν ἐρείδεσθαι μὲν τοῖς λόγοις τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν ὡς ἀναγκαίοις, τοῖς δὲ τῶν διδασκάλων, χρῆσθαι μέν, χρῆσθαι δὲ ὡς μὴ ἀναγκαίοις ἀλλ' ὡς

---

9 11-12: Concile de Carthage, Canon XXIV, *Fonti* I, 2, pp. 239-240 ‖ **10.** 5-8: Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.* I, q.1, a. 8 ad 2um (= Ms Vat. gr. 609, f. 11)

ἐνδόξοις. Τοῦτο δὲ καὶ τῷ Αὐγουστίνῳ δοκεῖ ἐν οἷς πρὸς Ἱερώνυμον γράφει τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα. Οὐκ ἄρα τὰ τῷ Αὐγουστίνῳ εἰρημένα ὑγιῶς καὶ ὡς ἂν αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ ἢ Θωμᾶς εἴποι, Λατῖνοι ἀνέγνωσαν.

f. 206v ια´ **11.** Εἰ δὲ τὴν πέμπτην τῶν οἰκουμενικῶν | συνόδων μαρτύριον ἱκανὸν ἡγοῦνται, τοῦ μηδένα ἀντιλέγειν πᾶσι τοῖς παρὰ τοῦ Αὐγουστίνου ῥηθεῖσιν, οὐδ' οὗτος ἀναγκαῖος ὁ λόγος, εἴ γε κἂν τούτῳ ἀληθεύειν νομιοῦμεν Λατίνους. Εἰ μὲν γὰρ πάντα ἐκείνῳ πείθεσθαι δεῖ, πειστέον καὶ ὡς μόνα καθαρεύουσι πλάνης τὰ θεόπνευστα βιβλία, καὶ ὡς τοῖς ἄλλοις οὐ σφόδρα προσέχειν δεῖ· τοῦτο γὰρ αὐτὸς ἀξιοῖ ὡς ἐδείξαμεν. Εἰ δὲ οὐ πάντα ἐκείνῳ Λατῖνοι πείθονται - τοῦτο γὰρ οὐκ ἂν περὶ αὐτοῦ δέξαιντο - οὐκοῦν, οὐδ' ἡμεῖς τοῖς περὶ τοῦ Πνεύματος εἰρημένοις αὐτῷ. Οὐ γὰρ ἐκείνοις μὲν ἔξεστι, τὰ μὲν, τῶν ἐκείνου ἐκβάλλειν, τοῖς δέ, ἕπεσθαι, ἡμῖν δὲ ἀνάγκη πρὸς αὐτὸν βλέπειν, χεῖρα ἐπὶ στόμα θεμένοις! Οὐκ ἄρα διὰ ταῦτα ἀνάγκη πάντα Αὐγουστίνῳ πιστεύειν.

ιβ´ **12.** Καὶ μήν, ἡ τῶν οἰκουμενικῶν ἑβδόμη συνόδων, ἀνεκήρυξε μὲν τὸν μακάριον Ἰωάννην, καὶ μεγάλαις εὐφημίαις αὐτὸν ἠμείψατο· ἀλλὰ Θωμᾶς τοῖς περὶ τοῦ Πνεύματος ἐκείνῳ ῥηθεῖσι, σφόδρα πολέμιος ἐστὶ καὶ ἐν αἰτίαις αὐτὸν ποιεῖται, καὶ τῇ Νεστορίου πλάνῃ συναπαχθῆναι τοῦτον φησίν. Ὥστε οὐδ' ἡμεῖς ἀδικοῦμεν, μὴ πάντα πρὸς Αὐγουστῖνον βλέποντες.

Ms V, f. 180 **13.** Οὐ μήν, ἀλλ' ἐπείπερ ἀντὶ τείχους αὐτοῖς τὰ εἰρημένα περὶ Αὐγουστίνου τῇ πέμπτῃ συνόδῳ, ἴστωσαν καὶ τὸν Νύσσης Γρηγόριον - τῶν ἴσων Αὐγουστίνῳ μετέχοντα, παρὰ τῆς αὐτῆς συνόδου, ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ - ἀλλὰ τοῖς περὶ ἀποκαταστάσεως λεχθεῖσιν αὐτῷ, οὐδὲ προσέχειν ἀξιοῦμεν. Ὥστε εἰ μὲν πάντα Αὐγουστίνῳ θαρρεῖν δεῖ διὰ τὴν σύνοδον, διατί μὴ καὶ Γρηγορίῳ τῶν ἴσων μετέχοντι; Εἰ δὲ τούτῳ γε οὐ πάντα προσεκτέον, οὐδὲ Αὐγουστίνῳ ἐξ ἀνάγκης, πάντα ἕπεσθαι δεῖ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Βαρσανούφιος ὁ μέγας, ἀνὴρ ἀποστολικοῖς διαπρέπων χαρίσμασι, πρὸς τοὺς ἐρωτῶντας αὐτόν, περὶ ὧν οὐχ ὑγιῶς εἶπεν ὁ θεῖος Γρηγόριος, γνώμην οὐχ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἣν ἤκουσε διαρρήδην παρὰ Θεοῦ, ἀπόκρισιν ἑαυτοῦ ποιεῖται, οὐ τοῖς εἰρημένοις Γρηγορίῳ μόνον προσήκουσαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ f. 180v τῶν διδασκάλων | ἐκτεθεῖσι τῆς ἐκκλησίας. Ἔχει δὲ οὕτω πρὸς λέξιν ἡ τοῦ μακαρίου τούτου φωνή: «ἀκούσατε τὴν κατὰ Θεὸν πληροφορίαν, τὴν πρὸ τριῶν ἡμερῶν τοῦ γράψαι ὑμᾶς τὴν ἐρώτησιν, γενομένην μοι»· καὶ μετά τινα· «εἰσί τινες παραλαβόντες ἀπὸ διδασκάλων αὐτῶν, μαθήματα μὴ ὀρθῶς ἔχοντα· καὶ μετὰ ταῦτα προκόψαντες καὶ πνευματικοὶ διδάσκαλοι γενόμενοι, οὐκ ἐδεήθησαν τοῦ Θεοῦ περὶ τῶν διδασκάλων αὐτῶν,

---

11. 1-2: Ve Concile Oecum. *Act.* I, Mansi 9, 183 ‖ **12.** 1-2: VIIe Concile Oecum. (RNI) ‖ 2-5: Thomas d'Aquin, *Sum. Theol.* I, q. 36, a. 2 ‖ 11-19: Barsanouphe, *Ep.* 604, p. 287

εἰ διὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἐλαλήθησαν τὰ ὑπ᾽ αὐτῶν εἰρημένα, ἀλλ᾽ ἔχοντες ἑαυτοὺς σοφοὺς καὶ γνωστικούς, οὐ διέκριναν τοὺς λόγους αὐτῶν· καὶ λοιπὸν συνεμίγησαν αἱ διδασκαλίαι τῶν διδασκάλων αὐτῶν, ἐν ταῖς αὐτῶν διδασκαλίαις, καὶ ἐλάλουν ποτὲ μὲν ἀπὸ τῆς διδασκαλίας ἧς ἔμαθον παρ᾽ αὐτῶν, ποτὲ δὲ ἀπὸ τῆς εὐφυΐας τοῦ ἰδίου νοός, καὶ οὕτω λοιπόν, ὀνόματι αὐτῶν ἐγράφησαν οἱ λόγοι». Εἰ δὲ οὐ πάντα Πνεύματι φθέγγονται, ἀλλ᾽ ἔστιν ἃ καὶ πρὸς ἄλλους βλέποντες γράφουσι, παρὰ τίνος Αὐγουστίνῳ τὸ συγκεχωρηκός, πάντα ἐκ τῆς ἀληθείας λέγειν, καὶ μηδὲν πρὸς ἀπάτην;

Ms I, f. 206v ιγ΄ **14.** Καὶ μήν, ἃ μὲν περὶ Αὐγουστίνου ἀξιοῦσι Λατῖνοι ἀπὸ τῆς πέμπτης συνόδου ὁρμώμενοι, συνάγοντες τοῦτο λέγουσιν· ἃ δὲ ἡμεῖς ἀξιοῦμεν οὐκ ἐκπορεύεσθαι λέγοντες ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διαρρήδην ἐδείξαμεν τὴν τρίτην σύνοδον, καὶ ἀκοῦσαι τοῦτο, καὶ τοῖς ὑγιέσι τῶν δογμάτων συντάξαι. Ἕλκειν δὲ οὐ δεῖ τὰ διαρρήδην εἰρημένα πρὸς τὰ συναγόμενα, ἀλλὰ μᾶλλον ταῦτα ἐκείνοις ἁρμόζειν καὶ πειρᾶσθαι καὶ εὔχεσθαι.

ιδ΄ **15.** Εἰ δὲ λέγοιεν Λατῖνοι, **ταῖς ἴσαις καὶ ἡμᾶς αἰτίαις ἐνέχεσθαι, καὶ γὰρ καὶ τὸ νόθον ἐν τοῖς παρ᾽ ἡμῶν λεγομένοις ἔστι λογίζεσθαι, καὶ μὴ δογματικῶς ἀλλ᾽ ἀ | γωνιζομένους τοὺς Θεολόγους ταῦτα ἐκθεῖναι, καὶ μὴν καὶ ἀγνοῆσαι τούτους εἰκός,** οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος, οὐδ᾽ ἐκ τῶν ὁμοίων ἡ μέμψις. Ἡμῖν μὲν γὰρ πρὸς τὰς παραδόσεις τῶν ἀποστόλων βλέπουσι, καὶ πρὸς τὰς οἰκουμενικὰς τῶν συνόδων, καὶ τοὺς ἄλλους διδασκάλους, τοῖς ἐκείνων καὶ σφόδρα γε ἑπομένους, οὐκ ἄν τις δικαίως προφέροι τὰ τοιαῦτα. Οὔτε γὰρ ὑποψία ἐν τοῖς τοῦ θείου Διονυσίου, οὔτε μὴν ἐν τοῖς βιβλίοις τῶν πράξεων τῶν συνόδων. Καὶ τούτοις ἂν μαρτυρήσειαν καὶ Λατῖνοι δεικνῦντες παρ᾽ ἑαυτοῖς τὰ ἀντίγραφα τῶν βιβλίων, τὸν ἴσον τρόπον ἡμῖν τε κἀκείνοις τηρούμενα. Καὶ Μάξιμος δὲ ὁ μέγας, καὶ ὁ Δαμασκηνός, ἐξηγηταὶ τῶν λόγων ἐκείνων γενόμενοι, καὶ τὸ γνήσιον τοῖς τῶν ἀποστόλων διαδόχοις διδόντες, μεθ᾽ ἡμῶν ἵστανται. Καὶ ὁ Θωμᾶς δέ, τοῖς τοῦ μακαρίου Δαμασκηνοῦ περὶ τοῦ Πνεύματος εἰρημένοις, τὸ γνήσιον μαρτυρεῖ. Ταῦτα δὲ ὡς συμβαίνει τοῖς παρὰ τοῦ θείου Διονυσίου καὶ τοῖς πρὸ αὐτοῦ διδασκάλοις οὐδὲ ἔστι δεικνύναι. Τὸ δὲ μέγιστον περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς, οὐδεὶς οὕτω πάντα ῥαδίως φθεγγόμενος, ὡς ὕποπτα τὰ τοῦ θείου δεικνύναι Διονυσίου, ὡς ἡμεῖς τὰ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τῶν ἄλλων ῥωμαίων Πατέρων ἐδείξαμεν. Ἀλλὰ μήν, οὐδὲ πρὸς ἀγῶνας οἱ τῶν ἀποστόλων διάδοχοι ἔχοντες ταῦτα ἔγραψαν· οὔτε γὰρ ἀγώνων τῶν πρὸς

f. 207

αἱρετικοὺς οὐδέπω καιρός, ἕως ἐν τοῖς ζῶσιν ἦσαν ἀπόστολοι, καὶ οἱ ἐκείνων διάδοχοι, καὶ ἅμα καὶ πρὸς Τῖτον καὶ Τιμόθεον ἔγραφον, ἀποστόλους καὶ μαθητὰς τοῦ Κυρίου. Τοῦτο δέ ἐστι πρὸς ἑαυτοὺς διαλέγεσθαι. Οὐδεὶς δὲ ἑαυτῷ προσέχων, ἀγωνιστικῶς καὶ οὐ πρὸς ἀλήθειαν διαλέγεται. Καὶ περὶ τῶν συνόδων δὲ τῶν οἰκουμενικῶν, οὐδὲν τοιοῦτον f. 207v ἔστιν εἰπεῖν· | νομοθέται γὰρ οἱ ἐν τοῖς κοινοῖς συλλόγοις πατέρες κάθηνται, καὶ ὁρισταὶ τοῦ τίνα λογίζεσθαι προσήκει περὶ τῆς πίστεως· νομοθετῶν δὲ, οὐδεὶς ἀγωνίζεται, ἀρκοῦσαν ἔχων τὴν θέλησιν τὴν ἑαυτοῦ. Ἀγνοῆσαι δέ τινα τοὺς τῶν ἀποστόλων διαδόχους καὶ διδασκάλους αὐτῶν, καὶ τὰς συνόδους τὰς οἰκουμενικάς, μὴ καὶ λίαν βλάσφημον ᾖ; Τὰ μὲν γὰρ τοῦ Ἱεροθέου καὶ τοῦ θείου Διονυσίου, λόγια ἐδείχθησαν δεύτερα· τοῦτο δέ ἐστι Πνεύματος ἁγίου φωναί· τὰ δὲ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν ὡς τὰ εὐαγγέλια ἡ Ἐκκλησία ἐδέξατο. Ὥστε πῶς ἐστι πλανηθῆναι τὸν πρὸς ἐκεῖνα βλέποντα; Κἀκεῖνα μὲν, κανόνες τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πάντων - ἄν τε περὶ πίστεως ἄν τε περὶ ἄλλων ὁ λόγος ᾖ - Αὐγουστῖνος δὲ καὶ πᾶς τις νοῦν ἔχων, τοῖς ἐκείνων εὔξαιτ᾽ ἄν, ἁρμόζειν τὰ ἑαυτοῦ. Καὶ διαστροφὴν μὲν δόγματος, οὐδεὶς ἂν ὑγιαίνων τὸν νοῦν ἐκείνοις προφέροι· ἰδίᾳ δὲ τὰ τοῦ δεῖνος ἢ τοῦ δεῖνος, ἔστιν ὅτε καὶ κακῶς ἤκουσαν. Ἢ τίνος χάριν τῶν κοινῶν συνεδρίων λόγος ἐκείνοις πολὺς, εἰ τῆς συμμαχίας τῆς παρ᾽ ἀλλήλων, μικρὰ παρ᾽ ἐκείνοις φροντίς; Καὶ μήν, εἰ χρή γε καὶ αὐτοὺς ἐκείνους ἐπιμαρτύρασθαι, Αὐγουστῖνος μὲν, τοῖς λογίοις πᾶσαν ἀλήθειαν μαρτυρεῖ, τοῖς δὲ ἄλλοις, οὐ σφόδρα θαρρεῖ, καὶ εἰ σοφίας ἢ ἁγιότητος ἐπὶ πλεῖστον ἀνέδραμον. Καὶ περὶ τῆς θεολογίας δὲ τῆς ἑαυτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν εὐχόμενος, δῆλος ἐστὶ μὴ πάνυ θαρρῶν ἑαυτῷ· οὐδὲ γὰρ Πνεύματι φθέγγεται, οὐδὲ πάντα παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβὼν ἔχει· φησὶ γάρ: «Κύριε ὁ εἷς Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡ Τριὰς, ὅσαπερ ἐν τοῖσδε τοῖς βιβλίοις ἐκ τοῦ Σοῦ ἐπιγινώσκοιεν ταῦτα καὶ οἱ Σοί. Εἰ δέ τινα ἐκ τοῦ ἐμοῦ, καὶ Σὺ σύγγνωθι, καὶ οἱ Σοί». Ἀλλ᾽ Αὐγουστῖνος μὲν ταῦτα. Ἱεροθέου δὲ καὶ Διονυσίου τὰ θεολογικὰ λόγια, δεύτερα, καὶ περὶ τῆς ἑαυτοῦ δὲ θεολογίας οὕτω θαρρεῖ f. 208 Διονύσιος, ὡς λέγειν: | «οὕτως ἡμεῖς τὰ θεῖα καὶ ἑνοῦν τῷ λόγῳ καὶ διακρίνειν σπεύδομεν, ὡς αὐτὰ τὰ θεῖα καὶ ἥνωται καὶ διακέκριται». Ὥστε πῶς ἐστι τά τε παρ᾽ ἡμῶν καὶ Λατίνων εἰς ἴσον ἔρχεσθαι;

ιε´ **16.** Ἄνευ δὲ τούτων, καὶ εἰ μηδαμοῦ θεολογία Διονυσίου καὶ Ἱεροθέου ἦν, μήτε μὴν τὰ ἐκ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν, μήτε τὰ ἐκ τῶν Θεολόγων, ἡμῖν μὲν κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην, ἔστι συνάγειν ἐκ τῆς Γραφῆς ἐκ

---

15. 22: Pseudo-Denys, *Ep. IX*, PG 3, 1104-1113 ‖ 45-47: Augustin (RNI) ‖ 49-51: Pseudo-Denys, *De div. nom.* 2, 6, PG 3, 644CD

μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Λατίνοις δὲ ὡς ἐστὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀδύνατον κομιδῇ. Ἔχει γὰρ οὕτως· ῥητῶς μὲν ἐκ τῆς Γραφῆς γεννῶντα εὑρίσκομεν τὸν Πατέρα· «ἐκ γαστρὸς» γάρ φησι «πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε»· καὶ πρὸ πάντων τῶν βουνῶν γεννᾷ με. Μόνου δὲ τοῦ Πατρὸς τὸ γεννᾶν, πόθεν ἔστι συνάγειν ἐκ τῆς Γραφῆς, εἰ μὴ ὅτι μήτε τὸν Υἱὸν μήτε τὸ Πνεῦμα γεννῶντα φησὶν οὐδαμοῦ; Πάλιν ὅτι τὸ μὲν γεννᾶσθαι τῷ Υἱῷ προσήκει, ἐκ τῆς Γραφῆς ἴσμεν· ὅτι τὲ Υἱὸν αὐτὸν καλεῖ καὶ ὅτι φησὶ «πᾶς ὁ ἀγαπῶν τὸν γεννήσαντα, ἀγαπᾷ καὶ τὸν γεγεννημένον ἐξ αὐτοῦ». Ὅτι δὲ τὸ γεννᾶσθαι, μόνος ἔχει μεθ' ἑαυτοῦ ὁ Υἱός, οὐδαμόθεν ἡμῖν ἑτέρωθεν, ἢ ὅτι οὔτε περὶ τοῦ Πατρὸς οὔτε μὴν περὶ τοῦ Πνεύματος εἴρηται τῇ Γραφῇ τοιοῦτον οὐδὲν, οὔτε διαρρήδην, οὔτε μὴν ἑτέρως. Τοῦτο καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος ὅτι μόνος ἐκπορευτὸς ὁ Παράκλητος ἔστιν εἰπεῖν, διὰ τὸ μήτε κατὰ τοῦ Πατρός, μήτε μὴν κατὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν τοιαύτην κατηγορεῖσθαι φωνήν. Τοῦτον τὸν τρόπον καὶ περὶ τοῦ προβάλλειν φαμέν· προσωπικὸν γὰρ καὶ αὐτὸ δέδεικται, καὶ τοῖς προειρημένοις εἰς ἴσον ἔρχεται. Ἐκ τῆς Γραφῆς μὲν γὰρ ἠκούσαμεν ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὅτι δὲ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, πιστεύειν ἔχομεν ἐκ τοῦ μήτε παρὰ τοῦ Υἱοῦ, μήτε διαρρήδην ἐκ τῶν λογίων, μήτε μὴν συλλογιστικῶς τοῦτο
f. 208v συνάγεσθαι δύνασθαι. | Ὅτι γὰρ τοῦτο ἀληθὲς, καὶ οὐκ ἔστι τοῦτο συνάγειν ἐκ τῶν λογίων, καὶ ἀνωτέρω δέδεικται, καὶ κατὰ μέρος ἐπεξιόντες ἕκαστον, ἐξ ὧν οἴονται Λατῖνοι συνάγειν τὰ ἑαυτῶν, διὰ πολλῶν ἐξεθέμεθα. Ὥστε πῶς ἐστι συμβαίνειν ταὐτὰ Λατίνοις τὲ καὶ ἡμῖν, ἡμῶν μὲν οὕτω διὰ πάντων ἐχόντων κρατεῖν, καὶ εἰ μηδεὶς τῶν διδασκάλων διαρρήδην μεθ' ἡμῶν ἐγεγόνει, ἐκείνων δὲ ἀσθενούντων ὡς δέδεικται, καὶ εἰ μεθ' ἑτέρων ἔχοιεν παρατάττεσθαι; Οὐκ ἄρα διὰ τὸν Αὐγουστῖνον ἢ τὸν δεῖνα, ἐκπορευόμενον ἂν εἴη ἐξ ἀνάγκης καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὥστε καὶ ἐξ ὧν ὑπὲρ ἑαυτῶν Λατῖνοι φασί, παρακερδαίνειν ἔστιν ἡμῖν, λογιζομένοις τὴν ἀσθένειαν τὴν ἐκείνων.

[Καὶ ταῦτα μὲν ὁ συγγραφεύς. Τὰ δὲ ἑξῆς, τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου ὄντα, καὶ ταῦτα ὕστερον εὑρεθέντα προσετέθησαν].

Florilege **1.** Τοῦ μακαρίου Αὐγουστίνου, ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ περὶ Τριάδος τρίτου βιβλίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Ἐπεὶ δ' ἐν πάσαις ταῖς ἐμαυτοῦ Γραφαῖς οὐ μόνον εὐσεβῆ ποθῶ τὸν ἀναγνωσόμενον, ἀλλὰ καὶ ἐλεύθερον τὸν διορθωσόμενον, πολλῷ μᾶλλον ἐν

---

16. 6-7: Ps 109, 3 ‖ 10-11: 1Jn 5, 1 ‖ 19-20: Jn 15, 26 ‖ **1.** 3-17: Augustin, *De Trin. (Plan.)* III, 2, ed. Papath., p. 201

τούτοις ἔνθα τὸ μεγαλεῖον αὐτὸ τοῦ ζητήματος· εἴθ' ὤφελεν οὕτω πολλοὺς τοὺς εὑρετὰς ἔχειν δύνασθαι, ὡς πολλοὺς τοὺς ἀντιλέγοντας ἔχει. Πλὴν καθάπερ τὸν ἐμὸν ἀναγνώστην οὐ βούλομαι ἐμοὶ χαρίζεσθαι, οὕτω τὸν διορθωτὴν οὐ βούλομαι ἑαυτῷ. Ὁ μὲν γὰρ μὴ ἐμὲ φιλείτω πλέον ἢ τὴν καθολικὴν πίστιν· ὁ δὲ μὴ ἑαυτὸν στεργέτω πλέον ἢ τὴν καθολικὴν ἀλήθειαν. Καὶ ὥσπερ ἐκείνῳ λέγω, μὴ θέλε τοῖς ἐμοῖς γράμμασιν ὡσανεὶ Γραφαῖς | f. 209 δουλεύειν κανονικαῖς, ἀλλ' ἐν ἐκείναις μὲν καὶ ὃ μὴ ἐπίστευες, ἐπειδ' ἂν εὕροις ἀνενδοιάστως πίστευε, ἐν δὲ τούτοις, ὃ βεβαίως μὴ εἶχες, εἰ μὴ βέβαιον νοήσεις μὴ θέλε στερρεῶς κατέχειν. Οὕτω καὶ τούτῳ λέγω, μὴ θέλε τὰ ἐμὰ γράμματα ἐκ τῆς σῆς ἐπινοίας ἢ φιλονεικίας, ἀλλ' ἐξ ἱερῶν ἀναγνωσμάτων ἢ ἀκλονήτου λόγου διορθοῦσθαι· κἂν τι τἀληθοῦς ἐν αὐτοῖς καταλάβῃς, οὐκ ἐμὸν τοῦτο πρὸς τὸ γενέσθαι, πρὸς δὲ τὸ νοεῖν αὐτὸ καὶ φιλεῖν καὶ σὸν καὶ ἐμὸν ἔστω.

f. 209, *In Mg*

2. Τοῦ αὐτοῦ.

Μὴ θέλε τοῖς ἐμοῖς γράμμασιν ὥσπερ ταῖς κανονικαῖς Γραφαῖς δουλεύειν· ἀλλ' ἐν ἐκείναις μέν, καὶ ὃ μὴ ἐπίστευες, ἐπειδ' ἂν εὕρῃς ἀναμφιβόλως πίστευε· ἐν δὲ ταῖς ἐμαῖς, ἂν μὴ βεβαίως εὕρῃς, ὃ βεβαίως ἐπίστευες, μὴ θέλε βεβαίως κατέχειν. [Τὸ παρὸν ῥητὸν εἰς τὸ ιγ΄ κεφάλαιον ἁρμόζει]

3. Τοῦ αὐτοῦ.

Ὥσπερ τῶν παλαιῶν βιβλίων, ἡ πίστις ἐκ τῶν ἑβραϊκῶν κωδίκων κατὰ παράθεσιν δοκιμάζεται, οὕτω τῶν νέων ἡ ἀξιοπιστία τὴν τῶν γραικῶν βιβλίων στάθμην ἐπιζητεῖ.

f. 209, *In Text.*

4. Τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῷ πρὸς τὸν νικητὴν τῶν νικώντων.

Ἀρνήσασθαι οὐ δύναμαι, οὔτε μὴν ὀφείλω, ὥσπερ ἐν αὐτοῖς τοῖς εἰς μέγεθος προελθοῦσιν ἡμετέροις συγγράμμασιν, οὕτω κἂν τοῖς σμικροῖς πάμπολλα εἶναι, ὧν ἄν τις δικαίᾳ κρίσει καὶ οὐδεμιᾷ παραπληξίᾳ ἐπιλαμβάνεσθαι δύνηται.

5. Τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῇ πρὸς Ἱερώνυμον ὀγδόῃ ἐπιστολῇ.

Ἐγὼ μόνοις ἐκείνοις τῶν συγγραφέων, οἳ ἤδη κανονικοὶ προσαγορεύονται, μεμάθηκα τοῦτον τὸν φόβον καὶ ταύτην τὴν τιμὴν ἀπονέμειν, ὡς μηδένα τοῦτον τολμᾶν πιστεύειν ἐν τῷ γράφειν πλανηθῆναι. Καὶ εἴτω δὲ προσκόψαιμι τῶν ἐν τοῖς αὐτῶν συγγράμμασι δοκούντων

---

2. 2-5: Augustin, *De Trin. (lat.)* III, 2, ed. Papath., p. 200 ‖ **3.** 2-4: Augustin, (RNI) ‖ **4.** 2-5: Augustin, (RNI) ‖ **5.** 2-12: Augustin, *Ep. LXXXII*, I, 3, PL 13, 277

ἐναντίων εἶναι τῇ ἀληθείᾳ, οὐδὲν ἄλλο ὑπολαμβάνω εἰ μὴ ἢ ψευδεπίγραφον εἶναι τὸ βιβλίον, ἢ μὴ παρηκολουθηκέναι τὸν ἑρμηνέα τοῖς εἰρημένοις, ἢ ἐμὲ ἥκιστα νοεῖν οὐκ ἀμφιβάλλω. Τοὺς δὲ ἄλλους οὕτως ἀναγινώσκω, ὥστε κἂν ὁσηδήποτε ἁγιωσύνῃ καὶ διδασκαλίᾳ διαλάμπωσιν, οὐ διὰ τοῦτο ἀληθὲς ὑπολήψομαι, ὅτι οὕτως ἐφρόνησαν αὐτοί, ἀλλ᾽ ὅτι μοι τὸ τῇ ἀληθείᾳ μὴ ἀντιφθεγγόμενον ἀποδεῖξαι ἠδυνήθησαν, ἢ δι᾽ ἄλλων συγγραφέων, ἢ διὰ κανονικῶν καὶ ἀποδεικτικῶν λόγων.

f. 209v **6.** Τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῇ ἐπιστολῇ τῇ πρὸς τὸν νικητὴν τῶν νικώντων.

Μὴ θέλε ἀδελφὲ κατὰ τῶν θείων μαρτυριῶν, οὕτω μὲν πολλῶν, οὕτω δὲ λαμπρῶν, οὕτω δὲ ἀναμφισβητήτων, ἀγύρειν συκοφαντίας ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἐπισκόπων ἢ τῶν ἡμετέρων, ὥσπερ Ἱλαρίου ἢ Κυπριανοῦ καὶ Ἀγρυπίνου πρὸ τῆς Δονάτου αἱρέσεως. Πρῶτον μὲν, ὅτι τοῦτο τὸ γένος τῶν συγγραμμάτων διακέκριται τῆς σεβασμιότητος τῶν κανονικῶν Γραφῶν. Οὐ γὰρ οὕτως ἀναγινώσκονται ὡς μαρτυρίας ἐξ αὐτῶν προσφέρεσθαι, καὶ μὴ ἐξεῖναι ἀπεναντίας φρονεῖν ἔνθα ἴσως φρονοῦσιν, ἢ ἡ ἀλήθεια ἀπαιτεῖ. Ἐν τούτῳ γὰρ ἡμεῖς ἐσμὲν τῷ καταλόγῳ οἱ ἐπίσκοποι, ὡς μὴ ἀπαξιοῦν καὶ ἡμῖν λέγεσθαι τὸ ἀποστολικὸν ἐκεῖνο, καὶ εἴτι δὲ ἄλλως φρονεῖτε καὶ τοῦτο ὑμῖν ὁ Θεὸς ἀποκαλύψαι.

7. Τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῇ πρὸς Φουρτουνάτον ἐπιστολῇ.

Οὐδὲ τὰς ὡντινωνοῦν διαλέξεις, κἂν καθολικοί τινες ἄνδρες ὦσι καὶ περιβόητοι, ὥσπερ τὰς κανονικὰς Γραφὰς ἔχειν ὀφείλομεν, ὡς μὴ ἐξεῖναι καὶ ἡμῖν σωζομένης τῆς ὀφειλομένης αὐτοῖς τιμῆς, τί τῶν ἐν τοῖς αὐτῶν συγγράμμασιν ἀποδοκιμάζειν καὶ διαπτύειν, εἴ ποτέ τι φωράσαιμεν, ὃ ἄλλως φρονοῦσιν ἢ ἡ ἀλήθεια ἔχει τῇ τοῦ Θεοῦ βοηθείᾳ, ἢ παρ᾽ ἄλλων ἢ παρ᾽ ἡμῶν νοηθεῖσα. Ἐγὼ γοῦν τοιοῦτος εἰμὶ ἐν τοῖς τῶν ἄλλων συγγράμμασιν, οἵους εἶναι θέλω, τοὺς τὰ ἡμέτερα μετιόντας.

8. Τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῷ περὶ τοῦ μοναδικοῦ βαπτίσματος βιβλίῳ δευτέρῳ.

Τίς οὐκ εἶδε τὴν κανονικὴν ἁγίαν Γραφήν, ὡς μὲν, τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὡς δὲ, τῆς Νέας, ἐπὶ τῶν ἑαυτῆς ὅρων βεβαίως ἑστῶσαν, οὕτω τὲ αὐτὴν προτίθεσθαι πάντων τῶν μετὰ ταῦτα συγγραφέντων παρὰ τῶν f. 210 ἐπισκόπων, ὡς περὶ μὲν ἐκείνης, μηδένα πάντη δύ | νασθαι ἀμφιβάλειν καὶ διακρίνεσθαι, πότερον ἀληθὲς, ἢ πότερον ὀρθόν ἐστι τὸ ἐν αὐτῇ γραφέν. Τῶν δὲ γραφομένων ἢ καὶ γραφησομένων παρὰ τῶν ἐπισκόπων γραμμάτων

---

6. 2-11: Augustin, (RNI) ‖ **7.** 2-8: Augustin (RNI) ‖ **8.** 2-11: Augustin, (RNI)

μετὰ τὸν βέβαιον κανόνα, καὶ διὰ λόγου ἴσως σοφοτέρου τινός, τῶν ἐν τοῖς τοιούτοις ἐμπειροτέρου ἀποδεικνυμένου, καὶ βαρυτέρᾳ ἐπισκόπων ἀποφάσει, καὶ δασκαλικωτέρᾳ φρονήσει, καὶ συνόδοις κυρουμένων, μέμψεις ἐξεῖναι γίνεσθαι.

9. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς διαφόρου κρίσεως τῶν ἀναγινωσκόντων καὶ διαφόρου αὐτῶν καταλήψεως, ἐκ τοῦ περὶ Τριάδος βιβλίου πρώτου, κεφάλαιον τρίτον.

Ἐντεῦθεν δ' ὅστις ποτε τάδ' ἔπεισιν, ἔνθα μὲν ἐπίσης πεπληροφόρηται, σὺν ἐμοὶ βαδιζέτω· ἔνθα δ' ἐπίσης ταλαντεύεται γνώμην, σὺν ἐμοὶ ζητείτω· καὶ οὗ μὲν τὴν ἑαυτοῦ πλάνην ἐπιγινώσκει, πρὸς ἐμὲ ἐπανίτω· οὗ δὲ τὴν ἐμὴν, ἀνακαλείτω με. Καὶ οὕτως ὁμοῦ πρὸς τὴν τῆς ἀγάπης ὁδὸν εἰσέλθωμεν, πρὸς ἐκεῖνον συντείνοντες περὶ οὗ εἴρηται, "ζητήσατε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ διαπαντός". Τοῦτο γὰρ εὐάρεστον, εὐσεβὲς καὶ ἀσφαλὲς ἐνώπιον Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν τίθεμαι μετὰ πάντων τῶν ταῦτα ἃ γράφω ἀναγνωσομένων καὶ ἐν πάσαις μὲν ταῖς ἐμαῖς γραφαῖς, μάλιστα δ' ἐν ταύταις ἐν αἷς τῆς Τριάδος ἡ ἑνότης ζητεῖται. Οὐ γάρ ἐστιν ἐπισφαλέστερον ἀλλαχοῦ πλανηθῆναι, οὔτε μὴν ἐπιπονώτερον ἄλλό τι ζητεῖται, οὔτ' ἐπικερδέστερον ἄλλό τι εὑρίσκεται.

Λατίνων κεφάλαιον τριακοστὸν τέταρτον.

XXXIV. **0. Ἔτι ἔν τινι συνόδῳ ἐν ᾗ ἐρείδονται Γραικοί, γέγραπται τοιάδε τινά: «τοῖς ἀποβαλλομένοις τὰς τῶν ἁγίων πατέρων φωνάς, τὰς ἐπὶ συστάσει τῶν ὀρθῶν δογμάτων τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας ἐκφωνηθείσας, Ἀθανασίου, Κυρίλλου, Ἀμβροσίου, Ἀμφιλοχίου τοῦ θεηγόρου, Λέοντος τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου | τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης καὶ τῶν λοιπῶν, ἔτι τε καὶ τὰ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων πρακτικὰ τῆς τετάρτης τε φημὶ καὶ τῆς ἕκτης μὴ κατασπαζομένοις, ἀνάθεμα». Σαφῶς δὲ Λέοντα καὶ Ἀμβρόσιον, διαρρήδην λέγοντας ἔστιν ἰδεῖν, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Καὶ εἶναι ἀνάγκην ἢ τὴν προβολὴν τοῦ Πνεύματος διδόναι καὶ τῷ Υἱῷ, ἢ τοῦτο μὴ καταδεχομένους, τῇ τοῦ ἀναθέματος ὑπάγεσθαι καταδίκῃ.**

f. 210v

Λύσις τοῦ κεφαλαίου.

α΄ **1.** Πρῶτον μὲν, ἃ περὶ Αὐγουστίνου εἴρηται, ταῦτα καὶ τούτοις ἀρκεῖ. Καὶ εἰ μὴ τοσοῦτοι, ἀλλὰ καὶ πολλῷ πλείους οἱ λέγοντες. Σφόδρα γὰρ ἀναγκαῖον, ἀκινήτους μὲν τηρεῖσθαι τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις, αἳ τῇ

---

9. 4-14: Augustin, *De Trin. (Plan.)* I, 3, 5, ed. Papath., pp. 41-43 ‖ **0.** 2-7: Concile de Constant. 879/880, Mansi 17

πηγῇ καὶ τῇ αἰτίᾳ διακρίνουσι τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα, ἀκίνητα δὲ ἑστάναι ἅπερ ἔδοξε ταῖς οἰκουμενικαῖς τῶν συνόδων. Καὶ μὴν καὶ τὰ περὶ Τριάδος δόγματα μηδεμίαν ἔχειν ἰσχὺν ἂν μὴ ἐκ τῶν τοῦ Πνεύματος λογίων συνάγειν ταῦτα ἐξῇ, ὧν οὐδὲν οὐδέπω Λατῖνοι δεδειχότες φαίνονται, οὔτε παρ᾽ ἑαυτῶν οὔτε παρὰ τῶν διδασκάλων οἷς ἐκεῖνοι τὰ τοιαῦτα ἀνατιθέασιν.

β΄ **2.** Ἔπειτα οὐδὲ παντάπασι καθαρεύουσιν ὑποψίας οἱ λόγοι οἱ περὶ Ἀμβροσίου καὶ Λέοντος, ὡς δὴ καὶ αὐτῶν οἰομένων ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα. Οὐδὲ γὰρ οὐδαμοῦ Θωμᾶς τούτων ὡς τοιαῦτα λεγόντων μέμνηται, καίτοι πολλὰ βιβλία περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς καθ᾽ ἡμῶν ἐξενηνοχώς, ἀλλ᾽ ἐν πᾶσι μνημονεύων τῶν Αὐγουστίνου, τούτων οὐδ᾽ ἅπαξ μνήμην ποιεῖται.

γ΄ **3.** Εἰ δὲ δυσχεραίνουσι πρὸς τὸν λόγον Λατῖνοι, οὐδ᾽ οὕτω φροντὶς ἡμῖν. Οὐδὲ γὰρ καθόλου περὶ πάντων ὧν εἶπεν Ἀμβρόσιος καὶ Λέων, τὸν τῆς συνόδου λόγον ἐκληπτέον ἐστίν, ἀλλὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐνίαις τῶν
f. 211 οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐν αἷς καὶ | σφόδρα ὀλίγα, ἐκ τῶν ἐκείνοις γραφέντων ἀνεγνώσθησαν, καὶ οὐκ ἄνευ τῆς τῶν ἑρμηνέων γλώττης. Τοῦτο δὲ φανερὸν ἀπὸ τοῦ τὰς μὲν συνόδους, τὴν ἑλλάδα φωνὴν προΐεσθαι, καὶ τὴν τῶν Λατίνων μὴ συνιέναι, εἰ μή που τυχὸν μόλις εἷς ἢ καὶ δεύτερος. Λέοντα δὲ καὶ Ἀμβρόσιον καὶ Αὐγουστῖνον, πάντα τὰ αὐτῶν ἐκθέσθαι λατινικῶς, μηδένα δὲ οὕτως εὔκολον εἶναι, ὥστε περὶ ὧν οὔτε ἀνέγνω, οὔτε ἀναγνῶναι δυνήσεται, καθόλου ποιεῖσθαι τὰς ἀποφάσεις.

δ΄ **4.** Οὐ μήν, ἀλλ᾽ εἰ μὲν ἐπαινέσαντες τὰ εἰρημένα Λατῖνοι, μερικήν τινα καὶ αὐτοὶ νομιοῦσι τὴν ἐκτεθεῖσαν ἀπόφασιν, εὐτυχῶς ἂν ἀπαλλάξειαν. Εἰ δὲ καθολικὴν ταύτην ἡγούμενοι, περὶ πάντων τῶν ἐκείνοις εἰρημένων, τὸν τῆς συνόδου λόγον ἐροῦσι, πᾶσα ἀνάγκη σεσυκοφαντῆσθαι Λέοντα καὶ Ἀμβρόσιον, ὡς εἰρηκότας τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Διατί; Ὅτι ἡ σύνοδος αὕτη, οὔτε Φώτιον ἠγνόησεν, ὡς ἂν καὶ Λατῖνοι φαῖεν, οὔτε τοὺς Φωτίου λόγους, ἀλλ᾽ οὐδὲ τὸν μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν πόλεμον, διὰ τὰ δοκοῦντα Φωτίῳ τὲ καὶ τῇ καθ᾽ ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ, οὐδ᾽ ὅσα Ῥωμαῖοι κατὰ Φωτίου πεπαρῳνήκασιν, οὐδ᾽ ἅπερ ἐκεῖνος Λατίνοις προὔφερε περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς, καὶ οὐδ᾽ ἂν ταῦτα γινώσκουσα, Φώτιον ἁγιώτατον ἡγεῖτο, καὶ πάντα τὰ κατ᾽ ἐκείνου παρὰ Ῥωμαίων καὶ πραχθέντα καὶ λαληθέντα τῷ ἀναθέματι παρεδίδου, εἰ Λέοντα καὶ Ἀμβρόσιον, οἰομένους

ἤδει, τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Τοῦτο γὰρ οὐ σωφρονούντων ἐπιεικῶς, τὰ αὐτὰ καὶ ὡς ἀσεβῆ φαυλίζειν, καὶ ὡς ἀσεβῆ θαυμάζειν· καὶ νῦν μὲν ἀνάθεμα λέγειν κατὰ τῶν μὴ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ φρονούντων, ὅπέρ ἐστιν Ἀμβροσίου δόξα καὶ Λέοντος, νῦν δὲ τῇ αὐτῇ καταδίκῃ πάντα κατὰ
f. 211v Φωτίου λαληθέντα ὑπάγειν, ὧν κεφάλαιον, | μὴ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Οὐκοῦν εἰ τὰ κατὰ τὸν Φώτιον ἡ σύνοδος ἐξ ἀνάγκης ἤδει, καὶ πάντα τὰ Ἀμβροσίου καὶ Λέοντος ὡς Λατῖνοι βούλονται, καὶ μὴν καὶ συμβαίνειν αὐτὴν πρὸς ἑαυτὴν καὶ σφόδρα εἰκός, ἀνάγκη καθαρεύειν τοὺς Λατίνων διδασκάλους, τῆς περὶ τοῦ Πνεύματος καινοτομίας, καὶ μεθ' ἡμῶν κἀκείνους ἀγανακτεῖν, καὶ οἷς συκοφαντίας γραφὴν ὑπέμειναν, καὶ οἷς τὰ ἐκκλησιαστικὰ κακῶς ἔσχον, καὶ οἷς οὐ βούλονται Λατῖνοι πρὸς νοῦν ἱερὸν αὖθις ἐπανιέναι τῶν προτέρων κατεγνωκότες. Ὅτι δὲ τὰ προειρημένα ἀληθῆ, καὶ ἡ σύνοδος αὕτη τὰ δεινότατα ἐπανατείνεται, εἴ τις Φώτιον καὶ τὰ Φωτίου λέγει κακῶς αὐτὴ μαρτυρήσει. Φησὶ γὰρ «Ἰγνατίου, Φωτίου, Στεφάνου, Ἀντωνίου καὶ Νικολάου τῶν ἁγιωτάτων καὶ ὀρθοδόξων πατριαρχῶν αἰωνία ἡ μνήμη»· πάλιν ἀπὸ τῶν αὐτῶν: «ἅπαντα τὰ κατὰ τῶν ἁγίων πατριαρχῶν Γερμανοῦ, Ταρασίου, Νικηφόρου καὶ Μεθοδίου, Ἰγνατίου, Φωτίου, Στεφάνου, Ἀντωνίου καὶ Νικολάου γραφέντα ἢ λαληθέντα ἀνάθεμα».

4. 26-31: Nil Cabasilas, *De octavo conc. oecum.*, ed. Papadopoulos-Kerameus, p. 177, 20-25

THE GREEK AND LATIN FOR PART 3: THAT THE LATINS CANNOT DEMONSTRATE THE PROCESSION OF THE HOLY SPIRIT FROM THE SON WITH SYLLOGISMS

NILUS CABASILAS
DE SPIRITUS SANCTI PROCESSIONE
TEXTUS

Praebetur sectio altera III partis
Vat. gr. 1117 ff. 273^{v}-254^{r}.

Vat. gr. 1117

Τοῦ αὐτοῦ ⟨Νείλου τοῦ Καβάσιλα⟩.
Ὅτι οὐκ ἔστι Λατίνοις, συλλογισμοῖς χρωμένοις, ἀποδεῖξαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον

1. *Λοιπὰ δὲ οἱ συλλογισμοί, οἷς τοσοῦτον ἰσχύος μέτεστιν εἰς τὸ δει-*
κνύναι τὰ θεῖα, ὅσηπερ ἂν γένοιτο καὶ τυφλοῖς κρίνειν ἐπιχειροῦσι χρώ-
ματα· ἀλλὰ πρὸ τοῦ κατὰ μέρος ἕκαστον τῶν συλλογισμῶν δοκιμάσαι
ζητητέον ἐστὶν εἰ καθόλου τὸ προκείμενον πρόβλημα ἀποδεικτόν ἐστι.

2. *Πρῶτον μὲν οὖν παράδοσίς ἐστιν ἀρχαία καὶ ἀποστολικὴ φεύγειν τὴ*
ἐκ τῶν συλλογισμῶν συμμαχίαν ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις, ἀσθενῆ τ
fol. 274r *οὖσαν καὶ εἰς ψεῦδος | φέρουσαν καὶ μηδὲν ἕτερον ἢ λύειν ἐπιχειροῦσα*
τὴν ἰσχὺν τοῦ σταυροῦ. Φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Παῦλος Κορινθίοις γράφω
« Οὐ γὰρ ἀπέστειλέ με Χριστὸς βαπτίζειν, ἀλλ᾿ εὐαγγελίζεσθαι, οὐκ ἐ
σοφίᾳ λόγου, ἵνα μὴ κενωθῇ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ ». Καὶ μὴν καὶ ζητή-
ματος θεολογικοῦ προτεθέντος, διὰ τῶν τοῦ πνεύματος λογίων λύεσθαι
ταῦτα ἡ ἀποστολικὴ διάταξις βούλεται, οὐ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης σοφία
Φησὶ γὰρ ὁ αὐτὸς Ἀπόστολος· « Λαλοῖμεν οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνη
σοφίας λόγοις, ἀλλ᾿ ἐν διδακτοῖς Πνεύματος Ἁγίου, πνευματικοῖς πνευμα-
τικὰ συγκρινοντες ».

3. *Ἔπειτα εἰ συλλογισμοῖς τὰ τῆς πίστεως ἐπιτρέψομεν, οἴχεται μὲ*
ἡ πιστις ἡμῶν, οἴχονται δὲ οἱ ἐπὶ τῇ πίστει στέφανοι, καὶ οὐκέτι Θεῷ
ἀλλὰ ἀνθρώποις πιστεύσομεν. Φησὶ γὰρ ὁ αὐτός· « Καὶ ὁ λόγος μου κα
τὸ κήρυγμά μου οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης ⌈λόγοις⌉, ἀλλ᾿ ἐν ἀπο-
δείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, ἵνα ἡ πίστις ἡμῶν μὴ ᾖ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώ-
πων, ἀλλ᾿ ἐν δυνάμει Θεοῦ ». Καὶ ὁ μέγας δὲ Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνό-
μιον· « Εἰ μέλλοιμεν ἅπαντα τῇ καταλήψει μετρεῖν, καὶ τὸ τοῖς λογισμοῖ
ἀπερίληπτον μηδὲ εἶναι τὸ παράπαν ὑπολαμβάνειν, οἰχήσεται μὲν ὁ τῆ
πίστεως, οἰχήσεται δὲ ὁ τῆς ἐλπίδος μισθός ».

---

2 *Λατίνοις*] sine articulo et sic deinceps fere semper, si unum alterumve la
cum excipias. 5 *ὅσηπερ*] suppl. quoad sensum *δύναμις*. 22 *οὐκ ἐν πειθοῖ σοφία*
ἀνθρωπίνης] = non in persuasione humanae sapientiae. In Ms additur *λόγοι*
quae lectio non Cabasilae, sed amanuensis esse videtur (cfr. notam num. 6
de hac re). 26 *τοπαράπαν* Ms cum parva linea litterae o subducta, quo
nunquam alias.

---

11 I Cor. *I, 17*. 16 I Cor. *II, 13*. 21 I Cor. *II, 4-5*. 25 Basi-
lius, *II contra Eunomium, 24: MG 29, 628 A*.

EIUSDEM.

LATINOS NON POSSE OPE SYLLOGISMORUM PROCESSIONEM SPIRITUS SANCTI EX FILIO DEMONSTRARE

1. Restant modo syllogisticae rationes, quibus tantum roboris ad res divinas ostendendas inest, quantum esset caecis, si de coloribus iudicare vellent. Sed priusquam singillatim unamquamque rationem examini subiciamus, quaerendum in genere est utrum praesens nostrum problema demonstrationem patiatur.

2. Primum igitur antiqua et apostolica traditio fert in rebus fidei humanarum rationum auxilium esse fugiendum, cum id infirmum sit et in falsitatem [*fol. 274r*] ferat, nihilque aliud quam conatus crucis efficaciam dissolvendi praestet. Ait enim divus Paulus ad Corinthios scribens: « Non enim misit me Christus baptizare, sed evangelizare non in sapientia verbi, ut non evacuetur crux Christi ». Quin etiam cum theologica proponitur quaestio, apostolicum praeceptum est eam Spiritus oraculis, non vero per sapientiam humanam solvendam esse. Dicit enim idem Apostolus: « Loquimur non in doctis humanae sapientiae verbis, sed in doctrina Spiritus, spiritualibus spiritualia comparantes ».

3. Deinde, si res fidei syllogismis involvimus, fides nostra ruit, coronae pro merito fidei amittuntur, neque amplius Deo, sed hominibus credemus. Ipse enim dicit: « Et sermo meus et praedicatio mea non in persuasibilibus humanae sapientiae verbis, sed in ostensione spiritus et virtutis; ut fides vestra non sit in sapientia hominum, sed in virtute Dei ». Magnus etiam Basilius in libris contra Eunomium: « Nam si intelligentia nostra — ⟨ait⟩ — voluerimus metiri omnia, et quod mente capi non potest, id arbitrari omnino non esse, peribit fidei, peribit spei merces ».

4. Ἔτι τὸ πρὸς συλλογισμοὺς ὁρᾶν ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις μά-την ἐστὶν νομίζειν δοθῆναι χριστιανοῖς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Φησὶ γὰρ ὁ αὐτὸς Ἀπόστολος· « Ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν, ἀλλὰ fol. 274ᵛ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, | ἵνα εἰδῶμεν τὰ ὑπὸ Θεοῦ χαρισθέντα ἡμῖν, ἃ καὶ λαλοῦμεν οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ᾽ ἐν διδακ-τοῖς Πνεύματος Ἁγίου ».

5. Ἔτι ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ φησὶν ὁ Κύριος· « Ἔστι γεγραμ-μένον ἐν τοῖς προφήταις· καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ Θεοῦ », τὴν διδασ-καλίαν αἰνιττόμενος τὴν ἑαυτοῦ. Εἰ δὲ τὴν μὲν θείαν ὑπόσχεσιν εἰς πάντα διαβαίνειν πιστεύομεν, πάντας δὲ πρὸς ἀποδείξεις βλέπειν ἀδύνατον, τί ποτε χρὴ τὸ κατὰ τὴν ἀπόδειξιν νομίσαι; οὐ πολεμίαν τῆς θείας ἐπαγ-γελίας; οὐ τῆς τῶν χριστιανῶν θεολογίας ἀντίπαλον; οὐκ ἄρα συμβούλῳ χρησόμεθα τῷ ἐχθρῷ, οὐδὲ περὶ ὧν ἀμφισβητοῦμεν, αὕτη καθιεῖται κριτής, ἀλλ᾽ ἐρίῳ ταύτην στέψαντες καὶ μύρῳ χρίσαντες, τῶν θείων ἀπελάσομεν περιβόλων.

6. Ἔτι συλλογισμὸς μὲν ἀνθρωπίνης σοφίας ὄργανον, ταύτην δὲ μωρὰν ὁ Κύριος ἔδειξεν· μωρῷ δὲ καὶ ἀνοήτῳ πῶς ἄν τις ῥᾳδίως πιστεύσειεν, ἑαυτῷ γε ὤν; φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Παῦλος· « Οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου; » Οὕτω μὲν οὖν περὶ τῶν συλλογισμῶν δόξη ἔχουσιν οἱ τοῦ κυρίου ἀπόστολοι· τοῖς δὲ τὰ ἐκείνων προσεχῶς διαδε-ξαμένοις ἴδωμεν τί ποτε δοκεῖ. Ἀυτίκα μακάριος Διονύσιος, τῆς θεολογι-κῆς αὐτοῦ συγγραφῆς ἀρχόμενος, ἀντ᾽ ἀξιωμάτων τινῶν καὶ ἀρχῶν ἀπά-γει τοὺς ἐντευξομένους αὐτῇ τῆς ἐκ τῶν συλλογισμῶν ὀχλήσεως, τοῖς τοῦ fol. 275ʳ διδασκάλου | καὶ αὐτὸς χρησάμενος λόγοις, καὶ διὰ πάντων τὸν μαθητὴν δεικνύς. Φησὶ γάρ· « Ἔστω δὲ καὶ νῦν ἡμῖν ὁ τῶν λογίων θεσμὸς προ-διωρισμένος οὐκ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ᾽ ἐν ἀποδείξει τῆς πνευματοκινήτου τῶν θεολόγων δυνάμεως ». Καὶ πάλιν· « Καθόλου τοι-γαροῦν οὐ τολμητέον εἰπεῖν οὔτε μὴν ἐννοῆσαι περὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ κρυφίας θεότητος παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασ-μένα ».

7. Ἔτι φησὶν ὁ ἱερὸς Διονύσιος· « Ἀλλὰ καὶ τὸ πάσης θεολογίας ἐκ-

---

3 1 Cor. *II, 12-13.* 7 Io. *VI, 45 (cum allus. ad* Is. *LIV, 13).* 14 Plato, *cf. Resp. III, 398 A.* 18 I Cor. *I, 20.* 25 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. I, § 1 (2 citat.): MG 3, 585 B; 588 A.* 31 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. II § 9: MG 3, 648 A.*

4. Praeterea ad syllogismos in rebus fidei attendere, idem est ac indicare frustra christianis datum esse Spiritum Sanctum. Ait namque idem Apostolus: « Nos autem non spiritum huius mundi accepimus, sed Spiritum, qui ex Deo est, [*fol. 274*ᵛ] ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis: quae et loquimur non in doctis humanae sapientiae verbis, sed in doctrina Spiritus [Sancti] ».

5. Adhuc, in Evangelio secundum Ioannem Dominus dicit: « Est scriptum in Prophetis: Et erunt omnes docibiles Dei », ad doctrinam sui ipsius allusionem faciens. Iam, si divinam promissionem ad omnes pertransire credimus, impossibile autem est ut omnes in demonstrationem respiciant, quid tandem de demonstrationibus fas est cogitare? Nonne contrariae illae sunt divinis promissionibus? Nonne christianae theologiae inimicae esse deprehenduntur? Igitur hostem consiliarium non adhibebimus, nec ipse sedebit ut iudex ad decernendum de his, de quibus dubitare contingat; sed potius eum fotum unguentis lanaque coronatum [1] ab ambitu divinarum rerum procu amandabimus.

6. Insuper cum syllogismus humanae sapientiae organum sit, hanc autem Dominus stultam esse ostenderit, quo pacto fiet ut sui compos vir stulto et amenti temere credat? Etenim divinus Paulus ait: « Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi? ». Talem igitur Apostoli Domini de syllogismis opinionem habent; inspiciamus autem quid tandem de eisdem iis, qui illis immediate suffecti sunt, videatur. Exempli gratia, beatus Dionysius iam in exordio theologici operis sui illos, qui obviam sibi occurrunt, a syllogismorum vulgari emolumento, veluti ex axiomatico principio, avocat, etiam ipse [*fol. 275*ʳ] verba Magistri adhibens, et in hunc modum scribens: « Sit autem etiam nunc nobis oraculorum sacra lex proposita, ut veritatem ostendamus eorum, quae de Deo dicuntur, non in persuasibilibus humanae sapientiae verbis, sed in ostensione virtutis, quam Spiritus theologis inspiravit ». Et rursus: « Universe igitur audendum non est, vel dicere vel cogitare quidquam de supersubstantiali et addita Deitate, praeter ea, quae nobis in sacris oraculis sunt indicata divinitus ».

7. Addit adhuc divus Dionysius: « Quin etiam (id, quod est om-

---

[1] Loquutiones proverbiales, quibus ironice res aliqua tanquam inutilis celebratur. (Vid. apud PLATONEM, loco in textu graeco relato).

φανεύστατον, ἡ καθ' ἡμᾶς Ἰησοῦ θεοπλαστία, καὶ ἄρρητός ἐστι λόγῳ παντί, καὶ ἄγνωστος νῷ παντι, καὶ αὐτῷ τῷ πρωτίστῳ τῶν πρεσβυτάτων ἀγγέλων». Εἰ δὲ τὸ ἐκφανέστατον τῆς θεολογιας οὐ μόνον ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον ἀνθρώπινον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν νοῦν ὑπεραίρει τοῦ πρωτίστου τῶν πρεσβυτάτων ἀγγέλων, αὐτὸ τὸ κρύφιον καὶ ἀπορρητότατον, ἡ τοῦ πνεύματος προβολή, πῶς ἂν δικαιως ὑπάγοιτο ταῖς ἀνάγκαις τῆς ἀποδείξεως, περὶ τὴν διάνοιαν στρεφομένης τὴν ἀνθρωπίνην, ἣ καὶ τοῦ ἡμετέρου νοῦ κατωτέρα γνωριζεται;

8. Ὁ δὲ μέγας Βασίλειος τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀπόδειξιν οὐκ οἴεται δεῖν συνιέναι κατὰ ταὐτόν, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν τὴν ἑτέραν ἐκβάλλειν. Φησὶ γάρ· «Πίστις ἡγείσθω τῶν περὶ Θεοῦ λόγων, πιστις καὶ μὴ ἀπόδειξις». Οὐκοῦν ἵνα μὴ τὸ τῆς ἀπιστίας περιφέρωμεν αἶσχος, φεύγειν τοὺς | συλλογισμοὺς ὥσπερ ἀπὸ πυρὸς προσήκει τὸν πρὸς Χριστὸν βλέποντα.

fol. 275v

9. Ὁ δὲ θεῖος Χρυσόστομος καὶ μὴν καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ μὲν «Οὐ ζητήσομεν, φησί, τὰ ζῶντα ἐν τοῖς νεκροῖς» (τοῦτο δὴ τὸ τῆς γραφῆς)· ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης οὐδὲ ἀληθεύουσι τοίς συλλογισμοῖς ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις προσέχειν βούλεται. Ἐν γὰρ τοῖς Περὶ Ἀκαταλήπτου περὶ συλλογισμῶν τοιαδε φησίν· «Ὑπεσχόμεθα ὑμῖν μηδὲν ἀπὸ λογισμῶν ἐρεῖν· τὰ γὰρ ὅπλα ἡμῶν οὐ σαρκικά, ἀλλὰ πνευματικά, λογισμοὺς καθαιροῦντα καὶ πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Καθαιρεῖν τοίνυν αὐτούς, οὐκ ἐπαίρειν κελευόμεθα, καταλύειν, οὐχ ὁπλίζεσθαι τούτοις προσετάγημεν. Λογισμοὶ γὰρ θνητῶν δειλοί, φησί. Τί ἐστι δειλοί; ὁ δειλός, κἂν ἐπ' ἀσφαλοῦς βαίνῃ χωρίου, οὐδέπω θαρρεῖ, ἀλλὰ δέδοικε καὶ τρέμει· οὕτω καὶ τὸ λογισμοῖς ἀποδειχθέν, κἂν ἀληθὲς ᾖ, πληροφορίαν οὐδέπω παρέχει τῇ ψυχῇ καὶ πίστιν ἱκανήν. Ἐπεὶ οὖν τοσαύτη τῶν λογισμῶν ἡ ἀσθένεια, φέρε, ἀπὸ τῶν γραφῶν τῆς πρὸς τοὺς ἐναντίους ἀψώμεθα μάχης».

10. Ἔτι φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος ἐν ταῖς ἐξηγήσεσι τῶν Ψαλμῶν· «Ἀνάγκη ἑκάστης μαθήσεως ἀνεξετάστους εἶναι τὰς ἀρχὰς τοῖς μανθά-

---

11 Basilius, *In Ps. CXV: MG 30, 104 B.* 15 Nazianzenus, *De Spiritu Sancto, 10 (Orat. theol. V): MG 36, 144 B (et cf.* Is. *VIII, 19).* 18 Chrysostomus, *Hom. XI contra Anomoeos, 1 (VI De incomprehensibili Dei natura): MG 48, 797 (cum citat. implicitis* II Cor. *X, 4-5;* Sap. *IX, 14).* 29 Basilius, *In Ps. CXV: MG 30, 104 D-105 A (3 citat.).*

nium, quae de Deo dicuntur, clarissimum) divina ipsius Iesu e natura nostra formatio, et ineffabilis est sermoni omni, nullique nota intelligentiae, etiam ipsi antiquissimorum angelorum primati ». Iam vero, si id, quod in theologia clarissimum est, non solum hominum mentem rationemque superat, sed etiam supra captum antiquissimorum angelorum primatis extollitur, illud quod est abditum maximeque ineffabile, Spiritus, inquam, processio, quo iure, dicas mihi, argumentis subicietur ex demonstratione petitis, cum haec circa humanam intelligentiam circumvolvatur, et inferior esse cognoscatur mente nostra?

8. At Magnus Basilius non existimat oportere ut fides et demonstratio in idipsum coeant, sed alia ab alia excludatur. «Fides enim — ait — sermonibus, qui de Deo fiunt, praeeat; fides, non demonstratio ». Itaque ne infidelitatis probro succumbamus, opus est ut, [*fol. 275v*] qui Christum intuetur, a syllogismis tanquam ab igne fugiat.

9. Divus quoque Chrysostomus exemplo venit, imo etiam Gregorius Theologus, qui illud Scripturae profert: « Non quaeramus vivos inter mortuos ». Beatus autem Ioannes ne attendere quidem illis vult, qui syllogismis in rebus spectantibus Deum fidem adhibent. Hoc enim pacto de syllogismis loquitur in libris *De Incomprehensibili*: « Pollicebamur vobis nihil ex ratiociniis dicturos. 'Nostra enim arma non carnalia, sed spiritualia, destruentia rationes et omnem sublimitatem, quae super terram se extollit contra scientiam Dei'. Praeceptum nobis est ut eas demoliamur, non exstruamus; imperatum nobis est ut eas dissolvamus, non armemus. 'Ratiocinia enim mortalium timida sunt'. Quid illud est 'timida'? Timidus etiam si securo loco ambulet, non audet, sed formidat ac trepidat; ita quod ratiociniis demonstratum est, etiamsi verum sit, nondum tamen certa argumenta dignamque fidem animae affert. Proinde quia tanta rationum infirmitas est, age, Scripturis contra adversarios pugnemus ».

10. Basilius quoque Magnus in expositionibus Psalmorum: « Necesse est — inquit — disciplinae cuiusvis principia citra ullam pro-

νουσι ». Καὶ πάλιν· « Ἀμήχανον τοὺς περὶ τὰ πρῶτα ζυγομαχοῦντας ἀνυσθῆναι ὁδῷ καὶ τάξει προελθεῖν εἰς τὸ τέλος. | Καὶ τοῦτ' ἂν μάθοις παρ' αὐτῶν ἔξωθεν· εἰ γὰρ μὴ συγχωρήσειας τὰς πρώτας ἀρχὰς τῷ γεωμέτρῃ, ἀμήχανον αὐτὸν τὰ ἐφεξῆς συμπεράνασθαι· καὶ τῆς ἀριθμητικῆς ὁ τοῖς πρώτοις καὶ στοιχειώδεσιν ἐνιστάμενος, τὴν εἰς τὸ πρόσω ὁδὸν διακόπτει· ὁμοίως δὲ καὶ ἰατρικαὶ ἀρχαὶ ἰατροῖς ἀναπόδεικτοι· καὶ ὅλως ἐν οἱῳδήποτε ἐπιτηδεύματι τῶν ὁδῷ καὶ τάξει προιόντων ἐπὶ τὸ τέλος ἀδύνατον τῶν πρώτων ὑποθέσεων ἀποδείξεις ἐπιζητεῖν ». Καὶ μετά τινα· « Οὕτω δὴ οὖν καὶ τὸ τῆς θεολογίας μυστήριον τὴν ἐκ τῆς ἀβασανίστου πίστεως ἐπιζητεῖ συγκατάθεσιν ».

fol. 276r (margin, at the line beginning "θῆναι ὁδῷ")

11. Εἰ δὲ ταῦτα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, τὰ δὲ πρεσβύτατα καὶ ἀρχαιότατα τῆς τῶν χριστιανῶν θεολογίας, ὅτι ὁ Θεὸς μονὰς καὶ τριάς, καὶ ὅτι τὸ πρῶτον αἴτιον ἀγέννητον, καὶ ὅτι τὸ μὲν γεννᾶται, τὸ δὲ ἐκπορεύεται, ἀνάγκη δὲ ταῦτα ὡς ἀρχὰς καὶ ὑποθέσεις πρώτας ἀνεξέταστα ὑποκεῖσθαι, καὶ ἀδύνατον τῶν πρώτων ὑποθέσεων ἀποδείξεις ἐπιζητεῖν, ὡς ὁ θεολόγος βούλεται, πῶς οὐκ ἀδυνάτοις ἐπιχειρεῖ ὁ τὴν ἐλπίδα ἔχων ἐν τοῖς συλλογισμοῖς, περὶ ὧν σκοποῦμεν νυνί;

12. Ἔτι οὐ Δαμασκηνὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ Θωμ[ᾶ]ς ὁ τῆς Λατίνων θεολογίας διδάσκαλος, ἐν τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Κατὰ Ἑλλήνων πρώτου βιβλίου, « Τινὰ μὲν τῶν περὶ Θεοῦ ὁμολογουμένων οὕτως εἰσί — φησίν — ἀληθῆ, ὥστε πᾶσαν εὐπορίαν ἀπο|δείξεως ἀνθρωπίνης νικᾶν, ὥσπερ τὸ τὸν Θεὸν ἕν τε εἶναι καὶ τρία· τινὰ δὲ ἐφ' ἃ καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φθάνειν ἀπόδειξιν δυνατόν, ὥσπερ τὸ τὸν Θεὸν εἶναι, τὸ τὸν Θεὸν εἶναι ἕνα, ἃ καὶ αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι ἀποδεῖξαι περὶ Θεοῦ ἠδυνήθησαν, ἀγόμενοι τῷ φυσικῷ τοῦ λόγου φωτί ». Περὶ ὧν καὶ ὁ Ἀπόστολός φησι· « Τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ⟨ἐν⟩ αὐτοῖς ». Καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ· « Εἰσὶ τοίνυν τινὰ τῶν ἐν τοῖς θείοις νοητῶν, ἃ τῷ ἀνθρωπίνῳ συνοδεύουσι λογισμῷ· ἄλλα δὲ τοῦτον ὑπεραίροντα πάντῃ ».

fol. 276v (margin, at the line beginning "σαν εὐπορίαν")

---

5 τοπρόσω Ms; alias autem τὸ πρόσω scribit. 18 Θωμας Ms cum accentu gravi et circumflexo simul (`˜) in ultima syllaba; dubitaverat, ut videtur, scriba.

---

19 Aquinas, *Summa contra Gent. I, 3 (Vat. gr. 613 f. 2v).* 25 Rom. *I, 19.*
26 Aquinas, *Summa contra Gent. I, 3 prob. 1 (Vat. gr. 613 f. 3r).*

bationem tradi discentibus ». Et rursus: « Fieri non potest ut ii, qui circa prima principia litigant, via et ordine procedere valeant ad finem. [*fol. 276r*] Idque vel ex ipsis externis disciplinis tibi licet discere. Etenim si geometrae prima non concesseris principia, ea quae sequuntur concludere nequit. Et qui arithmeticae principiis ac elementis se opponit, viam ad ulteriora intercipit. Similiter autem neque a medicis medicinae principia possunt demonstrari. Et, in summa, in quacumque professione, quae via et ordine ad finem procedat, primarum propositionum demonstrationes non queunt inquiri ». Deinde post pauca: « Sic sane etiam theologiae mysterium assensum ex fide probationis expertem requirit ».

11. Quae cum ita sint, ea quae in theologia christiana antiquissima et fundamentalia sunt, qualia censentur Deum Unum Trinumque esse, et primam causam esse ingenitam, alteram vero Personam generari, tertiam autem procedere; haec, inquam, necesse est tanquam primarum propositionum principia sine inquisitione supponantur. Cum autem impossibile sit primarum propositionum demonstrationem quaerere, sicut theologo placet, quomodo non absurda meditabitur ille, qui ad investigandas res, de quibus in praesentiarum quaerimus, spem suam in syllogismis collocat?

12. Praeterea, non Damascenus solummodo, sed etiam Thomas, theologiae Latinorum Magister, in capite tertio libri primi contra Gentiles: « Quaedam — affirmat — (ita) vera sunt de Deo, quae omnem facultatem [*fol. 276v*] humanae rationis excedunt, ut Deum esse Trinum et Unum. Quaedam vero sunt, ad quae etiam ratio naturalis pertingere potest, sicut est Deum esse, Deum esse Unum, [et alia huiusmodi]; quae etiam philosophi demonstrative de Deo probaverunt, ducti naturali lumine rationis ». De quibus etiam Apostolus ait: « Quod notum est Dei, manifestum est in illis ». Et rursus ipse [Thomas]: « Sunt igitur quaedam intelligibilium divinorum, quae humanae rationi sunt pervia; quaedam vero, quae omnino vim humanae rationis excedunt ».

13. Εἰ δὲ τὸ τὸν Θεὸν τρία εἶναι πᾶσαν εὐπορίαν ἀποδείξεως ἀνθρωπί νικᾷ, τοῦτο δέ ἐστι, τὸ μὲν τῶν θεαρχικῶν προσώπων αἴτιον εἶναι, τὰ δ' ἐξ ἐκείνου κατὰ διάφορον πρόοδον, καὶ μὴν καί, ὡς αὐτός φησιν ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ, ἐν κεφαλαίῳ *** ὅτι τὰ τοιαῦτα γνωστὰ μέν εἰσι, « ἀλλ τῷ Θεῷ μόνῳ, τούτων γὰρ τοῖς ἄλλοις δι' ἀποκαλύψεως κεκοινώνηκεν ». Ε τοίνυν τὰ τοιαῦτα ἀληθῆ, πῶς ἂν ταῦτα πάλιν ἀπὸ λογισμῶν γνωστὰ γέ νοιτο; τοῦτο γὰρ εἰς αἴνιγμα πίπτει, τὰ αὐτὰ καὶ ὑπὲρ ἀπόδειξιν οἴεσθα καὶ εἴσω τῶν τῆς ἀποδείξεως ὅρων χωρεῖν, καὶ τῷ Θεῷ μόνῳ γινώσκεσθα καὶ μὴ τῷ Θεῷ μόνῳ· καὶ οὐδὲ ἀναγκαία ἡ ἀποκάλυψις ἕως ἔξεστι καὶ δι λογισμῶν τὰ τοιαῦτα καρποῦσθαι.

14. Ἔτι τῶν περὶ Θεοῦ λεγομένων διττῶν ὄντων, ὡς εἴρηται, καὶ τῶν μ
fol. 277r ἄμεινον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν ἐγνωσμένων, | τῶν δὲ καὶ λογίσμους ἀνθρωπίνο προσιεμένων, οὐδ' ἐν τούτοις ἡ ἀπόδειξις βλάβην ἐπάγει μικράν· καὶ γὰ ἐν τούτοις ἀναγκαῖον μόνον ἡ πίστις. Καὶ τὰς αἰτίας καὶ ὁ Θωμᾶς προ στίθησιν ἐν τῷ τετάρτῳ τῷ Κατὰ Ἑλλήνων, ἄλλα τε ἄτοπα καταλέγων ε τις ἐρίζειν πρὸς ταῦτα ἐθέλει, καὶ δὴ καὶ μάτην εἶναι τὴν πίστιν, ὅπου δυ νατὸν ἀπόδειξιν ἔχειν· ἔτι γε μὴν καὶ σφόδρα εἶναι ὀλίγους τοὺς δυν θέντας εἰς εὐσέβειαν ἀφικέσθαι, καὶ τούτους μετὰ χρόνον πολύν.

15. Καὶ τὸ δὴ μέγιστον, τὸ μὴ δὲ τούτους ἄνευ ὑποψίας δυνηθῆναι δια βιῶναι, διὰ τὸ τὴν ἀνθρωπίνην ἀπόδειξιν πολὺ καὶ τὸ ψεῦδος ἀναμεμιγμέ νον ἔχειν μεθ' ἑαυτῆς καὶ τὸ ἔνδοξον, ὅπερ ἀπόδειξις οὐκ ἂν εἴη· ὥστ καὶ κινδυνεύειν, κατὰ τὸν ἐκείνου λόγον, καὶ τὴν εὐσέβειαν καὶ Θεὸν αὐτὸ πάντας ἀνθρώπους ζημιωθῆναι. Καὶ μὴν καὶ ὃ πρὸς Ἐφεσίους ὁ μακάρι Παῦλός φησι· « Μηκέτι περιπατεῖτε καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη περιπατε ἐν ματαιότητι τοῦ νοὸς αὐτῶν, ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ », καὶ τὸ τοῦ Ἡσαΐου· « Θήσω πάντας διδακτοὺς Θεοῦ », εἰς τοῦτο φέρειν ἡγεῖται.

---

4 ***] locus vacuus in Ms. 24 *Μηκέτι*] verba S. Pauli partim paululu Ms immutat, partim ex textu, qui 'receptus' dicitur, sumit.

---

4 Aquinas, *Summa Theol. I, q. I, a. 6 in c. (Vat. gr. 609 — autograph* Dem. Cydonii — *f. 10r).* 15 Aquinas, *cf. Summa contra Gent. I, 4 (Vat gr. 613 ff. 3v-4v).* 24 Ephes. *IV, 17-18.* 26 Is. *LIV, 13.*

13. Ergo si Deum Trinum esse omnem humanae rationis facultatem superat, eodem modo (cum idem sit) unam ex divinis Personis causam esse, alias vero ex ipsa exsistentiam habere secundum diversae processionis modum. Imo ipse [Thomas] in alio libro, capite ⟨...⟩ [1] scribit: «... notum est sibi soli de se ipso, et aliis per revelationem communicatum». Igitur si veritate pollent haec, quomodo iterum eadem ex ratiociniis cognoscibilia fierent? Id enim velut aenigma iacet, si eadem res et supra demonstrationem esse reputatur, et intra demonstrationis limites locum obtinere creditur, vel quod idem est, et a solo Deo et non a solo Deo cognosci potest. Ergo revelatio necessaria non est, dum per ratiocinium obiectum illius attingi queat.

14. Insuper cum ea, quae de Deo dicuntur, duplicis generis sint, ut dictum est, alia quidem, quae meliori modo quam ope demonstrationis cognoscuntur, [*fol. 277r*] alia vero, quae etiam humanae rationi impervia non sunt; non parva noxa in his quoque per demonstrationem infertur: etenim etiam in ipsis, evincens argumentum solummodo fide praestatur. Huius autem rei causas vel Thomas ipse adiungit in quarto ⟨capite libri I⟩ contra Gentiles, ubi tum alia absurda recensentur [quae fiunt], si quis vult contra haec contendere, tum praesertim quod frustra ponitur fides, ubi demonstratio vim concludendi habet; praeterquam quod valde exiguus illorum numerus est, qui ad religionem [hoc modo] pervenire possunt, idque non nisi longo temporis tractu.

15. Quod autem est maximum, quia nec etiam hi sine erroris timore transigere vitam poterunt, eo quod humana demonstratio vel multum falsitatis permixtum secum habeat, vel probabilitatis, quod sane demonstrationis nomen non meretur; ita ut videatur, iuxta rationes illius, omnes homines relate ad religionem et Deum ipsum quasi poena mulctatos esse. Quin imo illud quod beatus Paulus ad Ephesios scribit: «Ut iam non ambuletis, sicut et gentes ambulant, in vanitate sensus sui, tenebris obscuratum habentes intellectum», et illud Isaiae: «Et ponam universos (filios tuos) doctos a Domino», in idem recidere autumat.

---

[1] Cabasilas relinquit locum vacuum pro citatione, quam non fecit. Ipsam in notis textus graeci supplevi.

16. Εἰ δὲ ἐν ἐκείνοις τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις, ὅπου καὶ ἀνθρώπινοι λογισμ[οὶ] παρακύψαιεν ἄν, βλαβερὸν ἡ ἀπόδειξις καὶ φευκτόν, εἰς μηδένα περιϊστα[μένης] μένης τῆς εὐσεβείας σχεδόν· καὶ μὴν καὶ διὰ τὸ κινδυνεύειν περιπατεῖ[ν] fol. 227ᵛ ἐσκοτισμένους ἡμᾶς τῇ διανοίᾳ, ὥσπερ | καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη, καὶ μὴ δύν[α]σθαι σῴζεσθαι τὴν τοῦ Θεοῦ ἐπαγγελίαν, τὸ « εἶναι πάντας Θεοῦ διδα[κ]τούς », καὶ μάταιον τὴν πίστιν νομίζεσθαι καὶ οὐδὲν ὑγιές, πῶς οὐ μ[αν]σαφὴς καὶ πρὸς Θεὸν ἀκήρυκτος πόλεμος καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν θεολο[γ]γίας καταστροφή, τὰ παντάπασι τοὺς ἀνθρωπίνους λογισμοὺς ὑπεραίροντ[α] καὶ κατὰ ἀποκάλυψιν θείαν παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δοθέντα, ταῦτ[α] τοσοῦτον φαῦλα νομίζειν καὶ τοῦ μηδενὸς ἄξια, ὡς καὶ τοῖς ἀνθρωπίν[οις] δύνασθαι περιπεσεῖν λογισμοῖς;

17. Ὥστε ἕπεται καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας ἡμῶν μηκέτι ἐπὶ Θεὸν ἔχ[ειν], ἀλλ᾽ ἐπὶ τὰς ἀποδείξεις καὶ τοὺς ἡμετέρους λογισμούς, δειλοὺς ὄντας κ[αὶ] ἐπισφαλεῖς κατὰ τὴν γραφήν, καὶ μήδε πρὸς ἑαυτοὺς συμβαίνειν ἱκανο[ὺς] ὄντας. Καὶ μὴν καὶ κινδυνεύει ἑνί τινι πάντως τῶν ῥηθησομένων ἀτόπων π[ε]ριπεσεῖν· ἢ γὰρ οἱ ταῦτα ἀξιοῦντες τὴν ἀνθρωπίνην εὐτέλειαν ἠγνοήκα[σι] καὶ τὰ τοῦ διαβόλου ἔπαθον, τὴν σοφίαν τὴν ἑαυτῶν τῇ θείᾳ καὶ ἀπείρ[ῳ] παρεξισοῦντες σοφίᾳ, ἢ τὴν τάξιν εἰδότες τὴν ἑαυτῶν καὶ τὴν ἄγνοιαν τ[ὸ] περὶ ἡμᾶς σκότος, ἀπετυφλώθησαν πρὸ τὰς ὑπερτέρας αὐγάς, καὶ μηδὲν τ[ὸ] πλέον ἡμῶν τὸν Θεὸν ἐνόμισαν ἔχειν, τὴν τῶν Μανιχαίων ἀθείαν νοσήσαντ[ες].

18. Ἔτι τὰ μὲν παρὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων πρὸς τὴν εὐσέβει[αν] fol. 278ʳ | εἰρημένα εἰ καὶ ἔνδοξα καὶ μὴ ἀναγκαῖά εἰσι, ὥσπερ καὶ ὁ Θωμᾶς βούλεται, ἀλλ᾽ οὖν τὸ οἰκεῖα εἶναι μεθ᾽ ἑαυτῶν ἔχουσιν· οὐ γὰρ ἀλλότρια νομιοῦμεν τὰ παρ᾽ ἐκείνων λεγομένα. Ὅσα δὲ ἢ τοῖς ἔξωθεν εἴρηται, ἢ λογισμοῖς ἀνθρωπίνοις καὶ φυσικοῖς εὕρηται, ταῦτα καὶ ἔνδοξα καὶ ἀλλότρ[ια] καὶ μεθ᾽ ἡμῶν ὁ Θωμᾶς βούλεται· ὅσα δὲ ἐκ τῶν γραφῶν παραδίδοτα[ι], ταῦτα μόνα καὶ οἰκεῖα καὶ ἀναγκαῖα κἀκεῖνός φησι. Φησὶ γὰρ ἐν κεφαλαίῳ ὀγδόῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου· « Τοῖς τῶν φιλοσόφων ῥητοῖς ἐνίοτ[ε] χρῆται ἡ θεία διδασκαλία ὅπου διὰ τῶν φυσικῶν λόγων οἷοι τ᾽ ἐγένοντ[ο] κἀκεῖνοι τὴν ἀλήθειαν γνῶναι, ὥσπερ ἐν τῷ τῶν Πράξεων ἑπτακαιδεκάτ[ῳ] εἰσάγει τὸν τοῦ Ἀράτου λόγον ὁ Παῦλος λέγων· Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμ[έν]. Ἀλλ᾽ ὅμως ἡ θεία διδασκαλία τοῖς μὲν τοιούτοις ῥητοῖς ὡς ἀλλοτρίοις κ[αὶ] ἐνδόξοις μόνον ἐπιχειρήμασι χρῆται, ταῖς δὲ τῆς κανονικῆς γραφῆς χρήσεσιν ἰδίως καὶ ἐξανάγκης χρῆται ἐπιχειροῦσα· τοῖς δὲ τῶν ἄλλων τῆς Ἐκ-

---

28 AQUINAS, *Summa Theol. I, q. I, a. 8 ad 2ᵘᵐ; cum citat.* ACT. XVII 28 (*Vat. gr. 609 f. 11ʳ*).

16. Quodsi in illis veritatibus quae circa Deum sunt, ad quas tamen et humanae mentis ratiocinium vel leviter attingere potest, demonstratio, utpote noxia, refugi debet, cum fere penes ullum religio stare posset; imo et nos ipsi errare mente videremur, « obscuratum habentes intellectum, sicut [*fol. 277v*] et ceterae Gentes »; neque divina promissio salvari posset, futuros esse, scilicet, « omnes docibiles Dei »; cum inutilis quoque et ad nihilum valida fides credenda foret: quomodo non clarissima insania reputabitur et contra Deum implacabile bellum et christianae religionis eversio, si ea, quae plane humanum ratiocinium praetergrediuntur, et non nisi revelatione divina a Deo hominibus traduntur, adeo vilia existimantur ac veluti flocci fiunt, ut humanis ratiociniis implicari possint?

17. Quapropter sequitur, ut etiam spes salutis nostrae non amplius in Deo reposita sit, sed in demonstrationibus et ratiociniis nostris, quae iuxta Scripturam debilia et insecura sunt, minimeque apta ut sibi ipsis consistant. Imo et in quoddam praecedentium absurdorum res incidere videtur: nam qui talia sentiunt, vel, ignorantes quae possit homo et diabolicos sensus foventes, sapientiae ipsorum cum divina et infinita sapientia comparationem faciunt; vel, scientes ipsorum [infimum] ordinem et ignorantiam et tenebras, quibus circumdamur, ad superiora lumina excaecati sunt, et, Manichaeorum atheismo insanientes, nihil amplius quam nos Deum esse arbitrantur.

18. Praeterea licet ea, quae a Doctoribus Ecclesiae de religione [*fol. 278r*] dicta sunt, probabile et non cogens argumentum efficiant, quemadmodum et Thomas vult, attamen secum quidem retinent argumenta esse propria; neque enim quae ab ipsis prolata fuere aliena esse existimabimus. At vero quantacumque aut extrinsecus proferuntur, aut ratiociniis humanis et naturalibus inveniuntur, haec una nobiscum etiam Thomas probabilia et aliena esse credit; quaecumque autem ex Scripturis promanant, haec sola et propria et necessaria esse et ipse dicit. Ait enim in octavo capite alterius libri: « Auctoritatibus philosophorum sacra doctrina utitur, ubi per rationem naturalem veritatem cognoscere potuerunt: sicut Paulus, Actuum XVII, inducit verbum Arati dicens: ' ⟨sicut et quidam poetarum vestrorum dixerunt⟩,[1] Genus Dei sumus '. Sed tamen sacra doctrina huiusmodi auctoritatibus utitur, quasi extraneis argumentis et probabilibus. Auctoritatibus autem canonicae Scripturae utitur

[1] Quae uncinis includuntur, a CABASILA in citatione omissa fuere.

κλησίας διδασκάλων ῥητοῖς οὕτω χρῆται, ὡς ἐξ ἰδίων μὲν ἐπιχειροῦσα, ἀλλ' ἐνδόξων, ἡ γὰρ ἡμετέρα πίστις ἐρείδεται ταῖς τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν ἀποκαλύψεσιν ».

19. Εἰ δὲ καὶ οἱ τῶν διδασκάλων λόγοι, κἂν ἐπὶ πλεῖστον ἁγιότητος ἢ σοφίας ἀνέδραμον, τὸ ἀναγκαῖον ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις οὐκ ἔχουσιν, fol. 278v ὡς Αὐγουστῖνος πρὸς Ἱερώ[νυμον γράφων φησί, διὰ τὸ καὶ πλανηθῆναι τοὺς τοιούτους ἐνδέχεσθαι, μόναι γὰρ αἱ γραφαὶ τὴν αἰτίαν ταύτην διέφυγον, καίτοι γε τοὺς λόγους τοὺς ἐκείνων οἰκείους ἡμῶν εἶναί φαμεν, πῶς ἂν τοὺς ἑτέρως ἔχοντας καὶ μήτε ἀναγκαίους μήτε οἰκείους ὄντας ἀλλὰ παντάπασιν ἀλλοτρίους ἐκ τῶν αἰσθητῶν ὁρμωμένους, — τὰ γὰρ τῇ αἰσθήσει μὴ ὑποπίπτοντα ἀδύνατον εἶναι καὶ Θωμᾶς οἴεται ἀνθρωπίνῳ περιλαμβάνεσθαι νῷ —, τούτους οὕτως ἔχοντας, πῶς ἂν χώρας μεταδοίημεν ἐν τοῖς περὶ πίστεως λόγοις, καὶ ταῦτα ἐν οἷς λογισμὸς ἀνθρώπινος οὐδὲ προσβαλεῖν συγχωρεῖται;

20. Ἔτι περὶ ὧν νυνὶ σκοποῦμεν, εἰ συλλογισμοῖς τὴν βάσανον ἐπιτρέψομεν, ἢ ἀποδεικτικοῖς πάντως ἢ διαλεκτικοῖς οὖσι (σοφιστικοῖς γὰρ καὶ ἀληθείᾳ οὐδέν τι κοινὸν οὐδαμοῦ), μή τί γε ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις. Ἀλλ' ὅτι μὲν τὸ ζήτημα ἀποδεικτικῷ οὐχ ὑποπίπτει συλλογισμῷ, πάρεστι καὶ δὴ κατιδεῖν· τὸν γὰρ ἀποδεικτικὸν συλλογισμόν, ὡς Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς ὑστέροις δείκνυσιν Ἀναλυτικοῖς, ἀνάγκη ἐκ προτέρων εἶναι καὶ αἰτίων καὶ πρώτων καὶ γνωριμοτέρων τοῦ συμπεράσματος. Οὕτω γάρ φησιν· « Ἔσονται καὶ αἱ ἀρχαὶ οἰκεῖαι τοῦ δεικνυμένου ». Καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τῶν ἐν τοῖς μαθήμασι συλλογισμῶν, καὶ μὴν καὶ ⟨ἐκ⟩ τῶν ἄλλων ἐν οἷς ἐστι τῷ ἀποδεικτικῷ συλλογισμῷ χώρα, χρωμένῳ μὲν ὑποθέσεσι καὶ αἰτήμασι, fol. 279r | χρωμένῳ δὲ ἀξιώμασι καὶ ὅροις, ὡς Ἀριστοτέλης φησίν, ἃ πρότερα καὶ αἴτια καὶ γνωριμότερα τῶν δι' αὐτῶν δεικνυμένων εἰσίν. Ἀλλὰ τῶν λόγων τῶν περὶ Θεοῦ, περὶ ὧν ἡ παροῦσα πρόθεσις, τίς ποτε ὑπόθεσις ἢ ὅρος ἢ ἀξίωμα ἢ αἴτιον πρεσβύτερον γένοιτ' ἄν, ἐξ ὧν ἂν δειχθείη τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι; οὕτω γάρ, οὐκ ἂν εἴη κυρίως ἀρχὴ οὐδὲ κυρίως αἴτιον ὁ Θεός, ἀρχὴν ἔχων τὰ πράγματα, ὧν οἱ λόγοι ἀρχαὶ καὶ αἴτια τῶν περὶ αὐτοῦ λόγων εἰσίν· ἀνάλογον γάρ, ὡς οἱ λόγοι πρὸς τοὺς λόγους, οὕτω τὰ πράγματα πρὸς τὰ πράγματα.

---

4 ἐπιπλεῖστον in Ms. 12 in margine habetur haec nota: ἐν τῷ γ' κεφαλαίῳ (subintelligas τοῦ πρώτου βιβλίου) τοῦ Κατὰ Ἑλλήνων τοῦτό φησιν.

---

6 Augustinus, *cf. ex. gr. Epist. LXXXII, I, 3: ML 13, 277.* 11 Aquinas, *cf. Summa contra Gent. I, 3 (Vat. gr. 613 f. 2v).* 22 Aristoteles, *Analyt. poster. I, 2.*

proprie, ex necessitate argumentando. Auctoritatibus autem aliorum Doctorum Ecclesiae, quasi arguendo ex propriis, sed probabiliter. Innititur enim fides nostra revelationi Apostolis et Prophetis factae ... ».

19. Age vero, si Doctorum rationes, etiam eorum, qui ad summum sanctitatis vel sapientiae culmen pervenerunt, necessaria argumenta de rebus fidei praestare non possunt (quemadmodum Augustinus ad Hieronymum [*fol. 278ᵛ*] scribens affirmat, quippe qui etiam illos errare posse admittat, hanc enim [erroris] inculpationem Scriptura effugit sola), et tamen illorum rationes proprias esse dicimus; quomodo rationes, quae aliter se habent, cum neque necessariae neque propriae sint, sed prorsus alienae, utpote ex sensibilibus originem trahentes (quae enim sensibilibus non subiciuntur etiam Thomas indicat impossibile fore ut ab humana mente percipiantur), quomodo, inquam, rationes huiusmodi locum habere patiemur in sermonibus de fide, in illis nempe rebus, quibus humana ratio ne admoveri quidem permittitur?

20. Praeterea, quod ad quaestionem nostram attinet, si examen syllogismorum instituimus, cum ipsi omnes demonstrativi vel dialectici sint (nam sophisticis nihil prorsus est cum veritate commune), in quaestionibus de Deo nihil quidquam conferre inveniuntur. Sed quod etiam id, quod [nunc] quaeritur, demonstrativis syllogismis non subiaceat, perspicere sane licet ex hoc: etenim, ut Aristoteles in Analyticorum posteriorum libris edocet, necesse est demonstrativum syllogismum ex prioribus esse et ex causis et primis et notioribus conclusionis. « Sic enim — ait — erunt etiam principia propria eius, quod demonstratur ». Id autem manifestum est in mathematicis syllogismis, imo etiam in reliquis [scientiis], in quibus demonstrativis syllogismis locus est, siquidem in eis hypotheses et postulata adhibentur, [*fol. 279ʳ*] vel axiomata et definitiones, sicut Aristoteles ipse loquitur, quae omnia certe et priora et causae et notiora sunt quam id, quod ipsorum auxilio demonstratur. Attamen in rationibus de Deo, de quibus in praesentiarum movetur quaestio, quae tandem erunt vel hypotheses, vel definitiones, vel axiomata, vel causae priores, ex quibus Spiritus procedere ex Filio demonstrari posset? Quodsi ita esset, nequaquam Deus diceretur proprie principium, neque proprie causa, quippe qui tanquam principium haberet res, quarum rationes principia et causae sunt rationum, quae circa ipsum versantur; proportio enim datur: quemadmodum rationes ad rationes, ita quoque res ad res.

21. *Ἔτι εἰ μέλλοιμεν ἀποδεικτικῶς συνάγειν ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, ἀνάγκη τὸ μεῖζον ἄκρον τοῦ τε μέσου καθόλου κατηγορεῖσθαι, καὶ δὴ καὶ συνωνύμως λέγεσθαι, οὐ μόνον κατὰ τοῦ ἐλάττονος ἄκρου, ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλων πολλῶν τοῦ αὐτοῦ γένους ὄντων αὐτῷ. Ἀλλὰ τί ἂν τοῖς θείοις ὁμογενὲς γένοιτο; τοῦτο γὰρ ἐπιεικῶς βλάσφημον. Οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ συνωνύμως ἄν τι Θεοῦ καί τινος ἑτέρου κατηγορηθείη, τοῦτο γὰρ ἀδύνατον· ὃ μὲν γὰρ συνωνύμως κατηγορεῖταί τινων, ἀνάγκη τῶν ὑποκειμένων ἕκαστον ἐκείνου μετέχειν, τό τε γὰρ εἶδος μετέχει τοῦ γένους καὶ τοῦ εἴδους τὸ ἄτομον· τοῦ Θεοῦ δὲ οὐκ ἂν κατηγορηθείη τι κατὰ μετοχήν, τοῦτο fol. 279v γὰρ καὶ σφόδρα γε ἄτοπον εἴ γε μετέχει Θεός τινος, ἐκεῖ|νο γὰρ ἂν εἴη θεὸς δικαιότερον. Οὐκ ἄρα ἔστιν ἀποδεικτικῶς ἐπὶ Θεοῦ συλλογίζεσθαι.*

22. *Ἔτι αἱ μὲν ἀρχαὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ καθόλου λόγοι τινὲς εἰσι ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ὁρμώμενοι· « ἀδύνατον γάρ — καὶ Θωμᾶς οἴεται — τὰ τῇ αἰσθήσει μὴ ὑποπίπτοντα, ἀνθρωπίνῳ δύνασθαι περιλαμβάνεσθαι λογισμῷ ». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τριακοστῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ ⟨βιβλίου πρώτου⟩ τοῦ Κατὰ Ἑλλήνων· « Ὁ ἡμέτερος νοῦς, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τὴν τοῦ γιγνώσκειν κρίσιν λαμβάνων, οὐχ ὑπερβαίνει τὸν ἐν τοῖς αἰσθητοῖς πράγμασιν εὑρισκόμενον τρόπον ». Αἱ δὲ ἀρχαὶ τῆς τῶν χριστιανῶν θεολογίας καὶ τὰ περὶ Τριάδος δόγματα καὶ ὅσα εἰς τὴν τοῦ Σωτῆρος ἧκεν οἰκονομίαν οὐκ ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τηναρχὴν ἔλαβον, οὐδὲ ἀνθρωπίνῳ λογισμῷ κατὰ τὴν ἔνφυτον αὐτοῦ δύναμιν ὑπέπεσον, ἀλλ' ἐξ οὐρανοῦ τὰ τοιαῦτα ἡμῖν ἀφῖκται κατὰ θείαν ἀποκάλυψιν. Τί δ' ἂν εἴη κοινὸν τούτοις τε κἀκείνοις τοῖς λόγοις; Οὐκ ἄρα ἀποδεικτικῷ τὸ ζήτημα ὑποπεσεῖται συλλογισμῷ.*

23. *Ἔτι τὸ ἀποδεικνύναι ψυχῆς ἐστι λογικῆς ἔργον, κατὰ διάνοιαν ἐνεργούσης ἐν τοῖς διανοητοῖς δηλαδή· τὰ δὲ θεῖα καὶ περὶ ὧν ὁ λόγος νυνὶ οὐ μόνον διανοίας ἐπέκεινα, ἀλλὰ καὶ νοῦ, οὐ λέγω τοῦ ἀνθρωπίνου μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἄκρου τῶν ἀγγέλων. Καὶ οὐ κρείττω μόνον ἢ κατὰ νοῦν, fol. 280r ἀλλὰ καὶ ὄντος καὶ οὐσίας ἐπέκεινα, | ὥστε πολλῷ πρότερον καὶ ὑπὲρ τὸν ἀποδεικτικὸν τὰ τοιαῦτα συλλογισμόν.*

---

17 **γινώσκειν** Ms et similiter alias deinceps. 20 **τηναρχὴν**] sic in Ms: alias autem etiam **τὴν ἀρχὴν** scribit.

---

13 AQUINAS, *cf. Summa contra Gent. I, 3 (Vat. gr. 613 f. 2v).* 16 AQUINAS, *Summa contra Gent. I, 30 (31 in versione qua utebatur* CABASILAS; *Vat. gr. 613 f. 29r).*

21. Adhuc, si apodicticis demonstrationibus concludere vellemus Spiritum ex Filio procedere, propositio maior necessario et de [termino] medio in genere praedicari deberet, et insuper univoce dici non solum respectu minoris propositionis, sed etiam aliarum multarum, quae eiusdem generis ac ipsa esse contigerit. Verum enim vero quid eiusdem generis cum Divinitate poterit inveniri, cum id admodum sapiat blasphemiam? Nihil sane, sed neque res est ulla, quae de Deo et quovis alio univoce praedicetur; nefas est enim. Ideoque cum aliquid de aliquibus univoce praedicatur, prorsus fit ut unumquodque e subiectis illud participent, species enim generis est particeps, individuum autem speciei. At vero de Deo nihil secundum participationem praedicatur, etenim maximopere absurdum est ut cuiusquam particeps Deus sit, cum illud [*fol. 279*v] potiori iure deus diceretur. Nullatenus ergo licet, de Deo agentibus, demonstrativos syllogismos adhibere.

22. Rursus, principia demonstrativi syllogismi rationes in genere quaedam sunt, quae ex sensibilibus originem ducunt; « et ideo — ut Thomas etiam arbitratur — ea, quae in sensu non cadunt, non possunt humano intellectu capi... ». Et iterum ipse in trigesimo primo capite ⟨libri primi⟩ contra Gentiles: « Intellectus autem noster — ait —, a sensibilibus cognoscendi initium sumens, illum modum non transcendit, qui in rebus sensibilibus invenitur ». Principia vero christianae theologiae et dogmata Trinitatis, necnon ea omnia, quae ad Oeconomiam Salvatoris pertinent, initium a sensibilibus non sumunt, neque humanae ratiocinationi, secundum nativam huius vim, ullo pacto subiciuntur, cum e contrario haec nobis per divinam revelationem caelitus advenerint. Quid autem his cum illis rationibus commune est? Igitur nostra quaestio demonstrativorum syllogismorum ambitu minime continetur.

23. Illud quoque addas: aliquid demonstrare, operatio est logici intellectus, qui per mentem (in rebus, scilicet, intelligibilibus), operatur; verum res divinae, illae quidem, de quibus nunc agimus, non mentem modo, sed et intellectum superant (intellectum autem, dico, non humanum solum, sed etiam altissimorum angelorum); neque potiores solummodo sunt eo, quod intelligentiam excedunt, sed tales, quae rerum substantiam praetergrediantur, [*fol. 280*r] ita ut multo altius supra demonstrativum syllogismum sint constitutae.

24. Ἔτι ἐκείνων τῶν πραγμάτων ἀποδείξεις εἰσίν, ὧν αἱ τῶν ἀποδείξεων ἀρχαὶ ὑπόκεινται· ἀρχαὶ δὲ τῶν ἀποδείξεων, οἱ ὅροι, ὡς Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς ὑστέροις φησὶν Ἀναλυτικοῖς. « Οὐ μόνον γάρ — φησί — ἀπόδειξιν εἶναί φαμεν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἀποδείξεως, ᾗ τοὺς ὅρους γνωρίζομεν ». Ἀλλὰ Θεοῦ ὅρον καὶ ζητῆσαι ἀμήχανον, οὐ γάρ ἐστι τὸ θεῖον ἐν τῷ γένει τινί, οὕτω γὰρ ἐν μετοχῇ τοῦ γένους εἴη γ᾿ ἂν καὶ ὕστερον αὐτοῦ, καὶ μὴν καὶ κοινωνήσει πολλοῖς ἑτέροις κατὰ τὴν οὐσίαν τοῦ γένους· γένους δὲ μὴ ὄντος, οὐδὲ διαφορὰ πάντως, αἱ γὰρ διαφοραί ἐν τῷ γένει· καὶ ἅμα εἰ οὐσιωδεῖς διαφοραί ἐν ⟨τῷ⟩ Θεῷ, ἐξ ἐκείνης ἂν τῷ Θεῷ εἴη τὸ εἶδος, καὶ πολλῷ πρότερον ἐκεῖνο θεός· ἀλλ᾿ ἄτοπον. Εἰ δὲ μήτε γένος, μήτε διαφορά, οὐκοῦν οὐδὲ ὅρος, οὐδὲ ἀρχὴ ἀποδείξεως, ὥστ᾿ οὐδ᾿ ἀπόδειξις κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην εἴη γε ἄν.

25. Ἔτι οὗ ἐστιν ἀπόδειξις, τούτου καὶ ἐπιστήμη καὶ γνῶσις· τοῦ δὲ ἀπείρου ἐπιστήμην εἶναι ἀμήχανον. Τοιοῦτον δὲ τὸ θεῖον· « τῆς γὰρ μεγαλωσύνης ἢ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ οὐκ ἔστι πέρας »· οὐκοῦν οὐδ᾿ ἀπόδειξις τούτῳ γε ὑποπεσεῖται. Ἔτι ἐκεῖνα πάντως ὑπὸ τὸ πέρας καὶ τὸ ὅρον εἰσίν, ἃ καὶ τὸ δυνάμει μεθ᾿ ἑαυτῶν ἔχει· οὗ δὲ τὸ δυνάμει ἐξώρισται, ἐκεῖ καὶ πέ-
fol. 280v ρας καὶ ὅρος καὶ περιγραφὴ | καὶ ὅσα τούτοις οἰκεῖα συνεῖναι ἀμήχανον. Ἀλλ᾿ ἐν τῷ Θεῷ τὸ δυνάμει οὐκ ἔστιν, οὐδὲν γὰρ ἀτελὲς οὐδαμῶς ἐκεῖ· καὶ ἅμα εἰ τοῦτο δοίημεν, καί τι πρότερον εἴη ἂν τοῦ Θεοῦ, ἐνέργεια γὰρ προτέρα δυνάμεως, ὡς καὶ Ἀριστοτέλης φησί. Καὶ μὴν καὶ ὑπό τινος ἂν ἑτέρου ἐνεργείᾳ ὄντος προαχθείη ἐκ δυνάμεως εἰς ἐνέργειαν. Οὐ γὰρ τὸ ἀτελὲς ἑαυτῷ γε τελειότητος αἴτιον εἴη γ᾿ ἄν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ δυνάμει ἐνδέχοιτ᾿ ἂν εἰς τελειότητα προελθεῖν, καὶ μή. Εἰ δὲ ταῦτα ἀδύνατα προσήκειν Θεῷ, πάντως ἐπέκεινα καὶ πέρατος καὶ ὅρου τὰ θεῖα, καὶ ἄπειρον τὸ θεῖον, καὶ τοῦ ἀπείρου ἐπιστήμην ἢ ἀπόδειξιν εἶναι ἀμήχανον.

26. Ἔτι ὁ ἀποδεικτικὸς συλλογισμὸς δείκνυσι τί τινι ὑπάρχει διὰ μέσου τοιούτου, ὃ ἂν ᾖ αἴτιον τοῦ τὸ κατηγορούμενον ὑπάρχειν τῷ ὑποκειμένῳ· τοῦ δὲ ἀμέσως τινὶ ὑπάρχοντος οὐδεὶς ἂν γένοιτο συλλογισμὸς ἀποδεικτι-

---

3 Aristoteles, *cf. Analyt. poster. I, 10.* 14 Ps. *CXLIV, 3.* 21 Aristoteles, *Metaphys. VIII, 8.*

24. Amplius. Demonstrationes circa res illas versantur, quarum demonstrationis principia praesupponuntur. Principia vero demonstrationis definitiones sunt, quemadmodum Aristoteles in Analyticorum posteriorum libris affirmat. « Non solum enim — ait — demonstrationem esse dicimus, sed et principium demonstrationis, qua definitiones cognoscimus ». At vero definitionem Dei, vel etiam investigare nefas est; quod enim divinum est, in nullo genere invenitur, secus namque in participatione generis esset, illoque posterius. Imo multis aliis commune quid esset, secundum generis essentiam. Ubi autem genus non adest, plane neque differentia, cum differentiae in genere inveniantur; praeter quam quod, si in Deo differentiae substantiales darentur, exinde Deo species inesset, illaque potiori iure deus fieret. Sed absurda sunt ista. Nunc autem, si neque genus est neque differentia, ergo neque definitio, ideoque neque principium demonstrationis, ac proinde, consequenter prorsus, neque demonstratio.

25. Praeterea cuius est demonstratio, huius et scientia et cognitio est; infiniti autem scientia haberi non potest. Divinum vero est huiusmodi, « magnitudinis enim vel virtutis eius non est finis »; ergo huic minime demonstratio subiacebit. Addas quoque illa prorsus limitibus et definitionibus circumscribi, quae adiunctam secum portant potentialitatem; ubi autem potentialitas exsulat, ibi limes et terminus et circumscriptio [*fol. 280ᵛ*] ceteraque huiusmodi adesse non possunt. Atqui in Deo potentialitas nequaquam invenitur, nihil enim prorsus ei imperfectum inest; et pariter si hoc concederemus, aliquid etiam esset potius quam Deus, actus enim, ut Aristoteles ait, potior est quam potentia; imo etiam ab alio quopiam, qui actuosus esset, a potentia in actum traheretur. Neque enim quod imperfectum est, perfectionis causa sibi unquam est; quin imo quod potentialitate afficitur, accipere potest ad perfectionem deduci, vel etiam secus. Age iam, si haec Deo convenire non possunt, omnino ultra limitationem et quemvis terminum Divinitas constituitur, Divinitas, inquam, quae infinita est; scientiam autem vel demonstrationem de infinito adipisci nequimus.

26. Item. Demonstrativus syllogismus ostendit aliquid alicui subesse ope alius rei, ita ut haec causa sit cur praedicatum subiecto conveniat; et nullus demonstrativus syllogismus inveniri fas esset, qui sine medio rem attingeret. Atqui siquidem ex Filio Spiritus

κός. Ἀλλὰ μὴν εἴ γε ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται, τό γε οἴεσθαι μὴ ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ εἶναι, ἀλλ᾽ εἶναί τι μέσον καὶ αἴτιον αὐτῷ τοῦ εἶναι προβολέα τοῦ Πνεύματος, μὴ λίαν ᾖ πλημμελές;

27. Ἔτι δεῖ τὰς προτάσεις τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ αἰτίας εἶναι τοῦ συμπεράσματος οὐ μόνον κατὰ τὴν συλλογιστικὴν ἀκολουθίαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ πρᾶγμα· τοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον λέγοντος ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκ-
fol. 281r πορεύεσθαι ποίαν χρὴ πρότασιν αἰτίαν ἡγεῖσθαι, | οὐ ῥᾴδιον ἀποδοῦναι.

28. Ἔτι δεῖ τὴν πρότασιν τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ ἐπιστητὴν εἶναι καὶ οὐ δοξαστὴν μόνον· ἐπιστητὴ δέ ἐστιν ὅταν καὶ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου ἐφαπτώμεθα διὰ τούτου τοῦ κριτηρίου, ᾧ πέφυκεν ἑκάτερον γιγνώσκεσθαι. Ἀλλὰ τοῦ δεικνύντος τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι ἐπιστητὰς εἶναι τὰς προτάσεις, ἀμήχανον· οὐ γὰρ ἔχομεν κριτήριον, ἄνθρωποι ὄντες, δι᾽ οὗ τούτου ἂν τύχοιμεν, ὥστ᾽ οὐκ ἂν εἶεν αἱ προτάσεις αὗται ἐπιστηταί γε ἡμῖν· πῶς οὖν ἀποδεικτικὸς ὁ τοιοῦτος ἂν συλλογισμὸς γένοιτο;

29. Ὅτι μὲν οὖν περὶ ὧν ἡμῖν τε καὶ Λατίνοις ὁ λόγος τὸν ἀποδεικτικὸν συλλογισμὸν διαπέφευγεν, ἱκανὰ καὶ ταῦτα· ὅτι δὲ οὐδὲ διαλεκτικῶς τὰ τοιαῦτα περαίνειν ἐστί, δέδεικται μὲν ἡμῖν πολλαχόθεν καὶ πρότερον, τάς τε ἀποστολικὰς ἀποφάσεις ἐκθεμένοις, καὶ τὰς τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, τὰς μὲν τοῦ μυστηρίου κένωσιν οἰομένας, τὰς δὲ τῆς πίστεως ἀλλοτρίωσιν τὴν ἐκ τῶν συλλογισμῶν συμμαχίαν. Καὶ μὴν καὶ Θωμᾶν συνειρηκότα ταύταις ἐδείξαμεν, πολλὰ καὶ ἄτοπα συνάγοντα καὶ μὴν καὶ τῶν ἀδυνάτων ἐφίεσθαι λέγοντα, εἴ τις μετὰ τῶν συλλογισμῶν ἐπὶ τὴν θεολογίαν ἀπαντᾷ. Φησὶ δὲ καὶ ἐν οἷς γράφει περὶ τῶν τῆς πιστεως λόγων πρὸς τὸν Ψάλτην Ἀντιοχέα· « Οὕτως ἡ ἡμετέρα πίστις ἀναγκαίοις λό-
fol. 281v γοις δείκνυσθαι οὐ δύναται, | ὅτι τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν ὑπερβαίνει ».

---

25 AQUINAS, *De rationibus Fidei, ad Cantorem Antiochenum*, 2 (*Vat. gr. 1093 f. 66v*).

procedere supponitur, nonne indecorum admodum erit arbitrari hunc ex illo immediate non esse, sed aliud esse medium et causa cur [Filius] Productor Spiritus sit?

27. Plura adhuc. In demonstrativo syllogismo praemissae causae sint conclusionis oportet, non iuxta consequentiam syllogisticam solum, sed etiam secundum rei veritatem; conclusionis autem enuntiantis Spiritum Sanctum ex Filio procedere haud facile diceretur quaenam praemissa [*fol. 281r*] tanquam causa iudicari debeat.

28. Aliud. In demonstrativo syllogismo praemissae sub certitudinem cadere, non probabilitatem solummodo induere debent; certaque scientia adest, ubi tum subiectum tum praedicatum tali medio attingimus, ut naturaliter accidat utrumque exinde cognosci. Attamen dari praemissas syllogismi demonstrantis Spiritum ex Filio procedere hac scientiae certitudine praeditas, nefas est. Nos enim, qui ex hominum natura sumus, instrumentum iudicandi non habemus, vi cuius illud assequamur; adeo ut ne praemissae quidem ipsae certo cognitae nobis fiant. Quo pacto igitur huiuscemodi syllogismus demonstrativus esse posset?

29. Iam, quod tam nobis quam Latinis, pro re de qua agimus, demonstratio syllogistica e manibus effugiat, sufficienter dictum est; quod autem huiusmodi quaestionem nec etiam dialectice concludere liceat, multiplici ex capite iam pridem ostendimus, cum et Apostolorum Doctorumque Ecclesiae sententias exposuimus, quarum aliae quidem mysteriorum destructionem, aliae autem perversionem fidei e syllogismorum emolumento provenire arbitrantur. Quin etiam ipsum Thomam his consonare demonstravimus, qui copiam absurdorum congerit, asseritque ad ea deveniendum fore, si quis syllogismis munitus obviam theologiae procedat. In his autem, quae de rebus fidei ad Cantorem scripsit Antiochenum, hoc modo loquitur: « Ita fides nostra necessariis rationibus probari non potest, [*fol. 281v*] quia humanam mentem excedit ». [1]

---

[1] In editione Parmensi, vol. XVI, opusculum S. THOMAE ad Cantorem Antiochenum titulum fert: « *Declaratio quorumdam articulorum contra Graecos, Armenos et Saracenos* »; in editione autem Piana, vol. XVII, appellatur « *De rationibus Fidei*, seu Declaratio... ». – Opusculum notum erat CABASILAE ex interpretatione DEMETRII CIDONII, quae exstat in cod. Vat. gr. 1570. – S. THOMAS ait, forma paululum immutata: « ... fides nostra necessariis rationibus sicut probari non potest, quia humanam mentem excedit; ita improbari... ».

κός. Ἀλλὰ μὴν εἴ γε ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται, τό γε οἴεσθαι
μὴ ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ εἶναι, ἀλλ᾽ εἶναί τι μέσον καὶ αἴτιον αὐτῷ τοῦ εἶναι
προβολέα τοῦ Πνεύματος, μὴ λίαν ᾖ πλημμελές;

27. Ἔτι δεῖ τὰς προτάσεις τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ αἰτίας εἶναι τοῦ
συμπεράσματος οὐ μόνον κατὰ τὴν συλλογιστικὴν ἀκολουθίαν, ἀλλὰ καὶ
κατὰ τὸ πρᾶγμα· τοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον λέγοντος ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκ-
fol 281r πορεύεσθαι ποίαν χρὴ πρότασιν αἰτίαν ἡγεῖσθαι, | οὐ ῥᾴδιον ἀποδοῦναι.

28. Ἔτι δεῖ τὴν πρότασιν τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ ἐπιστητὴν εἶ-
ναι καὶ οὐ δοξαστὴν μόνον· ἐπιστητὴ δέ ἐστιν ὅταν καὶ τοῦ ὑποκειμένου
καὶ τοῦ κατηγορουμένου ἐφαπτώμεθα διὰ τούτου τοῦ κριτηρίου, ᾧ πέφυκεν
ἑκάτερον γιγνώσκεσθαι. Ἀλλὰ τοῦ δεικνύντος τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκ-
πορεύεσθαι ἐπιστητὰς εἶναι τὰς προτάσεις, ἀμήχανον· οὐ γὰρ ἔχομεν κρι-
τήριον, ἄνθρωποι ὄντες, δι᾽ οὗ τούτου ἂν τύχοιμεν, ὥστ᾽ οὐκ ἂν εἶεν αἱ
προτάσεις αὗται ἐπιστηταί γε ἡμῖν· πῶς οὖν ἀποδεικτικὸς ὁ τοιοῦτος ἂν
συλλογισμὸς γένοιτο;

29. Ὅτι μὲν οὖν περὶ ὧν ἡμῖν τε καὶ Λατίνοις ὁ λόγος τὸν ἀποδεικτικὸν
συλλογισμὸν διαπέφευγεν, ἱκανὰ καὶ ταῦτα· ὅτι δὲ οὐδὲ διαλεκτικῶς τὰ
τοιαῦτα περαίνειν ἐστί, δέδεικται μὲν ἡμῖν πολλαχόθεν καὶ πρότερον, τάς
τε ἀποστολικὰς ἀποφάσεις ἐκθεμένοις, καὶ τὰς τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκ-
κλησίας, τὰς μὲν τοῦ μυστηρίου κένωσιν οἰομένας, τὰς δὲ τῆς πίστεως ἀλ-
λοτρίωσιν τὴν ἐκ τῶν συλλογισμῶν συμμαχίαν. Καὶ μὴν καὶ Θωμᾶν συνει-
ρηκότα ταύταις ἐδείξαμεν, πολλὰ καὶ ἄτοπα συνάγοντα καὶ μὴν καὶ τῶν
ἀδυνάτων ἐφίεσθαι λέγοντα, εἴ τις μετὰ τῶν συλλογισμῶν ἐπὶ τὴν θεολο-
γίαν ἀπαντᾷ. Φησὶ δὲ καὶ ἐν οἷς γράφει περὶ τῶν τῆς πιστεως λόγων
πρὸς τὸν Ψάλτην Ἀντιοχέα· « Οὕτως ἡ ἡμετέρα πίστις ἀναγκαίοις λό-
fol. 281v γοις δείκνυσθαι οὐ δύναται, | ὅτι τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν ὑπερβαίνει ».

---

25 AQUINAS, *De rationibus Fidei, ad Cantorem Antiochenum, 2 (Vat. gr. 1093 f. 66r).*

procedere supponitur, nonne indecorum admodum erit arbitrari hunc ex illo immediate non esse, sed aliud esse medium et causa cur [Filius] Productor Spiritus sit?

27. Plura adhuc. In demonstrativo syllogismo praemissae causae sint conclusionis oportet, non iuxta consequentiam syllogisticam solum, sed etiam secundum rei veritatem; conclusionis autem enuntiantis Spiritum Sanctum ex Filio procedere haud facile diceretur quaenam praemissa [*fol. 281r*] tanquam causa iudicari debeat.

28. Aliud. In demonstrativo syllogismo praemissae sub certitudinem cadere, non probabilitatem solummodo induere debent; certaque scientia adest, ubi tum subiectum tum praedicatum tali medio attingimus, ut naturaliter accidat utrumque exinde cognosci. Attamen dari praemissas syllogismi demonstrantis Spiritum ex Filio procedere hac scientiae certitudine praeditas, nefas est. Nos enim, qui ex hominum natura sumus, instrumentum iudicandi non habemus, vi cuius illud assequamur; adeo ut ne praemissae quidem ipsae certo cognitae nobis fiant. Quo pacto igitur huiuscemodi syllogismus demonstrativus esse posset?

29. Iam, quod tam nobis quam Latinis, pro re de qua agimus, demonstratio syllogistica e manibus effugiat, sufficienter dictum est; quod autem huiusmodi quaestionem nec etiam dialectice concludere liceat, multiplici ex capite iam pridem ostendimus, cum et Apostolorum Doctorumque Ecclesiae sententias exposuimus, quarum aliae quidem mysteriorum destructionem, aliae autem perversionem fidei e syllogismorum emolumento provenire arbitrantur. Quin etiam ipsum Thomam his consonare demonstravimus, qui copiam absurdorum congerit, asseritque ad ea deveniendum fore, si quis syllogismis munitus obviam theologiae procedat. In his autem, quae de rebus fidei ad Cantorem scripsit Antiochenum, hoc modo loquitur: « Ita fides nostra necessariis rationibus probari non potest, [*fol. 281v*] quia humanam mentem excedit ». [1]

---

[1] In editione Parmensi, vol. XVI, opusculum S. Thomae ad Cantorem Antiochenum titulum fert: « *Declaratio quorumdam articulorum contra Graecos, Armenos et Saracenos* »; in editione autem Piana, vol. XVII, appellatur « *De rationibus Fidei*, seu Declaratio... ». – Opusculum notum erat Cabasilae ex interpretatione Demetrii Cidonii, quae exstat in cod. Vat. gr. 1570. – S. Thomas ait, forma paululum immutata: « ... fides nostra necessariis rationibus sicut probari non potest, quia humanam mentem excedit; ita improbari... ».

δὲ παράδοσιν ἀποστολικὴν περὶ τῆς ὑπερουσίου θεότητος μηδ᾽ ἐννοῆσαι τολμῆσαι παρὰ τὰ παραδεδομένα ἐν ταῖς γραφαῖς. Καὶ ἅμα καὶ διὰ τὸ μὴ ἀνάγκην εἶναι εἰδέναι ὅσα ἐπὶ τῶν ὄντων εἰσὶν ἀληθῆ, τούτοις χώραν εἶναι καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων.

33. *Τὸ δὲ μέγιστον, διὰ τὸ φρίττοντας ἀκούειν μὴ βούλεσθαι τὸν Χριστὸν ἐν σοφίᾳ λόγου τὸ τῆς πίστεως μυστήριον καταγγέλλεσθαι. Εἰ δέ τις καὶ τὴν τῶν συλλογισμῶν ἀσθένειαν (ὅ φησι Θωμᾶς, ὅτι πρὸς ἀπιστίαν μᾶλλον*
fol. 282v *παρακαλοῦσι τοῦ μυστηρίου ἢ πρὸς βεβαίωσιν) αἰτίαν τις νομεῖ τοῦ | μὴ ἀληθῆ δοξάζειν ὅσα Λατῖνοι ἐξ ἀνθρωπίνων λογισμῶν ἥκουσιν ἡμῖν φέροντες, οὐδὲ τοῦτο πόρρω τῆς ἡμετέρας διανοίας ἐστίν.*

34. *Εἰ δὲ ὁ μὲν διαλεκτικὸς συλλογισμὸς ἐκ τούτων ἐστίν, ἃ καὶ τῷ προσδιαλεγομένῳ δόξειεν ἄν, ἡμῖν δὲ οὔτε δοκεῖ οὔτε δόξει, ὡς γε εἴρηται, οἱ Λατῖνοι συλλογιζόμενοι ἀντὶ μειζόνων ἀξιοῦσι προτάσεων, οὐκ ἄρα οὐδὲ διαλεκτικῶς περὶ τοῦ προκειμένου ἔξεστι συλλογίζεσθαι· δέδεικται δὲ μηδὲ ἀποδεικτικῶς· παρὰ ταῦτα δὲ τὰ τοῦ συλλογισμοῦ εἴδη οὐκ ἔστιν ὑγιῶς συλλογίζεσθαι· οὐκοῦν σοφίσματα καὶ σαφῆ γέλωτα καὶ λαμπρὰν ἀπάτην ἔξεστι καὶ δὴ καλεῖν ὅσα Λατίνοις συλλογιστικῶς περὶ ὧν ὁ λόγος ἐπῆλθε λογίζεσθαι.*

35. *Ὅλως δὲ εἰ μὲν Λατῖνοι μετὰ λογισμῶν ἀνθρωπίνων ἐπὶ τὸν χριστιανισμὸν ἀφίκοντο, καὶ τούτοις πιστεύοντες οἴονται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, αὐτό τε τοῦτο πρῶτον λεγέτωσαν, καὶ τὸν μακάριον Πέτρον (ᾧ τὰ καθ᾽ ἑαυτοὺς ἀνάπτουσιν) οὕτω δεικνύτωσαν τὰς συνουσίας ποιούμενον, καὶ οὕτω γε καὶ ἡμᾶς πειράσθωσαν ἐπὶ τὰς ὁμοίας ἕλκειν ἀνάγκας· εἰ δὲ τοῦτο οὐδ᾽ ἂν αὐτοὶ καταδέξαιντο, ἴσασι γὰρ ὡς ἐπισφαλεῖς καὶ δειλοὶ οἱ τῶν ἀνθρώπων εἰσὶ λογισμοί, ἐξ ὧν ὁ συλλογισμός, καὶ ὡς παντάπασιν ὑπεραίρει τὸν ἀνθρώπινον νοῦν περὶ ὧν ὁ λόγος νυνί, καὶ μὴν οὐδὲ βούλονται περιπατεῖν « ὥσπερ τὰ λοιπὰ ἔθνη — ἤ*
fol. 283r *φησιν ὁ Ἀπόστολος — | ἐν ματαιότητι τοῦ [νοῦ] αὐτῶν ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ », καὶ διατοῦτο τοῖς λογίοις θαρροῦντες τοῦ Πνεύματος ἐπὶ τὴν*

---

28 νοός Ms.

---

7 AQUINAS, *cf. Summa contra Gent. I, 9 (Vat. gr. 613 f. 7v).* 27 Ephes. *IV, 17.*

rarum sumat; sed aliam quidem ex Scriptura, aliam vero ex humano haurit ratiocinio. At traditio apostolica adest, non audere quidquam de supersubstantiali Divinitate cogitare, praeter ea, quae ex Scripturis ad nos usque promanarunt. Et insuper, propterea quod necesse non est ut, quantacumque in rerum natura vera esse sciuntur, illa quoque in supernaturalibus locum habeant.

33. Sed quod est maximum, quia paventes audimus voluntatem Christi non esse ut mysterium fidei in sapientia verbi praedicetur. Si quis autem syllogismorum debilitatem, ut Thomas loquitur, quae potius ad diffidentiam mysterii quam ad eius confirmationem iuvat, causam esse credit [*fol. 282*v] cur non vera reputentur quantacumque ex ratiocinationibus humanis Latini nobis afferunt, is profecto non procul a sententia nostra abest.

34. Iam vero, si dialecticus syllogismus fit ex his, quae a colloquente admittuntur, cum nobis neque probentur neque, ut supra dictum manet, probari unquam possint ea, quae in syllogismis suis Latini pro maiori praemissa tanquam vera sumunt, nonne igitur ne dialectico quidem modo in quaestione praesenti ratiocinari licet? Atqui ostensum quoque est nec etiam demonstrativo modo; ergo, cum praeter has syllogismorum species nulla alia ad concludendum apta habeatur, quaecumque syllogistice de his rebus tractare pergant Latini, sophismata plane deridenda splendidusque error dicenda sunt.

35. Uno verbo, si Latini ope humani ratiocinii ad christianismum pervenerunt, illoque fidentes Spiritum Sanctum ex Filio procedere arbitrantur, primum quidem id ipsum dicant; beatumque Petrum, cui ea referunt, quae ad illorum Ecclesiam pertinent, ostendant pari modo contiones suas instituisse, et inde conentur etiam nos ad similia argumenta pertrahere. Si vero ne ipsi quidem rem admitterent, qui probe sciunt insecura infirmaque esse humana ratiocinia, e quibus syllogismi comparantur, humanumque intellectum his quaestionibus, de quibus disceptamus, omnino superari; imo si et ipsi nolunt ambulare, sicut dicit Apostolus, « quemadmodum ceterae Gentes [*fol. 283*r] in vanitate sensus sui, tenebris obscuratum habentes intellectum », ideoque oraculis Spiritus confisi ad fidem accedunt, infirmitatemque syllogismorum penitus cognoscentes, oculos ad Piscatores convertunt;[1] iniuste ageretur si cum syllogismis pro-

[1] Id est, ad doctrinam Apostolorum. Ipsos autem *Piscatorum* nomine hoc

πιστιν ἐπείγονται καὶ τῶν συλλογισμῶν κατεγνωκότες ἀσθένειαν πρὸς τὰ ἀλιέας βλέπουσιν, ἀδικούντων ἂν εἴη τὴν θείαν ἀλήθειαν μετὰ συλλογισμῶν ἀπαντᾶν, καὶ μὴ προθυμεῖσθαι θηρεύειν ταύτην δι᾽ ὧν ἂν καὶ ἄδηλος οὖσα περιφανὴς γένοιτο, ἀλλὰ δι᾽ ὧν ἀπέκρυψεν ἂν ἑαυτὴν εἰκότως, καὶ εἰ δήλη καὶ σαφὴς οὖσα ἔτυχε.

36. Ταύτῃ τοι καὶ ἡμεῖς, ὅσα γε ἴσμεν, οὐδαμῶς λογισμοῖς ἐχρησάμεθα ὥστε δεῖξαι μόνον τὸν Πατέρα προβολέα τοῦ Πνεύματος, οὐδὲ ἐκ τῶν αἰσθητῶν ἀφελόντες λόγους τῇ θεολογίᾳ τοῦ Πνεύματος θρασέως καὶ ἀμαθῶς αὐτοὺς ἀπερρίψαμεν (μηδὲ γὰρ ἁμαρτολῶν ἐλαίῳ, ὅ τις ἔφη τῶν πρὸ ἡμῶν, τὴν κεφαλὴν λιπανθείημεν)· ἀλλ᾽ ἢ ὑποτιθέντες τὸ παρὰ τῶν ἐναντίων συμπέρασμα, τὰ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἑπόμενα ἐσκοπούμεθα, ὡς καὶ ὁ Μέγας φησὶ Βασίλειος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον, ἢ αὐτόθεν τὸ ζητούμενον ἔχοντες καὶ ἄμεινον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν ἔκ τε τῶν ἀποστολικῶν παραδόσεων καὶ ἐκ τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, ἐπὶ τὸ πρόσω προήλθομεν, λύοντες ἅμα καὶ παρεξηγήσεις, δεικνύντες ὅσα τοῖς ἐναντίοις ἐξηγουμένοις δῆθεν τὰς ἱερὰς ἀποφάσεις ἐπῆλθεν εἰπεῖν. Εἰ δέ ποτε καὶ συλλογιστικῶς ἡμῖν ἐγένετο φθέγξασθαι, ἢ λόγος ἀντὶ λόγου παρείληπται σαφηνείας ἕνεκεν καὶ τοῦ ὥσπερ ὑπ᾽ ὄψιν τὸν λόγον ἐλθεῖν, | ἢ μετὰ τοῦ
fol. 283ᵛ
τῆς ἀντιφάσεως ἀξιώματος, ὥστε μηδὲ τοὺς σφόδρα ἀντιλογικοὺς ἀντερεῖν. Ἀλλ᾽ ἃ μὲν ἄν τις εἴποι καθόλου πρὸς τοὺς τῶν Λατίνων συλλογισμοὺς εἴρηται· ὁ δ᾽ ἐκείνων πρὸς ταῦτα λόγος, ὁποῖος;

37. Πρῶτον μὲν μὴ εἶναι θέμις — φασί — τὴν ἀπόδειξιν ἐκ τῆς θεολογίας ἐλαύνειν· ἴσον γάρ ἐστι καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐκ μέσου ποιεῖσθαι. — Ἔπειτα καὶ ὑγιῶς ἐστιν ἀποδεικνύναι ἢ ἀμφοτέρων τῶν προτάσεων ἐκ τῶν ἱερῶν εἰλημμένων γραφῶν, ἢ τῆς μὲν ἑτέρας ἐκ τῶν λογίων, τῆς δὲ λοιπῆς ἐξ ἀναγκαίων καὶ φυσικῶν ἀρχῶν· τοῦτο δὲ εἶναι καὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἀνενεγκεῖν, μεταβαίνειν γὰρ ἐπ᾽ ἐνίων τὰς ἀποδείξεις, ἐν τοῖς ὑστέροις Ἀναλυτικοῖς καὶ αὐτὸς βούλεται. — Καὶ μὴν καὶ τρίτον αὐτοῖς· τῆς γὰρ ἀποδείξεως ἐνίοτε προχωρούσης καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ αἰτιατῶν, ὡς καὶ Ἀριστοτέλει δοκεῖ, ἄγνωμον κομιδῇ ἐπὶ τῶν θείων ἐκ προτέρων καὶ αἰτίων αὐτὴν ἀπαιτεῖν, τὴν μὲν δυνατὴν διαπτύοντας, τὴν δὲ μὴ τοιαύτην ζητοῦ-

---

12 *crediderim non verba* BASILII, *sed eius methodum hic notari; cf. ex gr. tia Contra Eunomium, lib. II (non I, ut* NILUS *citat), 1, 4 ... (MG 29, 573 BC 577 B).* 27 ARISTOTELES, *cf. Analyt. poster. I, 7.*

cederetur obviam veritati divinae, vellemusque illius potiri non per illa media, quibus, etiamsi obscura maneat, clarissima evadit, sed per ea, quibus iure merito ipsa celatur, quamvis forsitan lucida et aperta esse contigerit.

36. Quam ob rem nos quoque, quantum scimus, nullatenus ratiocinationibus usi sumus, ut solum Patrem Productorem Spiritus esse probaremus; neque ex sensibilibus argumenta sumentes ea temere et imperite ad theologiam Spiritus applicavimus, non enim peccatorum oleo caput delinivimus, quemadmodum quidam ex his, qui ante nos fuerunt loquutus est; sed econtra aut, supposita adversariorum conclusione, illa quae plane necessario inde sequerentur investigavimus, sicut ait divus Basilius in primo contra Eunomium; aut, cum ex traditionibus apostolicis et ex sententiis Synodorum praesto nobis esset id, quod quaerebamus, et quidem potiori modo quam per demonstrationem, ad ulteriora procurrimus, simulque ea omnia, quae ab adversariis excogitata sunt, cum sacras Litteras interpretarentur, solvenda curavimus, ostendendo perperam illarum exegesim factam esse. Quodsi quandoque accidit, ut nos quoque syllogistice sermones composuerimus, id claritatis ergo factum est, cum vel rationem pro ratione sumebamus et ut res velut sub oculos poneretur, [*fol. 283*v] vel cum adhibebamus axioma contradictionis, ita ut ne illis quidem, qui ad contradicendum valde propensi forent, quidquam opponere liceret. Verumtamen hucusque illa omnia, quae quis in universum contra Latinorum syllogismos dicere posset, protulimus; quaenam autem est ad haec ipsorum responsio?

37. Primum quidem non licere, aiunt, demonstrationes e theologia procul abicere; id enim pro eodem esse ac veritatem e medio tollere. Deinde, recte confici demonstrationem, si utraque praemissa ex Sacris Scripturis desumatur, vel alia quidem e Scripturis, alia vero ex necessariis et naturalibus principiis praestetur; id autem esse ad Aristotelis placitum rem conformare, nam in quibusdam casibus demonstrationis principia descendere et ipse monet in posteriorum Analyticorum libris. Tertia ipsorum responsio: nam cum aliquando, inquiunt, ex posterioribus et causatis demonstratio procedat, quem-

---

loco donatos Cabasilas voluit, quantum mentem eius assequor, non solum quia «piscatores hominum» facti sunt (Mt. IV, 19), sed praesertim quia rudiores, ut piscatores, erant, ideoque ad ostendendum ipsos ratiociniis humanis parum indulsisse.

τας. — Τέταρτον, συλλογισμῶν θεωρουμένων ἐν τοῖς τῶν θεολόγων λόγοις
περὶ Θεοῦ, οὓς οἱ τῆς Ἐκκλησίας καθηγεμόνες ἐξέθεντο, πάντως ἀνάγκη
ἢ ἀποδεικτικοὺς τούτους, ἢ διαλεκτικούς, ἢ σοφιστικοὺς καλεῖν· ἀλλὰ σο-
φιστικοὺς μέν, ἄτοπον, οὐ γὰρ μετὰ τῆς ἀπάτης οἱ τῶν διδασκάλων λό-
γοι· ἀλλὰ μὴν οὐδὲ διαλεκτικούς, οἱ γὰρ διαλεκτικοὶ περὶ μόνα ἂν γένοιντο
fol. 284r τὰ πιθανὰ καὶ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλοτε ἄλλως | ἔχοντα, οἷς οὐδὲν κοινὸν καὶ
τοῖς θείοις· λείπεται λοιπὸν ἀποδεικτικοὺς τοὺς τοιούτους οἴεσθαι. —
Πέμπτον ἐκείνοις, ὅτι μὴ χρὴ θαυμάζειν εἰ μὴ κοινῶν τινων Θεῷ καὶ τοῖς
ἄλλοις προσόντων ὥστε συνονύμως γίνεσθαι τὰς κατηγορίας, ὅπερ ὁ ἀπο-
δεικτικὸς συλλογισμὸς βούλεται, ἡμεῖς τοὺς περὶ Θεοῦ συλλογισμοὺς ἀπο-
δεικτικοὺς καλοῦμεν· ποιοῦμεν γὰρ τοὺς περὶ αὐτοῦ λόγους ὥσπερ καὶ ἐπὶ
τῶν ἄλλων τῶν μοναδικῶν, ἡλίου δηλαδὴ καὶ σελήνης καὶ οὐρανοῦ. — Τὸ
δὲ ἕκτον, κατ᾽ οὐσίαν ὑπὲρ ἐπιστήμην καὶ ἀπόδειξίν φασι τὸν Θεόν, αὐτὸν
δὲ οὐ τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ τὰ περὶ αὐτὴν ἀποδεικνύναι. — Τὸ δὲ ἕβδομον,
ἄτοπον αὐτοῖς καὶ λίαν νομίζεται συνεχῶς τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων
συλλογισμοῖς χρωμένων ἐπὶ Θεοῦ, καὶ ἄνω καὶ κάτω τῶν λόγων τῶν ἑαυ-
τῶν πυκνὰ τὸ τῆς ἀποδείξεως στρεφόντων ὄνομα, καὶ «ὡς ἀποδέδεικται
τὰ καὶ τά», καὶ «ὡς ἐδείξαμεν», καὶ «ὡς δείξομεν μίκρον ὕστερον», ἡμᾶς
ὥσπερ τὴν ἐναντίαν ἐκείνοις ἐξεπίτηδες ἰόντας ἀπὸ τῶν θείων τὴν ἀπό-
δειξιν ἀφαιρεῖν.

38. Καὶ τὰ μὲν Λατίνων, τοιαῦτα· ὅτι δὲ οὐ πρὸς ἀλήθειαν ὁ λόγος αὐτοῖς,
καὶ δὴ προσέχειν ἄξιον. Αὐτίκα πρὸς τὸ πρῶτον, οὐ γὰρ ἐλαυνομένης τῆς
ἀποδείξεως συναιρεῖται καὶ ἀλήθεια, ἀλλὰ τοὐναντίον μᾶλλον, τῆς ἀληθείας
ἐκποδὼν γενομένης οὐδεμία χώρα τῇ ἀποδείξει, ἐπὶ πλέον γὰρ ἡ ἀλήθεια
f. l. 284v ἢ ἡ ἀπόδειξις. Ὁ μὲν γὰρ συλλογισμός, | ὁ τὸν ὅρον σῴζων τὸν ἑαυτοῦ,
πάντως καὶ ἀληθής· οὐ πᾶσα δὲ ἀλήθεια καὶ συλλογισμός. Αἱ γὰρ ἀρχαὶ
τῶν ἀποδείξεων καὶ αἱ ἄμεσοι τῶν προτάσεων, δι᾽ ὧν ὁ συλλογισμός, ἀλη-
θεῖς μέν, συλλογισμὸς δὲ οὐδαμῶς. Καὶ μὴν καὶ τὸν μακάριον Παῦλον «οὐκ
ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης» τοὺς λόγους ποιούμενον οὐδὲ πρὸς συλλο-
γισμοὺς βλέποντα ἕπεται κατ᾽ ἐκείνους μὴ πάντα ἀληθεύειν αὐτόν. Ἀλλ᾽
ἄτοπον, καὶ οἱ ταῦτα δὲ ἀξιοῦντες, μέχρις ἀπείρου προιέναι τὰς ἀποδεί-

---

28 *cf.* I Cor. *II*, 4.

admodum Aristoteli videtur, valde irrationabile esset eam in rebus divinis ex prioribus et causis repetere, respuendo, scilicet, eam quae valida est, aliamque robore destitutam requirendo. Quartum: necessarium esse prorsus ut qui syllogismi de Deo agentes in discursibus theologorum inveniuntur, illi nempe, quos Ecclesiae ductores exposuerunt, vel demonstrativi esse dicantur, vel dialectici, vel sophistici. Attamen sophisticos illos dici absurdum est, non enim fallaces sunt Doctorum sermones; sed neque dialecticos eosdem vocaremus, nam dialectici syllogismi solummodo de rebus persuasibilibus et probabilibus sunt, et talibus, quae etiam aliter [*fol. 284r*] haberi possunt, quibus nihil profecto commune cum divinis est. Igitur restat ut demonstrativos illos esse credamus. Quintum addunt quoque: admirationem, videlicet, movere non debet si nos syllogismos, qui de Deo agunt, demonstrativos appellamus, quamvis nulla sint ita Deo aliisque communia, ut eorum univoca praedicatio haberi possit, quemadmodum demonstrativus syllogismus postulat; ratiocinia enim de ipso conficimus sicut de aliis, quae singularia quoque sunt, ut puta solem, aut lunam, aut caelum. Sextum: aiunt Deum quidem essentialiter supra scientiam et demonstrationem constitutum esse; at minime se essentiam Eius, sed alia, quae essentiam circumstant, demonstrare. Septimum: absurdum ipsis vel maxime videri, cum Ecclesiae Doctores continuo syllogismos ad agendum de Deo usurpent, nomenque demonstrationis hinc inde per eorum opera circumferatur, ut [cum aiunt]: «illud et illud demonstratum est», vel: «paulo inferius demonstrabimus»; nos [Graecos], quasi ex industria adversus ipsos procedendo, e rebus divinis demonstrationem eripere.

38. Latini quidem res huiusmodi proloquuntur: quod autem veritati conformes rationes ipsorum non sint, attendere pretium erit. Verbi gratia, quoad primum: non enim sublata demonstratione veritas tollitur, sed potius contrarium fit, ut exsulante veritate nullus demonstrationi locus sit; ad plura enim veritas quam demonstratio protenditur. Syllogismus, scilicet [*fol. 284v*] (si intra proprios limites sistit), veritatem plane continebit; at non omnis veritas erit eo ipso syllogismus, siquidem principia demonstrationum et propositiones immediatae, ex quibus syllogismus fit, vera quidem sunt, non autem sunt syllogismus. Quin imo sequeretur iuxta ipsos beatum Paulum, qui nullatenus ad syllogismos attendebat, 'neque in persuasibilibus humanae sapientiae verbis' loquebatur, non in omnibus veritatem expressisse. Sed absurda sunt haec; eosque, qui talia arbitrantur, et ad infinitum usque demonstrationes extollere

ξεις βουλόμενοι, λελήθασιν ἑαυτούς, ἐκ τοῦ σφόδρα φιλεῖν τὴν ἀπόδειξιν, ἀναιροῦντες ἀπόδειξιν, εἴπερ οὐδέ ἐστιν ἐπιστήμεν ἀπείρου εἶναι.

39. *Τὸ δὲ δεύτερον ἐκείνοις [ποι] μὲν ὑγιές, [ποι] δὲ οὐ τοιοῦτον· μᾶλλον δὲ τὸ ὑγιὲς οὐδαμοῦ. Εἰ μὲν γὰρ ἐξῆν περὶ ὧν ὁ λόγος νυνὶ ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ Υἱοῦ δεικνύναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐξ ἀμφοτέρων τῶν προτάσεων ἐκ τῆς γραφῆς ὁρμωμένων, καὶ πᾶς τις νοῦν ἔχων καὶ αὐτὸς ἐγὼ τοῦ παντὸς ἂν ἐτιμησάμην τὸν τοιοῦτον συλλογισμόν, ἱκανὸν ὄντα τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνην ἀπεληλαμένην καταγαγεῖν· τούτου δὲ μηδὲ ἐν ἐλπίσιν ὄντος εἰς χεῖρας ἐλθεῖν, περίεργον ἡ ἐπαγγελία καὶ μέχρι τοῦ ἀπατῆσαι. Τὸ δὲ τὴν μὲν τῶν προτάσεων ἐκ τῶν λογίων λαμβάνειν, τὴν δὲ ἐκ φυσικῶν ἀρχῶν, ἔπειτα οἴεσθαι ἀποδεικνύναι, οὐ τὴν ἀλήθειαν τιμῶντός ἐστιν.*
fol. 285r *Ἔχει γὰρ οὕτως, | ὡς καὶ Ἀριστοτέλει δοκεῖ ἐν τοῖς ὑστέροις Ἀναλυτικοῖς.*

40. *Ὅταν ἐπιστήμη τις ὑπὸ ἐπιστήμην τελῇ, ὥσπερ ὑπὸ μὲν τὴν φυσικὴν ἡ ἰατρική, ἡ δὲ ὀπτικὴ ὑπὸ τὴν γεωμετρίαν, τότε τῆς ὑπερεχούσης ἐπιστήμης τοῖς συμπεράσμασιν ὡς ἀρχαῖς οἰκείαις ἡ ὑποβεβηκυῖα χρωμένη μετὰ τοῦ τεταγμένου χωρεῖ, καὶ οὐδεμία ταύτῃ κακία, πρὸς τὰς ἀρχὰς ἀφορώσῃ τὰς ἑαυτῆς, συγγενεῖς τε οὔσας καὶ οἰκείας, καὶ ἐκ τῶν προτέρων προιούσῃ πρὸς τὴν ζητουμένην ἀλήθειαν. Οὐ μὴν ἀλλ᾽ εἰ καὶ μὴ ὑπάλληλοι εἶεν αἱ ἐπιστῆμαι, οὐδὲ οὕτως οὐδεμία μέμψις αὐταῖς, κοινοῖς τισιν ἀξιώμασιν ἢ συμπτώμασι χρωμέναις περὶ τὰς ἀποδείξεις, εἴ γε ἑκάστη οἰκείως ἑαυτῇ τὸν λόγον ἐνδέχοιτο. Εἰ δὲ μήτε τὰ εἰλημμενα ἀξιώματα κοινὰ καὶ ἀμφοτέραις ταῖς ἐπιστήμαις πρόσεστι, μήτε μὴν τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν ἔστιν ὁρᾶν, πάντως παρανομήσει περὶ τὰς ἀποδείξεις, καὶ παραλογιεῖται μᾶλλον ἢ ἀποδείξει, εἴ γε ἐκ τῶν τῆς ἑτέρας ἀρχῶν τὰ καθ᾽ αὑτὸ τῇ ἑτέρᾳ συμβεβηκότα ἀποδεικνύναι ἐπιχειροίη. Φησὶ γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῖς Ἀριστοτέλης, ἀποδεδειχὼς τοῦτο πρότερον· « Οὐκ ἔστιν ἐξ ἄλλου γένους μεταβάντα δεῖξαι ». Καὶ πάλιν· « Οὐ μεταβαίνουσιν αἱ ἀποδείξεις ἀφ᾽ ἑτέρου γένους εἰς ἕτερον ». Καὶ πάλιν· « Ἐκ τοῦ αὐτοῦ γένους ἀνάγκη τὰ ἄκρα καὶ τὰ μέσα εἶναι ». Καὶ πάλιν· « Ἕκαστον ἀποδεῖξαι οὐκ ἔστιν*

---

3 in Ms scribitur ποῖ, ποῖ: at, ut videtur perperam, non enim interrogativa particula est, sed enclitica ποί, ποί (partim, partim), ut loquutionis sensus requirit.

---

27 Aristoteles, *Analyt. poster. I, 7 et 9 (7 citat.).*

volunt, eos, inquam, latet sibi ipsis adeo demonstrationem amantibus demonstrationem eripi, quandoquidem infiniti nulla certa scientia esse potest.

39. Altera autem ipsorum responsio partim quidem recta est, partim vero non ita vel, dicam potius, nullo modo recta. Etenim si demonstrari posset quoad praesentem quaestionem Spiritum Sanctum ex Filio procedere, utramque praemissam ex Scripturis colligendo, quilibet profecto rationis compos, egoque ipse, huiusmodi syllogismum plurimi faceremus, illumque sufficere crederemus, qui pacem Ecclesiarum deperditam restitueret. At vero cum ne spes quidem habeatur talem in promptu fore [syllogismum], inutilis et ad errorem conducens illius est annuntiatio. Quod vero alia praemissarum ex oraculis sacris, alia autem ex principiorum naturalium fonte desumatur, et hac ratione demonstrationem confici putetur, nequaquam id veritatem reverentium proprium est. Sic enim se res habet, [*fol. 285ʳ*] quemadmodum Aristoteli videtur in posterioribus Analyticorum libris.

40. Ubi scientia quaedam sub scientia continetur, sicut sub physica medicina, vel sub geometria optica, tunc quidem si ea, quae subest, superioris scientiae conclusiones tanquam propria principia adhibet, ordinate proceditur, nullumque inde suboritur inconveniens quod principia ab alia mutuata sit (cum propria eiusdemque generis illa sint), nec quod ex prioribus ad inquisitionem veritatis devenerit. Nihilo tamen minus, etiamsi non mutuam relationem scientiae servarent, ne sic quidem ullum ipsis nocumentum proveniret, quippe quae communibus quibusdam axiomatibus vel symptomatibus uterentur ad demonstrationem, etsi unaquaeque iuxta modum sibi proprium illa recepisset. Si vero neque axiomata praedicta communiter utrique scientiae interessent, neque aliam sub alia contineri daretur, omnino demonstrationis leges praetermitterentur, et paralogismus potius quam demonstratio fieret, si ex principiis unius ea, quae per se alteri insunt, demonstrare conaremur. Ait enim Aristoteles ibidem, hac ipsa re prius iam demonstrata:[1] « Non ergo licet ex alio genere [scientiae in aliud] descendendo demonstrare ». Et rursus: « Non descendunt demonstrationes ex uno genere in aliud ». Et denuo: « Ex eodem genere oportet esse extrema

---

[1] In hac et sequentibus citationibus Aristotelis ea, quae inter uncinos scribuntur, sic in editione Didotiana, qua utimur, posita sunt.

fol. 285v ἀλλ᾽ ἢ ἐκ τῶν ἑκάστου ἀρχῶν». | Καὶ πάλιν· «Ἕκαστον ἐπιστάμεθα μὴ κατὰ συμβεβηκός, ὅταν κατ᾽ ἐκεῖνο γιγνώσκωμεν καθ᾽ ὃ ὑπάρχει ἐκ τῶν ἀρχῶν τῶν οἰκείων». Καὶ πάλιν· «Ἐπεὶ δὲ φανερὸν ὅτι ἕκαστον ἀποδεῖξαι οὐκ ἔστιν ἀλλ᾽ ἢ ἐκ τῶν ἑκάστου ἀρχῶν, ἂν τὸ δεικνύμενον ὑπάρχῃ ᾗ ἐκεῖνο, οὐκ ἔστι τὸ ἐπίστασθαι τοῦτο, κἂν ἐξ ἀληθῶν καὶ ἀναποδείκτων δειχθῇ καὶ ἀμέσων· κατὰ κοινῶν γὰρ δεικνύουσιν οἱ τοιοῦτοι λόγοι ὃ καὶ ἑτέρῳ ὑπάρξει· διὸ καὶ ἐπ᾽ ἄλλων ἐφαρμόττουσιν οἱ λόγοι οὐ συγγενῶν· οὐκοῦν οὐχ ᾗ ἐκεῖνο ἐπίσταται, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός, οὐ γὰρ ἐφήρμοσεν ἡ ἀπόδειξις καὶ ἐπ᾽ ἄλλο γένος». Καὶ πάλιν· «Οὐκ ἔστιν ἀποδεῖξαι ἕκαστον ἁπλῶς ἀλλ᾽ ἐκ τῶν ἑκάστου ἀρχῶν».

41. Τούτου τοίνυν οὕτως ἔχοντος, ἐπεὶ τὴν τῶν χριστιανῶν θεολογίαν μηδαμῶς ἐπιστήμην ὑπό τινα ἐπιστήμην ἴσμεν τελοῦσαν, αἱ γὰρ ἄλλαι πᾶσαι μᾶλλον πρὸς αὐτὴν θεραπαινίδος ἔχουσι λόγον, ὡς καὶ ὁ Θωμᾶς φησιν. Ὁ δὲ θεῖος Χρυσόστομος οὐ θεραπαινίδος μόνον, ἀλλὰ καὶ ταύτης ἠτιμωμένης πάντως τῆς ἀληθείας ἀποπεπλάνηται, καὶ πρὸς περιττὰς καὶ ἀνοήτους ἐλπίδας ἐξέπεσεν, ὁ ἐξ ἀνθρωπίνων καὶ θείων ὁμοῦ, τὰ θεῖα θηρεύειν ἐπιχειρῶν, ἄντικρυς τὸ τῆς παροιμίας τὰ ἀσύγκλωστα συγκλώθειν καὶ τῷ ἐξ ἄμμου σχονίῳ φιλοτιμούμενος. Καὶ μὴν καὶ σχεδὸν οὐδέ τινα
fol. 286r ἴσμεν θέσιν κοινὴν αὐτῇ τε καὶ τοῖς ἄλλοις. | Τὰς γὰρ ἀρχὰς αὐτῆς μὲν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀμέσως παρὰ Θεοῦ λαβόντες ἔχομεν, ὡς καὶ ὁ Θωμᾶς φησιν· αἱ δὲ τῶν ἄλλων, οἷαι ἂν γένοιντο αἱ ἐκ τῶν αἰσθητῶν ὁρμώμεναι καὶ τὸν ἀνθρώπινον μὴ ὑπεραίρουσαι νοῦν. Καὶ μήν, ὡς δέδεικται, οὐδὲ τὸ θεῖον ἐν γένει, οὐδέ ἐστιν ὁμογενὲς οὐδενί, οὐδὲ τό τι κατηγοροῦμεν αὐτοῦ, οὐδὲ συνωνύμως αὐτοῦ τι καί τινος ἑτέρου κατηγορεῖται.

42. Ἔτι πρὸς Θεοῦ! εἴ τις τῶν συλλογισμῶν τὴν μὲν ἑτέραν τῶν προτάσεων ἐκ τῆς γραφῆς ἔχει λαβών, τὴν δὲ λοιπὴν μετὰ τοῦ ἀληθεύειν ἐκ φυσικῶν ἀφορμῶν, τοῦ χάριν γένοιτ᾽ ἂν αὐτῷ πάροδος δικαίως ἐν Ἐκκλη-

---

13 AQUINAS, *cf. Summa Theol. I, q. I, a. 5 ad 2um et a. 8 ad 2um (Vat. gr. 609 ff. 609v, 610r).* 14 CHRYSOSTOMUS *multa similia praebet in eius Hom. I-V De Incomprehensibili contra Anomoeos: MG 48, 701-748; ad quem autem locum praecise allusio fiat, non invenio.*

et media ». Et aliud: « Unumquodque demonstrari non potest nisi ex suis principiis ». [*fol. 285*v] Et iterum: « Unumquodque scimus non secundum accidens, quando secundum illud cognoverimus, secundum quod inest... ex principiis illius [propriis] ». Rursus adhuc: « Quoniam autem manifestum est quod unumquodque demonstrari non possit, nisi ex suis principiis, si quod demonstrandum est insit quatenus ipsum est, non possumus [sine his] id [quod demonstratur] scire, etiamsi ex veris et indemonstrabilibus et immediatis sit demonstratum. Nam secundum commune demonstrant tales rationes, quod et alii [rei] inerit; quare etiam rationes ad alia quadrant non eiusdem generis. Quare [ex his] non scit [demonstrans] quatenus ipsum [demonstrandum] est, sed [scit] secundum accidens; non enim alias conveniret demonstratio etiam alteri generi ». Denique: « Non potest unumquodque demonstrari simpliciter, nisi ex propriis principiis ».

41. Quae si ita sunt, igitur christianam theologiam scientiam esse scimus sub nulla alia constitutam, reliquae namque omnes potius erga ipsam famulatus rationem habent, quemadmodum et ipse Thomas ait. Et divus Chrysostomus non id solum affirmat, sed etiam addit penitus illum a veritate deviare, et in inutiles et stultas spes incidere, qui, illa spreta, simul ex divinis et humanis [principiis] divinarum rerum potiri satagit, et prorsus, sicut fert effatum, nendo componit quae neri nequeunt, funique ex arena innititur. Imo fere dixeris nullum sciri demonstrationis principium huic [scientiae] aliisque commune; [*fol. 286*r] ipsius enim theses immediate ex revelatione Dei acceptas habemus, sicut etiam Thomas asserit; aliarum vero [scientiarum] principia talia sunt, qualia possunt esse illa, quae ex sensibilibus originem ducunt, humanamque mentem non praetergrediuntur. Sed profecto, ut ostensum est, neque in genere ullo Divinitas invenitur, neque est ulli rei homogenea, neque de ea aliquid praedicatur, nec rursus quidquam de ea et de quovis alio univoce dicitur.

42. Praeterea, pro Deum! si syllogismus quivis unam ex propositionibus ex Scriptura desumptam haberet, aliam vero, eamque veritate gaudentem, ex topicis naturalibus, cuiusnam, quaeso, gratia ipsi in Ecclesiam Dei aditus iure merito patefieret? Forte dixerint id ex veritate praemissarum evenire, quae, utpote verae, necessario veritatem conclusionis testificantur. Attamen non prorsus necessario, sapientissimi! Etenim si quis ita dicat: Pater et Filius et Spiritus Sanctus tres hypostases sunt, tres vero hypostases semper

σίᾳ Θεοῦ; Τὸ τῶν προτάσεων φαῖεν ἂν ἀληθές, οὕτω γὰρ αὐτῶν ἐχουσῶν, πᾶσα ἀνάγκη καὶ τὸ συμπέρασμα εἶναι ἀληθές. — Οὐ πᾶσα ἀνάγκη, ὦ βέλτιστοι! Εἰ γὰρ οὕτω τις λέγοι· ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τρεῖς ὑποστάσεις εἰσίν, αἱ τρεῖς ὑποστάσεις πάντῃ τε καὶ πανταχοῦ ἐν τοῖς οὖσι καὶ τρεῖς οὐσίαι μερικαί εἰσι, τὸ ἑξῆς ἀληθὲς αὐτὸς ἀποφαίνου, ἀλλ' οὐ πόρρω τοῦτο τῆς Ἀρείου παραφορᾶς. Καὶ πάλιν· ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς δύο ὑποστάσεις εἰσί, ἡ μὲν γεννῶσα, ἡ δὲ γεννωμένη, ἀλλ' ὅταν δύο ὑποστάσεις ἐν τοῖς οὖσιν οὕτως ἔχωσιν, οὐκ ἄνευ πάθους οὐδὲ φθορᾶς, οὐδὲ ἀσώματος ἡ γέννησις τούτων. Ἀλλὰ βαρὺ τὸ ἐκ τούτων συμπέρασμα καὶ ἀκοῦσαι χριστιανοῖς. Διατί; καὶ μὴν ἑκατέρου τῶν συλλο- fol. 286v *γισμῶν αἱ προτάσεις, | ἡ μὲν ἐκ τῆς γραφῆς (ἡ ἐλάττων), ἡ δὲ ἐκ φυσικῶν ἀρχῶν τὰς ἀφορμὰς ἔχει (ἡ μείζων), καὶ οὕτως ἀληθής, ὡς μηδένα ἐρίσαι πρὸς ταύτην.*

43. *Ἔτι φαῖεν ἄν, ἢν εὐσεβεῖν ἐθέλωσιν, οὐκ ἀναγκαῖον ὅσα ἐπὶ τῶν ὄντων ἀληθῆ, ταῦτα καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων χώραν ἔχειν, μᾶλλον δὲ καὶ ἀνάγκη μὴ οὕτως ἔχειν τὰ πράγματα ἐνταῦθα κἀκεῖ. Τὰ [ὅμοια] δὴ καὶ ἡμῶν λεγόντων, μὴ δυσχεραινόντων ἐκεῖνοι· εἰ μὲν γὰρ ἐκεῖνα, καὶ ταῦτα, εἰ δ' οὐ ταῦτα, πῶς ἐκεῖνα; Καὶ μὴν εἰ τῇ χείρονι τῶν προτάσεων πᾶσα ἀνάγκη τὸ συμπέρασμα ἕπεσθαι, τί ποτε ἐροῦμεν τοὺς λόγους οἱ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα συνάγουσι, τὰς μὲν ἐλάττους τῶν ἀρχῶν ἐκ τοῦ Πνεύματος, τὰς δὲ ἑτέρων ἐξ ἀνθρωπίνων λογισμῶν τὰς ἀφορμὰς εἰληφότας; Πάντως ὅτι γε τὸ ἐκ τῶν προτάσεων οὐδὲν ἄλλο ἢ λογισμὸς ἀνθρώπινος, δειλὸς καὶ ἐπισφαλής, καὶ οὐδὲ αὐτῷ πρὸς πίστιν ἀρκῶν. Οὐκ ἄρα δόξομεν ὑγιαίνειν τὰ θεολογικὰ τοιούτοις παιδευταῖς περὶ τὰ μέγιστα χρώμενοι. Καί, ὡς ἔοικεν, εἰκότως Ἀριστοτέλης ἔλεγε· «Μὴ ἐκ προτέρων μόνων προσήκειν ἀποδεικνύναι, ἀλλὰ καὶ ἐκ πρώτων, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἐξ ἀρχῶν οἰκείων τοῖς πράγμασι, καὶ οὐκ ἔστι τὸ ἐπίστασθαι τοῦτο, κἂν ἐξ ἀληθῶν καὶ ἀναποδείκτων δειχθῇ καὶ ἀμέσων, μὴ οἰκείων δὲ μηδὲ συγγενῶν δηλαδή». Καὶ πάλιν· «Ἕκαστον ἀποδεῖξαι οὐκ ἔστιν ἀλλ' ἢ ἐκ τῶν ἑκάστου ἀρχῶν», καὶ κατὰ* fol. 287r *συμβεβηκὸς δὲ | τὴν τοιαύτην δεῖξιν καλεῖ καὶ ἥκιστα συμβαίνουσαν πρὸς ἀλήθειαν. Ὅλως δὲ πῶς ἔνι πιστεῦσαι τοῖς οὕτως ἔχουσι τῶν συλλογισμῶν περὶ ὧν ἡ διαφορά, οἱ φανερῶς ἐν τοῖς ὁμολογουμένοις ψευδόμενοι καὶ κακουργοῦντες ἑάλωσαν;*

---

16 in **Ms** prius ὁμοία, corrigitur deinde insufficienter **ὅμοια**.

---

25 Aristoteles, *Analyt. poster. I, 9 (2 citat.).*

et ubique in naturalibus tres sunt etiam partiales essentiae; id quod inde consequitur veritatem habere declarabis tu ipse, verumtamen non longe haec ab Arii deliramentis collocabuntur. Similiter quoque: Pater et Filius duae hypostases sunt, altera generans, altera generata: atqui ubi in naturalibus duae huiuscemodi hypostases inveniuntur, earum generatio non sine passione aut corruptione nec sine corpore fit. Verum enim vero huius ratiocinii conclusio aegre christianis auribus toleranda censetur. Quare? nonne revera praemissae utriusque syllogismi [*fol. 286v*] alia ex Scriptura, minor scilicet, alia vero, id est maior, ex topicis naturalibus principia sua mutuatae sunt, atque ita sunt verae, ut eaedem a nemine oppugnentur?

43. Adhuc fortasse dicent, si velint se religiosos exhibere, necessarium non esse, ut quaecumque in naturalibus veritate pollent, eadem omnia etiam in supernaturalibus locum obtineant, siquidem potius in his et illis diversimode se res habeant oportet. At profecto cum etiam nos eadem dicamus, illos molestos esse non decet; si enim illa [admittuntur], etiam haec; si vero nequaquam haec, quomodo illa? Re quidem vera si conclusio prorsus sequitur inferioris qualitatis praemissam, quid tandem de illis ratiociniis erit dicendum, quae Spiritum ex Filio esse concludunt, principia praemissarum minorum ex Spiritu desumendo, topica autem aliarum ex rationibus humanis? Plane concludendum erit nihil aliud ex huiusmodi praemissis educi posse quam humanas rationes, quae sane debiles incertaeque sunt, neque sufficientiam in se ipsis ad fidem inserendam habent. Itaque si talibus magistris utamur in maximis rebus, videbimur circa theologiam insanire. Quamobrem recte, ut patet, Aristoteles aiebat: « Non ex prioribus solummodo demonstrationem instituere oportet, sed ex primis etiam, id est, ex principiis rebus propriis, et non possumus [sine his] id, [quod demonstratur], scire, etiamsi ex veris et indemonstrabilibus et immediatis sit demonstratum, nisi, videlicet, propria et eiusdem generis sint ». Et iterum: « Unumquodque demonstrari non potest, nisi ex suis principiis ». Huiusmodi autem demonstrationem, [*fol. 287r*] secundum accidens appellat, et longissime a veritate positam esse declarat. Quid tandem? quomodo confidere licebit in quaestionibus, de quibus in praesentiarum contendimus, huic generi syllogismorum, qui ita se habent, ut aperte etiam in rebus admissis falsi esse et fallaces inveniantur?

44. Εἰ δὲ λέγοιεν καὶ τὰς μείζους τῶν οἰκείων συλλογισμῶν προτάσεις οἰ-
κείας εἶναι καὶ τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ, οὐ γὰρ μόνον ἐν τοῖς οὖσιν, ἀλλὰ
καὶ ἐπὶ τῶν θείων πᾶσαν εἶναι ἀνάγκην ἀληθεύειν αὐτάς, — τοῦτο πρῶτον
δεικνύτωσαν ἢ διαρρήδην κείμενον ἢ συναγόμενον ἀναγκαίως ἐκ τῆς γραφῆς,
ἤ τι τῶν ὁμολογουμένων ἐν τῇ θεολογίᾳ διαπίπτον, ἄν τις ἐκεῖνα ἀρνῆται.
Ἀλλ' οὐκ ἔστι· πάνυ δὲ ἄτοπον τῶν προβλημάτων περὶ ὧν ἡ πρόθεσις
ἀνθρωπίνην πᾶσαν ὑπερβαινόντων διάνοιαν, ὡς δέδεικται, καὶ κρειττόνων
ὄντων ἐκ πολλοῦ τοῦ περιόντος ἢ κατὰ συλλογισμοῦ δύναμιν, ἔπειτα τῶν
συλλογισμῶν τοὺς μὲν ἐγκρίνειν, ἐκείνους δὲ ἀποδοκιμάζειν, ὥσπερ μὴ συ-
νιέναι δυναμένους τὸ ἐκ τῆς ἀντιφάσεως ἄτοπον.

45. Οὐ μὴν ἀλλ' οὐκ ἔστιν οὐδὲν ἐν τοῖς θειοις, οὗ μὴ δυνατὸν τὴν μὲν
τῶν προτάσεων ἐκ τῶν λογίων αἱρεῖσθαι τοῦ Πνεύματος, τὴν δὲ ἑτέραν ἐκ
τῶν φυσικῶν ἀρχῶν ἀληθεύουσαν. Καὶ εἰ τοῦτο συγχωρεῖν ἔξεστι, καὶ παν-
ταχοῦ τοῖς οὕτω τέχνης ἔχουσι πιστεύειν ἀνάγκη, οὐδὲν ὃ μὴ τῶν θείων
δι' ἐπιστήμης γνωστόν, καὶ ψεύδεσθαι πᾶσα ἀνάγκη τοὺς τὰ μὲν τῶν θείων
fol. 287ʳ ἀξιοῦντας σύμμετρά πως εἶναι | καὶ τῷ ἀνθρωπίνῳ νῷ, καί τινα τρόπον
ἐπιστητὰ καὶ γνωστά, τὰ δὲ παντάπασιν ὑπεραίρειν αὐτόν, ὡς καὶ ἀνωτέρω
εἴρηται. Ἔτι δέδεικται μήδ' ἐν ἐκείνοις ἐν οἷς μετρίως καὶ τὸν ἀνθρώπινον
νοῦν συγκεχώρηται συμβαίνειν καὶ ὁπωσοῦν, μήδ' ἐν ἐκείνοις τὴν ἀπόδειξιν
ἀναγκαῖον εἶναι, διὰ τὴν ἀπάτην, ἥν, ὥσπερ ἀπαραίτητον αἶσχος, τὸ τῶν
συλλογισμῶν γένος μεθ' ἑαυτῶν περιφέρουσιν.

46. Εἰ δὲ λέγοιεν κοινά τινα προσεῖναι τοῖς τε θείοις καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς καὶ
δὴ καὶ τοῖς οὖσι (κοινὰ δὲ κατά τινα ἀναλογίαν, οὐ γὰρ δὴ συνωνύμως ἐν-
δέχεται), καὶ κατ' ἐκεῖνα δύνασθαι τὴν ἀπόδειξιν καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων
ὑγιῶς προχωρεῖν, — ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἴσον ἐστὶ τήν τε κατηγορίαν μὴ
συνωνύμως προέρχεσθαι καὶ μήδε τὴν ἀρχὴν ἀποδεικνύναι, τοῦτο γε τῆς
ἀποδείξεως ἀπαιτούσης κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην. Ἔπειτα εἰ καὶ κατά τινα
ἀναλογίαν κοινά τινα Θεῷ καὶ τοῖς οὖσιν, ἀλλὰ πολὺ μὲν κἀν τούτοις καὶ
σφόδρα φανερὸν τὸ ἀνόμοιον, ἀμυδρὸν δέ τι καὶ σκοτεινὸν τὸ ὅμοιον, καὶ
ὥστε μόνον εἰκάσαι. Τούτου δὲ κειμένου, ὁ ἐκ τῆς ὁμοιότητος ἐπιχειρῶν
συλλογίζεσθαι, οὐδὲ ἑαυτῷ πιστεύσειεν ἄν, ἐκ τῆς ἀνομοιότητος καὶ σφό-
δρα εἰς τοὐναντίον ἑλκόμενος περὶ ὧν σκοπεῖ.

44. Quodsi adhuc dicerent maiores propriorum syllogismorum praemissas etiam theologicae scientiae proprias esse, non enim solum in naturalibus, verum etiam cum agitur de divinis, veras omnino illas esse necesse est; primum quidem, ostendere velint vel id explicite positum esse, aut saltem necessaria conclusione ex Scripturis erui, vel quid tandem ex his, quae in theologia creduntur, perire debeat, si quis illud negaverit. Verumtamen non poterunt: econtra prorsus absurdum est, cum problemata de quibus in praesentiarum quaestio movetur, humanam quamcumque mentem, ut ostendimus, praetergrediantur, et sat longe superiora illa sint, quam quae per demonstrationem obtineri valeant; absurdum est, inquam, postea ex syllogismis hos quidem adoptare, illos autem renuere tanquam impares ad occurrendum absurditati, qua refelli possunt.

45. Nihilo tamen minus nihil quidquam in divinis est, cuius nequeat alia praemissarum ex oraculis Spiritus colligi, alia vero ex principiis naturalibus veritatem habere. Quodsi concedere hoc licet, quod omnino necesse sit huiusmodi artificio fidem praestare, nihil in divinis erit, quod per scientiam cognosci nequeat, et falluntur plane qui arbitrantur res divinas partim humanae quoque menti esse quodammodo proportionatas, [*fol. 287*ᵛ] easque quadamtenus scientifice haberi et cognosci posse, partim vero intellectum hominum superare, sicut superius declaratum est. Praeterea, ostensum est etiam ne in illis quidem rebus, quibus humana quoque ratio quomodocumque applicari concedebatur, necessitatem induci demonstrationis, propter errorem qui, velut inevitabile dedecus, syllogismorum genus ipsum circumstat.

46. Dicerent fortasse communia quaedam intercedere inter divinas res, nobis superiores, aliasque naturales (communia sane iuxta quandam analogiam, non enim univoce accipiuntur), et secundum illa etiam ad ea, quae supernaturalia sunt, demonstrationem recte progredi posse. Sed primum quidem, pro eodem est et praedicationem univoce non procedere, et demonstrationem radicitus tolli, cum prorsus illud ad demonstrationis naturam requiratur. Deinde, etiamsi iuxta quandam analogiam Deum inter et naturales res communia quaedam sint, attamen in his quoque valde clare dissimilitudinem esse deprehendimus, similitudinem autem, quae adest, obumbratam tenuemque haberi, et talem, quae solummodo veluti coniciatur. Quibus positis, quicumque ex [hac] similitudine argumentari conaretur, ne sibi quidem ipsi fidem daret cum se, propter maximam dissimilitudinem, ad oppositum rei, de qua investigationem instituerat, detrusum esse videret.

47. *Ταύτῃ τοι καὶ Θωμᾶς, παντὸς μᾶλλον οὐκ ἀγνοήσας τὴν ἐπὶ τοὺς συλλογισμοὺς τοιαύτην ὁδόν, συγχωρεῖ μὲν αὐτῇ χρῆσθαι γυμνασίας ἕνεκεν*

fol. 288ʳ *| ἀδρανῆ δὲ καὶ ἀσθενῆ καὶ οὐδὲν ὑγιὲς αὐτὴν ἡγούμενος, εἰσηγεῖται μὴ σφόδρα ταύτῃ θαρρεῖν μηδὲ ἐκ τῶν λόγων τούτων εἰδέναι οἴεσθαι μηδ᾿ ἀποδεικνύναι. Φησὶ γὰρ ἐν ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τοῦ Κατὰ Ἑλλήνων πρώτου βιβλίου· «Τὰ αἰσθητὰ τῶν πραγμάτων, ἐξ ὧν ἡ ἀνθρωπίνη ἀπόδειξις τὴν ἀρχὴν λαμβάνει, ἔχουσί τι ἐν ἑαυτοῖς τῆς θείας ὁμοιότητος ἴχνος, οὕτω μέντοι ἀτελές, ὥστε πρὸς τὸ τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν δεικνύναι εὑρίσκεσθαι παντάπασιν ἀδρανῆ». Καὶ πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ· «Ἔστι μέντοι χρήσιμον ἐν ταῖς τοιαύταις τῶν ἀποδείξεων, ἀσθενέσιν ἀμηγέπῃ οὔσαις, γυμνάζειν ἑαυτὴν τὴν ἡμετέραν διάνοιαν, ἐφόσον ἄπεστιν ἡ τοῦ καταλαμβάνειν ἢ ἀποδεικνύναι τὰ τοιαῦτα δύνασθαι οἴησις». Ἄλλως τε εἰ καὶ χώρα τοῖς τοιούτοις λόγοις, ἀλλ᾿ οὐκ ἀδιορίστως ἐν πᾶσι τοῖς θείοις ἁπλῶς, ἀλλ᾿ ἐν οἷς ἔστι καὶ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἐν φαντασίᾳ τινὸς τῶν περὶ τὸν Θεὸν γίνεσθαι, οὐκ ἐν τούτοις ἃ καὶ τὸν ἀγγελικὸν ὑπερβέβηκε νοῦν. Ἢ τί κωλύει, τούτου κειμένου, μηδὲν εἶναι τῶν θείων ὑπὲρ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, ἵνα μηδὲ Λατίνοις ἑαυτοῖς συμβαίνειν ἐξῇ;*

48. *Ἔτι γεωμετρία καὶ ἀριθμητικὴ πολλοῖς τισιν ἐπικοινωνοῦσιν, ἑκατέρα τε γὰρ περὶ τὸ ὄν, καὶ δὴ καὶ τὸ ποσόν, ὡς γένος ἢ ὑποκείμενον, εἰ καὶ μὴ πάντῃ προσεχῶς. Καὶ δὴ καὶ ἀμφοτέρας προϊούσας ἔστιν ἰδεῖν ἐξ ἀρ-*

fol. 288ᵛ *χῶν, αἳ ἥκιστά εἰσι κρείττους | ἢ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, καὶ δὴ καὶ ἀξιώμασι καὶ παθήμασί πως τοῖς αὐτοῖς διατελοῦσι χρώμεναι· ἀλλ᾿ ὅμως τοσούτων ὄντων κοινῶν, διὰ τὴν ἐν αὐταῖς διαφοράν, μὴ ἐξεῖναί φησιν Ἀριστοτέλης τὴν ἀριθμητικὴν ἀπόδειξιν ἁρμόσαι ἐπὶ τὰ τοῖς μεγέθεσι συμβεβηκότα. Εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ, πῶς ἔστιν ἁρμόζειν τοῖς ὑπερουσίοις τὰ τῶν ὄντων, τοῖς ὑπὲρ νοῦν τὰ ὑπὸ τὸν νοῦν, τοῖς ὑπερφυέσι τὰ κατὰ φύσιν, τοῖς θείοις τὰ μὴ τοιαῦτα, μηδαμῶς ὑφ᾿ ἓν περιεχομένοις γένος; τοῦτο γὰρ οὐδὲ ἔξεστι πλάττειν, οὐδέ, εἴ τις σκοποίη, πάντα μιγνύναι χρήματα.*

---

10 Ms aperte habet ἀμηγέπῃ, sed in hoc recedit a forma attica scribendi (ἀμηγέπῃ).

---

6 AQUINAS, *Summa contra Gent. I, 8 (2 citat.; Vat. gr. 613 ff. 6ᵛ, 7).*
24 ARISTOTELES, *Analyt. poster. I, 7.*

47. Quapropter etiam Thomas, quo nemo amplius huiusmodi syllogismorum viam perspectam habuit, concedit quidem ipsam adhiberi exercitationis causa; [*fol. 288*ʳ] sed cum illam imbecillem et infirmam minimeque rectam esse arbitretur, suadet non plurimum ipsi confidendum fore, neque putat ex his rationibus scientiam et demonstrationem obtineri. Ait enim in octavo capite libri primi contra Gentiles: « Res quidem sensibiles, ex quibus humana ratio cognitionis principium sumit, aliquale vestigium in se divinae imitationis retinent, ita tamen imperfectum, quod ad declarandam ipsius Dei substantiam omnino insufficiens invenitur ». Rursusque in eodem capitulo: « Utile tamen est ut in huiusmodi rationibus, quantumcumque debilibus, se mens humana exerceat, dummodo desit comprehendendi vel demonstrandi praesumptio ». Eo amplius quod, etsi huiusmodi rationibus locus sit, at nequaquam in omnibus rebus divinis simpliciter et illimitato modo, sed in illis solum, in quibus licet humano etiam intellectui, phantasmatibus utenti, quaedam Deo spectantia adipisci; minime vero in aliis, quae vel angelicam cognitionem praetergrediuntur. Vel quid obstat, his positis, quominus dicamus nihil in divinis supra humanam rationem esse constitutum, ut Latini sibi ipsis cohaerere non possint?

48. Plura adhuc. Geometrica ars et arithmetica in multis sane convenire videntur; utraque enim circa ens et quantum, tanquam genus vel subiectum, versantur, etiamsi non plane proxime. Utraque etiam ex talibus principiis ostenduntur oriri, quae minime validiora sunt, [*fol. 288*ᵛ] quam quae per humanam mentem obtineantur; axiomatibus quoque et, ut ita dicam, perceptionibus iisdem uti inveniuntur. Attamen quamvis tot sint in illis communia, tamen, propter differentiam uniuscuiusque propriam, Aristoteles non licere asserit demonstrationem arithmeticam accommodare ad ea, quae magnitudinibus conveniunt. Quae si vera sunt, quo pacto unquam fiet ut naturalia his, quae supra omnem naturam constituta sunt, adaptentur; quae intellectui subiacent, his, quae transcendunt intelligentiam; verbo denique, supernaturalibus caduca, divinis ea, quae divina non sunt? Haec, scilicet, sub uno genere non comprehenduntur. Id enim effingere non licet, neque, si quis considerat, res quaelibet permiscendae sunt.

49. *Πρὸς δὲ τὸ τρίτον, εἰ καὶ ἐν ἐνίοις ἐστὶ προιέναι τὰς ἀποδείξεις ἐπὶ τῶν ὑστέρων ἐπὶ τὰ πρότερα, ὥσπερ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Περὶ Οὐρανοῦ δέδειχε τὸ τῆς σελήνης σχῆμα ἀπὸ τῶν φωτισμῶν τῶν αὐτῆς· καὶ μὴν καὶ μαθηματικοί ἐστιν οὗ τῇ τοιαύτῃ δείξει ἐχρήσαντο, ἀκολουθοῦντες Ἀριστοτέλει, λέγοντι κωλύειν μηδὲν τῶν ἀντικατηγορουμένων γνωριμώτερον εἶναι ἐνίοτε τὸ μὴ αἴτιον· ὥστε εἶναι διὰ τούτου προσέρχεσθαι τὴν ἀπόδειξιν, θαυμάζειν οὐ χρή, ἐν ἔθει γὰρ τοῖς περὶ τὴν ἀπόδειξιν ἔχουσιν ὁ τοιοῦτος συλλογισμός, καὶ τὸ μέσον αὐτοῦ «τεκμήριον» ἐν τοῖς προτέροις Ἀναλυτικοῖς αὐτὸς ὠνόμασεν, ὥσπερ ἐν τοῖς ὑστέροις, οὐ τοῦ «διότι» ἀλλὰ τοῦ «ὅτι» συλλογισμοῦ. Ἀλλ᾽ ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις οὐδεμιᾷ μηχανῇ τῷ τρόπῳ τούτῳ χρηστέον ἐστίν, ὑπόκειται γὰρ κἀκεῖ οἰκεῖα καὶ*
fol. 289r | *συγγενῆ καὶ συνώνυμα ταῖς ἀρχαῖς εἶναι τὰ ἐξ ἀρχῶν δεικνύμενα, καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιστρεφόντων δὲ τὸ τοιοῦτον συμβαίνειν, ὅπερ οὐκ ἂν γένοιτο ἐπὶ Θεοῦ καὶ τῶν ὄντων.*

50. *Ὅτι δὲ ὁ διαλεκτικὸς συλλογισμός, ὅπερ ἐστὶ τὸ τέταρτον, περὶ μόνα τὰ πιθανὰ καὶ ἀμφιρρεπῆ καὶ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλως ἔχειν ἐστί, καὶ τοῦτο δὲ οὐ πάνυ τοι πρὸς ἀλήθειαν· ἀμφισβητοῦμεν γὰρ πρὸς ἀλλήλους ἄνθρωποι οὐ περὶ τὰ ἐνδεχόμενα μόνον καὶ ἄλλοτε ἄλλως ἔχοντα, ἀλλ᾽ ἤδη καὶ περὶ τὰ ἀναγκαῖα αὐτά. Καὶ δῆλον ἐκ τῶν περὶ πίστεως λόγων περὶ ὧν ἡ παροῦσα πρόθεσις· ὁ δὲ πόλεμος οὗτος περιρρέων πολὺς ἀναγκαίαν ἀνθρώποις τὴν ἐκ τῶν συλλογισμῶν ἐποίησε συμμαχίαν, οἷς ἐκεῖνα προσεῖναι δεῖ, τό τε δοκοῦντα λαμβάνειν πρὸς οὓς ὁ πόλεμος καὶ τὸ σῴζειν ὑγιᾶ τὴν τοῦ συλλογισμοῦ θέσιν. Ἂν μὲν οὖν καὶ τὰ ἠρωτημένα μὴ δοκοῦντα μόνον τοῖς προσδιαλεγομένοις ᾖ, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖα καὶ πρῶτα καὶ ἄμεσα καὶ οἰκεῖα τῷ δεικνυμένῳ, εὖ καὶ καλῶς· ἂν δὲ δοκοῦντα μὲν καὶ ἀληθῆ, μὴ τοιαῦτα δέ, καὶ οὕτως οὐδὲν διαφέρει τοῖς προσδιαλεγομένοις, ἐξαρκεῖ γὰρ τυχεῖν περὶ ὧν ἡ πρόθεσις ἐξαρχῆς· ὥστε ἐστὶ περὶ Θεοῦ διαλέγεσθαι, καὶ μὴν καὶ συλλογίζεσθαι, εἰ καὶ μὴ ἀποδεικτικῶς, ἕως ἂν τοῖς ἐναντίοις τὰ εἰλημμένα δοκῇ.*

---

17 πάντοι Ms et alias similiter.

---

3 Aristoteles, *De Caelo II, 11.*

49. Quoad tertium vero, in quibusdam videmus profecto demonstrationem a posterioribus ad priora procedere, sicut Aristoteles in libris de Caelo figuram lunae ex eius illuminatis partibus demonstravit; imo etiam mathematici quidam sunt, qui eandem demonstrationem adhibuerunt, Aristotelis vestigia prementes, qui nihilo prohiberi aiebat quominus aliquando in illis rebus, quae ad invicem praedicantur, id, quod causa non est, notius fiat. Itaque ex hoc progredi demonstrationem posse, non est mirandum; huiusmodi enim syllogismus usu venit iis, qui ad demonstrandum accinguntur. Ipsius autem medium terminum ipse [Aristoteles], tam in prioribus Analyticorum quam in posterioribus libris «tekmérion»[1] appellavit, non syllogismi «dióti», sed illius, qui «óti» nominatur. Verum enim vero cum agitur de Deo, nulla unquam ratione hac figura uti debemus; in aliis enim ea, quae ex principiis demonstrantur, [*fol. 289r*] propria eiusdemque generis et univoca principiis esse supponuntur, necnon et idem accidere etiam terminis transmutatis; quod quidem circa Deum et naturae res minime fieri diceretur.

50. Quod vero dialecticus syllogismus (ut ad quartum [obiectionis punctum] transeamus), solummodo in verisimilibus et ambiguis et contingentibus locum habeat, ne hoc quidem omni ex parte veritati conformatur. Mutuo enim homines non de his tantummodo, quae sunt probabilia vel quae diversis modis accipi possunt, disceptamus, sed de ipsis etiam, quae necessaria sunt. Cuius rei argumentum habetur circa quaestiones fidei, de quibus nunc agimus; haec autem disceptatio, cum longe lateque grassetur, syllogismorum auxilium necessarium hominibus fecit, quibus oportet et quae probanda videntur, contra quos bellum est, adsumere, et incolumen salvare syllogismorum thesim. Si igitur id, quod quaeritur, non probabile solum apparet disceptantibus, sed et necessarium et primum et immediatum propriumque rei demonstratae, tanto melius; si vero illud probabile quidem censetur, etiamsi reliquas qualitates non habeat, dummodo veritate fulciatur, nihil disputantes refert: sufficit namque illud, quod ab initio propositum sibi erat, obtigisse. Itaque fas est de Deo quoque etiam syllogistice, quamvis non demonstrativo modo, disputare, dummodo adversariis ea, quae adsumuntur, ut probabilia probentur.

---

[1] Ad plenam intelligentiam horum terminorum ARISTOTELIS consuli potest editio critica ab Academia Berolinensi quinque voluminibus disposita, an. 1831-1870, cum supplemento trium voluminum, an. 1885-1903. Locupletissimum Indicem H. BONITZ exaravit. - Secundum interpretationem ipsius ARISTOTELIS

51. Ἀλλ᾽ οὐδὲ ὥσπερ ἐπὶ τῶν μοναδικῶν, ἡλίου δηλαδὴ καὶ σελήνης καὶ
fol. 289v τινων τοιούτων, καὶ ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τὴν ἀπό|δειξιν ἐνδέχεται προχωρεῖν. Τὸ
γὰρ μοναδικὸν οὐ τῶν μοναχῶς λεγομένων ἐστίν· εἰ γὰρ καὶ ὅτι μάλιστα
τὸ θεῖον τοιοῦτον, ἀλλ᾽ οὐ τὸν ὅμοιον τρόπον ἐκείνῳ τε καὶ τοῖς ἄλλοις
ἀπονενέμηται τὸ μοναδικόν· ἕκαστον μὲν γὰρ τῶν μοναδικῶν τόδε τί ἐστι
καὶ ὑποκείμενον, ὁ δὲ Θεὸς οὐκ ἔστι τόδε τι καὶ ὑποκείμενον. Φησὶ γὰρ
ὁ θεῖος Διονύσιος ἐν τοῖς περὶ τοῦ Ἑνός· « Οὐκ ἔστι τὸ πάντων αἴτιον ἓν
τῶν πολλῶν ἕν, καὶ ἕκαστον τούτων ἓν μέν ἐστιν, ἄπειρα δὲ οὐκ ἔστι· ὁ
δὲ Θεὸς οὐχ ἧττον πάντα ἐστὶν ἢ ἕν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ αὐτὸ τὸ ἓν καὶ
ὑπὲρ τὰ πολλὰ ὑπερανίδρυται ».

52. Καὶ ὁ μὲν ἥλιος ἤ τι τῶν μοναδικῶν εἰ καὶ μὴ προσεχῶς ὑπό τι εἶδος
ἰδικώτατον τελεῖ, τῷ μὴ καὶ ἄλλους ἡλίους ἢ οὐρανοὺς εἶναι, ἀλλ᾽ οὖν ἐπὶ
κοινότερόν τι ἀνάγεται τὸ καθόλου σῶμα, ἢ σφαιρικὸν σῶμα ἢ φωτίζον ἢ
ὁμαλῶς κινούμενον· ἕκαστον γὰρ τούτων κοινότερόν ἐστι τοῦ ἡλίου, καὶ
δείκνυμεν τὰ καθ᾽ αὑτὸ συμβεβηκότα ἑκάστῳ τούτων, ἢ ὡς σφαιρικῷ σώ-
ματι αὐτῷ ὑπάρχοντα, ἢ ὡς φωτίζοντι, ἢ ὡς ὁμαλῶς κινουμένῳ, καὶ ἕκασ-
τον ἀεὶ κατά τι κοινόν. Τοῦ δέ γε Θεοῦ ἢ προσεχῶς ἢ πόρρω ὑπεραίρον
τι νοῆσαι κοινότερον, μὴ λίαν ᾖ πλημμελές;

53. Καὶ ἐπὶ τούτων οὐχ ὡς τοῦδε μὲν τοῦ ἡλίου, τοῦδε δὲ οὐρανοῦ τὰς
ἀποδείξεις ποιούμεθα, ἀλλ᾽ ἁπλῶς ὡς καθόλου ἡλίου καὶ οὐρανοῦ, τῷ τοὺς
fol. 290r περὶ αὐτῶν λόγους πᾶσιν ἁρμόζειν, | εἰ καὶ ἄπειροι ἦσαν ἥλιοί τε καὶ οὐ-
ρανοί· τοῦ δέ γε Θεοῦ αὐτοῦ, οὐκ ἀσφαλὲς καθόλου τινὰ Θεὸν φαντασθῆ-
ναι, ἐφ᾽ οὗ τὰς ἀποδείξεις ποιησόμεθα. Καὶ τὰ μὲν ὑπάρχοντα τῷ Θεῷ
μόνῳ αὐτῷ ὑπάρχει· τὰ δέ γε ἑκάστῳ τῶν μοναδικῶν προσόντα, οὐ μόνῳ
ἐκείνῳ ἐστίν, εἰ καὶ μοναδικόν ἐστι. Τοῦ γὰρ τὸν ἰσημερινὸν κύκλον δίχα

---

7 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. XIII*, § 2 et 3 *(prima solummodo verba ad litteram, cetera ad sensum)*: *MG* 3, 977 C-981 B.

51. Sed non licet pari modo demonstrationem ad Deum extendere, quemadmodum ad ea, quae singularia sunt, [*fol. 289v*] sol, videlicet, et luna et huiusmodi alia. Nam quod singulare est non ad illa perficet, quae uno tantum modo dici queunt; nam etsi maximopere tale sit quod est divinum, at non eodem modo ipsi aliisque rebus singulare esse tribuitur: nempe unaquaeque singularium rerum est aliquid et subiectum, Deus autem aliquid et subiectum non dicitur. Ait enim divus Dionysius in his, quae de Uno scribit: « Unum illud, quod est omnium causa, unum quid ex pluribus non est; et horum quodlibet, unum est quidem, infinita autem non est; Deus vero non minus omnia est, quam est unum, vel potius dicam, supra hoc unum et supra multa quaevis supercollocatur ».

52. Revera sol vel aliud e singularibus, etsi non proxime sub aliqua specie peculiarissima constituantur, eo quod alii soles aliique caeli non sint, tamen subiacent profecto alii communiori universaliorique corpori, sive sphaericum illud dicas, sive illuminans, sive aequabiliter motum, quae omnia sunt sole communiora. Demonstramus enim ea, quae sunt per se, unicuique ex illis inesse, vel tanquam sphaerico corpori, vel illuminanti, vel aequabiliter moto; et quaevis res semper secundum aliquid communis est. At vero cogitare quidquam proxime vel procul esse Deo communius superiusque, nonne improbum nimis videretur?

53. Praeter quam quod non ita demonstrationes instituimus, ut si de hoc quidem sole vel de caelo hoc sermo esset, sed simpliciter, universali modo, de sole et de caelo, siquidem quod de illis dicitur, omnibus aptatur, [*fol. 290r*] etiamsi infiniti soles caelique numerarentur. Verumtamen de ipso Deo agentes, securum plane non esset quendam Deum phantasia effingere, super quem demonstrationes strueremus. Insuper quae Deo insunt, soli Deo insunt; quae autem unicuique e singularibus conveniunt, non solummodo illi, quantumvis singulare sit. Exemplo mentem nostram aperiemus: circulum aequinoctialem Zodiacum secare medium inde provenit, quod in sphaera maximae magnitudinis circuli se ipsos in duas partes medios

---

'tekmérion' idem valet ac 'indicium', id est, quod facit τὸ scire; tale vero maxime est *terminus medius* (*Analyt. priorum* lib. II, c. 29). – Iuxta S. Thomam demonstratio *propter quid* seu 'dióti' est illa, in qua manifestatur causa cur praedicatum insit subiecto in conclusione; demonstratio vero *quia* seu 'óti' dicitur illa, in qua concluditur aliquid inesse subiecto, non tamen assignatur causa cur ita fiat (Opusc. *Summa totius logicae*, tract. VIII, c. 11).

τὸν ζωδιακὸν τέμνειν, αἴτιον τὸ τοὺς μεγίστους ἐν σφαίρᾳ κύκλους ἀλλήλους διχῇ διαιρεῖν. Οὗτος δὴ ὁ λόγος ἵδρυται μὲν ἐν τῷ θείῳ νῷ δημιουργικῶς, ἑνιαίως, ἐξῃρημένως· ἡμεῖς δὲ αὐτοῦ μετασχόντες μεριστῶς καὶ διεξοδικῶς καὶ γνωστικῶς μόνον καί, οἷον εἰπεῖν, εἰκονικῶς. Ὅταν τοῦτον διεγείραντες δι' αὐτοῦ θεωρῶμεν τὸ τῷ οὐρανῷ ὑπάρχον, ἐξ αἰτίου φαμὲν τὴν εἴδησιν λαμβάνειν, τῷ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀληθοῦς εἰδέναι αἰτίου. Πάντα δὲ οὐκ ἄν ποτε συμβαίη ἐπὶ Θεοῦ· ὥστε οὐδὲ τὸν τρόπον τοῦτον ἀποδεικτικὰ ἂν εἴη τὰ περὶ Θεοῦ.

54. Ἀλλὰ μὴν πρὸς τὸ ἕκτον, ὅτι οὐ τὴν οὐσίαν αὐτὴν ἀποδεικτὴν ἢ γνωστὴν εἶναί φασιν, ἀλλὰ τὰ περὶ αὐτὴν δηλαδή, ἐκεῖνο καὶ δὴ λεκτέον ἐστίν, ὡς οὐκ ἰδιάζον τοῦτο ἐπὶ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι κοινότατον· οὐδεμία γὰρ οὐσία ἀποδεικτή, ἀλλ' αἱ ἀποδείξεις τῶν καθ' αὐτὸ ταῖς οὐσίαις προσόντων εἰσίν. Ἧς δ' οὐσίας οὐκ ἐφαπτόμεθα, οὐδὲ ἴσμεν αὐτήν, οὐδὲ τὰ καθ' αὐτὸ προσόντα αὐτῇ ἐπιστημονικῶς εἰδέναι δυνάμεθα· ὧν γὰρ
fol. 290v | οὐσιῶν ἐστιν ἐφάπτεσθαι ἢ κατ' αἴσθησιν, ὡς τῶν μοναδικῶν τε καὶ καθ' ἕκαστα αἰσθητῶν, ἢ δόξῃ καὶ διανοίᾳ, ὡς τῶν καθόλου καὶ μαθηματικῶν, τούτων δι' ἀποδείξεως ἁλωτὰ πάντως ἂν εἴη τὰ καθ' αὐτὸ συμβεβηκότα. Ὁ γὰρ τῆς ὑποκειμένης οὐσίας ὁρισμὸς ἀρχὴ τῆς ἀποδείξεως γίνεται· ἡ δὲ τὸν ὅρον διαπέφευγε πάντῃ καὶ οὗ τὴν ἐπαφὴν οὐδὲ ἐννοῆσαι θέμις, πῶς δι' ἀποδείξεως εἰσόμεθα τὰ περὶ αὐτό; Ἃ γὰρ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὐτό, ταῦτα τῷ γε ὑπερουσίῳ τὰ περὶ αὐτὸν λεγόμενα· ὥστε εἰκότως ὁ θεῖος Διονύσιος ἔλεγεν ἄγνωστον εἶναι τὸ θεῖον καὶ ᾗ μονάς ἐστι καὶ ᾗ τριάς, καὶ μηδενὸς μήτε ἑνὸς αὐτοῦ μήτε τριῶν δυνατὸν εἶναι καὶ τὸν διαβατικώτατον νοῦν ἐφάπτεσθαι. Εἰ δὲ καὶ ἃ περὶ τὸν Θεόν φαμεν οὐδὲ τούτων ἐστὶν ἐφάπτεσθαι, ἀλλὰ καὶ λεγόμενα ἀπερινόητα μένει καὶ ἀπερίληπτα, πῶς ἂν εἴη ἀποδεικτά, μὴ ὄντα γε ἐπιστητά; ἢ πῶς ἐπιστητά, μὴ ἔχοντα ἐπαφήν; Οὐκοῦν ἐν βελτίονι ἢ κατὰ ἀποδεικτικοῦ μοίραν τακτέον καὶ τὸν Θεὸν καὶ τὰ περὶ αὐτὸν ἅπαντα.

---

22 Ps.-Dionysius, *in multis bene locis; cf. v. gr. De div. Nomin. XIII, § 3 (versus finem): MG 3, 981 AB.*

ad invicem scindunt. Iam vero, ratio quidem haec in mente divina creative, simpliciter, absolute insidet; nos autem eiusdem compotes partialiter efficimur, per discursus multos, auxilio ratiocinii, et, paene dicam, velut in imagine. Cum [rationem] illam excitamus, et per eam inspicimus quae caelo subsunt, scientiam ex causa sumpsisse dicimus, qui solummodo imaginem verae causae assequuti sumus. At cum nullo unquam modo Deo convenire haec dici possint, ergo nec etiam hac ratione res divinae demonstrationem patientur.

54. Verumtamen iam ad sextum [punctum] accedamus, quod non essentiam ipsam demonstrabilem vel cognoscibilem esse asserit, sed illud scilicet, quod ipsam circumstat. Contra quod illud est dicendum, non id peculiariter Deum afficere, sed etiam omnibus aliis rebus communissimum haberi. Nulla enim essentia demonstrationem admittit, sed circa illa, quae per se essentiis insunt, demonstrationes versantur. Essentiam autem ipsam non attingimus neque illam novimus, cum etiam illa, quae ei per se conveniunt, scientiae certitudine cognoscere nequeamus. Etenim quas [*fol. 290*] essentias attingere licet, sive per sensus, ut singulares res et sensibiles quoad omnia, sive per iudicium et mentem, ut universalia et mathematica theoremata, harum profecto solum accidentia ipsis propria, non autem ipsas, demonstrationis medio capere possumus. Nam illud, quod propositae essentiae definitio est, principium fit demonstrationis; quod autem definitionem omnino refugit, ita ut ne superficiem quidem eius perspicere liceat, qui fieri possit ut ope demonstrationis quoad proprietates cognoscatur? Age vero, quod aliis essentiis valent ea, quae sunt per se, hoc ipsum respectu superessentialis essentiae sunt ea, quae circa ipsam proferuntur; ita ut iure merito divus Dionysius dixerit non esse Deum cognoscibilem quatenus Unus Trinusve est, et nullius mentem, etiam eius, qui maxime introspicere valeat, Unitatis eius vel Trinitatis conceptum proprium assequi posse. Quodsi divinas has res, de quibus nunc loquimur, attingendi impares proprie sumus, et huiusmodi pronuntiata inintelligibilia nobis atque incomprehensibilia manent, quomodo demonstranda forent quae ne sub scientiam quidem cadunt, aut quonam pacto cognoscibilia eadem redderentur, cum attrectabilem superficiem non praebeant? Igitur in potiori ordine Deus cum omnibus ad eum spectantibus collocandus est, quam quod demonstrationis fato subiciatur.

55. *Εἰ δὲ καί τινες τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας περὶ Θεοῦ τοὺς λόγους ποιούμενοι συλλογισμοῖς ἐχρήσαντο καὶ ἀποδείξεις δὲ προσεῖπον αὐτούς, θαυμάζειν οὐ χρή· δεῖ γὰρ οὐ τοῦτο σκοπεῖν μόνον, ἀλλὰ πότε, καὶ πρὸς* fol. 291r *τίνας λέγοντες, καὶ τίνα περὶ τούτων ἔχουσι γνώμην. Οὐ γὰρ ἄνευ | τοῦ στενάζειν αὐτοῖς ἐχρήσαντο· οὐδ' ἀεί, ἀλλ' ἐν τῷ τοῦ πολέμου καιρῷ, καὶ πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς ἱστάμενοι μέγα τι τοὺς συλλογισμοὺς οἰομένους καὶ τοὺς λόγους αὐτῶν οἰκονομοῦντες ἐν κρίσει.*

56. *Δῆλον δέ· τοῖς γὰρ οἰκείοις διαλεγόμενοι, ἁλιευτικῶς καὶ οὐ ἀριστοτελικῶς ποιεῖσθαι τὰς συνουσίας ἐπαγγέλλοντας, ὡς ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Εἰρηνικῶν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος φησί, καὶ μὴν καὶ τὸν θεῖον Ἀθανάσιον ἐγκωμιάζων αὐτός, δῆλός ἐστιν ἀποκλαιόμενος τὰ τοιαῦτα, καὶ φλυαρίαν καλῶν τὸν ἐκ τῶν συλλογισμῶν θόρυβον ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις· καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐκείνων παρουσίας ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ καταστροφῆς οὐκ καιρόν, ὥσπερ δὴ καὶ ἀκμὴν εὐσεβείας καὶ ἀνάβασιν πίστεως καὶ ἡμέραν εὐδαιμονίας τὸ μήδ' ἡντινοῦν αὐτοὺς ἔχειν πάροδον ἐν ταῖς θείαις αὐλαῖς· καὶ μὴν καὶ τῶν αἱρετικῶν βίαν αἰτίαν αὐτῶν νομίζει, καὶ τὸν Ἱερεμίαν δὲ δῆλός ἐστι ποθῶν ὡς ἂν ὁμοῦ γεγονότες ξυναυλίαν ἀνακλαύσωνται τὴν κατασχοῦσαν τὰς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ συμφοράν.*

57. *Φησὶ γάρ· « Ἦν ὅτε ἤκμαζε τὰ ἡμέτερα καὶ καλῶς εἶχεν, ἡνίκα τὸ μὲν περιττὸν τοῦτο καὶ κατεγλωττισμένον τῆς θεολογίας καὶ ἔντεχνον οὐδὲ πάροδον εἶχεν εἰς τὰς θείας αὐλάς, ἀλλὰ ταὐτὸν ἦν ψήφοις τε παίζειν τὴν ὄψιν κλεπτούσαις τῷ τεύχει τῆς μεταθέσεως ἢ κατορχεῖσθαι τῶν θεατῶν* fol. 291v *παντοίοις καὶ ἀνδρογύνοις λυγίσμασι, καὶ περὶ Θεοῦ | λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον καὶ περίεργον, τὸ δὲ ἁπλοῦν τε καὶ εὐγενὲς τοῦ λόγου εὐσέβεια ἐνομίζετο. Ἀφ' [οὗ] δὲ [Σέξτοι] καὶ Πύρρωνες καὶ ἡ ἀντίθετος γλῶσσα ὥσπερ τι νόσημα δεινὸν καὶ κακόηθες ταῖς Ἐκκλησίαις ἡμῶν εἰσεφθάρη, καὶ ἡ φλυαρία παίδευσις ἔδοξε, καὶ ὅ φησι περὶ Ἀθηναίων ἡ βίβλος τῶν Πράξεων, εἰς οὐδὲν ἄλλο εὐκαιροῦμεν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον. Ὢ τίς Ἱερεμίας ὀδύρεται τὴν ἡμετέραν σύγχυσιν καὶ σκοτόμαιναν, ὁ μόνος εἰδὼς ἐξισοῦν θρήνους πάθεσιν! »*

---

25 ἀφοῦ Ms. ‖ in Ms *Σέξστοι*, sicut aliquando in inscriptionibus non atticis invenitur.

---

9 Nazianzenus, *Orat. XXIII (III De pace — non II —), 12: MG 35, 1164 C.*
19 Nazianzenus, *Orat. XXI, In laudem Athanasii, 12: MG 35, 1093 C-1096 A (cum allus. ad* Act. *XVII, 21).*

55. Quod autem quidam Ecclesiae Doctores ad agendum de Deo syllogismos adhibuerint, eosdemque demonstrationes appellarint, mirandum non est; oportet enim non perspicere solummodo rem, sed etiam attendere quandonam vel contra quos ipsi scripserint, vel quam de his rebus notionem haberent. Non enim sine [*fol. 291*ʳ] gemitibus syllogismis utebantur; nec etiam semper, sed tempore pugnarum, cum adversus haereticos parati esse debebant, qui plurimum syllogismos magnificabant, ipsorumque [Patrum] rationes trutinae iudicii submittebant.

56. Patet autem exinde: nam cum sermonem ad proprios convertebant, piscatorum modo, non aristotelico, se colloquia instituere annuntiabant, quemadmodum in secunda ex orationibus de pace Gregorius Theologus affirmat; imo ipse, divum Athanasium encomiis prosequens, haec omnia manifeste deplorare videtur, cum in sermonibus de Deo syllogismorum turbam nugacitatem appellat; tempus autem apparitionis ipsorum in Ecclesia Dei pro eversionis aevo reputat, sicut e contrario fore sperat felicissimum diem ad culmen pietatis, fideique exaltationem, quando illis vel quilibet aditus ad divinas aulas denegetur. Haereticorum violentiam causam ipsorum esse arbitratur, atque Ieremiam videtur desiderare, ut una cum ipso concorditer Ecclesiae calamitatem irruentem lamentetur.

57. Sic igitur dicit: « Fuit quondam tempus cum res nostrae florerent, ac praeclare se haberent, cum nimirum superflua haec et verborum lepore atque arte fucata tractandae theologiae ratio, ad divinas aulas ne aditum quidem habebant; verum idem erat calculis ludere, inversionis celeritate oculorum obtutum fallentibus, aut omnigenis et lascivis corporis flexibus spectatores ludificari, quod novi quidpiam [*fol. 291*ᵛ] aut curiosi de Deo vel dicere vel audire; simplex contra ingenuusque sermo atque doctrina, pietas existimabatur. Verum postquam Sexti et Pyrrhones et contradicendi libidine incitata lingua, velut gravis quidam aut malignus morbus in Ecclesias nostras, magno nostro malo, irrepserunt; et nugacitas doctrinae eruditionis opinionem tulit, et, quod Actuum liber de Atheniensibus narrat, ad nihil aliud vacamus quam ut novi aliquid dicamus vel audiamus. Oh! quis Ieremias confusionem nostram caliginemque deplorabit! ipse enim solus lamentationibus calamitates exaequare novit ».

58. Εἰ δὲ τῶν τῆς Ἐκκλησίας πραγμάτων εὖ καὶ καλῶς ἐχόντων καὶ τῆς
πίστεως ἀκμαζούσης, εὐσέβεια νομίζεται τὸ ἁπλοῦν τοῦ λόγου καὶ εὐγενές,
οὐκ οἶδα τί ἂν τις προσείποι τὸ κατεγλωττισμένον τοῦτο τῆς θεολογίας
καὶ ἔντεχνον· εἰ δὲ καὶ πρόσφατον τοῦτο καὶ ταῖς αἱρέσεσι σύνδρομον,
οὐκ ἄρα παρὰ τῶν Πατέρων τῆς εὐσεβείας ἐξαρχῆς συγκατεβλήθη τῷ λόγῳ
τῆς πίστεως; Καὶ μὴν καὶ τῇ φλυαρίᾳ τί ἂν τις εἰς δέον χρήσαιτο; Τίς δ'
ὑγιαίνων τὸν νοῦν οὐκ ἂν αὐτῆς καταγνοίη, δι' ἧς εἰσεφθάρη μὲν τῇ τῶν
χριστιανῶν πολιτείᾳ τὸ τῶν Ἀθηναίων νόσημα, τὸ δὲ τῆς Ἐκκλησίας κάλ-
λος εἰς ὀρχήστρας καὶ σκηνῆς μετέβαλεν αἶσχος;

59. Ἔτι καὶ ἐν τῷ λόγῳ τῷ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διαρρήδην αὐτὸ
τοῦτο δείκνυσιν ὁ αὐτός, ὡς ἡ τῶν αἱρετικῶν ἀνάγκη, τὴν πίστιν διασυ-
fol. 292r ρόντων, τοὺς συλλογισμοὺς | ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν εἰσήγαγε. Φησὶ γὰρ πρὸς
αὐτούς· «Εἰ δὲ εἷς Θεός, μία φύσις ἡ ἀνωτάτω, πόθεν παραστήσω σοι
τὴν ὁμοίωσιν; Ἢ ζητεῖς πάλιν ἐκ τῶν κάτω καὶ περί σε; Λίαν μὲν αἰσχρόν,
καὶ οὐκ αἰσχρὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ μάταιον ἐπιεικῶς ἐκ τῶν κάτω τὴν εἰκα-
σίαν τῶν ἄνω λαμβάνειν, καὶ τῶν ἀκινήτων ἐκ τῆς ῥευστῆς φύσεως, καί,
ὅ φησιν Ἡσαΐας, 'ζητεῖσθαι τὰ ζῶντα ἐν τοῖς νεκροῖς'. Ὅμως δὲ πει-
ράσομαι, σὴν χάριν, δοῦναί τινα τῷ λόγῳ βοήθειαν».

60. Οὐκ ἄρα ἐν τοῖς πρὸς ἡμᾶς λόγοις δίκαιοι ἂν εἶεν Λατῖνοι τὰ ἐκ τῶν
συλλογισμῶν ἐπισείειν ἡμῖν, μήτε τὰ τοιαῦτα ἀπαιτοῦσι καὶ προκατεγνω-
κόσιν αὐτῶν ὡς αἰσχρῶν καὶ ματαίων καὶ μυρίας ἀπάτης μεστῶν. Ὁ δὲ
μακάριος Χρυσόστομος, ὡς ἐδείξαμεν, εἰς μνήμην [ἰὼν] τοῦ ἀποστολικοῦ πα-
ραγγέλματος «λογισμοὺς καθαιροῦντες καὶ πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ
τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ», κατὰ τῶν συλλογισμῶν ἀποστολικὸν τοῦτο χω-
ρίον ἐδέξατο, ὥστε μηδένα ἀπατηθέντα μετὰ τῆς τούτων συμμαχίας ἐπὶ
τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐλθεῖν ἔρευναν. Ἵνα δὲ μή τις νομίσῃ μὴ κατὰ τῶν
συλλογισμῶν ἁπλῶς τὴν ἀπειλὴν εἶναι, ἀλλὰ κατ' ἐκείνων, οἳ τὸ ψεῦδος
συνάγουσιν, οὐδὲ ἀληθεύουσί φησι πιστέον ἐστὶ τοῖς συλλογισμοῖς. Καὶ
μὴν καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος δῆλός ἐστιν, ὡς ἐδείξαμεν, ἀσεβείας διώκων αὐ-
fol. 292v τούς, ὡς ἀποστεροῦντας χριστιανοὺς τῶν | τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος
μισθῶν.

---

22 ἴων Ms. 30 τῶν repetitur in Ms ob distractionem scribae paginam finientis.

---

13 NAZIANZENUS, *Orat. XXXI (theol. V), De Spiritu S., 10: MG 36, 144 B (cum citat.* Is. *VIII,* 19). 23 II COR. *X, 4-5 (cf.* CHRYSOSTOMUS, *Hom. XXI, in hunc locum S. Pauli, 2: MG 61, 513).*

58. Iam vero, si rebus Ecclesiae praeclare se habentibus, florenteque fide, sermo simplex et ingenuus pietas existimabatur, nescio quomodo quis fucatam illam verborum lepore atque arte tractandae theologiae rationem appellare posset. Quodsi novitatem hoc sapit haeresibusque consonat, nonne pietatis Patrum fuit id ipsum a verbo fidei ab initio expellere? Imo ecquis esset, qui nugacitatibus ad rem necessariam uteretur? Quis econtra sanae mentis non condemnaret illas, per quas in christianorum republica Atheniensium ille morbus irrepsit, quo Ecclesiae decor in turpitudinem orchestrarum scaenarumque permutatus est?

59. Idem etiam in libro de Spiritu Sancto id ipsum explicite ostendit: quomodo, scilicet, haereticorum vi (qui fidem furabantur), syllogismi [*fol. 292r*] in Ecclesiam introducti fuerint. Ait enim contra ipsos: « Cum vero Deus unus atque una suprema natura sit, unde tandem similitudinem tibi repraesentabo? An rursus postulas ex terrenis et humanis eam duci? Valde profecto turpe est, nec turpe modo, sed etiam valde stultum et inane, ex humilibus rebus superarum caelestiumque simulacrum sumere, rerumque certarum atque constantium ex fluxa fragilique natura, quodque Isaias, ait, viventia in mortuis requirere. Et tamen adnitar, quando ita vis, hinc quoque nonnullam orationi nostrae opem afferre ».

60. Itaque non esset iustum Latinos in sermonibus, quibus nos adoriuntur, argumenta ex syllogismis petita adversus nos agitare, qui neque talia unquam quaerimus, et insuper reicimus illa velut dedecora, inutilia onustaque erroribus innumerabilibus. Ut autem ostendimus, beatus Chrysostomus, apostolicum praeceptum recordatus: « Consilia destruentes et omnem altitudinem extollentem se adversus scientiam Dei », locum hunc Apostoli contra syllogismos intellexit. Nemo igitur decipitur, cum, syllogismorum ope instructus, ad rerum ecclesiasticarum investigationem accedit. Ne autem quisquam existimet Doctoris minas non simpliciter contra syllogismos, sed contra illos, qui syllogismis ad falsitatem inducendam utuntur, esse directas; ne rectis quidem syllogismis fidendum esse ait. Quin et a Magno Basilio, ut declaravimus, impietatis arguuntur [syllogismi], utpote [*fol. 292v*] meritis spei fideique christianos exspolient.

61. Εἰ δὲ οἱ μάλιστα πάντων αὐτοῖς χρησάμενοι ἐν τῇ πρὸς αἱρετικοὺς πάλῃ οὕτω περὶ τούτων ἔχουσι γνώμης, καὶ τὸν καιρὸν δὲ καὶ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς συμφορὰς τὰς ἡμετέρας αἰτίας ἡγοῦνται τῆς παρρησίας τῆς αὐτῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, πῶς ἂν εἴη δίκαιον τὰ σιτία ἃ τοῖς ἀσθένεσιν ἐπιτρέπισται, ταῦτα τοῖς ὑγιαίνουσιν ἀπορρίπτειν, καὶ χρῆσθαι μὲν τοῖς τῶν διδασκάλων λόγοις δοκεῖν, χρῆσθαι δὲ αὐτοῖς εἰς τοὐναντίον ἢ ἐκείνοις δοκεῖ; Εἰ δὲ καὶ πιστεύομεν τὸν Χριστὸν ἐν τῷ Παύλῳ λαλεῖν, οὗτος δὲ ἀπεστάλθαι παρὰ τοῦ Κυρίου φησὶν ἐπὶ τὸ εὐαγγέλιον, ὡς ἀνωτέρω παρεστήσαμεν, οὐκ ἐν σοφίᾳ λόγου, μή ποτε ἡ τῶν συλλογισμῶν ἀσθένεια ἀδυναμία γένηται τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ (τοῦτο γὰρ ἡ τοῦ σταυροῦ κένωσις), καὶ τὸ κήρυγμα δὲ τὸ ἀποστολικόν, ὡς αὐτός φησιν, « οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης, ἵνα ἡ πίστις ἡμῶν μὴ ᾖ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ », φρίττειν πᾶσα ἀνάγκη καὶ ὑποχωρεῖν καὶ ἀπολογίαν ζητεῖν, τί δή ποτε τοῖς διδασκάλοις, τοιαύτης ἀπειλῆς προκειμένης, πρὸς συλλογισμοὺς ἐπῆλθεν ἰδεῖν.

62. Ὅλως δὲ εἰ μὲν τὸ τῶν ἀποστόλων καὶ τοῦ Χριστοῦ εὐαγγέλιον εὐαγγέλιον ἑαυτῶν καὶ αὐτοὶ νομίζουσι, τι κοινὸν αὐτοῖς καὶ συλλογισμοῖς; Ὁ γὰρ ἀποστέλλων τοὐναντίον ἅπαν τοῖς ἀποστόλοις παρήγγειλεν. Εἰ δὲ
fol. 293r μετὰ τῶν συλλογισμῶν ἡμῖν ἐπίασιν, οὐκ ἄρα τὸ τοῦ Χριστοῦ | εὐαγγέλιον κομίζοντες ἥκουσιν. Ὥστε οὐ δεῖ θορυβεῖσθαι εἰ, τοῦ κατὰ τὸν συλλογισμὸν χρήματος οὕτως ἐπὶ τῆς θεολογίας ἀπειρημένου, ἔστιν οὗ τοῖς λόγοις τοῖς ἑαυτῶν οἱ πατέρες τῆς εὐσεβείας παρέμιξαν, ἀλλὰ δεῖ καὶ καιροὺς οἰκονομίας σκοπεῖν, καὶ πρὸς οὓς ὁ λόγος, καὶ τὴν διάνοιαν τὴν ἐκείνων. Τοῦτο δὲ τὸ ἔθος πόρρωθεν ἀποστολικόν· ἐν ταῖς τῶν καιρῶν δυσκολίαις μετὰ τῆς προσηκούσης οἰκονομίας ἐπὶ τὰ πράγματα ἀπαντᾶν.

---

11 I Cor. *II, 4-5. — Notare poteris textum S. Pauli sic communiter efferri:* « ... **οὐκ ἐν πειθοῖς σοφίας λόγοις** ... », Cabasilam *autem legisse, iuxta nonnullos codices (cfr. edit. crit. Novi Testamenti* A. Merk S. J.*):* « **οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης** ». *Quod vero primam illam lectionem non cognoverit, sat clare patet, quia etiam alias cum ad huiusmodi locum alludit (cf. num. 38, et 217, ed pag. 214 et 360), eadem verba, etiam pro solo sensu citando, adhibet. Exceptio tamen una est in num. 6, pag. 190, ubi scribitur textus hoc modo:* « **οὐκ ἐν πειθοῖ ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις** »*; sed, ut patet,* Cabasilas *reliquit verba sicut in* Areopagita *inveniuntur, cuius citationem affert. Inde est quod verbum* « **λόγοις** »*, in citatione num. 3 (pag. 188:* « **οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης [λόγοις]** »*) non ab illo, sed ab amanuensi introductum esse videatur. Illud itaque e textu* Cabasilae *expungendum censui; ne, illo admisso, aliud verbum* « **πειθοῖ** »*, characteristicum* Cabasilae*, modificare cogerer (**πειθοῖς**). Vide, sis, de hac re* J. H. Moulton-G. Milligan, *The Vocabulary of the Greek Testament, London 1930, p. 500. Etiam* W. Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments, Göttingen 1928, p. 1021-1022.*

61. Age vero, si qui prae ceteris eos in haereticis impugnandis usurpant, huiuscemodi de illis opinionem habent, statumque nostrum calamitatibus et periculis plenum ad effrenatam illorum in Ecclesia libertatem referunt; quomodo iustum esset cibaria, quibus debiles nutriuntur, sanis proicere, et simulare doctorum quidem rationibus uti, sed revera illas ad contrarium ac visum est doctoribus adhibere? Quodsi Christum in Paulo loqui credimus, hic autem a Domino se missum esse confitetur ut Evangelium, sicut superius exposuimus, non in sapientia verbi praedicaret, ne syllogismorum infirmitas Christi cruci impotentiam unquam afferret (hoc enim 'evacuatio crucis' significat); ideoque si Apostoli praedicatio, quemadmodum ipse enarrat, « non in persuasibilibus humanae sapientiae verbis [consistebat], ut fides nostra non sit in sapientia hominum, sed in virtute Dei »; necesse est prorsus formidare retroque cedere et iustificationem quaerere [huius facti]: qua tandem ratione acciderit ut, tantis propositis minis, ad syllogismos adhuc doctores respexerint.

62. Uno verbo, si Christi et Apostolorum Evangelium ipsorum Evangelium esse et ipsi arbitrantur, quid commune ipsis est cum syllogismis? Etenim qui Apostolos misit, contrarium omnino ipsis praecepit. Si vero nos syllogismorum armis adoriuntur, igitur non Evangelium [*fol. 293r*] Christi portantes adveniunt. Attamen perturbari non oportet si, licet adeo negotium hoc syllogismorum prohibitum sit, ubi de Deitate est quaestio, occasiones intercidunt, quibus illud Patres in operibus suis cum religione admiscent; sed vel opportunitas oeconomiae, vel contra quos orationes suas conficiant, vel etiam ipsorum mens investigari debet. Nam a longo iam tempore apostolica viget consuetudo, iuxta quam in difficultatibus temporum convenienti oeconomia rebus omnibus occurrendum est.

63. *Τὸ δὲ καινότατον, ὅτι μὴ μόνον προσήκει τὸν μέλλοντα κρίνειν ὀρθῶς μὴ πρὸς τὰ λεγόμενα ἀφορᾶν, ἀλλὰ μηδὲ εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸν τῶν πραγμάτων σκοπόν. Τίς γὰρ Παύλου μᾶλλον ἢ περιτομὴν ἔλυεν ἢ τὰς θυσίας τὰς ἰουδαϊκὰς ἢ τῶν νομικῶν παραγγελμάτων τοὺς διδασκομένους ἀπῆγεν, ὅς γε καὶ Πέτρῳ περὶ τούτων κατὰ πρόσωπον ἀντιστῆναι ἐτόλμησεν; ἀλλ᾽ αὐτὸς οὗτος μετὰ τὴν ἄνωθεν κλῆσιν καὶ τὴν ἀποστολὴν καὶ τὸν Τιμόθεον περιέτεμε, καὶ οὐ προσέχομεν τῷ γενομένῳ· οὐ περιέτεμε δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξυρᾶτο καὶ ἔθυσε, καὶ οὐ δή που τὰ τοιαῦτα εἰς παράδειγμα ἕλκομεν, οὐδὲ τὸν τοῦ Κυρίου Ἀπόστολον ἰουδαῖον τῇ πίστει διαταῦτά φαμεν, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰτίαν ζητοῦμεν δι᾽ ἣν τὰ τοιαῦτα καὶ τὸν τῶν πραττομένων σκοπόν. Καὶ οὕτω πάντα ἡμῖν εὔδρομα, καὶ εἴσεται ταῦτα ἀκριβῶς ὁ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ μακαρίου μετιὼν Ἰωάννου | [fol. 293v] ἀναπτύσσοντος τὴν πρὸς Ῥωμαίους Παύλου ἐπιστολὴν ἐν Ὁμιλίᾳ πεντεκαιδεκάτῃ· ἐκεῖ γὰρ ὄψεται τοῦτον, καὶ μέχρι πόσον τὸν κανόνα τοῦ πῶς δεῖ κρίνειν ἐκτείνοντα. Καὶ τὸ βιβλίον δὲ τῶν ἀποστολικῶν Πράξεων πολλῶν γέμει τοιούτων, ἃ νῦν εἰς παράδειγμα φέρειν, πάνυ μακρόν. Οὐκ ἄρα οὐδὲ τοὺς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐν αἰτίαις προσήκει ποιεῖσθαι τοῖς ἀποστολικοῖς χρωμένους ἔθεσι, καί τινα οἰκονομοῦντας τοῖς καιροῖς ἐκείνοις γιγνόμενα, οὐδὲ μὴν ταῦτα ἀντὶ νόμου λογίζεσθαι, καὶ λύειν μὲν τὴν ἀποστολικὴν ἀπόφασιν, μὴ εἶναι λέγουσαν τὴν πίστιν ἡμῶν «ἐν σοφίᾳ λόγου, ἀλλ᾽ ἐν δυνάμει Θεοῦ», λύειν δὲ καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ ἐπαγγελίαν λέγουσαν πᾶσιν ὡς «ἔσονται διδακτοὶ Θεοῦ».*

64. *Καὶ τί λέγω τοὺς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας ὡς μετ᾽ ἀνάγκης ἐπὶ τοὺς συλλογισμοὺς ἀφίκοντο; ἀλλὰ καὶ Θωμᾶς αὐτός, συλλογισμοὺς μᾶλλον πνέων ἢ τὸν ἀέρα, καὶ οὐ τὰς ἀποδείξεις περὶ ὧν νυνὶ σκοπούμεθα μικρὸν ὅσον ἐπισκέπτεσθαι μέλλομεν, καὶ οὗτος, ὡς ἐδείξαμεν, πολλὴν τὴν τῶν συλλογισμῶν κατέγνω ἀσθένειαν ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις. Εἰ δέ τις τὴν αἰτίαν ζητοίη καὶ τί δήποτε τούτοις κέχρηται, αὐτὸς ἂν εἴη δίκαιος τὸν λόγον ὑπέχειν· ἐν γὰρ τῷ δευτέρῳ λεγομένῳ βιβλίῳ, ἐν τῷ περὶ θείας διδασκαλίας αὐτοῦ λόγῳ, ἐν κεφαλαίῳ ὀγδόῳ, φησί· «Χρῆται μέντοι | [fol. 294r] καὶ λόγοις ἀνθρωπίνοις ἡ θεία γραφή, οὐ πρὸς τὸ τὴν πίστιν ἀποδεικνύναι, τοῦτο γὰρ τὸν μισθὸν τῆς πίστεως ἀναιρεῖ, ἀλλὰ πρὸς σαφήνειάν τινων ἐν ταύτῃ τῇ διδασκαλίᾳ παραδιδομένων».*

---

8 *cf.* Act. ***XVIII***, *18;* ***XVI***, *3;* ***XXI***, *17-26.* 13 Chrysostomus, *Hom. XVI (non XV), 1, in epist. ad Rom., ad illa verba 'Optabam ego ipse anathema esse a Christo': MG 60, 549.* 22 *cf.* Is. *LIV, 13.* 30 Aquinas, *Summa Theol. I, q. I, a. 8 ad 2um (Vat. gr. 609 f. 10v).*

63. Quod autem potissimum est, quia non solummodo debet is, qui ad iudicandum recte accingitur, illa quae dicta sunt prospicere, neque res ipsas solum, sed potius rerum scopum intueatur oportet. Quis enim potiori modo quam Paulus circumcisionem vel iudaica sacrificia solvit, vel a praeceptis legalibus discipulos avocavit, qui etiam Petro in faciem resistere ausus est? Verumtamen idem ipse post vocationem caelitus habitam ad apostolicum munus, Timotheum circumcidit, et factum non miramur; neque circumcidit modo, sed et caput sibi rasit et oblationem obtulit, at nunquam talia in exemplum trahimus, ut inde Apostolum Domini iudaeum esse fide proferamus, verum rationem quaerimus cur illa facta fuerint, gestaeque rei scopum investigamus. Hoc modo cuncta nobis plana fient; huius autem facti accuratam scientiam obtinebit qui ad exegesim beati Ioannis [Chrysostomi] adeat, [*fol. 293*^{v}] ubi, in homilia decima quinta, epistulam Pauli ad Romanos interpretatur. Ibi enim ab illo discet quousque regula protendatur, qua res iudicari debet. Ceterum liber Actuum Apostolorum pluribus huiuscemodi rebus scatet, quae nunc in exemplum adducere longum valde esset. Igitur criminis incusari non debent Ecclesiae Doctores cum illis, quae in moribus erant Apostolorum, utuntur; neque ideo quod per oeconomiam facta aliqua adiunctis in illis videantur, eadem profecto contraria esse legibus iudicanda sunt. Neque timendum est per ea apostolicam affirmationem solvi, quae nostram fidem « non in sapientia verbi » positam esse dicit, « sed in virtute Dei »; vel etiam aliam divinam promissionem ruere, eam, scilicet, quae fert « omnes docibiles Dei » fore.

64. At vero quid Ecclesiae Doctores dico, quasi necessario contra syllogismos niterentur? Thomas quoque ipse, qui plus quam aera spirabat syllogismos, et cuius demonstrativas argumentationes de quaestione nunc nobis proposita iam iam perpensuri sumus, ipsemet, inquam, magnam esse (ut vidimus) syllogismorum debilitatem in divinis quaestionibus agnoscit. Quodsi quis rationem inquirit, cur tandem et ipse illis utatur, aequum erit illum ipsum causam subicientem audire. Itaque in sic dicto secundo libro, in quaestione de sacra doctrina, ad caput octavum sic ait: « Utitur tamen [*fol. 294*^{r}] sacra doctrina etiam ratione humana: non quidem ad probandum fidem, quia per hoc tolleretur meritum fidei, sed ad manifestandum aliqua alia, quae traduntur in hac doctrina ».

65. Καὶ ἐν τῷ Κατὰ Ἑλλήνων πρώτῳ βιβλίῳ, ἐν κεφαλαίῳ ἐνάτῳ· «Ὁ τρόπος, φησίν, ᾧ νικήσομεν τοὺς ἀνθισταμένους, ἐκ τῶν τῆς γραφῆς ἐστι σημείοις θεόθεν βεβαιωθέντων· τοῖς γὰρ ὑπὲρ ἀνθρωπίνην ἀπόδειξιν οὖσιν οὐκ ἄλλως ἢ τοῦ Θεοῦ πάντως ἀποκαλύπτοντος πεπιστεύκαμεν. Εἰσαχθήσονται δὲ παρ' ἡμῶν πρὸς τὴν δήλωσιν ταύτης τῆς ἀληθείας καί τινες πιθανοὶ λόγοι, ὅσον μέντοι πρὸς διατριβὴν τῶν πιστῶν καὶ γυμνάσιον, ἀλλ' οὐ πρὸς νίκην τῶν ἐχθρῶν ἀποβλέποντες, ἐπεὶ τὸ τῶν ἀποδείξεων ἐνδεὲς μᾶλλον ἂν αὐτοὺς εἰς τὸ τῶν αἱρέσεων ἔχεσθαι βεβαιώσει, νομίζοντας ἡμᾶς οὕτως ἀσθενέσι λόγοις πεισθέντας τῇ πίστει προσέχειν».

66. Ἐνταῦθα καὶ δευτέραν αἰτίαν προσέθηκεν. Εἰπὼν γὰρ πρότερον περὶ τῆς γραφῆς ὡς, εἰ καὶ λογισμοῖς ἀνθρωπίνοις χρῆται, ἀλλ' οὐ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πίστεως, ἀλλὰ πρὸς σαφήνειαν, καὶ δευτέραν αὐτὸς ἐπήγαγε· φησὶ γάρ· «Ὅσον πρὸς διατριβὴν τῶν πιστῶν καὶ γυμνάσιον». Καὶ πάλιν ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τοῦ αὐτοῦ βιβλίου· «Τὰ αἰσθητὰ τῶν πραγμάτων ἐξ ὧν ἀνθρωπίνη ἀπόδειξις ἀρχὴν λαμβάνει ἔχουσί τι ἐν ἑαυτοῖς
fol. 294v τῆς θείας ὁμοιότητος ἴχνος, οὕτω μέντοι ἀτελές, ὥστε πρὸς τὸ τὴν | τοῦ Θεοῦ οὐσίαν δεικνύναι εὑρίσκεσθαι παντάπασιν ἀδρανῆ». Καὶ πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ· «Ἔστι μέντοι χρήσιμον ἐν ταῖς τοιαύταις τῶν ἀποδείξεων, ἀσθενέσιν ἀμηγέπη οὔσαις, γυμνάζειν ἑαυτὴν τὴν ἡμετέραν, ἐφόσον ἄπεστιν ἡ τοῦ καταλαμβάνειν ἢ ἀποδεικνύναι τὰ τοιαῦτα δύνασθαι οἴησις».

67. Εἰ δὲ ἡ μὲν ἀπόδειξις τοῦτο προηγουμένως ζητεῖ, ὅπως ἂν γένοιτο πιστὸν τὸ ἀποδεικτόν, ἐνταῦθα δὲ τοὐναντίον ἅπαν εἰς ἀπιστίαν μᾶλλον ἐνάγει, καὶ τοῦ μυστηρίου διαβολὴν καὶ πολλὴν εὐκολίαν κατηγορεῖ τῶν χρωμένων αὐτῇ, πῶς οὐ φευκτέον ἐστὶν ἀπ' αὐτῆς τόν γε περὶ τοιούτων τοὺς λόγους ποιεῖσθαι μέλλοντα;

68. Ὥστε ὦ βέλτιστε Θωμᾶ! ἂν τοὺς σοὺς ἐπιόντες συλλογισμούς, δι' ὧν δεικνύναι σκοπεῖς τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀδρανεῖς αὐτοὺς καλῶμεν καὶ ἀσθενεῖς, καὶ οὐδέ σε, τὸν πατέρα, πείθειν ἱκανοὺς ὄντας, καὶ οὐ μόνον οὐ τὸ προκείμενον δεικνύναι δυναμένους, οὐδὲ πρὸς νίκην τὴν ἀφ' ἡμῶν ἀποβλέποντας, ἀλλὰ καὶ πείθοντας διὰ τὴν φαυλότητα καὶ τὴν ἔνδειαν τῆς ἀληθείας τοὐναντίον μᾶλλον οὗ συνάγουσιν ἀληθὲς νομίζειν, — οὐ χρὴ δυσχεραίνειν οὔτε σε, οὔτε τόν γε ὑπέρ σου τοὺς λόγους ποιούμενον, τὰ

19 ἀμηγέπη] vid. num. 47, pag. 224.

1 AQUINAS, *Summa contra Gent. I, 9 (Vat. gr. 613 f. 7r-7v)*. 14 AQUINAS, *Summa contra Gent. I, 8 (2 citat.; Vat. gr. 613 ff. 6v, 7r)*.

65. In libro autem primo contra Gentiles, in nono capite: « Modus — ait — convincendi adversarium... est ex auctoritate Scripturae divinitus confirmata miraculis: quae enim supra rationem humanam sunt, non credimus nisi Deo revelante. Sunt tamen ad huiusmodi veritatem manifestandam rationes aliquae verisimiles inducendae, ad fidelium quidem exercitium et solatium, non autem ad adversarios convincendos: quia ipsa rationum insufficientia eos magis in suo errore confirmaret, dum aestimarent nos propter tam debiles rationes veritati fidei consentire ».

66. Alteram in hoc loco causam addidit; nam cum primum de Scriptura dixisset illam, etsi humanis rationibus utitur, non id facere ad fidem demonstrandam, sed ad eam manifestandam, aliud ipse subiunxit verbis illis: « ad fidelium quidem exercitium et solatium ». Rursusque ait in capite octavo eiusdem libri: « ... res quidem sensibiles, ex quibus humana ratio cognitionis principium sumit, aliquale vestigium in se divinae imitationis retinent, ita tamen imperfectum, quod ad [*fol. 294*[v]] declarandam ipsius Dei substantiam omnino insufficiens invenitur ». Et denuo in eodem capitulo: « Utile tamen est, ut in huiusmodi rationibus, quamtumcumque debilibus, se mens humana exerceat, dummodo desit comprehendendi vel demonstrandi praesumptio ».

67. Iam vero, si demonstratio id potissimum quaerit, quomodo nempe credibile fiat quod demonstratur, hic autem contrarium prorsus evenit, nam potius ad diffidentiam ducimur; si nimium faciles in attrectandis mysteriis sese praebere reprehendimus illos, qui demonstratione utuntur, quo pacto fieri poterit ut is, qui de talibus rebus sermones inserere velit, ab ipsa non fugiat?

68. Itaque, o sapiens Thoma! si impugnando syllogismos tuos, quibus Spiritum ex Filio esse demonstrare satagis, imbecilles infirmosque eos appellamus, eosdemque insufficientes esse dicimus ad persuasionem tibi, qui illorum es pater, inducendam, ac non solum impares exsistere propositum demonstrandi, vel quidquam conferendi ad victoriam de nobis reportandam, sed, propter vilitatem egestatemque veritatis, potius illos contrarium persuadere asserimus ac illud, quod eorum conclusio verum reputat; profecto moleste ferre non debes vel ipsum te, vel quempiam alium, qui super te verba faciat, cum plane tua, non nostra proferantur. Et re quidem vera si quis, mentem gerens non segnem, sed industriorem, talia inquisierit, perspectum habebit [*fol. 295*[r]] Doctores Ecclesiae, ubi ad suos di-

γὰρ σὰ πάντως, οὐ τὰ ἡμετέρα, λέγομεν. Καὶ μὴν εἴ τις οὐκ ἀργὸν τὴ
διάνοιαν περιφέρων, ἀλλὰ φιλοπονώτερον, τὰ τοιαῦτα σκοποίη, ὄψετα
fol. 295r | τοὺς τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλους πρὸς μὲν τὴν γραφὴν βλέποντας ὅτ
πρὸς τοὺς οἰκείους τὰς διαλέξεις ποιῶνται· ἂν δὲ πρὸς τοὺς ἐναντίους
λόγος ᾖ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τῇ δι᾽ ἀδυνάτου χρωμένους δείξει, δεικνύντα
πολλὰς τῶν ὁμολογουμένων ὑποθέσεων ἀναιρουμένας, εἰ τὰ παρὰ τῶν ἐναν-
τίων ὑποκέοιτο· καὶ μὴν καὶ λύειν πειρομένους τοὺς κατὰ τῆς ἀληθεία
ἐκείνων συλλογισμούς, δεικνύντας μηδὲν ὑγιὲς αὐτοὺς ὄντας. Τὰς δὲ τοιαύ-
τας μεθόδους οὐ θεολογοῦσι μόνον ἴσμεν χρησίμους καὶ ἀναγκαίας πρὸ
τὴν τῆς ἀληθείας εὕρεσιν, ἀλλὰ δὴ καὶ πρὸς πᾶσαν φιλοσοφίαν καὶ τέχ-
νην, ὡς καὶ ὁ Μέγας φησὶ Βασίλειος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιο

69. Καὶ ὅτι ταῦτα ἀληθῆ, οἱ περὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος λόγοι, ἄν τε τοῦ
θείου Γρηγορίου λέγῃς, ἄν τε τοῦ Χρυσοστόμου, τοῖς παρ᾽ ἡμῶν λεγομέ-
νοις μαρτυρήσουσιν. Οἷς δὴ καὶ Θωμᾶς ἐν τῷ ἐνάτῳ τοῦ Κατὰ Ἑλλήνω
πρώτου βιβλίου συμβαίνων δῆλός ἐστι. Φησὶ γάρ· « Ἐπεὶ δὲ τὰς τοιαύ-
τας ἀποδείξεις οὐκ ἐξαρκεῖν ἡγούμεθα καὶ πρὸς τὴν δευτέραν ἀλήθεια
οὐ τοῦτο πάντως ἐν τῷ παρόντι σκοπήσομεν ὅπως ἀποδείξεσι τοὺς λέ-
γειν ἐγνωκότας νικήσωμεν, ἀλλ᾽ ὅπως ἃς αὐτοὶ κατὰ τῆς ἀληθείας προφέ-
ρουσιν ἀποδείξεις τῇ τῆς πίστεως ἀληθείᾳ λύοιντο παρ᾽ ἡμῶν ».

70. Εἰ δὲ καὶ κατηγορικοῖς ἐχρήσαντο συλλογισμοῖς, ἀλλὰ σπανίως κα
fol. 295v διὰ τὴν βίαν τὴν ἐκείνων, ὡς αὐτοὶ | λέγουσιν. Ἴσως δὲ καὶ πρὸς γυμνα-
σίαν τινὰ καὶ διατριβήν, καὶ δοκοῦντα τοῖς προσδιαλεγομένοις λαμβάνοντε
καὶ πρὸς ἓν τοῦτο μόνον ὁρῶντες ὅπως ἂν αὐτοῖς γένοιτο ἐκ τοῦ κλυδω-
νίου τινὰς διασώσασθαι. Οὐ μέντοι τοὺς τοιούτους συλλογισμοὺς ἀποδει-
κτικοὺς προσείποιμεν ἄν, ἕως ἂν ὦμεν ἡμῶν αὐτῶν, ἀλλὰ διαλεκτικούς· δεῖ
γὰρ ἐκείνοις καὶ σφόδρα πολλῶν ἐξ ὧν ὁ ἀποδεικτικὸς συλλογισμὸς χα-
ρακτηρίζοιτ᾽ ἄν.

71. Εἰ δὲ ἀποδείξεις οἱ θεολόγοι τὰ τοιαῦτά φασι, καὶ πολὺ παρ᾽ αὐτοῖ
τὸ τῆς ἀποδείξεως ὄνομα, θαυμάζειν οὐ χρή. Διττὸν γὰρ ἡ ἀπόδειξις· κα
τὸ μὲν ἰδίως, τὸ δέ ἐστι κοινῶς λεγόμενον, καθ᾽ ὃ σημαινόμενον, καὶ λο-
γογράφοι καὶ ῥήτορες καὶ πᾶς τις εἰς ἀγῶνα καθιστάμενος τὸ « ἀποδέδει-

---

5 ἐπιτοπλεῖστον Ms.

---

11 Basilius, *I contra Eunomium, 1: MG 29, 500 AB.* 15 Aquinas, *Summa contra Gent. I, 9 (Vat. gr. 613 f. 7r).*

sputationes instituunt, ad Scripturam respicere; ubi vero contra adversarios sermo est, quoniam ut plurimum demonstratione ab absurdo utuntur, ostendere solere multa ex fundamentis approbatis tolli, si, quae adversariis videntur, supponantur: imo horum syllogismos contra veritatem solvere eos adniti, nihil in ipsis sanum esse demonstrando. Quam quidem methodum non theologis solummodo utilem esse novimus, et ad inquisitionem veritatis necessariam, sed ad omnem etiam artem et philosophiam, quemadmodum Magnus Basilius asserit in primo libro contra Eunomium.

69. Quod autem haec veritate nitantur, tractatus de Filio vel de Spiritu Sancto demonstrabunt, qui, sive divum Gregorium, sive Chrysostomum legas, conformes esse nostris rationibus testimonium reddent. Quibus Thomas quoque in capite nono libri primi contra Gentiles consonare videtur; ait enim: « Sed quia tales rationes ad secundam veritatem haberi non possunt, non debet esse ad hoc intentio, ut adversarius rationibus convincatur; sed ut eius rationes, quas contra veritatem habet, solvantur » per veritatem, quae ex fide est. [1]

70. Quodsi categoricos quoque syllogismos [Patres] adhibuerunt, id raro accidit, et, ut ipsi loquuntur, exstimulante illorum [adversariorum] vi; [*fol. 295*ᵛ] fortasse etiam ad quoddam exercitium et solatium, admittentes illud, quod inter disceptantes probabatur, et ad hoc unum respicientes, quomodo, videlicet, per ipsos fieret, ut quisquam e fluctibus eriperetur. Huiusmodi tamen syllogismos nequaquam demonstrativos, sed dialecticos appellabimus, dum nostri compotes erimus; illis namque multa desunt eorum, e quibus demonstrativus syllogismus proprium characterem sibi vindicat.

71. Quod autem ipsi demonstrationis nomine a theologis decorentur, multumque ab eisdem haec demonstrationis appellatio circumferatur, mirandum non est. Etenim duplex habetur demonstratio: alia quidem proprie dicta, alia vero communis; quae quidem acceptio in scriptoribus etiam et oratoribus recurrit, atque in usu est omnium illorum, qui in disputationibus versantur, quippe qui ex-

---

[1] Cabasilas verba haec: τῇ τῆς πίστεως ἀληθείᾳ — 'per veritatem, quae ex fide est' — textui S. Thomae inseruit. (Vid. pag. graecam). Ea nunc extra signum citationis collocavi, utpote quae ad Angelicum non pertineant.

ται» καὶ τὸ «ἀποδείξομέν» φησι. Καὶ τὰς μαρτυρίας δὲ καὶ τὰς διὰ τῶν
βασάνων ἀποδείξεις ἀτέχνους Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ῥητορικῇ καλεῖ. Ἀλλ'
ἡμῖν γε τοὔνομα ἐπὶ τοῦ ἰδιάζοντος παρείληπται ἀντιδιαστελλομένου πρὸς
τ' ἄλλα τὰ τοῦ συλλογισμοῦ εἴδη. Εἰκότως ἄρα τὸ πάντων ἐξῃρημένον
καὶ ἀποδείξεως ἐξῃρῆσθαι νομίζομεν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ δέδεικται ὡς οὐδ'
διαλεκτικῷ συλλογισμῷ τὸ ζήτημα περὶ οὗ σκοποῦμεν νυνὶ ὑπάγοιτο ἄν.
Εἰ δὲ μήτε ἀποδεικτικῶς, μήτε μὴν διαλεκτικῶς τὰ ἑαυτῶν Λατίνοις συμπε-
fol. 296r ραίνειν ἐστίν, οὐκ ἄρα ἐν τῷ πολέμῳ τῷ πρὸς ἡμᾶς | συλλογισμῶν προ-
σήκει μεμνῆσθαι καὶ ὁπωσοῦν.

72. Ἀλλ' ἃ μὲν ἄν τις εἴποι καθόλου πρὸς τοὺς τῶν Λατίνων συλλογι-
μούς, εἴρηται· καιρὸς δὲ ἤδη καὶ εἰς χεῖρας ἰέναι συμμίξαντας ἐγγύθεν
καὶ πρὸς ἕκαστον τῶν συλλογισμῶν ἀποδύσασθαι, καὶ δὴ καὶ τὴν ἀνάγκην
αὐτῶν κατιδεῖν. Ἢ γάρ, Θεοῦ συμμαχόντος, γένοιτ' ἂν ἡμῖν τινας διασώ-
σασθαι, ἢ τοὺς ἐθέλοντας νοσεῖν ἐλεήσομεν. Πάντως δὲ τὰ ἐκείνων πταί-
ματα ἐν εὐτυχίας ἡμῖν ἔσται μοίρᾳ, ἐκ τῆς ἀσθενείας τῆς πίστεως τῆς ἐκεί-
νων τὸ ἰσχυρὸν τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καταμαθοῦσιν. Ἔστι δὲ ὁ πρῶτος
αὐτοῖς τῶν συλλογισμῶν, καὶ ᾧ μέγα ἀξιοῦσι φρονεῖν, ὡς οὐδὲ φωνὴν
προέσθαι δυνησομένων ἡμῶν, οὗτος.

Λατίνων κεφάλαιον λε'. Συλλογισμὸς πρῶτος

73. «Τοῦτο δὲ καὶ ἐξ ἀναντιρρήτων λόγων δῆλόν ἐστιν. Ἐν γὰρ τοῖς
πράγμασιν, ἀφαιρεθείσης ὑλικῆς διακρίσεως, ἥτις ἐν τοῖς θείοις Προσώποις
τόπον οὐκ ἔχει, κατὰ μόνην ἀντίθεσιν δυνατόν τινα διακρίνεσθαι. Τὰ γὰρ
πρὸς ἄλληλα μηδεμίαν ἀντίθεσιν ἔχοντα, δυνατὸν ἅμα εἶναι ἐν τῷ αὐτῷ,
ὅθεν ἀδύνατον ταῦτα διακρίσεως αἴτια εἶναι· εἰ γὰρ καὶ διάφορά ἐστι τὰ

---

2 ARISTOTELES, *cf. Rhetor. I, 2 n. 2.* 20 AQUINAS, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 220r-220v; vel 613 f. 407r-407v). — Notare oportet hanc et reliquas citationes, quas ex libro IV Summae contra Gentiles desumpsit* CABASILAS, *in versione graeca (eo quod «Prooemium» extra ordinem capitum recensetur) semper una unitate praecedere numerationem capitum textus latini, sic: 25, 26, 27 loco* **24, 25, 26.**

pressionibus « demonstratum est » vel « demonstrabitur » utantur. Demonstrationes autem, quae vim necessariam ex testimoniis et probatis argumentis accipiunt, in Rhetoricorum libris Aristoteles simplices appellat.[1] Attamen a nobis hoc nomen in propria significatione sumptum est, ut illud sic a reliquis demonstrationis speciebus distingueremus. Merito igitur quod a rebus omnibus abstrahitur, extra orbitam demonstrationis collocatum quoque esse iudicamus. Nihilominus etiam ostensum est ne dialecticis quidem syllogismis rei, quam in praesentiarum quaerimus, investigationem subiciendam esse. Ergo si neque demonstrativo modo, neque dialectico Latinis fas est conclusionem educere suam, igitur ad impugnandum nos [*fol. 296ʳ*] mentionem syllogismorum quomodocumque facere non deberent.

72. Verumtamen quae in universum dicenda erant contra syllogismos Latinorum, dicta manent. Tempus iam advenisse crediderim inserendi manus et cominus pugnandi, id est, adversus unumquemque e syllogismis accingendos nos esse et vim singulorum perspiciendam. Utinam, auxiliante Deo, fiat ut, et aliqui per nos ad salutem perveniant, et eorum, qui aegrotare volunt, misereamur. Ceterum illorum errores omen nostrae felicitatis erunt, siquidem ex debilitate fidei ipsorum robur nostrae religionis intuebimur. Iam igitur, qui ex syllogismis primus ab ipsis ponitur, et cui plurimum scientiae inesse censent, ita ut neque verbum nos opponere possimus, huiuscemodi est.

Latinorum caput trigesimum quintum
Syllogismus primus

73. « Etiam hoc evidentibus rationibus apparet. In rebus enim, remota materiali distinctione, quae in divinis Personis locum habere non potest, non inveniuntur aliqua distingui nisi per aliquam oppositionem. Quae enim nullam oppositionem habent ad invicem, simul esse possunt in eodem, unde per ea distinctio causari non potest; album enim et triangulare, licet diversa sint, quia tamen non opponuntur, in eodem esse contingit. Oportet autem supponere secundum Fidei Catholicae documenta, quod Spiritus Sanctus a Filio

---

[1] « *Simplices* seu ' non artificiosae ' [demonstrationes] — ait ipse — sunt illae, quae a nobis comparatae non sunt, sed ante erant: ut testes, quaestiones, syngraphae, et quaecumque sunt eiusmodi ».

λευκὸν καὶ τρίγωνον, ἐπεὶ μὴ ἀντίκειται, πολλάκις ἐν τῷ αὐτῷ εἶναι συμβαίνει. Ἀνάγκη δὲ ὑποτίθεσθαι κατὰ τὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας δόγματα
fol. 296v τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ δια|κρίνεσθαι, ἄλλως γὰρ οὐκ ἂν ἦν τριὰς ἐν τοῖς Προσώποις, ἀλλὰ δυάς. Ἀνάγκη τοίνυν τὴν τοιαύτην διάκρισιν κατά τινα ἀντίθεσιν γίνεσθαι· οὔτε δὲ καταφάσεως καὶ ἀντιφάσεως ἀντιθέσει, οὕτω γὰρ τὰ ὄντα διακρίνεται τῶν μὴ ὄντων· οὔτε στερήσεως καὶ ἕξεως ἀντιθέσει, οὕτω γὰρ τὰ τέλεια τῶν ἀτελῶν διακρίνεται· οὔτε τῇ τῆς ἐναντιότητος ἀντιθέσει, οὕτω γὰρ διακρίνονται τὰ κατ' εἶδος διάφορα, ἡ γὰρ ἐναντιότης, ὡς διδάσκουσιν οἱ φιλόσοφοι, διαφορά ἐστι κατ' εἶδος· ἥτις δὴ διαφορὰ τοῖς θείοις οὐχ ἁρμόζει Προσώποις, ἓν γάρ ἐστιν αὐτῶν τὸ εἶδος ὥσπερ καὶ μία οὐσία, ὡς ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς πρὸς Φιλιππησίους φησὶν ὁ Ἀπόστολος περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὡς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχοντος, δηλαδὴ τοῦ Πατρός. Λείπεται τοίνυν ἀλλήλων τὰ θεῖα Πρόσωπα διακρίνεσθαι τῇ τῶν πρός τι μόνον ἀντιθέσει, οὕτω γὰρ ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς διακρίνεται κατὰ τὴν ἀντίθεσιν τῆς πρὸς τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ ἀναφορᾶς· ἐν δὲ τοῖς θείοις Προσώποις οὐδεμία ἄλλη ἀναφορικὴ ἀντίθεσις εἶναι δύναται, εἰ μὴ μόνον ἡ κατ' αἰτίαν. Τὰ γὰρ ἀναφορικῶς ἀντικείμενα ἢ ἐν ποσῷ εἰσιν, ὡς τὸ διπλάσιον καὶ τὸ ἥμισυ, ἢ ἐν πάθει καὶ ἐνεργείᾳ, ὡς δεσπότης καὶ δοῦλος, κινοῦν καὶ κινούμενον, πατὴρ καὶ υἱός. Πάλιν δὲ τῶν πρός τι τῶν ἐν ποσῷ
fol. 297r ὄντων, τὰ μὲν ἐν διαφόροις ποσοῖς θεωροῦνται, ὡς διπλάσιον καὶ | ἥμισυ, μεῖζον καὶ ἔλαττον, τὰ δὲ ἐν ἑνί, ὡς τὸ αὐτό, ὃ σημαίνει ἓν τῇ οὐσίᾳ, καὶ ἴσον, ὃ σημαίνει ἓν τῷ ποσῷ, καὶ ὅμοιον, ὃ σημαίνει ἓν τῷ ποιῷ· τὰ θεῖα δὲ Πρόσωπα οὐ δύνανται διακρίνεσθαι ταῖς ἐν διαφόροις ποσοῖς οὔσαις ἀναφοραῖς, οὕτω γὰρ ἀναιρεθήσεται ἡ τῶν τριῶν Προσώπων ἰσότης· ἀλλ' οὐδὲ ταῖς ἐν ἑνὶ οὔσαις ἀναφοραῖς, αὗται γὰρ οὐκ εἰσιν αἴτιαι διακρίσεως, μᾶλλον δὲ πρὸς ἑνότητα ἀφορῶσιν, εἰ καί τινα τούτων πολλάκις διάκρισιν τινα προεπινοεῖν ἀναγκάζουσιν· ἐν δὲ ταῖς ἐν πάθει ἢ ἐνεργείᾳ οὔσαις ἀναφοραῖς ἀεὶ θάτερόν ἐστιν ὑποκείμενον καὶ ἄνισον κατὰ δύναμιν, πλὴν ἐν μόναις ταῖς κατ' αἰτίαν ἀναφοραῖς, ἐν αἷς οὐδεμία ἐλάττωσις ἀναφαίνεται, ἐπεὶ εὑρίσκεταί τι προάγον ὅμοιον ἑαυτῷ καὶ κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν δύναμιν ἴσον. Λείπεται τοίνυν τὰ θεῖα Πρόσωπα μὴ δύνασθαι διακρίνεσθαι, εἰ μὴ τῇ κατ' αἰτίαν ἀναφορικῇ ἀντιθέσει. Ἀνάγκη τοίνυν εἰ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ διακρίνεται, ἀπ' αὐτοῦ εἶναι, οὐ γὰρ ἔστι λέγειν ὡς ὁ Υἱός ἐστιν ἐκ τοῦ Πνεύματος, ἐπεὶ μᾶλλον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ εἶναι λέγεται καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ δίδοσθαι».

[*fol. 296v*] distinguatur: aliter enim non esset trinitas, sed dualitas in Personis. Oportet igitur huiusmodi distinctionem per aliquam oppositionem fieri. Non autem oppositione affirmationis et negationis, quia sic distinguuntur entia a non entibus. Neque etiam oppositione privationis et habitus, quia sic distinguuntur perfecta ab imperfectis. Neque etiam oppositione contrarietatis, quia sic distinguuntur quae sunt secundum formam diversa: nam contrarietas, ut philosophi docent, est differentia secundum formam. Quae quidem differentia divinis Personis non convenit, cum earum sit una forma, sicut una essentia: secundum illud Apostoli (Philip. II, 6), de Filio dicentis: 'Qui cum in forma Dei esset', scilicet, Patris. Relinquitur igitur unam Personam divinam ab alia non distingui nisi oppositione relationis: sic enim Filius a Patre distinguitur secundum oppositionem relativam Patris et Filii. Non enim in divinis Personis alia relativa oppositio esse potest, nisi secundum originem. Nam relative opposita, vel supra quantitatem fundantur, ut duplum et dimidium; vel super actionem et passionem, ut dominus et servus, movens et motum, pater et filius. Rursus, relativorum quae super quantitatem fundantur, quaedam fundantur super diversam quantitatem, ut duplum et [*fol. 297r*] dimidium, maius et minus; quaedam super ipsam unitatem, ut idem, quod significat unum in substantia; et aequale, quod significat unum in quantitate; et simile, quod significat unum in qualitate. Divinae igitur Personae distingui non possunt relationibus fundatis super diversitatem quantitatis; quia sic tolleretur trium Personarum aequalitas. Neque iterum relationibus, quae fundantur super unum: quia huiusmodi relationes distinctionem non causant, imo magis ad convenientiam pertinere inveniuntur, etsi forte aliqua eorum distinctionem praesupponant. In relationibus vero omnibus super actionem vel passionem fundatis, semper alterum est ut subiectum, et inaequale secundum virtutem, nisi solum in relationibus originis, in quibus nulla minoratio designatur, eo quod invenitur aliquid producere sibi simile et aequale secundum naturam et virtutem. Relinquitur igitur quod divinae Personae distingui non possunt nisi oppositione relativa secundum originem. Oportet igitur quod, si Spiritus Sanctus a Filio distinguitur, quod sit ab eo: non enim est dicere quod Filius sit a Spiritu Sancto, cum Spiritus Sanctus magis Filii esse dicatur, et a Filio detur ».

Λύσις τοῦ συλλογισμοῦ, καὶ περὶ θείας διακρίσεως

74. *Οὗτος ὁ λόγος, καὶ δὴ καὶ τῶν ἑξῆς ἕκαστος, πάσαις ταῖς προειρημέναις αἰτίαις εἰκότως ἐνοχοιτ᾽ ἄν,* fol. 297ᵛ | *τῇ τε γὰρ παραδόσει τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων πολέμιος ἀτεχνῶς· οὐδὲ γὰρ ἐν σοφίᾳ λόγου τὸ εὐαγγέλιον καταγγέλλεσθαι θεμιτόν, καὶ τῶν μισθῶν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος ἀποστερεῖ, καὶ μὴν καὶ λίθον ἕψειν δοκεῖ καὶ εἰς οὐρανὸν τοξεύειν καὶ εἰς πῦρ ξαίνειν, ὑπὲρ γὰρ ἀνθρωπίνην διάνοιαν καὶ πᾶσαν ἀπόδειξιν τὸ ζητούμενον.*

75. *Ἔτι γε μὴν οὐδὲ ἀποδεικτικός ἐστιν, οὔτε γὰρ ἐκ προτέρων καὶ αἰτίων, καὶ οὐδὲ ἐκ τοῦ αὐτοῦ γένους τὰ ἄκρα καὶ τὰ μέσα αὐτῷ, ἀλλὰ τέρας τι δοκεῖ σύνθετον, τὴν μὴν τῶν προτάσεων ἐκ τῶν ὑπερουσίων καὶ ὑπὲρ νοῦν, τὴν δ᾽ ἑτέραν ἐκ τῶν αἰσθητῶν εἰληφώς· καὶ μὴν οὐδὲ διαλεκτικός, δι᾽ ἃ γε προείρηται. Τί τοίνυν οἰκεῖον γένοιτ᾽ ἂν αὐτῷ πρόσρημα; πάντως τοῖς σοφιζομένοις μετὰ τῆς ἀπάτης αὐτὸν ἀπορρίψομεν, τῷ σκότῳ καὶ τοῖς αὐτὸν γεννησαμένοις τηρούμενον. Ἀλλὰ ταῦτα μέν, εἴ γε ἐνῆν, εἰ μὴ ἐπὶ τῶν ὑπερουσιων, ἐπὶ τῶν ὄντων γοῦν τἀληθὲς τιμᾶν· νῦν δὲ ἡ τοῦ ψεύδους φιλοτιμία καὶ τῶν ὄντων καθίκετο.*

76. *Ἀλλ᾽ ἵνα ὥσπερ ὑπ᾽ ὄψιν γένηται, πάντα τὸν συλλογισμὸν ἐκθέμενοι πρότερον, οὕτω τὴν ἀπάτην φωράσομεν. Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα διακρίνονται· ἃ διακρίνονται, εἴ γε μὴ κατὰ τὴν ὕλην ἡ διάκρισις, ἑνί γε τρόπῳ τῆς ἀντιθέσεως διακρίνεται. Καὶ τὸ συμπέρασμα δῆλον. Τῶν δ᾽ ἐν τῷ συλλογισμῷ ὑποθέσεων, ἡ μὲν ἐλάττων* fol. 298ʳ | *ἐκ τῆς γραφῆς καὶ ἀναγκαια· τὴν δὲ μείζονα οὔτε παρὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πνεύματος Θωμᾶς, ὃ ταῦτα λέγων, ἔχει λαβών, οὔτε του τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἢ τῶν διδασκάλων ἤκουσε λέγοντος, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν αἰσθητῶν ταύτην ἁρπάσας, ὡς δῆθεν ἀληθεύουσαν ἐπὶ τῶν ὄντων ἁπλῶς, τῇ θεολογίᾳ ταύτην καὶ λίαν θρασέως συνῆψεν, ἵνα μὴ λέγωμεν ἀμαθῶς.*

---

24 **οὔτε του**] attic., = **οὔτε τινὸς** (in Ms **οὔτέ του**, et similiter alias).

Solutio syllogismi. Ubi etiam de divina discretione

74. Haec quidem est argumentatio, quae, sicut reliquae, quae ipsam subsequentur, iure merito omnibus iam dictis accusationibus subiacet, [*fol. 297ᵛ*] cum prorsus contraria sit tum dominicae tum apostolicae traditioni, siquidem nefas est Evangelium in sapientia verbi praedicare. Ipsa autem et praemiis fidei ac spei privat, et insuper etiam lapidem coquit, et in caelum tela proicit, ictumque in ignem impingit,[1] quandoquidem id quod quaeritur, supra humanam mentem omnemque demonstrationem positum est.

75. Praeter quam quod revera [syllogismus ille] neque demonstrativus est, quippe qui non ex prioribus et causis eruatur, neque generis eiusdem sunt extrema et medium ipsius, sed monstrum quoddam compositum esse videtur, quandoquidem alia sane praemissarum ex superessentialibus et intellectum superantibus, alia vero ex sensibilibus desumpta est. At profecto, iuxta prius exposita, ne dialecticus quidem. Quo igitur eum apto nomine appellabimus? inter sophisticos plane et fallaces illum amandabimus, tenebris reservandum eisque, qui ipsum conceperunt. At vero si ratiocinium hoc sin minus de superessentialibus, de naturalibus saltem tanquam verum existimari liceret! sed nunc obstinatio erroris etiam haec naturalia pervasit.

76. Verum enim vero ut prius veluti sub oculos collocetur res, totum syllogismum explicabimus, et hac ratione fallaciam eiusdem deprehendemus. Igitur Filius et Spiritus distinguuntur. Quae vero distinguuntur, sin minus materiali distinctione, at certe aliquo oppositionis genere diversificantur. Conclusio patet. Ex fundamentis autem syllogismi, aliud quidem, minor nempe praemissa, [*fol. 298ʳ*] depromitur ex Scriptura et vi necessitatis pollet; aliud vero, quod maiorem constituit, neque ex doctrina Spiritus desumpsit Thomas, qui talium auctor est, neque ex Oecumenicis Synodis, vel ex Doctoribus quibusvis ipse unquam audivit. Sed, videlicet, quod ex sensibilibus haustum, tanquam verum simpliciter de rebus naturalibus invenit, illud ipsum admodum audacter, ne dicamus insipienter, ad res theologicas adaptavit.

---

[1] Locutiones proverbiales, quarum significatio est 'rem inutilem facere' (cf. H. Stephanus, *Thesaurus linguae graecae*, edit. F. Didot, Parisiis).

77. *Δῆλον δέ. Τὰ διακρινόμενα, φησίν, ἑνί γε τρόπῳ τῶν ἀντιθέσεων διακρίνονται. Εἰ μὲν δὴ μὴ πάντα, ἀληθὴς μὲν ὁ λόγος· μερικῆς δὲ οὔσης τῆς θέσεως, ἀπηλλαγμένοι πραγμάτων πάντως ἡμεῖς. Οὐδὲ γὰρ ἀναγκαῖον, οὐδὲ συλλογισμὸς οὐδαμοῦ, οὕτω προχωροῦντος τοῦ λόγου. Εἰ δὲ πάντα ἐροῦσι, τί ἂν τις εἴποι περὶ ψυχῶν ἢ ἀγγέλων ἐξῃρημένων τῆς ὕλης, καὶ διακεκριμένων μέν, μὴ καταδεχομένων δὲ τὴν κατὰ τὴν ὕλην διάκρισιν; Εἴ τε γὰρ μὴ διακέκριται ψυχὴ πρὸς ψυχήν, καὶ πρὸς ἄγγελον ἄγγελος, οὐ πολλαὶ ψυχαί, οὐδὲ πολλοὶ ἄγγελοι. Ἀλλ' ἄτοπον τοῦτό γε· περί τε γὰρ τῶν ἀγγέλων φησὶν ἡ γραφή· «Χίλιαι χιλιάδες καὶ μύριαι μυριάδες παρειστήκεισαν τῷ Θεῷ». Καὶ δὴ καὶ ψυχῶν γένος τοσοῦτον. Εἴ τε κἀν τούτοις κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην διάκρισις, τίς ἂν εἴη ζητητέον ἐστίν.*

78. *Ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἀντιθέσει ταῦτα διακρινοῦμεν οὔτε καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως, οὕτω γὰρ τῶν μὴ ὄντων τὰ ὄντα διαλλάτουσιν, ὡς ὁ Θωμᾶς*
fol. 298v | *βούλεται· οὔτε στερήσεως καὶ ἕξεως ἀντιθέσει, οὕτω γὰρ τὰ τέλεια διακρινοῦμεν τῶν ἀτελῶν, τελεία δὲ ἑκάστη ψυχή, ὥσπερ δὴ καὶ ἄγγελος. Οὐ μὴν οὐδὲ κατὰ τὰ ἐναντία αὐτοῖς ἡ διαφορά, οὕτω γὰρ τὰ κατ' εἶδος διαφέροντα ἀλλήλων διενηνόχασι· ψυχὴ δὲ ὁμοειδὴς ἑκάστῃ ψυχῇ, ὥσπερ δὴ καὶ ἀγγέλῳ ἄγγελος. Ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τὰ πρός τι, ἅπερ αὐτὸς ἀναφορικὰ καλεῖ· οὔτε γὰρ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, οὐδὲ γὰρ ἄγγελος ἐξ ἀγγέλου ἢ ψυχὴ ἐκ ψυχῆς. Οὔτε μὴν ἐν ἑτέρᾳ ἀναφορᾷ ἐν πάθει ἢ ἐνεργείᾳ θεωρουμένῃ· ἐν τούτοις γάρ, ὡς καὶ ὁ Θωμᾶς φησιν, ἀεὶ θάτερόν ἐστιν ὑποκείμενον καὶ κατὰ δύναμιν ἄνισον, ὅπερ ἐπὶ τῶν ἄνω τάξεων ἢ τῶν ψυχῶν χώραν οὐκ ἔχει. Ἀλλ' οὐδὲ μὴν ἑτέρᾳ διακρίσει κατὰ τὰ πρός τι θεωρουμένῃ, ἢ ἐν ποσῷ ἢ ἐν ποιῷ· ὁμοειδεῖς γὰρ καὶ ἄγγελοι καὶ ψυχαί, καὶ ὁμοταγεῖς ἀλλήλοις, εἰ καὶ μὴ πάντες ἄγγελοι. Καὶ ὅλως, τίς ἂν γένοιτο διαφορὰ κατὰ τὰ πρός τι ψυχῶν καὶ ἀγγέλων, οὐ κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ καθ' αὑτό, οὐδὲ πλάσαι ῥᾴδιον.*

79. *Καὶ μὴν καὶ κατ' εἶδος διαφερόντων κριοῦ καὶ τράγου, καὶ ἵππου καὶ βοός, ποία ἐν τούτοις ἐναντιότης ᾗ διαφέροι ἂν εἶδος εἴδους, ὡς ὁ Θωμᾶς*

---

9 DAN. *VII, 10.*

77. Videas ergo. Quae distinguuntur, ait, per aliquam oppositionem distinguuntur. Hoc quidem (nisi de omnibus affirmetur) verum profecto est; at cum particularis sit thesis, tempus et oleum perdidimus: nam ita procedente ratiocinio, neque necessarium quidquam habebitur, neque utcumque syllogismus. Si vero illud universaliter dicitur, quid si forsitan quivis de animis et angelis contrarium diceret, qui materia orbati, distinguuntur sane, at materialem distinctionem non admittunt? Nam si animus ab animo, angelus ab angelo non discernuntur, animorum angelorumve pluralitas nequaquam habetur. Verum haec absurda sunt: de angelis enim Scriptura dicit: « Milia milium... et decies millies centena milium assistebant ei ». Animorum autem multitudo similis numeratur. Quodsi etiam in his distinctionem haberi prorsus est necessarium, quaenam illa sit investigare debemus.

78. At profecto in illis neque oppositio ulla affirmationis et negationis est, qua distinguantur, hoc enim pacto entia a non entibus dispertiuntur, quemadmodum Thomas censet; [*fol. 298v*] neque privationis et habitus oppositio datur, quia sic perfecta ab imperfectis distinguuntur, animorum autem unusquisque, sicut et angelorum, inter perfecta numerantur. Sed nec profecto differentia contrarietatis intercedit, hac enim ratione quae secundum formam diversa sunt, ad invicem distinguuntur, animus autem eiusdem cum animo speciei est, pariterque cum angelo angelus. Quin imo neque adest illa, quae ad aliquid est, differentia, quam ipse relativam vocat. Non quidem ratione causae et causati, cum angelus non ex angelo neque animus ex animo procedat. Neque alia relationis ratio apparet, quae in actione et passione reponeretur; in his enim, ut ipse Thomas edocet, semper alterum est ut subiectum et inaequale secundum virtutem, quod quidem in caelestibus ordinibus vel in animis locum nequaquam obtinet. Certe neque aliud distinctionis genus hic habetur ex his, quae ad aliquid sunt, vel quantitatis vel qualitatis, quia eiusdem formae eiusdemque ordinis sunt ad invicem angeli animique, quamvis non omnes angeli sint. Verbo denique, quaenam ex relativis differentiis, non accidentaliter sed per se, in angelis et animis fieri possit, non facile mente fingitur.

79. Imo etiam quoad speciem distinguuntur aries et hircus, et equus et bos; sed qualis, oro, in his contrarietas datur, qua species a specie differat, sicut arbitratur Thomas? Etenim si distinctio contrarietatis adest, quemadmodum in homine et equo, qui per rationalitatem et irrationalitatem discernuntur, plane distinctio secun-

ἀξιοῖ; Εἰ μὲν γὰρ κατ᾽ ἐναντίωσιν ἡ διάκρισις, ὥσπερ ἄνθρωπος καὶ ἵππος τῷ λογικῷ καὶ ἀλόγῳ διέστησαν, καὶ διάφορα πάντως κατ᾽ εἶδος· fol. 299r εἰ δὲ τοῦτο, οὐ πάν|τως κἀκεῖνο. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, τό τε λευκὸν καὶ φαιόν, διακεκριμένα ὄντα, οὐκ ἂν ῥᾳδίως ὑπάγοιντο τῷ παρὰ τοῦ Θωμᾶ κανόνι τῆς διακρίσεως. Οὐκοῦν ἀνάγκη ἢ μὴ διακρίνεσθαι τὰ προειρημένα, ἢ ψεύδεσθαι τὸν προεκτεθέντα κανόνα πάντα διακρίνοντα ἢ τῇ ὕλῃ, ἢ ἐν γε τρόπῳ τῆς ἀντιθέσεως. Ἀλλὰ μὴν τούτων διακρινομένων, ἀνάγκη μὴ πάντα ἀληθῆ τὸν λόγον νομίζειν, μηδὲ τῶν ὄντων διαιτητὴν ἀξιόχρεων. Οὐκοῦν οὐδ᾽ ὅσα ἐκ τούτων Λατῖνοι περαίνειν βούλονται, πάντως ἂν εἴη ἀληθῆ.

80. Εἰ δὲ λέγοιεν πρὸς ταῦτα τοὺς μὲν ἀγγέλους μὴ ὁμοειδεῖς εἶναι, μηδὲ ἔχειν τὸ αὐτὸ κατ᾽ οὐσίαν, καὶ ταύτῃ τούτους διακεκρίσθαι, τὰς δὲ ψυχὰς καὶ τῶν σωμάτων ἀπαλλαγείσας τῇ πρὸς τὴν ὕλην ῥοπῇ οἰκείων σωμάτων τὴν διάκρισιν ἴσχειν, ἃ δὲ καὶ ἀναλήψονται ἐν τῷ τῆς ἀποκαταστάσεως χρόνῳ, — οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Πρῶτον μὲν γὰρ ἀληθεύειν αὐτοῖς περὶ τῶν ἀγγέλων δεδόσθω κατ᾽ εἶδος διενηνοχότων· οὐκοῦν λεγέτωσαν τὰς ἐναντιότητας, ᾗ διαφέρει ἄγγελος ἀγγέλου. Οὕτω γὰρ Θωμᾶς ἀξιοῖ διακρίνεσθαι τὰ κατ᾽ εἶδος διάφορα, καὶ τὴν αἰτίαν ἐπάγων φησίν· «Ἡ γὰρ ἐναντιότης, ὡς διδάσκουσιν οἱ φιλόσοφοι, διαφορά ἐστι κατ᾽ εἶδος». Ἔπειτα fol. 299v οὐδὲ κατ᾽ εἶδος ἡ διαφορὰ τῶν δυνάμεων ἐκείνων, | οὐ γὰρ τοῦτο βούλονται οἱ τῆς Ἐκκλησίας νόμοι. Ὁ μὲν γὰρ Μέγας Βασίλειος ἐν τῷ τρίτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιόν φησιν· «Ἄγγελοι πάντες ὥσπερ προσηγορίας μιᾶς, οὕτω καὶ φύσεως πάντως τῆς αὐτῆς τυγχάνουσιν». Ὁ δὲ θεῖος Κύριλλος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῇ εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Εὐαγγελιστήν, ἐν οἷς ἀναπτύσσει τὴν τοῦ Βαπτιστοῦ φωνὴν ὅτι ‛τεθέαμαι τὸ Πνεῦμα καταβαῖνον ὡσεὶ περιστερὰν ἐξ οὐρανοῦ’, φησίν· «Ἀγγέλου δὲ οἶμαι διοίσει κατ᾽ οὐδὲν ἕτερος ἄγγελος, κατά γε τὸ εἶναι τοῦθ᾽ ὅπερ εἰσὶν ἄγγελοι δηλαδή, διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ὁμοειδίας, εἰς μίαν ἅπαντες ἀναδεσμούμενοι φύσιν».

81. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἀγγέλων ταῦτα· περὶ δὲ τῶν ψυχῶν γελοῖος ὁ λόγος εἰς ταὐτὸν ἄγειν ἀπόδειξιν ἐκ φυσικῶν ὁρμωμένην ἀρχῶν καὶ τὸ τῆς ἀναστάσεως δόγμα, χρῆμα ὑπερφυές, καὶ μεταπηδᾶν ἀφ᾽ ἑτέρων εἰς ἕτερα. Ἡ γὰρ πιστευομένη παρὰ τῆς Ἐκκλησίας τῶν σωμάτων ἀνάστασις οὐ κατὰ φυσικὸν προσδοκᾶται λόγον, ἀλλὰ ξένον τι τὸ κατ᾽ αὐτὴν καὶ καινότατον·

---

17 ᾗ] qua (= quatenus), vel legendum fortasse αἷς? 26 κατουδὲν Ms.

---

22 Basilius, *III contra Eunomium, 1: MG 29, 656 B.* 25 Io. *I, 32.* 26 Cyrillus A., *Comment. in Ioannem II, 1: MG 73, 196 D-197 A.*

dum speciem habetur; non autem ubi haec datur, [*fol. 299r*] etiam illa detur necesse est. Praeterea, et album et fuscum discriminantur sane, at non facile distinctionum regulae a Thoma traditae subicerentur. Igitur necesse est vel praedicta non distingui, vel canonem propositum falli, qui omnia aut materiali distinctione, aut uno ex modis oppositionis diversificat. Verum cum illa distinguantur, restat prorsus cogitandum ratiocinium illud non undequaque veritate fulciri, neque rerum fidedignum iudicem esse. Itaque non omnia, quae ex his concludere Latini desiderant, reapse veritatem habere inveniuntur.

80. Si vero ad haec ipsi responderent angelos quidem non eiusdem esse speciei, neque essentiae identitatem habere, ideoque et ipsos discriminari dicerent; itemque animos, etiam a corporibus solutos, ratione propensionis ad materiam, differentiam propriorum corporum retinere, utpote qui denuo redintegrationis tempore illa sumpturi sint; — vim argumentum non affert. Nam, primum quidem, concedatur ipsis verum esse angelos secundum speciem differre, sed dicant igitur nobis quales sint contrarietates, quibus angelus ab angelo discernitur; sic enim arbitratur Thomas discriminari ea, quae secundum speciem diversa sunt, cuius rei causam inferendo ait: « nam contrarietas, ut philosophi docent, est differentia secundum formam ». Deinde, sed neque secundum speciem discrimen illarum potestatum est; [*fol. 299v*] non enim id Ecclesiae leges ferunt, ut cum Magnus Basilius in tertio contra Eunomium scribit: « Angeli omnes, ut appellationem unam, ita etiam eandem omnino in se naturam habent ». Et divus Cyrillus in commentario ad Sanctum Evangelistam Ioannem, ubi vocem illam Baptistae explicat: 'Quia vidi Spiritum descendentem quasi columbam de caelo', ita ait: « Nec angelus, opinor, ab altero angelo differat ratione angelicae substantiae, omnibus, ex eo quod eiusdem sunt speciei, in unam naturam colligatis ».

81. Et haec quidem de angelis sint dicta; circa animos autem ridicula ratio esset in idem reducere velle et demonstrationem ex principiis naturalibus ortam, et resurrectionis dogma, quod supernaturale est, ab una re in aliam transiliendo. Nam quae ab Ecclesia corporum resurrectio credenda proponitur, non secundum rationem physicam spectatur; sed alienum quid et novissimum est quod sub

καὶ διδάσκαλος ἡμῖν καὶ τούτου τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, οὗ τῇ δυνάμει καὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἀφθαρσίαν καὶ τὴν θαυμαστὴν ἐκείνην ἀλλοίωσιν καὶ σφόδρα ἐλπίζομεν.

82. Καὶ μὴν καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Περὶ Ψυχῆς λόγοις· «Εἴ ἐστι — fol. 300r φησίν — ἐνέργειά τις ψυχῆς χωριστὴ τοῦ ὑποκειμένου, καὶ τὴν | οὐσίαν χωριστὴν ἀναγκαῖον εἶναι». Τοῦ δὲ λόγου προϊόντος, χωριστὸν εἶναί φησι τὸν νοῦν, καὶ τοῦτον μόνον ἀθάνατον καὶ ἀΐδιον. Οὕτω δὴ τοὺς λόγους θέμενος ἀμφοτέρους, δῆλός ἐστι συνάγων χωριστὴν εἶναι τὴν τῆς ψυχῆς οὐσίαν τοῦ σώματος. Τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, πῶς ποτε δόξης περὶ Ἀριστοτέλους τὸ Λατίνων ἔχει γένος; πότερον χωριζομένας τὰς ψυχὰς τῶν σωμάτων ἀλλήλαις ἑνοῦσθαι καὶ μίαν τὰς πάσας εἶναι, ἢ μεταβάλλειν ταύτας εἰς ἕτερον εἶδος ᾤετο; ἄμφω γὰρ ἀδύνατα. Οὐκοῦν καὶ ἀθανάτους αὐτὰς ἡγεῖτο καὶ ὁμοειδεῖς καὶ διακεκριμένας ἀλλήλων, καὶ οὐδὲ νεκρῶν ἀνάστασις ὅτι ποτέ ἐστιν, ᾔδει. Οὐκ ἄρα οὐδὲ Ἀριστοτέλει δοκοῦντά φασιν οἱ οὕτω τὰ ὄντα ἀξιοῦντες διακεκρίσθαι, ὡς ὁ Θωμᾶς βούλεται.

83. Ἔτι τί τῆς διακρίσεως τῆς κατὰ ἀντίφασιν καταγνόντες Λατῖνοι ἐλαύνουσι μὲν αὐτὴν ἐκ τῆς θεολογίας, ἐλαύνουσι δὲ ἐκ τῶν ὄντων, κατὰ ταύτην μόνην τὰ ὄντα τῶν μὴ ὄντων διακεκρίσθαι νομίζοντες; οὐ γὰρ ἂν τοῦτό γε συγχωρήσαιεν οἱ τὴν ἀντίφασιν οἰόμενοι καὶ ἐπὶ τῶν ὄντων καὶ μὴ ὄντων διαιρεῖν τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψεῦδος. Ἔπειτα τί ἂν λέγοιεν περὶ τοῦ σημείου καὶ τῆς γραμμῆς, ἃ καὶ ὄντα εἰσί, καὶ ἑτέρως οὐ διακρίνονται εἰ μὴ τῷ τρόπῳ τῆς ἀντιφάσεως; εἴ γε τὸ μὲν ἀδιάστατον, τὸ δὲ ἐφ᾽ ἓν διαfol. 300v στατόν, καὶ τοῦ μὲν μέρος ἐστὶν οὐδὲ ἕν, ἡ δέ ἐστι μέγεθος, | μῆκος μὲν ἔχον, πλάτους δὲ ἔρημον.

84. Ἀλλὰ καὶ οἱ λέγοντες πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν πλὴν τῆς αἰτίας, καὶ αὖ πάντα πλὴν τῆς ἀγεννησίας, πῶς ποτε διακρίνουσι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν; οὐ τῇ ἀντιφάσει; τί δὲ οἱ λέγοντες μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, ἢ μόνος ὁ Υἱὸς γεννητός, ἢ ὁ Παράκλητος μόνος ἐκπορευτός, οὐκ ἐν πᾶσι τούτοις ἀντίφασις; ἂν δὲ λέγωμεν ἢ μόνον τὸν ἄνθρωπον γελαστικόν, ἢ τὸ τρίγωνον μόνον τῶν ἄλλων σχημάτων τὰς τρεῖς γωνίας ἔχειν δυσὶν ὀρθαῖς ἴσας, ἆρα ληρεῖν δόξομεν ἢ οὐ διακρίνοντες τὰ ὄντα ἢ διακρίνοντες μέν, οὐχ ὑγιῶς δέ;

---

4 *videretur* CABASILAS *ex modo faciendi citationem formalia verba* ARISTOTELIS *referre, eaque ante sententiam mox citandam inveniri; ubinam autem, non apparet (De Anima III?).* 6 ARISTOTELES, *De Anima III, V, 1-2.*

illa continetur, huiusque rei magister nobis adfuit Spiritus Sanctus, cuius ope et resurrectionem incorruptam et mirabilem illam mutationem quam maxime speramus.

82. Quin imo, etiam Aristoteles in tractatibus de Anima ait: « Si operatio quaedam animi est a subiecto separabilis, substantiam [*fol. 300*r] eius quoque separabilem esse necesse est ». Sermone autem procedente, separabilem esse affirmat intellectum, eumque solum immortalem et aeternum. Et sic profecto, rationibus his ambabus positis, clarissime concludit substantiam animi a corpore separabilem esse. Quae cum ita sint, quomodo tandem de Aristotele Latinorum progenies opinatur? Utrum animos a corporibus exutos invicem coadunari, unumque ex omnibus effici, an omnes in aliam speciem mutari credunt? Sed utrumque absurditate laborat. Igitur et animos immortales esse arbitrabatur [Aristoteles] eiusdemque speciei, et ab invicem discriminari; mortuorum vero resurrectionem, vel etiam futuram esse, haud sciebat. Unde neque quae Aristoteli probantur, illi affirmant, qui sic entia discriminari putant, sicut Thomas edocuit.

83. Praeterea, quonam pacto differentiam contradictionis intelligunt Latini, qui eam a Divinitate excludunt, sed excludunt quoque a rebus, cum per illam solam discerni entia a non entibus arbitrentur? non enim id concederetur ab illis, qui tam in entibus quam in non entibus verum a falso per contradictionem seiungi putant. Deinde, quid de puncto et linea iudicarent, quae et entia sunt, et non nisi contradictionis modo distinguuntur? Siquidem aliud nullo intervallo continuum est, aliud autem in unum disiunctum; et punctum quidem pars est, non vero unum [totum], linea autem magnitudo est [*fol. 300*v] longitudinem habens, sed orbata latitudine.

84. Sed et illi, qui asserunt omnia quaecumque Pater habet et Filium habere, praeter causam, vel etiam eadem omnia possidere, praeter id solum, quod ingenitus non sit, quomodo tandem Patrem et Filium diversificant? nonne contrarietate? Quid vero? et alii affirmantes solum fontem superessentialis Divinitatis Patrem esse, vel solum Filium generatum, vel Paraclitum solum procedentem, an in his omnibus contrarietatem non inveniunt? Cum vero dicimus vel solum hominem risibilem esse, vel triangulum ex reliquis figuris esse solum, qui tres angulos habeat duobus rectis aequipollentes, nonne nugari videbimur, si vel res non discerni credamus, vel discerni quidem, non autem recto modo?

85. *Ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος ἐν τῷ περὶ θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως λόγῳ τὸν Υἱὸν Πατρὸς καὶ Πνεύματος διακρίνων τῷ τὸν μὲν ἐξ ἡμῶν ὁλικῶς καὶ ἀληθῶς οὐσιωθῆναι, τὸν δὲ Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα μὴ τοῦτον τὸν τρόπον ἐπὶ τὴν ἡμετέραν φύσιν ἐληλυθέναι, δῆλός ἐστι καὶ σφόδρα ἀποδεχόμενος καὶ ἐπὶ τῶν θείων τὴν διάκρισιν τὴν κατὰ ἀντίφασιν. Φησὶ γάρ· «Διακέκριται δὲ τῆς ἀγαθοπρεποῦς εἰς ἡμᾶς θεουργίας τὸ καθ᾽ ἡμᾶς ἐξ ἡμῶν ὁλικῶς καὶ ἀληθῶς οὐσιωθῆναι τὸν ὑπερούσιον Λόγον, καὶ δρᾶσαι καὶ παθεῖν ὅσα τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ θεουργίας ἐστὶν ἔκκριτα καὶ ἐξαίρετα. Τούτοις γὰρ ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα κατ᾽ οὐδένα κεκοινώνεκε λόγον, εἰ μή fol. 301ʳ πού τις φαίη κατὰ τὴν ἀγαθοπρεπῆ | καὶ φιλάνθρωπον ὁμοβουλίαν». Οὐκ ἄρα πάντα πρὸς ἀλήθειαν Λατίνοις τὰ περὶ διακρίσεως εἴρηται.*

86. *Εἰ δὲ καὶ πάλιν λέγοιεν ἐπὶ μὲν τῶν ὄντων μὴ πάνυ τοι τὸν κανόνα ἀληθεύειν αὐτῶν, ἐπὶ μέντοι τῶν ὑπερουσίων, περὶ ὧν ἡ σπουδή, καὶ λίαν αὐτὸν ὑγιῶς ἔχειν, — πρῶτον μὲν δέδεικται μήδε τοῦτο· ἔπειτα λεγέτωσαν τὴν ἀνάγκην πόθεν αὐτοῖς περὶ τῶν θείων τοιαῦτα ἐπῆλθε λογίσασθαι, εἴ γε καὶ τὰ ὄντα σαφῶς αὐτοῖς ἀντιφθέγγονται. Λείπεται λοιπὸν τὰ ζητούμενα ὡς ὁμολογούμενα αὐτοῖς ὑποτίθεσθαι· τοῦτο δὲ ἀτεχνῶς γέλως ἐκεῖνα αἰτεῖν ἅ γε δεικνύναι πρόκειται.*

87. *Ἔτι συγκεχωρήσθω τὸν λόγον ἀληθεύειν αὐτὸν ἐπί γε τῶν ὄντων. Ὅταν λέγωσιν ἐν τῷ οἰκείῳ συλλογισμῷ οὕτω διακρίνεσθαι τὰ διακεκριμένα, κοινῇ καὶ θεῖα καὶ τὰ ὄντα οὕτω διακρίνεσθαί φασιν, ἢ μόνα τὰ ὄντα; Εἰ μὲν δὴ μόνα τὰ ὄντα, οὐδεὶς ἔτι λόγος λοιπὸν αὐτοῖς περὶ διακρίσεως Υἱοῦ καὶ Πνεύματος· εἰ δὲ καὶ ταῦτα κἀκεῖνα, εἰπάτωσαν τί παθόντες, ὥσπερ ἐπίτηδες κακουργοῦντες τὰς ἐκ Πατρὸς Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διαφόρους προόδους ἐν τῷ κανόνι τῷ ἑαυτῶν ἀπεκρύψαντο, καθ᾽ ἃς οὐδεὶς τῶν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος θεολογῶν πρὸς ἀλήθειαν καὶ τὰ θεαρχικὰ διακρίνων Πρόσωπα, ἑτέρως ἢ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν διαfol. 301ᵛ κρίνειν ἐνόμισεν. Οὐκοῦν περὶ | διακρίσεως τῶν θείων Προσώπων ὄντος τοῦ λόγου, καὶ τῆς κυριωτάτης διακρίσεως ἐν τῇ ἀπαριθμήσει τῶν τρόπων, οὐχ ὡς ἐχρῆν, παραλελειμμένης, οὔτε πρὸς ἀνάγκην οὔτε πρὸς ἀλήθειαν ἡ τῶν προτάσεων μείζων, καὶ οὐδὲ τὸ συμπέρασμα δράσειεν ἄν.*

---

6 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. II, § 6: MG 3, 644 C.*

85. Quin etiam divus Dionysius, cum in tractatu de divina unione et distinctione Filium a Patre et Spiritu discernit, eo quod ille quidem ex nobis integram veramque substantiam assumpserit, Pater vero et Spiritus non hac ratione in naturam nostram advenerint, manifeste apparet eum etiam in divinis admittere contrarietatis distinctionem. Ait enim: « Porro in benefica nostri reparatione munus hoc a Deitate distinctum est, quod propter nos ex nobis Verbum, quod supra substantiam est, integram veramque nostram substantiam assumpserit, eaque gesserit tuleritque, quae humanae ipsius actionis praecipua sunt et singularia. Haec quidem nulla ratione communia sunt Patris ac Spiritus, nisi forte quis dicat consilii benigni [*fol. 301*[r]] atque humani communitate ». Itaque non omnia, quae de distinctione Latini dixerunt, vera sunt.

86. Iterum, si dicerent adhuc ipsorum regulam in naturalibus certe non esse omni ex parte veram, at cum de superessentialibus quaestio est, sicut in his, quae nunc agitantur, maximopere eam recte procedere; primum quidem, id non obtinere demonstratum est; deinde, argumenta proferant, ex quibus occurrit illis talia de Deitate cogitare, cum adeo clare contra ipsos naturales res vocem attollant. Ergo reliquum est, ut ipsi velut probata supponant ea, quae quaeruntur; sed ridiculum omnino videtur ea ipsa [pro principio] petere, quae demonstranda praeiacent.

87. Plura adhuc: concedatur argumentum ipsum valere quidem de naturalibus rebus. Ubi autem dicunt in suo syllogismo ita discriminari ea, quae distinguuntur, communiter ita distingui asserunt tam divina quam naturalia, an naturalia solummodo? Re quidem vera, si sola haec, nihil amplius ipsis valet ratiocinium ad Filii et Spiritus distinctionem; si autem et haec et illa ita distinguuntur, dicant nobis qua ducti passione (quemadmodum illi, qui de industria malum operantur), diversos Filii et Spiritus exitus ex Patre in ipsorum regula celaverint, cum nullus cuiusvis aevi theologus exstiterit, qui divinas Personas pro veritate discernere cupiens, aliter quam hocce modo discrimen Filii a Spiritu exsistere posse cogitarit. Igitur cum sermo [*fol. 301*[v]] sit circa distinctionem divinarum Personarum, et in enumeratione modorum, quibus fit, propriissima distinctio (quod minime decebat) sit praetermissa, maior praemissarum neque robur neque veritatem induit, ideoque neque conclusio educi efficaciter valet.

88. *Καὶ ὅτι ταῦτα ἀληθῆ, καὶ ὡς τὸ διάφορον τῶν προόδων τὴν διαίρεσιν ἡμῖν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἔδειξε, πολλὰ τὰ μαρτύρια. Αὐτίκα ἡ γραφὴ τὸν μὲν Κύριον Υἱὸν προσεῖπεν, καί « Ἐκ γαστρὸς πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε », φησί, καὶ δὴ καὶ « Πρὸ πάντων τῶν βουνῶν γεννᾷ με ». Περὶ δὲ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου φησὶν ὁ Κύριος· « Τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται ». Ἅπερ ἡ πρώτη τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἀκούσασα, « Τὸ Πνεῦμα — φησί — τὸ Ἅγιον οὐ γεννώμενον ἐκ τοῦ Πατρός, ἀλλ' ἐκπορευόμενον ».*

89. *Καὶ ὁ θεῖος δὲ Ἰουστῖνος, ὁ μάρτυς καὶ φιλόσοφος, ἐπὶ τῶν διαδόχων τῶν ἀποστόλων γεγονώς, « Ὡς ὁ Υἱός — φησίν — ἐκ τοῦ Πατρός, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός, πλήν γε δὴ τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως ». Ὁ δὲ θεῖος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν μὲν τῷ Περὶ Καταστάσεως ἐπισκόπων· « Πάντα ὅσα τοῦ Υἱοῦ — φησί — καὶ τοῦ Πατρός, πλὴν τῆς υἱότητος », ἐν δὲ τῷ Εἰς τὴν Πεντηκοστήν· « Πάντα ὅσα ὁ Υἱός, τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς γεννήσεως », ἐν δὲ τῷ Εἰς τὰ Ἅγια Θεοφάνια λόγῳ· « Πνεῦμα Ἅγιον ἀληθῶς τὸ Πνεῦμα, προϊὸν μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, οὐχ υἱκῶς δέ, οὐδὲ*
fol. 302r *γὰρ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς », | ἐν δὲ τῷ πρὸς Ἥρωνα· « Κοινὸν — φησίν — Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι τὸ ἐκ τοῦ Πατρός, ἴδιον δὲ Υἱοῦ μὲν ἡ γέννησις, Πνεύματος δὲ ἡ ἐκπόρευσις ». Καὶ ὁ θεῖος Ἰωάννης τὰ τοιαῦτα παραλαβών· « Εἰ γὰρ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον — φησίν — ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ἀλλ' οὐ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς· ἄλλος τρόπος ὑπάρξεως οὗτος, ἄληπτός τε καὶ ἄγνωστος », καὶ πάλιν· « Ὅτι μέν ἐστι διαφορὰ γεννήσεως καὶ ἐκπορεύσεως, μεμαθήκαμεν, τίς δὲ ὁ τρόπος τῆς διαφορᾶς, οὐδαμῶς ».*

90. *Τούτων γε οὕτω κειμένων, εἰ μὲν μὴ διακρίνειν τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τοὺς θεολόγους ἐν τούτοις τοῖς λόγοις ἐροῦσιν, ἐλεήσομεν αὐτοὺς τῆς μανίας· εἰ δ' ἐκείνους καὶ σφόδρα γε τοῦτο βούλεσθαι, οὐκοῦν ἔστι καὶ διακρίνειν ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν κατὰ τὴν θειαν παράδοσιν, καὶ οὐκ ἀνάγκη ἢ ἀδιάκριτα μένειν αὐτά, ἢ κατά τινα τῶν ἀντιθέσεων διακρίνεσθαι.*

---

3 Ps. *CIX, 3.* 4 Prov. *VIII, 25.* 5 Io. *XV, 26.* 7 *in edit.* Mansi *non inveniuntur haec verba, prout iacent; cf. tamen Acta (lib. II)* Gelasii Cyziceni, *quae sine dubio prae oculis habet* Cabasilas, *ad cc. XX-XXI, ubi adest disputatio cum Philosopho (de Spiritu Sancto):* Mansi *2, 856-868.* 10 Ps.-Iustinus, *Expositio rectae Confessionis, 9 (opus spurium et, ut apparet ex secunda parte, nestorianum, incerti auctoris): MG 6, 1224 A.* 13 Nazianzenus, *Orat. XXXIV, In Aegyptiorum adventum, 10 (corr. citat.* Cabasilae*): MG 36, 252 A.* 14 Nazianzenus, *Orat. XLI, In Pentecosten, 9: MG 36, 441 C.* 15 Nazianzenus, *Orat. XXXIX, In sancta Lumina, 12 (corr. citat.* Cabasilae*): MG 36, 348 B.* 17 Nazianzenus, *Orat. XXV, In laudem Heronis philosophi, 16: MG 35, 1221 B.* 20 Damascenus, *De Fide Orthodoxa I, 8 (2 citat.): MG 94, 816 C; 824 A.*

88. Quod autem vera sint haec, et quod diversus eorum exitus discrimen Spiritus et Filii nobis ostendat, multa feruntur testimonia. Ut quaedam afferamus, Scriptura Dominum appellatione Filii decoravit: « Ex utero ante luciferum genui te », inquit, et: « Ante colles ego parturiebar ». De Spiritu autem Sancto ait Dominus: « Spiritum veritatis, qui a Patre procedit ». Quod cum audierit prima ex Universalibus Synodis: « Spiritus Sanctus — ait — non ex Patre generatus, sed procedens ».

89. Divus autem Iustinus, Martyr et Philosophus, qui successoribus Apostolorum proximus fuit, ita scripsit: « Sicut Filius ex Patre, ita et Spiritus, nisi quod exsistendi modo differt ». Et divus Gregorius Theologus in oratione de Episcoporum constitutione ait: « Quidquid item Filius habet, idem quoque Spiritus Sancti est, praeter filiationem ». Et in oratione in Pentecosten: « Omnia quaecumque Filius [habet], Spiritus Sancti sunt, si generationem excipias ». In sermone autem de sacra Theophania: « Spiritus Sanctus vere — ait — Spiritus est, procedens quidem ex Patre, non tamen filiationis modo, non enim est genitus, sed processionis ». [*fol. 302*r] Tandem in oratione de Herone [Philosopho] scribit: « Hoc autem Filio et Spiritui Sancto (commune est), quod uterque eorum ex Patre sit. At vero proprietas... Filii, quod genitus sit; Spiritus Sancti, quod procedat ». Et divus Ioannes [Damascenus], haec eadem assumendo, « Quamvis enim — ait — etiam Spiritus Sanctus ex Patre procedat, non tamen generationis modo, sed processionis. Alius autem est hic exsistendi modus, perinde incomprehensus et ignotus ». Rursusque: « Et quidem generationem inter et processionem discrimen intercedere edocti sumus: ceterum quis sit huius distinctionis modus, prorsus nescimus ».

90. Quibus positis, si in his locis Filium et Spiritum a theologis non distingui [Latini] asserunt, miserebimur ipsorum ut amentium; si autem dicunt id maximopere a Patribus intentum esse, igitur distinctio Filii et Spiritus statuenda est, quae sacra traditione fulcitur; nec quidquam cogit ut ipsi vel sine divisione maneant, vel secundum modum quendam oppositionis distinguantur.

91. Ἔτι εἰ μὲν ταὐτὸν ἡγοῦνται Λατῖνοι γέννησιν καὶ ἐκπόρευσιν, οὐδὲ
ἔτι πρὸς ἐκείνους λόγος ἡμῖν, ἢ τὸ Πνεῦμα ἀξιοῦντας υἱόν, ἢ τὸν Υἱὸν οἰο-
μένους πρόβλημα, καὶ δυάδα Υἱῶν εἰσάγοντας, καὶ δύο Πατέρας ἀξιοῦντας
ἐν τῇ Τριάδι, καὶ πάντα μιγνύντας χρήματα· εἰ δὲ γέννησις καὶ ἐκπόρευ-
σις, ὥσπερ δύο ὀνόματα, οὕτω καὶ δύο πράγματα καὶ αὐτοῖς δοκεῖ, τίνα
ἂν ἀληθεύοιεν μὴ ἄλλως διακρίνεσθαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, εἰ μὴ τὸ μὲν
fol. 302v αἴτιον εἴη, τὸ δὲ ὡς ἐξ αἰτίας; | Τὸ γὰρ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι καὶ
ἀλλήλων ἕτερα καὶ οὐδαμῶς ἐστι ταῦτα εἰς ἀντίθεσιν ἀνάγειν τινά. Οὐ μὴν
ἀλλὰ καὶ διαφόρους ὑπάρξεων τρόπους οἱ μακάριοι ἐκεῖνοι τὰ τοιαῦτα τῶν
ὀνομάτων προσεῖπον. Πατέρα γὰρ καὶ Υἱὸν καὶ Πνεῦμα τῷ μὲν εἶναι ἢ τῇ
οὐσίᾳ ἢ τῇ ὑπάρξει ἢ ὅπως ἄν τις χαίροι καλῶν, μηδαμῶς διενηνοχέναι, εἰ
γὰρ διατοῦτο Θεὸς ἡ Τριάς· τῷ δὲ τῆς ὑπάρξεως τρόπῳ καὶ τῷ πῶς ἕκα-
στον αὐτῶν εἶναι, καὶ μάλα. « Ὡς γὰρ ὁ Υἱός, φησὶν Ἰουστῖνος, ἐκ τοῦ
Πατρός, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός, πλήν γε δὴ τῷ τρόπῳ τῆς
ὑπάρξεως ». Καὶ ὁ Δαμασκηνός· « Οὐ γεννητῶς, ἀλλ᾽ ἐκπορευτῶς· ἄλλος
τρόπος ὑπάρξεως οὗτος, ἄληπτός τε καὶ ἀνέκφραστος ». Εἰ δὲ ταῦτα καὶ
σφόδρα γε ἀληθῆ, τίς ἑτέραν διάκρισιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος νομιεῖ, τὸν
διάφορον τρόπον τῆς ὑπάρξεως παραλιπών;

92. Εἰ δὲ λέγοιεν καὶ παρ᾽ αὐτοῖς μὴ ταὐτὸν δύνασθαι γέννησιν καὶ ἐκπό-
ρευσιν, ἐνδεᾶ δὲ τὴν διάκρισιν ταύτην εἶναι καὶ ἥκιστα ἀρκοῦσαν πρὸς θεο-
πρεπῆ διαίρεσιν τῶν θείων Προσώπων, — οὐκ οἶδα πότερον παραπληξίας
ἢ ἀσεβείας αὐτοὺς γραψόμεθα. Τίς γὰρ τῶν ἀποστόλων ἢ τῶν διαδόχων
ἐκείνων ἢ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἢ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων
τοιαύτην ἀφῆκε φωνήν; τί γὰρ ἀτελὲς ἢ ἀσθενὲς ἐκεῖ, παρ᾽ οὗ τοῖς ἄλ-
λοις καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ τελείοις εἶναι ἀφῖκται;

93. Ἔτι Λατίνοις μὲν ἀτελῆ τὴν διάκρισιν | ταύτην ἐπῆλθεν εἰπεῖν, οὐκ οἶδα
fol. 303r ἀνθ᾽ ὅτου· τῇ δὲ τῶν ἀποστόλων παραδόσει καὶ λίαν ἀρκοῦσαν νομίζεται.
Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Διονύσιος τὰ θεαρχικὰ διακρινων Πρόσωπα· « Τὰ δὲ
διακεκριμένα τὸ Πατρὸς ὑπερούσιον ὄνομα καὶ χρῆμα, καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου
Πνεύματρς, οὐδεμιᾶς ἐν τούτοις ἀντιστροφῆς, ἢ ὅλως, καινότητος ἐπεισαγο-

13 Ps.-Iustinus, *Exposit. rectae Confessionis*, 9: *MG 6, 1224 A.* 15 Damascenus, *De Fide Orthod. I, 8: MG 94, 816 C.* 28 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. II, § 3: MG 3, 640 C.*

91. Denique si Latinis opinio est unum idemque generationem et processionem esse, nihil amplius cum illis certandum iam erit, qui vel Spiritum filium, vel Filium spiratum arbitrantur esse, qui etiam duos Filios introducunt, duosque in Trinitate Patres, res omnes permiscentes. Verum si generatio et processio, quemadmodum duo nomina, ita quoque duae esse realitates et ipsis videntur, quonam pacto fieri posset ut verum proferant, affirmando non aliter Filium a Spiritu discriminari, quam ut illi quidem ratio causae, huic vero causati competat ratio? [*fol. 302*ᵛ] Nam generari et procedere, et mutuo diversa sunt, et nullatenus licet illa ad oppositionem quamvis adducere. Et tamen per huiusmodi nomina a beatis illis [Patribus] diversi exsistentiae modi appellati sunt. Etenim Pater et Filius et Spiritus ratione essendi, vel exsistendi, vel essentiae, vel quomodocumque hanc rem dicere cuiquam placeat, nequaquam differunt, etenim hac de causa unus Deus Trinitas est; at vero exsistentiae modo et quonam pacto unaquaeque Persona suum esse habeat, quam plurimum. Nam «sicut Filius ex Patre — Iustinus clamat —, ita et Spiritus, nisi quod exsistendi modo differt». Et Damascenus: «... non tamen generationis modo, sed processionis. Alius autem est hic exsistentiae modus, perinde incomprehensus et ignotus». Quae si vera maximopere sunt, quis aliam distinctionem Filii et Spiritus esse credet, qui diversum exsistentiae modum missum facit?

92. Sed si forte dicerent, apud ipsos etiam non idem valere generationem et processionem; insufficientem vero hanc distinctionem esse, minimeque parem ad convenientem differentiam divinarum Personarum stabiliendam; haec, inquam, si dicerent, dubitarem utrum amentiae ipsos an impietatis redarguerem. Numquid enim quivis Apostolorum vel successorum illorum vel Doctorum Ecclesiae, numquid quaedam ex Oecumenicis Synodis verbum huiuscemodi unquam protulit? Quid enim imperfectum aut debile invenire fas est ibi, unde aliis et esse et perfectos esse promanavit?

93. Deinde, Latinis quidem imperfectam distinctionem illam [*fol. 303*ʳ] occurrit appellare, nescio cur; secundum autem apostolicam traditionem eadem ipsa valde sufficiens reputatur. Dicit enim divus Dionysius, discrimen statuens divinarum Personarum: «Discreta vero sunt Patris superessentiale nomen et res, et Filii et Spiritus Sancti, nulla in his facta reciprocatione, nec ulla prorsus communione introducta». In hoc loco Pater et a Filio et a Spiritu discriminatur, et a Spiritu quoque Filius. Sed Pater a Filio discernitur oppositionis ratione, eius, scilicet, quae secundum relationem ad

μένης. Ἐνταῦθα ὁ Πατὴρ καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος διακέκριται, καὶ δὴ καὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός· ἀλλ' ὁ μὲν Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ τῷ τῆς ἀντιθέσεως λόγῳ, κατὰ τὰ πρός τι δηλαδή· ὁ δὲ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος, ἢ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, καὶ διακέκριται καὶ οὐδαμῶς ἀντιθέσει τινί, οὐδὲ γὰρ ὁ Πατὴρ πατὴρ τοῦ Πνεύματος, εἴπερ μήδε τὸ Πνεῦμα υἱός. Καὶ μὴν εἰ τὸ μὲν Υἱός, τὸ δὲ Πνεῦμα καὶ κατὰ τοῦτο τοῖς ἀποστόλοις σαφῶς ἡ διάκρισις, ποῦ ἐν τούτοις τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ; εἰ δὲ ὁ μὲν υἱὸς διατοῦτο Υἱὸς εἴρηται, διὰ τὸ γεννητῶς προελθεῖν, ἐκεῖνο δὲ οὐχ υἱός, ἀλλὰ Πνεῦμα διὰ τὴν ἀνέκφραστον πρόοδον (καὶ δὴ καὶ τούτοις τοῖς ὀνόμασι καὶ παρὰ τῶν ἀποστόλων τὰ θεῖα διακέκριται Πρόσωπα), τίς οὕτω θρασὺς καὶ τὰ θεολογικὰ περιττός, ὥστε τὴν ἐκείνων θεολογίαν ἀτελῆ καὶ μὴ ἀρκοῦσαν ἡγεῖσθαι;

94. *Ἔτι εἰ τοῖς μὲν τῶν ἀποστόλων διαδόχοις τῇ διαφόρῳ προόδῳ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος διακρίνεται καὶ οὐδαμῶς ἑτέρως, οὕτω δὲ ἐκείνοις, ὡς γε προείρηται, τὰ θεῖα καὶ ἑνοῦται καὶ διακρίνεται, ὡς αὐτὰ τὰ θεῖα καὶ ἥνωται καὶ διακέκριται, ἀπορῶ πρὸς τίνας Λατίνοις ὁ πόλεμος. Ἢ γὰρ οὐ*
fol. 303v *πάντα ἀσφαλῆ | οὐδὲ ἱκανὴν τὴν διδασκαλίαν τὴν ἐκείνων ἐροῦσι (καὶ ἡ μέμψις καὶ αὐτῶν καθικνεῖται τῶν ἀποστόλων, καὶ δι' αὐτῶν ἐν αἰτίαις καὶ ὁ τοῦ Κυρίου λόγος ἐπαγγειλαμένου διδάξειν αὐτοὺς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, ὅπερ ἐστὶ τὴν τελεωτάτην θεολογίαν), ἢ εἰ ταῦτα ἀρνήσονται, πᾶσα ἀνάγκη ἢ καταθέσθαι τὸν πόλεμον ἢ καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ θεῖα πράγματα τὴν μέμψιν τὴν ἐκείνων ἀναδραμεῖν, διακρινόμενα ἑτέρως ἢ ὡς ἐχρῆν, μετὰ τοῦ μηδὲ ἑαυτοῖς συμβαίνειν δύνασθαι.*

95. *Καὶ ὁ Κύριος δὲ τοῖς ἀποστόλοις τὸ μυστήριον παραδιδοὺς τοῦ βαπτίσματος, καὶ βαπτίζειν παραγγείλας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πεύματος, δῆλός ἐστιν ἑαυτὸν τοῦ Πνεύματος τῇ γεννήσει καὶ τῇ προβολῇ διακρίνων, ἐπείπερ ὁ μὲν Υἱὸς διὰ τὸ γεννᾶσθαι, τὸ δὲ οὐχ Υἱὸς διὰ τὸ προβάλλεσθαι. Οὐκ ἄρα ἀτελῆ τὴν διάκρισιν ταύτην προσῆκε νομίζειν, ἕως ἂν ἡμῶν αὐτῶν ὦμεν.*

96. *Ἔτι πῶς ἀτελὴς τῇ Ἐκκλησίᾳ Λατίνων ἡ διάκρισις αὕτη νομίζεται, τελεία δὲ ἡ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ; τοὐναντίον γὰρ ἅπαν ἐστί. Δύο γάρ τινων ἐν τῇ τῶν χριστιανῶν θεολογίᾳ ἀναγκαίων ὄντων προϋπο-*

---

15 Ps.-Dionysius, *cf. De div. Nomin. II, § 6: MG 3, 644 D.* 19 *cf.* Io. *XVI, 13*

aliquid est; Pater autem a Spiritu, vel etiam a Spiritu Filius, distinguuntur sane, nullatenus vero qualibet oppositione: Pater enim Spiritus pater non est, quandoquidem neque Spiritus est filius. Iam vero si aliud quidem Filius est, aliud autem Spiritus, et exinde Apostoli differentiam clarissime repetunt, ubinam in his causa et causarum invenitur? Si vero Filius quidem idcirco Filius nominatur, quia generationis modo profluit, tertia autem Persona non filius, sed Spiritus dicitur propter ineffabilem illam processionem, et praecise ex his nominibus ab Apostolis divinae Personae discernuntur, ecquis erit tam audax tamque peritus rerum theologicarum, qui illorum theologiam imperfectam esse minimeque sufficientem arbitretur?

94. Praeterea, si successoribus Apostolorum diversitate exitus, nulloque alio modo, Filius a Spiritu discriminandus esse videtur; si, quemadmodum in antecessum animadvertunt, sic ab illis et unio et distinctio Personarum in divinis statuuntur, prout ipsae nimirum in se vel unitae vel distinctae sunt, nescio revera contra quos Latini bellum inferant. Nam vel doctrinam illorum [*fol.* 303v] non tutam undequaque aut aptam esse dicunt (qua reprehensione etiam ipsi Apostoli plectuntur, et per ipsos in iudicium quoque venit verbum Domini promittentis Spiritum Sanctum docturum esse ipsos veritatem omnem, seu quod est idem, perfectam theologiam); vel, si id negant, prorsus necesse est ut deponatur bellum. Secus enim etiam in divinas res illorum reprehensio excurret, utpote discretas alia ratione, qua opus fuerit, quaeque praeterea secum ipsis constare non valeant.

95. Sed profecto cum Dominus mysterium baptismi Apostolis tradidit, eumque administrandum esse annuntiavit in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, clarissime videtur seipsum a Spiritu per generationem et processionem discriminasse, siquidem qui Filius est, generatione, qui autem non est Filius, processione [constituitur]. Itaque dum nostri compotes simus, imperfectam esse hanc distinctionem arbitrari non debemus.

96. Plura adhuc. Cur Latinorum Ecclesiae differentia haec imperfecta apparet, perfecta vero illa, quae est secundum causam et causatum? Omnino enim contrarium accidit. Et certe cum in christiana theologia duo sint necessario praesupponenda, Filios nempe duos non esse, Filiumque a Spiritu distingui, ex diverso illorum exsistentiae modo satis utrique rei fieri invenimus. Etenim si Filius per

κεῖσθαι, τοῦ τε μὴ εἶναι δύο Υἱοὺς καὶ τοῦ διακρίνεσθαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, ὁ μὲν διάφορος τῆς ὑπάρξεως τρόπος καὶ ἀμφοτέροις ἀρκεῖ. Εἰ γὰρ ὁ μὲν Υἱὸς γεννητός, τῷ δὲ Πνεύματι τοῦτο οὐκ ἔστι, πάντως οὔτε δύο ἐν τῇ Τριάδι Υἱοί, καὶ τὸ γεννώμενον τοῦ μὴ γεγεννημένου διακέκριται. Ἂν δὲ τὸ Πνεῦμα ἐκ | (fol. 304r) τοῦ Υἱοῦ ᾖ, ἡ μὲν διάκρισις ἐξανάγκης ἔποιτ᾽ ἄν, ἐπειδὴ τὸ μὲν αἴτιον, τὸ δὲ ἐξ αὐτοῦ· ὥστε δὲ μὴ εἶναι τὸ Πνεῦμα Υἱόν, πόθεν ἂν εἴη δῆλον, ἂν μὴ καὶ ὁ τῆς προβολῆς προσγένηται τρόπος, ἐνδεχομένου τοῦ Πνεύματος εἶναι μὲν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, εἶναι δὲ ἐκείνως ὥσπερ οὗτος ἐκ τοῦ Πατρός; Ὥστε τῆς μὲν διακρίσεως τῆς κατὰ τὰς προόδους καὶ ἀμφοτέραις ἀρκούσης ταῖς ὑποθέσεσι, τῆς δὲ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ μὴ ἂν ἄλλως ἀρκέσαι δυναμένης, εἰ μὴ καὶ τῆς ἑτέρας δεηθείη, πῶς οὐ τὸ πρᾶγμα ἀντέστραπται, καὶ ἡ μὲν τελεία καὶ ἀνενδεὴς καὶ μόνη τῇ χριστιανῶν θεολογίᾳ προσήκουσα, ἡ δὲ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ τοὐναντίον, καὶ διατοῦτο οὐδὲ ἀξία πάροδον ἔχειν ἐν Ἐκκλησίᾳ Θεοῦ;

97. *Ἔτι οὕτω τὸ γεννᾶσθαι ἴδιον τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ τὸ μὲν ἀγέννητον καὶ τὸ γεννᾶν ἴδιον τοῦ Πατρός, τὸ δὲ ἐκπορεύεσθαι τοῦ Πνεύματος. Ἀλλ᾽ ὁ Πατὴρ πρός τε τὸ Πνεῦμα καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τὸ Πνεῦμα πρός τε τὸν Υἱὸν καὶ Πατέρα κατὰ τὰς ἑαυτῶν ἰδιότητας ἐντελεῶς διακρίνονται. Καὶ τῶν ὄντων δὲ ἕκαστον ὡσαύτως κατὰ τὴν ἰδιότητα τὴν ἑαυτῶν τῶν ἄλλων χωρίζεται, καὶ οὐδέν ἐστιν ὃ τοῦτον δύναιτ᾽ ἂν κινῆσαι τὸν λόγον, ἕως ἂν τὸ ἑκάστου λεγόμενον ἴδιον καὶ ἀληθῶς ἐκείνου ἴδιον ᾖ. Οὐκοῦν τοῦτο καὶ τῷ Υἱῷ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἕψεται, εἴπερ τὴν ἀπόρρητον γέννησιν αὐτῷ μόνῳ προσήκειν φαμέν. Εἰ δὲ πρὸς μὲν τὸν Πατέρα διακριθείη ἂν κατὰ τὴν ἰδιότητα τὴν ἑαυτοῦ | (fol. 204v) ὁ Υἱός, πρὸς δὲ τὸ Πνεῦμα οὐδαμῶς ἢ μετρίως, οὐδὲ κυρίως ἴδιον τὸ τοῦ Υἱοῦ λέγοιτ᾽ ἄν, εἴπερ μηδὲ πρ[ὸ]ς διάκρισιν αὔταρκες. Ἀλλ᾽ εἰ τοῦτο, οὐδὲ ὑπόστασις ὁ Υἱὸς ἀληθῶς, τὸ μὲν κοινὸν τῆς θεότητος ἔχων, κατὰ δὲ τὸ ἰδιάζον καὶ λίαν ἐνδεὴς ὤν. Οὕτω γὰρ οἱ Πατέρες ὡρίσαντο τὴν θείαν ὑπόστασιν τὸ κοινὸν μετὰ τοῦ ἰδιάζοντος οὕτω καλοῦντες, ὥστε εἰ τὸ γεννᾶσθαι ἴδιόν ἐστι θείου Προσώπου, τὰ δὲ ἴδια τῶν Προσώπων ἱκανὰ πρὸς διάκρισιν, ὥστε διακρῖναι τῶν Προσώπων ἕκαστον πρὸς τὰ λοιπὰ δύο, καὶ τὸ γεννᾶσθαι ἄρα ἱκανώτατον διακρῖναι τὸν Υἱὸν καὶ Πατρὸς καὶ Πνεύματος. Οὐκ ἄρα τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι διάκρισις ἀτελής, ἀλλὰ καὶ λίαν ἀρκοῦσα, καὶ εἰ μὴ Λατίνοις δοκεῖ.*

---

25 **προs** Ms.

generationem exsistit, Spiritus autem non hoc modo, plane fit ut et in Trinitate duo Filii non adsint, et Persona generata a non generata secernatur. E contrario, si Spiritus [*fol. 304*r] ex Filio esset, distinctio quidem necessario sequeretur, utpote alius causa, alius ex causa esset; at vero Spiritum Filium non esse, undenam, quaeso, pateret, nisi processionis modus adiungeretur, cum profecto Spiritus ex Filio exsistentiam acciperet, acciperet autem illo modo, quo eam Filius ex Patre haurit? Itaque distinctio, quae ex diversis modis prodeundi sumitur, sufficit ambobus salvandis fundamentis; quae vero ex causa et causato adstruitur, non aliter sufficiens haberi potest, quam alterutro deficiente. Quare igitur terminos non permutabimus, nostramque distinctionem perfectam esse censebimus, nullius indigentem, solamque christianae theologiae accommodatam; de alia vero causae et causati contrarium prorsus existimabimus, ideoque nullum ipsam ad Dei Ecclesiam aditum obtinendi dignam fore?

97. Praeterea, ita proprium est Filii quod generetur, sicut proprium est Patris ingenitum esse vel generare, et Spiritus Sancti quod procedat. Sed Pater relate ad Spiritum et ad Filium, et pariter Spiritus relate ad Filium et ad Patrem per ipsorum proprietates perfecte distinguuntur. Imo etiam unaquaeque naturalium rerum per attributa sibi propria ab aliis similiter secernitur, nihilque tandem afferri poterit, quod ab hac ratione dimoveatur, dummodo id, quod uniuscuiusque proprium dicitur, revera eiusdem proprium esse pergat. Igitur necessarium omnino est id etiam de Filio verificari, siquidem ipsi soli ineffabilem generationem convenire asserimus. Iam vero, si Filius secundum proprietatem sibi inhaerentem distingueretur quidem [*fol. 304*v] a Patre, a Spiritu autem nullo modo, vel non integre saltem; tunc profecto neque id, quo Filius est, utpote ad distinctionem insufficiens, proprium ipsi revera diceretur. Quodsi id non obtinet, ne hypostasis quidem Filius vere est, cum habeat sane id, quod est divinitatis commune, careat vero ea potissimum re, qua proprietas eius consistit. Sic enim Patres, coniungendo cum propriis quod commune est, divinam hypostasim definierunt, ita ut, si generari proprietas est divinae cuiusdam Personae (quae vero propria Personarum sunt, ad distinctionem sufficiunt, uniuscuiusque, scilicet, a reliquis duabus), profecto etiam generari sufficientissima proprietas sit, qua Filius et a Patre et a Spiritu distinguatur. Nequaquam igitur imperfectam differentiam constituunt generari et procedere, sed maxime sufficientem, quamtumvis aliud Latinis videatur.

98. *Ἔτι καὶ σαφέστερον δεικτέον ἐστὶ τὴν (οὐκ οἶδα ὅτι καὶ φῶ) ἢ διαφωνίαν, ἢ μάχην, ἢ διαστροφὴν Λατίνων πρὸς τὰς τῆς Ἐκκλησίας δόξας. Θωμᾶς γὰρ ἐν μὲν τῷ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ· «Ἀδύνατον — φησί — καθ᾽ ἑτέραν τινὰ σχέσιν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ λέγεσθαι, εἰ μὴ κατά τινα αἰτίαν, αὕτη γὰρ μόνη ἡ διάκρισις ἐν τοῖς θείοις εὑρίσκεται». Ἐν δὲ τῷ παρόντι ἑαυτοῦ κεφαλαίῳ· «Λείπεται τοίνυν — φησί — τὰ θεῖα Πρόσωπα μὴ δύνασθαι διακρίνεσθαι, εἰ μὴ τῇ κατ᾽ αἰτίαν ἀναφορικῇ ἀντιθέσει». Ἀλλ᾽ ἐκεῖνος μὲν ταῦτα· τοῖς δὲ τῆς Ἐκκλησίας διδα-*
fol. 305r *σκάλοις, εἴ τις ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἀρξάμενος σκοποίη, | οὐ πάνυ τοι τὰ τοιαῦτα ἀληθῆ δοκεῖ. Ὁ γὰρ τῆς ὑπάρξεως διάφορος τρόπος τῶν τριῶν θεαρχικῶν Προσώπων οὕτως εἰς διάκρισιν αὐτοῖς ἤρκεσεν, ὡς δεῖσθαι μηδενὸς ἔτι, καὶ οὐδαμοῦ ἐν τοῖς τρόποις τούτοις ἡ κατὰ τὰ πρός τι ἀντίθεσις.*

99. *Δῆλον δέ. Ὥσπερ τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι διάφοροι τρόποι ὑπάρξεων ἐδείχθησαν ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, οὕτω καὶ τὸ ἀγέννητον ὁ Μέγας Βασίλειος τρόπον ὑπάρξεως ἀπέδωκε τῷ Πατρί. Φησὶ γὰρ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον· «Ὁ δὲ τὸ ἄναρχον οὐσίαν εἶναι λέγων, παραπλήσιον ποιεῖ ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐρωτώμενος τίς ἡ τοῦ Ἀδὰμ οὐσία καὶ τίς ἡ φύσις αὐτοῦ, ὁ δὲ ἀποκρίνοιτο τὸ μὴ ἐκ συνδυασμοῦ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἀλλ᾽ ἐκ τῆς θείας χειρὸς διαπλασθῆναι. Ἀλλ᾽ οὐχὶ τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως ζητῶ, φήσειεν ἄν τις, ἀλλ᾽ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὑλικὸν ὑποκείμενον, ὃ πολλοῦ δέω μανθάνειν διὰ τῆς ἀποκρίσεως· τοῦτο δὲ καὶ ἡμῖν συμβαίνει ἐκ τῆς τοῦ ἀγεννήτου φωνῆς, τὸ πῶς τοῦ Θεοῦ μᾶλλον ἢ αὐτὴν τὴν φύσιν διδασκομένοις». Οὕτω μὲν οὖν καὶ τὸ ἀγέννητον τρόπος ὑπάρξεως ἐπὶ τοῦ Πατρὸς ἀποδέδεικται.*

100. *Τούτων δὲ κειμένων, ἴδωμεν τί ποτε τοῖς θεολόγοις περὶ τῆς διακρίσεως τῶν θείων Προσώπων ἔδοξεν. Ὁ μὲν θεῖος Γρηγόριος ἐν τοῖς Περὶ Υἱοῦ τὴν θεολογίαν τὴν καθ᾽ ἡμᾶς ὁριζόμενος, φησί· «Διατοῦτο ἐπὶ τῶν*
fol. 305v *ἡμετέρων | ὅρων ἱστάμενοι, τὸ ἀγέννητον εἰσάγομεν καὶ τὸ γεννητὸν καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ὥς πού φησιν ὁ Θεὸς καὶ Λόγος». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τοῖς Περὶ Πνεύματος· «Αὐτὸ δὲ τὸ μὴ γεννῆσθαι καὶ τὸ*

---

3 AQUINAS, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 219r; vel 613 f. 406r). — Remittit* CABASILAS *ad argumentum 7 Latinorum: in Ms. ad fol. 172r.* 6 AQUINAS *(argum. Latinorum 35), Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 220r; vel 613 f. 402r).* 17 BASILIUS, *I contra Eunomium, 15: MG 29, 548 AB.* 28 NAZIANZENUS, *Orat. XXIX, 2 (theol. III), I De Filio (cum implic. citat.* Io. *XV, 26): MG 36, 76 C.* 31 NAZIANZENUS, *Orat. XXXI, 9 (theol. V), De Spiritu Sancto: MG 36, 141 D-144 A.*

98. Adhuc autem clariori in luce collocanda est (nescio quo illam nomine appellem) discrepantia, vel contentio, vel perversitas Latinorum erga fidem Ecclesiae. Etenim Thomas in capite septimo [1] aiebat: « Non potest autem secundum aliam habitudinem Spiritus Sanctus dici Spiritus Filii Dei, nisi secundum aliquam originem: quia haec sola distinctio in divinis invenitur ». Et in praesenti capite: « Relinquitur igitur — ait —, quod divinae Personae distingui non possunt, nisi oppositione relativa secundum originem ». Sed haec quidem ille; Ecclesiae vero Doctoribus, si quis ex Apostolis initia inquisitionis sumit, [*fol. 305*r] nullatenus huiusmodi res veritati conformes esse videntur. Ipsis enim adeo diversitas modorum exsistentiae trium divinarum Personarum sufficiens pro earumdem differentia fuit, ut, licet in modis his nequaquam adsit oppositio illa relativa, nihil amplius esset requirendum.

99. Manifesta autem res est. Quemadmodum enim, ut demonstratum est, generari et procedere diversi sunt modi exsistentiae pro Filio et Spiritu, ita etiam Magnus Basilius tanquam modum exsistentiae Patri attribuit quod ingenitus sit. Ait enim in primo contra Eunomium: « Porro esse sine principio, essentiam esse qui dicit, non aliter facit ac si quis, interrogatus quae fuerit essentia Adae et quae ipsius natura, respondeat non ex coitu viri et mulieris, sed divina manu conformatum eum fuisse. At, inquiet quis, non modum, quo subsistat, inquiro, sed ipsum materiale hominis subiectum: quod longe absum ut discam ex responsione. Hoc autem nobis etiam contingit, cum ex ' Ingeniti ' voce magis quomodo Deus sit, quam quae sit eius natura edoceamur ». Sic igitur per Ingeniti proprietatem modus, quo Pater exsistit, demonstratur.

100. His ergo positis, videamus quid tandem theologi de divinarum Personarum distinctione docuerint. Divum Gregorium consulamus, qui in orationibus de Filio theologiam nostram definiendo ait: « Proinde finibus nostris [*fol. 305*v] nosmet continentes, ingenitum et genitum inducimus, et ex Patre procedentem, ut quodam loco Deus ipse ac Verbum pronuntiavit ». Et denuo ipse in oratione de Spiritu [Sancto]: « Quin potius — inquit — ex his verbis: quod genitus non sit et quod genitus et quod procedat, hoc effectum est

---

[1] Id est, in argumento 7 Latinorum ad fol. 172r. – Praesens caput, quod statim nominatur, est argumentum Latinorum 35, cuius nunc refutationem instituit CABASILAS.

γεννῆσθαι καὶ τὸ ἐκπορεύεσθαι, τὸν μὲν Πατέρα, τὸν δὲ Υἱόν, τὸ δὲ τοῦθ' ὅπερ λέγεται Ἅγιον Πνεῦμα προσηγόρευσεν, ἵνα τὸ ἀσύγχυτον σῴζηται τῶν τριῶν ὑποστάσεων».

101. *Ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης ὁ Σύρος τὴν ἀκοινώνητον διάκρισιν ὥσπερ ὑποδεικνὺς τῶν θείων Προσώπων, ἐν ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῶν Θεολογικῶν, τοιάδε φησί· «Διὰ τὸν Πατέρα ἔχει καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα πάντα ἃ ἔχει, τουτέστι, διὰ τὸ τὸν Πατέρα ἔχειν αὐτά, πλὴν τῆς ἀγεννησίας καὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως· ἐν ταύταις γὰρ μόναις ταῖς ὑποστατικαῖς ἰδιότησι διαφέρουσιν ἀλλήλλων αἱ ἅγιαι τρεῖς ὑποστάσεις». Οἱ μὲν καθηγεμόνες τῆς πίστεως ἡμῶν τὰς θεαρχικὰς τῶν ὑποστάσεων διακρίνοντες, ταῦτα· καὶ οὐδαμοῦ ἐν τούτοις ἡ κατὰ τὰ πρός τι διαφορά. Οὔτε γὰρ τὸ ἀγέννητον τοῦ γεννητοῦ κατὰ τὰ πρός τι διΐσταται, οὔτε μὴν οὐδαμῶς ταύτῃ γε τοῦ ἐκπορευτοῦ, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο τοῦ γεννητοῦ. Λατῖνοι δέ, τοὐναντίον ἅπαν, μὴ δύνασθαί φασι τὰ Πρόσωπα διακρίνεσθαι, εἰ μὴ κατά τινα αἰτίαν· αὕτη γὰρ μόνη ἡ διάκρισις ἐν τοῖς θείοις. Φανερᾶς δὲ οὔσης τῆς μάχης, ποτέρους νομιοῦμεν προτέρους; ἐγὼ μὲν τοὺς διδασκάλους ἂν φαίην.*
fol. 306r | *Οὐκ ἄρα μόνῃ τῇ ἀντιθέσει τῇ κατὰ τὰ πρός τι τὰ θεῖα διακρινοῦμεν, ἀλλ' ἐνίας μὲν τῶν διακρίσεων εἶναι κατὰ τά πρός τι, ὥσπερ ἐπὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ προβολέως καὶ προβλήματος, καὶ πᾶσα ἀνάγκη· πάσας δὲ ἀνάγειν ἐκεῖ, ἀδύνατον.*

102. *Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Λατῖνοι ἂν εἴποιεν ὡς ἄλλο ἐστι τῷ Υἱῷ εἶναι, καὶ ἄλλο προβολεῖ αὐτῷ εἶναι, εἴ γε ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα· προβολεὺς μὲν γὰρ πρὸς τὸ Πνεῦμα, Υἱὸς δὲ πρὸς τὸν Πατέρα, διακριθείη δ' ἂν καὶ κατ' ἀμφότερα τοῦ Πνεύματος. — Ἀλλ' ἡ μὲν τῶν διακρίσεων κατὰ τὰ πρός τι, πρόβλημα γὰρ τὸ Πνεῦμα· ἡ δὲ τὸ μὲν Υἱός, τὸ δὲ πρόβλημα οὐκ ἂν διακριθείη κατὰ τὰ πρός τι, ὥστε καὶ κατὰ τὴν ἐκείνων ὑπόθεσιν οὐδεμία ἀνάγκη πᾶσαν διάκρισιν ὑπὸ τὰ πρός τι ἀνάγεσθαι.*

103. *Καὶ πάλιν Λατῖνοι μὲν μὴ ἀρκεῖν φασι πρὸς διάκρισιν τῶν θείων Προσώπων τοὺς διαφόρους τῶν ὑπάρξεων τρόπους· τοῖς δὲ τῶν ἀποστόλων διαδόχοις καὶ πάνυ γε ταῦτα ἔδοξεν ἱκανά. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Ἰουστῖνος ἐν τῷ Περὶ Πίστεως τρίτῳ κεφαλαίῳ· «Τὸ ἀγέννητον καὶ γεννητὸν καὶ*

---

6 Damascenus, *De Fide Orthodoxa I, 8: MG 94, 824 B.* 31 Ps.-Iustinus, *Expositio rectae Confessionis, 3: MG 6, 1212 AB.*

ut alius Pater, alius Filius, alius Spiritus Sanctus appelletur, atque ita inconfusa trium Personarum distinctio... conservetur ».

101. Beatus autem Ioannes Syrus, velut demonstrans incommunicabilem differentiam divinarum Personarum, in hunc modum in octavo theologicorum capite loquitur: « Rursusque propter Patrem habet Filius quidquid habet, et Spiritus; hoc est, propterea quod Pater haec habet: modo tamen ingeniti, geniti et processionis proprietates excipias. In his enim duntaxat proprietatibus tres Sanctae Trinitatis Personae inter se distinguuntur ». Haec igitur antesignani nostrae fidei, cum hypostases divinas discriminare, intendunt; nec ullibi in his locis differentia illa relativae oppositionis invenitur. Neque enim ingenitum a genito relative, nec profecto sic a procedente ullo modo separatur; sed neque hic a genito ita distinguitur. At vero Latini contrarium omnino effingunt, quippe qui divinas Personas nullo alio modo discriminari posse aiant, nisi secundum aliquam causam: quia haec sola distinctio in divinis invenitur. Nunc vero cum oppositio perspicua sit, quosnam praestantiores esse iudicabimus? Equidem pro Doctoribus suffragium ferrem. [*fol. 306ʳ*] Non ergo sola relativa oppositione divinas Personas distinguemus; sed quibusdam certe distinctionem, quae relationem importat, convenire, et quidem necessario, dicimus, quemadmodum sunt Pater et Filius, spirans et spiratus; pro omnibus autem hanc inducere, nefas arbitramur.

102. Nihilo tamen minus Latini forsan dicerent aliud esse Filio Filium esse, et aliud eidem Spiratorem esse (si modo ex ipso Spiritus est); nam qua Spirator est, ad Spiritum [refertur], qua Filius, ad Patrem; discriminatur autem a Spiritu quoad utrumque. Sed, tunc, una ex distinctionibus relativa esset, quia Spiritus spiratur; quatenus autem hinc Filius, hinc vero spiratus ponitur, relativa distinctio iam non haberetur; ac proinde nihilo cogeremur distinctionem quamlibet, secundum illorum hypothesim, sub ordine relativae oppositionis collocare.

103. Rursus. Latini quidem asserunt ad discrimen divinarum Personarum non sufficere exsistentiae modos esse diversos; successoribus vero Apostolorum illos plane aptos esse visum est. Ait enim divus Iustinus in tertio capite de fide: « Ingenitum, Genitum et Procedens non essentiam declarant, sed hypostases significant. Satis enim sunt nobis ad discernendas Personas; et Patris et Filii et Spiritus Sancti peculiariter cuiusque indicant hypostasim ». Quomodo

ἐκπορευτὸν οὐκ οὐσίας δηλωτικά, σημαντικὰ δὲ τῶν ὑποστάσεων εἰσίν· ἱκανὰ γὰρ ἡμῖν διακρῖναι τὰ Πρόσωπα, καὶ τὴν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος ἰδιαζόντως δεικνύειν ὑπόστασιν ». Τίς ἂν ἐνέγκαι τὴν τοσαύτην πρὸς τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις διαφωνίαν;

104. | [fol. 306v] *Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ ⌈δευτέρῳ καὶ⌉ τρίτῳ τῶν Περὶ Πίστεως κεφαλαίων· « Τὸ ἀγέννητον καὶ γεννητὸν καὶ ἐκπορευτὸν οὐκ οὐσίας ὀνόματα, ἀλλὰ τρόπος ὑπάρξεως τοῖς ὀνόμασι τούτοις χαρακτηρίζεται· ἡ δὲ τῆς οὐσίας δήλωσις τῇ « Θεὸς » ὀνομασίᾳ σημαίνεται, ὡς εἶναι τὴν διαφορὰν τῷ Πατρὶ πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα κατὰ τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον· ᾗ γὰρ ὁ μὲν ἔχει τὸ εἶναι ἀγεννήτως, ὁ δὲ γεννητῶς, τὸ δὲ ἐκπορευτῶς, τὰ τῆς διαφορᾶς ἐπιθεωρεῖσθαι πέφυκε ». Ποῦ ποτε ἐν τούτοις ἡ κατὰ τὰ πρός τι ἀντίθεσις; ποῦ δὲ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αἰτίας; Θωμᾶς δέ· « Οὐ δύνανται — φησί — διακρίνεσθαι τὰ θεῖα, εἰ μὴ τῇ κατ' αἰτίαν ἀναφορᾷ ». Οὐκ ἄρα οὐδ' ἡμᾶς δίκαιον τὴν τοιαύτην φωνὴν καταδέχεσθαι, ἕως ἂν πρὸς τοὺς ἀποστόλους βλέπωμεν.*

105. *Ἔτι τῶν ἐν τῇ θεολογίᾳ διακρίσεων μὴ δυναμένων εἰς τὰ πρός τι πασῶν ἀνάγεσθαι, ὡς ἐδείξαμεν, ἡμεῖς πάσας ἱκανῶς διακρίνειν φαμέν, καὶ οὐδεμιᾶς αὐτῶν οὐδέπω κατέγνωμεν, οὐδ' ἂν καταγνοίημεν, ἕως ἂν ὦμεν ἡμῶν αὐτῶν, οὐδὲν γὰρ ἀτελὲς ἐκεῖ οὐδ' ἐξίτηλον οὐδ' οἷον ἂν δικαίως αἰτίαν δέξαιτο. Λατῖνοι δὲ τὰς μὲν ὡς ἀτελεῖς ἐλαύνοντες, τὰς δὲ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ κηρύγματι κατάγοντες ἑαυτῶν, ἔλαττον ἂν εἰκότως διαμαρτεῖν ἐνομίζοντο, εἰ τὰς μὲν ἑτέρας μᾶλλον διακρίνειν | [fol. 307r] ἔλεγον, ἧττον δὲ τὰς κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ. Διατί; ὅτι αἱ μὲν εἰ καὶ διακρίνουσι, ἀλλὰ καὶ εἰς ἕνωσιν φέρειν αὐτάρκεις, αἱ δὲ μὴ κατ' αἰτίαν, διακρίνουσι μόνον, ἑνοῦσι δὲ οὐδαμῶς· τοῦτο δὲ ἐκείνου πρὸς διάκρισιν μᾶλλον δράσειεν ἄν.*

106. *Δῆλον δέ. Πατὴρ γὰρ καὶ Υἱὸς κατ' αὐτό γε καὶ διακέκριται καὶ μὴν*

---

5 *δευτέρῳ καὶ*] tollendum videtur; vid. notam 6 infra.

---

6 Ps.-Iustinus, *Expositio rectae Confessionis, 3: MG 6, 1209 B. (Notabis nihil huiusmodi inveniri ad caput 2* Ps.-Iustini; *ideoque verba* Cabasilae *« δευτέρῳ καὶ » expungenda censeo).* 12 Aquinas, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 220v; vel 613 f. 407v).*

igitur adeo magna discrepantia ab apostolicis traditionibus tolerari poterit?

104. [*fol. 306ᵛ*] Et denuo ipse [Iustinus] in tertio capite de fide: « Ingenitum, Genitum et Procedens — inquit — non essentiae sunt nomina, sed modi exsistentiae, atque his nominibus denotatur modus exsistentiae; essentiae autem notio Dei appellatione significatur, ita ut Patri quidem differentia sit a Filio et a Spiritu secundum exsistentiae modum, ⟨identitas autem secundum essentiae rationem⟩.[1] Quatenus ille quidem ingenite habet esse, hic autem genite, et Spiritus procedendo, differentia his spectari solet ». Ubinam in his oppositio relativa? Ubinam causa et ex causa profluens? Thomas autem: « Divinae Personae — ait — distingui non possunt, nisi oppositione relativa secundum originem ». Igitur iustum est ut nos, dum ad Apostolos oculos convertimus, illa verba non recipiamus.

105. Addas, quaeso, illud: cum in Deitate non omnes distinctiones ad relativas, ut ostendimus, reduci possint, asserimus omnes illas ad distinguendum pares esse, nullasque earum reprehendimus nec reprehendemus, dum nostri compotes esse pergamus, quoniam in illis nihil quidquam imperfectum aut inefficax invenitur, nihil quidquam, quod iure redargui mereatur. Latini vero, qui alias quidem ut imperfectas reiciunt, alias autem, scilicet eas, quae sunt secundum causam et causatum, per praeconem ipsorum introducunt, minus forsitan errasse crederentur, si dicerent potiori iure illas ad distinctionem aptas esse, [*fol. 307ʳ*] non adeo autem has, quae ex causa et causato repetuntur. Quam ob causam? quia hae quidem, etsi discernere possint, idoneae tamen sunt etiam ut ad unionem ducant; quae vero secundum causam non se habent, discernunt solummodo, nequaquam uniunt; quod certe potius quam illud ad distinctiones stabiliendas aptum est.

106. Exinde res patebit: Pater enim et Filius secundum idem et distinguuntur et profecto uniuntur. Quid enim ad rationem unitatis et communionis in natura propius feret, quam quod ille quidem genuerit, hic autem generatus exsistat? Dicit enim divus Gregorius in oratione de Filio: « Filius ergo mihi dici videtur, quia essentia idem

---

[1] Haec verba uncinis inclusa a CABASILA omittuntur.

καὶ ἥνωται. Τί γὰρ εἰς ἑνώσεως καὶ συμφυσίας λόγον αἴτιον ἄλλο γένοιτ' ἄν, ἢ ὅτι ὁ μὲν γεγέννηκεν, ὁ δὲ ἐγεννήθη; Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν μὲν τῷ Περὶ Υἱοῦ λόγῳ· «Δοκεῖ γάρ μοι λέγεσθαι Υἱός, ὅτι ταὐτόν ἐστι τῷ Πατρὶ κατ' οὐσίαν, καὶ οὐκ ἐκεῖνο μόνον, ἀλλὰ κἀκεῖθεν». Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ καὶ ἡ ἕνωσις καὶ ἡ διάκρισις γνώριμος· εἰπὼν γὰρ ὁ διδάσκαλος ὅτι ταὐτόν εστι κατ' οὐσίαν, ἐπήγαγε· «Καὶ οὐκ ἐκεῖνο μόνον, ἀλλὰ κἀκεῖθεν»· τοῦτο δέ ἐστι διακρίνοντος. Ἐν δὲ τῷ Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λόγῳ· «Οὐ γὰρ ἐπειδή — φησί — κατά τινα σχέσιν ὑψηλοτέρα Υἱὸς ὁ Υἱός (οὐ δυνηθέντων ἡμῶν ἄλλως ἢ οὕτως ἐνδείξασθαι τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ὁμοούσιον), ἤδη καὶ πάσας οἰητέον τὰς κάτω κλήσεις καὶ τῆς ἡμετέρας συγγενείας μεταφέρειν ἐπὶ τὸ θεῖον». Ἐνταῦθα ἀνάπαλιν πρότερον τὴν διάκρισιν δείξας διὰ τοῦ εἰπεῖν «ἐκ τοῦ Θεοῦ», τὴν ἕνωσιν προσέθηκε διὰ τῆς τοῦ «ὁμοουσίου» φωνῆς. Τοῦτο καὶ περὶ τοῦ προβολέως καὶ τοῦ προβλήματος λέγειν ἐστίν· ἀλλὰ τὸ ἀγέννητον καὶ γεννητὸν καὶ | [fol. 307v] ἐκπορευτόν, ἕκαστον πρὸς ἑκάτερον, ἑτερότητα μόνον, οὐ μὴν ταὐτότητα, δείκνυσιν οὐδεμίαν. Ὥστε εἰ ὅλως Λατίνους διακρίσεις διακρίσεων προτέρας ἄγειν ἐχρῆν καί τι καὶ λέγειν δοκεῖν, τὰς τὸν διάφορον τῆς ὑπάρξεως τρόπον δεικνύσας μᾶλλον ἑλέσθαι ἔδει, ὡς μόνον διακρινούσας, τῶν ἄλλων ἐχουσῶν καὶ τοῦτο κἀκεῖνο.

107. Ἔτι ὁ θεῖος Διονύσιος, ὡς ἐν τῷ δευτέρῳ δέδεικται λόγῳ, περὶ πάσης θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως λέγειν ἐπαγγειλάμενος, καὶ τηρήσειν τὰ ἐν ταῖς γραφαῖς περὶ τούτων ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα, οὐδαμοῦ φαίνεται διελὼν τὸν Υἱὸν ἀπὸ τοῦ Πνεύματος κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ. Οὐκ ἄρα ᾔδει τὴν διάκρισιν ταύτην ἐν ταῖς γραφαῖς. «Καθόλου δὲ οὐ τολμητέον εἰπεῖν οὔτε μὴν ἐννοῆσαι περὶ Τριάδος παρὰ τὰς τοῦ Πνεύματος ἀποφάσεις», αὐτὸς ἂν καὶ μάλα δικαίως εἴποι. Εἰ δὲ τὴν μὲν διάκρισιν τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος οὐδὲ ἐννοῆσαι θέμις, διὰ τὸ μὴ εἶναι ἐν ταῖς γραφαῖς, τὴν δὲ κατὰ τὰς διαφόρους προόδους ἀτελῆ καὶ μὴ αὐτάρκ[η] καὶ Λατῖνοι καὶ Θωμᾶς οἴ[ον]ται, οὐκ ἄρα διακέκριται τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, οὐδὲ Τριὰς ὁ Θεός. Ἀλλ' ἄτοπον· καὶ μὴν εἰ οὐ μόνον ἱκανὰ πρὸς διάκρισιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι δέδεικται, ἀλλὰ καὶ μόνην ταύτην διάκρισιν ἐκ τῶν θεοπνεύστων γραφῶν ἐδιδάχθημεν, Λατῖνοι δὲ | [fol. 308r] τἀναντία τούτων φασί, τί τις ἂν ποιήσειε πρὸς τοσαύτην ἀνωμαλίαν; Ταύτῃ τοι καὶ ὁ θεῖος Γρηγόριος διαρρήδην

29 αὐτάρκῆ Ms. || οἴεται Ms.

3 Nazianzenus, *Orat. XXX, 20 (theol. IV), II De Filio: MG 36, 128 D.*
8 Nazianzenus, *Orat. XXXI, 7 (theol. V), De Spiritu Sancto: MG 36, 140 CD.*
24 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. I, § 1: MG 3, 588 A.*

est cum Patre; neque id solum, sed quia etiam ex illo est ». In hoc quidem loco et unionis et distinctionis notae apparent: cum enim Doctor protulisset illum essentia eundem cum Patre esse, adiunxit: « neque id solum, sed etiam quia ex illo est »; quod sane ad distinctionem confert. In oratione vero de Spiritu Sancto: « Non enim, quia secundum excelsiorem quandam relationem Filius est Filius (quod, videlicet, aliter quam hoc modo, indicare nequeamus id, quod ex Deo est, essentiaque idem cum ipso), idcirco terrena quoque omnia cognationisque nostrae nomina ad Deum necessario transferenda esse putandum est ». In hoc autem loco prius, e contra, discrimen indicavit, verba illa « ex Deo » adhibendo; at quod unionem infert apposuit loquutione illa: « essentiaque idem cum ipso ». Id ipsum quoque de spirante et spirato dicere fas est. Sed Ingenitum, Genitum et [*fol. 307v*] Procedens, unumquodque relate ad aliud, diversitatem solummodo, non quidem identitatem ullam ostendunt; ita ut, si in universum liceret Latinis distinctiones distinctionibus praestantiores afferre et de illis iudicium pronuntiare, opportunum esset potius illas, quae modorum exsistentiae differentiam prae se ferunt, seligere, utpote solum ad distinguendum aptas; dum aliae non solum hoc, sed etiam aptitudinem ad unionem secum habent.

107. Denique divus Dionysius, sicut in secundo tractatu demonstratum est,[1] cum de omnibus unionibus et distinctionibus divinis sermonem instituere praenuntiasset, et promisisset se ea, quae de his rebus in Scriptura exstant, immultiplicata et immutata servaturum, nullibi apparet Filium a Spiritu ratione causae et causati discriminasse; ergo hanc distinctionem in Scripturis ipse non invenit. « Universe igitur audendum non est vel dicere vel cogitare quidquam de Trinitatis mysterio, praeter id, quod a Spiritu [Sancto] declaratum est », optimo quidem iure ipse dicere posset. Quodsi distinctionem illam de causa et causato nefas est de Filio et Spiritu cogitare, eo quod in Scripturis non inveniatur, alia vero, quae ex differentia progressionum eruitur, ut imperfecta et insufficiens a Latinis et a Thoma existimatur, nihil ergo discernuntur Filius et Spiritus, nec Deus Trinitas est. Verum enim vero id absurditatem parit. Et re quidem vera cum non modo generari et procedere demonstrata sint ad distinctionem apta, sed etiam unam hanc distinctionem a divinitus inspiratis Scripturis edocti simus; Latini autem [*fol. 308v*] omnino his contrarium proferant, quid tandem ad tantam anomaliam fieri

---

[1] Alludit CABASILAS ad alteram ex illis quinque dissertationibus, quae partem secundam totius Trinitarii sui operis constituunt. (Cf. fol. 66r ss.).

αὐτὸ τοῦτο δεικνύς, ὡς οὐκ ἔστιν ἄλλως διακρίνεσθαι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, ἢ κατὰ τὰς διαφόρους προόδους, νῦν μέν φασι· «Πάντα ὅσα τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς υἱότητος», νῦν δὲ· «Πάντα ὅσα ὁ Υἱός, τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς γεννήσεως». Εἰ δὲ καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος αἴτιος, οὐκ ἄρα ἀληθὴς ὁ λόγος «πάντα τὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ Πνεῦμα ἔχει, πλὴν τῆς γεννήσεως»· τὴν γὰρ αἰτίαν ἔχειν καὶ τὸ Πνεῦμα, παγχάλεπον. Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς τῶν θείων Προσώπων διακρίσεως ἱκανὰ καὶ ταῦτα.

108. Κεφάλαιον δὲ τοῦ λόγου· εἰ καὶ πάντα τὰ εἰρημένα Θωμᾷ καὶ Λατίνοις ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ μετὰ τῆς ἀληθείας ἦν, καὶ πάντα θεῖα καὶ ἀνθρώπινα τοῖς ἐκείνου συνέβαινε, καὶ οὐδὲν ἀντιβαῖνον ἦν τοῖς λόγοις τοῖς αὐτοῦ, οὐδ᾿ οὕτω συμπεραίνειν εἶχε τὸ βούλημα τὸ ἑαυτοῦ. Τούτων γὰρ ὑποκειμένων, εἴ τις πάντα συγχωρήσειε, συνάγεται μὲν ἐξανάγκης ὅτι τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος διακρίνεται. Ὅτι δὲ ὁ μὲν Υἱὸς αἴτιος, τὸ Πνεῦμα δὲ ἐξ αὐτοῦ, οὐδὲν μᾶλλον ἢ τοὐναντίον· ἔξεστι γὰρ καὶ ἡμῖν, ὑποθεῖσιν ἐκεῖνα, οὐδὲν ἧττον δεῖξαι τὸ μὲν Πνεῦμα αἴτιον, ἐκ τούτου δὲ τὸν Υἱόν.

109. Εἰ δὲ λέγοιεν· ἀλλὰ τοῦτο οὐκ ἐνδέχεται, διὰ τὸ τὸ μὲν Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ
fol. 308ᵛ λέγεσθαι καὶ παρ᾿ αὐτοῦ δίδοσθαι, | οὗ τὸ ἀνάπαλιν δέ, οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος· δέδεικται γὰρ μὴ διὰ τὴν αἰτίαν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἢ τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι ἢ παρ᾿ αὐτοῦ δίδοσθαι. Εἰ δὲ καὶ πάλιν φαῖεν· ἀλλὰ ῥητῶς ἀπείρηται μὴ εἶναι τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πνεύματος, ἀλλ᾿ ὡσαύτως καὶ τοῦτο διαρρήδην ἀπηγόρευται μὴ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καὶ μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος.

110. Εἰ δὲ καὶ πάλιν λέγοιεν· ἀλλὰ τὸ γεννᾶν μόνῳ τῷ Πατρὶ πρόσεστι, καὶ οὐκ ἂν γένοιτο τοῦτο καὶ τῷ Πνεύματι, ὥστε εἶναι ἐκ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, οὐκοῦν εἴη ἂν τοὐναντίον, ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον· — ἀλλ᾿ οὐδὲ τοῦτο πρὸς ἀνάγκην κατ᾿ αὐτοὺς εἰπεῖν. Ὥσπερ γὰρ τὸ γεννᾶν μόνῳ τῷ Πατρὶ προσεῖναι διαρρήδην εἴρηται, οὕτω δὲ καὶ μόνην πηγὴν εἶναι τὸν Πατέρα θεότητος εἴρηται, καὶ πάντα τὰ τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ

---

2 Nazianzenus, *Orat. XXXIV, In Aegyptiorum adventum, 10: MG 36, 252 A.* 3 Nazianzenus, *Orat. XLI, In Pentecosten, 9: MG 36, 441 C.*

posset? Quapropter et divus Gregorius explicite id ipsum suggerens, Filium nempe a Spiritu non discerni nisi secundum emanationis diversitatem, nunc quidem ait: « Quidquid Filius habet, idem quoque Spiritus Sancti est, praeter filiationem », nunc vero: « Omnia quaecumque Filius [habet], Spiritus Sancti sunt, si generationem excipias ». Age iam, si Filius auctor quoque est Spiritus [Sancti], nequaquam vera procedit illa ratio: « omnia quae Filii sunt, etiam Spiritus sunt, praeter generationem », quandoquidem Spiritum esse quoque causam, perquam periculosum est. Sed de divinarum Personarum distinctione haec sufficiant.

108. Nunc autem, ut paucis rem totam complectamur, etiamsi cuncta, quae a Latinis et a Thoma in hoc argumento dicta sunt, veritate fulcirentur, omniaque tam divina quam humana ipsius placitis consonarent; etiamsi nihil esset quod eiusdem ratiocinationibus opponeretur, ne sic quidem vi concludendi pollerent haec, quae ab ipso adstruuntur. Si quis enim, illis suppositis, omnia illa concederet, necessario sequeretur distinctionem Filii a Spiritu in ratione causae et causati esse reponendam. Attamen quod Filius causa sit, Spiritus autem ex hac causa promanet, nihilo magis quam contrarium obtinet; siquidem etiam nobis, sub illorum positione, non minus ostendere fas esset Spiritum causam esse, a qua Filius profluere diceretur.

109. Quodsi ita responderent: sed hoc admitti non potest, quia Spiritus quidem esse Filii dicitur et ab ipso datur, [*fol. 308ᵛ*] at vicissim contrarium non obtinet; vim argumentum non extorquebit, nam demonstratum est non ratione causae Spiritum Sanctum vel Filii nominari vel ab eo tribui. Si vero rursus opponerent aperte prohiberi Filium ex Spiritu esse dicere, pariter quoque respondebimus explicite interdici affirmare Spiritum ex Filio esse, illumque causam habere Spiritus Sancti.

110. Verum si adhuc ita loquerentur: at generandi facultas est unius Patris, ac proinde nequaquam Spiritui etiam conveniret, ita ut ex ipso Filius promanaret; ergo contrarium habeatur oportet: Spiritum Sanctum ex Filio procedere. Sed neque hoc etiam apud ipsos vim necessariam adipiscitur. Quemadmodum enim generare soli Patri inesse explicite dicitur, sic etiam solum Patrem fontem esse divinitatis scriptum est, Filiumque habere cuncta, quae Patris sunt, praeter causam, solumque Patrem causam esse. Itaque, cum haec omnia similiter proferantur, si fontem divinitatis eius-

Υἱοῦ εἶναι, πλὴν τῆς αἰτιας, καὶ ὡς μόνος ὁ Πατὴρ αἴτιος. Ὥστε τούτων εἰρημένων ὡσαύτως, εἰ μὲν τὸ πηγάζειν θεότητα καὶ τὴν αἰτίαν κοινὰ νομίζομεν καὶ τῷ Υἱῷ, διατί μὴ καὶ τὸ γεννᾶν εἴη ἂν καὶ τοῦ Πνεύματος; Εἰ δ᾽ ἐκεῖνο οὐκ ἔξεστι, πάντως οὐδὲ ταῦτα· ἰδιότητες γὰρ πάντα ἐδείχθησαν τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως, καὶ τούτοις διακρίνουσι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Οὐκ ἄρα ὑγιές, οὐδὲ ἕν, ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ· οὐκοῦν πρὸς ἕτερον λόγον ἀνάγκη Λατίνους ὁρᾶν, ἐπειδὴ τὸ μὴ πεισθῆναι πρόθεσις αὐτοῖς ἐξαρχῆς.

fol. 309r

| *Λατίνων κεφάλαιον λς′. Συλλογισμὸς δεύτερος*

111. *« Ἔτι, ὡς ἔχει τὸ προβάλλον πρὸς τὸ προβαλλόμενον καὶ τὸ προβάλλειν πρὸς τὸ προβάλλεσθαι, οὕτως ἔχει καὶ τὸ γεννῶν πρὸς τὸ γεννώμενον καὶ τὸ γεννᾶν πρὸς τὸ γεννᾶσθαι. Ἐὰν δὲ τέσσαρά τινα ἀνάλογον ᾖ, καὶ ἐναλλὰξ ἀνάλογον ἔσται. Οὐκοῦν εἴη ἂν· ὡς τὸ προβάλλον πρὸς τὸ γεννῶν, οὕτω τὸ γεννώμενον πρὸς τὸ προβαλλόμενον· ἣν ἄρα διαφορὰν ποιήσει τὸ προβάλλον καὶ τὸ γεννῶν, τὴν αὐτὴν πάντως καὶ τὸ γεννώμενον καὶ τὸ προβαλλόμενον. Ἀλλὰ τὸ μὲν προβάλλον καὶ τὸ γεννῶν, εἰ καὶ διαφέρουσιν, ἀλλ᾽ οὖν οὐχ ἱκανὰ πρὸς Προσώπων διάκρισιν, θεωροῦνται γὰρ ἐν ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ Προσώπῳ τῷ τοῦ Πατρός· ὥστε καὶ τὰ ἀντικείμενα τούτοις, τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι, οὐκ ἂν ἔχοιεν ἱκανὰ πρὸς τὸ διακρίνειν Πρόσωπα, εἰ καὶ πρὸς ἄλληλα διαφέρουσιν. Ἢ οὖν σχέσιν τινὰ διδόναι πᾶσα ἀνάγκη μεταξὺ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διακριτικὴν τῶν Προσώπων, ἢ πάντως τὸ ἕτερον ἕψεται, μὴ διακρίνεσθαι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν. Εἰ δὲ τοῦτο βλάσφημον κομιδῆ, θάτερον ἐξανάγκης δοτέον ἐστί, λέγω δὴ τὴν σχέσιν· αὕτη δ᾽ ἂν εἴη τὸ ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι ».*

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ διακρίσεως θείας

112. *Καὶ οὗτος ὁ λόγος ἐκ τῆς τοῦ κόσμου σοφίας εἰς τὴν τῶν χριστιανῶν*
fol. 309v *θεολογίαν παρεισέδυ, λαθὼν μετά | τινος αἰτίας, διασαλεύειν ἐπιχειρῶν τὴν*
θείαν παράδοσιν, ὡς ἀτελῆ καὶ μὴ τὸ αὔταρκες ἔχουσαν ὥστε τὸν Υἱὸν
διαστεῖλαι τοῦ Πνεύματος. Καὶ πειρᾶται μὲν τὴν ἑαυτοῦ ἀμορφίαν κατα-
χέειν τῆς πίστεως, ἁλίσκεται δὲ ψευδόμενος οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων,
ἀλλ᾽ ἤδη καὶ ἐπὶ τῶν ὄντων αὐτῶν. Δῆλον δέ· τὴν μὲν γὰρ ἐκτεθειμένην

denique causam communem esse Filio credimus, quam ob rem non esse Spiritui [Sancto] communem etiam generandi potestatem arbitrabimur? Sed revera si id nefas est, plane etiam illud; singula enim haec proprietates constituere Personae Patris demonstrata sunt, quibus ipse a Filio distinguitur. Igitur nihil sanum est, ne minimum quidem, in syllogismo hoc; ad alium ergo Latini respiciant oportet, utpote ipsorum propositio ex argumentis primo loco agitatis non suadetur.

[*fol. 309r*] Latinorum caput trigesimum sextum Syllogismus secundus

111. Item. « Quemadmodum se habet spirans ad procedens et spirare ad procedere, ita quoque generans ad genitum et generare ad gigni. Ubi autem quattuor quaelibet proportionem servant, proportio haec mutuo [inter terminos] dabitur. Igitur haberi poterit: sicut spirans ad generantem, ita et genitum ad procedens. Ergo quam differentiam efficiant spirans et generans, eandem prorsus genitum et spiratum constituent. Sed spirans et generans, quamquam discriminantur, minime sufficiunt ad Personarum distinctionem, quandoquidem in una eademque, Patris scilicet, cernuntur. Igitur etiam quae his opponuntur, gigni, inquam, et procedere, nequaquam paria erunt ad Personas discernendas, etiamsi ad invicem distinguantur. Ergo vel relatio quaedam detur necesse est inter Filium et Spiritum, quae Personas secernat, vel omnino aliud extremum habebitur, Filiusque a Spiritu nequaquam distingui poterit. At vero si id admodum blasphemum apparet, relinquitur ut aliud concedi debeat, relatio, videlicet, illa; quae nihil est aliud quam ex Filio Spiritum [Sanctum] procedere ». [1]

Capitis solutio: et adhuc de divinis distinctionibus

112. Haec quoque ratio, ex sapientia mundi hausta, in christianam theologiam, nescio cuius causa, [*fol. 309v*] subintroducta est, divinamque traditionem dimovere satagit, quasi haec impar et imperfecta esset ad distinctionem Filii et Spiritus declarandam. Et quidem conatur ut sua ipsius deformitas in fidem excurrat. Verumtamen non in supernaturalibus modo, sed etiam in ipsis naturalibus

---

[1] Hoc argumentum S. Thomae Cabasilas tribuit, eius tamen non est, quemadmodum ostendit Demetrius Cydonius in refutatione Cabasilae (Vat. gr. 614 fol. 118r et Vat. gr. 1103 fol. 24r-24v). – De hac quaestione in Introductione mea sermo est ad pp. 108-110.

ἀντιστροφὴν ἐπί τινων ἀληθεύειν, καὶ πάνυ φημί, καὶ δέδεικται τοῦτο ἐπ τε μεγεθῶν καὶ ἐπ᾽ ἀριθμῶν, ἄν τε ἀριθμητικὴν μεσότητα, ἄν τε γεωμετρικήν τις ζητῇ.

113. *Ὅτι δὲ εἰ ἐπί τινων ἀληθὴς ἡ ἀντιστροφή, ἤδη καὶ καθόλου, καὶ ἐὰν τέσσαρά τινα πρὸς ἄλληλα οὕτω σχέσεως ἔχῃ, ὥστ᾽ εἶναι ὡς τὸ πρῶτον πρὸς τὸ δεύτερον, οὕτω τὸ τρίτον πρὸς τὸ τέταρτον, δεήσει καὶ ἐναλλὰξ κατὰ πάντα ὡσαύτως ἔχειν, δηλονότι, ὡς τὸ πρῶτον πρὸς τὸ τρίτον, οὕτω τὸ δεύτερον πρὸς τὸ τέταρτον. Τοῦτο δὲ φορτικὸν καὶ μὴ ἀναγκαῖον εἶναι πᾶς τις ἂν ὑγιαίνων εἴποι. Εἰ μὲν γὰρ ἡ ἀντιστροφὴ ἐπὶ πάντων ἁπλῶς ἀληθής, καὶ ἐπ᾽ ἐνίων ταύτην ἀληθεύειν ἀνάγκη· εἰ δ᾽ ἐπί τινων ἀνάγκη, οὔπω δοκεῖ καὶ εἰ καθόλου μετὰ τῆς ἀληθείας ὁ λόγος. Οὗ μὴ δειχθέντος μηδέπω μηδὲ εἰς ἐπιστήμην ἐληλυθότος, ἀμφίβολος μὲν ὁ λόγος καὶ ἐπὶ τῶν ὄντων, οὐκ ἂν ἀναγκαῖα δὲ πάντως τὰ ἐξ αὐτοῦ περαινόμενα. Εἰ δ᾽*
fol. 310ʳ *ὅτι ἐπὶ μεγεθῶν ἢ ἀριθμῶν ἀληθὴς ἡ ἀντιστοφή, ἀληθὴς καὶ περὶ ὧν | σκοποῦμεν νυνί, ἐπί τε τοῦ γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι, καὶ προβάλλειν καὶ ἐκπορεύεσθαι, ἄτοπος ὁ λόγος· οὔτε γὰρ ταῦτα μεγέθη ἢ ἀριθμός, οὔτε μὴν ἡ σχέσις ἐν λόγοις ἢ διαφοραῖς ἀριθμῶν. Λείπεται λοιπὸν χάριν ταύτης αἰτεῖν τοὺς ἀκούοντας, ὃς δὴ τρόπος δείξεως καταγελαστότατος.*

114. *Ὅτι δὲ καὶ ἀνάγκη μὴ ἐπὶ πάντων ἁπλῶς τὴν ἀντιστροφὴν ἀληθεύειν, ἐνταῦθα ἂν γένοιτο δῆλον· ἀντίκειται γὰρ ὡς τὸ ἀγένητον τῷ γενητῷ οὕτω τὸ ἄφθαρτον τῷ φθαρτῷ, ἀλλ᾽ ἐναλλὰξ οὐκ ἂν σῴ[σ]ειε τὴν ὁμοίαν σχέσιν. Οὐδὲ γὰρ ὡς τὸ ἀγένητον πρὸς τὸ ἄφθαρτον οὕτω δὴ πρὸς τὸ φθαρτὸν καὶ τὸ γενητόν· τὸ μὲν γὰρ ἀγένητον, καὶ ἄφθαρτον ἐξανάγκης, τὸ δὲ γενητὸν οὐ πάντως γε καὶ φθαρτὸν φαῖεν ἂν καὶ ἄγγελοι καὶ ψυχαί. Πάλιν ἔστω πρῶτον μὲν καὶ δεύτερον, ζῷον καὶ οὐ ζῷον, τρίτον δὲ καὶ τέταρτον, ἔμψυχον καὶ μὴ ἔμψυχον· ἀλλ᾽ ἐναλλὰξ ἀντιστρέφειν ταῦτα οὐκ ἔνι. Οὐ γὰρ ὡς ζῷον πρὸς ἔμψυχον, οὐ ζῷον πρὸς τὸ μὴ ἔμψυχον· τὸ μὲν γὰρ ἔμψυχον τῷ ζῴῳ ἐξανάγκης ἕπεται, τὸ δὲ μὴ ἔμψυχον οὐχ οὕτω γε τῷ μὴ ζῴῳ, τὰ γὰρ φυτὰ οὐ ζῷα μέν, ἔμψυχα δέ. Καὶ ἀστρονόμος δὲ πρὸς ἀστρονομικὰ οὕτως ἂν ἔχοι, ὥσπερ δὴ πρὸς τὰ στρατηγικὰ στρατηγός·*

---

21 σῴζειε in Ms: barbarismus (confusio temporis praesentis, cum forma aoristi); revera melius forsitan apponeretur tempus praesens σῴζοι.

rebus, fallax esse deprehenditur. Patet: nam reciprocationem illam in quibusdam veram esse, plane equidem fateor, cum ostendatur id ita esse de magnitudinum terminis et de numeris, sive medietatem arithmeticam sive geometricam quaeras.

113. At non ideo, quia de aliquibus vera esse invenitur correlatio illa, generalis iam esse debet; neque enim si quattuor extrema dentur mutuo ita relata: sicut primum ad alterum est, ita tertium ad quartum; non inde requiritur proportionem hanc, mutatis inter se terminis, similiter exsistere, adeo ut dici etiam possit: sicut primum ad tertium est, ita quoque secundum ad quartum. Id enim durum est, et a quovis sanae mentis necessitatem involvere minime diceretur. Profecto, si de omnibus simpliciter illa reciprocatio vera esset, etiam de particularibus eam verificari oporteret; at vero etiamsi de quibusdam necessaria sit, nondum tamen de omnibus ratio illa vera esse iudicabitur. Quod cum nullatenus demonstretur, neque ad certitudinem scientiae ducere possit, dubium quidem argumentum etiam circa res naturales exinde obtinebitur, nulloque modo necessaria erunt, quae ex tali ratiocinio concludentur. Quod autem idcirco quia de magnitudinibus et numeris vera habetur reciprocatio, vera quoque dicenda sit [*fol. 310*ʳ] de terminis, quos nunc examinamus, scilicet, generare et gigni, spirare et procedere, absurda ratiocinatio est. Etenim haec neque numeri sunt neque magnitudo quaelibet, neque eorum relatio in numericis rationibus vel differentiis consistit. Reliquum est igitur, ut haec gratiam ab audientibus poscant, quibus profecto hic demonstrationis modus valde ridiculus apparet.

114. Quod autem non simpliciter de omnibus reciprocationem illam verificari necesse sit, exinde clare patebit. Contraponuntur enim haec: quemadmodum se habet increatum ad creatum, ita etiam incorruptibile ad id, quod corruptionem patitur; at similis relatio extremorum mutatione non salvaretur. Neque enim obtinet illud: sicut increatum ad incorruptibile, ita se habet creatum ad corruptibile; siquidem quod increatum est, incorruptibile erit quoque: quod autem est creatum, non necessario etiam esse corruptibile angeli aut animi respondere possent. Rursus ponantur extrema haec: ut primum quidem et ut alterum, animal et non animal; ut tertium vero et ut quartum, animatum et non animatum. Sane haec invicem permutare nequaquam licet. Non enim valet hoc: sicut datur relatio animalis ad animatum, ita quoque non animalis ad inanimatum; siquidem animatum necessario ex animali sequitur; quod vero inanimatum est, non eodem modo ex non animali concluditur, plantae

ἀλλ᾽ οὐκέτι καὶ ἐναλλάξ, ὡς ἀστρονόμος πρὸς στρατηγόν, καὶ ἀστρονομικὰ πρὸς στρατηγικά. Στρατηγὸς μὲν γὰρ καὶ ἀστρονόμος γένοιτ᾽ ἂν ὁ fol. 310v *αὐτός, ἀστρονομικὰ δὲ καὶ στρατηγικὰ παντάπασιν | ἕτερα.*

115. *Ἵνα δὲ μὴ πολλὰ λέγωμεν, οὐδ᾽ ἐπὶ μεγεθῶν ἁπλῶς ἀληθὴς ἡ ἀντιστροφή, ἂν μὴ τὰ μεγέθη ὁμογενῆ ὑποκέηται. Εὐθεῖαν γὰρ καὶ περιφέρειαν ἄν τις διέλῃ, ἔσται μὲν ὡς ἡ εὐθεῖα πρὸς τὸ μέρος τὸ ἑαυτῆς, οὕτω πρὸς τὸ οἰκεῖον ἡ περιφέρεια· ἀλλ᾽ ἐναλλὰξ οὐκ ἂν σῴζοιτο τὸ ἀνάλογον. Ποῦ γὰρ τοῦτο ἐνταῦθα, ὅπου γε οὐδὲ λόγον εἶναι ἐνδέχεται; εἴπερ ἐκεῖνα πρὸς ἄλληλα λόγον ἔχειν μεγέθη λέγεται, ἃ δύνανται πολλαπλασιαζόμενα ἀλλήλων ὑπερέχειν· τοῦτο δὲ οὐκ ἂν γένοιτο οὐδεμιᾷ μηχανῇ τῇ εὐθείᾳ καὶ τῇ περιφερείᾳ.*

116. *Καὶ μὴν καί, κατὰ τὸν λόγον τὸν ἐκείνων, ἐὰν λέγωμεν ὡς δημιουργὸς πρὸς δημιούργημα, καὶ μὴν καὶ δημιουργεῖν πρὸς τὸ δημιουργεῖσθαι, οὕτω γεννῶν πρὸς γεννώμενον καὶ τὸ γεννᾶν πρὸς τὸ γεννᾶσθαι, τί ἐροῦσι; πότερον καὶ ἐναλλὰξ τὴν ἀναλογίαν τηρεῖσθαι; Εἰ μὲν δὴ μηδαμῶς λέγοιεν, ἑάλωσαν πρὸς τὸ ψεῦδος βλέποντες· εἰ δὲ καὶ πάνυ φαῖεν, οὐδὲ τὸ γεννώμενον τῆς οἰκίας κατὰ τὸν ἐκείνων διακέκριται λόγον, ὅτι τὸ μὲν ἐγεννήθη, ἡ δὲ ἐποιήθη, ἐπεὶ περὶ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν καὶ ἀμφότερα θεωροῦνται, τό τε γεννᾶν καὶ κτίζειν. Ἀλλ᾽ ἄτοπον, καὶ τὸ ταῦτα ἀξιοῦν, βλασφημία σαφής· ἴσον γάρ ἐστι μηδὲ τῆς κτίσεως λέγειν τὸν Υἱὸν διενηνοχέναι ὅτι ὁ μὲν ἐγεννήθη, ἡ δὲ παρήχθη, ἐπεὶ τὸν αὐτὸν καὶ Θεὸν καὶ Πατέρα εἶναι ἀνάγκη.*

117. *| Εἰ δέ τις τὴν διαφορὰν ἐνταῦθα τὴν ὕλην λέγει ποιεῖν, ἄτοπος ὁ* fol. 311r *λόγος. Ἕπεται γὰρ ὡς, εἴ γε μὴ ὕλη ἦν, μὴ διακεκρίσθαι τῆς κτίσεως τὸν Υἱόν. Ἀλλὰ τί ἂν λέγοιεν περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς νοητῆς κτίσεως; ἐν οὐδετέρῳ γὰρ ὕλη. Οὐκοῦν δεήσει, τῆς ἀντιστροφῆς σῳζομένης, μὴ διακρίνεσθαι τὸν Υἱὸν τῆς νοητῆς κτίσεως, ἃ μηδ᾽ ἂν ὁ διάβολος εἴποι ποτέ. Καὶ γεωμέτρης μὲν καὶ ἀριθμητικὸς ὁ αὐτὸς ἂν γένοιτο, τὰ δὲ γεωμετρικὰ οὐκ ἔστιν ἐφαρμόσαι τοῖς ἀριθμητικοῖς, ὡς καὶ Ἀριστοτέλης φησίν. Εἰ δὲ ταῦτα*

---

29 ARISTOTELES, *cf. ex. gr. Analyt. poster. I, 7 n. 3.*

enim animalia non sunt, at certe animatae dicuntur. Perinde quoque astronomus ad scientiam astronomicam se habet, sicut dux ad militares res; sed correlatio tollitur si dicimus: quemadmodum astronomus ad ducem, sic ad militiam astronomia. Nam astronomus et dux etiam unus idemque esse possunt, strategia vero et astronomia undequaque [*fol. 310*v] diversae esse cognoscuntur.

115. Quin etiam, ne plura dicamus, ne de proportionibus quidem exsistit illa conversio, ita ut simpliciter vera non sit, nisi magnitudines homogeneae esse supponantur. Revera si quis rectam [lineam] et circulum comparare vellet, sic proportionem institueret: quemadmodum recta se habet ad partem sui ipsius, ita etiam circulus relate ad sibi propriam. Sed mutatione facta, proportio non salvaretur; quomodo enim haec locum inveniret ibi, ubi neque licet rationem instituere? Siquidem illae magnitudines rationem [mathematicam] ad invicem habere dicuntur, quae multiplicata possunt mutuo superadiungi: quod quidem nullo prorsus modo inter rectam et circulum dari contingit.

116. Sed adhuc plura. Nam si secundum ipsorum ratiocinium ita diceremus: sicut creator ad creationem et creare ad esse creatum, ita se habent generans ad genitum et generare ad gigni; quid responderent? An proportionem servari quoque terminis transmutatis? Profecto si negative respondent, falsitatem videntes, capiuntur; si vero omnino affirmant, ergo nullum discrimen ex ipsorum mente generatum aliquod inter et domum intercedit, quorum aliud quidem per generationem, aliud autem per effectionem habetur, idcirco quia in uno eodemque utraque coniuncta contemplari fas est, generare, inquam, et mundum condere. Verum haec absurda sunt. Quod si vera existimantur, apertam blasphemiam continebunt, idem enim esset ac affirmare Filium et creationem minime distingui (quamvis ille quidem generatus sit, haec autem producta), idcirco quia unus idemque sit Deus [Creator] et Pater necesse est.

117. [*fol. 311*r] Quodsi quis materialem distinctionem hic intercedere dicit, inepta ratio est. Sequitur enim Filium et creationem, si materia non adesset, non distingui. Sed quid dicere possent, de Filio et creatione mente solummodo cogitata, ubi materia non adest? Igitur necesse erit ut, si salvatur reciprocatio terminorum, Filius a cogitata creatione non discernatur; quod sane ne a diabolo quidem unquam dici potuisset. Revera geometra et mathematicus idem esse accidit; sed quae ad geometriam spectant, arithmeticis rationibus non sunt adaptanda, sicut Aristoteles praecipit. Iam, si haec sunt

ἄτοπα καὶ παρὰ τὴν τῶν πραγμάτων ἀκολουθίαν καὶ πρὸς ἀσέβειαν φέροντα, ἔστιν ἐξανάγκης, κατὰ τὰς θείας παραδόσεις, καὶ διακρίνεσθαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος ταῖς διαφόροις προόδοις, καὶ εἰ τὸ γεννᾶν καὶ προβάλλειν περὶ ταὐτὸ θεωρεῖται πρόσωπον, τὸν Πατέρα, ἐπεὶ καὶ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἐκείνων διάδοχοι καὶ ἁπλῶς οἱ τῆς ἡμετέρας θεολογίας διδάσκαλοι καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος, ὡς ἐδείξαμεν, ἑαυτὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τῇ γεννήσει διέκρινε καὶ τῇ προβολῇ, καὶ ταῦτα εἰδότες ὡς τὸ γεννᾶν καὶ προβάλλειν περὶ ἓν θεωρεῖται πρόσωπον, τὸν Πατέρα.

118. Ἔτι καὶ ψεῦδος τὰ θεωρούμενα ἐν ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ προσώπῳ μὴ πρὸς διάκρισιν εἶναι αὐτάρκη. Περὶ ἕκαστον γὰρ σχεδὸν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ γεννᾶν καὶ ⟨τὸ⟩ γεννᾶσθαι θεωρεῖται. Οὐκοῦν, τούτου τοῦ λόγου κρατοῦντος, fol. 311ᵛ οὐκ ἂν διακρίνοιμεν | ἄνθρωπον ἀνθρώπου κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ· διαβήσεται δὲ ἡ ζημία καὶ ἐπὶ τῶν θείων, καὶ οὐδὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἢ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τῇ ἀναφορᾷ διελοῦμεν, ἐπεὶ Θωμᾶς καὶ Λατῖνοι ἐκ τῶν ὄντων καὶ καθ᾽ ἡμᾶς τὰς ἀφορμὰς τῶν προτάσεων τῶν οἰκείων συλλογισμῶν λαμβάνειν ἔγνωσαν.

119. Καὶ μὴν εἰ τὸ γεννᾶν καὶ ἐκπορεύεσθαι διακρίνει τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα, καὶ ἀδύνατον τὰ τοιαῦτα συνδραμεῖν, διατί, βέλτιστε ἀνδρῶν Θωμᾶ, εἴποι ἄν τις, κατὰ τὴν σὴν ὑπόθεσιν, καὶ τὰ ἀντικείμενα οὐ διακρίνει τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, λέγω δὴ τὸ προβάλλειν καὶ τὸ γεννᾶσθαι; καὶ τὸ ἀδύνατον κἀν τούτοις ὥστε συνιέναι τὰ τοιαῦτα εἰς ἕν.

120. Εἰ δὲ ἀκίνητον Θωμᾶς νομίζει τὸν λόγον τὸν ἑαυτοῦ, καὶ οἴεται μὴ δύνασθαι τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι διακρίνειν τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, ὅτι καὶ τὰ ἀντικείμενα, τὸ γεννᾶν καὶ προβάλλειν, οὐ διακρίνει Πρόσωπα, περὶ ἕνα γὰρ τὸν Πατέρα ἀμφότερα· οὐκοῦν ἑπέσθω τοῖς νόμοις τοῖς αὐτὸς αὐτοῦ. Καὶ ἐπεὶ περὶ ἕνα τὸν Υἱὸν καὶ ἀμφότερα ἀξιοῖ, τό τε γεννᾶσθαι, τό τε προβάλλειν, καὶ ἀδύνατον ταῦτα Πρόσωπα διακρίνειν, μηδὲ τὰ ἀντικείμενα τούτοις, τὸ γεννᾶν καὶ ἐκπορεύεσθαι, τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα διακρινέτωσαν· ὡς ἐνδεχομένου συνιέναι ταῦτα εἰς ἕν, ἢ τὸν Πατέρα δηλονότι μὴ μόνον γεννᾶν, ἀλλὰ καὶ ἐκπορεύεσθαι, ἢ τὸ Πνεῦμα μὴ προϊέναι μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ γεννᾶν.

121. | Εἰ δὲ ἄτοπον καὶ αὐτοῖς τὸ τοιοῦτον δοκεῖ, καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν fol. 312ʳ θεολογίας λύσις σαφής, καὶ ἀδύνατον καὶ αὐτοῖς νομίζεται τὰ τοιαῦτα συνδραμεῖν, οὐκοῦν καὶ τὰ ἀντικείμενα τούτοις, τό τε προβάλλειν καὶ τὸ γεν-

absurditatis plena et praeter consequentiam rerum posita; si eadem ad impietatem perducunt, oportet omnino, secundum divinas traditiones, Filium et Spiritum ex diverso exsistentiae modo diversos dici, licet generare et spirare in eadem Persona Patris esse intelligantur; quandoquidem et Apostoli, et eorum successores, et simpliciter theologiae nostrae doctores, imo et Dominus ipse, ut ostendimus, Filium et Spiritum per generationem et processionem seiunxerunt, etiamsi probe scirent generandi et spirandi facultatem in una Patris Persona coniunctam perspici.

118. Praeterea, falsum est ea, quae in una eademque persona cogitantur, insufficientia ad distinctionem esse; de plerisque enim, paene dicam, hominibus et gigni et gignere verificatur. Igitur si ratiocinium hoc vim obtineret, nequaquam hominem [*fol. 311ᵛ*] ab homine per causam et causatum distingueremus; iactura autem in Deitatem pertransibit, et neque Patrem et Filium, vel Patrem et Spiritum relative distinguemus, siquidem Thomas et Latini ex naturalibus rebus et quae nostra attinent, topica praemissarum ad syllogismos suos sumere noverunt.

119. Et certe, si generare et procedere diversificant Patrem et Spiritum, ideoque illa concurrere simul non possunt, quam ob rem, forsan aliquis dicat, o Thoma, optime virorum, non etiam distinguent Patrem et Filium (secundum hypothesim tuam) oppositae proprietates, id est, spirare et gigni? Etiam hic impossibile est ut in unum haec coniungantur.

120. Verum enim vero si Thomas ratiocinium suum incommovibile reputat, neque posse Filium ac Spiritum per generationem et processionem discerni, eo quod oppositae proprietates generandi et spirandi Personas minime dividunt, utpote quae de uno Patre utraque dicantur, sequatur igitur ipse proprias leges: et siquidem in uno Filio utraque inveniri credit, et gigni et spirare, impossibile est autem ut ex his Personae discernantur, ergo neque ex oppositis, generare, inquam, et procedere, Patrem a Spiritu contradistinguat; ceu si possibile esset in unum coalescere haec, videlicet: vel Patrem non solum generare, sed et procedere, vel Spiritum non prodire solum, sed et gignere posse.

121. [*fol. 312ʳ*] At vero si etiam ipsis absurdum hoc videtur, utpote clarissima eversio theologiae christianae; si etiam ipsi censent huiusmodi proprietates simul stare non posse, ergo nec etiam

νᾶσθαι, ἀδύνατον περὶ τὸν Υἱὸν θεωρεῖσθαι ἀμφότερα. Ἀλλὰ τὸ μὲν γεννᾶσθαι ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ ἀφαιρεῖν, ἴσον ἐστὶ μηδὲ λέγειν εἶναι Υἱὸν τὸν Υἱόν. Οὐκοῦν ἀνάγκη πᾶσα μηδαμῶς τὸ προβάλλειν νομίζειν αὐτοῦ. Εἰ δὲ ψευδὴς μὲν ὁ καθόλου τῆς ἀντιστροφῆς ἐξέληκται λόγος, ἀδύνατον δὲ Λατίνοις ἐξ ἑτέρων τὸν λόγον δεῖξαι τὸν ἑαυτῶν, ὡς ἔστιν, ὡς τὸ γεννᾶν πρὸς τὸ προβάλλειν, οὕτω γεννᾶσθαι πρὸς ἐκπορεύεσθαι, συνάγεται δὲ οὐδὲν ἄνευ καθολικοῦ τινος ἀξιώματος, οὐκ ἄρα ἐξανάγκης, ἀλλὰ μετὰ μόνου τοῦ βούλεσθαι, ἐπὶ τὰ τοιαῦτα τῶν συμπερασμάτων ἦλθον Λατῖνοι.

122. Ἔτι, εἰ καὶ τὴν ἐναλλὰξ ἀντιστροφήν, περὶ ἧς ἡμῖν ὁ λόγος, ἐπί γε τῶν ὄντων πάντα ἀληθεύειν δοίημεν, οὐδ᾽ οὕτως ἂν ἡμῖν Λατῖνοι δικαίαν ἐπῆγον ἀνάγκην τὸ συμπέρασμα καταδέξασθαι, οὔτε γὰρ αἱ προτάσεις οἰκεῖαι καὶ συγγενεῖς τῇ θεολογίᾳ, ὡς γε ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴρηται, τοῦτο δὲ τὴν ἀνάγκην καὶ σφόδρα κωλύειν ἐδείξαμεν· καὶ τοῖς οὕτω δὲ ἔχουσι τῶν συλλογισμῶν, οἳ τὰς μὲν τῶν ὑποθέσεων ἐκ τῆς γραφῆς, τὰς δὲ ἐκ
fol. 312v κοινῶν ἐννοιῶν εἰλήφασιν, εἰ πάντα πιστεύσαιμεν, | ὅτι περὶ τῶν ἐσχάτων ὁ κίνδυνος καὶ εἴρηται καὶ δέδεικται.

123. Οὐ μὴν ἀλλ᾽ ἐνταῦθα ἄν τις κατίδοι καὶ λίαν σαφῶς τὴν φαυλότητα τῆς ὑπερηφάνου ταύτης ἀντιστροφῆς. Κινδυνεύει γὰρ αὐτὴν ὑφ᾽ ἑαυτῆς ἀναιρεῖσθαι ὅ φασι περὶ τοῦ κακοῦ, ὅτι τὸ τοιοῦτον καὶ ἑαυτῷ κακόν. Εἰ γάρ τις ἀνάπαλιν τῇ σχέσει χρησάμενος οὑτωσὶ λέγει· ὡς γεννώμενον πρὸς γεννῶν, οὕτως ἐκπορευόμενον πρὸς προβάλλον, οὐκέτι καὶ ἐναλλὰξ ἀντιστρέφειν ἕξει, ὡς εἶναι· ὡς γεννώμενον πρὸς ἐκπορευόμενον, οὕτω τὸν γεννῶντα πρὸς τὸν προβάλλοντα. Τὸ μὲν γὰρ γεννητὸν ἐκπορευτὸν εἶναι, ἀδύνατον· τὸν δὲ γεννήτορα καὶ προβολέα εἶναι, ἀνάγκη.

124. Ἔτι ὅπερ ἐν τῷ πρὸ αὐτοῦ κεφαλαίῳ εἴρηται, εἰρήσεται καὶ νυνί· καὶ τὸν λόγον δὲ τὸ εὔλογον ἔχειν φαμὲν καὶ ἐν ἑκάστῳ σχεδὸν τῶν συλλογισμῶν περὶ ὧν ἡ πρόθεσις. Εἰ γάρ τις συγχωρήσειε καὶ τὴν ἀντιστροφὴν πανταχῇ χωρεῖν, καὶ μὴν καὶ χώραν κἀν τοῖς ὑπερουσίοις αὐτῇ μεταδοίη, καὶ ἄτοπον μηδὲν ἐκ τῶν λόγων ἕπεσθαι λέγοι, μήτε μὴν μηδεμίαν θεολογικὴν ἀπόφασιν ἀναιρεῖσθαι, συνάγοιτο μὲν ἂν ἔκ γε τῶν λόγων μὴ σφόδρα ἀρκεῖν πρὸς διάκρισιν τοὺς διαφόρους τῆς ὑπάρξεως Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τρόπους· εἶναι δὲ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὕτω ζητεῖται καὶ τούτων ὑποκειμένων, ὥσπερ ἂν εἴ τις ζητοίη εἴ γε καὶ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πνεύματος.
fol. 313r Ὥστε καὶ εἰ μηδὲν ἄλλο περὶ τῶν συλλογισμῶν | τούτων λέγειν εἴχομεν,

illas, quae his opponuntur, id est, gigni et spirare, ullatenus credant ambas de Filio praedicari. Atqui Filium exspoliare proprietate, qua gignitur, idem est ac asserere Filium non esse Filium. Ergo necesse est omnino ut nequaquam illi spiratio tribuatur. Age vero, si in genere falsum esse correlationis argumentum deprehensum est, ac aliunde nefas est Latinis ex aliis ostendere rem suam, scilicet, proportionem illam: sicut habetur generare ad spirare, ita etiam gigni ad procedere; cum praeterea nihil concludatur, nisi ex aliquo universali principio, ergo nequaquam ex vi ratiocinii, sed ex sola velleitate, ad has conclusiones Latini devenerunt.

122. Insuper, etsi correlationem mutuam esse veramque in omnibus naturalibus rebus concederemus, ne sic quidem Latini iustam nobis vim inferrent, ut conclusionem eorum amplecteremur; neque enim praemissae propriae sunt et illius generis, quod theologiae accommodatur, sicut in his, quae praecedunt dictum est, ubi exinde vel maxime necessitatem argumenti frustrari demonstravimus. Praeter quam quod si plene confidimus syllogismis ita conformatis, ut alia praemissarum ex Scripturis, alia vero ex communibus intelligibilibus desumatur, [*fol. 312*ᵛ] periculum extremum curritur, sicut et affirmatum et demonstratum est.

123. Nihilominus etiam hic videri posset, et clarissime quidem, huius superbae correlationis vacuitas. Ipsa enim in se suscipere videtur, quod de nequam dicitur, scilicet ipsum, etiam sibimet nequam esse. Etenim si quis vicissim proportionem adhibens, ita diceret: sicut se habet genitus ad generantem, ita quoque ad spirantem procedens, non licebit terminos ita permutare, ut resultet: sicut habetur genitus ad procedens, sic quoque generans ad spirantem; nam qui genitus est, procedens esse non potest, generans autem spirans quoque sit necesse est.

124. Praeterea, quod in capite praecedenti dictum est, id etiam nunc affirmabimus, asserentes rationem hanc probabilitatem habere in unoquoque fere syllogismorum, de quibus quaestio movetur: si quis enim concederet correlationem illam ubique dari, et quidem ipsam etiam in supraessentialibus locum obtinere, diceretque nihil absurdum ex his rationibus fluere, nullamque theologicam affirmationem sublevari; concluderetur quidem ex syllogismis non plane sufficere ad distinctionem Filii ac Spiritus diversos exsistentiae modos, at vero Spiritum ex Filio procedere, etiam his suppositis, perinde investigaretur, ac si quis quaereret an etiam Filius ex Spi-

ἱκανόν γε καὶ τοῦτο Λατίνους πεῖσαι σιγῆσαι, καὶ πᾶσι μᾶλλον ἢ τοῖς λόγοις τούτοις θαρρεῖν. Οὐκ ἄρα μέτα τοῦ λογιζομένου ἐπὶ ταῦτα ἀφίκοντο.

Λατίνων κεφάλαιον λζ΄. Συλλογισμὸς τρίτος

125. «Ἔτι, ἐκ τοῦ Πατρός ἐστιν ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον· ἀνάγκη τοίνυν τὸν Πατέρα πρὸς ἑκάτερον ἀναφέρεσθαι, ὡς τὴν ἀρχὴν πρὸς τὰ ἐκ τῆς ἀρχῆς· ἀναφέρεται δὲ πρὸς τὸν Υἱὸν τῇ τῆς πατρότητος ἀναφορᾷ, οὐ μέντοι πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον· οὕτω γὰρ υἱὸς ἂν ἦν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἡ γὰρ πατρότης πρὸς τὸν υἱὸν μόνον λέγεται. Ἀνάγκη τοίνυν ἐν τῷ Πατρὶ εἶναί τινα σχέσιν ἑτέραν, δι᾿ ἧς πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἀναφέρεται, καὶ καλεῖται αὕτη πνοή. Ὁμοίως δὲ οὔσης σχέσεώς τινος ἐν τῷ Υἱῷ, ᾗ πρὸς τὸν Πατέρα ἀναφέρεται, καὶ λεγομένης υἱότητος, ἀνάγκη καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι εἶναι σχέσιν ἑτέραν, ᾗ πρὸς τὸν Πατέρα ἀναφέρεται, καὶ λέγεται αὕτη ἐκπόρευσις. Καὶ οὕτω κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ γέννησιν δύο σχέσεις εἰσί, μία μὲν ἐν τῷ αἰτίῳ, ἄλλη δὲ ἐν τῷ αἰτιατῷ, ἡ πατρότης δηλονότι καὶ ἡ υἱότης, καὶ ἕτεραι δύο κατὰ τὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρόοδον, πνοὴ δηλονότι καὶ ἐκπόρευσις. Ἡ δὲ πατρότης αὕτη καὶ ἡ πνοὴ δύο πρόσωπα οὐ ποιοῦσιν, ἀλλ᾿ ἐν ἑνὶ Προσώπῳ, τῷ τοῦ Πατρός, ἄμφω εἰσίν, ἐπεὶ μὴ ἔχουσιν ἀντίθεσιν πρὸς ἀλλήλας. Οὐδ᾿ ἄρα ἡ υἱότης
fol. 313v καὶ ἡ ἐκπόρευσις δύο ποιήσουσι πρόσωπα, ἀλλὰ | πρὸς ἓν ἂν ἀνεφέροντο, εἰ μή τινα εἶχον πρὸς ἀλλήλας ἀντίθεσιν· οὐκ ἔστι δὲ ἄλλη παρὰ τὴν κατ᾿ αἰτίαν ἐν τοῖς θείοις ἀντίθεσις· ἀνάγκη τοίνυν ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι τὴν κατ᾿ αἰτίαν εἶναι ἀντίθεσιν οὕτως, ὥστε θάτερον ἐκ τοῦ ἑτέρου εἶναι».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

126. Οὗτος ὁ λόγος τῷ πρὸ αὐτοῦ σχεδὸν ὁ αὐτός ἐστι, ταύτῃ τοι καὶ τὰ εἰρημένα πρὸς ἐκεῖνον καὶ πρὸς τοῦτον ἀρκέσει· τοσούτῳ δὲ διαφέρει, ὅτι ἐν ἐκείνῳ μὲν καὶ ἀνάγκης πρόσχημα ἦν, τὸ τῆς ἀντιστροφῆς ἀξίωμα, ἐνταῦθα δὲ οὐδὲ τοῦτο. Οἴεται δὲ ὅμως συνάγειν μὴ δύνασθαι τὴν υἱότητα καὶ τὴν προβολὴν διακρίνειν τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ὅτι περ μηδὲ ἡ πατρότης καὶ ἡ πνοή, δηλαδὴ τό τε γεννᾶν καὶ προβάλλειν, δύο ποιεῖ πρόσωπα· παραπλήσιον ποιῶν, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἠξίου μὴ δύνασθαι τὰ θεολογικὰ τῶν μαθηματικῶν διακρίνεσθαι, ὅτι περ Ἱερόθεος ἢ Διονύσιος καὶ μαθηματικὸς καὶ θεολόγος ἑκάτερος. Ἔχει γὰρ οὕτως.

---

5 AQUINAS, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 ff. 220v-221r; vel 61[illegible] f. 407r).*

ritu proveniat. Unde etiamsi nihil aliud de syllogismis [*fol. 313r*] his suppeteret nobis dicendum, id certe sufficeret ut Latinis et tacere, et cuivis rei potius quam illis confidere persuaderemus. Non igitur hoc syllogismo scopus eorum obtineri potuit.

Latinorum caput trigesimum septimum
Syllogismus tertius

125. « Item. A Patre est Filius et Spiritus Sanctus. Oportet igitur Patrem referri et ad Filium et ad Spiritum Sanctum ut principium ad id, quod est a principio. Refertur autem ad Filium ratione paternitatis: non autem ad Spiritum Sanctum, quia tunc Spiritus Sanctus esset filius: paternitas enim non dicitur nisi ad filium. Oportet igitur in Patre esse aliam relationem, qua referatur ad Spiritum Sanctum, et vocetur spiratio. Similiter cum in Filio sit quaedam relatio, qua refertur ad Patrem, quae dicitur filiatio, oportet quod in Spiritu Sancto sit etiam alia relatio, qua referatur ad Patrem, et dicatur processio. Et sic secundum originem Filii a Patre sint duae relationes, una in originante, alia in originato, scilicet, paternitas et filiatio; et aliae duae ex parte originis Spiritus Sancti, scilicet, spiratio et processio. Paternitas igitur et spiratio non constituunt duas Personas, sed ad unam Personam Patris pertinent: quia non habent oppositionem ad invicem. Neque igitur filiatio et processio duas Personas constituerent, sed [*fol. 313v*] ad unam pertinerent, nisi haberent oppositionem ad invicem. Non est autem dari aliam oppositionem nisi secundum originem. Oportet igitur quod sit oppositio originis inter Filium et Spiritum Sanctum, ita quod unus sit ab alio ».

Capitis solutio

126. Ratiocinium hoc praecedenti quadamtenus simile est; quocirca ad refellendum ipsum illa quoque sufficient, quae adversus illud dicta fuere. Differentia autem in eo est, quod illud quidem speciem saltem argumentationis induebat, ratione, scilicet, axiomatis illius reciprocationis; nunc vero ne hoc quidem datur. Existimat enim pariter concludi non posse per filiationem et processionem Filium et Spiritum Sanctum discriminari, quandoquidem neque per paternitatem et spirationem, videlicet, per actum generandi et spirandi, duae Personae constituuntur. Illud autem perinde est ac si quis arbitraretur theologicam scientiam a mathematica distingui non posse, eo quod Hierotheus vel Dionysius mathematicus simul et theologus uterque diceretur. Sic enim se ratio habet.

127. *Τὸ μὲν αὐτὸ διαφόρως προάγειν, καὶ πάνυ τοι δυνατόν, καὶ δῆλον τοῖ
οὐ μόνον ἐπὶ Θεοῦ, οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον τὰ ἐξ αὐτοῦ προάγοντος, ἀλλ
κἀπὶ τῶν κτισμάτων· τὰ δὲ διαφόρως προαγόμενα καὶ ἓν εἶναι, ὅτι ὑφ
fol. 314r ἑνὸς ἀξιοῦν, ἄλογον καὶ τοῖς φαινομένοις πολέμιον. Κτίζει μὲν γὰρ | κα
γεννᾷ ὁ Θεός· Υἱῷ δὲ καὶ ποιήματι τί ἂν γένοιτο κοινόν; Καὶ γεωργεῖ μ
καὶ οἰκοδομεῖ ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος· καρπὸς δὲ καὶ οἰκία παντάπασι διακ-
κριται. Καὶ τὸ πῦρ καὶ θερμαίνει καὶ φωτίζει καὶ τήκει καὶ ξηραίνει· δε-
τικὰ δὲ φωτὸς καὶ τηκτὰ καὶ ξηρὰ καὶ θερμᾶ οὐκ ἂν εἴη ταὐτά.*

128. *Ἔτι τὸ μὲν διαφόρως ἀλλοιούμενον κατὰ συμβεβηκὸς καὶ οὐκ καθ᾽ αὐτ
ἓν εἶναι, καὶ πάνυ φαμέν· δύναται γὰρ τὸ αὐτὸ καὶ θερμαίνεσθαι καὶ λευ-
καίνεσθαι, ἐπεὶ οὐ τῆς οὐσίας, ἀλλὰ περὶ τὴν οὐσίαν, τὸ πάθος. Οὕτω γὰ
καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς τὸ μουσικὸν καὶ λευκὸν ἓν εἶναί φη-
σιν, ὅτι τῷ αὐτῷ ταῦτα συμβέβηκε, καθ᾽ αὐτὸ δὲ οὐδαμῶς· λευκότης γὰρ κα
θερμότης ἕτερα τῷ εἴδει, εἴπερ καὶ ὄψις καὶ ἀφὴ οὐ ταὐτόν. Εἰ δ᾽ ἐπὶ τῶ
συμβεβηκότων τὰ διαφόρως ἐνεργούμενα ἓν εἶναι καθ᾽ αὐτὸ ἀμήχανον, σχολ
γε ἂν τοῦτο δοίημεν ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ἐκ τοῦ Πατρὸς διαφόρως εἰλη-
χότων τὴν ὕπαρξιν· οὐδὲ γὰρ ἂν ἔχοι τὸ ἓν διαφόρους ὑπάρξεις, ἐπε
ἑκάστῳ ἑνὶ πάντως δήπου καὶ μία ὕπαρξις.*

129. *Ἔτι καὶ Θωμᾶς αὐτὸς διάφορον εἴρηκε τὸν τρόπον τῆς θείας γεννή-
σεως τοῦ τρόπου τῆς προβολῆς· τοῦτο γάρ φησι διὰ τῆς πατρότητος καὶ
τῆς πνοῆς, μηδαμῶς συγχωρῶν τῇ πατρότητι καὶ πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸν Πα-
τέρα ἀναφέρεσθαι, ἵνα μὴ γένηται τὸ Πνεῦμα υἱός. Οἱ δὲ διάφοροι τρό-
fol. 314v ποι | πάντως δήπου καὶ πρὸς διαφορὰν αὐτάρκεις ἂν εἶεν.*

130. *Εἰ δὲ λέγοιεν οὐ πάντα τὰ διάφορα καὶ πρὸς διάκρισιν ἱκανά, τὸ γὰρ
λευκὸν καὶ θερμὸν καὶ μουσικὸν εἰ καὶ ἕτερα, ἀλλ᾽ οὖν οὐχ ἱκανὰ πρὸς
διάκρισιν, ἕως ἂν ᾖ τὸν αὐτὸν καὶ λευκὸν καὶ θερμὸν καὶ μουσικὸν εἶναι, —
ἀλλὰ πρῶτον μὲν οὐκ εἴρηται ἡμῖν ἁπλῶς τὰ διάφορα, ἀλλ᾽ αἱ διάφορα
ὑπάρξεις. Ἔπειτα τὸ εἶναι ταὐτὸ θερμὸν καὶ λευκὸν καὶ μουσικὸν κατὰ συμ-
βεβηκὸς τοῦτό γε, καὶ οὐκ καθ᾽ αὐτό. Οὗ δὲ παντάπασιν οὐδεμία χώρα*

---

12 Aristoteles *non in Analyticis, ut videtur, sed saepius id dixit in aliis libris: cf. Phys. II, 15 et Metaphys. III (IV, 14); IV (IX, 1), (XXX, 2); VI (VI, 3).*

127. Quod profecto res aliqua diversimode producatur, plane fieri potest, sicut patet non solum in Deo, qui diverso modo ea, quae sunt, ex se ipso producit, sed etiam in creaturis; quod autem illa, quae varie producuntur, unum efficiant, eo quod de uno aestimentur, improbabile est contrariumque rebus. Deus enim et creat [*fol. 314*ʳ] et gignit; quid autem Filio cum creaturis habetur commune? Simili ratione unus idemque homo et colit terram et aedificat domum; fructus vero [terrae] domusque undequaque differunt. Ignis quoque et calefacit et illuminat et emollit et siccat; sed numquid quae ad lumen sunt apta et quae liquefaciunt et calida et sicca identica sunt?

128. Item. Quod diversimode mutatur, plane dicitur secundum accidens, et non per se, unum esse; eadem enim res et calorem et albedinem recipere potest, quia passio illa non essentiae est, sed circa essentiam versatur. Sic, exempli gratia, Aristoteles in Analyticorum libris musicum et album unum esse profert, quia uni eidemque illa adveniunt, at nequaquam per se, quippe quae albedo et calor specie diversae sint, quemadmodum et visus et tactus identitatem non habent. Iam vero, si quae diversis modis in accidentalibus efficiuntur, unum per se constituere nequeunt, frustra hoc ipsum, de Filio et Spiritu agentes, concederemus, eo quod varie ex Patre exsistentiam nanciscantur; quod enim unum est, diversos exsistentiae modos habere non potest, siquidem singulis unitatem habentibus una prorsus undequaque inest exsistentia.

129. Insuper ipse Thomas dixit divinae generationis modum modumque processionis esse diversos. Id enim dicit, cum paternitatem et spirationem ponit, nullatenus concedens Patrem ad Spiritum ratione paternitatis referri, ne etiam Spiritus filius fiat. Age vero, diversitas modorum [*fol. 314*ᵛ] prorsus ad distinctionem etiam sufficiens esse absque dubio credenda est.

130. Quodsi dicerent non omnia, quae diversa sunt, ad distinctionem apta esse, album enim et calidum et musicum, etiamsi sint diversa, non tamen ad distinguendum sunt paria, dum idem esse possunt et album et calidum et musicum. At, primum quidem, non id simpliciter de his, quae diversa sunt, nos affirmavimus, sed de his, quibus diversitas exsistentiae adest. Deinde, quod album et calidum et musicum unum sint, per accidens est, et non per se. Ubi autem nihil undequaque accidentale evenit, nulla omnino ratione vel Filium spiratum esse vel Spiritum esse filium per phantasiam effingere licet. Itaque neque ratio haec Latinorum veritati confor-

συμβεβηκότι, πάντως οὐδεμιᾷ μηχανῇ ἢ τὸν Υἱόν ἐστι φαντάζεσθαι πρόβλημα, ἢ τὸ Πνεῦμα υἱόν. Οὐκ ἄρα οὐδ᾽ οὗτος πρὸς ἀλήθειαν Λατίνοις ὁ λόγος εἴργασται, εἴ γε καὶ ἐν τοῖς οὖσί ἐστι τὸ αὐτὸ διαφόρως προάγειν, τῶν ἐξ ἐκεινου προϊόντων μὴ συνιόντων εἰς ἕν.

Λατίνων κεφάλαιον λη'. Συλλογισμὸς τέταρτος

131. « Ἔτι, τὰ εἰς ἕν τι κοινὸν συνιόντα, εἰ πρὸς ἄλληλα διακρίνοιντο, ἀνάγκη διακρίνεσθαι διαφοραῖς τισι καθ᾽ αὐτάς, καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός, τὸ κοινὸν διαιρούσαις, ὥσπερ ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ἵππος κοινωνοῦσιν ἀλλήλοις κατὰ τὸ ζῷον, καὶ διακρίνονται ἀλλήλων οὐ τῷ λευκῷ καὶ τῷ μέλανι, ὃ κατὰ συμβεβηκός ἐστι τῷ ζῴῳ, ἀλλὰ τῷ λογικῷ καὶ ἀλόγῳ, ὃ καθ᾽ αὑτό ἐστι τῷ ζῴῳ· ἐπεὶ γὰρ ζῷόν ἐστι τὸ ἔχον ψυχήν, ἀνάγκη τούτῳ διακρίνεσθαι τῷ τοιάνδε ἢ τοιάνδε ἔχειν ψυχήν, λογικὴν δηλονότι | ἢ ἄλογον. fol. 315r Φανερὸν δὲ ὡς ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον κατὰ τὸ ἀφ᾽ ἑτέρου εἶναι κοινωνοῦσιν, ἄμφω γὰρ παρὰ τοῦ Πατρός εἰσι, καὶ κατὰ τὸ κοινόν, εἰς ὅπερ συνίασιν, ἀμφοτέρων ὁ Πατὴρ διαφέρει τῷ εἶναι ἀγέννητος. Εἰ τοίνυν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ διακρίνεται, ἀνάγκη τοῦτο διαφοραῖς τισι γίνεσθαι, καθ᾽ ἑαυτὰς διαιρούσαις τὸ ὂν ἀφ᾽ ἑτέρου· ἃς δὴ διαφορὰς ἀδύνατον εἶναι πλὴν τοῦ αὐτοῦ γένους, τουτέστι, πρὸς τὸ κατ᾽ αἰτίαν ἀναφερομένας, ὥστε δηλονότι τὸ ἕτερον αὐτῶν εἶναι ἐκ τοῦ ἑτέρου. Λείπεται τοίνυν πρὸς τὸ διακρίνεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ, ἀναγκαῖον εἶναι παρὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

132. Καὶ οὗτος ὁ λόγος ἐκ τοῦ αὐτοῦ γυμνασίου φασί. Κοινωνεῖ μὲν γὰρ ὁ Υἱὸς τῷ Πνεύματι κατὰ τὸ ἀφ᾽ ἑτέρου εἶναι, ἐκ τοῦ Πατρὸς δηλαδή· καὶ κοινὸν αὐτοῖς τὸ ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ πρὸς ἄλληλα δὲ τὸ Πνεῦμα καὶ ὁ Υἱὸς διακρίνονται. Ὅτι δὲ τὰ εἰς ἕν τι κοινὸν συνιόντα, εἰ πρὸς ἄλληλα διακρίνοιντο, ἀνάγκη διακρίνεσθαι διαφοραῖς τισι καθ᾽ αὑτάς, καὶ μὴ κατὰ τὸ συμβεβηκός, τὸ κοινὸν διαιρούσαις, καὶ ὅτι ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἀδύνατον τὰς διαφορὰς εἶναι πλὴν τοῦ αὐτοῦ γένους, τουτέστι, πρὸς τὸ κατ᾽ αἰτίαν ἀναφερομένας, τοῦτο δὲ πόθεν ἔχει λαβών; ἐκ ποίας ἀνάγκης, ἢ γραφικῆς, ἢ λογισμῶν;

---

6 Aquinas, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 221r; vel 61[illegible] ff. 407v-408r).*

nari videtur, siquidem etiam in naturalibus potest unum idemque diversimode produci, quin ea, quae exinde derivantur, in unum coeant necesse sit.

Latinorum caput trigesimum octavum
Syllogismus quartus

131. « Adhuc. Quaecumque conveniunt in aliquo communi, si distinguantur ad invicem, oportet quod distinguantur secundum aliquas differentias per se, et non per accidens, pertinentes ad illud commune: sicut homo et equus conveniunt in animali, et distinguuntur ad invicem non per album et nigrum, quae se habent per accidens ad animal, sed per rationale et irrationale, quae per se ad animal pertinent; quia cum animal sit quod habet animam, oportet quod hoc distinguatur per hoc, quod est habere animam talem vel talem, ut puta rationalem, [*fol. 315r*] vel irrationalem. Manifestum est autem quod Filius et Spiritus Sanctus conveniunt in hoc, quod est esse ab alio, quia uterque est a Patre; et secundum hoc Pater convenienter differt ab utroque, inquantum est innascibilis. Si igitur Spiritus Sanctus distinguatur a Filio, oportet quod hoc sit per differentias, quae per se dividant hoc, quod est esse ab alio. Quae quidem non possunt esse nisi differentiae eiusdem generis, scilicet, ad originem pertinentes, ut unus eorum sit ab alio. Relinquitur igitur quod ad hoc, quod Spiritus Sanctus distinguatur a Filio, necesse est quod sit a Filio ».

Solutio capitis

132. Hoc quoque ratiocinium ex eadem palaestra, ut dicitur, est. Etenim conveniunt Filius et Spiritus secundum hoc, quod ab alio sunt, scilicet, a Patre: quia uterque a Patre est. Ad invicem etiam Spiritus et Filius distinguuntur. Quod vero quaecumque in aliquo communi conveniunt, si distinguantur ad invicem, discriminentur oporteat secundum aliquas differentias, quae per se et non per accidens, ad illud commune pertineant; et, quod ad Filium et Spiritum attinet, differentiae illae non possint esse nisi eiusdem generis, id est, quae ad causam referantur; hoc, inquam, undenam desumptum habetur? ex quo fonte? Scripturaene an humanae rationis?

133. Ἀλλ᾽ ὅτι μὲν οὐδαμῶς ταῦτα ἐκ τῆς γραφῆς, οὐδ᾽ ἂν Λατῖνοι | ἀρν-
f.l. 315v σαιντο· λείπεται δὴ πρὸς τὰ καθ᾽ ἕκαστα ἀπιδόντας γυμνάσαι τὸν λόγ-
Τοῦτο γὰρ ἀληθὲς μὲν ἐπί τε ἀνθρώπου καὶ ἵππου κοινωνούντων ἀλλήλ-
τῷ ζώῳ, καὶ διακρινομένων διαφοραῖς τισι, τῷ λογικῷ καὶ ἀλόγῳ, καθ᾽ α-
τάς, καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός, τὸ κοινὸν διαιρούσαις, λέγω δὴ τὸ ζῷον.

134. Καὶ μὴν καὶ ἐπ᾽ ἄλλων ἀληθεύειν ἔνι τὸν λόγον· εἰ δὲ καὶ ἐν πᾶσ-
ἀνάγκη τὸν λόγον σώσεσθαι, τοῦτο δὴ ζητητέον ἂν εἴη. Αὐτίκα κριὸς κα-
τράγος, καὶ ἵππος καὶ ὄνος καὶ εἰς ἕν τι κοινόν, τὸ ζῷον, πάντα ἔρχετ-
καὶ οὐ δή που διακρίνονται διαφοραῖς τισι, καθ᾽ ἃς ἂν διαιρεθείη τὸ κοιν-
καθ᾽ αὑτὸ καὶ οὐ κατὰ συμβεβηκός· ἕκαστον γὰρ τούτων ἄλογον, κα-
ἀνάγκη ταῦτα μὴ διακρίνεσθαι τῷ τοιάνδε ἢ τοιάνδε ἔχειν ψυχήν, καὶ ἣ-
ἐκεῖνος διαφορὰν φησι καθ᾽ αὑτό. Ὥστε ἢ λέγειν ἂν εἴη δίκαιος αὐτὸς τὰ-
τοιαύτας διαφοράς, ἢ μὴ διακρίνεσθαι κατὰ τὸν λόγον τὸν ἐκείνου μήτε τὸ-
κριὸν τοῦ τράγου, μήτε τὸν ἵππον τοῦ ὄνου.

135. Καὶ Πέτρου δὲ καὶ Ἀνδρέου διακεκριμένων καὶ εἰς ἕν τι κοινὸν συνιόν-
των, ἢ τὸν ἄνθρωπον ἢ τὸν Ἰωνᾶν, ὑφ᾽ οὗ δὴ γεγέννηνται, τὰς διαφορὰ-
Λατῖνοι λεγέτωσαν καθ᾽ ἃς διαιρεθείη τὸ κοινὸν ὁ ἄνθρωπος ἢ ὁ Ἰωνᾶ-
f.l. 316r καθ᾽ αὑτὸ καὶ οὐ κατὰ συμβεβηκός. Καὶ φαιοῦ δὲ καὶ λευκοῦ | καὶ δια-
κριμένων καὶ εἰς ἕν τι κοινὸν συνιόντων, τὸ χρῶμα, οὐκ ἂν ἔχοιμεν ῥᾳδί-
δεικνύναι τὰς διαφοράς, καθ᾽ ἃς ταῦτα διενηνόχατον, αἳ γένοιντ᾽ ἂν τῷ χρώ-
ματι καθ᾽ αὑτὸ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός. Καὶ μὴν καὶ τὸ γεννᾶν καὶ τὸ-
προβάλλειν καὶ τὸ δημιουργεῖν καὶ ἀλλήλων ἕτερα τῷ λόγῳ καὶ εἰς ἕν τι-
κοινόν, τὸν Πατέρα, συνίασι, καὶ οὐδέπω καὶ τήμερον τὰς διαφορὰς τούτω-
ἠκούσαμεν, καθ᾽ ἃς ἂν διαιρεθείη τὸ κοινόν, ὁ Πατὴρ δηλαδή, καθ᾽ αὑτὸ
καὶ οὐκ κατὰ συμβεβηκός.

136. Ἔτι εἰ πάντα ἀληθεύειν νομοῦμεν τὸν λόγον, οὐκ ἂν φθάνοιμεν τῇ μα-
νίᾳ συνηγοροῦντες τοῦ Ἀρείου. Ὁ γὰρ Υἱὸς τῷ Πατρὶ ἢ τῷ Πνεύματι ἡ-
Θεὸς κοινωνῶν, εἰ διακριθείη ἑκατέρου τούτων τῇ καθ᾽ αὑτὸ διαφορᾷ τοῦ
κοινοῦ, λέγω δὴ τῆς θεότητος, ἄλλη μὲν ἂν εἴη θεότης Πατρός, ἄλλη δὲ
Πνεύματος, Υἱοῦ δὲ ἑτέρα. Οὐκ ἄρα πάντα ἀληθεύειν τὸν λόγον τοῦτ-
ἔστιν, οὔτ᾽ ἐπὶ τῶν ὑπερουσίων, οὔτ᾽ ἐπὶ τῶν ὄντων. Εἰ δὲ μήτε τις ἀνάγκ-
θεία καὶ γραφικὴ τῷ προεκτεθειμένῳ λόγῳ συνηγορεῖ, μήτε μὴν ἐκ λογισμ-
ἔστι τὰ τοιαῦτα περαίνειν, τί ποτε ἐροῦμεν περὶ τοῦ συμπεράσματος;

---

2 καθέκαστα Ms et alias deinde.

133. At neque ab ipsis Latinis negaretur huiusmodi res ex Scripturis nequaquam [*fol. 315v*] erutas fuisse. Restat ergo ut, ad singula quaeque respicientes, rationem exerceamus. Iam, hoc quidem veritate pollet, cum de homine et equo sermo est, quippe qui ad invicem in animalitate conveniant, et aliquibus differentiis dividantur, scilicet, rationalitate et irrationalitate, quae per se et non per accidens, ad illud commune, quod est animal, pertinent.

134. Imo ratio haec de aliis etiam rebus veritate pollere dici potest. Utrum autem in omnibus salvare fas sit idem ratiocinium, id profecto in quaestione est. Ut exemplis utar, aries et hircus, et equus et asinus, tum in communi aliquo, quod est animal, conveniunt, tum differentiis aliquibus minime distinguuntur, secundum quas per se, et non per accidens, illud commune divideretur. Singula enim haec irrationalia sunt, ideoque necesse est haec non dispesci per hoc, quod est habere animam talem vel talem, et per differentiam quam 'per se' Thomas nuncupavit. Itaque iustum esset ut huiuscemodi differentias ipse assignaret, quia secus, ex eius ratione, neque aries ab hirco, neque ab asino equus discernerentur.

135. Proferant pariter Latini Petri et Andreae, qui diversi sunt, differentias, secundum quas per se et non per accidens commune illud, in quo conveniunt, distinguatur, scilicet, homo, vel Ionas, a quo geniti sunt. Fuscum item et album, [*fol. 316r*] et dividuntur et in aliquo communi conveniunt, quod est color; attamen haud facile differentias ostenderemus, quibus haec discriminantur, quaeque colori per se, non vero per accidens, advenire dicerentur. Quin imo et generare et spirare et mundum condere ratione ad invicem sunt diversa, et insimul in aliquo communi, videlicet Patre, conveniunt; at nunquam ad hodiernam usque diem horum differentias proferre audivimus, secundum quas illud commune, id est, Pater, per se et non per accidens distinguatur.

136. Praeterea, si ratiocinium hoc quoad omnia verum esse iudicaremus, non possemus non insaniae Arii patrocinari. Etenim Filius, qui cum Patre et Spiritu commune habet quod Deus sit, si ab unoquoque eorum discriminaretur differentia, quae per se ad commune illud, Deitatem, inquam, pertineret; alia quidem divinitas Patris esset, alia Filii, alia autem Spiritus Sancti. Igitur nequaquam quoad omnia syllogismus verus est, neque in naturalibus, neque in his, quae naturam supergrediuntur. Iam, si propositae rationi nulla vis sacrae Scripturae patrocinatur; si ne ex humanis quidem ratiociniis illam educere fas est, quid tandem de conclusione dicendum?

137. *Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ πάντα ἀληθεύειν τὸν λόγον ἐνῆν, οὐδ' οὕτως ἂν ἡμῖν δικαίαν μέμψιν ἐμέμφοντο, ἀποποιουμένοις τὸν λόγον οὕτω τῶν προειρημένων παραδειγμάτων ἀνομοίως ἐχόντων τῇ κοινότητι τῶν ὑπερουσίων·*
fol. 316ᵛ *| οὐκοῦν τῶν μὲν ὄντων καὶ ψευδομένων καὶ τὸ ἀνόμοιον πάντῃ γε ἐχόντων, ἑτέρων δὲ ὁμοίων μήτε ὄντων μήτε ἐλπιζομένων, πόθεν αὐτοῖς ἡ τοῦ συμπεράσματος ἀνάγκη; ἀνάγκη γὰρ μήδε συλλογίζεσθαι μήδε συμπεραίνειν, εἴ γε μηδὲν καθόλου προϋποκέοιτο.*

138. *Ἔτι γέννησις καὶ προβολὴ διάφοροι τρόποι ὑπάρξεων· ταῦτα δὲ οὐ δὴ καὶ πρόσεστιν οὐκ ἂν εἴη κατὰ συμβεβηκός, καὶ μὴν καὶ συμβεβηκότι οὐδεμία χώρα ἐν τοῖς ὑπερουσίοις· ὥστε καὶ διάφορα ταῦτα καὶ ἥκιστα κατὰ συμβεβηκὸς ἡ διαφορά. Εἰ δὲ ταύτην ἴσασι Λατῖνοι κυρίως διαφοράν, οὐκ ἂν εἶεν δίκαιοι ἑτέραν ζητεῖν, τὴν κυρίως ἐν χεροῖν ἔχοντες. Ἔτι τῶν διακρινομένων ταῖς καθ' αὐτὸ διαφοραῖς τοῦ κοινοῦ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός, ἑτέρων ὄντων τῷ εἴδει καὶ τῇ οὐσίᾳ, πᾶσα ἂν εἴη συμφορὰ ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διαφορὰν ζητεῖν, καθ' ἣν ἂν τὸ κοινὸν αὐτῶν, ὁ Πατήρ, διαιρεθείη οὐσιωδῶς· τοῦτο γὰρ ἀδιανόητον κομιδῇ, καί, ὃ νοεῖν ἔχομεν, ἀπωλείας σαφῆς ἀφορμή. Εἶεν· τὰ δ' ἑφεξῆς οἷα;*

Λατίνων κεφάλαιον λθ'. Συλλογισμὸς πέμπτος

139. *« Ἔτι εἴ τις λέγει τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον δύνασθαι διακρίνεσθαι τοῦ Υἱοῦ οὐ τῷ ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ἀλλὰ ταῖς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἑκατέρου διαφόροις προόδοις, πάλιν εἰς ταὐτὸ περιελθεῖν ἀναγκαῖον. Εἰ γὰρ ὁ | Υἱὸς*
fol. 317ʳ
ἄλλος ἐστὶ παρὰ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἀνάγκη καὶ ἄλλην εἶναι πρόοδον ἑκατέρου· δύο δὲ προόδους οὐ δύνατον διακρίνεσθαι, εἰ μὴ ἢ τοῖς ὅροις, ἢ τῇ ἀρχῇ, ἢ τῷ ὑποκειμένῳ. Τοῖς μὲν ὅροις· ὥσπερ ἡ μὲν τοῦ ἵππου πρόοδος ἀπὸ τοῦ ζῴου διαφέρει τῆς τοῦ βοὸς τοῖς ὅροις, καθόσον αἱ δύο αὗται πρόοδοι τελευτῶσιν εἰς διαφόρους τῷ εἴδει φύσεις. Τῇ δὲ ἀρχῇ· ὥσπερ

---

12 χεροῖν] forma poetica pro χειροῖν. 19 λέγει] in versione Cydoniana λέγ… (Vat. gr. 616 fol. 221ʳ; vel 613 fol. 408ʳ).

---

19 Aquinas, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 221ʳ-221ᵛ; vel 613 f. 408ʳ-408ᵛ).*

137. Nihilominus, etsi ratiocinium hoc veritatem quoad omnia continere probaretur, ne sic quidem iusta nos reprehensione plecterent [Latini], si illud adhuc repudiaremus, cum exempla supra allata nullo modo proportionata sint, ut ad communitatem cum superessentialibus admittantur. [*fol. 316*v] Igitur cum illa, quae afferuntur et falsitate laborent et improportionata prorsus habeantur; alia vero, quae proportionem servent, neque sint neque fore sperentur, undenam ipsis necessitas pro conclusione? Ergo restat ut neque syllogismos conficiant neque apponant conclusionem, siquidem nihil ipsis tanquam fundamentum omnino subiacet.

138. Adhuc. Generatio et processio diversi modi sunt exsistendi, qui profecto quibus insunt, nequaquam per accidens inesse dicuntur, imo nullus in superessentialibus locus accidentibus est. Unde et diversa sunt illa et minime accidentali differentia. Iam vero, si discrimen hoc Latini tanquam propriam differentiam norunt, non recte procedunt inquirentes aliam, cum propriam ambabus manibus apprehendere possint. Praeter quam quod cum ea, quae differentiis per se et non per accidens a communi quodam diversificantur, specie et essentia differant, plena esset ruina talem differentiam in Filio et Spiritu requirere, secundum quam Pater, qui ipsis communis est, essentialiter discriminaretur; id enim et intellectu valde durum, et, ut cogitare debemus, aperta perditionis occasio est. Et haec quidem sic; qualia vero sunt quae sequuntur?

Latinorum caput trigesimum nonum
Syllogismus quintus

139. « Amplius. Si quis dicat Spiritum Sanctum distingui a Filio, non quia sit a Filio, sed propter diversam originem utriusque a Patre: in idem hoc realiter redire necesse est. Si enim [*fol. 317*r] Spiritus Sanctus est alius a Filio, oportet quod alia sit origo vel processio utriusque. Duae autem origines non possunt distingui, nisi per terminum, vel principium, vel subiectum. Sicut origo equi differt ab origine bovis ex parte termini: secundum quod duae origines terminantur ad naturas specie diversas. Ex parte autem principii: ut si supponamus in eadem specie animalis quaedam generari ex virtute activa solis tantum; quaedam autem, simul cum hac, ex virtute activa seminis. Ex parte subiecti, differt generatio huius equi et illius secundum quod natura speciei in diversa materia recipitur. Haec autem distinctio, quae est ex parte subiecti, in divinis Personis locum habere non potest, cum sint omnino immateriales. Similiter etiam

ἂν εἴ τις ὑπόθοιτο τῶν ὑπὸ τὸ αὐτὸ εἶδος ζῴων τινὰ μὲν γίνεσθαι ἐκ τῆς ποιητικῆς δυνάμεως τοῦ ἡλίου μόνον, τινὰ δὲ ἐκ ταύτης τε καὶ τῆς ποιητικῆς τοῦ σπέρματος δυνάμεως. Τῷ δὲ ὑποκειμένῳ· ὥσπερ ἡ τούτου τοῦ ἵππου γένεσις ἢ ἐκείνου, καθόσον τὸ τῆς φύσεως εἶδος διάφοροι ὑπεδέξαντο ὗλαι. Ἡ μὲν οὖν ἐκ τοῦ ὑποκειμένου διάκρισις ἐν τοῖς θείοις Προσώποις τόπον οὐκ ἔχει, ὅτι πάντη εἰσὶν ἄϋλοι· ὁμοίως δε οὐδὲ ἐκ τῶν ὅρων, εἰ οὕτω θεμιτὸν φάναι, δύναται εἶναι τῶν προόδων διάκρισις, ἐπεὶ τὴν αὐτὴν καὶ μίαν θείαν φύσιν, ἣν ὁ Υἱὸς τῷ γεννᾶσθαι λαμβάνει, λαμβάνει καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα τῷ προϊέναι. Λείπεται τοίνυν ἑκατέρας προόδου τὴν διάκρισιν εἶναι τῇ ἀρχῇ. Φανερὸν δὲ ὡς ἀρχὴ τῆς προόδου τοῦ Υἱοῦ ὁ Πατὴρ μόνος ἐστίν· εἰ τοίνυν καὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προόδου μόνος ὁ Πατὴρ ἀρχή ἐστιν, ἡ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρόοδος οὐχ ἑτέρα fol. 317v *ἔσται τῆς τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως, οὕτω δὲ οὐδὲ | ὁ Υἱὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διακεκριμένος. Πρὸς τὸ τοίνυν καὶ τὰς προόδους καὶ τοὺς προϊόντας διακεκρίσθαι, ἀνάγκη λέγειν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον μὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. — Εἰ δέ τις πάλιν λέγοι ὅτι διαφέρουσιν αἱ πρόοδοι τῇ ἀρχῇ, καθόσον ὁ Πατὴρ τὸν μὲν Υἱὸν ὡς νοῦς λόγον γεννᾷ, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον κατὰ τὸν τῆς βουλήσεως τρόπον ὥσπερ ἀγάπην, ἀνάγκη πάντως κατὰ τὴν ἐν τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ τῆς βουλήσεως πρὸς τὸν νοῦν διαφοράν, τοὺς δύο προϊόντας διακρίνεσθαι καὶ τὰς δύο προόδους· ἀλλ᾽ ἡ βούλησις καὶ ὁ νοῦς ἐν τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ οὐ πραγματικῶς διακρίνονται, ἀλλὰ λόγῳ μόνῳ, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ δέδεικται. Ἕπεται τοίνυν καὶ τὰς δύο προόδους καὶ τὰ δύο προϊόντα λόγῳ μόνῳ διαφέρειν. Τὰ δὲ λόγῳ μόνῳ διαφέροντα ἀλλήλων ἀντικατηγοροῦνται, ἀληθὲς γάρ ἐστι λέγειν τὴν τοῦ Θεοῦ βούλησιν τὸν νοῦν εἶναι αὐτοῦ, καὶ τὸ ἀνάπαλιν· ἀληθὲς ἄρα ἔσται καὶ τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἶναι Υἱόν, καὶ τὸ ἀνάπαλιν, ὅπερ ἐστὶ τῆς σαβελλιανῆς ἀθείας. Οὐκ ἄρα πρὸς τὸ διακρίνειν τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ἀρκεῖ τὸ λέγειν τὸν μὲν Υἱὸν ὡς λόγον ἐκ νοῦ προϊέναι, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον κατὰ τὸν τῆς βουλήσεως τρόπον, εἰ μὴ μετὰ τούτου λέγοιτο καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον».*

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ θείας διακρίσεως

140. fol. 318r *| Οἱ μὲν δὴ Λατῖνοι τοιαῦτα, ἡμεῖς δὲ ὥσπερ ἐν διαγράμματι τὸν συλλογισμὸν ἐκθέμενοι πρότερον, οὕτω τὴν δύναμιν τὴν αὐτοῦ καὶ δὴ σκοπῶμεν. Ἔχει γὰρ οὕτως· ἡ τοῦ Υἱοῦ γέννησις καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος προβολὴ πρόοδοί εἰσι διαφέρουσαι· αἱ διάφοροι πρόοδοι ἢ τῇ ἀρχῇ, ἢ τοῖς ὅροις, ἢ τῷ ὑποκειμένῳ διενηνόχασι· καὶ τὸ συμπέρασμα δῆλον. Ἀλλὰ τοῖς ὅροις*

22 AQUINAS, *cf. Summa contra Gent. I, 45 (quoad intellectum), 73 (quoad voluntatem).*

ex parte termini, ut ita liceat loqui, non potest esse processionum distinctio: quia unam et eandem divinam naturam, quam accipit Filius nascendo, accipit Spiritus Sanctus procedendo. Relinquitur igitur, quod utriusque originis distinctio esse non potest, nisi ex parte principii. Manifestum est autem, quod principium originis Filii est Pater solus. Si igitur processionis Spiritus Sancti principium sit solus Pater, non erit alia processio Spiritus Sancti a generatione Filii: et sic nec [*fol. 317*v] Spiritus Sanctus distinctus a Filio. Ad hoc igitur quod sint aliae processiones et alii procedentes, necesse est dicere quod Spiritus Sanctus non sit a solo Patre, sed a Patre et Filio. Si quis vero iterum dicat, quod differunt processiones secundum principium, inquantum Pater producit Filium per modum intellectus, ut Verbum, Spiritum autem Sanctum per modum voluntatis, quasi Amorem: secundum hoc oportebit dici, quod secundum differentiam voluntatis et intellectus in Deo Patre distinguantur duae processiones et duo procedentes. Sed voluntas et intellectus in Deo Patre non distinguuntur secundum rem, sed solum secundum rationem: ut in primo libro ostensum est. Sequitur igitur quod duae processiones et duo procedentes differant solum ratione. Ea vero, quae solum ratione differunt, de se invicem praedicantur: verum enim dicetur quod divina voluntas est intellectus eius, et e converso. Verum ergo erit dicere quod Spiritus Sanctus est Filius, et e converso: quod est sabellianae impietatis. Non igitur sufficit ad distinctionem Spiritus Sancti et Filii dicere, quod Filius procedat per modum intellectus, et Spiritus Sanctus per modum voluntatis, nisi cum hoc dicatur, quod Spiritus Sanctus sit a Filio ».

Solutio capitis; ubi adhuc de divinis distinctionibus

140. [*fol. 318*r] Haec quidem Latini; nos autem imprimis velut in compendium redigemus syllogismum hunc, ut ita quod sit illius robur bene perspiciatur. Sic itaque habet: Generatio Filii et Spiritus processio modi progrediendi diversi sunt. Diversi autem modi progrediendi vel per principium, vel per terminum, vel per subiectum distinguuntur. Conclusio ergo est manifesta. Iam vero, ex parte termini vel ex parte subiecti divinos progrediendi modos discriminari perquam periculosum est, et, ut ipsis videtur, absurda consectaria

ἢ τῷ ὑποκειμένῳ τὰς θεαρχικὰς τῶν προόδων διακρίνειν, πανχάλεπον, καὶ αὐτοῖς δοκεῖ, δέει τῶν ἑπομένων ἄτοπον· λείπεται δὴ τῇ ἀρχῇ τὰ τοιαῦτα διενηνοχέναι. δηλονότι, τῷ τὴν μὲν τοῦ Υἱοῦ πρόοδον ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς εἶναι, τὴν δὲ τοῦ Πνεύματος ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ.

141. *Ἀλλ' ὁ μὲν συλλογισμός, οὗτος· ἡμεῖς δὲ πρὸς ταῦτα τί μὲν πρῶτον, τί δὲ δεύτερον, τί δὲ μεταταῦτα ἐροῦμεν; Αὐτίκα τὸ καὶ ἡμᾶς τὰ ἴσα λέγοντας ἐξεῖναι συνάγειν τὸν Υἱὸν ἐκ Πατρὸς γεννᾶσθαι καὶ Πνεύματος, ὑποθεμένους πρότερον διὰ τὰ προδεδειγμένα τὸ Πνεῦμα ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς προϊέναι, ὥστε οἷς λόγοις ταῦτα ἐκεῖνοι λύσουσι, τοῖς αὐτοῖς καὶ ἡμῖν ἐξέσται χρωμένοις τὰ παρ' ἐκείνων λύειν. Τοῦτο δὲ πᾶς τις, οἶμαι, δίκαιόν γε ἐρεῖ. Οὐκοῦν εἰ μὲν τὰ παρ' ἡμῶν τὸ ἄτοπον ἔχουσι, διατί μὴ καὶ τὰ ἐκείνων; εἰ δὲ μετὰ τοῦ ἀληθεύειν ἐκεῖνοι, πάντως δήπου καὶ τὰ ἡμέτερα.*

142. *Ἀλλ' ἔστω ταῦτά γε. Πάλιν δὴ τοῦ συλλογισμοῦ τούτου τὴν μὲν | τῶν*
fol. 318v *προτάσεων ἐλάττονα παρὰ τῆς γραφῆς Θωμᾶς εἴληφε, κατὰ θείαν ἀποκάλυψιν δηλαδή, σημείοις καὶ τέρασι βεβαιωθεῖσαν, ὡς τὸ ἱερόν φησιν εὐαγγέλιον, τὴν δὲ μείζονα οὔτε παρὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πνεύματος ἔχει λαβών, οὔτε του τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων ἤκουσε λέγοντος. Ἀλλὰ Λατίνοις καὶ τῇ δόξῃ τῇ αὐτοῦ χαριζόμενος, ἐκ τῶν αἰσθητῶν ἢ καί τινων ἀναπλασμάτων ἢ ὀνειράτων, εἰ δεῖ γε εἰπεῖν, ταύτην ἁρπάσας (τὰ γὰρ γένη καὶ τὰ εἴδη ἐπινοίαις τισὶν, οὐ πραγματικῶς, ὑφέστηκεν, ὡς καὶ Ἀριστοτέλης φησίν), οὕτω προσαρμόζειν ταύτην πειρᾶται τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Πνεύματος, τὰ θεῖα καὶ ἀπερινόητα καὶ ὑπερφυᾶ τοῖς αἰσθητοῖς καὶ ὑλαίοις συντάττων, καὶ τὴν ἐλευθερίαν τὴν αὐτῶν ἀφαιρούμενος, καὶ ὑπὸ τὴν τούτων ἀνάγκην κἀκεῖνα ὑπάγων, καὶ πάντα ὁμοῦ μιγνύς, καὶ μὴ διαστέλλων, ὃ δή φασιν, ἱεροῦ μεταξὺ καὶ βεβήλου. Τοῦτο δὲ καὶ παρὰ τὰς θείας καὶ πνευματικὰς παραδόσεις ἐδείξαμεν, καὶ παρὰ τὸ τῶν διδασκάλων βούλημα, καὶ παρ' αὐτὰ τὰ πράγματα, καὶ παρὰ τὰς μεθόδους τὰς λογικάς, ἃς Ἀριστοτέλης μετὰ τοῦ ἀληθεύειν ἐξέθετο.*

143. *Ἔτι τοῦ συλλογισμοῦ τούτου οὕτω προϊόντος ὡς ἔφημεν, εἰ μὲν ἐκ τοιούτων λόγων οὐδὲ Λατίνοις δοκεῖ ἀναγκαῖον συνάγεσθαι δύνασθαι, οὐδ' ἡμεῖς γε πρὸς ταῦτα ἔτι ἐροῦμεν, ἀρκοῦσαν ἔχοντες τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν*

---

15 *cf.* Io. *IV, 48 (cf. quoque* Act. *XV, 12;* Rom. *XV, 19) ...*

secum infert; ergo sane restat ut illi ex parte principii distinguantur, et sic patet progressum quidem Filii ex solo Patre esse, qui vero Spiritus Sancti est, ex Patre simul et ex Filio.

141. Attamen syllogismus huiusmodi est; nos vero quid primum ad haec, quid vero deinceps, quid postremo dicemus? Illud videlicet: nos quoque posse ex eadem argumentatione concludere Filium ex Patre et ex Spiritu generari, si prius supponamus ex his, quae in antecessum demonstrata sunt, Spiritum Sanctum ex solo Patre prodire; ita ut, quibus illi rationibus haec nostra dissolvere poterunt, eisdem nos utentes, quae illorum sunt, solvere valeamus. Quilibet autem, opinor, id iustum esse dicet. Igitur si nostra conclusio absurditatem continet, quare non etiam quae illorum est? Quodsi placita illorum donantur veritate, profecto etiam nostra vera erunt.

142. Verumtamen relinquamus haec. Rursus in syllogismo hoc [*fol. 318ᵛ*] minorem quidem praemissarum e fonte Scripturae Thomas hausit, videlicet, ex divina revelatione, signis et prodigiis confirmata, ut sacrum Evangelium ait; maiorem autem neque ex Spiritus doctrina desumere potuit, nec eam ex Doctoribus Ecclesiae talia loquentibus audivit. Sed Latinis indulgens [Thomas] propriaeque opinioni, cum ex sensibilibus, vel etiam ex quibusdam commentis, vel (si ita loqui fas est) e somniorum visionibus eam apprehenderit, (nam genera et species, ut etiam Aristoteles dicit, conceptibus quibusdam, non rebus subiacent), inde praemissam illam doctrinae Spiritus adaptare conatus est, dum divina et incomprehensibilia et supernaturalia simul cum sensibilibus et materialibus rebus composuit, eademque exspolians libertate, quae ipsis propria est, sub caducarum rerum necessitatem subegit et, cuncta permiscens, a sacris (ut fert proverbium) profana minime seclusit. Quod quidem et contra divinas et spirituales traditiones esse demonstravimus, et contra Doctorum opiniones rerumque naturam, et contra logices methodum, quam Aristoteles cum veritate coniunctam proposuit.

143. Plura adhuc: ex fontibus his, quos dicebamus, prodeunte syllogismo nostro, si ex huiusmodi rationibus vel Latinis ipsis nihil necessarium concludi posse videtur, plura adhuc proferre nos non pergemus, illorum candore contenti. At vero si adversus haec, [*fol. 319ʳ*] illos reclamare contingat, nihil, quo haec fulciantur, praesto erit, quippe quae secum ipsis pugnent, dum, ab omnibus

fol. 319r αὐτῶν· εἰ δὲ πρὸς ταῦτα | ἀντιβοήσουσιν, οὐδὲ ἕξουσιν οὗ στήσονται, ἀλλήλοις πολεμοῦντες καὶ παρὰ πάντων ἐλαυνόμενοι καὶ πρὸς τοὺς διδασκάλους τοὺς ἑαυτῶν κακῶς ἔχοντες. Θωμᾶς γάρ, ὁ ταῦτα ἐκθέμενος, μεθ' ἡμῶν ἵσταται τούτῳ τῷ μέρει· ἐδείξαμεν γὰρ αὐτὸν οὕτω περὶ τούτων γνώμης ἔχοντα, ὡς πάντα μᾶλλον ἢ καὶ ἀνάγκην ἡντινοῦν ἐκ τοιούτων λόγων ἀφικνουμένην οἴεσθαι. Φησὶ γάρ· «Εἰσαχθήσονται δὲ παρ' ἡμῶν πρὸς τὴν δήλωσιν ταύτης τῆς ἀληθείας καί τινες πιθανοὶ λόγοι, ὅσον μέντοι πρὸς διατριβὴν τῶν πιστῶν καὶ γυμνάσιον». Εἶτα τὴν αἰτίαν ἐπάγων, φησί· «Τὸ γὰρ τῶν ἀποδείξεων ἐνδεὲς μᾶλλον αὐτοὺς εἰς τὸ τῶν αἱρέσεων ἔχεσθαι βεβαιώσει». Καὶ πάλιν· «Τὰ αἰσθητὰ τῶν πραγμάτων, ἐξ ὧν ἡ ἀνθρωπίνη ἀπόδειξις τὴν ἀρχὴν λαμβάνει, ἔχουσί τι ἐν ἑαυτοῖς τῆς θείας ὁμοιότητος ἴχνος, οὕτω μέντοι ἀτελές, ὥς τε πρὸς τὸ τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν δεικνύναι εὑρίσκεσθαι παντάπασιν ἀδρανῆ». Καὶ πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ· «Ἔστι μέντοι χρήσιμον ἐν ταῖς τοιαύταις τῶν ἀποδείξεων ἀσθενέσιν ἀμηγέπη οὔσαις γυμνάζειν ἑαυτὴν τὴν ἡμετέραν διάνοιαν, ἐφόσον ἄπεστιν ἡ τοῦ καταλαμβάνειν ἢ ἀποδεικνύναι τὰ τοιαῦτα δύνασθαι οἴησις».

144. Ἔτι τὰ μὲν προϊόντα, δηλαδὴ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, κατὰ τὰς προόδους
fol. 319v διαφόρους οὔσας διενηνοχέναι, καὶ σφόδρα | οἱ θεολογοῦντές φασι, καὶ οὐδείς ἐστιν ὃς τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος ἑτέρως διακρίνειν ἐνόμισεν· αὐτὰς δὲ τὰς προόδους τίνι τὸ διάφορον ἔχουσιν, οὔτ' εἶπεν οὐδεὶς οὐδέπω, καὶ ἀγνοεῖν δὲ ὁμολογοῦσι πάντες κοινῇ, καὶ ἡμᾶς ταῦτα περιεργάζεσθαι βουλομένους καὶ σφόδρα ἀπείργουσι, Θεῷ μόνῳ τῆς τούτων ἐπιστήμης παραχωροῦντες.

145. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος· «Ἀκούεις γέννησιν; τὸ πῶς μὴ περιεργάζου· ἀκούεις Πνεῦμα τὸ προϊὸν ἐκ τοῦ Πατρός; τὸ ὅπως μὴ πολυπραγμόνει». Καὶ ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τῷ περὶ Τριάδος κεφαλαίῳ· «Ὅτι μέν ἐστι διαφορὰ γεννήσεως καὶ ἐκπορεύσεως μεμαθήκαμεν, τίς δὲ ὁ τρόπος τῆς διαφορᾶς οὐδαμῶς». Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ· «Εἰ γὰρ καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός, ἀλλ' οὐ γεννητῶς λέγομεν, ἀλλ' ἐκπορευτῶς· ἄλλος τρόπος ὑπάρξεως οὗτος ἄρρητός τε καὶ ἀνέκφραστος». Καὶ πάλιν ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ πρὸς Ἥρωνα· «Εἰ δὲ τὸν τρόπον

15 ἀμηγέπη] vid. num. 47, pag. 224.

6 Aquinas: *Summa contra Gent. I, 9 (2 citat.; Vat. gr. 613 f. 7v).* 10 Aquinas, *Summa contra Gent. I, 8 (2 citat.; Vat. gr. 613 ff. 6v, 7r).* 24 Nazianzenus, *De Dogmate et Constitutione episcoporum, 11: MG 35, 1077 C.* 26 Damascenus, *De Fide Orthodoxa I, 8 (2 citat.): MG 94, 824 A;816 C.* 31 Nazianzenus, *Orat. XXV, In laudem Heronis Philosophi, 16 (cum implic. citat.* Mt. *XI, 27;* Io. *X, 15;* I Cor. *II, 10-11): MG 35, 1221 C.*

reiecti, etiam ab eorum magistris male tractantur. Etenim Thomas, idem ipse qui syllogismum exponebat, quoad rem hanc nobiscum militat: ostendimus enim ipsum hanc de his rebus opinionem habere, ut quaevis potius quam argumentum concludens qualecumque ex huiusmodi rationibus obtineri posse censeat. Ita enim scribit: « Sunt tamen ad huiusmodi veritatem manifestandam rationes aliquae verisimiles inducendae, ad fidelium quidem exercitium et solatium ». [1] Statimque rationem subiungit: « Quia ipsa rationum insufficientia eos [id est, adversarios] magis in suo errore confirmaret ». Et in alio loco: « Res quidem sensibiles, ex quibus humana ratio cognitionis principium sumit, aliquale vestigium in se divinae imitationis retinent, ita tamen imperfectum, quod ad declarandam ipsius Dei substantiam omnino insufficiens invenitur ». Rursusque in eodem capite: « Utile tamen est ut in huiusmodi rationibus, quantumcumque debilibus, se mens humana exerceat, dummodo desit comprehendendi vel demonstrandi praesumptio ».

144. Praeterea, Filium et Spiritum discriminari, per diversum exsistendi modum, quo sc. [a Patre] progrediuntur, maximo quidem opere [*fol. 319*ᵛ] a theologis affirmatur, quorum nullus est, qui alia ratione Filium a Spiritu distinguere cogitaverit. At vero quanam in re diversitas illa progressionum consistat, ne ab uno quidem unquam dictum esse reperitur, cum e contrario ignorantiam suam omnes uno ore fateantur, arceantque nos a desiderio curiosius inquirendi res, quarum scientiam soli Deo concedunt.

145. Nam divus Gregorius ita ait: « Audis generationem? Modum curiosius ne inquiras. Audis Spiritum ex Patre procedere? Id, quomodo fiat, ne anxio studio perscruteris ». Et Damascenus in capite de Trinitate: « Et quidem — inquit — generationem inter et processionem divinam discrimen intercedere edocti sumus: ceterum quis sit huius distinctionis modus, prorsus nescimus ». Rursusque ipse in eodem capite: « Quamvis enim etiam Spiritus Sanctus ex Patre procedat, non tamen generationis modo, sed processionis. Alius autem est hic exsistentiae modus, perinde incomprehensus et ignotus ». Et iterum divus Gregorius in oratione de laudibus Heronis ait: « Quodsi mo-

---

[1] Sequuntur immediate verba haec: « *non autem ad adversarios convincendos* », quibus S. Thomas mentem suam de valore ratiocinii in quaestione Trinitaria admodum perspicuam reddidit; ea autem, quae minime sibi favebant, Nilus Cabasilas praetermisit. Sed non animadvertit ex hac omissione verbum sequentis loquutionis « *αὐτοῖς* » indeterminatum et sine sensu induci.

ἐπιζητεῖς, τί καταλείψεις τοῖς μόνοις γιγνώσκειν ἄλληλα καὶ γιγνώσκεσθαι ὑπ᾽ ἀλλήλων μαρτυρουμένοις;» Καὶ ἡ ἕκτη δὲ σύνοδος ἐν ταῖς πράξεσι ταῖς ἑαυτῆς· «Τῶν αἱρετικῶν, φησί, ἴδιον τὸν τρόπον περιεργάζεσθαι τῶν προόδων Υἱοῦ καὶ Πνεύματος».

146. *Ἡ μὲν τῆς Ἐκκλησίας δόξα, τοιαύτη· Λατῖνοι δὲ τὴν τῶν θείων προόδων διαφορὰν διαρρήδην ζητοῦντες καὶ τί ποτε διαφέρει πρόοδος Υἱοῦ καὶ* [fol. 320r] *πρόοδος Πνεύματος πρόβλημα ποιούμενοι ἄντικρυς, | πάντως ταῖς εἰρημέναις αἰτίαις ἔνοχοι· ἀδυνάτων τε γὰρ ἐφίενται καὶ ἃ μὴ παραδέδοται παρὰ τῆς γραφῆς, καὶ οὐ πόρρω τῆς τῶν αἱρετικῶν τὰ τοιαῦτα γνώμης. Καὶ μὴν εἰ τὸ μὲν ζητούμενον τοῦτό γέ ἐστιν εἰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται, τοῦτο δὲ πειρῶνται δεικνύναι ἀδύνατα ὑποτιθέμενοι πρότερον, πῶς οὐ γελοῖος ὁ οὕτως ἀποδεικνύς;*

147. *Ἔτι εἰ ὁ μὲν τῆς διαφορᾶς τῶν προόδων τρόπος οὐδαμῶς εἰς τὴν τῶν θεολόγων ἀφῖκται διάνοιαν, καὶ Θεῷ μόνῳ τὸ τοιοῦτον γνωστόν, καὶ διανοίαις ἀνθρωπίναις ἀνεπινόητον καὶ λόγοις ἄρρητον, ὁ δὲ τῆς διαφορᾶς τῶν προόδων τρόπος, ὃν ἐξεῦρε Θωμᾶς, ὅτι διενηνόχασι τῇ ἀρχῇ, ἐφόσον ἡ μὲν τοῦ Υἱοῦ πρόοδος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐστιν, ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ ἀνθρώποις ἔγνωσται καὶ δὴ καὶ ῥητὸν τὸ τοιοῦτον, πῶς οὐ πᾶσα ἀνάγκη ὡς οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τρόπος, ᾧ κατὰ ἀλήθειαν αἱ ὑπερφυεῖς διεστήκασι πρόοδοι, ἀλλὰ τερατώδης τις καὶ περιττὸς τὴν ἀπάτην, καὶ ἱκανὸς Θεοῦ καὶ τῆς ἀληθείας τοὺς πειθομένους ἀπαγαγεῖν;*

148. *Ἔτι τὰς προόδους Λατῖνοι ἢ τοῖς ὅροις ἢ τῇ ἀρχῇ ἢ τῷ ὑποκειμένῳ διαφέρειν λέγοντες, περὶ ποίων προόδων φασί; πότερον περὶ ἐκείνων, αἳ καὶ εἰς ἀνθρωπίνην γνῶσιν ἀφίκοντο ἐκ τῶν καθ᾽ ἕκαστα ἀνειληφυῖαι τὰς ἀφορμάς, ἢ περὶ τῶν ἀπερινοήτων καὶ ὧν οὔτε ἐπιστήμη οὔτε νόησις οὔτε* [fol. 320v] *αἴσθησις | οὔτε τις ἐπαφή, αἳ καὶ τὸν ἀγγελικὸν νοῦν κατόπιν ἀφῆκαν; Εἰ μὲν δὴ περὶ τούτων, καὶ πῶς ἀπερινόητα καὶ κρείττω ἢ κατ᾽ ἐπιστήμην καὶ ἐπαφήν, ἃ καὶ ὑπὸ τὸν διαιρετικὸν ἐτέλεσαν τρόπον; εἰ δὲ περὶ ἐκείνων, οὐκοῦν οὐδαμῶς ὁ λόγος περὶ τῶν προόδων Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Ὥστε οὕτω τοῦ λόγου τὸ ἀναγκαῖον ἔχοντος· εἰ μὲν ἡ ἐλάττων τοῦ συλλογισμοῦ ἀληθής, ψευδὴς ἡ μείζων, αἱ γὰρ ἀπερινόητοι πρόοδοι, ἕως ἂν ἀληθῶς τοῦτό γε ὦσιν, ἀπερινοήτους καὶ τὰς διαφορὰς τὰς αὐτῶν ἔχουσι, καὶ οὐδενὶ συγ-*

---

3 *verba haec Synodi in editione* MANSI, *ut puto, non inveniuntur; citatio bis quoque occurrit in* GEORGIO SCHOLARIO, *sed ipsam editor Operum eius nec etiam invenire potuit (cf.* PETIT-SIDÉRIDÈS-JUGIE, *Œuvres complètes ... II 82, 273).*

dum quaeris, quid eis relicturus es, quos solos mutuo se cognoscere, atque a se mutuo cognosci Scriptura testatur? ». Sexta vero Synodus in Actis suis scribit: « Haereticorum proprium est modum perscrutari, quo processiones Filii et Spiritus fiunt ».

146. Haec quidem est Ecclesiae fides; Latini vero, cum explicite quaerant divinarum progressionum differentias, et illico problema statuant, quid tandem progressio Filii a progressione Spiritus differat, [*fol. 320r*] praedictarum inculpationum omnino sunt rei, absurda enim et quae ab Scripturis non traduntur praecipiunt; imo vero ab opinionibus haereticorum non procul absunt. Et certe, si quod quaeritur id est, an etiam a Filio Spiritus procedat, illudque, absurda prius fundamenta iacientes, demonstrare intendunt, qui fieri possit ut, qui hoc pacto ad demonstrandum sese accingit, non derideatur?

147. Quin etiam, si ex una parte modus, quo progressiones diversae sunt, nullatenus ad intelligentiam theologorum devenit, cum is uni Deo sit cognitus, mentibus autem humanis inintelligibilis prorsus et inexplicabilis verbis sit; ex alia vero parte non solum ab hominibus cognosci, sed etiam exprimi verbis potest ille, quem Thomas adinvenit, progressionum diversitatis modus, scilicet, discrimen in ratione principii consistere, quatenus exitus quidem Filii ex solo Patre sit, processio autem Spiritus ex Patre simul Filioque; quomodo necessarium non erit non hunc esse modum verum, quo supernaturales progressiones discriminantur, sed e converso monstruosum quodammodo et erroribus onustum aptumque qui homines in ipso fidentes a Deo et a veritate longe arceat?

148. Praeterea cum Latini distingui progressiones aiunt vel ratione termini, vel principii, vel subiecti, de quibus progressionibus loquuntur? Utrum de his, quae ad humanam cognitionem pervenire valent, utpote quae argumenta earum ex singularibus desumantur, an de incomprehensibilibus, de quibus neque scientia, neque cogitatio, neque sensatio [*fol. 320v*] neque contrectatio quaevis haberi potest, quae etiam intelligentiam angelorum retro relinquunt? Etenim si de his quidem postremis sermo est, quomodo et inintelligibiles illae essent et vel scientia vel experientia potiores, quae etiam ad hoc pervenerunt, ut disiunctivo modo proferantur? Si vero de aliis, igitur nullatenus de progressionibus Filii ac Spiritus quaestio movetur. Quam ob rem si talis est necessitas huius syllogismi, si minor eius vera est, falsa maior esse videbitur; nam incomprehensibiles progressiones, dum vere hoc decorentur nomine, incomprehensibiles quoque habebunt ipsarum differentias, nullique facile permit-

χωρήσουσι ῥᾳδίως οὐδὲ εἰς ζήτησιν αὐτῶν ἀφικέσθαι. Εἰ δὲ ἀληθὴς ἡ μεί-
ζων, τοῦ λόγου γε ὄντος περὶ τῶν ἐν τοῖς οὖσι προόδων, ψευδὴς ἡ ἐλατ-
των· γέννησις γὰρ Υἱοῦ καὶ προβολὴ Πνεύματος, εἰ καὶ πρόοδοι καὶ δια-
φέρουσαι, ἀλλ' ὑπερούσιοι δή τινες καὶ οἷαι μηδὲ εἰς ἐπιστήμην ἐλθεῖν.
Οὐκ ἄρα τὸ συμπέρασμα ἀναγκαῖον.

149. Ἔτι τὸν συλλογισμὸν ἐγγυτέρω γενομένοις θεωρητέον ἐστίν. Ἔστι
γὰρ αὐτοῖς τὸ συμπέρασμα συλλογισμὸς ὑποθετικός, οὐκ ἐξ ἀκολουθίας
προιών, ἀλλ' ἐκ διαζευκτικοῦ, τῇ ἀναιρέσει τῶν δύο τὸ λοιπὸν μετ' ἀνάγ-
κης εἰσάγων. Ἁμαρτάνει δέ, οὐχ ὥστε καὶ συγγνώμης τυχεῖν. Τῶν γὰρ οὕ-
τως ἐχόντων συλλογισμῶν ἢ ἐν τοῖς ἀμέσοις ἐναντίοις, ἢ ἐν τοῖς ἐμμέσοις
μέν, τὸ δὲ μέσον ὡρισμένον ἔχουσι θεωρουμένων· οὕτω γὰρ τῶν ἄλλων ἀναι-
fol. 321r ρουμένων, | ἐξανάγκης εἰσάγεται τὸ καταλειπόμενον. Οὗτος ⟨δέ⟩, καθάπερ
τύραννος ὑπερήφανος, πάντα πρὸς τὴν βούλησιν στρέφων τὴν αὐτοῦ, οὐ-
δαμῶς ἐξ ἐναντίων εἴληφε τὸ ἑπόμενον· τίς γὰρ ἐναντιότης ἐν τοῖς ὅροις
καὶ τῷ ὑποκειμένῳ καὶ τῇ ἀρχῇ;

150. Ἀλλ' ἔστω τοῦτο. Ἔπειτα καὶ τὴν τοῦ ἑπομένου διαίρεσιν οὐ πάντη
ὑγιαίνειν φαμέν· τρεῖς γὰρ τρόπους προόδων Θωμᾶς εἰληφώς, προάγει τού-
τους μετὰ τοῦ διαζευκτικοῦ, ὥσπερ ἀνάγκης οὔσης πᾶσαν πρόοδον ὑπὸ τὰ
εἰρημένα τελεῖν, καὶ μηδεμίαν οὕτως ἰσχυρὰν εἶναι, ὥστε τὴν διαίρεσιν τὴν
αὐτῶν διαφεύγειν δύνασθαι. Τοῦτο δὲ πολλοῦ μὲν ἱδρῶτος, πολλῆς δὲ γυμ-
νασίας, πολλῶν δὲ ἀποδείξεων δεῖ, εἰ μέλλοιμεν πιστεύειν μηδεμίαν ἐν τοῖς
οὖσι πρόοδον τὰ προειρημένα διαδιδράσκειν, μήτε μὴν εἰς ἐλάττω πάντα
ἀναφέρεσθαι δύνασθαι. Ὅτι δ' ἐγχωρεῖ πλείω εἶναι τὰ τῆς διακρίσεως τῶν
προόδων αἴτια, δῆλον ἐκεῖθεν· δύο γὰρ ψυχῶν πρόοδοι καὶ δύο ἀγγέλων
ἐκ τῆς οἰκείας ἀρχῆς καὶ διαλλάτουσί [πῃ] καὶ οὔτε τῇ ἀρχῇ διενηνόχασιν,
ἐκ τῆς αὐτῆς γὰρ προῆλθον· οὔτε τοῖς ὅροις, οὐ γὰρ κατ' εἶδος ψυχὴ
ψυχῆς οὐδὲ ἄγγελος ἀγγέλου διακρίνεται· οὔτε μὴν τῷ ὑποκειμένῳ, οὐ γὰρ
ἐν ὕλῃ τὰ τοιαῦτα. Καὶ περὶ τοῦ ἑβδόμου δὲ καὶ πέμπτου καὶ τρίτου ἀριθ-
fol. 321v μοῦ εἴ τις τὰς προόδους | τούτων τὰς ἐκ τῆς μονάδος ἢ τοῦ ἀριθμοῦ σκο-
ποίη, οὔτε τῇ ἀρχῇ διϊσταμένας ἂν ἴδοι, οὔτε τοῖς ὅροις, οὐ γὰρ κατ'
εἶδος διάφορον ἕβδομον καὶ πέμπτον καὶ τρίτον· ἕκαστον γὰρ τούτων καὶ
ἀριθμὸς καὶ περιττὸς καὶ δὴ καὶ πρῶτος καὶ ἀσύνθετος. Καὶ μὴν οὐδὲ κατὰ
τὸ ὑποκείμενον ἡ διαφορά, οὐ γὰρ τὰ τοιαῦτα διὰ τὴν ὕλην διακριθεῖεν ἄν.

---

25 in Ms πῆ (= πῇ); correxi, ut patet, ex sensu.

tent ut ad ipsarum investigationem accedat. Econtra si maior veritatem continet, cum agatur de progressionibus, quae in rerum natura sunt, fallitur minor: generatio namque Filii et processio Spiritus, etsi progressiones sint et quidem diversae, at supraessentiales sunt sane, et huiusmodi quae sub scientiam venire nequeant. Igitur conclusio nullam necessitatem involvet.

149. Verumtamen adhuc propius [Latinorum] syllogismus inspiciendus est. Nam ut suam conclusionem educant, syllogismum conditionatum adhibent, qui non ex consequentia fluit, sed ex disiunctione, siquidem duobus membris reiectis, tertium necessario infertur. Peccat vero, ita ut assensum minime extorqueat: nam syllogismi qui sic habentur vel in immediate oppositis locum obtinent, vel in his, quae mediata quidem sunt, sed quorum medium limitatum est; in his enim exclusis aliis, [*fol. 321ʳ*] necessario id, quod est reliquum, inducitur. At vero syllogismus noster tanquam superbus tyrannus, omnia pro lubitu suo convolvens, nequaquam quod ex oppositis restaret assumpsit: quae enim oppositio inter terminum et principium et subiectum assignari potest?

150. Attamen sunto haec. Deinde etiam addimus non plane bonam esse consequentis divisionem: nam cum Thomas tres progrediendi modos enumerarit, eos disiunctive produxit, quasi necesse esset progressionem quamlibet sub praedictis contineri, nullamque adeo praevalentem exsistere posse, cui divisionem a se statutam devitare fas sit. Id autem multis sudoribus, labore multo, multisque demonstrationibus eget, ut credere possimus nullam in rerum natura progressionem haberi, quae praedictam divisionem non praetervolet, vel certe etiam ad pauciora reduci omnia non posse. Quod autem liceat plures adhuc causas statuere, quibus progressiones distinguantur, exinde patet: duorum enim animorum duorumve angelorum exitus a principio proprio, et quodammodo diversi constituuntur, et minime ratione principii differunt, quippe qui ab eodem proveniant. Neque ratione termini, non enim specie animus ab animo differt, aut ab angelo angelus. Sed neque ratione subiecti, quandoquidem nihil materiale in hisce est. Id ipsum de numeris videri quoque posset, si quis septimi et quinti et tertii progressiones [*fol. 321ᵛ*] ex unitate vel numero examinaverit; eas nempe neque per principium differre, neque per terminum, cum specie non distinguantur septimus, quintus et tertius: singuli enim et numerus sunt, et dispares, et primi, simplicesque; imo neque per subiectum ipsis advenit differentia, non enim materialis inter ipsos distinctio datur.

151. Ὁ δὲ τὸν τοῦ Θωμᾶ λόγον συγγνώμης πάσης ἀποστερεῖ, ἐκεῖνο καὶ δ
λέγειν καὶ σφόδρα εἰκός. Ἡ τούτου τοῦ ἀνθρώπου γέννησις ἢ ἐκείνου
φέρε εἰπεῖν, ἀδελφῶν δύο ἐκ τοῦ αὐτοῦ πατρός, τῇ μὲν ὑπάρξει οὐκ ἂ
διαλλάττοιεν, γεννήσεως γὰρ πρὸς γέννησιν οὐδεμία διαφορά, ἢ γέννησι
ἐστιν ἑκατέρα· ὅτι δὲ τὸ τῆς φύσεως εἶδος, ἵνα τοῖς τοῦ Θωμᾶ χρήσω-
μαι, διάφοροι ὑπεδέξαντο ὗλαι, κατ᾽ αὐτό γε τοῦτο, καὶ πάνυ διαφέρει
ταύτας ἐροῦμεν. Πάλιν αἱ ἐκ τοῦ γένους τῶν οἰκείων εἰδῶν πρόοδοι, οἷα
ἵππου καὶ βοὸς ἐκ τοῦ ζῴου, εἴ γε καὶ ὅλως χρὴ τὰ τοιαῦτα λογίζεσθα
ἐπινοίᾳ καὶ οὐ πράγματι ὑφεστῶτα, τοῖς μὲν ὅροις τῶν προϊόντων διαφέ-
ροιεν ἄν, καθόσον αἱ δύο αὗται πρόοδοι τελευτῶσιν εἰς διαφόρους τῷ εἴδε
φύσεις, ὡς ὁ Θωμᾶς ἀξιοῖ· αὗται δὲ πρὸς ἀλλήλας οὐκ ἂν λέγοιντο τῇ
ὑπάρξει διαφέρειν, ἑκατέρα γὰρ ἐκ τῆς ἀρχῆς ὡσαύτως, καὶ τὸ ζῷον ὡ
γένος τῶν εἰδῶν ἑκατέρου παραπλησίως λέγεται, καὶ ἵππος δὲ καὶ βοῦς ὡ
εἶδος ἑκάτερος ἐκ τοῦ ζῴου προῆλθεν.

152. | Ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτω. Γέννησις δὲ ⟨Υἱοῦ⟩ καὶ δὴ καὶ προβολὴ Πνεύ-
fol. 322r ματος πάντως οὐ ταὐτὰ τῇ ὑπάρξει· ἀλλ᾽ ὁ τρόπος ἑκατέρᾳ τοῦ εἶναι κα
πάντῃ διάφορος, ὥσπερ δὴ καὶ διδασκαλία καὶ γέννησις· ταύτῃ τοι οὐδὲ
τὸ πρῶτον αἴτιον ἢ πατὴρ τοῦ Πνεύματος ἢ προβολεὺς τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲ ἢ
τὸ Πνεῦμα υἱὸς ἢ ὁ Υἱὸς πρόβλημα. Ἵνα δὲ καὶ ὡς ἐπὶ σκηνῆς τινος τὰ
τοιαῦτα θεωρῶμεν, ἐκ τοῦ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὔα καὶ ὁ Σήθ, ἀλλ᾽ οὐχ ὡσαύ-
τως· ὁ μὲν γὰρ γεννητῶς ἐξ ἐκείνου, ἡ δὲ ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέν, ἀλλὰ τρό-
πον ἕτερον, ὥστε καὶ τὴν πρόοδον ἑκατέρου τῇ ὑπάρξει διαφέρειν εἰκότω
ἂν λέγοιμεν, ἐπεὶ καὶ τὸν Ἀδὰμ πατέρα μὲν ἴσμεν τοῦ Σήθ, τῆς Εὔας δὲ
οὐδαμῶς. Ταύτην δὲ τὴν κατὰ τοὺς τρόπους τῶν ὑπάρξεων προόδων δια-
φοράν, μεγάλην οὖσαν καὶ ἀξιόλογον καὶ μόνην ἱκανὴν τὰς ὑπερουσίους
διακρῖναι προόδους, ἐν τῇ ἑπομένου διαιρέσει ἑκὼν παραλιπὼν Θωμᾶς δεί-
κνυται, οὐκ οἶδα ἀνθ᾽ ὅτου. Εἰ μὲν γὰρ ἐξῆν ἅμα τε λέγειν τὸν μὲν Υἱὸν ἐκ
τοῦ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ μηδέν τι πλέον περιερ-
γάζεσθαι, εἰκός γε προβολὴν καὶ γέννησιν κατὰ τὰς θέας ταύτας διεστη-
κέναι· εἰ δέ, καὶ τούτου κειμένου, ὁ τῆς ὑπάρξεως διάφορος τρόπος κα
σφόδρα ἐν τῇ τῶν χριστιανῶν θεολογίᾳ ζητεῖται, ὥστε δηλονότι προϋπο-
fol. 322v κεῖσθαι τὸν μὲν Υἱὸν γεννητῶς | προελθεῖν ἐκεῖθεν, τὸν δὲ Παράκλητον ο
γεννητῶς, ἀλλ᾽ ἐκπορευτῶς, οὐδὲν ἕτερον ἢ κακουργία σαφὴς ἐν τῇ τοῦ
ἑπομένου διαιρέσει τὰ τοιαῦτα παραδραμεῖν. Ἵνα δὲ ὃ λέγομεν σαφέστε-
ρον γένηται, ὥσπερ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς λεγόντων οὐ
μέχρι τούτων ἡ πίστις ἡμῶν, ἀλλ᾽ ἀνάγκη πᾶσα τὸν μὲν γεννητῶς προϊ-

---

15 videtur omnino necessarium verbum Υἱοῦ (omissum a scriba?).

151. Illud autem vel maxime dicere oportebit, unde syllogismus Thomae omni prorsus assensu destituetur. Nam generatio huius illiusque hominis, ut puta duorum fratrum ex uno patre, nihil ratione exsistentiae diversa est, cum nulla sit generationis a generatione differentia, quatenus utraque generatio est; quoniam autem natura speciei (ut ipsius Thomae verbis utamur) in diversa materia recipitur, certe secundum hoc omnino ipsos differre affirmabimus. Item, specierum propriarum progressiones ex genere, exempli gratia, ex animali equus et bos (si tamen talia ratiocinari oportet, quae conceptibus solummodo, non rebus, subiacent), ratione termini prodeuntium distinguerentur, inquantum progressiones illae duae ad diversas naturae species terminantur, quemadmodum arbitratur Thomas; sed nequaquam ipsae mutuo differre dicerentur, pari enim ratione utraque ex principio progreditur, et animal perinde de ambabus speciebus, ut genus, praedicatur, cum et equus et bos tanquam duplex species ex animali decurrant.

152. [*fol. 322ʳ*] Verum enim vero haec ita habentur. At generatio ⟨Filii⟩ pariterque Spiritus processio omnino non sunt eaedem, exsistentiae ratione; sed modus, quo ambo suum esse sortiuntur, prorsus diversus est, ad eum modum, quo absque dubio generatio et doctrina differunt. Quapropter non est prima causa, verbi gratia, pater Spiritus Sancti vel productor Filii, neque Spiritus filius est, neque Filius spiratus. Ut autem haec omnia velut in exemplo quodam contemplemur, ex Adamo tam Eva quam Seth originem ducunt, nequaquam vero eodem modo; dum enim hic per generationem ex illo fluit, illa vicissim ex illo quoque, at diversimode, est; ita ut utriusque emanatio iure merito diversa esse in ratione exsistentiae dici possit, utpote quod Adamum genitorem Seth, nullatenus Evae, esse comperiamus. Hanc autem differentiam, quae secundum modos essendi in progressionibus habetur, etsi magna et digna quae attendatur, solaque apta ad supraessentiales progressiones distinguendas, illam, inquam, Thomas, nescio cur, sciens volens in divisione consequentis praetermisisse apparet. Nam si haec haberi simul possent: et affirmare Filium ex Patre esse, Spiritum autem ex Patre Filioque, et nihil amplius sciscitari, merito quidem generatio et processio secundum hanc considerationem discriminarentur. At vero si, etiam his positis, diversus exsistendi modus adhuc magnopere in christiana theologia quaeritur, ita ut, videlicet, praesupponatur Filium quidem per generationem [*fol. 322ᵛ*] ex Patre prodire, Paraclitum autem non generationis modo, sed processionis; nihil aliud est quam scelus manifestum haec omnia in divisione consequentis prae-

ναι λέγειν, τὸ δὲ Πνεῦμα οὐχ οὕτως, ἀλλὰ τρόπον ἕτερον, ἐκπορευτῶς δ
λαδή, ἵνα μήτε τὸ Πνεῦμα υἱὸς νομίζηται, μήτε μὴν ὁ Υἱὸς Υἱὸς μέν, οὐ Μ
νογενὴς δέ· τὸν αὐτὸν τρόπον ἂν λέγωμεν τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱ
οὐχ ἡ τυχοῦσα ζημία ἂν μὴ προσκέηται καὶ ὁ τῆς ὑπάρξεως τρόπος, ἐ
ἂν ἐνδέχηται νοεῖν εἶναι μὲν τὸ Πνεῦμα ἐξ ἀμφοῖν, εἶναι δὲ ὡσαύτως ὥσπ
ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός. Εἰ τοίνυν ἡ τοῦ ἑπομένου διαίρεσις κακῶς Λατίν
εἴληπται, καὶ τῶν ἀναγκαίων πολλὰ παρεῖται, τί δὴ λοιπὸν ἢ μηδὲ ἀναγ-
καῖον εἶναι τὸ συναγόμενον;

153. *Ἔτι δεδόσθω καὶ τὸ ἑπόμενον πάντα ὑγιῶς ἔχειν, καὶ τὰς ὑπερφυ*
προόδους τῇ ἀρχῇ διενηνοχέναι, ὥστε τῆς μὲν τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως τὸν Πα-
τέρα μόνον εἶναι ἀρχήν, τῆς δὲ τοῦ Πνεύματος ⟨προβολῆς⟩ οὐ τὸν Πατέ
μόνον, ἀλλὰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν· τούτων κειμένων, πῶς οὐ πᾶσ
ἀνάγκη καὶ δύο θεότητος ἀρχὰς Λατίνους ὁμολογεῖν; Εἰ γὰρ ἑκατέρ
πρόοδος ὑπὸ διάφορον ἀρχήν, καὶ διάφορον οὐ τῷ λόγῳ, ὡς αὐτοί φασ
fol. 323ʳ *ἄντικρυς, δια|φορὰν δὲ εἶναι χωρὶς ἀριθμοῦ ἀδύνατον, ὡς ὁ θεῖός φη*
Μάξιμος ἐν τοῖς Θεολογικοῖς, πάντως ἐν τῇ ἀρχῇ ἀριθμός. Καὶ μὴν εἰ ἑκα-
τέρα πρόοδος ὑπὸ διάφορον ἀρχὴν τελεῖ, ὡς αὐτοί φασι, πάντως οὐδαμ
ὑπὸ τὴν αὐτήν· εἰ δὲ τοῦτο, ὑφ' ἑτέραν καὶ ἑτέραν πάντως· ταῦτα δὲ ε
μὴ δύο ἀρχαί, θαῦμα ἂν εἴη. Ὥστε εἰ μὲν οὐδὲν ἄτοπον αὐτοῖς νομίζετ
δύο θεότητος ἀρχὰς ἀξιοῦν, μὴ δυσχηραινέτωσαν εἴ τις αὐτοῖς τοιαῦτα προ-
φέροι· εἰ δὲ καὶ αὐτοῖς ἀκοῦσαι τοῦτό γε δυσχερές, πάντως ᾧ γε ἄτοπο
ἕπεται, κἀκεῖνο τοιοῦτον εἶναι πᾶσα ἀνάγκη. Οὐκ ἄρα ἡ τοῦ Πνεύματ
πρόοδος ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ.

154. *Καὶ μὴν εἰ τὴν θείαν γέννησιν καὶ δὴ καὶ τὴν ὑπερφυᾶ πρόοδον τῇ ἀρχ*
διενηνοχέναι φαῖμεν, οὐχ ὥσπερ Λατῖνοί φασι, τῷ τὴν μὲν ἐξ ἑνὸς εἶνα
τὴν δὲ ἐκ δυοῖν, ἀλλὰ καθόσον τὸ πρῶτον αἴτιον, ᾗ μὲν Πατήρ, ἀρχή ἐσ

---

11 videtur ex contextu deesse verbum προβολῆς, fortasse ex distracti
scribae.

---

16 *ad quem locum* S. Maximi *fiat allusio, mihi non constat.*

termittere. Quo autem clarius id, quod dicimus, reddatur: quemadmodum cum proferimus Filium et Spiritum ex Patre esse non hic solummodo sistit fides nostra, sed addi debet illum per generationem provenire, Spiritum autem non ita, sed alio modo, quem processionem appellamus, ne forsan Spiritus filius censeatur, vel etiam existimetur Filius Filius quidem esse, sed non Unigenitus; pari etiam modo si asserimus Spiritum ex Patre Filioque esse, non quaelibet erit noxa, si modus adhuc existentiae eiusdem non additur. Secus enim cogitare licet Spiritum esse reapse ex utroque, sed perinde esse ac Filius a Patre est. Itaque si Latini perperam divisionem consequentis desumpserunt, multaque necessaria praetermiserunt, quid est reliquum, nisi ut necessitatis consequentia non adsit?

153. Sed adhuc concedatur consequens recte processisse, atque supernaturales progressiones ratione principii discriminari, ita ut principium generationis Filii Pater solummodo sit, Spiritus autem ⟨processionis⟩, non solus Pater, sed una cum Patre etiam Filius. Attamen, his positis, quomodo non duo omnino esse principia divinitatis Latini fateri cogerentur? Etenim si utraque progressio sub diverso principio constituitur, diverso autem non ratione, ut ipsi illico responderent, cum aliunde [*fol. 323*ʳ] diversitas esse non possit sine numero, quemadmodum divus Maximus in Theologicis affirmat, prorsus habetur ut principium illud numero subsit. Quin etiam, si utraque progressio sub diverso principio perficitur, ut ipsi dicunt, ergo minime sane sub uno eodemque; quodsi id obtinet, plane aliud et aliud principium erit: mirum autem si haec non dicantur duo principia constituere. Itaque si nihil absurditatis pro ipsis habet existimare duo esse divinitatis principia, aegre ne ferant ut quilibet ipsos de huiusmodi absurditate redarguat. Quodsi molestum ipsis est haec audire, utpote quod exinde monstruosum quid eruatur, necesse est ut illud [quod affirmant] etiam absurdum sit. Non igitur ex Patre Filioque Spiritus [Sancti] processio est.

154. Et re quidem vera licet divinam generationem et supernaturalem processionem ratione principii differre diceremus, at nequaquam ita (sicut aiunt Latini), ut illa quidem ex solo Patre defluat, haec vero ex ambobus; sed inquantum causa prima, qua Pater est, Filii; qua Productor est, Spiritus [Sancti] principium sit. Quid inde, quaeso, absurditatis nobis promanabit? Neque enim sane pertimescendum erit ne, ex eo quod non realiter Pater et Productor distinguantur, id ipsum circa Filium et Spiritum cogitetur. Demonstratum enim est minime necesse esse, ut generari et procedere eius-

τοῦ Υἱοῦ, ἡ δὲ Προβολεύς, τοῦ Πνεύματος, τί ἄτοπον ἡμῖν ἕψεται; οὐ γὰρ δὴ φοβηθησόμεθα διὰ τὸ μὴ πραγματικῶς τὸν προβολέα καὶ τὸν Πατέρα διακεκρίσθαι, τοῦτο λογίζεσθαι καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος· δέδεικται γὰρ μὴ ἀνάγκην ἔχειν τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι πάντα ἕπεσθαι τῷ προβάλλειν τε καὶ γεννᾶν. Καὶ μὴν καὶ ψεῦδος μὴ διακεκρίσθαι τὰ συνιέναι δυνάμενα· τά τε γὰρ συμβεβηκότα τῶν οὐσιῶν παντὸς μᾶλλον καὶ
fol. 323v *διακρίνονται καὶ μὴν καὶ οὕτω συνίασιν, ὡς μὴ ἂν ἑτέρως | ταῦτα ὑφεστηκέναι δύνασθαι, εἴ τις αὐτὰ διέλοι τῶν οὐσιῶν. Καὶ τὰς τεκούσας δὲ καὶ τὰς παρθένους οὐκέτι διακρινοῦμεν, Λατίνοις ἑπόμενοι, ὅτι περὶ τὴν Μακαρίαν Παρθένον ἀμφότερα; καὶ μὴν οὐδὲ τὴν θείαν καὶ ἀπόρρητον οὐσίαν τῆς ἐπικήρου τε καὶ ῥεούσης, ὅτι τὸν αὐτὸν καὶ ἕνα Χριστὸν καὶ Θεὸν ἀνάγκη καὶ Ἄνθρωπον τὸν αὐτὸν νομίζειν; Οὐκ ἄρα οὐδὲ τοῦτο κατὰ σκοπὸν τοῖς πολεμοῦσιν ἡμῖν ἐξέβη· κἀκεῖνο δὲ Λατίνοις τραχὺ καὶ οὐχ ἥμερον.*

Λατίνων κεφάλαιον μ'. Συλλογισμὸς ἕκτος

155. *« Ἔτι καὶ ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ λέγειν τὸ μὲν Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ὡς ἀγάπην προϊέναι, τὸν δὲ Υἱὸν ὡς λόγον, ἕπεται καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ· ἡ γὰρ ἀγάπη πρόεισιν ἐκ τοῦ λόγου, ἐπεὶ μηδὲ δυνάμεθά τι ἀγαπᾶν, εἰ μὴ τῷ ἐνδιαθέτῳ λόγῳ πρότερον συλλάβοιμεν τοῦτο ».*

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

156. *Ἐνταῦθα τὴν μὲν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν νόησιν εἶναί φησι, τὴν δὲ τοῦ Πνεύματος προβολήν, ἀγάπην ἢ θέλησιν· τοῦτο γὰρ αὐτὸς ἐν τῷ πρὸ αὐτοῦ κεφαλαίῳ σαφέστερον εἴρηκεν, εἰπών· « Ὁ Πατὴρ τὸν μὲν Υἱὸν ὡς νοῦς λόγον γεννᾷ, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον προβάλλει κατὰ τὸν τῆς βουλήσεως τρόπον, ὥσπερ ἀγάπην ». Καὶ τούτων κειμένων, συνάγειν οἴεται τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ τὴν τοῦ λόγου ἀνάγκην σαφῶς ἐκ τῶν ἡμετέρων καὶ ἀνθρωπίνων εἰληφέναι φησί, ἐπάγει γὰρ ὥσπερ αἰτίαν*
fol. 324r *δή τινα· | « Ἐπεὶ μηδὲ δυνάμεθά τι ἀγαπᾶν, εἰ μὴ τῷ ἐνδιαθέτῳ λόγῳ πρότερον συλλάβοιμεν τοῦτο ».*

157. *Ἀλλὰ πρῶτον ἐρωτητέον ἂν εἴη Λατίνους, πόθεν αὐτοῖς νόησιν μὲν λέγειν τὴν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν, ἀγάπην δὲ ἢ θέλησιν τὴν τοῦ Πνεύματος προ-*

---

17 μὴ δὲ Ms et alias similiter.

---

15 Aquinas, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 ff. 221v-222r; vel 613 f. 408v).*

dem in omnibus rationis sint, sicut spirare et gignere. Quin imo falsum est non discriminari ea, quae in unum convenire possunt; accidentia enim respectu substantiarum quam maxime differunt, at profecto adeo etiam cum illis coniunguntur, ut ipsamet quovis alio [*fol. 323v*] modo subsistere nequeant, si forte a substantiis separentur. Item, si Latinos sequamur, nullatenus matres a virginibus discriminabimus, eo quod utrumque in Beatissima Virgine veneremur? Nec etiam ab hac caduca fluenteque nostra divinam et ineffabilem substantiam distinguemus, idcirco quia unus idemque Christus necessario et Deus et Homo debeat existimari? Igitur ne id quidem nostris adversariis ad scopum profuit. Etiam illud acerbum Latinis est et immaturum.

Latinorum caput quadragesimum
Syllogismus sextus

155. « Praeterea. Ex hoc ipso, quod dicitur quod Spiritus Sanctus procedit per modum voluntatis, et Filius per modum intellectus, sequitur quod Spiritus Sanctus sit a Filio. Nam amor procedit a verbo: eo quod nihil amare possumus, nisi verbo cordis illud concipiamus ».

Capitis solutio

156. In hoc syllogismo generationem quidem Filii per intellectum haberi [Thomas] affirmat: Spiritus autem processionem, per amorem seu voluntatem. Quod certe iam ipse praecedenti capite clarius adhuc protulerat, in hunc modum: « Pater producit Filium per modum intellectus, ut Verbum, Spiritum autem Sanctum, per modum voluntatis, quasi Amorem ». Quibus positis, concludi arbitratur Spiritum ex Filio procedere, aperteque asserit probationis vim ex humanis nostrisque rebus desumptam fuisse, dum subiungit, et quidem velut rationem apponendo: [*fol. 324r*] « eo quod nihil amare possumus, nisi verbo cordis illud concipiamus ».

157. Verum, primum, interrogandi Latini essent undenam ipsi didicerint generationem Filii intellectum nominare, amoremque seu voluntatem Spiritus [Sancti] processionem. Etenim minime licet de superessentiali Deitate asserere, vel etiam cogitare, ea quae in Scripturis non dicuntur. Id autem ostendere nunquam poterunt, ut maxime patet: nam et falsitatis rei esse capiuntur, et audaces usque ad absurdum apparent, et bellum ipsi manifestum theologis omnibus inferunt. Nempe hi quasi uno ex ore asserunt etiam subli-

βολήν· οὐ γὰρ ἔξεστι περὶ τῆς ὑπερουσίου θεότητος λέγειν, οὔτε μὴν ἐννοεῖν, ἃ μὴ ταῖς γραφαῖς εἴρηται. Ἀλλ᾽ οὐκ ἂν ἔχοιεν δεῖξαι, δῆλον δι᾽ καὶ γὰρ καὶ ψεύδους ἁλίσκονται, καὶ ἀδυνάτων κατατολμῶντες, καὶ ὁ πόλεμος αὐτοῖς πρὸς πάντας τοὺς θεολόγους σαφής. Οἱ μὲν γὰρ ὥσπερ ἐκ μιᾶς γλώττης καὶ ὑπὲρ τὴν τῶν ἄκρων ἀγγέλων διάνοιαν εἶναί φασιν οὐ μόνον τὴν προαιώνιον ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ γέννησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκ τῆς Παρθένου δι᾽ ἡμᾶς χθὲς καὶ πρῴην, εὐδοκίᾳ τοῦ Πατρὸς καὶ συνεργίᾳ τοῦ Πνεύματος, οἰκονομηθεῖσαν· οἱ δὲ καὶ τὴν πρώτην ἐκείνην εἰδέναι φασί, καὶ νόησιν αὐτὴν εἶναι ὁρίζονται. Καὶ οἱ μὲν τὴν τοῦ Πνεύματος προβολὴν ἄρρητόν φασι καὶ ἀνέκφραστον καὶ γνώμης ἀνθρωπίνης ἐπέκεινα, καὶ οὐδὲ συγχοροῦσι τὴν περὶ αὐτῆς ἐρώτησιν, διὰ τὸ τῆς ἀποκρίσεως ἀδύνατον· οἱ δὲ καὶ εἰδέναι οἴονται καὶ ἀγάπην ἢ θέλησιν ταύτην καλοῦσιν. Οὕτω δήλους κατέστησαν ἑαυτούς, πολλὴν κατεγνωκότες τῶν μακαρίων Πατέρων τὴν [ἔν]νοιαν.

158. *Ἀλλ᾽ ἐκείνων ἐκ παντὸς τρόπου μετὰ τῆς ἀληθείας ἑστώτων, καὶ ἀνεπινόητον εἰδότων τὴν θείαν καὶ ἀπόρρητον γέννησιν καὶ τὴν ὑπερφυᾶ τοῦ*
fol. 324v *Πνεύματος πρό|οδον, οὐδεὶς αὐτοὺς ἐξαιρήσεται λόγος, μὴ οὐ τοῖς ἀδυνάτοις ἐγχειρεῖν. Ὅτι δὲ τὰ προειρημένα ἀληθῆ, καὶ εἴρηταί γε μετρίως καὶ αὐτίκα ἐροῦμεν, ἀναγνόντες ὀλίγα, ἃ τοῖς Πατράσι περὶ τούτων ἐνθέως εἴρηται.*

159. *Αὐτίκα ὁ θεῖος Διονύσιος ἐν τοῖς προοιμίοις τῆς θεολογικῆς πραγματείας αὐτοῦ· «Ὅτι μέν ἐστι — φησί — πηγαία θεότης ὁ Πατήρ, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτω χρὴ φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι καὶ οἷον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα, πρὸς τῶν ἱερῶν λογίων παρειλήφαμεν· ὅπως δὲ ταῦτά ἐστιν, οὔτε εἰπεῖν οὔτε ἐννοῆσαι δυνατόν». Λατῖνοι δὲ καὶ συνιέναι φασὶ καὶ πειρῶνται λέγειν οὐ μόνον ὅτι διενηνόχασιν αἱ πρόοδοι, ἥ τε θεῖα γέννησις καὶ ἐκπόρευσις, ἀλλὰ καὶ τίνι τὸ διάφορον ἔχουσιν.*

160. *Ὁ δὲ θεολόγος Γρηγόριος τῶν περὶ Μακεδόνιον ἐρομένων περὶ τῶν προόδων Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, καὶ τίς ἂν ἑκατέρου γένοιτο τρόπος ὑπάρξεως, καὶ πῶς τὰ μὴ ὡσαύτως προϊόντα ἔπειτά φαμεν ὁμοούσια, «Εἰπέ, φησί, σὺ τὴν ἀγεννησίαν τοῦ Πατρός, κἀγὼ τὴν γέννησιν τοῦ Υἱοῦ φυσιο-*

---

14 in Ms *ἄνοιαν* (!); correxi, ut patet.

---

22 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. II, § 6: MG 3, 645 B.* 31 Nazianzenus, *Orat. XXXI, 8 (theol. V), De Spiritu Sancto: MG 36, 141 B.*

missimorum angelorum captum transcendere non solum aeternam ex Patre generationem Filii, sed etiam aliam, quae per oeconomiam novissimis temporibus in sinu Virginis ex benevolentia Patris atque Spiritus [Sancti] virtute propter nos facta est; Latini vero etiam primam illam perspectam se habere dicunt, eamque per intellectum fieri definiunt. Iterum, Patres processionem Spiritus ineffabilem inexplicabilemque esse, eamque cognitionem humanam superare praedicant, ac censent ne interrogationibus quidem de illa concedendum esse locum, idcirco quia responsio impossibilis fieret; at Latini et eam se scire aiunt, et amorem seu voluntatem illam appellant. Hac certe ratione clare seipsos prodidere, qui multam beatorum Patrum prudentiam condemnarunt.

158. Verumtamen cum hi ex omni parte veritate firmentur, sciantque et ineffabilem divinam generationem, et supernaturalem processionem Spiritus [Sancti] scrutari se non posse, [*fol. 324v*] nulla unquam ratione iidem dimoveri poterunt ne non contra absurditates invehantur. Quod autem praedicta sint vera, et convenienter hucusque dictum est, et mox adhuc dicetur, cum pauca quaedam exscribemus ex his, quae, divino numine afflati, Patres protulerunt.

159. Imprimis sit divus Dionysius, qui in prooemio theologici tractatus sui: « A Scripturis sacris accepimus — ait — Patrem quidem esse fontem in divinis, Filium vero et Spiritum Sanctum quasi Dei prolem, vel, si dictu fas sit, quasi germina divina, floresve ac lumina supersubstantialia exsistere; quonam autem pacto sese habeant, neque eloqui neque intelligere valemus ». Sed Latini et se intelligere dicunt, et verbis exprimere conantur non solum exsistendi modos esse diversos, generationem, inquam, divinamque processionem, sed etiam quanam re illorum diversitas consistat.

160. Etiam divus Gregorius, interrogantibus Macedonianis circa Filii et Spiritus progressiones, quisnam utriusque esset exsistendi modus, et quo pacto fiat ut, qui dissimili ratione prodire dicuntur, iidem deinde consubstantiales esse referantur: « Dic tu — inquit — quae Patris ingenitura sit, et ego Filii generationem et Spiritus processionem explicare aggrediar, quo fiet ut ambo deliremus, in Dei mysteria oculos inicientes; idque qui tandem? nempe ii, qui ne ea quidem, quae ante pedes sunt, scire accurate valent ». Et denuo in oratione de Spiritu [Sancto] scribit: « Da tu quoque mihi Deum

λογήσω καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, καὶ παραπληκτίσομεν ἄμφω
εἰς Θεοῦ μυστήρια παρακύπτοντες. Καὶ ταῦτα τίνες; οἱ μηδὲ τὰ ἐν ποσὶν
ἀκριβῶς εἰδότες ». Καὶ ἐν τοῖς Περὶ Πνεύματος ὁ αὐτός· « Δός μοι, φησί,
Θεὸν ἄλλον καὶ φύσιν Θεοῦ, καὶ δώσω σοι τὴν αὐτὴν Τριάδα μετὰ τῶν
fol. 325r αὐτῶν ὀνομάτων τε καὶ πραγμάτων. Εἰ δὲ εἷς Θεὸς μία φύσις ἡ | ἀνωτάτω,
πόθεν παραστήσω σοι τὴν ὁμοίωσιν; Ἢ ζητεῖς πάλιν ἐκ τῶν κάτω καὶ
περί σε; λίαν μὲν αἰσχρόν, καὶ οὐκ αἰσχρὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ μάταιον ἐπιει-
κῶς, ἐκ τῶν κάτω τὴν εἰκασίαν τῶν ἄνω λαμβάνειν, καὶ τῶν ἀκινήτων ἐκ
τῆς ῥευστῆς φύσεως, καί, ὅ φησιν Ἡσαΐας, ζητεῖσθαι τὰ ζῶντα ἐν τοῖς
νεκροῖς ».

161. Εἰ δὲ ὁμοίωσις οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς ὑπερουσίοις τε καὶ τοῖς οὖσι, καὶ
σφόδρα αἰσχρὸν καὶ ἐπιεικῶς μάταιον τὰ τοιαῦτα ζητεῖν, καὶ ἴσον ἐστὶ
ταῦτά τε περιεργάζεσθαι καὶ τὰ τῆς ἕξεως ἐν τῇ στερήσει ζητεῖν, καὶ τὰ
τοῦ φωτὸς ἐν τῷ σκότει, τοῦτο γάρ ἐστι τὸ ζητεῖσθαι τὰ ζῶντα ἐν τοῖς
νεκροῖς, τί ποτε ἐροῦμεν περὶ τῶν παρὰ Λατίνοις συλλογισμῶν; πόθεν αὐ-
τοῖς αἱ τῶν προτάσεων μείζους; πῶς δὲ ὅλος συλλογισμός, ὁ μὴ μέσον
ἔχων τῶν ἄκρων διαλλακτήν; πῶς δ' ἂν συναφθεῖεν ὁμοιότητος ἀνῃρημένης;
Οὐκ ἄρα οὐδὲ συλλογισμοὺς τοὺς τοιούτους χρὴ προσειπεῖν.

162. Καὶ πάλιν ὁ μακάριος Διονύσιος οὕτω περὶ τῆς θείας φύσεως τοὺς λό-
γους ποιεῖσθαι προτρέπεται, « ὡς αὐτή, φησί, περὶ ἑαυτῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς
λογίοις παραδέδωκεν »· ἀπεσιώπησε δὲ τὸν τρόπον τῆς διαφορᾶς τῆς θείας
γεννήσεως καὶ τῆς ὑπερφυοῦς ἐκπορεύσεως. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Δαμασκη-
νὸς ἐν τῷ περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος κεφαλαίῳ· « Ὅτι μέν ἐστι διαφορὰ
γεννήσεως καὶ ἐκπορεύσεως μεμαθήκαμεν, τίς δὲ ὁ τρόπος τῆς διαφορᾶς,
fol. 325v οὐδαμῶς ». Λατῖνοι δὲ καὶ ἅπερ ἀπεκρύψατο τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἑαυτῷ
μόνῳ τὴν γνῶσιν τούτων τηρῶν, ταῦτα καὶ εἰδέναι φασί, καὶ ἡμᾶς μὴ πει-
θομένους ἀσεβείας γράφονται· νῦν μὲν γάρ φασι γέννησιν ἐκπορεύσεως
διαφέρειν τῷ τὴν μὲν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς προϊέναι, τὴν δὲ ἐκπόρευσιν ἐκ
Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, νῦν δὲ τὴν μὲν τοῦ Πνεύματος προβολὴν ἀγάπην καλοῦ-
σιν ἢ θέλησιν, τὴν δὲ τοῦ Υἱοῦ γέννησιν, νόησιν, καὶ προϊέναι μὲν τὸ Πνεῦμα
τὸ Ἅγιον ὡς ἀγάπην, τὸν δὲ Υἱὸν ὡς λόγον. Τί τις ἂν ποιήσειε πρὸς
τοσοῦτον πόλεμον;

---

3 Nazianzenus, *De Spiritu Sancto, 10 (cum citat. Is. VIII, 19): MG 36, 144 AB.* 20 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. I, § 2: MG 3, 588 C.* 23 Damascenus, *De Fide Orthodoxa I, 8: MG 94, 824 A.*

alium, Deique naturam, et ego tibi eandem Trinitatem cum eisdem nominibus ac rebus dabo. Cum vero unus Deus atque una suprema [*fol. 325r*] natura sit, unde tandem similitudinem tibi repraesentabo? An rursus postulas ex terrenis et humanis eam duci? Valde profecto turpe est, nec turpe modo, sed etiam valde stultum et inane, ex humilibus rebus superarum caelestiumque simulacrum sumere, rerumque certarum atque constantium ex fluxa fragilique natura, quodque Isaias ait, 'viventia in mortuis requirere' ».

161. Age iam, si similitudo non servatur naturalia inter et superessentialia; si valde turpe est, ne dicam valde stultum, illam requirere, siquidem id curiosius scrutari idem est ac quaerere facultatem in privatione, sicut in tenebris lucem, seu, quod est idem, « in mortuis viventia », quid tandem aliquando de Latinorum syllogismis iudicandum erit? Undenam eorum praemissae maiores prodierunt? Quomodo totus syllogismus consistit, qui terminum medium communem duobus extremis non exhibet? Qua vero ratione haec ipsa extrema, orbata similitudine, coniungi possunt? Ergo ne syllogismorum quidem nomine eos appellare liceat.

162. Profecto, rursus beatus Dionysius de natura divina sermones inserantur vult ea ratione, « qua ipsa — ait — de se in divinis Litteris tradidit ». Ipse autem alto praeterit silentio quomodo divina generatio ac supernaturalis processio discriminentur. Cui etiam consonat divus Damascenus, qui ita ait in capite de Sancta Trinitate: « Et quidem generationem inter et processionem discrimen intercedere edocti sumus: ceterum quis sit huius distinctionis modus, prorsus nescimus ». Latini econtra etiam illa, quae [*fol. 325v*] Spiritus Sanctus occultavit, et sibi soli illorum cognitionem reservavit; haec, inquam, et se perspecta habere dictitant, et nobis, quia minime huius rei nosmetipsos persuademus, impietatis notam inurunt. Alias enim generationem a processione eo differre asserunt, quod illa quidem e solo Patre manat, haec vero ex Patre Filioque, alias autem processionem Spiritus amorem seu voluntatem, et generationem Filii intellectum appellant; imo Spiritum Sanctum quasi Amorem prodire affirmant, Filium vero tanquam Verbum. Quid igitur contra bellum adeo magnum fieri posset?

163. *Καὶ χωρὶς δὲ τῶν εἰρημένων, εἰ μὲν τοῦ Πατρὸς νοοῦντος τὸν Υἱόν, ὁ Υἱὸς οὔτε τὸν Πατέρα οὔτε μὴν ἑαυτὸν οὔτε τὸ Πνεῦμα εἶχε νοεῖν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ Πνεῦμα ἢ τὸν Πατέρα ἢ τὸν Υἱὸν ἢ ἑαυτό, ἴσως ἂν ἦν συγγνώμη Λατίνοις νόησιν οἰομένοις τὴν θείαν γέννησιν. Εἰ δὲ νοοῦντος τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν, τὸν αὐτὸν τρόπον κἀκεῖνος οἶδεν αὐτόν («καθὼς γὰρ γινώσκει με ὁ Πατήρ, κἀγὼ γινώσκω τὸν Πατέρα»), ἢ οὐκ ἔστι ταὐτὸν γεννᾶν τε καὶ νοεῖν, οὐδὲ γέννησις καὶ νόησις, καὶ οἴχεται Λατίνοις ἡ τοῦ συμπεράσματος ἀφορμή, ἢ πᾶσα ἀνάγκη, τῆς νοήσεως ἀντιστρεφούσης κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον, γεννᾶσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα, ὥσπερ δὴ καὶ τὸν Υἱὸν παρὰ τοῦ Πατρός· καὶ μὴν καὶ τὸ Πνεῦμα γεννᾶσθαι παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν παρ' αὐτοῦ τοῦ Πνεύματος, τῆς αὐτῆς οὔσης ἐν ἑκάστῳ πρὸς τὰ λοιπὰ νοήσεως, ᾗ καὶ ὁ Πατὴρ νοεῖ τὸν Υἱόν. Καὶ ὅσα* fol. 326r *δὲ ἄλλα ἄτοπα, τί ἄν τις | ἀριθμοίη; Καὶ σιωπῶ τὸ καὶ τὸν Πατέρα ἕπεσθαι γεννᾶν ἑαυτόν, ἐπειδὴ νοεῖ ἑαυτὸν ὥσπερ δὴ καὶ τὸν Υἱόν, ὅτιπερ ταὐτὸν γέννησις καὶ νόησις.*

164. *Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς θείας γεννήσεως λέγειν ἔχομεν, ἐξῃρημένην αὐτὴν εἰδότες, καὶ εἰκασίας πάσης ἐπέκεινα. Ἀλλὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἀγαπώντων, ὡσαύτως καὶ τοῦτο τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀγαπᾷ, ἐκπορευόμενον δὲ ἐξ αὐτῶν, ὡς ἂν φαῖεν Λατῖνοι, οὐκ ἂν αὐτοῖς ὑπάρξεως μεταδοίη, οὔκουν γε. Πῶς οὖν ταὐτὸν ἂν γένοιτο ἀγαπᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι; Καὶ μὴν καὶ περὶ τῆς θελήσεως, εἰ μὲν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς μόνοι τὸ θέλειν εἶχον, τὸ Πνεῦμα δὲ οὐδαμῶς, ἴσως ἄν τις ἔπαθε πρὸς τὸ σημαινόμενον τῆς θελήσεως καὶ τῆς προβολῆς· εἰ δὲ θέλει μὲν ὁ Πατήρ, θέλει δὲ καὶ ὁ Υἱός, θέλει δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα ὡσαύτως, καὶ ἅμα καὶ τὰ αὐτά, μία γὰρ θέλησις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, διατί ἐκ μὲν τῆς θελήσεως Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἐξ ἑαυτοῦ δὲ οὐδαμῶς; ἢ διατί ἐκ μὲν τῆς θελήσεως Πατρὸς καὶ Υἱοῦ Πρόσωπον ἓν ἀνεφάνη, τὸ Πνεῦμα, ἐκ δὲ τῆς τῶν τριῶν θελήσεως, τῆς αὐτῆς οὔσης, ἕτερον οὐκ ἀνίσχει πρόσωπον; Ὁ γὰρ τὰ ἡγούμενα ἀξιῶν, πάντως δήπου καὶ τὰ ἑπόμενα ἢ συγχωρήσει ἤ, φεύγων ὡς ἄτοπα, ἑαυτῷ τῆς αἰσχύνης αἴτιος ἔσται.*

---

5 Io. *X, 15.*

163. Sed praeter ea, quae iam dicta sunt, si cogitante Patre Filium, hic vicissim neque Patrem, nec seipsum, neque Spiritum cogitaret; pariterque Spiritus neque Patrem, neque Filium, ne se quidem ipsum, forsitan consentire Latinis possemus, cum generationem in divinis per modum intellectus concipiunt. At vero si quando Pater Filium intelligit, eodem modo etiam Filius intelligit Patrem, iuxta illud: « Sicut novit me Pater, et Ego agnosco Patrem »; [id accidat] necesse est: vel idem non esse generare et intelligere, ac proinde generationem intellectum non esse (et fundamentum conclusionis Latinorum pessum datur), vel, permutatis intellectionis terminis, ratione omnimodae similitudinis, Patrem a Filio generari dicendum fore, eodem prorsus modo ac generatur Filius a Patre. Quin etiam et a Patre Filioque Spiritus generabitur, ipseque et Patrem et Filium gignet, cum eadem sit uniuscuiusque intelligendi ratio respectu ceterorum, sicut quando Filium Pater intelligit. Sed revera quot absurditatum moles inde succrescant, quisnam [*fol. 326r*] enumerare posset? Et missum faciam illud, quod illinc etiam fluit Patrem seipsum generare, quandoquidem seipsum, sicut sane Filium, intelligit; quoniam generatio et intellectio pro eodem sumuntur.

164. Et haec quidem de divina generatione dicta sunt, absolute in se considerata, ultra quamlibet comparationem. Verumtamen amantibus Patre Filioque Spiritum Sanctum, [id habetur, quod] similiter et hic Patrem Filiumque diligit; at si ex ambobus, ut Latini dicerent, procederet, nequaquam illis exsistentiam communicaret. Absit omnino. Quo pacto igitur una res erunt et amari et procedere? Imo etiam quoad voluntatem: si solummodo Pater et Filius velle possiderent, Spiritus autem nequaquam, forsitan quis illud, quod dictum est, de voluntate et processione dici pateretur. Verum si Pater quidem vult, vult autem quoque Filius, et Spiritus perinde vult, et profecto res prorsus easdem (una enim est voluntas Patris et Filii et Spiritus), quam ob causam, quaeso, ex voluntate Patris et Filii Spiritus quidem profluit, ex sua autem ipsius voluntate nequaquam? Aut quare ex Patris Filiique voluntate una Persona, Spiritum dico, illucescit, ex voluntate vero Trinitatis totius, quae eadem ipsa est, alia persona non oritur? [Absurda sunt haec], sed qui ea, quae praemittit, recta iudicat, omnino necesse est ut, vel etiam quae fluunt inde consectaria libenter amplectatur, vel, si ea velut inepta refugit, pudoris, quo afficitur, se ipsum esse causam arbitretur.

165. *Εἰ δὲ καὶ ταὐτὸν ἦν γέννησις καὶ νόησις, καὶ θέλησις καὶ ἐκπόρευσις, πόθεν ἡ τῆς ἀνάγκης ἀφορμή, ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, ὅτι* fol. 320v *φησὶ ὁ θαυμαστὸς συλλο|γισμός· «Μηδὲ δυνάμεθά τι ἀγαπᾶν, εἰ μὴ τῷ ἐνδιαθέτῳ λόγῳ πρότερον συλλάβοιμεν αὐτό»; Οὐκοῦν διότι τοῦτο ἐν ἡμῖν θεωρεῖται, θεωρηθείη ἂν καὶ ἐν τῷ Θεῷ; ἀλλ᾽ ἔστι δικαιότερον λέγειν· διότι τοῦτο ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων, οὐκ ἂν εἴη ἐπὶ τῶν θείων. Οὐ γὰρ ἀνάγκη· ἀνθρώπων γὰρ καὶ Θεοῦ τὸ μὲν διάφορον ἄπειρον, τὸ δὲ ὅμοιον ἢ οὐδαμῶς ἢ μετρίως, καὶ ὥστε μόνον εἰκάσαι.*

166. *Καὶ ὁ θεῖος δὲ Γρηγόριος εἴποι ἂν πρὸς ταῦτα, καὶ λίαν κατὰ καιρόν· «Πόθεν παραστήσω σοι τὴν ὁμοίωσιν; Ἢ ζητεῖς πάλιν ἐκ τῶν κάτω καὶ περί σε; λίαν μὲν αἰσχρόν, καὶ οὐκ αἰσχρὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ μάταιον ἐπιεικῶς, ἐκ τῶν κάτω τὴν εἰκασίαν τῶν ἄνω λαμβάνειν, καὶ τῶν ἀκινήτων ἐκ τῆς ῥευστῆς φύσεως, καί, ὅ φησιν Ἡσαΐας, ζητεῖσθαι τὰ ζῶντα ἐν τοῖς νεκροῖς».*

167. *Εἰ δὲ τοὺς τρόπους τῶν ὑπάρξεων τῶν θείων Προσώπων ἀνεπινοήτους φήσουσι καὶ αὐτοί, δυσωπούμενοι χωρεῖν ὁμόσε κατὰ τῆς ἀποστολικῆς καὶ πατρικῆς παραδόσεως, καὶ δὴ καὶ τὰς τῶν τρόπων διαφοράς, τὴν δὲ νόησιν καὶ τὴν θέλησιν, ἀντὶ εἰκόνων δή τινων ἢ παραδειγμάτων παραλαβεῖν, ὥστε τοὺς ἀσθενέστερον περὶ τὴν πίστιν ἔχοντας μεταβιβάζειν, ὡς οἷόν τε ἐπὶ τὸ τῆς ἀληθείας φῶς, ὥσπερ εἴ τις λέγει, τὴν θείαν γέννησιν [ἐ]οικέναι νοήσει, κατὰ ἀμυδρὰν εἰκόνα, διά τε τὸ ἀπαθές (ἀπαθῶς γὰρ ἡ νόησις ἐκ τοῦ νοῦ), καὶ μὴν καὶ διὰ τὸ ἀδιαίρετον (οὔτε γὰρ ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς κεχώρισται οὔτε τῶν νοουμένων ὁ νοῦς), — ἂν δὴ ταῦτα λέγωσιν, ἐπαινέσομεν* fol. 327r *μὴν τῆς ἐπινοίας | ταύτης αὐτούς; Καὶ γὰρ πόρρωθεν τοῖς θεολόγοις τὰ τοιαῦτα ἐν χρήσει, νῦν μὲν ἀνθέων τινῶν μεμνημένοις καὶ θεοφύτων βλαστῶν, νῦν δὲ ἡλίου καὶ φωτὸς καὶ ἀκτίνων, καὶ δὴ καὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ποταμοῦ καὶ πηγῆς. Ταῦτα μὲν ὡς εἴρηται ἀποδεξόμεθα, καταδεξόμεθα δὲ οὐδαμῶς καὶ εἰς ἀπόδειξιν ταῦτα παραλαβεῖν, ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα. Τὰ γὰρ παραδείγματα καὶ τὰς εἰκόνας οὐκ εἰς ἀπόδειξιν, ἀλλὰ σαφηνείας χάριν παραλαμβάνομεν, προϋποκειμένων τῶν πραγμάτων οὕτως ἔχειν, ἀμφιβολίας πάσης ἐκτός. Τούτων δὲ τὸ ἄδηλον ἐχόντων, καὶ διατοῦτο καὶ ζη-*

---

20 ἐοικέναι in Ms.

---

10 NAZIANZENUS, *Orat. XXXI, 10 (theol. V), De Spiritu Sancto: MG 36, 144 B (cum citat. Is. VIII, 19).* 25 PS.-DIONYSIUS, *cf. De div. Nomin. II, § 6: MG 3, 645 B.* 26 NAZIANZENUS, *cf. Orat. XXXI, 31-32 (theol. V), De Spiritu Sancto: MG 36, 169 AC.*

165. Verum enim vero licet idem valerent generatio et intellectus, processio et voluntas, undenam sumeretur fundamentum illationis, ita ut, quemadmodum mirabilis syllogismus ait, ex Filio Spiritus procedat? [*fol. 326v*] « Nihil amare possumus, nisi verbo cordis illud (prius) concipiamus ». Igitur quia hoc in nobis accidere animadvertitur, idcirco idem in Deo reperiri debet? At aptius diceretur ita: quia hoc modo humanae res afficiuntur, ideo in divinis id ipsum non datur. Argumentum enim non cogit. Nam homines inter et Deum quod diversum est, in infinitum protenditur; similitudo vero vel nulla est vel limitibus coarctata et huiusmodi, quae solum velut divinari liceat.

166. Ideo divus Gregorius diceret ad haec et valde opportune: « Unde tandem similitudinem tibi repraesentabo? An rursus postulas ex terrenis et humanis eam duci? Valde profecto turpe est, neque turpe modo, sed etiam valde stultum et inane, ex similibus rebus superarum caelestiumque simulacrum sumere, rerumque certarum atque constantium ex fluxa fragilique natura, quodque Isaias ait, ' viventia in mortuis requirere ' ».

167. Quodsi modos exsistendi divinarum Personarum et ipsi [Latini] incomprehensibiles esse [tandem] dicerent, pudore affecti quod contra apostolicam simul et patristicam traditionem procedant; et modorum differentias admitterent, intellectum autem et voluntatem instar quarumdam imaginum et similitudinum sumerent, ita ut ii, qui in fide debiliores exsistunt, inducantur ut credant possibile ad lucem veritatis, ut ita dicam, divinam generationem intellectui assimilari, secundum tenuem, videlicet, imaginem, non solum eo quod illa sine passione sit (passionis enim expers est quoque intellectionis a mente exitus), sed etiam indivisionis ratione (cum nec Filius a Patre separetur, neque intellectus ab intellectione sua); haec, inquam, si dicerent, laudibus ipsos ob huiusmodi [*fol. 327r*] cogitationem prosequeremur? Etenim longe haec posita sunt ab usu theologorum, qui nunc quidem divina germina floresve recordantur, nunc vero solem et lucem et radium, vel etiam oculum, flumen et fontem. Quae quidem eo sensu, quo dicta [a Patribus] fuere, et nos approbabimus; at nullatenus eadem admittemus, si pro demonstratione assumantur ad concludendum ex Filio Spiritum esse. Etenim imagines et comparationes non ad demonstrationem, sed claritatis gratia, recipimus, praesupponendo res extra ambiguitatem omnem ita se habere. At vero cum res ipsae obscuritatem habeant, et ob id ipsum sub quaestione subiciantur, si ex comparationibus easdem de-

τουμένων, ἐκ τῶν παραδειγμάτων ἀποδεικνύναι ταῦτα πειρᾶσθαι οὐδὲν ἄλλ
ἐστίν, ἢ τὰ ζητούμενα ὑποτιθέναι ὥσπερ ὁμολογούμενα.

168. *Ἔτι χρηστέον τοῖς παραδείγμασι καὶ ταῖς εἰκόσιν ἐπὶ τῶν θείων το-
σούτων ὅσον τὸ δέον ἐκ τῆς ὁμοιότητος λαβόντας, ἐκ τῆς ἀνομοιότητος ζη-
μιωθῆναι μηδέν. Φησὶ γὰρ ὁ μὲν θεῖος Χρυσόστομος ἐν Ὁμιλίᾳ πεντεκαιδε-
κάτῃ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς· «Τοῦτο πανταχοῦ δεῖ παρατηρεῖν,
ὅτι τὰ ὑποδείγματα οὐ πάντα καθόλου δεῖ λαμβάνειν, ἀλλὰ τὸ χρήσιμον
αὐτῶν ἐκλεξαμένους καὶ δι᾽ ὃ παρείληπται, τὸ λοιπὸν ἅπαν ἐᾶν». Ὁ δὲ
θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λόγῳ τοσαύτην κατέγνω
τῶν παραδειγμάτων ἀνομοιότητα ἐν τοῖς περὶ Θεοῦ λόγοις, καὶ ταῦτα πολ-
λὴν εἰς τὴν περὶ τούτων ζήτησιν τὴν με[.]ημναν προκαταβαλλόμενος, ὥστε·
fol. 327v «Ἔγωγε, φησί, πολλάκις διασκεψάμενος | πρὸς ἐμαυτὸν τῇ φιλοπραγμο-
σύνῃ τοῦ λόγου, καὶ πανταχόθεν τὸν λόγον εὐθύνας, καὶ ζητῶν εἰκόνα τινὰ
τοῦ τοσούτου πράγματος, οὐκ ἔσχον ᾧτινι χρὴ τῶν κάτω τὴν θείαν φύσιν
παραβαλεῖν· κἂν γὰρ μικρά τις ὁμοίωσις εὑρεθῇ, φεύγει τὸ πλεῖον, ἀφεὶν
με κάτω μετὰ τοῦ ὑποδείγματος». Καὶ πάλιν· «Οὐδέν ἐστιν ὃ μοι τὴν διά-
νοιαν ἵστησιν ἐπὶ τῶν ὑποδειγμάτων θεωροῦντι τὸ φανταζόμενον, πλὴν εἴ
τις ἕν τι λαβὼν τῆς εἰκόνος, μετ᾽ εὐγνωμοσύνης τὰ λοιπὰ ῥίψειεν».

169. Εἶτα μετὰ ἀκριβείας δοκιμάζων τὸν περὶ τῶν εἰκόνων λόγον, δῆλός ἐστι
μηδὲ τούτῳ πάνυ τοι θαρρῶν τῷ ἑνί, ἀλλὰ καθόλου τὰς εἰκασίας μετὰ τῆς
φαινομένης ὁμοιότητος, ὡς πολλὴν ἀπάτην ταῖς ψυχαῖς ἐνιείσας, τῶν θεο-
λογικῶν ἀπελαύνων προθύρων, καὶ μόνοις ἀρκούμενος τοῖς λεγομένοις παρὰ
τοῦ Πνεύματος, καὶ εἰ βραχέα τὰ εἰρημένα. Ἐπάγει γάρ· «Τέλος οὖν
ἔδοξέ μοι κράτιστον εἶναι τὰς μὲν εἰκόνας χαίρειν ἐᾶσαι καὶ τὰς σκιάς, ὡς
ἀπατηλὰς καὶ τῆς ἀληθείας πλεῖστον ἀποδεούσας· αὐτὸν δὲ τῆς εὐσεβε-
στέρας ἐννοίας ἐχόμενον, ἣν ἐντεῦθεν ἔλλαμψιν ἐδεξάμην, ταύτην εἰς τέλος
διαφυλάττοντα ὡς γνησίαν κοινωνὸν καὶ συνόμιλον, τὸν αἰῶνα τοῦτον δια-
πορεύεσθαι διατέμνοντα».

170. Τούτων τοῦτον εἰρημέν[ω]ν τὸν τρόπον, ἵνα τὸ πᾶν συνέλωμεν ἐν βρα-
fol. 328r χεῖ, εἰ μὲν οὐδὲν ἄλλο | τὴν θείαν γέννησιν καὶ τὴν ἀπόρρητον πρόοδον ἢ

29 in Ms εἰρημένον (error fortasse propter attractionem cum τοῦτον τὸν τρόπον).

6 Chrysostomus, *Hom. XVI (non XV), 8 in epist. ad Rom.: MG 60, 559.* 12 Nazianzenus, *Orat. XXXI, 31 et 33 (theol. V), De Spiritu Sancto (2 citat.): MG 36, 169 A; 172 A.* 23 Nazianzenus, *Orat. theol. V, 33, De Spiritu Sancto: MG 36, 172 AB.*

monstrare conabimur, nihil erit aliud quam supponere ut probata ea, quae investiganda sunt.

168. Praeter quam quod, de divinis rebus agentibus, ita comparationibus et imaginibus utendum nobis est, ut ex similitudine quidquid est opus, ex disparitate autem nihil detrimenti percipiamus. Quapropter divus Chrysostomus ait in homilia decima quinta in epistulam ad Romanos: « Hoc ubique observandum: exempla non in universum assumenda esse, sed quod usu venit eligendum ad quam rem assumptum est, ac reliquum totum missum faciendum esse ». Pariter divus Gregorius in oratione de Spiritu Sancto adeo magnam dissimilitudinem comparationes inter et res divinas esse cognovit, ideoque tantam sollicitudinem in his investigandis adhibuit, ut haec diceret: « Enimvero cum mentis curiositate multum [*fol. 327*ᵛ] diuque mecum considerassem, atque orationem undecumque explorassem, rei tantae imaginem quandam exquirens, cui tandem rerum inferarum divina illa natura comparanda sit, reperire non potui. Quamvis enim exiguam aliquam similitudinem invenerim, maior tamen me pars fugit, humique me cum meo exemplo reliquit ». Et paulo post: « In summa, nihil est in quo mens mea gradum figere queat, dum, quod imaginor, in exemplis considero; ni forte quispiam ea animi aequitate sit, ut cum unum aliquid ex proposita imagine acceperit, reliqua proiciat ».

169. Tandem cum diligenter perpendisset hoc comparationum negotium, perspicuum est illum ne in una quidem earum fiduciam reposuisse, sed quoniam comparationum coniecturae, ob apparentem similitudinem, non parum animos in errorem inducunt, prorsus eas e porticu theologiae expellendas curasse, contentum solummodo his, quae a Spiritu [Sancto] revelata fuere, etiamsi numero pauca sint. Subiungit enim: « Postremo itaque hoc mihi consultissimum visum est, ut, missis factis imaginibus illis atque umbris, ut fallacibus plurimumque a veritate remotis, piam ipse cogitationem fidemque mordacius retineam, atque in paucis verbis insistens duceque Spiritu Sancto utens, quemque hic splendorem accepi, hunc ad extremum usque, tanquam fidum socium et congerronem custodiens, aevum hoc traicere pro viribus contendam ».

170. Quibus ita expositis, ut cuncta paucis complectamur, si nihil aliud esse [*fol. 328*ʳ] generationem divinam ineffabilemque processionem affirmare pergant, quam intellectum et voluntatem, inter amentes aestimabuntur, quibus opus incumbit sagittis aerem

νόησιν καὶ θέλησιν εἶναι φήσουσι, μετὰ τῶν μαινομένων τετάξονται καὶ οἷς ἔργον τοξεύειν εἰς οὐρανόν. Εἰ δὲ εἰκόνος ἢ παραδείγματος λόγον τὰ τοιαῦτα ἐπέχειν, ἢ ζητείτωσαν δι᾽ ὃ παρείληπται, ὁμολογουμένου πρότερον ὑποτιθέντος τοῦ πράγματος, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἔστω λόγος μηδείς, ἢ μηδὲ τοῦτο, ἀλλὰ τὰς μὲν εἰκόνας καὶ αὐτοὶ καθόλου καὶ τὰς σκιὰς χαίρειν λεγέτωσαν, ὡς ἀπατηλὰς καὶ τῆς ἀληθείας ἀποδεούσας· ἐκ δὲ τῶν θεοπαραδότων λογίων μετὰ τοῦ Πνεύματος ζητείτωσαν τὰ περὶ τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐκ τούτων, ἕως ἂν ἐξῇ, καὶ ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους πειθέτωσαν, οὕτω γὰρ τοῖς τεχνίταις τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης περὶ τῶν θεολογικῶν ἔχειν ἔδοξεν.

171. *Εἰ δὲ ὅτι Λόγος ὁ Υἱὸς εἴρηται, τοῦτο θορυβεῖ τοὺς οἰομένους νόησιν εἶναι τὴν θείαν γέννησιν, οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος. Πρῶτον μέν, ὅτι οὐκ ἀνάγκη διὰ τὸν Λόγον εὐθὺς καὶ γέννησιν ἐννοεῖν· οὐ γὰρ διότι Λόγος διατοῦτο καὶ Υἱός, οὐδὲ γὰρ ὁ Υἱὸς μόνον Λόγος, ἀλλὰ καὶ ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα, οὔτε δὲ ὁ Πατὴρ οὔτε μὴν τὸ Πνεῦμα ἐγεννήθη· καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Τριάς, ὁ εἷς Θεός, λόγος προσείρηται ὥσπερ καὶ φῶς καὶ Θεὸς καὶ ζωή, καὶ οὐδεὶς ἂν φαίη τὴν Τριάδα Υἱόν. Μαρτύριον δὲ τοῦ λόγου ὁ μακάριος Διονύσιος ἐν τῷ Περὶ θείων Ὀνομάτων τὴν ἐπωνυμίαν ἀναπτύσσων τοῦ «λόγου». Φησὶ γάρ· «Λόγος ὁ Θεὸς λέγεται ὡς τῶν πάντων αἴτιος, πάντας* fol. 328v *τοὺς τῶν ὄντων | λόγους ἐν ἑαυτῷ ἔχων, καὶ προειληφὼς κατὰ μίαν ἁπλότητος ὑπερβολήν, καὶ ὡς λόγου καὶ γνώσεως πᾶσι τοῖς λογικοῖς αἴτιος». Καὶ πάλιν· «Εἰ τὴν ὑπερούσιον κρυφιότητα, ζωὴν ἢ οὐσίαν ἢ Θεὸν ἢ λόγον ὀνομάσαιμεν». Ὅτι δὲ τοῦτο κοινῶς ἐπὶ πάσης τῆς θεότητος ἀξιοῖ, αὐτὸς ἂν εἴποι τῆς Περὶ τῶν θείων Ὀνομάτων πραγματείας ἀρχόμενος. Φησὶ γάρ· «Ὁποίαν ἂν εὕρωμεν θεωνυμικὴν ἐπωνυμίαν ἐφ᾽ ἑνὸς τῶν τριῶν, ταύτην ὁλικῶς ἀπαρατηρήτως καὶ ἐπὶ τῆς ὅλης θεότητος ἐκλειψόμεθα».*

172. *Εἰ δὲ λέγοιεν· ἀλλὰ τῷ Χριστῷ καὶ ἀμφότερα πρόσεστι, καὶ γὰρ καὶ Λόγος καὶ Υἱὸς εἴρηται, καὶ δὴ καὶ Λόγος Κυρίου, οὐδ᾽ οὕτως ἀνάγκη διατοῦτο τὴν θείαν γέννησιν νόησιν εἶναι, οὐδὲ διὰ τὸ ταῦτα λέγεσθαι, καὶ ὁ*

1-2 τῶν-ἔργον] supplentur in Ms minutis characteribus et in margine, fortasse propter distractionem.

---

19 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. VII, § 4: MG 3, 872 C.* 22 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. II, § 6: MG 3, 645 A.* 25 *hanc* Ps.-Dionysii *sententiam invenimus quidem in tribus saltem locis operis eius De div. Nomin. II, § 1 (bis) et 11 (semel): MG 3, 635 C; 637 C; 652 A; in quibus simul sumptis fere omnia verba citationis occurrunt; verba autem formalia, prout a* Cabasila *referuntur, frustra quaereres.*

transfigere. Sed si haec imaginis seu comparationis rationem induere credunt, vel investigent causam cur illa, supposita prius probata re, assumpta fuerint, et nihil amplius de aliis sermo erit; vel, si id non obtinet, imaginibus tamen umbrisque et ipsi valedicere omnino velint, ut fallacibus et veritate destitutis, atque ex Scripturis divinitus traditis cum Spiritu Sancto ea, quae Spiritus sunt, quaerere accingantur, eisque, quoad eius fieri liceat, et ad se et ad alios persuadendos utantur. Hac enim ratione scientiae theologicae peritis cuncta bene procedere in divinis rebus visum est.

171. Quodsi quia Filius Verbum appellatur, idcirco eos perturbat, qui intellectionem esse generationem divinam arbitrantur, vi ratio destituitur: primum quidem, propterea quod nulla necessitas est simul ac Verbum dicitur, statim de generatione cogitare; non enim quia Verbum, ideo Filius est, cum neque Filius solus Verbum sit, sed etiam Pater et Spiritus, quorum neuter profecto generatione exsistit. Quin ipsa Trinitas, quae unus Deus est, quemadmodum et lux et Deus et vita, sic etiam Verbum praedicatur, nullusque erit qui Trinitatem Filium appellet. Cuius rei testis habetur beatus Dionysius, qui [in libro] de divinis Nominibus, explicans 'Verbi' appellationem, ita ait: « *Verbum*[1] Deus praedicatur, qui omnium rerum causa est, illarumque rationes omnes [*fol. 328*ᵛ] in se ipso continet et anticipat ob solam simplicitatis excellentiam, omnibusque rationem habentibus origo eorum cognitionis et rationis exsistit ».[2] Et rursus: « Si ipsum superessentialem caliginem, vitam vel substantiam, vel Deum vel Verbum nominemus ». Quod autem haec omnia praedicata communia esse totius Deitatis arbitretur, patet ex his, quae ipse initio libri de Divinis Nominibus scribit: « Quam igitur invenerimus divinorum nominum appellationem de una ex tribus Personis praedicatam, illam omnino indiscriminatim etiam de tota Deitate ut dictam excipiemus ».

172. Verum si obicerent, utrumque Christo convenire, qui et Verbum et Filius dicitur, imo et Verbum Domini; nec etiam sic necessarium esset ut, huius rei causa, divina generatio intellectus esse diceretur, neque idcirco quia proferuntur haec, modus ipse, quo Fi-

---

[1] Sic ex mente Nili, secus non procedit eius argumentatio; sed scias optime in hoc loco in editione Migne verbum « λόγος » latine « Ratio » versum esse. Ibi enim non de Verbo divino agitur, sed de Deo « *ut ratione* ».

[2] Haec valde differunt, ut vides, a textu, ad quem alludit Cabasilas (videas notam textus graeci). Adeas, sis, explicationem S. Thomae in hunc locum (*Comment. in lib. De div. Nominibus*, c. VII, lectione V). – De hoc egimus supra ad pp. 127-129.

τρόπος τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑπάρξεως καθέστηκε γνώριμος. Τὸ μὲν γὰρ Υἱός, ἰδιά-
ζον αὐτῷ· τὸ δὲ Λόγος, καὶ τοῖς ἄλλοις κοινόν. Πῶς δ' ἂν τὸ κοινὸν τῷ ἰδιά-
ζοντι ταὐτὸν γένοιτο; Ἔπειτα εἰ καὶ τὴν τοῦ Λόγου φωνὴν ἰδιαζόντως
ἀποδοίημεν τῷ Υἱῷ, οὐδ' οὕτως ἡ γέννησις νόησις· ἔξεστι γὰρ Λόγον αὐ-
τὸν καλεῖν, ὅτιπερ τὰ τοῦ Πατρὸς πάντα ἡμῖν ἀνήγγειλεν, ὡς ἡ θεσπεσία
τοῦ Σωτῆρος φωνή· «Πάντα γάρ, φησί, ὅσα ἤκουσε παρὰ τοῦ Πατρὸς
ἀνήγγειλεν ἡμῖν», οὕτω καὶ τοῦ μακαρίου Χρυσοστόμου τὴν τοῦ «Λόγου»
σημασίαν ἀκούσαντος.

173. *Εἰ δέ τισιν ἔδοξε καὶ διὰ τὸ ἀπαθῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς προελθεῖν, καὶ δὲ*
τὸ μὴ διαιρεῖσθαι ἐκεῖθεν (οὕτω γὰρ ἐκ τοῦ λέγοντος καὶ ὁ λόγος), — ὑγιὴς
fol. 329r *μὲν | ἡ διάνοια, ἰδιάζουσα δὲ τῷ Υἱῷ οὐκ ἂν εἴη· κοινὴ γὰρ αὕτη καὶ τῷ*
Πνεύματι, καὶ γὰρ καὶ τὸ Πνεῦμα Λόγος, καὶ ἀπαθῶς προῆλθεν ἐκ τοῦ Πα-
τρός, καὶ ἀδιαιρέτως ἐκείνῳ σύνεστι· καὶ εἴη ἂν ταύτῃ γε καὶ ἡ ἐκπόρευσις
νόησις, ὥσπερ δῆτα καὶ ἡ γέννησις. Ἀλλ' ἄτοπον, οὐ γὰρ ἂν εἴη ταὐτὸν
γέννησις καὶ ἐκπόρευσις.

174. *Ἔτι πῶς ἂν γένοιτο διὰ τοῦ Λόγου γνώριμος ὁ τρόπος τῆς ἀπορρή-*
του γεννήσεως; οὐ γὰρ λέγων καὶ λόγος ταὐτὸν ἂν εἴη Πατρὶ καὶ Υἱῷ. Πα-
τὴρ μὲν γὰρ καὶ Υἱὸς δύο Πρόσωπα τέλεια· λόγος δὲ καὶ λέγων, οὐδαμῶς.
Καὶ Πατὴρ μὲν ὁμοούσιος τῷ Υἱῷ· ὁ δὲ λόγος τῷ λέγοντι, πῶς; Καὶ ὁ μὲν
λόγος τοῦ λέγοντος ἕξις ἂν εἴη τελειωτική· τοῦ δὲ Πατρὸς ὁ Υἱός, τοῦτό
γε οὐδαμῶς. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, οἱ μακάριοι Πατέρες, καὶ σφόδρα εἰδότες
τὸν Υἱὸν καὶ ὡς Λόγον παρὰ τῆς γραφῆς ἀνυμνούμενον, οὐκ ἐπαύσαντο δια-
μαρτυρόμενοι ἀνεπινόητον καὶ ἄγνωστον εἶναι τὸν τρόπον τῆς θείας αὐτοῦ
γεννήσεως. Οὐκ ἂν εἴ γε ἡ τοῦ «λόγου» φωνὴ τὴν αὐτοῦ γέννησιν ἥτις
ποτέ ἐστιν ἐδείκνυ.

175. *Καὶ μὴν καὶ «ἀπαύγασμά» φησιν αὐτὸν ἡ γραφὴ «τῆς δόξης καὶ χα-*
ρακτῆρα τῆς ὑποστάσεως», καὶ φῶς ὡς ἐκ φωτὸς οὐκ αὐτὸν μόνον, ἀλλὰ δὴ
καὶ τὸ Πνεῦμα. Εἰ τοίνυν διὰ τὸν λόγον καὶ τὸν νοῦν ἡ γέννησις νόησις ἐστί,
διὰ τὸ ἀπαύγασμα καὶ τὴν δόξαν καὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ὑπόστασιν
ἄλλο τι πάλιν ἂν λέγοιεν τὴν ὑπερφυᾶ γέννησιν. Οὐκ ἄρα ταῖς εἰκόσι…
fol. 329v *πάντα πιστέον ἐστί, | εἰ μέλλοιμεν εὐσεβεῖν.*

6-7 *πάντα-ἡμῖν*] sic Ms, Scriptura autem: «…ἃ ἤκουσα… ἐγνώρισα ὑμῖν». Chrysostomus: «…ἀνήγγειλα…».

---

6 *cf.* Io. *XV, 15.* 8 CHRYSOSTOMUS, *Hom. II in Ioannem, 4:* MG 59, 33-34. 26 *cf.* HEBR. *I, 3.*

ius exsistentiam sortitur, cognoscibilis esse posset. Nam quod Filius nominetur, proprium ipsius est; quod autem appelletur Verbum, commune et aliis Personis evadit. At qua ratione id, quod commune est, idem atque proprium fieri valeret? Praeterea, etiamsi nomen Verbi peculiariter Filio tribuamus, ne sic quidem generatio per modum intellectus esse sequitur, cum ipsum Verbi appellatione decorare liceat, propterea quod omnia, quae sunt Patris, nobis annuntiavit, quemadmodum ait divina Salvatoris vox: « Omnia enim quaecumque audivit a Patre, annuntiavit nobis », sicut beatus Chrysostomus vocis « Verbi » significationem intellexit.

173. Quodsi quibusdam probantur etiam aliae rationes, quod nempe ex Patre sine passione procedat, et quod ab illo non seiungatur (sic enim ex loquente verbum prodit); recta quidem [*fol. 329ʳ*] interpretatio est, sed minime Filio peculiaris: quandoquidem et Spiritui communis ea est, cum et ipse Verbum sit, et sine passione a Patre quoque profluat, neque ab illo separabilis exsistat. Igitur etiam huius rei causa processio, quemadmodum sane generatio, per intellectum fiet. Attamen absurdum videtur generationem inter et processionem identitatem intercedere.

174. Insuper quomodo exinde quod dicatur Verbum, eo ipso modus ineffabilis generationis cognoscibilis fieret? Non enim loquens et verbum idem sunt atque Pater et Filius. Pater et Filius, videlicet, duae Personae perfectissimae sunt, nequaquam autem verbum et qui verbum profert. Pariter Filio consubstantialis est Pater; quomodo autem id ipsum erunt verbum et ille, qui loquitur? Adhuc: verbum facultas est perfectiva illius, qui verbum pronuntiat; Filius vero id nullatenus esse potest respectu Patris. Denique, etiam relictis his, beati Patres, qui quam praeclarissime Filium cognoscebant, etsi scirent ipsum in sacris Litteris sub Verbi appellatione celebrari, non cessarunt testimonium reddere inexplicabilem esse penitusque ignotam divinam eiusdem generationem. Itaque ex nomine hoc « Verbi » qualis sit tandem eius generatio demonstrari nequit.

175. Et re quidem vera etiam ipsum Scriptura ut « splendorem gloriae et characterem substantiae [Patris] » laudat; lumen vero de lumine non ipsum solummodo, sed etiam et Spiritum [Sanctum]. Iam vero, si propter verbum mentis generatio intellectus est, propter splendorem, et gloriam, et characterem, et substantiam, aliud rursus [Latini] dicerent esse supernaturalem generationem. Igitur si pietatem servare voluerimus, imaginibus nullatenus [*fol. 329ᵛ*] undequaque credendum est.

Λατίνων κεφάλαιον μα΄. Συλλογισμὸς ἕβδομος

176. «Ἔτι εἴ τις τὰ διάφορα εἴδη τῶν πραγμάτων ἐπισκοπήσειεν, ἔστι τις ἐν αὐτοῖς τάξις, καθ᾿ ὃ τὰ μὲν ζῶντα πρὸ τῶν μὴ ζώντων εἰσι, καὶ τὰ ζῷα ὑπὲρ τὰ φυτά, καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπὲρ τὰ ἄλλα ζῷα, καὶ ἐν ἑκάστοις τούτων διάφοροι βαθμοὶ εὑρίσκονται κατὰ διάφορα εἴδη· ὅθεν καὶ Πλάτων τὰς τῶν πραγμάτων ἰδέας ἀριθμοὺς εἶναι ἔφησεν, οἳ τῷ εἴδει ποικίλλονται προσθέσει καὶ ἀφαιρέσει μονάδος. Ὅθεν ἐν ταῖς ἀΰλοις οὐσίαις κατὰ τὴν τάξιν μόνον ἐστὶν ἡ διάκρισις· ἐν δὲ τοῖς θείοις Προσώποις πανταπάσιν οὔσαις ἀΰλοις, ἀδύνατον ἑτέραν εἶναι τάξιν, πλὴν τῆς κατ᾿ αἰτίαν· οὐκ ἄρα δύο εἰσὶ Πρόσωπα ⟨ἐξ⟩ ἑνὸς προϊόντα, εἰ μὴ θάτερον αὐτῶν ἐκ τοῦ ἑτέρου προΐοι· καὶ οὕτως ἀνάγκη ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον προϊέναι».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

177. Εἶναι μὲν τάξιν ἐν τοῖς θείοις, καὶ πάλιν μὴ εἶναι, οὐκ ἔστιν ἀρνεῖσθαι. Τοῦτο μὲν καθ᾿ ὑπεροχήν· οὐδὲ γὰρ διὰ τὸ ἄτακτον τάξιν ἐκεῖ μὴ εἶναι φαμεν, ἀλλ᾿ ὡς τάξιν τοῦ πράγματος ὑπερβαίνοντος. Ἐκεῖνο δέ, διὰ τὸ τὴν μὲν τάξιν ἀγαθὸν οἴεσθαι, πλήρωμα δὲ εἶναι παντὸς ἀγαθοῦ τὸν Θεόν. Καὶ μὴν καὶ εἰ πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καλά, καὶ οὕτω τοιαῦτα, ὡς καὶ fol. 300r σῴζειν | ἐν ἑαυτοῖς τὸν ὅρον τὸν τοῦ καλοῦ, καλὰ γὰρ λίαν προσείρηται παρὰ τῆς γραφῆς, καὶ κόσμος δὲ τὸ πᾶν τοῦτο καλεῖται, καλὸν δὲ καὶ κόσμος οὐκ ἂν εἴη, ἂν μὴ καὶ τάξις προσῇ· τὰ δ᾿ ἐν τοῖς αἰτιατοῖς προηγουμένως πρόεισιν ἐν τοῖς αἰτίοις, ὡς ὁ θεῖός φησι Διονύσιος· πᾶσα ἀνάγκη καὶ τάξιν ἐκεῖ νομίζειν κατὰ τὸν ἀπόρρητον μέντοι λόγον, καὶ ὥσπερ ἂν ἐκεῖνος εἴποι περὶ αὐτοῦ, οὐχ ἣν ἂν ἡμεῖς ἐκείνῳ δοίημεν. Ἀταξία γὰρ τὸ τοιοῦτον σαφὴς περὶ τῆς τάξεως ἐκείνης σκοπουμένους μὴ ἀναμένειν ἐκεῖθεν τὸ σύνθημα, ἀλλ᾿ ὁριστὰς ἡμᾶς εἶναι τοῦ τινα [δὴ] τρόπον τὰ ἐκεῖ τετάχθαι· οὐδὲ γὰρ ἀμνημονεῖν προσῆκε τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, καθόλου διακελευομένης «οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαι, περὶ τῆς ὑπερουσίου θεότητος παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα».

---

3 Ms καθὸ. 10 ἐξ] in Ms deest haec particula, omnino supplenda. 25 δὴ] hoc verbum in Ms non bene claret: videtur prius scriptum fuisse δέ, sed supra aperte habetur accentus circumflexus.

---

2 AQUINAS, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 222r; vel 613 f. 408v).* 6 ARISTOTELES, *cf. Physic. VII, 4 n. 14 (ex edit. Operum S. Thomae Leonina).* 19 *cf.* GEN. *I, 31.* 21 PS.-DIONYSIUS, *cf. De div. Nomin. II, § 8: MG 3, 645 D (verba originalia sonant: «... περισσῶς καὶ οὐσιωδῶς ὑπερένεστι τὰ τῶν αἰτιατῶν τοῖς αἰτίοις»).* 27 PS.-DIONYSIUS, *cf. De div. Nomin. I, § 2: MG 3, 588 C.*

Latinorum caput quadragesimum primum
Syllogismus septimus

176. « Item. Si quis diversas species rerum consideret, in eis quidam ordo ostenditur: prout viventia sunt supra non viventia, et animalia supra plantas, et homo supra alia animantia, et in singulis horum diversi gradus inveniuntur secundum diversas species; unde et Plato species rerum dixit esse numeros, qui specie variantur per additionem vel subtractionem unitatis. Unde in substantiis immaterialibus non potest esse distinctio nisi secundum ordinem. In divinis autem Personis, quae sunt omnino immateriales, non potest esse alius ordo nisi originis. Non igitur sunt duae Personae ab una procedentes, nisi una earum procedat ab altera. Et sic oportet Spiritum Sanctum procedere a Filio ».

Capitis solutio

177. Ordinem quidem in divinis servari, sed et vicissim non servari, negandum non est. Profecto hoc alterum supremae excellentiae ratione accidere fatemur; neque enim dicimus ordinem ibi non adesse, eo quod quidquam inordinatum sit, sed quod ordinem rerum ille alius supergrediatur. Illud autem primum, quoniam ordo absque dubio bonum aliquid esse existimatur, plenitudo vero totius boni Deus est. Imo cum omnia, quae sub Deo sunt, bonitate donentur, ita ut in ipsis [*fol. 330ʳ*] impleatur definitio boni, quae valde bona esse in Scripturis dicuntur; cum universus quoque mundus bonus vocetur, nec pulcher esset nisi in eo ordo reluceret; praeterea cum ea, quae in effectibus considerantur, quemadmodum divus Dionysius ait, etiam in causis eminenter insint, accidit, inquam, ut omnino in divinis ordo adesse credatur, secundum ineffabilem quidem rationem et eo modo, quo Deus ipse de se declarare dignetur, non vero qualem nos ipsi tribuere velimus. Aperta enim est inordinatio si, de ordine illo investigationem instituentes, eius constitutionem ex Divinis fontibus non requirimus, sed nosmetipsi decernere volumus quonam tandem modo ea, quae in Deo sunt, ordinata consistant. Verumtamen non oportet apostolicae traditionis oblivisci, praecipientis omnino ne dicere audeamus, nec etiam cogitemus, de superessentiali Deitate quidquam, praeter id, quod in sacris Litteris divinitus revelatum est.

178. *Λέγομεν δή. Τὸν Θεὸν καὶ μονάδα καὶ τριάδα φαμέν· τὸ δὲ διὰ τὴν κοινὸν τῆς φύσεως καὶ τῶν ὑπερφυῶς προσόντων αὐτῇ, τὸ δὲ διὰ τὴν τρισυπόστατον τῆς ὑπερουσίου γονιμότητος ἔκφανσιν.* **** *Ἀλλὰ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν, πῶς ἂν εἴη τάξις ἐν τοῖς θείοις, τῆς μὲν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὔσης, τῆς δὲ τάξεως τὸ πρότερον καὶ ὕστερον ἀπαιτούσης; Τὰ γὰρ αὐτὰ καὶ προαριθμεῖται καὶ ὑπαριθμεῖται παρὰ τῇ θείᾳ γραφῇ διὰ τὴν ἰσοτιμίαν*
fol. 330v *τῆς φύσεως, ὡς ἠκούσαμεν. Δῆλον δέ· | νῦν μὲν γὰρ βαπτίζειν φησὶν ὁ Κύριος « εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος », νῦν δέ φησιν· « Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν ». Καὶ νῦν μέν φησιν· « Ὁ Πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, κἀγὼ ἐργάζομαι », νῦν δέ· « Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐλευσόμεθα καὶ μονὴν παρ᾽ αὐτῷ ποιήσομεν ». Καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει δὲ ὁ μακάριος Ἰωάννης· « Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, φησίν, ἀπὸ Θεοῦ Πατρός, καὶ ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων, καὶ ἀπὸ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ », ἀντὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὰς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος ἐν τῇ τῆς Τριάδος ἀπαριθμήσει παραλαβών.*

179. *Οὕτω μὲν οὖν κατ᾽ οὐσίαν οὐκ ἂν εἰκότως λέγοιμεν τάξιν ἐκεῖ· κατὰ δὲ τὰς ὑποστάσεις, τρεῖς οὔσας, καὶ πάνυ προσεῖναι τάξιν φαμέν· αὕτη δέ ἐστι τὸ τηρεῖν τῶν θείων Προσώπων ἕκαστον τὴν ἑαυτοῦ ἰδιότητα ἀμιγῆ καὶ ἀκοινώνητον πρὸς τὰ ἕτερα. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τῷ Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· « Ἔδει γὰρ τὰς ἰδιότητας μεῖναι Πατρὶ καὶ Υἱῷ* [*καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι*], *ἵνα μὴ σύγχυσις ᾖ παρὰ τῇ θεότητι, τῇ καὶ τ᾽ ἄλλα εἰς τάξιν ἀγαγούσῃ ». Καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος· « Οὔτε τὰ ἡνωμένα διαιρεῖν — φησί — θεμιτόν, οὔτε τὰ διακεκριμένα συγχεῖν ».*

180. *Εἰ δὲ τοῦτο μὲν τάξις ἐν τοῖς ὑπερουσίοις τὸ τὰς ἰδιότητας ἀκινήτους μένειν, καὶ αὖ τοὐναντίον ἀταξία καὶ σύγχυσις· αἱ δὲ τοῦ Πατρὸς ἰδιότητες, ὡς ὁ τῶν θεολόγων ἄκρος φησί, τὸ ἄναρχον καὶ ἡ ἀρχή, καὶ μόνη δὴ πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, καὶ « ὅσα τοῦ Πατρὸς πάντα καὶ*
fol. 331r *τοῦ Υἱοῦ, πλὴν τῆς αἰτίας »· τὸ καὶ | τῷ Υἱῷ τὸ αἴτιον νέμειν καὶ ἀρχὴν αὐτὸν θεότητος λέγειν καὶ προβολέα τοῦ Πνεύματος, οὐ τάξιν εἰσάγειν,*

---

3 ****] locus vacuus in Ms unius fere lineae: nihil tamen deesse videtur (cfr. Vat. gr. 1757 fol. 303v). 21 *καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι*] interpolatio Cabasilae. (Videas notam in versione latina).

---

8 Mt. *XXVIII, 19.* 9 Io. *X, 30.* 9 Io. *V, 17.* 10 Io. *XIV, 23-24.* 12 Apoc. *I, 4-5.* 20 Nazianzenus, *Orat. theol. V, 29, De Spiritu Sancto: MG 36, 165 B.* 22 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. II, § 2: MG 3, 640 A.*

178. Dicimus ergo et affirmamus Deum et Unum et Trinum esse: aliud quidem ratione communis naturae et eorum, quae ipsi supernaturaliter insunt; aliud vero propter trium Personarum in superessentiali fecunditate manifestationem. Verum enim vero quomodo in essentia divina ordo aliquis inveniretur, cum una eademque illa sit, ordo autem successionem prioris et posterioris requirat? Etenim eaedem Personae in sacra Scriptura tum prius tum posterius ordine enumerantur, ob naturae aequalitatem, sicut probe scimus. Videas, quaeso: [*fol. 330ᵛ*] Dominus nunc quidem: « Baptizate — inquit — eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti », nunc autem: « Ego et Pater unum sumus ». Alias ait: « Pater meus usque modo operatur, et Ego operor », alias autem: « Ego et Pater ad eum veniemus, et mansionem apud eum faciemus ». Similiter beatus Ioannes in Apocalypsi: « Gratia vobis — inquit — et pax a Deo Patre, et a septem spiritibus, et a Domino Iesu Christo », pro Spiritu Sancto operationes ipsius in enumeratione Trinitatis assumens.

179. Sic igitur, essentiae ratione, nequaquam in divinis ordinem dari diceremus; ratione autem Personarum, cum tres numerentur, plane ordinem quendam convenire asserimus, qui alius non est, quam quod divinarum Personarum unaquaeque proprietatem suam inconfusam et cum aliis incommunicabilem servet. Dicit enim divus Gregorius [in oratione] de Spiritu Sancto: « Oportet proprietates Patris et Filii et Spiritus servare, ne sit confusio in Deitate, quae cetera in ordinem adducit ». [1] Et divus Dionysius: « Neque fas est — ait — copulata disiungere, nec distincta confundere ».

180. Age iam, si ordo quidem in divinis in proprietatibus immotis conservandis consistit, et vicissim inordinatio atque confusio contrarium appellatur; si aliunde proprietates Patris sunt, quemadmodum summus theologorum ait, [2] sine principio esse et esse

---

[1] Animadvertas oportet CABASILAM perperam adduxisse citationem hanc, ut ex scopo divi GREGORII patet. Non debuit enim persona Spiritus Sancti hic nominari (sicut non nominatur in NAZIANZENO), quandoquidem hic demonstrare vult omnia nomina divina Spiritui Sancto convenire, excepto ' Ingeniti ' et ' Geniti ' nomine, ut ipse dicit. Ac proinde pergit sic: « Patris enim et Filii proprietates incolumes atque integras ipsis manere conveniebat, ne alioquin apud divinitatem, quae alia quoque in ordinem et concinnitatem adduxit, confusio exsisteret ». Et deinde sequitur: « Equidem ipse ad tantam nominum copiam... totus cohorresco. Spiritus Dei dicitur, Spiritus Christi, mens Christi ... ».

[2] Non potest bene definiri ex hoc loco quinam pro CABASILA ' summus theologorum ' nominetur: intermiscet enim citationes S. GREGORII NAZIANZENI et PSEUDO-DIONYSII AREOPAGITAE.

ἀλλὰ μᾶλλον τάξιν λύειν ἐστίν, οὐκ ἄρα ἀληθὴς ὁ λόγος ἐν ἑκάστῳ τῶν θεαρχικῶν Προσώπων πρὸς ἕκαστον τὴν τοῦ αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ τάξιν ζητεῖν.

181. Οὐ μὴν ἀλλ᾽ εἰ μὲν μόνου τοῦ Πατρὸς προβολέως ὑποκειμένου, οὐ διεκρίνετο τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, εἰκότα καὶ πάνυ λέγειν ἔδοξαν ἄν· εἰ δὲ σῴζεται ἡ διάκρισις, ὡς διὰ πολλῶν ἐδείξαμεν, καὶ εἰ μηδαμῶς ὁ Υἱὸς προβολεὺς τοῦ Πνεύματος· τὸ δὲ τὴν διάκρισιν σῴζειν τηροῦντος ἂν εἴη τὴν τάξιν, ὡς ἡ διδασκαλία φησὶ τοῦ Πνεύματος, μάταιος ἡ σπουδὴ τὴν μὲν οὖσαν διαπτύειν, τὴν δὲ μὴ οὖσαν ζητεῖν, ὥσπερ μὴ βουλομένους οὕτω τὰ θεῖα καὶ συνάπτειν καὶ διαιρεῖν, ὡς αὐτὰ δήπου καὶ ἥνωται καὶ διήρηται, καὶ ὡς ἡ τῶν ἀποστόλων ἔχει παράδοσις.

182. Ἔτι, ὡς ἐν τοῖς ἄνω δέδεικται λόγοις, πολλῶν μὲν ἀναφυομένων ἀτόπων, πολλῶν δὲ ὁμολογουμένων ἀναιρουμένων ἄν τις τὸν Υἱὸν προβολέα τοῦ Πνεύματος φῇ, καὶ πασῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων μεθ᾽ ἡμῶν ἱσταμένων κἀν τούτῳ τῷ μέρει, πῶς ἄν τις καλοίη τάξιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ, δι᾽ ἣν οὐδὲν κινδυνεύει, ὅσα γε χριστιανοῖς ὡμολόγηται, σχεδὸν σῴζεσθαι; Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡμῶν λεγόντων καὶ ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἀναγκαίαν εἶναι σῴζεσθαι τὴν τάξιν τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ
fol. 331ᵛ τὸ ἐξ αὐτοῦ, | ἀνάπαλιν μέντοι, ὥστε εἶναι τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πνεύματος, τί ποτε ἂν εἶπον Λατῖνοι; Πάντως ἂν ἐβόησαν περιαιρουμένης τῆς πατρικῆς ἰδιότητος, καὶ ἀταξίαν τὸ τοιοῦτον ἐκάλουν, καὶ οὐδενὸς ἂν ἐφείσαντο. Τοῦτο δὲ καὶ παρ᾽ ἡμῶν δίκαιοι πάντως ἂν εἶεν ἀκούειν αὐτοί, ἕως ἂν ᾖ τὸ αἴτιον καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ πηγαῖον ἴδιον τοῦ Πατρός, ὥσπερ δῆτα καὶ τὸ ἄναρχον. Οὐκ ἄρα Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τάξις ἂν εἴη, ὡς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς· ἀλλὰ Πατρὸς μὲν πρὸς Υἱὸν ἢ πρὸς τὸ Πνεῦμα, καὶ μάλα, Υἱοῦ δὲ πρὸς τὸ Πνεῦμα, οὐδὲ ἐννοεῖν τοῦτό γε θέμις, ἵνα μὴ λάθωμεν προσχήματι τάξεως πάντα μιγνύντες χρήματα. Ἀλλὰ ἀρκούμενοι ταῖς ἰδιότησιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ἃς ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον παραδέδωκε, καὶ δὴ καὶ τῇ διὰ πάντων ἰσότητι, καὶ γὰρ ἔνιοι καὶ τοῦτο καὶ τάξιν καὶ ἀρχὴν τάξεως εὖ καὶ καλῶς ἐνόμισαν, οὕτω τὴν τάξιν τὴν ἐκείνων καὶ εἰδέναι νομίζομεν καὶ τηρεῖν, εἴπερ ἡμῖν μέλλει καὶ ὁπωσοῦν μὴ τῆς ἀληθείας διαμαρτεῖν.

principium, seu quod idem est, solum fontem superessentialis divinitatis Patrem nominari, ita ut omnia, quae sunt Patris, etiam Filii sint, excepta causa; denique si [*fol. 331r*] tribuere causam Filio, eundemque principium divinitatis esse affirmare et Productorem Spiritus, nihil ad ordinem iuvat, sed ordinem e converso dissolvit; igitur verus sermo non est, si in divinis Personis ordo causae et causati, singularum ad singulas, quaeritur.

181. Nihilo tamen minus si, supposito Patre ut unico Productore, Filius a Spiritu minime discerneretur, iure merito [Latini] tuerentur opinionem suam; at vero si distinctio illa salvatur, ut pluris iam ostendimus, licet Filius nullo modo Spiritum producat (quam quidem distinctionem salvare, illius est, qui ordinem custodit, qualem disciplina Spiritus tradit), inutilis certe est diligentia exsistentem ordinem spernere, exsulantem autem requirere, ita ut quis divinas Personas coniungere et separare nolle videatur ea ratione, qua ipsae reapse et unitae et disiunctae sunt, quaeque in Apostolorum traditione continetur.

182. Praeterea, cum ex his, quae superioribus rationibus demonstrata sunt, multorum absurdorum cumulus excrescat, permultaque, quae in confesso habentur, tolli debeant, si Filius Spiritum producere dicitur; cum etiam omnes Oecumenicae Synodi in hac parte nobiscum versentur, quomodo quivis ordinem appellare posset eum, qui Filium inter et Spiritum intercederet ratione causae et causati, quandoquidem exinde nihil fere christianorum dogmatum incolume servari videtur? Nihilominus si dixerimus et nos necessarium esse ut ordo respectu Filii et Spiritus salvetur, ille quidem, qui ex causa et causato est, [*fol. 331v*] sed inverso modo, ita ut Filius ex Spiritu profluat, quid tandem Latinis dicendum suppeteret? Forsitan ore pleno reclamarent, proprietate Patris pereunte, et huiuscemodi rem inordinatam esse vocitarent, nobisque nullatenus parcerent. Sed haec eadem iure merito ipsi a nobis audire possunt, dum et causa et principium et fons, eodem prorsus modo ac sine principio esse, paternae proprietates dici pergant. Igitur ordo Filii et Spiritus non ille erit, qui ex principio et principiato desumitur; hoc enim de Patre respectu Filii vel Spiritus optime sane concipitur, de Filio autem erga Spiritum ne cogitare quidem licet; ne, nobis insciis, sub specie ordinis omnia misceantur. Sed si contenti erimus proprietatibus Filii et Spiritus, quas nos ipse Spiritus Sanctus traditione docuit, contenti quoque omnimoda aequalitate [eorum] (quoniam aliqui etiam ordinem ordinisque principium illam esse

Λατίνων κεφάλαιον μβ΄. Συλλογισμὸς ὄγδοος

183. « Ἔτι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, κατὰ τὴν ἑνότητα [τῆς] οὐσίας, οὐ διακρίνονται, εἰ μὴ καθόσον οὗτος μέν ἐστι Πατήρ, ἐκεῖνος δὲ Υἱός· ὅπερ ἂν τοίνυν παρὰ τοῦτό ἐστι, κοινόν ἐστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ· τὸ δ' εἶναι ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος παρὰ τὸν τῆς πατρότητος καὶ υἱότητος λόγον ἐστίν, ἡ fol. 332r γὰρ σχέσις, ᾗ ὁ Πατήρ ἐστι Πατήρ, ἑτέρα ἐστὶ παρὰ τὴν ᾗ ἐστιν ὁ | Πατὴρ ἀρχὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὡς προείρηται. Τὸ ἄρα εἶναι ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κοινόν ἐστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ ».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

184. Ἐνταῦθα ὅτι μὲν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς κατὰ τὴν ἑνότητα τῆς οὐσίας οὐ διακρίνονται, καὶ ὅτι τὸ εἶναι ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος παρὰ τὸν τῆς πατρότητος καὶ υἱότητος λόγον ἐστί, πρὸς ἀλήθειαν εἴρηκε· τὰ δ' ἄλλα, οὐκ ἄνευ τοῦ ψεύδεσθαι. Αὐτίκα τὸ μὴ διακρίνεσθαι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν κατ' ἄλλο, εἰ μὴ καθόσον οὗτος μέν ἐστι Πατήρ, ἐκεῖνος δὲ Υἱός· ποῦ γὰρ θήσεις τὸ αἴτιον καὶ τὴν πηγὴν καὶ τὴν ἀρχήν, καθ' ὃ διακρίνεται ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ; « Πάντα γάρ — φησίν — ὅσα ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ, πλὴν τῆς αἰτίας »· καὶ τὸ μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατὴρ πρὸς διάκρισιν τῶν θεαρχικῶν εἴρηται Προσώπων, καὶ τὸ ἄναρχον δὲ καὶ ἡ ἀρχή, τοῦ Πατρὸς ἰδιότητες.

185. Ὅτι δὲ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πηγὴ καὶ τὸ αἴτιον ἄλλο παρὰ τὸ πατρικὸν ἰδίωμα, καὶ εἴρηται πολλάκις καὶ αὖθις εἰρήσεται. Οὐδὲ γὰρ ἀντιστρέφει· εἰ μὲν γὰρ μόνη πηγὴ θεότητος, καὶ μόνος ἐξανάγκης Πατήρ, εἰ δὲ μόνος Πατήρ, οὐκ ἀνάγκη καὶ μόνη πηγὴ θεότητος ἁπλῶς. Καὶ δῆλον ὅτι Λατῖνοι, δεχόμενοι μόνον τὸν Πατέρα γεννᾶν, δυσχεραίνουσι τὸ λέγεσθαι τοῦτον καὶ μόνον θεότητος αἴτιον ἢ μόνην πηγήν. Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, τὸ ἄναρχον καὶ τὸ ἀγέννητον ἢ τὸ ἀναίτιον, ἢ ὅπως ἄν τις ἐθέλοι καλεῖν, καὶ fol. 332v ἄλλο παρὰ τὸν τῆς πατρότητος λόγον ἐστί, | καὶ ἴδιόν ἐστι τοῦ Πατρός.

---

2 τῆς] τὴν in Ms; corrigo ex versione Cydoniana (Vat. gr. 616 fol. 222r; vel 613 fol. 408v).

---

2 AQUINAS, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 222r; vel 613 ff. 408v-409r).* 7 *cf. superius, syllog. 3, ad fol. 313r-313v.* 16 NAZIANZENUS, *cf. Orat. In Aegyptiorum adventum, 10: MG 36, 252 A.* 17 PS.-DIONYSIUS, *cf. De div. Nomin. II, § 5: MG 3, 641 D.* 18 NAZIANZENUS, *cf. De Dogmate et Constitutione episcoporum, 7: MG 35, 1073 A.*

recte senserunt), si nihil, inquam, amplius requiremus; ordinem, qui inter ipsos est, et perspicere et custodire arbitramur, cum oporteat nos vel quomodocumque a recto veritatis tramite non deviare.

Latinorum caput quadragesimum secundum
Syllogismus octavus

183. « Adhuc. Pater et Filius, quantum ad unitatem essentiae, non differunt nisi in hoc, quod hic est Pater, et hic est Filius. Quidquid igitur praeter hoc est, commune est Patri et Filio. Esse autem principium Spiritus Sancti est praeter rationem paternitatis et filiationis: nam alia relatio est, qua Pater est Pater, et qua [*fol. 332*ʳ] Pater est principium Spiritus Sancti, ut supra dictum est. Esse igitur principium Spiritus Sancti est commune Patri et Filio ».

Solutio capitis

184. In hoc syllogismo, illud quod dicitur: « Pater et Filius, quantum ad unitatem essentiae, non differunt », et illud: « esse principium Spiritus Sancti est praeter paternitatis et filiationis rationem », veritati prorsus conforme esse reperitur. Cetera vero omnia falsitatis arguuntur: exempli gratia, quod nullo alio modo Pater et Filius discriminentur, nisi in hoc, quod alius est Pater, alius vero Filius. Ubinam enim collocabis causam, et fontem, et principium, quo Pater a Filio discernitur? « Omnia enim, quae Pater habet, etiam Filii sunt, praeter quam quod causa non est », sicut audisti. Audivisti quoque solum fontem superessentialis divinitatis esse Patrem, et hoc discriminativum esse divinarum Personarum; ac denique esse sine principio et esse principium paternam proprietatem constituere.

185. Quod autem sub nominibus principii et fontis et causae aliud quam paternitatis proprietas includatur, saepe saepius declaratum est, et iterum declarabitur. Non enim illa convertuntur. Etenim si unicus Deitatis fons habetur, habetur quoque necessario unus Pater; at minime contrarium obtinet, ita ut si unus Pater est, unus Deitatis fons simpliciter assignetur. Latini ipsi argumento sunt: admittunt enim solum Patrem generare; molestia autem afficiuntur, si audiunt solum eum esse Deitatis causam solumve fontem. His addas adhuc quod principio carere, vel ingenitum esse, vel sine causa, vel quomodocumque demum id ipsum exprimere velimus, et diversum est a paternitatis ratione, [*fol. 332*ᵛ] et proprietatem Patris efficit, et characteristicum est modi, quo Pater

καὶ τρόπον ὑπάρξεως χαρακτηρίζει τοῦ πῶς ἐστιν ὁ Πατήρ. Καὶ πάντων λεγόντων ἐστὶν ἀκούειν ὅτι καὶ ταύτῃ διακρίνεται Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὁ Πατήρ· «πάντα γὰρ ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ, πλὴν τῆς ἀγεννησίας».

186. Καὶ τὸν Ἰουστῖνον δὲ μάρτυρα ὄντα καὶ φιλόσοφον καὶ τῶν ἀποστόλων διάδοχον καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων ἐκείνων τῆς Ἐκκλησίας προστάντα, ὡς ἐχρῆν τὸν ἀποστολικὸν ἄνδρα, καὶ μάρτυρα τῶν θεολογικῶν ἐκαλέσαμεν λόγων, ἀποδείξαντες τοῦτον ἐν τοῖς Περὶ Πίστεως κεφαλαίοις αὐτοῦ τοῖς διαφόροις τῶν ὑπάρξεων τρόποις τὰς θεαρχικὰς τῶν ὑποστάσεων διελόντα, ὧν ἐστι καὶ ἡ τοῦ ἀγεννήτου φωνή. Καὶ τι λέγω τοῦτον ἢ ἐκεῖνον; καὶ Θωμᾶς αὐτὸς ἐν ἑκκαιεικοστῷ κεφαλαίῳ τοῦ Κατὰ Ἑλλήνων τετάρτου βιβλίου· «Ὁ πατὴρ — φησί — διακρίνεται τοῦ Υἱοῦ τῇ τῆς πατρότητος ἀναφορᾷ καὶ τῇ τῆς ἀγεννησίας». Οὐκ ἄρα ἀληθὴς ὁ λόγος μὴ διακρίνεσθαι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, εἰ μὴ καθόσον οὗτος μέν ἐστι Πατήρ, ἐκεῖνος δὲ Υἱός· ὥστε καὶ τὸ ἑπόμενον ἀνάγκη πᾶσα τῆς αὐτῆς κεραμείας εἶναι, τὸ κοινὸν εἶναι Πατρὶ καὶ Υἱῷ πᾶν τὸ παρὰ τὴν πατρότητα καὶ υἱότητα.

187. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων, δέδεικται μηδαμῶς ὑπάρχον τι κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ὃ μὴ τῷ Πνεύματι πρόσεστι· τὰ γὰρ κοινὰ Πατρὶ καὶ Υἱῷ, κοινὰ καὶ τῷ Πνεύματι καὶ ἡ τῶν ἀποστόλων καὶ θεολόγων φησὶ παράδοσις. Εἰ δὲ καὶ fol. 333r δοίημεν εἶναι, καὶ οὕτω ψεῦδος πᾶν τὸ παρὰ τὴν πατρότητα | καὶ υἱότητα ἐξανάγκης εἶναι κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ· πολλῶν γὰρ δειχθέντων οἷς ὁ Πατὴρ διακρίνεται τοῦ Υἱοῦ, ἀδύνατον ἐκεῖνα τῷ Υἱῷ νέμειν καὶ ὁπωσοῦν. Οὕτω δὴ τῶν τοῦ συλλογισμοῦ ὑποθέσεων ἐπὶ σαθροῦ ἱσταμένων, πῶς ἂν εἴη τὸ συμπέρασμα ἀναγκαῖον; Μᾶλλον δὲ εἰ διακρίνεται ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ τῇ πηγαίᾳ θεότητι, ὡς ἐδείξαμεν, πᾶσα ἀνάγκη τὸ συναγόμενον καὶ ἀδύνατον εἶναι καὶ ταῖς προαπηριθμημέναις αἰτίαις ἔνοχον.

Λατίνων κεφάλαιον μγʹ. Συλλογισμὸς ἔνατος

188. «Ἔτι ὃ μὴ τῷ τινος ὁρισμῷ ἐναντίον ἐστίν, οὐκ ἀδύνατον αὐτῷ συνελθεῖν, εἰ μή που κατὰ συμβεβηκός· τὸ δὲ εἶναι ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος οὐκ ἔστιν ἐναντίον τῷ τοῦ Υἱοῦ λόγῳ. Οὔτε ὡς Θεοῦ· ἐπεὶ καὶ ὁ Πατήρ ἐστιν ἀρχὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Οὔτε ὡς Υἱοῦ· ἐπεὶ καὶ ἑτέρα ἐστὶν ἡ τοῦ Πνεύματος πρόοδος καὶ ἑτέρα ἡ τοῦ Υἱοῦ· οὐ μάχεται δὲ τῷ ἐξ

---

3 Nazianzenus, *cf. Orat. In Pentecosten, 9: MG 36, 441 C.* 8 Ps.-Iustinus, *cf. Exposit. rectae Confessionis, 3: MG 6, 1209 B.* 11 Aquinas, *Summa contra Gent. IV, 26 (Vat. gr. 616 f. 223r; vel 613 f. 410v).* 27 Aquinas, *Summa contra Gent. IV, 24 (Vat. gr. 616 f. 222r; vel 613 f. 409v).*

exsistit. Ab omnibus igitur audire poteris hoc illud esse, quo Pater a Filio et a Spiritu discriminatur: « omnia enim quaecumque Pater habet, Filii quoque sunt propria, si innascibilitatem exceperis ».

186. Iustinum iam protulimus, Martyrem illum est Philosophum, Apostolorum successorem et, ut apostolicum virum decebat, illius temporis Ecclesiae ducem; illum, inquam, testem theologicorum sermonum appellavimus, cum ostendimus ipsum, in capitibus eius de Fide, ex diversis exsistendi modis divinas Personas distinxisse, ubi etiam 'Ingeniti' vox occurrit. Attamen quid hunc vel illum adduco? Thomas ipse in vigesimo sexto capite quarti libri contra Gentiles: « Pater a Filio — ait — distinguitur paternitatis relatione et innascibilitate ». Ergo veritati non innititur sermo ille, qui Patrem Filiumque non discernit, nisi quatenus alius quidem Pater est, alius vero Filius. Itaque quod exinde sequitur, necesse est prorsus eiusdem fictionis sit, videlicet: commune esse Patri Filioque totum illud, quod praeter paternitatem et filiationem statuatur.

187. At etiam his relictis, demonstratum est alias nequaquam commune quidquam Patri et Filio dari, quod non pariter Spiritui conveniat. Ideoque tam apostolorum quam theologorum traditio fert, communia esse Spiritui quaecumque communiter Patri et Filio insunt. Sed etiamsi concederemus [ita] esse, tamen adhuc falsum esset, quidquid praeter paternitatem [*fol. 333v*] et filiationem adduci possit, commune Patri Filioque fore necessario. Cum enim ea, quibus distinguitur a Filio Pater, multa esse demonstrata sint, impossibile fit ut eadem Filio vel quomodocumque tribuantur. Age vero, si praemissae syllogismi adeo mobili fundamento superstruuntur, quomodo illius conclusio necessitatis vim adipiscetur? Potius autem id eveniet ut, quoniam Pater a Filio per fontem divinitatis discernitur, sicut ostendimus, necesse sit conclusionem absurdam et obiurgationibus superius enumeratis obnoxiam obtineri.

Latinorum caput quadragesimum tertium
Syllogismus nonus

188. « Amplius. Quidquid non est contra rationem alicuius, non est impossibile ei convenire, nisi forte per accidens. Esse autem principium Spiritus Sancti, non est contra rationem Filii. Neque inquantum est Deus: quia Pater est principium Spiritus Sancti. Neque inquantum est Filius: eo quod alia est processio Spiritus Sancti et Fi-

ἀρχῆς κατὰ μίαν πρόοδον ὄν[τι] τὸ ἀρχὴν εἶναι τῆς τοῦ ἑτέρου προόδου. Λείπεται τοίνυν οὐκ ἀδύνατον εἶναι ἀρχὴν εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ὃ δὲ οὐκ ἀδύνατον εἶναι, δυνατὸν εἶναι· ἐν δὲ τοῖς θείοις οὐδὲν διαφέρει τὸ εἶναι καὶ δύνασθαι. Ὁ Υἱὸς ἄρα ἀρχή ἐστι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ».

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

189. Οὐδ᾽ οὗτος ὁ λόγος διὰ πάντων συμβαίνει τοῖς πράγμασι. Τί γὰρ ἂν εἴποι περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ; πότερον τὸ εἶναι πατέρα ἐναντίον ἐστὶ τῷ
fol. 333v τοῦ Υἱοῦ λόγῳ, ἢ οὐδαμῶς; | Ἀλλ᾽ εἰ μὲν οὐκ ἔστιν ἐναντίον οὐδὲ μαχόμενον, κατὰ τὴν θέσιν τὴν αὐτοῦ, λείπεται μὴ ἀδύνατον εἶναι πατέρα γενέσθαι τὸν Υἱόν. « Ὃ δὲ οὐκ ἀδύνατον εἶναι, δυνατὸν εἶναι, ἐν δὲ τοῖς θείοις οὐδὲν διαφέρει τὸ εἶναι τοῦ δύνασθαι », ἵνα τοῖς αὐτοῖς χρήσωμαι, Ὁ Υἱὸς ἄρα καὶ πατήρ ἐστιν. Εἰ δὲ τὸ πατέρα εἶναι ἐναντίον λέγει τῷ τοῦ Υἱοῦ λόγῳ, οὐδ᾽ οὕτως ὁ λόγος Λατίνων ἵσταται· ἔστι γὰρ καὶ τὸν λόγον μάχεσθαι καὶ τὸν Υἱὸν πατέρα γενέσθαι. Καὶ δῆλον ἀπὸ τῶν ὄντων, ἐξ ὧν αὐτὸς ἐπισύρεται τὴν ἀνάγκην τῆς θεολογίας τῆς ἑαυτοῦ· σχεδὸν γὰρ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστος καὶ πατήρ ἐστι καὶ υἱός.

190. Ἔτι καὶ ἕπεται μηδὲ πρὸς διάκρισιν αὔταρκες οἴεσθαι τὸ γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι, διὰ τὸ τὸν δεῖνα ἢ τὸν δεῖνα καὶ πατέρα εἶναι καὶ υἱόν, συνιόντων εἰς ταὐτὸ τοῦ γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι, ὡς ἡ τερατώδης θεολογία φησί. Καὶ μὴν καὶ πρὸ τοῦ προαγαγεῖν τὰ πάντα ὁ Θεὸς εἰς τὸ εἶναι, ἐδύνατο ταῦτα παραγαγεῖν, ἀλλ᾽ οὐ παρήγαγε, καίτοι σφόδρα δυνάμενος· οὐκ ἄρα ἀληθὴς ὁ λόγος, ὡς ἐν τοῖς θείοις οὐδὲν διαφέρει τὸ εἶναι τοῦ δύνασθαι.

191. Ἔτι φησὶν ὁ θεῖος Διονύσιος· « Δύναμις ὁ Θεὸς καλεῖται καὶ τῷ ὑπερδύνασθαι καὶ ἀπειράκις ἀπείρους τῶν οὐσῶν δυνάμεων ἑτέρας παραγαγεῖν, καὶ τῷ μὴ ἄν ποτε δυνηθῆναι τὰς ἀπείρους καὶ ἐπ᾽ ἄπειρον παραγομένας δυνάμεις, τὴν ὑπεράπειρον αὐτοῦ τῆς δυναμοποιοῦ δυνάμεως ἀμβλῦναι ποίη-
fol. 334r σιν ». Ἀλλὰ δυνάμενος τὸν εἰρημένον τρόπον, οὐ | παρήγαγεν. Οὐκ ἄρα πάντα ἀληθῆ νομοῦμεν τὸν λόγον, ὡς ἐν τοῖς θείοις οὐδὲν διαφέρει τὸ εἶναι τοῦ δύνασθαι.

---

1 ὄντι] in Ms ὂν (= « id quod est » in S. Thoma); scilicet, nimium litteralis versio ex latino vix non incorrectam loquutionem parit, praesertim ob inductum articulum τῷ dativi casus, qui phrasim ἐξ ἀρχῆς κατὰ μίαν πρόοδον ὂν regere debuit. — Correctionem induxi claritatis ergo.

---

3 Aristoteles, *cf. Physic. III, 4 n. 9 (ex edit. Operum S. Thomae Leonina).*
24 Ps.-Dionysius, *De div. Nomin. VIII, § 2: MG 3, 889 D-892 A.*

ii; non est autem repugnans id, quod est a principio secundum unam processionem, esse principium processionis alterius. Relinquitur igitur quod non sit impossibile Filium esse principium Spiritus Sancti. Quod autem non est impossibile, potest esse. In divinis autem non differt esse et posse. Ergo Filius est principium Spiritus Sancti ».

Capitis solutio

189. Nec etiam syllogismus hic omni ex parte naturae rerum accommodatur. Quid enim de Patre et Filio diceretur? utrum paternitatem habere contra rationem Filii est, an secus? [*fol. 333v*] Sed si contra ipsam non est neque est repugnans, sequitur iuxta thesim ipsius [Thomae], impossibile non esse Filium patrem fieri. Quod autem non est impossibile, esse potest. Atqui in divinis, ut eius verbis utar, esse et posse non differunt. Ergo Filius pater quoque est. Sed etiamsi paternitas contra rationem Filii sit, ne sic quidem Latinorum ratio sustineri valet: posset enim accidere et illud repugnare, et Filium revera patrem fieri. Res autem in naturalibus claret, quibus vim argumentorum pro theologia sua Thomas fulcit: nam quilibet fere hominum et pater et filius est.

190. Illud praeterea sequitur, quod insufficiens ad distinctionem censebitur alium quidem generare, alium vero gigni; siquidem hic vel ille ut pater et ut filius simul exsistere poterit, si tum generare tum gigni in unam eandemque personam recidere accidat, quemadmodum portentosa theologia asserit. Quin etiam Deus, priusquam res cunctas in exsistentiam vocasset, potentiam habebat haec omnia producendi; attamen etsi maximopere potuit, non illas produxit. Igitur vera ratio illa non est, qua esse et posse nihil in divinis differre vocitatur.

191. Quid amplius? Divus Dionysius ait: « Potentia dicitur Deus... et quod desuper possit innumerabiliter infinitas alias potentias producere, et quod infinitae numero infinito productae potentiae nunquam queant supraquam infinitam potentiae eius potentificae effectionem hebetare ». Sed cum praedicto modo posset, non [*fol. 334r*] tamen eas exsistere fecit. Itaque sententiam illam: ' in divinis non differt esse et posse ', non undequaque veritate fulciri credimus.

192. *Καὶ μὴν εἰ τοῖς αὐτοῖς καὶ ἡμεῖς χρησάμενοι οὕτω λέγοιμεν· ὃ μὴ τῷ τινος ὁρισμῷ ἐναντίον ἐστί, οὐκ ἀδύνατον αὐτῷ συνελθεῖν· τὸ δ' εἶναι ἀρχὴν τοῦ Υἱοῦ οὐκ ἔστιν ἐναντίον τῷ τοῦ Πνεύματος λόγῳ, οὔτε ὡς Θεοῦ, ἐπεὶ καὶ ὁ Πατὴρ καὶ Θεός ἐστι καὶ ἀρχὴ τοῦ Υἱοῦ, οὔτε ὡς Πνεύματος, ἐπεὶ ἑτέρα ἐστὶν ἡ τοῦ Υἱοῦ πρόοδος καὶ ἑτέρα ἡ τοῦ Πνεύματος· οὐ μάχεται δὲ τῷ ἐξ ἀρχῆς κατὰ μίαν πρόοδον ὄν[τι] τὸ ἀρχὴν εἶναι τῆς τοῦ ἑτέρου προόδου· λείπεται τοίνυν οὐκ ἀδύνατον εἶναι ἀρχὴν εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ· ὃ δὲ οὐκ ἀδύνατον εἶναι, δυνατὸν εἶναι· ἐν δὲ τοῖς θείοις οὐδὲν διαφέρει τὸ εἶναι τοῦ δύνασθαι. Ἂν δὴ ταῦτα ὡσαύτως λέγωμεν, εἶτα ἐκ τῶν λόγων ἀνακύπτῃ συμπέρασμα ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἀρχή ἐστι τοῦ Υἱοῦ· τί ἐροῦσιν; Ἢ γὰρ τὸ ἀναγκαῖον μεθ' ἑαυτῶν αἱ προτάσεις ἔχουσιν, ἢ τὸ ἐνδεχόμενον, ἢ τὸ ἀδύνατον· ἀλλὰ τὸ μὲν ἀναγκαῖον ἢ τὸ ἐνδεχόμενον, πῶς; οὐ γὰρ ἐκ τοιούτων ἀδύνατον; ἀδύνατον δὲ καὶ αὐτοῖς δοκεῖ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἀρχὴν τοῦ Υἱοῦ. Λείπεται τοίνυν μετὰ τοῦ ἀδυνάτου τὰς τοιαύτας καὶ δὴ προχωρεῖν.*

193. *Ὥστε ἂν μὲν τὰ νυνὶ λεγόμενα πρὸς βλασφημίαν φέρει, πάντως πρὸς τὴν αὐτὴν ὁδὸν καὶ οἷς ᾠήθησαν Λατῖνοι τὸν Υἱὸν δεικνύναι τοῦ Πνεύματος*
fol. 331v *αἴτιον· εἰ δὲ ἐκεῖνα φαῖεν εὖ καὶ καλῶς ἐκείνοις εἰρῆσθαι, πάντως | καὶ ταῦτα. Οἷς γὰρ ἢ ταῦτα λύσουσιν ἢ ἐκεῖνα ἐπαινέσονται, τοῖς αὐτοῖς καὶ ἡμεῖς χρησάμενοι καὶ τοῦτο κἀκεῖνο δείξομεν. Εἰ δὲ λέγοιεν προϋποκεῖσθαι τούτοις τὸν Υἱὸν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς γεγεννῆσθαι, ἀλλὰ καὶ ἡμῖν οὐδὲν ἧττον προϋπόκειται τὸ τοιοῦτον, οὕτω διαρρήδην τῶν θεολόγων βοώντων· «Τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ οὐ λέγομεν», καὶ «Οὐκ ἔχει ὁ Υἱὸς τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος», καὶ «Μόνη πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ». Οὐκοῦν ὅπερ ἀρχόμενοι τῆς πρὸς τοὺς συλλογισμοὺς πάλης εἰρήκαμεν, τοῦτο κἀνταῦθα, καὶ πρὸς πάντα σχεδὸν συλλογισμὸν λέγειν ἔξεστι, ὡς, εἰ καὶ μηδὲν ἄλλο, τοῖς λόγοις τούτοις αἶσχος προσῆν, πάντα δὲ αὐτοῖς μετὰ τοῦ προσήκοντος ἐχώρει· τό γε ἐκ τῶν λόγων τούτων μηδὲν ἧττον ἔχειν δεικνύναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τοῦ Υἱοῦ, ἱκανὸν μηδεμίαν χώραν τοῖς λόγοις τούτοις διδόναι ἐν τῇ τῶν χριστιανῶν θεολογίᾳ. Ὥστε φευκτέον τοὺς λόγους τούτους ἐστί, μή ποτε λάθωμεν εἰς κακῶν ἐμπέσοντες βάθος, καὶ ὁ κίνδυνος ἡμῖν περὶ τῶν ἐσχάτων γένηται.*

---

6 ὄντι] correctum iuxta superius dicta ad num. 187, pag. 336.

---

23 Damascenus, *cf. De Fide Orthodoxa I, 8: MG 94, 832 B. Alluditur etiam hic ad testimonia superius allata* Nazianzeni *(De Dogmate, 7 — reductive — MG 35, 1073 A)*, et Ps.-Dionysii *(De div. Nomin. II, § 5: MG 3, 641 D)*.

192. Et re quidem vera si nos, eodem adhibito ratiocinio, ita diceremus: Quidquid non est contra rationem alicuius, non est impossibile ei convenire; esse autem principium Filii non est contra rationem Spiritus Sancti. Neque inquantum est Deus: utpote Pater et Deus est et Filii principium. Neque inquantum est Spiritus: eo quod alia est progressio Filii et Spiritus Sancti; non est autem repugnans id, quod est a principio secundum unam progressionem, esse principium progressionis alterius. Relinquitur igitur quod non sit impossibile Spiritum Sanctum esse principium Filii. Quod autem non est impossibile, potest esse. In divinis autem non differt esse et posse. Haec, inquam, si perinde ac ipsi et nos diceremus (et statim caput extolleret conclusio ratiocinii: ergo Spiritus Sanctus principium est Filii), quid ipsi responderent? Etenim praemissae, quas illi adhibent, vel necessariae sunt, vel probabiles, vel absurdae. At quo pacto necessitatem vel etiam probabilitatem ipsas continere censebimus? an non ex huiusmodi fundamentis absurda promanant? Sed absurdum quoque ipsis videtur Spiritum Sanctum Filii principium nominari. Igitur restat ut praemissae istae absurditatis plenae certo certius procedant.

193. Itaque si quae nunc dicta manent ad impietatem blasphemiae ducunt, plane per eandem viam incedunt illa, quibus sollemne fuit Latinis Spiritum ex Filio esse demonstrare. Quodsi addunt omnino recte ab ipsis illa proferri, profecto [*fol. 334ᵛ*] etiam haec nostra recta erunt. Quibus enim vel nostra solventur vel sua laudabuntur, eisdem et nos usi, tum haec tum illa demonstrabimus. Verumtamen si dicerent praesupponi in illis Filium ex solo Patre generari posse, respondebimus non minus etiam a nobis illud praesupponi, quod explicite a theologis proclamatur, cum vel «Spiritum ex Filio esse non dicimus» aiunt, vel Spiritus Sancti causam Filium non habere, vel solum fontem Deitatis esse Patrem. Igitur quod a nobis initio certaminis de syllogismis dictum est, idem et hic et ad unumquemque fere syllogismorum dici potest, nempe: eosdem, etsi nihil aliud, dedecus profecto continere, sed consequenter ipsis omnia fluere. Et revera quod syllogismis nihil minus demonstrari possit, quam Spiritum Sanctum ex Filio esse, sufficiens ratio erit ut quivis eisdem locus in christiana theologia denegetur. Quapropter fugiendum ab huiusmodi ratiociniis nobis est, ne tandem aliquando inscii in profundum malorum demergamur, et in extremo periculo collocemur.

Λατίνων κεφάλαιον μδ΄. Συλλογισμὸς δέκατος

194. *Ἔτι τοῦ Πατρὸς γεννῶντος μὲν τὸν Υἱόν, προβάλλοντος δὲ τὸ Πνεῦμα
τὸ Ἅγιον, τὸ μὲν γεννᾶν χαρακτηριστικὸν τῆς αὐτοῦ ἐστιν ὑποστάσεως (ὡς
καὶ τοὔνομα δηλοῖ) καὶ συστατικόν, Πατὴρ γὰρ καλεῖται· τὸ δὲ προβάλ-
λειν οὐ χαρακτηριστικόν, οὐ γὰρ ἀπὸ τούτου καλεῖται· εἰ δὲ μὴ χαρα-
fol. 335r κτηριστικόν, οὐδὲ ἴδιον· μὴ ἴδιον δὲ ὄν, | κοινόν ἐστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καὶ
ἦν ἂν καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι, εἰ μὴ ἀδύνατον ἦν ἐξ ἑαυτοῦ ἐκπορεύεσθαι.*

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

195. *Ἀλλὰ τίς ἂν ἐνέγκαι ῥᾳδίως τοσούτων σοφισμάτων φοράν; Φησὶ μὲν γὰρ μὴ ἀπὸ τοῦ προβάλλειν τὸν Πατέρα καλεῖσθαι, καὶ μὴν καὶ χαρακτηρίζειν τὴν ὑπόστασιν τὴν τοῦ Πατρὸς ἐκεῖνο ἐξ οὗ δὴ καὶ καλεῖται. Ὅτι δὲ καὶ τοῦτο κἀκεῖνο ψεῦδος, οὐ πολλῶν δεήσει λόγων ἡμῖν· καλεῖται γὰρ ὁ Πατὴρ οὐκ ἀπὸ τοῦ γεννᾶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ προβάλλειν. Δέδεικται γὰρ ἐν τῷ **** κεφαλαίῳ ὅτι τὸ τοῦ Πατρὸς ὄνομα ἡ γραφὴ οὐκ ἰδιαζόντως πρὸς τὸν Υἱὸν ἀναφέρει, ἵνα τὸν γεννῶντα δείξῃ, ἀλλ᾿ ἤδη τὴν φωνὴν ταύτην καὶ ἐπὶ τοῦ αἰτίου ἁπλῶς ἐδέξατο, ὡς συναμφότερα σῴζειν ἐν ἑαυτῇ, τόν τε γεννῶντα καὶ τὸν προβάλλοντα. Ὥστε εἰ, κατὰ τὸν λόγον τὸν ἐκείνων, ἐκεῖνο καὶ δὴ χαρακτηρίζει τὴν ὑπόστασιν τοῦ Πατρὸς ἐξ οὗ δὴ καὶ καλεῖται, τὸ δὲ χαρακτηριστικόν, καὶ ἴδιον, ὡς καὶ αὐτοί φασιν, ἴδιον ἂν εἴη τοῦ Πατρὸς τὸ προβάλλειν.*

196. *Εἰ δὲ καὶ ὁ θεολόγος ἀξιόπιστος ἐν τοῖς θεολογικοῖς ἐστιν, ὥσπερ ἐν
τοῖς κατὰ γεωμετρίαν ὁ γεωμέτρης, ἐδείξαμεν καὶ αὐτὸν προβολέα τὸν Πα-
τέρα προσειρηκότα, καὶ ταῦτα περὶ διακρίσεως τῶν θείων Προσώπων τοὺς
λόγους ποιούμενον. Καὶ οἱ λέγοντες τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν θεότητος,
fol. 335v ὥστε διελεῖν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, | δῆλοι πάντως εἰσὶ καὶ ἀπὸ τοῦ προ-
βάλλειν αὐτὸν καλοῦντες.*

---

14 ****] locus vacuus in Ms ad citationem.

---

14 CABASILAS *lectorem sine dubio remittit ad caput 32 Latinorum, fol. 255r-257r, maxime autem ad fol. 256r ca. medium.*

Latinorum caput quadragesimum quartum
Syllogismus decimus

194. Praeterea. Pater generat quidem Filium, spirat autem Spiritum Sanctum. Quod autem gignat, characteristicum est, et Personae eius constitutivum, sicut patet ex nomine: nominatur enim Pater. Sed quod spiret, minime characteristicum est, neque enim exinde nomen accipit. Si vero characteristicum non est, nec etiam proprium est; quodsi non est proprium, [*fol. 335r*] commune est Patri Filioque; commune quoque esset Spiritui Sancto, nisi absurdum esset ipsum ex se procedere.[1]

Solutio capitis

195. Verum enim vero quis aequo animo tot sophismatum cumulum tolerare poterit? Ait enim Patrem non insigniri nomine hoc, ex eo quod Productor sit, et etiam Personam Patris inde characterem sumere, unde nomen obtinet. Attamen ut ostendamus utrumque falsum esse, non multa quidem verba nobis opus erunt. Pater enim denominationem accipit non eo solum quod generet, sed etiam idcirco quod spiret. Quapropter ad caput ⟨trigesimum secundum⟩ demonstratum est nomen Patris in Scriptura non peculiariter sumi quasi ad Filium relatum, ita ut generantem solum ostendat, sed profecto vocem hanc simpliciter de eo, qui sit causa, acceptam inveniri; ideoque sub ea utrumque generantis et spirantis conceptum salvari posse. Itaque, si secundum illorum rationem, illud maxime Personae Patris distinctivum est, ex quo desumitur appellatio, characteristicum autem etiam proprium est, ut ipsi dicunt, sane proprium erit Patris quod spiret.

196. Iam vero, si theologis in theologicis rebus fides est adhibenda, quemadmodum in his, quae ad geometriam spectant, geometris; illos etiam Productorem appellare Patrem ostendimus; idque potissimum, cum sermo illorum circa divinarum Personarum distinctionem versabatur. Ipsos enim, qui solum fontem Deitatis Patrem esse affirmarunt, eaque ratione illum a Filio distinxerunt, [*fol. 335v*] etiam ex virtute spirativa nomen Patris adhibere prorsus manifestum est.

---

[1] Syllogismus hic, quemadmodum et tres, qui immediate sequuntur, ad S. Thomam non pertinet. Videas Demetrium Cydonium in *Apologia pro S. Thoma* (Vat. gr. 614 fol. 125r, vel Vat. gr. 1103 fol. 46r-46v). — De his in Introductione mea ad pp. 148-150.

197. Ἔτι εἰ καὶ μὴ ἀπὸ τοῦ προβάλλειν ὁ Πατὴρ ἐκαλεῖτο, οὐδ' οὕτω πᾶσ
ἀνάγκη μηδὲ χαρακτηριστικὸν αὐτό, μηδὲ ἴδιον εἶναι διατοῦτο τῆς ἀρχι
ὑποστάσεως. Καὶ γὰρ ἡ τοῦ ἀγεννήτου φωνὴ οὔτε γνώριμος τῇ γραφῇ
οὐδὲ γὰρ ἀπὸ τούτου τὸν Πατέρα διαρρήδην προσεῖπε, καὶ χαρακτηριστι-
κὸν δὲ καὶ τοῦτο τῆς τοῦ Πατρός ἐστιν ὑποστάσεως. Ὥστε τίς ἂν γένοιτ
τῷ λόγῳ δικαία συγγνώμη, ἀναγκαῖα περαίνειν λογιζομένῳ, οὕτω τῶν ὑπο-
θέσεων ἐπισυρομένων τὸ ψεῦδος; Καὶ μὴν καὶ τὸ γεννᾶν χαρακτηριστικ
μὲν λέγειν τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως, οὐδὲν ἄτοπον· συστατικὸν δέ, οὐκ
οἶδα εἰς τί ποτε Λατῖνοι βλέποντες ταῦτα φθέγγονται. Οὔτε γὰρ ἔθο
τοῖς θεολόγοις συστατικὰ τὰ προσωπικὰ καλεῖν, οὔτε, εἰ κληθεῖεν, συστα-
τικὸν ἂν δικαίως λέγοιτο τὸ γεννᾶν τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως.

198. Ἔχει γὰρ οὕτω· τῶν ἐν τῇ Τριάδι προσωπικῶν τὰ μὲν καὶ ἴδιά εἰσ
καὶ τρόπον τῆς ὑπάρξεως ἑκάστης τῶν ὑποστάσεων δείκνυσιν, ὥσπερ τὸ
ἀγέννητον καὶ γεννητὸν καὶ ἐκπορευτόν, τὸ μὲν τοῦ Πατρός, τὸ δὲ τοῦ
Υἱοῦ, τὸ δὲ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὡς ἐδείξαμεν· τὸ μὲν γὰρ ἀγέννητον τὸν
τρόπον τοῦ πῶς ἐστιν ὁ Πατὴρ δείκνυσιν, ὅτι ἀπ' οὐδενὸς τὸ εἶναι ἔχει,
ἔστι γὰρ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν πρῶτος, οὐκ ἐξ ἄλλης ἀρχῆς τὸ εἶναι ἔχων·
fol. 336r τὸ δὲ γεννητὸν τὸν Υἱὸν ἀφορίζει, δείκνυσι γὰρ αὐτὸν αἰτίαν ἔχοντα, | ἀφ'
ἧς δὴ καὶ προῆλθε, κατὰ γέννησιν δηλαδή· τὸ δὲ ἐκπορευτὸν τὸ Πνεῦμα
τὸ Ἅγιον δῆλον καθίστησιν, ὅτι καὶ αὐτὸ ἀπ' αἰτίας ἔχει τὸ εἶναι, οὐ κατὰ
γέννησιν, ἀλλὰ κατὰ προβολήν. Τὸ δὲ γεννᾶν καὶ προβάλλειν, εἰ καὶ προ-
σωπικά εἰσι καὶ τοῦ Πατρὸς ἰδιότητες, ἀλλ' οὖν οὐ τὸ πῶς εἶναι σημαί-
νουσι τοῦ Πατρός, ἀλλ' ἰδιώματα περὶ αὐτ[ό]ν εἰσι, δεικνύντα πῶς ἔχει
σχέσεως πρός τε τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, ὅτι ἀμφοτέροις ἐκ τῆς οὐσίας
τῆς ἑαυτοῦ δίδωσιν ὕπαρξιν, αἴτιος αὐτοῖς ὤν. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Γρηγόριος
ἐν τῷ Περὶ Υἱοῦ πρώτῳ λόγῳ· «Οὔτε οὐσίας ὄνομα ὁ Πατήρ, οὔτε ἐνερ-
γείας· σχέσεως δὲ καὶ τοῦ πῶς ἔχει πρὸς τὸν Υἱὸν ὁ Πατήρ, ἢ ὁ Υἱὸς
πρὸς τὸν Πατέρα».

199. Εἰ δέ τις φιλονεικοίη τὸ γεννᾶν τρόπον εἶναι ὑπάρξεως ἐπὶ τοῦ Πα-
τρός, πρῶτον μὲν ἐναντία τοῖς θεολόγοις ἐρεῖ, ἐκεῖνοι γὰρ τῇ φωνῇ τοῦ
ἀγεννήτου τὸ τοιοῦτον ἀπένειμον. Ἔπειτα οὐδὲ ἀμφοτέρα οἰησόμεθα τρό-
πον ὑπάρξεως σῴζειν ἐπὶ τοῦ Πατρός· διάφορα γάρ εἰσι· διαφέροντας δὲ
τρόπους ὑπάρξεων τῷ Πατρὶ προσνέμειν, μὴ λίαν ᾖ τολμηρόν; Ὥστε εἰ

---

23 αὐτὴν in Ms; at videtur erratum esse.

---

26 Nazianzenus, *Orat. theol. III (I De Filio), 16*: *MG 36, 96 A.*

197. Sed adhuc, quamvis Pater non ita vocaretur ratione spirationis, ne sic quidem necessario sequeretur hanc propterea distinctivam non esse Personae primae, eiusdemque propriam. Nam Ingeniti vox in Scripturis certe non iacet, quippe qui Pater explicite hoc nomine non appelletur; illa tamen hypostaseos quoque Patris distinctiva est. Quis igitur iustus assensus huic syllogismo praeberi poterit, si necessarium quid concludere intenditur, praemissis adeo falsitatem pertrahentibus? Imo etiam quod characteristica Paternae hypostaseos generandi facultas praedicetur, nihil absurditatis continet; at quod constitutiva eadem appellari debeat, ad quid respiciant Latini, dum talia proferunt, revera nescio. Theologorum namque usus non fert ea, quae personalia sunt, constitutiva nominare. Et profecto, tametsi vocarentur ita, nequaquam recte affirmare liceret Personam Patris ex generandi facultate constitui.

198. Res enim ita se habet: ex his quae in Trinitate ut personalia habentur, alia quidem et propria sunt et modum, quo unaquaeque Persona exsistit, ostendunt, quemadmodum Ingenitum, Genitum et Procedens, quorum primum Patri, alterum Filio, Spiritui tertium accommodatur, sicut ostendimus. Et Ingenitum quidem modum simul, quo sit Pater, demonstrat, qui, cum ex se ipso primus sit et a nullo alio principio in exsistendo dependeat, a nemine exsistentiam acceptam refert; per Genitum autem Filius designatur, utpote hac voce indicetur illum causam habere, [*fol. 336r*] a qua profectus sit, scilicet, secundum generationem; pariter per Procedens Spiritus Sanctus constituitur, ut patet, qui et ipse exsistentiam ex causa habet, non generationis modo, sed spirationis. At vero gignere et spirare, licet personalia sint et proprietates Patris efficiant, quonam tamen modo sit Pater non indicant; sed idiomata sunt eius, quae declarant quam ipse relationem erga Filium et Spiritum habeat, quippe qui ambobus ex essentia sua, ut illorum causa, exsistentiam praebeat. Quocirca divus Gregorius in prima oratione de Filio: « Neque enim — inquit — essentiae nomen est Pater, nec actionis; sed relationem eam indicat, quam Pater erga Filium habet, vel Filius erga Patrem ».

199. Verum si quis adhuc contenderet modum exsistentiae Patris per generandi proprietatem indicari, primum quidem, sciat se contraria loqui his, quae a theologis dicuntur, qui huiusmodi rem per Ingeniti appellationem tribuerunt. Deinde, censemus nequaquam utrumque nomen modum exsistentiae Patris salvare posse, cum diversa sint: diversos autem modos exsistendi Patri tribuere, nimis audax erit, ut opinor. Itaque quantumvis generare et spirare pro-

καὶ ἐξ ἀϊδίου τῷ Πατρὶ τὸ γεννᾶν καὶ προβάλλειν ἰδιότητες περὶ αὐτὸν οὖσαι καὶ δεικν[ῦ]σαι ὡς ἄλλοις ἐξ ἑαυτοῦ τὸ εἶναι δίδωσιν, ἀλλ᾽ οὖν ἀνάγκη προεπινοεῖσθαι τὸν τρόπον τῆς ἑαυτοῦ ὑπάρξεως τῆς τοῦ γεννᾶν ἰδιότητος· δεῖ γὰρ ἐπινοεῖσθαι πρότερον ὅτι ἐστίν, εἶθ᾽ ὅτι καὶ γεννᾷ ἢ προβάλλει.

200. Καὶ μὴν εἰ ὥσπερ τὸ γεννᾶν τὴν πρὸς τὸν Υἱόν, οὕτω καὶ τὸ προβάλ- fol. 336v λειν τὴν πρὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς δείκνυσι σχέσιν, | εἰ τρόπον ὑπάρξεως νομιοῦμεν ἐπὶ τοῦ Πατρὸς τὸ γεννᾶν, οὐδὲν ἧττον καὶ τὸ προβάλλειν τρόπον ὑπάρξεως ἐπὶ τοῦ Πατρὸς προσεροῦμεν· εἰ μὲν γὰρ ἐκεῖνο, καὶ τοῦτο, εἰ δὲ μὴ τοῦτο, οὐδ᾽ ἐκεῖνο. Οὐκοῦν, τρόπον ὃν εἴρηται διῃρημένων τῶν ἐν τῇ Τριάδι προσωπικῶν, εἰ ὅλως ἔνια τούτων συστατικὰ προσῆκε καλεῖν, τὰ χαρακτηρίζοντα τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον οὕτω καλεῖν δίκαιον, ὥσπερ δὴ τὸ ἀγέννητον ἐπὶ τοῦ Πατρός, καὶ τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι, τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· οὐ τὸ γεννᾶν ἢ προβάλλειν, ἴδια μὲν ὄντα, σχέσιν δὲ ὑποφαίνοντα τοῦ πρώτου αἰτίου πρὸς τὰ ἐξ αὐτοῦ προϊόντα κατὰ διάφορον τρόπον, ὥσπερ εἴρηται.

201. Ἔτι εἰ τὸ προβάλλειν κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, τὰ δὲ κοινὰ τούτοις κοινὰ πάντως καὶ τῷ Πνεύματι, ὡς ἡ κοινὴ τῶν θεολόγων βούλεται γνώμη, ἐπιεικῶς ἄρα προβολεὺς ἂν εἴη καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Εἰ μὲν οὖν οὐδαμῶς ἄτοπον τὸ συμπέρασμα, ἄλλος ἂν εἴη λόγος· εἰ δὲ τοῦτο οὐδ᾽ ἂν αὐτοὶ φαῖεν, ζητείτωσαν τὴν αἰτίαν. Σαφῶς γὰρ διὰ τὴν ἐλάττονα τῶν προτάσεων τὸ ἄτοπον ἠκολούθηκεν, οὐδὲ γὰρ εἰς τὴν μείζονα τὴν αἰτίαν ἀνοίσομεν, ἵνα μὴ κακοὶ φανῶμεν περὶ τοὺς εὐεργέτας. Εἰ δέ τισι ἱκανὸν πρὸς ἀπολογίαν δοκεῖ τὸ λέγειν, ὡς ἄρα τὸ προβάλλειν ἦν ἂν κοινὸν καὶ τῷ fol. 337r Πνεύματι, εἰ μὴ ἀδύνατον ἦν καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ἐκπορεύεσθαι, ἀλλὰ τοῦτο | ἢ ἀγνοούντων ἐστὶ τὰς μεθόδους τὰς λογικάς, ἢ προσποιουμένων τὸν ἀγνοοῦντα. Εἰ μὲν γὰρ ἔχοιεν δεικνύναι ἐκ τῶν ὑποθέσεων τῶν ἑαυτῶν μηδὲν ἄτοπον ἑπόμενον, δεικνύτωσαν· ὡς ἐὰν μὴ τοῦτο δύνωνται, οὐδεμία γένοιτ᾽ ἂν ἐκείνοις συγγνώμη. Συνιεῖσι μὲν τὸ ἐκ τῶν λόγων δεινόν· οὕτω δὲ πρὸς παραιτήσεις ἀγεννεῖς βλέπουσιν, οὕτω γὰρ ἔξεστι πάντα μὲν λέγειν, πάντα δὲ διαφεύγειν ἄτοπα. Ὥστε πῶς ἂν τὸ ἀναγκαῖον ἢ τὸ ἀληθὲς καὶ ὁπωσ-

---

2 δεικνύσαι in Ms.

prietatum Patris rationem ab aeterno induant, aliisque [Personis] ex propria exsistentiam largiantur, sed tamen necessarium est, prius quam generandi proprietas cogitetur, modum exsistentiae proprium in Patre animadvertere; prius enim illum esse, dein autem illum generare vel spirare cogitandum est.

200. Et re quidem vera, quoniam sicut generare relationem Patris erga Filium ostendit, ita etiam spirare relationem ipsius erga Spiritum demonstrat, [*fol. 336ᵛ*] si modus exsistendi Patris per proprietatem generandi designari creditur, nihil minus de spirandi proprietate existimandum erit, et per ipsam quoque modum, quo Pater exsistit, indicari dicemus. Etenim si illud obtinet, etiam hoc; si vero hoc absurdum est, etiam illud nefas erit. Age vero, cum in Trinitate, qua diximus ratione, quae personalia sunt in diversas classes dispertiantur, si quaedam illorum constitutiva licet appellare, profecto illa tali nomine decorare fas erit, quae modorum exsistentiae manifestativa esse deprehenduntur. Cuiusmodi erunt Ingenitum esse relate ad Patrem; gigni etiam et procedere, illud, scilicet, respectu Filii, hoc autem respectu Spiritus Sancti: at nullo modo generare et spirare, quae ex propriis quidem sunt, sed relationem ostendunt, quae adest, primam causam inter et eos, qui, ut dictum est, diversimode ex illa derivantur.

201. Adhuc, si spirativa virtus communis Patri Filioque esse dicitur, quae autem iis communiter insunt, communia omnino etiam Spiritui censentur, quemadmodum concors theologorum opinio vult, igitur non absurde etiam Spiritus Sanctus spirare videbitur. Certe, si conclusio haec nullius absurditatis redargueretur, alia sane ratio esset; si vero talia ne ipsi quidem proferre auderent, cur ita fiat inquirant. Sed aperte invenient praemissam minorem absurditati sociari; siquidem maiorem in causam duci non tolerabimus, ne erga benefactores improbi esse videamur. Quodsi quibusdam ad defensionem sufficiens illud videtur, quod etiam dicitur communem quoque fore Spiritui Sancto spirativam virtutem, nisi absurdum esset eum ex se ipso procedere, respondebimus id [*fol. 337ʳ*] proprium illorum esse, qui vel logices imperiti sunt, vel eius ignorantiam simulare curant. Nam si demonstrare possent nihil ex suis praemissis absurdum sequi, utique illud demonstrarent; dum autem id ipsis nefas sit, nullus poterit iisdem consensus adhiberi: ipsi enim, cum intelligant quid ex huiusmodi rationibus formidolosum fluat, hac ratione ad ignobiles excusationes oculos vertunt, ita enim et quaevis dicere licet, et absurda cuncta devitare. Quomodo igitur necessariam con-

οὖν ἔχοιεν οἷς οὕτω τὸ ἀδύνατον καὶ σφόδρα γε ἕπεται; Οὐκ ἄρα τὸ προβάλλειν κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ὃ δὲ μὴ κοινόν, πάντως ἴδιον· οὐκοῦν τὰ ἐκ τῶν ἐλπίδων, ὅσα γε καὶ εἰς τοῦτον ἥκει τὸν λόγον, Λατίνοις οἴχεται.

Λατίνων κεφάλαιον με΄. Συλλογισμὸς ἑνδέκατος

202. Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τῶν θεολόγων λεγόντων, πᾶσα ἀνάγκη καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ τοῦτο οἴεσθαι, ὥσπερ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς λέγοντες καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ φαμεν. Καὶ ἄλλως ἄτοπον τὸ ἕτερον ἐπὶ Υἱοῦ λέγοντας, μὴ καὶ τὸ ἕτερον εἶναι λέγειν, οὐ γὰρ ἂν εἴη χωρὶς τῆς ὑποστάσεως ἡ οὐσία. Εἰ δὲ πᾶσα ἀνάγκη καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ νομίζειν αὐτό, πῶς οὐκ ἂν εἴη πάσαις ψήφοις προβολεὺς καὶ αἴτιος τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱός, καὶ τὸ Πνεῦμα αἰτιατὸν καὶ πρόβλημα τοῦ Υἱοῦ; εἴπερ κατὰ τὰς ὑποστάσεις ἐν τῇ Τριάδι τὸ αἴτιον
fol. 337ʳ | καὶ τὸ αἰτιατόν, καὶ τὸ γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι, καὶ τὸ προβάλλειν καὶ ἐκπορεύεσθαι.

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

203. Τὸ μὲν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα, ὅτι τῆς συμφυΐας καὶ τῆς κατὰ φύσιν οἰκειότητος τῶν θείων Προσώπων ἐκφαντικόν, ἀνωτέρω διὰ πολλῶν δέδεικται· τὸ δὲ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ λέγειν, ὅτι ἴσον ἐστὶ τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ὡς ἐξ αἰτίου, καὶ Λατῖνοι ἂν φαῖεν, οὐκ ἔστι δὲ ἀναγκαῖον εἴ τί τινι ὁμοούσιον εἴη, καὶ ἐξ ἐκείνου τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἔχειν, οὔτε ἐπὶ τῶν θείων, οὔτε ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων. Τά τε γὰρ θεῖα Πρόσωπα ἀλλήλοις ὁμοούσια καὶ οὐκ ἀλλήλων αἴτια· καὶ ἄνθρωποι πάντες ἀλλήλοις ὁμοφυεῖς, ἐξ ἀλλήλων δὲ οὐδαμῶς. Ὅτι δὲ ἐπὶ Πατρὸς καὶ ἀμφότερά φαμεν, καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ μὴν καὶ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, θαυμάζειν οὐ χρή. Εἰ γὰρ διαρρήδην παρὰ τοῦ Κυρίου μαθόντες ἔχομεν ὡς ἄρα τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως αἴτιος ὁ Πατήρ, ἐπεὶ τὸ αἴτιον κατὰ τὴν ὑπόστασιν, πάντως ἂν κυρίως καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ λέγοιτο· εἰ δὲ τοῦτο καὶ προβολεὺς ὁ Πατὴρ τοῦ Πνεύματος, καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας αὐτῷ, πάντως ἂν καὶ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ λέγοιτο. Ἀλλ᾽ ἀντιστρέφειν καθόλου τὸν λόγον οὐκ ἔνι· οὐ γὰρ εἰ ἐκ τῆς
fol. 338ʳ οὐσίας, ἕπεται καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως πάντως. Σὴθ γὰρ καὶ Ἄβελ, | ἑκάτερος τούτων καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως καὶ ἐκ τῆς οὐσίας ἂν λέγοιτο τοῦ Ἀδάμ· ἑκάτερος δὲ ἐκ τῆς οὐσίας μὲν ἑκατέρου, καὶ πάνυ, ὡς καὶ ὁ θεῖος

clusionis vim vel veritatem quomodocumque adipiscerentur illa, ex quibus vel maxime impossibilia consequuntur? Ergo spirativa virtus minime Patri Filioque communis est; quodsi non est communis, plane propria erit, ac proinde quantamcumque spem Latini in hoc syllogismo collocarunt, ipsis profecto periit.

Latinorum caput quadragesimum quintum
Syllogismus undecimus

202. Adhuc. Cum theologi dicant Spiritum Sanctum ex essentia Filii esse, oportet ut ex hypostasi eius ipse quoque esse credatur, sicut cum dicimus eum ex essentia Patris, etiam ex hypostasi ipsius eum exsistere affirmamus. Secus autem absurdum est aliud de Filio dicere, aliud autem non dicere; neque enim sine hypostasi essentia esse posset. Quodsi necessario ipsum esse ex hypostasi Filii cogitare debemus, quomodo non ex communi suffragio Spiritus [Sancti] Productor et causa Filius censebitur, Spiritus autem causatus ex virtute spirativa Filii? Nam in Trinitate secundum hypostases habentur causans [*fol. 337*ᵛ] et causatum, generare et gigni, spirare et procedere. [1]

Solutio capitis

203. Quod Spiritus ex essentia Filii dicatur, quatenus, scilicet, id unius participationis essentiae et naturalis coniunctionis in Personis divinis manifestativum est, pluribus superius demonstravimus. Quod vero dicatur ex hypostasi eius, quasi id pro eodem sumi debeat ac ex Filio velut ex causa procedere, forsitan a Latinis affirmabitur; attamen necessarium non est ut, etiamsi quis eiusdem cum alio essentiae sit, ab eodem causam exsistentiae suae repetat, sive de divinis, sive de rebus humanis sermo fiat. Et revera divinae Personae consubstantiales quidem mutuo sunt, invicem autem se causantes nullo modo. Pariter homines omnes eiusdem sunt naturae, nequaquam vero ab invicem originem ducunt. Nec sane admirationem ciere debet, quod utrumque de Patre agentes affirmemus: et Spiritum Sanctum ex hypostasi eius et simul etiam ex eius essentia prodire dicamus. Nam cum explicite a Domino didicerimus causam Spiritus Patrem esse, et siquidem quod causa ille sit, ex hypostasi manat, omnino accurate ex hypostasi [Patris Spiritus Sanctus] esse dicitur. Quodsi id habetur etiam, videlicet quod Pater Spiritum

---

[1] Non est S. Thomae. Cf. Dem. Cydonius (Vat. gr. 614 fol. 125ᵛ, vel Vat. gr. 1103 fol. 48ʳ). – Videas quae disserui ad pp. 148-150.

φησιν Ἰσαάκ· «Ἀδελφός σοῦ ἐστι καὶ ἐκ τῆς φύσεώς σοῦ ἐστιν»· ἐκ τῆς ὑποστάσεως δὲ οὐδαμῶς, εἴπερ ἀδύνατον ἐκ τοῦ ἀδελφοῦ τὸν ἀδελφὸν τὸ εἶναι λαβεῖν, καὶ τὸν αὐτὸν καὶ πατέρα εἶναι καὶ ἀδελφὸν τοῦ αὐτοῦ, καὶ δὴ καὶ ἀδελφὸν καὶ υἱὸν τὸν αὐτὸν ἐκείνου.

204. Εἰ δὲ ἄτοπον νομίζει πῶς ἐπὶ Υἱοῦ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας λέγοντες, οὐχ ὑγιὲς ἡγούμεθα καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως οἴεσθαι, ἀτοπώτερον ἡμεῖς οἰόμεθα τὸ τοιαῦτα διαπορεῖν. Διατί γὰρ εἰ ἐκ τῆς οὐσίας, καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως πάντως; πότερον ὅτι ταὐτὸν οὐσία καὶ ὑπόστασις; ἀλλ᾽ ἄτοπον. Ἀλλ᾽ ἕτερον; οὐκοῦν μᾶλλον ἀπορεῖν ἡμῖν δίκαιον διατί, διαφορᾶς οὔσης ἔν τε τῇ οὐσίᾳ καὶ δὴ καὶ τῇ ὑποστάσει, ἔξεστι καὶ ἀμφότερα λέγειν, ὡς ἀξιοῦσιν αὐτοί. Εἰ δὲ φοβεῖσθαί φασι μή ποτε χωρὶς ᾖ τῆς ὑποστάσεως ἡ οὐσία, καὶ διατοῦτο καὶ τοῦτο κἀκεῖνό φασιν, οὐκοῦν μηδὲ διακρινέτωσαν ἀλλήλων τὰς θεαρχικὰς ὑποστάσεις, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας οὔσης, μή ποτε τὸ δεινὸν τοῦτο κἀκεῖ γένηται. Ἀλλ᾽ οὐκ ἔστι· διαιρεῖται γὰρ ἡ Τριὰς ἀδιαιρέτως, καὶ συνάπτεται διῃρημένως, ὡς ἂν φαῖεν οἱ θεολογοῦντες μετὰ τοῦ Πνεύματος. Καὶ τοῦτο ὑπὲρ πᾶσαν, ἣν ἂν εἴποις ἀλήθειαν, καὶ ἀληθὲς
fol. 338ᵛ ἡγούμεθα | καὶ ἀγνοεῖν ὁμολογοῦμεν· καὶ τῆς πίστεως ταύτης παρὰ τοῦ Θεοῦ μισθοὺς ἀναμένομεν, οἵους ἐκείνῳ παρέχειν διὰ φιλανθρωπίαν εἰκός, οὐχ οὓς ἡμᾶς λαβεῖν δίκαιον.

Λατίνων κεφάλαιον μς'. Συλλογισμὸς δυοκαιδέκατος

205. Ἔτι λέγοντες τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μίαν ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, οὔτε διὰ τὸ εἶναι Θεὸν ἕνα τὰ τοιαῦτα ἀξιοῦμεν, ἦν γὰρ ἂν τὸ Πνεῦμα δημιούργημα, οὔτε μὴν διὰ τὸ εἶναι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἕνα πατέρα, οὔτε γὰρ τοῦτο δύναται, καὶ τὸ Πνεῦμα ἦν ἂν υἱός· ἀλλὰ μίαν ἀρχὴν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος λέγομεν τῇ δυνάμει τῇ προβλητικῇ. Θαυμάζειν δὲ οὐ χρή, εἰ μία δύναμις δυσὶν ἐνθεωρεῖται προσώποις, ὧν ἡ φύσις ἡ αὐτὴ καὶ μία πάντως τῷ ἀριθμῷ. Ὥσπερ δὲ τὴν θεότητα καὶ τὴν

---

1 Isaac Syrus, *Liber de contemptu mundi, 8: MG 86ᵃ, 818 D.* 14-15 *idea* Pseudo-Dionysio *v. gr. valde familiaris, cuius tamen nullus concrete locus hic respicitur.*

producat et unius cum ipso essentiae sit, plane quoque illum esse ex essentia Patris asserere possumus. Verumtamen sermonem convertere, prorsus non licet. Non enim quidquid ex essentia est, ex hypostasi quoque promanare statim diceretur. Supponas, quaeso, Abel et Seth: [*fol. 338*r] uterque sane tam ex hypostasi quam ex essentia Adami dici potest; uterque autem ex essentia quidem utriusque, omnino quoque, sicut divus Isaac dicebat: « Frater tuus est et de natura tua », at ex hypostasi, nequaquam; cum nequeant fratres ex fratribus exsistentiam habere, ita ut alter eorum pater insimul et frater alterius sit, hic autem simul filius et frater.

204. Si vero absurdum cuiquam videtur cur nos, qui ex essentia Filii [Spiritum] dicimus, illum quoque ex eius hypostasi esse non rectum arbitremur, multo magis nos absurdum existimamus difficultatem in huiusmodi rebus invenire. Cur namque ex hypostasi alicuius aliquid omnino erit, idcirco quod ex essentia eius sit? an ideo quia idem sunt hypostasis et essentia? At habemus absurdum. Quid ergo? diversae sunt? Igitur nos potius dubitare deberemus cur fieri possit ut, discrimine intercedente hypostasim inter et essentiam, utrumque affirmetur, sicut ipsi arbitrantur. Quodsi respondeant timendum fore ne forte sine hypostasi essentia ponatur, ideoque et hoc et illud asserendum esse, igitur praestaret ut ipsi Personas divinas non ad invicem discriminarent, cum una eademque sit in singulis essentia, ne forte circa ipsas formidandum illud malum eveniret. Verum enim vero id non habetur: Trinitas enim sine divisione discernitur, et distincte in unum coalescit, quemadmodum theologi Spiritu ducti loquerentur. Quod quidem supra quam possis dicere veritatem et verum esse putamus, [*fol. 338*v] et ignorare fatemur; sed fidei huius premium a Deo exspectamus, quod ipse, ob munificentiam suam, congruenter parabit, non quale nos ceu meritorum mercedem adipisceremur.

Latinorum caput quadragesimum sextum
Syllogismus duodecimus

205. Praeterea. Cum nos dicimus Patrem Filiumque unum Spiritus principium constituere, non id accidere arbitramur idcirco, quia Deus unus sint, Spiritus enim hac ratione creatura putaretur; neque ex eo quod Pater et Filius unus pater censeantur, hoc enim impossibile est, filiusque Spiritus [Sanctus] fieret. At unum principium Spiritus Patrem atque Filium confitemur, virtutis spirativae ratione. Nihil sane mirandum est, si unam virtutem in duabus Personis

σοφίαν καὶ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν βασιλείαν καὶ τ᾿ ἄλλα προσνέμοντες τῷ Υἱῷ, οὐκ ἀγνοοῦμεν πόθεν αὐτῷ τὰ τοιαῦτα (παρὰ τοῦ Πατρὸς γὰρ ἔχει ταῦτα λαβών, ὥσπερ καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι, καὶ διατοῦτο εἷς Θεὸς καὶ εἷς βασιλεὺς καὶ εἷς σοφὸς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός), οὕτω τὴν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος ἔχοντος μὲν τοῦ Υἱοῦ, ἔχοντος δὲ ταύτην παρὰ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν προβλητικὴν δύναμιν, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οὖσαν τῷ ἀριθμῷ ἔν τε Πατρὶ καὶ Υἱῷ, μία ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος εἴη ἂν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός. Καὶ τοῦτο τὸν Κύριον ἴσμεν δηλοῦν λέγοντα· «Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Τοῦτο δέ | ἐστι δεικνύντος ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἑαυτόν· εἶτα ἐπὶ τὸν Πατέρα ὡς αἰτίαν ἑαυτοῦ πάντα ἀνάγων, φησί· «Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστι· διατοῦτο εἶπον ⟨ὅτι⟩ ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». fol. 339r

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

206. Ὦ μακάριε!, εἴ γε οὐ χρὴ θαυμάζειν ἡμᾶς ἀκούοντας τὴν προβλητικὴν δύναμιν κοινὴν εἶναι Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ὧν ἡ φύσις ἡ αὐτὴ καὶ μία τῷ ἀριθμῷ, μηδέ σε τοῦτο θορυβείτω, ἄν τις ταύτην τὴν δύναμιν καὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι λέγῃ, εἴ γε ἡ αὐτὴ καὶ μία φύσις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος. Εἰ δὲ ἀδύνατον νομίζεις τὸν λόγον, οὐδὲ γὰρ ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα ἐξ ἑαυτοῦ, οὐδὲ ἑτέρου Πνεύματος αἴτιον, ἀλλὰ τὸ ἀδύνατον τοῦτο ἐκ τῶν ὑποθέσεων ἀνεφύη τῶν σῶν· ᾧ δὲ ἀδύνατον ἕπεται, πάντως κἀκεῖνο τοιοῦτον.

207. Ἔπειτα διατί τὸ προβάλλειν κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ; ὅτι κοινὸν καὶ ἡ οὐσία; ἀλλὰ προσωπικὸν μὲν τὸ προβάλλειν, τῇ δὲ οὐσίᾳ τὰ οὐσιώδη ἕπονται, οὐ τὰ προσωπικά. Ἀλλ᾿ ὅτι κοινὸν πρόσωπον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ; ἀλλ᾿ οὐδὲ τοῦτο. Εἰ δὲ μήτε διὰ τὴν κοινὴν οὐσίαν τὸ προβάλλειν κοινόν, κοινὸν δὲ πρόσωπον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὐδὲ ἐννοῆσαι θέμις, πόθεν Πατρὶ καὶ Υἱῷ τὸ προβάλλειν, ὥστε καὶ προβολέα ἕνα λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν; Οὐ μὴν ἀλλ᾿ ὥσπερ τὰ οὐσιώδη, κοινῇ τῇ Τριάδι προσόντα, καὶ fol. 339v κοινὴν οὐσίαν τῆς Τριάδος χαρακτηρίζουσιν, ἕπεται πάντως, | κοινῶν ὄντων

---

8 Io. *XVI, 14.* 11 Io. *XVI, 15.*

contemplemur, quibus una eademque omnino numero natura subest. Sed quemadmodum cum divinitatem ipsam, et sapientiam, et bonitatem, et regiam maiestatem omniaque alia Filio tribuimus, undenam ipsi haec promanent non ignoramus (nam ipse accepta a Patre possidet illa, sicut et ipsum esse, ac proinde unus Deus, unusque Rex, et sapiens unus Pater et Filius nominantur); sic etiam Filius principium quidem Spiritus [Sancti] in se habet, habet autem illud acceptum ex Patre per spirativam virtutem, quae, cum una eademque numero sit Patri Filioque, unum Spiritus principium ex Patre Filioque constituit. Hoc autem probe scimus Dominum aperuisse, cum dixit: « Ille me clarificabit, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis »; quibus verbis [*fol. 339r*] se ipsum ut principium Spiritus Sancti ostendebat. Deinde ad Patrem, ut ad fontem, omnia sua referens, adiunxit: « Omnia quaecumque habet Pater, mea sunt. Propterea dixi: quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis ». [1]

Solutio capitis

206. Si nobis non oportet, o vir candidissime!, admirationem pati cum spirativam virtutem communem esse audiamus Patri Filioque, utpote ipsis una eademque numero natura subeat, neque tu conturberis velim, si eandem illam virtutem etiam Spiritui quis applicuerit, cum eadem sit Patris et Filii et Spiritus Sancti natura. Quodsi absurdam rationem hanc esse credis, quandoquidem Spiritus ex se ipso procedere, vel alterius Spiritus causa esse non potest, sed quidquid in hoc absurditatis est, ex praemissis tuis pullulavit. Cum enim ex aliqua re absurdum quid sequitur, absurdum et illud sit plane necesse est.

207. Sed praeterea quam ob rem spiratio communis est Patri Filioque? anne quod essentia communis sit? At ad personalia spiratio pertinet, essentiam vero non personalia, sed naturalia comitantur. An forsitan ex eo, quod communem Personam Pater et Filius constituant? Sed nec etiam id habetur. Iam vero, si neque ex communitate essentiae communis spirativa virtus efficitur, communem autem esse Patris atque Filii Personam ne cogitare quidem licet, undenam, quaeso, efflorescit [communis] spiratio Patris et Filii, ita ut unus Productor Pater atque Filius censeantur? Nihilo tamen minus quemadmodum ea, quae essentialia sunt, toti Trinitati communiter subeunt et commune in tribus Personis sigillum imprimunt,

---

[1] Non est S. Thomae. – Recolas quae superius agitata sunt ad pp. 148-150.

προσωπικῶν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καὶ κοινὸν πρόσωπον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ φαντάζεσθαι.

208. Ἀλλὰ καὶ τὸ λέγειν· προβολεὺς μὲν ὁ Πατήρ, προβολεὺς δὲ καὶ ὁ Υἱός, ἀλλ᾽ εἷς προβολεύς, ὅτι τὸ προβάλλειν τῷ Υἱῷ παρὰ τοῦ Πατρός, ὥσπερ καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι, ἐπεὶ καὶ σοφὸς καὶ σοφός, ἀλλ᾽ εἷς σοφός, καὶ ἀγαθὸς καὶ ἀγαθός, ἀλλ᾽ εἷς ἀγαθός, — οὐδὲ τοῦτο ἀνάγκην ἔχει τινά. Πρῶτον γὰρ δεῖ δειχθῆναι ὅτι καὶ ὁ Υἱὸς προβολεύς, καὶ τότε λέγειν πόθεν αὐτῷ τὸ προβάλλειν· οὗ μὴ δειχθέντος, ἕωλον ζητεῖν πότερον δύο προβολέας δεῖ λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἢ ἕνα. Παραπλήσιον γάρ ἐστι ποιεῖν, ὥσπερ ἂν εἴ τις τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον πατέρα ἔλεγε τοῦ Υἱοῦ· εἶτα ἀπαιτούμενος τὴν ἀνάγκην πόθεν αὐτῷ τὰ τοιαῦτα τολμᾶν, ὁ δὲ ἔλεγε τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα ἕνα γεννήτορα τοῦ Υἱοῦ, ὅτι τῷ Πνεύματι τὸ γεννᾶν ἐκ τῆς πρώτης αἰτίας ἐστίν.

209. Ἀλλ᾽ οὐκ ἔστιν. Οὐ μὴν ἀλλ᾽ ἡ μὲν σοφία καὶ ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ θεότης, καὶ εἴ τι τοιοῦτον, οὐσιώδη τέ εἰσι, καὶ τοῖς τρίσι Προσώποις ἑκάστῳ πρόσεστι, καὶ εἰκότως ἂν ἑνικῶς λέγοιτο, μιᾶς οὐσίας ὄντα χαρακτηριστικά· τὸ δὲ προβάλλειν, προσωπικὸν ὄν, εἰ δοθείη τὸ αὐτὸ ὡσαύτως ὑπάρχειν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, οὐδὲν κωλύει τούτῳ τῷ μέρει, ὡς γε εἴρηται, τὰ δύο Πρόσωπα πρόσωπον λέγειν ἕν. Ἔπειτα δέδεικται ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ διὰ πλειόνων μὴ
fol. 340r ἕνα αἴτιον μήδε προβολέα ἕνα | λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, ἐὰν ᾖ τὸ προβάλλειν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἀλλὰ δύο αἴτια καὶ προβολέας τοσούτως. Καὶ ἡ τοῦ Κυρίου δὲ φωνή, τό· « Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν », ὅτι οὐκ εἰς τοῦτο φέρει, εἴρηται διὰ πλειόνων ταύτην τὴν ῥῆσιν σκοπουμένοις ἡμῖν. Ὥστε καὶ οὗτος ὁ λόγος, παθὼν μᾶλλον ἅπερ ἦν δίκαιος, οὐ δράσας κατὰ τῆς ἀληθείας, οἴχεται Λατίνοις τὰς ἐλπίδας προδούς.

---

22 Io. *XVI, 15.* 24 *cf. fol. 158v-163r, ubi exponitur solutio argumenti 3 Latinorum.*

sic etiam omnino sequitur [*fol. 339*v] quod, si communicantur Patri et Filio quae sunt personalia, communem quoque esse Patris et Filii Personam effingi debeat.

208. Sed et illud quod dicitur:[1] Spirator quidem Pater, Spirator quoque Filius, at unus Spirator est, quoniam spirativam virtutem acceptam refert Filius a Patre, perinde ac ipsum esse, quemadmodum sapiens et sapiens dicuntur, at unus est sapiens; et bonus et bonus quoque, sed unus est bonus, — ne hoc quidem quamlibet necessitatem involvit. Prius enim demonstrasse oporteret spirativam hanc virtutem a Filio possideri, et deinceps undenam ipsi illa oriatur indicasse. Quibus non ostensis, praepostere quaeritur utrum duo spiratores, an unus, dici debeant. Perinde enim accidit ac si quis affirmasset Spiritum Sanctum patrem esse Filii, et postmodum interrogatus qua ductus ratione adeo se audacem praebuerit, ipse unum solummodo genitorem Filii esse responderet, Patrem scilicet et Spiritum, eo quod generativa virtus Spiritui a prima causa derivaretur. Sed non est ita.

209. Nihilominus sapientia, et bonitas, et divinitas, et huiusmodi alia essentialia quidem sunt, tribusque Personis singula conveniunt, ideoque iure merito singulari numero dicuntur, quippe quae unius essentiae manifestativa sint. At vero spiratio personale quid est, ac proinde si ipsa eodem modo Patri et Filio inesse diceretur, nihil ex hac parte prohiberet quominus duae istae Personae personam unam crederentur constituere. Insuper sermonibus pluribus in dissertatione prima iam demonstratum est nefas esse causam unam vel unum Spiritus spiratorem [*fol. 340*r] Patrem Filiumque dicere (si spirare Patri et Filio conveniat); sed omnino duas causas, totidemque spiratores esse numerandos. Quod autem ad vocem Domini spectat: « Ille me clarificabit, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis », pluribus etiam disseruimus, cum sententiam hanc perpendebamus, eandemque ad hoc nihil conferre diximus. Itaque syllogismus hic, qui potius probris oneratur, quibus dignus est, nedum quidquam pro veritate afferat, spes omnes prodens Latinorum, ruit.

---

[1] Relinquo voces 'spiratorem', 'spiratores', quia sic in forma substantiva ab auctore efferuntur. Ceterum pro nobis Latinis magis cum S. Thoma placet dicere « de Patre et Filio quod sunt 'duo spirantes', propter pluralitatem suppositorum, non autem 'duo spiratores', propter unam spirationem » (*Sum. Theol.* I, q. XXXVI, a. 4 ad 7um).

Λατίνων κεφάλαιον μζ'. Συλλογισμὸς τρισκαιδέκατος

210. Ἔτι ὥσπερ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ μία θεότης καὶ σοφία καὶ βασιλεία, οὕτω πᾶσα ἀνάγκη καὶ μίαν ἐν ἀμφοτέροις εἶναι τὴν προβλητικὴν δύναμιν, καὶ μίαν ἀρχὴν καὶ αἴτιον ἓν νομίζειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, εἴ γε μὴ μέλλοιμεν τοσοῦτον εἶναι φιλότιμοι πρὸς ἀσέβειαν, ὡς ἀποστερεῖν τὸν Υἱὸν τὴν κατ' οὐσίαν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα ἰσότητα. Τοῦτο δὲ οὐκ ἔσται μὲν τῷ Πνεύματι, οὐ γὰρ ἂν μεταδοίη τῆς προβολῆς ὁ Πατὴρ αὐτῷ, διὰ τὸ πᾶσαν ἀνάγκην εἶναι ἀσυγχύτους τηρεῖσθαι τὰς τῶν Προσώπων διαφοράς. Προσωπικὴ δὲ διαφορὰ τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸ Πνεῦμα, ὅτι προβολεὺς τοῦ Πνεύματος ὁ Πατήρ· τὸν μέντοι Υἱόν, καὶ πάνυ τοι δίκαιον προβολέα νομίζειν, οὐ γάρ ἐστι ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱὸν προβολεύς. Καὶ
fol. 340v χωρὶς δὲ τούτου, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι ἄλλως τελείως διακρίνεσθαι | τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, ἂν μὴ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον ᾖ.

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

211. Πρὸς τοὺς τὰ αὐτὰ λέγοντας, οὐδ' ἡμῖν ἂν εἴη μέμψις οὐδ' ἡτισοῦν τὰ αὐτὰ πολλάκις διεξιέναι. Ἐνταῦθα γὰρ τρεῖς μὲν αἰτίας τίθησι, δι' ἃς δίκαιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίζειν τὸ Πνεῦμα· κινδυνεύει δὲ μηδεμίαν τὸ ἀναγκαῖον ἔχειν. Καὶ εἴρηται μὲν περὶ τούτων ἀνωτέρω διὰ πολλῶν, εἰρήσεται δὲ καὶ νυνί. Εἰ γὰρ διότι μία οὐσία Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, διατοῦτο καὶ ὁ Υἱὸς προβολεύς, ἢ καὶ τὸ Πνεῦμα τὴν προβλητικὴν ἕξει δύναμιν, ἢ πόρρω που τὸ Πνεῦμα τῆς κατ' οὐσίαν ἰσότητος Υἱοῦ καὶ Πατρός· ἀλλ' ἑκάτερον ἄτοπον. Εἰ δὲ διότι οὐκ ἔστιν ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱὸν προβολεύς, διατοῦτο τὸ προβάλλειν καὶ τῷ Υἱῷ, οὐκοῦν ἕξει καὶ τὸ Πνεῦμα τὴν τοῦ γεννᾶν δύναμιν, ὁμοούσιόν τε γάρ ἐστι τῷ Πατρί, καὶ οὐδὲ πρὸς τὸ Πνεῦμα γεννήτωρ ὁ Πατὴρ λέγεται, οὐδὲ γὰρ πατέρα ἔχει τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ὥστε εἰ προβολεὺς ὁ Υἱὸς διὰ τὰς θαυμαστὰς ὑποθέσεις, πάντως δήπου διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας καὶ Πατὴρ ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Οὐ μὴν ἀλλ' οὐδ' ἀναιρεῖταί γε τὸ διακρίνεσθαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, καὶ εἰ μὴ προβολεὺς αὐτοῦ εἴη, ἕως ἂν ἄλλος μὲν τρόπος προόδου ἡ γέννησις ᾖ, ἄλλος δὲ ὁ τῆς προβολῆς, ὡς ἀνωτέρω διὰ πολλῶν ἐξεθέμεθα.

Latinorum caput quadragesimum septimum
Syllogismus decimus tertius

210. Adhuc. Sicut Patris et Filii una est divinitas, et sapientia, et regia maiestas, sic etiam una in utroque spirativa sit virtus, unumque principium, unaque Spiritus causa Pater Filiusque iudicentur necesse est, nisi tamen usque adeo impietatis aemulatores esse velimus, ut aequalitate naturali, quam habet cum Patre, Filium exspoliemus. Id autem de Spiritu vicissim dici non potest: Pater enim nequaquam spirativam virtutem ipsi communicat, quandoquidem necessitas omnimoda praevalet inconfusas servandi Personarum differentias. Iam vero, differentia, quae Patrem inter et Spiritum intercedit, est personalis, siquidem Spiritum Pater producit. At, econtra, prorsus licet Filium ut spirantem cogitare, cum Pater Productor eius non sit. Praeter quam quod non possent aliter Filius et Spiritus [*fol. 340v*] perfecte distingui, nisi ex illo Spiritus esse diceretur.[1]

Capitis solutio

211. Adversus illos, qui eadem continuo repetunt, certe nobis vitio quomodocumque non vertetur, si eadem saepius verbis prosequamur. Igitur in hoc loco tres quidem afferuntur causae, ex quibus Spiritum ex Filio esse iustificare [Latini] volunt: at earum nulla huiusmodi est, ut necessitatis vim habere videatur. Longum autem de his sermonem superius instituimus; sed plura adhuc addenda sunt. Nam si propterea quod una sit Patris Filiique essentia, idcirco Filius quoque spirare dicendus esset, [supponi debet] vel Spiritum etiam virtute spirativa pollere, vel ipsum procul quodammodo esse ab identitate Patris et Filii, quae eis secundum essentiam competit. At utrumque absurdum. Quodsi ideo Filio convenit spiratio, quia erga ipsum Pater Productor non exsistit, ergo Spiritui erit virtus generativa, quoniam consubstantialis quidem est Patri, et insuper relate ad ipsum Pater Genitor non vocatur, utpote Spiritus [Sanctus] patre careat. Itaque si propter mirabiles has praemissas Filius spirare dicendus est, propter easdem prorsus etiam patris nomen tandem aliquando Spiritus obtinere poterit. Nullo tamen modo; sed neque tollitur discrimen inter Filium et Spiritum, quamvis hic ab illo non procedat, dum alius quidem sit generationis modus, alius vero spirationis, quemadmodum diutius in his, quae dicta manent, discussum est.

---

[1] Videas quae diximus ad pp. 148-150. (Cf. cod. Vat. gr. 614 fol. 126r).

212. fol. 341r Ἔτι δεδειγμένου διὰ πολλῶν τοῦ τε γεννᾶν | καὶ γεννᾶσθαι, καὶ προβάλλειν καὶ ἐκπορεύεσθαι ὡς οὐκ εἰσὶ τῆς φύσεως, πῶς οὐ φορτικὸν ἀπὸ τούτων τὸ τῆς φύσεως ἴσον θηρεύειν; κινδυνεύει γὰρ κατὰ τὸν ἐκείνων λόγον μήδε τῆς αὐτῆς οὐσίας εἶναι τὰ θεαρχικὰ Πρόσωπα, ὅτι μήδε τῶν προσωπικῶν ἕκαστον ἑκάστου κατηγορεῖται. Ἔτι πολὺς ὁ κίνδυνος ὥσπερ μίαν θεότητα καὶ σοφιαν καὶ βασιλείαν λέγειν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὕτω δὴ καὶ τὴν προβλητικὴν δύναμιν. Θεότητα μὲν γὰρ καὶ βασιλείαν καὶ σοφίαν καὶ τ᾽ ἄλλα οὐσιώδη, εἰ μὴ κοινὰ νομιοῦμεν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὐδὲ τὴν αὐτὴν οὐσίαν ἀμφοτέροις δοιημεν ἄν· τὴν δὲ προβλητικὴν δύναμιν εἰ μὴ καὶ ὁ Υἱὸς ἕξει, οὐδεμία τούτῳ ζημία μή ποτε τῆς κοινῆς φύσεως ἀλλότριος ᾖ, προσωπικὸν γάρ ἐστι. Οὐκοῦν ὥσπερ τῶν οὐσιωδῶν ἂν μὴ πάντα τὰ κοινὰ τοῖς Προσώποις ᾖ, περὶ τὴν οὐσίαν ὁ κίνδυνος, οὕτω τῶν προσωπικῶν ἂν μὴ τὰ αὐτὰ πάντων λέγωμεν, περὶ τὸ πρόσωπον ἡ διαφορά. Τοῦτο δὲ καὶ λίαν ὑγιὲς τῇ τῶν χριστιανῶν θεολογίᾳ νομίζεται.

213. Καὶ μὴν τῆς προβλητικῆς δυνάμεως προσωπικῆς γε οὔσης, εἰ κατ᾽ αὐτὴν ἓν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, κινδυνεύει προσωπικῷ τινι ταὐτὸν λέγειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν· ἀλλ᾽ ἄτοπον. Τὸ δὲ νῦν μὲν λέγειν τὸ προβάλλειν φυσικὴν κοινωνίαν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, νῦν δὲ τοῦτο προσωπικὴν ὀνομάζειν
fol. 341v διαφορὰν τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸ Πνεῦμα, καὶ | λέγειν διὰ μὲν τὸ πρῶτον καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος προβολέα, διὰ δὲ τὸ δεύτερον μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα προβολέα νομίζειν, τοῦτο πάντα χρήματα μιγνύντος ἐστὶ καὶ τὴν τῶν χριστιανῶν θεολογίαν παντάπασιν ἀναιροῦντος. Εἰ γὰρ ἀντιδιήρηται τοῖς οὐσιώδεσι τὰ προσωπικά, ὡς δέδεικται, ὡς μὲν οὐσιῶδες οὐκ ἂν εἴη προσωπικόν, ὡς δὲ προσωπικὸν οὐδαμῶς οὐσιῶδες, καὶ ἢ τοῦ καταλόγου τῶν θείων ὀνομάτων ἔσται χωρίς, ἢ τέρας ἄν τι δόξειε σύνθετον, σοφισταῖς μᾶλλον ἢ θεολογοῦσι προσῆκον. Ἴσον γάρ ἐστι ταὐτά τε ὑγιῶς ἔχειν ἡγεῖσθαι, καὶ τὴν τοῦ γεννᾶν δύναμιν πρὸς μὲν τὸ Πνεῦμα φυσικὴν κοινωνίαν καλεῖν τοῦ Πατρός, καὶ διατοῦτο τὸ Πνεῦμα πατέρα νομίζειν, πρὸς δὲ τὸν Υἱὸν διαφορὰν προσωπικήν, καὶ διατοῦτο μὴ ταύτην τὸν Υἱὸν ἔχειν δύνασθαι. Ἀλλ᾽ οὔτε τοῦτο συγχωρήσομεν, οὔτ᾽ ἐκεῖνο νομιοῦμεν εὖ ἔχειν.

212. Addas hoc praeterea: cum satis superque demonstratum sit tam generare et gigni, [*fol. 341ʳ*] quam spirare et procedere ad ea, quae naturalia sunt, non pertinere, quomodo tolerandum erit velle ex his aequalitatem naturae perquirere? Nam iuxta rationem illorum, nec eiusdem substantiae divinae Personae esse videntur, quia de singulis personales [proprietates] singularum non praedicantur. Multum insuper periculum adest, ubi dicitur ita de spirativa virtute iudicandum esse, quemadmodum de unica Patris et Filii divinitate, et sapientia, regioque principatu. Etenim nisi divinitatem sapientiamque et regalem potentiam, ceteraque quae essentialia sunt, communia esse Patris et Filii censeamus, plane neque eandem utrique essentiam tribuimus; at vicissim, licet Filius spirativa virtute non fruatur, nullus exinde timor evenit, ne forte communis ipse naturae sit alienus, siquidem personale aliquid est. Quocirca sicut essentia periclitatur, si essentialia attributa singulis Personis non tribuuntur, ita quoque cum de personalibus agitur, ubi huiusmodi proprietates de omnibus non dicuntur, salvatur Personarum differentia. Quod quidem in christiana theologia magnopere rectum esse creditur.

213. Et re quidem vera cum spirativa virtus personalis sit, si secundum ipsam unum esse Patrem Filiumque affirmamus, in aliqua re personali convenire Pater et Filius cuivis videbuntur. At absurdum est. Quod autem spiratio nunc quidem naturalis communio Patris et Filii dicatur esse, nunc autem eadem appelletur personale Patris erga Spiritum discrimen; et praeterea [*fol. 341ᵛ*] quod propter illud primum Filius quoque Spiritum producere censeatur, propter alterum autem non etiam Spiritus Productor existimetur; hoc, inquam, omnia permiscentis est proprium et christianam theologiam undequaque subvertentis. Nam cum essentialia personalibus contraponantur, sicut ostensum est, ita ut quae essentialia sunt nunquam personalia fiant, et nullatenus personalia cum essentialibus permutentur; igitur vel e catalogo divinorum nominum separanda sunt, vel portentosum commentum, sophistis potius quam theologis aptum, videbuntur. Etenim putare illud recte haberi, perinde est ac generativam virtutem, erga Spiritum quidem, naturalem eius cum Patre communionem dicere, et ob id ipsum Spiritum patrem censere; erga Filium vero, personalem differentiam appellare, ac proinde eiusdem participem Filium esse non posse. Verum enim vero neque hoc concedemus, neque illud recte se habere unquam arbitrabimur.

214. *Ei δὲ πρόφασις αὐτοῖς μὴ τὸν λόγον ἔχειν τὸ ἀναγκαῖον, ἀνωμολόγηται γὰρ τὸ γεννᾶν ἴδιον ὂν τῷ Πατρί, ἀλλὰ καὶ εἴ τις ἕτερος, ἕως ἂν πατέρα νομίζῃ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, οὐδ᾽ οὗτος ἀναιρεῖ γε μὴ τὸ γεννᾶν ἴδιον οἴεσθαι τοῦ Πατρός. Εἰ δὲ ἀδύνατος ἡ ὑπόθεσις, οὐκοῦν οὐδὲν κωλύει, ὥσπερ ὁ Πατὴρ τῇ τοῦ γεννᾶν ἰδιότητι, οὐ τοῦ Υἱοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῦ Πνεύματος διακρίνεται, ὡς μηδαμῶς γεννῶντος τοῦ Πνεύματος, καὶ διαφορὰ κατ᾽ οὐσίαν οὐκ ἂν εἴη τοῦτο Πατρὸς καὶ Πνεύματος, οὕτω κἂν τῇ* fol. 242r *προβλητικῇ δυνάμει διακριθήσεται | οὐ τοῦ Πνεύματος μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὁ Πατήρ, οὐ τὸν ἴσον δὲ τρόπον, ἀλλὰ τοῦ μὲν Πνεύματος ὅτι αἴτιος προβολεύς, τοῦ δὲ Υἱοῦ ὅτι τὴν ἰδιότητα ταύτην οὐκ ἔχει λαβὼν παρὰ τοῦ Πατρός, ἴσος γε αὐτῷ κατ᾽ οὐσίαν ὤν. Εἰ δὲ καὶ ὥσπερ τὸ γεννᾶν οὕτω καὶ τὸ προβάλλειν, καὶ ὅλως, τὸ πηγάζειν θεότητα ἴδιον δέδεικται τοῦ Πατρός, πῶς ἂν γένοιτο τοῦτο προσωπικὴ μὲν πρὸς τὸ Πνεῦμα διάκρισις, φυσικὴ δὲ πρὸς τὸν Υἱὸν κοινωνία; ἢ γὰρ καὶ τῇ τοῦ γεννᾶν ἰδιότητι τὸ ὅμοιον ἔσται, ἢ οὐδὲ τῇ προβλητικῇ δυνάμει, εἴπερ μήδε ἐκείνῃ.*

Λατίνων κεφάλαιον μη'. Συλλογισμὸς τεσσαρεσκαιδέκατος

215. *Ἔτι καὶ ἀπὸ τοῦ μὴ δύνασθαι τὸν Πάπαν τῆς ἀληθείας διαμαρτεῖν, ὡς καὶ ὁ μακάριος Ἀγάθων φησὶ πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων γράφων, οὗ τὴν ἐπιστολὴν ὡς ἀποστολικὰς φωνὰς ἡ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἕκτη ἐδέξατο, φανερὸν ὡς ὑγιῶς ἂν ἔχοι ἄν τις οἴηται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ ποικίλον καὶ παντοδαπὸν τῆς σοφίας, ὅπερ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία πλουτεῖ, μεθ᾽ ἧς ἐπὶ τὴν τῶν γραφῶν ἦλθεν ἔρευναν κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου φωνήν, μαρτύριον ἱκανὸν μετὰ τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἵστασθαι. Οὐ γὰρ τοῖς ἰδιώταις καὶ ῥαθύμοις καὶ μηδὲν εἰδόσι τὰ τοιαῦτα ἐπιστρέψομεν.*

214. Quodsi haec ratio ab ipsis recusatur, sub praetextu quod necessariam conclusionem non extorquet, nam in confesso est generare proprium esse Patris, — sed etsi daretur quaevis alia, quae vel existimet Spiritum Sanctum patrem esse, ne illa quidem impediet sane quominus generare proprietas Patris esse credatur. At si hypothesis absurda est, igitur nihil obstat ad hoc ut Pater, quemadmodum per proprietatem generandi non solum a Filio, sed a Spiritu quoque discriminatur, siquidem hic nullo modo gignit (et tamen hoc essentiale discrimen Spiritum inter et Patrem constituere non diceretur); ita etiam per virtutem spirativam discriminetur ipse [*fol. 342r*] non a Spiritu solum, sed etiam a Filio, quamvis diversa ratione: a Spiritu quidem, nam ipsum spirat; a Filio autem, quoniam hic talem proprietatem a Patre acceptam non habet, etiamsi eiusdem cum ipso essentiae sit. Denique si, quemadmodum generare, ita etiam et spirare et, uno verbo, divinitatis esse fontem proprium esse Patris demonstratum est, quo pacto fieret ut illud, quod erga Spiritum personalis est Patris distinctio, illud ipsum erga Filium communis naturae participatio sit? Nam vel etiam simile quid habeatur oportet respectu proprietatis generandi, vel, si id cum illa non componitur, ergo nec affirmetur etiam de spirativa virtute.

Latinorum caput quadragesimum octavum
Syllogismus decimus quartus

215. Praeterea. Ex eo quod Papa nequeat a veritate deflectere, quemadmodum beatus Agatho asserit ad Imperatores Romanorum scribens, quam quidem epistulam velut apostolicam vocem Oecumenica sexta Synodus amplexata est, clare patet non perperam sentire eum, qui Spiritum Sanctum ex Filio procedere arbitretur. Neque id solum, sed ex variata et multiplici sapientia, qua Ecclesia Romana dives efficitur, et cuius ope ad interpretationem Scripturarum pervenit, secundum Dominicam vocem, sufficiens de veritate ipsius testimonium redditur. Neque enim desidiosis, imperitis nihilque scientibus huiusmodi res tradere volumus.[1]

---

[1] De hoc syllogismo, qui certe S. Thomae non est, et qui in Apologia pro Aquinate a Demetrio Cydonio non tractatur, recolas superius dicta ad pp. 175-177.

Λύσις τοῦ κεφαλαίου

216. *Καὶ περὶ τούτων κατὰ μέρος διὰ πολλῶν ἡμῖν | εἴρηται ἐν οἷς ἐσκοπού-*
fol. 342v *μεθα περὶ τῆς τοῦ Πάπα ἀρχῆς. Δέδεικται γὰρ ἐκεῖ πάντα ἄτοπα καὶ δρᾶσαι καὶ παθεῖν τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον δύνασθαι, ὥσπερ καὶ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστον. Καὶ [Ὁ]νώριος δὲ μαρτύριον ἐγεγόνει τῷ λόγῳ, Ῥώμης ἐπίσκοπος ὤν, καὶ ὑπὸ τῆς ἕκτης συνόδου τῷ ἀναθέματι καθυποβληθείς, ὡς αἱρέσεως ἔξαρχος, ᾗ συνεῖπε καὶ ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος, ὁ μετὰ τὸν Ἀγάθωνα Λέων. Καὶ Πάπας δὲ ἕτερος ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, ⟨Λιβέριον⟩ ἐκεῖνον καλοῦσι, τῆς ἀρειανικῆς μανίας ἐμφορηθείς, οὕτω τὸν βίον κατέλυσε. Καὶ Κελεστῖνον δέ τινα Λατῖνοί φασι ἐπιθυμῆσαι μὲν ἐκτόπως τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς, πᾶσαν δὲ συμμαχίαν εἰς τοῦτο φέρουσαν ἀτιμάσαντα, τὴν μὲν πρὸς τὸν Θεὸν ἐξομόσασθαι πίστιν, μάγοις ὁδηγοῖς χρώμενον, δαίμοσι δὲ ὀλεθρίοις ἑαυτὸν παραδόντα, οὕτω τῆς ἐπιθυμίας τυχεῖν.*

217. *Τὸ δὲ ποικίλον καὶ παντοδαπὸν τῆς σοφίας, παρὸν μέν, οὐκ ἂν ἀτιμασθείη· ἀπὸν δέ, ζητηθείη μὲν ἄν, οὐ μὴν οὕτω γε ὥστε, τούτου γε χωρίς, μὴ ἂν δύνασθαι ὑγιαίνειν περὶ τὴν πίστιν. Οἵ τε γὰρ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καθηγεμόνες «οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀνθρωπίνης» τὰς συνουσίας τὰς ἑαυτῶν ἐποιοῦντο, καὶ τὴν τοῦ κόσμου σοφίαν κένωσιν ἡγοῦντο τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ. Καὶ νῦν μὲν ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία, περιττὴ τὴν τοῦ*
fol. 343r *| κόσμου σοφίαν καὶ ταύτῃ θαρροῦσα, τὴν ἔρευναν τῶν θείων λόγων ποιεῖται. Ἦν δὲ ὅτε πολλῇ συνέζων ἀγροικίᾳ Ῥωμαῖοι, καὶ τὰ ἡμέτερα ἤνθει· ἀλλ᾽ οὔτε τότε διὰ τὸ φαύλως περὶ λόγους ἔχειν τὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἐκείνων καὶ περὶ τὴν πίστιν εἶχον οὐχ ὑγιῶς, οὔτε νῦν διὰ τὴν τῆς σοφίας χύσιν πᾶσα ἀνάγκη καὶ τὸν Υἱὸν προβολέα νομιζειν τοῦ Πνεύματος.*

218. *Καὶ ὅτι ταῦτα ἀληθῆ, δῆλον ἐκεῖθεν. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα Ἀγάθωνος πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων· «.... στέλλομεν τοὺς παρόντας συνδούλους ἡμῶν (τὸν δεῖνα καὶ τὸν δεῖνα)». Εἶτ᾽ εὐθὺς ἐπάγει· «Παρὰ γὰρ ἀνθρώποις ἐν μέσῳ ἐθνῶν τυγχάνουσι καὶ ἀπὸ σωματικοῦ μόχθου τὴν τροφὴν μετὰ μεγάλου δισταγμοῦ πορειζομένοις, πῶς εἰς τὸ πλῆρες δυνήσε-*

---

5 **Ὀνώριος** in Ms. 8 in Ms locus nominis Liberii vacuus.

---

3 Nilus Cabasillas, *De primatu Papae: MG 149, 700 B-729 A.* 17 *cf.* I Cor. *II, 4.* 26 Agatho *papa (678-681) ad Augustos: ML 87, 1163 CD; ex* Mansi *11, 236 CD, in Actione IV Conc. Const/pni III (oecum. VI); videas notas ad hoc docum. in Conc. Rom. anni 680 apud* Mansi *11, 185 s.*

Capitis solutio

216. Etiam de hac re singulari modo satisque [*fol. 342*ᵛ] disseruimus in opere nostro de Primatu Papae. Ibi enim ostendimus Romanum Episcopum quaevis absurda et facere et pati posse, sicut quilibet hominum; cuius rei Honorius testis est, qui, etsi esset Episcopus Romae, in sexta Synodo tanquam fautor haereseos anathematis fulmine percussus est, quam Synodi decisionem Episcopus Romae, Leo, Agathonis successor, approbavit. Alter vero Papa, quem ⟨Liberium⟩ appellant, cum in vecordiam Arianorum incidisset, sic tandem e vita discessit. Et Caelestinum quendam ita inusitato modo episcopatum Romanum desiderasse Latini ipsi ferunt, ut pro nihilo haberet quidquid, machinando, ad scopum conferre posset; aiunt praeterea fidem, contempto Deo, abiurasse, quippe qui magicis hominibus eorumque artibus usus sit, ac tandem, postquam voti compos est factus, se ipsum daemoniis ad interitum tradidisse.

217. Quoad autem multiplicem illam ac variam sapientiam, ubi certe adest, despicienda minime est; at ubi non habetur, quaerenda est sane, non tamen eo modo, ut absque illa rectus circa fidem sensus esse non possit. Etenim antesignani religionis nostrae « non persuasibilibus humanae sapientiae verbis » contiones suas habebant, sapientiamque huius mundi evacuationem virtutis, quae in cruce est, arbitrabantur. Et revera quae nunc exhibetur Romana Ecclesia, sapientia mundi [*fol. 343*ʳ] supereffluit, eaque confidens divinarum rerum studium aggreditur. Attamen tempus aliquod fuit, quando plurima rusticitate Romani vitam agebant, res autem nostrae florebant maxime; sed neque tunc temporis ob exiguitatem litterarum in illorum Ecclesia sanus eis circa fidem sensus defuit, neque in praesentiarum effusio illa sapientiae coget nos, ut etiam Filium Productorem esse Spiritus arbitremur.

218. Quod autem haec, quae diximus, veritate nitantur, exinde patet. Excerptum ex epistula Agathonis Papae ad Imperatores Romanorum: « ... dirigimus praesentes confamulos nostros (talem et talem) ». Dein statim subdit: « Nam apud homines in medio gentium positos, et de labore corporis cotidianum victum cum summa haesitatione conquirentes, quomodo ad plenum poterit inveniri Scripturarum scientia, nisi quod regulariter a sanctis atque apostolicis praedecessoribus, et venerabilibus quinque Conciliis definita sunt, cum simplicitate cordis et sine ambiguitate a Patribus tradi-

ται εὑρεθῆναι ἡ τῶν γραφῶν εἴδησις, εἰ μὴ ὅτι κανονικῶς ἀπὸ τῶν Ἁγίων τῶν προηγησαμένων καὶ τῶν ἁγίων πέντε συνόδων ἅπερ ὡρισμένα εἰσιν, ἐν ἁπλότητι καρδίας καὶ ἀναμφιβόλως ἀπὸ τῆς παραδοθείσης παρὰ τῶν Πατέρων πίστεως φυλάττομεν, ἓν καὶ ἐξαίρετον διαπαντὸς ἔχειν εὐχόμενοι καὶ σπεύδοντες, ἵνα μηδὲν παρὰ τὰ κανονικῶς ὁρισθέντα σημειωθῇ, μηδ᾽ ἐναλλαγῇ ἢ προστεθῇ, ἀλλὰ ταῦτα καὶ ῥήμασι καὶ νοήμασιν ἀπαράτρωτα φυλαχθῶσιν;» Εἰ δὲ νῦν διὰ τὸν τῆς σοφίας πλοῦτον πᾶσα ἀνάγκη Λατίνους fol. 343r μὲν μετὰ τῆς ἀληθείας ἑστάναι, | ἡμᾶς δὲ τῆς ἐναντίας γενέσθαι μοίρας, διατί μὴ τότε κακῶς εἶχον Λατῖνοι, οὕτω περὶ λόγους ἔχοντες ἐνδεῶς, ὡς μηδὲ τὴν τῶν γραφῶν ἁπλοικὴν γνῶσιν τελείως εἰδέναι δύνασθαι;

219. Καὶ μὴν καὶ [῾Ω]ριγένης, σοφώτατος ἐν χριστιανοῖς γεγονὼς καὶ περὶ τὰς γραφὰς σπουδαιότατος, οὐδὲν ἀπώνατο τῆς σοφίας, ὥστε καθαρὰν καὶ ἄδολον διατηρῆσαι τὴν πίστιν. Καὶ ἐπὶ τῆς ἁγίας δὲ καὶ οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας πάντων ἐπισκόπων ἐν λόγοις ἐκράτει, ὡς ὁ θεολόγος φησὶ Γρηγόριος, καὶ τῆς ἁγίας ἐκείνης χορείας μέρος καὶ αὐτὸς ἦν· ἀλλὰ τοσαῦτα πράγματα τοῖς ἁγίοις πάρεσχε βλασφημῶν εἰς τὸ ὕψος, ὥστε ἀποροῦσι πότερον ἐκεῖνον προσήκει καλεῖν, ἀσεβῆ δογματιστὴν ἢ φιλόνεικον ἐχθρόν. Τί δ᾽ ἄν τις περὶ τῶν ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις φιλοσόφων λέγοι, οἵ, τὴν ἀλήθειαν ἀγνοήσαντες, Ἀρείῳ διετέλεσαν συμμαχοῦντες, καὶ διαχρόνου μόλις ἐνίοις πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐγένετο διαβλέψαι, τῶν μαθετῶν τῶν ἁλιέων ἡγουμένων αὐτοῖς; Οὐκ ἄρα πᾶσα ἀνάγκη Λατίνους, σοφίᾳ περιρρεομένους πολλῇ, καὶ περὶ τὴν πίστιν ἐρρῶσθαι, οὕτω τῶν πραγμάτων ἀντιβοώντων.

fol. 344r | Λατίνων κεφάλαιον τεσσαρακοστὸν ἔνατον
⟨Συλλογισμὸς πεντεκαιδέκατος⟩

220. «Ὃ δὲ ἀντεπάγουσί τινες τὸ ἔν τινι τῶν συνόδων εὑρίσκεσθαι ὑπὸ ἀναθέματος ὅρῳ κεκωλυμένον ὥστε μηδὲν ἐν τῷ παρὰ ταῖς συνόδοις τεταγμένῳ συμβόλῳ προστίθεσθαι, ἐν ᾧ δὴ συμβόλῳ οὐδὲν περὶ τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως περιέχεται. Ὅθεν ἀποδεικνύουσι τοὺς Λατίνους ἐνόχους ἀναθέματος εἶναι τοῦτο προσθέντας τῷ συμβόλῳ. Ἀλλὰ

---

11 Ὠριγένης in Ms. 16 αὐτὸς] haec Ms lectio non omnino claret; videtur prius scriptum fuisse αὐτῆς, quod minus consonum esset. 24 sic in Ms integris verbis, non numeris ut alias. 25 videtur adiciendum, sicut in praecedentibus fit.

---

15 *cf.* NAZIANZENUS, *In laudem Basilii, 28: MG 36, 533 C.* 26 AQUINAS, *Summa contra Gent. IV, 25 (Vat. gr. 616 ff. 222v-223r; vel 613 ff. 409v-410r).*

tae fidei conservamus, unum ac praecipuum bonum habere semper optantes atque studentes, ut nihil de eis, quae regulariter definita sunt, minuatur, nihil mutetur vel augeatur, sed eadem et verbis et sensibus illibata custodiantur? ». Iam vero, si nunc propter sapientiae copiam prorsus necesse est Latinos quidem veritatem possidere, [*fol. 343*v] nos vero ex adversa parte constitui, quare tunc cum adeo scientiarum ignari Latini esse inveniebantur, ut simplicem Scripturarum intelligentiam attingere non possent, nequaquam perperam sentiebant?

219. Et re quidem vera Origenes etiam exstitit inter christianos sapientissimus, et Scripturarum investigandarum studiosissimus, qui tamen nullum ex sapientia sua fructum reportavit, ut puram sinceramque fidem conservaret. Etiam in Sancta et Universali prima Synodo Eusebius Caesariensis episcopos omnes in eloquendo superabat, quemadmodum Gregorius Theologus aiebat, [1] unusque erat ex illis, qui sanctum istum chorum efformarunt; verum ille tot res coram sanctis illis adduxit blasphemiarum ad summum usque repletas, ut etiam dubitatum fuerit, quo eum nomine appellare fas esset: utrum impiorum dogmatum inventorem, an contentiosum inimicum. Quid vero de philosophis illorum temporum dicemus, qui, veritatis inscii, Ario auxilio fuerunt, et intervallo temporis elapso aegre factum est, ut quidam eorum ad veritatem oculos converterent, cum discipuli Piscatorum ipsis praeirent? Ergo nequaquam necessario fit ut Latini, qui multa sapientia superabundant, in fide etiam roborati esse credantur, cum adeo adversus eos facta ipsa vocem attollant.

[*fol. 344*r] LATINORUM CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM ⟨SYLLOGISMUS DECIMUS QUINTUS⟩

220. « Obiciunt etiam quod in quibusdam Conciliis invenitur sub interminatione anathematis prohibitum ne aliquid addatur in Symbolo in Conciliis ordinato: in quo tamen de processione Spiritus Sancti a Filio mentio non habetur. Unde arguunt Latinos anathematis reos, qui hoc in Symbolo addiderunt. Sed haec efficaciam non habent. Nam in determinatione Synodi Chalcedonensis dicitur quod

---

[1] Non omnino accurate CABASILAS hic scribit. Laus Eusebii a NAZIANZENO facta ita sonat: « Vir ceterum quidem fortis ac mirabili pietate praeditus, ut illius temporis persecutio et acris adversus eum suscepta contentio perspicue declaravit; sed tamen in Basilium aliquid humani passus ».

καὶ τοῦτο οὐδεμίαν ἰσχὺν ἔχει· λέγεται γὰρ ἐν τῷ ὅρῳ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου ὅτι οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει συναθροισθέντες Πατέρες τὴν διδασκαλίαν ἐβεβαίωσαν τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου, οὐχ ὡς ἐνδεῶς παρ' ἐκείνων εἰρημένου αὐτοὶ πλέον τι συνεισφέροντες, ἀλλὰ τὴν ἐκείνων διάνοιαν περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀναπτύσσοντες ταῖς τῶν γραφῶν μαρτυρίαις κατὰ τῶν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον μὴ Κύριον εἶναι ὁμολογούντων. Ταὐτὸν τοίνυν λεκτέον καὶ περὶ τούτου, ὅτι ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρόοδος συνεπτυγμένως ἐν τῷ κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν συμβόλῳ περιέχεται, ὡς ὅταν αὐτόθι λέγηται τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον· ἐπεὶ τὸ περὶ τοῦ Πατρὸς νοούμενον, ἀνάγκη καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ νοεῖσθαι, ὡς εἴρηται. Πρὸς δὲ τὸ τοῦτο προσθεῖναι, ἤρκεσεν ἡ τοῦ τῆς Ῥώμης ἀρχιερέως ἐξου-
fol. 344v *σία, παρ' ἧς καὶ τὰς ἀρ|χαίας συνόδους εὕρηται βεβαιουμένας».*

Λύσις τοῦ κεφαλαίου, καὶ περὶ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως

221. *Ἐνταῦθα ἀπολογεῖσθαι δοκεῖ ἐν οἷς ἐνέχεσθαι Λατίνους φαμὲν τῇ τοῦ ἀναθέματος αἰτίᾳ, ἐπειδὴ τῷ θείῳ προσετέθη συμβόλῳ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορεύεσθαι· ἀπειρημένου παρὰ τῶν μακαρίων Πατέρων, μετὰ τὴν ἐν τῇ δευτέρᾳ συνόδῳ προσθήκην, μήδ' ὁντινοῦν τολμῆσαι τῷ τῆς πίστεως ἐνοχλῆσαι συμβόλῳ καθ' οἱονδήτινα λόγον, μήδ' ἐναλλάξαι ἢ προσθεῖναι ἢ ἀφελεῖν τι τῶν ἐκεῖ, καὶ κατὰ τῶν ἀπειθούντων τῇ τοῦ ἀναθέματος ἀπειλῇ χρησαμένων.*

222. *Ἀλλ' ἵν' ἡμῖν ὁ λόγος τὴν γεγνομένην σῴζῃ τάξιν, καὶ ἅμα καὶ σαφὴς γένηται, μικρά τινα περὶ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως διαληπτέον ἂν εἴη. Ἐμάνη κατὰ τῆς ἀληθείας Ἄρειος, καὶ ὁ Πάπας Ἰούλιος οὐχ ἁρπάζει τὴν δίκην, οὐδὲ μόνον ἑαυτὸν καθίζει κριτήν, ἀλλὰ τοῖς ἄλλοις ἀδελφοῖς συνιών, ἀποστολικοῖς ἑπόμενος νόμοις, τὸν μὲν καθεῖλε, τὸν δὲ Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τῶν πατρικῶν ἀποστερούμενον αὐχημάτων, τό γε εἰς ἐκεῖνον ἧκον, Θεόν τε ἀληθινὸν αὐτὸν ἀνεκήρυξε καὶ τὸν αὐτὸν τῷ Πατρὶ κατ' οὐσίαν, καὶ Θεὸν ἕνα τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, οὐ τῷ ἀριθμῷ, τῇ δὲ φύσει καὶ οἷς ἡ φύσις χαρακτηρίζεται.*

223. *Ἀρείου δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἀπεληλαμένου, ὁ τῆς πίστεως παρὰ τῶν*
fol. 345r *| μακαρίων Πατέρων ὅρος ἐκτίθεται, ἔχων ἐπὶ λέξεως οὕτως. Ἔκθεσις πίστεως τῶν ἐν Νικαίᾳ τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἁγίων καὶ μακαρίων Πατέρων·*

---

32 in Ms numeri ponuntur: τιη'.

---

2 *in Actione V:* MANSI *7, 114.* 8 MANSI *3, 566.* 10 AQUINAS, *cf. Summa contra Gent. IV, 24 ' Sed hoc ' et 8 ' Cum ergo '.*

Patres apud Constantinopolim congregati doctrinam Nicaenae Synodi corroboraverunt, non quasi aliquid minus esset inferentes, sed de Spiritu Sancto intellectum eorum, adversus eos, qui Dominum eum respuere tentaverunt, Scripturarum testimoniis declarantes. Et similiter dicendum est, quod processio Spiritus Sancti a Filio implicite continetur in Constantinopolitano Symbolo, in hoc, quod ibi dicitur, quod procedit a Patre: quia quod de Patre intelligitur, oportet et de Filio intelligi, ut dictum est. Et ad hoc addendum suffecit auctoritas Romani Pontificis, per quam etiam [*fol. 344v*] inveniuntur antiqua Concilia esse confirmata ».

Solutio capitis: ubi etiam de Symbolo Fidei

221. In his sese defendere Latini videntur ab accusatione anathematis, qua dicimus eos irretitos esse, ideo quod divino Symbolo Spiritus Sancti processionem etiam a Filio adiecerint. Siquidem beati Patres post additionem factam in secundo Concilio prohibuerunt ne quidquam in Symbolo Fidei ullus auderet disturbare, etiam qualecumque verbum, quod in eodem contineretur, vel permutare quidquam, vel addere, vel auferre. Adversus inoboedientes autem anathematis comminationem usurparunt.

222. Sed ut a nobis ordo conveniens in his tractandis servetur, et clara simul expositio reddatur, pauca quaedam circa Symbolum Fidei explicanda sunt. Insanivit contra veritatem Arius: Iulius autem Papa [1] iudicium sibi non assumit, nec ipse solus ad proferendam sententiam assidet, sed congregans ceteros fratres (apostolicis legibus inhaerens), illum quidem damnavit, Filium autem Dei, exspoliatum nobilitate, quae ei ex Patre proveniebat, quantum in ipso fuit, et Deum verum esse proclamavit, et unum cum Patre quoad essentiam; cum et Pater et Filius unum sint, non quidem numero, at certe natura et attributis, quibus natura manifestatur.

223. Ario autem ab Ecclesia expulso, definitio Fidei [*fol. 345r*] a beatis illis Patribus exponitur, quae sic ad litteram sonat. Expositio Fidei trecentorum decem et octo sanctorum beatorumque Nicaenorum Patrum: « Credimus in unum Deum, Patrem omnipoten-

---

[1] Errat Cabasilas: non papa Iulius (337-352), sed Silvester (314-335) refertur.

«*Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητήν. Καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ· τὸν γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν, ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός· Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ· γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι᾽ οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τά τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ· τὸν δι᾽ ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα, καὶ σαρκωθέντα, καὶ ἐνανθρωπήσαντα, παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ· καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, [καὶ ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς καθήμενον,] καὶ ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Τοὺς δὲ λέγοντας ὅτι ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι, ⟨ἢ κτιστόν,⟩ ἢ τρεπτόν, ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τούτους ἀναθεματίζει ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία*».

224. *Οὗτος μὲν ὁ τῆς πίστεως ὅρος, ὁ κατὰ Νίκαιαν ἐκτεθεὶς παρὰ τῶν μακαρίων Πατέρων τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου. Χρόνου δὲ*
fol. 345v *ἐνιαυτῶν παρερρυηκότος *** | ὁ κατὰ τοῦ Πνεύματος κεκίνηται πόλεμος, καὶ Θεοδοσίου βασιλέως κελεύοντος, ἀθροίζεται σύνοδος οἰκουμενική, καὶ ὁ Δάμασος, Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ὤν, ἐπῄνει τὰ πεπραγμένα. Οὗτοι μετὰ τοῦ Πνεύματος τὰ περὶ τοῦ Πνεύματος διερευνησάμενοι, Μακεδόνιον μὲν τιμῶνται τῷ ἀναθέματι, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ συνέταξαν, ἓν τὰ τρία προσειπόντες Θεόν. Δεῆσαν δὲ καὶ ὅρον ἐκθέσθαι τῶν ζητηθέντων· ἕτερον μὲν οὐ λογογραφοῦσι σύμβολον, τὸ δὲ παρὰ τῶν ἐν Νικαίᾳ Πατέρων ἐκτεθὲν ἀναγνόντες, ἐπειδήπερ εἶδον τὸν περὶ τοῦ Πνεύματος λόγον συνεπτυγμένον ὄντα καὶ διατοῦτο καὶ ἀσαφῆ, πρὸς τὸ σαφέστερον αὐτὸν διὰ τῆς προσθήκης ἤγαγον, «Κύριον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, καὶ ζωοποιόν, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ συμπροσκυνούμενον Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ συνδοξαζόμενον» διορίσαντες. Ἔστιν ἃ καὶ μεταποιήσαντες, ὡς ἐνίοις μὲν προσθεῖναι, τινὰ δὲ καὶ ἀφελεῖν· σαφηνείας ἕνεκεν, δῆλον δέ.*

225. *Ἐν μὲν γὰρ τῇ πρὸς Κληδόνιον ἐπιστολῇ ὁ θεῖός φησι Γρηγόριος,*

---

17 ***] adest in Ms locus vacuus pro numero annorum indicando.

---

1 MANSI *2, 665 C-668 B. Quaedam paulo mutata citantur:* CABASILAS, καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ: MANSI, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. — CABASILAS, καὶ ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας: MANSI, καὶ ἐρχόμενον πάλιν... — CABASILAS *omittit ad finem Symboli verba* ἢ κτιστόν. — *Sed maior differentia habetur in hoc, quod* CABASILAS *post clausulam* καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, *inseruit verba* καὶ ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς καθήμενον, *quae in textu antiquissimo Symboli non inveniuntur (vid., sis.,* DENZ.-UMBERG, *Enchir. Symbol., num. 54 cum nota 3).* 26 MANSI *3, 565 B.*

tem, omnium visibilium et invisibilium factorem. Et in unum Dominum Iesum Christum, Filium Dei, ex Patre natum Unigenitum, id est, ex substantia Patris; Deum ex Deo, lumen ex lumine, Deum verum ex Deo vero; natum, non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt, et quae in caelo et quae in terra. Qui propter nos homines, et propter nostram salutem descendit, et incarnatus est, et homo factus; passus est, et resurrexit tertia die: et ascendit in caelos: (et sedet ad dexteram Patris:) et iterum venturus est iudicare vivos et mortuos. Et in Spiritum Sanctum. Eos autem qui dicunt: Erat aliquando quando non erat, et antequam nasceretur non erat, et quia ex his, quae non sunt, factus est; aut ex alia substantia vel essentia dicunt esse, ⟨vel creatum,⟩ vel mutabilem, vel convertibilem Filium Dei; anathematizat Catholica et Apostolica Ecclesia ».

224. Haec quidem est definitio Fidei, quae in Nicaea a beatis Patribus sanctae et Oecumenicae primae Synodi proposita est. Elapsis autem annis ⟨quinquaginta et sex⟩, [*fol. 345ᵛ*] bellum movetur adversus Spiritum [Sanctum], et iubente Theodosio Imperatore Synodus Generalis coadunatur, cuius Acta ab Episcopo Romanorum, Damaso, rata habentur. Igitur ipsi [Patres], Spiritu Sancto adiuti, ea quae ad Spiritum pertinebant, exquirunt; et Macedonium quidem anathemate plectunt, Spiritum vero Sanctum Patri Filioque consubstantialem esse definiunt, unum Deum in tribus Personis proclamantes. Age vero, cum definitionem de investigatis exponere opus esset, non aliud ipsi Symbolum confecere; sed ratum habentes illud Nicaenorum Patrum, cum simul viderent clausulam veterem de Spiritu Sancto inexplanatam esse, ac proinde non lucidam, claritatis ergo haec definientes adiunxerunt: « Dominum et vivificantem, ex Patre procedentem, et cum Patre et Filio adorandum et conglorificandum ». Sunt quoque alia quae mutata fuere, vel addendo quaedam, vel etiam auferendo: claritatis causa, ut patet.

225. Nam divus Gregorius, qui coryphaeus illius consessus Patrum habebatur, ita in epistula ad Cledonium scribit: « Nos Fidei Nicaenae, quae a sanctis Patribus, qui illuc ad evertendam arianam haeresim convenerunt, edita est, nec quidquam unquam praetulisse nec praeferre posse [ad te scripsimus]; verum eius Fidei, Dei munere, nos esse ac fore: [*fol. 346ʳ*] illud insuper explicantes, quod ab illis mi-

κορυφαῖος ὢν τῆς ἱερᾶς ἐκείνης τῶν Πατέρων χορείας· «Ἡμεῖς τῆς κατὰ Νίκαιαν πίστεως τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐκεῖσε συνελθόντων ἐπὶ καθαιρέσει τῆς ἀρειανικῆς αἱρέσεως, οὐδὲν οὔτε προετιμήσαμεν πώποτε, οὔτ᾽ ἂν προτιμᾶν δυνάμεθα, ἀλλ᾽ ἐκείνης ἐσμὲν τῆς πίστεως, σὺν Θεῷ, καὶ ἐσόμεθα· fol. 346r *| προσδιαρθροῦντες τὸ ἐλλιπῶς εἰρημένον ἐκείνοις περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Ἐν δὲ τοῖς πεπραγμένοις τῇ τετάρτῃ συνόδῳ Διογένης, ὁ εὐλαβέστατος Κυζίκου, εἶπε· «Δολερῶς προέταξεν (ὁ Εὐτυχὴς δηλαδὴ) τὴν ἐν Νικαίᾳ τῶν ἁγίων Πατέρων σύνοδον. Ἐδέξατο δὲ προσθήκας παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων διὰ τὴν ἔννοιαν τὴν κακὴν Ἀπολιναρίου καὶ Οὐαλεντίνου καὶ Μακεδονίου. Καὶ προστέθειται τῷ συμβόλῳ τῶν ἁγίων Πατέρων «Τὸν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου»· τοῦτο γὰρ παρέλιπεν Εὐτυχὴς ὡς ἀπολιναριστής. Καὶ Ἀπολινάριος γὰρ δέχεται τὴν ἐν Νικαίᾳ ἁγίαν σύνοδον, κατὰ τὴν οἰκείαν παρανομίαν ἐκλαμβάνων τὸ ῥητόν, καὶ φεύγει τὸ «Ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου», ἵνα πανταχοῦ μὴ τὴν ἕνωσιν τῆς σαρκὸς ὁμολογήσῃ. Οἱ γὰρ ἅγιοι Πατέρες, οἱ μετὰ ταῦτα, τὸ «Ἐσαρκώθη», ὃ εἶπον οἱ ἐν Νικαίᾳ ἅγιοι Πατέρες, ἐσαφήνισαν εἰπόντες «Ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου». Καὶ ἡ ἕκτη δὲ σύνοδος, ἓν σύμβολον πίστεως εἰδυῖα παρὰ μὲν τῆς πρώτης ἐκτεθέν, παρὰ δὲ τῆς δευτέρας βεβαιωθέν, οὕτως ἐν τῷ ὅρῳ τῷ ἑαυτῆς φησι· «Τὸ παρὰ τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα Πατέρων ἐκτεθέν, καὶ αὖθις παρὰ τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα θεοφρόνως βεβαιωθέν, ὅπερ καὶ αἱ λοιπαὶ ἅγιαι σύνοδοι ἐπ᾽ ἀναιρέσει πάσης ψυχοφθόρου αἱρέσεως ἀσπασίως ἐδέξαντο, ⟨κτλ.⟩».*

226. fol. 346v *| Ἔχει δὲ οὕτω πρὸς λέξιν τὸ σεπτὸν τοῦτο τῆς πίστεως σύμβολον· «Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων. Καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι᾽ οὗ τὰ πάντα ἐγένετο· τὸν δι᾽ ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν, καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου, καὶ ἐνανθρωπήσαντα· σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ παθόντα, καὶ ταφέντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς γραφάς, καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ*

---

16 in Ms μεταταῦτα. 20 numeris expressum in Ms: τιη΄. 21 eodem modo ρν΄. 23 omnino supplenda sunt verba: **καὶ ἐπεκύρωσαν σύμβολον, καὶ ἡ καθ᾽ ἡμᾶς ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ θεόπνευστος ἐπεσφράγισε σύνοδος**, sicut in textu citato adsunt.

---

1 Nazianzenus, *epist. II ad Cledonium: MG 37, 193 C.* 7 Mansi *6, 632 CD: Actio I Conc. Chalcedonensis.* 20 Mansi *11, 633 A: Conc. Const/pnum III, Act. XVIII.* 25 Mansi *11, 633 DE.*

nus plene de Spiritu Sancto dictum est ».[1] In Actis autem quartae Synodi, Diogenes, reverendissimus [episcopus] Cyzici inquit: « Dolose proposuit (scilicet, Eutyches) Synodum sanctorum Patrum, quae in Nicaea facta est. Accepit namque additamenta a sanctis Patribus, propter perversum intellectum Apollinaris et Valentini et Macedonii, (et qui eis similes sunt). Et additum est in Symbolo sanctorum Patrum: ' Qui descendit, et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine '. Hoc namque praetermisit Eutyches, sicut apollinarista. Nam etiam Apollinaris suscipit sanctam Synodum, quae in Nicaea facta est, secundum propriam perversitatem intelligens verba; (et) effugit (illud) ' De Spiritu Sancto et Maria Virgine ', ut ne omnino unionem carnis confiteretur. Etenim Sancti Patres, qui in Nicaea convenerunt, quod ' Incarnatus est ' dixerunt; Sancti autem Patres, qui post ipsos fuerunt, explanaverunt dicentes: ' De Spiritu Sancto ex Maria Virgine ' ». Sexta autem Synodus, quae unum esse Symbolum Fidei noverat, a primo quidem Concilio exaratum, a secundo vero confirmatum, ita dixit in definitione sua: « Quod est a trecentis decem et octo Patribus editum, et dehinc a centum quinquaginta, Deo instituente, confirmatum est; quod etiam ceterae sanctae Synodi ad exstinguendam omnem pestiferam haeresim alacriter susceperunt, ⟨et confirmaverunt Symbolum; et hoc nostrum Sanctum et Universale a Deo inspiratum consignavit Concilium⟩ ».

226. [*fol. 346v*] Ita igitur ad verbum habet venerandum hoc Symbolum Fidei: « Credimus in unum Deum, Patrem omnipotentem, factorem caeli et terrae, visibilium omnium et invisibilium. Et in unum Dominum Iesum Christum, Filium Dei Unigenitum, qui ex Patre natus est ante omnia saecula; lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, natum, non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt; propter nos homines et propter nostram salutem descendentem de caelis, et incarnatum de Spiritu Sancto et Maria Virgine, et humanatum, crucifixumque pro nobis sub Pontio Pilato, et passum, et sepultum, et resurgentem tertia die secundum Scripturas, et ascendentem in caelos, et sedentem ad dexteram Patris, et iterum venturum cum gloria iudicare vivos et mortuos, cuius

---

[1] Statim subiungit NAZIANZENUS verba haec: « propterea quod haec quaestio nondum excitata et agitata fuerat », quae a CABASILA non transcribuntur. Ratio fortasse in eo quaerenda est, quod in solutione ad argumentum primum Latinorum contrarium tenere diceretur (vid. fol. 150r).

Πατρός· καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος. Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ Κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συνπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν. Εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁμολογοῦμεν ἓν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Προσδοκῶμεν ἀνάστασιν νεκρῶν, καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἀμήν».

227. fol. 347r *Τούτων οὕτως ἐχόντων, | ἐπειδὴ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον κατὰ Νεστορίου τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἐκάλει πνεύσαντας, καὶ ἡ τρίτη συνεκροτεῖτο σύνοδος, δικαστήριον τὴν Ἔφεσον ἔχουσα, παρῆσαν μὲν ἐκ πάσης τῆς οἰκουμένης οἱ τοῦ Θεοῦ ἱερεῖς, παρῆν δὲ ὁ θεσπέσιος Κύριλλος, τὸν ἀποστολικὸν ἄνδρα ἐν πᾶσι δεικνύς. Οὗτοι δυνάμει λόγου καὶ Πνεύματος, τῆς ἀσεβείας δίκας Νεστόριον ἀπαιτήσαντες, ὅρον μὲν περὶ τῶν πεπραγμένων αὐτοῖς ἐξέθηκαν, ὅντινα δὴ ἐξέθηκαν, τῷ δὲ συμβόλῳ τῆς πίστεως οὐκέτι δέον ἐνόμισαν ἐνοχλεῖν, τοιάδε ὁρίσαντες γέμοντα πολλῆς ἀπειλῆς καὶ θυμοῦ· «Ὥρισεν ἡ ἁγία σύνοδος αὕτη ἑτέραν πίστιν μὴ ἐξεῖναί τινι προφέρειν, ἢ συγγραφεῖν, ἢ συντιθέναι παρὰ τὴν ὁρισθεῖσαν παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συναχθέντων ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι· τοὺς δὲ τολμῶντας ἑτέραν πίστιν συντιθέναι, ἤγουν προκομίζειν, ἢ προφέρειν τοῖς ἐθέλουσιν ἐπιστρέφειν εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας, ἢ ἐξ ἑλληνισμοῦ ἢ ἐξ ἰουδαϊσμοῦ, ἤγουν αἱρέσεως οἱασδηποτοῦν, τούτους, εἰ μὲν εἶεν ἐπίσκοποι ἢ κληρικοί, ἀλλοτρίους εἶναι τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τοὺς κληρικοὺς τοῦ κλήρου, εἰ δὲ λαϊκοὶ εἶεν, ἀναθεματίζεσθαι».*

228. *Καὶ ταῦτα μὲν ἡ τρίτη περὶ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως. Ἡ δὲ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ τετάρτη, αὐτά τε ταῦτα ἐκτίθησι, καὶ ἔτι φησὶν ἐν τῷ ὅρῳ* fol. 347v *αὐτῆς· «Κατ' οὐδένα τρόπον σαλεύεσθαι | πρός τινων ἀνεχόμεθα τὴν ὁρισθεῖσαν πίστιν, ἤτοι τὸ τῆς πίστεως σύμβολον τὸ παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων κατὰ καιρούς· οὔτε μὴν ἐπιτρέπομεν αὐτοῖς ἢ ἑτέροις ἢ λέξιν ἀμεῖψαι τῶν ἐγκειμένων ἐκεῖσε, ἢ μίαν γοῦν παραβῆναι συλλαβήν, μεμνήμενοι τοῦ λέγοντος· 'Μὴ μέταιρε ὅρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου', οὐ γὰρ ἦσαν αὐτοὶ οἱ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ὃ ἐκπορεύεται μὲν ἐξ αὐτοῦ, ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον». Οὕτω καὶ ὁ μακάριος Κύριλλος, τοῖς εἰρημένοις συμβαίνων, περὶ τοῦ συμβόλου φησὶ τῆς πίστεως Ἀκακίῳ γράφων· «Ἐπ' αὐτῷ οὐκ ἔνι προσθεῖναι, καὶ ἀπ' αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἀφελεῖν».*

---

16 *Conc. Ephes. (decretum de Fide):* MANSI *4, 1361 D-1364 A.* 26 *non e Conc. Chalcd. haec desumuntur, ut* CABASILAS *dicit, quia neque in definitione Concilii (*MANSI *8, 108 C-117 A) neque in diversis huius decisionis conciliaris recensionibus (ibid., 749-768) talia habentur; sed e* S. CYRILLO ALEXANDRINO *in eius epist. ad Ioannem Antiochenum: MG 77, 180 D-181 A.* 30 PROV. *XXII, 28.* 35 CYRILLUS *A., ad Acacium Beroeensem: MG 77, 159 D.*

regni non erit finis. Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificatorem, ex Patre procedentem, cum Patre et Filio coadorandum et conglorificandum, qui loquutus est per Prophetas. Et in unam, sanctam, catholicam et apostolicam Ecclesiam. Confitemur unum baptisma in remissionem peccatorum; exspectamus resurrectionem mortuorum, et vitam futuri saeculi. Amen ».

227. Quae cum ita sint, [*fol. 347r*] quandoquidem Spiritus Sanctus convocavit contra Nestorium eos, qui pro tuenda veritate a se ipso afflabantur, et tertia Synodus coadunata est, Ephesique tribunal est constitutum, undique convenerunt Sacerdotes Domini; convenerat etiam divus Cyrillus, qui apostolicum virum sese in omnibus praebuit. Igitur huiuscemodi homines, vi verborum suorum et Spiritus Sancti, adversus impietatem Nestorii tulerunt sententiam, rerumque ab ipsis factarum definitionem quidem confecerunt; definitionem inquam, qualemcumque velis, Symbolum autem Fidei nihilo putarunt disturbandum fore; sed in hunc modum haec, minarum et indignationis redundantia, in definitione sua posuerunt: « Statuit Sancta Synodus alteram fidem nemini licere proferre, aut conscribere, aut componere, praeter definitam a sanctis Patribus, qui in Nicaea cum Spiritu Sancto congregati fuerunt. Qui vero ausi fuerint aut componere fidem alteram, aut proferre vel offerre converti volentibus ad agnitionem veritatis, sive ex Gentilitate, sive ex Iudaismo, sive ex qualicumque haeresi; hos quidem, si sunt episcopi aut clerici, alienos esse episcopos ab episcopatu, et clericos a clericatu decrevit: si vero laici fuerint, anathemati subici ».

228. Haec quidem in ⟨Synodo⟩ tertia de Symbolo Fidei; quartum autem sanctum et Universale ⟨Concilium⟩ id ipsum proponit, et insuper in definitione sua ita loquitur: « Nullo autem modo patimur, [*fol. 347v*] ut ab aliquo fides illa sive Fidei Symbolum concutiatur, quod a sanctis quondam Patribus Nicaenis editum est. Neque enim aut nobis, aut ulli omnino alteri, vel unam voculam ibi positam immutare, aut unam etiam syllabam praeterire permittimus, memores eius qui dixit: ‘ Ne transferas terminos antiquos, quos posuerunt patres tui ’. Non enim ipsi loquuti sunt, sed ipse Spiritus Dei ac Patris, qui procedit quidem ex ipso; est autem non alienus a Filio, exigente hoc essentiae ratione ». Ita quoque beatus Cyrillus, his dictis consonans, de Symbolo Fidei dicit, scribens ad Acacium: « Non enim est adicere super illud, nec est auferre ab eo ».

229. *Καὶ ἡ ἕκτη δὲ σύνοδος μετὰ τῆς προσθήκης τῆς δευτέρας συνόδου τὸ ἐν Νικαίᾳ σύμβολον ἀναγνοῦσα, ἐν τῷ ὅρῳ ἑαυτῆς τοιάδε φησίν· «Ὁρίζομεν ἑτέραν πίστιν μηδενὶ ἐξεῖναι προφέρειν, ἤγουν συγγράφειν, ἢ συντιθῆναι, ἢ φρονεῖν, ἢ διδάσκειν ἑτέρως· τοὺς δὲ τολμῶντας ἢ συντιθῆναι πίστιν ἑτέραν, ἢ προκομίζειν, ἢ διδάσκειν, ἢ παραδιδόναι ἕτερον σύμβολον τοῖς ἐθέλουσι ἐπιστρέφειν εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ἐξ ἑλληνισμοῦ ἢ ἐξ ἰουδαϊσμοῦ, ἢ γοῦν αἱρέσεως οἱασοῦν, ἢ καινοφωνίαν ἤτοι λέξεως ἐφεύρεσιν πρὸς ἀνατροπὴν εἰσάγειν τῶν νυνὶ παρ' ἡμῶν διορισθέντων, τούτους,* fol. 348r *εἰ μὲν ἐπίσκοποι εἶεν ἢ κληρικοί, | ἀλλοτρίους εἶναι τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τοὺς κληρικοὺς τοῦ κλήρου· εἰ δὲ μονάζοντες εἶεν ἢ λαϊκοί, ἀναθεματίζεσθαι αὐτούς».*

230. *Οὐ τοίνυν εἶπον μὲν οἱ μακάριοι Πατέρες ταῦτα, αὐτοὶ δὲ ἑτέρως τοῖς λεγομένοις ἐχρήσαντο· ἀλλὰ περὶ ὧν μὲν ἑκάστοτε ἡ ζήτησις ἦν, ἴδιόν τινα λόγον ἐξέθεντο, περὶ δὲ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἅπερ τε ἀνωτέρω γέγραπται ἐκύρωσαν, καὶ δὴ καὶ ἀπειλὴν προσέθηκαν, ἣν ἀνωτέρω ἀνέγνωμεν. Οὕτως ἡ πέμπτη, οὕτως ἡ ἕκτη, οὕτως ἡ ἑβδόμη, οὕτως ἑκάστη τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν ἀπαρεγχείρητον ἀφῆκαν τὸ τῆς πίστεως σύμβολον, ἐν αἷς καὶ ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος, ἄλλοτε ἄλλως διὰ τῶν πρέσβεων τοῖς πεπραγμένοις παρών, συνέβαινεν. Ὁ δὲ μακάριος Ἀγάθων, ἐπίσκοπος Ῥώμης ὤν, καὶ τῆς ἕκτης συνόδου καθηγεμών, ἐν οἷς ἐπιστέλλει πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων καὶ ἐν εὐχῆς μέρει ποιεῖται, «ἵνα μηδὲν παρὰ τὰ κανονικῶς ὁρισθέντα σημειωθῇ, μηδὲν ἀλλαγῇ ἢ προστεθῇ, ἀλλὰ ταῦτα καὶ ῥήμασι καὶ νοήμασιν ἀπαράτρωτα φυλαχθῶσιν».*

231. *Οὕτω δὲ τούτων ἐχόντων, εἰ μὲν τῶν εἰρημένων Λατίνοις λόγος οὐδείς, εἰπάτωσαν καὶ οὐκέτ' ἐνοχλήσομεν· εἰ δὲ τοῦτό γε οὐκ ἂν φαῖεν, ἕως ἂν ὦσι χριστιανοί, δειξάτωσαν τοῖς ἔργοις τοὺς λόγους, καὶ τὸ σύμβολον ἀνα-* fol. 348v *γιγνωσκέσθω καὶ παρ' αὐτῶν, μηδεμιᾶς | ἐνοχλούσης προσθήκης. Ὡς ἐὰν μὴ τοῦτο γένηται, ἀναιρεῖται μὲν ἡ πρὸς τοὺς Πατέρας αἰδώς, φόβος δὲ περὶ τοῦ ἀναθέματος οὐ μικρός· κοινωνεῖ δὲ τῆς ὕβρεως καὶ Θεός. Ὁμονοίας δὲ ἐλπὶς οὐδεμία· ἴσμεν δὲ ὅσου τιμᾶται τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνην Θεός.*

232. *Ἀλλὰ τί πρὸς ταῦτα Λατῖνοι; ἀναιρεῖτε, φασί, τό γε εἰς ἡμᾶς ἧκον ἢ μὴ διδόναι λόγον περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος, προτεθέντος καινοῦ τινος, ἢ*

---

2 *Conc. Const/pnum III, Act. XVIII:* MANSI *11, 640 BC.* 21 AGATHO *papa (678-681), Epist. I, ad Constantinum, Heraclium et Tiberium Augustos:* MANSI *11, 236 E; vel ML 87, 1163 D.*

229. Quid amplius? Sexta quoque Synodus, postquam Symbolum Nicaenum cum additionibus secundi Concilii recitasset, haec in definitione sua protulit: « Definimus aliam fidem nulli licere proferre aut conscribere, componereve aut sapere, vel etiam aliter docere. Qui vero praesumpserint fidem alteram componere, vel proferre, vel docere, vel tradere aliud Symbolum volentibus converti ad agnitionem veritatis ex Gentilitate, vel Iudaismo, aut ex qualibet haeresi; aut qui novitatem vocis vel sermonis adinventionem ad subversionem eorum, quae nunc a nobis determinata sunt, introducere: hos, siquidem episcopi fuerint aut clerici, [*fol. 348r*] alienos esse, episcopos quidem ab episcopatu, clericos vero a clero: sin autem monachi fuerint vel laici, anathematizari eos ».

230. Nec igitur beati Patres solummodo verbis haec dixerunt, deinde aliter ipsi decretis usi sunt. Nam de quibus semper libera quaestio esse poterat, propriam suam quisque sententiam exposuit; de Symbolo autem Fidei, semper id, quod superius scriptum manet, ratum omnes habuerunt; imo etiam minas adiunxerunt illas, de quibus antea dictum est. Hac ratione quinta Synodus, et sexta quoque, et adhuc septima, et unumquodque ex Oecumenicis Conciliis inexpugnabile Symbolum Fidei reddiderunt. Quibus rebus adiungas oportet etiam Episcopos Romanos, aliter alias praesentes per Legatos, sese his factis conformasse. Exemplo sit beatus Agatho, Episcopus Romae et sextae Synodi praeses, qui, in epistula ad Imperatores Romanorum, urget et precatur eos « ut nihil de iis, quae canonice statuta sunt, minuatur, nihil mutetur vel augeatur, sed eadem et verbis et sensibus illibata custodiantur ».

231. Quae cum ita sint, si nihil Latinorum interest adducti ratiocinii, dicant plane, et ulterius molestiis parcemus; sin autem, dum christiani esse pergunt, huiuscemodi rem non dicunt, operibus ostendant aestimationem suam, et Symbolum etiam apud ipsos legatur sine ullius [*fol. 348v*] additamenti perturbatione. Itaque, dum non fiat hoc, detrahitur quidem reverentia erga sanctos Patres; sed non parvus est timor anathematis: stipatur enim et Deus ira. Verum spes concordiae nulla effulget, et tamen probe scimus quanti Deus aestimet Ecclesiarum pacem.

232. Verum enim vero quid ad haec respondent Latini? Age, inquiunt, illud nos decet: vel rationem non reddere (propter [nullam] spem, quam in vobis habemus), cum aliquid novum proponitur, vel praebere quidem, at velut incertam, emortuam, umbris obscu-

διδόναι μέν, ἀσαφῆ δέ τινα καὶ τεθνηκότα καὶ σκοτεινόν· οὐ γὰρ ἔξεστιν, ὥς φατε, περὶ τῶν ἑκάστοτε ζητουμένων τελείους ἀποδιδόναι τοὺς λόγους, ἀλλὰ πρὸς μόνον βλέπειν τὸ σύμβολον. — Οὐ τοῦτο, λέγω· οὐδὲ γὰρ οὕτως ἀγνοῶ τὸ περίεργον τῆς καθ' ὑμᾶς φύσεως, χαιρούσης ἀεὶ τοῖς καινοῖς καὶ ζητούσης ἄλλα ἐπ' ἄλλοις. Οὐδὲ ταῦτα εἰδώς, κωλύω τὴν δίκαιαν θεραπείαν, ἣ γένοιτ' ἂν διὰ τῶν λογίων τοῦ Πνεύματος, τηρεῖσθαι δυναμένης καὶ τῆς πρὸς τοὺς γονέας αἰδοῦς. Ἀλλὰ τολμηρὸν ἡγοῦμαι τὴν ἐν τῷ συμβόλῳ προσθήκην, οὕτω τοῖς Πατράσιν ἀπειρημένην.

233\. *Ἀλλα' οἱ τῶν Πατέρων θεσμοί, φασίν, οὐ κωλύουσιν ἁπλῶς τῷ συμβόλῳ προσθεῖναι, ἀλλὰ τῷ συμβόλῳ τῷ κατὰ Νίκαιαν· ἡμῖν δὲ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι καὶ σφόδρα δοκοῦν ὑγιές, οὐ τῷ κατὰ Νίκαιαν προσετέθη συμβόλῳ, ἀλλ' ἐν τῷ κατὰ τὴν Κωνσταντίνου γραφέντι. — Πρῶτον* fol. 349r *μὲν | εἴτε ἀληθ[ῆ]ς ἡ προσθήκη, εἴτε μὴν τοὐναντίον, δέδεικται, καὶ οὐκέτι λόγος ἡμῖν· νυνὶ δὲ ἡ τοῦ λόγου πρόθεσις, εἰ ὅλως ἔξεστι Λατίνοις, καὶ ἀληθῆ λέγουσι, τῷ συμβόλῳ προσθεῖναι τῆς πίστεως, καὶ εἰ καθαρεύουσιν ἀναθέματος μετὰ προσθήκης ἐπιόντες αὐτό.*

234\. *Ἔπειτα δέδεικται μήδε δυσὶ συμβόλοις τὴν Ἐκκλησιαν σεμνυνομένην, ἀλλ' ἑνί τινι τῷ κατὰ Νίκαιαν ἑρμηνευθέντι διὰ τῆς προσθήκης παρὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατέρων. Καὶ χωρὶς δὲ τούτου, αἰνέγματι παραπλήσιον κωλύειν πάσῃ σπουδῇ τὰς μετὰ τὴν δευτέραν σύνοδον οἰκουμενικὰς συνόδους τῷ συμβόλῳ προσθεῖναι τῷ ἐν Νικαίᾳ, προγεγενημένης προσθήκης, ὡς ἐδείξαμεν, παρὰ τῆς δευτέρας συνόδου· τοῦτο γὰρ μήδε ἑαυτοῖς συμβαίνειν ἐστὶν ἀδιανόητα φθεγγομένοις, καὶ ἅμα καὶ πρὸς τὴν δευτέραν σύνοδον ἀναιρουμένοις τὸν πόλεμον.*

235\. *Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐδείξαμεν τὴν ἕκτην τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων τὴν προσθήκην κωλύουσαν, ἀναγνοῦσαν πρότερον τὸ σύμβολον τὸ κατὰ Νίκαιαν μετὰ τῆς προσθήκης, ἣ μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐγεγόνει. Εἰ δὲ τῆς προσθήκης καὶ τὸ ἀληθὲς ἐχούσης μεθ' ἑαυτῆς, οὐ δίκαιοι ἂν εἶεν Λατῖνοι τὴν τοῦ ἀναθέματος ἐπιτιμίαν διαφυγεῖν, τίνες ἂν εἶεν τὸ βλάσφεμον αὐ-* fol. 349v *τῆς ἐχούσης καὶ ἄτοπον, ὡς ἐδείξαμεν, καὶ | πολὺ τὸ μαχόμενον πρὸς τὰς θείας γραφὰς καὶ τὰς παραδόσεις τὰς ἀποστολικὰς καὶ πρὸς τὰ ἐκ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν;*

236\. *Τούτων ταύτῃ γε διωρισμένων, οὐ δίκαια ἂν λέγοι Θωμᾶς, ἥ τις ἕτερος, ὑπὲρ Λατίνων τοὺς λόγους ποιούμενος, ὡς ἡ παρὰ τούτων ἐν τῷ συμβόλῳ*

---

13 **ἀληθές** in Ms, at videtur mendosa lectio.

ratam; non enim licet, ut asseritis, perfectam rationem reddere de his, quae ubique quaeruntur, sed ad solum Symbolum respicere. — Minime, inquam: neque enim adeo curiosae vestrae indolis ignarus sum, ut nesciam vos semper novitatibus oblectari, qui etiam alias et alias indesinenter quaeritis. Sed tamen, cum id noverim, iustam medelam non impedio, quae utinam per oracula Spiritus [Sancti] vobis obveniat, ut et reverentiam erga maiores nostros servare possitis. Verum audax fore arbitror quamlibet in Symbolum additionem inducere, cum adeo id a Patribus prohibeatur.

233. At leges Patrum, inquiunt, additionem non simpliciter Symbolo vetant, sed Symbolo Nicaeno. Illud autem de Spiritu ex Filio procedente, quod rectissimum quidem nobis videtur, non Nicaeno Symbolo, sed Constantinopolitano additum est. — At, primum quidem, [*fol. 349*ʳ] utrum additio vera sit necne, ostensum iam est et amplius nostra non interest; nunc autem quae proponitur quaestio, simpliciter haec est: utrum Latinis ius fuerit, etiam vera dicentibus, quidquam Symbolo Fidei adiciendi, et utrum liberentur anathemate, in quod propter additionem inciderunt.

234. Deinde demonstratum est etiam non duobus Symbolis Ecclesiam insignitam esse, sed eam uno solummodo Nicaeno uti, explicato quidem per additionem a Patribus Constantinopoli factam. Praeter quam quod aenigmati simile crediderim esse omni studio Oecumenicas Synodos post secundam prohibuisse quidquam Nicaeno Symbolo addere, cum additio iam prius facta fuerit, ut ostendimus, in secundo Concilio; hoc enim nec ipsis consentaneum esset, utpote qui stulta loqui, et insuper adversus secundam Synodum bellum suscitare viderentur.

235. Nihilominus etiam sextum generale Concilium additionem prohibuisse constat, postquam Nicaenum Symbolum legit cum illis, quae adiecta Constantinopoli sunt. Unde si Latini, tametsi veritate additio sua fulciretur, anathematis noxam effugere nequaquam possent; cuius, quaeso, poenae digni putabuntur, cum ostenderimus illam absurditatibus blasphemiisque onustam esse, maximeque [*fol. 349*ᵛ] divinis Scripturis inveniri repugnantem, apostolicas traditiones evertentem et Oecumenicarum Synodorum inimicam?

236. Quibus ita definitis, non recte loqueretur Thomas (vel quilibet alius, qui Latinorum causam defendendam susciperet), si diceret additionem ab ipsis Symbolo factam in eodem censu venire, ac

προσθήκη εἰς ἴσον ἔρχεται ὅπερ τῇ δευτέρᾳ συνόδῳ πέπρακται πρὸς τὸ κατὰ τὴν Νίκαιαν ἐκτεθέν. Τοῖς μὲν γὰρ μακαρίοις ἐκείνοις καὶ προσθεῖναι καὶ ἀφελεῖν ἐξῆν, οἰκουμενικῇ γε οὔσῃ συνόδῳ· τῷ δὲ Ῥώμης ἐπισκόπῳ μόνῳ πόθεν τὸ ταῦτα δύνασθαι; Εἰ δὲ λέγοιεν διὰ τὸ πρωτεῖον, ἀλλ᾽ οὐ τοῦτο τοῖς ἀποστόλοις δοκεῖ· ἀπείρηται γὰρ τῷ πρώτῳ μηδέν τι ποιεῖν τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινῶν, ἀγνοούντων τῶν ἄλλων, ὥσπερ δὴ καὶ τοῖς ἄλλοις, ἂν μὴ καὶ ὁ πρῶτος παρῇ.

237. Φασὶ γὰρ ἐν τετάρτῳ καὶ τριακοστῷ αὐτῶν κανόνι· « Τοὺς ἐπισκόπους ἑκάστου ἔθνους εἰδέναι χρὴ τὸν ἐν αὐτοῖς πρῶτον, καὶ ἡγεῖσθαι αὐτὸν ὡς κεφαλήν, καὶ μηδέν τι πράττειν περιττόν, ἄνευ τῆς ἐκείνου γνώμης, ἐκεῖνα δὲ μόνον πράττειν ἕκαστον, ὅσα τῇ ὑπ᾽ αὐτὸν παροικίᾳ ἐπιβάλλει καὶ ταῖς ὑπ᾽ αὐτὴν χώραις· ἀλλὰ μήδε ἄνευ τῆς πάντων γνώμης ποιείτω τι. Οὕτω γὰρ ὁμόνοια ἔσται, καὶ δοξασθήσεται ὁ Θεὸς διὰ Κύριον ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ».

238. Οὐκοῦν οἱ μὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατέρες | προσθέντες, κατὰ τὰς
fol. 350r ἀποστολικὰς παραδόσεις πεποιηκότες φαίνονται· πάντες γὰρ τοῦτο ποιοῦσι, καὶ οὐκ ἄνευ τῆς τοῦ Πάπα γνώμης, οἰκουμενικὴ γὰρ ἡ σύνοδος. Ῥωμαῖοι δὲ τῶν ἄλλων ἀπόντων καὶ μὴ καταδεχομένων τὴν γνώμην, πάντως μετὰ τοῦ παραβῆναι τὰς τῶν ἀποστόλων παραγγελίας, ἐπὶ τὴν προσθήκην ἦλθον. Καὶ οἱ μὲν Πατέρες ἐκεῖνοι, μηδεμιᾶς ἀπειλῆς προκειμένης, τὴν προσθήκην ἐπῆγον· Λατῖνοι δὲ τῆς τοῦ ἀναθέματος ἐπιτιμίας καὶ σφόδρα δεδιττομένης, μυρίων ἀντιβοώντων, ἐπὶ τὸ τόλμημα ἀφίκοντο. Κἀκεῖνοι μὲν προσέθηκαν ὅτε καὶ αὐτοῖς ἐξῆν καὶ ἄλλοις ὁμοίως ἐκείνοις ἔχουσι· Λατῖνοι δὲ ὅτε οὐχ ἑνὶ μόνῳ, ἀλλ᾽ οὐδὲ συνόδῳ οἰκουμενικῇ συγκεχώρηται. Ὥστε πῶς ἐστι ταῦτα εἰς ἴσον ἐκείνοις ἔρχεσθαι;

239. Καὶ μὴν ἃ μὲν τοῖς Πατράσιν ἐπῆλθε τῷ κατὰ Νίκαιαν προσθεῖναι συμβόλῳ, εἰ δεῖ καὶ τοῦτο εἰπεῖν, σαφὼς ἀνάπτυξις ἦν τῆς διανοίας τῶν ἐν Νικαίᾳ συνεληλυθότων ἁγίων, ὡς καὶ Θωμᾶς μαρτυρεῖ, τὰ αὐτὰ περὶ τούτου τῇ τετάρτῃ συνόδῳ λέγων· ἃ δὲ Λατῖνοι προσθήκην ἑαυτῶν ποιοῦνται, πρὸς τοὐναντίον φέρει τοῖς ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν διωρισμένοις συνόδων, ὡς διὰ πολλῶν ἐν τοῖς ἄνω δέδεικται λόγοις. Οὐκ ἄρα ταῦτα τὸ ἴσον ἐκείνοις δύναται.

240. Εἰ δὲ λέγοιεν τὸ περὶ τοῦ Πατρὸς λεγόμενον ἀνάγκη καὶ περὶ τοῦ
fol. 350v | Υἱοῦ νοεῖσθαι, σόφισμα τὸ τοιοῦτον καὶ σκηνὴ καὶ ἀπάτη λαμπρά. Εἰ μὲν

---

8 in Ms numeris effertur: λδ'.

---

8 Funk Fr. X., *Didascalia et Constitutiones Apostolorum (VIII, 47, can. 34), t. I, p. 572-574.*

quod in secundo Concilio peractum est respectu Symboli in Nicaea constituti. Nam beatis illis Patribus tum addendi tum etiam auferendi ius fuerat, tanquam Oecumenici Concilii membris; Episcopo autem Romano, soli, undenam similis potestas adstruitur? Si autem dicerent, ratione Primatus; attamen non sic Apostolis visum est: prohibent enim ut is, cui Primatus obtigerit, quidquam faciat in Ecclesia circa res omnibus communes, nescientibus aliis; sicut etiam reliqui, nisi Primas quoque consenserit.

237. In ipsorum enim canone trigesimo quarto ita legimus: « Episcopos singularum gentium scire oportet quis inter eos primus sit, eumque existimare velut caput, et nihil magnum sine eius sententia facere; unumquemque autem ea sola agere, quae ad suam parochiam et villas ipsi subiectas pertinent; sed nec praeter omnium conscientiam ille aliquid faciat; sic enim concordia erit, ac glorificabitur Deus per Christum in Sancto Spiritu: Pater et Filius et Spiritus Sanctus ».

238. Ergo cum Patres Constantinopolitani [*fol. 350ʳ*] additionem introduxerunt, iuxta apostolicas traditiones id fecisse ostenduntur. Illud enim omnes simul fecerunt, et quidem non absque Papae cognitione, nam Oecumenica Synodus celebrabatur. At Romani, absentibus ceteris neque sententiis eorum exploratis, apostolicis praeceptis omnino posthabitis, ad additionem suam devenerunt. Insuper Patres illi, cum adhuc nullae exstarent minae, adiunctionem induxerunt; sed Latini, minitante anathematis poena, semel atque iterum illata, innumerisque reclamantibus, in eam audaciam prolapsi sunt. Denique, addiderunt illi, cum et ipsis licebat et aliis, qui similiter ac ipsi essent constituti; Latini vero, cum id nedum uni solummodo, at ne generali quidem Concilio concedebatur. Quanam igitur ratione paritatem invocare possunt?

239. Et revera ea, quae Patribus Nicaeno Symbolo adicere contigit (ut de his etiam loquamur), aperte erat illorum sanctorum Patrum Nicaeae congregatorum explicatio, quemadmodum ipse Thomas confitetur, qui idem circa hoc ac quarta Synodus profert; quam vero Latini additionem suam inferunt, omnino contrariam esse definitionibus Conciliorum Universalium, longe lateque in superioribus dissertationibus declaratum est. Non igitur eadem pro Latinis et Patribus ratio militat.

240. Quodsi ita respondent: quod de Patre affirmatur, necessario etiam de Filio [*fol. 350ᵛ*] intelligendum est; sophisma id esse dico,

γὰρ περὶ τῶν οὐσιωδῶν ὁ λόγος, καὶ πάνυ γε τὸ τοιοῦτον δοίημεν ἄν· εἰ δὲ περὶ τῶν προσωπικῶν, ὁποῖον δὴ καὶ τὸ προβάλλειν ἐστίν, οὐδεμίαν ὁρῶμεν ἀνάγκην Πατρὶ καὶ Υἱῷ ταὐτὰ προσήκειν προσωπικά. Μᾶλλον δὲ πᾶσα ἀνάγκη μὴ τὸ προβάλλειν ἀμφοτέροις προσήκειν οἴεσθαι, ἕως ἂν ᾖ οὐ ταὐτὸν καθ' ὑπόστασιν, ἀλλ' ἕτερον, Πατὴρ καὶ Υἱός. Ὥσπερ γὰρ τὰ προσωπικά, ἀκοινώνητα διαμένοντα, προσώπων ἐμφαίνουσιν ἑτερότητα, οὕτω τῶν αὐτῶν ὄντων, ἕπεται νοεῖν προσώπων ταὐτότητα· διατί γὰρ τὰ μὲν φυσικὰ ταὐτὰ ὄντα καὶ φύσιν χαρακτηρίζουσι τὴν αὐτήν, τὰ δὲ προσωπικὰ ὡσαύτως ἔχοντα οὐκ ἂν δείξαιεν προσώπων ταὐτότητα; Οὐκ ἄρα ἀληθὲς ἁπλῶς, ὡς ἄρα πᾶν τὸ περὶ τοῦ Πατρὸς λεγόμενον, ἀνάγκη καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ νοεῖσθαι.

241. Τὸ δὲ λέγειν πρὸς τὸ τοῦτο προσθεῖναι ἤρκεσεν ἡ τοῦ τῆς Ῥώμης ἀρχιερέως ἐξουσία, παρ' ἧς καὶ τὰς ἀρχαίας συνόδους εὕρηται βεβαιουμένας, πῶς οὐ φορτικόν, καὶ πολέμιον μὲν ταῖς ἀποστολικαῖς διατάξεσι, πολέμιον δὲ τῇ κοινῇ τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνῃ; Βεβαιοῦσθαι μὲν γὰρ τὰς ἀρχαίας συνόδους καὶ τῇ τοῦ Ῥώμης ψήφῳ, καὶ πάνυ τοι δίκαιον, οὐδὲ γὰρ ἔξεστι πράττειν οὐδὲν τῶν κοινῶν ἄνευ τῆς τοῦ πρώτου γνώμης· ἀλλ' ἐκ τοῦ ἴσου
fol. 351r οὐκ ἂν | εἴη τὰ τοῦ Πάπα κύρια, ἂν μὴ καὶ ἡ κοινότης τῶν ἄλλων συναιρῇ, ἀμφότερα γὰρ ὁ ἀποστολικὸς διέξεισι νόμος.

242. Ἂν δὲ τὸν νόμον, ὃς τὴν ἀρχὴν αὐτῷ δίδωσιν, ἀτιμάσας ὁ πρῶτος, τὴν ἑαυτοῦ γνώμην νόμον ἡγῆται, οὐκέτι διὰ τὸ δόγμα τῶν ἀποστόλων δίκαιος ἂν εἴη τὴν ἀρχὴν ἀπαιτεῖν, ἀλλὰ πάντα μᾶλλον ἢ τοῦτο χρὴ προβαλέσθαι. Ἀφειμένων δὲ ἡμῶν τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκ τῶν νόμων, κατὰ τίνων τὸ πρωτεῖον τῷ ἐπισκόπῳ τῆς Ῥώμης; ἢ πῶς ἄν τις δίκαια λέγοι ὅτι πρὸς τὸ τοῦτο προσθεῖναι ἤρκεσεν ἡ τοῦ Ῥώμης ἀρχιερέως ἐξουσία; μᾶλλον γὰρ ἂν εἴη δίκαιον λέγειν ὅτι πρὸς τὸ λυθῆναι τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνην ἤρκεσεν ἡ προσθήκη διὰ τὴν αὐτονομίαν τοῦ πρώτου, εἴπερ ἀληθὴς ὁ ἀποστολικὸς λόγος, τό· «οὕτω γὰρ ὁμόνοια ἔσται», ἂν μήθ' ἡμεῖς μήτ' ἐκεῖνος ἀπολίπῃ τὴν τάξιν.

243. Καὶ μὴν τοῦ μὲν πρώτου τῷ συμβόλῳ προσθέντος, οὐ μετὰ τῆς τῶν ἀποστόλων γνώμης, οὐδὲ γὰρ καὶ τοῖς ἄλλοις τὸ πρᾶγμα δοκεῖ· ἡμῶν δὲ

et tegumentum, et splendidum mendacium. Etenim si de essentialibus sermo esset, utique concederemus illud; at vero cum de personalibus agatur (qualis profecto spiratio est), nullam necessitatem invenimus ad hoc, ut eaedem personales proprietates Patri Filioque conveniant. Imo vero potius necessarium est ut spirativa virtus nequaquam ambobus inesse censeatur, dum idem quoad hypostasim non sint, sed diversi, Pater et Filius. Quemadmodum enim quae personalia sunt, si incommunicata manent, diversitatem Personarum manifestant, sic etiam si eadem sunt, sequitur ut Personarum identitas intelligatur. Cur enim quae naturalia sunt, cum sunt eadem, characterem naturae ipsi inhaerentem ostendere dicentur, quae vero personalia sunt, in eodem casu identitatem Personarum manifestare non poterunt? Non ergo simpliciter verum est dicere, totum illud, quod de Patre intelligitur, de Filio quoque intelligi necesse esse.

241. Illud autem quod asseritur, ad hanc additionem sufficientem fuisse Romani Pontificis potestatem, per quam etiam antiquae Synodi confirmatae esse inveniuntur, quomodo non intolerabile erit, cum et Apostolicis ordinationibus repugnet, et communi Ecclesiae paci bellum inferat? Roborari enim antiquas Synodos etiam suffragio Praesulis Romae, iustum plane fuit, siquidem nihil unquam eorum, quae communia sunt, sine Primatis sententia fieri licet; sed pari modo nulla [*fol. 351r*] Papae haberetur auctoritas, nisi aliorum simul communicatio exciperetur. Utrumque namque apostolica lege cautum est.

242. At vero si is, qui Primas est, legem despicit, quae ipsi principatum obtulit, suamque sententiam pro lege esse arbitratur, non amplius iustum esset Primatum ex decreto Apostolorum exigere; sed quaevis potius quam hoc pro excusatione adducere oportebit. Verumtamen ut argumentum ex legibus petitum relinquamus, contra quos Episcopo Romano Primatus datus est? vel quomodo iure merito dici poterit ad additionem illam sufficientem fuisse Romani Antistitis potestatem? Potius enim recte diceretur sufficiens ad solvendam Ecclesiarum pacem fuisse additionem ponere ob solam Primatis autonomiam, cum verus sit apostolicus sermo, qui ait: « sic enim concordia erit », videlicet, si nec ille nec nos canonis praeceptum praeterierimus.

243. Et re quidem vera, quod per Primatem additio Symbolo facta sit, minime ex Apostolorum mente accidit: neque enim ceteris res

τὴν ἀρχαίαν πολιτείαν ποθούντων, καὶ ὑπ᾽ ἐκείνῳ τετάχθαι προθυμουμένων, μετὰ τῶν ἀποστολικῶν δηλαδὴ διατάξεων, ὡς μήτ᾽ ἐκεῖνον μηδέν τι ποιεῖν ἄνευ τοῦ καὶ ἡμᾶς βούλεσθαι, μήθ᾽ ἡμᾶς ἂν μὴ καὶ αὐτῷ συνδοκῇ. Ἂν ὁ πρῶτος ἀντιλέγῃ καὶ ὕβριν τὸ πρᾶγμα νομίζῃ, τίς ὁ τὴν διαίρεσιν εἰσάγων fol. 351v καὶ τὴν ὁμόνοιαν λύων, καὶ τὸ πρῶτον, | καὶ τὸ δεύτερον, καὶ ὅλως τὴν τάξιν ἐκ τοῦ μέσου ποιούμενος; Οὐκ ἄρα ὅσα γε ἐκ τούτων τῶν λόγων, οἷς θαρρῶν Θωμᾶς ἢ τις ἕτερος ἐπὶ τὴν ἀπολογίαν ἔδραμεν, ἐλεύθεροι Λατῖνοι τῆς ἐπιτιμίας τοῦ ἀναθέματος δείκνυνται.

244. Καὶ τί λέγομεν ταύτην ἢ ἐκείνην σύνοδον, καὶ ὡς τάδε περὶ τοῦ συμβόλου διείλεκται, καὶ ὡς τάδε ἠπείλησε κατὰ τῶν καινοτομῆσαι προελομένων καὶ μέχρι λέξεως, ἀφέντες τὰ περὶ τῆς προσθήκης αὐτῆς πραχθέντα, περὶ ἧς ὁ λόγος νυνί; Ἡ γὰρ μετὰ τὴν ἑβδόμην οἰκουμενικὴ σύνοδος, ἧς τὸ πλήρωμα Πατέρων ἀριθμὸς ὀγδοήκοντα καὶ τριακοσίων, ὡς Λατῖνοι ἐν τοῖς κανόσι τοῖς ἑαυτῶν φασι, τὴν μὲν τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνην τέλος τῶν ἀγώνων τῶν ἑαυτῆς ποιεῖται, τὴν δὲ προσθήκην ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ὡς αἰτίαν τῶν σκανδάλων ὑπερόριον ἐκ τοῦ θείου συμβόλου πόρρω που τίθησι. Καὶ οἱ τὸν τόπον δὲ ἐν τῇ οἰκουμενικῇ ταύτῃ συνόδῳ τοῦ Πάπα ἀναπληροῦντες, Παῦλος, φημί, καὶ Εὐγένιος, οἱ ἐπίσκοποι, καὶ Πέτρος καδδηνάλιος καὶ πρεσβύτερος ἡγεμόνες τῶν πραγμάτων τούτων κατέστησαν· καὶ ὁ Πάπας δὲ Ἰωάννης, ἐφ᾽ οὗ τὰ τοιοῦτα, ἐπιστολαῖς καὶ διατάγμασι μετά τινος ἀπολογίας τὰ πεπραγμένα κυροῖ. Ὧν ἁπάντων Λατῖνοι ἀργίαν fol. 352r κατέγνωσαν μέν, οὐκ οἶδα ἀνθ᾽ ὅτου, μετέγνωσαν δὲ οὐδέπω. Καὶ | ὅτι ταῦτα ἀληθῆ, δῆλον ἐκεῖθεν.

245. Ἀπὸ τῆς ἕκτης πράξεως τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ταύτης συνόδου· «Οἱ ἁγιώτατοι πρέσβεις καὶ τοποτηρηταὶ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἐβόησαν· πρέπον ἐστὶ μὴ ἕτερον ὅρον καινουργηθῆναι, ἀλλ᾽ αὐτὸν τὸν ἀρχαῖον καὶ ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην κρατούμενόν τε καὶ δοξαζόμενον ἀναγνωσθῆναί τε καὶ ἐπιβεβαιωθῆναι». Καὶ πάλιν ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἐν τῇ παρούσῃ ἕκτῃ πράξει ἐξεφωνήθη ὁ κοινὸς ὅρος, ἤτοι τὸ ἅγιον τῆς πίστεως σύμβολον, καὶ ἔχει οὕτως ὡς ἔχει σήμερον· καὶ παρόντων τῶν ἀπὸ Ῥώμης καὶ τῶν λοιπῶν μεγάλων θρόνων, οὐδαμοῦ παραβλαβῇ εἰς τὸ «τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον». Καὶ πάλιν· «Διὸ τὸν ἐξ ἀρχῆς τῆς πίστεως ὅρον πόθῳ θείῳ καὶ διανοίας εὐθύτητι ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ αὕτη σύνοδος ἐνστερνιζομένη τε καὶ θειάζουσα καὶ τὸ τῆς σωτηρίας στερέωμα ἐν αὐτῷ θεμελιοῦσά τε καὶ ἀνεγείρουσα, οὕτω φρονεῖν καὶ κηρύσσειν πᾶσιν ἐκβοᾷ·

---

19 forma usitatissima apud Graecos; legas καρδινάλιος. 25 καὶ τοποτηρηταὶ] add. textui citato.

---

25 *Pseudo-Synod. Phot. an. 879/80, Act. VI:* Mansi *17, 516 A.* 32 Mansi *17, 516 CD.*

probatur. Nos vero antiquam rerum oeconomiam desideramus, et prompti sumus ut subiciamur ipsi, dummodo, videlicet, apostolicae ordinationes impleantur, ita ut neque ille, repugnantibus nobis, quidquam facere audeat, nec nos pariter, illo renuente. Si igitur is, qui Primas est, opponitur, et rem velut iniuriam reputat, quisnam est, quaeso, qui divisionem introducit animorumque concordiam dissolvit? nonne ille, qui primam [canonis] partem [*fol. 351v*] et alteram et, uno verbo, ordinationem totam e medio tollit? Ergo nequaquam, quantum ex illis verbis eruitur, quibus confidens Thomas vel quivis alius ad defensionem Latinorum occurrit, ab anathematis probro hi liberari videntur.

244. Verum enim vero quid hanc illamve Synodum dicimus, quali sc. ratione disseruerint de Symbolo, et quales poenas minitatae sint illis, qui novi aliquid, vel unam syllabam, introducere audent, cum ea, quae peracta sunt circa additionem ipsam, de qua loquimur, relinquere videamur? Nam Oecumenica exstat Synodus, ea, scilicet, quae post septimam est habita; cuius integer Patrum numerus (ut Latini ipsi in propriis canonibus aiunt) ad octoginta supra trecentos elevatus est. Haec igitur, cuius scopus in tentandis mediis ad Ecclesiarum pacem restituendam consistebat, additionem hanc, nempe quod ex Filio Spiritus sit, velut scandalorum causam, extorrem e divino Symbolo quam longissime fecit. Qui vero locum Papae in hac Oecumenica Synodo obtinebant, id est, Episcopi Paulus et Eugenius et Petrus Presbyter Cardinalis, totius negotii praesides habebantur. Quin imo Ioannes ipse Papa, sub quo haec accidebant, litteris et edictis missis cum apologia quadam, ea quae facta sunt, auctoritate sua roboravit. Age iam, horum omnium segnitiem, nescio quare, Latini quidem improbarunt; sententiam autem nunquam mutaverunt. Quanta autem [*fol. 352r*] haec omnia veritate fulciantur, ex sequentibus patebit.

245. Ex Actione sexta sanctae huius et Universalis Synodi: «Sanctissimi Legati (et locum tenentes) antiquae Romae dixerunt: ... expedit ut non alia formula de novo cudatur, sed ipsa vetus et toto terrarum orbe recepta et glorificata, legatur et confirmetur». Et rursus in hac eadem sexta Actione pronuntiatum ab ipsis est communi definitione sacrosanctum Fidei Symbolum, quod quidem eodem modo sonabat ac illud quod nunc habetur, in quo, praesentibus Romanis illis ceterisque magnorum thronorum, nullatenus inculpatum est illud: «ex Patre procedentem». Deinde: «Quamobrem Fidei definitionem, quae fuit ab initio, divino affectu et rectitudine mentis, sancta et Oecumenica haec Synodus complectens et celebrans, et

'Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν....' καὶ τὰ [ἑ]ξῆς τοῦ θείου συμβόλου ἄχρι τέλους». Καὶ πάλιν· «Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ θείου συμβόλου ὁ παρὼν ἱερὸς σύλλογος ἐξεβόησεν· πάντες οὕτω φρονοῦμεν, οὕτω πιστεύομεν, ἐν ταύτῃ τῇ ὁμολογίᾳ ἐβαπτίσθημέν τε καὶ τοῦ ἱεροῦ βαθμοῦ ἠξιώμεθα. Τοὺς ἑτέρως fol. 352v *παρὰ ταῦτα φρονοῦντας ὡς ἐχθροὺς Θεοῦ καὶ τῆς ἀληθείας ἡγού|μεθα. Εἴ τις παρὰ τοῦτο τὸ ἱερὸν σύμβολον τολμήσει ἕτερον ἀναγράψασθαι ἢ ὑφελεῖν, καὶ ὅρον ὀνομάσαι ἀποθρασυνθείη, κατάκριτος καὶ πάσης χριστιανικῆς ὁμολογίας ἀπόβλητος· τὸ γὰρ ἀφαιρεῖν τι ἢ προστιθέναι, ἀτελῆ τὴν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ ὁμοούσιον Τριάδα μέχρι σήμερον ἀνέκαθεν κατιοῦσαν ὁμολογίαν ἡμῶν δείκνυσι, καὶ τῆς τε ἀποστολικῆς παραδόσεως καὶ τῆς τῶν Πατέρων διδασκαλίας καταγιγνώσκει. Εἴ τις τοίνυν εἰς τοῦτο ἀπονοίας ἐλάσας τολμήσει, ὡς ἀνωτέρω λέλεκται, ἕτερον ἐκθέσθαι σύμβολον καὶ ὅρον ὀνομάσαι, ἢ προσθήκην ἢ ὑφαίρεσιν ἐν τῷ παραδεδομένῳ ἡμῖν παρὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς μεγάλης συνόδου ποιῆσαι, ἀνάθεμα ἔστω». Καὶ ταῦτα μὲν ἡ σύνοδος, καὶ οὕτω φανερὰ καὶ φρίκης μεστά, περὶ τῆς ἐν τῷ συμβόλῳ προσθήκης, περὶ ἧς ἡμῖν τε καὶ Λατίνοις ὁ λόγος· ὁ δὲ τῆς 'Ρώμης ἐπίσκοπος, ὁ μακάριος 'Ιωάννης, ἐφ' οὗ τοιαῦτα γέγονε, Φωτίῳ γράφων περὶ τῶν τοιούτων τοιάδε φησίν.*

246. *'Απὸ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα 'Ιωάννου πρὸς τὸν ἁγιώτατον Φώτιον, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως· «Καὶ γὰρ ἡ σὴ ἀδελφότης ἐπίσταται ὡς, ὅταν παρεγένετο πρὸς ἡμᾶς ὁ μικρὸν ἔμπροσθεν ἀποσταλεὶς παρ' αὐτῆς, καὶ περὶ τοῦ ἁγίου συμβόλου ἡμᾶς ἐδοκίμασεν, εὗρεν ἀπαράτρωτον* fol. 353r *καθὼς ἀρχῆθεν | παρεδόθη ἡμῖν διατηροῦντας, καὶ μήτε προστιθέντας τι ἢ ἀφαιροῦντας, ἀκριβῶς εἰδότας ὡς τοῖς τὰ τοιαῦτα τολμῶσι βαρεία καταδίκη ἀναμένουσα ἀπόκειται. Καὶ πάλιν οὖν παραδηλοῦμεν τῇ αἰδεσιμότητί σου, ἵνα περὶ τοῦ ἄρθρου τούτου, δι' ὃ συνέβη τὰ σκάνδαλα μέσον τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ, ἔχῃ πληροφορίαν εἰς ἡμᾶς ὅτι οὐ μόνον λέγομεν τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρῶτον θαρρήσαντας τῇ ἑαυτῶν ἀπονοίᾳ τοῦτο ποιῆσαι, παραβάτας τῶν θείων λόγων κρίνομεν, καὶ μεταποιητὰς τῆς θεολογίας τοῦ δεσπότου Χριστοῦ καὶ τῶν λοιπῶν Πατέρων, οἳ συνοδικῶς συνελθόντες παρέδωκαν τὸ ἅγιον σύμβολον· καὶ μετὰ τοῦ 'Ιούδα αὐτοὺς τάττομεν, ὅτι καὶ ταὐτὸν ἐκείνῳ τετολμήκασιν, οὐ παραδόντες εἰς θάνατον τὸ κυριακὸν σῶμα, ἀλλὰ τοὺς πιστούς, οἵτινές εἰσιν ὡς μέλη τοῦ σώματος αὐτοῦ, διασχίσαντες καὶ διατεμόντες ἀλλήλων, καὶ οὕτως αἰωνίῳ παραπέμψαντες θανάτῳ, καὶ μᾶλλον ἑαυτούς, ὡς ἐποίησεν ὁ ῥηθεὶς οὐκ ὀρθὸς μαθητής, ἀποπνίξαντες».*

---

1 in Ms ἐξῆς.

---

2 MANSI *17, 517 A. — Notare velis post verba* παρὰ ταῦτα φρονοῦντας, *transitum facere* CABASILAM *ad Actionem VII, cuius sunt reliquae citationis clausulae (ibid., 520 E-521 A).* 20 *Epist. (spuria) Ioannis VIII ad Photium:* MANSI *17, 525 AC.*

salutis soliditatem super eam fundans et aedificans, sic sentire et praedicare omnibus clamat: 'Credo in unum Deum, (Patrem omnipotentem)', et reliqua usque ad finem ». Et post quaedam: « Post lectionem (divini Symboli), qui praesens aderat sacer coetus exclamavit: Omnes ita sentimus, ita credimus, in hac confessione baptizati sumus et sacerdotali gradu digni habiti sumus. Qui praeter haec aliter sentiunt, velut inimicos Dei et veritatis reputamus. [*fol. 352ᵛ*] Si quis praeter hoc sacrum Symbolum ausus fuerit alterum conscribere, vel proponere, vel detrahere, et definitionem appellare praesumpserit, sit condemnatus, et ab omni christiana confessione eiectus. Detrahere enim vel adicere, imperfectam erga sanctam et consubstantialem Trinitatem, quae usque in hanc diem a maioribus descendit, confessionem nostram ostendit: et Apostolorum traditionem et Patrum doctrinam condemnat. Si quis igitur eo amentiae provehatur, ut ausus fuerit, quemadmodum superius dictum est, alterum exponere Symbolum, et definitionem appellare, aut adicere vel demere in tradito nobis a sancta et Oecumenica (Nicaeae prima) magna Synodo, anathema sit ». Haec quidem Synodus de additione ad Symbolum pronuntiavit, de qua nunc nobis cum Latinis quaestio est, quae adeo sunt clara, ut horrorem incutiant; episcopus autem Romae, beatus Ioannes, sub quo haec habebantur, in litteris ad Photium de his omnibus datis, ita scribit.

246. Ex epistula Papae Ioannis ad Photium sanctissimum, Patriarcham Constantinopolitanum: « ... Novit enim fraternitas tua quod, quando accessit ad nos qui non ita pridem a te missus est, de sancto Symbolo nostram sententiam perscrutatus est; et invenit illaesum [illud], quemadmodum a principio [*fol. 353ʳ*] traditum est nobis, servasse nos, nihil addentes, nihil auferentes: quippe qui recte noverimus quod, qui audent talia, hos gravis condemnatio manet. Iterum igitur tuae reverentiae significamus, ut de hoc articulo, ob quem suborta sunt scandala inter Ecclesias Dei, certam persuasionem de nobis habeas, quod non solum illum non dicimus, sed etiam eos, qui primum ausi sunt sua insipientia hoc facere, praevaricatores esse censemus divinorum oraculorum: qui pervertunt sacram doctrinam Domini Christi (et Apostolorum) ac ceterorum Patrum, qui synodice convenientes tradiderunt sanctum Symbolum. Hos cum Iuda collocamus, quoniam idem ac ille scelus ausi sunt admittere; non quidem morti tradentes Corpus Dominicum, sed fideles, qui sunt membra Corporis Eius, discidentes et dissecantes invicem, et sic in sempiternam mortem illos deducentes, vel se ipsos potius, ut fecit praedictus perversus discipulus, strangulantes ».

247. Ἔστιν οὖν ὅστις ἔτι τὴν τοῦ Πάπα γνώμην καὶ τὸ πρωτεῖον καὶ τὴν ἀρχὴν τὴν αὐτοῦ προβαλεῖται, οὕτω τῆς προσθήκης ἀπεληλαμένης παρὰ τῆς ἁγίας συνόδου; Οὐκ ἄρα δόξουσι Λατῖνοι νοῦ καὶ φρενῶν ἄνδρες εἶναι, οὐδ᾽ ὑγιαίνειν τὸν νοῦν, οὐδὲ πρὸς ἑαυτοὺς συμβαίνειν, καταλύειν ἐπιχει- fol. 353v ροῦντες ἃ καλῶς ᾠκοδόμησαν· ἀλλὰ παίζειν ἐν οὐ παικτοῖς καὶ ἄντικρυς κατὰ τῆς ἑαυτῶν κεφαλῆς. Οὐκοῦν ἢ τὴν προσθήκην διαγραψάτωσαν, ἢ φροντιστέον ἐστὶ τίς ἂν αὐτοῖς δικαία πρόφασις γένοιτο ἐν τῇ κοινῇ τῆς ἀπολογίας ἡμέρᾳ, προφέροντος αὐτοῖς τοῦ δικάζοντος τὴν αὐτονομίαν καὶ τὸ σῶμα διεσπασμένον τὸ ἑαυτοῦ, ἥτις ἐστὶν ἡ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, καὶ τοὺς τῶν ἀποστόλων νόμους, καὶ τὸν ἀπ᾽ αὐτοῦ χωρισμόν, ὃν αὐτοὶ καθ᾽ ἑαυτῶν ηὔξαντο ἐν τοῖς κοινοῖς συνεδρίοις, τὴν ἡγεμονίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἀναδεχόμενοι.

248. Ἀλλὰ μήτε τοῦτο γένοιτο, Παράκλητε ἀγαθέ!, μηθ᾽ ἡμᾶς περιίδοις εἰς ὦτα κωφῶν ᾄδοντας· ἀλλὰ τοῖς μὲν τὴν σὴν ἐπίγνωσιν δίδου κατὰ τὰς ἱερὰς παραδόσεις, ἃς αὐτὸς τοῖς ἀποστόλοις ἐνέπνευσας, ἡμῖν δὲ μὴ ζημιωθῆναι τούτους, ὧν ὁ χωρισμὸς οὕτως ἑκατέρους διέθηκεν, ὡς ἀγνοῆσαι μὲν ἀλλήλους, ἐλεεινῶς δὲ κατ᾽ ἀλλήλων ὁπλίζεσθαι, κέρδος δὲ οἰκεῖον ἑκατέρους νομίζειν τὰς ἀλλήλων συμφοράς. Ὁρᾷς, Κύριε, τὸν χρόνιον τῶν Ἐκκλησιῶν σου πόλεμον· βράβευσον ἡμῖν εἰρήνην! στῆσον τὴν καταιγίδα! Ἐπιγνοίημεν ἀλλήλων τῇ χάριτί σου, μὴ διατέλους ἀγνοήσαιμεν τὸ τῆς fol. 354r ἀγάπης μυστήριον μηδὲ τὴν οἰκονομίαν | τοῦ ὁμοουσίου σου καὶ συμφυοῦς Λόγου. Μηδὲ διαπέσοιμεν τῆς θειοτάτης εὐχῆς, ἣν αὐτὸς ὑπὲρ ἡμῶν ηὔξατο ἐπὶ τὸ ἑκούσιον ἐρχόμενος πάθος· ἵνα ὦμεν ἕν, ἵνα συνῶμεν ἀλλήλοις, ἵνα φρονῶμεν ταὐτά, ἵνα ζῶμεν σοι καὶ τῷ ἀνάρχῳ προβολεῖ σου, Πατρί, καὶ τῷ Μονογενεῖ αὐτοῦ, Λόγῳ. Σὺ γὰρ εἶ ἡ ζωή, ἡ ἀγάπη, ἡ εἰρήνη, ἡ ἀλήθεια, ὁ ἁγιασμός· καὶ παρά σου πᾶσι ταῦτα πλουσίως ἐκκέχυται, καί σε προσκυνοῦντες δοξάζομεν εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Δόξα σοι, ὁ Θεός!

---

23 *in his, quae sequuntur, ad multiplices Scripturae locos allusionem inveniri fas est:* Io. *XVII, 11, 21-22;* Rom. *XII, 16; V, 5; XV, 30;* Gal. *V, 22;* Rom. *I, 4;* I Petr. *I, 2.*

247. Ecquis igitur erit adhuc, qui sententiam Papae eiusdemque Primatum et auctoritatem in medium proferre audeat, cum ita a Sancta Synodo expuncta additio sit? Minime ergo credentur Latini prudentes et cordati esse homines, neque sanam mentem habere, neque sibimetipsis consonare, si dissolvere conantur ea, quae recte [*fol. 353v*] aedificaverunt; sed e contrario in rebus non puerilibus ludere, at contra suum ipsorum caput, videbuntur. Deleant ergo additionem illam; vel secus cogitanda est quaenam ipsis excusatio digna erit in communi iudicii die, cum Iudex eis autonomiam suam suumque dilaceratum corpus, Ecclesiam dico Dei, proferet. Apostolorum leges proferet quoque, et separationem a Se indicet, quam contra semetipsos ominati sunt ipsi, qui in communibus consessibus ecclesiasticorum negotiorum directionem receperunt.

248. Attamen, o Paraclite bone!, ne unquam haec fiant, Te deprecamur, neque aspicias ad aures surdorum nos canere. Praebeas potius illis cognitionem Tui, secundum sacras traditiones, quas Ipse Apostolis inspirasti; nobis autem concede ne ii puniantur, qui per excisionem adeo alieni ad invicem collocati sunt, ut et mutuo sese ignorent, et miserandum in modum alii in alios tela coniciant, aliorum calamitates proprium uniuscuiusque lucrum iudicantes. Videas ergo, Domine, Ecclesiarum tuarum pugnam tam diuturnam, nobisque bravium pacis largiri et turbulentam procellam sedare velis. Utinam per gratiam Tuam mutuam intelligentiam habeamus, ne in perpetuum Amoris mysterium ignoremus et Verbi, Tibi [*fol. 354r*] consubstantialis eiusdemque naturae, Oeconomiam. Ne excludamur, quaesumus, ab oratione illa divinissima, quam ipse Dominus pro nobis fudit, cum ad Passionem suam voluntariam properabat: ut unum simus, ut ad invicem uniamur, ut eadem sapiamus, ut vivamus Tibi, et Patri, qui sine principio est, Productori Tuo, et Unigenito eius Verbo. Tu enim vita et amor es, et pax, et veritas, et sanctificatio. Haec igitur large a Te pro omnibus profluant, et adorabimus Te et in saecula glorificabimus. Amen.

GLORIA SIT TIBI, DEUS!